

સવાળમ

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સર્જીઓ, (૩) વિદ્યાધર્મો, (૪) ઓઓ, (૫) ગુજરાતી સાહિત્યના ભારતીય, (૬) તળાવીઓ તથા (૭) આંસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

હિંદુસ્તાની લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાંતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુદાની) સંખ્યાના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્વિશીકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. આવ પોસ્ટેજ-વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ માં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજા માં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

હટક નકલના રૂ. ૦-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દચક્ર બાપુભાઈ મુન, વસન્ત ઓરિસ—અમદાવાદ.

સુબાઈના એજન્ટ—ગેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી—મુબાઈ.

નિયમો.

- ૧ વર્ગર, સહીના અને તન્ત્રીની સહીના સેઓ માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓરિસ" ની સહીના સેઓ માટે "વસન્ત-ઓરિસ" અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ સેઓ માટે તે તે સેઓના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઇ પણ સેખનું અસલ લખાણ—એ સેખ "વસન્ત" માં દાખલ કરવાનો થા કયો, હોય કે ન હોય—પણ તે સેખને પાછું મોકલવાને અમો જવાબદાર નથી.
- ૫ કોઇ પણ માંસનો અંક તે પછીના માંસની આખર સુધીમાં પણ ન મળે તો માલકે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

(એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન.)

કર્તા—પ્રોફેસર આનન્દચક્ર બાપુભાઈ મુન, એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)

વાંચવા વંચાવવાની તથા લાઇબ્રેરીમાં સંખ્યાની સગવડ પડે તેટલા માટે છુટી નકલો.

વસન્તના માલકોને રૂ. ૦-૧-૦ | દપાલ ખર્ચ અડધો

અન્યને રૂ. ૦-૨-૦ | આનો જુદું.

મળવાના ઠેકાણું—અમદાવાદ—વસન્ત ઓરિસ.

મુબાઈ—એન. એમ. ત્રિપાઠી કંપની મળવાદેવી રોડ.

તથા પડિત બેજારામ મુકુન્દજી મંરુજી પુસ્તકો સર્વ જવેરખાન.

વસન્તના ગ્રાહક માટે ખાસ.

વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી ચાગા લાઇબ્રેરી સાર મંજુર થયેલું થી શકતાં આર્થિકનું જીવન ચરિત્ર દોઢ રૂપિયાની કિંમતનું મોટું ગ્રીષ્ઠ પુસ્તક, વસન્તનાં ગ્રાહકને રૂપિયા એકમાં આપવામાં આવશે.

લખો વ્ય. ચા.

वसन्त.

इदं सत्य सर्वेषां भूतानां मध्वस्थ सत्यस्थ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्याक्ष प्रमदितव्यम् । धर्माक्ष प्रमदितव्यम् । कुशलाक्ष प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद् १५४

, वर्ष ७, भाग १.

[भासिक] -

भाष, सचत् १९६५.

वसन्त-प्रार्थना

(१)

वसन्त । ओहो पधारणे ।

तुज मधु पक्षु वगावणे ।

तरेड-भे,।

कुलवादीभा

पमराड तुज पयरावणे

कणे नदीतीर निर्भगा

तरे भाव १७ पुते भवे।

कोमिलना दुर्दुर्गार आलम आर्षोभा रेलावणे

अम लेक-मोर्ष वरावणे

उ-मुकुनने विडसावणे

तुज भेवना,

अम वरना ।

डे गूड पक्ष पधारणे

कणे भलुन छर निर्भगा ।

स गस्त भेउमि । भिलगा

- लदुगयो तुज गीतयी नर वगाव मने

मुभाष
५१५५५

नरेश्वर - २ भाषाशास्त्र.

મિ. ટિળકે જણાવ્યું છે કે આગલા જમાનામાં અંગ્રેજ અમલદારોને દેશની માહિતી યોગી હતી અને તે મેળવવા માટે તેઓને દેશીઓ સાથે ભજતા રહેવાની અને તેઓની સલાહ લેવાની જરૂર પડતી; અત્યારે એ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે; માટે જે સંબંધ પૂર્વે સ્વાર્થ માટે જરૂરનો હતો તે હવે કાયદાથી ફરજિયાત કરવો અને દેશનાં નાણાંના વહીવટ ઉપર એક તાલુકા ખોડેથી માંડીને લોકને સત્તા આપવી. તે શિવાય સત્તાવિભાગના ખીન્ન બધા પ્રયત્ન વ્યર્થ છે — "the mere shifting of the centre of power and authority from one official to another is not calculated to restore the feelings of cordiality" એમ સર શ્રીરોજસાહેબની માફક મિ. ટિળકે પણ કહે છે. હેલ લોક લાયક નથી ઇત્યાદિ કારણ બતાવીને આ કામમાં જે અત્યંત ખાવામાં આવે છે તે સંબંધમાં મિ. ટિળકે એક ખરા 'લિબરલ'ને શોભતા શબ્દોમાં પોતાનો સિદ્ધાન્ત જણાવે છે — "I think it should be the aim of the British administration to educate the people in the management of their own affairs, even at the cost of some efficiency and without entertaining any misgiving regarding the ultimate growth and result of such a policy."

અંગ્રે ઇટાલિકમાં બપેલા— 'કોઈ પણ રાજા રાખ્યા વિના'—એ શબ્દમાં જ મહોટા મનના અને સાંકડા વિચારના રાજ્યતન્ત્રી વચ્ચેનો સંબંધ બેઠ સમાએલો છે, અને ન્યાં સુધી આપણા રાજ્યાધિકારીઓ એ મહામન્ત્ર દિક્ષમાં નહિ ધરે ત્યાં સુધી તેઓને હાથે દેશનું ખરેખરું કલ્યાણ કરી શકે એવી કોઈ પણ મહોટી યોજના સિદ્ધ થવાની નથી.

કમિશન સમક્ષ 'ગ્રામપચાયત'—નો મહોટા પ્રશ્ન આવી રહેલો છે; અને તેઓને સ્થળે સ્થળે ઘણા અમલદારો તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગામડામાં માહિમાહેના વિરોધી કેટલા બધા છે કે ગ્રામપચાયતને સત્તા આપવી એ સલાહ બરેલું નથી. આ બાબત કમિ- પ્રજના અગ્રણીઓનો મત પણ જાણવા માગે છે અને તેઓની સખ ફલટપાલટ પાસ કરે છે. મિ. ટિળકેનું તેમ જ મિ. ગોખલેનું એમ કહેવું છે કે ગામડામાં પરસ્પર કલહ જોવામાં આવે છે ખરા, પણ તે વિશે સરકાર આગળ અતિશયોક્તિ કરવામાં આવેલી છે. મિ. ટિળકે આવે ખરે પ્રસંગે કેસ 'ટ્રાન્ક' કરવાની—પક્ષપાત વગેરેના ખરા બધને પ્રસંગે હાલ એક માનિસ્ટ્રેટ પાસેથી ખીન્ન માનિસ્ટ્રેટ પાસે કામ લઈ જવામાં આવે છે તેમ જણાવી—કમિ. જણાવે છે. મિ. દયારામ મિહુમલ ખાતે- ડાંતા ત્રણ વર્ગ પાડે છે: કેટલાક ગામમાં અમુક નાતોના કે કોમોના અધડા છે ત્યાં ગ્રામપ- ચાયતની સંસ્થા દાખલ ન કરવી; પણ કેટલાક ગામમાં ન્યાં આવા વિરોધનો ગન્ધ પણ નથી તે તો સ્પષ્ટ ગ્રામપચાયતને લાયક છે અને ત્યાં આ યોજના દાખલ કરવી જ જોઈએ; અને બાકીને ઠેકાણે આ પ્રયોગ અજમાયશ ઉપર મૂકવો એમ એમનો અભિપ્રાય છે.

મિ. દયારામ જેમ અન્તર્વિરોધનું તરવ ધ્યાનમાં લઈ અમુક ગામો માટે જ આ યોજના અમલમાં મૂકવા કહે છે, તેમ એ પચાયતના સુકાદ ઉપર સરકારી ન્યાયની કચેરીમાં અપીલ કરવાની પણ સત્તા આપે છે. મિ. ગોખલે તેમ કરતા નથી—અને તે અન્તર્વિરોધની વા- ધણે ભાગે અતિશયોક્તિવાળી માને છે એટલું જ નહિ, પણ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે ન્યાં પાં

કે સાત માણસોની નીમણૂક થવાની છે ત્યાં એક જ પક્ષના સઘળા માણસો હોય એમ બનવાનો સભવ થોડો છે—છતાં કોઈક સ્થળે કમનસીબે તેમ થઈ નય તો યાદ ગમવું કે જગતમાં ન્હાના ન્હાના અન્યાય ધણા થાય છે અને પ્રજાનું રાષ્ટ્રીય જીવન ખલિલ થાય એ લાભ ખાતર થોડો ધણો અન્યાય પણ કેટલાક વખત માટે સહન કરી લેવો જોઈએ. આ સ્થળે એક બાબત નોંધવા જોવી છે કે મિ. દયારામ, મિ. ટિળક અને મિ. ગોખલે ત્રણેના મતમાં, આમપંચાયત આગળ વકીલોને દાખલ કરવા એ અનિષ્ટ છે.

આપણા દેશભક્તોના વિચારોની ઉપર પ્રમાણે સામાન્ય રૂપરેખા દર્શાવીને, હવે મિ. ગોખલેએ તૈયાર કરેલી યોજના વિગતવાર વાચક આગળ મૂકીએ.

મિ. ગોખલે આરંભમાં જ જણાવે છે કે સરકારે કરવા ધારેલા સત્તાવિભાગનો અર્થ એટલો જ હોય કે હાલ જે સત્તા હિન્દી સરકારના હાથમાં છે તેમાંની કેટલીક ઇલાકા સરકારના અને ઇલાકા સરકારની કેટલીક સત્તા કલેક્ટરોના હાથમાં આપવી—તો તો આવી ('petty despotisms') ક્ષુદ્ર આપખુદી સત્તાઓ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ તેમાં જ સારું છે. સત્તાવિભાગ જોઈએ તે તરેહનો થવા માટે નીચેની ત્રણ બાબતો જરૂરી છે: (૧) દરેક પ્રાંતમાં રાજ્યવહીવટ ગવર્નર અને કાઉન્સિલ મળીને કરે. (૨) દરેક પ્રાંતના બજેટની ત્યાંની ધારાસભા, જે હાલના કગ્તા વધારે પ્રતિનિધિત્વ બનશે એમ આશા છે, તેમાં પુષ્કળ ચર્ચા થાય; અને બજેટ ઉપર ત્યાં સુધાગ મૂકી શકાય; તથા છેવટે ધારાસભામાં બજેટ પાસ થરાવવું પડે. (૩) પ્રજા તરફથી પસંદ થએલા સભાસદો પૈકી કે ની માગણી ઉપરથી કોઈ પણ પ્રશ્ન પ્રેસિડન્ટદ્વારા સભા આગળ ઉપસ્થિત કરી શકાય.

સત્તાવિભાગની યોજનાના મિ. ગોખલે બે ભાગ પાડે છે—

(૧) દ્રવ્ય સંબંધી; અને (૨) સામાન્ય વહીવટ સંબંધી.

(૧) તેમાં પ્રથમ વિષય ત્રિણે બોલતાં, અરીણ, મીઠું, કચ્છ, કા, સ્ટાંપ, ગનિટ્રેશન, દેશી શન્યની ખેડણી, ટપાલ, તાર, ટેકસાજ, રેલવે, અને મેહોટા પાણી કામ—એટલી બાબતનાં ઉપજ ખર્ચ મિ. ગોખલે વડી સરકારને હસ્તક રાખે છે; અને એમાં પડતી ખોટ પ્રાંતિક સરકાર પૂરી કરે, અને દર પાંચ દસ વર્ષે એની રકમ ઠરાવાય એમ સચવે છે. એકાએક બારે જરૂર પડે તો બહાઈસરોય નક્કી કરેલી ગકમમાં ફેરફાર કરી શકે, અને એ સહામે પ્રાંતિક સરકારને સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ આગળ અપીલ કરવાનો હક. પ્રાંતિક સરકારને કર નાંખવાની કે નાણાં વ્યાજે ઉપાડવાની સત્તા નહિ. જમીનનો કંઈ વધારવો હોય તો તે કરની યોજના (લિમિટ્ડ સેટલમેન્ટ) પ્રાંતિક ધારાસભામાં ચર્ચા થયા પછી જ પસાર થઈ શકે.

(૨) વહીવટની બાબતમાં નીચેના ખાતાં વડી સરકારના તાબામાં રાખવાં: જુદા (જમીન-પૂર્વ સરકાર) અને જળણ (નોકસેન્ય); પરશન્ય સાથેનો વ્યવહાર; સિક્કા, કચ્છ, ટપાલ, તાર, રેલવે, સામાન્ય કર, અને કાયદા.

આમપંચાયત—આપણા ઇલાકાના એંગ્રેજ રાજ્યમાં ૨૬૦૦૦ ગામ છે; તેમાંનાં ૧૬૦૦૦ જે વસ્તી કરતાં ઓછી છે. ૫૦૦૦ ની ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ વચ્ચે છે; અને બાકીનાંની તેથી

ઉપર છે પાયસો કરતા વધારે વસ્તીવાળા ગામના મુખી પટેલ ગો
સલાહકાર (Conciliator* સંપર્કપાદક) અને બીજા ચોદાશ માણસો
પર નીમલુ પચે કરવાના કામ નીચે પ્રમાણે —

(૧) પચાસ રૂપીઆ સુધીના સાદા (રૂપીઆના) દાવા પર ચૂકવે અતીની
પક્ષપાત કે દગા શિવાયના કામના અપીલ નહિ રૂપીએ આનો ખે
અને સ્ટામ કર કાઢી નાખવો

(૨) દસ રૂપીઆ સુધીની ચોરી, સાદી વ્યથા, ગામમગાળી, ગદવાડ વગેરે શુનકો

(૩) ગામના બાધકામ

(૪) ગામને લગતા ન્હાતા જગલોનો વહીવટ

(૫) તકાલી વહેંચની

(૬) દુકાન અને મરકીને લગતા ઉપાયો લેવા

(૭) ગામનું પાણી અને આરાગમના સાધન બાબત દેખરેખ,

(૮) નિશાળની હાજરી ઉપર દેખરેખ

(૯) ઢોરના ડમ્પાનો વહીવટ

અર્થ માટે જોઇતા નાણા—તાલુકા મોડે પાસેથી મળે તે ઉપરાંત—દીવાની કામના
ઉપર બતાવેલી રીતે લીધેલું અર્થ સ્થાનિક દસ ગામના જગતની પેદાશ અને ઢોરના ડમ્પાની
પેદાશ શરૂઆતમાં આ બધી બાબતની દેખરેખ રાખવા માટે એક સરકારી અમલદાર નીમવો

તાલુકા મોડે—લોખંડ પસંદગીથી જ મેમ્બરો નીમવા

તાલ એવો દિવાન આલે છે કે લોખંડ ફાળી એક આની લેવાય છે તેમાંથી
ગિરિમટ (ગિરિ) મોડે નિશાળ અને ઇસ્પતાળનું અર્થ જુદા કાઢી બાકી રહેલી રકમમાંથી
ટલુક પેટે રાખે છે અને બાકી પેતાની ઇચ્છા મુજબ તાલુકા મોડેને આપે છે જિલ્લા મોડેની
આ સત્તા તાલુકા મોડેને આપવાનું મિ જોખલે સૂચવે છે અને જિલ્લા મોડેને ૫ તી નાણાની
ખોજ નાન્ટિક સરકાર પૂરી પાડે એમ ઇચ્છે છે અને આ માટે એકસાઇસ આબધારી વગેરે
જદાત નો ફક્ત બાગ નાન્ટિક સરકારે જુદો કાઢવો એમ બનામણુ કરે છે એક આની
લોકન ફડનો ધારો દાખલ થયો તે પહેલા એકસાઇસ ઉપજ ઉપર જ ઇન્સ્ટ્રિક્ટ મોડેનું પ્રવૈયાત
અર્થ પડતું એટલે આ બનામણુ સ્વીકારવામાં વધી હોવો ન જોઇએ એમ મિ જોખલે બતાવે છે

મ્યુનિસિપલિટિઓ—પણ એ જ રીતે લોકના પ્રતિનિધિઓની જ બનાવવી અને અ
મુખ બાબતમાં સરકારની સલાહ અને ચેતવણી ન માને તો યોગ્ય વખત માટે એ મ્યુનિ
સિપલિટિને બગતક કરીને તેને ઠેકાણે સરકારે સભાસદો નીમવા પણ મ્યુનિસિપલિટિઓ
સાફ મમ કરે તે માટે સરકારે જોઇતી નાણાની મદદ આપવી

* 'દમ્પણુ ખેડૂત સકટ નિવારક' દાયદાની રૂએ ખેડૂત અને લેણદાર તરફે બાબત
કરવા માટે આવા અધિકારીઓ નીમાય છે

ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ—માં કલેક્ટર પ્રેસિડન્ટ હોય તથા કેળવણી ખાતાનો ઇન્સ્પેક્ટર, સિવિલ
 તથા એકિન્ડ્યુટિવ એન્જિનિયર મેમ્બરોમાં હોય એ.મિ. ગોખલે ઇષ્ટ માને છે. તે
 ઉપરાંત સરકારી પેન્શનરો (રૂ. ૭૫ ઉપરના) રૂ. ૨૦૦ ઉપરાંત વીધોટી ભરનાર જમીનદારો,
 અને રૂ. ૨૦૦૦ ઉપરની રકમનો ઇન્કમેટેક્સ ભરનાર વેપારીઓ તથા, પાંચ વર્ષ ઉપરાંતના
 જૂના ઍડ્યુએટો—એઓ જે પાંચ છ મેમ્બર પમદ કરે તે; તથા દરેક તાલુકા બોર્ડ તથા
 ન્હાની મ્યુનિસિપલિટિઓ તરફથી એક એક મેમ્બર; અને જિલ્લાની મ્યુનિસિપલિટિ તરફથી
 બે—કુલ મેમ્બરો પંકી કે સરકારના નીમેલા અને કે ઉપર પ્રમાણે લોકની પસંદગીનાં.

ડિસ્ટ્રિક્ટ કાઉન્સિલ—જિલ્લા બોર્ડ ઉપરાંત, એક મલાહકાર મંળ સ્થાપવાની મિ. ગોખલે
 બલામણુ કરે છે. અને કયા કયા બાબતમાં કલેક્ટરે એની મલાહ પ્રમાણે જ ચાલવું નેદરએ,
 ઇત્યાદિ વિગતવાર બતાવે છે.

કલેક્ટર મમજી આવતી બાબતોના ચાર વિભાગ પાડી શકાય —

(૧) ' કોન્સિડેરન્સ ' યાને ગોખ્ય—ગુપ્ત ગખવા યોગ્ય બાબતો.

(૨) ઇલાકા સરકારને પૂછીને કંવા જેવી બાબત પણ જે બાબતમાં જિલ્લાના સલાહ-
 કાર મંળનો અભિપ્રાય સરકાર આગળ મૂકવા જેવો.

(૩) સલાહકાર મંળની સમતિથી કલેક્ટરે પોતે કરી દેવા જેવી; અને જે બાબત
 માં મતભેદને પ્રસંગે જ સરકાર આગળ મૂકવા જેવી.

(૪) સલાહકાર મંળના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ પડીને પણ કલેક્ટરે સ્વતન્ત્રતાથી કરવા જેવી.

એમાંની (૧) વર્ગની બાબતો તો સલાહકાર મંળ આગળ મૂકવાની નહિ જ.

પણ (૨) વર્ગમાં નીચેની બાબતો આવી શકે કાયદા સંબંધી સચના; જમીનનો કર
 વધારવા ઘટાડવાની સચના; પીઆવો વધારવા ઘટાડવાની સચના; અમુક વખતે જમીન મહે-
 સૂક્ષ્મ માફ કરવાની બલામણુ, નવી મ્યુનિસિપલિટિઓની સ્થાપના; ખાસ થએલા દાંપદા નવા
 જિલ્લાઓને લાગુ કરવા; ખાસ દંડ રૂપે પોલીસ ચોકી નાંખવી, તથા નવી જગ્યાઓ કાઢવી.

(૩) વર્ગમાં નીચેની બાબતો આવે:—દારનાં પીકાં ઉઘાડવાં કે બંધ કરવાં; જમીન
 મહેસૂલ મુક્તવી કરવી; ખેતીની જમીન ઉપર મકાન બાંધવા માટેનો દંડ લેવો; શહેરની
 સબર્બ બાબત સચના કરવી; જંગલમાંથી સ્થાનિક ઉપયોગ માટે લાકડાં ધાસ વગેરે લેવાનો
 બંદોબસ્ત કરવો; નવી નિશાળો ઉઘાડવી કે જૂની બંધ કરવી; ગામ પંચ તથા ગામ મંડ-
 લીઓ સ્થાપવી; ગામપંચાયત, મંડળીઓ, તાલુકા બોર્ડ, મ્યુનિસિપલિટિ વગેરેને યોગ્ય વખત
 માટે રક કરવાં; માજિસ્ટ્રેટની બેન્ચો નીમવી; મેજા વરધોડા સગસ વગેરેના નિયમો ઘડવા;
 નાની ઉમરના માણસોની મિદકતનો વહીવટ કરવા બાબત કેટિ ઝોર ઘોડે નાંખની સંસ્થા છે
 તે લાગુ કરવી.

(૪) વર્ગમાં—પ્લેગ કોલેરા વગેરે રોગો માટે અગાડથી ઉપાયો લેવા; સુલેહ જાળવવી; તથા દુષ્કાળસંકટનિવારણનાં પગલાં ભરવાં* .

આ પ્રમાણે આપણા અગ્રણી દેશભક્તોએ ડિસેન્ટ્રીયાઇઝેશન કમિશન આગળ પોતાના વિચારો રજુ કર્યા—તે વાંચી આપણા પ્રજા તરીકેના હકતું આપણને તીવ્ર ભાન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ વિચારો દર્શાવવામાં તેઓએ આપણા ઉપર કેટલો વિશ્વાસ મૂક્યો છે એ વિષે પણ આપણે મનન કરવું જોઈએ. ગ્રામપંચની સંસ્થા દાખલ થવી જોઈએ એમ સરકારના મ્હોટા મ્હોટા અમલદારોનો પણ મત છે; અને એ કે કેટલાક અમલદારો આ બાબતમાં વિરુદ્ધ પડ્યા છે—તથાપિ પરિણામે એ સંસ્થા થોડે ઘણે ઠેકાણે, અને થોડા ઘણા નિયંત્રણ સાથે પણ, અજન્માવવાની કમિશન તરફથી ભલામણ થશે એમ સંભવ લાગે છે. એ અજન્માવવાની પ્રતેહમન્દી મિ. ગોખલે કે મિ. ટિળકની દલીલો ઉપર આધાર રાખનાર નથી: એ તે વસ્તુત આપણી એ સંસ્થા માટે ચોખ્ખતા કેટલી છે એ ઉપર જ ટકી રહેશે. અને તે જ પ્રમાણે તાત્કાલ બોર્ડ વગેરે મર્યાદા પણ સમજવું. ખરી વાત છે કે સરકાર અનુદા-રતાથી અને બ્હી બ્હીને લોકલક સ્વીકારે છે, પણ તે સાથે એ પણ ખરૂં છે કે આપણા અગ્રણીઓ વર્તમાનની વાસ્તવિક સ્થિતિ કરતા ભવિષ્યની સાધ્ય સ્થિતિ ઉપર—પા. ભા કરતાં indaba ઉપર—વિશેષ લક્ષ રાખીને બોલે છે. એ બોલવું અમે જૂલ ભરેલું કે અપ્રામાણિક ગણતા નથી—કારણ કે જગતને સુધારો હમેશા ભવિષ્યને વર્તમાન કરવામાં, ‘નથી’ તેને માની લઈને ‘છે’ કરવામાં જ રહેલો છે. પરંતુ એ ભવિષ્યને વર્તમાન કરવાનો—‘નથી’ને ખરેખર ‘છે’ કરવાનો—ખરા જોગથી પ્રયત્ન ન થાય ત્યાં સુધી ‘નથી’ તે નથી જ રાતું. આપણામાં કુસંપ છે અજ્ઞાન છે નિર્ભયતા છે એ વસ્તુસ્થિતિ બદલવાનો માર્ગ સંપ / 1 અને બળની બાવનાતુ પરિશીલન કરવું એ છે આપણી અધમતાતુ માત્ર ધુન: ધુન: થી કરવાથી આપણુ ત્રેય નથી એ ખરૂં, પણ તે સાથે, આપણે જનને કાંઈ કરવાનું રહેલું થી એ સમજણ પણ વિનાશકારક છે. માટે એક પાસથી મિ. ગોખલે વગેરેને આપણે અનુમોદન આપવું જોઈએ, તેમ બીજી પાસથી એમનું બોલવું ખરૂં પાડવા માટે આપણે જનને પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. એ પ્રયત્નો શા શા કરવા, અને તે કરવાની કાની કાંની મવિશેષ શરૂને છે એ વિષે અમે આવતા અકમા ચર્ચા કરીશું.

* આ લેખ માટે બહુ જરૂરી નહિ એવી વિગત પણ પૂરેપૂરી નોંધી છે તે—મિ. ગોખલે જવા, રાજ્યવહીવટમાં જેમણે કદી પણ સાક્ષાત્ ભાગ લીધો નથી તેવા, માણસે રાજ્યવહી-વટના પ્રશ્નનો કેવી સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ કર્યો છે એ બતાવવાના તથા પ્રજાએ દેશનું તન્ન ચલાવવામાં ભાગ લેવો હોય તો કેવા કેવા વિષયો હાથમાં લેવા જોઈએ એનું દિગ્દર્શન કરાવવાના હેતુથી

*નારી-પ્રતિષ્ઠા: એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન

‘નારી-પ્રતિષ્ઠા એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન’—એ મહારા વિષયનું સંપૂર્ણ મથાણું છે. વિષય કેવો વિશાળ છે તથા એનું પૂરેપૂરું નિરૂપણ કરવું કેવું કઠિન છે એ હું જાણુ છું. છતાં એ વિષય ઉપર એ જોલ જોલવાની મ આજ હિંમત ધરી છે. ભક્તજનો આરે ભગવાનના ચરિત્રો ગાય છે ત્યારે તેઓ પોતાની વાણીની નિર્બંધતા સારી રીતે સમજે છે તથા પિ તેઓ પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા અચકાતા નથી—તે એમ સમજીને કે ભગવાનના નામ સ્મરતીને માત્રથી પણ પોતાની વાણી પવિત્ર થશે કાષ્ટ એવા જ ભાવથી મેં પણ આજનો વિષય પસંદ કર્યો છે. યદ્યપિ હું જાણુ છું કે કાનના સમયને લીધે તેમ જ શ્રાતાજનો વિવિધ કક્ષાની જ્ઞાનસામગ્રીવાળા હોવાથી હું આ વિષયનું સંતોષકારક નિરૂપણ તો નહિ કરી શકું, તથા પિ આજકાલ દેશનું આત્મમાન સૂચવતી “સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશી” ની વીર હાક યોધાસ વાગી રહી છે તે વચ્ચે યદ્યપિ આવતા હિન્દની અખલાનો રોઈ રોઈ જોશી ગએરો માદ પણ આપણે જરા વિશેષ કર્ણ દઈ સામગ્રીને જોઈએ—એટલો વિચાર હું આપના મનમાં ઉપજાવી શકું તો હું ધારું છું કે મહારો શ્રમ સફળ ગણાશે.

આપમાના ઘણાકને વિદિત હશે કે ઓગણીસમી સદીએ પ્રમાણપદ્ધતિમાં ને મહોળી શોધ કરી છે તે એ છે કે—હર ઈ નિર્ણય એક કત્તા વધારે દષ્ટિબિન્દુથી અવગણીને કરવામાં આવે ત્યાં જ તે યથાર્થ થાય છે. Philosophy (તત્ત્વવિચાર) ની a priori (સ્વતંત્ર) પદ્ધતિની સાથે Science અર્થાત્ અવલોકન માને અનુભવ, અને History એટલે કે ઇતિહાસ, એ બેની પદ્ધતિ ભજે છે—કાઈ નહિ તો એમનું ‘મનું અને બીજા બેની ‘સાખ’ થાય છે—ત્યારે જ કાઈ પણ સત્યનું પ્રમાણપત્ર વિશ્વાસયોગ્ય બને છે. ક્ય રેવો લ્યુથન વખતે જ્વાળામુખીની જ્વાળા માફક બહાર નીમળી આવેલો મનુષ્યના સમાન હમ્ને સિદ્ધાન્ત જેટલે અશે પાછળથી Science અને History થી વિરદ જણાયો તેટલે અશે તે પાઠો શમી ગયો. તે જ પ્રમાણે, સ્ત્રીપુરુષના સમાનહકનો સિદ્ધાન્ત પણ Scientific દૃષ્ટિએ, એટલે કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનું શારીરિક માનસિક નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બધા જુ જોતા, જેટલો યથાર્થ છે એ બધા સુધી નહીં ન થાય, તથા જગતના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા કેવી ગણાઈ છે એ વિષે ઐતિહાસિક સિદ્ધાન્તલેખન કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓની પક્ષની અને સ્ત્રી-પુરુષના સમાન હકની સઘળી વાત નવી પ્રમાણપદ્ધતિમાં મળવાએલી ખુદ્દિને આલ થવી મુશ્કેલ છે. આ Scientific investigation (શાસ્ત્રીય પર્ચાનોચન) અને Historical survery (ઐતિહાસિક દર્શન) એ બે અંગેમાનું એક ને શાસ્ત્રીય પર્ચાનોચન તે ગુજરાતના વિચારક-સુધારક પ્રિયવદાકાર મહૂમ મણિલાલ નણભાઈ એમણે વીરોક્ત વર્ષ ઉપર “નારીપ્રતિષ્ઠા” એ નામના પોતાના એક લઘુ પણ અર્થગભીર લેખમાં સૈથી પહેલું અને છેલ્લું કર્યું હતું. તેણે એનું બીજું અંગ ને ઐતિહાસિક દર્શન તે હજી સુધી જોઈએ તેવું થયું જણાતું નથી. એશક, પ્રાચીન હિન્દની મહિલાએણું માહાત્મ્ય દર્શાવનારા ન્દાના-મહાતા

* અમદાવાદમાં (સા.) વિદ્યા એસોસિએટ પ્રમુખપણા નીચે સ્ત્રીશોધ-અનુબિનિને અગે આપેલું ભાષણ

ધણાં પુસ્તકો રચાયા છે, પરંતુ તે જ સમયમાં જગતના બીજા દેશોમાં સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા ક્ષેત્રી હતી એમાં આપણા પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિચાર અને રિવાજને મળતું અગર તેથી ઉલટું શું હોવામાં આવે છે એ સંબંધી કાર્થ જ લખાએલું જાણ્યો નથી; તેમ આપણા દેશના વિચારનો ઇતિહાસ પણ પદ્ધતિસર થોડો જ આલેખાએલો છે. ખરૂં જોતાં તો પુસ્તક રૂપે ચર્ચવા જેવો આ વિષય છે, અને તે એક પ્રાસંગિક બાપણમાં સમાવવો અશક્ય છે, તથાપિ એ નવા માર્ગ વિશે આપના હૃદયમાં હું કાર્થિક કુતૂહલ ઉપજાવી શકું અને એ દિશામાં કેટલું કેટલું વિચારવા જેવું છે એ વિશે થોડુંક સચન આપી શકું તો ઠીક—એમ ધારી હું આ પ્રયત્ન કરું છું.

આટલો ઉપોદ્ધાત કરીને હવે હું મહારા વિષય ઉપર આવું છું.

આપણો અતિપ્રાચીન (Prehistoric) ઇતિહાસ ગમે તે કાળનો હો અને તે ધણો જ જૂનો છે એમ મહાર પણ માનતું છે, પણ જ્યારથી આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ શરૂ થાય છે ત્યાર પહેલાં નિસર (ઇજિપ્ટ) અને આઝીરિયા ખાંડીઆના સુધાગતો લગભગ ખતમ થઈ જવા આપ્યા હતા,—અને આપણે કાળની મર્યાદાને લીધે વિષય ટુકાવવો છે—તેથી એ દેશોના ઇતિહાસ ઉપર આપણે થોડું જ ધ્યાન આપીશું. માત્ર એટલું નોવીશું કે પ્રાચીન ઇજિપ્ટમાં સ્ત્રીને પુરુષની સમાન ગણી હતી સ્ત્રીને રાજપાટનો અધિકાર હતો અને તેથી ફેટલીક વખત ગજાકીય મુશીબતો ઉત્પન્ન થતી તો પણ એ અધિકાર બંધ કરવામાં આવ્યો નહતો અને ધરના તો એનું એટલું બહુ માન હતું કે પુરુષ એનો અતિથિ ('privileged guest') ગણાતો એમ કહીએ તો ચાલે. વળી સને ૧૯૦૧-૦૨ ના રિમેંબર જાનેવારી માસમાં ઈ. મ. પૂર્વે ૩૩૦૦ નર્વ ઉપર થએલા એક બાબિલનના ગળનો લેખ જાણ્યો છે એમાં એ ગળના કાયદાની જે નોંધ છે તેમાં સ્ત્રીના વાગ્મા સંબંધી છેડા છૂટકા સંબંધી તેમ જ સ્ત્રીધન અને ભગ્નપોષણ સંબંધી ઘણા સૂક્ષ્મ નિયમો આપ્યા છે. એમાં પણ સ્ત્રીપ્રત્યે બહુ ન્યાયયુક્તિ દાખવેલી જોવામાં આવે છે. પરંતુ આનું વિવંચન બહુ કાળ લે એ માટે એ છોડી દઈ,—સ્વદેશી અને વિદેશી નારીપ્રતિષ્ઠાનું સ્વરૂપ જાણી લઈ સર્વદેશી નારીપ્રતિષ્ઠાનું સ્વરૂપ નક્કી કરવા માટે જોઈતા ઐતિહાસિક સાધનો (Historical materials) હું નીચેના ચાર ભાગમાં જ ગોઠવીશ *

(૧) સ્ત્રીકે લાવના

(૨) સૌમન લાવના.

(૩) એ જે લાવના સાથે સંબંધમાં આવ્યા પછી ચાહુદી લાવનામાંથી બનેલી ક્રિકિયન લાવના.

અને છેવટે—

(૪) આપણા દેશની મૂળ લાવના અને એનો પાછળથી ચાલેલો ઇતિહાસ.

* લેખ તૈયાર કરવામાં કાળનો સક્રિય પડવાથી ઇરિન અરજસ્તાન અને ચીનની નારી-પ્રતિષ્ઠાનું નિરૂપણ હું દાખલ કરી શક્યો નહતો, અને મૂળ રૂપમાં જ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવો થોડા લાગવાથી એ ખામી અત્યારે પૂરતો નથી.

૧.

ગ્રીસની નારીપ્રતિષ્ઠાના ઇતિહાસમાં પ્રથમ વિચારવાનાં હોમરનાં કાવ્યો છે. એ આલોપો આપણા વેદનાં સંહિતાકાલ પછી તુરંત જ સંભળાવા લાગે છે. એમાં ગ્રીસના પાછળના ઇતિહાસથી એટલું વિજ્ઞાતીય છે કે હોમરની પ્રતિભામાં એ ચિત્રો કેવી રીતે આવ્યાં હશે એ વિષે આપણા મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યા વિના રહેતો નથી. તથાપિ એ કાવ્યો તે માત્ર કાવ્ય હોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણની ગરજ સારે નહિ અને તેથી ઐતિહાસિક સિદ્ધાવલોકનમાં એને સ્થાન આપવું અનુચિત છે એમ જો કોઈ કહે તો તે કહેવું તો સ્વીકારશે નહિ—કારણ કે ખરૂં જોતાં કાલના બાહ્ય પટ ઉપર લખાએલા અક્ષર જ ઇતિહાસ છે એમ નથી; મનુષ્યહૃદયના આન્તર પટમાં પ્રકટ થતી ભાવનાઓ એ પણ ઇતિહાસનું જ અંગ છે, અને તે પ્રધાન અંગ છે,—કારણ કે એ ભાવનાઓ જ ભવિષ્યની આશા બંધાવે છે; એટલું જ નહિ પણ ભાવનાઓ સ્પષ્ટ ઇતિહાસને પટે ચઢતી નથી ત્યારે પણ અનેક ન્હાનાં મોટાં જીવનમાં ગૂઢ રીતે પ્રસરેલી હોઈ પ્રગળતા આત્માનું વલન નક્કી કરે છે.

હોમરનાં કાવ્યોમાં સ્ત્રીઓને “ હક ” એવું કશું જ નથી. તેઓ સર્વથા પુરુષને અધીન છે. પરંતુ તે જ સાથે, પુરુષોની વર્તણૂક માન સૌક્યમાર્ગ અને સદૃશ પ્રેમની ભરેલી હોઈ, આ સ્ત્રીઓની પરાધીનતા જંગલી પ્રગળતી સ્ત્રીઓની પરાધીનતા કરતાં જુદું જ રૂપ ધરે છે. આ અધીનતા આપણે ત્યાંની રસિક અધીનતાની ભાવના જેવી જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. પુરુષને દિવ્ય તેજ અને આનન્દથી છાઈ એને સુખી કરવો એ સ્ત્રીનું કર્તવ્ય ગણાતું; અને પુરુષ એકી વખતે એક કરતાં વધારે સ્ત્રી પરણતો નહિ. અન્યોઅન્યને ઉપકારક થઈ ગૃહસંસાર ચલાવવો એ કરતાં જગતમાં ખીજું કોઈ જ ઉચ્ચતર નથી એમ ઓરિસિમાં હોમર કહે છે. હોમરનાં દેવ-દેવીઓમાં કલહ જોવામાં આવે છે, પણ એનાં માનુષ સ્ત્રી-પુરુષોમાં પ્રેમનું સુખ અધિક વિસ્તરેલું છે. પણ પુરુષે એક જ સ્ત્રી પરણવી અને એની સાથે અન્ય પ્રેમ જોડવો—એવી વર્તમાન અને ઐતિહિક જીવનને બેઠી ભવિષ્ય અને પર-જીવનને ધક્કો કરતી પ્રેમની ભાવના હોમરનાં કાવ્યમાં અસાત છે; અને સ્ત્રીપુરુષનું જોડું ખંડિત થતાં પોતે રહેલ જણે પુનર્લેખ કરવું જ જોઈએ એવી શ્રજ મનાતી. આ સામાન્ય નિયમનો ભંગ કરવાની પ્રયત્ન હોમરે પેનિલોપ—યુલિસિસની પત્ની—માં બતાવ્યો છે. પેનિલોપનો પતિ પાછો આવવાની આશા જાંખી અને જાંખી ચતી જાય છે, અને પેનિલોપને ફરી પર-જીવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે તથાપિ તે માનતી નથી.

વળી હોમરની નારીઓ તે કક્ત કાવ્યની સુંદર પૂતળીઓ જ નહોતી. હેલન દ્રૌપદા દિદ્યા ઉપર આવી જીતી રહે છે, એરિટિ પતિના રાજ્યમાં સુલેહ વિસ્તારે છે; અને પેનિલોપ અને કિલટેમ્નેસ્ટ્રા પતિઓની ગેરહાજરીમાં મુશ મન્ત્રીની મદદથી પોતાનાં રાજ્ય ચલાવે છે. સ્ત્રીઓનાં હૃદય શૌર્યથી ભરેલાં હોઈ શૌર્યની કદર પણ જાણે છે; અને આપણા રજપૂત વીરોની માફક, સ્ત્રીનાં મહેણાં ન ખમવાં પડે એ હેતુથી ઉત્તેજાઈ ઘણા પુરુષો શૌર્ય દાખવે છે.

ઘરમાં સ્ત્રીઓને ખેસવા ઊઠવાના ખાસ ખંડ હતા; પણ તેઓ મદદના ઝોરડામાં આવે નહિ એવો અવરોધ ન હતો. કોઈ જોવા સાંભળવા જેવું હોય તો—જમકે, નામાંકિત.

શ્રીપુરુષોના ચરિતો ગાઈ સભળાવનારં પૌરાણિકોને સાબળવા—શ્રીપુરુષો એક જ દિવાનખાનામાં એકઠા બેસતા દરેક શહેરમાં ખુલા નૃત્યનાં યોગાનો હતા, અને તેમાં ભાષ-બહેનો મિત્રો વગેરે એકઠાં નૃત્યમાં ભાગ લેતા જુવાન કુમારિકાઓ અને યુવકો એકઠા મળી દ્રાક્ષા સવ બનાવતા અને વિવાહ મમયે તેમ જ ચતુર્મહોત્સવમાં શ્રીપુરુષો છૂટથી પરસ્પર મળતા યદ્યપિ લગ્ન પહેલાં સર્વનન (૫૦૦મણ) નો રિવાજ ન હતો, તથાપિ કન્યાની રૂચિ બે ધને માખાપ લગ્ન કરાવતા.

કુટુંબના લુગડા લતા બનાવવા અને તે સાદસદ રાખવા એ કામ શ્રીઓનું જ ગણાવુ ધરના તમામ લુગડા શ્રીઓ જ શીક્તી, ભરતકામ કરતી, તથા લુગડા ધોવાનું કામ પણ શ્રીઓનું જ હતું નૌસિકા જેવી રાજકન્યા રથમાં બેસી એની સાહેલીઓ સાથે, હાથમાં ચાબુક અને રથ હાકતી, નદીએ જાય છે ત્યાં લુગડા ધૂએ છે લુગડા પગથી દબાવે છે, અને સૂંઘવા પાથરે છે દરમિયાન નદીકાંઠે તેઓ ગાય છે, દડો ખેલે છે, અને દિવસ આનન્દમાં નિર્ગમે છે હોમરના કાવ્યોની ગ્રીક-શ્રીઓમાં ગ્રેઈ પણ જાતનું ધરકામ કરવું હલકું ગણાવુ નહવુ ખુશી હવામાં તેઓ પુષ્કળ રરતા આથી તેઓનું શરીર મજબૂત અને જુવાનીથી ભરેલું મન નીરોગ અને સ્વભાવ મધુરું બનતો અને એ ગુણોને લીધે તેઓ પોતાની સાથે સસર્ગમાં આવતા પુરુષો ઉપર સાર્વિચ વર્તીકગણુ વેરતા

દનિયડ અને ઓરિસિમાં એ પલુ દુષ્ટતાથી બ્યભિચારમ રૂબેલી શ્રી નથી કોઈક વા બનીતી થઈ જતી આપણે જોઈએ છીએ, તો તે પલુ એ અજાનરો દુષ્ટતાથી નહિ જ વેશ્યાનું તો આપણે નામ જ સાબળતા નથી

નહિ, પણ એવી સમજણથી કે એકોડાઇટ દેવીની ઉપાસિકા જેવી દીસતી આ સુંદરીમાં દોષ જાણવે જ કેમ ?

હોમરના સમય પછી કેટલાક શતક જુદા જુદા ગ્રીસના ઐતિહાસિક યુગ શરૂ થાય છે એ યુગમાં અંધ-સ્ અને સ્પાર્ટા—એ બે નગરોએ પ્રવર્તેલી સુધારા (Civilization) ની ભાવનાઓ સર્વશો મનન કરવા જેવી છે પરંતુ આપણે તો એના એક જ અશુભ—એવી નારીપ્રતિષ્ઠાની ભાવનાનું—કામ છે.

પ્રથમ સ્પાર્ટા લાઇએ સૌન્દર્ય, સમતા, આરોગ્ય અને સમષ્ટિચૈતન્ય (State) ના અર્થ રૂપે જ વ્યવિષ્ટિચૈતન્ય (Individual) નું સંવેદન—એ ગ્રીસના ઇતિહાસધ્વજ ઉપર મોટે અક્ષરે લખાએલી ચતુ સત્રી છે પણ તેમાં છેલ્લું સત્ર-વ્યવિષ્ટિ (Individual) સમષ્ટિ (State) નું કેવલ અંગ જ છે એ વિચાર સ્પાર્ટામાં અસાધારણ પ્રધાનતા પામ્યું હતો સ્ત્રીઓને ‘હૃ’ તો નહતા, પણ પુરુષની સમાન કક્ષામાં જ તેઓની ગણના ત પુરુષ કરતા સ્ત્રી જુદી છે, કે જુદી જ ગ્રંથવણીને યોગ્ય છે—એવો વિચાર ‘જોવામાં’ મુશ નથી મથા માતા તથા પ્રજા એ સત્ર સ્પાર્ટન લોકોને સ્વયંપ્રકાશ મત્ત હતું, અને ઠાકી કિત અઘાધી તેઓ એનો અમલ કરતા તેઓને મળ્યુંત બહાદુર અને દૃઢ નિશ્ચ પુત્રો જોઈતા હતા, અને તેથી સ્ત્રીગ્રંથવણીની પણ પ્રણામિત એ ઉદ્દેશ મશ્વ થાય તે બાધી હતી કન્યાઓ કુસ્તી, કસત, શતદોડ અને શસ્ત્રપ્રયોગમાં ભાગ લેતી—અને ત ખુશ મેદાનમાં અને આજા વસ્ત્ર પહેરીને જ, જેથી કોઈ પણ રોગવાળા કે નિર્બળ કન્યા ટાકી રહેતી નથી માત્રી છોકરીને તો પંજુવા પણ દેતા નથી છોકરીઓને વટેલી પગ-જાવતા નહિ પુરુષોને પરણવાની શરૂ હતી બહુ મોઢ પરણવા માટે કે પોતા કન્યા બહુ ન્હાની કે બહુ મોટી વયની કન્યા પરણવા માટે સમ્મ થતી કન્યાઓ પોતાના માતાપિતાની વિશુદ્ધિ માટે અભિમાન ધરાવતી અને વ્યભિચાર તો તદ્દન અગ્નપથે જ હતો ખુદાકના જીવનચરિત્રોમાં આ સમર્પી એક સુજી વાત છે.

એક જૂઠું સ્પાર્ટનને પૂછવામાં આવ્યું કે ‘આપના દેશમાં વ્યભિચાર માટે શી શિક્ષા છે ?’ ત્યારે પેલા સ્પાર્ટને જવાબ દીધો કે ‘અમારા દેશમાં કોઈ વ્યભિચારી છે જ નહિ’ પણ હોય તો ? હા ‘ગુરુ ઉપરથી વળીને ત્રીએતી નડીમાંથી પાણી પી શકે એવો મોટો સાંઠ દડ તરીકે આપવો પડે’ આ શી વાત કરો છો ? એવડો મોટો સાંઠ હોય ? ‘ત્યારે સ્પાર્ટામાં કોઈ વ્યભિચારી પણ હોય ?’

વળી સ્પાર્ટન માતાઓના શૈર્ષ અને દેશભક્તિના ઉદાહરણો એવા સુપ્રસિદ્ધ છે કે એ વિષે બોલવાની જરૂર નથી

પણ આ સર્વ ભાવનામાં આપણી દાલની દૃષ્ટિએ જેતા કેટલીક ભારે ખામીઓ દીધામાં આવે છે—

અને મ્હો ઉપર ધુરખો નાખીને ધાજ કાઢ્યા વગર બહાર નીકળ્યા માટે કે વગર રત્નએ જાહેર તમાશા જેવા ગયા માટે સ્ત્રીને છેડો છૂટકો આપ્યાની વાત આપણે સાબળીએ છીએ અને સ્ત્રી અનીતિ કરતા પકડાય તો એને મારી નાખવાની પણ ધંધુને રજા છે. પગવશતામાથી છૂટવાના રોમન સ્ત્રીઓએ પોતે ધણા-જેમાના કેટલાક દુષ્ટ પણ-મતો કરેલા જણાય છે. ઈ. સ. પૂ. ૩૩૧ માં રોમના અમીર વર્ગમા બારે મરેણી ચાલી હતી અને એનું કારણ એવું મનાય છે કે સ્ત્રીઓએ પુરુષોને ઝેર દીધું હતું. ગ્રામ સાથેની લડાઈમા હારવાથી રોમના લોકોને ન્યારે ભારે દડ બરવો પડેલો, તે વખતે સ્ત્રીઓએ પોતાના ધરેણુ અને સ્ત્રીધન સમર્પી દીધેલાં, પણ રોમ ન્યારે પાછું જાહોજલાલીમા આવી ગયું ત્યારે પણ અમુક હદ ઉપરાંત સ્ત્રીઓએ વધારે સ્ત્રીધન તાખવું નહિ એવો કાયદો પસાર થવા જતો હતો તે સ્હામે રોમન સ્ત્રીઓએ બારે ટકર લીધી, અને હાલમા ઈન્ડિયામા સ્ત્રીઓના ગળડીગ હક બાબત જેવી હિલચાલ આવે છે તેવી જ હિલચાલ ઉઠાવી

પણ રોમનો સમગ્ર ઇતિહાસ લેતા-સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ગ્રીસ કરતાં રોમમા સ્ત્રીની પહો વણી ઊંચી હતી રોમમા પત્ની તે ધરતી રાણી હતી, લગ્ન તે ન્હાની મ્હોટા સર્વ કૃત્યોમા સદચાર રૂપ હતું, અને પતિ પત્ની વચ્ચે પૂર્ણ માન અને સપ જેવામા આવતા ધરના મુખ્ય ખડમા બેશીને મૂહિણી એની પરિચાલિકાઓ પાસે કામ કગવતી, અને પોતે પતિના અને આખા કુટુંબના લુગડા બતાવતી, રોષવાતું કામ એને માથે ન હતું પતિની સાથે જમતી, અને પતિ આરામ લે ત્યારે પાસે પ્રેમભરી બેસતી, પતિના મિત્રોની આગતાસ્વાગતા કરતી, છોકરા ઉછેરતી, અને ઘર બહાર પણ છૂટથી જતી આવતી રોમના પતિપત્ની અને મામાપ અને છોકરાના સ્નેહની વિવિધ વાર્તાઓ આપણે વાચીએ છીએ તેમા ઉપર પ્રમાણે ધરમા સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા જેતા કાઈ ખવાઈ જેવું લાગતું નથી કહે છે કે ટાઈબેરિયસની પથારીમાથી એક વખતે એક સાપ અને સાપણ નીકળ્યા, તે બાબત જોશી એનો એવો અભિપ્રાય થયો કે બનેને છોડી ચૂંવાથી અત્યંત હાનિ છે, અને એમાથી નરને મારશે તો પોતે મરશે અને માદાને મરશે તો એની સ્ત્રી મરશે ટાઈબેરિયસે નગ્ને મારી નાખ્યો, અને ત્યાર પછી થોડે દિવસે પોતે મરી ગયો। તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓએ પણ પતિ સાથે અનેક સકંટો વૈધાની અને પતિ પાછળ જીવ આપ્યાની વાર્તા પ્રચલિત છે ।

ગ્રીક લોકોને મૂહસુખ અગ્રાંત હતું એટલું જ નહિ પણ બહારના વ્યવહારમા પણ મૂહિણીની સલાહ વિવાનો આનંદ તેઓએ કદી જાણ્યો ન હતો ગ્રીક ઇતિહાસમાં, વારાગ નાઓને ધાંદ કરેલા, કાંઈ સ્ત્રીએ સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન કે રાજ્યનીતિમા નામ કયું નથી. પાંખીની બીજવારની સ્ત્રી કોર્નેલિયા સાહિત્ય સંગીતમા નિપુણ હતી તેમજ ભૂમિતિ જાણતી અને તત્ત્વજ્ઞાનના વાદવિવાદ સાબળતી અને સમજતી એન્ટોનીનો પત્ની એકાકેટિઆએ રાજ્યકાર-બારમા ભાગ લીધો હતો અને પહેલી એન્થ્રેપિનાએ એક બળવો બેસાડી દીધો હતો અને ધણી સ્ત્રીઓ પોતાના રાજ્યાધિકારી પતિઓ સાથે દૂર પ્રાન્તોમા જતી અને, પતિના રાજ્ય વહીવટમાં મદદ કરતી રોઈક તત્ત્વજ્ઞાનનું પાન કરેલી સ્ત્રીઓના પણ ઘણા દેશાન્તો છે

જુદમે બ્યારે એક ગત્યરહસ્ય એની સ્ત્રીથી મતાયું સારે એ સ્ત્રીએ કહ્યું હતું કે—
 “ તમે ધારતા હસો કે હું સ્ત્રી હોઈ નિર્બળ મનની હઈશ; પણ યાદ રાખજો કે I am
 Cato's daughter and also Brutus' wife—હ કેટોની દીકરી અને વળી જૂટસની
 પત્ની છું. ” એરિયા નામની એક બીજી રોમક સ્ત્રીના મનોબળ વિષે પણ એક બે અસરકારક
 વાત છે. એ સ્ત્રીનો પતિ-પીટ્રસ—અને એનો પુત્ર અને એણી વખતે માંદા પડ્યા હતા પુત્ર
 મરી ગયો તેની અરિયાએ દહનક્રિયા કરી પણ એ બિના પતિને જાણવા દીધી નહિ. પતિની પધારી
 પાસે તે દહ મન રાખીને બેસતી, અને પતિ પૂછે કે ‘ બાઈને ગતે જીવ આવી હતી ? ’ સારં
 તે શાન્તિથી જવાબ વાળતી કે ‘ હા; ઉધ આવી હતી, અને થોડુંક ખાધું પણ હતું; ’ આંખમાં
 આંસુ ભરાઈ આવતાં તો તે દહતાથી ખાણીને ઓરડા બહાર જઈને ગાળી આવતી. એક
 વખતે પીટ્રસને રાજ્ય નતરથી દુકમ દુરભાવવામાં આવ્યો કે ‘ તારે હાથે ખંજર ખાઈને મરવું. ’
 પતિની હિમત ચાલી નહિ—એ બેઈ એરિયાએ પોતે ખંજર લઈ પેટાની છાતીમાં માર્યું,
 અને પાછું કાઢી પતિના હાથમાં આપ્યું અને બોલી “ Paetus, it dres not pain.”
 “ પીટ્રસ, એથી દુઃખ થતું નથી. ”

આનું નામ સમ્રાટ માથે ચલાયો—કહેવાય.

પણ આ સર્વ ચિત્રમાં એક મોટું ક્ષણ હતું : તે એ કે લગ્ન એ એક વ્યાવહારિક
 કરાર જ મનાતો, અને Divorce—છેલછટકા—નો તો સુમાર જ નહતો.

૩.

આ રોમન કાળ પછી એથી ઉલટા જ રૂપનો ક્રિશ્ચિયન યુગ શરૂ થાય છે. રોમન લોકોમાં
 સ્ત્રીઓની મદદી કેવી હોયી હતી એ આપણે જોયું. હવે નવા યુગમાં સ્ત્રીની અવજ્ઞા અને
 ઉદામ વૈગમ્યની બાવનાએ શાં પગિણામ ઉત્પન્ન થયી એ આપણે જોઈશું. પ્રાચીન યાહુદી લોકોમાં
 સ્ત્રીનું સ્થાન બહુ હઠક હતું. તેઓમાં બહુ સ્ત્રી પગલુવાનો રિવાજ હતો. અને સ્ત્રીઓમાં
 વેસ્થાવૃત્તિ ચાલતી. સ્ત્રીએ જ પુરુષને લગ્નચાવીને એની સ્વર્ગીય રિયતિમાંથી બ્રહ્મ કર્યો છે
 એ સિદ્ધાન્તે સ્ત્રીની દિવ્યતા ઢાંછી રીધી હતી અને સ્ત્રીને દેવાલયના નિજમન્દિરમાં પેસવાની
 બંધી હતી. પણ ક્રાઈસ્ટના વખતમાં સ્ત્રીને કોઈક વિશેષ છૂટ હોય એમ જણાય છે. ક્રાઈસ્ટના
 ઉદાર હૃદયમાં સ્ત્રીપુરુષનો ભેદ ન હતો, અને તેથી એણે કુલદાને પણ દ્યારે હૃદયે પોને જોએલું
 નવું મત્ત જાહેરં કર્યું હતું. ક્રાઈસ્ટના પુનરુત્થાન પછી એનું પ્રથમદર્શન મેરિ ઓફ મગરડા નામની
 એક સ્ત્રીને જ થયું હતું. પણ એ મહાત્મા પોતે બ્રહ્મચારી જ રહેલો હતો, અને એનો ઉપદેશ
 આ ‘ દુનીઆ કરતાં પર દુનીઆને લક્ષીને વિશેષ હતો. તેથી યાહુદી લોકોના સ્ત્રી સંબંધી વિચાર
 ઉપર એણે સીધી રીતે કોઈ અસર કરી નહિ. ક્રાઈસ્ટ પછી ક્રિશ્ચન ધર્મનો મુખ્ય મંસ્થાપક
 સેંટ પૉલ તો સ્ત્રીઓનો દુસ્મન જ નહતો, અને એણે પ્રવર્તાવેલા વિચારોએ ક્રિશ્ચન ધર્મ ઉપર
 લાંબા વખત સુધી ભારે અસર કરેલી છે. એનું મૂળ વતન જે રામસ શહેર તેમાં એના
 વખતમાં સ્ત્રીઓની દયા ઘણી અધમ હતી. આખ શરીર ધુન્ખાથી ઢાંછી નાંખવાનો રિવાજ

ગ્રીક અને લૅટિનમાં નિષ્ણાત છતાં યાદુદી વિચાર નીચે દબાએલો મિલ્ટન જેવો મહાકવિ પણ સ્ત્રીની નિન્દા કરે છે. 'અરાદમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રકટ થએલા નવા તેજે ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયને નિર્બળ કર્યો તેની સાથે મંસાર અને સ્ત્રી બંનેનું ગૌરવ વધ્યું; અને તે સાથે સ્વાભાવિક રીતે ફેટલાક દોષ પણ આવ્યા અને ત્યાર પછીથી યુરોપમાં સ્ત્રીએ પ્રાપ્ત કરેલી પ્રતિષ્ઠા—એના ગુણ દોષ સહવર્તમાન—સર્વને સારી રીતે નજીવી છે એટલે તે વિષે કાંઈ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

ક્રિશ્ચનિટિએ પ્રાચીન રોમન વિચારને લાંબા વખત સુધી ઉચલાવી નાંખ્યા તે માટે આપણને પુષ્કળ દિલગીરી રહે છે; પણ એ અંધકારમાં પણ એક તેજની રેખા ધ્યાનમાં રાખવાનું આપણે ભૂલીશું નહિ. ક્રિશ્ચનિટિએ પર દુનીઆ ઉભી કરી અને લગ્ન-તે માત્ર એક વ્યાવહારિક કગર નથી પણ ધાર્મિક સંયોજન છે એ સિદ્ધાન્ત—જે ગ્રીક અને રોમનોને અગ્નાત હતો—તે દાખલ કર્યો.

૪.

હવે આપણે આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર આવીએ. આપણે ત્યાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પુસ્તક તે ઋગ્વેદમંદિતા છે. એમાં સ્પષ્ટ તેમજ ગર્ભિત રીતે સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા વિષે માહિતી આપતા ઘણા વચનો મળી આવે છે. પ્રથમ તો એટલું જ જુઓ કે પરમાત્મા મંબધી ઋષિઓની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ભાવના તે પુરુષરૂપે નહિ, પણ સ્ત્રી રૂપે જ પ્રત્યક્ષ થયેલી છે. 'અદિતિ'—શબ્દ ઉપરથી 'આદિત્ય'—શબ્દ થયેલો છે, અને તેથી વરણ વગેરે આદિત્યો કરતાં પણ એની પૂજા જૂની હોવી જોઈએ એમ મદજ અનુમાન થઈ શકે છે. અને એમાં પ્રકૃત વિષય માટે ખામ ધ્યાનમાં લેવા જેનું એ છે કે એ અદિતિ તે કાંઈ અન્ય દેવની સ્ત્રીરૂપે કલ્યાએલી નથી, પણ સ્વતન્ત્ર આદિકારણ—દેવોની માતા—તરીકે મનાયેલી છે. અર્થાત્, પછીના કાળમાં આપણે જેમ વરણ ઉપરથી વરણાની ભવ ઉપરથી ભવાની ઇન્દ્ર ઉપરથી ઇન્દ્રાણી વગેરે રૂપે થતાં જોઈએ છીએ અને તે ઉપરથી સ્ત્રીની ગૌણતાનું અનુમાન કરવાનું કાંઈકે પણ દેખીતું કાઠણ મળે છે તેમ અદિતિની બાબતમાં જણાતું નથી. વળી સ્ત્રીની મૂર્તિ તેઓને કેવી મનોહર લાગતી હશે તે ઉપા (Dawn) નાં અર્મખ્ય વર્ણનોમાં શબ્દે શબ્દે જણાઈ આવે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ યજ્ઞમાં સાથે ભાગ લેતાં; સ્ત્રી અને પુરુષ બંને ઘરનાં એકઠાં માલિક (દમ્પતી—દમ.—Domus, a house પત્ની—Lord.) ગણાતાં; અને “ન ગૃહ ગૃહમિત્યાદુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ઇંદ્ર મારીનુ ઘર તે ઘર નથી પણ ગૃહિણી એ જ ઘર છે” હલાદિ પાછલા કાળનાં વચનોમાં પ્રત્યક્ષ થતા કામળ ભાવ તે વેદકાળમાં પણ અસ્તિત્વમાં હતો એમ બતાવનારાં પ્રમાણો છે. મં. ૩. ૪. ૫૩ માં ઋષિ “જાયેદમ્, સ્ત મઘવન્ સેદુ યોનિઃ” હે મધવનાં (ઇન્દ્ર) સ્ત્રી એ જ ઘર છે, એ જ સર્વનું કારણ છે.” એમ સ્ત્રીનો મહિમા ગાઈ, ઇન્દ્રને ગૃહસ્થાશ્રમીને ત્યાં આવવાની પ્રાર્થના કરે છે.

મં. ૭. ૧૮. ૨ માં “રાજેવ દિં જનિમિઃ ક્ષેષ્યેવાવ ધુમિઃ”—રાજા જેમ ‘જનિ’ થી અર્થાત્ જનનાથી—સ્ત્રીઓથી—વીરળાએલો હોય તેમ જ્યોતિઓથી તું—વીરળાએલો રહે છે.”—એવું એક વચન છે, અને તે ઉપરથી ઋગ્વેદમંદિતાના સમયમાં બહુ સ્ત્રી પગલુવાનો વિવાન

દશે એમ અનુમાન ઉપરિચિત થાય પરંતુ એ વાક્યમાં ‘જનિ’ નો અર્થ માત્ર સામાન્ય સ્ત્રી એટલે કે દાસી સબંધે છે, તેમ ‘દુષ્મિ’ ‘જ્યોતિઓ’ બહુવચનમાં હોવાથી ‘જનિ’ ને બહુવચન આપવાની જરૂર પડી દશે એમ પણ કહી શકાય ખરૂં પણ ધણુ દરીને તો રાજાઓ જ બહુ સ્ત્રી પરણવાની છટ લેતા દશે અને સામાન્ય નિયમ એક સ્ત્રી (જેમ કે વસિષ્ઠની અરુન્ધતી) પરણવાનો ગિવાજ દશે એમ લાગે છે કારણ કે દશમાં મળ્યામાં લગ્ન સંબંધી જે સૂક્ત છે અને જેમાં તે વખતના પતિપત્નીના સ્થાન-વિશેષના વિચારો એકત્રિત થઈ ગોઠવાયા છે તેમાં વહુને નીચે પ્રમાણે આશીર્વાદ દીધો છે

“સમ્રાજ્ઞી શ્વશુરે મન સમ્રાજ્ઞી શ્વશુર મન
નનાન્દરિ સમ્રાજ્ઞી મન સમ્રાજ્ઞેધિ દેવૃષુ”

સમરા ઉપર તુ મહારાણીપદ મેળવ, સામ્ર ઉપર મેળવ નણદ ઉપર મેળવ, દીપરો ઉપર મેળવ —આમાં મપત્નીનો ઉલ્લેખ નથી, અને જો તે વખતે બહુ સ્ત્રીઓ પરણવાનો ગિવાજ હોય તો સપત્નીજન ઉપર મહારાણીપદ પ્રાપ્ત કરવાનો આશીર્વાદ તો આપણે સૌ કરતા પહેલો જ વાંચીએ. એ જ સૂક્તમાં પતિપત્નીના સ્નેહની ભાવના કેવી ઊંચી દશે એ સમજવા માટે પુષ્કળ વચનો છે

“સમન્તુ વિશ્વે દેવા સમાપો હૃદયમિ નૌ ।
સ માતરિશ્વ સધાતા સમુ દેર્ષી દધાતુ નૌ” ॥

એમ પરસ્પર હૃદય જોડવાની દેવતાઓને વન્વહુ પ્રાર્થના કરે છે, અને પાશ્વિત્રદણ વખતે

“મૃગ્ણામિ તે સૌમંગલ્યાય હસ્ત મયા પત્યા જરદર્પિર્યાસ ।
મગો અર્ધમા સપિતા પુરન્ધિર્મહ્ય ત્વાદુર્ગર્હિપત્યાય દેવા ” ॥

સૌભાગ્ય માટે હુ તારો હાથ પકડું છું, મારી સાથે તું ધરડી થા, મગ અર્ધમા સપિતા અને પુરધિ એ દેવોએ ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવવા માટે તને મને આપી છે ”

પતિપત્ની એકઠા ધરડા થાય એ કરતા જગતમાં બીજી વધારે સુખ નથી અને એ પવિત્ર ભાવ આપણા ઋષિઓને ધણો જ મીઠો લાગતો એજ સૂક્તમાં વર ફરી કહે છે કે ‘ આ જરસાય સમનક્તુ અર્ધમા ’—અર્ધમા અમને છેક થડપણુ પર્યન્તને માટે પરસ્પર જોડે ”, અને એક બીજા સૂક્તમાં કહે છે કે “ રૂઢ મિય પ્રજયાતે સમૃદ્ધતામસ્મિન્ ગૃહે ગાર્હપત્યાય જાગૃહિ । ણના પત્યા તન્વ સસ્ટજસ્વાપા ત્રિવી વિદ્યમાન્વદાય —” આ ધરમાં તું તારા ઠંઠાવા પતિને પ્રજા આપીને સુખી કર, આ ધરમાં તારા ગૃહપતિ (ત્વી) પણ ભોગવવા માટે જગતી રહે, એ પતિ સાથે તારા શરીર જોડ, અને તમે ધરડા થાઓ ત્યાં સુધી એકઠા જ પરમાત્માની જ્ઞાનભરી પ્રાર્થના બોલો.

સારા મન વાળી, માન શરીરવાળી, વીરમતા-ને 'દેવકાન્તા' એટલે કે ધાર્મિક રૂપિ
વાળી હોય, અને જેની આખ સર્વત્ર સીળી પડે ('અર્ધાચક્ષુ') અને જે ધર્મના સંચાર
માણસ તથા પશુઓને કલ્યાણકારિણી હોય એવી સ્ત્રીઓને માગતા અને તેઓને સમન્ધ
માત્ર આ લોકે પૂરતો જ ન હતો. 'કૃતસ્ય યોનો મુરુતસ્ય લેખેઽરિષ્ઠાં ત્વા સદૃ પત્યા દધામિ'
એમ પરલોકમાં પણ પતિની સાથે પત્નીનો વાસ કર્યો છે. 'સુકલ યજુર્વેદની સહિતાનાં પણ
"ત પત્નીમિરતુગચ્છેમ દેવા પુત્રૈર્નાતૃભિદત વા હિરણ્યે નાક શૃગ્ધાના મુરુતસ્ય લોકે તૃતીયે
પૃથ્ઠ અધિરોચને દિવ" - એમ સર્વેપિ હુલોમ્માં પત્ની મહર્વર્તમાન જવાની ઇચ્છા બતાવી છે
અને અથર્વવેદમાં "પત્યુરનુવ્રતા મૂરવા સનઘ્સ્વામૃતાય કમ્" - એમ સ્ત્રીને પતિની સાથે ધર્મ
આચરીને અમૃતત્વ માટે તૈયાર થવા ઉપદેશ કર્યો છે.

અથર્વવેદસહિતામાં મગ્નેદસહિતાના લગ્નસંક્રમના ધણા મન્ત્રો દેવદાર માથે
ગમેલા છે એથી લગ્નની બાવના અથર્વવેદમહિતાના કાનપર્વન્ત રાગે બાગે એરી ને એરી
કૃત્ય હતી એમ અનુમાન થાય છે વધુ એ- 'ગલ્પની' હતી એટલું જ નહિ પણ શૃદ્ધમાં
તો બધો અધિમાર એનો એમ્લીનો જ હતો.

"શિરા નારા યમસ્તમાગન્નિમ ધાતા લોકમસ્તૈ દિદેશ"

અર્થાત 'શૃદ્ધ રૂપી હતી આ તો પગમેથરે સ્ત્રીને જ મોખી દીધી છે' એમ ગ્પન રૂપિપાદન
ધણ છે પણ મગ્નેદસહિતાના સમયની એક કૃત્ય બાવના અથર્વવેદમહિતાનો મમય મુખીમાં
અધમતાએ ગમેલી નેઈ આપણને શોક થાય છે યજુર્વેદસહિતામાંથી ઉપન દ્રષ્ટિવા વા યમા
'પત્નીમિ' એમ જે બુદ્ધચત્વારો શબ્દ છે તે હવે અને સ્ત્રી પાણવાનો ગિવાજ થયો
હશે એમ શકા ઉપજાવે છે અને અથર્વવેદમાં આવતા તો આપણે સપત્નીઓનું કૃત્ય એટલું
બારે થયેલું નેઈએ છીએ કે સ્ત્રીઓ તરફથી "સપત્ના મ પાણુદા પતિ મ કથલ કૃધિ"
- મારી સપત્નીને પાછી પાડ અને મારા પતિને મારી એકલીનો કર' - એવી પ્રાર્થના
થતી સભાગાય છે.

"વયા સિન્ધુનદીના સામ્રાજ્ય સુપુરે વૃષા

एषा त्व सम्राडपेधि पत्युरस्त परेत्य"-

એ પ્રમણિ લગ્નસંક્રમમાં સાસુ સસરા નહુદ અને દીપર ઉપન સામ્રાજ્ય મેળવવાના
મન્ત્ર સાથે નદીઓમાં સિન્ધુની માફક પતિને ઘેર જઈ સામ્રાજ્ય મેળવવાનો મન્ત્ર ઉમેરવો
છે પણ પતિને પોતાને વશ કરી લેવા માટે તથા સપત્નીને કાદવા માટે જડીબુદી ખોદવાનો
અથર્વવેદમાં મેલો મન્ત્ર આપેલો છે તેથી જાણુષ છે કે મૂળની બાવનામાં થયેલો દેવદાર
અનાયોની સગતિનું પરિણામ હશે અગર તો હજી પણ તે માત્ર નીચ વર્ગના માણસો માટે
જ મલ્ય હશે.

આત્મજ્ઞ—મારૂંપણ—અને ઉપનિવદ્ધ ગ્રંથોના કાગળા સ્ત્રીની પ્રતિજ્ઞા તત્ત્વચાલની રીતિએ પ્રતિપાદન થતી જોવામાં આવે છે. ચતુર્થ આત્મજ્ઞમાં કહ્યું છે કે—

“મિથુન ઇ એવાયમાત્મા । અદૃષ્ટા ઇતિ પુમાસઃ અદૃલય ઇતિ સ્ત્રિયઃ કર્ણાવિતિ પુમાંસૌ શ્રુત્વાથિતિ સ્ત્રિયૌ ઓષ્ટાવિતિ પુમાંસૌ નાસિકે ઇતિ સ્ત્રિયૌ દન્તાવિતિ પુમાંસૌ નિદ્રોતિ સ્ત્રૌ”

આ આત્મા (સરીઃ) મનુષ્ય પોતે સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયરૂપ છેઃ અંશુદા એ પુરુષ, આંમળાઓ એ સ્ત્રી; કર્ણ એ પુરુષ, અમ્મરો એ સ્ત્રી, દોડ એ પુરુષ, નાસિકા એ સ્ત્રી; દાંતે એ પુરુષ, નિદ્રા એ સ્ત્રી.”—

વળી બૃહદ્વેદ સ્વરૂપક ઉપનિવદ્ધમાં કહ્યું છે કેઃ—

“સ ચે નૈર્વ રમે તસ્માદ્કાર્કા ન રમને સ દ્વિતીયમૈચ્છત્ સદૈનાત્રાનાસ વથા છાપુમાસૌ મંપરિવ્યક્તૌ સ ઇમમેવામાન દ્વેષાપાતયત્તતઃ પતિશ્ચ પાત્રીજામવતા તત્પાદિદમર્થ વૃગભિય રમેઃ । ઇતિ હ સ્માડ્ડહ યાજ્ઞચલ્લયઃ । તસ્માદયમાકારઃ સ્ત્રિયા પૂર્યત એવ”

પ્રમ્લપતિ—પરમાત્માને—એકલા નમ્યું નહિ (અને તેથી દહ પળ કાઢ) માળુમ્મને એકલા હેણું ગમતું નથી); અને તેથી એને બીજાની હચ્છા યર્ધ. એ સ્ત્રી અને પુરુષ મળીને જે એક આણું સ્વરૂપ થાય છે તે તે પોને દતા. પછી તેમણે પોતાના સમય સ્વરૂપના જે ભાગ ‘પાશ્ચા—’ પાશ્ચા’ (‘પશ્ચ-પશ્ચુ’) તેથી એક ભાગ પતિ અને બીજો ભાગ પત્ની કહેવાય છે. તેથી વિવાહ પૂર્વે, પુરુષ તે પોતાના ખરા સ્વરૂપનું માર્ગ આપીયું જ છેઃ આ ‘આકાર’ કહેતાં શબ્દકર (સ્ત્રી વિનાનો પુરુષ અમર તો આ મંમરન વિધ.) તે સ્ત્રી મંમર જ પુરુષ છે.”

સુગેરના મનુષ્યમાં આંખોએ મન્વ રૂપેના આપણે જતાં એ છીએ; અને ઉપનિવદ્ધકાગળમાં પળુ મૈત્રેયી ગાર્ગી જેથી અલ્પવાદિની સ્ત્રીઓ યજ્ઞેલી સુપ્રસિદ્ધ છે; અને પાછળના વખતનું શ્રીમદ્ભાગવતનું પ્રમાણુ હાથએ તો આ પ્રાચીનકાગળમાં વસુના અને ધાન્વિની નામની વગદ પરણે અલ્પવાદિની યજ્ઞેલી સ્ત્રીઓ પળુ યર્ધ મર્ધ છે. આ કદતાં વિશેષ જાણવા જોગ એ યર્ધ પડે છે કે મારી માતા વિના અલ્પવિદ્ધ યનું અશક્ય છે એવા સિદ્ધાન્ત આ સમયમાં અષ્ટ રીતે બદલ પડ્યો છે. બૃહદ્વેદ સ્વરૂપક જે સર્વ ઉપનિવદ્ધમાં જૂનામાં જૂનું ગણાય છે તેમાં એક આવા પ્રકરણ છેઃ યાજ્ઞવલ્ક્ય સુનિ જનકગમ્મને ત્યાં જાય છે, અને વિવિધ વિદ્યાનો પાઠથી પ્રાપ્ત કરેલુ એનું જ્ઞાન કૈવું છે એ જાણવા માગે છે. તે વખતે જનકરાગ્ય તરફ મઠ પ્રાંગો ‘ય મઠ્ઠ ક્ષત્રવિ જુદા જુદા વિદ્યાનો પાઠેથી પોતે અલ્પનાં જુદાં જુદાં

■ “ક્રમાં જ્ઞાનામ્યોવપિ બીરુધાં વલયત્તમામ્

વળા સપત્નીઃ વાપતે યવા સચિન્દ્રમે પાનેમ્ ।

ઉપાસનાનાં સ્વરૂપ જાણેલાં તે કહે છે અને તે દરેક વિદ્વાન વિષે ખાસ કરીને જણાવે છે કે: “યથા માતૃમાન્ પિતૃમાન્ આચાર્યવાન્ ઋણાન્ તથા તત્ શાકલયઃ અવ્રથીત” જેમ માતૃમાન્ પિતૃમાન્ આચાર્યવાન્ કહે તેમ શાકલય વગેરેએ કહ્યું: આ વાક્ય પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારવામાં આવ્યું છે અને એનું તાત્પર્ય એવું છે કે સારી માતા પાસે, સારા પિતા પાસે, સારા આચાર્ય પાસે કેળવણી પામ્યા વિના જીવવાની થવું અશક્ય છે. અત્રે પ્રશંસના મતુષ્ એ સત્રાનુસાર મતુષ્ પ્રત્યક્ષ લાગી માતૃમાન્ શબ્દ થયેલો છે. અને એનો અર્થ “માતૃમાન્ માતા યસ્ય વિદ્યતે પુત્રસ્ય સમ્યગ્નુશાસી અનુગ્રાસનઋર્જો સં માતૃમાન્” જે પુત્રને સાચું અનુશાસન શિક્ષણ આપનારી માતા હોય તે માતૃમાન્ એમ શંકરાચાર્ય કહે છે.

અન્યત્ર—હાથી અને જામણી આખમાં પ્રકટ થતો ચૈતન્યમાં સ્ત્રી અને પુરુષની કલ્પના કરી છે—અને એ સ્ત્રી અને પુરુષ મળીને હૃદય-આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે: આમ વ્યક્તિનું હૃદય જેમ સ્ત્રી અને પુરુષ એ મળીને થયું છે, તેમ વિશ્વનું હૃદય પણ સ્ત્રી અને પુરુષ મળીને જ બનેલું છે—આને જ શાસ્ત્રો ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્રાણી એવાં નામ આપે છે. એમ એ ઉપનિષદ્ કહે છે.

આ જ કારણથી તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્માં “માતૃદેવો મયઃ” એમ ઉપદેશ કરેલો છે. “પ્રજાતન્તુ મા વહેત્સીઃ” એમ શૃલશ્થાશ્રમની ભલામણ કરનારા આ ઉપનિષદને બાદ કરતાં કહી શકાય કે ઉપનિષદના સમયથી દેશમાં વૈગમ્યની ભાવના પ્રસરવા માટેની હતી, અને તેથી યાત્રવલ્ક્ય જેવા વિરાગી તત્ત્વવેત્તાને મંસારમાં આસક્તિવાળી કાત્યાયની કરતાં અમૃત-ઇન્દ્રિયવાળા મૈત્રેયી વધારે ગમે એ સ્વાભાવિક છે. સંસારમાં સ્ત્રીને સ્વભાવથી જ વિશેષ સક્તિ હોય છે એમ હવે મનાવા લાગ્યું હતું અને તેથી કાત્યાયનીને ‘સીપ્રણ’ સ્ત્રી જુદીવાળી કહી છે. એક કરતા વધારે પત્નીનો રિવાજ—ઘણું કરીને પુત્રને બાળાવે કે એવા જ ખીજ કારણસર—હવે પહેલા કરતાં વિશેષ પ્રચલિત થયો હતો એમ લાગે છે. પણ આ બાબત આપણા પૂર્વજોએ સખ્ત આક્ષેપ કરતા પહેલાં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે: એક તો એ કે સમસ્ત આર્ય જાતિની પ્રજામાં પુત્રો માટે સ્વાભાવિક રીતે જ, તેમ જ સમયની પરિસ્થિતિને લઈ, ઉત્કટ ઇચ્છા રહેતી; ખીજુ, સ્ત્રીને છેડો છુટકો આપી દહને ઘણી પત્નીઓ છતાં એક જ પત્ની હોય એવો મિથ્યા દેખાવ કરવામાં આવે અને એના ભરણ-પોષણની જવાબદારી ખસેડવામાં આવે તે કરતાં ઉપરોક્ત રિવાજ ખોટો નહિ. ત્રીજુ, આપણા દેશમાં પ્રાચીન સમયમાં વારાંગનાની સંસ્થા નહોતી, એટલે એક પુરુષને એક કરતાં અધિક સ્ત્રીઓ પરણવાનો પ્રસંગ આવે એ પણ સ્વાભાવિક છે. પણ આટલો જુલાસો બહુ પત્ની પરણવાના રિવાજની પ્રશંસા કે બચાવ કરવા માટે નથી, પણ કેટલાં કારણોથી એ ક્ષાન્તવ્ય બને છે એટલું જ જણાવવા માટે છે.

વેદાંગતા સમયમાં આવતાં યારકનું નિરુક્ત એ સુખ્ય અન્ય છે. એમાં ‘દેવર’ શબ્દનું નિર્વચન આપતાં કહ્યું છે કે “દૈવ્યત્વેઃ”—સ્ત્રી દીપર માથે બાજી રમે છે માટે (દિશુ-બાજી રમવી) દેવર: ‘દીપર’ એવું નામ પડ્યું છે—આથી કુટુંબના વિવિધજનો દીપર બોળાઈ વગેરે

પરસ્પર કેવો વિનોદ કરતા હશે એનો કાઈક અ્યાવ આવે છે. વળી એમાં એક ઠેગણે પુત્ર અને દુહિતા બને 'દાયાધિકારી છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ચર્ચા છે અને સન્ધી રીતે માતાપિતાના શરીરમાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી બને મન્ધા અધિકારી છે એમ એક મત ઠાક્યો છે, અને છેવટે એવો સિદ્ધાન્ત બાધ્યો છે કે જે છોકરીને બાઈન હોય તેને દાયનો અધિકાર છે. બનેતા સરખા અધિકાર પ્રતિપાદન કરનારો એક મત હોય એ વસ્તુ બતે જ બાજુવા જોગ છે. પણ દીકરીને વારસો શા માટે નહિ એનું જે કાણુ યાત્ર બતાવ્યું છે તે ખુશી ઉપજાવે એનું નથી 'તસ્માત્ સ્ત્રિય જ્ઞાતા પરાસ્પન્તિ ન પુમાસમિતિ ચ સ્ત્રીર્ણાં દાનવિ-પ્રયાતસર્ગાં વિચન્તે ન પુત્ર'—“દીકરીને ફેંકી દે છે, દીકરને ફેંકી દેતા નથી—સ્ત્રીએનું દાન વેચાણુ અને ત્યાગ થાય છે, પુત્રોનું નહિ.” આ સ્થિતિ એશક ખેદ ઉપજાવનારી છે. દીકરાને કહે તેમ આ દાન વેચાણુ અને ત્યાગ તે જુદા જુદા પ્રકારના વિવાદ માત્ર જ હોય તો દિલગીર થવાનું કારણુ નથી. પણ મને બધું રહે છે કે આ વાક્ય સ્ત્રીની હરે થવા માટેલી અધમ ગણનાની સાખ્ય પૂરે છે. વળી દુહિતા શબ્દનું નિર્વચન કરતા યાત્ર કહે છે કે—“દુહિતા, દૂરે દિતા, દાગધર્વાં તેમા દૂરે દિતા (આવે મુઝેલી, દુર દેશ કે પાંકે થેગ પ જાણ-વેલી, અથવા તો દોગથે (દૂલે છે—દીકાર કહે છે તેમ માખાપના પૈસા દૂલે એમ પણ અર્થ થાય, અથવા તો ઑરિયન્ટલ મકાલરો કહે છે તેમ ગાયોનું દૂધ દૂલે છે એમ પણ થાય.) એ બે નિર્વચનો તો દીક. પણ “દુહિતા (ખોગી મૂકાએલી, દુ ખરૂંપ આરી પડેલી), અમર તો ‘દૂરે દિતા’ (પાત્ર થેર જ સારી એ અર્થમા) નિર્વચન ખેદકારક છે. માત્ર માગરે દીકરીનું દુ ખ જોઈ અનુક્રાપાથી આ વચન નીકળ્યું હોય તો માખાપ ઉપર આપણને શુભસો ન આવે, સાસરીઆ ઉપર તો તો પણ આવશે જ

યાત્રનો સમય વેદના મમયથી ડોલો જુદો હતો તે આટલાથી જ સમજાશે કે દીકરીના વારસાનો સવાય જમ યારકે ચર્ચા છે તેમ ઋગ્વેદસહિતાની ટેટલીક ઋચાઓમા પણ ચર્ચાયો છે પણ એ ઋચાઓમા દીકરીને વારસો ન આપવાનું કાણુ દીકરી સ્ત્રી તોણ દીકરા કરતા ઉતરતી છે એમ બતાવ્યું નથી, પણ દીકરી જન્મમા હોય ત્યારથી એ જન્મકાળ જ ધન (નિલેપ—deposit) છે, અને એની માને છોકરો હોય છતા તે દીકરીને વારસો આપે તો વશનું કલ્યાણુ એક કરે અને દ્રવ્યનો ઉપજોગ ખીજે કરે એની વિષમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય—એમ કહ્યું છે.*

યાત્રનો સમય ધર્મની બાબતમાં પણ અમન-તોપકારક હતો. વેદના અર્થમાથી ધાર્મિક તેજ બીકી ગયું હતું. અને તેથી સસાગની અધિષ્ઠેવતા—સ્ત્રી સબન્ધી પણ એ સમયના વિચારો નિકટ હોય એમા શુ આશ્ચર્ય ? એ સમયની ધર્મહીનતામાથી દેશનો નિસ્તાર બે રીતે થયો. પુરુષદેવ અને મહાવીરસ્વામીએ શરી જગાવેલી વૈગમ્યની બાવનાહાન, અને કૃષ્ણ બગવાને પ્રવર્તાવેલી કષ્ટ બકિલ અને માનની અદ્ભુત એકતાવાળા ઉપદેશહાન. જાતમખુદના વિષય-

પાદમુખ હૃદયને મસારી સ્ત્રીનો ધણો કટાણો હતો આનન્દે એને પૂછ્યું કે અમારી ભિત્તુઓની નજરે સ્ત્રી પડે તો અમારે શું કરવું ? ગૌં નેવી નહિ આં પણ નજરે પડી જાય તો ? ગૌં એમની સાથે બોલવું નહિ આં પણ એ બોલે તો ? ગૌં ધ્યાનમાં વૃત્તિ યાપી દેવી આનન્દના આગ્રહથી ગૌંતમમુદે સ્ત્રીઓને ભિત્તુકી થવાનો અધિકાર આપ્યો, અને તે પ્રમાણે એમની ધાત્રેયિકા—મહાનગ્નપતિ નામની—પહેલી ભિત્તુકી થઈ. ભિત્તુકી થવા પછી સ્ત્રી અર્હતપણુ ત્યાં કરી શકે એટલો સ્ત્રીનો અધિકાર ગૌંતમમુદને માન્ય હતો આ સરથાણુ પરિણામ એ આખું ધૌદધર્મની અદર તેમ જ બહાર ઘણી વિદુષી સ્ત્રીઓ આ ચાર્ધા—એટલે કે ‘સ્વયંવ્યાખ્યાત્રી’—થઈ અને પરમ જ્ઞાનમાટેનો સ્ત્રીઓનો અધિકાર અમલમાં આ ચો પણ સ્ત્રીઓના કર્તવ્યનો મુખ્ય પ્રદેશ—જે ગૃહસ્થાશ્રમ—તે તો અધારા મઠ જેવો જ ગ્વેા ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણે ભક્તિની પન્મે ચારે વર્ણના સ્ત્રીપુરુષોને એકઠા કર્યા, અને સ્ત્રિયો વૈદ્યાસ્ત્યા શૂદ્રાસ્તઽપિ યાન્તિ પરા ગતિમ્”—સ્ત્રીઓ વૈશ્યો અને શૂદ્રો (જેઓ તે વખતમાં પરાગતિના અનધિકારી મનાતા હતા અને તેથી જ ભગવદ્ગીતામાં એકઠા મૂક્યા છે—નહિ કે કૃષ્ણની ાત્રિએ તેઓ અધમ હતા) તેમને પણ પરાગતિનું દાર ઉઘાડી આપ્યું, અને તે સંસાર ત્યજીને નહિ પણ મસારમાં ગ્વીને આ રીતે વિધાતાની યદ્દિમાં સ્ત્રીનું પ્રયોજન સચવાઈ રહ્યું અને મહાભાગ્યમાં વ્યાસજીએ પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ સર્વ આશ્રમમાં શ્રેષ્ઠ છે, અને વિશુદ્ધ ગૃહસ્થાશ્રમ એ બ્રહ્મચર્ય જ છે એમ બહુ ભાવથી જણાવ્યું પણ આ દરમિયાન ધૌદધર્મના ટેટલાક અનિષ્ટ પગલાંઓ નીપજી ચૂક્યા હતા ઉચ્ચ મનોવૃત્તિની સ્ત્રીઓ સસાર ત્યજી ભિત્તુકીઓ થઈ એટલે એમના વિના સસાર અધારો રહ્યો સામાન્ય જનસમાજમાં અધમગતિના આત્માઓનું પ્રાધાન્ય થયું અને એક ત ૪ ભિત્તુકીઓ તો બીજી તરફ વેશ્યાઓ એવી વિચિત્ર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ અને જતે દલાડે વિચિત્રની અસર ભિત્તુકીઓ ઉપર પણ થવા લાગી આ વખતે દેશમાં પૈસો પુષ્કળ હતો અને એનો વ્યાપાર પણ ધમધોધાર ચાલતો સમૃદ્ધિની માયે વિનાસ આવે એ સ્વાભાવિક છે અને તે પ્રમાણે ઈસ ના આરભ સમયમાં રચા એલા વાત્સ્યાયન કામસૂત્રમાં અનેક ક્લામાં નિપુણ ગણિતજ્ઞોના વર્ણન આપણે વાચીએ છીએ એ ગણિકાઓ સઘળી દુષ્ટ જ હતી એમ માનવાને કારણ નથી સ્ત્રીના હૃદયની સ્વાભાવિક કન્ચતા ગણિતવસ્થામાં પણ બહાર પ્રકળી આવે છે અને તેથી કામસૂત્રમાં કલાત્રહણના રૂળ ગણાયતા કહ્યું છે કે—

“આમિરમ્પુચ્છિતા વેદ્યા શીલરૂપગુણાન્વિતા ।

લભતે ગણિકાશબ્દ સ્થાન ચ જનસસદિ ।

પૂજિતા સા સદા રાજા ગુણવદ્ધિય સસ્તુતા ।”

આ વર્ણન વાચતા શ્રીસની વારામનાઓનું અમણુ થાય છે અને શ્રીસની Hotairae (વારામના) તે ‘Stranger-women’, હતી અને એ શબ્દનો અર્થ સાથે રહેનારી થાય છે તેટલાથી માગ મનમાં તકે ઉપજે છે કે કદાચ એ Stranger-women ઉપ નથી જ આપણો ‘વેદ્યા-immigrant, from વિન્ to enter- (કેટલાક કહે છે તેમ વિન્-immigrants એ પણ સરખાવો) શબ્દ તો ન આવ્યો હોય ? તેમ જ to

surround ઉપરથી નિષ્પન્ન થતો વાર-(કપાદના-વારવિલાસિની) શબ્દ તે ગ્રીક Hetairæna " They wished to have women in their walks, in their banquets, in their military expeditions " એ વાક્યમાં ફરેલા વર્ણન સાથે તો સંબંધ ધરાવતો ન હોય ? અને એમ હોય તો જેમ શલબ્યોત્તિપના કેટલાક વહેમો આખિશેનમાંથી આવેલા કહેવાય છે તેમ આ ગણિકાની મંથા પણ કદાચ ગ્રીસમાંથી આવી હોય એમ સ્વાભાવિક કલ્પના ઉપજે છે. આ વખતના મુન્ડકટિક નાટકમાં ચારદત્તની સ્ત્રી ધૃતા અને ગણિકા વસન્તસેના તે ગ્રીસની કુસાંગના અને વારાંગનાનો બરબર દાખલો છે. પણ વિશેષ મુદ્દિદાયક પ્રમાણુને અભાવે, તેમ જ એક જ સંસ્થા મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલાં ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિનાં ગૃહ ખીજેમાંથી અનેક સ્થળે ઉદ્ભવી આવે એ સંભવિત છે-એ કારણથી, હું આ સંબંધમાં વિશેષ આગ્રહથી કાંઈ પ્રતિપાદન નહિ કરું. વાત્સ્યાયન કાં સૂત્રોત્તાં ગણિકા રાજપુત્રીઓ અને મહામાતૃની છોકરીઓ સચિરોપ ક્રેળવણી પામતી એમ જણાય છે. કલાની ક્રેળવણી તો વધારે સામાન્ય દરે એમ અનુમાન થાય છે કારણ કે—

“તથા પતિવિયોગે ચ વ્યસનં દારુણં ગતા ।

દશાન્તરેડપિ વિચારિઃ સા સુલેનેવ જીવતિ”

એમ કલાને દુઃખના વખતમાં આહવિકાના સાધન તરીકે પણ કહી છે. અને એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે કલાની ક્રેળવણી ખીલી છે પણ મહાભારતના સમયમાં “કુન્તી તે કૃષ્ણ અને વિદુરના જેવી જ નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રમાણભૂત છે ” એમ જે વર્ણન વાચવામાં આવતું તે સમય હવે વીતી ગયો છે.

કન્યા વર કરતાં ત્રણ વર્ષ ન્હાની હોય તો સાઈ એમ મનાતું. અને જે કન્યામાં મન અને આંખ ફરે ત્યાં જ કલ્યાણ થાય; ખીજની દરકાર કરવી નહિ એમ એક મત દર્શાવ્યો છે સપત્નીનાં દુઃખ જામી ગયાં છે—અને પતિને દેવી રીતે વશ કરવો એનાં મુકુમાર પણ કુટિલ સાધનો (પણ તે અર્થવેદની ભાષક જડીયુદીનાં નહિ પણ માનસિક અને બ્યાવહારિક) યોગ્યાં છે. સાધારણ રીતે જડતા, ખરાબ સ્વભાવ, આકર્ષાપણું, છોકરાં નથવાં, દ્રવી પૃત્તિ, નેષ્ટરીતે, ગર્વી, અને જેજે મુદ્દિદાયક, એવાં એવાં, સ્ત્રી, જુદા સ્ત્રી, કલ્યાણ, કારણ કલા છે.

કાલિદાસના શાકુંતલ નાટકમાં એક સમુદ્રવ્યવહારી વણિક મરી ગયેલાની વાત આવે છે. તે પ્રમંથે કવિએ રાજા પાસે કહેવડાવ્યું છે કે बहुवनत्वात् बहुपत्नीकेनतत्रमवता मान्यम् આથી કાલિદાસના સમયમાં ધનિકામાં બહુ સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ દરે એમ ઠાણે છે. વળી, જ્ઞાન અને પડદાનો રિવાજ—જે વેદકાળમાં તેમજ ત્યાર પછી પણ લાંબા વખત સુધી નરેતો એમ માનવાને પુષ્કળ કારણ છે—તે કાલિદાસના વખતમાં થોડોક પણ હોય એમ દેખાય છે. સાધારણ રીતે પડદાના રિવાજની સંધર્ષ જવાબદારી મુસલમાનોના ઉપર જ નાખવામાં

આવે છે પણ કાલિદાસના અન્યોમાં જતાના માટે શુદ્ધાન્ત અને અવગોષ શબ્દ વાચ્યા પછી એ વિચાર ભાગ્યે જ ટકી શકશે. શુદ્ધાન્ત એટલે ધરતો શુદ્ધભાગ, જેમાં કોઈ જ આવન કરે તેવો સ્ત્રીઓને રહેવાનો ખડ, અને અવગોષ (રૂઢ to confine or to obstruct) એટલે જે ભાગમાં સ્ત્રીઓને રાખવામાં આવે, અગર તો જેમાં પાગલા માણસને પેસતો અટકાવવામાં આવે તે ભાગ. પદ્માનો વિાજ આખી પ્રજામાં તો તે વખતે નહિ હોય, પણ મને લાગે છે કે હાલ પણ જેમ પરદેશી રિવાજની અસર ઉંચા વર્ગ ઉપર મૌથી પહેલી થાય છે તેમ કાલિદાસના વખતમાં પણ સ્ત્રીસની અસર ગળ અને ગળ જેવા મનિકાને લા સૌથી પહેલી થઈ ચૂકી હશે—અને તેથી સ્ત્રીસમાં જેમ કુલાગનાઓ ધરતી મેડીએ જ ભગઈ રહેતી, તેમ અત્રે પણ કાલિદાસના વખતમાં ગળની ગણીઓ તો જતાનામાં જ મહે એવી માન્યતા જામી હશે. સસારમાં સ્ત્રીના ઉપયોગ મળ્યેથી કાલિદાસની બાવના ઘણી જામી હતી. ગૃહિણી સાચિવ સર્વો મિથ પ્રિયશિષ્યા લલિતે કલાવિધૌ । ઋણવિમુક્તેન મૃત્યુના હરતા ત્વા વદ કિં ન મે હૃતમ્ । રઘુવશમાં ઇન્દુમતીને ઉદ્દેશીને અજ ગળએ ઉચ્ચારેલો એ શ્લોક કાને અજાણ્યો છે ? “ સ્ત્રીનામશિક્ષિતપદુલ્લમ ”—“ સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ પડી હોય છે ” ઇલાદિ વચન હુખ્યન્ત ગાતાના મુખમાં કવિએ મૂક્યું છે ખરું—પણ તેનું ખડન પણ કવિએ પોતે જ પોતાના પાત્રોમાં કરી નાખ્યું છે. મહાભાગત અને કાલિદાસના સમય વચ્ચે ફેરના આચાર-વિચારમાં થઈ ગયેલા ફેરફારો પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે, (૧) વ્યામની શકુતલા પ્રેમ પ્રેમમાં ડૂબાડૂબ થયેલી નથી. મારા છોકરાને ગાદી આપવી પડશે એમ છોકરાનું પિત જાળવવાના ચોખ્ખા કરાર સાથે તે પગલું છે. (૨) શકુતલોપાખ્યાનમાં શકુતલા લાજ કાઢીને—રાજ સમીપ આવી નથી, કાલિદાસે શકુતલાને લાજ કાઢીને—‘ અચગુણનરતી ’ આવેલી હોઈ છે. (૩) કાલિદાસની શકુતલા તો કોમળતા અને સ્ત્રીની સહિષ્ણુતાની જ મૂર્તિ છે, વ્યામની શકુતલામાં બેધડકપણ અને પુરુષની પ્રગભતા પુષ્કળ છે. ગળ અસલ બોલે છે એમ લાગતા એના રવેરવા ઉભા થાય છે અને સસના મદિમાં પરત્વે ગંગને ઉપાલબ અને ઉપદેશ રૂપે એ જે ઉદ્દગાન કાઢે છે તેવા, કોઈપણ દેશના સાહિત્યમાં મળવા મુશ્કેલ છે.

આવે જ વિચારનો પરિવર્ત કાલિદાસ પછીના મહાકવિ ભાગવિના ગયેલા કિરાતાર્જુની-યમાં પણ નજરે પડે છે. મહાભાગતમાં દ્રૌપદી રાજ્યનીતિના પ્રશ્નમાં પણ યુધિષ્ઠિર સાથે વખતો વખત વાદવિવાદ કરે છે—અને દૂતમાં થયેલા યુધિષ્ઠિરના પરાજય પછી સભામાં વૃદ્ધ વિદ્વાનોને વિવાદમાં પરાસ્ત કરતી આપણે જોઈએ છીએ. ભારવિએ યુધિષ્ઠિર સાથેનો એનો મવાદ કાયમ રાખ્યો છે પણ પ્રારબમાં એની પાસે એટલું કહેવડાવ્યું છે કે —

મવાદશેષુ પ્રમદાનનોચિત્ત મવત્વધિક્ષેપ ઇરાનુશાસનમ્

તથાપિ વક્તુ વ્યવસાયયન્તિ મા નિરસ્તનારોસમયા દુરાધયઃ ।

તાત્પર્ય કે હુ સ્ત્રી હુ, તમને ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી—છતા બોલવાની હિમત ધરૂં—કારણ કે હુજાને વખતે નારીની મર્યાદા પણ માગતી છૂટી જાય છે.

બવમૃતિએ ઉત્તરગમ્યરૂઢિમાં આરિયાને બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવા માટે અગમ્ય ઋષિના આશ્રમે જતી વહેલી છે. અને એણે

“ઋદૈત સુલ્લુઃલયોરનુગુણં સર્વાસ્વસ્થાસુ યદ્
વિગ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસાપ્વારિમજ્જહાર્યો રસઃ”

—એ શ્લોકમાં પ્રાચીન ઋષિઓના વાક્યમાં પ્રતીત થતી દામ્પત્યસુખની પરમ ભાવના આપણી આગળ ઉપગ્રિયત કરી છે. વળી એના ઉદાર હૃદયને તળીએથી ઊછળી આવેલો

“ગુણઃ પૂજાસ્થાન ગુણિયુ ન ચ લિઙ્ગ ન ચ વયઃ”

—એ ઉદાર તો દરે ડા. બાણકરની વ્યાકરણમાળા વાચના પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીને પણ સુવિદિત છે. પરંતુ કદાચ ધણાને આ વિદિત નહિ ટોપ કે ગાંજીખર કવિ (ઈ. સ. ૯ મો સદી) વિદ્યશાવલિગ્રંથ નામની નાટિકામાં મૃગાકવલીને ‘કન્દુક’ (દોક) રમી છે અને એ રમત આપણા દેશમાં એ કરતાં પણ ઘણી પ્રાચીન હતી. નવસિદ્ધિત ઋષિઓને ઔમિન્દન રમતી નેઈ બરફી વાદતા ટીકાકારેએ આ વાન ધ્યાનમાં લેવા જેની છે.

મદ્ગૃહસ્થી—વિષય જાતે જ વિશાળ છે, અને આ લેખ તમે સદન કરી શકો તે કરતાં ઘણો લાંબો થઈ ગયો છે. છતાં, હજી તે ઘણા ભાગમાં અપૂર્ણ છે: હજી તો મેં મદા-ભારત અને મમાપાળની ભાવનાનું વિવેચન કર્યું નથી: પહેલાનો તો ઉમેશ પણ કર્યો છે, ખીજનો તો કપરો કર્યો નથી: કારણ કે આ જે પુસ્તકોમાં જુદા જુદા સમયના થરો ચઢેલા છે, અને તેથી એને આધારે દલીલ રચતા પહેલાં માટે આપની આગળ એ થરોનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ—જે સાંભળવા જેટલી આપને આજ કુસર્દ નથી. ખીજું—એજ પ્રમાણે મૃતિઓનું આખું વાક્યમ પણ મેં મંગલે જ ગ્રહેવા દીધું છે અને તે પણ એમને કાલિક ક્રમમાં પ્રથમ ગોઠવવાની જરૂર હોવાથી—જે કંવા જેટલો અસાદે વખત નથી.

બવમૃતિ અને ગજરોખર પછીના સંસ્કૃત કવિઓમાં આ પ્રથમ ઉપર અજવાળું પાડે એવી બહુ નતનતા નથી. તથાપિ પ્રાકૃત અને પ્રચલિત દેશી બાષાઓના મનોમાથી આ બાબત ઘણું કઠી શકાય એમ છે. તુલસીદાસ મુકુન્દરામ આદિનોત્તર વૈગમ્ય અને તર્ક-સ્ત્રી પ્રત્યેના એમનો અનાદ્ય—એ મધ્યયુગના ફિક્શન ઉદ્ભાવે માટે મરખાવવા જેવાં છે. અને તે સ્વામે આપણા ગુર્જર મદાકવિ ગ્રેમાન-દે અષ્ટાવકાખ્યાનમાં પ્રીતિથી ગાએલો ગૃહ-સ્થાશ્રમનો મદિમા મૂકવા જેવો છે. વિદ્યાગણ્ય મુનિએ જીવન-મુક્તિવિવેકમાં ઋણે બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર આપ્યો છે તે વિષે પણ કેટલુંક બોલવા જેવું છે. વાચસ્પતિમિત્રે પોતાની પત્નીને હોકક નહનું તેથી તેના આત્માસન અર્થે “બામની,” નામની શાંકર શારીરક બાષ્પ ઉપર પોતાની ઋતું નામ અમર કરતી ટીકો લખી—અને સીતા, ચિત્રામહાલિકા વગેરે બાહ્યોએ કાવ્ય રમીને જે નામના મેળવી, તથા લીલાવતીએ ગણિનશાસ્ત્રની જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી

તે વગેરે વધુ બાબતો વિષે કહેતુ રહી જાય છે. બહુ, કાલ મકાચને લીધે (મારા લખવાના તેમ જ આપના સાબળવાના કાલસકાચને લીધે) ગ્રહેવા દેતુ પડે છે.

છેવટે હવે ઉપસહાર કરતા મારે જાણવું જોઈએ કે મેં તો આપની સમક્ષ માન આ મહાપ્રશ્નના ઐતિહાસિક સાધનો જ મૂક્યા છે—એના ઉપર વિવેકચુદ્ધિ વાપરી દેશ કાલ અને મનુષ્યના સનાતન ધર્મને અતુસરી જે કર્તવ્યનો માર્ગ નક્કી કરવો જોઈએ તે વિષેનો વિચાર તો અસારે હું આપને જ સોપુ છું.

પ્રો. સીલિ એક ઠેકાણે કહેછે તેમ

Politics without History has no root,
History without politics has no fruit

ઈતિહાસ વિના નીતિશાસ્ત્ર નિર્મૂલ છે, નીતિશાસ્ત્ર વિના ઇતિહાસ નિષ્ફળ છે

રૂપાન્તર કરીએ તો વિચાર વિના આચાર નિર્મૂલ છે, આચાર વિના વિચાર નિષ્ફળ છે

અન્તે માત્ર એક વિદ્વાનના શબ્દોમા એટલું હમેશ માટે અમરણ્યમા ગણવા આપને વિનવીશ કે—

‘If a lesson is to be drawn it surely is that—as with individuals there is no place like home so with a state there is no institution like home, that a community can be great only where there are happy harmonious and virtuous and that homes cannot be happy and harmonious and virtuous unless Woman is accorded a worthy place in these homes with freedom of action, with a consciousness of responsibility and with the right unfettered by circumstance or prejudice to develop all that is best and noblest in her to the utmost perfection.’

સંગીત.

(અનુન-વાન પૃથ ગયા અકથી)

આ પશ્ચિમ લાવવા માટે શા સાધન જોઈએ તે વિશે હવે વિચાર કરીએ. મધુરકં-
 ઠની મહાંયતાવડે ગીતને જૂદી જૂદી તાન, ગમક, મીઠ વગેરેથી સુશોભિત કરવાથી મંદિ
 સિદ્ધિ થને આ પ્રમગે યુરોપના મગીત અને આપણા મગીતની કાષ્ટિક તુલના કરવી આ-
 વસ્યક છે. યુરોપનુ મગીત આપણા સંગીતથી એટલુ ભિન્ન છે કે યુરોપના લોક આપણુ
 મગીત સમજી સકતા નથી અને તેથી આનન્દ પામતા નથી તે જ રીતે આપણા લોકને
 યુરોપનુ મગીત પ્રિય થતુ નથી જન્મેલા મમાનતા માત્ર આભાવિક સ્વગતત્વની છે. માત્ર
 સ્વગ એ શાસ્ત્રમા અને સાત સ્વગ આપણામાં પણ છે. પરન્તુ આપણામા સ્વ-વિભાગ ધણુ
 છે, તેમજ તેમનામા નથી આપણામા નાગનુ બધાનુ છે તેતુ તેમનામા નથી તાન પણ ધોડીક
 જ છે, દરેક ગીત પોતાના નામથી જ ઓળખાય છે, નામ એ વસ્તુ જ નથી સ્વગના જૂદા
 જૂદા ક્રમથી ઉત્પન્ન કરેલા નામ દરેક જાન પદ્ધતિમા નથી આપણુ મગીત યુરોપના લોકો
 કને પ્રિય ન થવાનુ એક કાનુ એ લોક એવું જતાવ છે કે આપણા મગીતમા એકતાનતા
 (Monotony) છે અને Variety નથી આ વસ્તુસ્થિતિ છે કે નહિ, અને છે તો તે દોષ
 કેમ છે કે કેમ અને તેમ હોય તો તે દોષ નિવારણુ થાય કે નહિ અને થાય તો કેવી રીતે
 એ પ્રશ્નો સદજ ઉપગ્રિયત થાય છે વસ્તુસ્થિતિ આમ છે એ તો ખરૂ તેનુ કાણુ શુ ?
 પ્રથમ કાનુ એ છે કે દરેક ગીતમા ઈક એક મમકથી બીજા ત્રીજા સમક ઉપર એકદમ
 આવી જવાય છે તેવી રીતે આપણા ગીતમા નથી થતુ આપણા ગીતમા સ્વ-વચ્ચેના અનુ
 બદ્ધ યોગ હોય છે-કાશી, કાનડા વગેરેમા કાઈ વધારે અતન આવે છે ખરૂ તો પણ એકદમ
 આપણા ગીતમા જેને Slow Cadence કહે છે તેનુ જ છે અને સ્વરાન્તર ધણુ ધોડુ
 હોય છે, આરોહનુ કે અવરોહણુ બનેમા ધણે ઉંચે સ્વરેથી નીચે કે નીચેથી ઉંચે એવું
 મામાન્ય રીતે નથી થતું. આને લીધે એકતાનતા થાય છે પરન્તુ એક પ્રકારની Continuity
 and homogeneity ગદે છે જે દરેક જાનમા ધોડી જણાય છે. બીજું કાનુ
 આપણા ગીતમા કે વાદ્યમા-મતાર સિવાય-ગીત ગવાય અને તે જ પ્રમાણે વાદ્યમા વાજે છે
 દરેક પદ્ધતિમા પિયાનો વગાનના જમલે હાયે ગીત વગાડે છે અને હાયે હાયે તે ગીતને
 ચોખાવવા માટે અને સ્વસ્પર્શિત કરવા માટે દરેક ગીતના સ્વગના મવાદો સ્વગની બનેલી
 ગ્યના-જેને Harmony કહે છે તે વગાડે છે. બ્હાયોલિન ઉપર આમ થઈ શકતું નથી ત્રીજું
 કાનુ આપણા ગીતના બધાનુ જ એવા છે કે એકતાનતા થાય જ. પ્રથમ એક પદ્ધતિ
 તેને ટેક તરીકે ફરીફરીને ગાવી અને તે પછી બીજી કડીઓ, તેજેક પડી
 એક જ રીતે ગવાય અને તેને અંતે ટેકની કડી ફરીથી ગવાય આ પદ્ધ-
 તિને લીધે એકતાનતા આવ્યા વગર ગદે જ નહિ. આ પ્રકારની ગ્યના-પણુ તેમા ટેકની
 કડી નહિ-તેવી દરેકમા માત્ર દેવગોમા ગવાના બ-ગનો-Hymns-માં છે-અને તેમા એવી
 જ રીતે એકતાનતા આવે છે, તેમ જ દરેકમા જેને Choral songs કહે છે એટલે

Chorus વાળા ગીત, તેમાં પણ એકતાનતા આવે છે—પરંતુ તે બન્નેમાં સાથે વાગતા વાદ્ય પીયાનો-વગાડનાર ડામે હાથે Harmony વગાડે છે એટલે સામટી રીતે જોતા કંઈને એકતાનતા લાગતી નથી એટલું કારણ ગીત આનાના તમુકા વગાડે છે અને હાલમાં હાર્મોનીયમ વગાડાય છે તેમાં પણ આરમ્બ સ્વર ચાલુ જહે છે તે પણ એકતાનતાનું કાનૂલ છે આમ ચાર કાનૂલોને લીધે એકતાનતા છે એ વાત નિર્વિવાદ છે બીજા પ્રશ્ન એ કે એ દોષ ગણાય કે કેમ ? આપણા સંગીત શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોતા તે દોષ ગણાય નહિ, પરંતુ સંગીતના ઉંચા હેતુ સિદ્ધ કરવાના માર્ગમાં એ એકતાનતા કેટલીકવાર ક્ષતિકર થાય છે તેથી Aesthetic દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતા તે કેટલેક અંશે અને કેટલીકવાર દોષરૂપે જ ગણાય છે અને તેટલે અંશે એ દોષ દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે અને એ દોષ ધણે અંશે દૂર થઈ સહે તેમ પણ છે કેવી રીતે તે થઈ સકે એ વિશે બોલતા પહેલા આ પ્રશ્ન વિશે થોડાક વર્ષ ઉપર એક પ્રમુખ ચારે બોલણ પડ્યું હતું તેની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર લાગે છે —

English Music very often acquires variety at the sacrifice of uniformity and continuity Indian Music preserves uniformity and continuity at the sacrifice of variety English people say that their music has harmony, and Indian Music has none To my mind the very fact of having variety—too much of it I say—means there is little of harmoniousness whereas the very fact of Indian Music having little of variety means it has harmoniousness—uniformity and continuity I am inclined to believe that very often English Music owing to too much variety, becomes a mass of heterogenous notes or sounds, while Indian Music, owing to little of variety can preserve its symphonical homogeneity I believe so far Indian Music has an advantage What I mean by uniformity Continuity and homogeneity is expressed by the word ગુણની બીજાયત It conveys the idea of uniformity &c What the English people call variety is mostly indicated by wide ranges between notes which we don't have In English songs you will find sudden falls and leaps from a third or fourth octave to the first while in our Music the range between notes is very short, the utmost is from ૫ of the first octave to ૫ of the third but even then we don't jump down or up so suddenly as the English We have a gradual cadence whereby we preserve a sort of continuity which to a Western ear is monotony and not very agreeable just as the sudden leaps and bounds in English Music are very often disagreeable to an eastern ear However, I believe it will be best to combine the advantages of both systems and strike a golden mean by inventing a new system, which is not quite impossible to do Adopt and adapt variety from English to a reasonable extent preserving uniformity and continuity to a degree that the monotony may be relieved

આ દોષનિવારણ માટે શા ઉપાય ચોજવા ? કેટલાક વર્ષ ઉપર મગદૂમ કેપ્પરશર કાળ રાત્રીએ કંઈક પ્રયત્ન કર્યા છે, તે પહેલા કે પાછળથી કે સ્વતંત્ર રીતે તે જ અરસામાં

પારસી અને હિંદુ નાટકવાળાઓએ પણ આપણાં દેશી સંગીતને ઉચ્છેદ વગર પદ્યગાનના પ-
રન્તુ આ પ્રયત્નો સરળ થયા નથી. રંગમંચિ અથવા થોડીક પારસી મંડળી શિવાય બીજે
સ્થળે એ પ્રયત્નનાં ફળ દેખાયા નથી.

કારણ પ્રત્યક્ષ છે; એ જાતનાં ગીત—મુજગતી ગીત ઉચ્છેદ જાનનાં ગીત ઉપર રસેલા
ગીત કર્ણને પ્રિય થતાં નથી એટલે મંગીતના ગૌણ પક્ષનું કર્તવ્ય પણ એ જાતનાં ગીત ન
કરી મઝાં તો પછી પ્રથમ પક્ષના સંગીતનું કાર્ય કેવી રીતે કરી શકે? એકતાનતાનો દોષ
નિવારવાનો હેતુ ઉચ્છેદ કર્ણને પ્રસન્ન કરવાનો નથી પરન્તુ સંગીતનું ઉચ્ચ કર્તવ્ય—ગીતાર્થનું
ઉદ્ઘાટન, રસનો આધિર્ભાવ અને હૃદયનું આદોષન કરવાનું ઉચ્ચ કર્તવ્ય મિલ્લ કરવામાં એક-
તાનતા ક્ષતિકર છે અને Varnનાં ગીત આવશ્યકતાએ, એ જ હેતુ છે. આ હેતુ લક્ષમાં ગંભીર
જ ઉપાય યોજવાના છે. સ્વગત્તર ઓછું હોવાથી એકતાનતા થાય છે તે કાર્ષિ ધણી દોષ-
સ્વરૂપ નથી તેથી તે વિશે કાર્ષિ કરવાનું નથી. પરન્તુ ઉચ્છેદમાં જેને Haratany કહે
છે—એટલે ગીતના પોપણ માટે ડાબે હાથે વમાવવાની સ્વચ્ચના—ગીતથી ભિન્ન પરન્તુ અનુ-
વાદી—તેનું અનુકરણ કરવાને દરકત નથી. અને તે પ્રમાણે કચ્છા પ્રયોગો કર્ણને પ્રિય થયા
છે. આ ક્રમાં પછી મુખ્ય મુધાનુષ્ઠા ગીતનાં બધાંરણને લીધે થતી એકતાનતામાં કરવાની છે.
જ્યાં જ્યાં લાંબાં ગીત હોય—એક જ કાવ્યના જૂદા જૂદા છંદ ગ-બી હોય, એકનો એક
છંદ અનેકવાર આવતો હોય, એક ગીતમાં આર પાંચ કડી એક જ રૂબની હોય—તેવે મંદ
સ્થળે રસ અને અર્થને અનુકૂળ જૂદા જૂદા રાગમાં ચાલમા અને જૂદી જૂદી લયથી ગાવાથી
એકતાનતા દૂર થાય અને રસનિષ્પત્તિ વિશેષ થાય. ઉદાહરણ—માખીની ગંભીરો હોય ત્યાં
ફરેક માખી જૂદા રાગમાં ગવાય; કેકની કડી દર વખતે જૂદી જૂદી રીતે ગવાય તો હૃદયને
અસર વધારે થાય છે. તેમ જ વળી જ્યાં કાર્ષિ શાન્ત બાવ હોય ત્યાં ધીમી લય, ઉત્પાદક
અર્થ હોય ત્યાં દ્રુતલય; તેમ જ વળી એક જ ગીતમાં અર્થ બાવ બદલાતા હોય ત્યાં પણ રાગ
બદલવા, તાલ બદલવા વગેરે ઉપાયોની યોજના કરવાથી એકતાનતાનો દોષ જરો અને કર્ણને
પ્રિય થશે, મનોનજર યશે અને હૃદયનું આદોષન પણ વિશેષ થશે. વળી, તથુગનો અને
હાર્મોનિયમનો ઉપયોગ પણ એક ધારો ન કરતા મૃદુતા, ઉત્સાહ, શાન્તિ, મંત્રીય વગેરેનું
દર્શન ગીતમાં હોય તેને અનુસરો તેનો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

મંગીતશાસ્ત્રમાં તાલતે ઘણું મહત્ત્વ અપાયેલું છે; જેટલું સ્વગતે અપાયેલું તેટલું જ
તાલનું મહત્ત્વ મનાય છે. પરન્તુ સંગીતકલામાં તેનું એટલું મહત્ત્વ મને લજ્જાતુ નથી. જે
મંડયાઓ તે શાસ્ત્ર પદ્ધતિના અધ્યક્ષ છે તેઓ આગમિક અને કદાચ જે સ્ત્ર ગાયનથી જેટલા
કુપિત ન થાય તેટલા ભેતાવા ગાનારથી નાજાજ થાય છે. અવગત મંગીતના જે જે એક મં
ઉપર જણાવ્યા છે તેમાંના પ્રથમ વિભાગના સંગીત માટે તાલની ગણના અને આવશ્યકતા
છે. પરન્તુ બીજા વિભાગના મંગીત માટે તેટલી અને તેવી આવશ્યકતા નથી. ગીતાર્થનું ખાન
ચોતાએને કસવવા માટે જેટલે જરો તાલની આવશ્યકતા તેટલી જ આવશ્યકતા આ વિભા-
ગના ગીતમાં તાલની છે; તેમાં પણ તાલ ક્રમાં તાલની લય (Rhythm) ની વિશેષ જરૂર
છે. ગીતના અર્થને અનુકૂળ લય ગંભીરો એ ગાયકનું કર્તવ્ય છે. વીરરગ અને એવાં ઉત્પાદક
ગીત માટે દ્રુત લય જોઈએ અને શોક રસ કે બંધિત મનાં ગાયન માટે ધીમી—વિલંબિતલય
જોઈએ આ જ વિશેષ વિવેચન તાલ વિશે કરવાની આ રચને જરૂર નથી.

વાદ્યમા-ધ્વજાખરા વાદ્ય જે એમલા જ વાગે છે તે માત્ર કર્યુંને પ્રિયકરે થવા ઉપાત કાઢી માર્યું ને તા નથી કવચિત્ તેથી મનમા હાર કે શોકનો ઉદ્ભવ થાય છે-જે ગા વામનો હેય તેને અનુમરીને-પરન્તુ ગીત રને સખધે માન વાદ્યનો ઉપયોગ ધણે અંશે નિ થેક છે અભિપ્રાય ગીત ગવાતું હોય તેની સાથે વાદ્ય વાગતું હોય તે ગીતને ધણી પુષ્ટિ આપે છે અર્થે પ્રતિપાદન, રસનું ભાન કે ભવામા સદાયમારક થાય છે પરન્તુ તે મહાય પણ જે કુશલ હસ્તે થાય તો વિશેષ અસરકારક થાય છે, માત્ર યત્રની પેટે જ વાદ્ય વગાડે તેના મતા ગીતનો અર્થ સમજીને ભાવ પ્રેરણ કરીને ગાનારને સદાય કરવાના હેતુથી, પોતાની કુશલતા ખત વવાની શક્તિ દબીને, જે વાદ્ય વગાડનારો વગાડે તો ગાનારને ધણી મદદ મળે અને ગીતનો ખૂબી વધારે સારી રીતે ખતીની શમય ન્યા ઉત્સાહક ભાવ હોય ત્યા ઉત્સાહ પૂર્ણ સ્વગ નીકલવા નેઈથે કામળતા હોય ત્યા મદ મદ સ્વર થવા નેઈથે વગેરે વીગતો વાદ્ય વગાડનારે પણ ધ્યાનમા ગમવાની છે

વાદ્ય ને તા મંગાનની ઉત્તમતા સર્વે માન્ય છે બીજા સર્વે વાદ્ય કરતા ઇશ્વરકૃત વાદ્ય મનુષ્યકૃત-તે સર્વોત્તમ છે, મંગા જે ખૂબીયો દર્શાવાય છે તેવી ખૂબીઓ વાદ્યથી ભાગ્યે જ દર્શાવી શકાય માર્ક વિચલ જન કંઠની ખૂબીયો વાદ્યહારા ખતાની મેકે છે તે ઉપરાંત મગી તનો ઉત્તમ હેતુ ગીતાથનુ ઉદ્ધારન કરવાનો-સિદ્ધ કરવા માટે પણ મદ જ યોગ્ય છે મદથી જે કાર્ય થાય છે તે મગે તેવા કુશલ હસ્તથી પણ વાદ્ય ઉપર થવું કઠિણ છે ગાયકે ગી તના અર્થ પ્રતિપાદન કરવું અને મનિષ્પત્તિ કરવી તે માત્ર કંઠથી જ કરવાનું છે અને તેમાં માતૃય છે ખાફી કંઠ શિવાય હસ્ત પાન મુખમુદ્રા વગેરે અવયવોથી ગીતમા મમા યલા અર્થ દર્શાવવા-જેને સામાન્ય પરિભાષામા ભાવ ખતાવવા કહેવાય છે, તે હરમાઈગાના ખતની સુષ્ટ છે તેમા કુશળતા ધરાવનાર જે વર્ગ છે ભાન અને ગાવાનો ધધો મરતારી સ્ત્રીઓ તેમનો મુખ્ય આધાર જ હાય અને મુખની વિકૃતિઓ ઉપર છે એ વિને કાઈ વિશેષ મહેવાની આવશ્યતા નથી માત્રુક એ જલતની વિકૃતિઓ ધણે અંશે ક્ષતિક થાય છે કેટલી વાર તો જુગુપ્સાજનક નીવડે છે એ સાધનદ્વારા સગીતનુ ઉત્તમ કૃતવ્ય થતું નથી તે સા ધવા માટે કંઠનો જ ઉપયોગ કરવો નેઈથે કંઠને સારી પેટે અભ્યાસથી અને અને પ્રયોગો કરી મ્યા પ્રમ ની તાન ઉપજ ગમક ચીડ વગેરેની યોજના યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય પ્રમને કરવાથી હેતુ સિદ્ધ થશે એ વિશે લક્ષ પૂર્વક પ્રયાસ કરવો નેઈથે અને તે પ્રયોગોમા ઉત્તમ માર્ગ લાગે તેનુ અવનમ્બન ગાયકે કરવું ઈચ્છે મગીતચારમા જેને Expression કહે તે મદ્દાગ થાય છે અને તે આપણી કલામા અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે ઇચ્છે સંગીતનો અભ્યાસી ન્યા સુધી Expression શીખ્યો ન હોય ત્યા સુધી તેનો અભ્યાસ પૂરો ધધો ગણાતો નથી મુખમુદ્રાહારા અર્થોદ્ધારન કરવાનું નથી એ વાત ખરી છે તો પણ હાસ્ય રસનું ઉત્સાહક ગીત ગાતા મુખ ઉપર શોભાય છાયા ન પડવી નેઈથે અને શોકરસનુ ગાન ગાતા હસ્તો મ્હેરો રહેવો ના નેઈથે એ વાત લક્ષમા રાખવાની છે એ ઉપરાંત મુખમુદ્રા ભગડવી પણ ના નેઈથે ધણા ગાનાતના મ્હેર એવા વિચિત્ર થાય છે કે સગીત સમજનાર સર્વેને હસવું આવે છે તે શિવાય બીજો એ દોડ ડોક ધૂણાની નાખલુ અને આપું શરીર હલાવી નાખવું-તે સામાન્ય બુદ્ધિથી નેઈથે પણ દોષયુક્ત અને ક્ષતિકર છે અને આ

પણ મગીતશાસ્ત્રમાં પણ તેને દોષ માન્યો છે. વળી, શબ્દના ઉચ્ચાર પણ સ્પષ્ટ થવા વિશે ધ્યાન રાખવાનું છે. ઘણા ખરા ગાનારાના શબ્દ સંભળાતા કે સંમજાતા નથી. શબ્દ સમજાયા વગર ગીતનો અડધો અડધ હેતુ નિષ્ફળ થાય છે.

તાલની ઉપયુક્તતા વિશે બોલતાં આપણા શુભગતમાં ચાલતા ગરબા ગરબી વિશે કાંઈક બોલવાની આવશ્યકતા છે. હિન્દુસ્થાનમાં ગરબા ગરબીઓની ચાલ અને તે ગાવાની પદ્ધતિ શુભરાત સિવાય ખાલે કાંઈ રચણે જોવામાં આવતી નથી. શુભરાતી ગરબાની કેટલીક ચાલો પ્રમાણે મરાઠીમાં ગાયેલા ગીત કાંઈ જોવામાં આવે છે પરંતુ તે બે ચાર જ દરો અને ગરબા ગાવાની પદ્ધતિ-ફરતાં જઈ તળી પાડતા જવું—એ તો માત્ર શુભરાતમાં જ છે. આ પદ્ધતિ ઘણી સુંદર અને મનોરંજક છે; તો પણ તેમાં કાંઈક મહજ ફે-શર કરવાથી તેની સુંદરતા અને ચિત્તાકર્ષક શક્તિ વધવાનો મંભવ છે. ગરબાઓમાં ગંગમાં ધણે ભાગે મહાક, કાશી, પીલુ, ધનાશી, અને સાગનાં જૂદાં જૂદાં મિશ્રણ છે. ભાવાત્મક ગીત માટે ગરબા ખૂબ અનુકૂળ છે. તેઓના રમને અનુકૂળ ગાવાની રીતિ વિશે જુદાં દરેક વિવેચન લાલુ પડે છે. તેની તાલ પદ્ધતિ વિશે વિશેષ લેખવાની અગત્ય છે. દરેક ગરબા એક જ તાળીના—એટલે ધણે અશે રૂપકે તાલના હોય છે. તે એક જ તળી વગાડવી અને એક જ દબથી ગોળું ફરવું—એથી એકતાન આવી જાય છે, અને ધણે વખત કુધી એ જોવાથી રમણીતા યર્થ જાય છે. સાખીવાળા ગરબા ગાવામાં સાખી વખતે ફરવાનું અને તળી વગાડવાનું કાર્ય બંધ રહે છે તેથી તેમાં એકતાનનો ભંગ યર્થ ને આનંદકારક થાય છે, પરંતુ તે સિવાય ખજા બધા ગરબામાં એક જ દબની તળી અને ગોળાકારમાં ફરવાનું છે. તેમાં, ગરબાના અર્થને અનુકૂળ ફરવાનું અને તાળીમાં પણ અર્થને અનુસરીને ફે-શર થાય તો વધારે સારી અમર થાય. એકને બદલે ત્રણ, પાંચ, સાત, તાળીઓ—જ્યાં જ્યાં યોગ્ય લાગે ત્યાં વગાડવાની અને ફરવામાં પણ ત્વરિત અથવા મદગતિ અને વિશ્રામ યોગ્ય રચણે કરવામાં આવે તો કાવ્યની ખૂબી વધારે દીપે અને હૃદયને ધણે આનંદ મળે.

આ ગરબા ગાવાનું કાર્ય યજ્ઞે અશે સ્ત્રીઓનું છે. પુરુષો તે પ્રમાણે ફરીને ગરબા ગાય તો ગોમતું નથી. ગરબા ગાવા માટે સ્ત્રીઓની વિશેષ યોગ્યતા છે તેથી જ રીતે એ-દર-સંગીત કળા માટે પણ સ્ત્રીઓની કાંઈક વિશેષ યોગ્યતા લાગે છે. અવશ્ય કરીને કોમળ ભાવનાં ગીત માટે એમની યોગ્યતા વિશેષ છે. આપણા દેશમાં જે સ્ત્રી વર્ગમાં સંગીતકળા-ધર્મ તરીકે દાખલ થઈ છે—તે સ્ત્રી વર્ગ નીચી પક્ષિનો છે. તે સ્ત્રીઓની નીતિ ધણે અંગે સિધ્ધિ હોય છે તેને લીધે એ વર્ગની સ્ત્રીઓના મગીત તરફ હાલના જમાનામાં અચ્ચિ ઉત્પલ થઈ છે; તેને લીધે મગીતકળાની એકંદર ઉપેક્ષા આપણા દેશમાં થઈ ગઈ છે. આ વર્ગની સ્ત્રીઓના મગીતનું સમર્થન કરવાની મહારી ઇચ્છા નથી પરંતુ એકંદર સ્ત્રીઓના સંગીત માટે નીચેનાં વાગ્યો વિશે મનન કરવાની વિનંતી કરું છું.

"All the elements which woman has in her nature, love, pathos, passion, poetry and religion—combine to perfect her song and give fitting expres-

sions to the ideas of the masters Woman's song is the first sound the child hears

‘ It is superfluous to emphasize the fact, that the interpretation of vocal music is especially the province of woman, or that she is destined to achieve triumphs in future as brilliant as those in the past. It is a realm where her sway will always remain undisputed ’

“ Man is the intellect of music, she is the heart and soul ”

આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ કરવાની ધ્વનિ છે કે અધમ સ્ત્રીવર્ગને ઉત્તેજન ન આપવાની સાથે આપણા દેશમાં કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગમાં સંગીતકળાનો પ્રચાર કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે નીચા વર્ગની સ્ત્રીઓના સંગીતથી અનીતિનો પ્રચાર થતો નથી તરજા કે મગીતથી તો નીતિની વૃદ્ધિ થવાનો સભવ છે પરંતુ તે વર્ગની સ્ત્રીઓના સહવાસ સંગીત શ્રવણને પ્રમગે મગીત શ્રવણને બદલે અને જે પદ્ધતિથી તેમનું સંગીત કુટુંબોમાં થાય છે તે પ્રમથથી અનીતિનો સભવ છે એ નિર્વિવાદ છે પરંતુ તે વર્ગને ઉત્તેજન આપવું બધું કં નાની માથે સંગીતને પણ આઘાત લાગે એ રોચનીય છે સંગીત કળા કુટુંબમાં પુરુષોમાં અને સ્ત્રીઓમાં વધારે પ્રચાર પામશે તો જ નીચ વર્ગની સ્ત્રીઓની સંગીતની અપેક્ષા ઓછી થશે અને તે વર્ગથી થતી અનીતિનો નાશ થશે

આ દેશમાં આલતા સંગીતની પદ્ધતિના બે વિભાગ સામાન્ય રીતે છે ઉત્તર હિન્દુસ્થાન અને કર્ણાટક ઉત્તર હિન્દુસ્થાનની પદ્ધતિમાં તાન વગેરે નિશ્ચય હોય છે અને કર્ણાટક તરફની પદ્ધતિમાં ગમક વધારે જોવામાં આવે છે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનનું ગાપું ઉપજ નિપજથી ભરપૂર હોય છે અને કર્ણાટકી સાદુ લાગે છે આ મુખ્ય વિભાગ ઉપાત આપણા દેશના દરેક પ્રાંતમાં ગાવાની પદ્ધતિમાં જુદી જુદી વિશેષતા જણાય છે શુન્દરાત-તેના મદીયાવાડ મારવાડ-ભાજવા-મેવાડ, ઉત્તર હિન્દુસ્થાન પંજબ સિંધ, બગાગા દક્ષિણ અને મદ્રાસ તથા કર્ણાટક-એ સર્વેની ગાવાની પદ્ધતિમાં કાંઈ વિશેષતા હોય છે શુન્દરાત કદીયાવાડમાં ગાવાની કાંઈ ખાસ પદ્ધતિ નથી-સાદુ ગાવાનું સભજાય છે મારવાડમાં રાગ રોચો કહેવાય છે-મારવાડી ઉંચા સ્વરના મહાડ રાગમાં ઘણું અગે અને રોતા જ લાગે છે, સિંધ પંજબ અને ઉત્તર હિન્દુસ્થાન તાન પલટા ઘણા હોય છે બગાગાની ગીત પદ્ધતિ પણ શુન્દરાત જેવી સાદી છે કર્ણાટકની પણ સાદી છતાં ગમક વગેરે હોવાથી રચિકર લાગે છે, અને દક્ષિણમાં મોડ વધારે જોવામાં આવે છે આ સર્વમાં મદ્રાસ મત પ્રમાણે દક્ષિણની પદ્ધતિ સુન્દર મધુર અને ચિત્તાકર્ષક વધારે છે.

પરંતુ, અમુક દેશની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કે તિરસ્કારના કરતા સંગીતનું કર્તવ્ય ગીતાર્થનું પ્રતિપાદન કરવું, ગીતના રસનું ભાન કરાવવું અને શ્રોતાજનના હૃદયમાં ભાવ મચાવવાનું કરવું સામાન્ય રીતે કવિતાની સહાયક અને પોષક કલા તરીકેનું કર્તવ્ય લક્ષમાં રાખી ગાયકે ગાન કરવાનું છે અને શ્રોતાએ પણ તેના જ ઉંચા પ્રકારના મગીતનો સ્વીકાર કરી તેને ઉત્તેજન

આપણે જોઈએ કે જોઈ કરીને સિક કલાઓમાંની ઊંચી પત્તી સગીત કળાને છે તે ધારણ કરી રાખે અને મનુષ્ય મનુષ્યની સુખ વૃદ્ધિમાં અને હૃદયની ઉત્તરિ કરવામાં સહાયજીત થાય, અને તેમ થવા માટે સગીત કળામાં મર્વ પ્રકરની ચોખ્ખતા છે કારણ કે—

“ Music possesses a lofty ethical significance the very heart of humanity beats in its rythm, and heart speaks to heart far more completely and efficaciously than brain to brain Music, too bases itself on the Social sentiment of mankind it is the annihilator of egotism, the most complete expositor of mankind in unison the art whose high mission it is to express the noblest, warmest, most generous of human feelings religion, love, and patriotism, the art of order that is destined to become, in the far distant, slowly advancing era of general civilization, equality and brotherhood, the universal language of humanity

(F R Riller)

મગીતનું આ હૃદય આત્મ સર્વ માન્ય છે સગીત સ્વયં પ્રકૃતિમાં સર્વ સ્થળે સુભાગ્ય છે મર્વ દેશમાં સર્વ કાળમાં સગીત મનુષ્ય હૃદયમાં ભાન મચતન કરી રહે છે એમ ઇંગ્લેન્ડ લેખક કહે છે તેમ—

Music is the universal language which appeals to the universal heart of mankind Its thrill pervades all nature—in the hum of the tiniest insect, on the top of the wail—smitten pines, in the solemn depth of the ocean And there must come a time when it will be only suggestion left of our nature and creation since it alone of all things on earth is known in heaven The human soul and music one alone eternal

આમ, સગીતની પ્રશંસા સર્વ દેશમાં થાય છે એ મગીત તે કવિતાની સખી છે, એ બન્ને કળાઓ જનમનુષ્યમાં સતત નસિકતાનો પ્રવાહ ચાલ્યો રાખવા માટે આપણે હેવડે ધરતીએ કે—

વાસ કરી અનન્તાને હાર.

કવિત સગીત વસો ચિત્રમાં ।

અમદાવાદ

કૃષ્ણચંદ્ર લોખાનાથ દિવેદિયા.

૨૨—૮—૦૭

હિન્દુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ.

(અનુસન્ધાન ગયા વર્ષના વેશાખના અંકથી.)

આ દરમિયાન એ અગત્યનાં પગલાં ભરાયાં-એ લૉર્ડ ડફરિનની પછીના વ્હાઇસરૉયના વખતમાં અમલમાં આવ્યાં, પણ જેનો આરભ તો લૉર્ડ ડફરિનની અમલદારીમાં થઈ ચૂક્યો હતો. એમાં દેશીઓના મતને અનુકૂલ થવાની, અને તેઓની મહત્ત્વાકાંક્ષાને યોગ્ય રીતે પ્રસરવા માટે જોઈતું ક્ષેત્ર પૂરું પાડવાની ઇચ્છા સ્પષ્ટ અંકાર્ષ રહેલી દેખાઈ આવે છે. આ ઇચ્છા લૉર્ડ ડફરિન તેમ જ એની પહેલાંના વ્હાઇસરૉયના અમલમાં પણ હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના ઑક્ટોબર માસમાં લૉર્ડ ડફરિનની સરકારે યુરોપિયન અને દેશી વિદ્વાનોનું કમિશન નીમ્યું; અને તેને હાલ દેશીઓને કાયદા (S. 11111111) ની રૂએ સનદી (C. 11111111) સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ કરવામાં આવે છે, તથા જે જગ્યા પૂર્વે સનદી સિવિલ સર્વિસવાળાઓને જ આપવામાં આવતી તે હવે દેશીઓને પણ આપવામાં આવે છે, એ પદ્ધતિ કેવી આસે છે એ વિષે તથા દેશના સિવિલ (સુબેડી, મિનિસ્ટર-લસ્ટરી-શિવાયના) રાજ્યવહીવટને લગતાં સઘળાં ખાતામાં દેશીઓને રાખવા વિષે તપાસ કરવાનું સોંપ્યું. એ કમિશન નીમવાનો મુખ્ય હેતુ કોઈકે એવી યોજના ઘડી કાઢવાનો હતો કે જે જરી જરીને ફેરવવી ન પડે, અને જેથી સરકારી ખાતામાં ઉંચી અને વધારે જગ્યાઓ મેળવવા દેશીઓના હકને પૂરેપૂરી ન્યાય મળે. એ કમિશનના પ્રમુખપદે સર ચાર્લ્સ એમ્પિસન-જે તે વખતે પબ્લિકના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર હતા તેમને, એમની સાથે મદ્રાસ હાઇકોર્ટેના એક માજી ચીફ જસ્ટિસ (મુખ્ય ન્યાયાધીશ), ખીન્ન કુટુંબાક ઉંચા દરજ્જાના અગ્રેજ સિવિલિયન તથા દેશી અમલદારો, તથા સરકારી નોકરી બહારના કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ અગ્રેજો અને દેશીઓને નીમ્યા. ૧૮૮૭ની આખરે કમિશન રિપોર્ટ કર્યો તેમાં સિવિલ રાજ્યવહીવટના બધાં અગળખત લખાણુ કર્યું. એમાં વધારે અગત્યની બહામણો દેશીઓ યુરેજિઓનો અને હિન્દુસ્તાનમાં વતન કરી રહેલા યુરોપિયન ક્રિસ્ટિયન પ્રબંધનોને સિવિલ ખાતામાં દાખલ કરવા વિષેની હતી. આ બાબત સરકાર આગળ ઘણી વખત આવી ગયેલી હતી, અને એ સંબંધી સને ૧૮૬૧ તથા ૧૮૭૦ ના કાયદાઓ ધરાયા હતા. આ ખીન્ન કાયદાની છૂટી કલમમાં એનો હેતુ—“હિન્દુસ્તાનમાં રાષ્ટ્રીસરકારના સિવિલ ખાતામાં સિદ્ધ યોગ્યતા અને સામર્થ્યવાળા હિન્દુસ્તાનના દેશી ગ્રહસ્થોને રાખવા માટે અધિક સગવડ કરી આપવા માટે [“to provide better and facilities ... for the employment of natives of India of proved merit and ability in the Civil Service of her Majesty in India”]—એ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. અને એ કાયદાથી હિન્દી સરકારને, સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ (હિન્દી પ્રધાન) ની મંજૂરીથી, સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં પાસ થઈ આવેલા નહિ એવા દેશીઓને પણ મહોરી જગ્યાઓ આપવા બાબત નિયમો બનાવવાની સત્તા આપવામાં આવી. દેશી (Natives) રાખતો અર્થ—હિન્દુસ્તાનમાં યોગ્ય વખતના કામ સારૂ રહેલા નહિ પણ કાયમ રીતે રહેલા. એ જોને પેટે—“ક્રિસ્ટિયન-હિન્દુ નહિ એવા” એ જાતની જાત કરીને રહેલા—યુરેજિઓનો સહવર્તમાન દેશી એવો વિવક્ષિત હતો. આ કાયદાને અગે ૧૮૭૩ માં અને ૭૫ માં અને છેવટે

૧૮૭૮ માં નિયમો ન્યવાનમાં આપ્યા હતા. કમિશન એટલે તે વખતે આ હેતુ નિયમો આજ્ઞા હતા. ૧૮૭૮ ના નિયમો પ્રમાણે, કોઈ પણ વર્ગમાં મેટેરિ ઓફ રેટેલ નીચેનાં સિવિલ-યોનોની મંજૂરના હે ભાગ કરતાં વધારે નંદિ એટલા દેશીઓ પ્રાન્તિક સરકારની પસંદગી પ્રમાણે, નીમવાનો હક હોતો—અને સાધારણ રીતે તેઓ એ વર્ગ અન્નમાયક (on pro-
bation) કમિટ્ટી ગણાતા. કમિશનને એમ લાગ્યું—અને તે એક વાજબી રીતે—કે પૂર્વોક્ત કાયદાની રૂએ થતી પસંદગી મૂળની આજ્ઞા પ્રમાણે સરકાર નીચડી નથી, પણ ખર્ચ તરફથી એ નિન્દાય છે અને તે હવેથી બંધ થવી જોઈએ. વળી એ કમિશને એવો અભિ-
પ્રાય દર્શાવ્યો કે દેશની હાલની સ્થિતિમાં, કોઈ જગ્યાએ માટેના દેશીઓના હક સંતોષ-
વાનો ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે ‘કોન્સ્ટેન્ટ (સનદી) સિવિલ સર્વિસ’ ની જગ્યાએ ધટાવી; અને મુખ્ય ચાન્સલરીવટની (જેમકે કલેક્ટરની), તથા તે માટે જોઈતા અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા સાર તે કરતાં ઉત્તરની પાવરીની (આમિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની), કેટલીક જગ્યાએ જોઈએ તેટલી જ ફક્ત
‘કોન્સ્ટેન્ટ (સનદી) સિવિલ સર્વિસ’ માં પામ્યેલાઓથી ભરી; અને આમ કોન્સ્ટેન્ટ-
સર્વિસમાંથી કમી કરેલી જગ્યાએ દેશીઓથી પૂરવા માટે તે તે પ્રાન્તમાં પ્રાન્તિક સરકારને
સત્તા આપવી. અને ‘કોન્સ્ટેન્ટ (સનદી) સિવિલ સર્વિસ’ ને બદલે ‘Imperial Civil
Service’ (સમસ્ત હિન્દ મત્રાલ્યની, માત્ર પ્રાન્તિક નહિ એવી) સિવિલ સર્વિસ’ ચલ-
દાખલ કરવો. વળી તેઓએ એમ પણ ઇચ્છા બતાવી કે ૧૮૬૧ ના કાયદામાં બતાવેલી
જગ્યાઓની ટીપમાંથી કેટલીક જગ્યાઓ ખાસ ચોખ્ખતાવાળા દેશીઓને પણ આપી શકાય. આ
ટીપમાંથી કમી કરેલી જગ્યાઓ, ન્યાય અને વહીવટ ખાતાની કેટલીક જગ્યાઓ—જે જગ્યાઓ
‘કોન્સ્ટેન્ટ’ મર્વિસથી ખાત નબની ગણાય—તેની માથે ઉમેરી દેવાની ફારી ભવિષ્ય માટે
આવું નામ ‘Provincial Civil Service’ (પ્રાન્તિક સિવિલ સર્વિસ) એવું પાડ્યું;
અને એની નીચે વળી એક ‘Subordinate Civil Service’ (સબોર્ડિનેટ તાજની
સિવિલ સર્વિસ) રાખી. એમાં માણસો કેવી રીતે મળ્યા કરવા તથા એનો પગાર કેવી
રીતે વધે, ઇત્યાદિ બાબતોના નિયમો પણ ધજા—જે વિષે અત્રે લખવાની જરૂર નથી. જુલુ
વિગત બદ કરતાં, આ કમિશનની ઘણી ખરી બચાવણા મરકારે માન્ય કરી, અને તે
હાલમાં અમલમાં આવે છે. કમિશનની બચાવણા તુલ્ય જ પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકી શકાય
એમ નહોતું; પણ ધીમે ધીમે, ઊંચી જગ્યાઓનો હીક હીક ભાગ દેશીઓને મળે, અને
લાંબી લાંબી મુદતની નોકરીથી તથા દુશીઆરી અને ચોખ્ખતા બતાવીને એ ઉપર તેઓ
હક કરી શકે—એમ કમિશને નહીં કહ્યું.*

* જુદાં જુદાં ખાતામાં સરકારી નોકરીઓ ઉપર યુરોપિયોના પ્રમાણમાં દેશીઓ
કેટલા કેટલા છે, તેઓને પગાર કેટલા મળે છે ઇત્યાદિ વિષે લોર્ડ કર્ઝનના વખતમાં બારે
ચંચા ઊડી હતી : સરકારે એક મેમ બહાર પાડ્યો હતો અને તે ઉપર પ્રમિદ વર્તમાન-
પત્રોમાં ટીકા થઈ હતી. એ વિષે લોર્ડ કર્ઝનના સમય ઉપર આવતાં બોલાશે. આ સમયે
સરકારી નોકરીઓ ઉપર દેશીઓના હકનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો છે, તો તે વિષેના જુનો
ઈતિહાસ વાચક સમક્ષ હુંકમાં મૂકીશું.

ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં, સર ટોમસ બનને વિશય સેલ્સર વગેરે મહદિવમાર પુરોના

દેશીઓ વિષેના ઉત્તમ અભિપ્રાય ટાપી એને આધારે માર્કિવસ ચૌધ દેવરાજને નીચે પ્રમાણે બતાવવાની કરી હતી

It was a part of the new system which he had to propose to their lordships that at every office in India every Native, of whatsoever caste, sect, or religion, should be equally admissible, and he hoped that Government would seriously endeavour to give the fullest effect to this arrangement, which would be as beneficial to the people themselves as it would be advantageous to the constitutional reforms which were now in progress in different parts of India

લૉર્ડ એલનબરોનો મત જુદો હતો એમનો હાલના સમયમા લૉર્ડ કર્ઝન વગેરેનો મત છે એવો મત હતો —

“No man in his senses would propose to place the political and military power in India in the hands of the Natives”

આ સ્થાને લૉર્ડ મેંટેલેએ પાર્લમેન્ટમા બહુ પ્રખ્યાત ટીકા કરી હતી, જેમાથી સવિસ્તર ઉતારા અગ્રે લેવા જેવા છે

We had won the Empire of India by the sword, and we must preserve it by the same means, doing at the same time everything that was consistent with our existence there for the good of the people”

I allude to that wise, that benevolent, that noble clause, which enacts that no Native of our Indian Empire shall, by reason of his colour, his descent, or religion, be incapable of holding office At the risk of being called by that nickname which is regarded as the most opprobrious of all nicknames by men of selfish heart and contracted minds—at the risk of being called a philosopher—I must say that, to the last day of my life, I shall be proud of having been one of those who assisted in the framing of the Bill which contains that clause We are told that the time can never come when the Natives of India can be admitted to high civil and military office We are told that this is the condition on which we hold our power We are told that we are bound to confer on our subject—every benefit which they are capable of enjoying?—no—which it is in our power to confer on them?—no—but which we can confer on them without hazard to our own domination. Against that proposition I solemnly protest as inconsistent alike with sound policy and sound morality

“I am far, very far, from wishing to proceed hastily in this most delicate matter I feel that, for the good of India itself, the admission of Natives to high office must be effected by slow degrees But that when the fulness of time is come, when the interest of India requires the change, we ought to refuse to make that change lest we should endanger our own power—this is a doctrine which I cannot think of without indignation Governments, like men, may buy existence too dear ‘Propter vitam vitam perdere curas,’ is a despicable policy either in individuals or in States In the present case, such a policy would

be not only despicable, but absurd. The mere extent of empire is not necessarily an advantage. To many Governments it has been cumbersome, to some it has been fatal. It will be allowed by every statesman of our time that the prosperity of a community is made up of the prosperity of those who compose the community, and that it is the most childish ambition to covet dominion which adds to no man's comfort or security.

It would be on the most selfish view of the case, far better for us that the people of India were well governed and independent of us, than ill-governed and subject to us—that they were ruled by their own kings, but wearing our broadcloth, and working with our cartiery, than that they were performing their salaams to English Collectors and English magistrates, but were too ignorant to value or too poor to buy, English manufactures. To trade with civilised men is infinitely more profitable than to govern savages. That would indeed be a dotting wisdom which, in order that India might remain a dependency would keep it a useless and costly dependance—which would keep a hundred millions of men from being our customers in order that they might continue to be our slaves.

We shall never consent to administer the poussa to a whole community—to stupefy and paralyse a great people whom God has committed to our charge, for the wretched purpose of rendering them more amenable to our control. What is that power worth which is founded on vice, on ignorance, and on misery—which we can hold only by violating the most sacred duties which as governors we owe to the governed—which as a people blessed with far more than an ordinary measure of political liberty and of intellectual light, we owe to a race debased by three thousand years of despotism and priestcraft? We are free we are entitled to little purpose, if we grudge to any portion of the human race an equal measure of freedom and civilisation.

The path of duty is plain before us and it is also the path of wisdom of national prosperity, of national honour.

Whether such a day will ever come I know not. But never will I attempt to avert or to retard it. Whenever it comes it will be the proudest day in English history. To have found a great people sunk in the lowest depths of slavery and superstition to have so ruled them as to have made them desirous and capable of all the privileges of citizens would indeed be a title to glory all our own. The sceptre may pass away from us. Unforeseen accidents may derange our most profound schemes of policy. Victory may be inconstant to our arm. But there are triumphs which are followed by no reverses. There is an empire exempt from all natural causes of decay. Those triumphs are the pacific triumphs of reason over barbarism,

that empire is the imperishable empire of our arts and our morals, of our literature, and of our law "

કેવા વિશાળ મનના ઉદ્ગાર! ખરેખર, આવા ધરડાઓના પુણ્યપ્રતાપે જ, હજી પણ અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓની ન્યાયબુદ્ધિ અને ઉદારતા ઉપર આપણા દેશની પ્રબળ વિશ્વાસ છે.

હુમ્મ આંધ્ર વેલિગટનનો મત દેશીઓને ઉચ્ચ અધિકાર આપવાની વિરુદ્ધમાં હતો. પણ ઇંગ્લંડમાં પણ ' રિફોર્મબિલ "ની રહાએ એ કેટલો બધો હતો એ જાણવા પછી ઉપરનો મત વાચતા આશ્ચર્ય લાગતું નથી.

પીસ વર્ષ સુધી સર્વોપરિ સત્તાની આગાની પણ અવગણના કરીને હિન્દનો ગભ્યવહીવટ આશ્ચર્ય ૧૮૫૩ માં આ સવાલ ફરીથી ઉપડ્યો. તે વખતે મિ બ્રાઈટ અર્ધ ઍન્વિસે વગેરેએ ઉમદા વિચાર દર્શાવ્યા હતા.

ઈ સ ૧૮૫૮ માં મહારાણીશ્રીના દહેરો બહાર પડ્યો. તેમાં ધર્મ જાતિ અને આમ ડીનો બેદ બાબુપર મુકી મર્વને સરમરી નોકરીમાં છૂટથી અને નિષ્પક્ષપાત રીતે દાખલ કરવાનું વચન આપ્યું (દહેરાના શબ્દોનો લૉર્ડ કૉર્ને કહેલો સામો અર્થ અને મિ મોર્લિસે મારેલો ફટકો-એ વિષે મેલવાનો આગળ પ્રસંગ આવશે) ઈ સ ૧૮૬૦ માં સર અર્લિંગ ષેરિ વગેરે પોતાની કાઉન્સિલના મેમ્બરોની તે વખતના સેક્રેટરિ આંધ્ર રટેટ એક કમિટિનીમાં તેઓએ દેશીઓના હકમાં બહુ સારી બલામણુ કરી-પણ તે ઉપર લક્ષ આપાયું નહિ એટલું જ નહિ પણ એ કમિટિનો રીપોર્ટ પણ પૂરેપૂરો બહાર પાડવામાં આવ્યો નહિ. ૧૮૬૮ માં સર રહેર્ડ નૉર્થકોટે (સેક્રેટરિ આંધ્ર રટેટ) અત્રેની સગમર ઉપર લખાણુ કર્યું છતાં એ વાતની અત્રે ગભ્યમતાઓએ દરકાર કરી નહિ ત્યાર પછી ૧૮૭૦ માં તથા ૧૮૭૨ માં-એ વાર-હુમ્મ આંધ્ર આર્ગિસે હિન્દી સરમરને પુનઃ રમણુ કરાવ્યું. લૉર્ડ લિટને હિન્દીમાં દરબાર બંધો તે વખતે દેશીઓનો સગકારી નોકરી ઉપર ' વાજબી હક " છે એમ જાહેર કર્યું, અને પોતાના ખાનગી લેખમાં ૧૮૩૩-૧૮૫૮-૧૮૭૦ ના કાલમાં સરકારે કેવી રીતે અવગણ્યા છે અને વખતો વખત દેશીઓને કેવા " છેતર્યા છે " ઇત્યાદિ ખુલા દિલથી બતાવ્યું. પણ છેવટે ૧૮૭૮ માં જ, લખાણુ કર્યું (અને જેનો ઉપર મૂળમાં-ઉલેખ આવે છે) તેમાં દેશીઓના હક રૂબાવા સનદી (કૉન્વેનન્ટ) સિવિલ સર્વિસમાં દર વર્ષે ૬ (એટલે કે આશરે ૩૫ ની નવી ભરતી થાય તેમાં ૭) જગ્યાઓ દેશીઓને આપવી એમ ૧૮૭૦ ના એક્ટમાં હવે આ હિસાબે પચીસ વીસ વર્ષમાં ૧૮૦ થી ૨૦૦ જગ્યાઓ ઉપર દેશીઓ આવી જાય આ વાત અત્રેના અંગ્રેજ અમલદારોને પરવડી નહિ તેથી તેઓએ એ એક્ટ ઉપર પાણી ફેરવવાની એક યુક્તિ રચી સનદી નોકરીમાંથી યોડીક દેશીઓ માટે જુદી કાઠી (૧૮૦-૨૦૦ ને બદલે આશરે ૮૦) અને બિનસનદી નોકરીઓ જે ઉપર વસ્તુત દેશીઓનો હક પહેલાથી જ હતો-તે એમાં ઉમેરી, અને દેશીઓ માટે એક જૂદો વાડો કાઢ્યો. દેશીઓને ખાસ મહેરબાનીથી આપવાની ઉચ્ચ નોકરીઓનું નામ ' સ્ટેટયુટરિ સર્વિસ પા યુ-અને આ રીતે દેશીઓના હક વસ્તુત કાતરી નાખ્યા છતાં જાણે તવા જ હક આપ્યા હોય એવો દેખાવ કર્યો. (જુઓ દાદાભાઈ નવરો " જશ્વંતુ " હિન્દુ દારિદ્ર્ય "-એ પુસ્તક પૃ ૪૩૬ થી) ૧૮૭૮ ના હિન્દી સરકારના ખરીતામાં

એક એવી સંચના હતી કે અત્રે દેશીઓ માટે થોડી ખાસ જગ્યા કાઢી અને પત્ની સનન્દી નોકરીની પરીક્ષામાં દેશીઓને એસવા દેવા તહિ એના જવાબમાં લૉર્ડ કેન્ઝલે સ્પષ્ટ જ જવાબ આપ્યું કે આ ફરિયાદ પારલેમેન્ટ આગળ અભિપ્રાય માટે મૂક્યા વિના ચાલે નહિ અને પારલેમેન્ટ ૧૮૩૩ નો કાયદો રદ કરવો પડે એવી યોજના કરી પણ પમાર કચેરી નહિ

I for one speaking individually, have never felt the slightest alarm at natives, well-qualified and fitted for public employments being employed in any branch of the public service of India

આ સ્થળે છેવટે એટલું કહીએ છીએ કે—અત્રેના અંગ્રેજ અમલદારોની આકાંક્ષા, દેશીઓના હક માટે થએલા વિલાયત સરકારના અનેક ઠરાવો અમલમાં આવવા પામ્યા નથી હતા, ઈંગ્લેન્ડના ગવર્નમેન્ટનીઓના શબ્દો (જે પ્રમો જે ટળથી અને જે ઊર્મિથી એ લખાયાયા હિન્દુઓના છે એ વિચારતા, એ શબ્દોને મિથ્યા વાણી માની શકતા નથી.) તે ખરી ન્યાયમુદ્ધિ અને વિશાળ મનના સૂચક છે એમાં મશય નથી અને તેથી સર ફ્રીડરિક્સ શાહ વગેરે આપણા અંગ્રેજીઓ જેમણે પોતાની પૂર્વવચમાં મેંડેલે પ્રાઈટ ફ્રાંસેટ નોર્થકોસ્ટ અર્લિંગ ટેરિ વગેરે અને મહાશયોના ઉદાર શબ્દો સાંભળ્યા છે અને જેઓના મનમાં હજી એ શબ્દોનો છુમ્મર રહ્યા છે એ આભાવિક છે તેઓ હાલનું વાળુ પસાર થઈ જઈ આખરે બ્રિટિશ પ્રજાની ન્યાયમુદ્ધિ અમલમાં આવશે એમ માને છે, અને બ્રિટિશ પ્રજાની સમક્ષ જઈ આપણા હમ્મ જીવ કરવાની જરૂર છે એમ ખતાવે છે આ શ્રદ્ધા તે અધ દીનતાની શ્રદ્ધા નથી, પણ ખૂબ મનના સંત્યક્ષેઓના પૂર્ણ પરિચયથી ઉદ્ભવેલી આત્મમાન્યતા જેણેલી આત્મિક શ્રદ્ધા છે એમ અમારો અભિપ્રાય છે

પણ વિશેષમાં એટલું નોંધવું જોઈએ ખરૂં અને તે ફ્રીડરિક્સ શાહ ગોખલે વગેરેને અજ્ઞાત છે એમ કાંઈ જ નહિ કહી શકે—કે જૂના અને નવા નિબરસ અંગ્રેજોના—મેંડેલે અને મોર્લિના—વિચારો વચ્ચે કટલોક ખુલે ફરિયાદ છે એ ફેરાર તે પચાસ વર ઉપરના અને આત્મારતા હિન્દુસ્તાન વચ્ચે પડી ગએના ફેરારનું પરિણામ હોય—અર્થાત સ્વપ્ન અને નિશ્ચિતતા ધર્મો જુદા છે એમ હાલના અમલદારોને લાગવા માગ્યું હોય અગર તે બિવિધકાળ વર્તમાન થતા એટલે કે પરોક્ષ વસ્તુરિયતિ અપરોક્ષ અનુભવમાં પલટાતા તેઓનાં હૃદયની દિવ્ય ઉદારતાને સ્વાર્થરૂપી માયાના આવરણે ઝાંખી કરી હોય અને તેમ હોય પણ મેંડેલેની નિરર્ગળ નિરુપાધિક—શુદ્ધચૈતન્યની—ઉદારતા ગઈ છે અને તેને સ્થાને મોર્લિની દેશ કાન વર્તુભેદ વગેરે ઉપાધિથી નિયંત્રિત ઉદારતા આવી રહી છે હિન્દુસ્તાન ઉપર આપણો કાણુ રહે તેટલી હદ સુધી જ ઉદાર થવું એ વિચારનો મેંડેલેએ ગર્જન વાણીમાં પ્રતિષેવ કર્યો હતો અને આ દેશની જુનમી અને જગલી સંસ્કૃતિને સ્થાને પશ્ચિમની ઉદાર અને સુધરેલી સંસ્કૃતિ સ્થાપવાની જનામણુ કરી હતી મેંડેલે એ હદને અન્ય રેખા રૂપે સ્થાપે છે, અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે ગરમ અને ઠંડા દેશ વચ્ચે જેવો આભાવિક હવાનો ભેદ હોય છે તેવો તેની સંસ્કૃતિમાં પણ ભેદ માને છે પણ મોર્લિને ન્યાય કરવા ખાતર એટલું કહેવું જોઈએ ખરૂં કે આ દેશનું દિલ એમાં જ રહ્યું છે એમ એમની મનજણુ છે અને અત્રે અંગ્રેજોના માનુ શિયલ થતા ચોતગ્ર અન્ધકાર અને કાપાકાંખી વ્યાપી રહેશે

એમ એમને બધ રહે છે ગોખલે વગેરે પણ હિન્દુસ્તાનની મધ્યીય એકતા ઉત્પત્તિ અને
સ્વાતન્ત્ર્ય ઉપજવવા માટે સાધનરૂપે બ્રિટિશ અમલ સર્વથા આવશ્યક માને છે બ્રિટિશ
કાય ક્રેટલી હદ સુધી હોવો જોઈએ અને અમુક અમુક આબતમા અત્યાગ્રે છે તેથી એણે
કરી શકાય એમ છે કે નહિ, અને સહેજસાજ મન્યતન્ત્રની કાર્યશક્તિ (efficiency)
ધરવા દઇને પણ સ્વરાજ્યની દિશામા આ દેશનું રાજ્યતન્ત્ર હાલ કરતા વધારે ઝડપથી વાગવું
જોઈએ કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉપર મિ મોર્લિની નિયન્ત્રિત અને કિલ્લ ઉદારતાવાળા વિચારો તેઓ
નાપસન્દ કરે છે

(આપૂર્ણ.)

[વસન્ત-ઓફિસ]

કીરસે એ સંજ્ઞાન મુજબ સંજ્ઞાનનાં હોંદુ રાજને હરાવનાર સુલતાન મહમુદ.

પારસી રાજ્યની દીન અને દોરથી કટાળી પારસીઓ હોંદુસ્તાન આવ્યા, ત્યાર પછીની
તેઓની તેવારીખતુ જો કોઈ પણ પુસ્તક હોય, તો તે કીરસે એ સંજ્ઞાન નામનું ફારસી પુસ્તક
કે, જે સુદ્ધ ન ગણાય એવી એતોમા યજ્ઞજ્ઞી ૮૬૯ (ઇસવી ૧૬૦૦) ના સાક્ષમા
બહમન ક્રએક્રાબાદ નામના એક નૌસારીના તહીશની કલમથી લખાયેલું છે પારસીઓના
ધર્મ, દત કથા, તનારીખ, રેવાજ, નસમ વીગેરે તરેહવાર બાબતો જે વેવાયતોને નામે
જણાયેલી છે, તેનો સામતો સગ્રહ બરજ્ઞે મમદીન અને દારાખ હોર્મજદયાર નામના ધણી
ઓએ કીધો છે તેઓમાથી દારાખ હોર્મજદયારના સગ્રહમા એ કીરસે એ સંજ્ઞાન નામનું
પુસ્તક પણ સમાયેલું છે

દારાખ હોર્મજદયારના આ સગ્રહની પુરાણમા પુરાણી નકલ મારા જેવામા એરવદ
માનેકજી રશતમજી ઉતવાનાની માલેકીની આવી છે એ નકલના કોલેક્શન મુજબ, તે રોજ
હોર્મજદ માહ શહેરેવર સને ૧૦૬૧ યજ્ઞજ્ઞી (ઇસવી સને ૧૬૮૨) ને દીને એટલે
આજથી ૨૧૫ વર્ષપર, સગ્રહ કરનાર ધણી, દાતખ હોર્મજદયારને મોતાને હાથથી લખાયેલી છે

હવે ઈ સ. ૧૬૦૦ મા લખાયેલું કીરસે એ સંજ્ઞાનનું એ પુસ્તક તેના લખનાર બહમન
ક્રએક્રાબાદે શાને આધારે લખ્યું હતું, તે બાબે અચ કરતા કહે છે કે “ મને એ વાર્તા એક
દસ્તુરે દેખાડી હતી. ” (મારા કે ઇન કીરસે બેનમુદસ્ત દસ્તુર) યાને કહી હતી એજ બાબે
તે આગળ આવતા કહે છે કે “ આજે વાત, જેમ જે જોઈ (અને) યુજોગોના કહેવાથી
સાબળી, તેમ જણાવી છે ’ આ મુજબ, ત્યારે, જો કે એ પુસ્તક આજથી ૩૦૭ વર્ષ ઉપર
લખાયેલું છે, તોપણ તે, તે વખતથી પણ આગમચના કોઈ પુરાણા આધારો ઉપર લખાયેલું છે

કીરસે એ મંગળન મુજબ સંગનનાં હાંદુ રાજને હરાવનાર સુવતાન મહમુદ. ૪૫

‘એ પુસ્તકમાં’ આરખોએ ધરાંન જીત્યું અને ત્યાંથી થોડાક પાંગસીઓ હાંદુસ્તાન આવ્યા અને આ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં બધી વસ્તી તે વીગેરે બાબતોનું વર્ણન છે એ વર્ણન મુજબ એ પેહેલ વેહેલા પાંગસીઓની હીલચાલનાં મુખ્ય બનાવોનાં કેટલાક સનેઓ મહે છે. એ સનેઓ એ પુસ્તકમાં એમ આપ્યા નથી કે “અમુક બનાવ અમુક વર્ષમાં બન્યો.” પણ “ધરાંનનાં છેલ્લા પાદશાહ મન્દગર્દ પછી આટલે વર્ષે આ બનાવ બન્યો, પછી આટલે વર્ષે આ બનાવ બન્યો,” એમ જણાવ્યું છે. તે ઉપરથી એ બનાવોનાં સને આપણે મુકરર કયે છીએ. આરખોને હાથે ચાલથી હારથી તે સંગન આવી રહેવાનાં અને તે છોડવું પડ્યું તે વખત, સુધીનાં બનાવો માટે કીરસે એ મંગળનમાં જે કહ્યું છે તેનો સાર બનતાં સુધી તે કેદનારનાજ શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે.

“બ્યારે મન્દગર્દનાં હાથમાંથી પાદશાહી ગઈ અને ખીજ દીનવાંજો (પાદશાહ) આવ્યો અને તખ્ત હીધુ ત્યારે તે વખતથી ધરાંન પદબર્જ થાયુ. અફસોસ કે તે સુલક અને દીન વેરાંન થાયા. તે વખતે તેઓ કે જેઓને જન્દ અને પાન્દ ઉપર (એટલે એ ધર્મ પુરતકોની દીન ઉપર) વીસવાસ હતો તેઓ વીખરાઈ ગયા. બ્યારે બેહદીનો અને દસ્તુરે સર્વ દીનનાં કામ ખાતર છુપાઈ બરાઈ બેદા, ત્યારે તેઓએ પોતાનાં મકાનો અને જગ્યાઓ અને યાગો અને મેહેલો અને અબ્બેવાનો પોતાની દીનને ખાતર છોડી દીધાં. બ્યારે તેઓનો એવો હાસ થાયો ત્યારે કુહમ્તાંનમા તેઓ ૧૦૦ વર્ષ ગયા. (ત્યાં) એક બહા દાનાવ શખમે તેઓની દીન બાપે શીકર કીધી અને પછી પોતાની સાયવાળા મીત્રાને કહ્યું કે “અહીં પણ જુદ દીનની ચીંતાથી વધુ વખત રેહવુ સુકેગ છે.” તેથી તેઓ દસ્તુર અને બેહેદીનો સર્વ હોર્મજુ શહેર તરફ રવાનાં થાયા. બ્યારે ત્યાં ૧૫ વર્ષ ગુજ્યાં ત્યારે દરેક ઉપર દરવદો (યાને ખીજ દીનવાળા) થી રંજ આવી પડી.....તેઓએ દર્ધ તરફ વાંહણો તૈયાર કર્યાં અને તુરત સર ચહરાગ્યા. વાહણોમાં બાયદી છોકરાઓને ખેસાડ્યાં અને, મેતા-ખીથી હાંદુસ્તાન તરફ કીરતીઓ ચલાવી. બ્યારે વહાણો હાંદુસ્તાન આવી પોહોતાં ત્યારે તેઓ દીન (દીવ ખાતે) લગરવાર ચાયાં. ત્યાં એક જગ્યા લેઈ તેઓ ઉતર્યા. ત્યાં તેઓ સુશકેળીમાં રહ્યા. ત્યાં એ બેહેદીનો (એટલે બહી દીન પાવનાસઓ) ૧૯ ત્રણ સુધી રહ્યા તે મુદત ખલાસ થતાં એક જેતીયે ફાવ જોઈ. એક જગદ દસ્તુરે તારાઓની ચાવ જોઈ એકદમ કહ્યું કે “ઓ રોશની પાંખેલા મીત્રા! અહીયાં આપણે એક ખીજ જગ્યાએ જવું જોઈએ, અને ત્યાં આપણે આપણુ મથક કરવું જોઈએ.” તેના બોલવાથી સર્વ ખુશી થાયા અને ગુજરાત તરફ વાહણો સેતાબ હઠાર્યાં..... પછી નસીબ સંજોગે મર્વ સંગન આવી પોહતા. ત્યાં એક બસો રાજ રાજ કરતો હતો. તેણે પોતાનું શીર પંચીનાઈનાં માર્ગમાં મેથું હતું. તેનું નામ જએ સંજા તરીકે હતું. તે સખી અકબ્રમદ અને દાદા હતો. તેઓનો દસ્તુર, જે એલમ અને દાનાઈમાં મંચદુર હતો, તે હદીઓ સદ તે (રાજ)ની આગળ ગયો. તેની ઉપર દુઆ કીધી અને કહ્યું કે “ઓ રાયોના રાય

(૧) મન દન કીરસે બે ગોષ્ઠતમ ઓન મેદીદમ

જ ગોષ્ઠતારે ખુબીગાને ખુદ ચનીદમ.

(એટલે રાજાઓનાં રાજ) । આ શહેરમાં તું ગુપ્તને જગ્યા આપ. જ્યારે તે હોદ્દા રાજાએ તે દસ્તુરનાં એ શબ્દો સાંભળ્યા, ત્યારે તેનું દીલ તમામ ખુશ થાયું. તેમ વખતે તેનેક વીચારનાં (રાજ) એ હોકમ કીધો કે, “તમે મારા મુલકમાં મુકામ કરો.”તેઓએ સઘળા જગ્યા તપાસી એક વૈરાટરવાળી (કુરાખ) જગ્યા જોઈ અને મોખેદને તેની ખંબર આપી. જંગલમાં એક જગ્યા તેઓને પસંદ આવી. તે જગ્યા ખુશ હતી. ત્યાં તેઓએ મકાન કીધા. સઘળા માણસોને તે જગ્યા પસંદ આવી અને જંગલનું તેઓએ શહેર બનાવ્યું. (જ્યાં) સઘળું ખીઆખાન જંગલ અને વેરાન હતું ત્યાં સઘળાં જવાન અને ધરડાઓ આવ્યા. જ્યારે દસ્તુરે તે સારી જમીન જોઈ ત્યારે ત્યાં સઘળા રીતની રહેવાની જગ્યા જોઈ. દસ્તુરે તેનું નામ સંજન આપ્યું અને તે ધરાનનાં મુલક માફક આબાદ થાઇ. એક વખત તેઓને રાએ (રાજ) સાથે કામ પડ્યું. તેઓ સઘળા ખુશ વિચારથી તેની આગલ ગયા. દસ્તુરે તેને કહ્યું કે “ઓ રાએ જાદા ! આંએ મુલકમાં તે હમુને જગ્યા આપી છે. હવે હમે છછીએ છીએ કે હીન્દનાં મુલકમાં હમે એક આતશ બેઠા રામ રધાપીએ” તે રાએ જાદાએ હોકમ ફરમાવ્યો અને દસ્તુરને એક ખુશ જગ્યા આપી. મુજેગીએ દીનના હોકમ મુજબ આતશ જાહેર કર્યો. દીનની રસમ મુજબ સઘળા મુજેગે દસ્તુરોએ પુર તુર તુરાની ‘ધરાનસાહ’ (આતશ)ને રધાપ્યો. એ મુજબ ત્રણસો વર્ષે જોછા થા વધતા ગુજર્ણ અને ત્યાંથી કેટલાંક વધતા જોછાં માણસો (બાહાર) ગયાં. તેઓ હીન્દનાં (જૂદા જૂદા) મુલકોમાં પથરાઈ ગયાં. તેઓએ સઘળા બાબુએ દીસને પસંદ પડતી જગ્યાઓ પસંદ કીધી. કેટલાકોએ બાકાનેર (વાકાનેર) તરફ મોઢ કર્યું. કેટલાકો બહમ તરફ ગયાં. કેટલાકો વર્ધાવ તરફ ગયા. સઘળાઓ એમ જુદીજુદી જગ્યાએ સેતાંબ ગયાં. કેટલાંકો અકમેધર શહેર ગયા. કેટલાકો ખંબાયતના શહેરમાં જમા થયા. કેટલાંકો નૌસારી તરફ પેતાની માલમતા હોકમ મુજબ થા નસીમના સરજવા મુજબ લેંધને ગયા. સવળાઓએ દરેક જગ્યાએ આરામ મેળવ્યો. અને ત્યાર પછી સઘળા જગ્યાએ પેતાનાં ધરો બનાવ્યાં સઘળે શાદી, આબાદાની અને સાતી હતી આ મુજબ ૨૦૦ વર્ષ પસાર થયાં તે વખતે સંજન શહેરમાં દસ્તુરોના કેટલાક ધરો રલા હતા. આ મુજબ (તેઓનાં સંજન આવ્યા પછી) ૭૦૦ વર્ષે ગુજર્ણ અને તે શહેરમાં તેઓની ધણી અવલાદ થાઇ.

જ્યારે આટલાં વર્ષેએ જોછા ઉપર ગુજર્ણ ત્યારે તેઓ ઉપર આરમાન રધ્યુ. એકએક તેઓ ઉપર જોછાં તંગ થાઇ પડી. જમાનાએ તેઓનો જન લેવાનો વિચાર કીધો. થોડાંક સાલ બાદ વખતના દોરથી પાદશાહને સંજનનાં રાએ (રાજ) ની ખંબર પડી. ધરલામી પાદશાહેને જ્યારે હીન્દમાં ૫૦૦ વર્ષે થયાં ત્યારે તેઓ આંખાનેરમાં આવ્યા. જુઓ ! કે એક નસીમવૃત પાદશાહ તે (આંખાનેર) શહેરમાં જાહેર યાચો અને તખ્ત પર બેઠો તેને મહમુદ સુલતાન કહેતા હતા. પ્રજા તેને ‘જુલ સુખહાન’ કહેતી હતી. કેટલાંક વર્ષ પછી જ્યારે તેને માયુમ પડ્યું કે હોદ્દસ્તાનમાં સંજન શહેરમાં એક પાદશાહ છે, ત્યારે એક દીવંશે અલદખાનને વજીરે કહ્યું કે “ફતેહમંદ પાદશાહનું જોવું ફરમાન છે કે તારે સંજન તરફ જલદીથી લશ્કર સાથે જવું કે, તેનો (યાને ત્યાંના રાનાનો) મુલક હાથ લાવે.” તે (અલદખાન) સાહ સુલતાન મહમુદનાં હોકમથી પેતાનાં મકાનમાંથી ધુધારા માફક બાહર પડ્યો. તમામ લશ્કરને એકંદમ તૈયાર કરીને પેતાનાં અકાબ

(૧) અઝાબ સફીને ઇસ્લામી યુગની નીચાંની તરીકે તેઓનાં મુન્દા પર મેલવામાં આવતું. પક્ષીને ઉડતું કીધું. જ્યારે અવધખાનં લાંચી લશ્કરને લેખને મેળનનાં આપ્યા મુલક બાણી આવ્યો ત્યારે હાંદુ રાજ્યે (રાજા) ને તે લશ્કરની ખબર પડી, કે તે બધી તરફથી ધણું લશ્કર લેખ આવ્યો છે.....ત્યારે તેણે સઘળા મેળેદો બેહદીનો અને હેરમદોને બોલાવ્યા. પછી તે નેક કરણીવાળા રાજાએ તેઓને કહ્યું કે “એ વંશદાર મીત્રા ! (આ કામમાં) શું તદખીર છે? મારા વડીલોએ તમને મદદ કીધી હતી અને તમારા કામમાં (તમારી સાથે) સઘળી નેકી કીધી હતી. માટે આ મારાં કાંમમાં તમે સર્વ કમર બાંધો અને લડાઇમાં તમે બોમીઆ થાઓ (યાને બાગ લેઓ). જે માહરા વડીલોનું તમે ઉપર અહેસાન થયલું તમે ગણતા હોવ તો તેનાં આબારમાંથી તમારું શીર જે ચી નાં લેઓ.” ત્યારે તેઓમાંથી એક પીર મેળેદે જવાબ આપ્યો, કે “એ રાજા ! આ લશ્કરથી તું દલગીર નાં થા.....તે વખતે તે જગ્યાએ (માને સંજન શહેરમાં) જવાન તેમ બુઢા કેટલાક લાયક બેહદીનો હતા. તે સર્વ બેહદીનોની ગણતરી કીધી તો એક હજાર અને ચારસો દસતરે નોંધાયા. તે સર્વએ તુરત ધોડાઓ ઉપર જીન બાધ્યા. (લડાઇના) નગારાં વાગતાને વાર તે સવારે તૈયાર થાઈ ઉભા.....આ મુજબ જેક બાળુથી લશ્કર તૈયાર થયું, એક ઇસ્લામીઓનું અને ખીજું હાંદુ રાજાનું. બેહદીનોમાંથી જે પહેલો ધણી મેદાન પડ્યો તે અર્દશીર નામનો હતો.....તે (લડાઇનાં) મેદાનમાં ઇસ્લામીઓની હાર થઇ અને તેઓ તે રાએનદાની સાથની લડાઇમાં માર્યા ગયા. રાતના અધારામાં અલ્લખખાન નામી. તે સીદા માર્ગે જીવ્યો. તેનું સરજું લશ્કર પડવા ખડવા લાગ્યું અને અર્દશીર આગળથી નાંસવાં લાગું...અલ્લખખાને ખીજી વખતે લડાઇનો સામાન તૈયાર કર્યો અને પાછા લડાઇનાં નગારાં વાગવા લાગાં. જ્યારે કીર્તિવંત અર્દશીરે લશ્કરને જોયું ત્યારે પાઠો દોડતો આવ્યો અને તે બધી ખરલતના રાજાને કહ્યું કે “આપણા એક માથુમે તેઓનાં એક શો માથુસો છે”.....જ્યારે જેક તરફથી લશ્કરો બેમાં મર્યાં ત્યારે સેપાહોનાં શરીરમાંથી દર્દો ખાક લોહી વેહેવા લાગું.....અર્દશીર જીન ઉપરથી ઉઘે ખરતક નીચે પડ્યો. લશ્કર તેથી ધારતી ખાઇ ગયું અને નીરાશ થયું.....જેક બાળુએથી ઘણું લશ્કર અને સરદારો, નામદારો, અને નેક આદમીઓ માર્યા ગયા. તે રાએનદો પણ માર્યો ગયો અને લડાઇનાં મેદાનમાં હોહા થઇ રહી. અફસોસ ! કે તે નેક હાંદુ શાહજાદો માર્યો ગયો અને સઘળી બાળુએથી શહેર વેરાન થઇ ગયું. સઘળા બેહદીનો આખેરે પરાંગનદે ઘડ્યા ગયા. હિંદુસ્તાનમાં બહારત નામનો એક પાહાડ હતો. ધણાકે પોતાના જાણુને ખાતર તેમાં જરાઇ બેઠા પોતાના હોકમ આગળ કાઢનો ચારો નથી. આ જનાવ ઉપર ૧૨ વર્ષ યુગર્થો (અથવા તેઓ ૧૨ વર્ષ ત્યાં રહ્યા). તેઓ પોતા સાથે ઇગન શાહ (આંતરાખડેરામ) ને લઇ ગયાં હતા.....પછી બધાઓ વાંસડે આવ્યાં એ ઉપર ૧૪ વર્ષ યુગર્થ અને આશયતુ ચક્રર કાગ ઉપર ફરતું હતું. તે વખતે એક જેક દીન જાહેરમાં આવ્યો. તે સરદાર (દડયો વદ, પહેલની દહયોપત એટલે ગામનો પટેલ) હતો અને તેનું નામ ચાંગા ખીન આસા હતું.....એક વર્ષ તે (વાસદાના) એ આંતસ ગાઢમાં ગયો.

પારસીઓ હિંદુસ્તાન આવીને અને સંજન બણી જઇ વસ્યા અને ત્યાંનાં હિંદુ ગણએ સુલતાન મહમુદને હાથે હાર ખાવા પછી પારસીઓ ત્યાંથી વીખરાઇ ગયા અને આતશ બેહરામને લઇ બાહારત અને તે પછી ભામદે જઇ રહ્યા અને ત્યાંથી નૌસારીના ચાગા આસા નામના પુરૂષ આતશ બેહરામને નૌસારી લઇ ગયા તે વખત સુધીની હકીકત આપે છે.

હવે એ વર્ણનમા જણાવેલો સુલતાન મહમુદ તે કયો? ઇસ્લામી પાદશાહ હતો? અને તેને હાથ સંજનના હોંદુ રાજની અને સંજનની છત કયા વર્ષમા ચડી હતી? તે બાબદો તપાસવાની અને નક્કી કરવાની આ વિષયની મતલબ છે.

પારસી દત્ત કયા કહે છે અને તે દત્તકથાને આધારે ડૉ. ઉવીલ્સને (૧) કહ્યું છે કે, એ સુલતાન મહમુદ તે ગુજરાતનો ઇસ્લામી પાદશાહ મહમુદ બેગડો, જેણે ઇ. સ. ૧૪૫૯ થી ૧૫૧૧ સુધી ગજ કર્યું હતું, તે હતો પણ મર જોમ્સ કેમ્પબેલ (૨) કહે છે, અને તેના આધારે હાલ કોઇક પારસી અધિકારીઓ કહેવા લાગ્યા છે, કે એ સુલતાન મહમુદ તે દીક્ષીનો મહમુદ શાહ અથવા અલાઉદ્દીન ખીલજી છે, કે જેણે ઇ. સ. ૧૨૯૫ થી ૧૩૧૫ સુધી રાજ કર્યું હતું અને ગુજરાત પણ જીત્યું હતું.

હું આ વિષયમા દેખાડવા માગુ છું કે, ડૉ. ઉવીલ્સને કહે છે તેમ, એ ઇસ્લામી પાદશાહ સુલતાન મહમુદ બેગડો હતો અને નહિ કે, સર જોમ્સ કેમ્પબેલ ધારે છે તેમ, મહમુદ શાહ અથવા અલાઉદ્દીન ખીલજી.

માહરા અનુમાનનાં ટેકામા હું નીચલા સાધનોની દલીલ રજૂ કરવા માગુ છું.

૧ પારસી દત્તકથા.

૨ ઉપલા બનાવોનું વર્ણન કરનાર કીરસે એ સંજનના પુસ્તકની ખુદ આહેલી ગવાહી.

પારસી દત્તકથા.

કોઇ તવારીખનો બનાવ નક્કી કરવા માટે હંમેશા દત્તકથા કંઈ મજબુત દલીલ ન ગણાય પણ જ્યારે દત્તકથાથી વીરૂધ્ધ કોઇ મજબુત દલીલો નહિ હોય અને જ્યારે દત્તકથાની તરફેનમા ખીજી દલીલો હોય ત્યારે અલબત્તે દત્તકથાને કેટલુંક વજન આપવું જોઈએ.

સર જોમ્સ કેમ્પબેલ ધારે છે કે એ સુલતાન મહમુદ તે મહમુદ બેગડો હતો એમ ડૉ. ઉવીલ્સને પોતે સુચના કરી છે. તે કહે છે કે "Dr. Wilson (J.B.B.R.A.I.S.I. p 182) has suggested that the Mahmudshah of the Kacch is

(૧) બોમ્બે પ્રાન્થ રાયલ એસીઆટીક સોસાયેટીનું જર્નલ વા. ૧ પા. ૧૮૨ નોંઠ.

(૨) બોમ્બે ગેઝેટીયર ચાના વોલ્યુમ ૧૩, બાગ ખીલ્લે. પાનું ૨૫૦.

ક્રીસ્ટે એ સંજન મુજબ સંજનનાં હોંદુ સંજને હરાવનાર સુલતાન મહમદ ૪૯

Sanjan was Mahamud Begada who reigned in Gujarat from 1459 to 1573." પણ એ કંઈ ડા ઉવીલસનની ખોતાની સ્થળ નથી. ડા ઉવીલસન જે જણાવે છે તે પારસી દંતકથાને આધારે છે. એ દંતકથા કેટલાક પુસ્તકોમાં ઉવીલસને ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં લખ્યું તેનો આગમ્ય નોંધાયેલ છે. (ક) ડા ઉવીલસને લખ્યું તેની ૩૩ વરસ આગમ્ય (ઇ. સ. ૧૮૦૮) માં ડા રોયર્ટ દ્રમન્ડ નામના અથ કર્તાએ પારસી દંતકથાને આધારે, સુલતાન મહમુદ બેગડાનું નામ જણાવ્યું હતું. એ અહરે યુજરાતી મરાઠી ભાષાઓ ઉપર એક પુસ્તક (૧) ઇ. સ. ૧૮૦૮ માં પ્રગટ કીધું હતું. તેમાં તે પારસીઓનાં સંજન સાથનાં સંબંધ માટે નીચે પ્રમાણે કહે છે.

"These Parsees sojourned together several hundred years in the territory of Srojan, where, in their transmarine abode, they first lighted up an Atish Beharam, or sacred fire. But after that time, many of them went forth from Oodwada, the site of the said flame. ... After their voluntary dispersion from the territories of Sujjan, Mahmood Begra, Prince of Ahmedabad, a notorious civil usurper and religious bigot, sent a detachment to demand tribute from Sujjan Chief

The strength of the Mussulmans, on this march, is said to have been thirty thousand men. The protector of the Parsees now called upon them to join his natural militia

(1) Illustrations of the Grammatical parts of the Guzerattee, Mahratta and English languages by Dr. Robert Drummond, Bombay. Printed at the Courier Press 1808 There were only fourteen hundred adult males of the Parsees present They however fought a bloody battle. The Mahomedans were worsted, but an immense army soon after returned and compelled the Raja to pay a Peshcush or tribute and to acknowledge the Ahmedabad power and authority invincible, and paramount

ખોતાનાં પુસ્તકનાં ચર્ચકોપમાં 'પારસી' સખ્ષ હેથળ તે ઉપલી પીગત આપે છે અને ત્યાં પારસીઓ માટેના ખોતાનાં વર્ણનને તેઓનાં હસ્તુરે સાથનાં સમાગમ (an early access to conversation with many of their Dastours) નું પરીનામ જણાવે છે. એનું પણ ધણું ખડ ક્રીસ્ટે એ સંજનને મળતું છે.

ત્યારે ડા દ્રમન્ડનો વર્ણન ઉપરથી ક્રીસ્ટે છે, કે ઇ. સ. ૧૮૦૮ માં, એટલે આજથી આશરે ૧૦૦ વર્ષ ઉપર તેનાં કર્તાએ પારસીઓથી માંખતું હતું કે સંજન ઉપર હુમલો કરનાર પાદશાહ સુલતાન મહમુદ બેગડો હતો.

(ખ) વળી ક્રીસ્ટે સંજનનો યુજરાતી તરજુઓ ડા ઉવીલસનની આગમ્ય ઉપર છે. તે તરજુઓ કનનારાઓએ સુલતાન મહમુદ બેગડો ગણ્યો છે. એવો એક તરજુઓ

ઈ સ ૧૮૩૧ માં એ ફરામ બીન અસપદીઆરજી રખાડીએ “હાદેશાનામુ”, એવે નામનાં એક પુસ્તકના એક ભાગ તરીકે પ્રગટ કીધો છે તેમાં એ લખનારે એ સુલતાનને મહમુદ બેગડો કહ્યો છે એટલું જ નહીં, પણ એ સુલતાને સબનના પારસીઓ ઉપર હાડસો પાડ્યો હતો, તેથી ઉપલા પુસ્તકમાં ‘સુલતાન મહમુદ બેગડાનો ફીરો,’ એવે નામે એ પાદશાહનો એક એકવાલ ‘મીરાતે સીકદરી’ નામના તવારીખના પુસ્તક ઉપરથી ઉપજવી પ્રગટ કીધો છે.

એ પણ ત્યારે દેખાડે છે કે ડા. ઉવીલસને કાઈ પોતાની અટકળથી મહમુદ બેગડાનું નામ સુચવ્યું નથી, પણ આગળથી પારસીઓ બાપદાદાની દત્તકથાથી, જેમ સાબળતા આવ્યા હતા તેમ એ નામ જણાવ્યું છે.

(ગ) આજથી ૮૨ વર્ષ ઉપર એટલે ઇ સ ૧૮૨૬ માં ભરૂચવાળા દસ્તુર અસપદાં આરજી કામદીનજીએ ‘કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર’ એવે નામનું જે પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં પણ (પાના ૧૫૧ થી ૧૫૮ માં) જણાવ્યું છે કે મબન ઉપર હુમલો કરનાર સુલતાન મહમુદ તે મહમુદ બેગડો હતો આ કેતાબમાં દસ્તુર અસપદીઆરજીએ એ સુલતાનનું નામ મહમુદ બેગડો આપ્યું છે એટલું જ નહીં પણ એનો માડીએ આવવાનો સને આપતા જણાવ્યું છે, કે “એ મહમુદ બેગડાને ગુજરાતની હકુમત ઉપર બેઠાનો સને હીજરી ૮૬૩ આફરોને તેશક હીજરી સને હતો તેહેને હાલ હીજરી સને ૧૨૪૧ સુધી ૩૭૮ તરજુશોને ઇગિતેર વર્ષ થયા છે” (પા ૧૫૫)

આ મુજબ દસ્તુર અસપદીઆરજી એ સનબન જીતનાર તરીકે મહમુદ બેગડાનું નામ આપ્યું છે એટલું જ નહીં, પણ તેનો સને વરીક આપ્યું છે તેનો ગબગાદીએ આવવાનો સને હીજરી ૮૬૩ ઇસનામી તવારીખ નવેશો પ્રમાણે બસમર છે તો પણ એ સનેને પોતે પુસ્તક લખ્યું (ઇસવી ૧૮૨૬ હીજરી ૧૨૪૧) તેનીથી ૩૭૮ વર્ષ ઉપર આગમચ મેદ્યા છે તે પણ બગમર છે (હીજરી ૧૨૪૧-૮૬૩=૩૭૮) (૧)

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે મુસલમાન વર્ષ ટુકે હોવાથી તેની ગણતરી પ્રમાણે ૩૭૮ વર્ષ થાય છે પણ જો ૩૬૫ દાહાડાની ગણતરી લેઈએ તો એ બનાવો વચ્ચે ૩૬૭ વર્ષનો ફેર આવે કારણ હીજરી ૮૬૩ તે અગ્રેજી ૧૪૫૮ છે અને હીજરી ૧૨૪૧ તે અગ્રેજી ૧૮૨૬ છે તેથી એ બે વચ્ચે ફેર તરીકે (૧૮૨૬-૧૪૫૮=) ૩૬૭ વર્ષનો ગાળો આવે

(અપૂર્ણ.)

જમશેદજી હવજીજી મોદી.

-વિલાસિકા.

(અનુસન્ધાન ગત અકના પૃષ્ઠ ૬૫૬ થી.)

ઉપની ચર્ચાથી મિ. ખખરદારનો અપૂર્વ કવિતા રચનાની નૈર્ગમિક શક્તિના દૃઢ સ્વીકાર્યો છે તે તરત જણાયે. આ કાવ્યથી જ હેમની રચનાઓમાં અનુકરણ અસ વિશે જગત ખોલવું પડશે તો હિદ્દા-વેપલથી બોધુ નહિં જણાય એમ આશા છે. અનુકરણ મુખ્ય બે પ્રકારના હોય છે, (૧) અનુકરણના ઉદ્દેશથી જ જાણી નોંધને રચાયેલાં કાવ્યો, (૨) અપૂર્વ રચનાનો ઉદ્દેશ છતાં, હેમાં અન્યકૃતિનું અનુકરણ પ્રવેશ પામ્યું હોય હેનાં કાવ્યો. પ્રથમ વર્ગની રચનામાં પણ કાશ્ય વાપર્યું હોય છે તો જ તે રચના અભૂતિય બને છે, નહિં તો કેવળ અનુકરણ જ નહીં મારહીન ધર્મ જાય છે. મૂળના કાવ્યના અન્તર્ગત સ્વરૂપનું અનુકરણની રચનામાં આભાવિક જેવું વહન સ્ત્રી દેના બાલ્ય અગેના કિતાનું પણ કૃતજ્ઞતાથી ધર્મ એકદમ મૂર્તિનું પ્રતિબિમ્બ જેવું પડે કે વાચનાને કાઠ વિચિત્ર અમર ન થાય તો જ એ પ્રકારનું અનુકરણ મદ્ય નીવડે છે.

બીજા વર્ગના અનુકરણમાં પણ બે પ્રકાર મળે છે,

- (૧) અપૂર્વતાનો અસ પ્રધાનભૂત હોઈ, અન્યકૃતિની હાયા માત્ર પડી દોષ અને અનુકરણ છે એમ જામ થતો અટકતો હોય હેની સફળ રચના,
- (૨) અપૂર્વતાનો આભાસ માત્ર હોય, પણ અન્યકૃતિના અનુકરણની રૂપાઓ સખા દોષ, અને તેથી રચના ગુણહીન બને તેવા કાવ્ય

આ બધા પ્રકારના અનુકરણ વિવાદિકામાં મ્યજે મ્યજે નજરે પડે છે દરેક વિશે અવિરત વિચાર કરતાં વિચાર ધર્મ જાય એમ છે. મારે દિગ્દર્શનથી જ મતોના માનવો પડશે. એટલું પ્રથમ નોંધી ગમવું જોઈએ કે અનુકરણ કરનારની મિતિ આગમ્યથી જ કેટલીક બનતાને લીધે ગેરવાબવાળી દોષ છે. મૂળ કાવ્ય પોતાની ખૂબીથી પોતાનો દૃઢ મંબાળી સકે છે, પણ અનુકરણમાં પોતાની વિશિષ્ટતા ના હોવાથી અનુકરણની કૃતિથી જ એક જાલની ખામી પ્રવેશ પામે છે. તે ખામી દૂર થાય હેવી કલા વપરાય ત્દારે જ અનુકરણમાં અમરકાર આવી ક્ષમ્ય ધર્મ મકે. આ કાવ્યથી બેપારી લોકો 'Beware of imitations' 'અનુકરણથી સાવધ રૂહો' એમ ચેતવણી આપે છે હેવી ચેતવણીની આવશ્યકતા માહિત્યના વ્યવહારમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. બે સફળ અનુકરણ દશે તો તો પોતાના જ ગુણથી ટકી સકે, અને અફળ અનુકરણ દશે તે પોતાના જ દોષથી પડી બાગશે * મારે 'વિલાસિકા' માંના અનુકરણો વિશે જે કાંઈ બોલવું પડે તેમાં કાંઈ પણ હેતુની અપેક્ષા ઉપમિત થતી નથી.

* બેપારીના અનુકરણોમાં પોતાની કૃતિને પાઠકની કરી બતાવવી એમ છે. સાહિત્યના અનુકરણમાં એથી ઉપરો કમ છે, એ બેદ તો ઉધાડો જ છે.

અનુકરણના ઉદ્દેશથી જ રચાયેલા અને અનુકરણની કૃતિથી હોય ઉત્પન્ન ના થયેલો હોવા ઉદાહરણો પ્રથમ લખ્યે —

“ રે પારણામા ફેલતુ બાળક ન મેળને જાણતું,
હસતુ શુભાળી દેહ પર દીસે અકારણુ આણતું,
તે આત્મ તેનો મધુ ત્હારા સ્વર સુણીને રીઝતો,
કે આશ મધુરી બાવિકેરી તુજ કૃપાથી મીચતો ! ” (પૃ. ૩૩. શ્લો. ૧૧)

આ શ્લોક વાચતા, યદ્યપિ—

અમર ભૂમિને આપણે દિવ્ય ગાન ગવાય
સુણીને તે તુજ મુખપરે મીઠું ઝિમત રહેરાય—

—એ ‘ એક બાળકની મરણુ વિશે ’ ના કાવ્યનુ અમરણુ તરત જ યાદ આવે છે, તથાપિ એ મળમાની કરપનાની ગયા માન લઈને અનુકરણની રચનામા કૌશલથી કાંઈક ઉપાન્ન પણ કરાયું છે તેથી સમિકષ્પત્તિને ક્ષોભ ઉત્પન્ન થતો અનુકરણ તે જ પ્રમાણે—

“ બહાર્લો ઓ ! આતર મુજ ઉભરાય
ધસતા પ્રેમતરંગો ધાય,—

કલાત્મક સુંદર વચનોથી શરૂ થતુ પ્રેમતરંગ નામનુ આપણુ કાવ્ય અન્યકૃતિની, પ્રયાનો આભામ જ ધાગણુ કરી હેમા કરપના વગેરેની અપૂર્વતાનો અસ પ્રધાન રૂઢ છે તેથી એ કાવ્ય પોતાના શુણ્ણવડે ઊભુ રહી સમજે

“ મહારુ બચપણનુ ઘર ” એ આપણુ કાવ્ય કોઈક અગ્રેષ્ઠ કાવ્યની નકલ હોય એમ મને દાઢક ભામ લાગે છે, એ વિશે અહિં વધારે કહી સકાતુ નથી પરંતુ જો એ અનુકરણ હોય તો તે વાત સીકારી હોત તો વધારે મતોપકાર થાત

“ I remember I remember
The house where I was born ”

જો મળતુ આ અનુકરણ હોય એમ કાંઈક લાગે છે પરંતુ હેમા અને આ અનુકરણ મા ફેર ઉધારો છે, અને રચના કાંઈક અપૂર્વવત જ બની છે તે શુણ્ણને લીધે કાવ્ય નિરતોળ થતું બચ્ચું છે.

હવે ખીજી જાસના અનુકરણ લેખ્યે “ સંપ્રિતુ દિવ્ય શાસ્ત્ર ” (પૃ. ૧૪૭). સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર કરવો નહી ગયો જણાય છે પરંતુ આ કાવ્ય શૈલીના “ Love's Philosophy ” એમ કેટલાકે નામ આપેલા કાવ્યનુ જ અનુકરણ બહુ અંશે છે પરંતુ મળતી ખૂબી અનુકરણમા બરાબર પડી નથી એમ લાગ્યા વિના રૂઢેતું નથી,

“ તો હે પ્રિયે ! તુ ન તને જ બાવે ? ”

—એ મુનઃ મુનઃ આવતેનં પામતું શ્લોકાન્તયરણ્યુ આસ કરીને : સોષે મુનઃ કર્મ અનુક્રા-
હોવાથી, જરાક સત્વદીન થઈ જાય છે. તેમ જ, આરમ્ભમાં કેટલાક સદ્ગિના બનાવોમાં સંયોગની
અનુચિતતા આવી છે. પ્રથમ શ્લોકમાં હિયા અને એદ્રિકાનો વિરોધયોગ વર્ણવી, તરત બીજા
શ્લોકમાં સન્ધ્યા અને શુક્રતાઓનો યોગ ચીતરનાં સહજ જ્ઞાન થાય છે કે આ એક કાલના
એક સમય દર્શનનું ચિત્ર નથી પરંતુ બિન્ન બિન્ન-પૂર્વ પશ્ચિમ જોટલાં બિન્ન બિન્ન-છટક ચિત્રોના
કેડકા છે. આમ કરવામાં દોષ નથી, પરંતુ એ બિન્નતાને સાંધનાર રેખાઓ ચતુરતાથી અંકાર
નથી જણાતી, આ રીતનાં કારણોથી આ અનુકરણ અદ્ભુત થાય છે.

‘સમુદ્રકાંઠિ’ (પૃ. ૧૪૧) એ કાવ્ય વર્ણવ્યના એક ‘સોનેટ’ ઉપરથી સ્પષ્ટિત છે.
એમ ફૂટનોટમાં સ્વીકાર્યું છે. વર્ણવ્યના મૂળની ગમ્ભીરતા તથા ઉચ્ચ સૌન્દર્યની છાંપ આ
અનુકરણમાં નથી આવી સંકેપ એ વાત મૂળ તથા અનુકરણ સાથે સાથે વાંચી જોનારને તરત
જણાશે. શબ્દોની યોજના, શબ્દરવની યોજના, કદપનાની સમજૂતી, એ સર્વ એશોમાં કાંઈ ને
કાંઈ ક્ષતિ થયેલે થયેલે આવવાથી આ અનુકરણ નિષ્ફળ થયું છે. વિસ્તાર દેહાદ્યંત્રથી
સમર્થન કરવાને હવે અવકાશ નથી, તેથી આમ સામાન્ય દિગ્દર્શન કર્યું છે.

એક બીજું અદ્ભુત અનુકરણ જોઈને બમ કરીશું. ‘મહારા મિત્રને’ (પૃ. ૧૧૮.) માં

દોહરા

- “ પેટયો પ્રેમનો મેઘ ને વહી પ્રેમની રેહ,
ધસગાઈ ઉર આપણાં કરે તેહમાં ખેત. ૨.
- અમયમ અમકે વીજળી ત્યાં મુજ આખ્યો પ્રોહ,
ને તેમાં શુદ્ધ આપણી પ્રેમછબી દે જોડ ! ૩.
- ગંગા ગંગા ગાજે ઘણો શીર ઉપર આકાશ,
પ્રેમસિંહ શું આપણા ધુમનો કરે વિલાસ ? ૪.

—આ ત્રણ શ્લોકને વિશે ફૂટનોટમાં મિ. ખજરદાર દેનિસનની નીચેની પંક્તિયો સર-
ખાવરણું કરે છે:—

“Thy voice is in the rolling air;
I hear thee where the waters run;
Thou standest in the rising sun,
And in the setting thou art fair.”

અને પોતાના કાવ્યની કહેપના આ પંક્તિયોથી સ્વતંત્ર છે, પણ બનેલાં બાવનું મૂળ
એક જ છે એમ આપણને ખબર આવે છે. પરંતુ દેનિસનની મુરેખ પંક્તિયો અને ભાવ-
પ્રકાશનમાં અને મિ. ખજરદારના ઉપરના શ્લોકોમાં સરખાપણું શું છે તે જરાક જડબું કંઠે
છે. દેનિસનની આ પંક્તિયોનો પૂર્વાપર સદૈર્ઘ્ય જોતાં હોમાં જે ગમ્ભીર અને ઉચત ભાવનું

‘ગર્જન-સંભળાયછે,’ તે આ અનુકરણમાં દૃશ્યમાન નથી. મરણ પામેલા મિત્રને મૃત્યુથી વિશ્વેષ પામ્યા છતાં પ્રકૃતિના ભવ્ય તેમ જ સુંદર દર્શનોમા પોતે કોઈ મૂઢ સૂક્ષ્મ રૂપે ઓતપ્રોત, વ્યાપ્તિ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાં જીવેછે, અનુભવેછે, હેતું દર્શન થયેલું વર્ણવ્યુંછે. આ કલ્પનાનો અંશ પણ અનુકરણમાં નથી. એટલું જ નહિ પણ, ટેનિસનમાં મરણ પામેલા મિત્રના આત્મસ્વરૂપની વ્યાપકતા વિશે ઉલ્લેખ છે અને અહિં તો માત્ર મિત્રોનો પ્રેમ પ્રકૃતિનાં રૂપમાં પરાવાયલો દેખાયછે હેવી કલ્પના કાચી રીતે ઉપસ્થિત થઈછે અને તે પણ રચનામા કલા-વિધાનના સંસ્કાર વિના.

‘તાપી નદીના પૂલ ઉપર’ (પૃ. ૧૦-૧૨) એ નામના કાવ્યમા નીચેની પંક્તિયો,
૯ માં શ્લોકમાં છે.—

“જાણે ધરે આ મુજ માટે લા નભપરથી મોકલો છે ખાસ,
જે આ સર્વ ઉપરથી યહને સ્વર્ગતણું વેરેછે તેજ,”

અને દીપમા (હેની સગામણી માટે, અથવા અનુકરણના મળતું નિદર્શન કંવાને) નીચેની શૈલીની પંક્તિયો આપીછે —

“It seemed as if the hour was one,
Sent from beyond the skies,
Which scattered from above the sun
A light of Paradise.”

પરંતુ શૈલીના અનુપમ ભાવ અને શબ્દરચનાની ખૂબી અનુકરણપંક્તિયોમા ઊતરી નથી સફી. મુખ્ય, અતર્ગત, કારણ એ છે કે શૈલીની આ પંક્તિયોના ભાવનું ઉદ્ઘાટન કરનાર પૂર્વ મદર્શમા આવેલી રચનામા જે વર્ણાદિકની તૈયારી થયેલી છે, તેની અથવા તેનો શતાંશ હોય હેવી પણ તૈયારી કરનારી સામગ્રી અહિં પૂર્વ સદાભના વર્ણનમા આવી નથી. શબ્દ-રચનામાં પણ અનુકરણપંક્તિયોમા લાલિલ નથી આવ્યું—તેનું એક કારણ એ છે કે મળતું અક્ષરશઃ ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયાસ કરતા અન્તર્ભાવનું તત્ત્વ અનુકરણમાથી છટકી ગયુંછે, અને શબ્દો લગભગ સખવત્ થઈ પડ્યાછે.

એક ખીજું ઉદાહરણ—‘પ્રેમચણુ’ (પૃ. ૧૦૦) એ કાવ્યમા શ્લો. ૬ નું પૂર્વાર્ધ—

“મુજ સહ હસતી પણ આંખે આંસુ ઝરે,
તડકામાં પડતો વરસાદ જ જેમ જે !”

—અન્યકૃતિનું સ્મરણ કરાવેછે, જે કે અનુકરણનો સ્વીકાર દીપમા કે કોઈ રીતે થયેલો જણાતો નથી.

જેવી કો મૂઢ સુંદરી રહન કરેતી જાય,
મહિં વેરે સ્મિત અજકતાં, હેવી રચના આ રમ્ય જણાય” —

—એ મૂળ અને આ અનુકરણની સરખામણી કરવાનો અવિવેક મહારાથી યદ્ય સકે
એમ નથી પણ તટસ્થ રસિક જનોને એ કામ સોપીને અટકાવે.

એ જ રીતે નીચેની પદ્ધતિની સ્થિતિ છે —

“કદી કદી કદી યાદ જ પડે,

રૂપેરી ધારે જો રડે.”

(‘તારા’ ૫ ૧૩૦ શ્લો. ૩ ઉત્તરાર્ધ.)

અહિં તારાને રૂપેરી ધારે રડતા જોવાનું મૂળ—

“રૂપેરી આસુની ધારા

હમે રેડજો ગગનતારા”

—એ પદ્ધતિઓમાં જરૂર છે દુ ખબારથી દુખાવથી વિધવાના અશ્રુજાળથી કખાવલા નયનોએ
જોયેલી, વિહલ હૃદયે ચીતરેલી, તારાની રૂપેરી અશ્રુધારા, અમત્ય ભાવારોપણના દોષ-
માથી બચી જાય છે, તેમ આ અનુકરણને બચાવવાને કાઈ સાધન જણાતું નથી. કવિએ
બાળકના મુખમા સમ્પ્રદા મૂક્યા છે ખરા, પણ આ સ્થળે રૂપેરી અશ્રુધારાને ઉદ્ભવવું કારણ
નથી તેથી કલ્પના નિષ્પ્રયોજન યદ્ય પડે છે, અને અનુકરણનું માત્ર ખોખું જ આપણી
મનુષ્ય જાણે રહે છે.

પણ કેટલાક અનુકરણ વિલાસિકામાં હેવા નજરે પડે છે કે છેક નિષ્ફળ ના નીવડતા,
કાંઈક અપૂર્વતાનો અસ બળી, અર્ધમદ્ય થયા જણાય છે —

પૃથ્વીનું કે કવિ બાળક અહિં આવે આપણી પાસરે,

તેનું ઉં શણગારી દઈયે કન્વા વિવિધ વિલાસ !

(તાગબોલ કીડગાન વડી ૧૧)

અહિં તારાબોલ ગાન સાલગવા ગ્રામ વિરલ ધન્યતાવાળો કવિ એ મડળમા જાય એ
કલ્પનાનું મૂળ અન્યકૃતિમાં જણાય છે પણ તે માત્ર બીજરૂપ રહી કાંઈક સ્વતન્ત્ર કરવાનાની
છાયા પાલુ મળી છે.

“ એમા પેરાવી કર તો હળુથી,

મૂકે રવિ ઇન્દ્રધનુષ્ય ગૂંથી ! ”

(‘ અહો કુવારા તમનું રડીશુ ’ શ્લો. ૬)

કુવારાનાં જલબિન્દુમાં સૂર્યકિરણનો પ્રવેશ થતા બિપજતા ઇન્દ્રધનુષ્યનું આ વર્ણન—

“ પેરાવી રવિ નિજ અગુણિ ત્યાંહિ

તરતા મૂકે ગૂંથી અનેક

ઇન્દ્રધનુ રંગરસીલા છેક ”

—એ હૃદયવીણાના અપૈણકાવ્યમાથી લગભગ સપ્તશ છાપ લઈને પ્રગટ થયુ છે, તે પણ ઝાઝક ક્ષમ્ય થાય એમ ભાસ થાય છે

એ જ પ્રકારનું સપ્તશ જેવું જ છતાં કાઠક ક્ષમ્ય અનુકરણ નીચેના શ્લોકાર્થમા છે :

આકાશના ઉવડતા ભવ્ય દ્વારમાથી

કો મુગ્ધ મુદ્રીશુ આવી બિભે તુ ખાસી!

(‘પ્રભાત શુકને’ શ્લોક ૪ પૂર્વાધિ)

હાલું મૂળ—

“ કો મુગ્ધ બાળકો પડે ઘન માર્હિ નદા

મતાય ને વળો જણાય ભમતી મન્દા ”

આછી ઝાંણી જવનિજ ઘાની ખગેડી

ધીમે ધીમે નિકળતી મિતયુક્ત પેલી

લાગ્નજ આવી મુમનોનર દિવ્યભાગા

આમરામન્દિ હોડે ધર્મે શુકતાગ ’

—એ હૃદયવીણાના ‘મ્વિહૃદય’ કાવ્યમાના શ્લોકોમા જરૂર છે

આ ગીત્યના અનુકરણુ આખા કાવ્યોમા પણ સમાયલા જણાય છે ‘નમ્બરજની’ (પૃ ૪૭) એ હૃદયવીણાની ‘અલૌકિક જની’ ના જ લાગની ગરબીમા બિતારી છે એટલું જ નહિ— પણ કલ્પના વગેરેમા પણ હેના પ્રતિબિમ્બ લેવાયા જણાય છે પરંતુ માર્હક અપૂર્વતા પણ વધી છે અને અનુકરણુના અનિષ્ઠ આશ દળાયા છે

સરિતા કિનારે ’ (પૃ ૭૩) એ વસન્તતિલકા દત્તમા ‘એલુકા ય વાગ્ય જોતી’— એ હૃદયવીણામાના વસન્તતિલકાદત્તમા આપવા કાવ્યની છાયા ઠેંગ ઠેંગ દેખાડે છે મટલામ ફેરફાર છે પરંતુ અનુકરણુનું સ્વરૂપ મૃદ રૂટેનું નથી છતાં અપૂર્વતા પણ છે

‘ તારા ’ (પૃ. ૧૩૦) એ કાવ્ય હૃદયવીણામાના ‘ તારો ’ એ કાવ્યના નમૂના ઉપર સ્પષ્ટ રીતે રચાયલું જણાય છે પરંતુ સ્વકૃતિ જેવું કાઠક સ્વરૂપ સચવાયુ લાગે છે છતાં અનુકરણુની બિનતા જરાક પ્રબળ બની અર્ધસફળ અનુકરણુ થયું છે આ અર્ધસફળતાનાં કારણોનું પૃથક્કરણુ કરવાને અવકાશ નથી તેમ ઔચિત્યભગનું જોખમ માથે લેતાં અચકલું પડે છે

પણ એક અનુકરણુ દોષથી મુક્ત અને સારી સફળતાવાળું નજરે પડે છે—તે નો ધવાની ફેજ જ છે “એક માતાનું સ્વપ્ન” (પૃ. ૧૪૬) એ આખું કાવ્ય હૃદયવીણામાના ‘એ સ્વપ્નદર્શન’ કાવ્યના નમૂના ઉપર રચાયલું સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે, અખડ રૂપમા તેમ જ છટક છટક કે પના વગેરે વ્યક્ત રચનાઓમા પણ પરંતુ એ એ કાવ્યના અન્તર્ગત તત્ત્વ અને વિષય

કેવળ બિન્ન છે. અને આ વિલાસિકામાંના કાવ્યમાંની કલ્પના જુદી તેમ જ સ્વતન્ત્ર હોઈ અપૂર્વતાનો હક સાચવી સકાયો છે.

મિ. ખખરદારનાં અનુકરણોના ગુણુદોષ આપણે જોયા. ઉપર કહ્યું તેમ હેમાંનાં કેટલાંક સદૃશ્ય તો કેટલાંક અદૃશ્ય છે. કવિનામાં પોતાનામાં વ્યક્તિત્વ સ્વતઃસિદ્ધ હોઈ અન્યકૃતિની છાયા માત્ર લેઈ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રખાય ત્હારે તો ઉત્તમ અનુકરણ જ થાય—અને તે અનુકરણ કરતાં સ્વકૃતિના નામને જ લાભક મળ્યા. બીજા પ્રકારનાં સદૃશ્ય અનુકરણ હેવાં હોઈ સકે કે ત્હેમાં અન્યકૃતિનું અન્તસ્તત્ત્વ પોતાની કૃતિમાં પૂર્ણ રીતે પચાવી લઈ હેને સ્વતન્ત્ર ના રૂહેવા દે; અથવા અન્યકૃતિયોમાં જે માનવસ્વભાવ, પ્રકૃતિ વગેરે તરફની તે કર્તાની વૃત્તિ, દૃષ્ટિબિન્દુ, હોય તે પોતાની કૃતિમાં સ્વીકારીને પણ પોતાના સ્વરૂપમાં પૂર્ણરૂપે, સ્વાભાવિક રૂપે, પચાવી દે, અને માત્ર બાહ્ય, આનુપગિક, અગ્રા અને સ્વરૂપોની નકલ ના કરે.

આ શિવાયના અનુકરણ નિષ્ફળ, નીરસ, અને નિર્બળ રચના ઉત્પન્ન કરવાનાં. મિ. ખખરદારનાં અનુકરણોમાં આ બંને પ્રકારની રચનાઓ છે, એ ઉપરની ચર્ચામાં જણાવ્યું હશે. હેમનામાં કવિત્વગુણ પોતાની જાતનો હોઈ, કવિ તરીકે પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્વતન્ત્ર છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. તેથી અનુકરણના લોભને વશ ના ચતાં, પોતાના જ પગ ઉપર ઊભા રહેવાનો અભ્યાસ વિશેષ રાખશે, અનુકરણ કરતા પોતે વધારે ઉચી જૂંઘામાં વિચરશે, તો હાસ્ય કરતાં પણ હેમની કવિતા વિશેષ દીપ્તી નીકળશે એમ મ્હને લાગે છે. અને તેમ થવાનાં સુચિહ્ન હેમની રચનામાં જણાય છે એથી સંતોષ થાય છે.

પરંતુ એ કવિત્વગુણમાં કેટલાક બીજા દોષ છે તે પણ ટાળવાની દોષજર છે. એ મુખ્ય કરીને—(૧.) વૃથા તર્કતરંગ (૨) અવિશદતા, ક્લિષ્ટતા વગેરે, અને (૩) લાગણી વગેરેની અવાસ્તવિકતા—ના વર્ગમાં આવે છે. ત્રીજા પ્રકારનું એક જ ઉદાહરણ આપીશું—કેમ કે એ પ્રકારની રચના પ્રથમ પ્રકારનાં બહુ એક ઉદાહરણોમાં મિશ્રરૂપે આવશે—

“ વધ, કોમળ વાહણી ! જ અટ તું !—

રવિ પાસ અરે અહિં આવી રહ્યાં !

અહિં શાં ઝરણાં દિવ્ય જાય વહ્યાં !

અહહા ! આહિં મેં બરે ધટ મું ! ! ”

પ્રભાતની વાહણી સૂર્ય સમીપ જતાં હેતી જોડે કવિ-કલ્પનાની પાંખે ઊડીને—જાય છે, અને ત્હાં દિવ્ય ઝરણાં દેખે છે. એ અતિ તર્કના તરંગ ઉપર જ એથી ઉત્પન્ન થતા હર્ષનો પાયો છે. અને પાયો જ તર્કતરંગને લીધે અવાસ્તવિકતા હોઈ એથી ઉત્પન્ન થતી હર્ષની લાગણી મ્હને તો કેવળ અવાસ્તવિક અને કૃત્રિમ જાણે છે; પછી જેવડાં ઉદ્દગાર ચિહ્નને બદલે. ત્રણ ને ચાર કર્યા હોત તો પણ અસ્તિત્વમાં જે નહિં રહેને જોર કહ્યાંથી મળે?

પ્રથમ વર્ગનાં—વૃથા તર્કતરંગ (fancy) નાં—ઉદાહરણો તો વિલાસિકામાં સ્થળે સ્થળે

—એ હૃદયવીણાના અર્પણકાવ્યમાંથી લગભગ શબ્દશઃ છાપ લઈને પ્રગટ થયું છે; તે પણ કાંઈક ક્ષમ્ય થાય એમ ભાસ થાય છે.

એ જ પ્રકારનું શબ્દશઃ જેણે જ છતાં કાંઈક ક્ષમ્ય અનુકરણ નીચેના શ્લોકાર્થમાં છે—

આકાશના ઉદયતા ભવ્ય દારમાંથી

કે મુગ્ધ મુદરીશું આર્ષો જિભે તું ખાસી

(‘પ્રભાત શુકને’ શ્લોક. ૪. પૂર્વાધ)

હાલુ મૂળ—

“કે મુગ્ધ બાળકો પડે ધન માલિ બંદા
સંતાપ ને વળી જણાય હમતી મન્દા”

‘આખી ઝાંખી જવનિકા ધનની ખસેડી
ધીમે ધીમે નિકળતી મિત્રયુક્ત પેલી
લાગળ આર્ષો મુખનોદર દિવ્યબાણા

• આકાશમન્દિર ઉડે થઈ શુકતાંગ. ”

—એ હૃદયવીણાના ‘કવિહૃદય’ ગાનમાના યોગેમાં જડે છે.

આ રીતનાં અનુકરણ આખા કાવ્યોમાં પણ સમાયલાં જણાય છે. ‘ગમ્યજની’ (પૃ. ૪૭). એ હૃદયવીણાની ‘અલૌકિક ગજની’ ના જ દાગની ગરખીમાં ઊતારી છે એટલું જ નહિ— પણ કલ્પના વગેરેમાં પણ હેના પ્રતિબિમ્બ લેવાયા જણાય છે. પરંતુ કાંઈક અપૂર્વતા પણ રહી છે. અને અનુકરણના અનિષ્ટ અણ દબાવાડે.

‘સગિતા કિનારે’ (પૃ. ૭૩) એ વખતતિલકા દત્તમાં એણે કાવ્ય ‘વાટય જોતી’— એ હૃદયવીણામાના વસતતિલકા/ત્તમાં ગાયલા કાવ્યની છાયા ઠેંગ ઠેંગ દેખાડે છે. કેટલાક દેરખર છે. પરંતુ અનુકરણનું અરૂપ મૂઠું રહેતું નથી. છતાં અપૂર્વતા પણ છે.

‘તારા’ (પૃ. ૧૩૦) એ કાવ્ય હૃદયવીણામાના ‘તારો’ એ કાવ્યના નમૂના ઉપર અપદ્ધ રીતે રચાયલું જણાય છે. પરંતુ સ્વકૃતિ જેણે કાંઈક સ્વરૂપ સચવાયુ લાગે છે. છતાં અનુકરણની જનતા જગત, પ્રબળ બની, અર્ધસફળ અનુકરણ થયું છે. આ અર્ધસફળતાનાં કાણોતું પૃથક્કરણ જવાને અવકાશ નથી તેમ ઔચિત્યભંગનું જોખમ માથે લેતા ગાયકાલું પડે છે.

પણ એક અનુકરણ દેવંથી મુક્ત અને સારી સફળતાવાળું નજરે પડે છે—તે નો-ધવાની કૃત જ છે. “એક માતાનું અમ” (પૃ. ૧૪૬) એ આખું કાવ્ય હૃદયવીણામાના ‘એ સ્વપ્નદર્શન’ કાવ્યના નમૂના ઉપર ગાયલું રચ્યું છે. અખંડ રૂપમાં તેમ જ છૂટક છૂટક કલ્પના વગેરે અદ્વત રચનાઓમાં પણ. પરંતુ એ બે કાવ્યનાં અન્તર્ગત તત્ત્વ અને વિષય

કેવળ બિન્ન છે. અને આ વિલાસિકામાંના કાવ્યમાંની કેટલીક પંક્તિ સમજાતું નથી, અને એ અર્થવાચી હક સાચવી સંકાયો છે.

અર્થસંભવ ઉપરાંત વિચારની હેતુ-

મિ ખખરદારના અનુકરણોના ગુણુદેય આપનામાં અગારાની કલ્પના તે કલ્પના સર્જન તો કેટલાક અર્જન છે કવિનામાં પોતાનાની પતિના મુખમાં—

છાયા માત્ર લેઈ પોતાનું વ્યક્તિત્વ બળવી રૂપે અધાર,
તે અનુકરણ કરતા સ્વકૃતિના નામને ગુણપના અગાર,
હોઈ સકે કે તેમાં અન્યકૃતિનું અ આ રી જોડી છાયા
સ્વતન્ત્ર ના રહેવા દે, અથવા પારાજિત રજની માલ ! ”

કર્તાની વૃત્તિ, દૃષ્ટિબિન્ન

સ્વાભાવિક રૂપે, એ તે અને આ તર્કતરંગ વચ્ચે ઉઘાડે તકાવત છે, હેતું મુખ્ય નેકલ ના કહે છે કે આ ‘ પ્રેમતરંગ ’ તે આત્મલક્ષી કાવ્ય છે, ને ‘ કુલમણિ ’ તુ કાવ્ય એક સામાન્ય રીતે નોંધવું જોઈએ કે આ સર્વ તર્કતરંગો અસત્ય બાવારોપણ

આ ગૂંથાઈને દર્શન દે છે

ખખરદાર
હેમના ‘ મૂળી સાઝ ’—એ આખું કાવ્ય જ્યાં તર્કતરંગોથી ભરપૂર છે સાઝ રીસાઈને મૂળી એ કે. લાય રંગ રીસથી થયો છે,—અને વળી હેતુ મુખ ગુપ્ત બળાતું દેખાય છે એ પરાકાષ્ટા રૂઢે અસ્ત પામતો તે મરતા માણસની પેઠે શીડી નજર ફેરફારે. (આ વખતનો રવિ તો ત્યાં નહિ પણ લાલ હોય છે.) પવનના નિસાસા, પક્ષીઓનો ચીંચી રવ તે આર્તગ્વ, સાઝ પસાસા નાખતી (શી રીતે ?), સાઝનો સર્વ શણગાર ઉતારી રવિ માથે ગયો તેથી રોઈને છાંયે મૂળી સાઝ પડી રહી છે,—આ સર્વ તરંગો અસંભવ, અવાસ્તવિકતા વગેરે દોષોને એ કેવળ વ્યાતર્કની કોટિમાં જ મૂકવા પડશે

‘ નિશ્ચિન ’ એ કાવ્યમાં—

ધૂ ધૂ કરી ઘેર સમુદ્ર ગાજે,
કોઈ બહુ શીર કિફે અવાજે,
એને અહીં આ સમજાવવાને

સામે જોના હાતર પ્હાડ જાણે !

એ શ્લોકમાં સમુદ્રને સમજાવવાને પ્હાડ જોના છે એ તરંગમાં પણ જોડા પાયો ના હોવાથી—વિચારના સત્યત્વ ઉપર ચણતર ના હોવાથી—વ્યાતર્કનો જ નમૂનો નજર પડે છે.

“ તારાઓનું કીડાગાન ” અવણ કરતાં તારાઓ—“ આપણું તો બનિયે બહેપારી ન્હાના મ્હોટા આજ રે ” એમ સ્વચ્છદ કૃત્તિ પ્રદર્શન કરતા સાર્થકિયે છિયે ત્હારે પણ કેવળ અતિ બાલિકા તર્કનું જ બાન થાય છે.

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીશા-
નાના ભારતીયો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોરટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાવી (એટલે કે એક વર્ષ અનુદરની)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર-
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોરટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. બીજા વર્ષમાં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોરટેજ સાથે)

છટકે નકલના રૂ. ૦-૪-૦ „

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.

અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.

૪ કોઇ પણ લેખ, અસલ સખાણુ-એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો મા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણ ૧ લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બધાતા નથી.

૫ કોઇ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમાં પણ ન મળે તો માફકે
અમને દુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે
બધાતા નથી. (એમના કારણથી અંકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં અમારા તરફથી વિશ્વંજ થયો
છે. તેથી આ નિયમ લાગુ પડતો નથી. પણ આ માસથી સધળું સુખવરિયત થઇ જશે
એમ આશા છે.) વ્યવસ્થાપક.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

(એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન.)

કર્તા—પ્રોફેસર આનન્દજી કર આપુભાઈ કુવ. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)

વાંચવા વંચાવવાની તથા લાઇબ્રેરીમાં રાખવાની સગવડ પડે તેટલા માટે છુટી નકલો.
વસન્તના આઠકોને રૂ. ૦-૧-૦ | ટપાલ ખર્ચે અડધા
અન્યને રૂ. ૦-૨-૦ | આનો છુટક.

મળવાના ઠેકાણું—અમદાવાદ—વસન્ત ઓફિસ.

મુંબાઈ—એન. એમ. ત્રિપાઠી કંપની કાળખાટેવી રોડ.

તથા પંક્તિ જ્યેષ્ઠરામ મુકુન્દજી સંસ્કૃત બુકસેલર્સ જવેરખાન.

વસન્તના આઠક માટે ખાસ.

વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી યાજ્ઞા લાઇબ્રેરી સાર મંજુર થયેલું થી સકરા-
માર્ચેનું જીવન ચરિત્ર દોઢ રૂપિયાની કિંમતનું મોટું ગ્રીસ્ટ પુસ્તક, વસન્તનાં આઠકને
રૂપિયા એકમાં આપવામાં આવશે. લેખો વ્યવસ્થાપક, વસન્ત.

વસન્ત.

इदं सत्य सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्थ सर्वाणि भूतानि मधु यस्या-
गमस्मिन्सत्यं तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यस्यायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयगात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्यान्न પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૃત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્

વર્ષ ૭, આક ૧.

[માસિક]

ફાલ્ગુન, સંવત્ ૧૯૬૪.

દિગ્-દર્શન.

૨

ડીસેન્ટ્રલાઇઝેશન પાને સત્તાવિભાગના મિશન સમક્ષ પ્રજાપક્ષના અમરણીઓએ
દર્શાવેલા વિચારની નોંધ અમે ગયા અકમા આપી—અને એ સબ
આપણું કર્તવ્ય ન્ધમા અમે અમારો મત જણાવ્યો કે એ વિચાર વર્તમાન કરતા
ભવિષ્યની ગિયતિને ધ્યાનમા રાખીને રચાયેલા છે એને તેથી બધા
સુધી એ ભવિષ્યને વર્તમાન બનાવવામા ન આવે ત્યાં સુધી એ વિચાર મિથ્યા જ ગહેવાના
હવે દેશોત્થતિ માટે ભવિષ્યને વર્તમાન બનાવવા રૂપી મહાન કર્તવ્ય કોને શિર છે અને એ
કર્તવ્યના શા શા અંગો છે એ વિષે આજે કેટલોક વિચાર કરવાનો છે

પ્રાર્થ પછી હવન્ત શરીરમાં એવું એક પછુ અવધવ હોતુ નથી કે જેને ભોગે કાદને
પ્રાર્થ પછુ કર્તવ્ય કરવાતું હોય નહિ—તથાપિ જેનામા કેટલાક અવધવો એવા બતાની શકાય
ક જેની જગ્યા અન્યવસ્થિત રિયતિ બીજા અવધવો કરતા વિશેષ દાનિકારક નીવડે છે
તે જ પ્રમાણે આપણા જનસમાજમા પ્રજાએલા વર્ગોની અન્ય સર્વ વર્ગો કરતા સવિશેષ
જવાબદારી છે એમ કહીએ તો તેથી બીજા વર્ગોની જનસમાજના અવધવો તરીકે
અવગણના થાય છે એમ કહી શકાશે નહિ પ્રજાએલો વર્ગ એ જ આ જમાનાનો
બ્રાહ્મણ વર્ગ છે, અને એ વર્ગ પોતાતું કર્તવ્ય કન્યામા ચૂકે તો જે પ્રહાર જૂતા બ્રાહ્મ
ભો સહાયે કેટલીકવાર, કરવામા આવે છે તે એટલા જ અગતી એને પણ લાગુ પડે
પછુ હિન્દુસ્થાનના જનસમાજમા પ્રજાએલા વર્ગોનું સવિશેષ કર્તવ્ય હોઇને પણ એ
પોતાના ચૈતન્યબળથી અન્ય વર્ગોને સચેત કરવાના છે જ, એટલે પરિણામે સર્વ
કર્તવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રજાએલા વર્ગમા પણ જે જતોનો સમાવેશ કરવ

છે તેઓ પણ વ્યવહારની જુદી જુદી પ્રણાલિકામાં પડેલા હોય છે, એટલે, એમનાં કર્તવ્ય પણ જુદી જુદી તરેહનાં હોય એ સ્વાભાવિક છે.

આ નવીન વર્ગ સામાન્ય રીતે નકામો જ નીવડ્યો છે એમ અમારું માનવું નથી: આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર દેશને પોતાના પ્રજા તરીકેના હકનું જ્ઞાન કરાવનાર પ્રથમ એ જ વર્ગ હતો; અને એ વર્ગે પોતાના સતત પ્રયત્નથી સરકાર પાસે પ્રજાના હકનો કેટલેક દરજ્જો સ્વીકાર પણ કરાવ્યો છે—અને છેવટ જતાં એ વર્ગની દેશને મ્હોટામાં મ્હોટી સેવા તે દાલની ‘સ્વદેશી’ ભાવના છે. એ નવીન ભાવનાના વાયુએ એમાં બળેલી, ધૂળથી કેટલાંક નેત્રોને બંધ બનાવ્યાં છે—પણ ધણે ભાગે તો એટલું સ્વીકાર્યા વિના નહિ જ ચાલે કે એણે સમસ્ત દેશનું વાતાવરણ બદલી નાંખ્યું છે, અને ચોતરફ ‘સ્વાશ્રય’ અને સ્વદેશ-અભિમાનનો ધ્વનિ વિસ્તાર્યો છે. પણ આ નવા મહામન્ત્રનું રહસ્ય સર્વત્ર એકસરખું જ સમજવું હોય એમ દેખાતું નથી. ઉપર કહ્યું તેમ જેઓની દૃષ્ટિ ઉડેલી ધૂળથી કલુષિત થઈ છે તેઓ આ મન્ત્રસ્વરૂપ અન્યથા લહે છે—‘સ્વાશ્રય’ એટલે લાહીનું બળ, અને સ્વદેશ-અભિમાન એટલે અંગ્રેજોનો વિરોધ એમ તેઓ સમજે છે! પણ આ નવી શ્રુતિ જે પરમાત્માના મુખથી નીકળેલો ધ્વનિ હોય તો એનો એક જ અર્થ થવો ધટે; ‘આ દેશ આ પણો છે’ એનો અર્થ સ્વદેશની સેવા, અન્ય એ સેવા નહિ કરે તો પણ હું તો કરીશ જ નહિ અને સદા નિશ્ચય; અને ‘સ્વાશ્રય’ એટલે અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય સ્વીકારવું એમ નહિ, પણ સરકારને આધારે બેસી ન રહેતાં પોતાના તન મન અને ધનથી તે સેવા બજાવવા તત્પર થવું. બ્રિટિશ છત્ર નીચે સ્વદેશમેવા કરવાનો અમુક પ્રસંગ થયો છે—તેની પૂરેપૂરી કિંમત કોણ આંખી શકે એમ છે? એ સેવા કેટલી કરવી હતી હદ કોણ ખાંધી શકે એમ છે? હિન્દુસ્થાનનું એક ન્હાતું મરખું ગામડું હો, અને ખ્રિસ્તી છત્ર નીચે રહીને એનું કેટલું કચ્છાણ કરી શકવાની આપણને અનુકૂળતા છે એ વિચારો.

(૧) પ્રથમ તો એક ગામડાના મહેતાજીના જ હાથમાં દેશાભિનિવું એક અપ્રતિમ માધ્યમ આવેલું છે, જેનો ઉપયોગ હજી પૂરેપૂરો થતો નથી. મહેતાજી તે અમલદારની મહેરબાની નીચે નિરાશામાં બગાડાં ખાતા, અમુક કલાક બાળકોને કનડવા, કે પોતાના હુંકા પગાર ખાતે નીસાસા નાંખવાને માટે સર્જનએલો જીવ નથી: ગામડાંનું દરેકે દરેક છોકરું ન્યાં મુઠી કેળવણી ન લે ત્યાં મુઠી હું દેશનું જે દ્રવ્ય ખાઈ છું તે વગર હકે ખાઈ છું—એવી એને તીવ્ર લાગણી હોવી જોઈએ. અને એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એનું કર્તવ્ય તે સામાન્ય બાળકને બજાવવામાં જ અમામ થતું નથી. વયોવૃદ્ધ જનો જેઓ જ્ઞાનમાં બાળક હોય તેઓની દૃષ્ટિમર્યાદા વિસ્તારવી, જગતમાં તેઓનું ક્યાં સ્થાન છે એ સમજાવવું, એકાદ માંઝે દુનીઆના વિવિધ પદાર્થો વિવિધ દેશો અને વિવિધ સમયોની વાર્તાઓ કહીને લોકની વિદ્યા પ્રતિ રચિ ઉઘાડવી, તથા તેઓનું વ્યવહારમાં કામ લાગતા વિષયોનું જ્ઞાન વખતો વખત વધારવું,—હુંકામાં સમસ્ત આમમાં મનુષ્યત્વ ખીલાવવું એ એનું કર્તવ્ય છે.

(૨) કેળવણીના કાર્યમાં મહેતાજીનું જેવું કર્તવ્ય છે તેવું જ કેટલેક અંશે, પવકાર

(Journalist) તુ છે. પત્રકારનું કામ રક્ત સરકારના રાજ્યવહીવટના દોષો કાઢવામાં, કે ઋતુ હંડી છે કે ગરમ એની અબર આપવામાં, કે સરકારી ગેઝેટમાં બહાર પડેલી ફેરબ-દલીઓ છાપવામાં, કે એકાદ બદનક્ષી કે રાજ્યદોહના કેસની જુબાનીઓના ઉતારા કરવામાં સમાવેલું નથી. જે તાજે વિદ્યા હજી પુસ્તક રૂપે મર્તિમન્ત થએલી નથી, અગર પુસ્તકો-દ્વારા જે જ્ઞાન મેળવવા માટે બહુ શ્રમ અને કાળ લાગે—હુંકામાં, નિસાળેથી ઉઠ્યા પછીની ઉમ્મરમાં સંસારના વ્યવસાયમાં ગુંથાએલા માણુમને સામાન્ય સમયોચિત કેળવણી આપ્યા કરવાનું, તે સહેલાઈથી લોકમાં વિસ્તારવાનું, તેમ જ એક ‘સાધન બોર્ડ’ની આક્ર કેના સ્વરૂપનું સહજ જ્ઞાન કરાવી અગુલિનિર્દેશથી તે તરફ લોકરુચિ ઘેરવાનું—મહાન કર્તવ્ય પત્રકારનું છે.

(૩) ત્રીજું—આપણા દેશના લોકનું આરોગ્ય કેવું નબળું છે એ સર્વને જાણીતું છે. આરોગ્ય વિના અસખ્ય આજકો ખીલતા પહેલાં જ મૃત્યુને શરણે ધર્ષ જાય છે, અને હજાર દોક મરણમુખ્યા ઇન્કડ વગેરે મુધરેના દેશો કરતાં અત્રે ઘણી વધારે છે. આનું પરિણામ અનેક રીતે માહું છે: એથી દેશની આર્થિક સ્થિતિ અત્યન્ત રોચનીય થતી જાય છે—ગામડાં ઉત્કડ ધર્ષ જવા લાગ્યાં છે, અને જીવતાં મનુષ્યો પણ મુડાંનાં જેવાં જ—માત્ર હાલતાં આશ્રતાં—દેખાય છે. એવી સ્થિતિમાં જીવનનો આનન્દ ક્યાંથી હોય? અને એ આનન્દ વિના ઉત્સાદ કે પરાક્રમ ક્યાંથી આવે? સરકારે લોકજ ૬૬માંથી તેમ જ પોતાની સાક્ષાત્ મદદ આપીને ફવાખાનાં કાઢ્યાં છે પણ એનો પૂરેપૂરો લાભ દેશને મળે છે? ન મળવાનું એક મુખ્ય કારણ આપણી પોતાની જ ખામી છે. આ ફવાખાનાં ઘણાં ખરાં આપણા દેશી હોસ્પિટલ એસિસ્ટન્ટો ચલાવે છે, પણ તેઓનું કર્તવ્ય ઉપર અમમદારોને પત્રક ભરી મોકલવામાં, કે ફોજદારી કેસનાં કામો કરવામાં સમાપ્ત થતું હોય એવી તેઓની ધણે ભાગે સમજણ દેખાય છે. સાધારણ રીતે તેઓની કુસજતામાં ખામી હોતી નથી—પણ જે વિદ્યા તેઓ બળ્યા હોય છે તેમાં તેઓની શદ્દા મન્દ હોય છે, તથા પોતાના જ્ઞાનનો લાભ દેશને આપવાની પરીપદારી અને સ્વદેશાભિમાની વૃત્તિ તેઓમાં હોતી નથી. અમે આ વર્ગની મ્હોટામાં મ્હોટી ફરજ તો એ મમજીએ છીએ કે તેણે, માંદાને ઓસડ આપવામાં જ પોતાના ધન્ધાનું કાર્ય સમાપ્ત થાય છે એમ ન માનતાં—સુખાકારી અર્થે સ્વચ્છ હવા પાણી વગેરેની કિંમત કેટલી, તથા ખોટા આહાર વિહાર કયા, તે લોકને સમજાવવું અને મળે ઉતારવું જોઈએ. આ તરેહનું કર્તવ્ય કરેલું સરકારી પત્રક ઉપર તો નહિ ચઢે, પણ પોતાના સ્વદેશી બન્ધુઓને રોગમુક્ત રાખ્યાનો જોડો આનન્દ થોડો છે?

હવા પાણી સ્વચ્છ રાખવાં જોઈએ એટલું સામાન્ય સૂત્ર તો મૈ કોઈ જાણે છે, પણ લોક પાસે એનો કેવી રીતે અમલ કઠાવવો એ જ મ્હોટો પ્રશ્ન છે. ગામનાં દોર ખાંધવાની તથા છાણ ખાતર વગેરે યોગ્ય ઠેકાણે રખાવવાની સુચીબત કેવી રીતે ફર કરી શકાય, લોકમાં હંમેશ ખાવાનાં અનાજના તથા સાધારણ ઉપયોગમાં આવી શકે. એવાં આપધોના ધર્મો એ વિશે માહિતી કેવી રીતે વધારવી, એ જાણત દરેક હોસ્પિટલ એસિસ્ટન્ટો વખતો વખત એક બીજની સાથે અનુભવ મરખાવે, તથા અમુક ઇલાજો લેવાથી મરણમુખ્યા કેવી રીતે ઘટાડી શકાય છે એ પરસ્પર દરદિશથી જતાવે તો પ્રજાનું કેટલું કન્યાજ થાય?

કરે તેથી જ સતેજ રહે છે, પણ એ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા પૂરતું જ, કે એકાદ સંગઠારી સંસ્કૃત્તર તોડવા માટે ઉછું કરેલું એવું, એકમ દેશનો ઉદય સાધી શકતું નથી એમ અમે આગ્રહથી પ્રતિપાદન કરીએ છીએ

હાલની ચાલતી 'સ્વદેશી' પ્રવૃત્તિ એ જૂની રાજકીય દિલચાલ કરતા આગળતું પગ થીયું હોય, તો ઉપર આલેખેલી 'સ્વદેશી' પ્રવૃત્તિ હાલની પ્રવૃત્તિ કરતા પણ ચડીયાતું પગથીયું છે અમારો નમ્ર મત તો એવો છે કે હાલની 'સ્વદેશી' પ્રવૃત્તિ એ ભાગ્યે જ ખરી સ્વદેશી પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય હજી તો એ માત્ર ભાવના જ છે, ખરી સ્વદેશી પ્રવૃત્તિ તો ત્યારે થઇ ગણાય કે જ્યારે સ્વદેશી ભાવનાની સામાન્ય આકૃતિમા ઉપર જણાવેલી રીતે વિશેષ રગપૂગાય તે કરવાનું કામ આપણા કેળવાએલા વર્ગનું છે જે વર્ગે પચીસ વર્ષ ઉપર કોન્ગ્રેસની બારે ધુરા પોતાની ખાધે બેઠેલા માથે લીધું, અને જેણે આજ ચોતરફ સ્વદેશભક્તિની ધૂન જગાડી છે—તે વર્ગ એ ભક્તિને સેવારૂપે નહિ પ્રત્યક્ષ કરે એમ માનવાને અમને કાં છું નથી માટે સિન્ડુસ્થાનના શુભ ભવિષ્ય માટે અમા । કેળવાએલા બન્ધુઓ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા ગાખી—કલકત્તા યુનિવર્સિટીની જ્યુબિલિને પ્રસંગે ડૉ આગુતોપ મુકુન્દએ થોળેલા શબ્દોમા જ અમે તેઓને વિનવીશું કે—

‘Educated by the liberality of the state or by private munificence, strive strenuously to make adequate return with anxious solicitude, promote the education of your countrymen and be, each of you, a bright centre of moral and intellectual activity like the scholars of Medieval Europe, who, laden with Greek and Roman learning, brought many of the gems of ancient lore within the reach of those who never had the benefit of classical education and knew none but the vulgar tongue. Make your mission the diffusion of knowledge and virtue, and the repression of ignorance and evil’

નવરાત્ર પછી વેણીમાધવ ઘાટપરથી પ્રાતઃ કાળમાં ગંગાજીનો દેખાવ.

(રાગ પ્રભાત.)

પાઝલી રાતના ચાર વાગ્યા હવે, લોક સૌ જાગ્ય છે સ્નાન કરવા,
સાંજ સધ્યા તણો કઈકની જગલમાં, પુષ્પની છાંય વિશ્વેશ જાવા
કઈક કીર્તન કરે, કઈક પ્રીતે કહે, ગંગા તુ, ગંગા છો પાપ હરવા,
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી, લાગીઆ સખ્દ તો શ્રવણ પડવા

કઈક લલના લળી સાદ સખીને કરે, ચાલને જોત તુ સ્નાન કરવા,
પુષ્પ ઓધન ફળ્યો, હર્ષ ઉભરાઈ વળ્યો ધન્ય છુ ગંગા આજ પડવા
તો ગંગા તણો રમ્ય દેખાય જો, ઊર્મિઓ નાચતી દિલ હરવા,
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી લાગીઆ સખ્દ તો શ્રવણ પડવા

હાક પગલાતનો વાત શુ વર્ણવું દેખતા હૃદય તો કઈ ન થોભે,
જૂઠવા ગંગી પૂર્વમાં જો પ્રભા, જૂઠાણી પર શુદ્ધ શોભે
શીત વાયુ તણુ વમળ વારી થઈ આવતુ જીતિઓ શાન્ત કરવા,
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી લાગીઆ સખ્દ તો શ્રવણ પડવા

ચળકતા ઉડુગણો, અસ્ત થઈ નાસતા ચંદ્રના કિરણ નિસ્તેજ પડતા,
હોડકે મ્વાર થઈ જાતરી આવતા, હર્ષથી ગીતની ધૂન કરતા
દૂર જો પૂનપૂ આવતી ગાડીઓ, ભારતી સીમીઓ વેગ તજવા
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી, લાગીઆ સખ્દ તો શ્રવણ પડવા

વાંચી પુષ્પો વાગી કમળ સુસાગના, જળતરંગેથી પથરાઈ જતા,
પાપ આગ ધરી, ઘાટથી ઊતરી, રમણીઓ પૂજતી સર્વ ન્હાતા
કાષ્ઠ તકતાપરે, ભરમ અજો ધરી, લાગીઆ વિપ્ર જો જાગ કરવા,
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી, લાગીઆ સખ્દ તો શ્રવણ પડવા

કઈક સંધ્યા કરે કૈંક ધ્યાન જ ધરે, કૈંક તો વિધિએ ગંગા પૂજે,
તૂલસીપત્રને વારીમાં ફેંકતી, જૂદા નેપાળણો કૈંક ધૂજે
મૈથિલી નારીઓ, કઈક જગલણો આવતી દૂરથી સ્નાન કરવા,
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી, લાગીઆ સખ્દ તો શ્રવણ પડવા

તીર પર દેવગો જૂજવા લોકનાં, જૂજવા વાઘથી / ધ્યાન ખેંચે,
કંઈક યુવતી વગી, વહન ગયા પ્રતિ, દીપને પુત્ર સાથે ધરે છે
કંઈક યુવક વળી જળતરંગો મગી, ખેલતા જો મચ્છા ખૂબ તનવા,
ધન્ય વિશ્વેશ ને ધન્ય કાશીપુરી, લાગીઆ શબ્દ તો અવશ્ય પડવા

કંઈક કુવારીકા વારિ ઊછળતી, માજતી દેક તોં સેવ્ય પાત્રો,
આખ ઉગી કરી દેખ તુ બારીએ, વેદ ઉચ્ચાગતા શુદ્ધ ધત્રો
વિમુક્ત વાણીસી, ગગ અમૃત સમી, દેવ વિશ્વેશ દેલામવામી,
મર્વ સાનિધ્ય, જયશકુ આ રથજે, અન્યથા મર્વ માતુ ઉપાધિ

મેટલ હિન્દુ દોનેર
બનારસ

}

બટ જોશકર વિકૃલ્લ.

અલખવેણુ

હો ! મૃદલ મધુ મન બગ હ

અલખવેણુ વાજે ૩

ગેદ સાજે ૪

ગાજે મળુલ અવાજ

ડોતે પડલ ગજ

ઉર-કલાપ ખીને ૨

ચોતિ ઝીતે ૩

કિંમ્બી પ્રનુ-પ્રણામ વાપ

સ્મિત-વિનાસ વદન મ્દાપ

બાલમયુ નાચે ૩

મિક નાચે ૨

બાલિમ-બદ્ધ સદચાર

રેરે કામાગ-નામ

દંપતી વિનામે ૨

સ્વર્ગગજે ૨

“લલિત.”

“મૃદુલા” ની સમાલોચના

૧. અભિનન્દન.

૧. રા. સુખન્ધુએ રચેલું ‘મૃદુલા’ નામનું ૧૭૬ પૃથ્વુ પુસ્તક સુન્દરીસુબોધના આદ-
કાને ચોથા વર્ષની ભેટ તરીકે શ્રી બન્ધુસમાજને પ્રકટ કર્યું છે. હેતુ મૂલ્ય આઠ આના છે.
અમદાવાદના ત્યાગરે સતિકે ઉત્સાહી, હરેલ, વિધારસિક નીતિપ્રિય તથા દેશભક્ત યુવાન
પુરુષોએ પરસ્પર બન્ધુભાવની વૃદ્ધિ કરવાના તથા અન્યોન્યાશ્રયથી પોતાની તેમ જ અન્યની
ઉન્નતિ સારથવાના ઉદ્દેશથી પ્રેરનાક વર્ષોથી સ્થાપેલું મહા બન્ધુસમાજને નામે વિહિત
છે તે મંડલ અનેક રીતે આપણા સાહિત્યની સેવા બજાવતું આવ્યું છે તથાપિ હેની આ
પણ સાહિત્યને ને તે દ્વારા આપણી પ્રજાને મોટામા મોટી સેવા તો સુન્દરીસુબોધ મા
સિન્ની સ્થાપના તથા નિર્વાહ એ જ છે તે માસિક સર્વાંગે જીઓને માટે પ્રકટ થાય છે
અને આપણા પ્રાન્તમા અને સ્ત્રીપુરુષો હેમા લખે છે સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ
અશક્ય છે એ વચન હેતુ મૂલ્ય છે તેવા માસિકની અત્યંત જરૂર હતી હેતુ પ્રથમમા
પ્રજાલ પ્રમાણ હેને આપણી પ્રજા તરફથી મળતો ઉત્સાહભર્યો આવમા તથા અલ્પ સમ
યમા હેનો પ્રસાર એ છે બાપા તથા લેખો અને ખાસ કરીને કાન્યોના સબન્ધમા ઘટતો
ફેરફાર કરી તે માસિકને વિશેષ ઉપયોગી કરી શકાય ખરૂં તથાપિ એટલું કહેવું બેઠએ કે
તે છે તે મિતિમા પણ ધણી અગત્યની સેવા બજાવે છે તેમ જ હેના ઉત્સાહી વ્યવસ્થા
પછી હેને વિશેષ ને વિશેષ ઉપયોગી કરવા ઓછો શ્રમ લેતા નથી પ્રભુ’ હેમનો શ્રમ
સફલ કરે. અસ્તુ

૨. રા. સુખન્ધુ બન્ધુસમાજના અગ્રજ છે હેમણે આ ‘મૃદુલા’ નું પુસ્તક લખીને
આપણા વાર્તાસાહિત્યમા અગત્યની વૃદ્ધિ કરી છે ને તે માટે હેમને અભિનન્દન થટે છે
‘મૃદુલા’ ૧. રા. સુખન્ધુની અવલોકનશક્તિ તથા વિચારશીલતાની, સહૃદયતા તથા રસજ-
તાની, વિશાલ હૃદય તથા બેહમય સ્વભાવની દેશભક્તિ તથા પ્રભુપ્રીતિની, અને ઉત્સાહ
તથા હરેલપણની સખલ સાક્ષી પૂરે છે ‘મૃદુલા’ મા અર્થાથેલા પ્રેરનાએક આપણા પ્રજા
કીય મહાપ્રભો (National Problems) નાજે સમાધાન ૨. સુખન્ધુએ યથાશક્તિ
સચવ્યા છે તે હેમની અનેકદેશીય વિચાર કરવાની પ્રકૃતિ તથા શક્તિના સારા પ્રમાણ છે
આપણી પ્રજાના અનેક મહાપ્રભો સબન્ધી સારો અભ્યાસ કરી, તે સબન્ધી ઉપયોગી લેખો
લખી ૨. રા. સુખન્ધુ આપણી પ્રજાની સખલ સેવા કરશે એની આશા અત્યાશા તો નહિ
જ ગણાય

૨. રા. રા. સુખન્ધુનો ઉદ્દેશ.

(ક) સામાન્ય ઉદ્દેશ

૧. રા. સુખન્ધુનો વાર્તા લખવામા સામાન્ય ઉદ્દેશ શો છે તે બેવા આપણે પ્રયાસ

કરીએ. પ્રસ્તાવનામાં આ સંબન્ધી-તેઓએ લખ્યું છે. આપણી સામાન્ય પ્રકૃતિની અભિરૂચિ વાર્તાઓ, કથાઓ, નવલકથાઓ વિગેરે તરફ વિશેષ છે ને દહાડે દહાડે વધતી જાય છે. આ અભિરૂચિને સંતોષવા જે અનેક માર્ગો ચોજાય છે તેમાં દૈનિક તથા સાપ્તાહિક પત્રો અને માસિકો તરફથી જોવાતી વાર્ષિક ભેટોનો સમાવેશ થાય છે. રા. રા. સુખન્ધુ લખે છે કે “આપી લાભ” છે કે હાનિ તે લેખકે જ્ઞેવાનું નથી.” એ વાક્ય બરાબર નથી લાગતું, કારણ કે અમુક પદ્ધતિ લોકને હિતકારક છે કે હાનિકારક તેનો નિર્ણય લેખક ન કરે તો અન્ય કોણ કરે? વાર્તાકથાનાં પુસ્તકોની ઉપયોગિતા તથા આવશ્યકતા વિશે જોતું ચિત્ત શીકારીય છે તેમને તે પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવી ધર્મ નથી. કથા તરફની લોકોની અભિરૂચિ કાંઈ આજકાલની નથી; તે તો અંતઃક્રિયાલયથી ચાલતી જ આવે છે. આપણામાં તો કથાશ્રવણ ધર્મરૂપે લેખાય છે. વાર્તાકથા તરફની આ અભિરૂચિનાં અનેક કારણો છે. કાવ્યોમાં તથા કથાવાર્તાઓમાં મનુષ્યસ્વભાવ, જીવનપ્રસંગો, સ્થલો, દેખાવો, બનાવો વિગેરેનાં ચિત્રો આવવાથી મનુષ્યમાંત્રને તેમાં કાંઈક વિલક્ષણ રસ (interest) પડે છે. તે વૃત્તિને અંગ્રેજીમાં Human interest કહે છે. શાસ્ત્રમંથનોમાં બુદ્ધિવિનોદનો રસ (intellectual interest) પડે અરે, પરંતુ પ્રમાણમાં human interest તો ઓછો જ. વળી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી લખાયેલા અન્યો સમજવાને ઉચ્ચ પ્રકારની બુદ્ધિ, વિદ્યા, શ્રમ, ધૈર્ય, સમય વિગેરેની જરૂર પડે છે ત્યારે કથાવાર્તામાં તે બધાની બહુ જરૂર પડતી નથી. તેમ જ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ તથા ભાષામાં અપાયેલા ઉપદેશ કરતાં દહાડાનકાગ અપાયેલો ઉપદેશ વધારે સારી રીતે અને સ્વેચ્છાથી મનમાં દર્શી જાય છે. આવાં આવાં અનેક કારણોને લીધે જનસમાજમાં શાસ્ત્રોના વાચનશ્રવણ કરતાં કથાવાર્તાના વાચનશ્રવણ સર્વદા વિગેષ પ્રિય ધર્મ પડે છે, અને ભ્રાંમી સુધી મનુષ્ય મનુષ્ય જોશે ત્યાં સુધી તેમ ચાલવાનું જ, પછી જશે ને શાસ્ત્રોના અભ્યાસકે “રહમીતાની કાવ્યાનિ” કે “કથાવાર્તાની અભિરૂચિ લોકોની અધિગતિ દર્શાવે છે” એમ કહ્યાં કરો. વિદ્યાક્ષેત્રમાં શાસ્ત્રનું રચાન છે તેમ જ વાર્તાકથાનું તથા કાવ્યનું પણ રચાન છે, અને પોતપોતાના રચાનમાં તથા મર્યાદામાં જશે ઉપયોગી તથા આવશ્યક છે. આ ઉપરથી કુપટ્થ થશે કે વાર્તાકથાઓમાં સ્વરૂપથી જ-સ્વભાવથી જ-inherently—કાંઈ પણ હાનિકારક અંશ નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ કર્તવ્યનિષ્ઠ તથા કુશલ લેખકોના હાથમાં તો કાવ્યો તથા કથાવાર્તાઓ લોકોબલિનાં સુખસાધનો નીવડે છે. કથામંથો મનોરંજન, સાથે બોધ દેવાનાં. મધુર વસ્તુ સાથે પથ્ય ઔપાધ આપવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે એ વાતની ઇતિહાસ નિઃસંદાય સક્ષી પૂરે છે. વાર્તાકથાનાં પુસ્તકો નિન્દાય છે તેનું કારણ એ લાગે છે કે એમાં સાના કોગલોની મારક જે વાર્તાપુસ્તકો ઉત્તમ છે તે યદકદાસ તર્જુમીયા વાર્તાનાં હોય છે, અને ધર્મ કે નીતિનો બોધ આપી વાચકને ઉચ્ચમાર્ગ કરવાને રચાને તેના હલકા વિચારો તથા વિકારોને સતેજ કરે છે ને પેરે છે. તેથી વાર્તાઓ ધણેમ્મ સ્વાર્થસિદ્ધિના હેતુથી લખાયેલી હોય છે, યોગ્યહિતના આશયથી નહિ. તેવાં પુસ્તકોનો તો જીમ જોશે અને વધારે બહિષ્કાર થાય તેમ વધારે સાઈ. પરંતુ તેમ કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ કથાવાર્તાનાં પુસ્તકોની અથવા તે વાંચવાની અભિરૂચિની નિન્દા કરવી તે નથી પણ નીતિમય કથાવાર્તાઓ લખવી તે છે. વાર્તા વા કથાનું મધન કુપયમેય દૂષણરૂપ નથી,—દૂષણરૂપ

તો તહેનો દુરુપયોગ છે. લેખમાત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન લોકહિત જ હોવું જોઈએ, અને કાર્તિ, ધન, સન્માન, બુદ્ધિવિલાસ વિગેરે ઉદ્દેશ હોય તો તે ગૌણ (subordinate) જ હોવા જોઈએ મનોરંજન સાથે સોંપે અભિરુચિઓને ધર્મ તથા નીતિની દિશામાં દોરવી અને હેમનું શ્રેયસ્ તથા શ્રેયસ્ સધાય તેવા માર્ગ દર્શાવવા એ જ કાવ્યોનો તેમ જ કથાવાર્તાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ પાત્રો, પ્રસંગો, સ્થલો દેખાવો બનાવો વિગેરેની પર્મદગી તથા આલેખનમાં પણ લેખકની દૃષ્ટિ તે મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રતિ જોવી જ જોઈએ અને જોઈએ અશે તે મુખ્ય ઉદ્દેશની સિદ્ધિ તેટલે જ અશે લેખકની શક્તિ, અવગોચન, જ્ઞાન, કલા આદિની સપ્લતા. રા. ગ. મુખ્યંધુ પણ કથાવાર્તાના ઉદ્દેશ વિશે તથા પાત્રો પ્રસંગો વિગેરેની પર્મદગી વિષે પ્રસ્તાવનામાં આવા જ વિચારો દર્શાવે છે તેઓ લખે છે કે 'જનસમાજના વાર્તાની અભિરુચિ જોઈ બિન બિન જાતની વાર્તાઓ લખાય છે સામાન્ય વર્ગને જ ખુશી કરવા છે એમ માની નાટ્યકાર નાટકને ઉચ્ચ પદ્ધતિએ મૂકવા ચાલ ન કરે તો તે જોઈએ દરજ્જે અયોગ્ય કરે છે એમ મ્હી સમય તેટલે જ દરજ્જે પોતાની સાથે વાચકને ઉચ્ચ ગામી ન કરનાર લેખકો રાખને પાત્ર છે.' ઉદાહરણમાં સાગખોટા ઘણાએ પુષ્પ હોય છે છતાં સુગન્ધયુક્ત પુષ્પનો જ સ્વીકાર કરીએ છીએ તેમ જનસમાજના અમુખ્ય નિન્દાયુક્ત બનાવો અને છે છતાં તહેવા બનાવો વાચક વર્ગની આગમ ન મૂકવા એમ યોગ્ય ધાર્યું છે 'આ ઉપરથી વાચકને ઉચ્ચગામી કરવાનો ગ. રા. મુખ્યંધુનો આશય સંપદ રીતે સમજાય છે, અને કોણ કહેશે કે 'મૃદુલા' માં આ ઉદાત્ત આશય મચવાયો નથી ?

(ખ) "મૃદુલા" નો વિશિષ્ટ (particular) ઉદ્દેશ

હવે ઉપર મામાન્ય ઉદ્દેશના સાધનરૂપે 'મૃદુલા' નો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ શો છે તે આ પહેલે જોઈએ પાશ્ચાત્ય પ્રજાના 'સસર્ગો' અને તેમાં પણ ખાસ કરીને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના અભ્યાસે આપણા ઉપર એવી તો અસર કરી છે કે એની પૂર્વે કોઈ પણ વિદેશીય પ્રજાએ કરી નથી સક્ત સાક્ષર ગોવર્ધનનામની ભાષામાં બોલીએ તો આપણા દેશમાં 'ત્રિવેણી સંગમ' થયો છે એક પક્ષે સંસ્કૃતના અભ્યાસથી પુનર્જીવન પામતી ભાવનાઓ, દ્વિતીય પક્ષે પાશ્ચાત્ય પ્રજાના આચારવિચારો અને તૃતીય પક્ષે આપણા લોકોની પ્રચલિત રૂઢિઓ એ ત્રણેનું સંઘટન-મન્યન-ચાલે છે ને તે ત્રણે આત્મક્ષણ (self-preservation) માટે પ્રયાસ કરે છે એ મન્યનની અશાન્તિમાંથી આપણી પ્રજા ન્યારે મુક્ત થશે ને તે કમી દિશા સ્વીકારશે તે તો પ્રશ્ન જાણે ! આ મન્યનદશાએ આપણી પ્રજા સમક્ષ બિન બિન મહાપ્રશ્નો (Problems) ઉભા કર્યા છે અને બિન બિન દૃષ્ટિબિન્દુઓથી જોનાર વિચારકો તહેનાં બિન બિન સંમધાનો સચવવા પ્રયાસ કર્યા કરે છે આ મન્યનમયની ગિચાતિનું ચિત્ર આપવાના અને પ્રત્યેક અંશે પોતાને ચોખ્ખા લાગતા માર્ગનું સચન કરવાના ઉદ્દેશથી ગુર્જર પ્રજાના લોકપ્રિય યર્ધ પડેલી "સરસ્વતીચંદ્ર" ની નવલમાંથી ગોવર્ધનનામનામએ લખી છે કોઈકે તેવા જ આશયથી પગ્નુ ધણા ન્હાના પાયા ઉપર "મૃદુલા" ની વાર્તા લખાઈ હોય એમ અવગણ થાય છે આમ કેહી તે ઉભય પુસ્તકોની સરખામણી કરવાનો ઉદ્દેશ નથી-ઉદ્દેશ તો માત્ર તે ઉભય પુસ્તકો અનેક રીતે બિન હોવા છતાં યોગ્ય અંશે હેતુની

પાત્રોની મારફત પ્રસંગો પણ અમુક અમુક સિદ્ધાન્તોનાં દર્શાવતરૂપ, (typical) છે. પસંદગી તથા આલેખન સારાં છે અને ગ. રા. મુખ્યન્ધુની ઔચિત્યબુદ્ધિ તથા કલાપ્રાવી-
રૂપના વિશેષ પ્રમાણો છે. ઉચ્છ્વાસ ૪ થો આપણા આધુનિક સુશિક્ષિત યુવકોના વાર્તાવિ-
નોદના દર્શાવતરૂપ છે. જ્ઞાતિભોજન સમયે થતું “ ડિસ્કશન ”-વાગ્વિવાદ, કૌમુદી મહોત્સવ,
પ્રબોધને ત્યાં એકત્ર થયેલા મંદલમાં વિલાપત ગમનના પ્રશ્નસમન્ધી ચર્ચા, પ્રવાસ આદિ પ્રસ-
ંગોદ્ધાર ગ. રા. મુખ્યન્ધુએ આપણા સુશિક્ષિત યુવકોના વિનોદો (recreations) નું ચિત્ર આપ્યું
છે. ઉચ્છ્વાસ ૧૭ મો તથા ૨૧ મો આપણા યુવકોની રંગોદગમના બહેતી દેશસેવાની મહેચ્છા-
ઓનું ચિત્ર આપે છે. અખેડ ખલચારી પેગનજી તથા પોતાની પ્રિયતમાના અવસાન પછી
પુનર્લેખન કરવામા રોહભાવ ગણનાર વિદ્યુત પ્રબોધ દેશસેવામાં પોતાનું મર્વસ્વ સમર્પણ કરનાર
દેશભક્તોના દર્શાવતરૂપ છે. ઉચ્છ્વાસ ૭ મો આપણા સ્ત્રીમંડલે કેવી સહૃદયતાથી, કેવા પ્રેમથી
કોઈને જગ પછી ઉદ્ધેગ ન થાય અને મર્વને આનંદ થાય તેવી પરસ્પર મસ્કેરીઓ કરવામા
કે કાંઈકે વાગ્વિનોદમા કે સૃષ્ટિમૈન્દર્ધનો અમરતાથી ઉપભોગ કરવામા અને તે દ્વારા ધર્મ-
મદિમાનું અમરણ તથા ચિન્તન કરવામા અને એવા એવા અનેક ધર્મ આનંદો ભોગવવામા
અવકાશનો પ્રસંગે પ્રમગે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ તે સૂચવે છે. “ કૌમુદી ઉત્તમવ ”
તથા “ પ્રવાસ ” નો પણ તેવો જ હેતુ છે ઉચ્છ્વાસ ૧ લો તથા ૬ ઠો આપણા ન્દાનકંડી
નાતોવાળા સસારને પરિચિત “ વિવાદની વાતો ” ના જુદા જુદા પ્રકારના ચિત્રો છે, પરંતુ
છઠ્ઠામાં કમલાના મુખમા જેવી સ્ત્રીને યોગ્ય તથા સ્વાભાવિક મકાઈ છે તેમ ૧ લામા શા
ન્તિદાના મખન્ધમા થયું નથી લાગતું. લક્ષ્મી ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોદ્ધાર દેહલક્ષ્મ જ નહિ પરંતુ
રોહલક્ષ્મ-“ આત્મલક્ષ્મ ” (?)—હૃદયલક્ષ્મ-એ જ ખન લક્ષ્મનનું હૃદય-તારતમ્ય-છે એમ સૂચ-
વાણુ છે. જ્ઞાતિભોજનનું ચિત્ર તાદશ-આબેહુબ-છે ને જ્ઞાતિભોજન તથા ‘ પાર્લી ’ ની લાખ
દાનિની સખામણી કન્તા બોલાયેતું કુમુદકાન્તનું વાક્ય “ જ્ઞાતિભોજનમા તો નીચતે ખવાય
અને પાર્લીમાં તો ‘ ડીશમા ’-ચાગામા-કાક નખતું પડે ” એ હાસ્યજનક છે. તેમ જ ‘ તે
પ્રમગે કગાયેસો હૃદયદાર ‘ મોક ’ પાજવાના રીવાજ ઉપગ્નો પ્રહાર પણ યોગ્ય છે. તિલોત
માના દેવાસપનો પ્રસંગ બહુ જ દુઃખકર છે, પરંતુ ત્હેને લીધે પુરૂષોના અને ખામ કરીને
લેખકોનાં પુનર્લેખનો મખન્ધી ટીકા કંગવાની ગ. રા. મુખ્યન્ધુને તક મળે છે. પતિપત્નીના મેહના
તથા હેમના દાંપત્યભાવના ભાવમય ચિત્રો તો પુસ્તકમા મ્યાને રંધાને દૃષ્ટિગોચર થાય છે,
અને પ્રસવ માટે ‘ વિદાય ’ થતી સીમન્તિની સ્તિયોત્તમા તથા પ્રબોધના વિયોગમમયનું ચિત્ર
પણ યથાસ્થિત છે. લખવાનું તો બહુ છે પણ આટલેથી જ સંતોષ માનવો પડે છે.

સ્થાનોની પસંદગી તથા આલેખન ઉંચા પ્રકારનાં છે ને જેમણે તે જોયા હશે તેમને
તે તે સ્થાનોના વર્ણનની તાદશતાનું જ્ઞાન થયા વિના બાગે જ રહેશે. ચોપાટી, તાપીનદીનો
તટ, પ્રભાસપાટણ અને ત્યાંનાં નિવેણીસગમ, વિગેરે દ્વારા સૃષ્ટિમૈન્દર્ધના આલેખનનો લાખ
લેવાયો છે, અને તે ગ. રા. મુખ્યન્ધુની અમરતાના તથા પ્રભુમદિમાની પ્રતીતિનાં માર્ગ પ્રમાણ
છે. મનુષ્યે એકા મન્દિરે કન્નાં પ્રભુએ એવી સૃષ્ટિના મુદ્દલ વા આદ્યુત બનાવે અને
દેખાણોથી પ્રભુના અસ્તિત્વનું તથા અગ્નિત્વ પ્રભાવનું મંગેષ્ટ જ્ઞાન થાય છે, નાસ્તિક
મન પણ મડીમઝ બકિન-નમ બને છે, એ ગ. રા. મુખ્યન્ધુના વિચારોની યથાર્થતા પણ

નહિ સ્વીકારે? તેમ જ તીર્થધારાઓ ધર્મરૂપે ગનાવામાં આ માન્યતા પણ ઝળખાત હોય એ રા રા ‘મુખન્ધુના અનુમાન ખડક લાગે છે આગુ મહેષમાં પાત્રો, પ્રમગો, સ્થાનો વિગેરે રા રા મુખન્ધુના ઉદ્દેશની સિદ્ધિને અનુકૂળ છે

૪. “મૃદુલા” માં ચર્ચાયેલા કેટલાએક મહાપ્રશ્નો.”

‘મૃદુલા’ ના પુસ્તકમાં આ ખાસ અગત્યનો વિષય છે, તો પણ સ્થાનમર્યાદાને લીધે હેમાં ચર્ચાયેલા સર્વ વિષયો ઉપર નહિ બોલી શકાય એટલું જ નહિ પરંતુ જે જે મહાપ્રશ્નો મળ્યાની બોલીથી તે વિશે પણ મહેષમાં જ સ્પષ્ટ કરી મતોપ માનવો પડશે

આપણો હાલમાં મોટામાં મોટો પ્રશ્ન એ છે કે ભારતવાસીઓના પ્રજાકીય ઐક્ય (National unity) ને અર્થે હિન્દુ, મુસલમાન પારસી વિગેરે ઉપપ્રજાઓના પન્સપ સખન્ધ કેવા નહેવા નોંધાયે? એ મહાપ્રશ્નનો ઉત્તર ન ન મુખન્ધુએ પ્રધોત, કરીમહમદ, પેસ્તનછ વિગેરેના અને મૃદુલા, તિનોત્તમા, બુદ્ધિદા શીરીન સક્રીના વિગેરેના સખન્ધ હાન સૂચવ્યો છે જેને તે સખન્ધી મવિસ્તર વાચકુ હોય હેને આખી ‘મૃદુલા’ અને ખાસ કરીને “દેશસેવા” વાળો ૧૭ મો ઉચ્છવાય વાચી જવા વિરુદ્ધિ છે માન એક એ વાક્યનુ અવતરણુ અત્ર કરીયુ ‘પ્રજાકીય સમિતિ તરફથી એઠ અવી મઘ્યા કહાડવામાં આવી હતી કે જેની અઠ હિન્દુ મુસલમાન, પારસી યાહુદી, અને ઉગ્રજ મર્વે વખતો વખત મળતા અને ઐક્યતા માટે તજવીજ ંતા. ઐક્યતાને માટે એક જ ભાષા ઉપ- સર્વેએ ભોજન ચેવુ નોંધાયે, એક જ ધર્મ હોવા નોંધાયે એમ તેઓનુ માનવુ નહોતુ, અને તેથી થણા યુવાનો હેમાં ભાગ લેતા” ‘હિન્દુ, મુસલમાન પારસી - યુરોપીઅન મહાન નરોતી. ‘જયન્તીઓ’ એક જ તરેહના ઉત્સાહથી ઉજવવામાં આવતી ગમે તે પ્રામનો પ્રશ્ન ઉભો થતો તો પણ સર્વ પ્રમવાગા પોતાનો જ પ્રશ્ન છે એમ માની તન, મન, અને ધનથી માહાત્મ્ય કરતા” જ ન મુખન્ધુની પ્રજાકીય સમિતિની યોજના સૂચક છે ને બહુ ખીનવાયલી (developed, worked out) ન હોવા જતા મનનીય છે

આપણા ગળ્યકર્તાઓ તરફ આપણો મળન્ધ કેવા રહેવો નોંધાયે તે સમન્ધીનો ઉત્તર પણ તે જ ઉચ્છવાસમાં સૂચવાયો છે તેમાંથી એક જે અવતરણુ અત્ર ટાકીયુ પત્રમાં તથા મંબામાં એવો એઠ પણ વિષય નહોતો આવતો જેથી એક પ્રામને અન્ય પ્રામે ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન થાય, એવો એક પણ વિષય નહોતો - જેથી સરકાર પ્રામે દ્વેષબુદ્ધિ છે એમ જણાય. “દ્વેષબુદ્ધિ” શબ્દ ખાસ અગત્યનો છે સરકારના કામોની ચર્ચા ન કન્વી કે આપણા કુખ ન દર્શાવવા એમ નહિ પરંતુ તે મર્વે મરકાને મદ્દ કન્વાના હેતુથી કરતુ, દ્વેષબુદ્ધિથી નહિ આપણા ‘એકરટીમિસ્ટ’ બાહ્યોને આ વાત ભાગ્યે જ ગળે કિન્ચો, પન્તુ હેનો દરેલપણાની તથા યોગ્યતાની બાંધતમાં વિચારનીય મનુષ્યને શકા થાય તેમ નથી ‘એ સમિતિમાં એવો એક પણ નિયમ નહોતો, એવુ એક પણ કાર્ય નહોતુ, - તેથી મગરારી નોકરો બાન ન લઈ શકે’ આ વાક્ય મપ્રયોજન (significant) છે ને આ પણ પોતાનામાં જ વિભાગ વિગેષ કીઠ નથી એ મિદાન્નુ સૂચક છે

વિદ્યાર્થીઓએ રાજકીય બાબતોમાં ભાગ લેવો જોઈએ કે નહિ ને લેવો જોઈએ તો કેટલે અંશે લેવો જોઈએ એ પ્રશ્નોની ચર્ચા ચોથા ઉચ્છ્વાસમાં થઈ છે. એક-ચાક્ર ખામ લક્ષ ખેંચે છે. “વિદેશ ને વિદેશીના તિરસ્કાર એમાં જ સ્વદેશ પ્રીતિનો સમાવેશ થતો નથી.” આપણા કેટલાએક દેશીજન-ધુઓએ આ વાક્યનું રહસ્ય સમજવા જેવું છે.

સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓએ દેશસેવામાં કેવા પ્રકારનો ભાગ લેવો જોઈએ એ સંબંધી ઉત્તર ‘મૃદુલા’, તિલોત્તમા, બુદ્ધિદા, વિગેરેના પાત્રોદ્ધાર સચવાયો છે, પરંતુ તે સંબંધી ખાસ સચન ૧૭ મા ઉચ્છ્વાસમાં છે. આ પ્રશ્ન ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે અને રા. રા. મુખ્ય-ધુએ આપેલો ઉત્તર એક પક્ષે “સ્ત્રીઓએ તો ઘરકામ જ કરવું જોઈએ” એવા અભિ-પ્રાય વાળાને નહિ કચે તો બીજો પક્ષે દેશકાલનો વિચાર ન કરનાર, અને “ચંદ્ર ચૂલા ખીચી ખાઉ” કરનાર ઉતાવળીઆ ‘સુધારવાળા’ ને પણ ભાગ્યે જ ક્યારે. પરંતુ દેશ-કાલ વિગેરે પરિસ્થિતિ (circumstances) લક્ષમાં લેનાર ઠરેલ વિચારકોને તો હાલને માટે તે જ માર્ગ ઉચિત જણાય છે, અને તે પણ સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓને માટે-અર્થ સ્ત્રીઓને માટે નહિ. પોતાના કુટુંબની ગિચતિને કે સુખનો વિચાર કર્યા વિના સારાં ‘દેશનેબલ’ કપડાં પહેરી ‘મીટીંગ’ ને પોતાની ‘ગ્રેજન્સ’-હાજરી-થી ‘ગ્રેમ’ કરનાર-શોભાવનાર સ્ત્રીઓની આર્થસંસારને દમણ નો બહુ જરૂર નથી જ; તેમ જ રિચતિ તથા સમય છતાં પણ પોતાના અવકાશને પરનિન્દામાં કે અન્ય નકામા કામોમાં ઉપયોગ કરનાર સ્ત્રીઓને કાંઈક ઉપયોગી કાર્યો કરતા રીખવવાની પણ બહુ જ જરૂર છે.

સ્ત્રીશિક્ષણનો તથા સ્ત્રીપ્રતિષ્ઠા (Position of women) નો મહાપ્રશ્ન પણ આખા પુસ્તકમાં ભિન્ન ભિન્ન પાત્રો તથા પ્રસંગોદ્ધાર ચર્ચાયો છે. બુદ્ધિદા, તિલોત્તમા તથા મૃદુલા સુશિક્ષણના દદાન્ત છે તો વિદુલા તથા મંજુલા અયોગ્ય શિક્ષણના દદાન્ત છે. બુદ્ધિદાની ન્દાની નિશાળનો શિક્ષણક્રમ તથા એથી ચારનો શિક્ષણસમય આપણા રીતરીવાજને વિશેષ અનુકૂલ છે, ને દેશમાં સ્ત્રીશિક્ષણ પ્રસારવાની ઈચ્છા ગણનારે પહેલુ એ જ સૂત્ર શિખવાનું છે કે રીતરીવાજ એકદમ કાંઈ દેવી સકાય નહિ માટે શિક્ષણવ્યવસ્થા એવી રાખવી જોઈએ કે તેને અનુકૂળ થઈને કર્મસિદ્ધિ કરાય. આપણે ભપકાબધ નિશાળો નથી જોઈતી, આપણી મર્યાદાશીલ વનિતાઓને માટે તો ક્યારેયનોની મારક થોડે થોડે દૂર બળે કલાકની ન્દાની શાલાઓની જરૂર છે. આ ઉપયોગી બાબત વિશે આપણા સુશિક્ષિત લોકો કેમ બેદર-કાર રહે છે તે સમજાવતું નથી. આધુનિક શિક્ષણવ્યવસ્થા તો કેવળ નામની જ છે અને તેથી પ્રમાણમાં બહુ જ થોડો લાભ થવા સંભવ છે. પોતાનાં કર્તવ્યો ઉત્તમ રીતે કરતાં શીખવે તે જ યોગ્ય શિક્ષણ કહેવાય અને કોણ કહી શકશે કે હાલનો કન્યાશિક્ષણનો ક્રમ સ્ત્રીકર્તવ્ય બરાબર શિખવે છે? તો પછી લોકો સ્ત્રીશિક્ષણને નિન્દે એમાં શું નવાઈ? લોકો કાંઈ યોગ્ય-યોગ્ય શિક્ષણનો વિવેક કરી શકતા નથી, તેઓ તો હાલમાં અપાતા શિક્ષણથી લાભ થતો નથી જોતા-અચિત્ તો ઉલટી હાનિ થતી દેખે છે-એટલે પછી હાલની શિક્ષણ વ્યવસ્થાને બદલે તેઓ, તો સ્ત્રીશિક્ષણને જ નિન્દે છે. “ન્દાની બાલિકાઓ ઉપર એવા સંસ્કાર-પાઠવામાં આવે છે કે તેમને આગળ જતાં બારે પડે” એ રા. રા. મુખ્ય-ધુનો આધુનિક શિક્ષણ-

વસ્થા ઉપરનો આરોપ જોટલો ગંભીર છે તેટલો જ સત્ય છે. આ અગત્યના પ્રશ્ન ઉપર આ પછી વિચારકોએ તથા શ્રીશિક્ષણના દિતેન્દુઓએ સર્વદેશીય વિચાર કરવો ઘટે છે.

‘વિધવાઓનું શું કરવું’?—એ પણ આપણા આર્યમંત્રાગનો એક પ્રશ્ન છે ને તે સંબંધી ઉત્તર રા. ગ. સુબન્ધુએ છુદ્દિદાદાર સચબ્યો છે. કુમુદના પાત્રદારા રા. રા. ગોવર્ધનરામભાઈએ સચવેલા માર્ગથી તથા મીસીસ અનીએસન્ટે અનેક બાબતોમાં તથા લેખોમાં સચવેલા માર્ગથી રા. ગ. સુબન્ધુની સચવા બહુ ભિન્ન નથી. એક રીતે જોતાં જુની પદ્ધતિવાળાઓના અને સુધારાવાળાના અભિપ્રાયોની યાજ્ઞાંજ કરીને દેશસ્થિતિને અનુસરતું સમાધાન (compromise) અત્ર સચવાયું છે. પરંતુ “કુમુદ અને છુદ્દિદા જોટલો અને જોવા પ્રેમ આ પછી સામાન્ય વિધવાઓમાં હોય છે? તેવા પ્રશ્નનો મયમ તેઓ ગંभीર શરૂ એમ ધારતું એ યોગ્ય છે? તેવો સંયમ રાખવાની એટલી બધી થી જરૂર છે? પુનર્વ્રતમાં એવું શું મહા ધોર પાતક છે કે બિચારી અનાથ સ્ત્રીઓને આખી જીવન દુખમાં ને ઓશીયાળાપણામાં ગાળવાની જરૂર છે?”—એ અને એવા એવા, સુધારકોના અનેક પ્રશ્નો તો અનુગત જ આવ્યા છે. તથાપિ એટલી વાત તો કબૂલ કરવા જોવી છે કે—

“છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા જ્ઞેન! માભાગ્યથી કે

છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા જ્ઞેન! સૃગાન્ધી કે,

એ કલાપીની પંક્તિઓમાં તથા રા. ગ. વમન્તવિનોદીની

“પ્રિયસ્વામીને શાન્તિ મળે એવું અનેક આદર,

તમારે જ આ અવશેષજીવન જગતમાં જીવ્યું બહુ,”

એ પંક્તિઓમાં કાંઈકે વિલક્ષણ ‘પવિત્રતાવાળું સાત્ત્વિક ચિત્ર આગ્રેખાયું છે. છુદ્દિ તથા ન્યાયની દૃષ્ટિથી નિર્દય જણાતું તથાપિ ન મમજી શકાય, ન મમજતી શકાય તેવી ક્રોધિક આંતરૃત્તિને ઉદાત્ત લાગતું વૈધવ્યચિત્ર કુમુદ તથા છુદ્દિદા એ ઉભયપાત્રો આર્યસંસાર મમજા રજી કરે છે ને કાણુ કહેશે કે તે ઉપેક્ષાને જ પાત્ર છે?

વિસાધતગમનનો મહાપ્રશ્ન પણ હીક ચર્ચાયા છે, તથાપિ એટલું નો કહેવું જાગ્રેહશું કે દુર્ભાગ્યે અન્ય મહાપ્રશ્નોની મારફત એમાં પણ બધી ખુબી માત્ર ચર્ચામાં જ સમાયેલી રહે છે—આચારમાં નહિ. આશ્વા માત્ર એટલી જ રહે છે કે માંસાન્તિક કલિઓના મંબન્ધમાં વારંવાર બને છે તેમ આમતેમ મન્યન યથા પછી, બહુ ખુબ હોળાયા પછી, સત્ત્વ ઉપર તરી આવશે, અને આપણા મંસારમાં આવતા આંતરૃદ્ધતી શાન્તિ ધર્મ કાંઈકે યોગ્ય માર્ગ સૂઝશે. આ મન્યનકાલમાં અમંબદ્ધતા-પૂર્વાપર વિરોધ-incompatibilities-તદન સ્વાભાવિક છે ને બલે બીજા આક્ષેપો કરે પરંતુ તેથી બહુ મબગવા જેવું નથી. શુદ્ધ હૃદયના પામ-મણિથી કાર્યરૂપી ધાતુમાત્ર સુવર્ણ બને છે, માટે મર્વ કરતાં શુદ્ધ હૃદય (sincerity), અને મતાન્તરમતિષ્ઠતા (tolerance) એ બેની આ કાગમાં બહુ જ જરૂર છે. તેમ જ એ પણ સોરી પેકે અમંબમાં ગમવા જેવું છે કે અર્પણ વિના કાર્યમિદિ બાગ્યે જ થાય છે.

તિલોત્તમાનો દેહવિલય ગં ન સુખન્ધુને ' પુરુષોએ પુનર્લેખ કરવું જોઈએ નહિ ?' એ પ્રશ્ન ચર્ચવાનો પ્રમગ આપે છે પદ્મનાભનું લક્ષ સુખી થાય છે એવું દર્શાવનાર લેખક પુરુષોએ પુનર્લેખ ન જ કરવું જોઈએ એમ કહે એવું તો ન મળે, પરંતુ ઉદાત્ત, નિસ્વાર્થ સ્તેષ વાન્-અથવા સ્નેહમય-પ્રેરણાને મતલ વિષુદ્ધ રાખી ઉત્તમ સ્ત્રીઓને માટે વૈધવ્યનું તો ઉત્તમ પુરુષોને માટે વૈધુર્યનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે સૂચવે છે

જો વિના અનેક પ્રશ્ના ચર્ચાયા છે પરંતુ આપણે તો આગલાથી જ સતોય માનવો પાસે

ઉપસંહાર.

આ મહાપ્રશ્નો ઉપરાત ગં ન સુખન્ધુની કેટલીક પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે પુરુષવર્ગની ગેરલાજરીમા ઘણીખરી ખાન્સી સ્ત્રીઓ પોતાને ઘેર કાર્ગ મમજાજ અર્થે આત્મનાને જે વિનયપૂર્વક મર્માદક્ષીય રીતે સ્વાગતસંસ્કાર આપે છે તેની અને તેવે પ્રમગે સામાન્ય રીતે પેલા બિચારાને બહુ જ અગવડ પડે તેવી રીતે ઘણી ખરી હિન્દુ સ્ત્રીઓ મુનિનત ધારણુ કરે છે તેની સરખામણુ કરી હિન્દુ સ્ત્રીઓના આભાવિક આતિથ્યમા આ ખામી છે એમ યોગ્ય રીતે (૧૮ મે પાને) દર્શાવ્યું છે, તેમ જ (૧૫ મે પાને) ધાર્મિક શિક્ષણુ વિશેની દીકા પણ જણાવે છે આ ઉપરાત પ્રસંગે પ્રમગે કમચેલા સક્ષિત વ્યગ્ય સચને (vagrant happy-go-lucky touches) પણ ગં ગં સુખન્ધુની અવરોક્ત શક્તિના તથા મનતાના સાગ પ્રમાણે છે મુજબતી, અસ્કૃત તથા ઉચ્ચ સાહિત્યમાંથી જે અવતરણો (quotations) રથાને રથાને પ્રસંગાનુગુણ અપાયા છે તે ગં ગં સુખન્ધુના વાચન મનતા અને આશ્ચિત્યસુદ્ધિ દર્શાવે છે

બાપા નથી બહુ સગલ કે નથી એવી કદિન કે જેનાથી 'શુદ્ધ મુજબતી'ના દિમાય તીમા ખપવા માગનાનઓ બહુ છે 'જોજ જળવાયલી' સ્ત્રીઓ સ્નેહસાગ સાહાયથી 'સમજી શકે તેવી બાપા છે, જો કે પુસ્તકમા દર્શાવેલા વિચારો તથા ચર્ચાવેલા મહાપ્રશ્નોમા તેમને મતાગમ પડે, કે નહિ તે બાબતમા શકા રહે તેમ છે તથાપિ એટલુ કહેવું જોઈએ કે વિચારો આચારોની ખૂંદલા આવે છે, અને આવા આવા વિચારોનો પરિચય ધીમે ધીમે આપણી સ્ત્રીઓને થવો જોઈએ, કાણુ દેશોન્નતિના ઉદ્ધાત કર્વમા તેમના સાહાયની બહુ જ જરૂર છે 'કિં થકુના' સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે'

આ સમાવેશના સમાપ્ત કરવા પૂર્વે અમરે પુન ગં ગં સુખન્ધુને અન્ત દર્શાવે અભિનદન આપીએ છીએ, અને વિના સગચે આપણી સ્ત્રીઓના લાયમા મૂડી શકે 'મૂંડલા' જેવાં અનેક ઉપયોગી પુસ્તક લખવા તેઓ શક્તિમાન થાય એમ હમરે

ફારસી કવિતારચના

૧. ગ. ન્હુટોડબીઈ ઉદયગમ હાન ને કે વણા વૃદ્ધ થયા છે તો પાપુ તેમની કામ કંવાની શક્તિ ખરખગ જીવાનને પણ ચરમાવે તેવી છે. ન્હુપિંગન નામનું શાસ્ત્રીય પુસ્તક એઓ ફર્યો વખત થયા પ્રસિદ્ધ કરે છે, તેમા જે જે જાણતોનો મનાવેશ કરેનો છે તે જોતા જરૂર એમ જ થાય છે કેમકામ ત્હી ગ. ગ. ન્હુટોડબીઈએ દીવાનગીરી વાના મત્તા મિતાખખાનીમા વિશેષ મગ માગ્યો હશે એ પુસ્તકને સબધે જે સંશોધન તથા સમ્રથન જવા પાયા હશે ત્હનો ખ્યાલ માત્ર એ પુસ્તક જોયાથી જ આવે હાનમા જુપિંગનનો ભાગ નીજે, ફારસી કવિતારચના વિશેનો મ્હાગ જોવામા આવ્યો છે. મ્હેવુ ખીન-જરુતુ છે કે તે મ્હે મ્હેટા આદલાદથી વાન્યો છે મ્હેમ ન જોવર્ધનગમ ત્રિપારી જોડે વળી વખત મ્હારે શ મી જ્ઞશાસ્ત્ર વિરો વાતચીત ચતી હતી એ બારામા વિતારચના મી રીતે થાય છે, શમી જ્ઞતા ગણુ માત્રા મુજબ છે વર્ડ મુજબ, તે ક્ષેત્ર ગઝલની ચના વગેરે વિશે ઘણી બારીમાથી તેઓ તપાસ મતા. પ્રેશવરાન હર્વેદ ભ્રુવ જોડે પગ મ્હારે એ સબધે પ્રમગ પડેતો અને એ અને વિહાનોને યથાશક્તિ મ્હગુ બારાની કવિતા ચનાનું મ્હે દર્શન કનવેલુ શ મી ગઝલો-મેતખાજી-બારાની તથા ચનાની મી શને લીધે હાનના જમાતા પગ એ-જાતની ઉગી અસર મતી આવી છે અને ગઝલખાની શુ વાય તાગ કે શુ માખખાન, અનેને વણી પમદ આવે છે આમ થનાનુ મુખ્ય કારણુ એમ સમજુ છુ કે મુસનખાનોના સંસર્ગને બીધે આપણા સાબજવા તથા જલજવામા પ્રેક્ષા જ છૂટી કાઢે શાએજોની ગઝલો આવેલી વળી તે ઉપરાત ગવૈયા તથા નાચનારી ગાનારીઓના ગાયનમા પણ ગઝલનો વધારે ઉપયોગ ચતો હોવાથી ગુજરાતીમા પણ તેનુ અન ગણુ કઠવા શ્વિઓનુ મન દોડેલુ ગુજરાતી પિંગનના મ્હાગ લગભગ અજ્ઞાનને લીધે તેમ મનફૂર મ્દ ગૃહઓના શ સી બાપાના અગ્રાનને નીધે હુ તેમને એ જમાન તથા તેમા લખાતી ગો (કવિતા) ની ખૂબી તથા તેની કાચરચના ઘણી જ અસતોષ રીતે મનનની શરૂતો, અને ત્યાથી જ મ્હા. મનમા હવુ કે અને બારાના પિંગનથી મુત એવા માણમને હાથે ને એ કામ માથે લેવાય તો જરૂર બાપાની એક મ્હોગમા મ્હોની જોગ પૂરી પડે અના યાસે મ્હારો આ વિચાર. ન્હુટોડબીઈને હાથે અમલમા આવ્યો છે નર્મદાશ મી ત્યજો બાગાશમરુ હાફેઝનું અનુક્રણુ તથા હરિપ્રેમપચદ્ધી મહિવાવની પ્રેમજીવન તથા અ બેદોર્મિની ગઝલો દેરાસરીનુ મુનખુન અને જોવર્ધનગમ ત્રિપારીની દીધા હોગ પિના અત્ત વાજી એતેએ ફારસી લદ્દલુ પગ કવિતા આ ગત્તા મુજબતી બારા કેક અનુપમ રૂપમા પ્રમશી ગહે છે તે ખતાવી આપ્યુ છે પારસી લેખકો જેવા કે મનુમખ વગેરેની વમથી પણ ફારસી મેતખાજીનો ઉપયોગ થયો છે, પણ ગજનામુ વગેરે પુસ્તકો આપણા ગુજરાતીઓમા જેવા ઉપગ જલાવેના કા થો લોકપ્રિય થઈ પડયા છે તેવા ન થઈ પડેલા હોવાથી તેથી તરફ આપણું ધ્યાન વિશેષ ખેંચાય નથી સમૂત અને લીંદી જ્ઞશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન આપણા જુના કવિઓમા મુત્તરુ તેમ જ મહીનુ પણ ૯૩ પ્રેમાનદે મ્હેલી પ્રતિશા, તથા દયાનમતા લિંદી મ્હે ત્હેનુ પહોંતો પૂરાવો છે પરતુ ઉર્દુ યા ફારસી લદ્દલ પદ કવિતા કઠવા તરફ તેમનુ મુખ્યખાના શિ જે મુશ્કેલી હાખના તરીકે

ગોવર્ધનરામને નહેલી તે વખતે ત્હેમને પણ નડી હોય કારણ કારસી કવિતાચના સમજાવે યા શિખવે એવું આગળના વખતનું એકે પુસ્તક હોવામાં જણાવેલું નથી. આ સમજાવે લીધે રા રણછોડભાઈના કાર્યની કીમત વધે છે કારણ ગુજરાતી ભાષામાં ઘર ભાષાની કાવ્યરચનાની સમજૂત આપવા પ્રથમ જ પ્રયત્ન કરેલો એ ગુજરાતી તથા કારસી અને ભાષાની રચનાનું મૂળ જ્ઞાન હોય તો જ બની શકે રા રણછોડભાઈ કારસી ભાષાની કવિતાગચનામાં ખૂબ ઉડા ગયા છે અને સાથે જ્યાં જ્યાં આપણા છદો જોડે એ ભાષાના છદોને મજાતાપણું આવે છે ત્યાં ત્યાં તે બાબત દાખવા દેલી સાથે સ્પષ્ટ કરતા ગયા છે (પૃષ્ઠ ૮૪ નારાયણ), કારસી છદ શાસ્ત્ર વિગે કેટલાક ઘણા સાગ્ર થયો પોતે જોયા છે, તેમ જ ઉર્દૂ ગ્રંથોનું પણ પોતે અધ્યયન કર્યું છે, અને તેથી દરેક છદને છોડે તેના જ માપનું એક ગુજરાતી ઉદાહરણ એક ઉર્દૂ અને એક કારસી એમ આપતા ગયા છે એ વાત ખરી છે, કે જે એ પુસ્તકની કીમત ન સમજે તેને માત્ર ઉર્દૂ તથા કારસી છદ શાસ્ત્રગ્રંથના પુસ્તકોના ઉતારા જેવું એ લાગશે કારણ પ્રસ્તુત પુસ્તકનો મોટો ભાગ ત્હેમના પુસ્તકોમાંથી ઉતારી લીધેલી નકલ છે પરંતુ ત્હેને લીધે એ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ખીલકુલ ખામી આ વતી નથી કારણ એ પુસ્તકની ખરી ખુબી એ નકલ નથી, પરંતુ દરેક છદ એટલે કારસીમાં જોને "ખસર કહે છે તેની નીચે, જે માત્રાનું માપ, જે ગુજરાતી ઉદાહરણ આપ્યા છે તે છે, કારણ આને લીધે જ માત્ર એકલું ગુજરાતી જાણનાર માણસ પણ આ પુસ્તકનો લાભ લઈ શકે છે, અને કારસી ભાષાની કવિતાની રચનાનું મૂળ રૂપ સમજી શકે છે

આ પુસ્તક એક ખીજી રીતે પણ આપણી ભાષામાં ખાસ આવરદાલાયક છે કારસી ગમ્યોના કેટલાક સરમમા સરસ નમુના એમાં ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આયા તે દરેકનું સુદર સાચું, તથા સરળ ભાષાતર આપી, આપણા સાહિત્યકારોને એ ની કિતમતાનું લેખકે દર્શન કરાવ્યું છે

દાખના તરીકે, પાને ૮૦ મે,

“ જાહી રૂપત વલૂબો મૂલ દહાનત મૂચવ લદા

કદત સર્વે રવાને દિક, સતત રીહાને બાગે જા. ||

વાહ! તારૂં બદન શુદ્ધાખના કુલ જેવું છે, અને ત્હારૂં મ્હો કુલની હસતી કળી જેવું છે, તારી કાઠી સરોના ઝાડ જેવી સીધી છે, અને ત્હાગ ગાલપરના આછા કાગા વાગ તે સ્વર્ગના કુલ જેવા છે.*

અથવા તો પાને ૮૩ મે,

* પચાસમે પાને જે ગુજલ મેનુ બાધાતર આપવું રહી ગયું છે અને અત્રે પણ ખીજી કડીનું બાધાતર આપ્યું નથી, ૫૦ પાનાના મ્હોટા પુસ્તકમાં આ જે જગ્યાએ જ એટલી ખૂલ થએલી છે

દિલમ વિરુ શુદ અજ ગમત, ગમત જોદિલ વિરુ નશુદ,
જવૂ શુદમ, કે વૂદ કૂજોદસ્તે ગમ જશૂ નશુદ ?

ત્યારા ગમમા મહાર દિલ બહાર નીકળી ગયું (એટલે હું હીવાનો યઈ ગયો), પણ તેમાંથી ગમ ગયો નહિ. હું દુર્બલ યઈ ગયો છું, એવો કોણ છે કે જે વિરહચિન્તાથી દુર્બલ ન થયો હોય ?

નીચલી બેત શાસ્ત્રી' માહિત્યમા ઘણી બળીતી છે (પા ૮૮ ગે.)

અવ મુર્ગે સહર રશક સે પરશને ચિયા મૂજ,
કા મૂજ તહા જા શુદો આવાજ નિયામદ.

હે પ્રભાતના પક્ષી (મુયમુન) ! તું પતંગ પાસેથી પ્રેમ શીખ, કારણ કે વિરહાગ્નિમા બળતા ત્વેના પ્રાણ ગયા છતાં ત્વેના મુખમાંથી હાથ વોચના પાકારો નીકળ્યા નથી

અથવા પાને ૮૪ મે

આસૂદે દિલા હાલે દિલ જાર ચે દાની ?
જૂનજારીયે ઝરજારો નિગર જાર ચે દાની ?

હે નિશ્ચિત હૃદયના ! ત્વેને વિદિદીર્ઘ હૃદયની સ્થિતિ શી રીતે માલૂમ હોય ? હું ખી આશાનેની દયાબળક હાલત તું ક્યાથી બળે ?

• જાકો પવરાહન મૂસફ ન જૂવદ વેમાના,
જલે વર પાકાયે દામાને જુલેલા દારદ

યુસફ (યેગબગ) ના પહેરણનું ચીન્હ જણુ અર્થ વિનાનું ન હોય, જુનેખા (સ્ત્રી) ન શિયળપગ તે હમે છે.

ગ રણુજોખાઈના પુખ્તકના ચુણુદોનું ઉપનંદક દર્શન કમવવા મહે ચલ કર્યો છે, ત્વેની ખરેખરી હકીકત પીછાનવા એટલા ઉપનંદી વિદ્વાનો સુધાર્થ અસલ પુસ્તક જોવા કૃપા કરશે તો જરૂર ત્વેમને લાભ યશે એવી આશા છે

મુજીલા મોહનલાલ ઝવેરી.

• જુનેખા નિસંગના માર્ગ વઝીરની સ્ત્રી હતી, તે યુસફ પગ ફેલી પડતા તેને એ હતો, પણ તે ભેદ સમજી જતા નહાસવા મળે, એટલે ત્વેનું પહેરું પકડ્યું તે ચીંગતા વા / થયો તે ઉપનંદી કવિ કહે છે - તે જવાબ જુનેખાના શિયળ પગ હસવા જેવો થયો

સાહિત્ય-અવલોકન.

અંગ્રેજી પ્રગવણીનો આરંભ ધણા વર્ષોથી યર્ષ ચૂમ્યા છતાં માત્ર યોડા જ વર્ષોથી ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયો માની શકાય તેમા પણ વીશમા શતકમા આ ઉદ્ધારને પુનઃ ઉદ્ધાર નામ વગી શકે એવું છતાં સાહિત્યના અયોમા અમૂલ્ય વૃદ્ધિ થયા વિષે, નિરીક્ષણ કરી, અયોનો તારતમ્ય ભાવ માપી, નિર્ણય કે વા બેસતા લાગશે કે એવા અયો તો હજી માત્ર કનિષ્ઠાધિષ્ઠિત જ છે સગીન જ્ઞાન આપે એવા સાહિત્યના લેખો કે અયો આરંભ કાળમા ઝાઝા ન ઉત્પન્ન થાય એ વાત સ્વાભાવિક ગણાય તો પણ તે દિશામા પ્રયત્ન કરાય માટે તે સાહિત્યને વિષે એ બોલ લખી, યથાશક્તિ ને વ્યાખ્યાન દાત તો અગ્રાજી નહિં મનાય -

સાહિત્યપરિપક્વતા કદાચ ચર્ચાએવી હોય તો પણ તે વિષે ચર્ચિતચર્ચણમા દોષનથી એની પ્રતીતિથી માત્ર ઉદ્દેશ પાત્ર પાડવા માટે લખવું વ્યાજબી છે તો પણ જો આ પ્રસ્તુત રીતે એ પરિપક્વતા ચર્ચા ન યર્ષ હોય તો તેનું મથામેગ્ય જ્ઞાનના વિષયમા સ્થાન આવી રહેશે જ્યાં સુધી મનુષ્ય હૃદયમા હૃદયતા દેખાવેલી સ્પષ્ટ છાપ પડી તેની આસર પ્રત્યે નાહી અથવા હૃદય-વાદ-તત્ત્વને દલાવી તેમાથી મનને રજક નિવડે એવો પ્લન નથી નિમ્નગતો ત્યાં સુધી તેવો પ્લન સમાવતું સાહિત્ય સાહિત્ય નામને પાત્ર નથી, તે ઉપરાંત આ છાપની પ્રતિ ઉચ્ચ હોવી જોઈએ તથા મનરંજન થાય તે જન યવાની ઇચ્છા પણ ઉચ્ચ ધોરણથી મપારી એ કદાપિ ગરૂડ સાથે મસજી તણાય, છતાં ગરૂડની ગણતરી તો નિરાળી જ ગહેવાની મનની કૃતિ માપતી તે માપનાર પણ મન જ મનમા પ્રકૃતિ-દર્શનથી પાતી છાપ-રૂપી ખીલ, તેને ધાગણ કરનાર મન તથા હૃદયના વિગત-રૂપી ગર્ભ; અને તેની પ્રસૂતિ-પછી ગદ્ય પદ્ય-તે સૌદર્ય-સ્વરૂપ, તેજ દા પનિઃ સ્થિત જે કીરૂસ વિગેર પાશ્વિમાત્મ દર્શિયોએ (૧) સ્થિતિ-સૌદર્ય (Beauty) (૨) સ્થિતિ-અગ્નિત્વ અથવા ખર્ષ સ્વરૂપ (Truth)-એવા ત્રણો આપી પ્રમિદ્ધ રેત છે (Truth is Beauty and Beauty Truth) આ સ્થિતિ જ દાર્પનિ નામ ધાણુ કરતે હતે પણ સત્ય નામતી સ્થિતિ કે તા અધિઃ રમીણુય છે

આની હૃદયની ઉર્મી મનના ગર્ભમા પમાન યર્ષ પ્રપનાદાથી પ્રમવ પામી, સ્થાયી બાવાત્મક શબ્દ વાણી-વિલાસથી આવિર્ભાવ પામે તે સાહિત્ય-વ્યાખ્યા પૂર્વ તથા પશ્ચિ મને મમાન રીતે માન્ય ગહે તેવી લાગે છે બાસતુ સાહિત્ય એનો અર્થ પણ અંગ્રેજી સાહિત્ય શાસ્ત્રને આધારે એ જ છે કે સ્થાયી સ્વરૂપમા ગહેન સમસ્ત વાગવિનામ "When the conceptions of the individual mind are expressed in a permanent form of words we get literature," says Mr. Quaker આની જલિતુ સાહિત્ય, સાહિત્ય-પરિપક્વતા એવા સમાજ > મન્નિમનોએ ઉત્તેજન આપી સ્વીકાર > વાઉચિત લાગશે, પરંતુ પ્રથમાર્થમા ઉત્તેજન મેતવું આપણુ તે આવા ઉચ્ચ પ્રતિતા પ્રયોજનને કુદ્ર દ્રવ્યથી વધારી લેવાનું પુનઃ જ્ઞાતયત્ન પાત્રાર્થિક દૃષ્ટિ એ જે કનિષ્ઠ પરિણામ આવવા જોઈએ તે આની પડવા પ્રતિ છે માટે અર્થમાર્ષજનો સારો ઉદ્દેશ આવી માત્ર સુશ્રુતિ તે તે કૃતિઓ થાય તે માટે ઘટતી મહામ આપતી યોગ્ય છે આવા દા યો તથા ગાત્મક અયો ગુજરાતી બાતમા પાહુ યોગ છે મજુ કે ગ્રીન એમર્સન દાર્પાદ્ય વિગેરે મહાત્મ

અચકારની વાત દૂનપરત ગણીએ, તે પછી એડીસન, એન્સન સ્પીક્ટ, વિગેરે અચકારની પછી અછત છે, તે સહજ સમજાય તેવી વાત છે અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર તત્વશાસ્ત્ર વિગેરે અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રના પુસ્તકોને સાહિત્ય ગણતા હોય તેવાઓને પછી એ એ શાસ્ત્રના અમુક પ્રકારના પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં આવે પડતા મુશ્કેલી જણાશે પરંતુ આ વિષયમાં મતભેદ થવા સંભવ છે, મોટે તે વિશે અધિક અપેક્ષા રાખી શકાય છે

અમુક શાસ્ત્ર જેવાં કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કે ગણિતશાસ્ત્ર કે ભૂમિતિ વિગેરે ગમે તે લઘુએ તેમાં, સાહિત્ય-શાસ્ત્ર ગણે તો પછી તે) માં ધણો ભેદ છે તે સુખ્યત્વે કરીને એ કે બુદ્ધિ વડે કુદરતમાં જે અવલોકન કે અનુભવનો વિષય બની શકે તે પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિજ્ઞાનમાં લાવી શકે છે, એટલું જ, આ હદ ઉપરાંત કેઈ વ્યક્તિને જવાનો અધિકાર નથી માત્ર વિજ્ઞાનની સીમા એટલે મુખી પ્રસંગી જોઈએ કે તે સીમા પ્રકૃતિ-સીમાની અંતર છે તેમ જો જાય, તેને એટલી આગળ જગા પછી વધારી જોઈએ નહિ અને વળી શબ્દના સામાયિક અર્થ વહન કરવામાં ન્યૂનાધિકતા જતા થતી જોઈએ નહિ શબ્દ-શક્તિ યુગે યુગે ફરતી જાય તો પછી આવા શાસ્ત્રના પુસ્તકોમાં તો શબ્દોનો પછી ભેદ થવો તજ જોઈએ હવે સાહિત્ય પર તો જોઈશું તો આગશે કે હદ સીમા જે કાર્ત્ત્વ આધવામાં આવે છે તે કુદ તને મળશે હોવા છતાં કૃતિ-કારના મનની એન્દ્રિત જ સમજવી તેના મનની હદ ગમે તે ધ્યાનકે કાગમાં વિચરી સારું છે દૃષ્ટાંતવડે જો સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરવા જરૂર હોય તો ' મુશ્કેલી ' ની ભૂમિતિ કે યત્નશાસ્ત્ર ગમે તે લઘુ તપાસતા સહજ લાગશે કે તેમાં ઉપલબ્ધ વ્યાખ્યાન પૂર્ણ અશે લાગુ પડી શકે છે તેની માથે ટેનીસન અથવા વર્ડઝવર્થના કા થો કે કાલિદાસ ભવ ભૂતિના કાવ્યો મુકી સરખાવટ કરીશું તો સમજાશે કે એ કૃતિઓમાં ફેરફાર અમુક હદ સુધી થઈ શકે છે, તથા તેઓ પરત્વે કુદરતને પછી ક પનાને આધીન કરી મુકવામાં સૌદર્ય ગણવાતુ છે વળી વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અમુક સત્ય વાતો સત્ય મિદાતો શિખવે છે, પછી તેમાં સૌદર્ય હોય કે નહિ તેની ગણના નથી, બધકે ધણે હિંમે સૌદર્ય રહિત જ હોય એ સંભવિત વાત છે અને એ મત સિદ્ધાંતો તેના અમુક અમુક કર્તોના અભાવે પછી અસ્તિત્વમાં હતા તથા હોય પરંતુ સાહિત્યત્વ એવું નથી માહિત્યકાર-વર્ડઝવર્થ, ટેનીસન, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, પ્રેમાનંદ કે દયાગમ-જો ન હોય તો તે વિચારો તથા મનોવિદ્યારો અસ્તિત્વમાં જ ન આવી શકે, કારણ કે સાહિત્યને તો સુખ્યત્વે કરીને મનની લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરવાતુ કર્તવ્ય છે, કદાચ એને એ ન મનોવિદ્યાતુ સ્ટુડીકરણ અન્ય વ્યક્તિએ કર્યું હોય, તો એને એ જ વિદ્યાઓનો પ્રદર્શિત ન થાય તેવો સંભવ, અને અસર પછી તેની ભિન્ન થવા વધી રહે છે લીટન સાહેબ તો એમ જ કહે છે કે સાહિત્યમાં તો જેમ પુસ્તકો પુગણા તેમ જ અમૂલ્ય તથા વિજ્ઞાનમાં જેમ નૂતન તેમ જિંદા કાલિદાસ ભવભૂતિને પછી આ જ બાબતનો વાર્ધો હતો. પુરાણમિ-ત્યેવ ન સાધુ સર્વ. તથા ઉત્પત્ત્યતઽસ્તિ મમ ક્ષોધિ સમાનવર્મા ધત્વાદિ ધત્વાદિધી કાલિદાસ અને ભવભૂતિ પ્રચલિત મતને ધક્કો લગાડવા પ્રયત્ન કરે છે કે પુગણુ અથો જ સાહિત્યમાં ઉત્કૃષ્ટ છે, એમ વાતની નિશ્ચયપૂર્વક માઠ વાળી ખેસી ન રહેતુ પુરાણુ શબ્દ જ આવા અર્થનો યોગ્ય ગુજરાતી ભાષામાં તો થઈ પડે છે, અને તેવે તેવે કારણે પુરાણુ અથોની સમાવના અધિક અંગે છે

ખીજી વાત એ છે. કે સાહિત્યમાં જે બે વાત સુખ્યત્વે ગણવાની તે એ, કે- (૧) માન-સિક્ક સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય અર્થાત્ પ્રતિભા-સૌંદર્ય; તથા (૨) તે બહાર પ્રકટ કરવાનું સૌંદર્ય. જેમ પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય બહારના વેષ પહેરવેપથી અધિક શોભાવવાનું છે; તેવી રીતે પ્રતિભા-સૌંદર્યનો શણગાર ધનનાર ભાષા; તે જેવી સુંદર તેવું સૌંદર્ય પ્રતિભાનું નિવડવા સમ્ભવ છે. એમ માંક પેટીસન વિગેરે અનેક પાશ્ચાત્ય લેખકોનું કથન છે. વિચાર-વિધિ તથા કલ્પના-સામગ્રી બંને પ્રચલિત દેશકાલને અનુકૂળ બનવાં જોઈએ, ભૂત-સામગ્રીની મહાય અપેક્ષિત છે; તથા ભાવિ-અર્થનાં લખણની અમુક અંશે ગણના કરનાર સાહિત્ય સારાંશમાં હોય તે ઉચિત છે.

આવે આવે કારણે વર્તમાન સાહિત્ય એવું થતું જોઈએ કે તેનો આધાર માત્ર સંસ્કૃત કે શરસી કે આરબી ઉપર રહે તેમ નહિ; તથા માત્ર આધુનિક સંસાર-વ્યવહારનું રૂપાંતર અંગ્રેજી વિદ્યા ઉપર છેક નહિ રહે તેમ પણ નહિ. તે રીતે સાહિત્ય મરડાવું જોઈએ એ વાત વાસ્તવિક ગણાય. ન્યુઅપેરના લખાણો કાંઈ સાહિત્ય નથી, માત્ર લિખિત વાર્તા કે વર્ણન તે પંક્તિમાં મૂકવા યોગ્ય વર્તમાનપત્રોના લખાણ સમજવાં. તો પછી પુસ્તકમાં વિદ્યમાન લખાણ જ અમુક સ્થિતિમાં હોવાથી સાહિત્ય તરીકે નિવડવા યોગ્ય છે. હજી ગુજરાતી ભાષામાં એવા કયો નથી કે જેને કીધે સાહિત્યપુસ્તકની જરૂર યર્થ પડી છે, એમ માની શકાય. સાહિત્ય એટલે જેમાં કાંઈ પ્રતિભા પ્રકટ યર્થ, હુમરની જેમ ઉપયુક્ત અંશદ્વારા યર્થ હોય તે. સુરોપમાં પણ એક એવો સમય હતો કે ન્યારે ભાષાની શુદ્ધિ અર્થાત્ સંસ્કૃતિ માટે વિચાર કે વિચાર મૂર્તિને ભોગ આપવો ઉચિત ગણ્યતો. ભાષાની સંસ્કૃતિ તથા કલ્પનાના સૌંદર્ય બંનેનું મિશ્રિત બધારણ ન્યારે હોય ત્યારે તેને સાહિત્યનું નામ ઘટે. પૂર્વ તથા પશ્ચિમ સમાન રીતે એક કે ખીજે વખતે સાહિત્ય માટે જૂલ કરનાર યર્થ પડેલ છે, એમ ઘણાનું માનવું છે. આગળના ગ્રીક-લેટીન પશ્ચિમમાં, તથા સંસ્કૃત શરસી પૂર્વમાં જે આધુનિક કાળમાં પ્રતિભા-સ્વરૂપ લે-ખાઈ તેને આધારે કેવળ ભાષાના મળધમા લેખકો રહેવા માગી ચાલતા દેશ-કાળને અનુ-મરતું તદ્દન જૂઠી જાય તો તો તેનું નામ જૂલ ગણાય. દેશ-કાળને અનુકૂળ થવામાં જ સાહિત્યનું મહત્ત્વ રહેલ છે, તેમાં પણ જે સાહિત્યની બિલ બિલ શાખાઓમાં અમુક અમુક જે પ્રચલિત કે સુપ્રસિદ્ધ વિષયો ઉપર લખાય તો તેનું ઉપયોગીપણું અધિક યથા મન્ય રહે ખરો. કારણ કે જનસમુદાય દરેક યુગમાં અમુક અમુક શ્રેણીદ્વારા જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે; અમુક અમુક જ્ઞાન તે તે યુગમાં અધિક ઉપયોગી મનાયેલ હોય છે; માટે તે તે દ્વારે ઉપયોગી થાય તેનું સાહિત્ય લખવા-લખાવવા સતત પ્રયાસ રહેવો જોઈએ. દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધાંત ગુટ કરતાં કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. કે અગર જે પ્રાચીન કાળ સંબધી સર્વ જ્ઞાન અમૂલ્ય આ યુગમાં ગણાય ખરું, તો પણ ખેતીવાડી, વ્યાપાર, રસાયન શાસ્ત્ર દત્તાદિ વિષયમાં સાહિત્ય રચાય તો ખોટું ન ગણાય. સાહિત્યનો અર્થ પણ વિસ્તૃત કરવો આવે કારણે યોગ્ય લેખાય ખરો.

સાહિત્યનો હેતુ કેળવણી આપવાનો હોઈને કુદરત-પ્રકૃતિને અનુકૂળ રહેવું અનુકરણ કરવું, એવો હોય તો કીક. પ્રકૃતિ દેશકાળ ઉપર આધાર ગણે છે. પ્રકૃતિને મદદ કરવી તથા પ્રકૃતિ ન્યાં જે રીતે જે પ્રદેશમાં અપૂર્ણ હોય તે પ્રદેશમાં તે રીતે સંપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સાહિત્યના સેવકો કે સાહિત્યના અનુયાયીઓનો ધર્મ લેખાય તો જ કીક ગણાય. આવે પ્રસંગે ઉપકરણ-સામગ્રીઓ પણ સદાયજૂત થાય તેવી શોધી તેનો જ આ-

અમ લેવો ઉચિત છે પછી તે સાહિત્ય જૂઠું કે કલમ ગમે તે દ્વારા બહાર પડે તો પણ ઉદ્દેશ આવો નહીં તેમા સંમુદાયનું શ્રેય મનાય સાહિત્ય શબ્દના સંકુચિત અર્થમા સાહિત્ય સામાન્ય-ગ્રાન આપવા સમર્થનથી એમ લેખાય તો ખોટું નથી શાળાપંથોગી ગ્રાનમા સાહિત્ય સ્વીકારેલ છે, તો તેનો લાભ એટલો કે સામાન્ય રીતે મન-શક્તિને કેળવીને વિશિષ્ટ પ્રદેશમા વિચરવાને યોગ્ય બનાવે છે, તેવે સમયે જો વિસ્તૃત અથવા સાહિત્યની એમદ વિશિષ્ટ-શાખા એવું પ્રાથમિક ગ્રાન કરાય તો તે નિર્બાધિત છે માટે તેવી દિશાઓમા ગુજરાતી બાપાનું સાહિત્ય ગ્યાવા તરફ સાહિત્ય-ગુરુઓનું લક્ષ અંચવાનું આવશ્યક જણાય ખરૂં,

એ ઉપરાંત એટલું કે સાહિત્ય તેના પ્રિય સેવકોને જ પ્રિય છે એમ તથી, જગત જનજનમા જન્મ-કાદનારને પણ તે અમુક દેશ-કાળને અનુકૂળપણે ત્યાંથી હોય તો પ્રિય થઈ પડે એવો સંભવ છે માત્ર ધધાને સબધે ખાસ ગણાતું સાહિત્ય અભિવૃદ્ધિ પામે તે પણ ઠીક છે, છતાં આ રથે કહેવાનો ઉદ્દેશ તો એટલો કે બંને ધધા સબધે સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય પણ તેવું યુક્તિપુર સર, મમય, સાહિત્યના ગુહન-પ્રયોગમા આવી જાય, તો તેની અસર બલવત્તર થવા સંભવ છે આવે પ્રસંગે તરજુમીઆ લખાણ ખોટા ન ગણવા જોઈએ કાંઈ મોટા સાહિત્ય-ગુરુના વિચાર કે સિદ્ધાંતો પ્રકટ કરનાર ગમે તે પુરૂષ હોય પણ તે, તે બાપા નહિં સમજનારને માટે તો વ્યાખ્યાનકાર નિવળી ચૂક્યો, માટે તેને તો તે અમુક માનવાનો છે આવા લખાણો તરજુમીઆ જ હોઈ શકે, કાણ કે તેવા સ્વભાષામા નહિં હોમ અને પ્રથમ તેવા ઉતારનાર જો એ-પ્રતિભાથી ઉતરી શકે તો તેના જેવું ઉત્કૃષ્ટ ખંજીર કાંઈ જ નહિં જો ન ઉતારાય તો અનુકૂળ બાપાતર કરવા મથન કરવું તેમ ન થાય ત્યારે જ પારિભાષિક અર્થમા અર્થાત્ સા નવલસમભાષના યોજેન અર્થમા તરજુમી કરીને પણ તે બાપાની અભિવૃદ્ધિ કરવા નિમિત્તે યત્ન કરવો ઉચિત છે

ખીજી રીતે અવધોમન કરતા એ પણ સહજ સમજાય કે તરજુમીઆ દુખાગીમા જેવા જોઈએ તેવા રસ જામતો નથી, એ વાત પણ મત્ત જ છે દષ્ટાંત તરીકે આપણી ગુજરાતી બાપામા જે જે લખાણો થયા છે, તે તે સર્વે જ્યાં બાપાતર કે તરજુમીઆ આવરૂપ છે ત્યાં ત્યાં અમુક અપવાદો શિવાય આ ઉત્સર્ગ લાગુ પડે છે કે નહિં, તેનું પરીતોચ વચ્ચે કને સમર્પણ કરવું યોગ્ય છે ત જુમીઆ કે બાપાંતરીય લખાણો માટે એટલું સ્વીકારવું પાશે ખરૂં કે અમુક અમુક સમુદાયને માટે તેવા લખાણો વધારે લાભમંદ છે માત્ર કે જે સમુદાયથી મૂળ-સંસ્કૃત વિગેરે-વચાઈ શકાય નહિં તેવાને માટે બાપાતર જ અનુકૂળ-ણાય, પરંતુ એવા લખાણોમા રસ સંપૂર્ણ જામવો જોઈએ એ સહિલાનના બાપાતર જેવા અંગર હોમરનું પોપનું કરેલ બાપાતર છે તેના જેવા, કે સુદારશસનું બાપાતર છે તે સમાન, જ્યારે મૂળભાષી અન્ય બાપામા ઉતારાય ત્યારે મોટા વર્ગને જનસમુદાયમા લાભ થવા સંભવ રહે છે સંસ્કૃત મૂળ ગ્રંથો માટે એટલું પણ મ્હી સમય જે અર્થગાભીર્ય, જે શબ્દ-શક્તિ રૂત રહ્યું, જે પદ-લાલિત્ય તે તે ગુજરાતીમા ઉતારવા પ્રયાસ કરતી વખતે-સ જો અખડ જળવવા પ્રયાસ થાય તો તે પ્રયાસ સર્વથા નિષ્ફળ જ નિવડે છે, એવું કહેવાની ધ્વનિ નથી, પરંતુ તેવું કરવા જતાં અનેક વર્ષત વિટળણ આવે છે, અને તેવા પ્રયાસો ફલીજૂત થોડા થાય છે કેટલીક વાતો રૂઢિ, કેટલીક સમય, સપ્રદાય, પરિભાષા વિગેરે પર આધાર નામે છે

તે બધી વાતોમાં તે તે દેશ-કળ સંબંધી જે લખાણો યાં હોય તે તે જ ઉત્કૃષ્ટ યાવ :
તે બધાને ખીજી ભાષા રૂપી વસ્તુલેખકારમાં સજી બહાર લાવેલા (કલમ કે જીભદાર) પ્રવલ
યાવ, તે મફળ કદાપિ થવા પામે તો પણ મૂળ જેવા સૌંદર્યનું સ્થાન કે આહવાદનું આસ્પદ
બને નહિ, તે સ્પષ્ટ સમજશે. આ વિષયનો અધિક વિગતાર કરવા રૂચિ થઈ જાય તો પણ
આ સમયે તે પૂર્ણ કરવામાં લાભ નથી, માટે કોઈ અન્ય સમયે તે કરાયાની અભિલાષી
આ સ્થળે જ અટકવું ઉચિત લાગે છે.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.

પાટીયાં લખનારા અથવા લખાવનારા.

મનુષ્ય જાતિમાં નામ પ્રમાણે કામ કરનારા ઘણા વિગલા હોય છે, અને તેથી જ આમાં
લગને કહ્યું છે કે “નામ મદિમાં રાખે કોય.” એટલું જ નહિ પણ નામ :કંતાં વિરૂદ્ધ
કામ, કરનારા અથવા લાવવાળા અનેક મનુષ્યો જેવામાં આવે છે, હિંમતસિંહ નામના પુરૂષો
ખીસકેલીથી ભય પામનારા હોય છે, હીંગલાલ નામના પયગલાલ જેવા હોય છે. નવીન
પદ્ધતિનાં નામ જોઈશું તો કાન્તિલાલ સમજાયા કાન્તિવિહીન હોય છે, ઇન્દુકાન્ત નામધારી
અમાસના ચંદ્ર જેવા હશે, મામના નામમાં પણ એવો અર્થવિરોધ જેવામાં આવે છે.
માનપત્રો અને મામિકામાં પણ એ વિપરીતતા દેખાય છે. સસપ્રકાશ, નામનાં
ત્રિમાં પણ અસસ વાતો આવે છે. આ માસિકને પણ આ ‘ટીકા લાગુ પડે છે. વસંત
શબ્દની સાથે વસંત ઋતુની અનેક વાતો જોડાયેલી છે, અને વસંત-શબ્દના ઉચ્ચારથી જ
તે વસ્તુઓ મહત્ત્વા સ્મરણ થાય છે. વસંતનું મીઠું મધુર, સ્પષ્ટિમૈન્દ્ર્ય, તે સમયે મનુષ્યના
હૃદયની એક પ્રકારની પ્રકૃષ્ટતા, તે પ્રમંથે થતા અનેક પ્રકારના આનંદોત્સવો-કેટલાક ઉચ્ચ-
અથ આનંદોત્સવો—ધૃત્યાદિ વસ્તુઓ વસંત પત્રમાં ચર્ચા ઉચ્ચાટી વિદ્યતાપૂર્ણ વિષયોથી
અનેક ગીતે દૂર અને વિરોધી છે. એ વિષયોને લીધે વસંત પત્ર સાથે ગાંભીર્ય અને ગૌરવ
એટલું જોડાયેલું છે કે થોડા સમય ઉપર તેમાં, એક “પાટીયાં વાચનારા” એ વિષય
જેવું આનંદ ગાયે આશ્ચર્ય લાગ્યું. આશ્ચર્ય એટલા માટે કે વસંતે પોતાના ગભીર સ્વરૂપમાં
કોઈ હાસ્ય-સ્વરૂપ ભેળવ્યું; આનંદ એટલા માટે કે એ સ્વરૂપની આવશ્યકતા છે. કેટલાક
લોક માત્ર દસેરા દીવાળીને પ્રસંગે જ હસે છે અથવા તો ભવાઈ જેવા ખેલ જેવા જંમ
લાગે હશે અને તે શિવાય ગમે તેવા સુખીયા હોય તો પણ તેમની મુખમુદ્રા ઉપર નિગંતર
શોકની જ છાયા દેખાડે છે. તે પ્રકારે વસંતે આજ સુધી ગંભીર સ્વરૂપ દર્શાવ્યું હતું પરંતુ
હવે કોઈકે હાસ્યરસ તન્ન પ્રવૃત્તિ કરવા માંડી છે તે જોઈને આ લેખ લખવાની રૂચિ થઈ
છે. જગતમાં અનેક પ્રકારના ખનાવો બને છે તે મનુષ્યના હૃદયને શોક સાગરમાં ડુબાડે છે,
તેવે પ્રસંગે ધર્મના વિષયથી અને ગભીર ચર્ચાથી મનને શાંતિ મળે છે ખરી; પરંતુ હાસ્ય
રસનું વાચન એ પણ એક દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય છે. જિવ્યા પ્રકારના હાસ્ય રસનાં પ્રસંગો
ગીત વગેરેની આપણા સાહિત્યમાં ઘણી જ ન્યૂનતા પૂર્ણ કરવા વસંત પત્ર કદી કદી હાસ્ય

રસને ઉત્તેજન આપશે તો વાંચક વર્ગમાં વધારે પ્રિય થશે. ઉપદેશ, બોધ, વિગ્ધાન, પૃથ્વી ઉપરની વસ્તુઓનું વિવેચન, આકાશનું અવલોકન એ સર્વની ઉપયુક્તતા છે; પરંતુ એ સર્વ વાંચી મગજ યાદી ગયું હોય, ત્યારે જરા હસવાની પણ જરૂર છે. ‘યજ્ઞ’ ગરિષ્ઠાન ખાધાથી પેટમાં અજીર્ણ થાય છે તેવી રીતે નિરતર ‘ગંભીર વિષયો વાંચ્યાથી બુદ્ધિને પણ અજીર્ણ થાય છે, માટે ક્વચિત્ ક્વચિત્ હસાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પણ વર્તમાન પત્રોનો ધર્મ છે.

પાટીયાં વાંચનારા કરતાં પાટીયાં ઉપરના લેખ ધણા જ વિચિત્ર અને હાસ્યોત્પાદક જોવામાં આવે છે, તેમાંના કેટલાંક વિવેચન સાથે અત્રે આપ્યા છે.

૧ “ભારણુદાસ વિશણુદાસ.

જેશં જોનાર તથા દવાખાનુ.”

ઉપર પ્રમાણેનું એક પાટીયું મુંબાઈમાં બોઈવાદમાં ઘણા વર્ષ ઉપર-જેમું હતું અને ઘણા વર્ષ સુધી વાચ્યું હતું, હાલ છે કે નહિ તે જાણવામાં નથી. નારણુદાસને બદલે ભાર-ણુદાસ લખવાનું કારણ સમજાતું નથી. સુજરાતીમાં ‘ણ’ થી શરૂ થતું કોઈ પણ વિશેષ કે સામાન્ય નામ નથી. “જેશં જોનાર તથા દવાખાનુ” એ બન્ને એક જ કેમ હોય ? જેશં જોનાર પુરુષ, અને દવાખાનુ તે મ્થળ સચક છે જેશી અને વૈદ્ય બન્ને એક જ પુરુષ એ પણ વિચિત્ર છે. સવારે દાકતર અને જોયારે વકીલ અથવા મિલબેનેજર કે રાજખટપટ કે સંદેહ કરનાર એવાં હોખલા તો જોયા, સાંભળ્યા છે, પણ જોયોતિશને, વૈદક બનેનો અભ્યાસક અને બન્ને ધંધા કરનાર વિરલ છે !

૨. “હિંદુ તથા પારસીનાં જોખાં બનાવનાર.”

આવો લેખ મુંબાઈમાં કાવસજી પટેલનાં તળાવ ઉપર એક દુકાને જોયો હતો. પ્રથમ દર્શને એમ લાગે છે કે હિંદુ અને પારસી જલ્તા હોય તેને મારીને જોખાં (Skeleton) બનાવી mummies પેટે રાખી મુકનાર હશે ! પણ તે પાટીયા ઉપરથી દુકાનમાં નજર કર્યાથી જણાય છે કે હિંદુ અને પારસીની પાષણીનાં જોખાં તૈયાર કરનાર એ અર્થ છે. મુંબાઈમાં વાણીયા પારસી જેવી પાષણી પ્હેરે છે તેથી આમ જોના જોખાં બનાવનાર એક જ હોઈ શકે છે.

૩. બીજું એક પાટીયું—માં,—રોડ ઉપર છે. તેમાં લખે છે—

“જૈન ધર્મનાં, મર્વે પુસ્તકો અને પાપડ અદિયી મળશે.”

પુસ્તકો અને પાપડને શો સંબંધ છે તે મમજાતું નથી. પુસ્તક વેચનારે પાપડ શા માટે વેચવા જોઈયે ? જૈન લોકને પાપડ વધારે ભાવે છે; વાળુ ન કરવું હોય ત્યારે માત્ર પાપડ ખાધને સુધિ જનારા જૈનોમાં ઘણા હોય છે, તેથી જ આ બે ધંધા એક જ સ્થળે થતા હશે ?

૪. વળી એક પાટીયું—માં,—ની હવેલી પાસે છે તે હકીમતું છે અને લખે છે કે:—

“ તમામ જાતની દવાઓ મળશે—સાફ કરનાર ખુદા.”

આ લેખમાં સત્ય અને પ્રમાણિકપણું દેખાય છે એટલે વધારે બોલવા જરૂર નથી.

૫. સુરતમાં મોટી સડક ઉપર કણ્ઠીકથી પૂલ ઉપર જતાં એક પાટીયા ઉપર લખ્યું છે કે:—

“ વરઘોડાનો તમામ મામાન; ગાડીયો, ઘોડા, તથા ઊંચી લાખ અને ઊંચી હાંગ આ જગાએથી મળશે.”

વરઘોડાનો સામાન, લાખ, અને હાંગ એ ત્રણે એક જ સ્થળે એ વિચિત્ર છે. લખનાં હાંગનો ખપ પડે—પાપડમાં, શાક દાળમાં નાંખવા—પણ લાખનો પડયો જાડયો નથી, એક જણ અનેક ધધા કરે છે તે જાણીયે છીયે, છતાં આવા લેખ વિચિત્ર લાગે છે.

૭. મુંબાઈમાં ગોપાળદાસ દલવર્ષ પ્રખ્યાત છે. ચોરાંક વર્ષ ઉપર તેમની દુકાન દુબાર દુકાન પાસે હતી ત્યાં પાટીયું હતું તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“ બરશીવાળા ગોપાળદાસ અહિં બેઠા છે.”

આમાં “ બેઠા છે” એ વાત ખરી છે કે ખોટી તે કાંઈ માદ નથી. ગોપાળદાસ તે વખત દયાત હોય તો બેઠા કે બેઠા લખાય. તે દયાત દતા કે નહિ તે માદ નથી. હોય બેઠા લખવાની જરૂર નથી.

૮. મહાબલેશ્વરમાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર એક મદ્રાસી વેપારીની દુકાન ઉપરના પાટીનાં લખ્યું હતું કે:—

“ Vyankati & his brothers.”

વ્યંકટી અને તેના બાઈઓના નામની દુકાન હતી તેથી his brothers લખ્યું હતું પરંતુ એવા નામની પેઢીયો his કે their એ સર્વનામ લખતી નથી.

નોંધનાં પાટીયાં લખવાનો વિવાજ ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય પહોંતો છે. ઇંગ્લેન્ડની અનેક નટલોમાં દાસ્યજનક દેખાવ થાય છે તેવા આ નટલમાં પણ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પાટીયા ઉપરના લેખનો હેતુ ધ્યાનમાં રાખી લોકને કેટલું જણાવવું થોડું છે તે ખ્યાલમાં રાખી પાટીયાં લખાય તો આવી વિચિત્રતા દૂર થાય; પણ તેમ થાય તો પછી જગતને દસવાના વિશ્વમાં ધણી ન્યૂનતા થઈ જાય.

દૃષ્ટરાવ ભોળાનાથ દીવડીઆ.

કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ

હિન્દુસ્તાનમાં કાગળનો ઉપયોગ મુસલમાનોના વખતથી દાખલ થયો છે. હાલ પણ ન્યા ન્યા હાથથી કાગળ બનાવવાના કારખાના છે ત્યાં સાધારણ રીતે મુસલમાન કરીગરો જ નોવામાં આવે છે. વળી એ પણ જાણવાજોમ છે કે દુનીઆનું જૂતામાં જૂનું કાગળ ઉપર લખાએલું પુસ્તક 'અરબી ભાષામાં (ઈ. સ. ૮૬૬ તુ) છે. પણ મુસલમાનો આ હુન્નર ચીના લોક પાસેથી શીખ્યા હતા. ચીનાઓને મોડામાં મોડો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ માં આ હુન્નર જાણીતો હતો, અને મુસલમાનોએ જ્યારે સમરકન્દ લીધું (ઈ. સ. ૭૦૪), ત્યારે એ હુન્નર તેઓ ચીના પાસેથી શીખ્યા એમ અનુમાન થાય છે.* પણ આ હાથથી બનાવવાનો ઉદ્યોગ ઘણા વખતથી પડતી દશામાં છે અને હવે ફક્ત એમાંથી નીચી પ્રતિના કાગળો જ બનાવવામાં આવે છે. આ-પણ દેશમાં અસંખ્ય દક્ષિણમાં તાડપત્ર અને ઉત્તરમાં ભૂજપત્ર ઉપર લખવામાં આવતું દક્ષિણમાં તો હજી પણ એનો પ્રચાર છે. કાગળ ઉપર લખેલા જૂતામાં જૂતા સંસ્કૃત હસ્તલિખિત લેખો કાશ્મીર અને નેપાલમાંથી મળ્યા આવે છે અને તે બેશક ચીનાઓના સમ્રાજ્યથી જ. કાગળ બનાવવાની રીત હિન્દુસ્તાનમાં જો કે બરાબર જણાઈ હતી તો પણ મુરોબી-પતોએ સંચાવડે કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ દાખલ કર્યો ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનમાં એ ઉદ્યોગ બહુ ખીટ્યો હોય એમ જણાતું નથી.

હાલ હિન્દુસ્તાનમાં કાગળ બનાવવાની નવ મીલો છે. ૪ મુબાઈ, ૪ બગાળા અને ૧ મંચુકા પ્રાન્તો (લખનૌ) માં છે. અને તે તમામમાં મળી આશરે ૬૫ લાખ રૂપિયાની મુડી રોકાયેલી છે. પાંચ વર્ષ ઉપર એ ધંધામાં બધા મળી ૪૫૦૦ માણસો કામે લાગતા તથા આશરે ૫૯ લાખ રૂપિયાની કીમતના કાગળો બનતા હું અને ત્યાર પછી એમાં બહુ વધારો થયો હોય એમ જણવામાં નથી.

હિન્દુસ્તાનમાં આજકાલ જે ઔદ્યોગિક પર્વત ચાલી રહ્યો છે તે વખતે આ ઉદ્યોગની સ્થિતિ કેવી છે અને તે ચલાવવામાં શી શી અડચણો અગર મુશીબતો નડે એવી છે એ વિગેરે સંબંધી જાણવું આવસ્યક હોવાથી એ સંબંધમાં એક સારા અનુભવીના વિચાર તથા જાત અનુભવ ધ્યાનમાં લેવા જેવા હોવાથી તે નીચે આપવામાં આવે છે. —

તે કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ આજકાલ કંઈક નબળા સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે અને તે જોઈએ તેવો આશાજનક નથી. અને તેના મુખ્ય કારણો એ નીચે પ્રમાણે આપે છે —

૧ લેડન યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીમાં એ પુસ્તક હાલ સાચવી રાખેલું છે.

* એન્સાઇક્લોપીડિયા ઓરિન્ટાલ.

‡ ઇમ્પીરિયલ ગ્રેટરિયરનાં નવાં વૉલ્યુમ.

+ લખનાઈ : પેપર, મિલવાળા મિ. જેમ્સ ઈસને; આ લેખ એપ્રિલના મોડર્ન રિવ્યૂમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૪. વળી એક પાટીયું—માં,—ની હવેલી ખાસે છે તે હકીમનું છે અને લખે છે કે:—

“ તમામ જાતની દવાઓ મળશે—સારું કરનાર ખુદા.”

આ લેખમાં સસ અને પ્રમાણિકપણું દેખાય છે એટલે વધારે ખોલવા જરૂર નથી.

૫. સુરતમાં મોટી સડક ઉપર કણ્ઠીથી પૂકા ઉપર જતાં એક પાટીયા ઉપર લખ્યું છે કે:—

“ વરઘોડાનો તમામ સામાન; ગાડીઓ, ઘોડા, તથા ઊંચી લાખ અને ઊંચી હોંગ આ જગાએથી મળશે.”

વરઘોડાનો સામાન, લાખ, અને હોંગ એ ત્રણે એક જ સ્થળે એ વિચિત્ર છે. લખમાં હોંગનો ખપ પડે—પાપડમાં, શાક દાળમાં નાંખવા—પણ લાખનો પડ્યો જાણ્યો નથી, એક જણ અનેક ધંધા કરે છે તે જાણીએ છીએ, છતાં આવા લેખ વિચિત્ર લાગે છે.

૭. મુંબાઈમાં ગોપાળદાસ દલવઈ પ્રખ્યાત છે. યોગેક વર્ષ ઉપર તેમની દુકાન ફુંબાર દુકાન પાસે હતી ત્યાં પાટીયું હતું તેમાં લખ્યું હતું કે:—

“ બરરીવાજા ગોપાળદાસ અહિં બેઠા છે.”

આમાં “બેઠા છે” એ વાત ખરી છે કે ખોટી તે કાંઈ યાદ નથી. ગોપાળદાસ તે વખત હયાત હોય તો બેઠા કે ઊભા લખાય. તે હયાત હતા કે નહિ તે યાદ નથી. હોય તો બેઠા લખવાની જરૂર નથી.

૮. મહાબલેશ્વરમાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર એક મદ્રાસી વેપારીની દુકાન ઉપરના પાટીયામાં લખ્યું હતું કે:—

“Vyankati & his brothers.”

બંકટી અને તેના ભાઈઓના નામની દુકાન હતી તેથી his brothers લખ્યું હતું સંજોગે નામની સેફ્ટી કોઈ કે કોઈ એ સર્ખાન લખાઈ નથી.

નામનો પાટીયા લખવાનો રિવાજ ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય પહોંતો છે. ઇંગ્લેન્ડની અનેક નટલોમાં હાસ્યજનક દેખાવ થાય છે તેવા આ નકલમાં પણ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પાટીયા ઉપરના લેખનો હેતુ ધ્યાનમાં રાખી લોકને કેટલું જણાવવું થોડું છે તે ખ્યાલમાં રાખી પાટીયા લખાય તો આવી વિચિત્રતા દૂર થાય; પણ તેમ થાય તો પછી જગતને હસવાના વિષયમાં ઘણી ન્યૂનતા થઈ જાય.

કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ દીવડીઆ.

કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ

હિન્દુસ્તાનમાં કાગળનો ઉપયોગ મુસલમાનોના વખતથી દાખલ થયો છે હાલ પણ ન્યા ન્યા હાથથી કાગળ બનાવવાના કારખાના છે ત્યાં ત્યાં સાધારણ રીતે મુસતમાન કારીગરો જ જોવામાં આવે છે વળી એ પણ જાણવાનું છે કે દુનીઆતુ જૂનામાં જૂનું કાગળ ઉપર લખાએલું પુસ્તક 'અરબી ભાષામાં (ઈ સ ૮૧૬ ત્ર) છે પણ મુસલમાનો આ હુન્નર ચીના લોક પાસેથી શીખ્યા હતા. ચીનાઓને મોઢામાં મોડો ઈ સ પૂર્વે ૨૦૦ માં આ હુન્નર જાણીતો હતો અને મુસલમાનોએ ત્યારે સમરકન્દ લીધું (ઈ સ ૭૦૪) ત્યારે એ હુન્નર તેઓ ચીના પાસેથી શીખ્યા એમ અનુમાન થાય છે * પણ આ હાથથી બનાવવાનો ઉદ્યોગ ઘણા વખતથી પગતી દશામાં છે અને હવે ફક્ત એમાંથી નીચી પ્રતિના મગજો જ બનાવવામાં આવે છે આ પછા દેશમાં અસન દક્ષિણમાં તાડપત્ર અને ઉત્તરમાં જૂજપત્ર ઉપર લખવામાં આવતું દક્ષિણમાં તો હજી પણ એનો પ્રચાર છે મગજ ઉપર લખેલા જૂનામાં જૂના સસ્કૃત હસ્તલિખિત લખો મરમીર અને તેપાલમાંથી મળી આવે છે અને તે બેશક ચીનાઓના સમાગમથી જ કાગળ બનાવવાની રીત હિન્દુસ્તાનમાં જે ૫ બરાબર જણાઈ હતી તો પણ યુરોપી યનોએ મચાવડે મગજ બનાવવાનો ઉદ્યોગ દાખલ થયો ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનમાં એ ઉદ્યોગ બહુ ખીટ્યો હોય એમ જણાતું નથી

હાલ હિન્દુસ્તાનમાં મગજ બનાવવાની નવ મીલો છે ૪ મુબાઈ ૪ બગાજા અને ૧ મહુકા પ્રાન્તો (લખનૌ) માં છે અને તે તમામમાં મળી આશરે ૬૫ લાખ રૂપિયાની મુડી રામમલી છ પાચ વર્ષ ઉપર એ ધન્ધામાં બધા મળી ૪૫૦૦ માણસો કામે લાગતા તથા આશરે ૫૮ લાખ રૂપિયાની કામતના મગજો બનતાં અને ત્યાર પછી એમાં બહુ વધારો થયો હોય એમ જાણવામાં નથી

હિન્દુસ્તાનમાં આજના જે ઔદ્યોગિક પરિવર્ત આવી રહ્યા છે તે વખતે આ ઉદ્યોગની સ્થિતિ કવી છે અને તે ચલાવવામાં શી શી અડચણો અગર મુશીબતો નડે એવી છે એ વિગેરે સબંધી જાણવું આવશ્યક હોવાથી એ સબંધમાં એક સારા નમુનુબનીના વિચાર તથા જાત અનુભવ ધ્યાનમાં લેવા જેવા હોવાથી તે નીચે આપવામાં આવે છે —

તે કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ આજકાલ કંઈક નબળા સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે અને તે જોઈએ તેવો આશાજનક નથી અને તેના મુખ્ય કારણો એ નીચે પ્રમાણે આપે છે —

૧ લેડન યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીમાં એ પુસ્તક હાલ સાચવી રાખેલું છે

* એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટનિકા.

‡ ઇમ્પીરિયલ ગેઝિટિયરના નવા વૉલ્યુમ

+ લખનાઉ પેપર મિલવાળા મિ જેમ્સ ઇન્સનો આ લેખ એપ્રિલના મૉડર્ન ઓવ્યૂમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે

૩ આ જાતના ઉદ્યોગમાં પડતા પહેલાં એ વિચારના જાણીતા વિદ્વાનોની સલાહ મેળવી, એ સબધી બહુ વિચાર પૂર્વક ચોજના ઘડવી અને છેવટમાં છેવટની શોધ પ્રમાણેના મચાનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ કારણ કે એવા મચાથી જ વધારે કાગળો બની શકે અને તેથી કરી ખરચ જોડો થાય તથા પરદેશની ભારે હરીફાઈમાં ટકી શકાય.

૪ ન્યા કામ કરનાર-મજૂરો (તેઓમાં પણ આવડવાળા કારીગર મજૂર મળે તો વધારે સારું) બહુ મગી શકે એવે ઢેકાણે આ મીનો સ્થાપવી જોઈએ.

૫. ઉપર બતાવ્યું તેમ ખેસસા વગેરે સાધનો લાવવા માટે નૂરનો સવાન પણ આ ઉદ્યોગના ખર્ચની બાબતમાં મ્હોટો છે માટે છેડે રેસવેની નજદીક આ કારખાનું રાખવું જોઈએ અને નૂર જેમ અને તેમ જોઈ કરાવવા તગવીજ કેવી જોઈએ.

• હાનની મેળવવારી કે જે વખતે દરેક ચીજની કીમત અતિશય વધી ગઈ છે અને તે માટે કાગળની કીમત એટલી વધી નથી-એવા વખતમાં આ ઉદ્યોગ ખાસ કરીને આશા જનક નથી એટલું જ નહીં પણ પરદેશથી ખીનજમતી આયાત થતા સોના મગજોને લીધે તો હાનની સ્થિતિ વધારે ખાખ થઈ પડી છે આ મુશ્કેલીનું સમાધાન ફક્ત એ જ રીતે મળે છે અને તે એ કે આપણા દેશમાં જ ઉપર કહ્યા તેવા સાધનો ગર અગર ન્હોં સોધો મગી શકે તો જ ફાવી શકાય ઉપર બતાવ્યું જ છે કે મગમગનું ધ્યાન એ બાબતમાં લાગ્યું છે અને બનતો ચત્ત કરે છે એ યોગ્ય મન્તોપની વાત નથી.

પણ આવી બાબતોમાં મગકાં ઉપર આધાર નાખીને ખેસવાથી દેશનું કન્યાશુ યતન નથી. સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન દત્તિહાસ વગેરે વિષયોની ઊંચી પ્રગલ્ભીને માટે સ્વભાવથીજ ના લાગક, અને વેપાર હુન્નર વગેરેને માટે નાચ એવા સેક્ટો સુવર્ગ કાર્યની દિશા ન સુઝવાથી આમ તેમ બગડે છે તેમને ઉપયોગમાં લઈ પોતાનું અને દેશનું કન્યાશુ કરવાની આપણા ધનાઢય દેશી બાહ્યોની ફરજ છે અને ઉપર બતાવેલી મુશ્કેલીઓ છતાં પણ કાગળનો ધન્યો લાભમાં લેવા જોવો છે મગલુ કે મગમગની જરૂર દેશમાં દિનપર દિન વધવાની એ નિ સંશય છે.

“સ્વદેશી.”

પૃથ્વીનું વય

વિશ્વજ્ઞાસાની ક'પનાનો આના કરતા ખીજે મોઢી ભાગ્યે જ વધારે સચિત્ત વિપ્રય દશે એકવાર બ્યારે આપણે પૃથ્વીનું વય નક્કી કરવા બેઠા, એટલે કે, હાલ હવનપોપણ કરતા જડ જુગોવની ગિચિતિમા આપણે એને બેઠેએ છીયે તે ગિચિતિ એને ક્યારે પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે આપણે એટલા તો દૂરદર્શી પ્રજોનો વિચાર કરવો પડે છે કે તે વિચાર ક'પનાશક્તિના મર્મભાગ ઉપર અસર ક્યો વિના રહેતો નથી અલબત્ત આ પ્રજોના નીકાલથી તેનો આર્થિક લાભ મનુષ્યને પોતા હંદગીમા મળી શમ્તો નથી પરંતુ વિશ્વના વિરાટ સ્વરૂપનું માનસિક દર્શન કરવાનું તે અત્યુત્તમ માધન થઈ પડ છે જે સ્વીકૃત તત્વો ઉપર આ વિષયની અધ્યાનો આધાર રહેલા છે તે તત્વોનો ખ્યાલ લેવા હવે યત્ન કરીશું એમ્લે તે ઉપરથી આ પછુને ખગોળવેત્તાઓ, ભૌતિકવેત્તાઓ, ભૂતરવેત્તાઓ તથા હવનશાસ્ત્રીઓ આ પ્રશ્નને કેવી રીતે ઉપાડે છે તે જાણવાનો આપણને ઉત્તમ અવમાશ નમશે

પ્રથમ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ જૂતન ઉપર હવન પોપણ થઈ શકે એવી સ્થિતિ કેટલા વખતથી આને છે ? હવન એમ્લે શું ? વિજ્ઞાનદષ્ટિએ તેનો અર્થ એમ થાય છે કે આપણી આમપામ બેવામા આવતી હવરચનાનું અસ્તિત્વ,—આ રચનાનો હવનદર્શક ગસાયનિન્દ્રેન્દ્રાર બતાવવાનો મુખ્ય આધાર એક તો પ્રોટોપ્લાઝમ નામના નાયટ્રોજનયુક્ત પદાર્થના ઉપર રહેલો છે, અને ખીજે વાતાવેન્દ્રમા મળી આવતા અને પાણીમા મિશ્ર થયેના ઓક્સિજન ઉપર છે કે જેની સાથે તેના નાયટ્રોજનયુક્ત પદાર્થો એમ્ત્ર થાય છે આપણી કશ્વના આ શીવાય ખીજા કોઈ પણ પ્રમાણુ હવન ક'પી શમ્તી નથી આથી આપણને સહજ એમ સવાય થાય છે કે આપણી પૃથ્વી તે જ શું એકબે અદ્ધ છે આ હવન શમ્લ છે ? તેના જવાબમા ખગોળવેત્તા કે પેપેટ્રેસ્ટ્રોપ નિદર્શન ક નાગ મ્હે છે કે જ્વળ મોઢી અદમા પ્રોટોપ્લાઝમ એ તમાયનિન્દ્રેન્દ્રાર ત્યાની સ્થિતિને લમ્લને રહી શકે એમ નથી અથવા તો કોઈમા ઓક્સીજનની મનિધિ તેને મળી શમ્તી નથી આમજ બે હોય તો ખીજા કોઈ અદમા હવન છે એમ તર્ક કરવો એ કેવળ મૂર્ખતા છે આપણા જેવી જ સ્થિતિ અદમજમા મોઢીની પણ હોય તો તે માત્ર આપણા નિકટ પાડોશીઓ શુક અને મગજ જ છે પણ શુક કઈ આપણી પેડે પોતાની ધરી આસપાસ મૂર્ચની પ્રદક્ષિણાના ભમા અનેક વાર ફરતો નથી પણ માત્ર તે સમયમા લગભગ એક જ વાર ફરે છે, તેથી તેની એમ્ બાજુ નિરંતર સૂર્ય તરફ રહેલી હોય છે અને ખીજી તેથી વિમુખ ન્હે છે આને લદને એક ભાગમા અતિશય ઉષ્ણતા અને ખીજામા અતિશય ધડી ન્હે છે એટલે તેના ઉપર પ્રોટોપ્લાઝમનું અસ્તિત્વ તદન અસમ્લ છે

આપણા મીજા બદાન્વા નિમ્ત પાડોશી મગજ વિષે આગકાન અને તર્ક વિતર્ક આવી ગયા છે તેની ઉપર હવ છે એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યના કરતા વધારે જુદિશાળી પ્રાણીઓ મ્હે છે એમ જ્ઞાન કેલાએકનું દદ્ધ માનવું છે તે એટલે મુઢી તેનની માથે આપણો વિચારપ્રદર્શક સબ્ધ કેવી રીતે થાય તેના પ્રવાઓમા તેમાના મટલાએમ્ તો છે

નિમગ્ન થઈ ગયા છે તો આટલા ઉપરથી છેક આગળથી ન કહી સમીએ કે મગજ ઉપર
જીવ છે જ તો પણ આપણે એમણું તો કહેવું પડે કે મગજની અને આપણી સ્થિતિ
એટલી બધી મામાન્ય છે કે તેના ઉપર જીવ હોઈ શકે ખરો પરંતુ બીજા કોઈ શ્રદ્ધા
તો જીવની શક્તિ પણ મંબવતી નથી

આપણે જે પ્રમાણે જીવનો અનુભવ છે તે કરતા જુદા જ રૂપનો જીવ હોઈ શકે
એમ કલ્પના કરવી તે માત્ર વિતર્ક જ છે અને તે પ્રદેશ વિજ્ઞાનને ગ્રાહ્ય નથી આવા પ્રમા-
ણની કલ્પના કરી તેને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપી પોતે અજ્ઞાત પ્રદેશનું જ્ઞાન ધરાવે છે એમ
સતોષ માની, ઇશ્વરજ્ઞાન ને વિજ્ઞાનનું વૈષમ્ય ઓછું કરનારે બદલે તેમાં દિનપ્રતિદિન વધારો
કે તા અને પછે મનુષ્યના ઇતિહાસના ભૂતકાળમાં થઈ ગયા છે અને આજે પણ એવા
જ પછે હયાત છે એટલું જ નહિ પણ અજ્ઞાત મનુષ્યો તેમાં ભોગવાઈ વિજ્ઞાનની શક્તિ
કેટલેક અંગે વિદ્વક્તા થઈ પડે છે તેનામાના કેટલાકે એવી પણ કલ્પના કરી ચુક્યા
છે કે જેમ આપણામાં નામદ્રોનના તત્ત્વનું પ્રાધાન્ય છે તેમ એવા પણ જીવો હોઈ શકે કે
તેમાં ઈશ્ર બીજા જ તત્ત્વનું પ્રાધાન્ય હોય હાજ્યા તરીકે મીઠીમિત (નાર્તી વિગેરેનું મુગ
તત્ત્વ)નું પ્રાધાન્ય હોય અને તેના જીવો એવા આપણે ચીનાઈ માગીના નમ્રા નેહએ હીવે
તેવા બધા જીવો હોય વિતર્કની કલ્પના કરી હોય તેનું આ માત્ર દાખ છે આ વિતર્કે તે
કંઈ વિજ્ઞાન નથી વિતર્ક અનુભવનો કેઈ પણ ધરો લેતો નથી એ જ તેનો દોષ છે માટે
જીવ-શબ્દમાં આપણા અનુભવમાં જ આવતા જીવોનો સમાવેશ કરીશું અને તેની વ્યાખ્યા
પણ તે જ પ્રમાણે મર્યાદિત કરીશું

હવે આવા જીવિત પદાર્થોને અમુ- જ રૂઢારની પરિમિત સ્થિતિની પોતાના અસ્તિ-
ત્વને માટે જાહેર છે-વનસ્પતિ વાતાવરણમાંથી પોતાનો મુખ્ય પદાર્થ જમીન અથવા
ઉપજીતાપરિમાણ અશોની અવધિમાં એકઠો કરી શકે છે અને પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ વન-
સ્પતિ ઉપર અવલભેલું છે માટે પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે મર્યાદિત થઈ જાય છે પૃથ્વીની ઉપરતા
એ અવધિમાં મારે આવી? સર્વનો પ્રમાણ અને પરસ્પરની જુદાઈ, નાત્રિ અને દિવસ, મ-
ધારણ ઉપજીતા અને થકી—આ સર્વનો જોરલો ખપ આજે આપણે છે તેટલો જ ખપ
પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ જ ઉત્પન્ન થયેના જીવોને હતો?

આ પ્રશ્નનો જવાબ ખગોળશાસ્ત્રીઓના પ્રદેશમાં ભાગ્યે આવી શકે એવો છે તો પણ
તેઓએ જ પહેલ વહેના બતાવ્યું કે પૃથ્વી ઉપરની પરિસ્થિતિ એવી રીતે ધીમે ધીમે બદ-
લાતી આવી છે કે જે તેનો પાકે પગલે વિચાર કરીએ તો તેની સ્થિતિની એવી મર્યાદા
આવશે કે જ્યારે આ પૃથ્વી ઉપર જીવ અસ્તિત્વ થઈ પડે છે તેઓના નિરીક્ષણ ઉપરથી
સાબીત થયું છે કે જે વેગથી પૃથ્વી દાન પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે તે વેગ ધીમે ધીમે
કમતી થતો આવ્યો છે હાલપનામે એમ સાબીત કર્યું કે પૃથ્વીના આ વેગનો અને અન્ય
પૃથ્વી આત્મપામના પોતાના વેગના પરસ્પર સબધમાં ફેરફાર થતો આવ્યો છે સદેવેના
સ્પર્શકાળ અને પર્વકાળની યોગ્ય તોષ છેક એવીમોનના દક્ષતરોના કાળથી એમલ વગમળ
મત્તાવીર મદી પહેલાના કાળથી તે છેક આજ સુધીની આપણી પાંચે હાજર છે અને તે

ઉપરથી સહજ સ્પષ્ટ થાય છે કે કાં તો ચંદ્ર પોતાની ગતિ વધારતો ગયો કે પૃથ્વી પોતાનો વેગ ઘટાડતી ગઈ. લાપ્લાસે આનો એવો નિર્ણય કર્યો કે પૃથ્વીએ પોતાની ગતિ સ્થિર રાખી હતી જ્યારે ચંદ્ર પોતાનો વેગ વધારતો ગયો છે. આને માટે તેણે કારણ એ આપ્યું કે પૃથ્વીના સૂર્યની આસપાસના ગ્રહ માર્ગની કેન્દ્રસ્થિતતા (eccentricity) પ્રમાણમાં યથા નિરંતર ઘટાડાને લઈને આ ફેરફાર છે. પણ આડખે આ કારણની અસરનો બરાબર વિચાર કરી એમ બતાવ્યું કે આ કારણથી માત્ર પૃથ્વી ચંદ્રની ગતિમાં આવતી ઘટના અડધા જ ભાગનો ખુલાસો થાય છે તે ઉપરથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું કે જે પૃથ્વીની 'ગતિ' લાપ્લાસે સ્થિર માની હતી તે સ્થિર ન હોતાં તેમાં ઘટાડો થતો જ આવ્યો છે. પ્રત્યેક મંદ્રે જાવીસ સેકન્ડનો ફેર પડે છે. આથી આ વર્ષનો દરેક દિવસ ગયા વર્ષના દિવસ કરતાં સેકન્ડના અમુક ગુણ અપૂર્ણકે નેટલો હુંકો છે.

વખતની આ-ઘટને માટે જવાબદાર ચંદ્ર છે. કારણ કે તેના આકર્ષણથી પૃથ્વી ઉપર ભસ્તી ઓટ થાય છે. અને પૃથ્વીતલ ઉપર ભરતી ઓટની ગતિથી યથા ધર્મણને લઈને પૃથ્વીની ગતિ મંદ પડતી જાય છે. પૃથ્વી ફરે છે ત્યારે સૂર્ય ચંદ્રના આકર્ષણને લઈને પાણીનું પડ પાછું પડી જાય છે આથી પૃથ્વીતલ અને પાણીનું ધર્મણ થાય છે એથી પૃથ્વીની ગતિશક્તિમાં કેટલોકએક ઘટાડો થાય છે. આ ઘટલી શક્તિ ઉપજતા રૂપે આકાશમાં ઓમેર ફેલાઈ જાય છે અને આપણા ગ્રહમંડળના દાર્બમાં તે નકામી ચર્ધ પડે છે. એટલે જેમ આસતી ગાડીને બ્રેક લગાવવાથી તેની ગતિ મંદ થઈ જાય તે જ પ્રમાણે પૃથ્વીની ગતિ ઉપર ખડે જેટલા સૂર્ય ચંદ્ર એક જાતના સંતત કામે લાગેલા બ્રેક જ છે. પૃથ્વી પહેલાનાં વખતમાં જેમથી ફરતી તેનો આ પ્રમાણે ગ્રહણોની નોંધ ઉપરથી પુરાવો મળે છે અને ઉપર દર્શાવેલા ભૌતિક નિયમથી તેને સાબીતી મળે છે. હવે આપણે આ પુરાવાનો ઉપયોગ કરીશું. પૃથ્વી એક વેળા એટલી ગરમ હતી કે તેમાં સર્વ પદાર્થો પ્રવાહી રૂપે હતા એ આપણી જાણમાં છે. હવે જ્યારે આપણે કોઈ પ્રવાહી ગોળાને તેની ધરી આમપામ ફેરવીએ છીએ તો એને લઈને, તેના પરમાણુઓમાં ધરી આસપાસના પોતાના ગોળા માર્ગમાંથી બહાર છુટી જવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને લઈને તે ગોળો વચ્ચેથી ઉપસી આવે છે અને ધરી એસી જઈ હુંફી થાય છે. એટલે જેમ જેમ ફરવાની ગતિ વધતી જાય છે તેમ તેમ ગોળો વચ્ચેથી ઉપસતો જાય છે અને ધરી હુંફી થતી જાય છે અને જેમ જેમ ફરવાની ગતિ ઘટતી જાય છે તેમ તેમ વંચલો ઉપસેલો જામ એસતો જાય છે અને હુંફી થયેલી ધરી લાંબી થતી જાય છે એટલે તે પોતાનું ગોળા સ્વરૂપ પાછું સેતો જાય છે. પૃથ્વીની હાલની સ્થિતિ લગભગ તદ્દન જડ થઈ ગઈ છે. આપણે બહારના જડ ભાગને "પૃથ્વીનું પડ" એ નામ આપીએ છીએ અને એમ કહીશું કારણ એ છે કે વખતે એમ બતાવું કે પૃથ્વી અંદરથી તમ પ્રવાહી છે અને બહારથી ફરી ગયેલ જડ જમીનનું પોપડું છે. પણ આ વાદ હવે સર્વમાન્ય નેધી અને માધારણ રીતે એમ બતાવ છે જે પૃથ્વી અંદરથી તેમ જ બહારથી જડ થઈ ગયેલ છે અને વચ્ચેમાં જ માત્ર પાતળું તમ પ્રવાહી પદાર્થનું પડ છે કે જેથી ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખી વિગેરે હાલ દેખાવ દે છે. મારાંશ કે પૃથ્વી એટલી જડ થઈ ગયેલ છે કે ધરી આસપાસ ફરવાના વેગથી ઉત્પન્ન થતું, ધરી આસપાસના પોતાના ગમન-માર્ગથી બહાર ઉડી પડવાનું, બળ તેના ઉપર, કંઈ અસર કરી શકતું નથી. એથી જ્યારે વેગ

કમી થતો જન્ય છે ત્યારે ઉપર બેતાબ્યા પ્રમાણે ઉપસેલો બાંધ બેસી જતો નથી અને કુંડા ધરી લાંબી થતી નથી; જે જે પૃથ્વી પ્રવાહી જ રહી હોત તો થયા વિના રહેત નહિ. આથી કરીને પૃથ્વી જ્યારે દરીને જંદ થઈ ગઈ તે વખતે જે તેનો ઘાટ હતો તે જ ઘાટ કાયમ રહ્યો. એનો આકાર નારંગી જેવો છે પણ મધ્ય રેખાનો વ્યાસ અને ધરીની ધમ્મે બહુ જ, જુજ તફાવત છે. બૂમધ્ય-ધરી કુવ-ધરી કરતાં ૧૭ માઈલ જ લાંબી છે એટલે જ્યારે પૃથ્વી દરી ગઈ હશે ત્યારે તેનો વેગ હાલના કરતાં બહુ વિશેષ નહિ હોય. આપણા જમાનાના મહાન ભૌતિકશાસ્ત્રી લૉર્ડ કેપ્લીન જેમનો હંમણાજ થોડાં મહીના ઉપર દેહપાત થયો છે અને જેના મૃત્યુથી આખા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના મંડળમાં નેતાની ખોટ પડી ગઈ છે તેમજે આ સર્વ ગણતરી કરી હતી. તેમજે ગણિત કરી બતાવ્યું કે જ્યારે પૃથ્વી દરી ગઈ ત્યારે તેનાં વેગથી ઉત્પન્ન થતું ધરીમાર્ગમાંથી બહાર જવાનું બળ આજના કરતાં ત્રણ ટકાથી વધારે હોતું ન જોઈએ. વળી આપણે તેના વેગમાં થતા ધટાડાનો દર જાણીએ છીએ તેથી ગાળી શકાય છે કે પૃથ્વી દરી ગયાને એક અબજથી વધારે વર્ષ થયાં નથી. આવા પ્રકારની દલીલથી હવ શક્ય થવા જેવી સ્થિતિ પૃથ્વીને ક્યાં પ્રાપ્ત થઈ તેની અવધિ નિર્માણ કરી શકીએ છીએ કે તેને અબજથી વધારે વર્ષ થયાં નથી.

હવે ખીજા પ્રકારની દલીલ ઉપર જઈએ, અને ત્યાંથી પણ તે જ પરિણામ ઉપર આવીશું. આ દલીલનો આધાર પૃથ્વીમાંની ગરમીના યટાડ ઉપર રહેલો છે. જૂતલ ઉપર મંદ પડી ગયેલા જવાળામુખીઓના પ્યાલા જેવા શિખરો માલૂમ પડે છે કે ઉપરથી સદાજ અનુમાન થાય છે કે આગળના સમયમાં હાલના કરતા વિશેષ ગરમી પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તતી હતી. આનો ખીજો પુરાવો એ છે કે જેમ જેમ પૃથ્વીનાં પડમાં આપણે ઉડા જતા જઈએ છીએ તેમ તેમ વિશેષ ગરમી માલૂમ પડતી જાય છે. યજ્ઞા પ્રદેશોમાં કરેલા નિરીક્ષણ ઉપરથી માલૂમ પડ્યું છે કે દરેક ૫૯-૬૦ ફૂટ ગરમી એક એક ડીગ્રી વધતી જાય છે. આ ઉપરથી એમ માખીત થાય છે કે અંદરની ગરમી ધીમે ધીમે પડમાં થકને બહાર નીકળતી જાય છે. પૃથ્વી પોતાની ગરમી આકાશ બહી ફેકે છે. લૉર્ડ કેપ્લીને દર વર્ષે ફેટલી ગરમી બહાર આવે છે તેની ગણતરી કરી અને તે ઉપરથી અટકળ બાધી કે પૃથ્વી એટલી ગરમ ક્યારે હશે કે જે વખતે તે ઉપર બહુ પાણી વરાળ રૂપે જ હોય ? આના જવાબમાં એજે બતાવ્યું કે એ સ્થિતિ અઠ અબજ કરતાં ઓછા વર્ષ થયાં છે. એટલે ઉપર કહેલી અવધિ બાંધવામાં આપણને આ ખીજો સ્વતંત્ર આધાર મળ્યો છે.

(અપૂર્ણ.)

વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુવ.

પ્રાસંગિક નોંધ.

બંગાળામાં થોડાંક વર્ષથી લાંબી 'સ્વદેશી' નું તેજ દિલ્લિગોચર થયું તે પહેલાં એક વર્ષથી દેશની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ સુધારવા માટે ત્યાં એક મહામંડળ સ્થપાયું છે. 'સ્વદેશી' ની દિલ્લયાલ શરૂ થઈ તે વખતે કેટલાક લોકો બંગાળીઓને દેશી 'કાકતા' અને ઔદ્યોગિક તો સધળું મું-બાઈનું જ હોય એમ માની બેઠા હતા. પણ ખરું જોતાં-એ કે ઉદ્યોગ એ વૈશ્યવૃત્તિ છે, તથાપિ એમાં પંજુ વિદ્યા-શૌર્ય-વાણિજ્ય અને શ્રમ એમ ચારે વર્ણના વિશિષ્ટ ગુણો અંગરૂપે ઉપયોગમાં આવે છે. બંગાળ પ્રાન્ત એ બ્રાહ્મણ દેશ છે, અને બ્રાહ્મણોના પ્રિય ધર્મ જે વિદ્યા એ સંપાદન કરવામાં તેઓ આખા દેશમાં આગેવાની ધરાવે છે; અને એ સ્વભાવાનુસાર ઉદ્યોગના વિષયમાં પણ તેઓએ કેળવણીને જ પ્રધાન પદ આપ્યું છે. એ કેળવણી માટે તેઓ સરકાર સાથું જોડાને બેસી રહ્યા નથી: સ્વાશ્રયના બળે તેઓએ મોટું ફંડ ઉઠું કર્યું છે, અને તે વડે હેઠાં ચાર વર્ષમાં તેઓએ કુલ ૨૩૬ વિદ્યાર્થીઓને અમેરિકા વગેરે યથે દુરરે શીખવા મોકલ્યા છે. તેમાંથી જેમ જેમ કેટલાંક વિદ્યા શીખીને અત્રે પાછા આવતા ગયા છે તેમ તેમ તેઓને માટે ધનિક લોકોએ કારખાનાંની સગવડ પણ કરી આપવા માંડી છે. આ વર્ષે મોકલેલા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી ૪૪ અમેરિકા, ૧૭ જાપાન, ૧૫ ઇંગ્લંડ, અને ૩ યુરોપના બીજા દેશોમાં ગયા છે. અને તેઓ તાજાં, ચપ્પુ કાતર વગેરે લોદાનો સામાન, શીત (લેઇસ), પટ્ટી (ટ્રાઇપ), ટોપી, બિન્કિટ, બંગડીઓ, ધડીઆળ, છત્રીઓ, રમર, કાગળ-ઉન કાંતવું તથા વણવું, મેથિલેટ્ડ સ્પિરિટ કાઢવા, હુગડાને રોગાન અદાવતો, વોટરપ્રુર કરવું, યાન્ત્રિક ઈન્જનનિષ્કર્ણ કામ, વ્યવહાર રસાયનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિમાંથી તેલ ચરખી વગેરે બનાવવાં, લિથો અને ફોટો ટાઇપવાની કળા, નેમ જ બેંકો ચલાવવાનું કામ—શીખી આવવાના છે. વિષયો કેવા વિવિધ છે એ આટલી દીપ ઉપરથી સમજાયો, અને એ ઉપર અમાંગ વાચકનું અમે ખાસ ધ્યાન એટલા માટે ખેંચીએ છીએ કે દેશની ઔદ્યોગિક ફતેહમંદી એક ઉદ્યોગની ઉન્નતવૃત્તતા ઉપર દૃઢી જ ટકી શકવાની નથી. અત્યારે આપણા ઇલાકામાં સુતર કાપડની મિલોનો ઉદ્યોગ સારો ખીલેલો છે, પણ ચીનના બજારની મંદીથી કે પરદેશી માણની અમાધારણુ દરીદ્રાઈથી કે ચોચ ૨ મેળવવાની મુશ્કેલીથી એ ધન્યો પાછો પડે, તો દેશના ધનાઢય પુરુષોને પોતાના દ્રવ્યને કામે લગાડવા માટે જોઈતા બીજા ધન્યા નથી. એવી આપણી ઔદ્યોગિક નિર્બળતા છે. બંગાળના આ મંડળની એક બીજી વિશિષ્ટતા પણ અત્રે નોંધવા જેવી છે—અને તે એ કે આ કાર્યમાં હિન્દુ મુસલમાન સર્વે બળેલા છે; એટલું જ નહિ પણ સરકારની પણ મદદ છે. એ મદદ તે માત્ર કહેવાતી 'દિલસોજ' જ નથી. લેવરેન્ટ ગવર્નર પોતે એ મંડળની દરેક મીટિંગમાં બાજ લે છે, અને વિદ્યાર્થીઓને વિદાય પત્રી વખત બંતે વિજય છ્વે છે. તથા પોતે એ ફંડમાં નાણાં બચાં છે, તેમ જ બીજા ઘણા અંગ્રેજોએ પણ એ જ તરેહની એ કાર્યમાં મદદ કરી છે. વળી વિશેષ એ છે કે એ મંડળની સ્થાના પ્રમાણે કેટલીક કોલેજોમાં સરકારે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ પણ દાખલ કર્યું છે. મુંબાઈમાં, પરદેશી વિદ્યાર્થીઓને બણુવા મોકલવાની એક સંસ્થા થોડાંક વર્ષથી હાલો થયેલી છે—પણ એને વધારે સખળ વ્યાપક અને લોકપ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે.

છેલા 'હિન્દુસ્તાન રિવ્યુ' માં હિન્દુસ્તાનનો જનપાન ઉપર ઉપકાર એ વિષયનો સેખ વાચવા જેવો છે એમાં બતાવ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનના બૌદ્ધ સાધુઓએ જ આખા પૃથ્વે અને ઉત્તર એશિયામાં લાખા વખત સુધી સુધારાનો બીજ વાળ્યા હતાં બૌદ્ધ ધર્મ દાખલ થયા પછી જ જનપાનની જગદી અવસ્થા મટી—અને આજ પણ ત્યાં જ્યાં ઇન્દ્ર વગેરે હિન્દુ આનના દેવોની મૂર્તિઓ પૂજાય છે, એટલું જ નહિ પણ એમના ધાર્મિક મંત્રો મૂળ મંત્રૂત ભાષાના છે પણ દ્રક્ત ધર્મ જ નહિ, ધર્મ સાથે વ્યાવહારિક કળાકૌશલ્ય પણ બૌદ્ધ સાધુ ઓએ જ વિસ્તાર્યું હતું

આમા—નોવું અને અમેરિકામાં હિન્દુ દેવાલયોના પુષ્કળ ગિદનો મળ્યા આવે છે એ વાત, તથા ઇંગ્લેન્ડમાં બૌદ્ધ સાધુઓ ગયા હતા એ પ્રસિદ્ધ વાત ઉમેરો, અને પછી વિચારો કે રેલ્વે-સ્ટીમ વગેરે અર્વાચીન મુસાફરીના સાધનો જે કાળે ન હતા તે કાળે પણ હિન્દુ આનના લોકોએ ખાખી પૃથ્વી ઉપર પથરાઈ જગતના કલ્યાણ માટે શ્રેણી કર્યું છે । બાપ્તિસ્માના પુરાક્રમ મભારીને મન્ત્રોપ માની બેસવું એમ અમારું કહેવું જ નથી, પણ વર્તમાન સમયમાં બીજી પ્રજાને આગળ પડેલી નેઈ, તથા આખી પૃથ્વી ઉપર તેઓનો ડોકા વાગતો નેઈ, હિંમત હારી બેસનાર હિન્દી જનોએ ઉપગતી હકીકત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે

*

*

*

*

'The Age of Mental Virility' એટલે કે—'મનોવીર્યવંત વય'—એ મથાં જાનો 'સેચરિપ્રમ'માં એક સેખ લખાયો છે તેમાં જગતના મહાન પુરુષોની માનસિક શક્તિનું પ્રથમ દળ કયો ઉમ્મરે પ્રકટ થયું અને એની પગિપક્વ સાખ ક્યારે પડી એ વિષે આમે ખ્યાઓ તપાસીને એવો નિર્ણય કનવામાં આવ્યો છે કે—સરેરાશ ૨૪ વર્ષની ઉમ્મરે મનો વીર્યના રજાનું પ્રથમ દર્શન થાય છે તેમાં કાર્ (workers) કરતા ચિન્તક (thinkers) ના કામનો આનંદ થવામાં વાર પાડે છે એટલી ૨૨, અને બીજાની ૨૬ આરંભની ઉમ્મરે હોય છે અને તેઓનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ કાર્ય સરેરાશ ૫૦ વર્ષની ઉમ્મરે, તેમાં કાર્કનું ૪૭ અને ચિન્તકનું ૫૨ ની વયે થયેલું હોય છે માનસિક પ્રસ્ફુરણ સરેરાશ ૪૦ વર્ષ થાય છે તેમાં ચિન્તકોનું ૩૮ અને કાર્કોનું ૪૧

*

*

*

*

'સ્ટ્રૅન્ડ મેગેઝીન' નામના પત્રમાં એક મુજબ સેખ છે એમાં બતાવ્યું છે કે જ્યાં 'પણુ એ પ્રભુની એક ઉત્તમ બક્ષીસ છે—એની સાથે ખંત સહિષ્ણુ અને સન્તોષ આવે છે' એ સેખ લખનાર પ્રોફેસર બર્ચે કહે છે કે—

"Evil the day when we Germans become a lean race like some of our neighbours As for great deeds and high scholarship, I have known many noble men and sound scholars, and they have nearly all been fat"

કહે છે કે શેક્સપિયર, બિરમાર્ક, નેપોલિયન, મિબન, લ્યૂથર વગેરે મહાન પુરુષો જાડા હતા

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्थं सर्वाणि भूतानि मधुं यथा-
मस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुण्यो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
रूपोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
वृत्तिर्न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष ७, अंक ३.

[भासिका]

चैत्र, संवत् १९१४.

तन्त्रीः—प्रेदिस्तर आनन्दशंकर भायुभाष्यं ध्रुव. ओम. ओ; ओक्ष ओक्ष भी.	
विश्वविहीनी बीजा.	१०५
(रा. रा. नरसिंहराव कोणताय. भी. ओ. सी. ओस.)	
ओक्ष भयुनादार निराण.	१०६
(वसन्त-ओदिस्.)	
ओक्ष-ओक्ष-संलग्न वपरीशी शिवली दशीड.	११३
(रा. रा. नमरोष्ठ उषस्त्रु भी. संसुत्र उष उषमा.)	
ओक्षो उषोम.	११३
(रा. रा. " रुद्रेशी. ")	
रन्तुविद्या.	१२७
(रा. रा. " साध-सु. ")	
हन्तुस्तानतो रात्रयचद्विषट.	१३७
(वसन्त-ओदिस्.)	
ने विहीनी.	१४४
(रा. रा. " अरविन्द. ")	

લવાજમ:

(૧) સાબરમતીઓ, (૨) સબાઓ, (૩) વિધાયાઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીઓના મારતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) મોસિક-રો. રૂપે સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બંદીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુરૂપ) રાજ્યના આશ્રય વિનાની સાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બંદીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. ખોલ વર્ષ માં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છુટક નકલના રૂ. ૮-૪-૦

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" એને જવાબદાર છે.

અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.

- ૪ કોઇ પણ લેખ અસલ સખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો મા કર્યો, હોય કે ન હોય-પણુ : લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.
- ૫ કોઇ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમાં પણુ ન મળે તો આઠકે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. ખાજીયાં એ અંક પૂરા પાડવાને અમે નથી. (પેગના કારણથી અંક પ્રસિદ્ધ કરવામાં અમારા તરફથી વિશ્વંન થયે આ નિયમ સાચુ પડતો નથી. પણુ આ માસથી સમગ્ર સુખપરિચિત યજ્ઞ જર્જ વ્યવસ્થાપક છે.)

નારીપ્રતિષ્ઠા.

(એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન.)

કર્તા—પ્રોફેસર આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ. એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.)

પાંચવા વંચાવવાની તથા સાબરમતીમાં રાખવાની સગવડ પડે-તેટલા માટે છુટી નકલે

વસન્તના આઠકોને રૂ. ૦-૧-૦

અન્યને રૂ. ૦-૨-૦

ટપાલ ખર્ચ અડધો

આનો જુદું.

મળવાનાં ઠેકાણાં—અમદાવાદ—વસન્ત ઓફિસ.

સુબાઈ—એન. એમ. (ત્રિપાઠી કંપની કારખાંદેવી રોડ)

વસન્તના ગ્રોહક માટે ખાસ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
गमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतामिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુરાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૭, અક ૩.

[માસિક.]

ચૈત્ર, સંવત ૧૯૬૪.

વિરાગિણીની વીણા.

(૫૬ હરિગીત)

મન્દ અનિલ પલાણીને
મધુર રવ ગળની વિશે,
હૃદય લેતો તાણીને,
કેહો યદી આ ? કે નવ દોરે ૧

હા ! ખેલુ સરિતાતટે
એકલી કે સુન્દરી,
બેઠો આસન યોગમા,
વીણા ઉગમ વિશે ધરી ૨

કેશભાર સમીરમા
ખેલતો કેઈ મન્દ આ,
ધેતુ સાદા ચીરમા
પૂરે ધવલતા મન્દ આ ૩

ગીત-અર્ધોરસ રેલતી
શાન્તિમા એ સુન્દરી,
ગૂઢ રહ્યો, કેઈ માનથી
મુણિયે હવે મૈત્ર બે ધરી ૪

(ગીતિ)

“ માનસસરમા તરતી,
હસી સ્વચ્છન્દ ખેલ કંઈ કરેતી,
સ ગીતરસે ત્હેવી,
વીણા મ્હારી વિવાસ મૃદુ ધરતી ૫

(હરિગીત)

સ ગીતરસસરવરતણી હંસી તું વીણા માહરી ।
નારદવિપગ્ની દિવ્ય ને તુમ્બુરતણી પરિવાદિની,
તે પૂર્વભાગે તાહરી, તું ઊતરે નવ એહથી,
અમ મૂક યજ્ઞસહસા તું, મીઠી ૧ પ્રેરુ તુજને મર્થો મથી ૬

(અનુશ્લુપ)

બોલ્ય, મીઠી । અરે મ્હારી સુખદુ ખની બાગિની ।
કુખડૂખીતણી મોઢી એક આશ્વાસદાયિની । ૭

(કથોર)

મ્હે તો કાલ્ય લગી તુજ ગાન
જગન્નુ પ્રેમથી સર્થે તાન,
પ્રેમે મૂઝી નિજ ઉત્સગ
કીધા લાડ યા તુજ સગ । ૮

મૃદુતા, રનેહ, આદર ધારી
છેડ્યા તાર તુજ સુખકારી,
ફૂડો આજ રો ઉત્પાત
ખનિયો ૧ તું રીસાર્ધ, માત । ૯

(વસન્તતિવકા)

કોણે કહે મધુરો મ્હારો । કહે કુશાલી ૧
કોણે દોધી મધુર ગાનનદી સૂઝાવી ૧
કો કુદરત કાકિનીતણી પડી વા કુદરિ ૧
ને આ વિરાગી, મધુરી ૧ તુજ ગાનરુદિ. ૧૦

(ગરખી)

બોલ્ય ફરી, મુજ પ્રાણ । મધુરકંઠે આ મુજ વીણા ।
દે મુને જીવનદાન, અમૃત સુર જગવી જ મીણા,
બોલ્ય ફરી, મુજ પ્રાણ । ૧૧

(સાખી)

મૂર્છાવશ તું તો યદ્ય કે રહ્યો મરણસમીપ,
જીવન માગે બાપડી, તે શુ એતવરો મુજ દીપ
અમીરસ પૂરી અમોલો ?
બોલે કદી મુજ પ્રાણુ ? ૧૨

સજીવની કે શક્તિથી નૂતન જીવન નર
રેકું તુજમા, ને વહો તુજ રમ રમ ગાનનું પૂર,
અમરજનનગેગી તું વીણા,
બોલે ફરી મુજ પ્રાણુ ૧૩

દિ ય લોકમા જઈ વશુ અદ્યુત ને સગીત,
યોગનલે લઈ આવુ તે, પ્રેરુ તુજમાતે રહી રીત્ય,
વહે ઝકાર તું ધીરા,
બોલે પછી મુજ પ્રાણુ ૧૪

મૂલઅશ્રુસાગર વિશે વિવશ તણુષુ જાય
હધકુ મુજ, તે માહિયી રેકું સુર મુજ અગુલી માધ,
ઝોલે એહ તુજ તન્ત્રી દીના !
બોલ્ય કદે, મુજ પ્રાણુ ! ૧૫

પુ'ડરીકવિરહે મહાચેતા રહી પીડાઈ,
સરવર, બ્યોમ, અને વનો, મોહ મને જાણ્યા કાઈ,
લઈ કર અતુપમ વીણા,
રેલી રહી દિવ્ય ગાન. ૧૬

પતિમતા પશાવતી મૂર્છિત મરણપ્રાય
સતી, ને જયદેવની વાગી વીણા, અને ને ! ત્યાહિ
તજ સ્વમ જાગી સતી એ,
ધીધુ ફરી સુખપામ. ૧૭

એ વીણાગોથી કદે યતગુણ અદકુ બાજ
પૂરું તુજ તન્ત્રી વિશે સ્વમશુર્ય મુજ સુખકાજ,
હૃદય મુજ સરતી વીણા !
બોલ્ય ફરી, મુજ પ્રાણુ ! ૧૮

નિજુર જગઅપવાદ, ને કૂચ જગના ન્યાય,
 એ સર્વે બહાવતી તુજ માનદહરી હૃદય,
 વહી સુર રસમય ઝીણા,
 બોલે યદ્ય મુજ પ્રાણે ૧૯

મર્દા એ આઘાત સહુ, વળગીને તુજ કંઠ,
 તુજહૃદયે હું, મુજહૃદય તું, એમ રચી સુખઅન્ધ,
 રૂડી રસરેલ રચીશું,
 બોલ તુ જો, મુજ પ્રાણે ૨૦

(માલિની)

હજી તવ રવ દેતી, જાન કા રૂહેતી ધારી ?
 જગજન સહ કાધે સપ શુ, બહેતી મહારી ?
 શિશુપણ ચર્કો બાધે રનેહ, તે બન્ધ તોડી,
 અદ્ય ચર્કે સખી શુ ? જગ્ય એ! જગ્ય થોડી ૨૧

(કપોર)

ગજો સિન્ધુજળ ગમ્ભીર,
 નાચે માતું સરિતાનીર,
 બહુવિધ જાન ગાય સમીર,
 ને જળધોધ ધસતો ધીર,— ૨૨

એ સર્વેતણા સ્વરરમ,
 કૌશલથી બરી તુજ અંગ,
 જીવનના વિવિધસુર ગાન,
 સ્વર ધર્મી મરણના સુમહાન ૨૩

જોડા ગીત એ ગા બધ્ય,
 દાળી બાવના—રસ દિવ્ય,
 ધારી દીન સખી પર પ્રેમ,
 બહાલી! જાન તજ!—હા! એમ! ૨૪ .

(દરિગીત)

હા! એમ જા તું, મધુરી! ગા તું, હૃદય તું મુજ ધારતી,
 રૂઢે જીવતી સુમધુગ નિરન્તરે પૂર્ણે યૌવન ધારતી,
 જો! આપણે “નરેન્દ્રવસશુ, ગાયત્યાદિ અબાધ તું,
 ત્હાં ચન્દ્ર તુજ તન્ત્રી વિશે બરશે અખી સુખસાધતુ.” ૨૫

(મન્દાકાન્તા)

વાગી વીણા, જળયિર યયું, બ્યોમમા છન્દુ ચોખ્યો,
ધીરા ધીરા અનિલ સુણતો જો ! જોમો માનયોબ્યો,
ને જોડું ત્હાં સકળ યજ ને મૂઠ ચૈતન્ય બ્યાપ્યું,
સંગીતે તે ઝળકળી રહ્યું, -શાન્તિનુ રાજ્ય ચાપ્યું. ૨૬

રત્નગિરિ જિલ્લો
તા. ૯ મી એપ્રિલ } નરસિંહરાવ લોળાનાથ.
૧૯૦૮.

એક નમુનાદાર નિશાળ

એલિનરસ્ટન હાઈસ્કૂલના માસ્ટર એલિટંગ પ્રિન્સિપાલ મિ. તલાટી જેઓ થોડા વર્ષ ઉપર અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્ટર હતા અને જેઓ બાળક ઉપર એક તથા સરકાર પ્રત્યે વશકારી વાગા હેડ માસ્ટર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે તેઓ પેનશન લીધા બાદ પોતાની કુરસીનો વખત લોકમેવામા ગાળે છે. તેમણે હાલમા બિનપગારે, ફેવવાની ૩ ને પિચાણુમાં હોઈ દવા ખાવાનું સુદર સ્થાન છે ત્યાં એક ' પાન્સી બોર્ડિંગ સ્કૂલ ' કાઢી છે. તેમાં પાંચમી છોકરાઓ માટે, છોકરા છોકરી બંનેને ૩૦ તથા ૪૦ રૂપિયા પ્રી લઈ, ગહેવાની તથા કેળવણી આપવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. આ કેળવણી કેવા પ્રકારની છે તથા તે કેવી રીતે આપવામા આવે છે તે ધણે અંગે બીજી કામના લોકોએ પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય હોવાથી નીચે આપીએ છીએ—

માનસિક કેળવણી.

આ સ્કૂલ ચાલે યાગામા હાલ ૬૦ છોકરા છે અને તેમની ૬ ક્લાસ કરવામાં આવી છે અને તેમાં અંગ્રેજી-ગુજરાતી સાથે ધોરણ શીખવવામાં આવે છે. સાઠ છોકરાના છ વર્ગ કરવાથી દરેકમાં સરેરાશ દસ છોકરા થાય છે. પોતા સુદાન્ત બધા મળી આઠ શિક્ષકો છે. તેમાં ત્રણ ગ્રેન્ડુએટ છે, એક ૧૯ વર્ષના અનુભવવાળો મેટ્રિક થયેલો શિક્ષક છે, એક ૧૩ વર્ષના અનુભવવાળો મેટ્રિક થયા વિનાનો, એક સ્કૂલ હાઈનિય પાસ થયેલો જેણે વેપારી વિષયનાં બે સર્ટિફિકેટ મેળવ્યા છે, એકે ટ્રાન્સની ગ્રીન ધોરણની પરીક્ષા પાસ કરી છે અને આઠમાએ સુગત જુદામાં લોકલ બોર્ડની નિશાળમા બાર વર્ષ અધી શિક્ષણ આપ્યું છે.

તમામ ધોરણોમાં અંગ્રેજીમાં વાલચિન કરવાનું ફરજિયાત, ગણવામા આવ્યું છે. અને

નિહુર જગઅપવાદ, ને કૂરા જગના ન્યાય,
એ સર્વે બૂલાવતી તુજ ગાનલહરી દહેરાય,
વહી સુર રસમય ઝીણા,
ઝોમે યદ્ય મુજ પ્રાણ ૧૯

મહા એ આધાત સહુ, વળગીને તુજ કંઠ,
તુજહથે હું, મુજહથે તું, એમ રચી સુખબન્ધ,
રૂડી રસરેલ રચીશુ,
બોલ તુ જો, મુજ પ્રાણ ! ૨૦

(માલિની)

હજી નવ રવ દેતી, મૌન કા રૂહેતી ધારી ?
જગજન સહ કાધો સપ શુ, પહેતી મહારી !
શિશુપથુ યદ્ય બાધ્યો રનેહ, તે બન્ધ તોડી,
અદ્ય થઈ સખી શુ ? જગ્ય ઝો ! જગ્ય યોડી ૨૧

(ઉપેશ)

ગાજે સિન્ધુજળ ગમ્ભીર,
નાચે માતું સરિતાનીર,
બહુવિધ ગાન ગાય સમીર,
ને જળધોધ ધસતો ધીર,— ૨૨

એ સર્વેતણા સ્વરરગ,
દૌરાલયી બરી તુજ અગ,
જીવનના વિવિધસુર ગાન
સ્વર વળી મરણના સુમહાન ૨૩

હોડા ગીત એ ગા બબ્બ,
દાળી બાવના—રસ દિવ્ય
ધારી દીન સખી પર પ્રેમ,
બહાલી ! મૌન તજ !—દા ! એમ ! ૨૪

(હરિગીત)

હા ! એમ ગા તું, મધુરી ! ગા તું, હૃદય તું મુજ ધારતી,
રૂહે જીવતી યુગયુગ નિરન્તર પૂણું યૌવન ધારતી,
જો ! આપણે જઈ અન્દવસશુ ગાય ત્યાહિ અબાધ તું,
ત્યાહાં અન્દ તુજ તન્ત્રી વિશે બરશે અમી સુખ સાધતું.” ૨૫

૧ એક પણ વર્તમાનપત્ર વાચતા નથી આ શોખ ખીલવવા માટે દરરોજ અડધી (અઢાણ-વામા આવ્યો છે, કે જે વખતે છોકરાઓ પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રો વાંચે છે. પુસ્તકો પર્મદ કવોમા આવ્યા છે તે રસિક છે તથા એમાના ઘણાખરા સચિત્ર છે

પ્રયોગશાળા

એક ન્હાની સાયન્સની પ્રયોગશાળા છે અને એવી ગોઠવણ કરવામા આવી છે કે જેમા દરેક છોકરો દરેક પ્રયોગ કરી શકે

વસ્તુત્વશક્તિ.

જાહેરમા ખોલવાની ટેવને—વસ્તુત્વશક્તિને—ઉત્તેજન આપવામા આવે છે દરેક છોકરાના જન્મદિવસે એક છોકરો, જે છોકરાનો જન્મદિવસ હોય તેને આરોગ્ય અને સુખી કચ્છિવા સબધી યોગ્ય મોલે છે અને તેનો જે છોકરાનો જન્મદિવસ હોય તે છોકરો જવાબ આપે છે સંધ્યાકાળે એક ન્યુબી કુટુંબ એકઠું થઈ આનન્દ કરે તેવી રીતનો મેળાવડો ભરવામા આવે છે અને તેમા દરેક છોકરો આવી કઈ મહોએ કૌણ ગાઈ અગર ખોલી જાય છે

નૈતિક કેળવણી

આ શાળા સ્થાપવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, શીય યાને સહૃદયતાવાળું માનસિક બધાગણુ બાધવાનો છે આ ઉદ્દેશ ઉપર ખાસ અને કાયમ લક્ષ ગખવામા આવે છે અઠવાડિયામા એક વખત નીતિ સંબધી ચર્ચા કરવામા આવે છે અને એ ચર્ચાનો, એ ઉપદેશનો, અમલ થતો પણ જોવામા છે પ્રથમ ઉપદેશ શિષ્ટ રીતભાત ઉપર હોતો આ ઉપદેશનો પરિણામ અને એ બાબતમા શિક્ષકોની છોકરાઓ ઉપરની ગંભીર, દેવલાલીના સરકારી એપેલેન (ધર્મચુક) રેવન્ડ મિ એન્ટ્રીના જોવામા આવતા તેમજ એ બાબતમા મિ તલાટી ઉપર એક પ્રશસા પર પણ લખ્યો છે બીજો ઉપદેશ દાન અગર સખાવત યાને ઔદાર્ય ઉપર હોતો આના પરિણામમા 'છોકરાઓની સખાવત' એ નામનું બડોળ એકઠું થયું છે અને તેનો વહીવટ છોકરાઓ જ કરે છે અને તેમાથી ગરીબ અનાથ લોકોના સુખ માટે ઉપયોગ કરવામા આવે છે. એ જ પ્રમાણે એક વાર (સહેનસાહ એડવર્ડના જન્મદિવસે) રાજ્યભક્તિ ઉપર બ્યાખ્યાન આપવામા આવ્યું હતું, જેમા ઝોરાસ્ટ્રિઅન ધર્મ રાજ્યભક્તિ ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે એમ બતાવવામા આવ્યું હતું શાળાની અને સામાન્ય રીતે પારસી કોમની રાજ્યભક્તિના ચિન્હ તરીકે આપેણા રાજ રાણીના ચિત્રો શાળાના મકાનના દાર આગળ જ લટકાવવામા આવ્યા છે

ધાર્મિક કેળવણી

આ શાળામા એક જ (પારસી) ધર્મના જ છોકરાઓ હોવાથી ધર્મની અમલની બાબત શીખવવામા અડચણ આવતી નથી સ્વલ્પ સ્થાન, એમ જે વખત છોકરાઓ પાસે પ્રાર્થના

કરાવવામાં આવે છે—સ્કંવારે શાળાનું કાર્મ સરૂ થતા પહેલાં અને સ્કોળરે તે સમાપ્ત થયા પછી. દરેક અઠવાડિયે એક ‘સરમન’ (ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાન) આપવામાં આવે છે. આ વ્યાખ્યાન ધર્મનાં ક્રિયાકાંડ કે સ્વમતાચક્રને લીધે વગર પુરાવે મનાવાતી વાતો ઉપર નહિ પણ ઔરાસ્ટ્રિઅન ધર્મના ખરા, નિર્વિવાદ મિદ્ધાનો ઉપર આપવામાં આવે છે.

હોકરાઓની તંદુરસ્તી તથા શારીરિક કેળવણી.

હોકરાઓની તંદુરસ્તી ઉપર ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. પ્રથમ તો દેવલાલીની હવા જ એવી સ્વચ્છ, ડોરી અને કૌવત આપનારી છે કે જેથી હોકરાઓની તંદુરસ્તી સારી રહે. કેટલાક હોકરાને તો ગયા વર્ષમાં એક વખત પણ દાકતર પાસે જવું પડ્યું નથી અને લગભગ સર્વ વજનમાં વધ્યા છે. હોકરાની તંદુરસ્તી સારી રહેવાનું બીજું કારણ એમને આપવામાં આવતો જોડતો અને નિયમિત ખોરાક છે. આખા દહાડામાં પાંચ વખત ખોરાક આપવામાં આવે છે—સ્કંવારમાં સાત વાગે હોરા હાજરી, નવ વાગે બ્રેકફાસ્ટ, દોઢ વાગે ટિફીન, સાડાચાર વાગે પાછલા પહોરનો ચ્દા અને મગે આઠ વાગે ખાણું. એક દાકતર હોકરાઓની શારીરિક સંભાળ માટે ગખવામાં આવ્યો છે, જે દરરોજ શાળામાં આવી હોકરાઓની ખબર કાઢી જાય છે.

શારીરિક કસગત માટે ત્રીજે પ્રમાણે ગોઠવણ રાખવામાં આવી છે —

(૧) ક્રીકેટ, (૨) હોકી, (૩) કુટબોલ, (૪) પેરેટ, (૫) કસગતશાળા, (૬) બેડમિંટન, ૭) પિંગપોંગ તથા ઘોડા ઉપર બેસવાનું.

પેરેટ, અને કમરત શીખવવા સારૂ દેવલાલીની પલટનનો એક યુગોપિયન સોલ્ડર ગખવામાં આવ્યો છે.

દરેક સ્વીવારે હોકરાઓ લાભે સુધી ચાલતા ફરવા જાય છે. અને બાગ બનાવવાના કામને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. રોજન, ચોપટ તથા પત્તાની રમતો પણ રમાડવામાં આવે છે. વખતો વખત હોકરાઓને બહાર સહેલ કરવા તથા ઉજળી માટે લઈ જવામાં આવે છે અને દરરોજ સ્કોળરે ‘સુખી કુટુંબ’ નો મેળાવડો કરવામાં આવે છે.

[વસન્ત-આંકિસ.]

ક્રીસ્તે એ સંજન ઉપરથી મલતી દલીલ

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૪ થી)

સંજન ઉપર હુમલો કરનાર પાદશાહ સુનતાન મહમુદ બેગડો જ હતો, તેની સામેતી ખુદ ક્રીસ્તે સંજન ઉપરથીજ આપણને ઘણે પ્રમાણે નીચે સુજાળ મળે છે ,

- ૧ તેમા જણાવેલો વખતના યા સનેના અરસાઓ ઉપરથી
- ૨ તેમા જણાવેલા આપાનેન્તા કીધાની કતોદના ઇસા ૧ ઉપરથી
- ૩ તેમા જણાવેના ઈસ્લામી દીનના હીંદુસ્તાન ખાતે દાખલ થવાના ઇમાન ઉપરથી
- ૪ તેમા જણાવેલા સુવતાન મહમુદના 'જલ સુમ્દાન' ખેતાબ ઉપરથી
- ૫ તેમા નામ દીધેના ચાગા શાહ નામના પુટાની કમીષત ઉપરથી

૧ ક્રીસ્તે એ સંજનમાં જણાવેલા વખતના અરસાઓ ઉપરથી મલતી દલીલ.

ખુદ ક્રીસ્તે એ મંજનમા જૂલ જૂલ બનાવા બનવા માટે વખતના જે અન્સા જ શુઆ છે તે દેખાડે છે કે સુવતાન મહમુદ તે પાદશાહ મહમુદ બેગડો દેવા નેહએ, અને હીંદુ કે અનાઉદીન ખીનજી ક્રીસ્તે સંજનના ઉપના વર્ણનમા મળદર્જનના હાથમાથી પાદ શાહી મર્ઝ ત્યાગ પછીના વખતના અન્સાઓ જણાવવામા આન્યા છે ત્યારે આપણી ગણતરી ૧૩ કન્વાનો સને ઈ સ ૧૫૧ છે કે બ્યાગે તે પોતાના દગાખોન સરદાર માનુષ મુરીને લાય થી ગયો હતો એ પુસ્તક કહે છે કે ત્યાગ પછી ૧૦૦ વર્ષ જેલામ ઈતીઓ દોહીમતાનમા ૪૧ પછી ૧૫ વર્ષ હોનમજ શહે મા ન્લા પછી હીંદુસ્તાન આની દીવ બદરે ૧૮ વર્ષ થા પછી સંજન આન્યા અને ત્યા પ) વર્ષ નેવા પછી આતશમેદામ બાધ્યુ એ પ) વર્ષની સુદત ક્રીસ્તે મંજનમા જણાવી નથી ખાતુ દતકયા જે કહે છે તે બામ દીમે છે કે મંજનમા ઉતર્થાનાદ પ) વર્ષ આતશમેદરામ બાધ્યુ ક્રીસ્તે મંજન કહે છે કે દીનથી ઉપરી સંજન તન્ક આવતા માર્ગમા તોરાન લાગુ ત્યારે તેઓએ માનતા લીધી હતી કીનારે જઈ ઉતરતા ત્યા આતશમેદગમ આપવુ તેથી કીનારે ઉતરવા પડી એ પ્રમ તેઓએ મામે વખત ધીનમા નાખ્યુ નહી હોય ખીજા હાથ ઉપર એક નવી જગ્યાએ નવા નજમા માસરો લેતા ને વાર જ હજુ તો પોતાનુ થરી થામ ચલાવુ નહી નહી તેવામા જ તુન્તા ફરત તો આતશમેદગમ નહી બનાવ્યુ હોય વળી આતશમેદેનમ એક મોહુ ધર્મીવમ ગણાય કે અને તેને આપવા માટે લાખી કીયાની જરૂર છે એ સર્વ જોતા પ) વર્ષની સુદતનો જે ગાનો જણાવ્યો છે તે બગબગ દિસે છે

પછી આગલ આનતા ક્રીસ્તે મંજન કહે છે કે ૭૦૦) વર્ષ ગુન્થા બાદ તેઓ ઉપર એક આશત આવી પડી અને સુવતાન મહમુદે સંજન ઉપર હુમલો કર્યો જેઓમા તેઓનો મ દાર અદેશ અને સંજનનો હીંદુ જાન પોતે પણ માર્યા ગયા પછી પાન્સીઓ ત્યાથી વીખગઇ

કે સુલતાન મહમુદને તેનું 'બેગડો' નામ આપવામાં આ બનાવનો હાથ હતો. એવું અસલ નામ ફતેહખાન હતું. એ સુલતાન કુતબુદ્દીનનો સાવકો ભાઈ (half-brother) હતો. કુતબુદ્દીન પછી સુલતાન દાઉદશાહ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેને તાલાયક ધારી ગાડી ઉપરથી ઉઠાડી મેલી એને 'સુલતાન મહમુદ' નાં ખેતાબ સાથે ગાડી ઉપર બેમાડવમાં આવ્યો. હવે ફાઈ કહે છે કે ગુજરાતનાં હાંદુઓ એક બલદને 'બીગ' કહે છે કારણ કે તેનાં બે સીંગડા, જમની અને ડાહબી બેઉ બાજુએ, એક માણસ ઢાટી કરવા માટે બે હાથ લંબાવે તેમ, લંબાવવા હોય છે; અને સુલતાન મહમુદની મુછો બલદનાં સીંગડા માફક ફેલાયલી હતી તેથી લોકો એને બેગડો કહેવા લાગ્યાં. પણ બીજાઓ કહે છે કે એણે 'જુનાગઢ' અને 'ચાંપાનેર' નામના બે કીલ્લા (ગડ) લીધા હતા તે ઉપરથી લોકો એને 'બેગડો' એટલે 'બે કીલ્લા જીતનાર' કહેતા. ત્યારે સુલતાન મહમુદની 'બેગડો' અટક ચાંપાનેરની ફતેહને એની જીંદગીનો મુખ્ય બનાવ ગણે છે.

કાગ્રે એ મળનનો ચાંપાનેરની ફતેહનો ઇસારો ખોલ્યું દેખાડે છે કે સંમન જીતનાર પાદશાહ મહમુદ બેગડો હતો અને નહીં કે અલાઉદ્દીન ખીલજી. અલાઉદ્દીન ખીલજી ખામે લખનારા તવારીખ નવેશો, જ્યાં મુખી હુ જાણુ છું ત્યાં મુખી તેણે ચાંપાનેર જીત્યું હતું એમ કેયે પણ ઇસારો કરતા નથી.

૩ કીસ્સે સંમનનો ઇસ્લામી દીન હાંદુસ્તાનમાં દાખલ થવાનો ઇસારો.

કાગ્રે મળનના ઉપર ઉતારેલા ફક્રમાં આપણે જોયું કે ત્યાં કહે છે કે ઇસ્લામી પાદશાહોને ત્યારે હાંદુસ્તાનમાં ૫૦૦ વર્ષ થયા ત્યારે તેઓ ચાંપાનેરમાં આવ્યા. હવે તવારીખ આપણને કહે છે કે હાંદુસ્તાનમાં આવનાર પહેલો મુસલમાન પાદશાહ સમજીતગીન હતો. તે જાણીતા મહમદ ગીજનવીનો બાપ હતો અને ગળનવી વશનો પાયો નાખનાર અવસ-ગીનનો જમાઈ અને તેની પત્ની ગાદીએ આવનાર હતો. એ ગીજનવી વંશ હાંદુસ્તાનમાં મુસલમાન શાહનશાહતનો પાયો નાખનાર (The founders of the Mussulman Empire of India) ^૧ ગણાય છે. હવે હાંદુસ્તાનમાં પહેલ વેહેલો આવનાર એ સમ-જીતગીન પાદશાહ ઈ. સ. ૯૯૦ માં હાંદુસ્તાન આવ્યો હતો. ત્યારે કીસ્સે એ સંમન પ્રમાણે એ બનાવ પછી તે આસરે ૫૦૦ વર્ષ ચાંપાનેરની ફતેહ થઈ તો તે આસરે ઈ. સ. ૧૪૯૦ માં હોવી જોઈએ. આપણે, મુસલમાન તવારીખ નવેશો પ્રમાણે, અને રાસમાલામાંના ગુજરાતી હાંપા પ્રમાણે જોયું કે મહમુદ બેગડાએ ચાંપાનેર ઈ. સ. ૧૪૮૪ માં જીત્યું હતું. એ બેઉ સને ત્યારે નજદીક મળતાં સને છે ત્યારે કીસ્સે એ સમને જણાવેલી ચાંપાનેરની ફતેહ (ઈ. સ. ૧૪૮૪) વાંચો અને ચાંપાનેર પછી સમન જીતનાર સુલતાન મહમુદ તે મહમુદ બેગડો જ હોવો જોઈએ, અને નહીં કે સુલતાન અલાઉદ્દીન (ઈ. સ. ૧૨૬૫-૧૩૧૩), જે તો સમજીતગીન પછી ફક્ત ૩૦૦ વર્ષ થઈ ગયો હતો.

(1) Elphinstone's "History of India" Fifth edition by Cowell (1856)
p. 319

૪ ક્રીસ્તે સંજ્ઞન મુજબ મુલતાંન, મહમુદનો ખેતાબ,

ક્રીસ્તે સંજ્ઞન કહે છે કે મુલતાંન મહમુદને લેકા “જલ્લ મુખદાન” એટલે “ખોદાનો છાયો યા પ્રતીતીધી” કહેતા. મીનતે સીકદરી પ્રમાણે મહમુદ બેગદાને લેકા “દીન પનાહ” એટલે “દીનને રક્ષણ આપનાર” કહેતા હતા. ત્યારે જલ્લ મુખદાન તેને મહતો ખેતાબ છે. તેણે ઇસ્લામી દીનને કેલાવા માટે ઘણી-કોમિશ કીધી હતી તેને માટે એને એ ખેતાબ મધ્યો હતો. ત્યારે ક્રીસ્તે એ સંજ્ઞનનો એ ઇસિરા પશુ દેખાડે છે કે એ મુલતાંન મહમુદ તે મહમુદ બેગડો હતો.

૫ ક્રીસ્તે સંજ્ઞનમાં નાંમ દીધેલા એક પુરૂષ ચાંગાશાહનાં સને ઉપરથી,

ક્રીસ્તે એ મજનૂનમાથી જે વર્ણન આપ્યો ઉપર ઉતાર્યું છે તેમાં ચાંગાશાહ નામનાં એક પુરૂષને નૌશારીથી વંમિશ ખાતે બાદશહના પાદાઃ પગથી ત્યાલઈ જઈ ગયેલા આતશબેદગમને મેઝદા કંવા આવતો જણાવ્યો છે. ત્યાં વધુ કહે છે કે તે ઘણીએ પોતાના નૌશારી ગામની અનશુમનને મમળવી વાસડેથી આતશબેદગમને નૌશારી લઈ જઈ રાખ્યા.

એ રકગમાં જણાવવા પ્રમાણે મજનૂનની દાન પત્રી ૧૦ વર્ષ કેટલાક પારસીઓ આતશબેદગમને લેખને બદાહતનાં પદાઃમાં રહ્યા. પત્રી ત્યાંથી આતશબેદગમને લઈ વાસડે ગયા અને ત્યાં ૧૪ વર્ષ રહ્યા. તે મુદત બાદ ચાંગાશાહ તે આતશને નૌશારી લઈ ગયા. હવે સમજનની હાગનો મને આપણે ઈ. મ. ૧૪૯૦ નો મુકગ કયો. ત્યારે મજનૂનના આતશબેદગમને નૌશારી લઈ જવાનો અને (૧૪૯૦+૧૨+૧૪=) ઈ. મ. ૧૫૧૬ નો આવે છે.

હવે આપણે કોઈ ખીજ માધનને આધારે જોઈએ કે ચાંગાશાહ નામના ઉપલા જાણીતા પુરૂષ ક્રીઆ જમાનામાં થઈ ગયા. પાન્સી રેવાયતો આપણને તેઓનો સને પુરો પાડે છે. નીચલી રેવાયતોમાં એ પુરૂષનું નામ મળે છે.^૨

રેવાયતનું નામ.

તેનો સને

નરીમાંન હોશગની રેવાયત.

૧૪૭૮ (ચન્દનદી ૮૪૭)

નરીમાંન હોશગની ખીજ રેવાયત.

૧૪૮૧ (ચન્દનદી ૮૫૦)

વગર નામની રેવાયત.

૧૫૧૧ (ચન્દનદી ૮૮૦)

ઉપલી રેવાયતોમાં ઇરાનનાં જયોસ્તીઓને હીંદુસ્તાનના જયોસ્તીએ પુછેલાં સવાલોનાં જવાબો છે. તે જવાબોનાં પત્રોમાં તેઓ હીંદુસ્તાનનાં જણીતા શેહરોનાં કોઈ જણીતા પુરૂષો, જેઓએ તેઓને સવાલો પુછેલા તેઓના નામ શરૂઆતમાં આપે છે. જે ઘણીઓ એ

(૨) એ રેવાયતોનાં અસલ ફારસી કકગ માટે જુઓ માર્ક પુસ્તક.

A few Events in the Early History of the Parsees, પા ૫૪થી ૫૮.

પત્રા ધરિન લઈ જઈ ત્યાંથી જવાબ લાવેલા તેઓનાં નામ ઉપરથી એ રેવાયતો જણાયલી છે. એ જાણીતા પુરૂષોમાં ચાંગાશાહનું નામ મળે છે. ત્યારે એ પુરૂષ એ રેવાયતો લખાવલા સનેઓનાં વખતે હયાત હોવા જોઈએ. ત્યારે ઉપલી ત્રણ રેવાયતોનાં સને (ઈ. મ. ૧૪૭૮ થી ૧૫૧૧) ની વખતે ચાંગાશાહ હયાત હોવા જોઈએ, એટલે ઈ. સ. ની ૧૬ મી સદીની શરૂઆતમાં તેવણ હયાત હોવા જોઈએ.

હવે સંજનની શતેહ મહમુદ બેગડાને હાથે નહી પણ અલાઉદ્દીન ખીલજીને હાથે થઈ હોય તો તેવણ અલાઉદ્દીન ખીલજી પછી થોડા વખતમાં થઈ ગયલા હોવા જોઈએ. અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ઈ. સ. ૧૨૯૫ થી ૧૩૧૫ સુધી રાજ કર્યું હતું. એવું ધારો કે તેણે પોતાના ગબ્બનાં છેલ્લાં વર્ષમાં એટલે ઈ. સ. ૧૩૧૫ માં સંજન લીધું હોય. હવે ક્રીસ્ટે સંજન મુજબ આ બનાવ પછી ૨૬ વર્ષે આતશબેહરામને ચાંગાશાહ નૌશારી લઈ ગયા, ત્યારે એ બનાવનો સને આસરે (૧૩૧૫+૨૬=) ઈ. મ. ૧૩૪૧ નો આવે. પણ રેવાયતો મુજબ તો આપણે જોયું કે ચાંગાશાહ ૧૫ મી સદીની સેવટે અને ૧૬ મી સદીની શરૂઆતમાં થઈ ગયા હતા.

એ ઉપરથી જોઈએ છીએ કે સંજનની કનેહ, જે પછી ૭૬ વર્ષે ચાંગાશાહે સંજનનાં આતશબેહરામને નૌશારી લઈ ગયા હતા, તે સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજીનાં વખતમાં ૧ પણ સુલતાન મહમુદ બેગડાના વખતમાં થઈ હતી સુલતાન મહમુદ બેગડાનાં રાજનો ૧૧ ઈ. સ. ૧૪૫૯ થી ૧૫૧૧ ચાંગાશાહના વખતને મળતો આવે છે. પણ સુલતાન ઉદ્દીન ખીલજીનો વખત તેને મળતો આવતો નથી.

હવે આપણે સર જેમસ કમ્પએવ, જેવણ મંજન છતનાર તરીકે અલાઉદ્દીન ખીલજી જણાવે છે તેવણની ફલીલ તપાસીએ. પેહેલુ તો તેવણ અલાઉદ્દીન ખીલજી આખે પણ ચોક્કસ કેહતા નથી, પણ કહે છે કે મંજન છતનારે કદાચ-જો કે તે બોધુ સંભવીક છે મુહમદશાહ તુગલીક હોય અથવા વધારે સંભવીક છે કે અલાઉદ્દીન ખીલજી હોય. વળી તેવણ કહે છે કે ક્રીસ્ટે સંજનમાં સુલતાન મહમુદનાં સરદાર તરીકે જે અલખખાં જણાવ્યો છે તે (ક) અલાઉદ્દીનનો બાઈ ઉલુગખાં, જેને લોકો લુલથી અલખખાં કહેતા, તે હોય, યા (ખ) તેનો સાસો અલખખાં હોય.

આ મુજબ કમ્પએવ, પેહેલે તો પાદશાહ માટે અચોક્કસ છે કે તે કદાચ મહમુદશાહ તુગલખ હોય યા વધારે સંભવીત છે કે તે મુહમદશાહ અલાઉદ્દીન ખીલજી હોય. ખીલજી જે તે પાછલો પાદશાહ હોય તો તેનાં સરદાર માટે તેવણ અચોક્કસ છે અને કહે છે કે તે સરદાર તેનો બાઈ ઉલુગખાં હોય, કે જેણે ૧૨૯૫ થી ૧૨૯૭ સુધીમાં ગુજરાત છાલ્યું હતું; અથવા તેનો માસો અલખખાં હોય, જેણે ગુજરાતમાં ૧૩૦૦ થી ૧૩૨૦ સુધી લાકમી કીધી હતી. વળી

અલાહીદીનના એ બાઈ અને બનેલી ઉલુગખાન અને અરપખાનમાંથી સંજન જીતનાર તરીકે ટાણુ વધારે સંભરીક છે તે બાબે તેવણુ એ જગ્યાએ એકમેકથી ઉપર જણાવે છે એક વૈધુમમા તેવણુ કહે છે કે ક્રીસ્તે સંજનનો અરપખાન તે ઉલુગખાન હોય, એ સંભરીત છે વળી બીજે કેકણે તેવણુ તેને અલાહીદીનના બનેલી અરપખાન ગણે છે આ પ્રમાણે જેમ સંજન જીતનાર પાદશાહ માટે તેમ તે પાદશાહના સરદાર માટે પણ કેમ્પબેલ અચોક્કસ છે,

આવા અચોક્કસપણા છતાં આપણે કેમ્પબેલે વધારે સંભરીક તરીકે સુચવેલાં નામો- પાદશાહ તરીકે અલાહીદીન ખીલજના અને સરદાર તરીકે ઉલુગખાનનાની જરા વધારે તપાસ લેઈએ

૧ પેટેલુ તો અલાહીદીનની તવારીખ લખનારાઓ ઉપરથી આપણે ચોક્કસ જણાવતા નથી કે તે અથવા તેનો બાઈ અને સંદાર ઉલુગખાન છે કે મંજન સુધી આવ્યા હતા અલાહીદીન માટે નીચલા તવારીખના પુસ્તકના હયાત મલે છે (૧) મીરાતે સીકદરી (૨) ત્રારીખે શીજન્શાદી (૩) અમીર ખુસ્રોની કવીતા એ પુસ્તક ઉપરથી આપણને દીમલુ નથી કે ઉલુગખાન દક્ષીણે છે કે સંજન સુધી આવ્યો હોય પણ બીજા હાથ ઉપર સુનતાન મહમુદ બેગડાની તવારીખ આપનાર મીનતે મીકદરી ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે તે એક વસાઈ સુધી આવ્યો હતો

૨ બીજી જો ક્રીસ્તે મંજનનો અલખખાન તે અલાહીદીન ખીલજનો બાઈ ઉલુગખાન હોય તો બનેલા અરપખાન હોય, તો ક્રીસ્તે સંજન તે સંદાર માટે એક ખેશી તરીકે વાઈ ધસારો કરતો તે કહે છે કે તે તો ફક્ત એક સરદાર હતો તેથી સુવતાન મહમુદે તેની ઉપર પોતાના વજર માનકે મંજનપર હુમલો કરવા હોકમ મોકલ્યો જો તે તેનો બાઈ તો બીજો મર્ત ખેશી હતો તો ક્રીસ્તે સંજન તેનો ધસાગ કરતો

૩ ત્રીજી ક્રીસ્તે સંજન જણાવે છે કે આખાનેસ્તા કીશ્તાની જીત પછી સુવતાન મહમુદે સંજન લીધું હવે બ્યારે આખાનેની ફતેહ મહમુદ બેગડાના રાબ્બનો ઘણો મોટો ખતાવ છે ત્યારે અલાહીદીનની તવારીખ લખનારા ઉપલા ત્રણ તવારીખના પુસ્તકે આખાનેર માટે કાઈ પણ ખોલતા નથી સુલતાન મહમુદ બેગડાએ આખાનેરમા ધરલાખી ધર્મ દાખલ કરવા બાબે ક્રીસ્તે મંજનમા ધસારો છે તે બાબે તેની તવારીખ લખનારાઓ વીગને ખોલી જાય છે પણ અલાહીદીનની તવારીખ લખનારાઓ આખાનેરનો ક્રીમો તેણે જીત્યો હોય તેવું કાઈ ખોલતા નથી.

વળી કેમ્પબેલ, સંજન જીતનાર પાદશાહ મહમુદ બેગડો હોય, તે બાબત ઉપર શક નાખતા કહે છે કે ક્રીસ્તે એ સંજનમા જણાવેલા અરપખાન નામનો કોઈ પણ સંદાર મહમુદ બેગડાનો હતો નહીં, એમ કહેવામા કેમ્પબેલ મોટી ભુલ કરે છે મહમુદ બેગડાની

તવાસીખની હકીકત આપનારા પુસ્તકે યોગ્ય રીતે સમજાવી તથા તે અકબરી અને તારીખે શીરસ્તે નજીક જણાવે છે કે મહમુદ બેગડને અલખખાન નામનો મંદાર હતો. વળી તે તેનો જાણીતો અને માનીતો હતો. તેણે પોતાના પાદશાહ સામે બવવો ઉઠાવ્યો હતો. સુલતાન મહમુદ બેગડે તે કાળે તેના સામે લશ્કર લઈ ગયો હતો. અલખખાન તાલસી ગયો. પણ પછી તેણે માફ માગી તેથી પાદશાહે તેને પાછા તોકરીએ નાખ્યો એ દેખાડે છે કે તે તેનો માનીતો મંદાર હતો.

વળી અમ્પમેલ સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજી બાબેના સાચા અમીર ખુસ્રોના એક લખાણને પોતાના ટેકામાં લે છે એ જાણીતા સાચેરે 'આશી' નામની એક કવિતા લખી છે તેમાં શુજાતના નામે (રાજા) ની બેઠી દેવલગણી અને અલાઉદ્દીનના હોમરા ખાનખાન વચ્ચેની મોહોળાતનુ સાચેરી વર્ણન થયું છે એ કવિતામાં અમીર ખુસ્રુ ઉલુમખાને શુજાતના હોંદુ નામ સામે ટ્રેલી લગઈ વિશે બોલતા એક જગ્યાએ કહે છે કે "ગમના મોહીથી દુર્ધાના કીનાગઓ ટ્રેમર મુઘી બગઈ ગયા હતા. સંર જેમસ અમ્પમેલ કહે છે કે એ ગમગ તે પા સીઓ કે અને મનન શતતા પારસીઓ માથે તેને લગઈ થઈ અને તેમાં પારસીઓ માર્યા ગયા તે જાણતો એ ઇસારો કે

(ક) પણ અમીર ખુસ્રોનો આ ઇસારો સંનનની લગઈમાં પારસીઓ માર્યા જવાની તત્તો નથી તેની મુખ્ય સાબેલી આ છે કે ઉનુમખાનની શુજાતના નામે (રાજા) સાથની ઇની મુસલમાન લખનારાઓની તવારીખ નમાણે એ નામ નામે કહ્યું તો લગઈમાં હા પછી નાસી ગયો હતો અને દંવાત રખ્યો હતો. બ્યારે કીસે સંનન નમાણે સંનનનો હોંદુ રાજા તો લગઈમાં મોયો ગયો હતો. વળી અમીર ખુસ્રુ લખાણ શુજાતના ઉત્તના બાગની ઘઈ લગઈનો ઇસારો છે. દક્ષીણમાં મનન ત કની લાઈનો ઇસારો નથી.

(ખ) વળી મર જેમસ અમ્પમેલ પોતે કહે છે મુસલમાન નખનારાઓ પોતાની ઈસનામી દીન નહીં પાલનારાઓ માટે સુધાગણુ રીન 'ગમ' બોલ વાપરતા હતા તેથી અહીં અમીર ખુસ્રો પારસીઓ માટે બોલે છે કે હોંદુઓ માટે તે ચોકસ નથી ઉપર જણાવેલા સળઓને લીધે તે ઉત્ત શુજાતમાં બનેના ઘઈ આગના બીજા બનાવનો ઇસારો હોય અને નહીં કે સંનનમાં બનેલા બનાવનો.

હવે ઘઈકે બીજા ગ્રંથકર્તાઓએ જેઝેડીઅરના લખનારને કીસે એ સંનનવાના સુલતાન મહમુદ માટે મહમુદ બેગડને બલે અનાઉદ્દીનનુ નામ સુચવવાનું કારણ આપ્યું છે એ કારણ આપનાર લખાણ ઉપરથી ઘણો શુચવાડો થયો છે. કીસે સંનન સીવાય બીજું ઘઈ પુરાણુ લખાણ પા સીઓની હોંદુસ્તાનની તવારીખ બાબે સને આપતું નથી.

આજથી ૮૧ વર્ષ હાલ ઈ સ ૧૮૭૬ મા બરમવાલા દસ્તુર અરખનદીઆરજી મમ દીનજી કદીમ તારીખ પારસીઓની કશન' એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં તેવો

એ જગ્યાએ પારસીઓ સંબંધન બંદરે ઉતરી તેનો સને આપ્યો છે. એક જગ્યાએ (પાનુ ૧૪૯) લખે છે કે “તેથી સરવે શેઠ શંભુભાઈમાં ઉતરેઆ. તે દીવસનો અને જીર સાતસોને બોહોતેર, શરણેશુ શુદ્ધ ૯ વાર શુકરે રોજ રબહમન અને માહા ૪ તીર હતો.” બીજી જગ્યાએ (પા. ૧૫૭) લખે છે કે “સંનર્ગભાઈમાં; ઉતરેઆનો દીવસનો અને જીર સાતસો બોહોતેર શરણેશુ શુદ્ધ ૯ શુકર વાર. તીર મહીનો ને બહમન રોજ હતો.”

હવે ઉપલી બે જગ્યાએ દસ્તુર અસપંદીઆરજીએ “સને જીર સાતસો બોહોતેર” કહ્યો છે તે કયો સને છે. પહેલી જગ્યાએ (પા. ૧૪૯) “સાતસોને બોહોતેર” પછી વીરાંમ (કુલ પોષ-૮) મુકી છે. શેઠ ખરશેદજી રશતમજી કામાએ પોતાની મજદુરદી તારીખ નામનાં પુસ્તકમાં એ સનેને સંવત ગણ્યો છે, અને તેમ ગણી તે સનેની પછવાડે આપેલી હાંદી તીથી અને પારસી રોજને સરખાવતાં ભુલ દેખાડી છે કે એ મવતનાં વર્ષમાં એ તીથી અને રોજ મળતો નથી. એ સનેને હાંદી સંવત ગણી તેવણે તેને મહત્ત્વ અંગ્રેજી વર્ષ ૪ સવી સને ૮૫) ગણ્યુ છે. પણ હું ધારું છું કે એ સંવત વર્ષ નથી પણ અંગ્રેજી સને છે. પાના ૧૫૭ માં જ્યાં દસ્તુર અસપંદીઆરજીને હાંદી સવત માટે બોલવું પડ્યું છે ત્યાં તેવણે “સંવત ૧૮૮૨” એમ ખુલા શબ્દો વાપર્યા છે.

પાના. ૧૫૭ માં “સને જીર” સંબંધન ઉતરવાની તારીખ જણાવી ગણતરી આપતાં દસ્તુર અસપંદીઆરજીએ ચોપડી બનાવવાના વર્ષનો સંવત ૧૮૮૨ આપી ઉપર મુજબકેદલીક ગણતરી કીધી છે. અને તે મંવતને ઉપસા સને જીર થી “૧૧૧૦ અગીઆરસોને દસ વરસ થાએ છે,” એમ ગણ્યો. તે ઉપરથી ખંચાઈ કદાચ શેઠ ખરશેદજી કામાએ એ સને જીર ને હાંદી સવત ધાર્યો હોય. પણ હું ધારું છું કે અંબી દસ્તુર અસપંદીઆરજી હાંદી તીથી અને પારસીઓનો રોજ મળતો આવે છે, એમ સરખાવવા માગે છે. તેથી તેવણે ચોપડી પ્રગટ કરવાનો સને હાંદી સવતમાં લેવાની ફરજ પડી છે. એવણે તેના પછી હાંદી તીથી આપી છે તેથી કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે એ હાંદી સવત છે. પણ પહેલી જગ્યાએ (પાનુ ૧૪૯) એ “સાતસો બોહોતેર” શબ્દો પછી વીરાંમ (કુલપોષ-૮) મુકી છે, જે કે બીજી જગ્યાએ તેમ કીધું નથી.

કદાચ એમ દલીલ લેવામાં આવે—અને એ દલીલ મેં પોતે એક વખત બ્યારે અરૂપ-દીઆરજીનું પોતાનું લખાણ આપી આપીને વાંચવાની તસ્દી લીધી નહીં હતી ત્યારે રજુ કીધી હતી, કે અરૂપદીઆરજીએ પારસીઓના એક તાવસને ખુલ્લું પરચીઝનાં ગંઢમાં, પોતે ચોપડી ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં લખી તેની ૧૨૪૪ વર્ષ આગમય એટલે (૧૮૨૬-૧૨૪૪=) ઈ. સ. ૫૮૨ માં, અને, મજદુરદી ગાદીએ બેઠો (ઈ. સ. ૬૩૧ માં) તેની ૪૯ વર્ષ આગમય (એટલે ૬૩૧-૪૯= ઈ. સ. ૫૮૨ માં), બેરસાંનનો સુલક છોડી પાહાડોમાં જતો જણાયો છે, કારણ કે તેઓને નજીબીનાં દુનરથી આગાહી થઈ હતી કે ધરિાંની સાંહનશા-હતની આરબોને હાથે પડતી આવશે અને “આપણો દીન મજદુરદી રહેશે નહીં” (પા. ૧૨૩) તેથી મજદુરદીની આગમયનાં એ ૪૯) વર્ષ અને મજદુરદીનાં પોતાનાં ૨૦ વર્ષ મહી કુલે ૬૯) વર્ષ થાય છે. દસ્તુર અરૂપદીઆરજીએ સંબંધન ઉતરવાના આપેલા સને વચ્ચે (જે

ઉપલા સને ને સવંત ૭૭૨ લઈએ તો યજ્ઞગર્દી સને ૮૫) અને ક્રીસ્ટે સંજ્ઞનનાં સને (યજ્ઞ ૧૫૪) વચ્ચે બરાબર ૧૯) વર્ષનો ફરક આવે, આ અલખતે એક ધતે ફાક છે.

પણ એમ લેતાં એ બાબત યાદ રાખવી. જોઈએ ૧ એક તો આ કે ખુસ્તુ પરવીજ ઈ. સ. ૫૯૧ માં ગાડી ઉપર આવ્યો તેથી ઈ. ૫૮૨ માં ખુસ્તુ પરવીજનું રાજ્ય હોય ક્યાંથી ?

ખીજુ તો ખુસ્તુ પરવીજનાં રાજ્યમાં એમ એક તાયફા પહાડમાં ભરાઈ પેઠો તેનો દાખલો ક્રીસ્ટે સંજ્ઞનમાં યાં ખીજી કોઈ પુસ્તકમાં નથી. ક્રીસ્ટે સંજ્ઞનમાં તો ખુસ્તુ કહે છે કે યજ્ઞગર્દનાં રાજ્ય પછી તેઓ કુહેસ્તાનમાં ગયા.

આ તપાસ ઉપરથી દીસે છે કે દસ્તુર અસપંદીઆરજીએ “ સને ૭૭૨ ” નું વર્ષ બહાળવું છે તે “ સવંત ” નથી પણ ધસવી વર્ષ છે. આપણે ક્રીસ્ટે સંજ્ઞન મુજબ એ સંજ્ઞન બંદરે ઉતરવાનું વર્ષ ઈ. સ. ૭૮૫ નું ગણ્યું છે. અસપંદીઆરજી ઈ. સ. ૭૭૨) આપે છે એ ૧૩) વર્ષનાં અરસાનો ફેર આ હોય કે આપણે ક્રીસ્ટે સંજ્ઞનમાં લખવા મુજબ બરાબર યજ્ઞગર્દની પાદશાહી ગયા પછી વર્ષની ગણતરી ગણી છે. અસપંદીઆરજીએ આ ગણતરી યજ્ઞગર્દની પેહેલી મોટી હાર અને નાદાસબાગ પછી ગણી હોય.

ત્યારે દસ્તુર અસપંદીઆરજીને આધારે સંજ્ઞનમાં ઉતરવાની તારીખ શેઠ ખરશેદજી રસતમજી કામાએ અને ખાનખાદાદુર જામનજી બહેરામજી પટેલે સવંત ૭૭૨ (યજ્ઞગર્દી ૮૫) જણાવી છે, તે હું ધાડું છું કે ભુલ છે. અસપંદીઆરજી ઈ. સ. ૭૭૨ એટલે (યજ્ઞગર્દી ૧૪૧) જણાવે છે, જે ક્રીસ્ટે સંજ્ઞનને આધારે ગણેલા સનેથી ફક્ત આસરે ૧૩ વર્ષ આગલ છે. સંજ્ઞન બંદરે ઉતરવાનો સને એમ ખરા સનેથી આગલ ગણાવાથી કેમપેલ સંજ્ઞનની રીતેને પણ મંદમુઢ બેગશથી આગમ્ય લેઈ જવાને લલચાયો હોય.

જમશેદજી જીવજી મોદી.

તેલનો ઉદ્યોગ.

હિન્દુસ્તાનના નિકાસનો ધણો ખરો ભાગ કાચા પદાર્થોનો છે, અને તેમાં મુખ્ય ત્રણ છે ૧ અનાજ, ૨ હાડકા-ચામડા અને ૩ તેલીઆઈઆ અનાજનો નિમસ તો નવા સુધી પૂરેપૂરો દેશ ખેતી કરતા બીજા ઉદ્યોગમાં ગુલામોના રહેશે ત્યાં સુધી બધું થવાનો નથી જો ૩ અહીંથી થઈને બહાર બિસમી બનાવીને મોકલે તો લાભ થાય પણ એ ઉદ્યોગ તેમ હાડકા ચામડાનો ઉદ્યોગ પણ આપણા દેશમાં લોકપ્રિય થાય એમ બંનેનું મુશકેલ છે હાલ તો માત્ર તેલીઆઈઆ કાચા પદાર્થરૂપે નજર આવે છે તેલ કાઢવામાં આવે તો તેથી દેશમાં દારૂ તથા ખેતી વગેરે માટે જોઈતા પદાર્થો દેશમાં જ નહીં બીજાં પણ વણા લાભ થાય આ વાત ધણા વર્ગોથી આપણાં વર્તમાનપત્રમાં ચર્ચાયા કરે છે તે સંબંધી વિગતવાર માહિતી ૧૯૦૮ ના માર્ચ માસના દિનિક્ષન વિષયમાં આપવામાં આવી છે. તે ગુનાતી વાચકને ઉપયોગી થશે એમ ધારી અત્રે આપીએ છીએ —

જેમાંથી તેલ નીકળી શકે એવા વનસ્પતિ પદાર્થો ને આપણા દેશમાં પુષ્કળ થાય છે તેમાંના આશરે ૬૦ ને બરોજો ઉપયોગ થઈ મહત્વના છે પણ તેમાં પણ અજીંદા, સ સવ, કપાસ તથા મગફળી, એના, ખસખસ અને રોપડ એ આદિ પદાર્થો જેમાંથી નવાબધ તેલ નીકળે છે તે તો વ્યાપારી દૃષ્ટિએ ખાસ કીમતી છે આ વ્યાપારની અગત્યતા એટલાથી જ અમજીશો કે ૬૦ વર્ષે આશરે ૬૦ લાખ ડૉલર (આપણા ૧૫૦૦૦૦૦૦ મણ) તેનું અને લગભગ એ કરોડ રૂ. વેટ (આપણા ૫૬૦૦૦૦૦૦૦ મણ) તેલીઆઈઆ હિન્દુસ્તાનમાંથી નીમસ થઈ ગુનાવ વગેરે દેશોમાં ચડે છે અને તેમાંથી ખરો નફો આપણે ને એના ઉમા જનાર તેને ન થતા ૫ દેલીઓને થાય છે વેપારી વર્ગને ખાસ જાણવા જેવું છે કે ૬૨ વર્ષે આશરે ૨૫ લાખ ટન (૧૪ કરોડ મણ) તેલીઆઈઆ આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે પણ આટલો મોટો પાન થયા છતાં તેનો બાબત ઉપયોગ થઈ તેમાંથી જેટલો પુષ્કળ નફો થવો જોઈએ તેટલો થાય છે કે નહિ, અને ન થતો હોય તો તે પ્રમાણે થઈ શકે એમ છે કે નહિ, એ સવાન બુદ્ધિ અગત્યનો છે આપણા દેશમાંથી ૬૦ વર્ષે ને આર્થિક નફો ખંચાઈ જાય છે તેમાં આ તેલીઆઈઆ ને વર્ગો વર્ષે લાખો મણ મુરોપ ચડે છે અને જેમાંથી એ લોકો તેનું કાઢી મીણુજીતિ સાધુ વગેરે અનેક જાતના ઉપયોગી પદાર્થો બનાવી તે પાછા અહીં વેચે છે—તે છે હવે એક તરફ આ બીજા ને અહીં ઉત્પન્ન થાય છે અને તેવા ને તેવા પરદેશ ચઢી આપણને એની કીમતનું ને મળે છે તે, અને બીજી તરફ પરદેશીઓ એ ખરીદ કરી પોતાના દેશમાં એમાંથી વિવિધ પદાર્થો બનાવી પાછા અહીં વેચે છે તે, એનો તથાવત એટલો બધો છે કે એ જોયા પછી આપણે એ સબધમાં શું કરવું, કેવી રીતે કરવું એ વિગતે વિચાર કરવા જેવા છે

એ તો સર્વના જાણવામાં છે કે કાચા પદાર્થોની કીમત તૈયાર કરેલા પદાર્થ કરતા બહુ ઓછી રહે છે. કાચુ તૈયાર કરેલા પદાર્થમાં મહેનત અને ખર્ચ વિશેષ થાય છે હાલમાં તરીકે જોઈએ તો અજીંદાના બીયાની કીમત એક ટને (આપણા ૫૬ મણ) આશરે ૫

પાઉન્ડ (૭૫ રૂપિયા) ઉપજે છે પણ એ જ એક ટન બીયામાથી તેલ કાઢીએ તો તેમાથી ૭ પાઉન્ડ (૧૦૫ રૂપિયા) નું તેલ, ૪ પાઉન્ડ (૬૦ રૂપિયા) નો ખોળ અને ત્યાર બાદ પણ કૂચા રહે છે અને એ કૂચા જે હાલ નિરૂપયોગી તરીકે નાખી દેવામાં આવે છે તે પણ અડધો પાઉન્ડ (૭૬ રૂપિયા)ના હોય છે એટલે રૂ. ૧૬૫ થી પણ વધારે કીમતનો માલ ૭૫ રૂપિયામા જાય છે! એ જાણવું જોઈએ કે તેલીઆ બીઆમાથી સેકરે ૨૦ થી ૫૦ ટકા તેલ અને ૪૦ થી ૭૦ ટકા ખોળ નીકળે છે અને હતા ઘણો ભાગ કચરો બાકી રહે છે એક ટન અળશી માથી આશરે ૩૩ ટકા (૧૭-૧૮ મણ) તેલ ત્રીશકે મણ ખોળ અને આઠ મણ કરતા પણ ઈર્ષક વધારે કચરો-કૂચા નીકળે છે અને તે એક ટન (૫૬ મણ) બીયામાથી હાથથી ચલાવવાના પ્રેસ (સચા) વડે ૩ તેલ કાઢવાને આશરે પોણાદસ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે, તથા પેકીંગનો, બદરે લઈ જવાનો, તથા યુરોપ વહાણમા મોકલવાનો બધો મળી સાગ.

* સોંગ રૂપિયા કરતા વધારે ખર્ચ થતો નથી એટલે કે તેલ કાઢવાનો તથા તે પરદેશ ચલાવવાનો એમ બધો ખર્ચ આશરે સવાહવીસ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે આ પ્રમાણે જોતા ૧૦૫ રૂપિયાની કીમતના ૩ ટન તેના હિન્દુસ્તાનમા તેલ કાઢનારને ચોખ્ખા રૂ. ૭૮-૧૨-૦ મળે એટલે કે એક ટન અળશીના બીયા એમને એમ ચળવવાથી એને જે રૂ. ૭૫ મળે છે તે ૫ તા તેમાથી અહીં હાલના સચા (પ્રેસ) વડે તેલ કાઢીને વેચતા ખર્ચ વિગેરે જતા ચોખ્ખા પુણ્યાર રૂપિયા વધારે મળે, અને તે ઉપરાંત જે એનો ખોળ વગેરે ઉપ-પેદાશ હી તે વિશેષમા એ ખોળ વગેરે ઉપ-પેદાશનો પણ આ વેપારમા બહુ મોટો ભાગ છે ખોળ એ દોરના સગીન પોતક પોતક તરીકે ઉપયોગનો હોવાથી હિન્દુસ્તાન બહારના બહુ રોમાથી એની બહુ માગણી થાય છે અને ટને રૂ. ૧૦૦ થી ૧૫૦ સુધી ઉપજે છે પણ તે સાથે આપણા દેશમા પણ દોર અને ખેતીમા એ યોગ ઉપયોગનો નથી હિન્દુસ્તાન જેવા મહાન ખેતીવાળા દેશમા ખેતરને પોતાના છોત્ત જેવા વહાલા અને ઉપયોગી દોરને છવાડવા અને સંરક્ષણ રાખવા માટે એ અતિ ઉપયોગનો છે વળી હિન્દુસ્તાનમા ઘણો ભાગ માસા દારી ન હોવાથી દૂધ ધી માખણ એ એમના ખોતમની મુખ્ય વસ્તુઓ છે એવી ગણતરી ૫ વામા આવી છે કે ગાય બેસની ઓલાદના મળી આશરે દસ કરોડ દોર હાલ હિન્દુસ્તાનમા છે અને તે આવી રીતે ઉપયોગી હોઈ એમને ઉછેરવા અને સંરક્ષણ રાખવા એ પણ મુખ્ય સવાલ છે આમ હતા જેવો આ બીયાનો પાક થયો તેવો જ, જેટલું મળ્યું તેટલું ખસ છે એમ માની ઉપર બતાવ્યું તેમ તેલ વગેરે માદી વેપાર કરવાથી જે મહેશિ-લગભગ ખમણો-નફો મળે એમ છે તેનો લેશ પણ વિચાર કર્યા વિના એમ ને એમ પરદેશ ચડાવી દેવાથી લાખો રૂપિયાનું નુકશાન થયે જાય છે, એટલું જ નહીં પણ એમ થવાથી આપણા દોરનો હિમેશનો આવો અગત્યનો ખોતક પણ આપણા દેશમાથી જતો રહે છે અને તેને લીધે આવા અવાચક પ્રાણીની તદુરસ્તી અને તે સાથે આપણી ખેતીની તદુરસ્તી પણ વહાણે ચળી ધસડાઈ જાય છે

આવી રીતે દોરના ઉપયોગની દૃષ્ટિથી જેવાનું યોગ્ય વાચન ગળીએ અને વેપારની દૃષ્ટિથી જ જોઈએ તો પણ કેટલું નુકશાન થાય છે તેનું પણ આપણને ભાન નથી ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ખોળનો ભાવ એક ટને રૂપિયા સોથી દોઢસો સુધી ઉપજે છે એટલે કે એક

૮૧ અળસીમાંથી કે તેલ નીકળ્યા બાદ જે લગભગ ૧૫ યોજા રહ્યા તેના ૩૮ ૬૦ ઉપર છે. આ પ્રમાણે જોતા અળસીમાંથી તેલ કાઢતા યોજા તો એની મેળે ઉપ-પ્રેદાશ તરીકે નીકળી આવે છે એ બનાવવાને જૂદી મહેનત કે ખર્ચ કરવો પડતો નથી તેવ કાઢવામાં જ જે મહેનત અને ખર્ચ થયો તે જ યોજાને માટે તો પરબુનક ચડાવતા જ જે ખર્ચ થાય તે જ એટલે કે યોજાનું એને જે મળ્યું તે તો આ ધન્યામાં ચોખ્ખો નહીં જ.

હવે યોજા પછી પાછો જે કચરો-કુચો-રહ્યા તેની કીમત તો માત્ર રૂપિયામાં જ અકાચ એમ નથી એની તો કીમતી ખાતર તરીકે અને તેમાં પણ આજકાલ આપણી જમીન માથી કસ જતો રહ્યાની જે ખુબ વારંવાર સાબળવામાં આવે છે તે વખતે તો એની જેટલી કીમત ફરીએ તેટલી એાછી છે પણ કહેવું જોઈએ કે અહીં પણ આપણે પાપપુરુષના કર્મનો સિદ્ધાન્ત પ્રવર્તેતો જણાય છે આપણા પૂર્વના પાપો-આપણી પાછલી ભૂલો અને મૂર્ખતાનું પરિણામ આપણે ભોગવીએ છીએ ધના છોકરા ઘટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો' એ શ્રામ્ય પણ સચોટ લાગુ પડતો કહેવત પ્રમાણે આપણા ધન-આગણામાં-થતા ખાતરનો પોતા માટે ઉપયોગ ન કરતા પાગકાની જમીન પોપીએ છીએ ખરેખર આપણા પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી લાભ ચાલાક પરદેશીઓ લે છે વર્તમાનમાં જૂજ કીમત લઈ તેને બદલે બવિધ્યની અખુટ દોલત આપી દઈએ છીએ પણ હવે આ સ્થિતિ બહુ લાંબી ચલાવી શકાય એમ નથી

નશટોટાના દમિયિ-કુચી આપણી હાલની રીતમાં જે મૂળમાં જ ખામી છે તે તો અલગ રાખીએ તો પણ કાચા પદાર્થોનો જે એમને એમ નીકાસ થાય છે તેને પરિણામે એક બીજો જગી આવ દિન્દુસ્તાનને થાય છે એ તો સ્પષ્ટ છે કે આ તેલના બીયા જે પરદેશીઓ ખરીદે છે તે તેલને માટે જ ખરીદે છે કારણ એમને ત્યાં આવા તેલના બીયા ઉત્પન્ન થતા નથી અને એ તેલ આપણે પૂરું પાડી ન શકીએ એટલે તેને બદલે એમને જેટલા તેલના અપ હોય તેટલું તેલ નીકળી શકે એટલા બીયા આપણે ચઢાવવા પડે છે પણ વહાણનું તર તેલને બદલે તેલના બીયા ચઢાવવાથી વધારે થાય છે કારણ, આગળ કહ્યું પ્રમાણે એક ૮૧ તેલ તે મોકલવાનું હોય ત્યાં ત્રણ ૮૧ બીયા મોકલવા પડે જે કે તેલના બીયા કરતા તેલનું તર વધારે છે પણ તે ત્રણ ગણું તો નહિ જ તો હવે સ્પષ્ટ છે કે આ તર રૂપી ભાર વધારે ન હોય તો તેવ સોલુ કરી વેપારનું ક્ષેત્ર બહોળું કરી શકાય અને યોજા વીગેરે ઉપપ્રેદાશ તે તો પોતાનું આ ખર્ચ સહન કરી શકે એમ છે અને નફામાં પણ વધારો કરી શકે એમ છે આ પ્રમાણે કાચા પદાર્થો એમ ને એમ પરદેશ ચઢાવવાની રીત લાભહીન તેમ જ નુકશાનકારક છે વેપારના પાયારૂપ મૂળ સિદ્ધાન્તોના અસાનને લીધે તેમ જ બેદરમીરીને લીધે તથા સાહસના અભાવને લીધે આપણે છટકી વેપાર કરી શકતા નથી અને લાભ પણ લઈ શકતા નથી

જો આપણી ખેતી કે મહેનતનું જોઈએ તેટલું ફળ લઈ ન શકીએ તો પછી આપણી જમીન સાળ છે- કાચુ સોનું છે-એ કહેવાનો શો અર્થ છે? ખા. સ્વદેશી સાહસ માટે આ એક અસાધારણ વિશાળ ક્ષેત્ર છે કાચા પદાર્થોની ચઢતનો વેપાર જે વર્ષોથી ચાલ્યો

આવે છે તેને બદલે કારખાનાં સ્થાપી આ પદ્ધતિમાંથી જૂદી જૂદી વસ્તુઓ, બનાવવા ખર્ચ યત્ન કરવો એ જ ખર્ચી જરૂર હોઈ દરેક સ્વદેશાભિમાનીનું કર્તવ્ય છે. અને એ સાથે જ કહેવું જોઈએ કે એ સલાહ ધારવામાં આવે છે એટલે કહણ કે નિરાશાભર્યો નથી. આપણામાં ધંધો કરવાની શક્તિ કે અબગદારીમાં ખામી નથી. અને તેલ બનાવવાનો ઉદ્યોગ પુષ્કળ નફા કાઢી દેવાથી વેપાર ચલાવવાની સાગમા સારી રીતના જાણીતા માણસોની કંપનીઓ થઈ સદર ઉદ્યોગમાં પડે તો બધા ગમવાનું લેશ પણ કારણ નથી. વળી એ પણ કહેવું જોઈએ કે બહુ મોટી કંપની આગર બેઝોનથી જ આ ઉદ્યોગ ચાલી શકે એવું પણ નથી. ન્હાનાં મળથી પણ સારી રીતે તે થઈ શકે એમ છે. મોટા પામા ઉપર કંપામાં જે પૈસા, મહેનત અને વખતની જરૂર છે તેટલું હાલ ન થઈ શકે એમ હોય તો કંપનીને બદલે વ્યક્તિથી પણ થઈ શકે એમ છે. એક વિલાયતી હાથથી ચલાવવાના પ્રેસ (સંચા) ની કીમત રૂ. ૧૦૦ થી ૭૫૦ પડે છે અને તેટલા પ્રેસ વડે ત્રણ દિવસમાં એક ટન ખીયા પીલાય છે—એટલે કે એક દિવસમાં એક ટન ખીયા પીલવાને ત્રણ પ્રેસ જોઈએ. આ ત્રણ પ્રેસ કામ કામ થાય તો તેથી પણ ઘણું દરજ્જે આપણો હેતુ સરે એમ છે. પણ તે દરના જોઈએ. હાલમાં આપણા દેશમાં આશરે દોઢસો જ તેલના કારખાના છે, પણ તેમનાથી બનતા પદાર્થો અહીંજ તૈયાર કરી પરદેશ મોકલવાનું શરૂ કરીએ તો અત્યારે દેશમાં જેટલા રૂ. લોકવાના છતાં છે તેટલાં જ તેલ પીલવાના કારખાના પણ સ્થાપવા જોઈએ.

હિન્દુસ્તાનમાં તલનું તેલ બહુ લોકપ્રિય છે. એવી ગણતરી કાઢવામાં આવી છે કે એક કરોડ એકર કરતા પણ વધારે જમીન આ પાકની ભેતીમાં રોકાય છે. અને દર વર્ષે આશરે વીસ લાખ ટન (આપણા ૧૧૨૦૦૦૦૦૦ મણ) તેલ ઉત્પન્ન થાય છે દીવા બજારવામાં, સાત બનાવવામાં અને અત્તર બનાવવાના ઉપયોગમાં યુરોપમાં તલનું તેલ બહુ હિતુ ગણાય છે. અને તેથી એ દેશોમાં બેગ વિનાનું ચોખ્ખું તલનું તેલ બહુ આકર્ષક થઈ પડ્યું છે. પણ આપણા દેશમાં આ તેલનો દરેક ધંધા ખાવામાં તેમ જ ખીજા ઉપયોગમાં બહુ બહોળો ખર્ચ દેવાથી યુરોપમાં જોઈએ તેટલા તલ મોકલી ચકાતા નથી અને તેથી કરી માલની તગીને લીધે એક ટન તલના તેલના ત્રણ સાડીસાતસો રૂપિયા જેટલી અસાધારણ કીમત ઉપજે છે. તલમાંથી જે તેલ અને જે જોળ નીકળે છે એટલે કે એક ટનમાંથી ત્રણસો રૂપિયાનું તેલ અને તેવું રૂપિયાનો જોળ થાય છે. પણ આવી લલચાવનારી પેદાશ છતાં આવાં કીમતી ખીયાં ટને પુણે સો રૂપિયા જેવી નજીવી કીમતે અરેબીયા અને સિલોન ચડાવીએ છીએ. આપણા અગાન અને એવાં જ ખીજા કાણોને લીધે આપણી પેદાશોની યથાર્થ કીમતનું આપણને બાન ન ટાઈ આવી રીતે વર્ગોથી ખોટ ખાધા જ જાય છે એ જોઈ કેનું હૃદય ખિન્ન થાય એમ નથી ! ટોપમાં તો પગ્દેશીઓએ હાથ કરવા માંડ્યાં જ છે. કાણ કે સાણ અને મીણબત્તી બનાવવામાં ટોપનું તેલ બહુ ઉપયોગી જણાયું છે.

હિન્દુસ્તાનના હાલના ઔદ્યોગિક અવ્યવસ્થામાં તેલ બનાવવાનો ઉદ્યોગ પ્રથમ સ્થાન અને આશાજનક બાંધે લઈ શકે એમ છે.

આ તમામ જાતનાં તેલ યુરોપમાં જૂન જૂદા અખમાં લેવામાં આવે છે. દવાના કામમાં

દેગવામાં, વોરનિશ, સાથુ અર્ને મીલુબ્તી બનાવવામાં તથા દીવાબતીના અને ઘોવાના કામમાં એમ એનો વિવિધ ઉપયોગ હોવાથી એ લોકોએ એનો જુદી જુદી જાતનો વેપાર વધારી નાંખ્યો છે. હિન્દુસ્તાન જેવા ખેતીના ક્ષેત્રમાં અને બ્યાં મજૂરી આટલી સોંપી છે અને લોકની રહેવાની રીત તથા ટેવો બિલકુલ સાદી અને કચ્કમરવાળી છે એવા દેશમાં તો આવા ઉદ્યોગો માટે કેટલી સરળતા છે અને તે કેટલા લાભકારક છે એ કહેવું જરૂર નથી. તેલ બનાવવાના ઉદ્યોગનો બહોળો વિસ્તાર થાય તો પછી સલ્ફ્યુરિક એસિડ તથા ચૂનાના પાણી વડે તેલમાંથી જે ગ્લીસરાઇન અને ઓલિક એસિડ કાઢવાની રીત છે તે પણ બરાબર સમજવામાં આવી એ પદાર્થો પણ અહીં બની શકે. અને એ વસ્તુઓ ઉચી જાતના સાંધુ તથા મીલુબ્તિઓ બનાવવામાં ખાસ આવશ્યક છે. તે સાથે આ ઉદ્યોગની પાછળ-એને અંગે-અનેક બીજા ધન્યા થાય એમ છે અને તેમ થતાં આપણા દેશનો ઔદ્યોગિક અભ્યુદય નિશ્ચિત છે.

“સ્વદેશી.”

જનુવિધા

૧.

ઉપોદ્ધાત.

છેલ્લાં વીસ પચીસ વર્ષમાં જનુવિધાનાં વિષયમાં બહુ ઝડપથી વધારો થયો છે. ઓગણી-અમી સદીના લગભગ અન્ત ભાગ સુધી તો જનુવુ નામ પણ એ બાબતના વિદ્વાન મૂળની બહાર ભાગ્યે જ સાંભળવામાં આવતું, અને એ સબંધી જેને જ્ઞાન કહીએ તે તો એમનામાં પણ તે વખતે નહોતું. પણ આજકાલ તો આ શબ્દ ધરગથુ જેવો થઈ ગયો છે, અને જેઓ કંઈ પણ કેળવણી પામ્યા છે તેઓ તો જનુઓ મનુષ્યના હરહમેશના જીવન સાથે મહેત્વનો સંબંધ ધરાવે છે એમ પણ માનવા લાગ્યા છે. પણ એટલું કહેવું બેઠકે કે ઘણે ભાગે બેક્ટીરિયા-જનુ-એટલે રોગના જનુ એમ લોકમાં સામાન્ય રીતે મનાય છે. પણ તેમ નથી, એમાં કેટલાંક દુસ્મનરૂપ છે તેમ કેટલાંક મિત્રરૂપ પણ છે-તેમાં પણ ઘણે ભાગે તો આ બીજા પ્રકારનો એટલે કે મિત્રરૂપ જ છે આ જીવસંધાત જેને Bacteria (બેક્ટીરિયા) એટલે કે ‘જનુ’ કહેવામાં આવે છે તે ઈકત એક જાતના હલકી કોટિના છોડવા છે, પણ જગતના અવધાન સાથે આ ન્હાના સમૂહનો એટલો અગત્યનો સંબંધ સિદ્ધ થયો છે કે એ સબંધી શોધ થઈ ધીમે ધીમે એનું જનુવિદ્યાશાસ્ત્ર થઈ ગયું છે. એક હલકી કોટિના છોડવાનો ન્હાનો સમૂહ તે આટલા મોટા વિદ્યોતોને રસિક થઈ પડી શાસ્ત્રીય શોધનો-વિદ્યાનો ખાસ વિષય થઈ પડ્યો એ નવાઈ જેવું લાગે છે. જનુવિદ્યાની મહત્તા છોડવા અંગ વનસ્પતિ તરીકે નહીં પણ કુદરતમાં જે મહાન ફેરારોગ કવવાની જનુની શક્તિ છે તેને જ લીધે છે. છોડવાની

એવી એક પણ જાત નથી જે આ જાતના છાંયી-જનુ-સાથે મનસ્વતા બનાવતી કરી શકે આ અતિ સૂક્ષ્મ જીવન સમૃદ્ધ-જનુ-એ જે સદમદર્શક યાવરે જ બેઠે શકાય છે તેના અસ્તિત્વ તથા પ્રવૃત્તિને લીધે જે હટ અને આનંદ બંને પરિણામે આપણે જોગવીએ છીએ તે જ દુકામા ખતાનવાનો આ લેખનો હેતુ છે છેલા મયાસ સાઠ વર્ષમાં જેમ જેમ એ સર્વથી જ્ઞાન થતુ ગયુ છે તેમ તેમ કુદ તમા એક તરફ આખો વનસ્પતિસમૃદ્ધ જે ફરજ બળવે છે-જે ક્રિયા કરે છે-તેટલો જ આ એક અતિ સૂક્ષ્મ છોવા બગવે છે એમ વધારે સ્પષ્ટ થયુ છે આ જનુઓ અતિ સૂક્ષ્મ છે પણ એમની મહત્તા એવી જ ભારે છે કારણ કે આખા પ્રાણિ તથા વનસ્પતિ જીવનનો એ સૂક્ષ્મ જીવોની પ્રવૃત્તિ ઉપર આધાર છે સાગની તેમ ખોટાની, નિરતરની તેમજ લગભગ અનન્ત, ગણિત તેઓમા ભરેલી છે

ઐતિહાસિક.

જનુવિજ્ઞાનો અભ્યાસ સદમદર્શક વનન્તા ઉપયોગની સાથે શરૂ થયો છે સત્તરમા સૈકામાં અન્ત ભાગમાં એક હયુર્વેદનાક નામના ડચ મદ્રમદર્શક યુનીના જોવામા આ સૂક્ષ્મ મમૂદ્ધ જેને હવ આપણે જનુના નામથી જોળખીએ છીએ તે પ્રથમ આ યો પણ તે વાને એ સમૃદ્ધતા અસ્તિત્વ શિવાય બીજુ કંઈ પણ એના જાણવામા આવેલુ નહોતુ તેમ જીવજી લગભગ દોઢસો વર્ષ સુધી પણ એ સખધી વિશે જાણવામા આવ્યુ નહિ પણ એ એ વિચિત્રતા ટેનાક શાસ્ત્રીય વિદ્વાનોએ શ્રમ જનરી મેનો, અને બહુ યોગે પણ એ નખધી જ્ઞાનમા ઉમેરો કરતા ગયા છે આ જનુઓને રોગ સાથે મબધ છે એવી આટલો પણ તે વખતે કરવાના આવના જણાય છે પણ આ આટલું ખરી છે એ મિદ્ધ જ્વાનુ તે વખતે અશક્ય હોવાથી તે ઢોડી દેવામા આવી એટલુ જ નહીં ૧૫૫૮માં જુલાઈ મહિને તે છેક ઝોગણીસમા સૈકાના મધ્ય ભાગમા પાછી તશ થઈ અને તે વખતે મુલરે એનો એટલો અભ્યાસ થયો કે કેટલાક જૂદા જૂદા દાખલ-પ્રકાર-એને જણાયા અને તેનું વર્ગીકરણ કરવા યત્ન કર્યો પરન્તુ આ સુધી પણ આ વિચરને બહુ મહત્તા અપાયલી નહી

૧૬૭૮ તે વખતના સદમદર્શક વનન્ની ખામી-અશક્તિને લીધે આ કંઈ આ પ્રશ્નનું ખરું મહત્ત્વ સમજવાની ખામીને લીધે, આ વિષયમા આ મુધી કંઈ અગત્યું જાણવામા આવેલુ નહિ પણ ઝોગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગમા એ જે વખતે સદમદર્શક વનન્મા બહુ સુધારે થયો અને તેથી કરી સૂક્ષ્મ જીવોના અભ્યાસને માટે જા. મરજતા થઈ તે વખતથી જનુની ખાખતમા અવિશેષ ધ્યાન અપાવા લાગ્યુ રવાન નામના રોધકે ઝોગણીસમા સૈકામા એવા મિદ્ધાન્ત કાઢ્યા હતા આ સૂક્ષ્મ જીવોને-જનુઓને વનુના ફોલાણુ તથા વસ્તુઓમા જે ખા. મીઝ, ઉભરો, આથો આરે છે તેની સાથે સખધ છે એ મિદ્ધાન્તો જે તે વખતે માન્ય નહોતા થયા તે દરે ખા. ઈ એમ મિદ્ધ થયુ છે દુમમા દાવ આ વિદ્યાના સખધમા જે જે બા ખતો સિદ્ધ થઈ છે તે ખાખતોના મુખ્યત્વે આટલો વગેરે તે વખતના રોધકોએ કરેલા છે પણ તે વખતે એની ખૂબ અસર થયેલી નહીં અને કહોવાણુ તથા વનુમા ખમી-આથો-વગેરે આવે છે ત, રનાવણિમ ક્રિયાથી થાય છે એમ મનાવું, કારણ લાખિક જેવા વસાવણુશાસ્ત્રી

માનવું એવું હતું, અને લીધું એ તે વખત મ્હોને પ્રમાણરૂપ ગણાતો, પણ જનુવિદ્યા શાસ્ત્રીઓ શોધ કરે જતા હતા અને મ્હોવાણુ વગેરે કે ફોગેનું કારણ આ જનુઓ છે, આ યજ્ઞિક ક્રિયા નથી, એ બાબતોનો પુનઃ એમ્હો થતો આવતો હતો પણ થોડા જ શાસ્ત્રીઓ એ બાબત બરાબર જાણતા, ધણાને એ વાતનું બાન નહોતું

પણ ઉપર પ્રસિદ્ધ લુઈ પેચ્યુરે આ જનુઓના સ્વરૂપને બાબત બહાર આણ્યું એણે જ *abominous* (આબ્મિનસ) — વસ્તુના પોતાની મેળે બગડી, અદ્ય હવ પાવાનો સ્વભાવ નથી એમ બતાવી, *lamentation* ખગીર આધી—એ રસાયણિક ક્રિયા નથી પણ જનુઓ જ એવું કારણ છે, જનુઓના પ્રવેશથી જ એ થાય છે, એમ બતાવી આ પ્યુ વળી એણે જ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે આ જનુઓ અન્ય પ્રાણીઓની પેઠે એમથી બીજું એમ ઉત્પન્ન થાય છે પોતાની મેળે એટલે કે જગ્યા માત્ર રસાયણિક ફેરફારો થઈને આ જનુઓ બની જાય છે એમ નથી વળી એણે જ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે દુધના બગડી જવા-ખાગ થઈ જવા-જેવા સાધનાણુ બનાવ પણ દુધમાં આ સૂક્ષ્મ જીવોના ઉત્પન્ન થવાથી થાય છે વળી અમુક મેગોના ડાણુ અમુક જાતના જનુઓ છે અને તેને ત્રી રીતે ટાળી સમય એ પણ એણે જ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે અને આ તમામ શોધો એક પછી એક બહુ ઝડપથી કરવામાં આવી છે એ શિવાય પણ બીજા ધણા અગત્યના શોધો પેચ્યુરે કર્યા છે પણ ઉપર બતાવ્યું એટલું જ એને જનુવિદ્યાના સ્થાપક તરીકે ગણવાને બસ છે એમ નહિ કે એણે પ્રથમ આ જનુઓ શોધી કાઢ્યા કે પ્રથમ એનો અભ્યાસ કર્યો અને એમ પણ નહિ કે રોગ સાથે કે વસ્તુના બગડી જવા-એમાં હવ પડવા સાથે એનો મર્થદારણુનાવતો મબધ છે એ એણે જ પ્રથમ શોધી કાઢ્યું પણ એના પહેલાના અન્ય શોધકોએ જે મૂલ્યનો કરેલા તેમાંથી કેટલાક મખત અને નિ સન્દેહ પ્રયોગોદ્વારા સિદ્ધ કરી આ વિષયને દૃઢ પાયા ઉપર પ્રથમ મખતાં આવે એ પ્રમાણે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું લક્ષ્ય આ સૂક્ષ્મ જીવોના અભ્યાસ તન્દ્ર ખેંચનાર પેચ્યુરે જ છે

પેચ્યુરના આમ કરવા પછી એનાં સિદ્ધાન્તોને નાસાબિત કરવાના કે એ સિદ્ધાન્તોની વધારે ખાતરી કરવાના હેતુથી અન્ય શાસ્ત્રીઓએ પોતાનું લક્ષ્ય એ તરફ ફેરવ્યું પણ જનુવિદ્યાના પ્રયોગો એ એટલો અસાધારણ મુશ્કેલીવાળો વિષય છે કે પેચ્યુર પછી ધણા ગોધંડા એમાં લાગ્યા છતાં એ મબધી જ્ઞાનમાં બહુ ઝડપથી વધારો થયો નહિ આ જીવનસમુદાય એ એમ્ બૂક-સ્વતન્ત્ર મદદ છે એવું ૧૮૬૧ માં હોરમેને નક્કી કર્યું અને તે વખતથી એ મમદને *bacteria* 'બેક્ટીરિયા' થાને જનુના નામથી ઓળખવામાં આવે છે આ વિષયની શોધો એમ્હી કમણુ હતી કે કેટલાંક વર્ષો સુધી પેચ્યુર શિવાય ભાગ્યે જ કોઈ ખરો શોધક હતો એમ કહીએ તો ચાને આ વિષયના પ્રયોગો, નક્કી કન્વાની રીતોમાં ગહેલી મુશ્કેલીઓ, તથા સાધનોની ખામીઓ વગેરે એવા છે કે ૧૮૮૦ પહેલાની શોધો આવતો એ વિષયનો કોઈ અભ્યાસી જૂર્વે, તો એને ખાતરી થાય કે એ વખત પહેલા જે થયું છે તે ખરા કે તા ખોટું હોવાનો વધારે મંભવ છે

પણ છેવટ નીમ પચીસ વર્ષમાં અમરમાત્ર ફેરફાર થઈ ગયો છે જે મુશ્કેલીઓ હતી

તે ઘણે ભાગે કામ કરવાની-શોધ કરવાની-રીતોની હતી પણ ઓગણીસમા સૈકાના અન્ત ભાગથી રોબર્ટ કૉકે એ રીતો એટલી બધી સગળ કરી નાખી છે કે તેને હીધે પેસ્ચર જેની અપૂર્વ મુદ્દિ જેનામા ન હોય તેવો વિદ્વાન પણ આ વિષયમા શોધ કરી શકે એમ છે અને તે એટલી ખાતરી થાય છે કે ઘણે ભાગે વિશેષ ખાતરી કરવાની જરૂર પણ નહિ એમ નથી આના પરિણામમા આ બાબતમા આજકાલ બહુ ઝડપથી પ્રવૃત્તિ ચાલે છે અને એ બાબતનું કંઈક ચોક્કસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એ ક્યો દિશામા અને કટકું થયું છે એ હવે બતાવવામા આવે છે

જન્તુ શું છે ?

જન્તુવિદ્યાના મબધમા ખાસ જાણવા જેવી બાબત તે કંદરતમા જન્તુઓ કેવી સત્તા ધરાવે છે અને કટલી અસર કરે છે તે છે જન્તુની આકૃતિ મબધી જ્ઞાનમા એ વિષયના વિદ્વાનોને જ નહિ પરંતુ એમ છે પણ એની આકૃતિ અને એના શારીરિક બધારણ સબધી કંઈક જાણવા શિવાય એની સત્તા સબધી જાણવું અશક્ય જેવું છે કંદરતમા એ જે અગત્યનો ભાગ બજાવે છે તે સમજવા સારૂ પ્રથમ એનો દેખાવ જોવો છે અને એ ક્યા ક્યા હોય છે એ જાણવું જોઈએ અને તેથી પહેલા એની આકૃતિ સબધી યોડી હકીકત આપવી જરૂરી છે

જન્તુની આકૃતિ.

આકાર:—જન્તુઓ જે કે બહુ જૂદા જૂદા જાતના હોય છે પણ આકૃતિમા તો સામાન્ય રીતે ત્રણ તરેહ જ છે બીલીયર નમવાના દસ જેવી ગોળ, સીસાપેન જેવી સીધી અને છુચ મદવાના રફ જેવી આબજાવાળી ટુકામા ગોળાકાર (spheres) રેખામં (rods) અને વક્રાકાર (spirals) એમ ત્રણ તરેહમા જ બધા આની જાય છે ગોળાકારમા ન્હાના અગર મોટા ગોળા હોય છે, અને તે ગોળા જૂદા જૂદા તરેહના રૂપમા એમા થાય છે, રેખાકારમા ન્હાની અગર મોટી, પાતળી અગર જડી સોડી જેવા સીધા હોય છે, અને વક્રાકારમા એક એમની પાસે અગર છૂટા આબજા હોય છે, અને તે એક બે અગર વધાર પણ હોય છે, અને તે આબજા ન વળે એવા સખત અગર વળે એવા નરમ પણ હોય છે

માપ અથવા કદ —કદમા ત્રણે એકસરખા માપના નથી હોતા જૂદા જૂદા કદના હોય છે પણ સાધારણ કદ એ પ્રધેયના વીસ હજારમા ભાગનું હોય છે એ પાઈ લબાઈમા એ કદોડ જન્તુ ગોઠવાઈ રહે અને એ સિનિંગ જેવગ સિકાની સપાળી ઉપર દસ કરોડ જન્તુ માર્છ શકે! ટુકામા, તે એટલા ન્હાના હોય છે કે સૂક્ષ્મદ્રશ્ય યંત્ર વિના તે જોઈ શકાય જ નહીં ગોળમા, ૦૦૦૦૦૧૨ થી ૦૦૦૦૦૬ ઇંચ સુધીના હોય છે રેખાકારમા પણ લબાઈમા લગભગ એવડ જ થી માળીને લાખી દોરી સુધીના અને ૦૦૦૦૦૧૫ ઇંચ વ્યાસમા, — એમ વિવિધ પ્રમાણના માપના હોય છે અને વક્રાકારનું પણ રેખાકાર જેવું જ છે અસાધ્ય સુનીમા સૂક્ષ્મદ્રશ્યક યંત્રમા જોવાયના જીવોમા સર્વથી ન્હાનામા ન્હાના આ જીવો છે

વૃદ્ધિની રીત — જન્યુને વધવાની—એકમાંથી બીજા ઉત્પન્ન થવાની—રીત વિચિત્ર છે. અન્ય પ્રાણીઓની પેઠે મૈથુનવ્યવહારથી એ ઉત્પન્ન થતાં નથી પણ એકના એની મેળે જે ભાગ યઈ જાય છે, અને એ ભાગના પાછા એ જ પ્રમાણે ભાગ થાય છે, અને એમ વિભાગ યઈ વૃદ્ધિ થાય છે. એક જન્યુ લાંબો યઈ તેમાંથી એ સરખા ભાગ થાય છે અને એવી રીતે થયેલા દરેક ભાગમાંથી પાછું એમ ને એમ થયે જાય છે: એકનાં બે, બેનાં ચાર એમ આકાશો જ કરે છે, અને એ પ્રમાણે અમોઘ્ય જન્યુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે.

વૃદ્ધિની રીત તો ઉપર કહી તે પ્રમાણે જ છે છતાં (૧) તરેહમાં ફરક હોય છે. ગોળ આકારના જન્યુઓમા કેટલાકના ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ભાગ યઈ તરત છૂટા પડી જાય છે અને એ છૂટા પડેલા ભાગ મામસામી બાળુએ એ જ પ્રમાણે છૂટા પડી વધતા જાય છે. અને એવી રીતે બન્ને બાળુએ વૃદ્ધિ પામનાર જન્યુને (micrococci) મોઈકોકોક્સ કહે છે. વળી એ જ (sphere-) ગોળ આકારવાળામા કેટલીક એવી જાત છે કે જે એક દિશામા જ વૃદ્ધિ પામે છે, બન્ને બાળુએ નહીં. ઘણી વખત વિભાગ યઈ તદ્દન છૂટા પડી જતા નથી પણ એ વિભાગ એક બીજાને વળગેલો જ રહે છે. અને એમ લાંબી મણકાની માળા જેવું થાય છે. તેને (streptococci) સ્ટ્રેપ્ટોકોકોઈ કહે છે. વળી એમાં જ બીજી કેટલીક જાત છે તે પ્રથમ એક બાળુમાં જ એકનાં બે થાય છે અને પછી એમાંથી કાટખુણાની દિશાએ બીજા ઉત્પન્ન થાય છે અને એમ ચચ્ચાર, આઠ આઠ, મોળસોળનાં ચોરસાં જેવું થાય છે. તેને (sarcinae) સાર્સીના કહે છે. જન્યુની વૃદ્ધિ તો આમ વિભાગ યઈને જ થાય છે પણ આમ એની જૂઠી જૂઠી તરેહમાં ફરક છે તેથી એની જાતો માને વર્ગપાઠવામાં આવ્યા છે.

રેખાકાર જન્યુઓની વૃદ્ધિ પણ એ જ પ્રમાણે થાય છે પણ ગોળાકાર કરતાં ઓછી વિવિધ છે. આમાં કેટલીક જાત એવી છે કે જેમાં વિભાગ થતાની સાથે તરત છૂટાં પડી જાય છે અને એમ સીધા કક્કા જેવાં દેખાય છે અને કેટલાકમાં વિભાગ થાય છે પણ તે છેક છૂટાં પડતાં નથી અને લાંબી દોરીઓ જેવાં થાય છે. કેટલીક વાર વિભાગની નિશાની જણાતી નથી અને એમના એમ વધે જાય છે અને લાંબી એકસરખી દોરી જેવાં થાય છે. કોઈકવાર આ જાતમાં વચ્ચેથી વિભાગ ન થતાં લાંબા ચીરા યઈ વિભાગ થાય છે. પણ તે ક્વચિત્.

અને તે જ પ્રમાણે વક્રાકારનું છે.

વૃદ્ધિ કેટલી ઝડપથી થાય છે.

જન્યુઓની વૃદ્ધિની અદ્વિત શક્તિ એ જ એમના મહત્વની બાબત છે. એમની વૃદ્ધિની જો આવી શક્તિ ન હોત તો એમનું કદ તો એટલું ન્હાનું—મુદ્રમ છે કે તેથી બહુ નુકશાન થઈ શકત નહીં. એમ જેવામા આવ્યું છે કે કેટલીક જાતના જન્યુઓ એમને અતુક્રમ નિયતિમાં દર અડધા કલાકે અગર એથી પણ ઓછા વખતમાં ઉપર બતાવ્યું તેમ વિભાગ યઈ વધે છે.

આ બાબતરી પ્રમાણે ગણતાં ચોવીસ કલાકમાં એકમાંથી ટ્રેલો થાય એ ગણવું સહેલ છે. એક દિવસમાં દરેક જન્તુમાંથી ૧૬૫૦૦૦૦૦ અને એ દિવસમાં આશરે ૨૮૧૫૦૦૦૦૦૦૦ થાય તથા એવી પણ ગણતરી કરવામાં આવી છે કે એ દિવસની સંખ્યા જેટલા જન્તુનું વજન આશરે એક રતન થાય અને ત્રીજા દિવસને અન્તે સંખ્યામાં ૪૭૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ તથા વજનમાં આશરે ૧૬૦૦૦૦૦૦ રતન થાય, પણ એ પણ બાબતુ જોઈએ કે આ અદ્ભુત સંખ્યાનો બહુ અર્થ નથી સારે નસીમે આવી ભયકર ઝડપ ચાલુ રહેતી નથી વસ્તુતઃ એટલા ઘઈ શક્તા નથી એટલી મોટી-લાખખોની સંખ્યાએ પહોંચતા પહેલા જ કાં તો એમનો ખોરાક ખૂટવાથી, અગર પોતાના જ મળમૂલ કે જે એમને નુકશાનકારક છે તેને લીધે, એ જીવિમાં અટકાવ થાય છે પરંતુ આ આકાશ એમની જીવિની કેવી બેહદ શક્તિ છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આપે છે

જન્તુઓ તૈયાર, સેન્દ્રિય અને શરીરમાં તરત બળી જાય એવા પદાર્થો-ખોરાક-ઉપર હવે છે તેને લીધે તેઓ આમ ચમત્કારક ઝડપથી વધી શકે છે ઘણાખરા વનસ્પતિ છોડવા કાર્મોનિક ડાયોઝાઈડ (Caulis) અને પાણી જેવા માદા પદાર્થોમાંથી પોતાનો ખોરાક બનાવી લે છે પણ જન્તુઓ તો વનસ્પતિ અને પ્રાણીમાંથી તૈયાર થયેલા, અનેકતવોવાળા સેન્દ્રિય પદાર્થો ઉપર જ હવે છે અને આ કારણને લીધે અન્ય છોડવા કરતા જન્તુઓ વધારે ઝડપથી વધે છે ઘણાખરા છોડવાની માફક પોતાનો ખોરાક બનાવી લેવાની જન્તુઓને જરૂર ન હોવાથી તેમ પ્રાણીઓની માફક ખોરાકની શોધ કરવાની પણ જરૂર ન હોવાથી, પરંતુ એમી ઉપદ્રુ, ખોરાકમાં જ એ ઉત્પન્ન થાય છે તેને લીધે, એમની જીવિની ઝડપનો આધાર ફક્ત એ ખોરાક લેવાની અને તેને પચાવવાની શક્તિની હદ ઉપર રહે છે ખોરાકમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી એ વસ્તુમાં-ખોરાકમાં-મટલાક રસાયનિક ફેરફાર તેઓ કરે છે અને એ ફેરફાર ખોરાક તરીકે એ પાઈના ઉપયોગ સાથે સીધા સબધ ધરાવે છે અને એમ હોનાથી કુદરતમાં અનિ અગ લતા થઈ પડ્યા છે

જૂદા જૂદા વર્ગનાં જન્તુ વચ્ચે તફાવત.

આ પ્રમાણે જન્તુઓ આકૃતિમાં બહુ સાદા છે પણ એમના બારીક વર્ણનમાં ઉતરતાં જેટલાક સહેજ તફાવત છે જેને લીધે એમના જૂદાજૂદા વર્ગ જણાઈ આવે છે દેખાકાર (colour) કેટલીક વખત છોડેથી મુકા રોય છે લગભગ ગરેરીના કડકા (શેરડીની કાતળીઓ) જેવા અને કેટલીક વાર છોડેથી ગોળ, અને કવચિત જરા આણીવાળા હોય છે કેટલીક વાર ચાંચે તરફ કોઈ ચીકણા પદાર્થના પડથી વીટાયતા હોય છે જેને (capitulum) કેપસુલ કહે છે આ કેપસુલ એટલે કે ચીકણા પડની ડાયળી એમાં રહેલા જન્તુઓને એક બીજા સાથે જોડેલા રાખે છે અને જીવિ વખતે એક બીજાથી છૂટા પડતા અટકાવી સાકળ જેવું કરે છે નજી કેટલીક વાર એ પ.માં ઘણા જન્તુઓનાં ઝૂમખા બાકે છે અને જે પ્રવાહી પદાર્થમાં એ યાય છે તેની સપાટી ઉપર તરે છે મા તો તળીએ બેમે છે. આનાં-ઝૂમખાવાળા આકારનાને (Zooecia) ઝુગિડઆ કહે છે અને આમ એમના દેખાવમાં ફરકને લીધે

બીજને કરતા જૂદી જાતનાં છે એમ જણાઈ આવે છે. બીજાં કેટલાંક પશુ જરા જૂદી રીતે જૂમખાંના આકારમાં થાય છે તેને (Colony) કહેવાની કહે છે.

રૂપોરથી ઉત્પત્તિ.

આગળ ખતાવી તેમ વિભાગ થઈને જદિ થવાની જેમ એક રીત છે તેમ કેટલીક જાતના જન્યુઓની રૂપોરની રીતે જદિ થવાની વળી બીજી રીત છે. આ રૂપોર તે જન્યુનાં (protoplasm) જીવજાણતા અસુક તરેહના ગોળ અગર લખગોળ કણ હોય છે અને તેમનામાં એવી શક્તિ છે કે જે પ્રતિકૂળ ગિયતિથી સાધારણ જન્યુઓ મેરી જાય છે તેવી ગિયતિમાં પણ આ રૂપોર ટકી શકે છે. એ રૂપોર જે જાતના થાય છે. એક (Endogamous) એન્ડોજનસ એટલે અન્તર-જનનવાળા કે જે રેખાકાર (rods) અગર વક્રાકાર (spirals) ના અંતરના ભાગમાં થાય છે, અને બીજી (Exogamous) આર્થ્રોજનમ એટલે અર્ધ-જનનવાળા કે જે એન્ડોજનસ (અન્તર-જનનવાળા) પ્રમાણે જીવન મૂકે તો જૂદી રીતે થાય છે. પણ આ જાતના રૂપોરમાં પ્રતિકૂળ ગિયતિની મદદે થવાની વધારે શક્તિ હોય છે.

પણ આપણે આ રૂપોરની ઉત્પત્તિની રીત જાણવા કરતા એનામાં જે ખામ મુજબ જાણવા જેવો છે તે એ જ કે પ્રતિકૂળ ગિયતિમાં જે ગિયતિમાં અન્ય કેટલાંક જન્યુઓનો નાશ થઈ જાય છે તેવી ગિયતિમાં પણ આ જાતના જન્યુઓ જીવી શકે છે. અમિ અગર તાપ સ્થાને ટકી શકવાની એમની એટલી બધી શક્તિ હોય છે કે જેટલા અમિ અગર તાપથી બીજા સાધારણ જન્યુઓ તરત મેરી જાય છે ત્યાં પણ આ જાતનાં જન્યુ જીવી શકે છે. આમાંનાં કેટલાંક એવાં છે કે જે ૧૮૦ ડિગ્રી મેન્ટિગ્રેડ (૩૬૦ ડિગ્રી ફેરનહીટ) જેટલી ગરમીમાં પણ થોડો વખત જીવી શકે છે અને પાણી ઉઘળી શકે એટલી ગરમીમાં તો લાંબા વખત સુધી જીવી શકે છે. આવા અમિમાંથી નીકળ્યા પછી પાણી અનુકૂળ ગિયતિમાં આવતાં કરી પ્રતિગાન થઈ જદિ પામે છે.

ગતિ.

કેટલીક જાતના જન્યુની ગતિ અપગ હોય છે અને જે પ્રવાહી પદાર્થમાં એ થાય છે તેમાં ઝડપથી આમ તેમ ફેરતાં જણાય છે. આ ગતિ એમના શરીરમાંથી (Flagellum) ફેરેજલા એટલે લાંબા વાળ જેવું નીકળે છે તેને લીધે થાય છે. કેટલાંકને એક છે જે અને એક જ ફેરેજલા હોય છે. અને કેટલાંકને બન્ને છે એકેક હોય છે. કેટલાંકને વળી એક અથવા બન્ને છે આવા વાળનું જૂમણું હોય છે. અને કેટલાંકને આખું શરીર ચાર તરફ હોય છે.

* મામાન્ય બીજાં વા. અંડની પૂર્વાવગ્યાને 'રૂપોર' કહે છે. બીજાં-અંડમાંથી ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુ બીજાં-અંડમાં ગર્ભરૂપે મેલેલી હોય છે. પણ આ 'રૂપોર' વાને કણ તે 'એક' જે મજા (જીવન) અણુ જેને 'સેય' કહે છે તેના જ જનનવા હોય છે. એટલે બીજાં કરતાં પણ એનું સ્વરૂપ વધારે મારું અને નિરવયવ હોય છે.

જનુનું અદરુ શારીરિક બધારણ.

જનુના અદરુ શારીરિક બધારણ સબધી હજી જોઈએ તેવી ચોખ્ખી શોધ થયેલી નથી તેથી એ વિષે અહીં વિશેષ લખવા જેવું નથી.

જનુ તે પ્રાણી કે વનસ્પતિ પદાર્થ છે ?

જનુને પ્રાણીમા ગણવા કે વનસ્પતિમા એ ન્હાનો સવાલ નથી. અને તે ઘણા લાખા વખતથી ચાલ્યો આવે છે. મરણ કે એમના ડેલાના લક્ષણો ખાસીયતો વગેરે એવા છે કે જે બંનેને મળતા આવે છે. જનુની સ્વતંત્ર ચાલવા હાનવાની શક્તિ અને પ્રાણીની માદક સેન્દ્રિય, બુતત્વોવાળા પદાર્થ ખાઈને જીવવાની સામાન્ય ટેવ એ એમનામા પ્રાણીના લક્ષણો છે, અને તેથી એ પ્રાણીની જાત છે એ મતને ટેમ મળે છે. પણ એમની સામાન્ય આકૃતિ એમની દ્વિની રીત લાખી દોરીઓ જેવું થયું તથા સ્પોરની ઉત્પત્તિની રીત એ સર્વ વનસ્પતિ જેવા છે. વનસ્પતિમા (Jussiaieu) ઓસ્સીનેરિયા કરોને દલગી મટીના છો વાની એમ જાત છે તેના આકારમા અને જનુના આકારમા અતિશય મળતાપણુ કે માત્ર રંગમા ફરક છે. ઓસ્સીનેરિયા લીલા રંગના ટોપ છે. જનુને લીલો રંગ નથી પણ આ લીલા રંગના અભાવને લીધે જ ઓસ્સીનેરિયાની માદક વનસ્પતિ-છોડવાઓ જે સાદા ખોરાક ઉપર જીવે છે તેવા ખોડ ઉપર જનુઓ જીવી શકતા નથી પણ બુતત્વોવાળા સેન્દ્રિય ખોરાકની એમને જરૂર પડે છે અને તે આ લીલા રંગના અભાવને લીધે તે શિવાય ઘણીખરી ખાખતમા વનસ્પતિ-છોડવાના લક્ષણો એમા હોવાથી જનુ એ વનસ્પતિ-છોડવા કે એમ સામાન્ય રીતે મનાયુ છે.

જનુઓનું વર્ગીકરણ.

જનુઓના વર્ગ પાડવા એ બહુ મુશ્કેલ છે. સામાન્ય આકૃતિમા અતિ સાદાપણુ હોવાથી જૂદી જૂદી જાત ઓળખી કાઢવી એ એટલું જ કઠણ છે. પરંતુ જૂદી જૂદી જાતો અગર વર્ગ છે એ તો નિઃસંદેહ છે. સૂક્ષ્મદર્શક ચત્રમા લમલમ એકમરખાપણુ જણાય છે. પણ ગુણમા વિવિધતા સિદ્ધ થઈ છે, અને તેથી કરી જૂદી જૂદી જાતો છે એમ માનવું જોઈએ. પણ એ ઓળખી કાઢવી એ મુશ્કેલ છે. આગળ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે આકૃતિ વૃદ્ધિ તથા સ્પોરની ઉત્પત્તિ ઉપરથી સૂક્ષ્મદર્શક ચત્રમા જનુની જૂદી જૂદી જાતો પાડે છે. દાખલા તરીકે (rod-shaped) રેખાકાર જનુઓ જેમાથી એન્ડોજનસ (અન્તર-જનન) સ્પોર થાય છે તેને (Bacillus) બેસિલસ કહે છે. પરંતુ ન્હાના વર્ગ-ઉપવર્ગ-નક્કી કરવા સાદા કોલોનીના આગળ રોગ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ વગેરે ગુણો ઉપરથી નક્કી કરવું પડે છે. આ પ્રમાણે હાલ જનુઓની આકૃતિ કરતા એમના (physiological characters) શરીર વ્યાપાર-વર્તન-ગુણો-ઉપરથી જૂદી જૂદી જાતો નક્કી કરવામા આવે છે. પણ આ રીત અસંતોષકારક છે અને વર્ગીકરણના સવાનનું હજી પણ સમાધાન થયું નથી. છતાં થોડીક જાતો ચોક્કમ નક્કી થઈ છે અને તેમની કાર્યશક્તિ એટલી સ્પષ્ટ છે કે તે ઉપરથી તેઓ તરત પરખાઈ આવે છે.

જન્યુવું અવસ્થાનાંતર પામવું.

જન્યુઓના દેખાવ, ગુણ, તથા શક્તિ વગેરેમાં કંઈ ફેરફાર થાય છે કે નહીં એ કહેવું એ એકી પણ વધારે કઠણ છે. છતાં હાલ એટલું તો સિદ્ધ થયું છે કે કેટલીક જાતનાં જન્યુઓ એમના ગુણો (physiological characters) બદલે છે. દાખલા તરીકે, ગાય ઉત્પન્ન કરનાર જન્યુની રોગ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ અમુક સ્થિતિમાં જતી રહે છે. તથા જે જાતનાં જન્યુથી દૂધ બમડી જાય છે-દૂધમાં ખરાશ આવે છે એવાં જન્યુની તથા બીજાં કેટલાંક જન્યુઓની એવાજ પ્રકારના ફેરફાર કરવાની શક્તિ પણ જતી રહે છે. પરંતુ એટલું કહેવું જોઈએ કે આ શોધી કાઢવું તથા એમનું વર્ગીકરણ કરવું એ બહુજ કઠણ કામ છે. તેમ છતાં હાલના જન્યુવિદ્યાના સર્વ વિદ્વાનોની ખાતરી છે કે જન્યુની જાતો, ગુણ, શક્તિ વગેરે ચોક્કસ રીતે દક્ષીકત નક્કો કરવાને હવે માત્ર વખતનો જ સ્વાગ છે.

જન્યુઓ કયાં હોય છે ?

જન્યુઓ સિવાય અન્ય કંઈ પણ પ્રાણી કે વનસ્પતિ-હોડ એવા નથી કે જે દુનિયામાં સર્વત્ર મળી આવે. અને એ જ એમની સર્વત્ર હાજરી તથા વૃદ્ધિની અદ્ભુત શક્તિને લીધે, કુદરતમાં આટલાં બધાં મહત્વનાં ધર્મ પડ્યાં છે. પૃથ્વીની સપાટી ઉપર તો લગભગ મર્વ સ્થળે હોય છે, અને જમીનમાં પણ હોય છે, પણ ખામ કરીને સપાટી ઉપર જમીનમાં હોય છે તે ઘણાં નીચે હોતાં નથી. પણ થોડાંક એવાં છે કે જે ચાર ફીટ નીચે સુધી હોય છે. જેમ જેમ નીચે જઈએ તેમ તેમ બહુ ઓછાં હોય છે અને હસ કુટથી નીચે તો હોનાંજ નથી. જમીનની સપાટી ઉપર હોય છે તેમાં ખાસ કરી બીનાસવાળા અને સેન્દ્રિય પદાર્થથી બરપૂર સપાટી ઉપર પુષ્કળ હોય છે. એક ચેન (રતિ) નેટલી જમીનમાં ૧૦૦૦ થી ૩૦૦૦૦૦ જન્યુ હોય છે. અને જમીનના જન્યુઓની સાધારણ રીતે આશરે ૪૦ જાત છે.

બાંધ્યા અને છટા બન્ને પાણીમાં સપાટી ઉપર તેમ જ તળાએ પણ હોય છે. અને દરિયામાં પણ બહુ ઉંડાઈ સુધી જાણ્યાં છે. બધી જાતના તાજા પાણીમાં હોય છે તેમ જ પાણીને તળાએ બેઠેલા તમામ જાતના મેઘ અગર કચરામાં હોય છે. વળી નવાઈનેટું લાંબો કે બાંધ્યા પાણી કરતાં બેઠેલા પાણીના ઝરામાં વિશેષ હોય છે. કાંચુ એ જ કે બેઠેલા ઝરાનું પાણી જમીનને ઘોતું આવવાથી તે ઉપરનાં જન્યુ પણ એ પાણીમાં આવે છે. તળાવ અગર મરોવર જેવાં બાંધ્યાં પાણી સિંધર હોવાથી જન્યુઓ તળાએ એકઠાં થાય છે અને તેથી કરી ઉપરનું પાણી કંઈક જન્યુરહિત રહે છે.

હવામાં પણ જન્યુઓ હોય છે. પણ જ્યાં વસ્તી હોય ત્યાં ખાસ કરીને જમીનની સપાટી ખાસેની હવામાં વિશેષ એને ઉપરની હવામાં ઓછાં હોય છે. તેથી દાકતરો આટલા ઉપર સવાનું પસંદ કરે છે. જ્યાં ધૂળ તથા માણસનાં કપડાં ઉપરનો મેઘ બહુ એકઠો થાય ત્યાંની હવામાં ઘણાં હોય છે.

ફેરક ફોલી ગમેલી વસ્તુમાં તો અતિશય હોય છે. ખાતરના ડગલા, મએકાં ઢોલ, ફોલી

ગયેના જોડે, કચરો, ભીની પોચી ખાંડ તથા કોઈ ગયેલા દુર્ગંધ ભારતા પદાર્થ ન્યા હોય
લા એ હોય છે કોરણ કે એ ઠેકાણે એમને કિતમ ખોગક મળે છે

પ્રાણીઓના શરીર ના ભાગમા મોઢામા પેટમા તથા પેટના આતરડામા હોય છે અને
તે જ ઢાંચાણે મનુષ્યના શરીરમા પણ એ જ ભાગમા હોય છે

સાધારણ રીતે વસ્તુના ઉપરના ભાગમા-સપાળી ઉપર-ખડુ હોય છે ૫૫. ઉપ વળ
ગેલા હાથપગની આગળીઓના નખમા વાગમા તથા શરીરના ખૂણા ખચકા કે ન્યા ભાગ
ઠેવાણુ હોય લા હોય છે પણ તદુચ્ચ મનુષ્યની શિરાઓ લોહી, પીડીઓ ગ્રન્થિઓ કે
એવા જ બીજા ભાગમા હોતા નથી વળી ન્યા સુધી મગમૂત તેમ જ દૂધ તદુચ્ચ મનુષ્ય
કે પ્રાણીના શરીરમા હોય છે ત્યા સુધી એ જન્તુરહિત હોય છે પરંતુ ઉપર જતા સુ તેમ
જે દારથી એ પદાર્થો નીકળે છે એ દા ના છેક મોઢા આગળ જન્તુઓ હોય છે તેમ જ
ખડાગના પદાર્થોમા ખણુ હોય છે, તેથી મગમૂત વગેરે શરીરમાથી નીકળતાની સાથે જન્તુઓનો
સબન્ધ થાય છે મોઢાના નાળી પણ જન્તુઓના શરીર પણ વત્તાઓજ જન્તુથી છવા
યના હોય છે માખીના રગ ઉપર પણ હોય છે મધમા ધીના વાગમા પણ હોય છે હસાદિ

ઠેકામા દુનિયામા સર્વ ઠેકાણે-ન્યા રજ રહી શકે એટલું મ્યાન હોય લા પણ જન્તુઓ
હોય છે પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે ઘણે ઠેકાણે તેઓ સુસ્ત સ્થિતિમા હોય કે કદાચ
દુધિ જે છે પણ તે યોડી ન્યારે સૂકા ખાખ ધર્ધ જાય છે સારે તો તદ્દન જ સુસ્ત હોય
છે પણ ફરે જન્તુમા આર્મગ જતાવવામા આવી છે તે નમાણે રહેલી દુધિની શક્તિ
રહેલી છે અને પોતાને અનુકૂળ ખોરાક તથા નાનાશ ન્યા મ્યા કે એકમાથી અનેક જાત
અસા મ્ય થવા મડી જાય છે અને એ શક્તિ કેટલી અદ્ભુત છે એ આપણે જોઈ છે પણ તે
સાથે જ વર્ણી ખોરાક ખૂટવાથી એ શક્તિ અટકે છે એ પણ આપણે જાણ્યું છે પણ
એમને જોઈતા ખોરાક મ્યા કે પાણ જાગૃત ધર્ધ જાય છે આ ખોરાક એમને મૂએના
પ્રાણી અગર કોઈની વનસ્પતિ કે મગમૂત કે બીજાએવા જૂદી જૂદી જાતના પદાર્થો
માથી મળે છે ન્યા સુધી આવે ખોરાક એમને મળે જાય છે લા સુધી એ
દુધિ વગેરે કાર્ય કરે જાય છે પણ ખોરાક ખૂટે છે અગર બીજા કંઈ કારણ નડે છે
સારે દુધિ થતી અટકે છે મંતનજ કે જન્તુઓ એ એક નિરતર અને સાર્વત્રિક
સત્તા છે પણ ઘણે ભાગે હાથમા રહી શકે તેવી છે એમની સર્વદ હાજરી તથા આવાતા
પદાર્થોમા જમીનમાથી ખોરાક વગેરે ઉત્પન્ન કરવામા શણુ બીડી વગેરે પદાર્થોના રેસા
છટા પા વામા તથા બીજા ઉદ્યોગોમા જન્તુઓ કેવો ભાગ જગતવે છે અને તેને હીધે
જગતની વ્યવસ્થામા એ શ્વા મહાન ફેરફારો કરે છે તે હવે આપીશું તેમજ રોગ ઉત્પન્ન
કરવાની આમતમા પણ તે શુ અને શ્વી રીતે મમ છે એ જતાવીશું

હિન્દુસ્તાનનો રાજ્યવહિવટ.

(અનુસન્ધાન માધના અકથી)

ઈ સ. ૧૮૮૨-૮૩ મા એક મોટો સુધારો થયેલો હૈન્ડલિંગની સરકારે એ વિષય ઉઠાવ્યો હતો પણ એનો કાયદો ૧૮૮૨ મા ઘડાયો, —જે 'ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ્સ એક્ટ' ને નામે પ્રસિદ્ધ છે * તે પહેલાં ઇલાકાની તથા હિન્દી સરકારની ધારાસભામાં લોકમાયી કેટલાક માણસોને પસંદ કરીને નીમવાનો ગિવાજ હતો પણ એ પસંદગી સરકાર તરફથી થતી, લોકમતથી નહિ, તથા ધારાસભા આગળ કોઈક પણ બિન રજુ થયું હોય તો જ ચર્ચા કરવાની છૂટ હતી તેને બદલે હવેથી લોકની પસંદગી પ્રમાણે પ્રતિનિધિઓ નીમવાનું થયું, અને તે પ્રતિનિધિઓને રાજ્યવહિવટ બાબત પ્રશ્નો પૂછવાની વધુ સત્તા મળી શહેરની મ્યુનિસિપલિટિઓ અને લોકલ બોર્ડ—એઓને પ્રાન્તિક ધારાસભામાં પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમવા માટે સગવડને બવામણ કરવાનો હક મળ્યો કેટલાક જમીનદારના વર્ગને તથા 'એમ્બ્રોઝ ઓફ કોમર્સ' અને યુનિવર્સિટિને પણ આ હક આપવામાં આવ્યો છે વડી ધારાસભામાં જ સભાસદો સરકારના અમલદારોમાંથી અને પાંચ પ્રજા તરફથી ચેવામાં છે—જેમાંનો એક એક મદ્રાસ, મુંબઈ, બંગાળ, અને વાયસ પ્રાન્ત (હાલના 'સંયુક્ત પ્રાન્ત')ની ધારાસભામાં બેસતા લોકના પ્રતિનિધિઓ તથા એક કલકત્તાનું 'એમ્બ્રોઝ ઓફ કોમર્સ'—મળીને પસંદ કરે છે સોળ બેઠકમાંથી પાંચ બાકી રહી—તે અમુક વખતે ધારાસભા આગળ કેવી જાતનું કામ આવનાર છે એ લક્ષમાં લઈને, તથા જુદા જુદા વર્ગના લોકોની જરૂરિયાત ધ્યાનમાં રાખીને જગદર્નર જનરલ બરે છે ધાન્યસભાનો આ કાયદો અજમાયશ દાખલ વડવામાં આવ્યો છે, અને લોકની પસંદગીથી મરફત બધાઈ ન જાય તે બાબત સારી પેઠે સાવચેતી ગમવામાં આવી છે—જેમકે, લોકના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા કુલ સંખ્યાના અડધા ભાગ કરતા ઓછી નાખેલી છે, બાકીનો ભાગ સરકારનો નીમેલો હોય છે, તથા પોતા તરફથી પ્રતિનિધિઓ મોકલવાની લોકના મંડળોને મત્તા આપેલી છે તે પણ માન ભલામણ કરવાની—એટલે એ બવામણ નામજુ કરવાની સરકારને સત્તા

* આ કાયદા મળ્યાની પ્રતિહાસ જાણવા જોગ છે મળ્યા બાબતની માગણી કોંગ્રેસે કરેલી, અને તે માટે એક બિલ પણ તૈયાર કરેલું એને અનુસરી મિ. બ્રૅડલોએ પાર્લમેન્ટમાં એક બિલ રજુ કર્યું એ ઉપર કેટલીક ટીકા થઈ, તેમાં એક સુદો એ હતો કે હિન્દુઓ પોતાની સંખ્યાથી મુસલમાનોને દબાવી દેવાનો સબબ છે એ ટીકામાં સમાજોલી બૂલ ત્યાર પછી સર ફ્રીડેરિક્સ શાહ મહેતાએ બતાવી હતી જેમાં એમણે જણાવ્યું હતું કે મુંબઈ કારપોરેશનની રજિસ્ટ્રી કમિટિમાં ૫ પારસી ૩ યુરોપિયન ૨ હિન્દુ અને ૨ મુસલમાન છે (હાલમાં મિ. કેંગ હાર્ડિંગે પણ બનારસની મ્યુનિસિપલિટિનો દાખલો આપીને એવી જ દલીલનો રદિયો આપ્યો છે) મિ. બ્રૅડલોના બિલના પરિણામે—સરકારે પોતે પોતા તરફથી હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સમાં બિન રજુ કર્યું એ લોર્ડ ક્રૅસના બિલને નામે પ્રસિદ્ધ છે એમાં પ્રશ્ન પૂછવાની અને બજેટ ઉપર ચર્ચા કરવાની લોકને મત્તા આપી હતી, પણ સભાસદો લોક પસંદગીથી નીમાય એ વાત દાખલ કરી ન હતી લોર્ડ સૅલ્સબરિએ આ ખામીનો ખયાલ કરતા કહ્યું કે—

હે છે. વળી, ધારાસભા કાયદા ઘડવા માટે જ મળતી હોવાથી, સરકારની રાજ્યવીતિ કે રાજ્યવહીવટ ઉપર માત્ર પ્રસંગોપાત્ત જ દીકા થઈ શકે પણ એ નિયમના ત્યાર પછી એટલો સુધારો થયો છે કે પ્રજા ઉપર કર નાખવાને વખતે જ ચર્ચા કરવાનો હક હતો તેને બદલે

"the principle election or government by representation was not an Eastern idea and that it did not fit Eastern traditions or Eastern minds"

અર્થાત્,—લોકમતથી પ્રતિનિધિઓ નીમવા એ પૂર્વ દેશના વિચાર અને રિવાજથી ઉલટું છે આ દેશીનનો ગદિયો સર ફીરોજશાહ ૧૮૯૦ ની છઠ્ઠી-જૂનના કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે કરેલા બાપણુમા આપ્યો છે. એમાં એમણે મિ ઍન્ડ્રીના નીચેના શબ્દો ઉતાર્યા છે—

'We are apt to forget in this country when we talk of preparing people in the east by education, and all that sort of thing for Municipal Government and Parliamentary Government, that the East is the parent of municipalities. Local self-government in the widest acceptance is as old as the East itself. No matter what may be the religion of the people who inhabit what we call the East, there is not a portion of the country from west to east, from north south, which is not swarming with municipalities, and not only so, but like to our municipalities of old, they are all bound together as in a spider's web. So that you have ready made to your hand the frame work of a great system of representation'

તાર્કિક કે પૂર્વ એ તો મ્યુનિસિપલિટીની જન્મભૂમિ છે અને લોકમતની જૂની સંસ્થાઓ છે તેને માત્ર નવા સમય પ્રમાણે, પ્રતિનિધિઓ નીમવા વગેરે કામમા ઉપયોગમા લેવાની છે સર ફીરોજશાહ લૉર્ડ કોન્સ્ટાબલનો વિરોધ ઇંગ્લંડના ૧૮૩૨ ના રિફોર્મ બિલ રદામે લૉર્ડ વેલિંગ્ટનના વિરોધ સાથે સરખાવે છે મિ ઍન્ડ્રીએ પોતાના બિલનો આગ્રહ ન કરતા સરકારના બિલ ઉપર સુધારા મૂક્યા પણ આખરે પાર્લિમેન્ટનો વખત બરાઈ જવાથી બધું પડી ભાગ્યું ત્યાર પછી લૉર્ડ કોન્સ્ટાબલના બિલને અનુસરીને,—પણ લોકપસંદગીનું ધોરણ વિશેષરમા ઉમેરીને—મિ ઍન્ડ્રીએ નવું બિલ દાખલ કર્યું, અને એમાના લોકપસંદગીના ધોરણ માટે ઘોડો ધણો જૂના વ્હાઇસરોયની લૉર્ડ નોર્થમૂક, અને લૉર્ડ રિપનની—પણ સંમતિ છે એમ બતાવ્યો હતો આ દરમિયાન, લૉર્ડ રૂફિન્ને, ઉપર મૂળમા જણાવ્યું છે તેમ, આ વિષય ઉઠાવ્યો હતો તેમણે બહારથી તો કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ ઉદગાર કર્યો, પણ સરકારના દફતરમા, અમુકે ધોરણસર લોકપસંદગીથી પ્રતિનિધિઓ નીમવા દેવાની બલામણુ કરી તે ઉપરથી પાર્લિમેન્ટમા સરકારે મિ (લૉર્ડ) કર્ઝનને હાથે નવું બિલ રજુ કર્યું તેમા લોકમતનું ધોરણ કેટલુંક દાખલ કર્યું અને આખરે ૧૮૯૨ ના મે માસમા એનો કાયદો પસાર થયો

અત્રે એટલું નોંધવું જોઈએ કે મિ ઍન્ડ્રીએ પણ તે વખતે બલામણુ કરી હતી કે "that the first step shall be of a genuine nature and that whatever scope shall be given to the elective principle shall be real"

આ કાયદો કોન્ગ્રેસની મ્હોટામા મ્હોટી રતેલ છે એક ઉદાર દિલના અને બાહોરા અંગ્રેજની મદદથી કોન્ગ્રેસના વૃદ્ધ વીરોએ દેશને ફેવી મ્હોટી સેવા બજાવી છે—એ લોકના પ્રતિનિધિઓ હાથે ધારાસભાદ્વારા લોકહિતનું જે કાર્ય ચાલુ છે તે જોવાથી સમજી શકાશે

હવે વાર્ષિક બજેટ વખતે પણ એ સંબંધી વાદવિવાદ કરવાની છૂટ થઈ છે. તથા રાજ્ય-વહીવટ તથા લોકોપયોગી માહિતી વિષે પ્રશ્નો (અમુક બંધન મર્યાદા જાળવીને) પૂછવા દેવામાં આવે છે.

૧૮૯૭ માં બ્રહ્મદેશમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર મૂકાયો, અને એને તથા મળખને ધારાસભા આપવામાં આવી.

લૉર્ડ કચરિનના વખતમાં, એક મહત્વની યોજના દાખલ થઈ: એ દેખાતી રીતે તો હિન્દુસ્તાનની લશ્કરી વ્યવસ્થા સંબંધી છે, તથાપિ એમાં રાજ્યનીતિનો ધમ્પીરિયલ સર્વિસ પ્રશ્ન પણ સમાવેલો છે તેથી આ સ્થળે તે જણાવવી જોઈએ. ૧૮૮૫ માં પબ્લિકની લુખ પડી અને રૂઝિયા સાથે લડાઈ જાગવાનો ભય હતો તે વખતે કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ બ્રિટિશ સરકારને પૈસાની મદદ આપવા માંડી હતી, પણ તે બ્રિટિશ સરકારે સ્વીકારી નહિ. પણ ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષે તેઓને જણાવવામાં આવ્યું કે દેશી રાજ્યો, જે તેઓ પોત પોતાના લશ્કરી અમલદારોના હાથ નીચે, પણ બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદારોની દેખરેખ નીચે, કેળવાતુ—એવું જો લશ્કર ઉભું કરશે તો બ્રિટિશ સરકાર કેળવણી આપનાર અમલદાર તથા હથિયારો પૂર્ણ પાડશે. આ સૂચના સંપૂર્ણ પસંદ કરી અને અત્યારે ૧૮૦૦૦ ‘ઇમ્પીરિયલ સર્વિસ રૂપ્સ’—પાયદળ અને હથેલ (ધોડે-સ્વાર) મળીને છે. અને તે લશ્કરી કોમમાં બહુ કુશળ છે એમ મનાય છે. અને તેણે ચિત્રલ, ગિલગિટ, વાયખ્ય સગદદ ઉપરની તથા ચીનની લડાઈમાં સારો ભાગ પણ લીધો હતો. હિન્દુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં આ સુદ્ધાં એકંદર ૧૧૦,૦૦૦ લશ્કર છે—પણ તે ધણે ભાગે હથિયાર, અને ક્વાયતની બાબતમાં તદ્દન રેડિયાળ છે.

આમની સભાના દરાવથી, અશીણુ વિષે તપાસ કરવા એક બાદશાહી કમિશન નીમાણું. વૈદકના કામ શિવાય, અશીણુ ન વેચવું અને અશીણુનાં ખેતરો ન અફીણ કમિશન, વાવવા—એ સૂચના અમલમાં મૂકવી કે કેમ; એથી હિન્દુસ્તાનની તીજેરી ઉપર શી અસર થશે, કેટલું અશીણુ ખાધાથી લોકનાં મન અને શરીર ઉપર કેવી અસર થાય છે; હિન્દુસ્તાનના લોકને અશીણુ બધ કરવું પસંદ છે કે નહિ, અને તે પ્રમાણે કરવા માટે જે અર્થ પડે તેમાં તેઓ ભાગ આપવાને ખુશી છે કે કેમ એ વિષે તપાસ કરવાતું તેને સોંપવામાં આવ્યું. આ કમિશને ૧૮૯૫ માં રિપોર્ટ કર્યો. અશીણુથી હિન્દુસ્તાનનાં તનમન ઉપર ચોતરફ માફી અસર થવાનો પુરાવો મળ્યો નહિ. ચંદલ પીવાનો રિવાજ તો નહિ જોવો જ જણાયો. અને અશીણુનું વાવેતર અટકાવવું એવી લોકની ઇચ્છા પણ જોવામાં ન આવી. એક જણ શિવાય બધા મેખરોએ આ મતલબનો રિપોર્ટ કર્યો. ત્યાર પછી અશીણુનો સવાલ શાન્ત પડી ગયો.

૧. હાલમાં આ પ્રશ્ન ફરી ઉપસ્થિત થયો છે. પણ તે હિન્દુસ્તાનનું હિત કરવાના ઉદ્દેશથી નહિ, પણ ચીનાં લોકના કલ્યાણે અર્થે. દશ વર્ષમાં ચીનની સરકારે અશીણુ પીવાનો, દુધ રિવાજ પોતાની પ્રજામાંથી નાબૂદ કરવાનું, માથે લીધું છે, અને હિન્દો સરકારે પોતાની પેદાશ ખેતરને પણ એ દમિયાન ધીમે ધીમે અશીણુ ચડાવવું બંધ કરવાનું વચન આપ્યું છે.

૧ •
• હિન્દુસ્થાનનું બીજું વસ્તીપત્રક, ૧૮૯૧ માં થયું.

વસ્તીપત્રક. હિન્દુસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ—૧,૫૬૦,૧૬૦ ચોરસ માઈલ.
વસ્તી—૨૮૭,૩૧૭,૦૪૮

એક ચોરસ માઈલ દીઠ—૧૮૪

શહેરી વસ્તી—૨૭,૨૫૧,૧૭૬

કુલ વસ્તીના પ્રમાણુમા શહેરી વસ્તી—સેંકડે ૯-૫ ટકા.

કુલ શહેર—૨૦૩૫

દસ હજાર કરતા ઓછી વસ્તીના શહેર—૧૪૦૧

મુંબાઈ—૮૨૧,૬૭૪ વસ્તી.

કલકત્તા—૭૪૧,૧૪૪

મદ્રાસ—૪૫૨,૫૧૮

બીજા બધા એવી ઓછા

પુરોના પ્રમાણુમા સ્ત્રીઓ ૧૦૦૦ ૯૫૮.

મુસલમાન વસ્તી—સેંકડે ૨૦ ટકા

હિન્દુ વસ્તી—સેંકડે ૭૨ થી વધારે.

૧૮૦૧ મા લેવાએલા વસ્તી પત્રક પ્રમાણુ —

કુલ વસ્તી—૨૯૪,૨૬૬,૭૦૧

કલકત્તા (વધીને)—૧,૧૨૧,૬૬૪

મુંબાઈ (વધીને)—૭૭૦,૮૪૩

મદ્રાસ (વધીને)—૫૦૯,૩૯૭

જંગલખાતા ઉપર હાલમા કેટલોક વખત યથા ખામ લક્ષ અપાય છે, અને વડી

જંગલખાત

સરકારે એ કામ પોતાને હસ્તક રાખ્યું છે ૧૮૯૮-૯૯ ના હિન્દુ-

સ્થાનની સ્થિતિ વિષેના રિપોર્ટમા લખે છે કે “ છેલ્લા વીસ વર્ષમા હિન્દુ-

સ્થાનના દરેક પ્રાંત માટે જંગલના કાપણા ધડવામા આવ્યા છે, અને

જંગલના વહીવટને સ્થાયી રૂપ અપાયું છે. આ ખાતાની નોંધરીના ઉપરિ અમલદારોને હરી-

શાઈ પૂર્વક પસંદ કરે છે, અને જર્મન ક્રાન્સ અગર કૂપર્સ હિલ કોલેજમાં* તેઓને કેળવણી

આપવામાં આવે છે. ૧૮૯૩-૯૪ મા એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે કુલ જંગલખાતામાં

* આ કોલેજ હવે રદ કરવામાં આવી છે. ઑક્સફર્ડ માર્શલ હવે પસંદગી થાય છે

પુરોનાં જંગલોને લગતું શિક્ષણ મળે છે. પણ તે હિન્દુસ્થાનમા પૂરતું ઉપયોગી થતું નથી

એમ ક્રિયા છે. હિન્દુસ્થાન તળમાં હિમાલયની તળીયામાં આને માટે શિક્ષણ અપાય છે.

પણ તે ધણે બાજે નીચલા અમલદારોને.

૨૧૦ ઉપલા દરજ્જાની જંગલો છે તેમાંની સેંકડે વીસ ટકા નીચલા દરજ્જાના અમલદારો ધણુ ભાગે દેશીઓ-થી ભરવી. આ વર્ગના અમલદારોને વાપવ્ય પ્રાન્તમાં હિમાલયની તળેટીએ આવેલા ડેહરા નામના ગામમાં જંગલખાતાની કેળવણી અપાય છે, અને તે પ્રાન્તમાં આ જાતની કેળવણી આપવાનાં સ્થાન ધીમે ધીમે ઉઘાડવાનાં છે. જંગલખાતાને ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે છે:—દરેક પ્રાન્તમાં જંગલનો અમુક ભાગ એવો નક્કી કરવો કે જેમાંથી આસપાસના લોકોની તથા પ્રાન્તની સાગ બજતણ વાંમ વગેરેની જરૂરિયાત પૂરી પડે. તથા ધર બાંધવાનો સાગ સ્ખમ અને સ્ખરના વેપાર માટે જોઇતું લાકડું પણ એમાંથી લેવાય; બાકીના ભાગની માપણી કરીને તે સરકારને તાંબે રાખવી, જેથી જંગલની પેદાશ વેદશર્ધ ન જતાં કાયમ થઈ બહુ નફાકારક થઈ પડે. આ ખાલસા કરવાના ભાગમાં લોકના ખાતગી હક હોય છે તે વેચાણ કરી લેવામાં આવે છે. જંગલરક્ષણને અગે મુખ્ય કામ એ થાય છે કે પહેલાં દર વર્ષે દાવાનળથી આખા જંગલો ને જંગલો સજાગી જતાં તેમ ન થવાં માટે હવે બન્દોખસ્ત કરવામાં આવ્યો છે, તથા જે જાડમાંથી ખીજ ઉત્પન્ન થઈ ખીજનું જાડ ઉગે છે તે કપાઈ જતાં અટકાવાય છે, તથા ઊંચી જાતનું ધર બાંધવાનું લાકડું અમુક નિયમિત કાળે ફરી ફરીને જંગી મળતું રહે એવી જોડવણી કરવામાં આવે છે. અત્યારે ૮૦,૦૦૦ કરતાં વધારે ચોરસ માઇલ જમીન આ રીતે જંગલખાતાના સંરક્ષણ તળે છે. આ ઉપરાંત સરકારની માલકીની ૩૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ જંગલની જમીન છે જે બધીનો લોકને લાભ થાય, એમનાં દોરો પોષાય, તથા સરકારને એમાંથી ઉપજ આવે તેવી રીતે વહીવટ ચાલે છે, અને રક્તે રક્તે એમાંથી કેટલીક સંરક્ષિત જંગલમાં ઉમેરાતી જાય છે. સરકારને હસ્તક ન ગએલાં, એવાં ખાતગી જંગલો, હવે રહ્યાં નથી. સંરક્ષિત જંગલમાં પૈસા આપી પરવાનો મેળવ્યા શિવાય કોઇપણ બનાવવા તથા પરદેશ માગ-ચડાવવા માટે જાડ કાપવા દેવામાં આવતું નથી; દોર ચડાવવાના પણ અમુક શી લખને પરવાના અપાય છે, અને તે બહાર અમુક ભાગ એવો રાખવામાં આવે છે કે જેમાં મરત દોર ચડાવવાની તથા બજતણ કાપી જવાની તથા ખીજનું લાકડું લેવાની ગામના લોકને છૂટ હોય છે. ૧૯૦૦-૦૧ માં જંગલખાતામાંથી સરકારને ૧૧,૧૨૦,૦૦૦ ખર્ચ થયું; અને ૧૯,૧૯૫,૦૦૦ ઉપજ થઈ.

૧. જંગલખાતા સ્લામે મિ. મલખારી જેવા રાજ્યમંત્ર પત્રકારની પણ ફરિયાદ છે. પણ સરકારે કેવા સારા ઉદ્દેશથી આ ખાતું કાઢ્યું છે એ ઉઘી ધારાસભાની એકકમાં મિ. મિલરે કરેલા બાણજના નીચેના ઉત્તરમાં સારી રીતે દર્શાવેલું છે.

“ Under the head of *Forests* for the coming year the Budget provides for an expenditure of 160 lak and for receipts of 276. The total area of Reserved and protected forests now amounts to 102,514 square miles and there is a further area of 131,137 square miles known as “Unclassed Forests” This is a branch of administration the importance of which is certain to go on increasing. I do not refer to the importance of its contributions to the Treasury, they are not to be neglected, but they represent only a small part of the benefits to the country which forestry confers. The necessity for the preservation of forests for climate reasons is every year becoming more widely

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, હાકરો અને વેધોનું અર્પણ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખોવાને આશીર્વાદ છે અને દુકામાં મનુષ્ય માનવું શરૂ છે.

શુભ થયેલી વાદ્દાસ્ત, શુભ થયેલ નાકતને ખાલી મેળવવા માટે, મગજને પ્રેરિ આપવા માટે, યાનતંતુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનઠરીક ધલાવ છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની કબી ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

માલિક, આતંકનિગ્રહ એલવાલય—સ્થાપિત ઇસ્તાસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ:

અન્ય ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીડી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	કુશવારપેક.	રાવપુર.	રીચીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,
Vaidya Shastri Manishanker Govindji,
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુગ્ધોત્ક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્ટંગ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, નદરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ રૂમી આદિ ૧૭ લગનમ ૮૦ ફારમ પૂર્ણ પાકે કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાંચ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

"My Lord, the bulk of my remarks today refer to the industrial development of India, and for the best of reasons. To my mind, that is the most important and exigent problem now before the Government. We hear a good deal of unrest, in my opinion, whatever restlessness there may be in the country is economic in origin. I do not mean to suggest that contributory political and social causes are absent; there are, as a matter of fact, powerful political and social causes at work; but the *chief cause of discontent appears to me to be want*. My Lord, no class of the people is free from the baneful and irritating influence of this all pervading evil, which is to a large extent at least, the effect of a civilisation unsuited to the habits, temperament and peculiar circumstances of the country. With the gradual working of the disruptive laws of succession and the break up of the joint family system, most of the ancient families are ruined, notwithstanding the paternal care of the Courts of the Wards, with the limitations upon their authority, the landholding classes have lost their capacity, prestige and power; increased competition for career has reduced the prospects of the respectable classes who have for centuries supported themselves by service, while the progress of an attractive material civilisation has instilled into them high ideas of ease and enjoyment, and placed this beyond their reach by their costliness and the lower classes, although in receipt of higher wages at places, have lost the primitive simplicity of rural life, and with their habitual want of forethought, have become spoilt by the example of the higher classes, and been drawn into reckless and ruinous expenditure. The high prices, for which free international trade is to some extent responsible, have affected the whole nation, it is the same cry everywhere; it is want and struggle for existence. So long as this want remains, the result is not only distress and disease, but also discontent and a desire for change. This is the problem therefore that the Government ought to apply itself to with all the philanthropy, enlightened self-interest, and statesmanship which have characterised its action in the past. Do what you might, Your Excellency will leave the germ undestroyed unless this want is removed. And this can be best done by the expansion of the manufacturing industry of the country along with the adoption of subsidiary measures for affording relief to the community, agricultural and non agricultural. The prosperous condition of the mill-operatives in the large manufacturing centres proves this. The industrial development of India claims therefore serious consideration. I do not doubt the intentions of Government. The measures taken from time to time for the promotion of the education of the people in Technology and Economics demonstrate forcibly the sympathy and the earnestness of the Government in this matter. The announcement at the last Convocation of the Calcutta University of the creation of a Chair in Economics affords one more proof of the keen interest Your Excellency takes in the subject. But, while I cordially acknowledge all that Government has done to encourage Indian industry, as an humble representative of the people it is my duty to press the matter upon its attention, and to appeal to Your Excellency for a more thorough, vigorous and liberal treatment of the subject.

HONBLE MR. CHITNAVIS

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) ગિઝાર્ડીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીશા-
નાના માસિકો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૨૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુરૂપી)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા
જુલા કરવી. ખાસ વર્ષમાં, રૂ. ૦-૧૨-૦, ખાસમાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના	રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)
છૂટક નકલ ન્હાના અંકના	રૂ. ૦-૪-૦ "
" મોટા અંકના	રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
ક જવાબદાર છે.

અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે

- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો થા કરશે, હોય
કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બધાતા નથી.

પારસી કવી અરદેશર ફરામજી ખમરદારનાં

કાન્યોત્તુ ત્રિભુ પુસ્તક

પ્રકાશિકા

પ્રગટ કરનારાઓ મેસર્સ ટી.ડી. અક્ષેસરીઆ સન્સ. ફાટ પ્રીટીંગ પ્રેસ, મુમ્બાઈ, અને
સહલા જાણીતા પુસ્તકો વેચનારાઓ મારફતે મલશે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦. ટપાલ ખર્ચ
આનો ૦)ના વધુ

એજ કવિના આગલાં પુસ્તકો કાવ્ય રસિકા (પટ્ટાડેલી કીમત રૂ. ૧-૮-૦) અને
વિલાસિકા (કીમત રૂ. ૧-૮-૦) ની માત્ર થોડીજ નકલો બાકી છે, જે પૂર્ણ ઉપલબ્ધ
દેખાણોએ મલશે

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

वपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુરાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

વપનિષદ્.

વર્ષ ૭, અંક ૪.

[માસિક.]

વૈશાખ, સંવત્ ૧૯૧૪.

પ્રેયસી સાન્તવન.

મારી મીઠી રહે છે શા માટે ? નથી કોઈ લેઈ લેતું-
તારું સુખકુ બલેને હો પ્રભાત, નથી કોઈ લેઈ લેતું !
કોઈ લેઈ લેતું રે કોઈ લેઈ લેતું ! મારી મુવ પદ.
શાને ખીલે છે સંભારિ વાત નિશાએ વિભાસણુ ને પડી ?
શાને મુને સ્વપ્ને એ સાક્ષાત આવી હોય કોઈકે ઘડી !

મારી મીઠી ૦ ૧

મળતું હોયે પર્વણિએ પૂરી પેર, વાંકુ થાયે કઈનું કઈ,
અણસરજી પીડાની દેહેરે દેહેરે ! મુઝાવું નહિ સમજી સહી.

મારી મીઠી ૦ ૨

આ સસારે, આસારે, આપાપારે પ્રમગ એવા કઈકે દરો !
કો ગમગણુ ગુરીખડી તારે અખડ સુખ ખીને કઈ દરો ! !

મારી મીઠી ૦ ૩

કદાપિ, સુખ ના ખમી શકિ મિત્ર રાતો તાતો ઉદયે દિસે ।
તેના રંગે રસાયુ વિચિત્ર સાગરહદયે ધ્રુમશે ॥

મારી મીઠી ૪

કદાપિ મહાશયે ધેરાયો યોડો અઝો, કદાપિ એવો અસ્ત થઈ,—
કદિ કળાયે ધડુ ન વી'લી યાજો । અન્તર એવો એવો હું રહું ॥

મારી મીઠી ૫

કોઈ કાળે બળશુ આપણુ, એવા બળશુ જૂઠા, કોઈ શુ કરે ।
હૃદયે હૃદયે આવારણા, લેવી ચનચન તનમન, એતનુ, વરે ॥

મારી મીઠી ૬

તું મુજ હૃમુદા રમણી તુ તારા શોહિણી ચતુરા ચકોરી તુંએ
તું વનરૂપિતિ દક્ષિણી દેવળના કહું શુ તું તેની તો એ ॥

મારી મીઠી ૭

બલે માન હુ-ને તું તારો ચન્દ્ર, ચકોર, જે તે હૃદય કહે ।
હું તો તારો એ તારો હરિ એક લેતા ન કોઈ તુજ એ લહે ॥

મારી મીઠી ૮

સાગર મહેલ, વાલકેશ્વર
મુખાઈ, તા ૨૯-૨-૧૮૯૫, } હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.*

* સ્વ હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું આ.કાળ્ય, એમના પુત્ર-શ. સુમનસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થવા અમારી પાસે આવ્યું છે.

તન્ત્રી.

મુદ્રાંગકલિલા.

(દ્રુતવિલમ્બિત)

તિમિર તારક સર્વ અપાંશ્યમી,
ભેદોં ઉપાકલ્પે કથા સમારતી,
શશિકલા અગનાન્નજ્ઞાનમાં-રમી
નવલ શુક્રશું પ્રેમથી લાડતી ।

૧

કલિ ઉલૂક અયો વનમાં છુપી,
નિજ કઠોર સુરો લઈ મંદરી;
મધુરગાનમુધા વરસાવતી,
પરભૂતા સદકાર મલિ, સુણી.

૨

(અંદરિગીત)

શશિકલા નવયોવના
શુક્ર રડો વર વરી,
ગીત મંગલ લક્ષ્મીનાં
એ ગાય કોયલ રસમરી.

૩

ગીતમુર અવલે પડી,
હૃદયમુર શા મુજ સુરે ।
કોકિલા તરુએ ચઢી
મુજ પ્રજા-ઉત્તર ચીતરે.

૪

(અંદરિગીત)

“ મધુર મુજ તૃણાઃ સુખતણી,
વિમલ યશવાન્ધા રસમરી,
અહને પ્રેરે નિલે ઉલટબર કંતંબપથમાં,
યગે સિદ્ધિ શું આ છોતી વિવિધ વિશેષ વસમાં ? ”
પરભૂત વહે—“ સૈવ તનમાં ! ”

(અંદરિગીત)

- કોકિલા આઠ ફળતી
હૃદય સુખ ભેદુ પૂરે ।
- વાંછોં એ મન ફલતી
મુજ હૃદયમાં ધ્વનિ શા બરે ।

છે; પરંતુ એની બહાર રહીને તેણે દેશના કંધાણુ માટે ધણું કરવાનું રહે છે : મંદિર કરતાં મંદિર બહાર કરવાની પ્રભુભક્તિ થોડી હોય છે ?

* *

*

* * *

* *

*

આ વર્ષે વડી ધારાસભામાં બેજેટ વખતે થએલી ચર્ચા અસાધારણ વિદ્વતા કે વફાવતના ચમત્કારથી ઝળકતી ન હતી; પરંતુ એમાં કેટલીક અગત્યની બાબતો મોઘવારી બહુ સાદી અને સીધી રીતે બહાર પાડવામાં આવી હતી, તેમ જ સરકાર તરફથી પણ પ્રગળે સંતોષે એવા કેટલાક મહત્વના સુધારા બહાર કરવામાં આવ્યા હતા.

ઓ. મિ. ગોખલેનું બાપણ બહુધા તે વખતે સરકાર તરફથી થએલી કેટલીક કોટિ-ઓના ઉત્તરરૂપ હતું. ઓ. મિ. ચિટનવિસનું બાપણ વધારે વ્યાપક અને ગંભીરતાથી ભરેલું હતું—જેનો મુદ્દાનો ઉતારો ચૈત્રમાસના વસન્તને અન્તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. પણ સર્વ ઉચ્ચારણોમાં, હંમેશા માટે રમરણપટમાં અકાઈ નય એવું વાક્ય તો એક જ—ટિપ્પુ સુલતાનના વંશજ મદ્રાસવાળા નવાબ સૈયદ મહમ્મદ સાહેબનું હતું. તેઓ સાહેબ કહે છે

“ I do not know whether grain-compensation allowance is destined to play as demoralizing a part in Indian Finance at the present day as falling exchange did in the nineties of the last century ”

ખરેખર, પંદર વર્ષ ઉપર વિલાયતની ટુંડી ગડગડી પડવાથી સરકારને જેમ મહારાટ પેદા થયો હતો તેમ અત્યારે અનાજની મોઘવારીથી પણ થાય તો આશ્ચર્ય નહિ. પ્રથમની મુશીબતનો ઈલાજ સરકારે એ કથોં કે—પોતાના અગ્રેજ અમલદારોને ટુંડીના તુકશાનનું વળતર આપવાનું ઠરાવ્યું, અને ટંકશાળમાં ખાનગી ચાંદીના રૂપીઆ પાડવા બધ કરી પાઉંડના પદર રૂપીઆનો ભાવ નક્કી કરી આપ્યો. હાલ ઉત્પન્ન થએલી મોંઘવરી મધ્યમ અને નીચલા વર્ગના નોકરોને સકટરૂપ છે, અને તે કાયમ રહે તો સરકાર એનો શો ઉપાય યોજે છે તે જોવા જેવું છે. સામાન્ય રીતે જિયા ભાવ એ લોકની સમૃદ્ધિનું ચિહ્ન ગણાય છે, અને સરકાર કેટલીક વાર આ દલીલનો ઉપયોગ પણ કરે છે. પરંતુ આ વખતે ધારાસભામાં પ્રગળના પ્રતિનિધિઓ તરફથી આ બાબત જ્યારે ઉપસ્થિત કરવામાં આવી ત્યારે સરકારે માત્ર એટલું જ જણાવ્યું કે સમસ્ત પૃથ્વી-ઉપર જેમ ભાવ ચઢી ગયા છે તે જ પ્રમાણે અગ્રે પણ થએલું જોવામાં આવે છે. મિ. ગોખલેનું એમ માનવું છે કે હાલમાં સરકારે જોઈએ તે કરતાં વધારે રૂપીઆ પાડ્યા છે તેનું આ પરિણામ છે; અને આ ફટપ્રેમ હોવાથી તે સંબંધી સક્ષમ તપાસ કરવા માટે, કમિટિની મલાની વિનંતિ કરવામાં આવી છે, અને તેમ કરવા સરકારે હા પણ પાડી છે. હરમિયાન છેલ્લા (જુલાઈના) હિન્દુસ્તાન રિવ્યૂ-પત્રમાં એક ગૃહસ્થ તરફથી આંકડા રજૂ કરવામાં આવ્યા છે:—

વર્ષેતીમાં વધારો—૧૮૮૦-૮૧ કરતાં ૧૮૯૦-૯૧ માં સેંકડે ૧૭ ટકા

૧૮૯૦-૯૧ „ ૧૯૦૦-૦૧ „

૨ „

ત્યાર પાઠ, જેમાં પ્રતિ-વર્ષમાં પ્રુક્ત મરફી.

ખેડાણ જમીન—

ચોખા (એકર) ઘઉં (એકર) સમગ્ર અનાજ (એકર)

૧૮૮૪-૮૫	૨૦,૯૧૯,૨૮૧	૧૯,૭૩૨,૦૩૭	૧૧૨,૦૮૫,૪૦૧
૧૮૮૦-૮૧	૧૫,૬૨૧,૬૬૮	૨૨,૦૩૨,૮૧૪	૧૭૬,૪૫૮,૪૭૩
૧૯૦૦-૦૧	૧૯,૦૨૬,૨૭૩	૨૦,૧૦૩,૦૨૪	૧૮૨,૦૪૫,૧૪૬
૧૯૦૪-૦૫	૭૩,૫૨૫,૩૮૮	૨૩,૫૦૯,૮૦૨	૧૮૫,૪૫૩,૦૪૨

પાક—

	ચોખા (હેક્ટર)	ઘઉં (હેક્ટર)
૧૮૮૧-૮૨	૩૧૪,૮૦૪,૧૬૧	૬,૦૯૩,૭૪૧
૧૯૦૬-૦૬	૪૪૫,૯૬૧,૦૦૦	૮,૫૬૦,૮૪૦

બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનમાંથી નિકાસ—

	ચોખા (હેક્ટર)	ઘઉં (હેક્ટર)
૧૮૮૧-૮૭	૨૬,૪૬૦,૫૦૯	૨૨,૨૬૩,૬૨૪
૧૯૦૦-૦૧	૩૧,૦૭૭,૮૨૬	૫૦,૦૨૧
૧૯૦૧-૦૨	૩૩,૭૪૭,૬૪૯	૭,૩૨૧,૮૧૮
૧૯૦૨-૦૩	૪૭,૦૪૧,૫૪૪	૧૦,૨૬૨,૧૦૦
૧૯૦૩-૦૪	૪૪,૪૪૪,૭૬૯	૨૫,૯૧૧,૩૧૨
૧૯૦૪-૦૫	૪૮,૮૩૭,૩૯૯	૪૩,૦૦૦,૪૦૨

સરકારે ટંકશાળામાં પાડેલા નવા રૂપીઆ—

૧૮૮૪-૮૫	૯,૪૫,૯૫૦
૧૮૮૫-૮૬	૨૯,૨૭,૧૩૦
૧૮૮૬-૮૭	૫૭,૩૩,૫૩૦
૧૮૮૭-૮૮	૯૮,૫૬,૯૨૦
૧૮૮૮-૮૯	૬૯,૮૩,૬૫૦
૧૮૮૯-૧૯૦૦	૨,૨૨,૪૯,૭૪૦
૧૯૦૦-૧૯૦૧	૧૭,૨૬,૪૮,૭૨૪
૧૯૦૧-૦૨	૫,૧૩,૪૭,૭૩૨
૧૯૦૨-૦૩	૧૧,૩૮,૯૪,૮૪૮
૧૯૦૩-૦૪	૧૬,૫૩,૧૧,૫૪૧
૧૯૦૪-૦૫	૧૧,૩૭,૦૩,૩૬૬
૧૯૦૫-૦૬	૨૦,૯૦,૪૪,૫૫૧

પહેલાનાં પંચ વર્ષની સરાસરી

૮,૦૦,૦૦,૦૦૦ (સંગ્રહ)

એનો ફલિતાર્થ એ છે કે—છેલ્લા દસકામાં હિન્દુસ્થાનની વસ્તી જૂન વધી હશે, કદાચ ઘટી પણ હોય; અને ખેડાણજમીનમાં વધારો છે; તેથી અનુમાન એવું થાય છે કે કાં તો ટંકશાળમાં રૂપીઆ વધારે પાડવામાં આવ્યા હોય, અગર તો પરદેશ અનાજ વધારે ચઢતું હોય, અગર તો બંને હોય. હાલની મોંઘવારી ઉપર જણાવેલાં બંને કારણોનું પરિણામ છે એમ ઉપર ટાંકેલા આંકડા દર્શાવે છે.

હવે, આ મુશીબતનો ઉપાય શો ? રૂપીઆ વધારે પડી ગયા હશે તો તેનું તો સાફ એ વર્ષ આજ પાડીને લાગી શકાશે. પણ પરદેશ અનાજ જતું શી રીતે અટકાવી શકાય ? દાદાભાઈ નવરોજીનો મહાસિદ્ધાન્ત મानीએ તો હિન્દુસ્થાન માથે પરદેશી અમલદારોના ખજાન પેન્શન વગેરેનો બોજો ભારે હોઈ, અનેથી તે પ્રમાણમાં માલ ચઢાવ્યા વિના છૂટકો નથી. આ દુખ ટાળવાનાં ચાર સાધનો છે: (૧) સરકારી નોકરીમાં દેશીઓનો વધારે ઉપયોગ કરવો; (૨) દેશમાં હુજરો વધારવા, જેથી કારીગરીનો માલ પરદેશ ચઢાવી શકાય, અને અનાજ યોડું ચઢાવવું પડે; (૩) રેલવે વધારવાનું બંધ રાખી જળાશયો વધારવાં, જેથી અનાજ પરદેશ ખેંચાઈ જવાની વિશેષ અનુકૂળતા થવાને બદલે વિશેષ અનાજ ઉત્પન્ન થવાની અનુકૂળતા થાય; (૪) અનાજની અત્યંત મોંઘવારીના વખતમાં નિકાસ ઉપર જકાત નાંખવી. અમુક વેપારીઓના સ્વાર્થ ખાતર આ છેલ્લા સાધનનો દુરુપયોગ થઈ જવાનો ભય છે. પણ આ વ્યવહારતંત્રમાં એવું કશું સાધન છે કે જેનો એક યા ખીજી રીતે કોઈકે વખતે દુરુપયોગ થવાનો ભય ન હોય ? હજી સુધી તો પ્રજાપક્ષના પ્રતિનિધિઓ તવંગરના નહિ પણ કેવળ ગરીબ વર્ગના હિત ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખે છે,* અને સરકારને પણ એ વર્ગ જ પ્રિય છે. તેમ વાસ્તવિક દુરુપયોગ થતો અટકાવવા માટે સરકારના હાથમાં પૂરતાં સાધનો પણ છે, અને એક વખત રાફ કરેલી રીતિ જરૂર જણાયે પાછી ફેરવી નાંખવાની પણ તેને સત્તા છે. તેથી આ નવી આર્થિક નીતિ દાખલ કરતાં સરકારે આંચકો ખાવો ન જોઈએ એમ દેશના કેટલાક હિતચિન્તકોનું કહેવું છે. પણ આ સાધનના મૂળમાં જે એક વાત રહેલી છે તે એ કે—હિન્દુસ્થાનના હિત ખાતર આયાત યા નિકાસ ઉપર થયેલ જકાત નાંખવાની હિન્દુસ્થાનને સત્તા હોવી જોઈએ. તેથી અત્યારે, અસાધ્ય અને અનિષ્ટ રાજકીય + સ્વરાજ્યના વિવાદો કરવાને બદલે, આર્થિક સ્વરાજ્ય (Financial and economic autonomy) પ્રાપ્ત કરવાનો ચલન કરવામાં આવે તો વધારે સારું છે. આ આર્થિક સ્વરાજ્ય પણ અત્યારે તો અસાધ્ય જ છે, પણ તે અનિષ્ટ નથી એટલું જ નહિ પણ તે આદરેલ પ્રયત્ન દેશની મહોટામાં મહોટી જરૂરિયાતને ધોકદૃષ્ટિ આગળ તારવી આપવામાં સહાયશ્રીત થશે, તથા આપણી પરમ પરતન્ત્રતા આર્થિક છે એ વાત પ્રજામાં બરાબર ગ્રહણ થશે.

[વસન્ત-ઓફિસ.]

* મિ. ગોખલે ઇન્કમટેક્સ રદ કરવાની સચનામાં ન બોલ્યા, અને મીઠાનો કર રદ કરવાની જ માગણી કર્યા કરે છે તે આ કારણથી જ.

+ (બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી છૂટા પડી મેળવેલી સ્વતન્ત્રતાના અર્થમાં)

વીણાને આવાહન.

(છંદો ૬૫-મી)

વસતતિલકા.

હે કતારે વસતો મનુલચન્દ વીણા !
 હુ ખી દસા તુજ દોસે યદ્યતું વિધીયું !
 આનંદાદો ડીવું “મિય એમ” મહાન દસ,
 શીતામ્બુતુ ક્ર-ણ “સેન્ટ ફિલા” તું સ્વચ્છ,
 ત્હા પૂર્વ કાગ્યો સ્ત્રી લગ્ન તુ રાખે,
 ને વાયુ વચન પડે તુજ મન નાખે,
 કપ્પાં યદ્ય, પછુ વિદ્યાર્થી તુ-પામ વધી,
 તન્ની લોયા વિગ્યો દારો લોધી સમ્પાદી,
 હે વાદિની ! વિગ્મતે નવ શુ દગ્ધે ?
 પશ્ચાત્તણ સન્મ મર્મન સન્દ યાપે,
 ને નિગ્ધે કલને જિણ જિણ નાપે,
 તેથી મોહા તુજ મુરો મુંક રહે શુ તોપે ?
 ને મોઈ લીન્વદને નવ હાસ્ય લાપે ?
 કે અશ્ચુ કે મુવર્તી ને નવ શુ દગ્ધે ?
 કે ! આમ “કુર્ચીન” મા, તુજ મુર, પૂર્વ
 રહેતા ન લીન્વન કમર દોષ જેવે,
 તે વેળા ગાન, તુ, નિનસ થતો પ્રોલિના,
 ને ગાન પ્રાપ્ત વચના વધો, ગાતોતી ત્હા,
 દલીપ બીકેનને કંતી હતી તુ,
 મર્વિષનો મન જધો જ ઉતારતી તુ
 ત્હારે લયે વિગ્મતુ મોંકુ કદગાન
 ઉચું મુખાણ તુજ ગાનજ એકતાન,
 ઉત્સાહો ઉત્તત પોતા શ્રવણે મુગાન
 યોદ્ધા કિરીટી, રટી સુદર્શી, એક ધ્યાન
 ત્હારે હતા જ સુગીત વસ્તુ મુખ્ય
 સ્વામ્ય મુનેન અતુલ, બદલી વીર્ય,
 માયામયી મહાન તન્ની મોતિ જ ત્હારી,
 ત્હાહો મયે અપદુ આ કુ કુટ બારી,

તોયે, અયે !, ફરોથી એક જ વાર ગા, ગા,
આ દીર્ઘ નીંદ થકી જાગી રસીકો તું, ગાઃ
ચાતુર્ય મ્હાર તુજ પૂર્વે સુમાનનો, તો,
પાડી સકે ને પડ્યો ષણ્ણ મંદ નહાનો,

તોયે, અયે !, ફરોથી એક જ વાર ગા, ગા,
આ દીર્ઘ નીંદ થકી જાગી રસીકો તું ગા,
ને કે કઠોર બયશીલ વિમદ હોય,
ને હોય ના કંઈ જ ઉત્તમ ગાન યોગ્ય,

ને તે પ્રભાવથી રુદ્રે ઉર એક તોય
છેડયા સુરો, ન, તુજ મોહન, વ્યર્થ જાય;
ત્હારે ન મૌન ધરી રહે, ફરી ગા, તુ વીણુ,
સુરો જગાવ્ય, અભિ મોહિની ! રમ્ય ક્રીણા.

અમર.

પૃથ્વીનું વય.

(અનુસન્ધાન ૫. ૧૦૨ થી.)

આ સવાલને ભૌતિકશાસ્ત્રી વળી એક ત્રીજીજ દિશામાંથી ઉપાડે છે. હવે તે ઉપર પ્રમાણે પૃથ્વીના વયની બાલકમર્યાદા બાંધી તે પોતાની દૃષ્ટિ સૂર્ય તરફ ફેરવે છે અને પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે સૂર્યને કેટલા વર્ષ થયા ? સૂર્ય પોતાનું તેજોબળ કેટલા કાળ થયા ફેરવે જાય છે કે નથી આ પૃથ્વી ઉપર પ્રાણી વનસ્પતિ વગેરે જીવો જીવે છે ? ત્યારે સવાલ એ ઉભો થાય છે કે સૂર્યની શક્તિનું મૂળ શું ? આપણે પૃથ્વી ઉપર જેવું અગ્નિનું સ્વરૂપ જોઈએ છીએ તેવી રીતે સૂર્ય પર અગ્નિનું નવલન થતું નથી. કારણ કે જે સૂર્યનો ગોળો આપો કાલસાનો અનેકો હોય અને તેની આસપાસ તેનો દાહ જરી રાખવાને પૂરતો ઓક્સીજન વાયુ હોય તો તો સૂર્ય ક્યારનોએ યોગ્ય હજાર વર્ષોમા ટુકકને રાખ યઈ ગયો હોત. જ્યારે આ વાત વૈજ્ઞાનીઓને માન્ય થઈ ત્યારે એમ અનુમાન કરવામા આવ્યું કે સૂર્યનો મહાન સ્ફલપિંડ, ભાગી ગયેલી પૃથ્વીઓના કકડાઓ જે સૂર્યમંડળમા ઉત્કારપે ધસડાઈ આવે છે તેને પોતાના ગુરુત્વબળથી પોતામા આકર્ષી લે છે અને તેથી ઉત્કારોમાં એટલો તો વેગ પેદા થાય છે કે સૂર્યની સાથે અથડાવાથી તેની વેગશક્તિ ગરમીરૂપે સૂર્ય પર પ્રદર્શિત થાય છે. હવે આવી રીતે જે સૂર્યની ગરમીનું મૂળ હોય તો પ્રત્યેક વર્ષે સૂર્ય જેટલી બહાર કાઢે છે તેટલી ગરમી ઉત્પન્ન કરવા માટે ચદ્રના કદ જેટલું સમગ્ર ઉદકારોનું કદ સૂર્યમાં જઈ પહોંચતું જોઈએ.

પણ ખગોળવેત્તા કહે છે કે આકાશમાં આટલા બધા ઉલ્કા માલૂમ પડતા નથી. સારે હવે સર્વમાન્ય અનુમાન એમ કરવામાં આવ્યું કે જે પદાર્થનો સૂર્ય બનેલો છે તે પદાર્થના પરમાણુઓના એક બીજા સાથે અથડાવાથી સૂર્યની ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અથડામણ સૂર્યના સંકોચાવાને લાઘવે થાય છે. અને એવી ગણતરી થઈ છે કે સૂર્યનો વ્યાસ પ્રત્યેક સેકન્ડ ચાર માઈલ જેટલો સંકોચાતો જાય છે. આમ છે ત્યારે પ્રશ્ન એવો ઉપસ્થિત થાય છે કે સૂર્યની ગરમી આવી રીતે કેટલાં વર્ષે થમા નીકળે જાય છે? આનો લોડ કેલ્ક્યુલેશન એમ જવાબ આપે છે કે સૂર્યને ગરમી આપતાં તે પચાસ કરોડ વર્ષ કરતાં વિશેષ વખત થયો નથી. આપણે ઉપર જોયું છે કે પૃથ્વીને જડ થમાને અને પાણીને પૃથ્વી ઉપર પ્રવાહી થમાને દશ કરોડ વર્ષ થયાં છે.* આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સૂર્ય પૃથ્વીને કદાચ ૧૦ કરોડ વર્ષ સુધી તેજ આવ્યું હોય પરંતુ એટલું તો ઓક્સજન કે તેણે ૫૦ કરોડ વર્ષ સુધી તો પૃથ્વીને પ્રકાશ આપ્યો જ નથી.

આ પ્રમાણે આપણે પૃથ્વીના વયનો વિચાર ભૌતિકશાસ્ત્રથી ચારે મેર કેવી રીતે કરાય છે તે જોયું અને તેમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર પોતાની મુજબ હોડતાં છોડતાં જોકે પૃથ્વી ઉપર જીવ કેટલા વર્ષથી શક્ય છે તેનો તો જવાબ આપી શકતો નથી પરંતુ એટલું જણાવી શકે છે કે કઈ હદની બહાર પૃથ્વી જીવ પોષી શકવા અશક્ય હતી. લોડ કેલ્ક્યુલેશન એવો મત થાય છે કે આ હદ દસ કરોડ વર્ષ કરતાં વિશેષ નથી અને તે અનુમાન કરે છે કે જીવ ઉત્પન્ન થમાને લગભગ બે ત્રણ કરોડ જ વર્ષ થયાં છે.

આમ ભૌતિક રીતમાં મોટી ગણતરીઓ કરવી પડે છે અને ગણિતશાસ્ત્રની અનિવાર્ય સક્ષમતા મેળવેલાં અનુમાનોને યથાર્થતાનું સ્વરૂપ આપી દે છે પણ એથી કોઈ વખત ખોટા માર્ગે દોગધં જવાય છે ખરૂં. આટલું તો નક્કી છે કે જો આપણાં સ્વીકૃત તરવો જ ઓક્સિજન નથી તો તે ઉપરથી ગણિત કરેલી ગણતરી યથાર્થ પરિણામ આપી શકે નહિ* અને એ ઉપરથી કહી શકીએ કે જો પરિણામમાં કંઈ પણ અંદિગતા માલૂમ પડે તો તેને માટે સ્વીકૃત તત્વોની અનિશ્ચિતતા જવાબદાર છે. પ્રત્યેક ગણના અચૂક અનુમાનો ઉપર બંધાયેલી છે; આ વિષે આપણે વિચાર કર્યો ન હોત પણ આપણે હવે ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ભુસ્તરશાસ્ત્રની ગણનાઓનો તટસ્થ રીતે વિચાર કરવો પડશે. અને ત્યારે આપણે જોઈ જોઈશું કે કેના અનુમાનો વધારે સત્ય છે. તો ભૌતિકશાસ્ત્રના અનુમાનો માટે નીચેની શંકાઓ ઉભી થાય છે.

(૧) ચંદ્ર અને પૃથ્વીની ગતિમાં થતા વખતનો ફેરફાર ચોગ્ય પ્રમાણમાં લેવામાં આવ્યો છે કે કેમ ?

* આ લેખના પૂર્વાર્ધમાં આ વિષે ચર્ચા કરતાં એક અખજ વર્ષ લખેલ છે તો તેમાં ખૂલ હોઈ તે ૧૦ કરોડ વર્ષ જોઈએ.

(૨) 'એ વાત શું સત્ય છે કે પૃથ્વીએ જરૂર સ્વરૂપ ધારણ કર્યા પછી તેના કદમાં કંઈ જ ફેરફાર થયો નથી ?

(૩) પૃથ્વીની અદર વધતી ગરમીના જે આંકડા પ્રયોગથી મેળવ્યા છે તે શું બધા અક્ષાંશો માટે સત્ય છે અને શું તેમાં સ્થાનિક કારણો જેવા કે જ્વાળામુખીનું સાંનિધ્ય વિગેરે કારણોથી ફેરફાર નહિ થતો હોય ?

આ પ્રમાણે આપણા પ્રશ્નો ભૌતિકશાસ્ત્રની દિશાએથી વિચાર કરી આપણી નજર ભુસ્તરશાસ્ત્ર તરફ દેખીશું. તે લોકો વળી સાત જુદી જ બાબતોએથી આ પ્રશ્નો નિકાલ કરવા માંગે છે. તેમનો મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે જીવની કંઈ પણ નિશાની દર્શાવનારા (Fossil-bearing) પૃથ્વીના જુદા જુદા થર ક્યારથી પથરાયા હતા અને જે અતિપ્રાચીન જલજી (Aqueous) પથરોમાં જો કે જીવની એવાણી મળતી નથી નો પણ જેની જીવને પોષી શકે એવી ગિચ્છિત છે તે પથરોની શરૂઆત ક્યારથી થવા લાગી ?

સર આરમી બોલ્ડ ગીફ્ટો જે આ જમીનના અતિ નામાંકિત ભુસ્તરશાસ્ત્રી છે તેમનો આ પ્રશ્ન વિશે એવો અભિપ્રાય થાય છે કે તેને બે કરોડ વર્ષ કરતા ઘણાંજી વિશેષ વર્ષ લાગ્યાં છે. પથરોની ભગ્ન લગભગ એક લાખ શીટ થયેલી છે. અમેરિકાના ડૉક્ટર પર્વતના પશ્ચિમ દેશોમાં માત્ર ચાકના થંભી જ ભગ્ન દસ લગભગ શીટ છે અને ચાક એવા પ્રકારનો થય છે કે તેને ભમવાને પૃથ્વીના કોઈ પણ ઇતિહાસકાળમાં ધણો જ લાભો વખત લાગ્યો હોવો જોઈએ કારણ કે દરિયામાંથી સુનાના કારખનેટનો પદાર્થ એવી કાટનારા જીવડાઓના શંખલાનો આ ચાક બનેલો છે. બહુ બારીક તપાસ પડતી મુકી માત્ર આ વાતનો ઉપ-ચોટીયો જ વીચાર કરીને આ થરોના પથરો બનાવનારા પદાર્થો કેટલા વખતમાં જન્મતા ગયા તેનું પ્રમાણ નક્કી કરવા ઘણા ભુસ્તરશાસ્ત્રીઓએ યત્ન કર્યો છે. આ પદાર્થો નદી વાટે સમુદ્રમાં આવી ત્યાં જમી ગયા છે તો હવે એક વર્ષમાં કોઈ પણ નદી કેટલો જાડો થઈ ગયું સપાટી ઉપર પ્રસારી દે છે તેની ગણતરી કરીએ. હાલ જુદી જુદી નદીઓના મુખ ઉપર પ્રયોગો કરી જે આંકડા નક્કી થયા છે તે પ્રમાણે નદીઓ પ્રત્યેક વર્ષમાં જેટલી જમીન સપાટી તેઓ ધોઈ નાંખે છે તેટલી સમુદ્ર સપાટી ઉપર લગભગ વર્ષે જમીનની માંડીને વર્ષે જમીનની જાડાઈનો થર પાથરે છે. આ જમાવટની હદમાં બહુ ફેરફાર થયા કરે છે જમીન કે જમીનની વચ્ચેથી ધોવાવાની ક્રિયામાં આસપાસની ગિચ્છિત લઈને ધણો ફેર પડે છે. પર્વતો મેદાનો કરતાં ઝપટથી ધોવાઈ જાય છે; અને જ્યાં વચ્ચે ધણો પડે છે અને વારંવાર ઝાકળ પડી જમીન પોચી પડી જાય છે ત્યાંની જમીન મુકી ગરમ જમીન કરતાં વહેલી ધોવાઈ જાય છે. જમીનની સપાટી કરતાં સમુદ્ર સપાટી ત્રણગણી માનીને અને નદીઓને જ માત્ર કાંપ લાવનાર માધન માનીને એમ કહી શકાય કે એક લાખ શીટના થરને જન્મવાને દમથી વીસ કરોડ વર્ષ લાગ્યાં હોવા જોઈએ. આ આંકડા ભુસ્તરશાસ્ત્રીઓની વિચારણા દર્શાવનારા હોઈ ઘણા અગત્યના છે. આની નીચલી હદમાંના વર્ષો કોઈ પણ પ્રકારે ક્યાં કરી શકાય એમ

નથી. કારણ કે આપણે ઉપલી ગણતરી કરી તેમાં માત્ર નદીનું સૌથી વેગવાળું સાધન ગણ્યું છે, ધરતી ઉપર નીચી થાય તેની, પવન ફેલી ધૂળ ઉરાડી મુકે તેની, લાખ ઉપરના ખીજ સાતસો શેડ જેની અંદર પણ જીવ હોય એમ હાલ માન્ય પડ્યું છે તે વધારાના થરની, વિગેરે બીજી ઘણી ખીનાઓની વિચાર ક્યો નથી કે જેમાંની દરેક ઉપરનાં ગળુંકાં મધીમાં વધારો કરવા લાગે છે એટલે આપણે દસ કરોડ વર્ષને જુસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે જીવ શરૂ થવાને ઓછામાં ઓછાં લઈ શકીએ.

આ પ્રમાણે ઉપરના ભૌતિકશાસ્ત્ર અને જુસ્તરશાસ્ત્રના કાઢેલાં આંકડાં ઉપરનો દુંકામાં વિચાર કરીએ તો ભૌતિકશાસ્ત્રી એમ કહે છે કે પૃથ્વીને જડ થવાને અને પૃથ્વી ઉપર પાણી પ્રવાહી રૂપે થવાને દસ કરોડ વર્ષ થયાં છે અને સૂર્ય તાપ આપતાં પચાસ કરોડ વર્ષ થયાં છે અને એ સર્વ ઉપરથી હોઈ કુદર્શીન હેલ્મહોલ્ઝ વિગેરે વિદ્વાનોનો એવો અભિપ્રાય થાય છે કે સૂર્યને પૃથ્વી ઉપર જીવ પોષી શકે એટલી ગરમી તથા પ્રકાશ આપતાં એકથી બે જ કરોડ વર્ષ થયાં છે; સારે જુસ્તરશાસ્ત્રી કહે છે કે જીવ ઉત્પન્ન થયા પછી જે થરે પૃથ્વીતલ ઉપર પથરાયા છે તે બધાને ઓછામાં ઓછાં દસ કરોડ વર્ષ તો થવાં જ જોઈએ. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષકારોના પરસ્પરવિરોધી અભિપ્રાય થાય છે. આ જોતાંની વાર જ આપણા મનમાં શંકા થાય છે કે જુસ્તરશાસ્ત્રની આટલી બધી લાખી મુદતનો ભૌતિકશાસ્ત્રની દુંકી મુદતમાં કેવી રીતે સમાવેશ થઈ શકે? આ વાત ઉપરથી એટલી સાબીતી મળે છે કે કોઈ દેકાણે જખરી ભૂલ થતી હોવી જોઈએ કારણ કે કુદરતના નિયમો એકરૂપ જ છે. એમાં કંઈ ભૌતિક નિયમ એક અને જુસ્તરનિયમ બીજા એવું કંઈ નથી. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ભૂલ થવાનો વિશેષ સંભવ ભૌતિકશાસ્ત્રના સ્વીકૃત તત્ત્વોમાં જ છે. અને જુસ્તરશાસ્ત્રની ગણતરી વધારે મજબૂત પાયા ઉપર છે અને રાત દિવસ આપણી આસપાસ જે ખીના બને જાય છે તેનો જ તેમાં મુખ્ય આધાર છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત પ્રશ્ન આધુનિક કાળમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનો મુખ્ય વિવાદનો વિષય થઈ પડ્યો છે અને તેનો નિર્ણય કરવા જુદા જુદા વિદ્વાનો જુદી જુદી દિશામાં પ્રયત્નો ચલાવ્યા કરે છે. જેમ જેમ કુદરતનું સ્વરૂપ આપણે વિશેષ સમજતા જઈશું તેમ તેમ આનો ફરજો પાસે આવતો જશે. હાલ જે રેડિયમનો શોધ થયો છે તેથી શકિતનું એક જુદું જ મૂળ હાથ લાગ્યું છે અને આમાંથી કંઈ આપણા ગૂઢ પ્રશ્નો નિકાલ થાય એમ લાગે છે. અત્યારે કેટલાકેનું એમ માનવું છે કે સૂર્યનો પદાર્થ રેડિયમના જેવો સ્વપ્રકાશક (Radio-active) હોય અને જે સાધારણ કાળગણતરી ભૌતિકશાસ્ત્રી સૂર્યની ગરમી વિષે ઉલ્કાપાતને લઈને કે તેના દ્રાવને લઈને કે તેના સક્રિયને લીધે કરે છે તેના કરતાં ઘણા લાંબા કાળની મુદત સૂર્યની ગરમીને આધી મળી શકે છે. હવે માત્ર એવાનું એટલું રહ્યું કે આ અનુમાન સર્વ રીતે સત્ય દરે છે કે કેમ? પરંતુ એટલા ઉપરથી આપણને જુસ્તર ગણતરી કંઈ અંશે ખરી હોય એમ શક્ય યોગ્ય છે ખરી.

જીવનશાસ્ત્રીઓ (Biologists) ને આ પ્રશ્ન વિશે અભિપ્રાય આપવાનું કંઈ સંગીન સાધન નથી. પણ જે ઉપરના વિવાદનો ચોક્કસ નિર્ણય થાય તો તેમના એક મુખ્ય વિવાદસ્પત વિષયનો નિકાલ થાય. જીવનશાસ્ત્રના મૂળ વિચારોમાં ધર્મિનના “જીવજોડનું મૂળ” (Origin of Species)

વિષેના પુસ્તકથી ન્યારથી મોટું પરિવર્તન થયું છે ત્યારથી મર્વ જીવશાસ્ત્રીઓને એટલું તો માની જ લેવું પડ્યું છે કે જીવને ઉચ્ચ જાતિમાં ઉત્ક્રાન્ત થવાને સરેરાશ ઘણો લાંબો કાળ લાગ્યો હોવો જોઈએ. અને જીવન-ઉત્ક્રાન્તિના કાળમાપક કંઈ પણ સાધન ન હોવાથી તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતો માટે હમેશાં જોમ અને તેમ લાંબો કાળ લેવા તત્પર હોય છે જીવનશાસ્ત્રીઓમાં પણ હાલ જુદા જુદા પથો પડી ગયા છે અને તેમાંના કેટલાક પૃથ્વીની જીવ પોષક સ્થિતિની શરૂઆતમાં ઉત્ક્રાન્તિ ઝડપથી થઈ છે એમ માને છે અને ખીનજો બહુ મદદથી થઈ છે એમ માને છે. આનું સત્યસાધન કરવા માટે તેઓને બુસ્તર ચરોમા મળતા જીવચિહ્નોનો આધાર લેવો પડે છે તેથી તેમનો અભિપ્રાય ઘણો અંશે બુસ્તરશાસ્ત્રીઓ સાથે સંબંધી છે.

આ વિષયનું અહીંયા આટલું માત્ર ઉપરચોટયુ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રશ્ન વિજ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયોના અભ્યાસના પરિણામે ઉપસ્થિત થયો છે અને આ પ્રશ્નનો ખરો ખ્યાલ લેવા માટે પ્રત્યેક વિષયના ઉંડા અભ્યાસની આવશ્યકતા છે અને પ્રત્યેક વિષયનો વાગ્વિસ્તાર કરવાનો આ લેખનો મુદ્દલ હેતુ નથી પણ માત્ર સામાન્ય દૃષ્ટિને એટલું જ ખતાવવાનો છે કે સૃષ્ટિની બારીકબારીક ક્રિયાનું દર્શન કરવામાં ઘણી વખત વિશ્વ ગમ્યાના ગૂઢ પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાનું સાધન મળી આવે છે. કોમલાની ખાણમાં કામ કરતો એક મજૂર જ્યારે કોમલાના થરનો શાળીય અભ્યાસ કરે છે ત્યારે તેના નિરીક્ષણથી થયેલા સિદ્ધ અનુમાનો મગજની ઉચ્ચ કેળવણી લઈ ગણિતવિદ્યામાં પ્રવીણ થયેલા અને મનુષ્યની જિંદગીમાં જીંદગી બુદ્ધિથી શોધાયેલા બારીક દૂરબીનોનો ઉપયોગ કરનારા ખગોળવેતાઓની પણ બૂલ શોધી ખતાવવા સમર્થ છે, અને જે વિશ્વસ્પર્શના પ્રશ્નોનો મોટા મોટા તત્વશાસ્ત્રીઓ કોઈ પણ ચોક્કસ ખુલાસો કરવા પોતાની આખી જીંદગી અટપટીયા વિચારોમાં ગાળી નાખે છે તે પ્રશ્નોના આ સાદા અનુમાનો ઘણીવાર માર્ગસૂચક થઈ પડે છે.

વિજયલાલ કનયાલાલ મેવ.

હિન્દુસ્તાનની ખાણો અને તે માંહેના ખનિજ પદાર્થો.

રાસાયનિક ઉદ્યોગની પડતી.

હિન્દુસ્તાનની આજકાલની અને માત્ર સોએક વર્ષ ઉપરની રાસાયનિક ઉદ્યોગ સખ ધેની સ્થિતિમા આસનાન જમીનનો તરાવત જોવામા આવે છે સસ્તે ભાવે ખનાવવામા આ વતા ગધકના તેજબ-સ'પ્પુરિક-એસિડ અને આલ્કલિને લધને, તેમ જ આગગાડી, વગેરે સાધનોને લીધે માલ સસ્તે દરે લાવવા લઈ જવાની સગવડને લધને, યુરોપ ખડના જુદા જુદા દેશના ઉદ્યોગોનો તેમ જ તે દેશોનો ઉદ્ધાર થયો છે, તેમા કોણુ ના પાડી શકે તેમ છે ?

હિન્દમા નીપજતા રાસાયનિક પદાર્થો જેવા કે-ફટકડી મેરથુથુ ટકણુખાર, સુરોખાર વગેરેની ખનાવટને વધારે વ્યવસ્થા અને સસ્તે ભાવે મળી શકતા પરદેશથી આવતા પદાર્થોએ સખ ધોડો પહોચાડ્યો છે ધાતુવિદ્યા જેવી વ્યવસ્થાની વિદ્યા પણ હિન્દુસ્તાનમાથી નાશ પામી છે, કે નાશ પામતી જાય છે માત્ર એ વર્ષ ઉપર જ હિન્દ લોહુ ગાળવાની કળામા, તેમ જ દરેક પ્રકારનુ લોહુ-ઢાગાનુ ધડતરનુ અને પોલાદ-ખનાવવામા અને ખાસ કરી પોલાદની ખના વટમા પહેલો દરજ્જો ભોગવતુ હતું હિન્દુસ્તાનના કારીગરો લોહુ ગાળા જેવી રીતે તેમાથી ઉત્તમોત્તમ સામાન-સાધાગ્ય વપરાશનો તેમ જ યુદ્ધને લગતો-ખનાવી જાણુતા, તેવી જ રીતે ખીજી ધાતુના જેમકે તાબા પિત્તળના હલમ અને નમુનેદાર કારીગીરીવાળા નાના મોટા વાસણો વગેરે ખનાવવામા પણ તેઓએ કઈ એાઈ ચતુરાઈ દેખાડી નહતી માત્ર પચાસ વર્ષ ઉપર જ લોહુ, વગેરે ગાળવાની ધણી બઢીઓ હિન્દમા જુદા જુદા ભાગમા ચાલુ હતી, અને હજુ પણ સ્થાનિક જરૂરીઆત પ્રમાણે કેટલાક ભાગની અદર કેટલુકે લોહુ ગાળવામા આવે છે હિન્દુસ્તાનની એવો વખત પણ હતો કે જ્યારે ધાતુ વિદ્યામા મેળવેલી દ્રસેલ અને જામેલિઅતને માટે તે યુરોપ ખડના કોઈ પણ દેશના કરતા ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતો હતો. હાન તો ' સર્પ ગયા અને લીસોટા ન્વા તે મુજબ પૂર્વે કરેલા મહાનુ કાર્યોમાથી સદ્ભાગ્યે યોડ જ દિહિગોચર થાય છે

ધાતુ વિદ્યામા મેળવેતા ચાતુર્ય કે રાસાયનિક પદાર્થોની ખનાવટમા મેળવેલા જ્યને માટે પુનવા આપવાની જરૂર નથી હતા ચકાશીલ વાયકને કુતુખમિનાર પાસેના જલ્ય લોહાના સ્તબનુ જગજાયપુરીના અદ્ભુત ભારોગીઆનુ શીરોક્ષી આદિ સ્થળે ખનતી ઉમદા અને પાણીદાર તલવારોનુ, અને ઉત્તર હિન્દમા હજુ પણ જનતા તાબા પિત્તળના સર્વોત્તમ કારી ગીરીવાળા આશ્ચર્યજનક વાસણનું બાન કરાવવાની જરૂર પડે છે

રે માત્ર ચાળસ વર્ષ ઉપર દારૂ ખનાવવામા ઉપયોગી સુરોખાર, હિન્દમાથી જ્યાબધ પરદેશ ખાતે ચઢાવવામા આવતો હતો. હાલમા યુરોપ ખડના જુદા જુદા ગજવર અને કરોડો રૂપીઆની મુડીથી સ્થપાયેલા કારખાનાઓએ દારૂ ખનાવવા માટેની જોઈતી યીજે પૂરી પાડી હિન્દમા સુગખારને પણ ગડગડીઈ આપવા જેલુ કર્યું છે

સામાયનિક પદાર્થો અને ધાતુની હિન્દમાં આવક,

હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સુસ્થાપિત થવા પછી આગમાંની જાળની માફક ચારે તરફ ફેલાવા લાગી; વળી સણ, સુતર, તેમ જ કાપડની માફક જણ સ્થપાવા લાગી, અને ક્રમે ક્રમે ફેટલાક ઉદ્યોગો પડી આવ્યા હતા, તેમાં નવું જીવન આવવા લાગ્યું. આવાં આવાં અનેક કારણોને લીધે હિન્દુસ્તાનને લોકોની તેમ જ સામાયનિક પદાર્થોની ઘણી જરૂર પડવા લાગી. આ વખતે આ બધા માલ હિન્દ પૂરો પાડે તેવી સ્થિતિમાં તે નહોતો, અને તેથી જોઈતા પદાર્થો પરદેશથી મંગાવવાની જરૂર પડી. શરૂઆતમાં દરેક સ્થળે આ પ્રમાણે જ ચાલુ છે. હિન્દુસ્તાન, પોતાને જોઈતી ચીજો પૂરી પાડવા જમ જમ સમર્થ થશે, તેમ તેમ પરદેશી માલની આવકમાં ઘટાડો થશે.

૧૯૦૧ થી ૧૯૦૩ ની સાલ સુધીમાં એટલે કે ત્રણ વર્ષની અંદર કુલ ૧૦,૧૫૮,૨૫૨ પૌંડની કિંમતનો સામાન (ખનિજ અને ધાતુનો સામાન) પરદેશથી હિન્દ ખાતે આવ્યો હતો. કાચનો સામાન, આગમાંની લગતું સાંચાકામ, માટીનાં વાસણ, પોલાદનો સામાન,— ચપ્પુ, છરી, કાતર, વગેરે—મીથિના સંચા, વગેરેની ગણતરી કરીએ તો તે બધાની સામગ્રી કિંમત ૮,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ જેટલી થવા જતી હતી.

ત્રણ વર્ષમાં ફેટલી ફેટલી કિંમતનો જુદો જુદો જાતનો માલ હિન્દ ખાતે આવ્યો હતો તે તીચેના કોષ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજશે.

ત્રણ વર્ષની અંદર પરદેશથી હિન્દ ખાતે આવેલો માલ કિંમત પૌંડમાં.

૧. ખનિજ તેલ. (ધાસતેલ, વગેરે.)	૨,૪૫૬,૮૭૫.
૨. લોહ.	૨,૨૪૪,૯૦૮.
૩. પોલાદ.	૧,૫૧૭,૯૬૯.
૪. તાંબુ.	૧,૦૬૦,૮૪૩.
૫. જવાહીર, મોતી, વગેરે.	૮૩૫,૩૧૫.
૬. મીઠું.	૪૫૧,૭૧૬.
૭. સામાયનિક પદાર્થો.	૩૭૭,૪૯૭.
૮. કોલસા.	૩૦૨,૩૧૪.

૯. કલાઈ.	૧૮૭,૭૪૦.
૧૦. પત્થર આરસપહાણ, સીમેન્ટ.	૧૭૪,૮૭૦.
૧૧. સીસું.	૧૩૬,૪૪૪.
૧૨. જર્મન સિલ્વર.	૧૨૭,૬૧૪.
૧૩. જસત.	૮૭,૮૮૯.
૧૪. બીજા ધાતુઓ.	૭૧,૬૫૧.
૧૫. પિત્તળ.	૬૬,૦૮૪.
૧૬. પારો.	૨૮,૨૬૯.

કુલ કિં. ૧૦,૧૫૮,૨૫૨ પૌન્ડ

હવે હિન્દુસ્તાન કઈ કઈ ચીજો અને કેટલી કેટલી કિંમતની પરદેશ મોકલે છે, તે પાસીએ, હિન્દુસ્તાન હુનરકળામાં કમે કમે પગભર થતો જાય છે, તો પણ તેને યુવાવસ્થામાં થતાં ઘણા વખત જશે એમ લાગે છે. હાલમાં તો તે ઘણા ખરો કાચો માલ પરદેશ માટે મોકલે છે, ૧૯૦૩ ની માલમાં નીચે આપેલો કુલ ૪,૯૮૮,૫૨૭ પૌન્ડની કિંમતનો માલ હિન્દુસ્તાન પરદેશ ચલાવવામાં આવ્યો હતો.

પરદેશ ચલાવેલો માલ.	કિં. પૌન્ડમાં
૧. સોનું.	૨ ૩૦૨,૪૯૩.
૨. કોલસા.	૧,૨૯૯,૭૧૬.
૩. મીઠું.	૩૬૬,૧૪૭.
૪. ચીલીનોં સુરોખા.	૨૮૮,૪૮૭
૫. ધાસતેલ.	૩૫૪,૩૬૫.
૬. માણિક.	૯૮,૫૭૫.

ઝરીઆની કોલસાની ખાણ.

રાણીગંજની ખાણથી ઉતરતે દરબજે ઝરીઆની કોલસાની ખાણ છે. જે હદમાં કોલસા નીકળે છે, તે હદ ૭૭ મીટર લાંબી અને ૯૩ મીટર પહોળા છે. આ હદમાં આવેલાં કોલસાનાં પડની જડાઈ ૫ થી ૩૦ ફીટ સુધીની છે. ૧૮૯૪ માં આ ખાણમાંથી ૧૪,૮૧૮ ટન જેટલો કોલસો ખોદી કાઢવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ ૧૯૦૩ માં ૨,૪૯૩,૭૨૯ ટન કોલસો એટલે આખા હિન્દમાંથી નીકળતા કોલસાનો ૬ મો ભાગ ખોદી કાઢવામાં આવ્યો હતો.

દક્ષતનગંજની કોલસાની ખાણ.

૧૯૦૧ ની સાલથી આ ખાણનું અને ઈસ્ટ-ઈન્ડિયા-રેલ્વેનું જોડાણ થયું, અને ત્યાર પછી યુનાઈટેડ પ્રોવિન્સિસમાં આ ખાણનો કોલસો પુષ્કળ જવા લાગ્યો. ૧૯૦૧ ની સાલમાં ૩,૮૮૧ ટન જેટલો અને બે વર્ષ પછી ૩૩,૫૭૭ ટન જેટલો કોલસો ખોદી કાઢવામાં આવ્યો હતો.

ગીરીદીહની કોલસાની ખાણ.

દક્ષી ભાગ પરગણામાં ગીરીદીહની કોલસાની ખાણ આવેલી છે. આ ખાણનો વિસ્તાર ૧૧ ચોરસ માઈલ છે, છતાં તેમાં પુષ્કળ કોલસો મળાએલો છે, એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે. આ ખાણમાંથી ઉંચા પ્રકારનો કોલસો મળી આવે છે.

ઉમરીઆની કોલસાની ખાણ.

રેવા સરધાનની અંદર બેંગાલ-નાગપુર-રેલ્વેની કાન્તિ-વિલાસપુર શાખા ઉપર ઉમરીઆની કોલસાની ખાણ આવેલી છે. આ ખાણમાં ઈ. સ. ૧૮૮૨ ની સાલથી કોલસા ખોદવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે, અને ૧૯૦૩ ની સાલમાં તે ખાણમાંથી ૧૯૩,૨૭૭ ટન કોલસા નીકળ્યા હતા.

મોહપાણી અને વરોરાની ખાણ.

મોહપાણીની ખાણમાંથી ૧૮૬૨ થી ૧૯૦૪ ની સાલ સુધી ધિન્નમંદા-કોલ-એન્ડ-આર્થન-કંપનીએ કોલસો ખોદી કાઢ્યો હતો. આ સાલ પછી મોહપાણીની ખાણનો વહીવટ ધિ. એટ-ઈન્ડિઅન-પેનિન્સ્યુલર-રેલ્વે-કંપનીને હસ્તક સોંપવામાં આવ્યો છે. હજુ આ ખાણમાંથી ૮,૦૦૦,૦૦૦ ટન કોલસા નીકળી શકશે એવી ગણતરી થયેલી છે. વરોરા આગળની ખાણમાંથી ૧૮૭૧ ની સાલથી સરકાર તરફથી કોલસા ખોદી કાઢવામાં આવે છે. આ ખાણમાં ઘણું પાણી ભરાઈ જવાને લીધે, તેમ જ ખાણમાં ઉત્પન્ન થતા વાયુના સળગી ઉઠવાને લીધે, તેની અંદરથી કોલસા કાઢવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. મોટી આગને લીધે ઘણા કોલસાનો નાશ થયો છે, અને હવે સરકાર વરધા નદીની નજીક માંદાની દક્ષિણે રેલ્વે નાંખે છે, કારણ કે આ સ્થળે કોલસાની ગંજાવર ખાણ આવેલી છે.

શાંતિગરજીની ખાણો.

આ ખાણની અંદરથી કોલસા ખોદી કાઢવાનું કામ ૧૮૮૬ થી શરૂ કરવામાં આવ્યું. કોલસાના 'થરની જાડાઈ' સાધારણ 'રી'તે આશરે ૫ થી ૬ ફીટ સુધીની છે. હાલમાં વધારે જાડાઈના થર મળી આવ્યા છે, અને તેમાંથી કોલસા ખોદી કાઢવામાં આવે છે. તે ખાણોમાંથી દરેક વર્ષે ૪૦૦,૦૦૦ ટન કોલસો ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

ઉપર ખતાવેલાં 'સ્થળો' ઉપરાંત આસામ, બલુચીસ્તાન, બર્મા, કાશ્મીર, 'પંજાબ' અને રજપૂતાનામાં પણ કોલસાની ખાણો છે. 'બંગાળ' વગેરેમાંથી મળી આવતા કોલસા વિશેષ 'જૂતા' અને ઓછી બિનાશવાળા છે, પરંતુ 'આસામ, વગેરેના કોલસા વધારે બિનાશવાળા અને બંગાળના કોલસા જોડલા જૂતા નથી. વધારે જૂતા કોલસા વધારે કઠણ અને ખજવામાં સારા હોય છે. કઠણ કોલસાને સળગતાં વાર લાગે છે, પરંતુ સળગ્યા પછી તે ઘણા વખત સુધી ઘણી સારી ગરમી આપે છે.

નીચે આપેલી ક્ષેત્રીય ઉપરથી ખીજ કોલમાની ખાણો અને તેમાંથી નીકળતા કોલસાની કંઈક માહિતી મળશે.

આસામ.

ગ્રેવસાની નીપજ ટનમાં (૧૯૦૩)

૧. માકુમ. ૨૩૯,૩૨૮.

બલુચીસ્તાન. ૪૬,૯૦૯.

૨. ખોસી, વગેરેની ખાણો.

બર્મા.

૩. સ્વબો. ૯,૩૦૬.

કાશ્મીર.

૪. લાડ. ૯૯૯.

પંજાબ.

૫. દંદોટ અને પીડ. ૪૩,૭૦૪.

રજપૂતાના.

૬. ખીકાનેર. ૨૧,૭૬૪.

૪. અકચાબ.

૫૨૯૬૮

૫ કચ્છાકટચુ

૭૧૯૬૨

ત્રેદ્રાઈ—(સીસાપેન બનાવવાનો પદાર્થ)

ત્રેદ્રાઈ એ કાર્બન તત્વ છે ત્રેદ્રાઈની પેન્સિલો બનાવવામા આવે છે. હિન્દમા જુદે જુદે સ્થળેથી ત્રેદ્રાઈ નીકળે છે મુખ્યત્વે કરી વિઝાગાપટ્ટણની આસપાસની ટેકરીઓમા છત્રીસ ગઢની આસપાસ, કુર્ગ, ત્રાવણકોર, અને બર્મામા મળી આવે છે ત્રાવણકોરની ખાણુમાથી ત્રેદ્રાઈ ખોદી કાઢવામા આવે છે ૧૮૦૩ ની સાલમા ૩,૩૮૪ ટન ત્રેદ્રાઈ ખોદી કાઢવામા આવ્યું હતું.

ધાતુઓ.

મોતું.

હિન્દુસ્તાનની કેટલીક નદીઓની રેતીમાથી સોતું છુટુ પાડવામા આવે છે માયસોર રાજ્યમા કોલારની સોનાની ખાણો મુવિખ્યાત છે આ ખાણોમાથી દેશીઓ ઘણા પુરાતન કાગથી સોતું કાઢતા આવ્યા છે ૧૮૮૦ ની સાલથી આ ખાણો તરફ યુરોપીઅન પેડીઓતુ ધ્યાન ખેંચાયું, અને તે સાલથી આજ સુધીમા તે ખાણોમાથી સોતું ખોદી કાઢતી પાંચ યુરોપીઅન કંપનીઓએ તેમ જ માયસોર રાજ્યે સારો નફો મેળવ્યો છે ખાણુ ખોદવા દેવાનો હક આખ્યા બદલ ૧૮૦૩ ની સાલ સુધીમા એકલા માયસોર રાજ્યને ૧,૦૦૦,૦૦૦ પૌડ મળ્યા છે, પરંતુ તે પાંચે કંપનીઓ તે સાલ સુધીમા કુલ ૮૨૫૦,૦૦૦ પૌડનો ગમ્તવર નફો મેળવવા ભાગ્ય શાળી થઈ છે ૧૮૦૩ ની સાલ સુધીમા આ ખાણોની અદરથી ૧૮,૦૦૦,૦૦૦ પૌડની કિંમતતુ સોતું ખોદી કાઢવામા આવ્યું હતુ આ ખાણોની જાગ્યાંધીમે ધીમે વધતી જાય છે, અને હાલમા ખાણુનો જંડામા જંડો ભાગ જમીનની સપાટીથી ૩૦૦૦ ફીટ નીચે ગયો છે, છતાં સોનાની કાચી ધાતુ કોઈ રીતે ઘટેલી જણાતી નથી ખાણુની અદરથી કાચી ધાતુ કાઢી તેને સ્વચ્છ કરવા વગેરેમા જે જે સચાઓનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે, તે બધા સચા ઓને ચલાવનારી જળશી શક્તિ કાવેરીના ધોધવડ પૂરી પાડવામા આવે છે.

હિન્દમાં ઘણા જૂના કાળથી સોતું કાઢવામાં આવે છે.

ધારવાડમા તેમ જ નિઝામ સરકારના રાજ્યમા સોતું કાઢવા માટે ખોદેલી કેટલીક ખાણો હયાત છે આ ખાણો બહુ જંડી ખોદાયેલી લાગતી નથી, કારણ કે તે ૫૦૦ ફીટ કરતા વધારે જંડી ગએલી જણાતી નથી રંગપુર સ્ટેટમાં તેમ જ છોટાનાગપુરમાં આવેલા સિંગ બમ પરગણામા સોનાવાળી માટીને દળવા માટે રખેલી પથરની મોળી મોટી ઘટીઓ અને ખાડવા માટે રખેલા મોટા ખાડણીઆઓનો જયો હજુ મળી આવે છે.

નિઝામ સરકારના રાજ્યમા હટ્ટી અને વલ્લંહની ખાણોમાથી સોતું, નીકળે છે વલ્લંહની ખાણોમાથી સોતું કાઢવાનુ કામ ૧૮૦૦ ની સાલ પછી બંધ કરવામા આવ્યું છે હટ્ટીની

ખાણોમાંથી સોનું કાઢવાનું કામ હજુ ચાલુ છે. ૧૯૦૩ ની સાલમાં તે ખાણમાંથી ૩,૪૧૪ ઔંસ સોનું મેળવવામાં આવ્યું હતું.

ખર્ખાની અંદર ચૌકપજટની ખાણમાંથી ૧૯૦૩ ની સાલ સુધી સોનું કાઢવામાં આવતું હતું, પણ ત્યાર પછી તે ધાતુ મેળવવા પ્રયાસ કરવામાં આવેલો જણાતો નથી.

કલાઈ.

કલાઈની કાચી ધાતુ પાલણપુર સ્ટેટ તેમ જ જારીબાગ પરગણામાં પાલગંજ આગળથી મળી આવે છે. ખર્ખાની અંદર ટેંચેં અને મરગાઈ પરગણામાંથી કલાઈ મળી આવે છે. દર વરસે આ બંને પરગણામાંથી આશરે ૮૩ ટન જેટલી કલાઈ મેળવવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનને બેઈલી વિશેષ કલાઈ 'સ્ટેટ સેટલમેન્ટ' માંથી પૂરી પાડવામાં આવે છે. ત્યાંથી દર સાલ ૧૩૭,૦૦૦ પૌંડ કિંમતની ૧,૩૪૩ ટન જેટલી કલાઈ હિન્દમાં મોકલવામાં આવે છે.

તાંબુ.

પુરાતન કાળથી હિન્દુસ્તાનમાં તાંબાની કાચી ધાતુને ગાળી શુદ્ધ તાંબુ મેળવવામાં આવતું હતું. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં, રજપૂત સંસ્થાઓમાં તેમ જ દિમાસપની આસપાસના મુલકોમાં—કુચ, ગર્હવાલ, નેપાળ, જુતાન, વગેરેમાં તાંબુ ગાળવામાં આવતું. છાટાનામપુર અને સીંગભમમાં તાંબુ મેળવવા માટેના પ્રયાસ ચાલુ છે. પરદેશથી આવતું તાંબુ બહુ મોંઘું પડવાથી, તાંબાની કાચી ધાતુ ગાળી એકાંતે તાંબુ મેળવવા તરફ કેંઈક લક્ષ દોરાએલું છે. ૧૯૦૧ ની સાલમાં ૬૯૨,૮૩૬ પૌંડ કિંમતનું તાંબુ પરદેશથી હિન્દ ખાતે આવ્યું હતું; પરંતુ તાંબાની કિંમતમાં વધારો ચવાથી ૧૯૦૩ માં આપણા દેશ ખાતે આવેલા તાંબાની કિંમત ૧,૩૨૧,૨૪૪ પૌંડ જેટલી યઈ હતી.

સીસું, રૂપું, અને જસત.

આપણા દેશમાં ઘણે સ્થળે સીસું તેમ જ રૂપું મળી આવે છે, પરંતુ તે ઉદ્યોગ કરવામાં મુરેાપીઅન કંપનીઓને ઝાઝો નહોતો મળે તેવું લાગતું નથી, તેથી બહોળા લાભ વિનાનું સાદસ કેઈ પેટ્ટી પોતાને માથે વેરી લેવા માગતી નથી. શાન સ્ટેટમાં પંગચંગ આગળથી આ ત્રણે ધાતુ મેળવવાની પેરવી ચાલે છે. પ્રથમ આ સ્થળેથી ચીના લોકો આ ત્રણે ધાતુ સારા શ્રમાણમાં મેળવતા હતા.

ઑન્ટિમનિ-મુરમાની ધાતુ.

મુરમાની કાચી ધાતુમાંથી ઑન્ટિમનિ મેળવવાનો પ્રયાસ દક્ષિણ ખર્ખામાં ચાલુ થયો છે.

ત્યાં અમુક જમીન પટે રાખવામાં આવી છે, અને તેમાં ખાણ ખોદી આ ધાતુ કાઢવા માટેના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે.

લોહ.

પરદેશથી સસ્તે ભાવે પુષ્કળ લોહ આવી પડવાથી હિન્દનો લોહ ગાળવાનો ઉદ્યોગ લગભગ નારા પામ્યો છે. ધારવાડમાં, મદ્રાસમાં આવેલા ખેલારી પ્રાંત માંહેના સાલેમ અને સેંદૂરમાં અને સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સિસ માંહેના ચાંદ, રાયપુર, અને જમ્મુલપુર વિભાગોમાં લોહની કાચી ધાતુ મોટા જથ્થામાં મળી આવે છે. 'બરકર-આયર્ન-વર્કસ' ની અદર લોહું ગાળવામાં આવે છે. આ સ્થળે માત્ર 'પિગ-આયર્ન' બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ હાલ 'એલિક્ટ્રીકલ' બનાવવા માટેનાં જરૂર પડતા સાધનોનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. બેંગલોરમાં તાતાની ચોખનાથી લોહું ગાળવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ કરવા માટેની હીલચાલ હજુ ચાલુ છે.

મંગેનીઝ.

છેલ્લા દશબાર વર્ષ થયા આ ધાતુ ખોદી કાઢવાનો ઉદ્યોગ એટલી બધી ઝડપથી આગળ વધ્યો છે કે હિન્દુસ્તાન તે ધાતુની બનાવટમાં આખી દુનીયામાં બીજો નંબરે આવ્યો છે. ૧૯૦૩ ની સાલમાં ૧૭૧,૮૦૬ ટન ધાતુ કાઢવામાં આવી હતી.

નાગપુરમાં ધણે સ્થળે, મદ્રાસમાં મલ્ખમ અને ખેલારી પરગણામાં, ગ્વાલીઅરમાં ઝાલુ-આમાં, મુંબઈ ઈલાકામાં મહાબળેશ્વર, અને સતારાની આસપાસના ભાગમાં, ધારવાડમાં, બીજા પુરમાં અને દેવાકાંઠામાં આવેલા બહુધોણ આગળ તેમ જ પાવાગઢ આગળથી આ ધાતુની કાચી ધાતુ મળી આવે છે. બર્મામાં ટેવેલ અને મરવાઈ પગામાં, તેમ જ નિઝામ સરકારના રાજ્યમાં અને છોટા નાગપુરમાં પણ આ ધાતુ નીકળી આવે છે.

કોબાલ્ટ.

આ ધાતુ સામાન્ય રીતે બહુ જોવામાં આવતી નથી. તે ધાતુના ક્ષારનો દવા તરીકે તેમ જ જાતુનાશક અક્સીર ઈલાજ તરીકે બહોળો ઉપયોગ થાય છે. કોબાલ્ટ ધાતુ સાલેમ આગળ તેમ જ બહુચીસ્તાનમાંથી સીન અને જોખ મરવાઈમાં મળી આવે છે. બહુચીસ્તાનમાં તે ધાતુ ખોદી કાઢવાનો ઉદ્યોગ હજુ ચાલે છે.

કોબાલ્ટ અને નિકલ.

આ બંને ધાતુ પણ બહુ સામાન્ય વપરાશની અને ઉપયોગની નથી. કોબાલ્ટની કાચી ધાતુ રજપૂતાનામાં ધણા કાળથી જાણવામાં આવેલી હાજે છે. નિકલ અને તાંબાની કાચી ધાતુ સાથે આ ધાતુ ધણે ભાગે બળેલી હોય છે. નિકલ, કોબાલ્ટ, અને તાંબુ-આ ત્રણે ધાતુ જમ્મુર સ્ટેટમાં આવેલા ખેત્રી આગળ નીકળે છે. કાલાગની સોનાની ખાણોમાંથી નિકલની ધાતુ યોગ્ય ધણા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

ઐથ્યુમિનિઅમ.

ઉપરની ચારે ધાતુ કરતાં આ ધાતુથી થોડા વર્ષ થયાં આપણી તરફના લોકો વિશેષ જાણીતા થયા હાજે છે, કારણ કે આ ધાતુનાં રૂપા જેવાં દેખાતાં પરંતુ વજનમાં ઘણાં હલકાં વાસણોનો પ્રચાર શહેરોમાં તો કેટલેક દરજ્જે થવા લાગ્યો છે. આ ધાતુ એક પ્રકારની માટીમાંથી કાઢી શકાય છે. આ માટી જો કે ઘણે ખરે સ્થળે મળી આવે છે, છતાં તેમાંથી આ ધાતુ કાઢવાનું ખર્ચ ઘણું પડે છે, તેથી તે ધાતુ કાઢવાનાં મોટાં કારખાનાંઓ કાઢવાં બહુ પરવડતાં નથી. બર્મામાં તેમ જ દક્ષિણ હિન્દમાં ઐથ્યુમિનિઅમ નીકળી શકે તેવી સારી જાતની માટી મળી આવે છે. મદ્રાસની હુનરચાળાના પ્રિન્સિપાલ મિ. ચેટરટને કાચી ધાતુમાંથી મોટા જથ્થામાં ઐથ્યુમિનિઅમ કાઢવા પ્રયાસ કરેલા છે.

પત્થર.

હિન્દુસ્તાનની અંદર અનેક પ્રકારના રગબેદંગી પત્થર મળી આવે છે. શિલ્પકળામાં હિન્દના લોકો કેટલા બધા પ્રવીણ હતા, તે બાબતની, તેઓના હાથે બંધાએલાં સુદર, વિસ્મયજનક અને બચ્ચ મકાનો તેમ જ ખંડીઓ, ખાત્રી પુરે છે.

દક્ષિણમાં ઉત્તર આર્કાટ અને માયસોરમાં જાચી જાતનો 'ઝેનાઈટ' નામનો પત્થર, વિન્ધ્યમાંથી ચૂર્ણપાપાણ, તેમ જ રેતીના ઊંચી જાતના પત્થર, આણંમાં આરસપહાણ, બંગાળામાં અને સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સિસમાં રેતીના પત્થર, નર્મદા નદીના પ્રદેશમાં મકાન બાંધવાના તેમ જ કોતરકામને માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા ચૂર્ણપાપાણ, તેમ જ મુંબઈ અને કર્ણાટીમાં વપરાતા કાઠીઆવાડમાં આવેલા પોરબંદરના પત્થર ઘણા પ્રખ્યાત છે.

હિન્દુસ્તાનમાં પત્થરના જથ્થાની કે જાતની કશી ખોટ નથી, છતાં નવાઈ જેવી વાત તો એ છે કે છટલીથી ખાસ કરીને આરસપહાણ, અને આબરડીન તેમ જ પીટગ્રેડથી ઓપ મદાવેલા ઝેનાઈટના પત્થર હિન્દ ખાતે મોકલવામાં આવે છે.

માત્ર છેલ્લા ત્રણેક વર્ષની અંદર જ ૧૯,૫૨૦ પૌન્ડના પત્થર પરદેશથી હિન્દુસ્તાનમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ૧૦,૦૦૦ પૌન્ડના તો માત્ર આરસપહાણ આવ્યા હતા. મિ. ટી. એસ. હોલેન્ડ, એફ. આર. એસ. ડિરેક્ટર-ઓફ-જ્યોલોજીકલ-સર્વે-એમણે જે કહ્યું છે, તે મથાર્થ છે; અને સમજે તેને એક ગંભીર અને જ્ઞાણપક સિખામણ છે. તે કહે છે શિલ્પકળાની પરિસીમા દર્શાવનારાં, બચ્ચ અને ગંભીર મકાનોથી જે હિન્દુસ્તાનની કીર્તિ ચોતરફ ફેલાઈ રહી છે, જે હિન્દુસ્તાનમાં મુંદર અને મોહજનક કોતરકામ માટે અખૂટ અને વિધવિધ પ્રકારના પત્થર મળી આવે છે, અને જે હિન્દના લોકો બુદ્ધિશાળી છે, તે હિન્દુસ્તાનને પરદેશથી પત્થર મંગાવવા પડે છે, એ જોઈ મને અચ્ચો ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્લેટના પત્થર.

હિમાલયમાંથી સ્લેટનો પત્થર મળી આવે છે કાંગરામાં એક કંપની ઉભી થયેલી છે,

જે અચુક પદ્ધતિ સર સ્ટેટ ખોદવાનું કામ કરે છે, અને તે કંપનીએ આ સાહસ કરવામાં પ્રોત્સાહ પણ મળી ચૂકી છે. આજ કંપની અરવલ્લીની ટેકરીઓમાં સ્ટેટ ખોદવાનું કામ કરે છે.

અબ્રક.

આખી દુનીયામાં ઉત્પન્ન થતા અબ્રકનો અર્ધો અર્ધ ભાગ એકલા હિન્દમાંથી મેળવવામાં આવે છે. હિન્દમાંથી યુરોપ અને અમેરિકા ખાતે અબ્રક ચઢાવવામાં આવે છે, છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષની અંદર દર વર્સે આશરે ૭૮,૮૮૮ પૌંડની કિંમતનું અબ્રક પરદેશ મોકલવામાં આવ્યું હતું. મદ્રાસના નેશન પ્રાન્તમાં ૧૨ માઈલ પહોળો અને ૬૦ માઈલ લાંબો જમીનનો કંકડો આવેલો છે, જેમાંથી અબ્રક ખોદી કાઢવામાં આવે છે. અહીં આ ઉદ્યોગ ૧૮૬૨ ની સાલથી શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. બંગાળમાં પણ અબ્રક ખોદવાનો ઉદ્યોગ હજી ચાલુ છે.

ખેતી અને રાસાયનિક ઉદ્યોગને લગતા પદાર્થોમાંના કેટલાક.

સુરોખાર.

હાડની બનાવટમાં સુરોખારનો એટલો બધો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે કે માત્ર તેના વેપારથી જ હિન્દુસ્તાન એક વખત ઊંચી સ્થિતિ મેળવતું હતું. યુરોપ અને અમેરિકાનાં કારખાનાઓમાં સુરોખાર બને છે, અને તેથી અગાઉ જેટલો સુરોખાર પરદેશ ચઢતો નથી. હતાં હિન્દુસ્તાનમાં તે સસ્તો બનતો હોવાથી તેમ જ તે મોકલવાનું ખર્ચ ઘણું થોડું પડવાને લીધે હજી પણ સારા જથ્થામાં તે પરદેશ ખાતે ચઢે છે. આશરે ૨૬૨,૦૦૦ પૌંડની કિંમતનો સુરોખાર દર વર્ષે હિન્દમાંથી જાય છે. કલકત્તાથી ઘણા ખરો સુરોખાર પરદેશ મોકલાય છે.

ફૌરફૌરસ.

હિન્દુસ્તાનના લોકોનો મુખ્ય આધાર ખેતી ઉપર છે. રોચનીય વાત એ છે કે ‘ફૌરફૌરસ’ કહેવાતા ક્ષાર હિન્દમાં સાગ પ્રમાણમાં અને જુદે જુદે સ્થળે ફેલાએલા જોવામાં આવતા નથી; અને વિશેષ રોચનીય વાત એ છે કે હાડકાં જેવી અનેક રીતે ઉપયોગી વસ્તુઓ, ગરમજર, જરો, નજીવા, મદ્યથી, પંડેર, મોઝી, દેવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં પરદેશથી તૈયાર કરેલું ખાતર પણ આવે છે. મંધકનો તેજાળ બનાવવાનાં કારખાનાઓના અભાવને લીધે ખાતરમાં ઘણા જ ઉપયોગી પદાર્થો તેમ જ રાસાયનિક પદાર્થો બનાવવાનું આપણા દેશમાં બની શકતું નથી. ખેતી છ હજાર પૌંડનું એટલે કે ૩૦ હજારથી ૬૦ હજાર રૂપીઆનું ખાતર દર વર્સે પરદેશથી હિન્દમાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનમાંથી દર વર્સે ૩૫૦,૦૦૦ પૌંડની કિંમતનાં ૧૦૦,૦૦૦ ટન હાડકાં પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે. હાડકાં એ એક અતીવ ઉપયોગી ખાતર છે, તેમ જ આધુનિક સમયમાં તેમાંથી ચપ્પુના હાથા, વગેરે અનેક ઉપયોગી ચીજો બનતી અને વપરાતી હોવાથી તેનો મોટો જથ્થો પરદેશ ખાતે મોકલી દેવો એ હિન્દુસ્તાનની જમીનને ઓછી જળદુષ બનાવવાનો તેમ જ અનેક ઉપયોગી દુનરનો નાશ કરવાનો અપરાધ કયો ન કહેવાય ?

ફટકડી.

હિન્દુસ્તાનના ધણા ભાગમાં પણ ખાસ કરીને કચ્છ અને રજપૂતાનામાં ફટકડી બનાવવાનો ઉદ્યોગ ધમધોકાર ચાલતો હતો, અને હજુ પણ ચોટા ધણા આવે છે પરદેશથી સસ્તે આવે આવી પડતી ફટકડીને લીધે હિન્દુસ્તાનનો તે લાભદાયક ઉદ્યોગ પડી ભાગ્યો છે સિન્ધુ નદી ઉપરના કાલા ખાગ આગળ હજુ પણ ફટકડી બનાવવાના કારખાનાં છે, પણ ત્યાંથી કાઢવામાં આવતું ફટકડીનું પ્રમાણ ઘણું જુગ છે હિન્દુસ્તાનમાં ૬૦ વરસે ૧૬,૦૮૬ હેક્ટર પરદેશી ફટકડી વપરાય ૭

ગંધક.

બૅરન બેટ માટે આવેલા જ્વાળામુખી પર્વત આગળથી ચોટા ધણા ગંધક સ્વત મળી આવે છે પશ્ચિમ અનુચીત નમાથી પણ ચોટા ધણા ગંધક મળી શકે છે ગંધક સ્વત મળી આવે એવાં હિન્દમાં ધણા સ્થળો નથી

બીજા પદાર્થો સાથે બળેલો ગંધક ધણા જાણવામાં આવે છે કાલા ખાગ આગળ ગંધક ધાતુ સાથે બળેલો હોય છે પરદેશથી આવી પડતા સસ્તા ગંધકની સાથે હરીદાર્દ કરી શકે ગંધક કાઢવાનું આપણને પડતું નથી

હીરાકસી અને મોરચુથુ.

હીરાકસી એ લોહાનો અને મોરચુથુ એ તાખાનો 'સફ્ટ * નામનો ક્ષાર છે આ બંને ક્ષાર રજપૂતાનામાં ખેત્રી, તથા સિંઘાનામાં બનાવવામાં આવતા પગ્નુ હાન તે બંને ઉપયોગી પદાર્થો બનાવવાનો ધંધો પડી ભાગ્યો છે, કારણકે યુરોપથી ધણે સસ્તે દરે તે પદાર્થો આપણા દેશમાં મોકલવામાં આવે છે

ટંકણખાર.

પૂગતી ખાણ (કાશ્મીર) માંથી અને ટીબેટમાંથી ટંકણખાર નીમ્ણા આવે છે ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં 'કૅલ્સ્યમ બોરેટ ' ના ઘરની ગોધ થયા પછી આ ધધાને મોટો ધણે લાગ્યો છે

સાજખાર.

યુરોપના કારખાનાઓએ બનાવેલા સસ્તા સાજખારે હિન્દુસ્તાનના સાજખાર બનાવવાના ધધાને પાછો હાકી કાઢ્યો છે.

* ધણુ સાથે ગંધકના તેજબનો સ્થાપણી સંયોગ થવાથી જે ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે તે

મીઠું.

સાધારણ રીતે હિન્દુઓ ૬૦ વર્ષે ૧,૪૦૦,૦૦૦ ટન મીઠાનો ઉપાડ થાય છે. આમાંથી ૬૦૦,૦૦૦ ટન મીઠું દરીઆના પાણીમાંથી પકડવામાં આવે છે, ૪૩૫,૦૦૦ ટન મીઠું પરદેશથી આવે છે, અને બાકીનું ખાણમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવે છે, અથવા સરોવરના ખારા પાણીમાંથી બનાવવામાં આવે છે.

સિંધવનની પેદાશ પંજાબ અને ' નૉર્થ-વેસ્ટ-ફ્રન્ટીઅર-પ્રોવિન્સ ' માં છે. ગુદી ગુદી ખાણોમાંથી દર સાલ ૧૧૦,૦૦૦ ટન સિંધવ ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

જવાહીર

હીરા

હીરા વિષે ઘણા જ મોહક વર્ણનો હિન્દુઓના ઘણા ગ્રંથો પૃસ્તકોમાં મળી આવે છે મહાભારત અને રામાયણમાં હીરાથી ભૂષિત થએલા રાજાઓના વર્ણન સ્થળે સ્થળે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે ગ્રંથો કાળમાં હિન્દુ હીરાની નીપજ માટે ગમે તેવો પ્રખ્યાત હશે, પણ હાલમાં તો હિન્દુસ્તાનમાં ઊંચા પ્રકારના બહુ કિંમતી હીરા મળી આવતા નથી. મદ્રાસ ઈન્ડિયામાંથી સારા પ્રમાણમાં હીરા નીકળતા કડપા, અનંતપુર, ભેલારી, કર્નૂલ, ગંતુર, વગેરે હીરાની પેદાશને માટે પ્રખ્યાત છે સેન્ટ્રલ, પ્રોવિન્સિસઝની અંદર સબલપુર, અને ચાંદા પરગણામાં હીરા નીકળતા, પણ હાલમાં નીકળતા જણાતા નથી.

સેન્ટ્રલ-ઈન્ડિયામાં પના. આગળ હીરા નીકળતા, અને હજુ પણ નીકળે છે. આ સ્થળે હીરા ખોદવાનો ઉદ્યોગ જુદા યાત્રુ છે.

માણેક.

જર્માના ઘાસતેલનો ઉદ્યોગ ફળદાયક નીવડ્યો છે, અને તેથી ઉતરતે દરજ્જે માણેકનો ઉદ્યોગ નીકળ્યો છે મીઠાના પ્રાન્તમાં અને માડલે પરગણામાં કેટલીક જગ્યાઓ પરે આપવામાં આવી છે, અને ત્યાં માણેક ખોદવાનું કામ ધમધોકાર ચાલે છે, પરંતુ વેપારીઓને સારો નફો મળતો હોય તેવું જણાતું નથી મેગોક વિભાગમાં 'બર્મા-ઈન્ડી-માઇન્સ-કંપની' માણેક કાઢવાનો ધંધો ચલાવે છે, અને તે કંપની ઘણા સારો નફો મેળવવા ભાગ્યશાળી નીવડી છે. આ કંપનીએ ૧૮૯૮ ની સાલમાં ૫૮,૦૦૦ પૌડની કિંમતનાં અને ૧૮૦૧ માં ૧૦૪,૦૦૦ પૌડ કિંમતનાં માણેક કાઢ્યાં હતાં. આ કંપનીને ૧૮૯૯ માં એવાં ત્રણ કિંમતી માણેક મળ્યા હતા, કે જેની કિંમત તેને ચાર લાખ રૂપિયા જેટલી ઉપજી હતી.

રંગબેરગી જવાહીર.

કંચકાર (કાશ્મીર) માંથી ઘણા કિંમતી પોષ્પગ્ન મળી આવતા હતા. જર્માના ગુદા

જુદા ભાગમાં, નેહોલ, કોઈબટૂર અને ગંગાપૂતાનાની કેટલીક ટેકરીઓમાં હજુ પણ અમેગ્ની જ્વાહીર મળી આવે છે.

હિન્દુસ્તાનની ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરો.

હિન્દુસ્તાનની કોલસાની ખાણોમાં ૯૦,૦૦૦ મજૂરો કામે લાગેલા છે કોલાની સોનાની ખાણોમાં ૨૭,૦૦૦ મજૂર મજૂરી કરી ખાત છે આશરે ૮૦૦૦ મજૂરો અબક, અને ૭૦૦૦ મજૂરો મૈગેનીઝ ખોદી પોતાનું શુભાગન ચલાવે છે

ખાણની વસ્તીની સખ્યા ઉપર થતી અસર.

ખાણ ખોદવાના ઉદ્યોગને લીધે જે વિભાગોમાં ખાણો આવેલી હોય છે, તે વિભાગની વસ્તીમાં જાણે વધારા થએલો જોવામાં આવે છે જરીઆની કોલસાની ખાણોને લીધે ૧૦ વર્ષની અંદર (૧૮૯૧-૧૯૦૧) તે ભાગમાં ૩૫ ટકા જેટલી વસ્તી વધી ગઈ છે

હિન્દુસ્તાન માંહેની ખાણ માટેનો કાયદો.

જેમ જેમ હિન્દુસ્તાનમાં ખાણ ખોદવાનો ઉદ્યોગ વધતો ચાલ્યો તેમ તેમ સરકારે મજૂરોની સહી સલામતી માટે એક કાયદો ઘડવાનું દુસ્ત ધાર્યું, અને યોગ્ય તપાસ કર્યા પછી ૧૯૦૧ ની સાલમાં ખાણને લગતો એક કાયદો ઘડી કાઢ્યો. આ કાયદામાં એવું છે કે જે ખાણોમાં ૨૦ શીટની ઉંડાઈ કરતા વધારે ઉંડાઈએ કામ કરવામાં આવતું હશે, તે ખાણોની તપાસ સરકાર તરફથી નીમાએલો એક ઇન્સ્પેક્ટર દરરો આ કાયદાની અંદર, એજન્ટ, મેનેજર, તેમ જ ઇન્સ્પેક્ટરની ફાળે વિષે સવિત્તર વિવેચન આપેલું છે આ સંબંધે વિશેષ માહિતી મેળવવા ઇચ્છા ગાખનાર વાચક વર્ગને ૧૯૦૧ સાલનો ઇન્ડિઅન-માઇન્સ-અંકટ (આઈએ) જોવા વિનંતિ છે

ગંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ.

હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગોનું અવલોકન.

માને

હિન્દુસ્તાનના હાલના ઉદ્યોગોની તપાસ કેટલે સુધી થઇ શકે એમ છે તથા તે કેવી રીતે કરવી એ વિષય વિચાર.

આજથી આશરે વીસેક વર્ષ ઉપર ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની ખરીદામાં પામ થયેલા જનોમાં-હિન્દી તેમજ અંગ્રેજ સર્વમાં-પહેલે નંબરે આવી હિન્દુસ્તાનની બુધ્ધિને દોષાવનાર મિ. આર્થુર યન્ડ્ર એટરજના નામથી થોડાજ અગત્યના હશે. તેઓ હાલ સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં Industrial survey એટલે કે દેશની આંદોગિક તપાસ કરવાના કામ ઉપર નીમાયકા છે. તેમણે સુરતની ગઢ છ-રિટ્ચલ કોન્ફરન્સમાં હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગોના અવલોકનને કેટલો અવકાશ છે તથા તે અવલોકન કેવી રીતે કરવું જોઈએ એ વિષય ઉપર એક સચક લેખ ૨૭૭ કપો હતા, જેનો સાર શુભરાતી વાચકને ઉપયોગી થઇ પડશે એમ સમજી આજે આપીએ છીએ:—

હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગોની તપાસને કેટલો અવકાશ છે એટલે કે તે કેટલે સુધી થઇ શકે એમ છે તથા તે કેવી રીતે કરવી એ સંબંધી લોકમાં બહુ ગેરસમજ જણાય છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે, આવી તપાસના ફક્ત સ્વદેશી અથવા દ્વાયથી થતા ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થવો જોઈએ. વળી કેટલાક એવા અભિપ્રાયના જણાય છે કે મરકારે દરેક તાલુકા તથા રીઢેરમાં બનતી વસ્તુઓનું, તથા તેમના બનાવનાર અગર એજન્ટના નામ સાથેનું ચિત્ર દાખાવાની પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ કે જેથી 'કરી એ વસ્તુ મંગાવી ધન્યો કરનાર અગર સ્વદેશી વસ્તુને ઉત્તેજન આપનારને એ વસ્તુ ક્યાથી મળી શકે છે એ જાણવાને મુક્તિ પડે. ખીના કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે આવા તમામ જાતના ઉદ્યોગો કેવી રીતે થાય છે, એટલે કે એ વસ્તુઓ કેવી રીતે બને છે, એ વિગેરેનો ખરાબર અભ્યાસ કરી, જે લોકો એવા ઉદ્યોગમાં પડવા ધન્ય રાખે છે તેમને ઉપયોગી થાય તેવી રીતે એનું મવિસ્તર વર્ણન આપવું જોઈએ. પણ કહેવાની જરૂર નથી કે આવી રીતની તપાસ તો કોઈથી પણ બનવી જાય છે. તદ્દન અશક્ય છે એમ કહીએ તો ચાલે. કેટલાક એમ માને છે કે હિન્દુસ્તાનમાં દ્વાજ જે ઉદ્યોગો ચાલે છે તેમાંના દરેક ઉપર એ સંબંધી બની શકે એટલી સંપૂર્ણ હકીકતોના એક એક લેખ બહાર પાડવો જોઈએ. આ સંબંધમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે આ રીતથી કંઈક થઈ શકે એમ છે. પરંતુ એમાં પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે, કે જે ઉદ્યોગોમાં વિકાસ થઈ શકે એમ છે, એટલે કે જે ઉદ્યોગો વધારે બહોળા કરી શકાય એમ છે, તથા જેમાં મુધારા વધારા થઇ શકે એમ છે, તેવા ઉદ્યોગોની રીતિઓમાં દરહમશ ફેરફાર થવા કરે છે. અને જેમાં વિકાસ થઇ શકે એમ નથી તેની રીતો એની જોડે રહે છે અથવા તો દહાડે દહાડે ઉતરતી સ્થિતિમાં આવે છે. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દરેક ઉદ્યોગ ઉપર મંપૂજા જતાંતવાળો લેખ દસ વર્ષ પછી બહુ ઉપયોગી રહે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. વળી કેટલાક, વેપારની ડિરેક્ટરી એટલે વેપાર સંબંધી સચના-

ઓની ડિરેક્ટરી અર્થાત્ માગોપદેશક ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવો એમ મહે છે પણ આવી ડિરેક્ટરી પ્રસિદ્ધ કરવી, એ સરકારની ફરજ તરીકે, વાજબી નથી એક તો આવી ડિરેક્ટરી દર વર્ષે અગર થોડે થોડે અન્તરે ફરી ફરીને પ્રસિદ્ધ કરાવવી પડે, અને તે સાથે એવી મરકારી ડિરેક્ટરીમા કેટલાં ખાસ નામો રહી જવાથી અગર દાખન યહ જવાથી જે તેમનો અમુક ધન્ધામા સ્વાર્થ છે તેમને કદાચ ભારે નુકસાન પણ થાય

તો હવે હિન્દુસ્તાનની ઔદ્યોગિક તપાસ કેવા ધોરણ ઉપર અગર કેવા દૃષ્ટિબિન્દુથી થવી જોઈએ એ જોવા જોઈએ હિન્દુસ્તાનની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ કેવી રીતે થાય એ સવાન આગકાલ ચારે તરફ હિન્દુસ્તાનના હિતચિન્તકોનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે એમા આ સવાન બહુ મહત્વનો અને આવશ્યક છે આ સવાલનો નિર્ણય પ્રથમ થવો જોઈએ મારા મત પ્રમાણે દરેક ઇલાખાની આર્થિક ગિયતિ કેવી છે, એટલે દરેક ઇલાખામા શુ કેટલું અને કેવી રીતે થઈ શકે એમ છે એ તરત જાણી આવ એવા ધોરણ ઉપર આ તપાસ થવી જોઈએ ટુકામા, દરેક ઇલાખાની જમીનસપત્તિ, એમા પેદા થતા કાચા પદાર્થો તથા મજૂરી-આવડવાળી તેમજ અણુઆવવાળીની સ્થિતિ, નાણા સબધી સ્થિતિ, રેલવે વિગેરે સાધનો, તથા દરેક ઇલાખાની વેપાર મબધી સળતા એ સર્વ સારી રીતે જાણવા જોઈએ પગી હાથની ખનાવટથી અગર હુન્નરથી ખનતી વસ્તુઓનો-જે સ્થિતિમા એ તૈયાર થતી હોય તે ગિયતિમા-લોકમા કેટલો ખર્ચ છે તે નક્કી કરવું જોઈએ અને જ્યાં એ વસ્તુ ખનતી હોય તે સ્થાનના લોકમા એનો પૂરેપૂરો ખર્ચ થાય છે અગર યહ શકે એમ છે કે નહિ તે જાણવું જોઈએ તેમજ જે ઇલાખાની કાચી પેદાશ તે ઇલાખાના ખર્ચ કરતા વધારે થતી હોય તો તેનો સારામા સારો લાભકારક ઉપયોગ કેવી રીતે થઈ શકે એમ છે તે જાણત પણ તપાસ કરનારે જોઈ, એ મબધી સચનાઓ કરવી જોઈએ

૧ હવે જરા વધારે વિગતમા ઉતરિયે અમુક ભાગની ઔદ્યોગિક ગિયતિનો અભ્યાસ કરવામા પ્રથમ તો એ ભાગમા કાચી પેદાશ મટલી થાય છે તેમજ કટલી થઈ શકે એમ છે, એ જાણવાની મુખ્ય જરૂર છે આ પેદાશ ખેતીની અગર ખનિજની હોય જેમ સંયુક્ત પ્રાંતોના મેદાનોમાથી મેનસોની-જળતો નથી તેમજ લોહ કલાઈ કે મેન્ગેનીઝ એમાની પ્રાપ્ત પણ ધાતુ થતી નથી એટલે ત્યાં, મિ ટાટાએ જે લોહાના કારખાનાની મેન્ટલ ઓપીનસિઝમા શરૂઆત કરી છે તેવા ઉદ્યોગનો વિચારજ કરવાનો નથી તેમ જીજ્ઞાસુ, મયુક્ત પ્રાંતોમા એને બદલે ધણે કેકાણે લાખમ (ચૂનો) સેલાઈન તથા માણખાગ બહુ થાય છે એટલે ત્યાં આ પદાર્થોમાથી મેન્ટિક સોડા કેમ ન થઈ શકે એ વિચાર કરવાનો છે હવે ૩ લઘુએ ને માટે ધણે ભાગે સૂકી અને વધારે વખત બીનાશ સમઢી શકે એવી જમીન જરૂરની ગણાય છે અને પૂર્વ ખગાળમા એવી જમીન બહુ ન હોવાથી ત્યાં રૂનો પાન નહિ જેવો થાય છે તો તે કેકાણે ડાહ્યા માણસે હાલ તરત ૩ કાતવાના મરખાનાનો વિચાર પ્રેરે મૂંઝવે જોઈએ ત્યાં તો હાલ જે શણનો પાક થાય છે અને જે એમનો એમ કલકતે ડન્ડી તથા ન્યૂયોર્ક ચઢે છે તેને બદલે ત્યાંજ એના વણાગના કારખાના કેમ ન થઈ શકે એજ વિચાર કરવાનો છે બીજું સંયુક્ત પ્રાંતોના પહાડી ભાગમા જે જગતો આગ્યા છે તેમા પાઈન જાતના ઝાડ

પુષ્કળ થાય છે. તો આ તપાસમાં એ જોવું જોઈએ કે આ જાડામાંથી કંઈ એવો ઉદ્યોગ-દાખલા તરીકે ટરપેનટાઇન બનાવવાનો અગર દીવાસળી બનાવવાનો-યદ્ય શકે એમ છે કે નહિ.

૨. હવે બીજો અગત્યનો સવાલ મજૂરીનો છે. ઘણા ઉદ્યોગોમાં આ સવાલ બહુ કડકમાં કડક થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે હિન્દુસ્તાનના કેટલાક ભાગોમાં હાલની શોષ પ્રમાણે કાચ બનાવવાના ચત્તો કરવામાં આવ્યા છે. પણ એમાંના ઘણાખરા નિષ્ફળ થયા છે એ વાત ખરી છે કે કાચ બનાવવામાં જે કાચા પદાર્થોની જરૂર છે તેવા પદાર્થો ન્યાં સહેલથી ન મળી શકે અગર બહુ ભારે કીમતેજ મેળવી શકાય એવા સ્થાનમાં કાચ બનાવવાનો કારખાનો કરવાથી કેટલાકમાં નિષ્ફળતા થઈ છે. પણ આ સર્વ ચત્તો નિષ્ફળ થવાનું મુખ્ય કારણ ઉંચા તેમજ નીચા પ્રકારના આવડવાળા કારીગરો અગર મજૂરો ન મળી શક્યા એજ છે. તે સાથે વળી અણુઆવડવાળી મજૂરી પણ પૂરતી મેળવી શકવાનો સવાલ પણ યોડે અગત્યનો નથી.

૩. હવે નાણા અગર ઉદ્યોગમાં રોકવાની મૂડી-આ સવાલ તો હિન્દુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગની ઐક્યોગિક તપાસમાં કદી કોરે મૂકી શકાય એમ છેજ નહિ; એટલુંજ નહિ પણ એનો વિચાર તો પ્રથમજ કરવાનો છે. દરેક ઉદ્યોગનો વિચાર કરતાં પ્રથમ જોવાનું એ છે કે જે ઉદ્યોગ, અગર કારખાનું કરવું હોય તે સંચાથી ચાલે એવું કંઈક કરવું કે હાલની મહેનતથી યદ્ય શકે એવું નહીં કરવું. હાથવડે યદ્ય શકે એવો ઉદ્યોગ કરનાર કારીગરને મુસકેલી એ છે કે એની પામે સદર ઉદ્યોગ-જેવો કે હાથથી સાળ ચલાવનાર વજ્રકરનો ધ-ધો-ચલાવવામાં, સારા, હલકા બાવ વખતે ૩. સતર વગેરે ખરીદી રાખવા અને ઉંચા બજાર વખતે પુષ્કળ માલ તૈયાર કરી રાખવા જેટલો પૈસો હોતો નથી, અને તેને લીધે હમેશ એને માત્ર મજૂરી જેટલુંજ મળે છે. વધારે કમાવા માટે પૈસા જોઈએ ત્યારે વાલિયાનું ઘર શોધવું પડે છે. આમાં વાલિયાને નિન્દવાનો હેતુ નથી, પણ ન્યાં જ્યાંબધ તૈયાર થતા પરદેશી માલ સ્થાને હરીફાઈના ઉત્તરવાનું છે, બધી રીતે પહોંચતા પરદેશીઓ સ્થાને ટકર મેવાનો છે, ત્યાં હાલની રીતે ભારે બાજે નાણાં જ / ધ-ધો કરવામાં ટકી શકાય એમ નથી એ સ્પષ્ટ છે. નહીં બ્યાનમાં એચાઇ જાય એટલુંજ નહિ, પણ કદાચ દેવું થાય. તો આમાં ખરી જરૂર ધ-ધો કરનારા કારીગર વર્ગની એકઠી કંપનીઓ યદ્ય એકઠું બંડોળ કરી, ધ-ધો કરવાની છે. અને મારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે ખેતીની બાબતમાં એવી કંપનીઓ થવી તે કરતાં હુમર ઉદ્યોગના સંબંધમાં આવી કંપનીઓની સમયતા વિશેષ છે.

૪. આવી સલાવકારી, ભેગી કંપનીઓનો સવાલ કેટલીક બાબતમાં વેપારની શોષના સાથે બહુ સંબંધ ધરાવે છે. હાથવડે કે સંચાથી બનાવેલી વસ્તુઓ પ્રસિદ્ધિમાં આણવાની, તથા તેને ખપાવવાની હાલની પરદેશી રીતિઓ દાખલ ન કરવાથી આખું નફાના ઉદ્યોગો નરમ પડતા જાય છે. આલ બનાવનાર તથા ખરીદનાર વચ્ચે સીધો મંબદ કરવાનાર, અને માલ ખપાવી આપનાર કોઈ હોતું નથી એમ કહીએ તો ચાલે. ધણે ભાગે માલ બનાવનાર, પોતાનો માલ બજારમાં લાવે છે અને કોઈ ખરીદનાર આવે

તો લાઇ જાય છે. પણ ખરીદનારના એટલે કે લોકના શોખ હમેશા બદલાતા જાય છે. અને માલ બનાવનાર અને ખરીદનાર આમ અલગ હોવાથી ખરીદનારને કેવો માલ જોઈએ છીએ તેની બનાવનારને તરત ખબર પડતી નથી. અને તેથી ઘણી વખત એવું થાય છે કે જે માલ એક વખત બહુ ખપતો હોય છે તેનો ખર્ચ એકદમ ખંધ થઇ જાય છે અને માલ બનાવનારને એ બાબતની ખબર એકાએક ઓગિંતીજ પડે છે. લોકને કેવી તરેહનો માલ જોઈએ છીએ અને તેથી ફરી પોતે કેવો માલ બનાવવો એ વિગેરે ખબર માલ બનાવનાર કારીગરને પાડનાર કોઇ હોતું નથી. તો આપણી ઔદ્યોગિક તપાસમાં વિવિધ ઉદ્યોગો માટે આવી ખબર રાખી, તે તે ઉદ્યોગોના કારીગરને તે બાબતથી વખતો વખત વાકેફ કરનાર કોઇ માણસો મળી શકે એમ છે કે નહિ તે પણ નક્કી કરવું જોઈએ. કહેવાની જરૂર નથી કે હાલની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિરૂપ તથા તે સાથે સંબંધ ધરાવનાર ન્હાની સોસાયટીઓ જેવાં ખાનગી મંડળોથી આવી બાબતમાં બહુ યત્ન શકે એમ છે.

૫. વળી માલ તેમજ એને અંગે સંબંધ રાખતી બીજી વસ્તુઓ લઈ જવા લાવવાનાં સાધનની સરળતા, એ પણ આ તપાસમાં બહુ ધ્યાનમાં લેવા જેવી બાબત છે.

જે સ્થળે સદર ઉદ્યોગનું કારખાનું અગર કામ માલનું હોય તે સ્થળે જે કાચા પદાર્થો માંથી સદર ઉદ્યોગ ચાલતો હોય તે પદાર્થ સહેલાઈથી મેળવી શકાય એમ છે કે નહિ, તેમજ એમાંથી જે માલ તૈયાર થાય તે જે ઠેકાણે એની સારામાં મારી દીધત ઉપજતી હોય તેવે ઠેકાણે સહેલાઈથી, થોડે ખર્ચે, મોકલી 'ચકામ' એમ છે કે નહિ, એ દરેક ઉદ્યોગમાં જોવાનું છે. દાખલા તરીકે, દીવાશળી બનાવવાનું કારખાનું લાઇએ. દેખીતું છે કે આ કારખાનું. જે જંગલમાંથી દીવાશળી બનાવવાનું લાકડું પુષ્કળ મળી શકે તે ઠેકાણે હોય તો બહુ ઉત્તમ. પણ તે સાથે જે મંચા વગેરે આ કારખાના માટે જોઈએ તેમજ કેટલાક ગણાવનિક પદાર્થો આ ઠેકાણે બહારથી આણવા પડે તે લાવવાનો ખર્ચ કેટલો થાય એ જોવું જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ :દીવાશળીઓ તૈયાર થયા બાદ તેની પેટીઓ ત્યાંથી બહાર વેચવા મોકલતાં બાડા વિગેરેનો કેટલો ખર્ચ થાય એ પણ વિચારવું જોઈએ. સંયુક્ત પ્રાંતોમાં મારી તપાસમાં જે અંદામાં અંદરો અને વિચારવા જેવો પ્રશ્ન હાલ જણાયો છે તે રેલવે-દરનો છે. ત્યાં હાલ ચાલતા ઘણાખરા ઉદ્યોગોની એજ દરિયા છે કે દલકામાં દલકું રેલવે દૂર પણ વહાણના દૂર કરતાં બારે હોવાથી દરિયા કાંઠા ઉપર આવેલાં મ્હોટાં સહેરોમાં માલ મોકલી જપાન અને જર્મની જેવા દેશોની દરીયાઈ રહામે ટકવું અશક્ય છે.

અત્યાર સુધી માલ તૈયાર કરવાના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોયું, પણ એ માલના ખપના સંબંધમાં પણ એટલુંજ જોવાનું છે. મને લાગે છે આપણી હાલની ઔદ્યોગિક ખિલવણીની સ્થિતિમાં પ્રથમ આપણા દેશનેજ પૂરો પડે એટલો માલ તૈયાર કરવો એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણુ-રૂપ ગણવે જોઈએ. માલની ખપત બાબતની પરિપૂર્ણ ચર્ચામાં, આપણા દેશમાંથી બીજા

દેશમાં માલ મોઝલવાના નુકસાન, જમતનો અને એવા બીજા ઘણા મવાતો કે જે અત્યારે તત્કાલ અસબદ છે તેનો વિચાર કરવો પડે એમ હોવાથી તે હાલ છોડી દેવાં છીએ.

હિન્દુસ્તાનના વેપારના દર વર્ષે બહાર પડતા સરકારી પત્રકો તથા સ્પોર્ટો નેરો તો કોઇને પણ ખાતરી થશે કે ૫ દેશ માન વેચવા કરતા હિન્દુસ્તાન તમાજ એની ચોરી અપત ધાય એમ નથી તો દરેક ધલામતા વેપારના આત્મજરૂર તપાસી તેનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ અને તેમાંથી જેનું જોઈએ કે જે માન અગર વસ્તુ હાન આપણે બહારના દેશોમાંથી આયાત કરીએ છીએ તેમાંથી કંઈ મધ વસ્તુ અહીં ઉત્પન્ન થતા કાચા પદાર્થોમાંથી બનાવી શકાય એમ છે આશરે પદર વર્ષ પહેલા જે બીજીએ હિન્દુસ્તાનમાં આયાત થતી તે ફક્ત ઉંચા પ્રમાણની અને કીમતી તમાકુની હતી અને સમુદાય પ્રાન્તમાં ગાઝીપુરનું તમાકુનું સરમગી ખેતર બધું મગનું પાંચ હજાર તેનું મણુ એટલું જ કે એ બાગની સ્થાનિક તમાકુ ઉંચી ન હતી બીજીએ બનાવવાના કામની થતી જ નહોતી પણ આજકાલ તો દનની જાતની અને બહુ સોધી બીજીએ હિન્દુસ્તાનમાં બહુ બહોળા જથ્થામાં આવે છે તો આપણી આંધાગિક તપાસમાં એ જોવું જોઈએ કે હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાં જે તમાકુ ધાય છે તેમાંથી દાન જેવી બીજીએનો અપ છે તેવી બીજીએ થઈ શકે એમ છે કે નહિ એ વીજ રીતે હજાર જૂદા જૂદા ઉપયોગ માટે વાગનીશ પણ પડેશથી આયાત કરવા પડે છે પણ હાલ તથા મુલાના જૂલ કે જેમાંથી વાગનીશ બની શકે એમ છે એ પદાર્થો આ પછી દેશમાં ધાય છે તો પછી એટલું જોવું જોઈએ કે આ પદાર્થોમાંથી આપણા દેશમાં કિંદાસતથી વાગનીશ બનાવી શકાય એમ છે કે નહિ.

વેપાર મળથી સ્પોર્ટો તથા પત્રકો વગેરે જોયા પડી જણાશે કે સમુદાય પ્રાન્તોની મગી પેદાશ એ પ્રાન્તોના લોકોને પૂરી થાય તે કરતા વધારે ધાય છે સામાન્ય રીતે સારા વર્ષમાં ત્યાના લોકોને જોઈએ તે કરતા વધારે ઘઉં પેદા ધાય છે તેથી તેમાંથી કેટલાક પ્રાન્તો તથા રાજ્ય ચઢે છે અને ત્યા તેનો સચામાં દળી લોખ બનાવવામાં આવે છે આ પ્રમાણે ધાય છે તો આપણી આ તપાસમાં જોવું જોઈએ કે જ્યાં એ ઘઉં ધાય છે ત્યા જ એમાંથી સચા વડે આગે બનાવવામાં શી અડચણો આવે છે આવી મીલો ત્યાજ કરવાથી ત્યાના અને નજીકના મજૂરોને રોજી મળે એટલું જ નહિ પણ એમાંથી છોખ નીકળે તે પણ ઠેકાના કીમતી ખાણુ તીકે અપમા આવે વળી એજ પ્રમાણે ચોખ વર્ષથી હિન્દુસ્તાનના રૂ ઉગામના બાગોમાંથી પુષ્કળ કપાસીઆ મુરોપ ચઢે છે, અને ત્યા એ પીનાઈ એના બોગ દોળના બોરામ તરીકે તથા જમીનમાં ખાતર તરીકે મમમાં આવે છે, અને તેજ, સાણુ તેમજ ખાવાના મમમાં વપરાય છે તો આપણા ખેતી તથા ઉદ્યોગની બાબતના કે શરૂ અને જાણીતા પુરોષોએ નક્કી કરવું જોઈએ કે આ કપાસીઆ જ્યાં ધાય છે ત્યાજ તે પીનાઈ આવે તો તેમાંથી નીમતા તેજ અગર બોગ અગર બનેલો હિન્દુસ્તાનમાં અપ ધાય કે નહિ અગર તેમ નહિ તો કપાસીઆ એમને એમ મોકલાના કરતા અહીં પીનાઈ એનું તેન તથા બોગ પ દેશ ચકાવવાથી વધારે સાબ ધાય એમ છે કે નહિ.

આપણી ઐતહાસિક તપાસને કેટલો અવકાશ છે, કેવા ધોગણ ઉપર થવી જોઈએ, તથા એ કામ ઉતાવળે તેમજ ઘણા માણસોની એકત્ર મદદ વિના થઈ શકે એમ નથી એ પણ આ ઉપરથી જણાયું હશે. આ કામ કરનાર માણસે સરકારી રિપોર્ટો, વેપારી આયાત નિકાસના આક્રાંશ, આખા હિન્દુસ્તાનમાં તેમજ પ્રાંતોના તથા જિલ્લાના ગેઝેટીયરો, અમુક અમુક ધંદામાં મળેલી લખાવવા ખાસ લેખો, ખેતી વગેરે તે તે શાસ્ત્રોના ચોપાનીઆ, સગ કાગી વિવિધ માપનના ખાતાના રિપોર્ટો અને છેવડા સર જ્યોર્જ વાટનો મહાન ગ્રંથ Dictionary of Indian Economic Products—એટલી બાબતોનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. દરેક પ્રાંતના સુખ્ય સુખ્ય વેપાર વણજના સ્થાનોનું તેમજ ન્દાના ન્દાના બજારોનું પણ પૂરું જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને ન્દાના મ્હોટા ઉદ્યોગ તથા વેપારના તે તે સ્થાનોમાં પુષ્કળ વખત નહીં જતે જોવું જોઈએ મૂડીવાળા તથા મજૂર એ બન્ને વર્ગના માણસો જેડે નજીકના સબધમાં આવતું જોઈએ આટલા ઉપરથી તે અજનાયા દાખવ કે ટવાનું સૂચનો કરી શકે, જેના ઉપર યદી વેપાર-ઉદ્યોગમાં પડેલા માણસોનો અભિપ્રાય લઈ શકાશે તુકામાં, આ કામમાં આખા દેશના આર્થિક અભ્યુદય ઇચ્છનાર દરેક માણસની મદદ ની અપેક્ષા છે

(વસન્ત-ઓફિસ.)

કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ-૨.

ગયા શતબ્દનના અંતમાં કાગળ બનાવવાના ઉદ્યોગ મબધી વિષયમાં સદર ઉદ્યોગ દાવ કેટલાક કારણથી નબળી સ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે, પણ તે કેવી રીતે બનાવવામાં આવે તો એનું ભવિષ્ય આશાજનક છે તે પણ બતાવવામાં આવ્યું છે તથા એ ઉદ્યોગમાં ઉપયોગમાં આવતા ચીંથરા વગેરેને બદલે અમુક જાતનો લાકડાનો જોર અગર ગર આપણા દેશમાં સેધિા મળી શકે તો જ કાગી શકાય એમ છે એમ પણ કહેલું છે મતનબ કે આ ગર અગર જોરનો માવો આપણા કાગળ બનાવવાના ઉદ્યોગના સબધમાં બહુ મહત્વનો પદાર્થ છે અને તે હિન્દુસ્તાનમાં સેધિા અને સહેલાઈથી બની શકે તો આપણા દેશમાં કાગળ બનાવવાના ઉદ્યોગમાં એક બહુ મહત્વની અને ખરી આશાજનક સંજ્ઞા થઈ એમ ગણાય દાવમાં એન્ગ્લોરના મિ વિલ્કમ રેટ નામના યુરોપિયને આ સંબધી બહુ ઉપયોગી ગોધ કરી એ ઉપર એક લેખ લખ્યો છે, જેમાંની દરકીત જાણવા યોગ્ય તથા સદર ઉદ્યોગમાં પડવાની ઇચ્છા રાખનાર કોઈ માહસિતને ઉપયોગી થાય એવી હોવાથી અત્રે એનો સુખ્ય સાર આપીએ છીએ —

આખી દુનિયાને કાગળ પુરા પાડવાનો સવાલ બહુ ધ્યાન અને લક્ષ્યથી વિચારવા જેવો છે કાગળ બનાવવામાં પ્રથમ ચીંથરાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો ત્યાર બાદ કાગળની

વધારે જરૂર પડતાં ચીંથરાંને ખંદલે અમુક જાતના ઘાસનો ઉપયોગ શીધી કાઢવામાં આવ્યો. અને દિનપરદિન એથી પણ વધારે કાગળખી જરૂર પડતાં આશરે વાંસ વર્ષથી અમુક જાતના લાકડાંનાં ગરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પણ આ સંબંધી પણ હવે વિચાર કરવાનો વખત આવ્યો છે. કારણ કે આ ગર જે જાતના લાકડાંમાંથી બનાવવામાં આવે છે તે જાતનાં લાકડાંનાં જ્યો ધાર્યો હતો તેટલો બેઠક નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં આ જાતનાં લાકડાંનાં જ્યો પૂરા થવા આવ્યો જણાય છે, કારણ એ લોકો જ હવે તે કેનેડામાંથી મેળવે છે. પણ કેમેડા અને રક્ટિડોનિયાનાં જંગલો પણ અસીમ નથી. નાંવેમાં એની ખોટ ક્યારની જણાવા માંડી છે. તે સાથે એ લાકડાને ઢીંગી તૈયાર થતાં પચીસથી ત્રીસ વર્ષ થાય છે અને અસાધારણ અનુકૂળ સ્થિતિ વિના ફરી થતાં નથી. એ જોઈ, એવા બીજા કોઈ પદાર્થનો શોધ કરવો આવશ્યક જણાયાથી મિ. રેટ આ બાબતમાં બહુ શોધ કરી છે, અને તે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છે કે આખી દુનિયાના કાગળો માટે પૂરા પડી શકે એવા પદાર્થ વાંસમાંથી બની શકે એમ છે. મિ. રેટ આ બાબતની શોધ ૧૮૯૭ માં બ્રહ્મદેશમાં શરૂ કરી, અને બંગાળા, મલબાર તથા સ્ટ્રેટ્સ સેટલમેન્ટના જે ભાગોમાં વાંસ થાય છે ત્યાં તે અત્યાર સુધી જતરી રાખી. અને એ સંબંધી ઘણા ખરા પ્રયોગો બંગાળ પેપર-મિલ્સમાં કર્યાં. વાંસમાંથી ગર બનાવવાના પાછલા યત્નો આર્થિક દૃષ્ટિએ નિષ્ફળ થયા છે. આગળ જે યત્નો કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં ગંડી સુધાંત આખા વાંસ, તથા જૂતા તેમ જ નવા, તથા ગમે તે જાતના વાંસ કાપી તેમાંથી ગર બનાવવામાં આવતો તેને લીધે એ નિષ્ફળ થયા છે. એનું કહેવું એવું છે કે ગાંડનો ભાગ કાઢી નાંખવાથી તથા એક સરખી ઉમરના વાંસમાંથી ગર સારો થાય છે. ત્રણ વર્ષથી વધારે જૂતા નહિ એવા પસંદ કરેલા વાંસ લેવા, એની ગાંડી કાઢી નાંખવી, અને કાપ્યા પછી યોગ જ મહિનામાં એમાંથી ગર બનાવવો-એમ કરવામાં આવે તો બહુ ઉત્તમ બને છે.

કાગળ બનાવવાની મિલ વાસ મળી શકે ત્યાંથી દૂર ન હોવી જોઈએ. દૂર હોવાથી તે સ્થળે વાંસ લાવવાનો ખર્ચ થાય છે. દર ત્રીજો વર્ષે વાંસ કાપી લેતાં મૂળ આગળ રહેલાં ઢુંકાં ૨૮ થી ૩૪ મહિનાનાં હોય છે તો તેમાંથી કાયમ વાંસ પુટે છે જેથી ફરી વાંસનો જ્યો મળ્યા કરે છે અને એમ એ ઉદ્યોગમાં અડચણ આવે એમ નથી. વળી એની ગણતરી પ્રમાણે હલકી પ્રતિધી માંડી સાધારણ પ્રતિધી જમીનમાંથી દર ત્રીજો વર્ષે એક એકર જેટલી જમીનમાંથી કમતીમાં કમતી પંદર ટન (આપણા ૮૪૦ મણ) વાંસ થાય છે; અને હિન્દુસ્તાનમાં ઘણા ભાગોમાં આના કરતાં બમણી પેદાશ થાય એવાં વાંસના વિસ્તાર પડ્યા છે. બ્રહ્મદેશ, આસામ, નેપાળની ખાસે આવેલો ભાગ તથા હિન્દુસ્તાનનો ઘણો ભાગ વાંસથી ભરપૂર છે. અઠવાડિયે બસો ટન અથવા વર્ષે હજારો દસ હજાર ટન ગર કાઢી શકે એવી મીલ ચલાવવાને ૧૧૨૦ એકર અથવા આઠ ચોરસ માઈલ જેટલો વિસ્તાર બસ છે. આથી દસ ગણી મ્હોરી મિલને પૂરા પડી શકે એટલા વાંસ પેદા થાય એટલી જમીન બ્રહ્મદેશના નકશામાં માખી જેટલી દેખાય છે. એના કહેવા પ્રમાણે એસિડની કિયાથી સેક્ટે ૧૩૫ ટકા ગર નીકળે એમ માનીએ તો એક એકરમાંથી ૪૫ હન્ડ્રેડ એટલે ૫૦૪૦ પાઉન્ડ ગર ધોએલો ગર થાય. આના ખર્ચની બાબત એનું કહેવું એમ છે કે સોંધી મજૂરી,

પુષ્કળ વહેળિયાં, જ્યાંયે લાખો વાંસ, અને તે બંગલમાં હોવાથી એની એક પાંધ પશુ આપવાની નહિ-ફક્ત કાપવાનું તથા વહેવરાવવાનું ખર્ચે-એ બધું મળી જગતમાં સોંધામાં સોંધો કાગળ બનાવવાનો આ પદાર્થ હિન્દુસ્તાનમાં થઈ શકે એમ છે. એક ટન વગરધોએલો ગર બનાવવાને જોટલા વાંસ જોઈએ તેનો ખર્ચ ૧ પાઉન્ડ ૫ શિલિંગ એટલે રૂ. ૧૮-૧૨-૦ થાય છે તથા અડવાઠિયે જસો ટન ગર બનાવી શકાય એવું કારખાનું લેતાં એક ટન વગર ધોએલો બાઈસત્રદશઠિ વાંસનો ગર રંગુનમાં બનાવતાં ૫ પાઉન્ડ એટલે ૭૫ રૂપિયા ખર્ચ આવે છે. મિ. રેડ કહે છે કે આ ગર બનાવવા સારૂ જેને 'બેશુમાર સાધન' કહીએ તે વાંસ છે. અને હિન્દુસ્તાનમાં તે પુષ્કળ થાય છે અને એનાથી પૂર્વના ભાગમાં તો એનો શુમાર નથી એમ કહીએ તો પશુ ચાલે.

ગુજરાત કાઠીઆવડનાં આરામુર ગિરનાર પચમહાલ-પાવાગઢ, રાજપીપળા-સાતપુડા સોનગઢ-વ્યારા વગેરે સ્થાનનાં વાંસનાં જંગલોનો આ કામમાં ફેટલો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે એ વિશે ધન્યાર્થોએ માહિતી મેળવી પ્રયોગ કરી જોવા જેવું છે.

“સ્વદેશી.”

મરાઠી લેખકોનું ચોથું સંમેલન.

મરાઠી લેખકોના ચોથા સંમેલનનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ, આપ સમક્ષ હું રજૂ કરું, તે પૂર્વે દેશી ભાષાની આધુનિક પ્રવૃત્તિ સજન્યે, કાંઈકે પ્રસ્તાવના રૂપે સહેજ વિવેચનની જરૂર છે.

આપણે જો આગલીસમી સદીની આખરનો ઇતિહાસ આરિકાઈથી તપાસીશું તો તુરત માલુમ પડશે કે તે સમયે દેશી ભાષાની ઉન્નતિ અર્થે, હિન્દુસ્તાનના ત્રણ મોટા પ્રાન્તો, બંગાળ, મુંબઈ અને મદ્રાસમાં, એક મોટી જળરી હીલચાલ શરૂ થઈ હતી. બંગાળ અને મદ્રાસમાં, આ હિલચાલનો હેતુ દેશી ભાષાને યુનિવર્સીટીના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાનો હતો; મદ્રાસમાં જ્યાં દેશી ભાષાને યુનિવર્સીટીના ધોરણના સ્થાન હતું તથા કેંગવાયલે વર્ગ કે જેની પર દેશી સાહિત્યના ઉત્કર્ષની આશા રાખી હતી તે તેમાં નિષ્ક્રમ નિવડયાથી ત્યાં દેશી ભાષાને ઉછેરી, સાહિત્યનો વિકાસ શી રીતે કરવો અને જનસમુદાયની હાજતો પુરી પાડવી એ મહાન પ્રશ્ન અચિના હતો; આ બે હિલચાલ વચ્ચેનો તફાવત હતો.

મુંબઈમાં મરહુમ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ ૫૮ 'ફેલો' ની સંમતિથી, યુનિવર્સીટીના અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાને ચોગ્ય ધન્સાદ આપવા, સજગ દલિલો સહિત, એક દરખાસ્ત 'સેનેટ' માં આણી હતી તથા તે પ્રેસીડેન્ટના 'કમિટી' વોટ' એટલે વધાગતા મતથી

નિષ્ફળ ગઈ. દિ. બા. મહિલાઓએ તો દેશી ભાષાની અભ્યાસમાં આવશ્યકતા સમજ્યે, એક 'મેમોરન્ડમ' તૈયાર કરી તે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. કેવલકામાં પણ આ હિલચાલ બરબાદ ગઈ સત્તા આગળ ચાલુપણ નકાર્યું થયું હતું.

ત્યાર બાદ ૧૯૦૨-૦૩ માં કેટલાક ઇંગ્લેજ માસિકામાં, કેળવણીના વર્ગની દેશી ભાષા પ્રત્યેની બેદરકારી અને અજ્ઞાનતા સમજ્યે બારે વાઈવિવાદ થયો હતો. આ ચર્ચાનો ઉદ્દેશ દેશી ભાષાને સુધારી, સાહિત્યને સારી સ્થિતિએ આણવાનો હતો. દેશી સાહિત્યની દૃશ્ય રૂબેરૂ અને દયાજનક હતી; તે ઉપરાંત જનસમૂહને (masses) પરિચયપ્રાપ્તિ વિદ્યા, હુમર અને સાહિત્યનો લાભ શી રીતે આપવો, એ એક મુશ્કેલ સવાલ હતો. વળી ભાષામાં જોષ્ઠતા શબ્દો જડતા નહિ અને પારિભાષિક શબ્દો કયા ધોરણે રચવા, એ અત્યંત કઠણ કાર્ય હતું. વિશેષ પશ્ચિમનું વિશાળ સાહિત્ય નિહાળી, બહુલા વર્ગે, કંઈક રીતે નારીપાસ થઈ, દેશી સાહિત્ય નિર્ણવ નકાર્યું ખાતી, નિરુત્સાહી બની, સુધારાની સર્વ આશા છોડી.

આ ચર્ચામાં કેટલોક મતભેદ હતો. એ પક્ષની તકરાર એ હતી કે દેશી ભાષાની ફૂર્દશા થવાનું કારણ માત્ર ૧૮૩૩ ની લોર્ડ મેકાલેની 'મિનિટ' છે. આ સમજ્યે થોડીક માહિતીની જરૂર છે. વાત એમ છે કે તે સમયે કલકત્તા કોલેજમાં, દેશીઓને કપી ભાષામાં નવીન શિક્ષણ આપવું તે સારૂ બહુ લાંબી તકરાર ચાલી હતી. કેટલાકનો મત એ હતો કે દેશી ભાષાને પ્રથમ પદવી આપી, ઇંગ્લેજને 'Second language' યાને બીજી ભાષા તરીકે સ્વીકારવી. લોર્ડ મેકાલેએ, આ અભિપ્રાયની સામે થઈ, ઇંગ્લેજને સર્વોપરિ કરી, તે હાગ જ સર્વ શિક્ષણ આપવા ખેંચતાણ કરી. તેમાં તે આખરે વિજયી નિવડયો.

આ સમજ્યે, ચાલુ ચર્ચામાં, એક પક્ષની માનતા એ પ્રકારની હતી કે દેશી ભાષાની અવનતિનું કારણ લોર્ડ મેકાલેજ છે. જ્યારે સામી બાજુ એવી દલિલો રજૂ કરતી કે ઇંગ્લેજ શિક્ષણના પ્રભાવે જ, આપણી સ્થિતિ સુધરી, આપણું સાહિત્યમાં નવીન ચેતન અને તેજ આપ્યું છે. બેશક લોર્ડ મેકાલેની આર્થ સાહિત્યની અજ્ઞાનતાના પરિણામે, આપણને અત્યંત મોંઘવું પડ્યું છે. જો તે સંસ્કૃત અને શાસ્ત્રી સાહિત્યથી વાકેફ હોત તો તેનું વલણ બીજું બાજુએ દોરત અને પોતાની જુદા પુરી પાડવા આટલો આગ્રહ કરત નહિ. ખરેખર આનંદની વાત છે કે હેડા કેન્વેકેશનના બાજુમાં આપણા ગૅન્ડર્નર સર જ્યોર્જ કલાઈ, લોર્ડ મેકાલેના મતથી જુદા પડી, દેશી ભાષાની જરૂરીયાત સ્વીકારી સંસ્કૃત સાહિત્યની પ્રશંસા કરી હતી. યુનિવર્સિટીનો 'આનનેક્સર' આ મત ઉચ્ચારે તેથી વિશેષ શું જોઈએ! પણ દરે આપણે વિસરી જવું જોઈએ નહિ કે ઇંગ્લેજના અભ્યાસ વગર આપણું કાર્ય આગળ વધે તેમ નથી. તેથી પ્રે. કે. સુચવે છે તેમ, દેશી અને ઇંગ્લેજ ભાષાને સમાન ગણી, બંનેનો યોગ્ય અભ્યાસ કરવો. તેથી જ લાભની પ્રાપ્તિ છે. એ રીતેજ આપણું કાર્ય સહેલું થઈ, પ્રત્યેકમંદ નિવડશે. યુરોપમાં ધણે કેકાણે આ પ્રમાણે જે ભાષાઓ સારી રીતે શિખાય છે.

ઉપરની દિલ્લચાલને જે વિભાગમાં વહેંચી રાખ્યા. એકનો ઉદ્દેશ મરકાર મારકત એટલે

યુનિવર્સીટીદ્વારા, દેશી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાનો હતો અને તે આરંભે તેઓએ, 'સેનેટ' ને 'મેમોરીઅલ' મોકલી, દેશી ભાષાનો હક્ક પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન શરૂ કર્યા પણ તેમાં શાકી શક્યા નહિ. આથી બીજી ચલવણનો આરંભ થયો અને તેમાં કેળવણીના વર્ગને દેશી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કરવા અત્યંત આગ્રહ હતો; અને પશ્ચિમના વિદ્યાહુનર અને સાહિત્ય આદિના વિચારો જનસમાજમાં દેશી ભાષાદ્વારા ફેલાવવાની તેઓ પર એક જાતની જવાબદારી હતી. તેથી તેઓએ, એટલિટનની, રાયલ એસિયાટિક સોસાયટી, બંગાળ એસિયાટિક સોસાયટી વિગેરેના ધોરણે પણ આપણી સ્થિતિને અનુકુળ થતી, જુદે જુદે સ્થળે કેટલીક સંસ્થાઓ સ્થાપી અને જુની સભામાં નવીન ઉત્સાહ અને વેગ આપ્યો.

એક પક્ષનો ઉદ્દેશ, સરકાર મારફત આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનો હતો ત્યારે બીજો વર્ગ આત્મબલપર વિશ્વાસ રાખી, પોતાની જાતે જ, તેને ફતેહમંદ પાર પાડવા આગ્રહી અને દૃઢ હતો. રાનાડેના પ્રયાસનું ફળ હાલ એ આપ્યું છે કે યોગ્ય સમયથી એમ. એ. ની પરિક્ષામાં દેશી ભાષાને પસંદગીના વિષયમાં સામેલ કરી છે અને ચાલુ સાલમાં તે તે મેટ્રિક્યુલેશનમાં ફરજિયાત છે. પણ આના કરતાં બીજી પ્રવૃત્તિનું પરિણામ બહુ મહત્વનું અને ઉપયોગી છે.

તેઓની હિલચાલથી લોકમાં નવીન જાગૃતિ આવી છે અને વિચારશ્રેણી ફેરવાઈ ગઈ છે. તેઓએ સ્થાપેલી સંસ્થાઓ, બહુ ઉત્સાહ અને ખતથી સાહિત્યનું કાર્ય ફતેહમંદ કરે જાય છે અને જનસમૂહને કેળવણી આપી, તેઓની સ્થિતિ સુધારે છે. ઉદાહરણ આપી આ માત્રને વિશેષ સ્પષ્ટ કરીએ. જેમકે 'મવાલ' એટલે 'મોડરેટ' પક્ષથી રાજકીય હિલચાલ સમગ્ર જનસમાજમાં પ્રસરી, તેમના પં બહુ અસર કરી શકી નહોતી પણ કેળવણીના વર્ગ તેની ગતિને સારી રીતે સમજી શકતો; પણ 'જલ્લાલ' એટલે આ પક્ષે તો ચલવણને આખા દેશમાં ફેલાવી, નવીન વિચારોના વિસ્તાર ચોગરદમ વધાર્યો છે અને પ્રજામાં નવીન જીવન આણ્યું છે તેમ 'મવાલ' ની રીતે એટલે રાનાડેના ધોરણે, હજુ સુધી ફક્ત દેશી ભાષાનો સહેજ હક્ક મળ્યો છે પણ બીજો વર્ગ કે જેઓને આત્મબળ પર અત્યંત વિશ્વાસ હતો તેઓએ દેશી સાહિત્યની સ્થિતિ સુધારી, તેમાં નવિન વેગ રેડ્યો છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ કે આપણી ઉન્નતિનો આધાર કેવળ આત્મબળ પર છે અને તે સારૂ પારકા પર બહુ વિશ્વાસ રાખી બેસી ન રહેતાં. પોતાની જાતે જ પ્રયાસ કરવાની શરૂઆત થવી જોઈએ.

હિન્દુસ્તાનમાં દેશી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સારૂ સ્થાપાયેલી સંસ્થાઓમાં નિચેની પાંચ મુખ્ય અને જાણીતી છે.

૧. બંગ સાહિત્યપરિષદ. ૨. કાશિનાગરીપ્રચારણી સભા. ૩ મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદ. ૪ ગુજરાત સાહિત્યસભા. ૫ મદ્રાસ 'લીટરરી એકેડમી.'

જાણીતો ફ્રેન્ચ શિલ્પકૃષ્ટ કોમ્ત કહે છે કે "Ideas and feelings move and govern the world" વિચાર અને મનોબળના જગતને પ્રવૃત્તિમાં આણી નિયમિત

કરે છે અને તે વાસ્તવિક છે. બગાડનો ઇતિહાસ તાજો જ છે. કોણ જાણતું હતું કે બગાડના 'ભાગવા' ના પરિણામે, આખો દેશ, સ્વદેશીના વિચારોથી ખળભળી ઊઠશે? વિચારનો વેગ બહુ બેઠો છે અને તે કળી શકાય તેમ નથી. આજથી થોડા સમય પર 'મોડર્ન રી-યુ' ના સુપ્રસિદ્ધ તરીકે મી ચેતરજીએ 'ચતુર્ભાષિ' નામનું માસિક પ્રસિદ્ધ કરવા, ચોજના તૈયાર કરી હતી પણ તેમાં નિષ્ફળ થયા. બેશક ખુશી થવા જેવું છે કે હમણા "એકલિપિ વિસ્તાર પરિપદ" તરફથી 'દેવનાગરી' ચાર ભાષામાં જ નહિ પણ અનેક ભાષામાં છપાય છે આ સમયની વિચિત્રતા નહિ તો બીજી શું?

વિચારના બીજા જો યોગ્ય વખતે વધારા હશે તો તે જરૂર અનુકૂળ સમય આવે ઉગી નિકળશે, આખોહવા માધક હશે તો તે સહેલાઈથી બહાર આવશે.

સાહિત્યપરિપદની સરખા પણ આ રીતે વિચાર-શક્તિના પ્રભાવે બહુ આગળ વધેલી નથી. ભાષામાં પ્રક્ટી નીકળી છે. ગુજરાતની સાહિત્યપરિપદે, મહાગદ્ય લેખકમંડળનું અનુકરણ કર્યું નથી અને બગાડીઓએ ગુજરાતીની નકલ કરી નથી વખતને અનુસરી આ જુદા જુદા સ્થળોમાં છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષથી સાહિત્યપરિપદ ભરાય છે. આ સરખાનું મુખ્ય બંધારણ યુરોપમાં ભરાતી 'Oriental Congress' ના ધોરણ પર ચલાયલું છે. ત્યાં પૂર્વના સાહિત્ય, ઇતિહાસ વિગેરેના અભ્યાસ કરતા વિદ્વાનો, પોતાને યોગ્ય મદદ મળે તે સાફ પ્રતિ વર્ષે એક સ્થાને એકત્ર થઈ, વર્ષમાં જે અભ્યાસ કર્યો હોય, તેનો રીપોર્ટ માને તેનો સાર નિબંધદ્વારા કોન્ગ્રેસમાં રજૂ કરે છે. આથી કાર્ય સહેલું બને છે, જોઈતી મદદ મળે છે અને અભ્યાસ અગાડી વધે છે આ કરતા પણ વિશેષ મહત્વનો લાભ, જે મિત્રાચારી અને સ્નેહનો છે તેની દુવનના થઈ શકે તેમ નથી. હિન્દુસ્તાનના કેટલાક વિદ્વાનો પણ આમાં સામેલ થયા છે. મરહુમ હમિદાન કુવ, બરેલા સ્ટેટ તરફથી ડેલીગેટ તરીકે ત્યાં ગયા હતા અને બે નિબંધ વાંચ્યા હતા.

હવે આપણે ઉપરની પાંચ સાહિત્યની સરખામણોનું કુકે અવલોકન કરી, આદિ દીગ્દર્શન સમાપ્ત કરીશું.

૧. બંગ સાહિત્યપરિપદ—આ સરખા કલકત્તામાં લગભગ ૧૮૯૪-૯૫ માં સ્થપાયેલી છે. બગાડના વિદ્વાન સાક્ષરો, પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો અને અનેક જાણીતા સંપુરણો તેના મેમ્બર છે. મેમ્બરની સંખ્યા લગભગ ૬૦૦ ની છે. ૧૯૦૦ ની સાલ પછી આ સરખા બહુ સાફ કામ કરે છે. દાખલા તરિકે બગાડી ભાષામાં, ફારસી શબ્દો, શા નિયમે દાખલ કરવા, એ વિકટ પ્રશ્નો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય ૧૯૦૪ ની સાલમાં, હાલમાં લોકબજારીઓ ચઢેલા મી એસ એમ મિત્રને સોંપવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી 'પારિભાષિક' કોષ તૈયાર કરવા કમિટી નિમી છે. થોડા વખત પર તેઓએ 'Biological terminology' ની એકઠે જીવનશાસ્ત્રમાં વપરાતા લેટીન શબ્દોની એક છુટી યાદી છપાવી હતી. પ્લેલી સાહિત્ય પરિપદ, પ્રથમ બારિસલમાં નામાકિત કવિ રમેન્દ્રનાથ ટાગોરના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી દુરત વિશેષ હકિકત મળી શકી નથી.

૨. કાશી નાગરીપ્રચારણી સભા—આ સરચા પછુ બના-સમા ૧૮૮૩-૮૪ મા રચપાઈ છે લગભગ ૧૯૦૦ ની સાલ સુધી તેનું કાર્ય બહુ મદદ હતું

તેઓનો પ્રથમ રીપોર્ટ છેક ૧૯૦૨ ની સાલમા એક નાના સરખા ચોપાનીઆમા પ્રકટ થાય છે પણ ત્યાર બાદ તેઓએ બહુ સારું કામ કર્યું છે તેઓની હિલચાલથી સમુક્ત પ્રાન્તની કોઈમા નાગરી લિપિનો સ્વીકાર થયો છે આ દરમ્યાન તે હિંદી મેન્યુસ્ક્રીપ્ટોની શોધખોળનું કાર્ય માયે લે છે બાપુ સ્વામીદંદાસે આ સભા-ધે પુષ્કળ શોધ કરી છે આ કાર્યમા સર કારની પણ મદાયતા સારી છે 'હિંદી પારિભાષિક' કોષ પણ આ સભાએ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે અને તેઓની 'દેવનાગરી' લિપિની કુદ્રે પ્રચલિનીય છે હિંદી સાહિત્ય પરિષદ ભરાતી નથી

૩. ગુજરાત સાહિત્ય સભા—આ સરચા સભા-ધે કઈ નવીન કહેવાનું નથી એની હકિકત સર્વને સારી રીતે જાણીતી છે *

૪. મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદ—આ સરચા મહારાષ્ટ્રમા, મરાઠી લેખકોનું પહેલું સમેલન બેશુ થયુ ત્યાર પછી રચપાઈ હતી ત્યાં કોન્ફરન્સની હિલચાલ પ્રથમ શરૂ થઈ અને સાહિત્યમમા પાછળથી દાખલ થઈ ૧૯૦૫ ના 'ઇન્ટર' ના તહેવારમા, જે સમયે આપણે પહેલી સાહિત્યપરિષદ ભરવા શોધવણ કરતા હતા, અરમામા સતારામા, નાના પાયા પર, મરાઠી લેખકોનો મિલાવડો થયો હતો તેમા બાગ લેવા મુખ્યધી કેટલાક ગુજરાતી પણ ગયા હતા આ વખતે કઈ મહત્વનું કાર્ય થતું નહોતુ શેઠ પુરષોત્તમ વિશ્વામ માવજીએ ત્યાં ઇંગ્રેજીમા એક નિબંધ વાંચ્યો હતો જે આપણી પહેલી પરિષદના રીપોર્ટમા છપાયો છે મરાઠી લેખકોની ખીજ પરિષદ પુણામા મળી હતી આ સભા-ધે, હાલમા હું કઈ પણ માહિતી આપી શકુ તેમ નથી માત્ર એટલું જ યાદ છે કે તે વખતે તેઓએ, En cyclopaedia જેવો વિશ્વ ગ્રંથ રચવાનું મહાન કાર્ય માયે લીધાનું ન્યુસપેપરમા વાંચ્યું હતું ત્રીજી પરિષદ એકોવાના સુપ્રમિદ્ધ વિદ્વાન મી મહાજની જેઓ એમ એમા મરાઠીના પરીક્ષક નિભાવે છે તેમના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી જે અવકાશ હોત તો આ સભા-ધે સપૂર્ણ અહેવાન આપત

૫. મદ્રાસ 'લીટરરી એકેડમી'—આ સરચા તામિલ ભાષાના લિટરે સાઈ રચ પાવલી છે. અદિ પણ સાહિત્ય વિકાસ, બહુ ફતેહમદ રીતે આગળ વધે છે આ સભાને લગતી કેટલીક દષ્ટિ ત મરદુમ ન-મિહતપ મુવે તેમના 'સાહિત્ય' માસિકમા 'પ્રચાસી' ના લેખ પરથી જાણી હતી.

(અપૂર્ણ)

હીરાલાલ. ત્રિ પારેખ.

* જુઓ 'વનન્ત' વર્ષ ૩ અંક ૧૨ મા રજુનિતરામનો રીપોર્ટ,

× જુઓ સાહિત્ય-વર્ષ-૧-અંક-૮

શેષ સાદી.

“ બિરમ્હદ્યાહ અરૂ રહીમરૂ અરૂ રહીમ.”

“Be thou ware where Sa'di dwells,
Wisdom of the gods is he,—
Entertain it reverentially

Gladly round that golden lamp
Sylvan deities encamp,
And simple maids and noble youth
Are welcome to the man of truth.

Most welcome they who need him most,
They feed the spring which they exhaust
For greater need
Draws better deed

But, critic, spare thy vanity,
Nor show thy pompous parts,
To vex with odious subtlety
The cheerer of men's hearts.”

Emerson

માફર શ્રી બાપાસકર ઉદ્ધામનગ કથારિયા, ફારમી બાપાના માહિત્યની જ્ઞાનમુખ્ય પ્રમારવાનો પ્રયાસ આફરના પ્રથમ જ દત્તા તે બાપાનો લેખણે અતિ ઉત્તમ રીતે અને પૂર્ણતયા અભ્યાસ કર્યો હતો. ફારમી બાપામાથી અનેક મન્યોનાં અનુકરણ અને બાપાન્તરો કરી તે બાપામાના સાહિત્યનો લાભ આપવાની આકાંક્ષા રાખી હતી, અને તદનુસાર કાંઈ પણ આ-મ્મયુ હતું, પરન્તુ કુર્બાગે તે વિદેહ થયા અને સર્વ મન્યો અપૂર્ણ જ રહ્યા. તે પૂર્ણ કરવાને અથવા તે પુનઃગમ્મ કરવા પણ કાષ્ટએ પ્રયત્ન ન કર્યો, અને તે કાંઈ એક લેખી જ વિગમ્ય

મૂલત તે બાપાની કદિનતા, અને અભ્યાસકોની ન્યૂનતા અને તે અદ્ય મખ્યામા પણ બદ્ તે તે પ્રતિ અપેક્ષાવાળા હોઈ તે બાપાના સાહિત્યનું તથા તે બાપાના કવિઓનું જ્ઞાન ગૂજગતને અતિ અદ્ય હોય તો શુ આશ્ચર્ય! સ્વ મામનના મરખાન્તર જાણીતા ફારમી બાપાના અભ્યાસી રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ જવેરીએ તે દિશામા કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો છે પરન્તુ તે બધુ અદ્ય છે અને ગૂજગત લેખો કાંઈ પણ લાભ લેઈ શકી હોય એમ હિસતું નથી; પરન્તુ બવિખ્યા ગૂજગત લેખની તર્ફથી કાંઈ પણ આયા રાખે તો તે અવાસ્તવિક નહિ લેખાય. એ સિવાય ગ. રા. મુકેડબાઈ ઉદયરામે પણ તે બાપાની કવિતારચનાની પિછાન, એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી, કરાવી છે, અને ગૂજરાતની એક મ્હોટી સેવા જાનરી છે ગૂજગત તે માટે લેખને આભારી છે પરન્તુ તે બાપાના માહિત્યના જ્ઞાન વિના, તે બાપાની

કવિતા રચવાનું જ્ઞાન આપતું પુસ્તક અતિશય લાભકારી નથી. આથી અમ્હારું કહેવું એમ નથી કે લેખણે પોતાનો પ્રયાસ વ્યર્થ ક્યો છે. ગૂજરાતીમાં, તે ભાષાની રચનાનુસાર કવિતા લખનારને તે લાભકારક થાય પરંતુ સાહિત્યજ્ઞાન વિના મધ્યસ્થના માત્ર લાભદાયી નથી; અર્થાત્ શ. ઝવેરી તથા અન્ય અભ્યાસકો તે સાહિત્યનો જ્ઞાન ગૂજરાતને આપે તો અવશ્ય આનન્દ અને આભારની વાત ઉપરાન્ત તે વિશેષ લાભદાયી થાય. અમ્હારું કહેવું એમ છે, કે તે ભાષાના સાહિત્યનો અભ્યાસ આરમ્ભાય અને તે સરલ થઈ પડે એવા માર્ગ ખુલા મૂકાય તો ગૂજરાતના સાહિત્યભંડારમાં એક મૂલ્યવાન દ્રવ્યનો ઉમેરો થાય.

ઇંગ્લેન્ડ, બંગાળી, અને મરાઠી સાહિત્યના પ્રમાણમાં ગૂજરાતી સાહિત્ય કેટલી અવનત સ્થિતિમાં છે ! અપૂર્વતા અને સંશોધન તો મળે જ નહિ ! અનુકરણો અને ભાષાન્તરો જ માત્ર સમાવેશમાં છે ! તે પણ નિર્માલ્ય ! જે અનુકરણીય છે તે નથી અનુકરણીય; પણ જે એક માર્ગ દૃષ્ટિગોચર થાય તે જ માર્ગે ઘેટાંના સમૂહ માણક આપ્યો મીઠી અનુસરવાનું જ છે. સુધારા કે વધારાની તો વાત જ યાત્રી ! દર એક દશ દશ વર્ષના ગૂજરાતના સાહિત્યનો ઇતિહાસ અવલોકીએ તો વિશેષ શું દૃષ્ટિગોચર થાય છે? ધન આપી લખાવવામાં આવતાં પુસ્તકો પણ કેવાં નિર્માલ્ય નજરે પડે છે ! સભાઓ અને સોસાયટીઓ પોતાના ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ કરવા કેટલા અને શા પ્રયત્નો કરે છે ? એ સર્વવિદિત છે. અપેક્ષા દૂર કરી માતૃભાષાની સેવામાં, લેખને પુષ્ટ કરવામાં સજ્જ થવું એ સર્વનો ધર્મ છે. ધર્મચ્યુતિ દર ના થાય એ આ પ્રસ્તાવનાનો હેતુ છે અને લેખનો ઉદ્દેશ ફારસી ભાષાના સર્વોત્તમ અને શ્રેષ્ઠ કવિ શેખ સાદીના જીવન અને લેખની જાંખી કરાવવાનો છે. અસ્તુ.

મંસ્કૃતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ જેમ, કાલિદાસ અને ઇંગ્લેન્ડમાં જેમ શેક્સપિયર તેમ ફારસીમાં સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ શેખ સાદી કહેવાય છે. અન્ય ભાષાકવિઓની તિથિઓ જેમ નથી નિર્માણ થઈ તેમ શેખસાદીની પણ જન્મતિથિ શોધવામાં પૂર્વ તથા પશ્ચિમના કોઈપણ પડિતો શક્તિ માન નથી થયા. માતૃભાષાનો ઉદ્ધાર કરવો અને સંશોધન કરવું એ પ્રથમ તો લેખના પુત્રોનો ધર્મ છે. પુત્રો જ બ્યારે માતા પ્રત્યેના ધર્મ વિસ્મરે તો પછી અન્ય લેખને પોષવાને પ્રયાસ ન કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ! તથા કોનો દોષ ? પૂર્વના પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધન અને ઉદ્ધાર માટે પરપુત્રો જેટલા પ્રયાસ કરે છે તેટલા કે તેથી અર્ધ પણ જો લેખના પુત્રો જ કરે તો કેટલો લાભ થાય ! સંસ્કૃત, પાલી, તથા બૌદ્ધ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા જેટલા અવલોકકામાં આવે છે તેટલા શગસી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નથી. તેથી શેખ સાદીનો સમયકાલ નિર્ણયિત નથી થયો. અસ્તુ. અત્રે તો આપણને જેટલો લાભ મળે છે તે જ એકવાર ભોગ વવા દો અને અન્ય પ્રયાસો આદરાવા દો.

શેખ સાદી કયા વર્ષમાં જન્મ્યા એ હજી સિદ્ધ થયું નથી. પરંતુ તે હીન્દીના સાતમા શતકમાં થઈ ગયા છે એ લેખના કોઈ સમકાલીન કવિએ લખેલી પંક્તિઓ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

દુરરે બેદરે મઆરિક્ શેખસાદી.

કે દર દરિયાયે માના બુદ્ધ ધવ્વાસ.

મેહે શંવાલ રોજે જુઝા સહશ.
બદાં દરગાહ રક્ત અબ્દ રુએ ધખલાસ
યકે પુર્સદિ સાથે ફોત્ત ગુરતમ.
જે ખાસાન્ બુદ અગાન્ તારીખ શદ ખાસ.

“ પ્રભૂતા તણા દરિયાનું મોતી શેખસાદી જે હતો
તે તર્ક કેરા શાસ્ત્રમા તરતાય સારું જાણતો,
શંવાલમા તે શુકવારે, આત્મ લેનો ઊડિને,
પ્રભૂતા તણા દરબારમા પ્રભૂના લઈ તે સંચયા
પૂછ્યું મ્હને કો માનવીએ, વર્ષ લેના મરણનું,
તે બેલિએ હુ ‘ ખાસ’ તે, તારીખ પણ વળિ ખાસ’ છે । ।

આ પ્રમાણે લેમનો સમકાલીન કવિ લેમને બહુ ભક્ત અને તર્કશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અભિવ્યક્તિય પુરુષોમા પણ અભિવ્યક્તિય કહે છે મત્સ્ય સમયે પણ પ્રભુમા જ લીન હતા અને તે પ્રભુતા લેધને જ આપ્યા ગયા અને લેમના મરણનું વર્ષ પૂછતા તે કહે છે, કે ને વર્ષ ખાસ હતું અર્થાત્ હીજરી ૧૮૧ હતું અસ્તુ

શેખ સાદી એશી વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા હતા એટલે તે હીજરીના ૧૧૧ મા વર્ષમા જન્મ્યા હતા, એમ કહી શકી શુ અર્થાત્ ઈ સ ના ૧૨૩૩ મા જન્મ્યા હતા

માદી, એ લેમનું જન્મનામ નહતું પણ તે લેમની સંજ્ઞા હતી લેમનું નામ શર્-ઉદ-

દીન્ હતું. પન્તુ લેમના સભાવચિતા (Patron) અબાબકર-માદ
ખીન્-જગીના સ્મરણાર્થે પોતાને ‘ સાદી ’ નામથી લેખતા લેમના
પિતાનું નામ અબદુલ્લાહ શીનજી હતું લેમના પિતા ભક્ત અને

વિચારવાન્ હતા, એમ લેમના અન્ય પાઠ પરથી વિદિત થાય છે કવિની બાવાવધાનું શાન આપણને સ્વસ્થ અને પરિમિત છે, કિન્તુ, બાવપણથી જ પ્રાર્થના કરતા, કુરાન્ વાચતા તથા એવા અન્ય પ્રકારના ધર્મશિક્ષણ લેમને આપવામા આવતા હતા બાવપણથી જ આ પ્રમાણે લેમનામા પ્રભુતાના ખીજ રોપાયા હતા અન્ય પિતાઓથી વિપરીત, અબદુલ્લાહ શીનજી પોતાના પુત્રની નૈતિક શિક્ષામાં બહુ લક્ષ ગખતા હતા પોતાના પુત્રને નીતિવાન્ જોવા બહુ તે ઉત્સુક હતા અપશબ્દ, કે વિવેક અને વિનય રહિત શબ્દ, કદિ ઉચ્ચારવા ન દેતા, અને લેના પ્રત્યેક કાર્યની સદ્મમ અવેક્ષા કરતા. આ અવિશ્વત્ કવિમાં વિચાર અને સદ્બાવની પરિપક્વતા, જોના ઈજા લેમજો ઉત્તરવયમા ભોગવ્યા હતા, લેના ખીજ રોપનાર લેમના પિતા જ હતા. એક સ્થળે તે વિષે તે લખે છે, કે —

× શંવાન=મુસલમાનોના વર્ષનો દશમો મહિનો

૧. ખાસ=અરબિકમાં એક ગ્યના પરથી કોઈ પણ ઐતિહાસિક તિથિ સોધી કરાડવાની એક રીત છે. ૨ તે પ્રમાણે ખે=૬૦૦+અલેફ=૧+સ્વાદ=૯૦=૬૯૧.

૩. અભિવ્યક્તિય=પ્રિય

‘ ન દાર્ની કે સાદી મકાનવ્યવસ્થા એ માફત
 ન હામૂન નવિસ્તર એ ન દરિયા શિગાફત
 બ ખિરદે એ ખુરદ અન્ન ખુનુરમાન કફા
 ખુદા દાદર અન્દર ખુનુરગી સશ ”

સાદી શાયી આ પદ પામ્યા તે શુ તું નથી બાણતો ? દરિયા અને અરબ્યાદિ સ્થાનનું વર્ણન કરીને તે નથીજ એ પદ પામ્યા પરંતુ વૃદ્ધ પાસેથી જ્ઞાન લઇને, અને તેથી પ્રભુએ લેખને ઉજ્જવલ મહિમાવાન બનાવ્યા.

જેદપ્રદ માત્ર એ જ છે, કે તેઓ આ પ્રકારના પૈતૃક અનુદાસનનો લાભ ચિર સમય ભોગવવા બાંધ્યશાલી ના થયા । અનેક વાર લેખની માતાનું પશુ નામ લેખના લેખોમા દટિ ગોચર થાય છે તેથી લેખની પવિત્ર માતાનો પણ લેખના શિક્ષણ પ્રત્યે હાથ હતો એમ ધારીએ વિદ્વાન કુલ્પ-ઉદ-દીન શીરાજી, મુહાકિકનો પ્રિય શિષ્ય અને હિલકુખાનનો મુખ્ય પ્રધાન સાદીનો ગાદસસર્ગી અને મિત્ર હતો એમ લાગે છે કેટલાક તે તેમના મામા હતા, તથા દૂરના માત્ર કુટુમ્બી હતા એમ વિવિધ મત ધરાવે છે પરંતુ તે ગમે તે હો પણ આપણે તો તે લેખના સમકાલીન હતા એટલું જ માન આવશ્યક છે

શોખ સાદીના પિતા, લેખને બાલવયમા મૂકી વિદેહ થયા હતા લેખનું બાલવય ધર્મજ્ઞાન અને ધર્મકાર્યમા નિવિષ્ટ હતું અને બ્યારે વિશિષ્ટ શિક્ષણ સપાદનનો શિક્ષણ. સમય આગ્યો ત્હારે લેખને પોનાર મોઈ રહ્યું નહિં આ મહાન સકટ લેખના અબ્યાસના ઉત્કર્ષક્રમમા એક સકટ રૂપ રહત પરંતુ બવિષ્યત ઉજ્જવલ ચરિતના માગ પ્રવર્તનાર અને ઉદ્દીપ્ત કરનાર એક પ્રસંગ લેખના અનુભવમા આ યો

સાદીએ શીરાજની બાણ અને આબ્યન્તર ઉભય પાન્યે, પોતાની પરિત, વિશ્રુત સાક્ષરો, અને બાપણકર્તા, વિં ના ફરૈન કર્યા હતા અને વૃદ્ધ પુરુષોને લેવા વિદ્વાન પુરુષો પ્રતિ અભિનન્દન વર્ણવતા પણ અવશ્ય કર્યા હતા લેખની પ્રતિસ્પર્ધા કરવાનો ઉત્સાહ એકાએક જાગૃત થઈ ઉદીપ્ત થવા લાગ્યો, અને તદર્થે આત્મજ્ઞાનસાગરમા વૃદ્ધિ થાય એવા પ્રયત્નો આદરવા આરમ્બ્યા આ સમયે શીરાજમા કેટલાક પડિતો, તથેવ કેટલીક શાલાઓ જેવી કે લેખના આશ્રયદાતા અન્દ-ઉદ-દીલાદ દયલમી, જે તેના સ્થાપક હતા લેખના નામ ઉપરથી, પ્રસિદ્ધ, અન્દ કૉલેજ સ્થપાઈ હતી પરંતુ સાદીએ તો અબ્યાસાથ પ્રદેશ પ્રવાણ કરવા નિશ્ચય કર્યો હતો પ્રદેશ યાત્રાના પણ કારણ હતા શીરાજ તે સમયે ન્યાયી અને કૃપાનુ ગળ અતાબક-સાદ જીન-જગીના અધિકાર નીચે શાન્ત અને સુખી હતું, કિન્તુ વારંવાર મતા પગ્દેશીઓના આ ક્રમણ અને ઉપદ્રવથી શોભવૃત્તિ પામતું અને વાર આ અક્ષેપનું કાન્થુ અતાબક* પોતે

* શીરાજના ગણ્યકર્તાઓ ‘ અતાબક ’ કહેવાતા હતા. જેમકે રશિયાના જનર, કાબૂલના અમીર, કચ્છના રાવ ઇં

મેહે શબ્દાત રોળે જુમ્મા સહર
બદા દરગાહ રક્ત અજર રુએ ધખ્લાસ
યકે પુર્સદિ સાને ફાત શુરતમ
જે ખાસાન બૂદ અગ્ન તારીખ શદ ખાસ

“ પ્રભૂતા તણા દરિયાનું મોતી શોખસાદી જે હતો
તે તર્ક કેરા શાસ્ત્રમા તરતાય સારું જાણુતો,
xશબ્દાલમા ને શુકવારે, આત્મ લેનો ઊડિને,
પ્રભૂતા તણા દરખારમા પ્રભૂતા લઈ તે સચયા
પૂછ્યું મહેને મે માનવીએ, વર્ષ લેના મરણનું
ને બોલિઓ હું ‘ ખાસ’ તે, તારીખ પણ વળિ ખાસ’ છે ! !

આ પ્રમાણે લેખનો મમકાનીન કવિ લેખને બહુ બકત અને તર્કશાસ્ત્રમા પ્રવીણ અભિનવણીય પુરુષોમા પણ અભિનવણીય કહે છે મરણ સમયે પણ પ્રભુમા જ લીન હતા અને તે પ્રભુતા લેખને જ ચાચા ગયા અને લેખના મરણનું વર્ષ પૂછતા તે કહે છે કે ને વર્ષ ખાસ હતું અર્થાત્ હીજરી ૬૮૧ હતું અસ્તુ

શોખ સાદી એંશી વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા હતા એટલે તે હીજરીના ૬૨૧ માં પૂર્વમા જન્મ્યા હતા એમ કહી શકી શું અર્થાત્ ઇ. સ ના ૧૨૩૩ માં જન્મ્યા હતા.

માદી એ લેખનું જન્મ નામ નહતું પણ તે લેખની સગા હતી લેખનું નામ શર્-ઉદ-દીન હતું પરંતુ લેખના સંભાવિતા (Patron) અબાબકર-સાદ ખીન-જંગીના સ્મરણાર્થે પોતાને ‘ સાદી ’ નામથી નેખતા લેખના પ્રસૂતિ.

પિતાનું નામ અબદુલ્લાહ શીખ હતું લેખના પિતા બકત અને વિચારવાન હતા, એમ લેખના અન્ય પાત્ર પરથી વિદિત ચાપ છે કવિની બાવાવસ્થાનું જ્ઞાન આપણને સ્વસ્થ અને પરિમિત છે મિત્ર બાવપણથી જ પ્રાર્થના કરતા, કે ૧૨ વાચતા તથા એવા અન્ય પ્રકારના ધર્મશિક્ષણ લેખને આપવામા આવતા હતા બાવપણથી જ આ પ્રમાણે લેખનામા પ્રભુતાના ખીજ રોપાયા હતા અન્ય પિતાઓથી વિપરીત, અબદુલ્લાહ શીખ પોતાના પુત્રની નૈતિક શિક્ષામા બહુ લક્ષ ગણ્યતા હતા પોતાના પુત્રને નીતિવાન જેવા બહુ તે ઉત્તુક હતા અપરાધ કે વિવેક અને વિનય નહિત સન્દ કદિ ઉચ્ચારવા ન દેતા અને લેખના પ્રત્યે કાર્યની સૂક્ષ્મ અવેક્ષા કરતા આ બાવિધ્યત્ કવિમા વિચાર અને સદ્બાવની પરિપક્વતા જોવા શુ લેખને ઉત્તરવયમા ભોગવ્યા હતા લેખના ખીજ રોપનાર લેખના પિતા જ હતા એક સ્થળે તે વિષે તે લખે છે, કે —

x શબ્દાત=મુસલમાનોના વર્ષનો દશમો મહિનો

૧ ખાસ=અરેબિકમાં એક ગ્રંથના પરથી ઈ.ઈ. પણ ઐતિહાસિક તિથિ શોધી કદા' વાની એમ રીત છે ૨ તે પ્રમાણે ખે=૬૦૦+અલેક્ષ=૧+૨વાદ=૮૦=૬૮૧

૩ અભિનવણીય=પ્રિય

સાદી તહેમલે ગતિ વ્યતીત કરી સર્વે બ્યારે નિરાશ થઈ ગૃહ પ્રતિ પ્રયાણુ
આરમ્ભ કરતા હતા તહેવામા પોતાના ખીસ્સામાથી એક ' દીનાર ' (= સાત
જેટલા તોલનો ચાદિનો સીસો) કહાડી કબ્બાનને આપ્યો । આ વિચિત્ર
હું આશ્ચર્ય થયા । કારણ પૂછતા સાદીએ ઉત્તર આપ્યો કે હું તહેના ગુણુ દોષ સમજી

સાદી ૩ મજલીસમા નિલ આવવાની મ્હારા ગુરુના અનુશાસન વિરુદ્ધની ટેવમાથી મુક્ત
વર્ણુન કરીને આ કબ્બાવ જ છે । સાદીના ગુલિસ્તાનમા આ વાત મળી આવે છે જે સમયે સાદી
તહેમને હામિયાહમા હતા તે સમયે અમ્મા સાઈદ વશ અતિશય દુર્બલ અવસ્થાએ આપ્યો હતો,

તુ તેનો જે મહિમા અને પ્રભાવ તે સમયે પણ અવલોકવામા આવતા હતા તે હારુ
બહુ-રશીદ તથા મામૂન-અલ-રશીદના સમયના ઐશ્વર્યનુ ભાન કરાવતા હતા. મુસ્તે-સામ
બે. બિલાહ તે વરના છેલ્લા જ ખવીજ હતા તે તે સમયે નબલકર્તા હતા. તહેમના પ્રતિ
દર્શાવતો પૂજ્યભાવ દિવ્ય સન્માનથી જિણો ન હતો પ્રત્યેક રાજબૂલ (= અમીર) ને, પ્રત્યેક
ગજવજીએ તથા રાજ્યના મદાન અને પ્રધાન પુરુષોને, યાત્રિકો જેમ મક્કામા હ જત-ઉત
અસ્વાદને સપ્રણામ પરામૃશ કરે છે તેમ, ગજસલાના મડપના પ્રાગણુમા મૂકવામા આવેના
પથ્થરને સભામા પ્રવેશ ક્રન્તા પૂર્વે, પ્રથમ સપ્રણામ પરામર્શ કરવો પડતો હતો આ સર્વ
મહિમા સાદીએ સાક્ષાત અવલોક્યો હતો અને અમ્મા સાઈદ વરના હસેા વરના ઐશ્વર્ય
સર્વને સદાને માટે અસ્ત થતો પણ અવલોક્યો હતો

તહેની અવનતિના કારણો પણ તહેમને વિદિત હતા વિશેષ શોણિત-પ્રિય હિવાહ
ખાનના રક્તસ્રાવ અને ઉપદ્રવ વિસ્મયી ન હતા એ જ્ઞાન્ત અને પ્રમંગોએ સાદીમા મર્વ પ્રજ્ઞ
માટે દયાના ભાવ, પ્રજ્ઞપીડનમાથી રાજ્યોને બોધ આપી વિરક્ત કરવાની, અને તહેમના
હૃદયમા તહેમની પ્રજ્ઞપ્રતિ પ્રીતિ રોપવાની ઉદાર ઈચ્છાએ ઉત્પન્ન કર્યા હતા. આ ઉપગથી
આપણે ડહી શકીએ કે તહેમનુ અખિત જીવન રાજ્યોને મક્તસ્રાવ અને પ્રજ્ઞપીડનથી દૂર
રહેવાના ઉપદેશ કરવામા વ્યતીત થયુ હતુ, અને તેથી તહેમના ગ્રન્થોમા પન્દ (= ઉપદેશ)
અને મુઆજત (= અનુશાસન) વિશેષ હોય તો શુ આશ્ચર્ય ! સાદીને પોતાના ધર્મ માટે
અતિશય મમાન હતુ અને પોતાના ધર્મના વશો શુદ્ધિ પામે એમ બહુ ઈચ્છતા ખલીદ મુન્તે
સામના અવસાન સમ્બન્ધિ એક શોકગીત તહેમણે લખ્યુ છે તે પરથી સહજ જણાઈ આવે
છે કવિનો પોતાનો હેતુ પરિસ્થિતિપણે મૃત સ્વેચ્છાચારી પ્રભુ (deopot) ને પ્રશમવાનો ન
હતો પરન્તુ અતિ બલવાન અને પરાક્રમી મહમ્મદીય રાજ્યોના વશના નાશને સ્મરી શોચ
વાનો હતો તે શોકગીતની કેટલીક ટુકો નીચે પ્રમાણે છે —

આરમાન રા હક્ક બુદ ગરૂ ખૂન બેબારહ બરૂગનીન,
બરૂ જવાલે મુદકે મુસ્તેઅસિમ અમીર-ઉત-મોમિનીન

x ૧ અમ્મા સાઈદ વશ મહમ્મદ પેગમ્બરના મરણાન્તર અલ્પ સમયે જ અર્થાત
ઈ. સ. ૬૩૨ મા આગમ્માયો હતો અને ઈ. સ ૧૨૫૮ મા અર્થાત ૬૨૬ વર્ષ પછી
અવસાન પામ્યો હતો.

અયે મહમ્મદ! ગરૂ ક્યામત શી બરૂઆરી સર જે બાક
સર બરૂ આવરૂ વૂ ઈ ક યામત દરૂ મયાને બદકબીન
નાજનીનાને હરમ રા ખૂને હનક નાજનીન
ને આસ્તાન બેચુજસ્ત વ મારા ખૂને દિલ અજૂ આસ્તીન
દીદલ બરૂદારૂ અયૂ કે દીદી શુઓકત-ઈ-અયૂત-ઉત્-હરામ
કેસરાને રુમ સરૂ બરૂ ખાકે ઓ ખાકાન બરૂ જમીન
ખૂને ફર્જાને અયે મુસ્તશા શુદ રીખતેહ
હમ બરૂ આ ખાકે કે મુસ્તાનાન નિહાદે જમીન
દગ્ગેલ બુનાબ અસ્ત અ પસ ગરૂ નેહદ સરૂદરૂ નસીબુ
ખાકે નખલીસ્તાને બતહારા કુનદ બાખૂન અજૂન
નોઅહલ્ સાયિક નિસ્ત બરૂ ખાકે શહીદાન જો કે હસ્ત
કમ તરૂ દોરત મરીશાન રા બેહેસ્ત હબરૂ તરૂ
નેહકિન અહ રુએ મુસમાની વ ગહે મહમત
મહેરૂખાન ગ દિન બે મુગદ દરૂ ફગે નાજનીન
બાશ તા ફરૂદા કે બીની રોગે ફાદઓ ગસ્ત બીજ
કેન લહદ બા રુએ બૂન આનુદલ બરૂખીનદર્શીન

નિમકલસાલના અગ્રેસર મુસ્તે' સામના રાજ્યનો નાશ થવાથી, આરમાનને જે તે જમીન
ઉપર લોહી વગમે તો, હક છે અયે મહમ્મદ જે ક યામત (Doomsday) મૃત મનુષ્યોને
કેલવાનો દિવસ હોય તો જે તે આ ગ્લેષ અને ઉહા મુકોમય અન્ત પુરવાસિની નાજની
ઓની ગર્દનમાથી વહેતુ લોહી મૂલના પ્રામણ્ય ઉભરાય છે અને અમદાન હૃદયનુ રક્ત અ
મદારા અન્તરૂમાથી ગળતુ જાય છે ઉહ અને જગ રોમના સોજરોએ અને ચીનના પાદ
શાહોએ જે પૃથ્વી ઉપર પોતાના મસ્તક મૂક્યા છે તે પવિત્ર સ્થાનનો ત્વે મહિમા અવયોક્યો
છે પેગમ્બરના કાકાના બાવકોને કતલ કરવામા આન્યા છે અને હૈમનુ શોણિન જમીનપર
છાટવામા આન્યું છે તે પછી ટિમીસ રક્તરુપી જરૂથી વહે છે, અને વહતા, બાયાના તા પી
વનની રજને રક્તમિશ્રીત કરશે સ્વધર્મ અર્થે મરનારની મમાધિઓ ઉપર અશ્રુપાત કરવો
અયોગ્ય છે કારણ જે કાઈ જે મેળવે છે તે પરમ સ્વર્ગ છે પરન્તુ મહમ્મદીય અને દયા
વાન હર્ષ, મહેરૂખાન આ હૃદય બળે છે, તે નાજનીઓના નાશથી શાન્ત થા કાય સદી
ધીરજ ધર કાય અર્થાત્ ક યામત સદી કે જ્યારે મતલિમમુખવાગા, સર્વ મૃત હૈમની
સમાધિમાથી જગૃત થશે.

(અપૂર્ણ)

સુખનસ્ હરિલાલ મુવ.

સાહિત્યકળા.

સંગીતકળા અને અભિનયકળા વિષેના લેખો ખીજી સાહિત્યપરિવર્તમાં વ્યાયા છે, સંગીત અને અભિનયનો એકી વખતે ઉપયોગ નાટકમાં વિશેષ થાય છે. એ બેઉને મુકીને સાહિત્યકળા તરફ વળવું એ નાટકશાળાની બધા હવામાંથી નીકળી બહારના પ્રુદ્ધ મેદાનમાં રરવા જેવું સુખકર છે. એ વિશાળ પ્રદેશમાં આપણે આજ સ્વેચ્છાનુસાર ફરીશું. તો તેથી લાભ થયા વિના રહેશે નહીં.

સાહિત્ય એ “કળા”ના નામને કેટલે અંશે યોગ્ય છે એ મહત્વના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતા પહેલાં સાહિત્ય અને કળા ઉભયનાં ખાસ લક્ષણ જાણવાની જરૂર છે. એક ઇંગ્લેન્ડ લેખકે સાહિત્યના બે વિભાગ પાડ્યા છે:—જ્ઞાનનું સાહિત્ય (Literature of knowledge) અને બળનું સાહિત્ય (Literature of power). એકમાં, અમુક વિષયનું જ્ઞાન આપવું એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે; બીજામાં, ભાષાના બળથી, શૈલીના જોરસાથી-વાચનારના મન ઉપર અમુક પ્રકારની છાપ પાડવી એવો ઉદ્દેશ હોય છે. એકમાં, મુદ્દાનો અર્થ સમજાવવા તરફ જ લક્ષ હોય છે; બીજામાં, અત્યંત વસ્તુના બહારના સ્વરૂપ તરફ વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે. એકમાં “શું કહેવું” એ મવાજને પ્રાધાન્ય અપાય છે; બીજામાં, “કવી રીતે કહેવું” એ પ્રશ્ન અગત્યનો ધર્મ પડે છે. એકમાં, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ વીગેરે વિષયનો સમાવેશ થાય છે; બીજામાં, શૈલી તરફ ખાસ લક્ષ આપીને જે લેખો લખાયા હોય તેની ગણતરી કરાય છે. આ બેઉ વિભાગ એક બીજાથી તદ્દન ભિન્ન નથી. જ્ઞાનનાં સાહિત્યમાં શૈલી તરફ ખીલકુલ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી અને બળના સાહિત્યમાં ભાષાથી મળતા જ્ઞાનની, ભાષાથી થતા અર્થબોધની કેવળ અવગણના કરવામાં આવે છે એવું નથી હોતું. અને એવું હોઈ શકે પણ નહીં: કારણ કે, ભાષા-શૈલી એ બહારનું સ્વરૂપ છે; અંદર રહેલું જ્ઞાન એ તેનો ખરો આત્મા છે; બેઉને એક બીજાથી તદ્દન અલગ કરવાનો પ્રયત્ન જ જૂઠાઈ ભરેલો છે. તો પણ એ બે પ્રકારનાં સાહિત્યમાં કયા ઉદ્દેશને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે તે સમજવા માટે એ વિભાગ ઘણા ઉપયોગનો છે.

“સાહિત્ય” શબ્દ કોઈક વાર ઘણા વિશાળ અર્થમાં વપરાય છે, અને તે વખતે જ્ઞાન માત્ર એનો વિષય બને છે; જોકે, “વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય” પણ ઘણીવાર તો એ શબ્દ વધારે સંકુચિત અર્થમાં જ વપરાય છે. એ અર્થમાં વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, વીગેરે પહેલાં વિભાગના વિષયોને સાહિત્ય સરીકે સ્વીકારવામાં આવતા નથી. લેખનપદ્ધતિ ઉપર જ્યાં વિશેષ લક્ષ આપાતું હોય તે સાહિત્ય, એવું સાહિત્યનું લક્ષણ સ્વીકારવામાં આવે છે, અને તેના “ગદ્ય” અને “કવિતા” એવાં બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે. કવિતા એ સાહિત્યનું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે. જનમંડળની ગૂઢ ભાવનાઓ પ્રકટ કરવામાં દેશની કવિતા એ મ્હોટામાં મ્હોટું માધન છે. જે સર્વ કોઈના હૃદયમાં છે છતાં સમજી શકાતું નથી, અને સમજી શકાય છે છતાં કહી શકાતું નથી તે સમજાવનાર અને તે કહેનાર કવિ છે. દેશમાં ગમે તેટલી સંપત્તિ હોય, ગમે તેટલું સૈનિકબળ હોય, તો પણ એ સંપત્તિ અંપત્તિ અને બળ છતાં જ્યાં સુધી દેશને

કવિ સાપડ્યો નથી ત્યાં સુધી દેશ મુગે જ છે પ્રજામાં નવું બળ પ્રકટાવનારો, નવું જીવન આપનારો, નવા પરાક્રમ કરાવનારો, નવું દેશાભિમાન જાગવનારો કવિ છે જે પ્રજામાં કવિત્વ ઓછું તે પ્રજામાં હૃદયની ઊર્મિઓ યોડી, આત્માની ઉન્નતિ ઓછી, અને પ્રજાનું જીવન મોજા, મન્દ, અને અપૂર્ણ સમજવું

કવિતાને કેટલાક રસિકકળા (fine art) ગણે છે, સાહિત્યની કળા ઉપર કેટલાક પુસ્તકો રચાયા છે, તે કળા તે શું એ બાજુએ આવશ્યક થઈ પડે છે અમુક હેતુ (સૈનદર્થ અથવા ઉપયોગ) ને માટે પોતાના વિચારને એ જ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં રાખીને વાણી અથવા કૃતિથી પ્રકટ કરવાની ક્રિયા તેનું નામ કળા, બુદ્ધિમાં ઉજ્જવતા વિચારોને, હૃદયમાં ઉભરાતી લાગણીઓને વાણીમાં અને કૃતિમાં ઉતારવા એ મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે જેમ વિચારો વધારે પ્રબળ હોય છે, જેમ લાગણીઓ વધારે તીવ્ર હોય છે તેમ તે વિચારો અને લાગણીઓનો અનેક આવરણો બેદીને બહાર પ્રકટ થવાનો અને વાણીમાં અને કૃતિમાં પરિણમવાનો પ્રયત્ન પણ વધારે મજબૂત હોય છે માણસના આંતર જીવનનું અર્થ સ્વરૂપ બ્યારે એ પ્રમાણે વાણી અને કૃતિદ્વારા તેના બહારના જીવનમાં પરિણામ પામે ત્યારે જ તેની સંસાર યાત્રા સફળ થઈ ગણાય એ ઉભય જીવન વચ્ચે અદ્વૈત સંધાવું જોઈએ તે ન સાધતા કેટલાક યુવકો પોતાના જ જીવનમાં ક્ષેત્રનું તત્ત્વ રાખીને તે દ્વારા પ્રજાકીય અભેદ-ઐક્ય-મેળવવાની, સામાજિક તેમજ રાજ્યકારી વિષયોમાં મુધાન કરવાની મિથ્યા આશા રાખે છે, એમના કે સગવડના તુચ્છ કારણોને લીધે કરવામાં આવતા કૃત્યો ઉપર કર્તવ્યતાનો ઢોળ મૂકીને પોતાના આત્માને છેતરે છે તેમાં વિચારોની શિથિલતા કે લાગણીઓની મન્દતા જોવામાં આવે છે કે નહીં તે નક્કી કરવાનો આ પ્રસંગ નથી તો પણ એટલું તો નિવવાદ છે કે દર વિચારના અને ઉત્કટ લાગણીવાળા પુરુષો પોતાના વિચારમાં, વાણીમાં, અને કર્તવ્યમાં સામ્ય જાળવી નાખે છે પોતાના આંતરના કે બહારના જીવનમાં બેદન રાખતા ઉભયને પરસ્પરતાનુકૂળ બતાવે છે, અને એ પ્રમાણે પોતાના આત્માની ઉન્નતિ ટકાવી રાખે છે, એટલું જ નહીં પણ દેશનું કલ્યાણ પણ સાધે છે એ વિચાર અને એ લાગણીઓ સમાજના અમુક માણસો (જેવા કે ચિત્રકારો શિલ્પશાસ્ત્રીઓ મંત્રીશાસ્ત્રીઓ, નટો) માં વધારે સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડી આવે છે, અને જે કૃતિઓમાં તેનો પ્રાદુર્ભાવ થતો હોય તે તે માણસોના કળા-કૌશલ્યનું પરિણામ ગણાય છે

જેવા સાહિત્યના તેવા કળાના પણ તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રમાણે બે વિભાગ છે—(૧) ઉપયોગી કળાઓ, (૨) રસિકકળાઓ—“સૂક્ષ્મ કળાઓ”—સૈનદર્થને દિવ્યગોચરતામાં લાવનારી કળાઓ (Fine arts) સૂક્ષ્મ રીતે જોતા આ વિભાગ પણ સંતોષકારક નથી, કારણ કે દરેક કળાનું કામ કર્ષણ પણ તેનો ઉપયોગ લક્ષ્યમાં રાખીને જ થાય છે દરેક સુંદર વસ્તુનો પોતાના અસ્તિત્વ માટે તેની ઉપયોગિતા ઉપર જ આધાર છે એ શીવાય, એવી સુંદર કૃતિઓના દર્શનથી જે આનંદ થાય છે તે આનંદ જ તેનો મહોટામાં મહોટો ઉપયોગ છે એ આનંદ ધણા ઉંચા પ્રકારનો છે નિર્દોષ હોવા ઉપરાંત એ બુદ્ધિને ખીલવનારો, હૃદયને વિકસાવનારો, આત્માને ઉન્નત કરનારો છે એટલે રસિકકળાઓમાં ઉપયોગનું તત્ત્વ સમાવર્ણ નથી એમ કહી શકારો નહીં તો પણ બેઉ વિભાગના પ્રધાન ઉદ્દેશ સમજાવવાને માટે, જે

તીનું કામ, ઓઝર બતાવવાનું કામ વીગેરેને ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, સંગીતકળા, અભિનયકળા આદિથી છૂટા પાડવાને માટે એ વિભાગ ધણે અનુકૂળ છે

સાહિત્યનું લક્ષણ અને સાહિત્યના વિભાગ આપણે જાણ્યા, કળાના લક્ષણ-વિભાગ પણ આપણે જાણ્યા. રસિકકળાઓમા કાવ્યકળાની પણ ગણતરી કરવામાં આવે છે એ આપણે ઉપર જણાવી ગયા એની વાસ્તવિકતા વિચારતા પહેલા કવિતાનું ખરૂં સ્વરૂપ આપણને જાણવાની જરૂર છે સામાન્ય સમજણ એવી છે કે જે છંદમા રચાયેલી હોય તે કવિતા, અને બાકીનું તે ગદ્ય એ સમજણ ખોટી છે છંદમા રચાયેલી કવિતામા પણ જો કંઈ અર્થનું ગૌરવ ન હોય, કંઈ કવિત્વનો ચમત્કાર ન હોય તો તેને કવિતાનું નામ અપાય નહીં એથી ઉત્પદ, બાણુની કાદબરી જેવા, અથવા કાલાઈન, કીકિવત્સી અને લેન્ડોર જેવાનાં જોરસાભર્યા લખાણો ગદ્યમા હોવા છતાં હેમને ઘણી વખતે વ્યાજબી રીતે કાવ્યમા ગણવામા આવ્યા છે કવિતા હૃદયમા લાગણી થયાથી પોતાની અનુભૂતિશક્તિ કે કલ્પનાશક્તિ વડે કુનીયાના બનાવો કે પદાર્થોનું સુંદર ચિત્ર આપવું અથવા તો તેમાથી અવનવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવી, તેની સુંદરતાથી વાચનારને આનંદ આપવો, અને તેના હૃદયમા પણ એવી જ લાગણીઓ જગવવી એ કવિનું કામ છે

છંદની રચનાનો સીમા કીધાથી કવિની લાગણી પ્રદર્શિત કરવામા તેને બંધન નડે છે, એવા બંધન વેદના મન્ત્રો રચાયા તે કાળમા તેમ જ અનુષ્ટુપ છંદનો જેમા ઉપયોગ થયો છે તેવા મહાભારત સમાયણુ ભાગવત આદિ ગ્રંથોના કાળમા બહુ નડતા નહોતાં વીગેરે દલીલોથી છંદની રચનાના સીમા ન અસ્વીકાર વિરે ઘણી ચર્ચા થોડા સમય પર ઉભી થઈ હતી એ ચર્ચામા ઉત્તરવાનો આ પ્રશ્ન નથી અસારે તો એટલું જ જાણવું બસ થશે કે માણુમમા જ્યારે જોરસાદાર વિચારો આવે છે ત્યારે તે પ્રકટ કરવાને માટે છંદનો ઉપયોગ તેને સ્વાભાવિક થઈ પડે છે વિચારો અને લાગણીને અનુકૂળ છંદ તે પોતાની મેળે શોધી લે છે, અને તે છંદમા કંઈ પણ શ્રમ વિના તેની કવિતા રચાઈ જાય છે છંદની રચના એ કવિની પોતાની ઉરકેરાયેલી લાગણીનું ધ્વજ છે, વ્રાયમ્ની લાગણી ઉરકેરવાનું એ એક સાધન છે એક ઇંગ્લેન્ડ લેખક કહે છે કે ‘ જોરસાવાળો વિચાર ખાસ કરીને સંગીતને અનુકૂળ બને છે ’

ગદ્ય, ખવિતા અને સંગીત એ ત્રણનો પરસ્પરને સમ્બન્ધ આપણે અહીં જ વિચારીશું દરેક પ્રજાનું પહેલામા પહેલું સાહિત્ય તે તેની કવિતાનું હોય છે કવિતામા જ પ્રજા પોતાની દૃઢ શ્રદ્ધાઓ પોતાની ઉડી આશાઓ, પોતાની તીન વેદનાઓ, અને પોતાના દિવ્ય સ્વપ્નોનો નોંધી રાખે છે જે સમયે લખવાના ચિહ્ન પણ નક્કી નથી થયા હોતા તે સમયે એ શ્રદ્ધા, એ આશા, એ વેદના, અને એ સ્વપ્નોનો સચ્ચ સ્મરણશક્તિથી જ થઈ શકે છે એ સ્મરણશક્તિમા પ્રજા પોતાની અધુરી છતાં મીઠી અને મધુર વાણી સચવાયેલી રહે એ લોભથી હેતુ સાચવણી માટે કમપાક, ધનપાક, વીગેરેની વ્યવસ્થા કરે છે ગદ્યની જુનના તેની ચેલી કરતા તેના વિષય, તેમા રહેલા વિચારોનું આશ્ચર્ય વીગેરે ઉપરથી વધારે થાય છે, કારણ કે સાધારણ રીતે અમુક વસ્તુઓ અથવા અમુક વસ્તુ વિષેના વિચારો સીધી અને સરળ

રીતે કહેવાને માટે ગદ્યનો ઉપયોગ થાય છે મંજીતમાં એથી ઉપદુ ન છે, કાંણુ કે સગી તમાં સ્વરૂપ અને વસ્તુ ઉભય એક ન છે પણ ઉંચા પ્રકારની કવિતામાં તો બેઉ તત્ત્વ એવી રીતે સમાયલા હોય છે કે તે ગ્યનાની ખુબી અંદરના વિચારોને લીધે છે કે બહારના સ્વરૂપને લીધે એ સમજી શકાય ન નહીં. “આ આનન્દ વિચારને લીધે છે” અથવા “આ આનન્દ વાણીને લીધે છે” એવો જ્યાં ભેદ પાડી શકાય ત્યાં કવિતામાં કંઈક ન્યૂનતા હોવી જોઈએ આ પ્રમાણે કવિતાનું સ્થાન ગદ્ય અને મંજીત કરતા વધારે ઉંચું છે, પણ વાણી અને વિચાર ઉભયનું સૌન્દર્ય સચવાયલું ન રહે તો ગદ્યની કે સમીતની ઉત્તરતી પકિતમાં આવી પડવાનો એને ભય છે

હવે કાવ્યમાં અને ચિત્રકળા આદિ સમિક્ષકળાઓમાં શો ભેદ છે તે આપણે શોધીશું એક સહેલાઈથી સમજી શકાય એવો ભેદ તો એ છે કે ચિત્રકળા, શિલ્પકળા આદિમાં અમુક જડ વસ્તુ ઉપર હાથથી અમુક પ્રયોગ કરવો પડે છે, એ પ્રયોગ થયા વિના યશ કૃતિ થઈ શકતી નથી, પણ કાવ્યમાં એવા પ્રયોગની જરૂર પડતી નથી સુન્દર કૃતિને માટે તો કવિ હૃદયને બાહ્ય વસ્તુની અપેક્ષા મહેતી નથી, માત્ર એ કૃતિના રસારવાદને માટે વાણીનું સાધન વાપરવું પડે છે એથી વધારે મ્હોટો ભેદ એ છે કે જેવી રીતે ખીજ કળાઓ થોડે ધણે અશે પણ દરેક માણસ ખતથી અને ઉદ્યોગથી શીખી શકે છે, તેવી રીતે આ કળા શીખી શકાતી નથી “કવિઓ જન્મે છે, બનાવાતા નથી” એ કહેવત જાણીતી છે કવિતા કવિની શક્તિ એ ઈશ્વરી બક્ષીસ છે માણસના અંતરની ભાવના પર એનો આધાર છે સાહિત્યના પુસ્તકો વાંચ્યાથી કે સાહિત્યકળાના નિયમો જાણ્યાથી એ શક્તિ આની શકતી નથી શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી કદાચ ઈશ્વરે આપેલી શક્તિ વધારે ખીજવી શકાતી હશે, કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસથી કદાચ વધારે સુન્દર રચના થતી હશે, પણ પ્રકૃતિ, મનુષ્ય, કે ઈશ્વરના રહસ્ય ગીત ગાવાની, પ્રકૃતિના સુન્દર સત્યો નિહાળવાની મનુજહૃદયના દુષ્પા ભેદો ખોલવાની અદ્ભુત શક્તિ તો કવિની પોતાની જ છે, અને એ શક્તિ જો એના અંતરમાં ન હોય તો તે મેળવવાને “સાહિત્યકળા” ના ‘પોતાના ધોધામાં ગોચા ખાવા નકામાં છે

ગમે તેવા પ્રયત્ન છતાં પણ સાહિત્યની કળા એવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાતી ન હોવાથી એટલે અશે એ કળાના નામને અયોગ્ય જણાય છે તો પણ એ વિષયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સાહિત્યક્ષેત્રના વિસ્તાર માટે, નવનવી રચનાઓ માટે, વિચારની પ્રૌઢતા માટે, અને ભાષાની ઉન્નતિ માટે જરૂરનું છે હાનમાં આપણા દેશમાં સાહિત્યસેવાને માટે ઘણો ઉત્સાહ ફેલાયો છે મુખ્યાર્થ યુનિવર્સિટીની એમ એ ની પરીક્ષામાં ગુજરાતી દાખલ થવાથી, તેમ જ ગુજરાત-સાહિત્યસભા જેવી સંસ્થાના ઉદાર પ્રયત્નથી સાહિત્ય પ્રતિના પોતાના ધર્મનું જ્ઞાન લેખિને થવા માડ્યું છે પ્રખ્યાત મેળવવાની કુદરતી ઈચ્છાને આમ કર્તવ્યબુદ્ધિએ એક દિશા તરફ વલણ આપ્યું છે, અને તેને પરિણામે “કવિ” મા કે “અધિકર્તા” મા ખપવાની તૃષ્ણા માણસને વધારે થવા માડી છે એને પરિણામે અનેક ઉત્સાહી યુવકો જોઈતા સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કવિ ને નવલકથાકાર તરીકે સાહિત્ય-સાગરમાં ઝપવાવે છે સાહિત્યના નામને શોભે એવા વિચાર જેમાં હોય કે ન પણ હોય તેવો એક લઘુ લેખ લખે છે, અને મિત્રમંડળથી ઘેરાયતો લેખક ચારે પાસથી વખાણુ જ સાંભળે છે, જો કે પોતે એ વખાણુને

માટે યોગ્ય નથી એવો વિવેકબરો જવાબ આપે છે સામાન્ય રીતે “કવિ” “તત્ત્વજ્ઞાની” એવા મહોદ્ધા મહોદ્ધા શબ્દોનો પ્રયોગ સુવાન વર્ગમાં વિનોદપ્રેમને લીધે કે કોઈખીજ કારણથી વિશેષ થતો જોવામાં આવે છે વખાણુ કનાર સારી રીતે જાણે છે કે જેટલા વખાણુ હું હું છું તેટલા યોગ્ય નથી એ ખુદ્દ છે વખાણુ સામાન્યનાર જાણે છે કે એ વખાણુનો હું જેટલો અસ્વીકાર કરું છું તેટલા બધા અસ્વીકાર જેટલી મહાગમા અયોગ્યતા નથી એ નિ સશય છે આખરે એવા નિર્ણય પર આવે છે કે “હું કવિ કે નવલકથાકાર નહીં હોઉં, તો પણ સારી કવિતા રચી શકું છું અને સારી વાર્તાઓ બનાવી શકું છું” લેખક એથી વધારે સખજ પ્રયત્ન કરે છે, અને થોડા દિવસમાં મોટા “કવિ” કે “નવલકથાકાર” બની જાય છે !!

જ્યારે કોઈ કવિતાનું પુસ્તક આપણે હાથમાં લઈએ છીએ ત્યારે આપણને કેટલો આનન્દ થાય છે ! આપણુ કેટલું જાણે છે ! આપણે કેટલી સુન્દર આશાઓ મળીએ છીએ ! ચળકતી પાખવાળા એ દિવ્ય પુરૂષ (કવિ) ની સાથે દૂરના “અનુપમ પ્રદેશો ઝગકતા” જોવાને આપણે લલચાઈએ છીએ પણ થોડેક જ આગળ ગયા પછી આપણને એમ માનૂં પડે કે એ પુરૂષ તો હુમસમાં જ આચડ્યા કરે છે અને એક વાદળ પરથી બીજા વાદળ પર કૂદકેલા કંઈ કરે છે, પેલા દિવ્ય પ્રદેશોના માર્ગે એણે જ દેખ્યો નથી તો આપણને તે દેખાડે ક્યાથી ? જે ભૂમિને દિવ્ય પ્રકાશ જોવાને આપણે ઈચ્છીએ છીએ તે એ બતાવી શકશે નહીં, ત્યાંની સ્વચ્છ પોષક હવા આપણે પામીશું નહીં, ત્યાંના અમૃતરસનું પાન આપણે કરી શકીશું નહીં, તો આપણને કેવી નિરાશા થાય ? મ્હકે એવો જ અનુભવ નૂતન કવિની કોઈ કોઈ કવિતા વાચતા આપણને નથી થતો શું ?

રસિકકળાઓના મર્મમાન્ય નિયમો તરફ હૃદય દાખવવામાં ન આવે તો આમ થવાનો મભવ કદાચ ઓછો રહે. એ સમગ્રી કળાઓનો એક અગત્યનો નિયમ એ છે કે દરેક કળા વાને પોતાની કૃતિ પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ યદ્યપે નહીં, પણ તેને અનુકૂળ યદ્યપે, તેનું સાહાય્ય લઈને, કરવી સહિના નિર્માણની મહેતુકતા સ્વીકારીને તે હેતુને અનુકૂલ વર્તન રાખવું ઈચ્છિતા નિયમને અધીન રહેવું, અને મિથ્યા ભૂર્પે-ચોક્તો ત્યાગ કરવો એ જેમ સામાન્ય મનુષ્યને માટે હાપણુ બરેણ છે તેમ જ કલાવાને પોતાની કૃતિમાં પ્રકૃતિનું સાહાય્ય લેવું, પણ તેના અચળ નિયમોની વિરુદ્ધ ચાલવું નહીં એ જરૂરું છે દરેક કાર્યમાં આપણે કેટલા પ્રકૃતિને આધીન છીએ ! ઘર બાંધવામાં, ઓળાર વાપરવામાં, કોઈ પણ ઉપયોગી કામમાં માણસને પ્રકૃતિના નિયમોનું ઉલ્લંઘન નહીં, પણ પાલન કરીને જ પોતાનું કામ કરવું પડે છે રસિકકળાઓમાં પણ એમ જ છે મોટા કૃતિને માટે આપણે તે બનાવનારના ધણા વખાણુ કરીએ છીએ, પણ ખરૂં જોતા તો એ કૃતિનું અડધું પોણું કામ કરનાર તો માણસ નહીં, પણ પ્રકૃતિ પોતે જ છે પ્રકૃતિના નિયમોને આધીન રહીને તેનો પોતાની કૃતિને અર્થ લાભ લીધો એ જ તેનું કૌશલ્ય વશ્તુત્વની કળા જાણનાર પોતાના મનથી મક્કવાય છે કે મ્હં અમુક બાપણુ કીધું, અને મ્હારી તે કૃતિ આવી સુન્દર નીવડી પણ વસ્તાના સરીરનું બન્ધારણુ, તેનો અવાજ, તેની આખ, તેનો ચહેરો, એ સઘણુ પ્રકૃતિનું આપેલું સાહાય્ય બાતન કરો, એ પ્રસંગથી જ લોકના મન કેવા ઉત્તરમાં હતા અને સામજીવાને તે કેવા અનુકૂળ બની રહ્યા હતા, એકના

મનની અસર બીજા ઉપર-એવી રીતની આપણેથી કેવુ તગ ખેંચાણ થયું હતું તે યાદ કરો, અને પછી કહો કે વક્તાને કેટલો યશ ઘટે છે । । । નિઃસંશયતાના સમ્બન્ધમાં આ નિયમ વધારે વિસ્તૃત અર્થમાં સમજવાનો છે દરેક કૃતિઓ બનાવવામાં માણસે પોતપોતાની કૃતિથી અલગ રહેવું અને પોતાના ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વને ડારે મૂકીને એ કૃતિમાં વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યને જ પ્રવર્તવા દેવું, જેથી તે કૃતિ અમુક દેશમાં કે અમુક માટે જ નહીં પણ સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં વખણાય તેવી થાય, એવી સ્થિતિમાં રહીને બનાવાયેલી કૃતિની સઘળી ખુબીઓ બનાવનાર જાતે જ સમજી શમ્તો નથી, કારણ કે બનાવતી વખતે તેણે પોતાનું વ્યક્તિ તરીકેનું ચૈતન્ય પ્રકૃતિમાં-વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યમાં-ડુબાડી દીધું હોય છે એકસપીયર જેવા મહાન કવિઓની કૃતિ આવા પ્રકારની છે

રસિકકળાઓ જે સૌન્દર્યને ઇન્દ્રિયગોચરતામાં લાવે છે તેના સ્વરૂપ વિષે તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં ઘણો મતભેદ હતો હવે તો એવું માન્ય થયું છે કે પદાર્થોના અણની અમુક પ્રકારની વ્યવસ્થા માત્રમાં નહીં પણ તેથી મનુષ્યના હૃદય ઉપર થતી અસરમાં જ સૌન્દર્યનું ખાજું નહેલું છે સુંદર કૃતિથી થતો આનન્દ તે અનુભવથી-નકલ માત્રથી-થતો આનન્દ નથી પણ બે વસ્તુઓ આત્મન્ત બિન હોવાનું ગાન છતાં તેઓનાં કળાને પરિણામે દેખાતા સામ્યથી થતું આશ્ચર્ય-એ બે તત્ત્વોનાં મિશ્રણથી એ આનન્દની નિષ્પત્તિ છે ચિત્રપટ પર આસેખેલી આ કૃતિથી, પથર પર અતરેલી પ્રતિમા જોતાં આપણે તે ચિત્રપટ કે તે પથરનું ખર્ચ સ્વરૂપ ભૂલી જઈએ છીએ એમ નહીં, પણ ચિત્રપટ અથવા પથરનાં અને મનુષ્યદેહના સ્વરૂપમાં રહેલો ભેદ અને એ ભેદ ચીરોને કલાવિધાન કે આજોધું સામ્ય એથી જ આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ અને આનન્દ અનુભવીએ છીએ ક્યાં આ નિર્જીવ ચિત્રપટ ક્યાં આ જડ પથર અને ક્યાં આ સજીવ અને સચેત મનુષ્ય । । છતાં કલાવાને પોતાના કૌશલ્યથી એ ભેદ વચ્ચે કેટલું સામ્ય આજોધું છે । એ વિચારમાં સમજો આનન્દ સમાયેલો છે

(અપૂર્ણ)

ગ્રાહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

હા ! નષ્ટ જો કરવી જ તો શીદ સૃષ્ટિ તું રચતો પ્રભુ ?

(એક મનોદશા—A mood.)

(ચતુર્થ)

શું ? જન્મતું ને જીવતું તે માત્ર મરવા કાજ છે ?
શું ? પ્રાપ્ત કરતું, રક્ષતું, હા ! સર્વ તે ખોવા જ છે ?
શું ? પામવાં સુખવૈભવો તે દુઃખ ભોગવવા હશે ?
શું ? રાત્રી તું ને દાસ્ય કરતું તે ખરે ! રૂપ જ છે ?

શું ? બાંધવો સંબંધ તે-રે દાય !—શું તુટવા હશે ?
શું ? સ્નેહીતું સંલગ્ન થાવું-હા !—છુટા પડવા જ તે ?
શું ? આશ મોટી ધારવી બમાય તે થાવા હશે ?
શું ? કાર્ય મોટાં આદરે નૈશ્વલ્ય થાવાને જ તે ?

શું ? ઉગતું ને ખીલતું રે ! પુષ્પતું ખરવા હશે ?
શું ? દીપ્ત થાવું દીપ્તું નિઃસંક હોલાવા જ તે ?
શું ? ઉદિત થાવું સર્વતું તે અસ્ત થાવાને હતું ?
—હા ! નષ્ટ જો કરવી જ તો શીદ સૃષ્ટિ તું રચતો પ્રભુ ?

મુંબાઈ-ગિરગામ.
તા. ૮-૬-૧૯૦૮.

} ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

જીવન સંકલિતા

“ પરદુઃખે જે દુઃખી જનસમાજને જે સુખી

“ પર જ્ઞાતાં જેહને તે જ મુક્ત જન્મના ઝલુથી.

x x x x

નયીં જીવન વેલી કદાપિ સીંચાતી
ને બન્ધુ પ્રેમ વીણા મુંઢાતી.

પરાતે આત્મા ન કદાપિ હર્ષ લેતો
જનમંડલ કાજ તન અર્પતો

અવનિમાં દેહ ધરાયે સ્વાર્થના પરમાર્થે
આમ જ ભગવત્ શ્રી રાયે,

ફલદ્રુપી માતૃભૂમિના સેવક આપણુ જો
માતૃદેહા ઉન્માત આપણુ હો

દેશલલિત સેવકના વદને વાંચજો, બણજો
દેશ પ્રેમ-ભક્તિ પાઠ ઓ

આ દેશ દેવાંશી ગુલાબ ફુલ છાળ જો
તે જ માટે દિલ દુલ કરજો

સ્વકાજ લઈ માતૃકાર્યે દીન વાતીત કરજો
ને જીવ્યું સફલ કરે બન્ધુ ઓ !

“ વિહારી. ”

જન્તુવિદ્યા.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૬ થી.)

વિવિધ ઉદ્યોગોમાં જન્તુનો ઉપયોગ.

જે ખોગક ઉપર જન્તુઓ જીવે છે તે અનેક પ્રકારના છે. પ્રાણી-અગર વનસ્પતિ પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થતી લગભગ દરેક વસ્તુ એમના ખોગક તરીકે કામમાં આવે છે. જન્તુમાં કેટલીક એવી જાતો છે કે જે અમુક જાતના ખોગક ઉપર જ જીવે છે, અને તેથી કરી તેમનું જીવન સાંકડું હોય છે. પણ ઘણો ભાગ એવો છે કે જે ઘણી જાતના સેન્દ્રિય બહુ તરવોવાળા પદાર્થો ઉપર જીવી શકે છે. જેમ જેમ એ પદાર્થ ખાતાં જાય છે તેમ તેમ તેમાં તેઓ રાસાયનિક ફેરફાર કરે છે. આ ફેરફારો ઘણું બાજે એવા છે કે જેને રસાયણશાસ્ત્રીઓ વસ્તુ કોઈ જવા, બગડી જવા, અગર ચડી જવા તરીકે ઓળખે છે. એટલે કે જે પદાર્થ એમનો ખોગક થાય છે તે પદાર્થને જન્તુઓ રાસાયનિક રીતે નર્મ, પોચો અગર છૂટા કરે છે; તે તે ખોરાક અગર પદાર્થનાં અણુઓ અગર રજકણોને છૂટાં કરી નાંખે છે. જે રજકણો પ્રથમ એક એકની સાથે જોડાયેલા હોઈ વસ્તુનું જે મૂળ સ્વરૂપ હોય છે, તે રજકણો આમ છૂટાં થઈ જે સ્વરૂપ થાય છે તેનું જ નામ રાસાયનિક ફેરફાર. આ પરમાણુઓને છૂટાં કરી નાંખી એટલે કે વસ્તુને પોચી કરી નાંખી રાસાયનિક ફેરફાર કરવાની જન્તુની જેમ એક વિનાશક શક્તિ છે તેવી જ એ છૂટાં થયેલાં પરમાણુ અગર રજકણોને બીજા તબક્કાના સ્વરૂપમાં એકઠાં કરવાની બીજી એક ઉત્પાદક શક્તિ પણ એમનામાં રહેલી છે, અને આ ફેરફારો એમની જિંદગી અદ્યતન શક્તિને લીધે બહુ ઝડપથી થાય છે.

ઉપર બતાવ્યું તેમ જન્તુઓ વસ્તુને કહોવાશવવાનાં કામનાં છે એટલું જ નહિ પણ એમની વિશેષ કીમત તો એમનાં જીવનથી જે કાર્ય થાય છે, એમની ઉત્પાદક શક્તિવડે જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તે છે.

પ્રથમ, જે ઉદ્યોગો, વસ્તુને કહોવાગવી કરવામાં આવે છે, તે લઘુએ. આ ઉદ્યોગો, ઉપર બતાવી તે પ્રમાણે જન્તુની કહોવારાવવાની શક્તિને લીધે જ થાય છે. બાગ્યે જ કોઈ એવો પ્રાણી કે વનસ્પતિ પદાર્થ છે કે જે એમની આ નરમ કરવાની અગર વિનાશક શક્તિ સ્કામે અટકાવ કરી શકે. અને ઉદ્યોગ કરનાર પણ એમની આ શક્તિ ઉપર જ આધાર રાખે છે.

શાજનો ઉદ્યોગ—સણ, એ અમુક જાતના છોડ, જેને સણના છોડ કહે છે, તેના અમુક રેસા છે. એ છોડનું થડ વગેરે તમામ લાકડાનો બાગ રેસાનો બનેલો હોય છે. પણ તેમાં જે જાતના રેસા હોય છે. ઘણો ભાગ બરડ રેસાનો હોય છે, જે કંઈ ઉપયોગના હોતા નથી. પણ જે રેસા ઉપયોગી અગર કીમતી છે, તે આ બરડ રેસા તથા લાકડાના બીજા ભાગ સાથે, એવા બળી ગયેલા હોય છે કે જેને કોઈ મુત્તવડે છૂટા પાડવા અશક્ય છે. આ રેસા

અગર તન્તુ તથા લાકડાનો ભાગ, ઘણું કરી salt of calcium અને pectinic acid નામના પદાર્થથી એકઠાં બાંહેલાં હોય છે. આમ હોવાથી એમાં રહેલા ઉપયોગી, કીમતી રેસા, જેમાંથી કપડાં વણાય છે, તે છૂટા કરવા સારૂ શણુના છોડને પ્રથમ પોચો અગર નરમ કરવો જોઈએ. એટલે કે જે પદાર્થને લીધે લાકડાનો ભાગ તથા રેસા એકઠા બાંહેલાં હોય છે તે પદાર્થનાં રજકણોને છૂટાં કરવાં જોઈએ. અને તે હમેશા આ જન્તુની મદદથી થાય છે. શણુના થડ અગર લાકડાને. તેમાં અગર સારૂ કરી કેટલોક વખત બીનાશમાં, અને કેટલોક વખત તડકે, એમ બીના સૂકી પ્રયોગ કરવામાં આવે છે; જેથી કરી એમાં જન્તુઓ ખડુ જલ-દીથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલીક વખત ફક્ત ઝાકળ અગર વરસાદમાં પણ રાખવામાં આવે છે. અને કેટલીક વાર દસથી ચૌદ દિવસ સુધી છેક પાણીમાં જ બોળી રાખે છે. વળી ત્રીજી રીત એવી છે કે જે પાણીમાં એને બોળવામાં આવે છે તે પાણીને ૭૫ થી ૯૦ ડિગ્રી ફેરેન્હીટ સુધી પચાસથી સાઠ કલાક સુધી ગરમ કરે છે અને તેમાં કેટલાક રાસાયનિક પદાર્થો નાંખે છે. આ બધાનો પરિણામ એક જ થાય છે. એટલે કે બીનાશ અને ગરમીથી, ગરમીના માપ અને બીજી અનુકૂળ પ્રતિકૂળ સ્થિતિ પ્રમાણે, એમાં વહેલાં અગર મોડાં, જન્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે એમાં કહોવાણુ ઉત્પન્ન કરતો આયો સારૂ થાય છે; જે, રેસાઓને એકઠા બાંહેલાં રાખનાર ચીકણા પદાર્થને નરમ કરે છે. આ ક્રિયાને ઈંગ્લેન્ડમાં 'રેટિંગ' કહે છે, અને તે પરિપૂર્ણ થયા પછી લાકડું એવું પોચું થઈ જાય છે કે રેસાઓ સહેલાઈથી છૂટા કરી શકાય છે. આટલું થયા પછી ઉપયોગી રેસા છૂટાં કરવાને મહેનત કે વખત લાગતો નથી. પણ જે વખત આ છોડ અગર લાકડું રોડે છે અગર કોણ છે તે વખત એમાંથી કુર્ગધ મારે છે અને જે કોહેલો પ્રવાહિ પદાર્થ પાછળ રહે છે તેનું કીમતી ખાતર બને છે.

જૂદનો ઉલોગ—જૂદ અગર જે જાતના શણુમાંથી કાચળા, ચાદરાં, પડદા વગેરે જાડો વણાટ કરવામાં આવે છે તે પણ એ જ પ્રમાણે જન્તુની મદદથી જ થાય છે. અત્રે કહેવું જોઈએ કે આ જૂદનો હજારો રૂપિયાનો ઉલોગ આપણે અહીં બંગાળામાં તેમ બીજા દેશોમાં પણ ચાલે છે. શણુની માફક જૂદ, એ શણુના છોડની અંતરછાલના રેસા છે. અને આ રેસા પણ શણુની માફક જન્તુ વડે કહોવાણુ ઉત્પન્ન કરી છૂટા કરવામાં આવે છે. પણ આને કહોવારાવવાની ક્રિયા જરા જૂદી છે. જૂદને સાધારણ રીતે કુડમાં કહોવારાવવામાં આવે છે અને કેટલીક વાર લાંબા વખત સુધી નદીમાં પણ નાંખી મૂકે છે.

હીંડીના ચિમ્મડ અગર મજબૂત રેસા પણ આવી જ રીતે છૂટા પાડવામાં આવે છે.

નાળીએરનાં છોડાંમાંથી પણ એ જ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. અને તેમાંથી દારડાં, બ્રશ, સાદડીઓ વગેરે વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે.

ઉપર બતાવેલ દરેક પ્રકાર અગર ક્રિયામાં આયો આવી વસ્તુ નરમ થઈ જાય છે. કહોવાટ એ દરેક જાતના વનસ્પતિ પદાર્થના બાજને અસર કરે છે. અને તે લાંબો વખત ચાલે તો અંદરના રેસા અગર તન્તુને પણ નુકસાન કરે છે. એટલે કે વધારે શણુ દીધાથી અંદરના રેસા પણ એટલા બધા નરમ થઈ જાય છે કે કંઈ કામના રહેતા નથી. જે ઉપરથી એમ પણ

યાય છે કે આને બદલે માત્ર કોઈ યન્ત્ર વડે રેસા દૃઢ થઈ શકે એમ યાય તો વધારે સારૂ, પણ આલુ કોઈ યન્ત્ર કે સાધન દ્વારા શોધી કઢાય નથી.

૨૫-૨૭ અગર પાણી ચૂસવાની વાદળીઓનો ઉદ્યોગ-વાદળીઓ બનાવવામાં પણ જનનુઓનો કંઈક આવેલો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે વાદળી એ ફક્ત એક જાતના દર્દિ યાઈ પ્રાણીનું તન્તુવાદ્ય બોખુ છે જ્યારે એ પ્રાણી કુવતું હોય છે ત્યારે એ બોખુ એ પ્રાણીના નરમ ભાગો અગર અવયવોથી તદ્દન ભરેલું હોય છે પણ વાદળી બનાવવા સારૂ આ નરમ સેન્દ્રિય ભાગો એમથી કાઢી નાખવા જોઈએ, અને તે એને સડાવવાથી સહેવાઈથી થઈ શકે છે તેથી એ નરમ પદાર્થોથી ભરેલા બોખાને તડે નામે છે એટલે તે અદરના પદાર્થો તરત શકી જાય છે એટલે કે જનનુઓ એમાં દાખન થઈ જાય છે અને નરમ ભાગોને તદ્દન કઢોવરાવી દૂટા કરી નાખે છે આમ થયા પછી બોખાને ઘોઈ નાખતા એ પદાર્થો સહેવાઈથી નીકળી જાય છે અને બોખુ બોખુ થઈ જઈ વાપરવા જેવી વાદળી બને છે

આમકુ તૈયાર કરવાનો ઉદ્યોગ—આમકુ કમાવવા અગર ટ્રેડવાની ક્રિયા ટ્રેડ રાખા મનિક છે પણ ખાસ કરીને અમેરિકામાં એ ક્રિયાના અમુક ભાગમાં જનનુનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે સુકવેલું આમકુ જે કમાવવાનું હોય છે તેની ઉપરની આમકી પ્રથમ કાઢી નાખવી જોઈએ, અને એટલા માટે આમકાને પલાળતુ તથા નરમ કરવું જોઈએ આ કારણથી કેટલેક ઠેકાણે એને રાસાયનિક પદાર્થોમાં બોમે છે અને કેટલેક ઠેકાણે પાણીમાં નાખી તે પાણીને આમકુ કદકદી જતા સુધી જરા ગરમ કરે છે આમ કદકદી જવાથી આમકુ તદ્દન નરમ થઈ જાય છે એટલે છરી અગર ચાકુથી ઉપરની આમકી વાળ સાથે મહેતાઈથી નીકળી શકે છે આમ આમકુ તૈયાર કરવામાં અગર કમાવવામાં પણ જનનુની મદદ લેવી પડે છે

એ જ પ્રમાણે માઈટ્રિક એસિડ (citric acid) વગેરે બનાવવાના ઉદ્યોગો જનનુના જ હોવાથી-જનનુની જ મદદથી યાય છે

જનનુની ઉત્પાદક શક્તિથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોના કરવામાં આવતો ઉપયોગ.

આ પ્રમાણે જનનુઓની ફક્ત કઢોવાણુ ઉત્પન્ન કરવાની અગર સડાવવાની શક્તિ, નહાના મોટા યજ્ઞા ઉદ્યોગોમાં ઉપયોગી યાય છે પણ સુખ્ય તો એમની ખીણ જે ઉત્પાદક શક્તિ, તેથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો ખુબ ઉપયોગી અને કીમતી છે જ્યાં જ્યાં જનનુઓ સેન્દ્રિય પદાર્થમાં દાખન યાય છે અને તે ખાય છે તે તમામમાં નવીન ગસાયનિક મિશ્રણો ઉત્પન્ન કરે છે અને તે મિશ્રણો ઘણે ભાગે કઢોવાણુમાંથી યાય છે પણ કેટલેક અંશે એમની ઉત્પાદક ક્રિયાને લીધે પણ યાય છે આ મિશ્રણો જૂદી જૂદી જાતના હોય છે એક જ પદાર્થમાં જૂદી જૂદી જાતના જનનુ દાખન થવાથી એક જ જાતના મિશ્રણ ઉત્પન્ન થતા નથી એટલું જ નહિ, પણ એક જ જાતના જનનુ જૂદી જૂદી જાતના પદાર્થમાં દાખન થતા, જૂદા જૂદા કાર્ય અગર પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા રાસાયનિક મિશ્રણમાં કેટલાક ઝેરી હોય છે અને કેટલાક નુકસાનકારક હોય છે કેટલાક વાયુ રૂપ હોય છે,

નહિ એવાં જન્તુ દાખલ થઈ જવાથી વિવિધ મુકદ્દમાં કરે છે. જન્તુઓ, સર્વજ્ઞ હોવાથી રૂઝ ફળાદિ, ખોરાક (રોંધેલું ધાન, માંસ) અથવા શાક તરફથી વિગેરે વસ્તુઓ ખાસ સંભાળ વિના લાંબા વખત સુધી એમને એમ રાખી સકાતી નથી. આમ હોવાથી, દાલના વખતમાં, એવો વસ્તુઓ બગડ્યાં વિના, લાંબો વખત એમની એમ રહી શકે એવી ક્રિયાનો એક બહુ જ અંગત્યનો ઉદ્યોગ થઈ પડ્યો છે. એ ક્રિયા બહુ સરળ છે. જે વસ્તુ એવી રીતે રાખવાની હોય છે તેને પ્રથમ બહુ ગરમ કરી, તરત, ચારે તરફથી કાચ અગર બીજાં એવા કોઈ પદાર્થ વડે એવી રીતે બંધ કરી દેવી કે જેમાં લેથ પણ હવા દાખલ થઈ શકે નહિ. આમ, પ્રથમ ગરમ કરવાથી એની અંદર કંઈ જન્તુ હોય તો તે મરી જાય છે અને તેમ થયા પછી તેમાં હવા પેસી ન શકે એવી રીતે બંધ થવાથી બહારથી બીજાં જન્તુઓ દાખલ થતાં અટકે છે. જન્તુને લીધે વસ્તુ કોહી જાય છે તો આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો તે કદી બગડે નહિ. એ જાણવા જેવું છે કે જન્તુથી વસ્તુ બગડી અગર કોહી જાય છે એ વાત સહેજ પણ જાણવામાં આવ્યા પહેલાં, મોકલે બગડે નહિ એવી રીતે સંભાળી રાખવાની ક્રિયા ગયા સૈકામાં શોધી કાઢવામાં આવી હતી. પણ હવે તો આ વાત બરાબર જાણવામાં આવ્યા પછી, પાછલાં ચોરાં વર્ષોમાં આ સંબંધી ઉદ્યોગમાં બહુ અગત્યનું જેવો વધારો થયો છે. અને જૂદી જૂદી જાતનાં રૂઝ ફળાદિ તથા બીજાં ખાવાની વસ્તુઓને, નવા શાસ્ત્રીય શોધ પ્રમાણે, વધારે સારી રીતે રાખવામાં આવી એના એવા મહોલ ઉદ્યોગો ચાલે છે કે જેમાં લાખો રૂપિયાની મૂકી રોકાયેલી છે.

ખાવાના પદાર્થમાં જન્તુઓ કેટલીક વખત કામનાં છે પણ સાધારણ રીતે એવા પદાર્થોમાં જન્તુઓ ઉત્પન્ન થતાં અટકાવવાં એ પણ જરૂરું છે. અને તેટલા સારા અને તડકે જેવું જોઈએ અગર રાંધવું જોઈએ અથવા તો બરફમાં રાખવું જોઈએ અગર તો એવો કંઈ ઉપાય કરવો જોઈએ કે જેથી એમાં જન્તુ દાખલ અગર ઉત્પન્ન થતાં અટકે. જાન તડકે નાંખીએ છીએ તે એટલા જ સારા, ઘણી ખાવાની વસ્તુઓ મીઠામાં નાંખી તડકે મુકવીએ છીએ તે પણ એ જ કારણથી, અને દૂધને તાપમાં ન રાખતાં ઈંડકમાં અગર પાણીમાં રાખીએ છીએ તે એને જ લીધે. કેટલાંક ધાન મોઈ રાખવામાં આવે છે: કેટલાંકમાં લીંબાના પાંદડાં તો કેટલાંકમાં રાખ, કેટલાંકમાં પારો તો કેટલાંકમાં કંઈ, એમ જૂદી જૂદી વસ્તુ પ્રમાણે જૂદી જૂદી તરફના ઉપાયો કરવામાં આવે છે, તે આ જન્તુથી શળી જતું, બગડી જતું વગેરે ઉપદ્રવોને અટકાવવા સારા જ. આપણા લોકને જન્તુ સંબંધી સ્પષ્ટ કે શાસ્ત્રીય સમજણ નથી પણ કેટલીક વસ્તુને અમુક રીતે રાખીએ તો બગડે નહિ એ તો સર્વના જાણવામાં હોય એમ જણાય છે. પણ આપણામાં દાલ ચાલતા આ તમામ ઉપાયો ખરા છે કે કેમ અગર કેટલે અંશે ખરા છે, અગર તો એથી વધારે એકસ અને સરળ ઉપાય થઈ શકે એમ છે કે નહિ એ તો જન્તુ વિદ્યા સંબંધી જ્ઞાન થાય તો જ જણાય એમ છે.

(અપૂર્ણ.)

“સાધન્ત.”

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિમ્મલ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, કુખીયાને આશીર્વાદ છે અને ટુંકામાં મનુષ્ય માનવું છતાં છે.

શુભ યથેલી યાદદાસ્ત, શુભ યથેચ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મેળજને પુષ્ટિ આપવા માટે, ચોંતવણીઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોકી સુચારક માટે આતંકનિમ્મલ ગોળીઓ બિનદરીફ હતાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની રબી ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માસિક, આતંકનિમ્મલ આપધાલક—સ્થાપિત ઇસ્તીસન ૧૮

હૈડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ મુબાઈ કાવકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબઈ.	કલકત્તા	પુના-સીંગી	વડોદરા,	અમદાવાદ
કાલકાદેવીરોડ	હેરીસનરોડ	બુધવારપેઠ	રાવપુરા	રીચીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

ભગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ ગુજરાતી જાપાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુગ્ધરોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્કળ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ કેમી આજ પેઞી લગભગ ૮૦ હારમ પૃષ્ઠ પાકે કિમત રૂ ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાંચ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

લવાજ્ઞા.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ક્ષીઓ (૫) ગ્રન્થાલયો
માના મારતરો, (૬) તાગાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોરટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે માત્ર પોરટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦ ૬-૦ મોકલના
રૂપા કરવી બીજા વર્ષ માટે રૂ. ૦-૧૨-૦. ત્રીજા માટે ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોરટેજ સાથે)

છૂટક નકલ ન્દાના અંકના રૂ. ૦-૪-૦ "

" મોટા અંકના " રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

૧. વગર સહીના અને તાન્ત્રીની સહીના સેજો માટે તાન્ત્રી જવાબદાર છે
૨. "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના સેજો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
૩ જવાબદાર છે

અન્ય સર્વ સેજો માટે તે તે સેજોના કર્તા જવાબદાર છે

- ૪ કોઈ પણ સેખતુ અસલ સખાણુ-એ સેખ "વસન્ત" માં દાખલ કરવાનો ના કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણ એ સેખકને પાણુ મોકલવાને અમે બધાતા નથી

સમાપ્રાર્થના.

વસન્તના અંકો ચઢી ગયા છે તે જાનત અમારા ઉપર અમારા માલકો તરફથી
પુષ્કળ ઠપકા આવ્યા છે, અને હજી પણ યોડોક વખત આવશે અમારા વિસબનો
પ્રિયારો કે બચાવ ન કરતાં મુગે મોઢાંએ એ ઠપકા સહન કરવા એજ અમારા હોવાનું
ખર્ચ પ્રાપ્તિત છે એથી વિશુદ્ધ બની અમે અપાર્થ કર્તા પયોગિત કરી છોકીએ રોકતી
જ પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના છે. તાન્ત્રી.

પારસી કવિ અરદેશર ફરામજી ખમરદારનાં
કાવ્યોત્તુ ત્રીજું પુસ્તક

"પ્રકાશિકા."

પ્રગટ કરનારાઓ મેસર્સ ટી.ડી. અક્ષેષરીઆ સન્સ ફાઉન્ડેશન પ્રેસ, મુંબાઈ, અને
સમગ્ર જાણીના પુસ્તકો વેચનારાઓ મારફતે મળશે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦. ટપાલ ખર્ચ
આનો બેના વધુ

એજ કવિના આગલા પુસ્તકો કાવ્યરસિકા (ઘટાડેથી કીમત રૂ. ૧-૮-૦) અને
વિલાસિકા (કીમત રૂ. ૧-૮-૦) ની માત્ર યોડીજ નકલો બાકી છે, જે પણ ઉપલબ્ધ
હોજીએ મળશે (૧-૨)

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मत्त्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्

पृथ ७, अंक ५.

[भासिक.]

अधेष्ठ, सप्त १८६४.

प्राणेश्वरी.

सुन्दर मन, सुन्दर तन, मोन्दयेंश्वरी ! (२)

सौन्दर्यश्वरी । मधुरि, मधुर्यश्वरी ।

हृदय प्राणु ध्वरी ।

सुधा सर्वस्व ध्वरी ।

हृदये

मदये

हृदये प्रणयप्रवेशी । सुन्दर. १

लावित्ये, लावण्ये, प्रसन्नपणु तु सभर नरी !

रसनी अपूर्व 'जरी ।

रवि दाव भावे करी ।

अद्विष्ट ते वृत्ति करी ।

रसिनी,

छविनी,

उभंगिनी, तु रंगिनी परी ।

सुन्दर २

નહિ, નહિ, નહિ, ભેદ ભાવ તું અદ્રવ્ય કરી,
 પ્રપચ્ચથી પરી,
 ગુણ પરિમલે રુદ્રી,
 યૌવન વસન્તે ચિરમ્ભરી,
 હસરો,
 રસરો,

[વલસરો, તું તું હું-માં હરિ ॥૧ મુન્દર ૩

તા. ૨૯-૨-૯૬
 મુખા ।

}

હરિલાલ હર્ષદરાય દ્રુવ.

આશ્વાસન

૧.

થઈ શી વાદળિ ઝાંખી આ ।
 અરે । ધન ઘેડ દહિને ચડયા ।
 અચળ તારો છવાઈ ગયો ।
 ગાજવીજથી અન્ધાર થયો ।

૨.

પડી આવી આ યોતરૂંધી ।
 દરીકરમાં રહો લક્ષ્મી ।
 સરસ્વતી, 'હે પ્રસન્ન હરિ' ।
 અખૂટ ભંડાર રહો 'હે ભરી' ।

૩.

નહો, નહો, ઝાંખ દહિને રે ।
 અચળને, ન ચળવે કોઈ રે ।
 નહો હર્ષ, શોક, એ દહિને રે ।
 નથી ચડતી, ન પડતી રે ।

૪.

થયો પિંજરેથી છૂટા તે,
 કરે તે ઘેર ગજન રે ।

નથી દિલ્ ઉદાસ જસએ રે ।
ધિરજ-મણી-દાર સુદાવે રે ।

૫.

પ્રશામતી, સ્વાર્થી દુનિયા છે ।
કમળ, જળ, જેમ અળગા રહે ।
અપાપીને પાપ નવ લાગે ।
જગત બોલો, બહે બેલો ।

૬.

સૂર્યને-

નથી જાંખી રજે અડતી,
ચલે તારો, નહીં ડરથી.
નહીં છોડે, હરિ । સત્ય તો,
નિરર રહે, ચન્દ્ર । નિર્ભય હો ।

તા. ૧૪-૪-૮૬.

મણિલક્ષ્મીજી

સંધ્યા,

(મંદાકાંતા)

૧.

જાળા જાંચા ક્ષિતિધરતણા સિંખરો બ્યોમ ચુંખી
પત્રે પુષ્પે સુરભિ, વિટપો પાદપોતી ઝમૂમી;
ત્હેમાં બહેતી રમતી કરતી જાન મંજુ સરિતા
જાણે જાતી મુદિત હલ્લે નાથ જેહે વનિતા.

૨.

સર્પાકારે વહતી હસતી ધારતી કે તરંગ
જેતુ પીએ સચિલ, કરતા સખદ મંજુ વિહંગ;

ધીમે ધીમે' વહિ મધુરતો સિંચતો' ગંધવાહ
નાચે કૂદે વિભવં ચઢને વન્ય' વાતાયુશાવ.

૩.

ટૂંકે મીઠી ચર્મ સહુ સ્થળે રેડતી' શાંતિ સુધા
ઝોઢી સાડી લોલોં વનભૂંએ થાય નિસ્તેજ પૂષા;
શીકારીના ભયથી હરિજો દોડતા શ્વાસ લેતા
ભૂખ્યા ત્હોયે તુલુ ન ચરતા વારિ પહીકે ન પીતા.

૪.

ઝડી બોમે વિહગ તરમા આવતા બાલ પાસ
ઝીણુ ઝીણું' તિમિર દોસતું આવતું આસપાસ;
સંધ્યા પીલી મધુર હસતી અભુદોને ખસેડી
રખા વારિ જલનિધિ તણા સ્વચ્છ રંગે સુનેરી.

૫.

જૂઠા જૂઠા અળહળગતા રંગ તે માલિ આવે
વાતો ધીમે અનિલ, જલમા ત્હેનો છાયા નયાવે.
બાલા કે તે પ્રતિ નિરખતી વારિમાં ન્હાતો ન્હાતી
તે સંધ્યાના વિવિધ નિરખી રંગ સાનદ થાતી.

વડવાણુ શહેર. }
તા. ૯-૭-૧૯૦૮.

હિમ્મતલાલ જગન્નાથ.

સ્વર્ગસ્થ શ્રી ગોવર્દ્ધનરામભાઈના પ્રાથમિક શિક્ષણ પરના વિચારો

અન્તઃકરણતત્ત્વસ્ય દપત્યા સ્નેહસથગત્

આનન્દપ્રેમધેરકોડયમપત્યમિતિ પઠયતે ॥

આલશ્ચયદન્તમુકુલનનિમિત્તહાસૈ-

રવ્યક્તવર્ણરમણીયવચ્ચપ્રવૃત્તાન્ ।

અકાશ્યપ્રણયિનસ્તનયાન્વહન્તો

ધન્યાસ્તદગરજસા મલિનીભવન્તિ ॥

અગાદગાત્ સમવાસિ હૃદયાદધિનાયકે

આત્મા ચૈ પુત્રનામામિ સ જીય શરદ શતમ્ ॥

નિગતપદ્મસ્તિમિતેન ચક્રુવા ।

નપમ્યૈકાન્ત । પવત મુતાનનમ્ ॥

મહોદધે પૂર ક્ષેત્રેન્દુદર્શનાત્ ।

ગુર પ્રરૂપ પ્રમૂઝ નાત્મનિ ॥

બાળકો પૃ આટલી બધી પવિત્ર ને ઊંડી સ્નેહવૃત્તિ ધરાવનાર આપણા દેશમાં બાળકના જીવન માટે જ જીવન ગાળનાર, તેની જ ચિંતા કરનાર ને તેના જ મુખનો વિચાર કરનાર સમર્થ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કે શિક્ષકો હાલમાં યથા નથી એ કંઈક નવાઈ જેનું લાગે છે આપણા પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન સાહિત્યમાં બાલજીવન સમયે સ્વતંત્ર ને ઉદ્દૃષ્ટ વિચારો દર્શાવાયા હતાં નથી જ. અર્વાચીન સાહિત્યમાં પણ જે કંઈ છે તે પશ્ચિમની પ્રતિધૃતિ રૂપે જ છે આથી બાલજીવનના સ્વતંત્ર વિચારોની શોધખોળ કરવાને આપણને શિક્ષણશાસ્ત્રી કે શિક્ષકને બદલે નવલકથાકારો અને આશ્રય શોધવો પડે છે છતાં નવલકથાકાર કે કવિ પાસેથી સામાન્ય રીતે આપણે જેટલા શિક્ષણવિચારોની આશા રાખી શકીએ તે કરતાં ઘણું વધારે સ્વર્ગસ્થ ગોવર્દ્ધનરામ ભાવનરામના લખાણોમાંથી મળી આવે છે કવિ કે નવલકથાકારના જે સર્વાનુભવ નિઃસ્તવ હોય તેને જેટલું તે સદ્ગત શ્રીમાં હતું એટલું જ નહિ પણ પરિપાકદશાને પામેલું હલુ આથી જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં મૂખ્યત્વે પાત્રોના આચારવિચારોના આબેહૂબ ચિત્રો તેમજ પોતાની નવલકથામાં ચીતરે છે અને તેને લીધે જ આપણે બાલજીવનના સ્વતંત્ર ઉદ્દૃષ્ટ વિચારો મેળવવા બાંધ્યશાળી થયા છીએ મત્સ્વતી-ચંદ્રના ચાર ભાગો, લીલાવતીની જીવનકથા, નવલગમભાઈનું જીવનચરિત્ર અને તેમના બીજા છૂટા છવાયા લખાણોમાં આ વિચારો ટપમએલા છે એ વિચારોનો ઉદ્ભવ જે વસ્તુ-

* મુખ્યત્વે 'ગુજરાતી પ્રાથમિક શિક્ષક સહકારી મંડળ' ની દશમી તથા અગ્રીમી મંત્રી બેઠક વેળાએ વાગેલો નિબંધ

સકલનામાથી થયો છે તે શિક્ષક કરતા માતાપિતાને ઉદ્દેશીને વધારે ગોઠવાયલી છે અર્થાત્ શ્રીયુતે બાલજીવનને જાળાના શિક્ષકની દૃષ્ટિથી ઉકેલ્યું નથી, પણ માતાપિતાની દૃષ્ટિથી ઉકેલ્યું છે છતાં તેમના વિચારો જેટલા માતાપિતાને ઉપયોગી છે તેટલા જ અને કદાચ તેથી પણ વધારે શિક્ષકને ઉપયોગી છે

નવલકથામાં સકળાયલા જુદા જુદા તથા પરસ્પર વિરુદ્ધ દૃતિના પાત્રોની આચરણ ને વિચારોમાથી કથાકારના વિચારોની ચાળવણી કરવી એ જંગ વિકટ કામ છે તો પણ નીચેની ચાર પાંચ રીતથી આપણે કથાકારનું હૃદય વાંચી શકીએ ખરા

૧ જે પાત્રો પર કર્તાનો પક્ષપાત હોય અર્થાત્ જેને પોતાના હૃદય રૂપે તેમણે મૂકેલા હોય તેવા પાત્રોના ઉદ્ગારોમાથી

૨ તેવાં પાત્રોની પાંચતાને હૃદય બનાવવાને માટે તેણે ગોઠવેલા સરકારોમાથી

૩ અન્ય અથકારોના કરેલા અવતરણોના ઉપયોગ પંથી

૪ અમુક પ્રસંગો ઉપર કથાકારે કરેલી સ્વતંત્ર નીકા પરથી

સરસ્વતીચંદ્રની વસ્તુસંબંધનામા સકળાયના પાત્રોમાથી કયા કયા પાત્રો પર સ્વર્ગસ્થ શ્રીનો પક્ષપાત છે તે શોધવું બહુ મુશ્કેલ નથી સાવુઓમા વિષ્ણુદાસજી, સાધ્વીઓમા ચંદ્રા વલી, રાજાઓમા મયરાજ, પ્રધાનોમા જરાશંકર ને વિદ્યાચતુર, સ્ત્રીપાત્રોમા શુભસુંદરી ને કુમુદ દાસીઓમા મધુમક્ષિકા, રાણીઓમા મેના અને અન્ય પાત્રોમા નાયક વગેરે પર કથા કારના હૃદયનો પક્ષપાત વધારે છે એમ સ્પષ્ટ દાસી આવે છે અને તે પાત્રો કર્તાના વિચારોના પ્રતિભાવ સ્વરૂપે જ છે એમ કહેવામા કશું ખોટું નથી આથી આ પાત્રોના આચાર વિચારોમાથી આપણે કથાકારના વિચારોની ચાળવણી કરી શકીએ તેમ છીએ

સામાન્ય રીતે નવલકથાઓમા શિક્ષણના વિષયને બહુ અવકાશ હોતો નથી અમુક પ્રાસંગિક અર્થોઓમા તે વિશે કથાકારને બોનવાનું મળે છે અને તેથી અનેક જુદા જુદા સત્યો સંબંધે ગમે ત્યારે તે ગમે ને ક્રમમા કથાકારના વિચારો નવલકથાની શુભલગીમા શુભાય છે આવા છૂટા છવાયા વિચારોને અમુક વર્ગમા ગોઠવતા પણ તે પરસ્પર અસબંધ જણાય એ સ્વાભાવિક છે અને અહીં પણ તેમ બનવા પામ્યું છે

હવે આપણે સ્વર્ગસ્થ શ્રીના બાલજીવનના વિચારોમા પ્રવેશ કરતા પહેલાં તેમની બાલપ્રત્યેની ધર્મભાવના જરા તપાસી જઈએ

તેમની બાલક પ્રત્યેની ધર્મભાવના

સનાતન ધર્મ અથવા સાધુજનોના પચ મહાયજ્ઞ એ પ્રકરણમા તેમણે સાધુતાના મુખ્ય ધર્મો વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે અને તેમા સસારી તેમ ત્યાગી ઉભયને લોકકલ્યાણના જે ધર્મો આધુન્ય પર્વત આચરવાના છે તે સ્પષ્ટ કર્યા છે આમા પુત્ર પૌત્રાદિક પ્રત્યે માતાપિતાના જે ધર્મો છે તે મનુષ્યયજ્ઞ દ્વારા સમજાવતા તેઓ લખે છે કે — “ મનુષ્યની તપ્તિને માટે આ યજ્ઞ સંધાય છે સાધુઓ યજ્ઞમાન પણ પોતે યાય છે અને યજ્ઞપશુ પણ પોતે જ સંક્રમ શરીરથી યાય છે આ યજ્ઞમાન પોતાની પાસે આવનાર મનુષ્ય માત્રને તપ કરવાનો યજ્ઞ માટે છે સમષ્ટિ પંખાતમાથી એવ રજુલિંગ તનખા રૂપે ફૂટવા માટે છે અને અનેક

મૃત સૂક્ષ્મ શરીરોને વાહન કરી અને બેભાષા લોભ્યાત્રા દરે એટલામા એને પોતાના
જેની જ લોભ્યાત્રા ના અને સ્ફુરિગિતો માગમ મમાગમ થાય છે એ યાત્રાને કાને
અનેકધા તેની પાસે નવા નવા મનુષ્યો આવે છે આ લોભ્યાત્રી આવે છે તેમ ૫ લોભ્યાત્રી
પણ આવે છે ૫ લોકભાષી પુન પૈત્રાદિ કેરે આરે છે આ લોકભાષી અતિથિ રૂપે આવે
છે મિત્ર રૂપે આવે છે સ્ત્રી રૂપે આવે છે કુટુંબ રૂપે આવે છે બીજો વ્યવસાયદિમા પ તા
અનેક સંબંધોને નિમિત્તે આવે છે એટલા મનુષ્ય આપણે ત્યા આવતા નથી પણ આપણને
આપણા પ્રવાસમા માર્ગે મોનાવે કે અને તેમનો મત્તમ ન વાનો પ્રાપ્ત થાય છે માત્ર પિતાના
મદિ મા આપણે ૫ લોભ્યાત્રી પ્રાપ્ત થઈએ છીએ અને આપણે તેમના અતિથિ થઈએ
છીએ ત્યા મુખી આપણી બા-ચાવચ્ચામા આપણે યજ્ઞ ન વાને સમય નથી ચતા ત્યા મુરી
આપણે માતાપિતાના અતિથિ છીએ અને યાગયજ્ઞિ આવતા અતિથિ મની યજ્ઞમાન થઈએ
છીએ આ પ્રમાણે મસા યાત્રામા ઇન્દ્ર-અનિન્દ્રાથી જે જે અતિથિઓનો મન્દ્યા આપણો
પ્રાપ્ત થાય છે તે તે અતિથિઓ આતિથેય ન વાનો ધમ આપણે શિવ માથે વાગો ઉત્પત્ત
થાય છે આ અતિથિનું આતિથેય એ નમ્ર ને મુક્ત નુ તારતમ્ય યજ્ઞમાનો અ
તિથિના પરસ્પર ધર્મભાષી જડે છે માતાપિતાએ પાતાના પુત્ર-પુત્રીઓ આતિથેય ન
પ્રમારે ને કેટલું મુ તે મમજવતા તઓ લખ છ નતે આવેલા અતિથિમા કેટલાક
આપણે પોતે આમનજા મરજુ હોય છે તે આમનિત અતિથિ છે પુત્ર પુત્રીઓ આવા અતિથિ
છે આ અતિથિસહચા મા આપણે જ નિમિત્ત મ પ હોવાથી તેમનો મર્વધા નિર્દોષ
કરવાનો જ આતિથેય ધર્મ આપણે શિવ પ્રાપ્ત થાય કે પુત્ર પુત્રી પાત્ર નેય કે અનજા હોય
તેની પાત્રતા-અપાત્રતા ૫ થી તેના ત્યાગ-નિવાદના ધમ આપણે ઉપજવવાના નથી આપણે
તો તેનું આમનજા ક્યુ તેથી આતિથેય ૫ મુ જ ને જ એ આમનિતની યોગ્યતા વિચા
વી નેય તો આમનજા ન વા પહેલા વિચારવાની છે આમનજા પછી આ વિચાર અધ્યય
છે ' જેને આપણે માતાસાત મ્મ બીજો આમનજા મુ તો પાળાથી મેલેનું કે તું અગોચ
ક માટે તારું આમનજા નિષ્કર્ણ મ્મ છુ ને તુ તારે મારે પાત્રો જ એ કુચ્ચા અધ્યય
છે પુત્ર (પુત્રી) કેથી આમનિત અતિથિનો મરયા નિવાર ન વો એ જ ધર્મ છે પુત્ર
આમનજા મુ તો તેના ૫ મુ વેદીને યજ્ઞમર્મ ન વા એ જ માત્ર પિતાનું પવિત્ર યજ્ઞમાન
કૃત્ય છે તેના ૫ મુ ને વેદી યજ્ઞસમર્થ થયા પછી તે આમનિત અતિથિ મટી જઈ દેવજ
આગન્તુક અતિથિ થાય છે ને તે પછી તેની યોગ્યતાવતાના વિચા નિર્દોષ છે

આથી જાણો કે પુત્રના ૫ મુ વેદીને યજ્ઞમર્મ ન વા ત માતાપિતાનું અતિથિમૃત્ય
યજ્ઞ તે શુ ? યજ્ઞસામર્થ્ય તે શુ ? ૫ મુ તે શુ ? ને વેદી તે શુ ? તે સ્વર્ગે ઉક્ત પ્રજા
સમર્થ વિવેચન ન થઈ છે જેનો સાક્ષ આ નમાણે છે મદ્યત મનુષ્યયજ્ઞ જૂનયજ્ઞ
દેવયજ્ઞ અને બ્રહ્મયજ્ઞ—આ ૫ય મદ્યતોમા સસારી તેમ ત્યાગીના સર્વદેશીય ને સનાતન
ધર્મે પશ્ય થાય છે સાધુસંતો મુક્તસંતો આશ્રમસંતો, મંત્રસંતો શ્રી યદુનંદન
સંતો આદિ ધર્મેશો પ્રવ્રત હી આમનજા આયુષ્ય વન કેતુ તેનું નામ મદ્યત સંતો
યાત્રામાં જે અનેમને મનુષ્યોનો મન્દ્યા પ્રાપ્ત થાય તે મનુષ્યોના યજ્ઞસામર્થ્યનું યથાશક્તિ

* મધ્યકાળથી અતિથિ જન્મમા કે મ જુમલે છૂટા પ વાનો મદ્યત રાખ છે મારે
જ તે અતિથિ છે ' અનિત્ય દિ સ્થિતા યદમાત્માદનિચિદચ્યતે' અતિથિ એટલા
માટે કે તેની સ્થિતિ જ અનિત્ય છે

સંવર્દન કરી 'તેનું આતિથ્ય કર્યું જનું તે' મનુષ્યયજ્ઞ. વિદ્યાદાન એ આ યજ્ઞનો પ્રધાન વિધિ છે. પામર મનુષ્યો તથા શ્વાન વાચસાદિ જન્તુઓ-એતન ભૂતોના ઉદ્ધાર માટે દ્યૌર્દ્ર હૃદયે તેમનો યોગ્ય સંસર્ગ રાખી પ્રયત્ન કરવો. તે જ્ઞાતયજ્ઞ. ઈશ્વરસ્વરૂપ પામવાને અને સંસારનું કલ્યાણ કરવાને જે સાધના કરવી તે દેવયજ્ઞ. અને આત્મા પરમાત્માની એકતા અનુભવવી-સ્વરૂપાનુસંધાન પામવું-લક્ષ્ય અને અલક્ષ્યના અદ્વૈતનો યોગ પામવો તે બ્રહ્મયજ્ઞ.

આ પ્રમાણે યજ્ઞોનાં નામ ને તેના ઉદ્દેશ છે. જેમ સ્થૂલ યજ્ઞોમાં યજ્ઞકર્તા, વેદી, અગ્નિ, પશુ આદિ મેધ્ય પદાર્થ, ધૃત આદિ યજ્ઞસામગ્રી વગેરે વિવિધ ધ્યૂય અંગો હોય છે તેમ આ સ્ફૂમ યજ્ઞોમા પણ હોઈ શકે. અને કર્તવ્યભાવનાના આ રૂપકને પરિપૂર્ણ કરવાને તે અંગો સમજાવતા લખે છે કે “ પુરુષ-સ્ત્રીલિંગ જીવાત્મા સાધુજનોના આ પચ મહાયજ્ઞમાં જનતે જ પશુવત્ હોમાય છે-જીવાત્મા સ્ફૂમ અને કારણ શરીર મહવર્તમાન આમાં પશુ યજ્ઞ મેધ્ય થાય છે. ભોગાયતન સ્ત્રૂલ શરીર છે તે આ યજ્ઞની વેદી થાય છે. બ્યોમચારી પક્ષી ચાંચમાનુ ક્ષણ કોઈ વૃક્ષ ઉપર બેઠા વિના ભોગવી શકતું નથી. તેમ જન્મપરપગનું પક્ષી સ્ફૂમ શરીર, સ્ત્રૂલ શરીરમા હોય ત્યારે જ ભોક્તા થાય છે. આ વેદી ઉપર ચ્હડ્યા વિના આ પશુ યજ્ઞબલિ પણ યજ્ઞ શકતું નથી. આ વેદી ને પશુને સુસમૃદ્ધ રાખવા એ પૂર્વ વિધિ છે અને હોમાદિ ઉત્તરવિધિ છે. ” પૂર્વ વિધિ તે માતાપિતાનું અતિથિકૃત્ય અને ઉત્તરવિધિ તે યજ્ઞસમર્થ થયલા બાળકનું આત્મકર્તવ્ય. દૈવી સંપત્તિ તથા જ્ઞાનથી પશુ સુસમૃદ્ધ થાય છે અને શારીરિક સંપત્તિથી વેદી સુસમૃદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણેની સતાન પ્રત્યેની પોતાની ધર્મભાવનાનું તથા તેના નિર્વાહવિધિનું પ્રજ્ઞતા દૃષ્ટાંતથી સમર્થન કરે છે “ હવે માત્ર યજ્ઞકર્તાઓના દૃષ્ટાંત આપવા રહ્યા તે સાબળો. આપણા ત્રિભૂતિ દેવોમા પ્રથમ બ્રહ્મા. તેમણે આમંત્રિત અતિથિ રૂપની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી અને કર્યા જાય છે. આ સૃષ્ટિ મનુષ્યાદિ સર્વ જન્તુ સમેત છે તે બ્રહ્મદેવનો આમંત્રિત અતિથિગણ છે. તેમને માટે બ્રહ્મા પુત્રયજ્ઞ કર્યા કરે છે, જેને ઉત્પન્ન કરે તેને તેજ પળાથી યજ્ઞસમર્થ અને યજ્ઞસામગ્રીથી સંભૂત કરવાનો પ્રયોગ રચે છે. ગર્ભને માટે ગર્ભાશયમા, બાલકને માટે ધાવણમા, સત્તાંતને માટે માતા પિતાની પ્રીતિમા, સસારદૃષ્ટિને માટે યુવજનનના મદનાવતારમાં, અગ્નિ સસારના ઉદ્બોધનને માટે સાધુજનોના અલબ્ધબોધનમા-અને આવા અગમ્ય રથાનોમાં ઉત્પન્ન સૃષ્ટિના નિર્વાહ, સસિદ્ધિ ને ઉદ્ધાર માટે સામગ્રીઓ અને શક્તિયો બ્રહ્મદેવ ભરી રાખે છે. તે પછી તેઓ નિષ્કામ રહે છે. ’ પરમ પુરુષનો આમંત્રિત અતિથિયજ્ઞ આમ વિશ્વમાં પ્રગટી રહ્યો છે. એ પુરુષ સાથે અદ્વૈત પામવાનો સાધુજનોનો વિધિ એ યજ્ઞમાં ભગવાથી મધાય છે એટલે કે બ્રહ્મ સાથે અદ્વૈત પામવાને પ્રત્યેક સાધુજને પોતાના આમંત્રિત અતિથિ-ગણનું આતિથ્ય તે પરમ પુરુષની પેઠે જ નિષ્કામ ટૂંતિથી કરવું જોઈ એ.

આ ચર્ચાનું તારતમ્ય આટલું જ કે બાળકમા પચ મહાયજ્ઞ સાધવાનું સામર્થ્ય આપવાને તેના આત્માને જ્ઞાન, નીતિ ને ધર્મથી સમૃદ્ધ કરવો, તેની શારીરિક સંપત્તિ વધારવી તથા સુંદરતા, રસ, પ્રીતિ, ભક્તિ આદિથી તેની યજ્ઞસામગ્રી પૂરવી. આ જ માતા પિતાનું પવિત્ર અતિથિકૃત્ય છે અને એજ પ્રજ્ઞતા પરમ કૃત્યનું પવિત્ર અનુસરણ છે. (અપૂર્ણ.)

જીવાભાઈ અમીચંદ પટેલ.

હિન્દુસ્તાનની સોનાની ખાણો.

ભુસ્તગ્ધાસ્ત્ર પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનના એ મોટા વિભાગ યર્ધ શકે-એક મિન્ધુ નદીથી ગંગા નદીના પ્રદેશવાળો અને બીજો છેક દક્ષિણમાં લખાતો દ્વીપકલ્પવાળો. હિન્દુસ્તાનના ઘણા ખગ ભાગમાંથી સોનું મળી આવે છે, પણ આ દ્વીપકલ્પવાળા પ્રદેશમાં વધારે માત્રુમ પડ્યું છે આ પ્રદેશમાં ઘણે ભાગે ઘણા કાળથી રાત્તિ ચાલી આવે છે, અને મોતુ, જે પ્રાચીન ખડકો, માટીમાંથી રૂપાન્તર થતે થતે છેક પથ્થર રૂપ થઈ ગયા નથી, તેમાંથી મળી આવે છે. ભુસ્તગ્ધાસ્ત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીના પડનું જે રૂપાન્તર થાય છે તે પ્રમાણે થતા, જે ભાગ છેક પથ્થર રૂપ થઈ ગયા પહેલાની રિયતિ હોય છે, તેમાંથી મુખ્યત્વે કરીને મોતુ મળી આવે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો ઘણો ખરો ભાગ એવો છેક પથ્થર રૂપ બની ગયો છે કે જેમાંથી ઉપયોગી કીમતી ધાતુ ભાગ્યે જ મળી આવે છે પણ મોતુ નીકળી શકે એવા ખડકોની હાન્ટી હાર આ દ્વીપકલ્પવાળા ભાગમાં ઉત્તર દક્ષિણ પડેલી છે આમાંથી જ માઇસોરની મેવર નામની પ્રસિદ્ધ મોનાની કીમતી ખાણો મળી આવી છે તથા હાલમાં જ ધાન્વાડ છંડામાં ગડગ પામે તથા સાગવી રાજ્યમાં જે ખાણો જાણીતી આવી છે તે પણ આ હાર પૈકીની જ છે. પણ એ બન્નેમાં માઇસોરવાળી કોવર ખાણ જમતમાં આજ સુધી જાણ્યેની કીમતી ખાણો પૈકીની એક છે, અને ધારવાડ તથા સાગવીવાળી કેવી નીકળે છે તે હજી જોવાનું છે

પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુસ્તાનમાં જાણ્યેલી મોનાની ખાણો.

સોનું, એ બહુ પ્રાચીન કાળથી પૂર્વના દેશોની વેનાની વસ્તુ છે, અને તે કાળના લોકોએ જ્યાંથી જ્યાંથી મોતુ કાઢેલું તેની જે જે નિશાનીઓ હાલ જાણીતી આવી છે તે ઉપરથી જાણાય છે કે તે સમયના ખાણુ ખોદનાના ખાણુ મળેલી વિધાનું બહુ ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન હતું હિન્દુસ્તાનમાં સોનાની ખાણુ ખોદવાનું પ્રથમ ક્યાંથી શરૂ થયું એ કહેવું અશક્ય છે પણ દક્ષિણ હૈદરાબાદની ખાણોમાંથી હાલ જે ખોપરીઓ જાણીતી આવી છે અને જેના આધાર વિગેરે ઉપરથી એમ નક્કી થયું છે કે એ ખોપરીઓ હાલ જે મનુષ્યની જતો છે તેની નહિ પણ બહુ જૂના કાળના મનુષ્યોની છે, તે ઉપરથી જાણાય છે કે સોનાની ખાણુ ખોદવાનું કામ અતિ પ્રાચીન સમયનું છે આ નિશાનીઓ પૃથ્વીની સપાટીથી ૩૦૦ ફીટ નીચેથી મળી આવી છે. એ સિવાય પણ કેટલાક પુરાવા છે કે જે ઉપરથી મોનાની ખાણોના ઉદ્યોગ હિન્દુસ્તાનમાં બહુ પ્રાચીન કાળથી શરૂ થયો જાણાય છે.

એમ માનવામાં આવે છે કે જે ભાગમાં સોનું હતું તે ભાગમાંથી જેટલી નદીઓ અગર ઝરામાંથી પ્રથમ સોનું શોધી કાઢવામાં આવેલું, અને નદીના પાણીથી માગી ધોવાઈ મોનાના રજકણો બહાર જાણ્યેલા તે ઉપરથી એ ભાગના ખડકો ખોદવાનું સરેહું. હૈદરાબાદની ખાણોમાં આપણા લોકના જે અસહી ખોદ કામો જાણ્યા છે, તે ૬૦૦ ફીટ જેટલી અમાધારણુ ઉર્ધ્વ સુધી પહોંચેલા જાણાય છે જે કે હાલના વખતની ખાણોની

ઉદાઈ સાથે સરખાવતાં આ ઉદાઈ બહુ યોડી છે, કારણ હાલ તો ૩૦૦૦ થી પણ વધારે શીટ ઉદાઈએ પહોંચ્યા છે પણ તે વખતે હાલના જેવા સચા વગેરે માધનો નહોતા તેથી માત્ર હાથની મહેનત વડે જ આટલી ઉદાઈએ પહોંચેલા એ યોડુ અન્યથા જેવું નથી હાલમાં હાથનેમાઈટ નામનો પદાર્થ કે જે વડે એક ક્ષણમાં મોટા પહાડના પહાડ ઉરાડી દેવામાં આવે છે એવા પદાર્થ તે વખતે ઇંધના જાળુવામાં નહતા પણ જે પ્રાચીન ખોલ કામ હાન મળી આવે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતના ખાણુ ખોદનારાઓ ખડકને અગ્નિથી તપાવતા અને પછી તે ઉપર પાણી નાખતા, જેથી કરી ખડકનો ભાગી બૂકા થઈ જતો આ રીતથી મહેનતનો બચાવ થાય પણ વખત ઓછો ન હાગે વગી વરાગ કે વિજગીથી ચાલતા સચાનો ઉપયોગ પણ તે વખતે ઇંધને ખખર નહતો ખાણુમાંથી પાણી નીકળી આવતા હાલના જેવા પરખ વગેરે સાધનો ન હોવાથી, એ પાણી કાઢવાની પણ મુશ્કેલી ઘણી પડતી હશે એમ જણાય છે કેટલીક ખાણુમાં પાણી ભરવાના માગીના વા સળો જણાઈ આવે છે તેથી પણ એમ સમજાય છે કે આવા વાસળો વડે હાથોહાથ પાણી ઉતેરવું પડતું હશે પણ એવી રીતે પાણી કાઢતા વાર લાગે એ સ્વાભાવિક છે અને તેને પરિણામે ખાણુમાં પાણી પુરુષ બરાઈ જતા અને એવા જ બીજા કારણોને લીધે ખાણો એમની એમ રહેના દીધેલી જણાય છે પણ સોનું ન હોવાના કારણથી નહિ જ

હાલના લખતમાં ખાણુની મુશ્કેલી.

પ્રાચીન ખાણુમાં હવે સોનું છે કે નહિ એ બાબતમાં અસલી ખોદ કામ આશા તેમ જ શકા ઉત્પન્ન કરનારા છે માઇસોરના આગેના સ્ટેટ ભુરતરવિદ્યાશાસ્ત્રી તથા લાની ખાણુના ચીફ ઇન્સપેક્ટર પ્રો ઇવિન્સ એ બાબતમાં જે લખે છે તે જાણુવા જેવું છે એ કહે છે કે

“હિન્દુસ્તાન એ હજારો વર્ષથી ઝાગેલો દેશ છે અને એટલા વખતમાં એની ખનિજ સમૃદ્ધિ બહુ આતુરતાથી શોધી વળાઈ છે અને કેટલીક વખત તો યુરોપિયન રીતોને માત્ર કરે એવી વ્યવસ્થાથી કામ કરવામાં આવ્યું છે મપાળી ઉપરના ભાગનું સોનું તો તમામ લેવાઈ ગયું છે અને હવે જે ભાગ રહ્યા છે તે ખોદતા તેમાંથી સોનાના થરનો ભાગ મળી આવે કે નહિ એ વ્હી શકાય એમ નથી છે એવી રીતે કે, બ્યાથી એ અટક્યા છે તે ભાગમાં અત્યારે તો કંઈ જ જણાતું નથી છતાં યોડી ઉદાઈએ કદાચ સોનું મળી પાણુ આવે તો તેની પણ ના કહી શકાય એમ નથી, તેમ જ મજે તેમાં પણ નવાઈ જેવું નથી તેમ જ જે ભાગને એ અટક્યા નથી ત્યાં પણ કદાચ મળી આવે અગ્નિ ખોદ કામના માત્ર અસ્તિત્વ ઉપરથી જ કંઈ સંખિત થતું નથી માઇસોરના ઘણા ભાગમાં ટિપુ સુનતાનના હુકમથી બીજા કાગેની માફક માત્ર વેદની મજૂરી મરાવવા ખાતર અમસ્તા પણ એવા ખોદ કામ થયા હોય વગી કેટલીક માણો સોના શિવાય બીજા પદાર્થો માટે પણ ખોદવામાં આવેલી જણાય છે, આથી કરી ભાનની ખાણોની બાબતમાં બહુ યુદ્ધિ પૂર્વક વિચાર અને સાયન્ટિફિક (શાસ્ત્રીય) રીતોએ માત્ર કંચાની હિન્દુસ્તાનમાં જેટલી આવશ્યકતા છે એટલી બીજાં ઇંધ પણુ કેટલો નથી મોસ્ટ્રેવિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા અને અમેરિકા જેવા યુરોપિયનોના દાખલ થતા પહેલાં રીત

મર ખાણોનું કામ ચાલતું નહતું ત્યાંના આવા ખડકોમાં સોનું છે કે નહિ અને છે તો કેટલું એ કહેવું, તેના કરતાં અહીંના એવા ખડકોની આવી રીતે કીમત આંકવાની સ્થિતિ તદ્દન જૂદી છે.” ટુંકામાં જ્યાં સુધી પ્રાચીન ખાણોનાં ખોદ કામ નીચે શું છે એ નક્કી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી માત્ર ખડક ઉપરથી જ એની કીમત કરવી, એટલે કે એમાં કેટલું સોનું છે, એ કાદતાં પરવડે એમ છે કે કેમ એ વિગેરે અનુમાન બગાવે થઈ શકે એમ નથી. અને આટલું જ નક્કી કરવામાં હજારો રૂપિયા ખર્ચ થઈ જાય છે એ કહેવું જોઈએ.

આપણી હાલની સોનાની ખાણોના ઉદ્યોગનો શરૂઆતનો ધણો ખરા ઇતિહાસ નિષ્ફળતાનાં ચિત્રોથી ભરપૂર છે અને કદાચ તેને જ લીધે આ યોડાં વર્ષોમાં જમારે હિન્દુસ્તાનમાં સોનાની ખાણોનો ઉદ્યોગ બહાર આવ્યો તે વખત ઇંગ્લાંડના, આપણા દેશમાં નાણાં રેંકી ઉદ્યોગ કરનારાઓમાં, કંઈક યોડો ઉત્સાહ જણાયો છે એટલું જ નહિ પણ એ બાબતમાં કંઈક શંકાશીલ પણ થયેલા જણાય છે.

હગા અને તેનાં પરિણામ.

આ ઉદ્યોગના મંબદમાં કેટલાક અનીતિમાન માણસો, બધા અને બેવકુફ માણસોને સારા ધન્યને નામે છેતરી હજારો રૂપિયા હોમાવવાની જે યુક્તિઓ કરે છે તે પણ અહીં જણાવવા જેવી છે, એક ગૃહસ્થે હિન્દુસ્તાનને બદલે આરોહિયામાંથી સારામાં સારા સોનાના ખડકની માટી મેળવી, તે હિન્દુસ્તાનના કોઈ ખડકની છે અને તેથી કરી હિન્દુસ્તાનમાં સોનાની ખાણોનો ઉદ્યોગ અતિરાય નફાકારક નીવડે એમ છે એમ બતાવી, યૌદ લાખ રૂપિયા એકઠા કરી ચાલ્યો ગયો. વળી બીજી હકીકત એથી પણ વધારે યુક્તિવાળી છે. એમાં એક મોટા અમલદારને હગવાની યુક્તિ રચવામાં આવી હતી. અમુક ખાણ, કે જેમાં એ અમલદારના પૈસા નંખાવવાના હતા, તેની નમુનાની માટી તરીકે તે એને દેખાડવામાં આવી. એ માટી સોનાથી ભરપૂર હતી. જોતાં જ સોનું જણાઈ આવે. પણ છેવટ જણાઈ આવ્યું કે અમુક ખાણની માટી લઈ તે બીત ઉપર ચોડી, એક બંડકમાં દારૂ સાથે સોનાની ઝીણી રજ ભરી એ માટી ઉપર મારી; જેથી કરી સોનાની રજ એ માટીમાં ભળી ગઈ. આવી કેટલીક હકીકતોથી લોક સોનાની ખાણોના ઉદ્યોગના મંબદમાં શંકાશીલ થાય છે. અને તેથી કરી કેટલીક વખત સારામાં સારી તક પાળી જાય છે. માછસોરની કોલરની સોનાની ખાણોના મંબદમાં પણ એમ જ થયું છે. શરૂઆતમાં એ ખાણોમાં રૂતેમંદોનાં મિન્દ ચોરાં જ જણાયાં હતાં. પ્રથમ અનભાવશ તરીકે જ્યાં જ્યાં ખોદતા ત્યાં નિષ્ફળ થતા અને ખરી જગો હાથ લાગતી નહોતી. અને હજારો રૂપિયા ખર્ચ થઈ ગયા. છતાં એ ધન્યો બંધ કરવાને બદલે વધારે પૈસા ખર્ચી શ્રમ ભરી રાખવા જે લોકો આમલ કરતા તેમને બીજાઓ ગાળો હતા. કોરણ કે છેવટ એવો પણ વખત આવ્યો હતો કે જે શેરના હાલ ૬ પાઉન્ડ ઉપર છે તે જ સેર તે વખત ૬ આને પણ કોઈ લેવું નહોતું. પણ અત્યારે તો દુનિયામાં સોનાની કીમતીમાં કીમતી ખાણો પેટ્રોની આ કોલરની ખાણો થઈ પડી છે. આખા હિન્દુસ્તાનની સોનાની ખાણોમાંથી હાલ

જેટલું સોનું નીકળે છે તેના ૯૯ ટકા કરતાં પણ કંઈક વિશેષ તો આ કોલરની જ ખાણોમાંથી નીકળે છે. અને તે માત્ર એક જ ખડક કે જેની પહોળાઈ ચાર ફીટ છે તથા લંબાઈ આશરે ચાર માઈલ છે તેમાંથી જ નીકળે છે.

ધારવાડની ખાણોનો ઇતિહાસ.

જેશક માઇસોરની સોનાની ખાણોની ફતેમદારી ધારવાડની ખાણેનું કામ વધારે જલ્દીથી હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. ધારવાડમાં જલધર જાતના લોકો, ગડગ તાલુકામાં આવેલી કંપટગોડની ટેકરીઓમાંથી જે ઝરા નીકળે છે તેમાં ઝામેલા પદાર્થોમાંથી, થોડું થોડું સોનું, ઘણા વખતથી કાઢતા જણાયા છે. આ ઉપરથી ૧૮૩૯ માં ધારવાડના કલેક્ટરે સરકારને તે તરફથી સોનાના કેટલાક નમૂના મોકલ્યા તથા તાલુકામાંથી એ સંબંધી કેટલીક હકીકત મેળવી. અને ત્યાર પછી ધારવાડની પાસે સોનાની ખાણો છે એમ વારંવાર ખબાર આવેલું. છેવટ ૧૮૭૪ માં મિ. ફ્રૂટ નામના એક. ઇ. એસને કંપટ ગોડની ટેકરીઓની તપાસ કરવાને સરકારે મોકલ્યો. અને તેણે આ સંબંધમાં જે રિપોર્ટ કર્યો તેમાં ગડગથી આશરે ૧૨ માઈલ ઉપર આવેલ આ ટેકરીઓની પશ્ચિમે જે ખાણીના ઝરા છે તેમાંથી સોનું નીકળવાની વાત બતાવી તથા આ ભાગના તમામ ખડકોમાં સોનું હોય એવી માટી છે તથા ખડકની ઉપરનો ભાગ સોનું શોધનારાઓથી બહુ ઊંચા ભિન્ન ધર્મ ગયો છે એમ પણ જણાવ્યું. મિ. ફ્રૂટ ત્રણ જૂતા ખાડા જેવું શોધી કઢાડ્યું તથા ઘણી લાંબી પણ છાંયી નીકા અગર ખાઈઓ પણ શોધી કઢાડી, અને છેવટ અનુમાન કર્યું કે સોનું છે, પણ તે બહુ થોડા પ્રમાણમાં. અને ખડકની માટીના જે નમૂનાની તપાસ કરવામાં આવેલી તે પણ એના અભિપ્રાયને મળતી આવી.

જૂની ખાણોની શોધ.

પણ આટલેથી ન અટકતાં, ધારવાડની સોનાની ખાણો શોધી કાઢવાનું માન દક્ષિણ હૈદરાબાદની ખાણોના એન્જિનિયર મિ. હડલસ્ટનને જ છે. મિ. ફ્રૂટનો ઉપલો રિપોર્ટ જ્યારે મિ. હડલસ્ટનના જેવામાં આવ્યો ત્યારે હૈદરાબાદ રાજ્યની અસલી ખાણોનાં ખોદ કામનો એને જે પૂર્ણ અનુભવ હતો તે ઉપરથી એને તરત જ થયું કે ધારવાડમાં પણ આવાં પ્રાચીન ખોદકામો હોવાં જોઈએ. જે ઉપરથી તે એકદમ કંપટ ગોડની ટેકરીઓ તરફ ગયો. ત્યાં એને ઉપર કહેલ ખાણીના ઝરાઓમાંથી ત્યાંના જલધર લોકો મહેનત કરી માણસ દીઠ દરરોજ આશરે ચાર આનાનું સોનું કાઢતા જણાયા તથા પ્રાચીન ખાણો સંબંધી પૂછપરછ કરતાં મિ. ફ્રૂટના જેવું જ એને પણ જણાયું. ત્યાંના ગામડાના લોકોને એ સંબંધી કંઈ જ માહિતી જણાઈ નહિ. પણ આ ટેકાણે એને પોતાનો હૈદરાબાદનો અનુભવ કામ આવ્યો. એને સૂઝી આવ્યું અને તપાસ કરી કે આ કુમરોમાં કોઈ પણ વાદ્ય કે તરખ કે એવા જંગલી પ્રાણીને રહેવાની બાંડો છે? લોકોએ કહ્યું ઘણી છે અને તે બતાવી. મિ. હડલસ્ટનને તે જોઈ અને સદર બાંડો કુદરતી નથી પણ તે પ્રાચીન ખાણોના જ ખોદકામના ખાણ છે એમ એને જણાયું અને તે ખાર માઈલ કરતાં પણ વધારેના વિસ્તારમાં જણાયા.

કામ શરૂ કર્યું.

ઑક્ટુબર મહા પછી તરત જ મિ. હાલ્સ્ટને બીજા યૂરોપિયનો સાથે બગી એમાંથી ઘણા મ્હોટા ભાગનો પટો લીધો અને મ્હોટા પાયા ઉપર કામ શરૂ કર્યું. પણ એમ જણાયું કે આવા ખડકો છે. સાગની શલ્ય સુધી પહોંચ્યા છે તેથી તે ભાગનો પણ પટો મેળવવા તત્કાલીન કરી પણ સાગલીના મહારાજાએ પટો આપ્યો નહિ. તેથી ચોડા વર્ષ ઉપર સાગની મહારાજાના ગુજરી જવા બાદ તે મેળવવામાં આવ્યો અને ૩૦ વર્ષને પટ ૧૮૦૨ થી ત્રણ સ્થળે કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે તરત જ બીજી કંપનીઓ પણ ઉભી થઈ અને ધારવા ડની ખાડાના બીજા ભાગમાં કામ શરૂ કર્યું હાલ એ પ્રમાણે બે ધારવાની અને એક સાગલીની મગી, ત્રણ કંપનીઓ કામ કરે છે, આ બધી મગી ૧૬૦૦૦૦ પાઉન્ડ એટલે ૨૪૦૦૦૦૦ રૂપિયાની મૂકી રેખી છે.

હાલની ધારવાડની ખાણો.

આ ખાણો પૈકી કેટલીમાંથી જૂના ખોડામના ચિન્હો જણાઈ આવ્યા છે તેમ જ એમાંથી સોનાનો સારો જથ્થો મગી આવશે એમ પણ જણાયું છે અને તે ઉપરથી ઉપર બતાવેલ ત્રણ કંપનીઓ પૈકી 'ધારવા' મોટામાં મોટા નામની કંપનીએ પોતાના કામનો યોગ્ય ભાગ 'ધારવા' રીફમાં નામની કંપનીને આપ્યો છે જે કંપની હાલ ૧૭૦૦૦૦ પાઉન્ડ માને ૨૫૫૦૦૦૦ રૂપિયાના બેડોળથી શરૂ થવાની તૈયારીમાં છે સદર ખાણો દરિયાની મપાળથી ૨૦૦૦ થી ૨૪૦૦ ફીટ ઉંચાઈએ હોવાથી ત્યાંની દવા સારી છે અને પાણી પણ પુષ્કળ મગી શકશે એમ મનાય છે પણ ત્યાં લોકો અને કોનસા મગી ચમતા નથી અને તેથી તે બદારથી આજુબા પડે છે આ પ્રતિકૂળતાને પહોંચી વળવા સારૂ રેનવેની સંગવડ અગર કાવેરી નદીના પ્રવાહમાંથી વિજળી ઉત્પન્ન કરી ધારવાની ખાણોમાં જેવી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેવી રીતે અહીં પણ બની શકે એમ હોવાથી એ સબધી વિચાર પણ આવે છે.

ધારવાડની ખાણોનું ભવિષ્ય.

ધારવા ની સોનાની ખડકોનો વિસ્તાર આઠ માઈલ પહોળો અને અગીઆર માઈલ લાંબો છે એટલે કે કોલરની ખાણ કરતા પણ મ્હોટો છે અને તેમાંથી સોનાનો સારો જથ્થો નીમીએ એમ સારી રીતે મનાય છે પરંતુ અહીં એટલું કહેવું જોઈએ કે સોનાની ખાણોનો ઉદ્યોગ ધનાઢ્ય પ્રદેશોએ જ કરવાનો છે કારણ કે આપણે જોઈએ તે પ્રમાણે પ્રથમ તો સોનું નીમીએ પહેલા જ જે અર્થ કરવો પડે છે તે યોગ્ય હોતો નથી અને એટલા અર્થને પરિણામે સોનું છે એમ સિદ્ધ થયા પછી પણ કેટલે સુધી તે નીકળશે એ વિગેરે બરાબર ચોક્કસ ચર્ચા ચમતું નથી મતનજ કે પહેલેથી છેને સુધી લગભગ અનિશ્ચિત રહી, હજારો રૂપિયા અર્થ કરવો પડે છે અને તેથી આ ઉદ્યોગમાં બહુ સ્વાર્થ મરાવનાર એક ગૃહસ્થના ચમ્પો બહુ જ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે. 'સોનાની ખાણોનો ઉદ્યોગ એ હમેશાં સદો જ છે, અને જે લોકોમાં

પૈસા ખોવાની શક્તિ નથી તેમણે તો આ ઉદ્યોગનું નામ ન લેતાં તેમના પૈસા સરકારી તી-
જેરીમાં જ રાખવા.” પણ આ “સટો” કરી શકે એવા આપણા દેશમાં કોઈ જ નથી. અ-
ફીણું, વરસાદ, ચાંદી, નોટ, પેટીટ એવાં લાખો રૂપિયાના સટાં મુંબઈ કલકત્તાના બજારમાં
ધમધોકાર ચાલે છે, તો ધારવાડની ભૂમિમાં જૂદા જ અર્થનો અર્થ દેશોત્પત્તિની આશા ઉપજાવ-
નારો સટો કેમ ન થાય? કહેવાની જરૂર નથી કે સોનીની ખાણો ખોદવા રૂપી સટો, જે અર્થ
જોતાં સટો નહિ પણ પરાક્રમ છે તેમાં, અને ઉપર ખર્તાવેલ ચાંદી, અફીણ વગેરે સટામાં
જમીન અને આસમાનનો ફરક છે. માર્ગ આપણાં દેશમાં ક્યાં ક્યાં અને શું શું છે એજર થાય
છે તથા એમાંથી કેવા અર્થે કેવી રીતે ઉલ્લેખો થઈ શકે એમ છે એ જાણી એમાં પડવાની
શક્તિ તથા હિમ્મત જોઈએ. સાદસ વિના પરાક્રમ ક્યાં છે?

“ સ્વદેશી.”

સાહિત્યકળા.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૧૯૫ થી.)

ઉપર શીવાય ગણિકાઓમાં, તેમ જ સાહિત્યકળામાં, કેટલાક મામાન્ય શુભો ખાસ
જરૂરના છે. મ્હોટામાં મ્હોટો શુભ સાધાર્ણ અને સરળતાનો છે. અનુષ્ઠના ખીજા વ્યવહારમાં
તેવી જ રીતે કળામાં પણ એ શુભ ખરા મૈત્ર્યનો પોષક છે. હૃદયની બાપા હમેશાં સાદી
જ હોય છે. કવિત્વથી ઉભરાતું હૃદય અસ્ફુટ બાજાનો કોય શોધવા જતું નથી, પણ બહાર
નીકળવાને, હૃદયનો બાર કાલવવાને જ તત્પર હોય છે. હૃદયની પ્રતિભાઓને માટે કેવું ખોખું
(frame) જોઈશું તેનો પણ તેને વિચાર કરવો પડતો નથી. કવિતાનો આત્મા પોતાને
અનુકૂળ દેહ પોતાની મેળે જ શોધી લે છે. એવી દિવ્ય ક્ષણોએ કવિ જાણે પોતાનાં વ્યક્તિ
તરીકેનાં સ્વરૂપને ભૂલી જ જતો ન હોય એમ લાગે છે. પ્રકૃતિમાં, સર્વવ્યાપી ચૈતન્યમાં,
એ પોતાનું સાકરું ચૈતન્ય મનાવી દે છે, પ્રકૃતિસ્વરૂપ જ બની રહે છે. એવી રીતિમાં કાવ્યવલ્લી
કવિતા પ્રકૃતિનું જ બાળક છે, પ્રકૃતિ જેવી જ સુંદર છે. આખી રચના એવા પ્રકારની બને
છે કે તેમાં એક અંશનો પણ ફેરફાર થાય નહીં, એક અંશ પણ ઓછો કરાય કે વધારાય
નહીં. એવી સ્થિતિ પામનાર કવિ તે મહાકવિ. એ અમુક દેશનો, અમુક કાળનો, અમુક
શાળાનો કવિ નથી, પણ સઘળા દેશનો અને સઘળા કાળનો સર્વમાન્ય કવિ છે. કાલિદાસના
રઘુવંશની મરલતા કેમ જાણી છે? વર્ણવેલો સરળ કવિતા માટેનો આશ્રય એ-
ટલો જ સુવિખ્યાત છે. પ્રેમાનંદનાં ઝોખાહરણ, સુદામાચરિત્ર, અને નળાખ્યાનની સરલતા
સર્વ કોઈ પૂજે છે. સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામની “ દીધાં છોડી પિતામાતાં ” અને જોગીરાજ-
વણી કવિતા સર્વને ગમે છે. “ The Hermit ” નું બાયાન્તર એમને હાથે થયેલું કલા-

પીના બાળાન્તર કરતાં વધારે વંચાય છે, તેનું એક કારણ એની સ્મરણતા છે. રા. નરસિંહ-
 રૂપનું “વિધવવિધાપ,” કલાપીનું “લીળાનો મુગ,” રા. ખખરદારનું “શુભવેલી ચુલ્લાલ,”
 રા. ન્દાનાલાલનું “દુલ્હન કોટરી” અને “લીંની વિદાય,” રા. લલિતનું “અનેરી આશા,”
 રા. કાન્તનું “મન્દાને સંદેશ,” વીગેરે કાવ્યો તેના વિચારની સન્દર્ભાને લીધે, તેટલાજ તેની
 વાણીની સરળતાને સીધે વાંઠાને પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. આનન્દ આપવો એ કવિનો મ્હોટામાં
 મ્હોટો કોશ છે. માણસને ઉગ્ર પ્રકારનો આનન્દ આપવો એટલું જ નહીં. પણ તેનામાં
 જનત બાવનાઓ જાગૃત્તી, દિવ્ય આત્માસને આપવાં, હૃદયની કોમળતા વધારવી, આ દુની-
 યાંથી પર એવી અવનવી સૃષ્ટિના મૌનવેબર્ષ ગમતાર બતાવવા એ કવિનું કામ છે. જ્યાં
 બાળા જ સંવેદી મ્હેણાઈથી સમગ્રાય એવો ન વાપરવામાં આવે ત્યાં આ સપથું કેવી રીતે
 બને ? કવિતાના વિચાર ગમે તેવા પ્રેર દોષ પણ તેને વદન કરવાને માટે અનુકૂળ સાધન
 ન દોષ. તો તે વિચાર સામાન્ય માણસપદ્ધતી રીતે અસર કરી શકે ? કવિતા એ સૃષ્ટિની
 કસરત આટેનો અખાટો નથી, સુષ્ક તત્ત્વમાનથી એ તાંત જુદો છે. મનદર થતું એ તેનું
 પદેનું કૌતુક છે. મનદર થવા વિના મનબર શી રીતે થવાય ? હાલમાં તો નવીનતાનું તત્ત્વ
 જ્યાં ત્યાં રાખ્યું કરવાનો જન્માદ જાણ્યો છે. નવા વિષય, નવા વિચાર, નવા હૃદય, નવાં પદ,
 નવી રચના—એ સપથાંની જરૂર જાણવા માંડી છે. મગ તેમ પર નવીનતાથી આકર્ષવાનો દહ
 બદારનો ભોમ કેટલીક વાર સાચી જાય છે, અને તંત પળિજામે કેટલાક હસનીય પ્રયોગો
 થાય છે. મંરૂત સમ્બોધી બરેલાં અને ઉગ્ર વિચાર સમાવવાનો જમ દિવ્ય કન્દારો એ ચાર
 વાંચો છતાં લખીને, તેઓનો પરરપરનો સમ્બન્ધ મૂઠા રાખીને, તેને પ્રસ્તુત વિષયની સાથે
 સમ્બન્ધ ધરાવનારાં એક વાંચ સાથે જોડેનું, અને જોડનારી સાંકળ પણ છૂટી જ રાખવી
 કે ભેખકતું ગૌરવ અચવાય અને વાંચનારને એટલા અમને અન્તે જે હર્ષિજ્ઞ મળે તે વધારે
 મિષ્ટ સામે એવી કેટલાકની મમજાણ દોષ એમ જણાય છે. પગ એ ધારણા તદ્દન ખોટી
 જ પડે છે. સામાન્ય રીતે સાદિત્યના ઉપાસકો સાદિત્યરસનું આસ્વાદન કરવાને જ ઉત્સુક
 દોષ છે, અમસાધ્ય રજા મળતાં દોષ તો પાનુ તેજો અમ ભેવાને દોષ પ્રાપ્ત જન એ ગ્રહ
 પાસે આવતું નથી. “યાત્રા દન્તે મુખમુખી અમ હર્ષગામી” એનું ઈચ્છિતો વાંચક કવિની
 સાથે પ્રવાણ કરવા માટે અને “આત્મન તુવા” હીવવા માટે “અમિત બાર્ગવના કુવારા”
 જ્યાં ઉડતા દોષ ત્યાંના પત્થ ભે, પણ તાંત જ એને ખાલમ પડે કે “વિરાટ (?) પગલાં
 લેતા” અને “મુગલાની કાળે ઉડતા” કવિની અતિ પેતાથી સમજ પણ ચકાતી નથી અને
 એટલું જ કહીને વિદાયનું પડે કે “મારી છત્રંગ સખિ ! સાગર એક દુધા” તો એવી
 સ્થિતિ કાણ હજી કહેશે ? “સિન્ધુ પ્વનિ મુગમ મધ્ય મૌન,” “સુખ દુઃખ સદિમુગસંગમ.”
 વીગેરે સગાસો પણ એમ જ, ગજગાવી શુકે તેવા છે. કવિતાના બાવને અનુકૂળ હૃદયવા,
 પવદાતા બાવનું નિદેશન કરવા હૃદમાં પ્રવૃત્તા ફેરફાર કરવા, કવિતાને રોગ્ય વિષયો
 પસંદ કરવા, મીઠાસખ્યાં સજ્જો પ્રયોગવા—એ સપથાંના કાવ્યકળામાં સમાવેશ થાય છે.
 પણ એ વિગે વધારે વિવેચનની અગત્ય નથી. સૌથી વધારે પાદ રાખવા જેવું સૂત્ર એ છે કે
 “દરેક સુન્દર ચીજમાં નીતિનું તત્ત્વ સમાવયું છે.” પ્રેમ અને શૌર્ય—એ કવિના ખાસ વિષય
 છે. શૌર્યની કવિતામાં વીર નર્મદ પ્રથમ પંક્તિમાં મુકાયેલો છે, અને હજી સુધી કોઈએ એનું

એ પદ ખુલાવી લીધું નથી. પ્રેમની કવિતામાં મોજ માણુનાર કવિઓની સંખ્યા વધારે છે. પ્રેમની મીઠી સ્હેજતો, અને તેથી વધારે મીઠી પ્રેમની પીડાઓમાં, ઘણા કવિઓ મશગુલ રહ્યા છે. પણ ગમે તેવી પ્રૌઢ કવિતા પણ દાંપત્યનો પવિત્ર સ્નેહ છોડીને અન્ય દિશા તરફ વળવાની સ્હેજ પણ વૃત્તિ ખતાવે કે તેની સાથે જ તે કવિતામાંની લગભગ સઘળી જ મુન્દરતા નષ્ટ નથી થતી શું ?

ખાલ્લ સ્વરૂપને કવિતામાં જેટલું મહત્ત્વ આપાય છે તેટલું ગદ્યમાં નથી અપાતું. તો પણ ગદ્યમાં પણ શૈલી તરફ ધણું લક્ષ આપવાનું છે. વિષય સારો ન હોય, વિચાર ફરેલ ન હોય શૈલી પ્રૌઢ ન હોય તો તેવો લેખ સાહિત્યના નામને યોગ્ય નથી. જુદા જુદા પ્રસંગ પ્રમાણે લેખન-પદ્ધતિમાં ફેરફાર માણસ કરે છે, પણ શૈલી એ વધારે સ્થાયી વસ્તુ છે. દરેક માણસની શૈલીનું અનુકરણ કોઈથી થઈ શકતું નથી. માત્ર અમુક લેખકોના લેખ વધારે વખત વાંચવામાં આવ્યાથી વાંચનારની વિચારપદ્ધતિ ઉપર તે તે લેખકોની છાપ પડે છે, અને તેને પરિણામે પોતાની જ શૈલી બન્યાય છે તે મૂળ લેખકોની શૈલી જેવી લાગે છે, શરીરપરનાં વસ્ત્ર પેઢે ફાવે ત્યારે ખસેડી કે બદલી શકાય એવો શૈલીનો ધર્મ નથી. શૈલી એ શરીરપરની આમડી માત્રક જીવન પર્યન્ત ટકી રહેનારી વસ્તુ છે.

ગદ્યમાં લખનારાઓ પોતાના વિચાર બુદ્ધિની જ મદદથી કહેતા હોવાથી તેમાં અસત્યનો અંશ નથી, પણ કવિતા એ કલ્પનામાંથી નીકળતી હોવાથી સત્યની વિરોધી હોય છે એવું નથી. ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, એ સઘળાનું જ સત્યાન્વેષણનું કામ છે તે જ કવિનું છે. ફનીયાના અનેલા બનાવોમાંથી જે તરવો ઇતિહાસ શીખવે છે, ક્ષણિક પદાર્થો અને વૃત્તાંતોની પાછળ છૂપાયેલા જે સ્થાયી બાવો તત્ત્વજ્ઞાન શોધે છે, અનેક પ્રયોગો કરીને દ્રવ્યનાં જે અશંસ્વરૂપો સમજવાને માટે વિજ્ઞાન મથે છે તે તરવો, તે બાગો, અને તે સ્વરૂપોને કવિ પોતાની કલ્પનાશક્તિથી વધારે સચેત કરીને સમજાવી શકે છે, અને એ રીતે પોતાની વિશાળ દૃષ્ટિથી, ઉચી રસિકતાથી, તીવ્ર લાગણીથી એ ઉપર વધારે પ્રકાશ પાડે છે, અને એ સત્યોને વધારે મનોરંજક અને આલ્લ બનાવે છે. તેટલા જ માટે કવિ એ પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં ગૂઢ સ્વરૂપ સમજાવનારો કહેવાય છે, અને તેટલા જ માટે વડેશ્વર્ય જેવાએ કવિતાને “સઘળાં જ્ઞાનનો પ્રાણ અને સ્ફુર્ભતર તત્ત્વ” કહેલી છે. વિજ્ઞાન વસ્તુનું જડ સ્વરૂપ જ વિચારે છે; વસ્તુમાં રહેલા મુન્દરતાના પોષક તત્ત્વોનું જ નહીં, પણ સઘળા અંશોનું પૃથક્કરણ કરે છે. કવિતા તેનો કવિ-હૃદય સાથનો તેમજ વિશ્વ સાથનો સમ્બન્ધ વિચારે છે. કવિની દૃષ્ટિ એ પ્રમાણે વિજ્ઞાન કરતાં એક રીતે વધારે વિશાળ છે. વિજ્ઞાન અને કવિતા વચ્ચે કંઈ વૈર નથી, પણ ઉલટો ઉપકાર્યોપકારકબાવ છે. સૃષ્ટ વસ્તુઓમાં કવિને પ્રથમ દર્શને જે અમત્કાર લાગે છે, કવિહૃદયમાં જે સૌન્દર્ય-બાવના લાગે છે તે વિજ્ઞાનથી નષ્ટ થતી નથી, પણ વધારે ખીસે છે. જે આશ્ચર્યમાં એની કવિતાનું મૂળ છે તે આશ્ચર્ય હુમ્મ થતું નથી, પણ દ્વિગુણુ બને છે. વિજ્ઞાન એવી રીતે કવિતા ઉપર ઉપકાર કરે છે, તો કવિતા તેનો બદલો વાળવા સુકતી નથી. જે વસ્તુઓનો વિજ્ઞાન શોધ કરે છે તેનું સ્વરૂપ કવિતા સમજાવે છે, કલ્પનાથી રંગીને

તે શોધો જન-હૃદયને પ્રિય થઈ પડે એમ કરે છે. કવિતામાં જે ઠેકાણે અસત્યનો ભાસ થાય છે ત્યાં અસત્ય નહીં પણ વધારે ગંભીર મત્ય સમાયદું હોય છે. તેા પણ શુષ્ક દૃષ્ટિથી તેા અસત્ય જ જણાય તેથી કવિતાનું સત્ય ખીજા સત્યના કરતા જુદા જ તરેહનું છે એમ કહેવું સામાન્ય બુદ્ધિને વધારે સુગમ થઈ પડશે. જ્ઞાન વખત ઉપર, “વસંત” માં જ ‘અ સત્યભાવારોપણ’ એ મયાગા નીચે ગ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથનો વિદ્વતા બરો નેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેમાં આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કાવ્યોને છૂટા પાડીને કેવે કેવે પ્રસંગે ભાવા રોપ થાય છે અને કઈ રીતે એ દોષભાષી બની જવાય છે તે વિષે કેટલાક ઉદાહરણો આ પોતે વિવેચન કરીધું છે. કુસુમભાળાના એક ન્હાનકદા પણ સુંદર કાવ્યભાષી ઉદાહરણ આ પતા તે નીચે પ્રમાણે લખે છે —

“વિધવાનો વિવાહ” એ કાવ્યમાં વિધવા પોતાની બાળકીને સમોધીને કહે છે —

‘એ આ અનિલ ફૂલો કર તુજ પર ફેરવે
ચદા ચૂમે તુજને પૂરા પ્રેમથી
હાનેપ ગાય નદી મુગરથી ખીં ? નવ ”

પવનનું સહજ વાવું, ચદાના શિરોનો અકાન્યુ સ્પર્શ નદીનો સ્વાભાવિક નાદ-એ સર્વ આ બાળકીના ઉપર જ અનુરાગથી સહેતુક કૃતિયો જાણે હોય એમ સ્વૈચ્છિક આરોપ વિ-ધવા આ ઠેકાણે કરે છે. હાંમાં શુષ્ક દૃષ્ટિએ તેા અમત્યપણુ હોઈ, અમત્ય ભાવારોપણુ જેવું લાગે છે. પરંતુ મનુષ્ય સ્વભાવનું જ એક સ્વરૂપ કવિ પોતે પરાક્ષ તરીને આતેમે છે, પોતાની લાગણીની છાયા નથી પાડતો. તેથી કવિત્વદોર તેા નથી જ થતો, પરંતુ અસત્ય પણાનો અશ પણુ ખેસવા મોડે છે. જગત્થી કટાળેલી જગતના લોકો તન્કથી અનુકંપાની પણુ આશા ન રાખનારી વિધવા સ્વાભાવિક રીતે પ્રકૃતિના મેમગ સ્વરૂપોમાં પોતાની તરફ સમભાવ જુવે છે અને તે વૃત્તિને પરિણામે તદનુકૂળ વૃત્તિનો આરોપ કરે છે, આ કારણથી આ ભાવારોપણુ અસત્યપણાના દોષભાષી બને છે.

પોતાના જ કાવ્યની ત્રણ લીંમીઓપર કવિએ કરેલા આટલા વિવેચનથી “શુષ્ક સત્ય દૃષ્ટિ” અને “કવિની દૃષ્ટિ” એમાં શો ફેર છે તે આપણે અત્યાની આપણી જરૂર પૂરતું સમજી શકીશું. વધારે વિસ્તારને માટે તેા મૂળ લેખ જ જોવો જરૂરનો છે. રા. ન. સિંહરાવનું આ કાવ્ય કેટલાક વર્ષોપર રચાયેલું છે, ખીન્નુ એક ઉદાહરણ કેટલાક મહીનાપર રચાયેલા-‘યોગ વખત પર જ “વસંત” માં પ્રસિદ્ધ થયેલા-“વિરાગિણીની વીણુ” એ નામના કાવ્યભાષી લખ્યું. વિરાગિણી પોતાની સહસા મૂક થયેલી વીણાને સમોધી કહે છે —

(હરિજીત)

‘હા! એમ મા તું મધુરો! મા તું, હૃદય તું મુજ દારતી,
રૂહે જીવતી યેગ મુગ નિરન્તર પૂર્ણ ચૈવન દારતી,

ને ! આપણે જઈ ચન્દ્ર વસંતું, ગાય ત્યાંહિં અબાધતું,
તેહા ચન્દ્ર તુજ તન્ની વિશે જરશે અમીસુખ સાધતું. ”

ચન્દ્રમા નિવાસ, અબાધિત ગાન, ચન્દ્ર ત્હારી તન્નીમાં અમી જરશે,—એ સઘળી કલ્પનામાં શુદ્ધ દૃષ્ટિએ અસત્ય જ છે. લાગણીનો વેગ અત્યંત હોઈને શુદ્ધિની મર્યાદા ઉપરથી જવાય ત્યારે એવા ચિત્તક્ષોભની દશામાં વિકાર જરેલી દૃષ્ટિથી આવા ચિત્ર ચીતરાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેથી એ અસત્ય તે સત્ય થતું નથી. કવિ એવી ચિત્તક્ષોભની દશા પામે એ તેની કવિતામાં ન્યૂનતા છે, અને આ કાવ્ય જો આત્મલક્ષી હોત,—પોતાના ભાવતું કથન થતું હોત—તો તે અસત્યભાવારોપના દોષમાંથી જાગી શકત નહીં. પરંતુ કવિએ આ શબ્દો એક પાત્રના સુખમાં સુકેલા છે.

“ નિષ્કુર જગ અપવાદ ને, ફૂરા જગના ન્યાય ”

—થી કટાંગેલી, દુ ખમા હુબેલી, એકલી પડેલી, વિરાગિણીને સુખ દુઃખમાં ભાગ લેનાર, આત્માસન આપનાર, જગતની પીડાઓ જવાવનાર, ખાળપણની મીઠી સખી વીણા શીવાય ખીબુ કોણુ હતું ? સસારથી વિરાગિણી બનેલી સુંદરી વીણાની રાગિણી બની હતી, તેના રસમય વીણા સુર એને આનંદ આપતા હતા.

“ મહીં એ આપાત સહુ, વળગીને તુજ કંઠ,
તુજ હૃદયે હુ, મુજ હૃદય તું, એમ ગ્વી સુખખન્ધ
રૂડી રસરેલ રચીયુ. ”

—એમ તે ધમ્મજીતી હતી સૌન્દર્યની ભાવના એનામાંથી નષ્ટ થઈ નહોતી. અમૃતરસ જગત ચન્દ્રની સુંદરતા એ જોઈ શકે અને આહી શકે એમાં નવાઈ જોઈતું નથી. દુ ખમા દીસાસો આપનાર, પ્રેમ રાખનાર, જગતની નિષ્કુરતા વીસરાવનાર પોતાની પ્રિય સખી વીણાને મૌન ધરી રાખતી જોઈને એ વિકારવશ ચિત્ત કોમળ ચન્દ્રની સાથે પોતાનો અને પોતાની સખીનો નિવાસ થાય, અને ચન્દ્રનું અમી પોતાની સખીના ઉપયોગમાં આવે, વળી ત્યાં ગાન આમ ફરીથી બાધિત થાય નહીં એવી કલ્પના કરે એમાં શી નવાઈ ? વિરાગિણીના ક્ષોભ પામેલા હૃદયના ભાવનું કથન આમ સપૂર્ણ સત્યથી જરેલું છે. જાણે એ પ્રાર્થના સબગાઈ હોય તેમ વીણા પોતાનું મૌન ત્યજ દે છે, અને “ વાગી વીણા ” એ શબ્દોથી કવિતા આગળ વધે છે —

(મન્દાકિન્તા)

“ વાગી વીણા, જળ ચિન્ન થયું, બ્યોમમાં ઈન્દુ યોજ્યો,
ધીરો ધીરો અનિલ સુશુતો જો ! હોમો ગાન લોજ્યો;

ને ઊંડુ તંદાં સકળ થળ ને ગૂઢ ચૈતન્ય વ્યાપ્તુ,
સંગીતે તે ઝળહળી રહ્યું-શાન્તિનુ રાજ્ય રાખ્યું”

વીણાનો નાદ પ્રકૃતિની સુન્દરતા અને સંગીત માટેની અનુકૂળતા, પ્રકૃતિ ઉપર મગીતની ગૂઢ અસર, સર્વત્ર પ્રસંગેલી શાન્તિ-એ સંગીત તાદશ ચિત્ર ખડુ કર્યું છે અને સરિતાના જળમા, આકાશના ઇન્દુમા, ધીત ધીરા અનિવર્ય ચેતનવત ભાવ અર્પાને બહારના-શુષ્ક દૃષ્ટિને દેખાતા, અસત્યથી પ્રકૃતિના અતસ્વરૂપનું બન કરાવવાનો સકળ પ્રયત્ન થયો છે વીણાનો નાદ આપણે સામગતા નથી, નદીના પાણીની, આકાશના ચન્દ્રની, ધીરા પવનની આપણને અદેખાઈ કરવાની જ રહે છે, વીણાના નાદથી વિરાગિણીને થયેલો આનન્દ અને સતોષ આપણાથી દૂરે જ રહે છે, અને શાન્તિના રાજ્યમા આપણને અધિકાર મળતો નથી, -એ અસતોષના મજબૂત કારણો હોવા તો એ અસતોષ જ આપણને આનન્દ આપે છે “Heard melodies are sweet, but those unheard are sweeter” એ કીર્ત્તના વચનમા એનો ખુલાસો હશે શું ? ચિર થળ, અને થાપ્યુ એવા પ્રયોગથી કવિતાના મૌન્યમા વધવટ થાય છે કે નહીં એ શમનુ સમાધાન મેળવવાની, અથવા મહાકાન્તા છન્દના ઉપયોગની એ કૃતિ ઉપર શી અસર થઈ છે એ વિચારવાની અપેક્ષા નાખ્યા વિના હૃદય એ કવિતાના રસમા તણાણુ જાય છે

પ્રાકૃત જનો ભયે કવિતાને નિન્દો ! કવિતા એ નવગતો ધણ છે અને આજસુનો આનન્દ છે એમ ન્હીને ભરે એની અવગણના કરો ! ખેરો જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પોતાના મનો રાજ્યમાથી ભયે એને દેશનિકાન કરો ! પણ કવિતા માણસના હૃદયમા ન્હી છે, અને જ્યાં સુધી માણસનું હૃદય ન્હી ત્યાં સુધી કવિતા પણ રહેશે. એનો પ્રદેશ નિ સીમ છે પ્રકૃતિ કે પુરૂષની કઈ સુન્દરતા એના પ્રદેશમા નથી આવતી ? સંગી વિદ્યાઓ અને સધળા શાસ્ત્રો એના સહાયક છે, સધળી વિદ્યાઓમા અને સધળા શાસ્ત્રોમા એ નવું બળ અર્પે છે નવું ચૈતન્ય પ્રકટાવે છે એનાથી મળતો આનન્દ કોણ વર્ણવી શકશે ? આ હુ ખબર્યા મસારમા એવો કોણ સુખી ન્હી કે જે એના આનન્દ વિના ચલવી શકે ? એનો આનન્દ ન મેળવી શકે એવા શુષ્ક હૃદયને આ મસારમા કઈ વસ્તુ આનન્દ આપવાની હતી ? પણ આનન્દ આ પવો એ સાહિત્યનો, કે તેના ઉત્તમાગ કવિતાનો, એકલો ઉપયોગ નથી હૃદયને મમગ બનાવવું, લાગણીઓ વધારે તીવ્રથું કરવી, ઉત્તમ બાવનાઓ જગવવી, પ્રાંદ વિચારો આણવા ઉચ્ચ આદર્શ મુકવા-એ સધળું સાહિત્યનું કામ છે કોણ એને નિરૂપયોગી કહેશે ?

“ જો રાખોથી હૃદયના ગૂઢ ભેદો ખોલાતા હોય, આત્માનું કંઈ નિવારણ હોય, દૂખી વેદના મઠાડાતી હોય દીવસોજ અપાતી હોય, બોધ દેવાતો હોય અનુભવ નોખાતો હોય, અને ડહાપણ કાયમનું કરાવ હોય, જો મોઠા લેખકોથી જે ઘણા અને છટા છટા છે તેની

વચ્ચે ઐક્ય સંધાતું હોય, પ્રગટકીય સ્વભાવ બંધાતો હોય, સમાજ. બોલી શકતો હોય, જૂત અને બવિધ્ય, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે વ્યવહાર જોડાતો હોય; હુંકામાં એવા માણસો જે મનુષ્યકુટુંબના અગ્રણી વક્તા અને ઋષિઓ હોય, તે સાહિત્યને તુચ્છ વસ્તુ જેવી ગણવી અને એના અભ્યાસ વિષે બેદરકાર રહેવું એ ચાલશે નહીં, પણ આપણે નક્કી સમજવું કે જેટલે દરજ્જે આપણે એ સાહિત્ય ગમે તે બાજામાં પણ સંપૂર્ણ રીતે શીખીશું અને એના તત્ત્વમાં ઉતરીશું તેટલે દરજ્જે આપણે પણ થોડા કે ઘણા, પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા કે અપ્રસિદ્ધ રહેલા, આપણી સાથે સમ્બન્ધથી જોડાયેલા, અને આપણી અસર જેના ઉપર થઈ શકે એવા બીજાઓને પણ એવા લાભ આપીશું.”*

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

જન્તુવિદ્યા.

(અનુસન્ધાન ૫૦ ૨૦૮ થી.)

ડેરીના ઉદ્યોગ સાથે જન્તુનો સંબંધ.

ડેરી એટલે દૂધમાંથી માખણ, ધી, છાસ વગેરે બનાવવાનો ઉદ્યોગ, એ બહુ પૂવના કાળથી ચાલ્યા આવતા ઉદ્યોગોમાંનો એક છે. માણસો ગાય બેંસ રાખતાં થયાં ત્યારથી આ ઉદ્યોગની એમને ખબર છે. ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં જે અમુક અમુક રીતો થઈ, ચાલી આવી છે તેથી રીતે દૂધમાંથી માખણ વિગેરે તૈયાર કરવામાં આવે છે. પણ આ રીતોનાં કારણતું જ્ઞાન ભાગ્યે જ કાઢને છે. માત્ર અનુભવથી જ શોધી કાઢવામાં આવી ડ. પણ જન્તુવિદ્યાતું જ્ઞાન વધતું ગયું ત્યારથી હવે એ બાબતમાં ઘણે ઠેકાણે નવી શાસ્ત્રીય રીતો કામલ કરવામાં આવી છે.

દૂધમાં જન્તુઓ કેવી રીતે આવે છે.

પ્રથમ જાણવાનું એ છે કે તંદુરસ્ત ગાય, બેંસ વગેરેનાં આંચળમાંથી જે વખત દૂધ

* કાર્ડિનલ ન્યૂમેન.

કાઢવામા આવે છે તે વખત એમાં કોઈ પણ જાતના જન્યુ હોતા નથી આગળ જતાવવામા આવ્યું છે તે પ્રમાણે જન્યુઓ ને કે સર્વત્ર હોય છે પણ તદ્દન પ્રાણીના શરીરમા જ્યા સુધી લોહી, દૂધ વગેરે ફરતા હોય છે, ત્યા સુધી તેમા જન્યુઓ હોતા નથી, તેમ તેમની સ્વાયત્તચીઓમા પણ હોતા નથી અને તેથી જ્યારે આયળમાથી દૂધ કાઢવામા આવે છે, તે વખત તે તદ્દન જન્યુ રહિત હોય છે આ વાત સિદ્ધ થતા બહુ વખત લાગ્યો છે પણ તે છેવટ પરિપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થઈ છે અને બીજું એ સિદ્ધ થયું છે કે દૂધ દોવાયા પછી એમા જે ફેરફાર થાય છે, તે એમા જન્યુ દાખન થવાથી જ થાય છે દૂધમા જન્યુ દાખલ થવા દેવામા ન આવે તો ફક્ત એમા રહેલા પાણીના ભાગનું સૂકાઈ જવું તથા ચ રૂપીના ભાગનું સહેજ હવામાના ઓક્સિજન સાથેનું મળવું એવા બાહ્ય ફેરફાર શિવાય એમા કંઈ જ ફેરફાર થાય નહિ જન્યુ ન હોય તો દૂધ જરૂર હમેશા એવું ને એવું જ સ્વાભાવિક મીઠું રહે

પણુ આમ માન્યેતીના ઇલાજ કે જેવા ઈનાજ સાધારણ રીતે ડેરીના કામમા બને એવા નથી, તે શિવાય એની રીતે દૂધ દોડુ કે જેમા જન્યુ આવી ન શકે એ અશક્ય છે જેવી રીતે હાલ દૂધ દોવામા આવે છે તે રીત એની છે કે એમા જન્યુ આવ્યા શિવાય રહે જ નહિ આયળમાથી દહોવાના વાસણમા દૂધ દાખન થાય છે એટલામા દરેક ઇસુવિક ઇમે પાથ કે દશ લાખ સુધી પણ જન્યુ એમા થઈ જાય છે ને કે આ માનવા જેવું લાગતું નથી પણ તે ઘણીવાર મિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે અને હવે એ બાબતમા રાકા રહી જ નથી આમ આયળમાથી નીકળેલા દૂધમા જન્યુઓ હોતા નથી એ સિદ્ધ છે તો તે બહારથી થઈ ઠેકા લેધી આવતા હોવા જોઈએ-આવે છે જ અને તે સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રથમ તો ગાય અગર બસ અગર જે પ્રાણીમાથી દૂધ કાઢવામા આવતું હોય તે જ એનું મુખ્ય ગ્રામ છે દૂધ જ્યા સુધી એના શરીરમા હોય છે ત્યા સુધી એમા જન્યુ હોના નથી, તેમ એના લોહીમા પણ હોતા નથી, પરંતુ એના શરીરનો બહારનો ભાગ, એ જન્યુનું ઉત્પત્તિ સ્થાન અગર મૂળ છે એનું અવાકુ અગર આયળનો ભાગ જન્યુથી ભરેલો હોય છે અને દરેક વખત દૂધ દોવા પછી આયળમા જે થોડું દૂધ રહેવા દેવામા આવે છે તે જન્યુ ઉત્પન્ન થવાનું ખાસ સ્થાન થઈ પડે છે ને કે જે ઢોરને પાછળ વાળકુ ધવરાવવાનું હોય છે તેમા આમ બહુ થતું નથી કારણ વાળકુ એ દૂધ ઘણે ભાગે તમામ ધાવી જાય છે તેમ હોતા પહેલા પણ વાળકાને ધવરાવવામા આવે છે વળી કેટલાક દહોનાર આયળનો ભાગ પાણીથી પ્રથમ ધોઈ પછી દોહ છે એ રીત પણ સારી છે કેટલાક જન્યુઓ હવામાથી તેમ જ બીજા ઠેકાણેથી દોહા પછી આયળમા રહેલ દૂધમા દાખલ થાય છે અને તરત વૃદ્ધિ પામવા મડી જાય છે અને બીજી વખત હોતા સુધીમા તો એ આયળમા પુષ્કળ જન્યુઓ થઈ જાય છે, અને તે હોતાની સાથે એ તમામ જન્યુઓ દૂધ સાથે વાસણમા આવે છે, જ્યા એમની વૃદ્ધિ કાયમ રહે છે કેટલાક દહોનાર પ્રથમ દૂધની સેર દહોવાના વાસણમા ન શીનતા એમની એમ જમીન ઉપર જવા દે છે આ રીત પણ સારી છે કારણ ઉપર કદા પ્રમાણે આયળમા

થયેલા જન્તુઓમાંથી ઘણા ખરા એમ કરવાથી બહાર જાય છે વળી એમના શરીરના બહારના બીજા ભાગોમાં પણ એ પુષ્કળ હોય છે એનો ફરેક વાળ અગર ફવાડું, શરીર ઉપરનો કચરો અગર મેલ, એનો ઓગાટ અગર ધ્રુણ વિગેરેથી થયેનો ઉકરડો, એ તમામ લાખ્ખો જન્તુને રહેવાની જગો છે ગાય ભેંસ વગેરેનો પાછલો ભાગ સાધારણ રીતે મગ, મૂત્ર વગેરેથી મેલો રહે છે અને ઘણીવાર દૂધ દોતી વખત ગાયના હાનવાથી કે પૂછડુ ગમે તેમ હલાવવાથી એ કચરો, તથા આયળ ઉપરના વાગ વગેરે દોવાના વાસણમાં પડે છે દહોના આ સમજે છે અને તેથી ઘણે ભાગે દૂધને ગળી નાખે છે આમ કરવાથી કચરાનો ઘણો ખરા ભાગ જતો રહે છે પણ એથી જન્તુને કંઈ અસર થતી નથી, કારણ જન્તુતો ગમે તેવા ગળવાના કપડામાંથી પણ દૂધ સાથે એક વખત ભળી ગયેલા, દૂધ સાથે જ રહે છે વળી બીજી દૂધ દોવાના વાસણમાં જ જન્તુઓ હોય છે કારણ એ કદી તદ્દન સાફ કરવામાં આવતું નથી ઉપર ઉપરથી સાફ કરવામાં આવે છે પણ એની કોરો તથા ખાચા ખચકા અગર સાધા વગેરે કે જેમાં મેલ હમેશ રહે છે તે સાફ કરવામાં આવતા નથી તેથી એમાં દૂધ દાખન થતાની સાથે એમાં રહેલા જન્તુઓ, દૂધમાં દાખન થઈ તરત વધે છે વળી દૂધ દહોનાર પોતે પણ એમાં થોડો ઉમેરો કરતો નથી, કારણ એના મેવા હાથ તથા મેના કપડા એ વગેરેમાં પણ થોડા જન્તુ હોતા નથી અને છેવટ દેર રાખવાના રથાનની હવા એ દૂધના જન્તુઓનો બાકીનો હિસ્સો પૂરો પાડે છે પણ ધૂળ અગર કચરાવાળી હવા શિવાય, સાધારણ રીતે હવામાં રહેલા જન્તુઓ કરતા બીજો રથળેથી જે જન્તુઓ દાખલ થાય છે તે જ મુખ્ય છે

આ પ્રમાણે દૂધમાં જન્તુઓ દાખલ થાય છે અને દૂધ એ એમનો ઉત્તમ ખોરાક દોવાથી તેમાં તે તરત વધવા માડે છે દહોવાય છે એવું તરતજ દૂધ ધકિ ગરમ હોય છે અને એટલી ગરમી જન્તુને ખાસ અનુકૂળ હોઈ એમની વૃદ્ધિમાં ઉત્તેજન કરે છે અને તેથી થોડા જ કલાકમાં એ હજારો ગણા વધી જાય છે ચોવીસ કલાક પછીની સંખ્યાતો કેટલીક વખત કંપનામાં પણ આવી શકે એમ નથી દહોવાયા પછી બજારમાં વેચાવા આવતા સુધીમાં તે એમાં દરકંયુબિક ઇમે પચાસ પ્રોડ જેટલા જન્તુ થઈ જાય છે અને એ દિવસના વાંશી દૂધમાં તે એનો પાર રહેતો નથી દુધમાં માત્ર દૂધ કેટલા વખતનું તથા એની ઉષ્ણતા ઉપર એ સંખ્યાનો આધાર છે જન્તુથી દૂધમાં જે ફેરફાર થાય છે તે ઘણા છે અને તે ડેરીવાળાને લાભકારક તેમ નુકશાનકારક પણ છે દૂધવાળાને તે એ ઘણે ભાગે ઉપાધિકારક જ છે, પણ દહીં માખણ પનીર વગેરે બનાવનારને અનુકૂળ છે

દૂધ ઉપર જન્તુની અસર.

પ્રથમ અને મોટામાં મોટા સામાન્ય ફેફસાર તે દૂધનું ખાદુ થઈ જવું એ છે આ ફેફસાર અટકાવી શકાય એવો નથી આગળ તે એ ફેફસાર દૂધના સ્વાભાવિક ગુણ તરીકે

ગણુનો, પણ હવે તો એ શા કાગણુથી થાય છે એ સમજવામાં આવ્યું છે. દૂધમાં ગ્લેસી મિક્રો, જેને ઇમેજીઆ (maik bacteria) 'મિલ્ક સ્યુગર' કહે છે તેના ઉપર એ દૂધના અમુક જાતના જન્ટુઓ જે ક્રિયા કરે છે તેને લીધે એ મિક્રો (મિલ્કસ્યુગર) નું લેક્ટિક એસિડ થઈ જાય છે, અને આ એસિડને લીધે એનો સ્વાદ ખાટો થઈ જઈ દૂધનું દહીં થઈ જાય છે. પણ તે સાથે જ, આ એસિડ, જન્ટુની ઉત્પત્તિને હાનીકારક છે, જેથી કરી, એ જેવું ઉત્પન્ન થાય છે કે તરત, એમાં જન્ટુની વૃદ્ધિ થતા અટકે છે અને તેથી દૂધ ખાટું થઈ ગયા પછી અગર ઝામી ગયા પછી કેન્સેક વખત એમાં સાધાગણુ રીતે કઈ ફેરફાર થતો નથી.

સામાન્ય રીતે આ જાતના જન્ટુ જેને ઇમેજીઆ (Bacillus acid lactici) 'બેસીલસ એસિડી લેક્ટીસી' કહેવામાં આવે છે તેનાથી દૂધ ખાટું થઈ જાય છે એ ખરૂં છે, પણ એમ જણાયું છે કે કેટલીક વખત આ જાતના જન્ટુઓ એમાં હોતા નથી છતાં દૂધ ખાટું થઈ જાય છે, એટલે કે તે ઘણી જાતના બીજા જન્ટુઓથી પણ થાય છે. દૂધને ખાટું કરી નાખનાર જન્ટુની જાતો સો કરતા પણ વિશેષ છે. આ જૂદી જૂદી જાતના જન્ટુઓ દૂધ ઉપર એક જ રીતે અગ્ર કરતા નથી બધા કોઈક જાતનું એસિડ (ખાટાશ) ઉત્પન્ન કરે છે એ ખરૂં છે પણ એ એસિડની જાત અને પ્રમાણમાં ફરક હોય છે અને તેથી કરી એના પરિણામે ખાટું થઈ ગયેલું દૂધ પણ તદ્દન જૂદી જૂદી તરેહનું હોય છે. પણ ઘણે ભાગે અને સામાન્ય રીતે દૂધ ખાટું થવામાં બીજી જાતના જન્ટુ કરતાં આ બેસીલસ એસિડી લેક્ટીસી જાતના જન્ટુ જ મુખ્ય હોય છે.

ડેરીમાં જૂદી જૂદી જાતના જન્ટુઓ હોવાથી દૂધમાં જૂદી જૂદી જાતના ફેરફાર કરે છે અને એ કાગણુથી ડેરીવાળાને ઘણી મુસીબતો અનુભવી પડે છે. કેટલીકવાર, દૂધ, ખાટું થયા વિના મળી જાય છે, કેટલીકવાર કડવું અગર બદ સ્વાદ થઈ જાય છે અને ઘણીવાર રીતસર ખાટું થયા તથા મળી ગયા વિના ચીકણું થઈ જાય છે અને તે કેટલીકવાર તો એટલું ચીકણું થઈ જાય છે કે ખેડતા દોરીઓ જેવું થાય છે. વળી કેટલીક વખત આકાશ જેવા વાદળી રંગનું થઈ જાય છે કેટલીકવાર રાત્રી અને ઘણીવાર પીળું થઈ જાય છે. આ તમામ ઉપાધિઓ ડેરીના સ્થાનમાં જૂદી જૂદી જાતના જન્ટુઓ દૂધમાં દાખલ થવાથી થાય છે.

જન્યુવિદ્યાશાસ્ત્રીઓએ આ સર્વના જન્ટુ નક્કી કર્યા છે તેમાં દૂધને ખાટું કર્યા શિવાય મેગવી નાખનારની સમ્યા ઘણી છે, કેટલાક કડવું કરનારા છે અને કેટલાક બદ સ્વાદ કરનારા તથા એક જાત ઇમેજીઆ જેને bacillus એટલે સાચું જેવો સ્વાદ કરનારી છે. આસરે વીસ જાતના જન્ટુ દૂધને ચીકણું કરી નાખનારા છે એ જૂદી જાતના આકાશ જેવા વાદળી રંગનું બનાવનાર છે એ અથવા ત્રણ જાત રાત્રી બનાવી દે છે અને એક અગર બે તરહના પીળા રંગનું કરે છે. હુકામાં આ સર્વ દોષો જૂદી જૂદી જાતના જન્ટુને લીધે જ થાય છે એ નિ-

વિવાદ છે. અને એમ કહેવું જોઈએ કે દૂધની બાબતમાં તો પહેલેથી છેડે સુધી, વેચનાર તથા ખાનાર બેને, જનુઓ જ ઉપાધિનાં કારણ છે. પરંતુ તે સાથે જ કહેવું જોઈએ કે આ બાબતેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી અંશુક કાળજી તથા સંભાળ રાખવામાં આવે તો આ ઉપાધિમાંથી કેટલીક ઘણું અંશે દૂર થઈ શકે એમ છે. ખરી વાત છે કે દૂધને ખાદ્ય કરી નાખનાર જનુઓમાંથી ઘણા બીજા એટલે જાણીતા સર્વ વ્યપ્તિ છે કે તે સાધારણ ઉપાધિથી એટલેથી શકાય એમ નથી. પણ તે શિવાયના બીજાં ઉપાધિકારક જનુઓ કેઈકે કાળુમાં આવી શકે એમ છે. દોર રાખનારે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે દૂધમાં જ ઉપાધિ થાય છે તેનું મૂળ કોઈ પણ જાતના કચરા અગર ગંદકીમાં હોય છે. દોર ઉપરનો કચરો કે ધૂળ અગર ગંદકી અથવા તો એના રહેવાના સ્થાનમાં એવી તરેહની કઈ ગંદકી, અગરતો એવું જ બીજું કઈ કારણ હોય છે અને તે દૂર થઈ શકે એમ છે. દહોવાનું વાસણ બહુ સ્વચ્છ રાખવાની ખાસ કાળજી ગમે; ગાય અગર બેસને હમેશા સ્વચ્છ રાખે તથા એના રહેવાના સ્થાનમાં તથા બહાર ચોખ્ખું રાખવાની કાળજી લે અને દૂધને દંડકમાં રાખે તો એ સ્વીકૃત થવાની, બદ સ્વાદ થવાની કે એમાંની બીજી ઉપાધિની એને શીકર રાખવાની જરૂર નથી, અગર કવચિત એવું થાય તો તે તરત દૂર કરી શકાશે. સ્વચ્છ દૂધ, એ હવે માત્ર જોઈએ તેટલી કાળજી તથા સંભાળનો જ સવાલ છે. પણ એ કાળજી તથા સંભાળ, એટલે મહેનત તથા ખર્ચ. બીજા સુધી સોંધુ દૂધ મારીશું ત્યાં સુધી સારા દૂધની આશા રાખવી બર્થ છે. સોંધુ એટલે નકામું અંગરૂઠું હલકું દૂધ, એમ સમજાશે; તથા જગ વધારે પૈમા ખર્ચવાને ખુશી થઈશું ત્યારે જ દૂધ માટે હાલની શાસ્ત્રીય શૌધ પ્રમાણે કાળજી ગ્રાહી સ્વચ્છ દૂધ મળી શકશે. જેમ યુરોપ, અમેરિકા વગેરે હાલના સુધરેલા દેશોમાં ગાય, બેસ તથા તેમના રહેવાનાં સ્થાન વગેરે સ્વચ્છ રાખવાની, દૂધ બગડી ન જાય તે માટે તેને બરફની ગાડીઓમાં ભરી વેચવાની, વગેરે સાયન્ટિફિક રીતે જોઈએ તેની સભાળ તથા યુક્તિઓ દાખલ કરવામાં આવી છે તેવી રીતે અહીં કરવામાં આવશે ત્યારે જ આપણને શાસ્ત્રીય રીતનું ખરું સ્વચ્છ દૂધ મળી શકશે.

માંખણ બનાવવામાં જનુઓ.

માંખણની બાબતમાં દૂધ કરતા કઈક જૂદી હકીકત છે. કારણ કે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે જનુ, એ દૂધવાળાને ઉપાધિકારક છે પણ માંખણ વગેરે બનાવનારને અનુકૂળ છે. કીમ (મલાઈ) એ દૂધમાંથી થાય છે તેથી તેમાં પણ હમેશા પુષ્કળ જનુઓ હોય છે અને દૂધની માફક એમાં પણ એ વધે છે. માંખણ બનાવનાર, દૂધમાંથી થયેલા તાગ કીમમાંથી કવચિત જ માંખણ બનાવે છે. કેટલેક ઢેકાણે તરતના તાગ, મીઠા કીમમાંથી બનાવેલા માંખણનો ખપ યોગ્ય છે પણ ઘણું ખરા દેશમાં જરા ખટશ પડતું માંખણ જ ખપે છે. આવું માંખણ બનાવવા સારું કીમને બાર કલાકથી માંડી બે ત્રણ દિવસ એમનું એમ રહેવા દે છે. એટલે તેટલા ધખતમાં, એમાંનાં જનુઓ, એટલાં બધાં વધી જાય છે કે દૂધની માફક કીમ પણ જ ખાદ્ય થઈ જાય છે તથા સહેજ મળી પણ જાય છે અને એમાં એક જાતનો સુગંધીકાર

સ્વાદ ઉત્પન્ન કરે છે કે જે પ્રથમના તાજા કીમમાં હોતો નથી કીમમાં આવી રીતે ખટાશ વિગેરે ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયાને ઇંગ્લેન્ડમાં ('mephitism' અગર 'sourness') રાઈપિર્નિંગ અગર સાવરિંગ કહે છે આ રાઈપિર્નિંગ યથા પછી એને વોલી માખણ બનાવે છે પણ જન્ટુઓની મુખ્ય અસર રાઈપિર્નિંગમાં થાય છે સાર પછી માખણ એ એમનો અતુક્રુળ ખોરાક ન હોવાથી, એમાં આવેલા જન્ટુઓમાંથી ઘણા ખરા તરત મરી જાય છે છતાં કેટલાક જીવે છે અને કેટલાક વખત સુધી વૃદ્ધિ પામે છે અને માખણને ખોર કરી નાખવામાં તે મુખ્ય હોય છે જન્ટુની મ્હોવરાવવાની શક્તિ કીમની બાબતમાં પણ અમુક હદ ઉપરાંત અનિષ્ટ છે ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે કીમને એમ મે દિવસ કરતા વધાર વખત એમનું એમ રહેવા દેતા તે બગડી જાય છે અને માખણ વિગેરેમાં પણ દુર્ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે દૂધના અને કીમના જન્ટુ હમેશા એમ જ જાતના હોતા નથી વળી કેટલીક જાતના જન્ટુઓ કીમને સ્વાદિષ્ટ તથા સુગંધીદાર બનાવનાર હોય છે અને કેટલાક એવા પણ છે કે જે એને બદરવાદ પણ કરી નાખે છે પણ સારે નસીમે જે જાતના જન્ટુ કીમમાં દાખલ થનારા છે તેનો ઘણો ખરો ભાગ એના ઉપર સારી અસર થનારો છે ડુંગમાં દૂધની માફક કીમની બાબતમાં પણ દોર તથા તેમને રહેવાની જગ્યા તથા ડેરીનું સ્થાન તથા દૂધના વાસણ વિગેરે બહુ સ્વચ્છ રાખવામાં આવે અમુક રૂતમાં કે બ્યારે ઉપાધિમારક જન્ટુઓ વિશેષ થાય છે તે વખત ખાસ સજાજ રાખવામાં આવે તો કીમને હાનીમારક જન્ટુઓની બહુ દિશ્વર રાખવાનું કારણ નથી કીમમાં દાખલ થતા જન્ટુઓ જુદી જુદી રૂતના જુદા જુદા હોય છે

કીમ બનાવવામાં અતુક્રુળ જન્ટુઓનો સાયન્સનો મદદ વડે કરનામાં આવતો ઉપયોગ

જન્ટુવિદ્યાશાસ્ત્રીઓએ હમણા યુરોપ અમેરિકા વગેરે દેશોમાં એટલે સુધી કર્યું છે કે માખણ બનાવનારને અતુક્રુળ જન્ટુઓ પૂા પાડે છે ચોખ્ખા જન્ટુઓ કીમ વગેરે બનાવનારને વેચવામાં આવે છે અને તેઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે પણ કીમમાં જે પ્રથમ જન્ટુઓ હોય છે તે ભેગા આ જન્ટુઓ દાખલ થવાથી જોઈએ તેવું પરિણામ આવતું નથી તેમ કરવા સાર પ્રથમના જન્ટુઓને દૂર કરવા જોઈએ અને તેટલા સાર કીમને ૧૮ ડિગ્રી સેન્ટીગ્રેડ (૧૫૫ ડિગ્રી ફરનહીટ) સુધી યોડે વખત તપાવવું જોઈએ કારણ આપણી ગરમીથી એમાંના પ્રથમના જન્ટુઓ મરી જાય છે અને સાર બાદ પેના ચોખ્ખા અતુક્રુળ જન્ટુઓ દાખલ કરવામાં આવતા તેમાંથી ઉત્તમ માખણ કાઢે છે પણ અમેરિકામાં આ રીત હજી જોઈએ તેવી દાખલ થઈ નથી કારણ કીમને ગરમ + વા વગેરેની માથાકૂટ તથા ખર્ચ પણ વિશેષ છે તેથી ત્યાં વળી એ જ જન્ટુઓની બીજી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે ભવિષ્યમાં જન્ટુવિદ્યા હજી આમાં વિશેષ સુધારો + શે અને બહુ ઉત્તમ તથા સહેલાઈથી માખણ વિગેરે બનાવવાની શક્તિ આપણા હાથમાં આવશે

ખતીર પણ જન્ટુની જ મદદથી થાય છે એમાં પણ અમુક તરેહનો સ્વાદ વગેરે જન્ટુથી થતા કહોવાટને લીધે જ આવે છે

(અપૂર્ણ)

“સાયન્સ”

શેખ સાદી

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૯૫ થી.)

જગતમા, શેખ સાદી, વિદ્વાન પઠિત કરતા, કવિ તગિફે વિશેષ વિખ્યાત છે વિજ્ઞાન અને ધર્મ સમ્બન્ધિ અન્યોના શુભદોષવિચારપૂર્વક અભ્યાસમા, તે સમયના મહાન પઠિ-
 તોથી તે નિકટ ન હતા આપણે સર્વે જાણીએ છીએ કે, આપણા આ
 વિદ્યાભ્યાસ કવિને પોતાના વિસ્તૃત અભ્યાસનો આડમ્બર દર્શાવવાનો સ્વભાવત
 અને વિરાગ ન હતો; કિન્તુ, આવસ્થક, પ્રસંગાનુસાર તે દર્શાવતા અને શ્રોતા
 પર્યટન જનોના સમૂહને પોતાની અતિ દ્વિધિમાન યુદ્ધિના વિમલ દર્શનથી
 વિસ્મયમૂદ કરતા આ વિષયમા લેખની પોતાની જ લખેલી બે'ક
 વાર્તાઓ અવલોકીશુ તો ખસ છે એક વાર્તા “દાનિશ્મન્દ દર્વાશ વ કાણુએ મુત કળ્પિત્ર”
 (વિદ્વાન સન્યાસી અને મહોદત દાણ) ની, બોસ્તાનના ચતુથ પ્રકરણમા આવે છે. જ્યાં શમ્દ
 રચના પરથી એમ લાગશે, કે વાદવિવાદમા, વાદી પ્રતિવાદી, દાણ અને સન્યાસી છે પણ અન્ય
 પક્ષિ લેખકની આત્મપ્રકૃતિ યથાર્થ આવેખી, નદસ્યની જવનિકા અપસરિત કરે છે અન્ય કથા,
 બખ્શના મન્દિર (મસજિદ) મા “વ નહોતો અકમો ઇલિયહેમિન હબલ્ અલ્ વરીદ્”
 એ સૂત્ર પર વિવેચન કરતા હતા ત્હેને સમ્બન્ધિને છે. અત્ર તે કહે છે તેમ, શ્રોતાઓ તે
 સૂત્ર સમજી શક્યા ન હતા, ત્હેવામા એક પથિકે માર્ગે જતા, તે ગૂઢ ઉક્તિ શ્રવણ કરી, અને
 ત્હેતુ રહસ્ય પણ સમજી શક્યો, એટલે સહસા એક અહેવી બુમ મારી, કે સર્વે શ્રોતાજનોને
 ત્હેની સાથે, એકત્ર થયા વિના ન જ ચા'યુ

“ શેખ સાદી, તે સમયના એક મહાન યાત્રાપુ હતા, એમ પ્રાય સર્વે લેખકો કહે છે
 ચૌદ વાર તો તે મકાદ ગયા હતા, યુરોપ, અખિલ એશિયા માધનિર, બાર્બરી સ્ટેટ્સ,
 એખિમીનિયા, ઇજીપ્ત, સિરિયા, પેલેસ્ટાઈન, આર્મીનિયા, એરેબીયા, પર્શિયા,
 પરાન, રુહ્યાર્, દેઈલમ, કાશ્ગર, ભારતવર્ષ અને બમદાહથી ચીનની સીચિઅન વૉલ શુ
 ધીના, સર્વ દેશ પ્રદેશમા પર્યટન કરી આવ્યા હતા, એમ કહેવામા આવે છે. સર્ ગોરે
 આહિસિલે અને અન્ય કેટલાક તો, એમ પણ કહે છે, કે ભરતખડમા તો તેઓ ત્રણ વાર
 વાર આવી ગયા હતા. ત્હેમા, વળી બે યાત્રા તો માત્ર, અમીર ખુસરવ દેહેલ્વીના દર્શનાર્થે જ
 હતી. પરન્તુ ત્હેની યથાર્થતા વિષે ધણાઓને શકા પડે છે. શી હાલી, હયાત-ઈ-સાદી
 (સાદીની સૂક્ષ્મ જીવન કથા) ના લેખક પણ, ત્હેને અસંભવિત કહે છે.

એક સ્થાને, સાદી પોતાના લેખમા, પોતાના જરુસલેમમા, ખ્રિસ્તી કુન્ઝેડસથી બન્દીકૃત
 યપાનું જણાવે છે, તથા બહુગેરીઆ આદિ સ્થાનેથી આવેલા ‘ન્યુ’ લોકો વડે પોતાને
 એક ખાઈ ખોદવા યોજવામા આવેલા તે સમ્બન્ધિ પણ, જણાવે છે પશ્ચાત, ત્હેમને

૧=મર્વે શક્તિમાન ઇશ્વર કહે છે “આપણે મનુષ્યને, ત્હેની કહર્ય નાહી કરતા, ત્હેની
 પોતાની પાસે વધારે છીએ.

એલેખો' તો એક ધનાઢ્ય વણિક દશ દીનાર આપી, વિમુક્ત કરાવે છે, અને પોતાને દેશ સાવી, પોતાની પુત્રી, સો દીનારની પેહેરામણી સાથે, લગ્નમા આપે છે આ સમેલન જેન્થીપી અને સોફેદીસની માફક, સુખદાયી નિવડ્યુ ન હતું. કારણ તે સ્ત્રી બહુ કલેશવાળી, અને ધૂણ હતી તેના તરફથી પ્રદર્શિત કરવામા આવેલો તિરસ્કાર એક સ્થલે કવિ આપણને કહે છે તે કહે છે, મહારા પિતાએ દશ દીનાર આપી ખરીદ કર્યો હતો, તે જ, તૂ ને? કવિ, એથી મૂઠ ન થયા, પરંતુ પ્રત્યુત્તર દીધો, કે હા ત્હાર પિતાએ દશ દીનાર માટે ખરીદી, સો દીનાર માટે ત્હને વેચ્યો તેજ અહું ! ! શેખ સાદી, અત્રે સો દીનાર, તે પોતાને પેહેરામણીમા મન્યા હતા, તે સમ્બન્ધને કહે છે.

અતાબક સાદ પીન જગીના નબ્ત સમયમા, સાદી શીરાજ પાછા આવ્યા ન હતા. નિગમિયાહમા અભ્યાસ કરવા, તે બગદાદ ગયા, ત્હારે શીરાજ પ્રતિનિવર્તન. અરાજકતા જેવી, સ્થિતિમા હતું એમ આપણે જાણીએ છીએ માદ પીન જગી પછી, અતાબકઅયુબકર થયા હતા તેમણે રાજ્યને સુખી અને સમૃદ્ધિવાન બનાવ્યુ હતું મઠ, શાલાઓ, મંદિરો, (અસુજ્જો) ઈ ત્હાર સુધી જેની અપેક્ષા થતી હતી, તેની ઉપેક્ષા કરી, તેમનો જીર્ણોદ્ધાર પણ તેમણે જ, નોનેલો ઐતિહાસિક લેખની અતિ પ્રશંસા કરે છે, તે પણ તેટલા જ માટે. સાદીના સભાવ પણ તે જ હતા. શીરાજમા, રોગ ચિકિત્સક એપધશાળાના પ્રથમ સ્થાપનાર, તે જ હતા તે અતાબક અયુબકરના રાજ્યમા, ચિરમહે, સાદી, પાછા શીરાજ આવ્યા હતા તેમના કાવ્યસમરમાની નિમ્ન લિખિત પદ્યો ઉપરથી, તેમના અનુપચિત રહેવાનું કારણ જાણી આવે છે —

ન દાની કે મન દર અકાલીમ ગુરખત
યરા રોજગારે બગરુદમ દિરગી
બિરૂં રફતમ અન્દ તગ તુર્કાન કે દીદમ
જહો દર હમ ઉરતાદા સુ મુએ જગી
હમમ આદમીમદ બૂદન્દ લેધકિન,
સુ ગુરગાન બખૂનખારૂગી તેજ ચગી
દરૂં મદૂમી સુ મલક નેક મહેજર
બિરૂં લરકરે સુ હજર બરઆન જગી
સુ બાજર આમદમ કિશ્વર આરુદદ દીદમ,
પનગાન રહા કર્દ ખૂએ પદગે
સુતાન બૂદ દર એહદે અબ્વલ કે દીદમ.
જહાને ધૂર આશુમ વ તરોહય વ તગી,
સુનીન શુદ દર અમ્યામે સુતાને આદિલ
અતાબક અયુબકર બિન સાદ જગી

તૂ, અહુ શા માટે ચિરકાનપર્યન્ત પ્રદેશમા બઠકતો હતો, તે, નથી જાણતો ?

એભિસીન્નિઅનના વાળની માફક, દુનીઆને જ્યારે મ્હેં અવ્યવસ્થિત જોઈ, ત્હારે મ્હેં તંગ-ઈન્તૂકાન્ ત્યાજ્યું. તે સર્વ મનુષ્યના સ્વરૂપ હતાં, કિન્તુ, રકત પીવામાં વરુઓ જેવાં, અને તીક્ષ્ણ નખવાળાં હતાં. દેવની માફક, બાહ્યથી, સુસ્વભાવવાળાં, પરન્તુ અન્તરૂથી, વિકાલ સિંહ સમાન હતાં. જ્હારે અહું પાછો ફર્યો ત્હારે, મ્હેં પુનઃ સર્વ વ્યવસ્થિત જોયું. સિંહોએ ત્હેમની ચારી નાંખવાની સ્વાભાવિક ટેવો વિસારે મૂકી હતી. પૂર્વ સ્થિતિ મ્હેં જે જોઈ, તે પ્રથમમાં હતી, અને તે સમયે, મ્હેં જગતમાં વિગ્રહ, દુષ્કાળ, અને વ્યસ્તતા જોઈ હતી; અને અન્ય સ્થિતિ મ્હેં જે જોઈ તે ન્યાયી અતાબક (રાજા) અયુબકર સાદે ખીન્ જંગીના રાજ્યમાં હતી.

આ અયુબકર, ધીમાન્ અને શક્તિવાન્ રાજા હતા, પરન્તુ ત્હેમને વિદ્યાન્ અને પંડિત વર્ગ પ્રતિ સ્વભાવથી જ દ્વંદ્વભાવ હતો; પરન્તુ, સાંઈ (સંન્યાસી) પ્રત્યે, વિશેષ સ્નેહભાવ હતો. આથી સાદીને શીરાજ આવતાં, પોતાનો વેળા ત્યજી, સંન્યાસીનો વેષ ગ્રહણ કરવો પડ્યો હતો. સત્યત અનેક વિદ્વાનોને તો કંઠારનાથે રાજ્યમાંથી નિરસ્ત કરવામાં આવ્યા હતા, અને સાદીને પણ, વિકૃત વેષે ન આવ્યા હતા તો, નિરસ્ત કરવામાં આવતા. આમ છતાં પણ આપણા કવિએ પોતાની સત્યતાની પ્રીતિ તથા તીક્ષ્ણ દીક્ષા અને વ્યગ ઉક્તીની આત્મીય આતુરી વિસારે મૂકી ન હતી. શૌણ્ઠિપ્રિય હીલાકુખાનના વશજ અખાકાખાનને, ત્હેમના આદેશ મુજબ મંબ્રોધેલી, નીચેની પંક્તિઓ લક્ષણીય છે.

શેહે કે પાસે રહિય ત્ નિગાહ મીઠારદ.

હસાલ બાદ ખિરાજશ કે મુજદે ચૌપાનીરત.

વગરનદ રાએખદદ અસ્ત-જહર મારશ બાદ,

કે હનેં મીખરદ અજ જજ્યાએ મુસલમાનીરત.

જે રાજા પ્રજાની સંભાળ પ્રત્યે લક્ષ્ય રાખે છે ત્હેને, પ્રજાના રક્ષક તરીકે મળેલો કર સત્ય અને ન્યાયસર છે. પ્રજાની સંભાળ પ્રત્યે લક્ષ્ય ન રાખે તો ત્હેને મળતો કંઈ વિષ સમાન હો, અને તે જે પ્રજા પાસેથી લે છે તે મુસલમાનો પાસેથી ઉઘારાવવામાં આવતા જજ્યા સમાન છે.

આપણે આરમ્મમાં કહ્યું તે પ્રમાણે, સાદી હીજરીના ૬૯૧ માં વર્ષમાં અર્થાત ઈ. સ. ૧૩૧૩ માં વિદેહ યયા હતા. જે સમયે અતાબક વરા અવસાનપ્રાય હતો.

મી. કેન્કલીનની “ ૧૭૮૧ ની શીરાજની યાત્રા ” માંની, સાદીના સમાધિસ્થાનને ઉદ્દેશીને નૃત્ય. લખેલી, નીચેની પંક્તિઓ, અહિં અસ્થાને નહિં લેખાય.

“ દિલ્હુશાથી એક માઈલને અન્તરે, પૂર્વ તરફ, પર્વતના પાદ પાસે, શેખ સાદીની સમાધિ છે. તે ચતુષ્કોણ છે. તે સંગેમર્મરતુ રચેલું છે. તે છ શીટ લાંબુ, અને અઠિ શીટ પહોળું છે. પ્રસ્તર પર પ્રાચીન લિપિમાં, શેખના સર્વ ગ્રન્થોનો સાર લખવામાં આવ્યો છે, અને હુંક જીવન પણ આયેખવામાં આવેલ છે.

સમાધિ પ્રસ્તર, સદા કૃષ્ણરંગી કાષ્ઠના પ્રચ્છદપટથી આચ્છાદિત રહે છે તે પ્રચ્છદ પટ અપનીત કર્યા પછી, દરેક તે પ્રસ્તરના દર્શન કરી શકે છે મહામ્મદીયો, પ્રાય જગત્તા સર્વ સ્થલેથી, યાત્રાએ અત્ર આગમન કરે છે, અને સમાધિપ્રસ્તર પર મન્માન પૂર્વક, ગદ્યપુષ્પાદિ વિકેરી, તથા અર્ધ્યાદિકથી લેને સત્કારે છે રોષ સાદીના ગ્રન્થોના સમૃદ્ધ-કુધીયાત-ની એક પ્રત પણ, ત્હા મૂકેલી છે. યાત્રિકો તે વાંચે, એ ઉદ્દેશે તે ત્હા રાખવામા આવેલ છે. લેમા અક્ષર સુખપદ અને મ્હોટા હોવાથી સર્વથી સરસ વાંચી શકાય તેમ છે આસપાસ બીંતો ઉપર કંઈક નામો અને કવિતાઓ લખેથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને તે યાત્રિકોની કૃતિ હોય એમ ભાસે છે

રોષતુ સમાધિસ્થાન, દિને દિને, જીર્ણ થતું જાય છે, અને લેતુ સાવધાન રક્ષણ કરવામા નહિ આવે, અને જીર્ણોદ્ધાર નહિ થાય, તો નિરાકાર વિશીર્ણ મૃદ્ધપુજ યર્ષ રહેશે કાલ પોતાતુ નાશતુ કાર્ય કર્યા જાય છે અતિ ખેદપ્રદ છે, કે લેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવા કોઈ ધાતુ નથી લેની સમીપ, અન્ય મહાત્માઓ, અને ધર્માત્માઓની, ઈન્જાનુસાર, સમાધિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે ”

સર ગોરે આહુસિને પોતાની ત્હાની યાત્રાનો જ્ઞાન્ત નીચે પ્રમાણે આપે છે —

“ ઈ સ ૧૮૧૧ મા, ત્હારે, ત્રીજા જ્યોત્સનાદારા, ફત્હા-અલી-શાહ કાબરની રાજ-મબામા પ્રતિનિધિ તરિષે તેહેરાન ગયો હતો ત્હારે, ષ્ટલાક માસ, શીરાજમા રહી, બ્યતીત કરવા પડ્યા હતા તે મમયે, પ્રતિદિન, અહુ રોષની સમાધિના દર્શન કરવા જતો. મી. ફ્રેન્ક-લીનના શબ્દોની મસતા ત્હા જર્ષ સાક્ષાત્ દર્શન કરનારને સ્વય સિદ્ધ થાય છે તત્વત્ત માદીતુ સમાધિ સ્થાન, વિશેષ ને વિશેષ, જીર્ણ થતુ જાય છે અને તે અધુના, અવસાનપ્રાય અવરોગવામા આવે છે ત્હા રોપવામા આવેલા વૃક્ષો અને ઉદ્યાનમાથી, કાઈ પણ, દૃષ્ટિગોચર નથી થતું અમ્પ વ્યયે, મ્હં લેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો મ્હને સત્યત, રોષ સાદી અને લેમના ગ્રન્થો, ઉભય માટે, અતિશય માન છે, અને તદર્થે, મ્હં મ્હારી ધારણા પરિપૂર્ણ કરી પણ હત, પગ્નુ ઈરાનના શાહના પાયમા પુત્ર, અને તે સમયના તે સ્થાનના સખા, હુસેન મીરજાહ એ તે કાર્ય કરતા મ્હને નિવાર્યો તે પોતે, લેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવશે અને લેને સુસ્થિત રાખશે, એવી ગાઢ અભિવાધા દર્શાવી, પ્રતિજ્ઞા આપી હતી, પરન્તુ, શબ્દો પ્રમાણે રાજ્યકર્તાઓ વર્તતા નથી, એ ખરેખર શોચનીય છે ।”

ઈ સ ૧૭૬૦ મા યર્ષ ગયેલ, પર્સીઆના રાજ્યકર્તા, કરીમખાનજદે શીરાજમા ‘હફ્તનખાગ’ કરાવ્યો છે તે ખાગમા અમાગ્યે, જે સાત મહાત્માઓની સમાધિ (કબર) ઓ રચેની છે, તેઓના નામ પણ, સાથે જ દર્શાવેલા લાગે છે । આ હફ્તનખાગના પ્રાગણ આગળ, જે મહાત્માઓની છબીઓ આલેખવામા આવી છે લેમાની એક હુદ્દેગની છે અને અન્ય સાદીની છે હફ્તન, શીરાજની પાસે એક ન્હાનો ઉદ્યાન છે લેમા એક ન્હાનું મકાન, સુન્દર અને સુશોભિત બાંધવામા આવ્યુ છે સાદીને, ત્હા એક વૃદ્ધ તરીકે આલેખવામા આયા છે,

સાદી અને હાફેઝની જન્મજૂમિ શીરાજ ત્હેની સુન્દરતા, અને આનન્દદાયી સ્થિતિ માટે, અતિ વિખ્યાત છે તે પ્રાય, વીસ માઈલ લાંબુ અને છ માઈલ પહોળુ છે ત્હેની આસપાસ પર્વતો આવેલા છે અનેક ઉધાનો, ત્હેની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે, અને નદી ફૂકનાખ્યાક મન્દ મન્દ તાગે, ત્હેની પાસે વલા જમ છે મન્દિરો (મસજીદ)ના ચિખરો અને વૃક્ષોની ઘટાઓ

અતિ સુન્દર દર્શન દે છે અહિં, સાદી એ 'ગુલિસ્તાન' અર્થાત ત્હેમના મન્યો, 'જપાકુસમની સમ્યા' અને 'એસ્તાન' અર્થાત 'ઉધાન' લખ્યા હતા ગુલિસ્તાન ગદ્યમાં છે પ્રસંગે ન્હાની કવિતાઓ ત્હેમાં આવે છે ફારસી કાવ્યોમાં, અતિ ઉત્તમ કાવ્યોની ગણનામાં તે ગણાય છે. ત્હેમાં પ્રભુના મહિમા અને સુજનતાની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, અને સંસાર સુખની નિ સારતા દર્શાવવામાં આવી છે

૩ આ ઉપરાન્ત 'પન્દનામહ', 'કરીમા' એ નામથી પ્રખ્યાત છે. ત્હેમાં પણ પર મેશ્વરની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે

૪ કસાઈદ-ઈ-ફારસી, અહેમાં મર્સીઆ, મુલમ્મુઆત, મુસલ્લસાત વિ તો સમાવેશ થાય છે

૫ 'કસાઈદ-ઈ-અરબીઆ'

૬ મજલિયાત-ઈ-કદિમ

૭ 'બેદાયીઅ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ દીવાનનો ભાગ દ્વિતીય

૮ 'ખાતીમ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ દીવાનનો ત્રિતો ભાગ

૯ 'તૈયબાત' એ નામ પ્રસિદ્ધ દીવાનનો પ્રથમ ભાગ

૧૦ મજ્મૂઆ મુઝોસમ-બ-સાહેબિયા જેમાં રૂબાયિયાત, મસ્નવિયાત, કિતાબાત અને મુદ્રરૂહાતનો સમાવેશ થાય છે

૧૧ મુતાઈબાદ વ હન્ફલિયાત

કેટલાકે, સાદી એ બાવીશ મન્યો લખ્યા હતા એમ કહે છે

તુખ્મે દાનિય કાસ્ત ફિદોસી, નિજામી, આબુ દાદ
કર્દહ ખિર્મન સાદીઅશ મન ચીનદ ફૂલ ખીકુનમ

ગાનવ ખીજ ફિદોસીએ રોખુ હતું નિજામીએ તે સિમ્યું હતું સાદીએ તે લશ્વ હતું લશ્વ પછી શેખ રહેલા દાણા હું લઈ લઉ છું।

× દીવાન-કાવ્યનો સંગ્રહ બેદાયીઅ આદિ ત્રણ ભાગમાં ગજલોનો જ માત્ર સમાવેશ થાય છે

ઉપર લિખિત શ્લોક હાફેજ નમિત છે, એમ પ્રેરવાકનો મત છે. હાફેજ પોતે સાદી વિષે કહે છે, કે —

ઉસ્તાદે ગજલ સાદીરત પિશે હમદ કસ અમ્મા
દારદ સખૂને હાફેજ તજ સખૂને ખાજૂ

સાદી એકમતે ગજલના ઉસ્તાદ તરીકે મનાયા છે, પરંતુ હાફેજની કવિતામા ખાજૂની પદ્ધતિ છે

મોલાના અબ્દુર્રહમાન્ જામી પોતાના ‘બહારિસ્તાન’ માં, સાદીને ગજલના, અને ફિરોસી અને અન્વારીને મરતવી અને કસીદાના ઉસ્તાદ તરીકે સ્વીકારે છે

દર રોઅર્ સે કસ પયમખતનન્દ
દરઅન્દ ક લાનખી બઅદી
અખૂયાત વ કસીદા વ ગજલરા
ફિરોસી વ અન્વારી વ સાદી

મહમ્મદ પેગમ્બરે કહ્યું હતું, કે મહારી પછી કોઈ પેગમ્બર નહિ થાય પરંતુ કાબ્ય કલામા ત્રણ પેગમ્બર થયા છે મરતવીના, ફિરોસી, કસીદાના અન્વારી, અને ગજલના સાદી પેગમ્બર છે

અમીર ખુસ્રવ હશેવી પોતાની કાબ્યકલા વિશિષ્ટ થતા, તેહુ કારણ શીરાજ અર્થાત્ સાદીને માને છે

ખૂસ્રવે સર્ મસ્ત અન્દ સાગિર્ મઅૂના બેરીખત
શીર અજ મયખાતાએ મસ્તે કે દર શીરાજ શૂદ

જે શીરાજમા હતો તે ઉન્મત્ત મનુષ્યના મદિરાશુદ્ધમાથી, ઉન્મત્ત ખુસ્રવે જ્ઞાન રૂપી ખ્યાલામા ન્મ રેડપો.

અન્ય સમકાલીન કવિ, જે સાદીથી પણ વિશેષ ગણાતા હતા, તેમનું નામ ઇમ્દાદીહાવીં હતું (૧) ખાજા શમ્સ-ઉદ્-દીન સાહેબ-ઈ-દીવાન, (૨) અમીર મુઈન-ઉદ્-દીન, (૩) મતેક ઇશ્તીખાર-ઉદ્-દીન, (૪) સદરી, એ ચાર એકત્ર થઈને, ખાજા મબદ-ઉદ્-દીન હમ્મર, જે સાદીના સમકાલીન વિદ્વાન હતા, તેમને સાદી અને ઇમ્દાદીના કાવ્યોમાથી કોના શ્રેષ્ઠ છે, તે સમ્બન્ધિ વિચાર કરી કહેવાને, પ્રાર્થના કરી. ત્યારે તેમણે નીચે પ્રમાણે, પોતાનો વિચાર

દર્શન્યોઃ—

મા ગરૂ એ બા તુલ્ય તુલીએ પ્રશનસેમ્ ,
બરૂ શક્ટરૂ શુક્તહાયે સાદી મગસેમ્ .
દરૂ શેવએ શાધરી બા ઈન્દ્રમાચૂ ઉમમ્
હર્ગાન્દ મન વ સાદી બા ઈમામી ન રસેમ્ ।

વાકપટતામા આપણે મધુર પોષટ છીએ, અને સાદીના મધુર શબ્દો ઉપરની મહિકાઓ સમાન છીએ; પરન્તુ કવિતાના નિયમમા તો, સર્વના મત પ્રમાણે, અહીં કે સાદી, કાષ્ટએ ઈમામીને પહોંચી ન શકીએ ।

1

એહી હમગર પોતાને સાદીથી ન્યૂન ગણે છે, પરન્તુ ઈમામીને ઉભયથી શ્રેષ્ઠ કહે છે ।

હાજી હુલ્લ અલીબેગ અમ્મરૂ, આતીશુ-કહેલુના કર્તા, આ તુલના થયા પછી, આશ્ચર્ય પામી, નિરાશ થઈ, પોતાના કોધના આવેશને, નીચે પ્રમાણે વહેવા દે છે —

યકે ગુરૂત ઈમામી ઈમામે હરે રા,
જે સાદી રજું યાદતહ મજ્જહહમગરૂ
દરો' માજરા ચીસ્ત રાયે તૂ શુક્તમ્,
સિતમગરૂ બૂદ મજ્જહહમગરૂ સિતમગર.

મજ્જહ હમગરે, ઈમામેહરિ (૧ ઈમામીને સાદી કરતાં પણ વિશિષ્ટ કહ્યો છે. હમારો શું મત છે ? ત્હારે મ્હ કહ્યું કે જૂલમગાર મજ્જહ હમગર જૂલમગાર છે.

સાદીની લેખનપદ્ધતિ સરલ અને અપ્રતિમ હતી. શેખ સાદી માટે એક મુશેખ અતિ અપકૃષ્ટ વિચાર ધરાવતા હતા. તે મુશેખને એક ગત્ર સ્વપ્ન આવ્યું હતું, અને તે અવસ્થામા હૈમણે સ્વર્ગના દ્વાર ઉઘાડાં થયેલા દીર્ઘા, અને દિવ્ય પૂર્ણ પાત્રો હસ્તમાં લેધને, દેવદૂતોને નીચે ઉતરતા દીઠા । । । હૈમને ઉતરવાતું કારણ, અને ઉતરી, ક્યાં જાય છે, તે પૂછતા હૈમણે કહ્યું, કે તેઓ તે દિવ્ય તેજપૂર્ણ પાત્રો શેખ સાદીને આપવા, હૈમને ઘેર જાય છે । શેખ સાદીની પ્રાર્થનાથી પ્રભૂ પ્રસન્ન થયા છે, અને પ્રસાદી પણ તેથી, હૈમણે જ મોકલાવી છે । । મુશેખ આ સાંભળી, તુરત જ શેખ સાદીને ત્યાં ગયા, ત્હારે હૈમણે હૈમને આસનપર બેસી, પ્રાર્થના પુન પુનઃ પઠતા અવલોક્યા, અને તેથી વિસ્મય પામી, મૂઠ બની ગયા । સાદી પઠતા હતા તે પ્રાર્થના નીચે પ્રમાણે હતી —

બરૂજે કમ્પતાને સખજ દરૂ નજરે હુશિયારૂ,
હરૂ વરકે દક્તરેસ્ત મઆરિફે કર્દગારૂ.

હીલા વક્ષના દરેક પાન વિહાનતી દષ્ટિમાં દિવ્ય જ્ઞાનનાં પુસ્તક સમાન છે.

શેક્સપિયર્ અને સાદીનીતુલના કેટલાક પાત્રિમાલ્ય પડિતો સાદીને પૂર્વના શેક્સપિયર્ની ઉપમા આપે છે તે કુત્સે અશે સલ છે, તે આપણે અવલોકીએ ઉભય કવિઓ, શબ્દયોજના, અને વામ્યરચના સરલ હોઈ, નિકૃષ્ટ લેખકોની અસાર યુક્ત અતિશયોક્ત રચના કરતા, સ્વયમેવ વિશેષ હૃદયગ્રાહી છે ઉભયના લેખમા શબ્દયોજના મહા શ્રમે કરી હોય, એમ ભાગ્યે જ જણાય છે વાંચો પણ પ્રાય, સર્વદા સહભાવ અને પરિહાસ યુક્ત છે સામાન્યતઃ લેખના વિચાર, અને લેખની ધારણાઓ, તર્ક અને પ્રકૃતિના નિયમો વિરુદ્ધ, કદી પણ હોતી નથી વસ્તુતઃ, તે ઉભય પ્રકૃતિલીના લેખના અવલોકનાનુસાર પોતાના લેખમા આતેખવાના અનુભવી છે તત્કૃત વલુન પ્રકૃતિ અને માનુષિક જીવનનુ યાચાર્ય છે આલેખવામા આવેલા પાત્રોના પ્રતિરુપની યથાર્થતા પણ લક્ષણીય છે લેખના પાત્રો આપણને ગૃહસ્થ જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થા સાક્ષાત્ કરે છે, અને જગતમા ચાનતા, અને પ્રત્યેક જીવને વ્યતીત કરવા પડતા, યથાર્થ વિવાદ અને કલ્પના સુનિખિત પરિપૂર્ણ ચિત્રો, દૃષ્ટિગોચર કરાવે છે ઉપદેશ અને અનુશાસનમા ઉભય બહુ કુશલ છે સાદી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ કરે છે શેક્સપિયર્ પાત્રોદ્ધાન ઉપદેશ કરે છે સાદી તેથી જ, કદીઃ ઈર્ષિસત સાધી નથી શકતા, અને શેક્સપિયર્ સાથે છે ઉભયના મન્યોમા આવતી સારગર્ભિત ઉક્તિઓ, ન્યાયરુપ, જનોક્તિરુપ પામી છે, અને સમય સમયના જ્ઞાનના ભાગરુપ છે

સાદીએ કવિ તરીકે કીર્તિ સપાદન કરી છે, પરંતુ તે વેદાન્તી નથી એમ નહિ આપણે લેખને, વિવિધ મંદિરોમા, કુળનતા પવિત્ર સૂત્રો (સગદો) નુ વ્યાખ્યાન કરતા અનેક વાર, નિદાણીએ ધીએ તે સમ્બન્ધિ, આપણે પૂર્વ ભાગમા કહ્યું પણ છે કવિના ધર્મ વિશાળ વિષે તે, આપણે એટલું કહી રાખીશું, કે નસિદ્ધ ઔરમજ્જેય સમાન સ્વમતાવયમ્મી પણ નહિ હતા, એન બહુ શ્રુત અક્ષર સમાન બહુમતમાની પણ નહતા કિન્તુ યથાર્થ મદમ્મદીય ભતા લેખના મન્યોમા વિશ્વના પરમ ઈશ્વરનુ સ્વરુપ પ્રતિપાદન કરતા અનેક વાર, અનેક વાંચો દૃષ્ટિગોચર થાય છે પરંતુ અન્ય મતાવયમ્મી ત્રિત વડી બાવ રાખતા નહિ આપણે મદમ્મદીયોમા પણ અનેક પથ અને ભેદ અવલોકીએ ધીએ ત્હારે, આ જ્ઞાનતા પણ ઠાઈ અશે ન્યૂન માનવા લાયક નથી આવા ધર્મના ભિન્ન ભિન્ન મતથી ઉત્પન્ન થતા, વિદેષ અને મ્લહ, પ્રત્યેક નિવાવા જોઈએ છીએ એ તો મર્વ સિદ્ધ છે, કે એ ન્યૂનતા અનેક વાર નાશકારક નીવડી છે, અને માત્ર મદમ્મદીય આમાજક રચનાની વ્યસ્તતા નહિ, પરંતુ સામાન્યતઃ, સર્વ જગતોની રચના અને બહુશ તેઓના વિશ્વે અને ભગનુ પણ કાનુ નીવડી છે! સાદી, એકદા સમકાલીન કવિ, હકીમ નાગરી કુહીસ્તાનીના અતિથિ યથા હતા, તે ઈશ્માઈવીઆર્ પથના હતા તે પથ નાસ્તિક મનાતો હતો! નાસ્તિક પથી સહ વાસથી વિશેષ મલ્લ શુ હોઈ શકે! પોતાનો માત્ર નથી, એમ ધારી, અન્ય કોઈ પણ મતને, સાદી અવમાનતા નહિ! લેખનુ લૌકિક તથા રહમ્મ જીવન, જગતમા સર્વમાન્ય પણ કંચિત્ દૃશ્ય નિર્મનતા અને નિષ્કપરતાપૂર્ણ હતુ મદમ્મદીય સન્તોમા ન્યાય પૂર્વક 'માદીક' ની ઉપાધિ લેખણે અપાદન કરી હતી! કેટલાક

વિદ્વાનો લેખને 'સુરી' તરિકે પણ માનતા હતા + સુરી (= સંન્યાસી)ને કોઈ પણ સપ્રદાયના કર્મ, વિધિ, ક્રિયા કરી પડતો નથી હોતો મહામહદીય સ્મૃતિકાર, નિયમાદિ રચી અન્યને દૃષ્ટાન્ત આપવા અર્થે, પોતે અનુસર્યા પરન્તુ પૂર્ણતયા તો તે જ માત્ર પરિચિત હતા સાદી પૂર્વના અન્ય કવિ સમાન લેખી અને ધનપરાયણ નહતા હીવાદુખાને જ્ઞહારે સાદીને ૫૦,૦૦૦ દીનાર આપ્યા, ત્હારે લેખણે, તે પોતાના ઉપયોગમા નહિ વાપરતા, એક મુસાફરખાતુ, શીરાજ પાસે બધાવવામા વાપર્યા!! લેખણે જહીર, રશીદ ખાકાની, તથા અન્વરીની રીતે તે સમયના રાજ્ય કર્તાઓ અને મહાન પુરુષોની, ધનાર્થ, અધુક્ત પ્રશસ્તિઓ વર્ણવી, પોતાની વિદ્યા, વૃથા નિયોજી ન હતી, પરન્તુ તે મહાન પુરુષો, અને રાજાઓને આત્મ હિતાય નહિ પન્તુ, નિર્ધનને સાહાય અપાવવા, અને લેખના શ્રેયનો ઉત્કર્ષ સાધવા, મળતા! લેખની પ્રશ સાથ પ્રશસ્તિઓ લખતા પણ હતા પરન્તુ આરજમા સ્તુતિ કરી, શેરમા રાજ્યની પ્રચલિત રીતિમા, અમુક પ્રકારનુ પ્રરિવર્તન, સચવતા જહીર અને અન્વરીની પ્રશસ્તિઓમા, અને લેખની પ્રશસ્તિઓમા, આ જ માત્ર ભેદ છે એસ્તાનમા એક રથજે, પોતાના રાજની પ્રશસા કરતા એ તો આદુવાદ, એમ અમૃતિમા આવતા સંહસા આનાજ્ઞન સત્ય હોવા લાગ્યા —

બરાહે તકલુજ મ ગ્વ, સાદીયા!
અગર, સિદક દારી એઆરે બિયા
તૂ મનજીલ્ સનાસી વ શેર રાહરવ
તૂ હકઝોઈ વ ખુસક હકાઈકે સનવ
ચે હાજલ કે નેહ્ કર્સાએ આસમાન
ને હી જરે પાયે કજલ અરસલાન.
મગો પાયે ઈજલ બર અફલાક નેહ,
બેગો રયે ઈમ્લાસ બર ખાક નેહ!

ઓ સાદી! મિથ્ય પ્રશસાનો માર્ગ મા લે. યદિ કાઈ પણ સત્ય હોય, તો તે પ્રદર્શિત કર, અને તૂ ભલે પછી ખુશીથી આવ તૂ સ્થિતિય છે રાજ પ્રવાસી છે તૂ સત્યવક્તા છે, અને રાજ સત્યગોતા છે કજલ અસ્ત્યાનતા પગ નીચે આકાશના નવ પડ, મૂકવાની શી આવશ્યમતા છે! લેખને લેખના પૂજ્ય પાદો આકાશ ઉપર મૂકવાનુ મા કહે, પરન્તુ, ધૂળ ઉપર, નિષ્કપટ મુખને રાખવા કહે!

વિવિધ ગી સાદીનુ જીવન હતું તે વિના સકોચે, સંન્યાસીઓનો અને મુશોખોનો તેમ જ રાજાઓ અને અમીરોનો પણ સહવાસ કરતા! મન્દિર (મસ્જિદ) મા, તેમ જ, મંદિર મુહમા પ્રવેશતાય, મકરપ વિકલ્પ નહિ કરતા! બલ્ખાફતા મન્દિર (=મસ્જિદ) મા કેરાની પવિત્ર રચા (સનાહ) ઓનુ વ્યાખ્યાન કરતા હતા તે પણ તે, અને સોમનાથના હાટકથાના

+ કેટલાક લેખને 'સુની' લેખે છે અને સમાધિ પ્રતિ દર્શાવવામા આવતી બેદરકારીનું કારણ પણ તે ગણે છે જૂઓ, જાહની નિખિત હિટરરી હિટરરીઓકુ પર્સીઆ પાનું, ૨૮૪, અને ૪૭૭

મન્દિરમાં ધૂળ કરતા હતા તે પણ તે । એક મમ્મે, અસુરાહના તાનીવનમાં, તાલીક ન બેગા કરતા હતા તે પણ તે, અને પેલેસ્ટાઈનમાં વૃષિતને ખાણી ખાતા હતા તે પણ તે । સહેપત પ્રકૃતિ પુસ્તકનું સૂક્ષ્મ પઠન કરવામાં લેખનું જીવન વ્યતીત થયું હતું । તેથી લેખના શબ્દોમાં પ્રકૃતિના હૃદયહારી ગુણોનું પ્રતિબિંબ અવતોક્તવામાં આવે તો એમાં શું આશ્ચર્ય । ।

આ સાધુચરિત, પુણ્યાત્મા, મહામહીય વેદાન્તી અને ઇશ્વીના તેરમાં શતમ્ના ફારસી ભાષાના એક મહાન મ્ત્રિ એશી વર્ણની વૃદ્ધ વયે પગોક્તવાળી થયા । મેટલાક એમ્સો વીશ વર્ષની વયે તે અવસાન પામ્યા હતા, એમ પણ કહે છે । ।

તમામ શુદ્ધ

તા ૨૦-૬-૦૮

સુભનસ્ હમ્દિવાવ ધ્રુવ.

અમદાવાદ

લિપિ.

સાધર શ્રી નરસિંહગવ^૧ અને તા અન્નરિયાના^૨ હૃદયુદ્ધમાં ઉત્તા ખચકાઉં છું છતા ઉત્તર છું ઉત્તર પ્રશ્ન ઉપર અભિપ્રાય આપવા બીજી સાહિત્યપરિષદ તરફની નિમાયના મહાનના વિદ્વાન મન્નાસદો એકના જ પુત્રતા છે, તો પણ લેખક પોતાની યોડીક શકાઓ તરફ એ મહાનુ લક્ષ ખેંચી શકે તો પોતાના પ્રયાસને કૃતાર્થ માનશે

‘ એક બીજાની ભાષા સમજવા સરળતા થાય ’ એ જ નિપિમાં લખેલી સઘળી ભાષાઓ માત્ર એટલાથી જ સમજ શકાશે ? ઇંગ્રેજીની નિપિ છે તે જ ફ્રેન્ચ, જર્મન, લૅટીન ઇત્યાદિ યુરોપિયન ભાષાઓની છે, એમ છતા આપણા ઇંગ્રેજ બાણનારાઓમાંથી કેટલા તે ભાષાના પુસ્તકો વાંચે છે ?—માત્ર વાંચે છે, સમજવાનું પછી વળી ઉર્દૂ, ફારસી, અરબી, તર્કી વિગેરે ભાષાઓની લિપિ સંબંધે પણ તેમ જ છે, અને પશ્ચિમપણુ તેવું જ આવે છે

‘ સ્વદેશાભિમાનને ઉત્તેજન મળે ’, ખરેખર એમ થાય તો વિવાહથી ન્હીઆમણુ શું ? પણ, તેમ યશે ? ૨૮ નરસિંહગવ કહે છે તેમ હાલ આપણે આપણા વિચારો એક બીજાને

૧ આર્યધર્મપ્રકાશ વૈશાખ ૧૮૬૪ (અપૂર્ણ)

૨ સાંઝ વર્તમાન તા ૨૩-૨-૦૮

ઇંગ્લેન્ડમાં સ્કેલાઇથી અને સુગમતાથી જાણવીએ છીએ. એક વખતે આખા હિન્દી એક ભાષા (lingua franca) તરીકે ઉર્દૂ લેખાતી, અને આજે એ સ્થાન ઇંગ્લેન્ડએ લીધું છે. બનેએ રાજકીય કારણોને લીધે આમ સર્વોપરી ભોગની છે અને ભોગવે છે. ભવિષ્યમાં પણ એ જ નિયમ સ્વીકારશે—પગારો. રોમના સામ્રાજ્ય સમયે સ્પેન, પાર્ટુગાલ, અને ક્રાન્સની ભાષાઓમાં લેટીને અસર કરી, અને ઇંગ્લેન્ડની અસલ ભાષા કેલ્ટીકની અત્યારની સ્થિતિ પણ એ જ સર્વમાન્ય નિયમને અનુમેદ છે. કારણ અને પરિણામ આમ હોવા છતાં સ્વદેશાભિમાન તો નિરાળું જ રહ્યું છે એમ એ સઘળા દેશોના ઇતિહાસ સૂચવે છે. આપણે ત્યાં જ ત્યારે અપવાદ કેમ થાય? નહિં થાય, માટે એ માનવું બુલબરેલું છે.

દેવનાગરી લિપિ ગુજરાતી લિપિ કરતાં વાંચવામાં વધારે વખત લે છે. કદાચ અક્ષરો ઉપરની લીટીઓ વાંચતાં આંખને પોતાની અમુક શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડતો હશે. લખવામાં તો વિશેષ કાળ લાગે થાય છે એમ દરેકને સ્વીકાર્યો વિના છુટકો નથી. મરાઠીની મેડી (=મરડેલી) યદ્ય એ ઉદાહરણ્યું લેઈ શકાય. ઉર્દૂ, ફારસી વિગેરેમાં પણ શિકસ્તેલ્ (=ભાગેલી) લિપિ દાખલ યદ્ય, સાથે જોડી ન શકાય એવા અક્ષરો પણ જોડી દે છે. આમ સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ ગમે તે નિયમ બાંધે પણ સામાન્ય જનસમાજ પોતાનો માર્ગ રહેલો કરવા તરફ જ પ્રવર્તશે. સાથે એટલું બુલવું જોઈએ નહિ કે વિદ્વાન કરતાં સાધારણ બહેલાની સમ્મ્યા ધણી મોટી હોય છે.

જનસમાજનું વલણ કઈ લિપિ તરફ છે એના દર્શાત રૂપે મુંબાઈની શંભુમેળા જેવી વસ્તીની વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરીએ. અમુક ટ્રામ કયે રસ્તે ક્યાં જશે તે દર્શાવવા ટ્રામને મથાળે વા ડ્રાઇવર (હાંકનાર) ની ઉભા રહેવાની જગ્યા ઉપર પાટીઆં ચુકેલાં હોય છે. આ પાટીઆં જ્યારે જ્યારે દેશભાષા (Vernacular) માં લખેલાં જોવામાં આવે છે ત્યારે લિપિ નાગરી નહિ પણ ગુજરાતી કેમ છે? મુંબાઈની વસ્તી એ લિપિ વધારે સ્કેલાઇથી વાંચી શકે છે? ટ્રામની અંદર બાકું આપી કન્ડક્ટર (ટીકીટ આપનાર) પાસેથી બદલામાં ટીકીટ લેવા જે સૂચના છાપેલી હોય છે તેનો પણ જે ટ્રામમાં દેશ ભાષામાં તરજુમો છે તે ગુજરાતીમાં જ છે. ટ્રામના ફર્સ્ટ ક્લાસના ખાનાની બહાર ' For First Class Passengers only '—ફક્ત પહેલા વર્ગના ઉતારઓ માટે જ—આટલું જ માત્ર જોવામાં આવે છે. શું ટ્રામમાં અને વિશેષે ફર્સ્ટ ક્લાસમાં દેશીઓમાંથી એંકલા ગુજરાતીઓ જ એસે છે?!

To Be Let, Terms cash, No Admission without Permission
ઈત્યાદિ ઇત્યાદિ પાટીયાં મુંબાઈમાં અસંખ્ય નજરે પડે છે. એ પાટીયાં ઉપર જ્યાં જ્યાં દેશભાષામાં ભાષાન્તર હોય છે ત્યાં ત્યાં ધણે ભાગે ગુજરાતી લિપિનો જ ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. ગિરગામ જેવા દક્ષિણીઓના લક્ષમાં આ વિશેષ આશ્ચર્યકારક છે.

સ્મૌલકોઝીઝ કોર્ટ અને હાઇકોર્ટને ઘેરી વળેલી વકીલોની ઑફીસોનાં પાટીયાં ઉપર પણ ધણે ભાગે ગુજરાતી લિપિમાં જ ભાષાન્તરો દેખાય છે,

ગુબાઈમાં વસતા દાકતરો, વેપારીઓ—કોટના વેપારીઓ—સબંધે પણ એમ જ છે. ઇરાનીની હોટેલો પણ એ જ નિયમ પાળે છે.

ગુજરાતમાં ડોક્ટરો સુપ્રસિદ્ધ જાત્રાનું સ્થળ સર્વત્ર જાણીતું છે, શ્રી રણછોડરાયજીના દર્શનાર્થે માત્ર ગુજરાતીઓ નહિ પણ ઉત્તર હિન્દના ભૈયાઓ અને મહારાષ્ટ્રના દક્ષિણીઓ પણ આવે છે આમ હોવા છતાં સ્ટેશનની ઑશીસના છાપન ઉપર ત્રણ ત્રણ કુટના કાપી કાઢવા અક્ષરોથી ગ્રેશનનું નામ લખેલું છે તેમાં ઇંગ્રેજ, હિંદુ, અને ગુજરાતી લિપિઓને જ સ્થાન મળેલું છે.

ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ દાખવાઓ ટાકી શકાય ત્યારે સહેજ મવાય થાય છે કે સગળ લિપિ કઈ? જનસમાજ આપોઆપ સમજે તે કે આપણે માથાકુટ કરી સમજાવીએ તે? નાનું બાળક એ જ ચીજ માગે અને આપણે બીજી ધરીએ તો તે સતોપ પામશે? બાળકને તેવી જ પ્રતિજ્ઞા, કદાચ ગુજરાતી લિપિ વિદ્વાન વર્ગ એક મપ કરી કાઢી નાખશે તો પણ નાગરી નિપિ મમાજ ઉપર ફરજિયાત બનાવતાં નિષ્ફળ જશે 'લેને ગઈ પુત ઔર ખોઈ આવી ખસમ'—એના જેવું ન થાય એ મનાવવા જેવું છે. સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારાઓ માટે આપણે જુના મકાન તોડી પાડ્યા છે અને હજી નવા ચણી શક્યા નથી એ સામ્ય, લક્ષ બહાર જવું જોઈએ નહિ.

છેવટે પાન્સી અને મેમણ, ખોળ વિગેરે ગુજરાતી બોલતા મુસલમાન વર્ગોની અનુ-મતિની પણ જરૂર છે. આપણા સાહિત્યની શરૂઆતમાં અને હાલ પણ વધારે ઉત્સાહી વર્ગ ગુજરાતીઓ નથી પણ પારસીઓ છે તેઓ બાવા અધરી થતી જાય છે એમ એક તરફથી પોકાર ઉઠાવી ગયા છે અને ત્રિપિનેા મવાય ઉમેળતા તેમની મનોવૃત્તિઓની સ્થિતિ કેવી થશે? તેઓ આપણી સાથે જોડાશે? ધણે બાગે નહિ કદાચ કોઈ કહેશે કે આપણે તેમના વિના ચલાવીશું. વાહ, આનું નાન સ્વદેશાભિમાન કે? કોઈ આપણા અમુક જોર હુકમી કૃત્યથી જુદા થાય તો દોષ કોનો? ત્રિપિથી વિશેષ શું છે? કોઈ સુન્દરીને મરાઠી સાડી પહેગવે કે ગુજરાતી, પણ તેનું સૌંદર્ય ઢંકારે?—ખીજી મનાશે? આવતી રૂઢીને તોડવાની જરૂર છે? તોડીએ તો તેથી કાયદો છે? જો હોય તો એ કાયદો મહેનતથી ઓઠો છે કે વધારે? વધારે ન હોય તો એવા નિરર્થક કાળવ્યયમાં પડવાની શી જરૂર છે? ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ

કરીમ મહુમદ

મરાઠી લેખકોનું ચોથું સમેલન

ગઈ તા. ૩૦ મીને રોજ શનિવારે સવા મા પુણાના વિજ્ઞાનદાયિએટરમા મ. ડી. અંબ કારોનું ચોથું મમેલન મેલ્યું હતું મરાઠી અંબકાર, લેખક મહારાષ્ટ્ર ભાષાના સિદ્ધ ભક્ત અને અન્ય લોકો બહુ સારી સમ્માના હાજર હતા શરૂઆતમા મરાઠી સાહિત્ય પરિષદના અને મમેલનના એક્ટરી ના વામુદેવ ગોવિંદ આપ્ટેએ સ્વાગતમંત્રી તરફથી બેગા થયેના સમાજને આવકાર આપનાર બાષણ કર્યું હતું

સાહિત્ય પરિષદ તરફથી રાજ્ય થયેના મુદ્દાઓનો આનાર માનતા તેઓએ જણાવ્યું કે સાહિત્યની ઉત્પત્તિ અર્થે આટલા બધા લોકો પોતાની અગત્યનો બાબતોએ મેલી દુખ વેડી દુર સ્થળેથી મમેલનમા ભાગ લેવા અને એકઠા થયા છે એ અતિ આનંદની વાત છે પૂર્વ આગગાડી સંગમના નવાસના સાધનો નહોતા તે કાળમા પણ લોકો આધુનિકતીર્થ ધર્મ પર અત્યંત શ્રદ્ધા હોવાને લીધે ભારે મટ મહન કરી તીર્થયાત્રા કર્યાનો.

મગવા જતા રતા હાનની પ્રજા પોતાની દેશસ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન કરે છે અને પોતાના હેતુઓ શતોદમક પાડ પાડવા જુદા જુદા માર્ગ અર્થે ભિન્ન ભિન્ન સભાઓ મહામ જો મન્દિરો અને કોન્ગ્રેસ વિગેરે વિવિધ સ્થળે ભરે છે અને તેમા વિચારશીલ અને બુદ્ધિવત્ પુરુષ ભાગ લે છે આ આધુનિક સમયની તીર્થયાત્રા જ છે

માહિત્ય એ દ્વિતીય જીવનનો વહેતો ઝરો છે અને નિરનિરાળી ભારતીય સામાજિક ધાર્મિક અને ઔવાગિક પ્રગતિ માટે નેમસ્ત જણાવે કોઈ બંધિ સાહિત્યકાર જો વાદી તો ગાઈ બંધિઓનો વોડી મનાવે પણ વિરોધી વિચાર વાગા મનુષ્યોએ જ વિચારથી પ્રેરિત કરી તેમના અત્તકરણને એકજ કેન્દ્રમા આપણું કરનાર સાહિત્યપ્રેમ એ એક પ્રયત્ન શક્તિ છે

મહારાષ્ટ્ર ભાષાના સેવકોમા હિન્દુ જૈન બ્રાહ્મ ખ્રિસ્તી વિગેરે અનેક પંથના લોકો છે ને આશા છે કે બગાળી પ્રમાણે અહિં પણ આગળ જતા મરાઠી ઐશ્વર્ય ભાષાની લાગણી ધગવનારાઓમા મુસમા. લેખક માનુષ પરી.

મ. ડી. સાહિત્ય એ નવા જીવનનો ઉત્કૃષ્ટ ઝરો છે આ ઝરાનું પાણી પોતાને જોડે એ તેટલું પીને અમર થવાનો દક્ષ યાનેશ્વર તુમ ભા એમનાથ એમના જેવા માધુ પુરોષોએ અને પ્રતિભાસંપન્ન સ્વિઓએ સૌ કોઈને માર્ગમને આપેતો છે

* દિલીમા મુમતમાન સ્વિએ પદમાવતીની વાર્તા લખી છે અને 'ગુજરાતી' મા તે પારમી મુમતમાન બોલ તેમજ સ્વચ્છ વિગેરે મા બો ભાગ લે છે

માહિત્ય એ રાષ્ટ્રદેહના બધા અવયવોમાં સંચાર કરતું પ્રાણતત્ત્વ છે. મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યની ૫-૫૨ બહુ જુની અને મગર કરનારી છે, અને એ જ પરિસ્થિતિને ૫૨૫૨ સારી રીતે જારી રાખવાની જવાબદારી પ્રત્યેક મહારાષ્ટ્રીય આતુસદૃષ્ટ મરાઠી મનુષ્ય પર મહેલી છે. આપણા સાહિત્યનું સ્વરૂપ કાળાનુસાર બદલાતું સાહિત્ય. આથી છે જે વખતે આધ્યાત્મિક સાહિત્યની જરૂર હતી તે સમયે તે પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે જ્યાં સ્વતત્ત્વ એટલે પોતે કોણ છે એ તત્ત્વની સમજ આપનારા સાહિત્યની ખોટ હતી ત્યારે તે હાજત પુરી પડી છે એક પ્રસંગ એવો પ્રાપ્ત થયો કે જે જાગ્રમા ઇંગ્રેજ સાહિત્યથી મોદિત થઈ, લોક માતૃભાષા જુઝવા લાગ્યા તે વખતે એ બાનાની મોટાઈ, તેઓના ધ્યાનમાં લાવવાના પ્રયત્ન કે વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપનુન કર, વામન આબાજી મોડક અને ન્યા મહાદેવ ગોવિંદ નનાડે જેવા વિદ્વાન પુરુષોએ કરેલા છે હમણા જ્યારે દેશમાં નવીન જીવન પ્રવૃત્તિ છે અને સ્વેચ્છી અને બહિષ્કારની વીરદાક ચોપાસ ગાજી નહીં છે ત્યારે નવીન વિચારોથી કળાનું સ્વેચ્છાભિમાન અને સ્વનાજ્યની ચર્ચા કરતું સાહિત્ય ન્યાય છે

મગરી બ્યાક જુનું સંશોધન, શુદ્ધ લેખનની સુવ્યવસ્થા, ટિપ્પણીમાં નવીન ફેરફાર અને મુદ્રાત્મક સાહિત્ય પરિભાષા મળી ખટપટ, મમાનાર્થક સમ્બોધના મુદ્દમ મગરી ભાષાની ભેદ દર્શાવનારો અથ, મરાઠી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર વિષ્ણુનતા કોશ, નાના છોકરા તથા છોકરીઓ સારૂ સહેલી ઉપયુક્ત તથા તેજસ્વી ચોપડીઓ, ૧૮૫૭ થી આપણો ઇતિહાસ, વિગેરે બાબતોમાં પ્રયત્ન થવાની બહુ જરૂર છે આ વસ્તુઓ શી રીતે સિદ્ધ થાય તેના ઉપાયો યોગ્યતાનું કાર્ય વિદ્વાનોને શિર છે

સાહિત્ય પત્રિકાનો ઉદ્દેશ અથકારોને બોનાની એ જ હેતુઓ પાગ પાડવાનો છે આથી મનેચનની આવશ્યકતા સમજાગે પણ તેના બીજા મુખ્ય ઉદ્દેશ અથકારોમાં સ્નેહ વધારવાનો છે અને જે આટલી વાત પ્રાપ્ત થાય તો ઘણું થયું એમ કહેવાશે

સન્કાગ્રેના આશ્રય નથી, દેવી રાજ્યોનો આધાર નથી, એવી નકામી બાધના જેવી વાતો ન કરતા, કામ કરવા તત્પર થતું જોઈએ પહેલી પૂજા અને પછી દેવતાનો પ્રસાદ એ ન્યાય સરસ્વતીદેવીની પૂજામાં પણ લાગુ પડે છે

આ પ્રમાણે રા આપેતું બાળુ યથા બાદ, પ્રે. રાજ્યરામ શાસ્ત્રી ભાગવત, રા. ટિક્કર, રા મહાર ચિટણીસ, રા સદ્ગુણધે અને રા. મોનવણે અથકારોના મૃત્યુ વિશે જે દિનગીરીના સમ્બો બોલીને, રા બા. ચિતામણુ વિનાયક વેદને અધ્યક્ષ મ્થાન સ્વીકારવાને તેઓએ વિનંતી કરી હતી

‘મનાઠા’ પત્રના અધિપતી મી કેનકર, આ દુઃખાસ્તને અનુમોદન આપ્યા પછી ગ. બા. વંદે અધ્યક્ષ મ્થાન સ્વીકારી, પોતાનું બાળુ નિચે પ્રમાણે રા રૂપે —

પૂર્વે નાગપુરથી તે પશ્ચિમ દિશામાં મુગ્ધ સુધી એક લીટી દોરવી અને પશ્ચિમ કાન-
રાપર ગોવાની નીચેથી નાગપુર સુધી બીજી લીટી ખેંચીએ અને ત્રીજી
મરાઠી ભાષાનું લીટી આરંભી સમુદ્રનો કાનારો એટલે આ ત્રણ લીટીથી એક ત્રિકોણ
ક્ષેત્ર. થાય છે અને આ વિભાગમાં મરાઠી ભાષા બહુ પ્રચલિત છે. આ ત્રિ-
કોણાકૃતિ પ્રદેશમાં, નાગપુર, વર્ધા, બિરાર, નાસિક, નગર, સોલાપુર, સતારા,
યાલ્મ, કુલાબા, રત્નાગિરી, વિગરે જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે અને માંગડી, મોગર, કોલ્હા-
પુર, વિગરે દેશી ગળ્યો તેમજ હૈદરાબાદ, (દક્ષિણ) ઔરંગાબાદ અને બિડ વિગરે પણ એમાંજ
આવી જાય છે.

મહાભારતના બીજી પર્વના નવમાં અધ્યાયમાં હિન્દુસ્તાન માંહેના જે લોકોની યાદી આ-
પેક્ષી છે તેમાં પાંડુરાષ્ટ્ર, મધરાષ્ટ્ર, અશ્વ મેધરાષ્ટ્ર ઇત્યાદિ મહાગાઢીય લોકોના
મહારાષ્ટ્રનું મૂળ. પૂર્વજોનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે-દક્ષિણાત્મ અને વિદંબ એકજ છે.

અશોકના સ્થંભપર કોતરેલા લેખોમાં ગદ્ધિક સમ્બનો ઉલ્લેખ છે અને તે બરોબર પૈણ
લોકને લાગુ પડે છે.

(અપૂર્ણ.)

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

* રા. બા. વૈદ ગ્વાલિયર રાજ્યના 'ગિંધ જસ્ટીસ' ના આદાપત્રથી ફરાગત થઈ, હાલમાં
પોતાનું જીવન દેશોત્તરિ અને સાહિત્યસેવામાં ગાળે છે. તેઓ મુધારાના લીખાવતી છે અને
સ્ત્રીની સ્થિતિ સુધારવા વિશે પોતાના વિચારો, 'અખલોત્તરિ લેખમાયા' નામના પુસ્તકમાં
પ્રદર્શિત કર્યા છે. તેઓ એક વિદ્વાન લેખક છે અને તેઓએ રચેલાં ગ્રંથો, મહાભારત
અને એપિક હિંદીયાના ગ્રંથો, તેમના વિચાર વાંચન, ગ્રીષ્મી નગર, હંદા વિચાર અને નિદાતા
સજલ પુરાવા છે. દરેક દેશીએ આ પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ. તેથી તેઓને પાછું જ નવિન
જાળવવાનું તેમજ સિખવવાનું નેમાયી મગરો થોડા વખત પછી તેઓએ 'માગે પ્રવાસ' અને
૧૯૫૭ ના જાવવાની દક્ષિણ' એ નામનું પુસ્તક મગાડીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

આતંક નિબંધ ગોળીઓ.

આતંકનિબંધ ગોળીઓ આરંભની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહામણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઝ હથિયાર છે, ચક્રિતનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્થરજીવજાતનો સાગર છે, ૬ ખીયાને આવીશો છે અને ડુકામા મનુષ્ય માનવું છીએ છે.

સુખ યોગેની માદદાસ્ત સુખ થોડ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મનજને પુષ્ટિ આપવા માટે, જ્ઞાનતત્ત્વોનો લેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિબંધ ગોળીઓ બિનહરીફ ઇલાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ઢી ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિબંધ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્તોસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ મુજાર્ક કાવકાદેવી રોડ.

નં ૧	નં ૨	નં ૩	નં ૪	નં ૫
મુજાર્ક	કલકત્તા	પુના-સીંગી	વોડાસા	અમદાવાદ
કાલકાદેવીરોડ	હેરીસનરોડ	લુધિયારપેઠ	તલપુર	રીચીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Vothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

ભગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન સાથે, મુગરોડ, શુદ્ધ અર્થ તથા આત્મતત્ત્વ પુષ્ટગ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્થતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમસાગર દરેક સહજ, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવસ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ કેમી આદ્ય પેજ લગભગ ૮૦ દારમ પૃષ્ઠ પાકુ કિમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાસ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

"To-day we stand face to face with one of the gravest crises in our history; and the question arises, what should we do? should we pause and cry halt in the midst of our patriotic labours? In the midst of the deepening gloom, should the mariner cast anchor and wait for the dispersion of the dark clouds which are rolling by, or should he pursue his course in the full confidence that under divine guidance the clouds will roll away and the ship will reach the haven of safety? I shall be no party to the dropping of the anchor, to the cessation of those patriotic endeavours to which some of us have dedicated our lives. Carry on the old work in accordance with the old traditions and upon the old constitutional lines in which we have absolute and implicit faith. Legality is our motto, self-government as it prevails in the colonies our goal, organization our method, and swadeshim the great instrument of our industrial and political regeneration. I do not believe in revolution, I believe in evolution, I do not believe in sudden and violent changes, but in steady growth and expansion culminating in the attainment of a new life and development in which the old and the new shall find their places, the old adapting itself to the new, and the new to the old."

Babu Surendranath Banerjee

"Punish the wrong-doers by all means, maintain order and peace as strongly as you like, hunt out revolutionaries wherever you may find them, pass any laws as may be necessary, but at the same time put your own house into order. Take counsel with the people, respect their wishes and institutions, show them due courtesy, make them feel that you are anxious to do them good and be just to them, neither go ahead of the times nor remain behind them, and for God's sake, for goodness' sake, for India's sake, and for England's sake, don't please drive sedition underground. For that would not only mean the wreck of an Empire but the wreck of two distinct and highly developed civilisations."

The Indian World

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ઓઓ, (૫) મુખર રજ માના માસ્તરો, (૬) તગાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૨૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બદ્દીસ. નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દર્ગ) રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બદ્દીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી બીજા વર્ષના રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામા રૂ. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના	રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)
છૂટક નકલ ન્હાના અંકના	રૂ. ૦-૪-૦
„ મોટા અંકના	રૂ. ૦-૬-૦

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ “વસન્ત-ઓદિમ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓદિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.

અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે

- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત”મા દાખલ કરવાને બાક્યો, કોઈ કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમે જાણતા નથી

સમાપ્રાર્થના.

વસન્તના આ કા ચઢી ગયા છે તે બાપત અમારા ઉપર અમારા માલકો તરફથી પુષ્કળ દપકા આગ્યા છે, અને હજી પણ થોડોક વખત આવશે અમારા વિસર્જનો ખુલાસો કે બચાવ ન કરતા, મુગે મ્હેંજે એ દપકા સહન કરવા એજ અમારા હોવું ખરૂં પ્રાયશ્ચિત છે. એથી વિશુદ્ધ જની અમે અમારું કર્તવ્ય યથોચિત કરી શકીએ એ તલી જ પદમાત્મા પાસે પ્રાર્થના છે તન્ત્રી.

શ્રાવણ અને શાદવના આ કા પ્રેસમાં છે.

“પ્રકાશિકા.”

પ્રગટ કરનારાઓ મેસર્સ ટી.ડી. અંકલેશ્વરીઆ સન્સ. ફાઉન્ડેશન પ્રેસ, મુંબાઈ, અને મુંબાઈ જીજીતા પુસ્તકો વેચનારાઓ મારફતે મળશે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦. દપાલ ખર્ચ આનો ૦)ના વધુ.

એજ કવિના આગલા પુસ્તકો કાવ્યરસિકા (ધટાડેલી કીમત રૂ. ૧-૮-૦) અને વિલાસિકા (કીમત રૂ. ૧-૮-૦) ની માત્ર થોડીજ નકલો બાકી છે, જે પણ ઉપલબ્ધ હોવાઓએ મળશે (૬-૩)

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्थं सर्वोणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमन्नात्तं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુસલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૃત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્રયાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઇપનિષદ.

વર્ષ ૭, અક ૬.

[આશિક.]

આખાડ, સપ્ત ૨૯૬૪.

“ દૂર, દૂર, સુદૂર એ ”

(ખડ હરિગીત.)

શન્ય ખારા સિન્ધુડું
નિરખુ બેડુ પ્ર દૂ,
વિજન એ વેરાનને
બેડી વિશેડું દૂ દૂ,—

દૂર, દૂર, સુદૂર દૂ. ૧

બપનિકા સન્ધ્યા તપ્પી
ગૂડ કાઈ અગૂડ ને
બેમનો છુરખો બની,
તે પાર નિરખું દૂર ને,

દૂર મોઈ સુદૂર ને. ૨

ગકન તારા જડિત આ
રેબનિના ઠીંગણામાં,
તબર નીખી જાય તા
એ નિરખું દૂર વિવાનમાં,

દૂર એ ગેલનમાં. ૩

આવી, કેટલાક કાળ પછી વર્ણુ અને આશ્રમની વ્યવસ્થા કરી. આ વ્યવસ્થા અનુસાર ઘણા કાળ સુધી બ્રાહ્મણો અરણ્યમાં રહી દરેક પ્રકારનું જ્ઞાન સંપાદન કરતા અને સમાજને તેનો લાભ આપતા; તથા તેમના રક્ષણ અને પોષણનો ભાર અન્ય વર્ણુ ઉપર હતો.

કેટલાક કાળ પછી આમાં કૌંશિક અવ્યવસ્થા યર્ષા હશે, જેથી મનુ મહારાજે અમુક કામ કરે તેને બ્રાહ્મણ નહીં ગણવો એવા કાયદા ઘડ્યા છે.

આ પછી ધીમે ધીમે કાળબળે વર્ણુ તથા આશ્રમનું બંધારણ અવ્યવસ્થિત થવા માંડ્યું અને તેને પરિણામે ક્ષત્રિય બળ યટવાથી દેશને પરચાલનના ધુસરાં તળે ધસડાવું પડ્યું ત્યાર પછી વર્ણુ દેશના હુન્નર ઉદ્યોગની પણ ક્ષતિ ધર્ષ, જેને પરિણામે દેશમાં ધણી જ નિર્ધનતા પ્રસરી.

આવાં કારણોને લીધે, તથા બ્રાહ્મણોનો આધાર બહુધા અન્ય વર્ણુની સ્થિતિ ઉપર હોવાથી, ખીણ વર્ણુ ક્રમમાં તેમની સ્થિતિ ઘણી જ દુઃખપ્રદ યર્ષા પડી.

સમસ્ત પ્રજાના આ દુર્દેવનેા વહેંચાતો ભાગ શુન્નરાતના બ્રાહ્મણોને પણ મળ્યો અને તે સ્થિતિમાં તેમની હાલતની સ્થિતિ તરફ આપણે આપણી દૃષ્ટિ નાંખીએ.

શુન્નરાતના બ્રાહ્મણોમાં કેટલીક યાતિઓમાં બિમુક અને ગૃહસ્થ એવા બે ભાગ હેતુ છે; જેમાંના પહેલા જ્ઞાન લે છે તથા યજ્ઞાદિક ક્રિયા કરાવે છે પણ ખીણ કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન લેતા નથી તથા જેમાં તે લેવાનું હોય એવાં કર્મ પણ કરાવતા નથી; પરંતુ સ્થિતિ બદલાઈ હોવાથી હાલમાં બધાજ બ્રાહ્મણોના એવા બે વિભાગ પાડી શકાય.

(૧) પોતાના પોષણ માટે પોતા ઉપર જ આધાર રાખનારા; તથા

(૨) તેને માટે અન્યના ઉપર આધાર ગણનારા.

(૧.)

આ વિભાગના બ્રાહ્મણો હાલમાં વિવિધ પ્રકારના ધંધા રોજગારમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે. આ ધંધામાં મુખ્ય ખેતી, વહોપાર તથા સેવા (નોકરી) હોય છે. સેવા પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ. ઉત્તમ સેવા એટલે સાગ હોદ્દાની તથા સારા પગારની નોકરી; સરકારની, જનવાણી કે ખાનગી.

મધ્યમ એવા એટલે સાધારણ પગાર તથા સાધારણ અધિકારની નોકરી જેવી કે સરકારી કે રજવાડી કેળવણી વગેરે ખાતાંઓની નોકરી; તથા અધમ સેવામાં હલકી, પાણી પાવાની, રસોઈ કરવાની, સિપાઈગીરીની આવી આવી નોકરી આવી જાય છે. નોકરીમાં યશ્ણ ખગ બ્રાહ્મણો કેળવણી ખાતાની નોકરી વધારે પસંદ કરે છે; તથા તે ખાતાંમાં બ્રાહ્મણોની મજ્જા વધારે હોય છે.

(૨.)

આ વિભાગમાં આવતા બ્રાહ્મણો બહુધા પોતાની વિધાયી કે કેવળ અભણ હોવા છતાં રક્ષા જનમથી જ બ્રાહ્મણ હોવાના હકથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી શકે છે.

આમાના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો કર્મકાંડ મ્હાવી પુરોહિત તરીકે, શાસ્ત્રી તરીકે, પુરાણી તરીકે જોશી તરીકે વૈદ્ય તરીકે કે એવા અન્ય પ્રકારના ઉપમાથી માન સહિત પોતાનું કાર્ય નિભાવે છે, તથા અમલ્ય વર્ગ શહેર કે ગામગામ બીજા આગીને મદિરોમાં પૂજા કરીને કે એવી વિવિધ રીતે પોતાનું અગ્નિ અને નિર્ધન જીવન પૂરું કરે છે આ અમલ્ય વર્ગ એ પ્રજા ઉપર એ જાતના બોળ ૩૫ જ છે

આમાના જે બ્રાહ્મણો મારા અધિપતિની નોકરી કરી કે પોતાની સંસ્કૃત વિદ્યાના બાળથી પોતાનું બ્યવહાર કાર્ય ચલાવે છે તેઓની સ્થિતિ એકદર સાધારણ હોય છે પરંતુ બાકીના મહોટા ભાગની સ્થિતિ ઘણી જ નિર્ધન દુ ખી અને દયાપાત્ર છે શુદ્ધચિંતના બ્રાહ્મણ સરમરી લશ્કરી નોકરીમાં રહેતા નથી

હવે બ્રાહ્મણોની આ સ્થિતિ હોવાના શા કારણો છે, તથા આથી ઉત્તમ સ્થિતિ મેળવવાને શા સાધનોની આવશ્યકતા છે તેનો આપણે વિચાર કરીશું

આવી સ્થિતિ થવાના અને માર્ગો એકત્ર થએલાં છે પરંતુ બધા કારણોનો મુખ્ય બેમા જ સમાવેશ થઈ શકે

(૧) અગ્નિ અને (૨) નિર્ધનતા

આમાનું બીજું માર્ગ બહુધા પહેલાંને લીધે જ ઉદ્ભવે છે

હવે આ સ્થિતિમાંથી ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનો વિચાર કરતા પહેલાં આપણે જોઈશું કે બ્રાહ્મણો એ હોંદુ પ્રજાનો કેવો ભાગ છે તેમનામાં શી શક્તિ છે તથા હાલના અગ્નિ અને અધિકારના સમયમાં પણ તેમણે પોતાની વારસામાં મળેલી શક્તિને વિવિધ દિશાઓમાં જનન્યાણુએ કેવી રીતે વાપરી છે

પશ્ચિમ સાયેના સમાગમથી આપણા ધાર્મિક, સામાજિક રાજકીય તથા આર્થિક વિચારોમાં બહુ નવીન સમેલન થયું છે હવે આ સમેલન કળાગ મણુ હતા તથા તેમણે શું શું કર્યું છે તેનો આપણે ચોટાક વિચાર કરીએ

ધાર્મિક.—આ વિષયમાં જે સંસ્થાઓએ દેશમાં નવીન વિચાર પ્રેરી દેશમ્યાણુએ સંગીન મત કર્યું છે, તે બે સંસ્થાઓ આર્યસમાજ અને રામકૃષ્ણ મીશન છે આમાની પહેલી સંસ્થા જેના ૧૪ ૩૫ આપણે સ્વદેશનકાલાના લગ્નપતરાય અને અન્ય બીજા જોઈએ છીએ તેનો સ્થાપક એક શુદ્ધચિંતના બ્રાહ્મણ જ હતો, તેમ જ બીજી સંસ્થાનો સ્થાપક પણ આપણે તેના જીવનચરિત્ર ઉપરથી જાણીએ છીએ કે એક બગાડાનો બ્રાહ્મણ જ હતો.

સામાજિક.—સમાજની દુ ખપદ સ્થિતિનું જાન પણ પ્રથમ બ્રાહ્મણને જ થયું હતું. તેમની હાલની પરોપકારાય સત્તા વિમૂત્તય લાગણી મતેજ થઈ તેથી મહાન કષ્ટ ખમી દેવનું સાસારિક જીવન સુધારણાએ અયામ પ્રયત્ન કરનાર બગાડાનો આદિ * સુધારક રાજ

* The Brahma Samaj is more a social than a religious "secession" Bose H civilization Vol I p 182

સમમોહનરાય તથા આપણા ઇલાકાના સ્વર્ગસ્થ સુપ્રસિદ્ધ મહાદેવ ગોવિંદ વાનડે, જોનાનાથ સારાભાઈ તથા અન્ય ઘણા મણુ બ્રાહ્મણ કુટુંબના જ જન્મેલા હતા.

રાજકીય.—આ વિષયમાં આપણે અત્યાર સુધી તદ્દન અજ્ઞાન જ હતા એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ લોર્ડ કર્ઝનના આવવા પછી તથા બંગાળના ભાગલા પડ્યા પછીના સમયથી આ વિષયમાં આપણે ઘણા જ અગાડી વધવા મર્યા હીએ અને નવીન વિચારના સ્ફુર્ણથી આપણી ગાંધીય મહાત્મા જે બે વિભાગ પડ્યા, તે વિભાગમાં પણ ઉદ્ભવ પક્ષના હોંડુ અગ્રેસર, જેમણે આત્મકાળથી જ પોતાને જે સાધન સહ્ય જણાયાં તે અનુસાર દેશના અબ્યુદય અર્થે ગમે તેવા સકટો પડે તે સહન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરી પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે તે મહાન દૃઢ, ધીર અને સ્થિતપ્રજ્ઞ શ્રીયુત બાળ મગાધર તિલક, તથા વિનીત પક્ષના હોંડુ અગ્રેસર જેમણે પણ સ્વદેશભેવામાં જ જીવન અર્પણ કર્યું છે એવા નર ત્રિગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે, એ બંને પુનાના બ્રાહ્મણ કુટુંબના જ જન્મેલા છે.

આર્થિક કે ઔદ્યોગિક.—આ વિષયમાં પણ હાલ આપણા દેશમાં જે ઉદ્યોગથી આપણું કલ્યાણ આપણે સાધીશું એમ માની તેની ખીનવણી પાછળ પ્રયાસ કરીએ છીએ તે સુતર કાપડનો ઉદ્યોગ †પશ્ચિમની ઢબ ઉપર આપણા દેશમાં ધણી મુશ્કેલીઓ વેઠી, વિશાળ બુદ્ધિ અવાવી તથા સાહસિક યર્ષ દાખલ કરનાર સ્વર્ગસ્થ રા. બા. રણછોડલાલ ઊઠાલાલ સી આઈ ઈ એક ગુન્ય બ્રાહ્મણ કુટુંબના જ જન્મેલા હતા.

આ ઉપરથી દરેક સક્ષમ વિચાર કરનાર મનુષ્યને જણાશે કે હોંડુ પ્રજામાં ખીજ બધી વર્ણ કરતા બ્રાહ્મણો બુદ્ધિ તથા હૃદયબળમાં પુરાતન કાળથી ભેદતા ભોગવતા આવ્યા છે, તથા હાલ પણ ભોગવે છે *

સાંપ્રત કાળમાં ઇન્દિયાની બધી પ્રજાઓમાં બુદ્ધિબળનું જ મુદ્દ ચાલે છે, સારે આવા સમયમાં હોંડુ પ્રજા તેમનામાં બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતા ભોગવતા બ્રાહ્મણો, જેમની ઘણા કારણોથી હ અપ્રદ સ્થિતિ યર્ષ ગઈ છે તેમને અમમગમાંથી પ્રકાશમાં લાવવાનો તથા માનબળથી તેમનું હૃદયબળ સંતોજ કરવાનો, પ્રયાસ કરતી નથી તેથી સમસ્ત દેશને કેટલું બધું નુકસાન થાય છે તેનો ખ્યાલ દરેક વિચારવત પુરુષને સહેજમાં આવી શકશે.

ઉપર પ્રમાણે ચુજ્જવતના બ્રાહ્મણેનું બળ, તેમની સ્થિતિ, તેમની વ્યવહાર ચલાવવા

† "But according to official statements the industry dates from 1861 when the first mill was started at Branch A Hindn gentleman Rao Bahadur Rauchod Obotalal, was one of the promoters of the cotton mill industry of India... soon after the Oriental and the Mauakji Petit mills were started in Bombay" Bosc's H. C. Vol II p. 286

* The Brahman has been intellectually in advance of the rest of the Hindn race " Mr Sherring in his Hindn tribes and castes "

અર્થે વિવિધ પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા વર્જીતું નિરીક્ષણ, તથા આકર્ષણની શક્તિ વિશે યોગ્ય વિચાર કરી, હવે આપણે તેમની હાલ છે તે કરતાં ઉત્તમ સ્થિતિ યોરીતે યર્ષ શકે તેને વિચાર કરીએ.

આ વિષે વિચાર કરવો એ વિશાળ બુદ્ધિ અને જ્ઞાનની જરૂરીયાતવાળું હોવાથી તથા મારામાં આની અવધતા હોવાથી, આ વિષયમાં પ્રવેશ કરવાની હીમ્મત કરવી એ એક નવાના ચાંત તળાવમાં તરનાર કિચકાતા મંદા સાગરમાં તરવા પડે એવું હોવા છતાં આ પ્રયાસમાં હું એવી આશાથી પ્રવર્તું છું કે જેથી અન્ય વિદ્વાન બંધુઓ આ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરી, ચર્ચા કરી ખગ કાર્ય કરવા તરફ લક્ષ આપી તેમાં પ્રવર્તાવ.

આવા પ્રયાસ વાસ્તે આ શરૂઆતમાં યોગ્ય સમય ઉપર એક સભા સ્થપાઈ હતી, તથા તેની એ ત્રણ એકેડે પણ યર્ષ હતી પરંતુ આપણામાં સ્વાગ્રય ઉપર આધાર રાખી કામ કરવાની શક્તિ ન હોવાથી, દરેક વિષયમાં અન્ય ઉપર આધાર રાખવાની ટેવ હોવાથી, ખરી લાગણી વાળા તથા નિસ્પૃહી યર્ષ કાર્ય કરનારના અભાવથી તથા વળી કોઈ આવે મળે આવે તો તેનામાં સમાજના કાર્ય માટે જોઈતા વિશાળ જ્ઞાન તથા સમાજના કલ્યાણાર્થે વ્યક્તિત્વ મત દાખી બહુ મને કામ કરવાની હૃદયની શક્તિની ચત્યતા હોવાને લીધે એ સભા જેવી જન્મી તેથી જ એક પતંગીયાની પેડે અધકારમા અદસ્ય યર્ષ ગર્ષ છે.

આજ છે કે આ સેખથી મૃત સભા મેળવનાર, તથા તેના બાગ સેનામ સદૃશસ્થોનાં અંતઃકરણમાં પરોપકારાયસત્તાં ચિમૂતયઃ એવાન પ્રકટ યર્ષ બંધુઓનું અજ્ઞાન દૂર કરવા તથા તેમના દુઃખમાં ભાગ લેવા તેવાર યર્ષ કર્ષક સગીત કાર્યનો આરંભ કરશે.

હવે આ સ્થિતિ સુધારણાર્થે કયા માર્ગમાં પ્રતિનિતી જરૂર છે તે મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે અન્ય બંધુઓ સમક્ષ વિચારવા તથા ચર્ચાવા મુકું છું.

આગળ મે જણાવ્યું છે તેમ આ દુઃખ પ્રદ સ્થિતિનું કારણ “અજ્ઞાન” એ જ મને જણાય છે; અને આ અજ્ઞાન દૂર કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ વેદાંત સિંધાય ઓપણને બીજે ક્યાંથી મળશે? આપણા રૂપિ મુનિયો હમેશાં પ્રાર્થના કરતા કે

મસતોમાસદ્મય, । તમસો માજ્યોતિર્ગમય ॥

હવે આ જ્યોતિ મેળવવાને વેદાંત આપણને કોઈ (Know thy self) એનો વિચાર એજ પ્રથમ પગલું ભોષે છે.

આ સુત અનુસાર, આપણે મુજબતના આકર્ષણે, આપણે કોણ હીએ? કેટલા હીએ? આપણું જન સું છે? આપણું તેજ સું છે? આપણામાં શી શક્તિ છે? એના વિચાર કરવા જોઈએ અને એ વિચાર જ ઉત્પત્તિનો માર્ગ ક્યાંવાઈ, અજ્ઞાન દૂર કરનાઈ અને જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરનાઈ પ્રથમ સાધન છે.

આ ગ્રામ મેળવવાને આપણે સ્થળ ભૂમિકા ઉપર, એક મંડળ : સ્થાપવું જોઈએ, જે મંડળ વિવિધ માર્ગે જુદી જુદી ગાતિઓની સમ્યા, તેમનાં સ્થાન, તેમની સ્થિતિ વગેરેની માહિતી એકત્ર કરે.

આ માહિતી એકત્ર કરનારનું કાર્ય મુકરર કર્યા પછી, તથા તે વિધેની માહિતી મેળવ્યા પછી, એક બીજું વિશાળ મંડળ સ્થાપવું જોઈએ. જે ધન ઉપાજનન વિગેરેની હરેક પ્રકારની યોજનાઓ કરે તથા તમામ વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખે તથા મદદ કરે, અને આ પાંચ, સાડા પાંચ લાખ ઉપરાંત ખાસજોને પોતાની ઉચ્ચતિ અર્થે એકત્ર થઈ તન, મન અને ધનથી પ્રયાસ કરવા આમંત્રણ મોકલે. આ આમંત્રણને આવકાર મળ્યા પછી આ મંડળના એક વિભાગે ખાસજો બાળકોને (બાળક તથા બાળકીઓને) ઉપનયન સંસ્કાર, તથા યોગ્ય વય થયા પછી ગ્રામમાર્ગમાં કેવી રીતે યોજવાં તેનો વિચાર કરવા એક વિદ્વાન સમાજ મેળવવો; જેના સભાસદોએ બાળકોને શિક્ષણ શા વિષયનું આપવું, કેવી પદ્ધતિસર આપવું, સ્થળ ક્યાં મુકરર કરવાં, તેમાં શું ખર્ચ થાય, તેમાં કેવા કાર્ય કરનાર મોજવા જોઈએ, આનાં સાધન કેમ મેળવી શકાય આનો વિચાર કરી, નિર્ણય કરી તેનાં સાધનો મેળવવા તથા કાર્ય શરૂ કરવા પ્રયાસ કરવો; અને જેમ જેમ સાધનની અનુકૂળતા વધતી જાય તેમ તેમ આ કાર્યમાં આગળ વધતા જવું.

વળી બીજો એક વિભાગ પાડવો, જે મંડળના સભાસદો વચલા વર્ગના ગૃહસ્થ, તથા ઉત્તરાવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલાં બન્ને વર્ગનાં વૃદ્ધ યા યુવાન, સંધન વા નિર્ધન, વિધવા વા વિધુર, યુરૂપ વા સ્ત્રી, અગ્રાન કે ગ્રામવાન, દુઃખી ને સુખીની મદદ, અને સુખીને દુઃખીની સેવા તે જ પ્રમાણે ગ્રામી અગ્રામીનું, એ બધાને એકત્ર કરી એક બીજાને કેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈ મદદ આપવી તથા તેમનું અગ્રાન અને દુઃખ કેમ દૂર કરવું તેનો વિચાર કરવો, તેમાં જોઈતાં સાધનો વિચારી મેળવવા પ્રયાસ કરવો અને ઉપરના મંડળ પ્રમાણે કાર્ય આરંભવું.

ઉક્ત મંડળોની સ્થાપના, તથા તેની માહિતી માટે એક માસિક આદર્શ કર્તવ્ય હાલમાં બસ થશે એમ મને લાગે છે; પરંતુ એ વિચારે કે અન્ય ઉત્તમ વિચારો પ્રમાણે કાર્ય થવા માંડવું જોઈએ; ખાસજો બંધુઓને ત્વરાથી આ કાર્ય આરંભવા વિનંતિ કરી તથા આ કાર્યનો ત્વરાથી આરંભ થશે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.*

સરખેજ. ૩

રામશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી.

* ઉપરના લેખમાં જણાવેલાં કોઈ પણ કાર્યમાં, કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી યઈ સહાય આપવાની જે કોઈ યુવક કે ગૃહસ્થની ઈચ્છા હોય તે બંધુઓને લેખક સાથે આ માસિકના વ્યવસ્થાપક માર્ગદર્શક પત્ર વ્યવહાર ચલાવવાની તમ્ર વિનંતિ છે.

મરાઠી લેખકોનું યોધું સંમેલન.

(અનુમંચાન પૃષ્ઠ ૨૪૬ થી)

પ્રતિજ્ઞાન અથવા પૈદલું શહેર ખ્રિસ્તી મન પૂર્વે મરાઠાની રાજધાની હતું. ઈ સ. ૬૦ માં નહાય રાજ્યે સમશતી નામનો અથ ગયો. તેથી ખ્રિસ્તી સાન પહેલા મરાઠી બાપા હશે એમ દાખ છે.

અપરાન્ત અને કોકણ એનો ઉચેખ મહાભાન્તમા છે અને તે મહારાષ્ટ્રમા જ ગણુતા. ડા. રંગીન કુનાડિએ, બાલ સમાયણમા મહારાષ્ટ્ર સબન્ધે જે ઉલ્લેખ છે તેનો ઉતારો આપ્યો છે તેમા મહારાષ્ટ્ર એટલે વિદર્ભ અને કુતવ વચ્ચેનો પ્રદેશ કુતવ એ દક્ષિણની કૃષ્ણા નદી સુધીના મુલકનું નામ છે બિરાન્થી બેનગમ પર્વત મહારાષ્ટ્રનો ફેલાવો હતો વરાદ મિહિરના અથમા 'મહારાષ્ટ્ર' નામ મળે છે

હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી બાપાએને યુરોપિઅન વિદ્વાનોએ બે વિભાગમા વહેંચી છે તેના નામ 'આતીવ' (inner) અને 'બાહેરીવ' (outer) છે. મરાઠી બાપા એટલે ગગા અને યમુના વચ્ચેના પ્રદેશની પ્રજા જે બાપા બોવતી, તે તેઓએ (Madland band) યાને 'આતીવ' સમૂહમાં મુકી છે, અને આમપાસના પ્રદેશમા જે બાપાઓ વપગતી તે (Outer band) અથવા 'બાહેરીવ' વિભાગમા આવે છે આ ઉપરાન્ત કેટલીક વચવા વર્ગમા (Intermediate) છે મરાઠી બાપાને યુરોપિઅન વિદ્વાનો 'બાહેરીવ' વિભાગમા મુકે છે પણ ન બા વૈદ આ નતને સ્વીકારતા નથી અને કહે છે કે મરાઠી બાપા કેટલેક ડેઝાણે 'આતીવ' વિભાગની બાપા સરખી અને કાઈ 'બાહેરીવ' વર્ગમા જાય છે અને યોદીક બનેથી નીરાળી છે *

ઈસ્તીસનના પાચમા સૈકામા મરાઠી બાપાને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેને, મરાઠી સાહિત્યની શરૂઆત નવમા સૈકામા હોવી જોઈએ શરૂઆત પછી લોકમા મરાઠીજી હાલનું ધર્મજગૃતિ વાપ્તે વિદ્વાન લોકોએ દેશી બાપાહાર પ્રયત્ન શરૂ કર્યો સ્વરૂપ. અને જ્ઞાનેશ્વર, મુકુન્દરાય અને નામદેવ એઓના અર્થો, મરાઠી સાહિત્યના પાયા તરીકે ગણાય. આ પાયાપર એકનાથ, તુમગમ, મુકુતેશ્વર અને ગમદાસ સાધુઓએ સુદર મજલા બનાવ્યા અને તેઓની પછીના કવિઓએ તેનીપર કેટલાક નાના મોટા શિખરો ચઢાવ્યા વામન પડિત, મોરોપત, શ્રીધર, અને મહિપતી એઓના મુરોબિત અને ઉચા શિખરો ઉપરાત યુનાથ પડિત, અમૃતરાય અને રામ જોશી વિગેરે એ નાના નાના મિનાન, આ સંસ્કૃતીમદિર ઉપર રચ્યા છે.

* વિશેષ માહિતી નીચેના પુસ્તકમાંથી મળશે-ડૉ. ઓઅરમન-Census Report (1901) 'ઈમ્પીરીઅલ ગેઝીયટર' વૉ ૧-નવી આવૃત્તિ-અને ડા. ટેલરનું જનગતી આમ જીજી આવૃત્તિ-Appendix A. (ગ્રેમમા છે)

ધલાકાની શિક્ષણપરિપદમાં આ સંબંધી ચર્ચા થઈ હતી અને ચોપડીઓમાં ઘણો જ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું આ વાસ્તે યુક કમીટીની નિમણૂક થઈ તે નવી ચોપડીઓ તૈયાર કરાવી, આ કામ ૧૯૦૫ માં પુર થયું આ ચોપડીઓ છાપવાનું કામ મેક-મિલન કંપનીને આપવામાં આવ્યું અને આ સંબંધી સરકારે કંપનીને શ્રમદાકાગ્ક અને લોકો ઉપર અમરતો કરતો બોલે વધાગનારો કરા કંપની સાથે કર્યો તે જ પ્રમાણે વર્ણમાલાનો ભગ, તથા શુદ્ધ લેખનમાં ફેરફાર આને લીધે લોકોનું લક્ષ આ ચોપડીઓ તરફ વળ્યું ચોપડીઓની કીમત વધારવામાં આવી ને કેટલાક ચિત્રો પણ અસ્પષ્ટ તથા ખાખા નાખવામાં આવ્યા વર્ણમાલાનો અનુક્રમ બદલી નાખ્યો, એટલે શીખવાડવાની વખતે પહેલા પ્રમાણે અક્ષરો ન શીખવતા, ગૂઢી રીતે શીખવવાનો કરાવ થયો આ સમયે રા લેને શાસ્ત્રીએ 'કેસરી' માધી કેટલાક ઉતારા વાચી સભળાવ્યા હતા ને કહ્યું હતું કે શુદ્ધ લેખનમાં સરકારે ફેરફાર કરવાની કાઈ પણ જરૂર નહોતી, પણ એ કામ કરવાને સરકાર તૈયાર થઈ મુખ્યમાં આ સંબંધી સર બાવચંદ્રે સભા ભરી ગવરનર સાહેબ સંધી તકરાર કરી, ત્યારે સરકાર તરફથી આશ્વા સન મળ્યું કે હાવ તો એમાં ફેરફાર થઈ શકે નહીં ચોપડીઓની બધામણી ખરાબ છે ને કીમત પણ વધારે છે ચિત્ર ઠીક નાખ્યા છે ને ચોપડીની વિભાગણી ઠીક કીધી છે. પરંતુ શાસ્ત્રીય વિષયો જરા દુર્બોધ થયા છે, બાપા પણ મોળી છે. સારા લેખકોના ઉતારા લીધા છે તેટલા જ સારા છે શ્રી શીવાજી મહારાજના ચરિત્રને પહેલા જગ્યા આપી નહોતી પરંતુ હાન ઇતિહાસના ભાગમાં શીવાજી સંબંધીના પાઠ આપેલા છે સરકાર, લોક, કર એ વિશે માહિતી બેઠાએ તેવી આપી નથી બપાન વિશે માહિતી આપવી બેઠતી હતી તે આપી નથી જે વિષયો ઉપર વાદ વિવાદ ઉત્પન્ન થાય એવા પાઠ આજ નાખેલા છે જે સંબંધીની નાના છોકરાઓને કઈ પણ જરૂર નથી એવા વિષયો લીધેલા છે સ્વદેશપ્રીતિ વિદ્યાર્થી વર્ગમાં જુદી પામે એવા પાઠ નથી, પરંતુ ઉવડું કેટલેક ઠેકાણે પોતાના સ્વદેશ બાંધવ પ્રત્યે અના દર ઉત્પન્ન થાય એવું કહેલું છે કવિતાઓ આપી છે તે મધ્યમ છે એમ કહીને રા લેને શાસ્ત્રીએ દરેક પુસ્તક લેઈ તેનું બારીકાઈથી ગુણદોષ વિવેચન કર્યું હતું ચોપડીઓનો આકાર ટાઈપ તથા બધામણી એની સાથે સરખાવતા કીમત વધારે રાખવામાં આવી છે ને રાજ નિશાનું પુરાણ કેટલેક ઠેકાણે નકામું ઘુસાડવામાં આવ્યું છે એટલું કહીને તેઓએ પોતાનો નિબંધ પુરો કર્યો હતો પછી રા વિષ્ણુ ગોવિંદ ચિખલુનકરે આ નિબંધ ઉપર વિવેચન કરતા કહ્યું હતું કે ક્રમિક ચોપડીઓ ખરાબ તો થઈ છે જ એમાં જરા પણ વાધો નથી, પરંતુ એ લીધે લોકોમાં જે જાગૃતી થઈ તેનાથી આપણું મરાઠી સાહિત્ય તરફ લક્ષ દોરાયું છે એ એક સારી વાત છે અનુસ્વારોનું બડ કોંકણુચ બ્રાહ્મણોએ ઉલું કર્યું છે એ તદ્દન ખોટી વાત છે, બીજી બાપાઓમાં અનુસ્વારોની તરફેણમાં લોકોની ઘણી પ્રવૃત્તિ છે જે યથાકારોનો આધાર લેઈને અનુસ્વારો કાઢી નાખવા એમ રા લેલે શાસ્ત્રી કહે છે તે યથાકારો જ અનુસ્વારોની તરફેણમાં છે એમ બારીકાઈથી એમની ચોપડીઓ વાચતા જણાઈ આવશે મોટા ચિપ લુણુચનું મત દીર્ઘ ઇકારાન્ત રાબ્દ લખવાના તરફેણમાં હતું એ તદ્દન ખોટું છે આ પ્રમાણે બાપાની કોઈએ પણ ખરામી કરવી નહીં એમ કહીને તેઓએ પોતાની ટીકા પૂરી કરી હતી. પછી રા નારાયણ કૃષ્ણ ગર્દે બોલવા ઉભા. તેઓએ ક્રમિક ચોપડીઓમાંની ભૂલોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, અને હાલના એક કવિએ કરેલી બાપાતરકૃતિમાંની ભૂલો તેઓએ બતાવી હતી

ને કહ્યું કે આ સંબંધી વિવેચન કરવા વાસ્તે સાહિત્ય પરિષદે માસિક 'ચોપાનીયુ' કાઢવાની ધણી જરૂર છે.

પછી રા. ગોગટે-ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર મિરજ, એમણે પોતાનો મોડી લિપિ સંબંધીનો નિબંધ વાંચી સંભળાવ્યો હતો. આપણામાં મોડી લિપિમાં લખવાનો ધણો જ પ્રચાર છે; કારણ તે ધણી જ ઝડપથી લખી શકાય છે; લોકો લિપિ કેવી રીતે પસંદ કરે છે, મરાઠી વર્ણમાલા કેવી સરસ ને સુશાસ્ત્ર છે, રોજના વહેવારમાં શુદ્ધશુદ્ધ તરફ લક્ષ આપવાને વખત તથા પણ ઝડપથી કેમ લખાય એ તરફ ધણું લક્ષ હોવાને લીધે બાળમોઢીમાંથી મોડીની ઉત્પત્તિ યદ્ય; કેટલાક આ લિપિને ચિટણીરી કહે છે, કેટલાક 'મૌર્ચાચી' કહે છે, કેઈ હેમાકપંત આ લિપિ લાવ્યા એમ કહે છે, + અને કેઈ બાલમોઢ એ ગ્રામીન દેવનાગરીનું અર્વાચીન રૂપ ને મોડી એ અશોક લિપિનું અર્વાચીન રૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ આ તેમનું કહેવું કેવી રીતે સંયુક્તિક નથી વિગેરે સંબંધી તેઓએ સવિસ્તાર રીતે અને દાખલા આપીને વિવેચન કર્યું હતું; અને હાલ મોડી લિપિ સર્વ લોકોને માન્ય ગવાને તેમાં કઈ કઈ સુધારણાઓ થવી જોઈએ એ વિશે પણ તેઓએ જે શબ્દ કહ્યા હતા, આ પછી પરિવર્તન તે દિવસનું કામ પુરું થયું હતું.

ખીજા દહાડે સવારે મહારામાત્રનાં જે લોકોને હાજર રહેવાનું બની શક્યું નહોતું તેઓ તરફથી તાર માર્ફત જે સંદેશા આવ્યા હતા તે વાંચી સંભળાવ્યા હતા.

ત્યારબાદ રા. ગંગાધર નારાયણ સહસ્ત્રબુદ્ધેએ પોતાનો 'મરાઠી બાપાનું શાસ્ત્રીય સાહિત્ય' એ વિષય ઉપરનો નિબંધ વાંચ્યો હતો. જપાની લોકોનો અબ્જુદમ ઐતિહાસિકશાસ્ત્રના અધ્યયનથી જ થયેલો છે; કારણ મનઃપ્રવર્તન શરીરવર્ધન અને વિજ્ઞાનવર્ધન એ ઐતિહાસિક શાસ્ત્રોના મદદથી જ થાય છે. આજ સધી મરાઠી બાપામાં થયેલા ફેરફાર અંગ્રેજોમાં, સૌ અંથ પણ શાસ્ત્રીય વિષયો ઉપરના નહીં હશે. ઐતિહાસિકશાસ્ત્રો ઉપર અંગ્રેજો લખાવાની શરૂઆત ૧૯ માં સૈકામાં યદ્ય. શરૂઆતમાં એ વિષયોપરનાં અંગ્રેજો ઇંગ્રેજોનાં બાપાંતરો જ હતા. તે પછીના અંગ્રેજોની યોગ્યતા કેવી રીતે ઝાણી હતી, આ સંબંધી થયેલા પ્રવર્તનો કેવી રીતે નિષ્ફળ ગયા અને સાધારણ જનસમાજને આ વિષયની રૂચી કેવી રીતે લાગશે ને તે તેમનામાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ ઇત્યાદી મુદ્દાનું વિવેચન તેઓએ પોતાના નિબંધમાં કર્યું હતું.

આ નિબંધ ઉપર વિવેચન કરતાં રા. ચિષલ્લુકરે રા. બ. કીર્તનેએ કરેલા ઉદ્દોગનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો ને વડોદરાના શિક્ષણ ખાતા સંબંધી થોડી માહિતી આપીને વડોદરાના Vernacular College of Sciencesનો ઇતિહાસ કહ્યો હતો. છેવટે તેઓએ કહ્યું કે શાસ્ત્રીય શિક્ષણ પોતાની બાપામાં અપાયા શિવાય સારા શાસ્ત્રીય અંગ્રેજો પેદા થશે નહીં. પછી વિનાયકનાવ બાવે ખી. એસ.સી. એ કહ્યું હતું કે એસ. એમ. એન્ડ. એસ. ડોક્ટર એ ઇંગ્રેજ દવાઓ ખપાવનારો એક જાતનો દલાસ છે. તે, ઇંગ્રેજોએ મોકલેલી

+ આ દંતકથાની હકિકત દેવળાક્ષીકર કૃત ગુજરાતી મરાઠી શિક્ષણ પ્રકાશ. ભાગ ૧ માં આપેલી છે.

દવાઓ વગર, કંઈ કરી શકે કહી. તેને એસડ તૈયાર કરતાં આવડતાં નથી તેમ તેને એ કરવાનું જોઈતું જ્ઞાન પણ હોતું નથી. બાષ્પાંતર કરીને શાસ્ત્રીય અથવા યતા નથી. કોઈ પદાર્થના ઘટકાવયવો શું છે તેની યાદીનું બાષ્પાતર થઈ શકે પણ તરવાનું તો રૂપાંતર જ થવું જોઈએ. પરંતુ રૂપાંતર સાફ થવા વાસ્તે તે કરનારને વિષયનું જ્ઞાન સાફ હોવું જોઈએ. સ્વતંત્ર શાસ્ત્રીય ગ્રંથ સારા થવાને તે કરનારને તેનું જ સાફ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. પરંતુ અહીંયા, બાગ બગીચા, રસાયનશાસ્ત્રનાં સાધનો, ઉપલબ્ધ નથી. સરકાર તો આપણને આ જ્ઞાન આપવાની બિલકૂલ તરફેણમાં નથી. x રાષ્ટ્રની તેટલી પ્રગતી થયા વિના શાસ્ત્રીય ગ્રંથ કદી પેદા થનાર નથી. કોશ તૈયાર કરાવીને આ કામો થશે નહીં. શાસ્ત્રીય વિષયોમાં આપણી તેટલી પ્રગતી—General culture—થયા વિના, શાસ્ત્રીય પરિભાષાનો કોશ તૈયાર કરવો એ છોકરું જન્મ્યા પહેલાં તેનાં કપડાં પેતરવા જેવું છે. શાસ્ત્ર એ ટંઈ બચ્ચાનો ખેલ નથી. એટલું કહીને રા. બાવેએ પોતાનું અત્યંત અસરકારક બાપણ પૂરૂં કર્યું હતું.

અધ્યક્ષ રા. બ. વૈદ્યે આ વિભેચન ઉપર પોતે એવી આશા બતાવી કે સમર્થવિદ્યાલયના શાસ્ત્રીય શિક્ષણ મરાઠી બાષ્પાદારે આપવામાં આવીને દ્રવ્ય પ્રાપ્તી વાસ્તે નહીં પણ સ્વદેશની ઉન્નતિ કરવા વાસ્તે શીખનારા વિદ્યાર્થી તૈયાર થશે.

પછી પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ સંશોધક રા. વિશ્વનાથ કારીનાથ મળવાડે યાંની 'લ' નો 'ળ' મરાઠીમાં કેમ થાય છે અને હિત 'લ' નો એકલો 'લ' કેમ થાય છે વિગેરે સંબંધી જે સિદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે તે સર્વસ્વ ખરો નથી એવા અર્થનો પોતાનો એક નાનો નિબંધ વાંચી સંબળાવ્યો. રા. મળવાડેએ બીજાને એક 'મુકતેશ્વર' ઉપરનો પોતાનો નિબંધ વાંચ્યો હતો. શીવાજી મહારાજના અંદ્રાત્મના કવિની કવિતાઓ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે, જે મહાભારત મુકતેશ્વરે લખ્યું તેનું પછીનું કામ અંદ્રાત્મના કવિએ કરેલું છે, એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મુકતેશ્વરે મહાભારતના પહેલાં પાંચ જ પર્વ લખ્યા છે. તે પછીનાં પર્વ તેણે લખ્યા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે; એવી રીતનો એમના નિબંધનો સારાશ હતો. પછી રા. મળવાડેએ પોતાનો ત્રીજો નિબંધ વાંચ્યો હતો. પૂર્વ ઇતિહાસનું જ્ઞાન યથા વગર, હાલના કાળમાં તથા આગળ શું થશે એ નક્કી દેહી શકાય નહીં; તે વાસ્તે પહેલાં પૂર્વ ઇતિહાસનું સંશોધન થવું જરૂરનું છે. તેથી જે કોઈને ઇતિહાસ લખનારને મદદ કર્યો હોય તેણે 'પૂર્વ સંશોધન' તથા 'પછી ઇતિહાસકારને મદદ કરવી' જોઈએ. હમણાં એ કાળ આવ્યો નથી. આ એમના ત્રીજા નિબંધનો દ્વંકમાં સારાશ છે.

રા. મહાદેવ હરી મોહક. બી. એ એમણે રા. મળવાડેની સ્વાર્થત્યાગબુદ્ધિની અને એમની કામગીરીની સ્તુતી કરી હતી અને લોકોએ તેમના કામને મદદ કરવી અવશ્ય છે એમ લોકોને વિનતી કરી હતી. ડૉ. રાનડે. સોલાપૂર—એઓએ જાહેર કર્યું કે સન ૧૮૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીના કાળનો ઇતિહાસ જે લખશે તેને રૂ. ૧૦૦૦ બક્ષીસ આપવા એક ગૃહસ્થ તૈયાર છે. સરત એટલી જ કે રા. બ. મહાજની રા. બ. વૈદ્ય તથા રા. બ. જોશી એ ત્રણ વિદ્વાનોએ

x સાયન્સનું શિક્ષણ આપવા, હાલમાં સરકારે એક ગર્વમેન્ટ હાઇવ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

ઇતિહાસ કઈ દબ પડ લખવો તે વિશે પહેલા પ્રસિદ્ધ મરુતુ ને પછી લખાયેલો ઇતિહાસ આ ત્રણે વિદ્વાનોને પસંદ પડેલો. જોઈએ તો જ બદીમના રૂપીઆ મળશે આના ઉપર તો રાજવાડે બોલી ઉઠ્યા કે જે ત્રણ ગવ બહાદુરોના નામ લેવામાં આન્યા તે ગૃહસ્થો સરકારી પેન્શનરો છે, અને તેથી તેઓ સરકારના ગુલામ છે. ગુલામોને પસંદ પડે એવો ઇતિહાસ લખવાને કોઈ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય માણસ આગળ આવશે નહીં જોઈ કરીને જે સારો નિર્ભયપણાથી લખાયેલો ઇતિહાસ થવાની ઇચ્છા દશે તો તે પાસ કરવાને વાસ્તે ઉપર કહેલા ત્રણે રાવ બહાદુરો તદ્દન નાનાયક છે. મીર્જુ ઇતિહાસ લખવાનો કાગ હજી આવેલો નથી હાલ તો ફક્ત તેના સાધનો જ બેગા કરવાની આવશ્યકતા છે. પછી તો ચંદ્રગવ આગળ, બંરિ ગર, એમણે વામ્પનો હોશ તથા તેનો વિધેય એ જે હ જુદા માનમ પડે તો પણ તે એક છે એવા અર્થનો પોતાનો નાનો નિબંધ વાંચી બતાવે. હતો. ન મોટકે પણ આ ઉપર એ રાજ કહ્યા હતા તે પછી તે દીવમનુ સનાનુ કામ પૂર્ણ થયું.

વિવારે સાંજે શરવાતમાં ધા નાના ન વ્યવેશ બાપૂજી મેટરે લખી મોકલાવેલી સૂચનાઓ અધ્યક્ષની પરવાનગી લઈને તો આપણે વાંચી સંભળાવી હતી ગણિત વિષય ઉપરના ઉચ્ચ અંગ્રેજોનું બાણતર થતું ઘણું અવશ્યનું છે અને આ કામ વાસ્તે રા. બ. દેવલ એ ૩ ૩૦૦૦ હજાર આપવા તૈયાર છે, સીનીયર ઝગર પરાજીને જેવા ગણિતશાસ્ત્રીનું મન આ તરફ દોવાના પ્રપત્ત થવા જોઈએ હતા તેઓની સૂચનાઓ હતી પછી 'દીનબંધુ' પત્રના સપાટ, ગ. વામુદેવ ત્રિગોળ બિર્જે એમણે પત્રદારા જણાવ્યા મુજબ તેમનો એક લેખ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો હતો એ લેખનો મુદો એટલો જ હતો કે કે વિષ્ણુરાત્રી ચીપણુ મર જેવાની બાના જે જુસ્સા ભરેલી તથા મોહક છે તો પણ ઘણી કહણુ દોવાને લીધે નવા શીખનારોને વાગતે ઘણી જ તાપદાયક છે, વાગતે બાણની આ પદ્ધતિ છોડી દઈને જૂના કવિ પ્રમાણે બાણા સહેલી લખવાના પ્રયત્નો થવા જોઈએ પછી તો ડગાચાર્ય રફી એમનું બાણ થયું હાલ જે પ્રાકૃત બાણ મહેવાય છે તેનાથી એ જૂની પ્રાકૃત બાણ છે નહીં, અને તે બાણનો વિસ્તાર શી રીતે થયો છે એ સમજી વિચાર થશે ઘણું જરૂરનું છે એમ તેઓનું કહેતું હતું.

પછી રા. લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાગારકરનું 'જ્ઞાનેશ્વરીના જીર્ણોદ્ધાર' એ વિષય ઉપર બાણ થયું હતું. શકે ૧૧૮૭ માં જન્મેલા રામદેવને શકે ૧૨૦૯ માં શુદ્ધિપત્ર મળ્યું ને તેઓ શકે ૧૨૧૮ માં સમાધિસ્થ થયા. જ્ઞાનેશ્વરી અથ શકે ૧૨૧૨ માં લખાયેલ 'જ્ઞાનેશ્વરીના જીર્ણોદ્ધાર' એ પ્રત શકે ૧૫૩૨ માંની છે. બારહાજ પાસેની જ્ઞાનેશ્વરીમાં ઓવી ઓ ૬૦૦૮ છે, પરંતુ બસો અઢીસો વર્ષની પ્રત જોશે તો ૬૦૩૭ ઓવીઓ છે એમ માલમ પડશે. ચિદ્ધન આખીએ એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે ૮૦૫૦ ઓવીઓ જ્ઞાનેશ્વરીમાં છે શકે ૧૫૩૨ માં લખાયેલા એક અથવા જ્ઞાનેશ્વરીમાં ઓવીઓ ૧૫૦૫૦ છે એવું લખેલું છે ૧૫૩૨ માં—લખાએની જ્ઞાનેશ્વરીની પ્રત મળી નથી, પરંતુ તે સાલમાં એક પ્રત જે માણસને મળી હતી તેણે જ્ઞાનેશ્વરીને એક વધારો જોડ્યો હતો તે જડી આવ્યો છે વધારામાંની કેટલીક ઓવીઓ રા. પાગારકરે વાંચી સંભળાવી હતી ને કહ્યું હતું કે

ઝાનેશ્વરી સમંધી જેઓ શોધ કરે તેઓમા ધર્મશ્રદ્ધા તથા બારીકાઈથી તપાસવાની ટેવ એ
 બેઠેલી ધણી જ જરૂર છે આ બે ગુણુમાથી એક ના હોય તો ન ચાલે આ પછી
 રા બ ગણેશ લ્પકટેશ જેથી બી એ અધ્યક્ષની વિનંતી ઉપરથી બોલવા ઉભા થયા તે
 બોલ્યા કે અંધકારોની આ પરિવ્રજા બોધપ્રદ તથા વફૂવપ્રચુર એવા બારણો આપીને
 અંધકારોએ આપણને તપીન કર્યા છે વિશેષા 'ઝાનેશ્વરીનો છર્ણોદ્ધાર એ વિષય ઉપર રા
 પાંગારકરે આપણા આગળ બારણુ આપીને તેઓએ આપણા ઉપર એક તરેહનો અતુચ્છ જ
 કર્યો છે અંધકારોના વિચારો પ્રમાણે વાચક વર્ગના વિચારો પણ આ પરિવ્રજા આગળ આવવા
 જોઈએ તે વાસ્તે હું વાચક વર્ગમાના એક તરીકે મારા વિચાર આપણા આગળ દર્શાવું છું મહારાષ્ટ્ર
 સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ રાષ્ટ્રની પરિસ્થિતી અને ગરબે એના પ્રમાણે થાય છે કે નહીં અને જે વૃદ્ધી
 થાય છે તેના કરતા વધારે ઘવી જોઈએ કે કમ એ બે મુદ્દા વિચાર કરવા લાયક છે મુત્સરી
 તથા લઢવૈયો એના જેટલી જ, કઈક વધારે પણ ગરબ રાષ્ટ્રને અંધકારોની છે । તે 1871 માં
 feeling, as move and govern the 1871 જગતની પ્રગતીને જે ચલન મળે છે તે વિચાર
 અને મનોવૃત્તિ એ બેઉથી મળે છે અવુ ઑગસ્ટસ કાન્ટ એ નામના ફ્રેંચ લેખકનું કહેવું
 છે ક્રાન્સની રાજ્યકાલી રસો તથા વો ટેર જેવા તત્ત્વવેત્તાઓના મન્યને લીધે જ થઈ હતી
 આ લેખકાના વિચારોથી એકલા ક્રાન્સમા જ નહીં પણ આખા યુરોપખખા કાન્તી યઈ હતી
 ઇન્ડિયાની સન ૧૬૮૮ માં થએલી રાજ્યકાન્તી લોકોમા ઉત્પન્ન થએના નવા વિચારોના
 બીજારોપણું જ અતિમ ફળ મહેવાય લોકના મનને વિચારને તથા પ્રવૃત્તીને અમૂક રસ્તે
 દોરવી એ કાર્ય અંધકારોનું છે લોગદેલો તથા ગેરી ઝાનેશ્વર અગર રામદાસ મિલ્ટન અગર
 બર્ક એ અંધકારોએ આ જ કાર્ય કર્યું છે ખરા અંધકારોમા મૂળથી જ ગુણુનું વાસ્તવ્ય હોય
 છે પરિસ્થિતિને લીધે આ ગુણુનો રક્ત વિકાસ થાય એટલું જ એકલી પરિસ્થિતિએ સારા
 અંધકાર થતા નથી સ્વાતંત્ર્યપ્રચુર કવિતા લખનારા મિ બ્લોગિઅર જે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય
 દેશમા ન જન્મે હોત તો તે આવો સારો કવિ યાત કે નહીં તે સશયાત્મક છે પરંતુ
 પરિસ્થિતી હોઈને પણ જે તેનામા કાર્ક નૈસર્ગિક ગુણુના હોત તો તે આટલો પ્રસિદ્ધ કવિ
 યાત નહીં સને ૧૬૫૦ થી તે ૧૮૧૮ સુધી મહારાષ્ટ્રમા મોટમોટા ચર, સ્વામીભક્ત તથા
 દેશભક્ત યઈ ગયા પણ ૧૮૧૮ પછી એક પણ લઢવૈયો થયો નહીં આ પરિસ્થિતીનું
 પરિણામ છે હાલના કાગમા એમ પણ બાપુ જોખને તથા તાનાજી માનુસરે થયેલો નથી
 અધ્યક્ષ સાહેબે કહ્યા પ્રમાણે મનવતર થવાને લીધે વસ્તુદેવતા રચનદેવતા, બદલાઈ ગયા છે
 સ્વદેશપ્રીતિ સ્વસ્વાતંત્ર્યનકિત એ અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ છે નવી જગતીને જોઈએ તેવું જ
 સાહિત્ય યશુ જરૂરું છે એવું અધ્યક્ષ સાહેબ આપણને કહી ગયા એ ખરૂં છે આપણું
 રાષ્ટ્ર નામશેષ થશે કે શું એની ધાસ્તી હાન આપણને લાગવા માડી છે સ્વાવલબ્ધન
 અને તેનાથીજ આપણને યશ મળશે એવી બે કલ્પનાઓ આપણા લોકોના મનમા હાલ
 ઉત્પન્ન થવા લાગી છે, અને આ બે કલ્પનાઓ નવી જગતીના બે અંગો છે આપણો
 પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉદ્ધાસજનક તથા વૈભવસાળી છે વાસ્તે આપણે નિરાશ થવાનું કાર્ક કારણ
 નથી ૧૮૦૧ સાલમા મરાઠીમાં ૧૧૬ અયો થયા અને ૧૮૦૫-૬ મા ૨૦૪ અયો છપાયા
 આ વાસ્તે અંધકારોનું અભિનદન કરવું જરૂરું છે તો પણ આપણામા કેટલીક કમતરતા છે
 તે તરફ આપણે ડુનૈશ થવું ન જોઈએ ઇતિહાસ વિષય લેઈએ તો એમ માલમ પડશે કે

હજી સ્ત્રી દિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનાં પૂર્ણ સાધનો જ બેગા થયા નથી ન્યા. મૂ રાનડે તથા રા બ. કુન્ડે એ બેડને આ કારણસર ઇતિહાસ લખવાનું કામ મુવતરી રાખવું પડ્યું તો પણ હાવ કેટલોક બાગ ઇતિહાસ લખવા લાયક થયો છે શૂરેશભા ઓસ દેશ સ્વાતંત્ર્યની માતૃ-ભૂમિ હતી. આ દેશનો ઇતિહાસ પૂરો જ બોધ પ્રાપ્ત છે પરંતુ આપણા પોઢેએ આ તરફ જોઈએ તેટલું લક્ષ આપેલું નહોતું નથી, એમું જ થુ પણ રાષ્ટ્રીય મંબાની બાવીસ બેડેએ થઈ તેની સમજા હકીકત પણ બાધામાં લખાએવી માત્રમ પગે નહીં. સાસ્ત્રીય અથો અબધી પણ એવી જ અનારથા જણાઈ આવે છે રાષ્ટ્રીય વિચારામા જેટલો વધારો થાય તેટલો ધોરો જ છે, પછી આ વધારાનો ઉપયોગ હમજી જ થાએ અગર મોડા કાવ પછી થાએ. વિચાર એ એક શક્તિ છે ને તેનો શયદો થયા વગર કદી રહેવાનો નથી અથોતી અભિગ્રહી થવાને અંશકાર, જુના અથો તથા દ્રવ્ય એની મદદ અને વાયક વર્ગ એટલાની જરૂર છે જુદી જુદી જાતના ગુણોથી જે લોકસમૂહ ગોબાય છે ને જ રાષ્ટ્ર એ સંગઠને લાયક છે અને આપણી ભૂમિ તો ગટ્ટ નહીં પણ 'મદાગટ્ટ' કહેવાય છે આપણામા અંશકાર જણાઈ આવશે, પણ પૈમાની મદાવતા ન હોવાને લીધે અથોને કુનેન મળતું નથી પરમેશ્વરની આ-પણ નાટ્ટ ઉપર કૃપાદદી છે એમા સશય નથી, પરંતુ પાગકા રાજમા રાજમત્રય મળવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. રાજ અને પ્રજાનુ કિત કેટલીકવાર પગપ-વિરોધી હોવાને લીધે સંગઠનુ દ્રવ્ય આ કામ વાસ્તે લેવું ઈષ્ટ નથી, કાલુ સંગઠના પૈસા સાથે મરકાનો તામે આવે છે સરકારી આશ્રયથી અથ લખવા કરતા તે ન લખવો મારો. પછી રવા લોકોનો આશ્રય આમાથી જેટલા બજોના છે તેટલાજ અથોને આશ્રય આપશે દિંદુસ્થાનમા મરાઠી બોલનારા લોક ૧ કૃષ્ણ ૮૨ લાખ છે મુબઈ ઈનાકામા મરાઠી બોલનારોની સંખ્યા ૮૪-૮૫ લાખ છે. આમાંથી કુલ ૧૦-૧૨ લાખ લોકોને જ લખતા વાયતા આવડે છે આમા કુલ લખતા વાયતા આવડનાન લોકો જ વધારે ખામે મેહતા રવા, પાચ લાખ લોક. ખીન્નુ આપણે ધણો ગરીમ છીએ. દરેક માણુમની એક દિવમની ઉપજ ૨૪૩ પોજો આનો જ છે. આવી સ્થોતી છે, તો પણ આપણે શમ્ય તે મદદ અથો વાસ્તે કરવી જોઈએ. પૈમાદા લોગની મદદ મેળવવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. કોઈ પણ માટે કદી પણ ન આવેતો એલો બલકા પ્રમગ આપણા રાષ્ટ્ર ઉપર હાવ ગુજરેલો છે, તો પણ નવિન રાષ્ટ્રીય વિચારેનુ ખીન્નરોપણ થવું ધણ જરૂરનું છે. એક લાખ રૂપિઆ બેગા થાય તો તેના વ્યાનના ચાર પાચ હજાર રૂપિઆમાંથી આપણે જેવા જોઈએ તેવા અથો લખાવી શકાય. અંશકારને વાસ્તે અંશકારે દી પણ ધણી જ

આ લેખની હકીકત પુણાના 'કેસરી' પત્રના રીપોર્ટ પરથી જારી છે સવિસ્ત-અહેવાલ મુબઈના દૈનિક પત્ર 'હિન્દુપ્રકાશ'મા છપાયો છે.

(વૈશાખ) ગયા અકામા દેશી બાળા સજનધી કેટલુંક વિવેચન કર્યું હતું, હાવમા તે ચર્ચા ફરીથી તાજ થઈ છે. જુઓ 'દિન્દુસ્તાન રીવ્યુ' જુલાઈ ૧૯૦૮ ખરૂ અને વેસ્ટ જુલાઈ ૧૯૦૮, Indian Social Reformer. 19th July, Nineteenth century 'Conflict of civilisation' Leene, લેસ કર્કનું છેલ્લું બાવણ (૩૦ મી જુન ૧૯૦૮.) અને 'માર્ટન રિવ્યુ' જુલાઈ, ૦૮. |

આ લેખ 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા' મા વ' માથો હતો.

જ્ઞાનેશ્વરી સંબંધી જેઓ શોધ કરે તેઓમાં ધર્મશ્રદ્ધા તથા બારીકાઈથી તપાસવાની ટેવ એ બેઉની ધણી જ જરૂર છે. આ બે ગુણમાંથી એક ના હોય તો ન ચાલે. આ પછી રા. બ. ગણેશ વ્યંકટેશ જેથી બી. એ. અધ્યક્ષની વિનંતી ઉપરથી બોલવા ઉભા થયા. તે બોલ્યા કે અંધકારોની આ પરિપદમાં બોધપ્રદ તથા વફૂલપ્રચુર એવા ભાષણો આપીને અંધકારોએ આપણને તક્ષીન કર્યા છે. વિશેષમાં ‘જ્ઞાનેશ્વરીનો છબ્બોદ્ધાર’ એ વિષય ઉપર રા. પાંગારકરે આપણાં આગળ ભાષણ આપીને તેઓએ આપણા ઉપર એક તરેહનો અનુગ્રહ જ કર્યો છે. અંધકારોના વિચારો પ્રમાણે વાચક વર્ગના વિચારો પણ આ પરિપદ આગળ આવવા જોઈએ. તે વાસ્તે હું વાચક વર્ગમાના એક તરીકે મારા વિચાર આપણા આગળ દર્શાવું છું. મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ રાષ્ટ્રની પરિસ્થિતિ અને ગરબે એના પ્રમાણે થાય છે કે નહીં અને જે વૃદ્ધિ થાય છે તેના કરતા વધારે થવી જોઈએ કે કેમ એ બે સુદા વિચાર ઠરવા લાયક છે. સુત્સદી તથા લદવૈયો એના જેટલી જ, ઠઈક વધારે પણ, ગરબ રાષ્ટ્રને અંધકારોની છે. *Intense natl feelings move and govern the world* જગતની પ્રગતીને જે ચલન મળે છે તે વિચાર અને મનોવૃત્તિ એ બેઉથી મળે છે અત્રુ ઑગસ્ટસ કામટ એ નામના ફ્રેંચ લેખકનું કહેવું છે. ફ્રાન્સની રાજ્યકાંતી રસો તથા વૉલ્ટેર જેવા તત્ત્વવેત્તાઓના અન્યને લીધે જ યર્ધ હતી. આ લેખકોના વિચારોથી એકલા ફ્રાન્સમાં જ નહીં પણ આખા યુરોપખંડમાં કાંતી યર્ધ હતી. ઈંગ્લેન્ડમાં સન ૧૬૮૮ માં થયેલી ગળ્યકાંતી, લોકોમાં ઉત્પન્ન થયેલા નવા વિચારોના બીજારોપણનું જ અતિમ ફળ કહેવાય. લોકના મનને, વિચારને તથા પ્રવૃત્તિને અમૂક ગ્તે દોરવી એ કાર્ય અંધકારોનું છે. લોગદેલો તથા ગેટી, જ્ઞાનેશ્વર અગર રામદાસ, મિલ્ટન અગર બકે એ અંધકારોએ આ જ કાર્ય કર્યું છે. ખરા અંધકારોમાં મૂળથી જ ગુણનું વાસ્તવ્ય હોય છે; પરિસ્થિતિને લીધે આ ગુણનો રક્ત વિકાસ થાય એટલું જ. એકલી પરિસ્થિતિએ સારા અંધકાર થતા નથી સ્વાતંત્ર્યપ્રચુર કવિતા લખનારો કવિ વ્હીટીઅર જે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય દેશમાં ન જન્મે હોત તો તે આવો સારો કવિ થાત કે નહીં તે સંશયાત્મક છે. પરંતુ પરિસ્થિતિ હોઇને પણ જે તેનામાં કાંઈ નૈસર્ગિક ગુણના હોત તો તે આદેશો પ્રસિદ્ધ કવિ થાત નહીં. સને ૧૬૫૦ થી તે ૧૮૧૮ સુધી મહારાષ્ટ્રમાં મોટામોટા ચર, સ્વામીભક્ત તથા દેશભક્ત યર્ધ ગયા: પણ ૧૮૧૮ પછી એક પણ લદવૈયો થયો નહીં. આ પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે. હાલના કાળમાં એક પણ બાપૂ જોખલે તથા તાનાજી માલુસરે થયેલો નથી. અધ્યક્ષ સાહેબે કહ્યું પ્રમાણે મન્વતરે થવાને લીધે વસ્તુદેવતા, સ્થવદેવતા, બદલાઈ ગયા છે. સ્વદેશપ્રીતિ, સ્વસ્થાતંત્ર્યભક્તિ એ અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ છે. મવી જાતીને જોઈએ તેવું જ સાહિત્ય થવું જરૂરનું છે એવું અધ્યક્ષ સાહેબ આપણને કહી ગયા એ ખરૂં છે. આપણું રાષ્ટ્ર નામશેષ થશે કે શું એવી ધ્રાસ્તી હાલ આપણને લાગવા માડી છે. સ્વાવલંબન અને તેનાથીજ આપણને મશ મળશે એવી બે કલ્પનાઓ આપણા લોકોના મનમાં હાલ ઉત્પન્ન થવા લાગી છે, અને આ બે કલ્પનાઓ નવી જાતીના બે અંગ છે. આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉલ્લાસજનક તથા વૈભવશાળી છે વાસ્તે આપણે નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. ૧૯૦૧ સાલમાં મરાઠીમાં ૧૧૬ અંગે થયા અને ૧૯૦૫-૬ માં ૨૦૪ અંગે છપાયા. આ વાસ્તે અંધકારોનું અભિનંદન કરવું જરૂરનું છે. તો પણ આપણામાં કેટલીક કમતરતા છે તે તરફ આપણે દુર્લક્ષ થવું ન જોઈએ. ઇતિહાસ વિષય, લેખકો તો એમ માલમ પડશે કે

હજી સૂચી હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનો પૂર્ણ સાધનો જ એમાં થયો નથી. ન્યા. મુ. રાનડે તથા રા. બ. કુન્ડે એ બેઉને આ કારણસર ઇતિહાસ લખવાનું કામ મુલતવી રાખવું પડ્યું. તો પણ હાલ કેટલોક ભાગ ઇતિહાસ લખવા લાગ્યો છે. યુરોપમાં ગ્રીસ દેશ સ્વાતંત્ર્યની માત-ભૂમિ હતી. આ દેશનો ઇતિહાસ ઘણો જ ઓધ પ્રદ છે. પરંતુ આપણા લોકોએ આ તરફ જોઈએ તેટલું લક્ષ આપેલું જણાતું નથી; એટલું જ શું પણ રાષ્ટ્રીય સભાની બાવીસ બેઠકો થઈ તેની સઘળી હકીકત પણ ભાષામાં લખાએલી માલમ પડશે નહીં. શાસ્ત્રીય ગ્રંથો સંબંધી પણ એવી જ અનાસ્થા જણાઈ આવે છે. રાષ્ટ્રીય વિચારોમાં જેટલો વધારો થાય તેટલો થોડો જ છે; પછી આ વધારાનો ઉપયોગ હમણા જ થાઓ અગર થોડા કાલ પછી થા. વિચાર એ એક શક્તિ છે ને તેનો શબ્દો થયા વગર કદી રહેવાનો નથી. ગ્રંથોની અભિ-થવાને ગ્રંથકાર, જુના ગ્રંથો તથા દ્રવ્ય એની મદદ અને વાચક વર્ગ એટલાની જ જુદી જુદી જાતના શુભોચી જે લોકસમૂહ શોભાય છે તે જ રાષ્ટ્ર એ સંજોગે ... અને આપણી ભૂમિ તો રાષ્ટ્ર નહીં પણ 'મહારાષ્ટ્ર' કહેવાય છે. આપણામાં ગ્રંથકાર આવશે; પણ પૈસાની સહાયતા ન હોવાને લીધે ગ્રંથોને ઉત્તેજન મળતું નથી. પરમે ... પણ રાષ્ટ્ર ઉપર કૃપાદ્રષ્ટી છે એમાં સંશય નથી; પરંતુ પાસકા રાજમાં રાજનિય મળવે થઈ પડ્યો છે. રાજ અને પ્રજાનું હિત કેટલીકવાર પરસ્પર વિરોધી હોવાને લીધે સરકાર આ કામ વાસ્તે લેવું ઇચ્છે નથી; કારણ સરકારના પૈસા સાથે સરકારનો તાબો આવે છે. આશ્ચર્યથી ગ્રંથ લખવા કરતાં તે ન લખવો સારો! પછી રહો લોકોનો આશ્રય. આમાંથી મહેલો છે તેટલાજ ગ્રંથોને આશ્રય આપશે. હિંદુસ્થાનમાં મરાઠી બોલનારા લોક ૧૮ લાખ છે. મુંબઈ હિલ્લામાં મરાઠી બોલનારાઓની સંખ્યા ૮૪-૮૫ લાખ છે. "

જરૂર છે. નવા વિચારોનું ખીજરોપણ થયું જોઈએ. આ પવિત્ર કર્તવ્ય સાહિત્યપરિષદ તરફથી પરમેશ્વર કૃપાથી થશે એવી આશા પ્રવર્તિત કરી રા. બ. જોશીએ પોતાનું બાપણુ પુરું કર્યું હતું. છેવટે અધ્યક્ષ રા. બ. વેધે રા. બ. જોશીનો આભાર માન્યો હતો ને સંમેલનમાં મળુ દલાડામાં જે કામ થયું હતું તેનું હુંકમાં વિવરણ કરીને તેઓએ સર્વનો આભાર માન્યો હતો. પછી અધ્યક્ષ અને ચિટણીમ એમનો આભાર રા. ન. ચિં. કેળકરે માન્યો હતા; ને સાહિત્ય પરિષદ વાસ્તે માર્ગ સાલમાં જે ચિટણીસ હતા તેમની જ નીમણૂક આવતા વર્ષ વાસ્તે કાયમ કરતો એવી સચનતા કરી હતી. લોકોએ આ સચનતા તાળાઓ વચ્ચે પ્રસાર કરી હતી. આ પછી મરાઠી ગ્રંથકારોના ચોથા સંમેલનનું કામ પુરું થયું હતું. આવતા વર્ષનું સંમેલનનું કામ ધણું કરીને મુંબઈમાં જરાશે.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

મીરાંબાઈ.

ગૂજરાતની ભૂમિ પર પુરૂષ કવિઓની સંખ્યા સાથે સ્ત્રી કવિઓને સરખાવીએ તો અલખત કહેવું જોઈએ કે એમની સંખ્યા ઘણી જૂજ છે. તે જૂજ છે, છતાં પોષક છે, અભિરૂચીને સતેષે છે, એટલું જ નહિ પણ આદરને તૃપ્તિ આપે છે. કેળવણીનો પ્રચાર સ્ત્રી વર્ગ કરતા પુરૂષ વર્ગમાં વિશેષ હોવાને લીધે પુરૂષ કવિની સંખ્યા વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આપણી ગુજર ભૂમિ ઉપર આંગણીને ટેરવે ગણી શકાય એટલી સંખ્યામાં સ્ત્રી કવિ થઈ છે તે જો કે બધી નહિ, તથાપિ ઘણે ભાગે તો ગસિક અને અભિમાન સેવા યોગ્ય થઈ છે, દહાન્ત તરીકે મીરાંબાઈ. એ વિદુષી બાઈ તળ ગૂજરાતની હતી એમ તો આપણાથી કહી શકાશે નહિ, તોપણ એનાં ઘણાં કવનો ગૂજરાતી બાપામાં છે તે પરથી એને ગૂજરાતની કવિ તરીકે લેખીએ તો કાઈ ખોટું નથી.

ગૂજરાતની સ્ત્રી કવિઓમાં મીરાંબાઈ ગૂજરાતની સરહદ ઉપર વાણીનો સુકોમલ પરિમલ ફેલાવતાં હતાં, એ મુલાક્કિત ગંધ આખરે ગૂજરાતમાં ચિરસ્થાયી થયો. તે ગૂજરાતમાં જન્મ્યાં ન હતાં, છતાં તેણે ગૂજરાતીમાં પણ કવિતા કાઢેલી છે, તેથી તેને જન્મ ગૂજરાતની કવિ માનીએ છીએ તેમ ગૂજરાતના ખીજા છેડા ઉપર ગુંજતી દક્ષિણી બાલિકા રાધાબાઈ, મીરાં જેવી રમ્ય અને મધુર બાવામાં જો કે નહિ, તોપણ ગુજર બાપામાં કાવ્યપ્રસાદી આપે છે તેથી તેની પણ ગૂજરાતની કવિવર્ગમાં ગણના કરીએ તો કાઈ તરેહનો ખાધ નથી. આ પ્રમાણે ગૂજરાતની ઉત્તર દક્ષિણ સીમાપર વસનારી સ્ત્રી કવિઓ સિવાયની તળ ગૂજરાતમાં જ જન્મેલી કવિઓ મવરીબાઈ, દિવાળીબાઈ, કૃષ્ણાબાઈ ને પુરીબાઈ છે. આ પદ કવિમાં શ્રેષ્ઠ અને માનનીય પદવી તો રાજપૂતસ્થાનની મીરાંબાઈ જ ભોગવે છે, એટલું જ નહિ પણ એ ૧૨ કવિઓમાં તે અદિ કવિ છે.

(મીરાજી પૂર્ણ ભક્ત હતી તેમ જિવ પશુ હતા પરંતુ ભક્ત તરીકે તે વિશેષ પ્રમિ
દિને પામ્યા છે તે ભક્ત કવિઓનું જૂના જુના ને સ્ત્રી કવિઓનું મોઢકું હતા તેની પ્રવિન્ય આદી
પશુ નમિક અને સરકારી હતી તેજી જે કવનો ન્યા છે તે માત્ર ભક્તિના હતા પરંતુ તે
ભક્તિ હૃદયકમળોના આતર બાવ હતો એટલું જ નહિ પણ ન સિંદ આદિ પ્રાચીન પુરા
કવિઓની રીત પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માને અર્પિત થયેતો હતો) આથી કિવા અન્ય કા
જીને લીધે તેના કા યો વિદ્યમાન છે સ્ત્રી કવિઓના આત્રી ગાદ ભક્તિવાળા બાઈ તો એ
જ હતી એમ કહીશું તો તેમા અતિશયોક્તિ નથી ને અવતારી હતી ન જ પાનાનામા
આજે પણ તે અવતારી તરીકે ગણાય છે, ને મદિગમા તેની મૂર્તિની પૂજા થાય છે આટલે
દરજે વિખ્યાતિ મેળવેલી બાઈને દત્તિદાસ પ્રસિદ્ધ હોવો જ જોઈએ પણ શોચનીય એ
જ છે કે આપણા લોકોના દત્તિદાસ ઉપર અભાવ કિવા મીરાજી સ્ત્રી હોવાથી લીધે લગ્નને
મારે તેના જીવનકાળ પગ જોઈએ તેટલો પ્રમદ પાડેતો નહિ તેથી તેના અર્પિત અધ
કારનું વાદળ ફરી વળેલું છે એ અધમ નો થોડો પલો પ દો દિલ્હીનામા વિદેશીઓનું
આગમન થયા પછી પ્રસિદ્ધ દત્તિદાસ મનવ દાડે ખમેડો છે, ને તેને વિગે થોડી દમીકત
આપી છે પણ એ ખોરા એટલો નિર્બંધ છે કે તેથી આપણી કુધાને તમિ વગતી નથી

મીરાજીના જીવન ચરિત્ર વિગે આધુનિક મમયમા જે વિવાદ પગબર થયો છે તે
દો ની આપેલી દહીકતથી વિદ્ધ છે આથી કરીને મીરાજીનું જીવનચરિત્ર આપેખતા તેના
મુખ્ય બે વર્ગ પડે છે એક છે તેના મુખ્ય આધાર બે દત્તિદાસ છે એમ વિદેશી છે ને
બીજો દેશી છે વિદેશીમા કર્ન દા ને દેશીમા ઉદેપુરના કવિ સ્વામીદાસજી છે અરે એ
કહેવાની જરૂર નથી કે મેવાડના પ્રખ્યાત વિદ્વાન અને સંગ્રાધક કવિના દાસથી પ્રમ થતો
દત્તિદાસ જનમમાજ ગોચ ગણે જ એમા માર્ક સંદેહ નથી જે રચાઈ મીરાજી જન્મ લીધો
છે, જ્યાં તેજી પોતાનો ભવ કાઢે છે, જ્યાં તેજી આમમાની સુનતાની જોગતી પ્રમિદિ
મેળવી છે, ને અતે મદિગમા મૂર્તિનું પગ પ્રાપ્ત કાધુ છે ત્યાના વનનીઓ પ્રવાસ નો
મીરા વિરોની ખરી દહીકત મેળવી થકે એ અમભવિત નથી

ઉપર કહેવા બે દત્તિદાસમાના લખાણે એમ બીજાથી વિરોધી છે હના એટલું તો
બંને માન્ય ગણે છે મીરાજી નાગવાના રાઠોના કુચીને મેવા ના કુચીપક ને નાપ
ચોના મણી મૂલવી સિસોદીયા ગણના વધુ થતા હતા) તેથી મીરાજી ન્યા તે જન્મ પૂતની
તે કુમારિને ક્યા સિસોદીયા રાજની તે નાતી હતા એ આપણે જોવાનું છે

મુજર કવિ દયારામ જે વિવાતો વિનાસી દોર્મ અનેક બાવા માની હતો જેને દિદી
બાવાનો માગે અભ્યાસ હતો ને જેને દિલ્હીનાની પગપાને મુસાફી મળી છે તે
" મીરા ચરિત્ર " માં

જેમલ હોની દીકરી રે મુજો મેતા એનું મામ

૩૫ મુખ્ય સંગ્રહ નહીં રહુ ધરુ મીરાજી નાન

મીરા મન મોહનથુ માન્ય

ગાદને મીરાંબાઈ મેડતાના જ્યમલ રોડોડનો પુત્રી હોવાનું કહે છે. એ જ ચરિત્રમાં તેના સગપણુ વિશે પણ કહે છે કે—

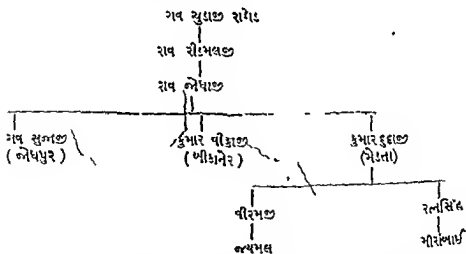
ઉઘાતપુરનો રાણો ગજયો રે, તે સાથે કરી છે સગાઈ;
પરજાવીને વજાવ્યાં આસરે કંઈ, લોહીક રીતે મીરાંબાઈ.

મીરાં મત મેહનશું માન્યું.

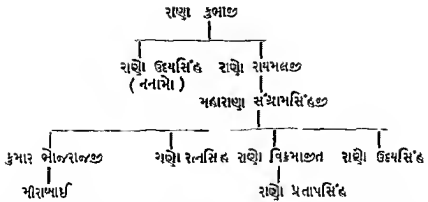
આ ઉપરથી દયારામની તો એ જ માન્યતા હતી કે મીરાંબાઈ મેડતાના જ્યમલ રોડોડની કુમારિકા ને ઉઘાતપુર એટલે ઉદયપુર અથવા ઉદેપુર વા ચિતોડ કે જે રાજપૂતોની બહોજલાલીનું સ્થાન હતું ત્યાંના રજપૂત શિરોમણી રામની રાણી હતાં.

કર્નેલ ટાડ આ મતને પુષ્ટિ આપે છે. તે કહે છે કે “Kumbho married a daughter of the Rastore of Mairta, the first of the clans of Marwar”

કવિ નર્મદાશંકર પણ મુખ્યત્વે કરીને કર્નેલ ટાડને આધારે જ “મીરાંબાઈ મારવાડના મેડતાના જેમલ રોડોડની દીકરી ને મેવાડનો કુબો રાણો જેણે સંવત ૧૪૭૫ થી તે ૧૫૨૫ સુધી ગજ્ય કયું તેની સ્ત્રી હતી.” એમ કહે છે. પરંતુ ‘મુબાઈ સમાચાર’ નો લેખક મીરાં વિશે જુદી જ કથા કહે છે. તેણે જે વશાવળા આપી છે તે અત્રે ટાંકીએ તો એ વિશે વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે.

એ લેખકના મત પ્રમાણે મીરાંબાઈ ‘જેમલ રોડોડની દીકરી’, ‘મુદિ લોતાં જ્યમલની પિત્રાઈ બ્હેન થાય. એ ઉક્તિઓ વચ્ચે કેટલો બધો તફાવત? વળી તે મીરાંબાઈને કુમારણ સાથે નહિ પગલાવતાં ગણ્યા મંત્રાપસિંદજી જે ઇતિહાસમાં રાણા સંગેન મામે પ્રસિદ્ધ છે ને જેણે મોગલ બાદશાહ બાબરની સામે ફતેહપુર સીક્રીના સંગ્રામમાં અમર પદ પ્રાપ્ત થયું છે તેના કુમાર બોજરાજજી સાથે પગલાવે છે. એ બોજરાજજીની વશાવળા નીચે પ્રમાણે છે.

લોકવાયકાને આધારે મીરાબાઈ કુમારાણાની રાણી હતા, ને આ લેખકના કહેવા પ્રમાણે તે મહાન કુમાના પ્રપૈત્ર કુમાર ભોજરાજજીનાં વધૂ હતા આ બે હકીમતમા સત્ય શું છે તે કથવું અશક્ય છે તથાપિ “ ઉદયતપુરનો રાણો રાજ્યો રે, તે સાચે કરી છે સગાઈ,” તે ‘રાજ્યો કુમાર ભોજરાજજી તો નહિ હોય ? કદાપિ હોય પણ ખરો એ કુમાર ભોજરાજ બાત્યાવસ્થામા જ દેવરાઈ પામ્યા હતા, તેથી મીરાબાઈને બચપણથી જ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું આ વિચારને મીરાબાઈના

“ સુખડાની માયા લાગી રે, મોહન તારા ’ ના પદમા

સસારીનું સુખ કાચું પરણીને રહતું પાછું
તેને ઘેગ શીદ જઈએ રે, મોહન તારા.
પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો, અખડ સૌભાગ્ય મારો,
ગડવાનો બે ઠાળ્યો રે, મોહન તારા

—ની કડીઓથી પ્રુદિ મળે છે, એટલે ધણાને વહેમ જાય છે, પરંતુ એ ઉક્તિ તેણે પોતાને માટે કે સાધારણ સમાજને માટે ગાઈ હતી તે વિશે સદિસ ઉઠે છે તેથી કરીને એ કથન યોગ્ય સ્થળે ચર્ચવાનું રાખી હાથ તો મીરાબાઈ જન્મકાળ ક્યારે હશે તે જ અવતોડીએ

વિદ્વાન સાક્ષર રા. રા. ગોવર્ધનરામ મીરાબાઈનો સમય ઈ સ ૧૪૦૩-૧૪૭૦ નો કહે છે, પરંતુ તેમણે તેની જન્મતિથિ સ્પષ્ટ આપી નથી ‘મહાજન મળળ’ ના કર્તા રા. મગનલાલ નરોત્તમદાસ પટેલ “તેનો જન્મ સંવત ૧૪૮૦ (ઈ સ ૧૪૨૪) મા રજપૂતાનામા આવેલા નેરેટા નામે એક ન્હાના ગામડામા ” ચયેસો જણાવે છે રા. રા. પ્રેશવજી વિશ્વનાથ પોતાના ‘સતી મળળ’ મા સંવત ૧૫૮૦ નું વર્ષ માન્ય નાખે છે રા. ગ. ન્હાના લાલ દવપતંગમ કવિ ‘વસત’ મા પ્રસિદ્ધ ચયેલા મીરાબાઈના નિબંધમા સંવત ૧૪૭૫ નું કહી બાણુ કીરતપ્રસાદના મતને અનુમત થાય છે આ પ્રમાણે મીરાબાઈ જન્મ કાળ વિશે જુદા જુદા લેખકોના મત સરખાવતાં એટલું તાર્કિક નીકળે છે કે ઉત્તર વર્ષો સમર્થ વિદ્વાનોની કલ્પના કે જનસમાજની દત્તકયાને આધારે માત્ર અનુમાન છે પણ વિદ્વાન સાક્ષર રા. ગોવર્ધન રા. પોતે આપેલા જન્મકાળના વર્ષના સમર્થનમા પોતાના બાવણુમાનીચે પ્રમાણે કહે છે

“ ના આનંદશર ગયા આવણના “ વસન્ત ” માં (૧) મુંબઈ સમાચારના એક લેખકે આપેલી મીરાબાઈની જન્મ મરણ તિથિઓ ઉપરથી અને (૨) ચૈતન્યાનુયાયી હવા ગોસાહના પ્રસંગથી એવું અનુમાન કરે છે કે મીરા સોળમા શતકના મધ્યમા (૧૫૪૦ માં) વિદ્યમાન હતા અને એમના હૃદયની ભાષા ચૈતન્યસપ્રદાયથી પ્રકટી હતી જે ગોતાઈની પ્રસંગની કથા માં એ ગાઈ છે તે હવા ગોસાઈની જ હતી એમ માનવાનું કાણુ મીરાના કે કાઈ ઐતિહાસિક લેખમાં નથી તેમા ઉક્ત હવન મણુ તિથિઓને માટે કાઈ આધાર નથી અને હોય તો તે બીજી કોઈ મીરા સંબંધે હોવો જોઈએ કાણુ મનના ટોડ આપણા મીરાબાઈને મેવાડના કુબા રાણાની ઇણી ગણે છે, ને તેની તારીખો મ્હાં ભાવણુ પ્રમાણે છે આણુ પર્વત વગેરેના લેખોમાં પણ એ જ તારીખો છે અને બાબર બાદશાહે દરવેના રાણા સંગ (સંઆમસિહ) નો કુબો પિતામહ હતો ’

આથી આણુ પર્વત વગેરેના લેખોને આપણે સંપ્રમાણુ ગણુવા કે નવા શોધનની વચાવળીને વળન આપણુ ? એટલુ તો અત્રે મ્હેલુ પત્રો કે માત્ર વચાવળીથી મીરાનો સમય નક્કી થતો નથી એના સત્યાસત્યવિશે અત્રે મોઈ પણ ગતિના વિચાર દર્શાવવા નિર્ગથક છે તો પછી મીરાબાઈ વિશે જુદા જુદા લેખોએ યોડી ધણી દર્શાવત આપી છે તે પ્રથમ જોણુ આવશ્યક છે

બાણુ ખીરતપ્રસાદના કહેવા પ્રમાણે મીરાબાઈએ સવત ૧૪૭૫ એટલે ઈ સ ૧૪૧૮ માં અવતાગ લીધો હતો ને મુંબઈ સમાચારનો લેખ તેના અવસાન મળણુ વર્ષ સવત ૧૬૦૩ એટલે ઈ સ ૧૫૪૭ નુ મ્હે છે, એટલે મીરાબાઈનો સમય ઈસવી મન ૧૪૧૮-૧૫૪૭ નો માની તે ૧૨૮ વર્ષની ઊંમરે સ્વર્ગવામ થયા હતા એમ માનીએ પણ મહાજનમજાના કર્તા તા મળવાવે તથા સતી મળ ના મર્તા । કેશવજીએ મીરાબાઈ વિશે જે ચરિત્રો આપ્યા છે તેમાં મીરાનો જન્મ સવત ૧૪૮૦ એટલે ઈ સ ૧૪૨૪ નો તથા વિદેહ મવત ૧૫૨૦ એટલે ઈ સ ૧૪૬૪ નો આપ્યો છે એથી એ બધા ગૃહસ્થોના મ્હેવા પ્રમાણે મીરાબાઈનો સમય ઈસવી સન ૧૪૨૪-૧૪૬૪ સુધીનો હતો, એટલે મીરાબાઈ એ જે ગૃહસ્થોના મ્હેવા પ્રમાણે ૪૦ વાની ઊંમરે દેવ પામ્યા હતા એ જ ચરિત્રોમાં એ ગૃહસ્થો મીરાના કુબા રાણા સાથે લમ થયાનુ તથા તે જન્મન રોની દીપરી હોવાનુ પણ મ્હે છે ને તે સાથે અકબર બાદશાહ મીરાબાઈને મળવા ગયા હતા તેની દર્શાવત આપે છે મીરાનો અવસાનકાળ ઈ સ. ૧૪૬૪ નો માનવો, ને તે સાથે તેની અખબર બાદશાહ સાથે મુલામત થયેલી માનવી એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેણુ હાસ્યજનક છે । સર્વ કોઈ જાણે છે કે બાદશાહ હુમાયુ દિલ્હીની શહેનશાહ છોડી ઈરાન તરફ નાસતો હતો ત્યારે રસ્તામાં સીધા અમરકોટ આગળ ઈ સ. ૧૫૪૨ માં અખબર બાદશાહનો જન્મ થયો હતો તો પછી મીરાની ને અખબર બાદશાહની મુલામત કેમ સંભવે ? હશે એની સાથે આપણે આ સ્થળે વિશે સંબંધ નથી

હવે મુખ્યસિદ્ધ વિદ્વાન ગુજરાતી પત્રકાર શ્રી L ઇન્દ્રગમ પોતાના મત્સ્યરોદનના બીજા ભાગમાં મીરાબાઈ સવત ૧૪૫૫ (ઈ મ. ૧૪૦૩) માં મારવાના મેડતાના શહેરને સ્થા

જાન્યારી હતી. ઉદેપુરના કુમ્ભા રાણાની સ્ત્રી એ સંવત ૧૫૨૬ માં (ઈ. સ. ૧૪૭૦) શ્રી હાંશિકામાં વૈકુંઠવાસી યર્ધ હતી. જાતે ગોઠડ ગજપૂતાણી હતી " એવું કહી રા. ગોવર્ધનગમના મતને અનુમતિ આપે છે.

મીરાંબાઈ વિશે ઉક્ત તવારીખો તપાસતાં એટલું દૃશ્યમાન છે કે જુદા જુદા લેખકોના અભિપ્રાય એક બીજાને મળતા આવતા નથી, ને મળે છે તો ઘણા યોગના. તેથી કરીને કેવું કહેવું મપ્રમાણ છે તેની ખબર પડતી નથી. તેમજ જોના વૃત્તાંત પર વિશ્વાસ મૂકવો તે નહીં યર્ધ શકતું નથી. તેટલા માટે કવિ નર્મદે કહ્યું છે કે " કબીર નાનકના પદમાં મીરાંનાં પદો છે " એ હકીકત કેટલે દરજ્જે અસ્ય છે તે જોવું આવશ્યક છે. કાંઈ કે મીરાંનાં પદો કબીર નાનકના પદમાં છે એ હકીકત કાંઈ જોવી તેવી નથી. એટલા જ વાતથી એટલું મિદ્ધ થાય છે કે મીરાંબાઈ કબીર ને નાનકની પહેલા યર્ધ ગયેલાં છે. કવિ નર્મદનું કથન સત્ય હરે નો મીરાંબાઈના સમય વિશે વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે.

પ્રથમ કબીર સાહેબના પદ સંગ્રહમાં મીરાંબાઈ વિશેના એકાદ જે ઉલ્લેખ છે તે આપણે અત્રે જોઈએ તો સંગ્રહતા વિશેષ યશો. કબીરે ગાયુ છે કે

માધુકી મંગલ પાઈ, જ્યાકી પૂન કમાઈ. ટેક.
સાધુકી મંગલ સંત કે અચન, અવગડ રહી બેતાઈ. જ્યાકી
ધના જુતા રચીદામ નામ નીસરી મીંગબાઈ. જ્યાકી.
કહેત કબીરા સુન મેરે મનવા, જ્યોતમે જ્યોત મીવાઈ. જ્યાકી.

વળી

મેરી જાત વરણ કુળ હીન કહોજી કેમે તારિગે. ટેક
નકા તેરી વક્ત તારી, તારે મધન કસાઈ,
સુવા પડવત શુભુકા તારી, તારી મીંગબાઈ. મેરી.

તથા

નાનલણસુ લગ રહો બાઈ,
તોરી બીગડી બાત બન જાઈ.
ના પદમાં

ધ્રુવ તારો પ્રસ્લાદ હુગારો,
તારો મધન કસાઈ.
સુનકા ગીદ અમ્મમેલ તારો,
એર તારી મીરાંબાઈ.

આ પ્રમાણે કબીરે 'તારી મીંગબાઈ' અને 'નામ નીસરી મીંગબાઈ' કહી તેની સ્તુતિ ગાઈ છે તો એથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે એણે એ પદો બનાવ્યાં તે પહેલાં મીરાંબાઈએ પ્રચક્ષા કરવા યોગ્ય કામો કીધેલાં હોવાં જોઈએ. એમ ન હોત તો તે "તારી મીરાંબાઈ" ને 'નામ નીસરી મીંગબાઈ' એવા શબ્દો વાપરત નહિ. એથી જ આપણે બેધાંક કહી શકીએ છીએ કે મીરાંબાઈ કબીરના સમય પહેલાં અથવા તેમ નહિ તો તેના સમકાલીન

હોઇ કબીરના પહેલાં વૈકુંઠવાસી થયેલાં હોવાં જોઇએ. કબીરના મૃત્યુ પછી તો એનો જન્મ ન જ હોવો જોઇએ. આ પ્રમાણે કબીર જેવા ભક્તે મીરાંબાઇ વિશે ગાયું છે તો ઉક્ત ભક્ત કવિનો સમય ઇતિહાસથી કે એનાં કાવ્યોથી નક્કી કરી શકાય તો મીરાંનો પણ લગભગ સમય સિદ્ધ કરતાં મુશ્કેલી નહિ નડે એ ઉવાકું છે. ઇતિહાસના અભાવે એ વિરોધી મત પડ્યાથી સમકાલીન કવિઓનાં કવનોની એક બીજાં સાથે સરખામણી કર્યાં સિવાય સમય નક્કી કરવાનો અન્ય માર્ગ નથી એ વાત કોઈ પણ સાહિત્ય શોધક માન્ય ગ્રંથો, માટે એ જ માર્ગ ગ્રહણ કરી પ્રથમ કબીર ક્યારે જન્મ્યા હતા તે અવલોકીએ.

કબીરના સમય માટે પણ જુદા જુદા લેખકોનું જુદું જુદું મત છે. સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધન-રામે કહ્યું છે કે “ હૈ ‘ કોનોલોછ એવ ધન્યા ’ પૃષ્ઠ ૨૬૫ મેં કબીરની તારીખ ઈ. સ. ૧૪૯૦ આપી છે.” વળી પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત બાણાટ મોનિયર વિલિયમ્સે ‘ હિન્દુચિત્રમ ’ ના પૃષ્ઠ ૧૪૨ મેં કહ્યું છે કે “ રામાનંદ રસમિત્રા બ્યારે શિષ્યોમાં બધાથી મોટા નામાંકિત શિષ્ય કબીર ઇસવી ચૌદમી સદીના અંતમાં વિદ્યમાન હતો.”

આ વિદેશી ગૃહસ્થોની તવારીખ ઉપર કદિ વિશ્વાસ ન બેસે. કારણ કે તેમણે પણ કોઈના કહેવા કિંવા લખવા પરથી ઉતારા કીધા હોય એ સંભવિત છે. માટે કબીર સાહેબના ગ્રંથોમાંથી જ એનો સમય નક્કી થઈ શકે તો એ જેવું ઉત્તમ તથા વિશ્વાસ પાત્ર ખીજું એકે ગણાય નહિ. કબીરના ગ્રંથો જોતાં એટલું માલુમ પડે છે કે તેણે દિલ્હિના પાદશાહ સિકંદર લોદીને ઉપદેશ કીધો હતો. એ પાદશાહ દિલ્હિની ગાદીએ ઈ. સ. ૧૪૮૮ માં બેઠો હતો, ને ૨૮ વર્ષ રાજ્ય કરી ઈ. સ. ૧૫૧૬ માં મૃત્યુ પામ્યો હતો. એથી સિકંદર પાદશાહને બ્યારે કબીરે ઉપદેશ આપ્યો છે તો એ પણ એ પાદશાહના વખતમાં વિદ્યમાન હોવા જ જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે. અત્રે ઉપદેશનું એકાદ પદ દૃષ્ટાન્ત તરીકે લેવું ઉચિત છે.

મેરા નામ કબીરા હો, સકલ જગ જહદરા. ૧

ત્રીન લોકમેં નામ હમારા આનદ હૈ અરથાના;

પાની પવન સુમેર સમાન, યહ બિધિ રચ્યો જહાના. ૧

અનહદ લહર ગગનમેં ગરજે, ગાનૈ બાનૈ સોહ તાલી;

બ્રહ્મ બીજ હમ હી પ્રકાશા, હમ હૈ અજબ આલી. ૨

યમબધન તે લેવો છુડાઈ, નિર્ભય કરો શરીરા;

સુરતરમુનિ કોઈ અંત ન પાવે, હે સંત ગબીરા. ૩

બેદ કતેબ કોઈ પાર ન પાવે, એસે મતિ દે ધીરા;

કહે કબીર સુનો સિકંદર દોનો દીનકા ખીરા. ૪

આ ઉપરાંત સિકંદર પાદશાહના નામના કબીરના રચેલા પુસ્તક ઉપરથી તથા ઉપલી ઉક્તિથી કબીર સિકંદર પાદશાહના વખતમાં હતો એટલું આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ ખરા, પરંતુ એથી એની જન્મ તારીખ ઉપર પ્રકાશ પડી શકતો નથી.

કબીર સાહેબનો સમય જાણવા અઘાડા શ્રમ લેતાં અંતે એ પંચના શિષ્યો પાસેથી એક લેખ હાથ આવ્યો છે તેમાંથી કબીરની જન્મ મરણ તારીખો અત્રે લેવી ઉચિત છે, કારણ કે એ કવનોથી કબીરનો સમય સિદ્ધ થાય છે.

કલી કલી અનંત અલી મુંઝત મુંઝત થકિત બયે;
મોર મરાઠ અકોર તહાં સજ આન તાલાળ તો ઘેર લિયે.
ઘાઘસો પ્રચ્યન સાલ ગિરા ચંદ બાર એક દાટ કયે;
જેઠ સુંદી બરસાવતકો પુરનમાસીવિત પ્રગટ બયે.

ઉક્ત કવનથી કબીર સાહેબે સંવત ૧૪૫૫ એટલે ઈ. સ. ૧૩૯૯ માં જન્મિત અવતાર લીધો હતો એ દૃશ્યમાન છે. એ લેખમાં કબીરના અવસાન કાળ વિશેનો દોહરો નીચે પ્રમાણે છે.

સખ્યત પન્દ્ર દસો પછતરા, કિયા મગદર કો ગવન,
માય શુદી એકાદશી, મિસો પવન સે પવન.

એટલે કબીર સાહેબ સંવત ૧૫૭૫ એટલે ઈ. સ. ૧૫૧૯ માં દેવ પામ્યા હતા એવું એ દોહરો કહે છે. એ પ્રમાણે જોતાં કબીર સાહેબ ઈ. સ. ૧૩૯૯ માં જન્મી ૧૫૧૯ માં ૧૨૦ વર્ષની જામરે વિદેહ થયા હતા. આ જન્મ મરણ તિથિઓ વિશ્વાસ પાત્ર છે, સત્ય છે કે નહિ તે જોવાનું આ વિષયનું કામ નથી તેમ અત્રે સ્થગ નથી. તેમ જ એ કવનો ઉપર અવિશ્વાસ લાવવાનું કારણ નથી. કારણ કે કબીર સાહેબના જન્મવર્ષાંત માટે એમના શિષ્યોએ ઘણા ઘણા પરિશ્રમે એ તિથિઓ મેળવેલી જણાય છે, એટલે તેના સત્યાસત્યનો વિચાર તેમણે કીધેલો જ હશે, તેથી તે સત્ય અથવા લગભગ સત્ય હોય તેમાં સંશય જોવું નથી. જે ગૃહસ્થે મને તેનો અત્રે ઉપગોગ કરવા દીધો છે તેનો હું ઉપકાર માનું છું. એ તિથિઓ સત્ય હો કે અસત્ય હો તે સારે આપણે કાંઈ પણ સંબંધ નથી. આપણે મીરાંબાઈના લેખ સંબંધે માત્ર એટલું જ જોવાનું છે કે કબીર સાહેબે સિંકદર શાહને તત્વજ્ઞાનનો બોધ દીધો છે તો તે વખતે કબીરની બોધ દેવા યોગ્ય જાગર હોવી જ જોઈએ, એ ધારણા અચોખ્ખ નથી; વારતાવિક છે. તેમજ કબીર સાહેબે મીરાંબાઈ વિશે કવન રચ્યું છે એટલે મીરાંબાઈ પણ સિંકદર શાહના રાજ્ય અમલ પહેલાં થઈ ગયેલાં વા તે સમયમાં વિદ્યમાન હોવાં જોઈએ. આ પણ નિઃસંશય છે. એ પ્રમાણે માનીએ તો મીરાંબાઈ કુમારાણીની સ્ત્રી હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે કુમો રાણો એજ સમયમાં એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૯—૧૪૬૯ સુધી ગાદીએ હતા.

એકલા કબીર સાહેબે જ મીરાંબાઈ વિશે ગાયું છે એમ નથી. તુલસીદાસ કવિ જે અકબર પાદશાહના વખતમાં વિદ્યમાન હતા, ને જે સંવત ૧૫૮૯ ઈ. સ. ૧૫૩૩ માં જન્મ્યા હતા એવું માનવામાં છે તેણે પણ મીરાંબાઈ વિશે ધ્યાસરે કીધેલો જણાય છે. તેણે ગાયું છે કે

ઝેર હતાં તેનાં અમરત કીધાં ને, આત્માં મીરોને દાય;
મહેતાને મંડળીક મારવા આગ્યો, ત્યારે કેદારો લાગ્યો મધરાત. પ્રજુ.
બંદોના તમે સંકટ બાગ્યાં, ત્યારે દ્રઢ આગ્યો વિશ્વાસ;
તુલસીના સ્વામીને કહું દરજેની, પૂરો અંતરની આશ. પ્રજુ.

હવે મીરાબાઈના સંબંધમા એક ગૃહસ્થ મીરાના

સ્વસ્તિ થી તુલસી ગુણુ દુષણુ મોસાઈ,
વાઈલિવાર પ્રણામ કરું હું અબ, હર હુ શોક સમુદાઈ.
ધર કે સ્વજન હમારે ને તે, સખન ઉપાધિ બહાઈ;
સાધુ સગ ઔર બજન કરત મોહિ, દેત કલેશ મહાઈ.
બાલપને તે મીરા કીન્હી, ગિરિધરલાલ મિતાઈ,
સો તો અબ છૂટત નહિ ક્યોંહુ, લગી લગન વરીયાઈ.
મેરે માત પિતા કે સમ હો, હરિભક્તન સુખદાઈ,
હમકો કહા ઉચિત કરિવો હો, સો લીખીયો સમુદાઈ.

પદ્યથી એવું માને છે કે મીરા ઉપર રાણાજીનો ત્રાસ વધ્યો ત્યારે શુ કરવું તે બાબત તેણે તુલસીદાસની મલાહ માગી હતી, ને તે પરથી તુલસીદાસે નીચેનું પદ.

જન કે પ્રીય ન રામ વેદેહી
તીન ત્યાગીએ કોટી વૈરી સમ, યદ્યપિ પરમ સનેહી જનકે.
પિતા તજ્યો પ્રફુલ્લ વિભિષણુ, બધુ ભરત મહતારી,
બલિ ગુર તજ્યો કય મન વનિતા બધે જગ મગલકારી. જનકે.
નાતો નેહ રામસો સાચો, સુકૃતિ સત જહાલો,
અજન કહા આખ ને કુટે, બહુ તક કહું કહા લો, જનકે,
તુલસીદાસ પૂજ્ય સોઈ પ્રીતમ, પુત્ર પ્રાણુ તે પ્યારો,
જ્યાકો લડ્યો રનેહ તમસો, સોઈ જગ હેતુ હમારો, જનકે,

પ્રત્યુત્તરમા લખ્યું હતું ને પરથી મીરાએ મેવાડ તજી વદ્રાવનનો રસ્તો લીધો હતો આ હકીકત ખરી હોય તો મીરાબાઈ અકબર બાદશાહના સમયમા વિદ્યમાન હોય એ નિ સંશય છે, ને 'સતી મંડળ' તથા 'મહાજન મહાજ' ના કર્તા વગેરેએ મીરાના જીવન વૃત્તાંતમા અકબર તથા તાનસેન મીરાને મળવા ગયા હતા તથા અકબરે હીરાનો હાર અપ્યો હતો વગેરે ને કથા આપી છે તે ખરી હોવી જોઈએ આ હકીકતનુ મૂળ તપાસીએ તો તે નાભાજી કૃત ભક્ત-માળા હોય એમ જણાય છે. નાભાજીએ મીરાબાઈ વિશે ને કથા કહી છે તેમાં 'મેહતે જનમ શ્રુમિ' અને 'રાનાકે સગાઈ બઈ' કહી નીચલું કવિત્ર કહ્યું છે

રૂપકી નિકાઈ ભૂપ અકબર બાઈ હિમે લિયે સગ

તાનસેન દેખિવેકો આયો હૈ ॥

એટલે નાભાજી પણ મીરાબાઈને અકબરના સમયમા થયેલી માને છે.

આ બે વિરોધી મત બારીકીથી નિરીક્ષવા યોગ્ય છે, કબીર સાહેબની 'નામ નીસરી મીરાબાઈ,' "તારી મીરાબાઈ," 'જ્યોત જં જ્યોત મિલાઈ' વગેરે ઉક્તિઓ માન્ય રાખીએ તો મીરાબાઈએ તુલસીદાસને લખેલો પત્ર તથા તુલસીદાસે લખેલો પત્યુત્તર બંને યક્ષા યુક્ત

છે, એટલું જ નહિ પણ નાબાજુ કવિત પણ લોક વાચકને આધારે હોવું જોઈએ એમ કહેવામાં બાધ નથી. એ પત્રો સત્ય માનીએ તો કબીર સાહેબના કવનોમાં મીરાંનું નામ જણાય છે તે કબીરનાં પોતાનાં પદ નહિ હોતાં કાંઈ બીજાની કૃતિનાં હોઈ કબીરના નામથી પ્રસિદ્ધ કીધેલાં હોવાં જોઈએ. એ બેમાં સત્ય શું છે તે કથનું અશક્ય છે.

તથાપિ કવિ સામગ્રાસના કહેવા પ્રમાણે મીરાંબાઈ જયમંવ રોડોડની પિત્રાણુ બ્હેન હોય તો તે જયમલ જે વખતે બાદશાહ અકબરે ઈ. સ. ૧૫૬૮માં ગણા કદમ્બિદને હગતી ચિતોડ લીધું તે મંચામમાં મગ્ધિયો થઈ લડ્યો હતો તે હોવો જોઈએ, ને તે એજ હતો એ ઇતિહાસથી પ્રસિદ્ધ છે. એ ચોક્કા જયમલની પ્રસંભા જહાંગીરનામાં તથા અશ્વપ દ્વંદ્વે રચેલા આધન-ઈ-અકબરીના પુસ્તકમાં કરવામાં આવેલી છે, તથા બાદશાહ અકબરે તો દિલ્હિના દરવાજા ઉપર બે બાજુએ બે પથરના હાથી કોતરનારી એક ઉપર જયમલની મૂર્તિ મૂકાવી હતી એવું દેશી તથા વિદેશી ઇતિહાસત્રે કહે છે. આ પ્રમાણે જયમલનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે, ને બકિતને માટે મશહૂર થયેલી મીરાંબાઈ જેવી તેની બ્હેનનું નામ પ્રમિદ્ધિમાં નથી આવ્યું એજ આશ્ચર્યકારક તથા સંકટપદ છે.

આ વખતે બાદશાહની બિમર માત્ર ૨૬ વર્ષની હતી. ચિતોડ ગઢ છૂટ્યા પછી તે મીરાંબાઈને મળવા ગયો હોય એવો મંબવ નથી. કારણ મીરાંબાઈ એક લેખકને આધારે ઈ. સ. ૧૫૪૭ માં સ્વર્ગવાસ થયાં હતાં.

વળી મીરાંબાઈ વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે તે ઈ. સ. ૧૫૪૦ માં વિદ્યમાન હતા. એ વખતે બાદશાહ અકબરનો જન્મ પણ ન હતો તો પછી બાદશાહ અકબરને તાનસેન મ્યારે મલવા ગયા હશે? તેમના મળવા ગયા પછી રાજાજીને ખબર પડતા તેણે મીરાંબાઈને શાલિગ્રામને નામે એરી નાગ મોકલ્યો હતો, ને તે પછી મીરાંબાઈએ મેવાડ તજ વડાવન મેચું હતું એરી કયા લોકો કહે છે. એમાં શાલિગ્રામનો પ્રમગ કદાપિ મત્ય હશે, કાનજી તેને મીનાના

ડાખ્યા કે શાલિગ્રામ બોલત કાલ નહિ યાં,

હમ બોલત તુમ બોલત નાહી, કાહેકો મૈન ધરે પહીયા,

પદ બવસાગઃ અગમ બડો હે, કાદી લેડુ ગદિકે બહીયા,

મીગં કહે પ્રજુ ગીરધર નાગર, તુમહી હો મેર સદહીયાં

કવનથી પુષ્ટિ મળે છે, પણ એ પ્રમંચની માયે અકબરનું નામ જોડવામાં આવે છે તે “ તો લોકોની જ કૃતિ હોય એવું જણાય છે.

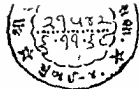
મીરાંબાઈનું જ્ઞાતિ લખવામાં આધુનિક લેખક પ્રમિદ્ધ વિદ્વાપિ બાઈ ઍનિબિમૅટ છે. તેણે પોતાના પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે મારવાડના ઘણી કાળજવાળા ઇતિહાસક મુનશી દેવી-પ્રસાદ, મીરાંબાઈ કુમાર જોગદાજીનાં પત્નિ હોવાનું કહે છે, ને તે ઘણું માનવા યોગ્ય ગણી મીરાંબાઈનું જ્ઞાતિ લખવામાં તેને તે અનુમર્ચા છે. ઍનિબિમૅટ કહે છે કે “ In the old dominions of Marwar was a small village Merata where, to Ratan-sinh of Merata, grandson of Jodha, Rahtore ruler of Marwar, was born a daughter (S. 1773 A. D. 1517).

આ ઇતિહાસકના કહેવા પ્રમાણે મીરાબાઈ ઈ સ ૧૫૧૭ માં જન્મ્યા હોય, ને તેના જ કહેવા પ્રમાણે તે ઈ સ ૧૫૪૭ માં સ્વર્ગવાસ થયા હોય તો મીરાબાઈએ માત્ર ૩૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું એમ કહી શકાય હવે કુમાર ભોજરાજીના રાણા સંગનો વંશ પુત્ર હતો, ને તે પિતાની હયાતિમા એટલે કુમારપદે જ મરી ગયો હતો. રાણા મગ ઈ ન ૧૫૩૦ માં મૃત્યુ પામ્યો હતો, ને તેની પછી તેનો ત્રીજો પુત્ર રાણા રત્નસિંહ ગાદીએબેઠે હતો એ ઇતિહાસથી પુરવાર થઈ શકે છે એથી કરીને કવિ સામળદાસ તથા ઇતિહાસ દેવીપ્રસાદના કહેવા પ્રમાણે મીરા ભોજરાજીના પત્નિ હોય તો તેને ઈ સ ૧૫૨૮-૨૯ માં એટલે કે ૧૧-૧૨ વર્ષની વયે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હોતું જોઈએ આ હકીકત કેટલીગત હોતી જોઈએ તે વિશે વિશે નહિ કહેતા માત્ર એમ જ કહે છે કે ૨૦૫૦૦માં બાળકને જન્મ્યો જ હોય છે નથી હોતા એમ કદાપિ મ્હીએ તો પણ હરકત નથી માટે એ તારીખ પણ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી એ ઇતિહાસકના ઇતિહાસ ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠાવ્યું કારણ તો તે પણ કહે છે કે બાદશાહ અબ્બર તાનગેનને સાથે તેડી મીરાબાઈને મળી ગયો હતો એની ખિસેન્ટે પણ એ વાતની એ જ પુરતકમા શકા કીધી છે, ને મ્હુ છે કે એ કદિ બને એનું નથી કારણ મીરાબાઈના મૃત્યુ સમયે અકબરની હામર માત્ર આ વર્ષની હતી આ વખતે આપણે જાણીએ છીએ કે બાદશાહ અબ્બર, બાદશાહ હુમાયુની સાથે ઇરાનમા હતો તો મેતી મુલાકાત કેમ સભવે ?

એ હકીકતની સત્યતા આપણે બીજી રીતે જોઈએ મીરાબાઈને કવિ ગુલસીદાસે મેવડ છોવાતી સનાહ આપી હતી એમ કેટલાકનું કહેવું છે એ સખધમા મં ઉપર ઇશારો મીલે છે હવે ગુલસીદાસનો જન્મ ઈ સ ૧૫૩૩ માં થયો હતો એટલે તે સલાહ આપવા યોગ્ય વયનો થાય તે પહેલાં મીરાબાઈએ મેવાડ તજ દીધેલું હોય જ કેમકે તે ૧૫૪૭ માં તે સ્વર્ગવાસ થયા હતા પરંતુ મીરાબાઈ ઈ સ ૧૫૪૭ માં સ્વર્ગવાસ ન થયાં હોય, ને ગુલસીદાસે આપેલી સલાહ સત્ય હોય એમ માનીએ તો મીરાબાઈનો જન્મ પણ ઈ સ ૧૫૧૭ માં નહિ હોતા તુલસીદાસના જન્મ તારીખની આગળ પાછળ કોઈ વર્ષમા થયેતો હોવો જોઈએ તો મ્હી અકબર બાદશાહ વિદ્યા વિધારી હોઈ પોતાના રાજ્ય હુમારમા કવિ વગેરેને સારો સત્કાર આપતો હતો એટલું જ નહિ પણ તેમને પૈસે ટકે આશ્રય આપતો હતો એ તે વખતના કવિઓની કાવ્ય પ્રસાદિની આજે જાણીએ છીએ એ કવિઓમા મુખ્ય તાનગેન, મગ સુરદાસ જગન્નાથ આદિ કવિઓને જોઈએ એ બધાએ કવિતા લખી છે, એટલે તેમના કા ગોમા કોઈ સ્થાને મીરાબાઈને આપણે આશા રાખીએ પરંતુ આપણી એ આશા નિરાશા જ છે કારણ કે કવિઓમા કોઈ ઠેકાણે મીરાબાઈ નામ ભક્તાણીની પ્રશંસા સામળા અકબરના મંથા થયેલી માં ગતસેન જેવા મથદૂર મથવાને સાથે તેડી તેને જોવા નય તેવી ભક્તાણીને આજે કબીર માહેઅકબરીમા કે કોઈ કવિના કાવ્યમા વાચવામા ન આવે તેથી આપણે સમજીએ કે વગેરે ઉક્તિજ મીરાબાઈ અબ્બરના સમયમા વિદ્યમાન હોય એ અસંભવિત અથવા લખેલો પત્યુત

(અપૂર્ણ)

“ લાનું ”

ધરતીકંપ સંબંધી જેને સાયન્ટિફિક વાને શાસ્ત્રીય શોધ કહિયે અને જે વિષયના શાસ્ત્રને ઇમેજીમાં સિસમોલોજી (Seismology) એટલે બૂકપશાસ્ત્ર કહે છે તે તો લગભગ અર્ધી સદીથી જ શરૂ થયું છે. તે પહેલાં એ સંબંધી જાણવા યોગ્ય કંઈ હકીકત મળી આવતી નથી. આ વિષયમાં હાલમાં મિ. બ્લેન મિલ્ને એફ. આર. એસઃ કરતાં અધિક પ્રમાણરૂપ ખીન્ને કોઈ નથી એમ કહિયે તોપણ ચાલે. એણે એ સંબંધી અભ્યાસમાં વીસ વર્ષ જાપાનમાં કાઢ્યાં છે અને આખી પૃથ્વી ઉપર જેટલા ધરતીકંપ થાય તેની બરાબર ખબર પડે, દરેક ધરતીકંપનો દરેક દરેક આંચકા નોંધાય એવાં યન્ત્રો ત્યાં જ શોધી કહાડી કંઈ પણ ખામી ન રહે એવાં બનાવ્યાં છે. આવાં યન્ત્રોવડે ધરતીકંપ સંબંધી અવલોકન કરવાનું એક મુખ્ય સ્થાન હાલ, ઇંગ્લેન્ડની દક્ષિણે આવેલા વાઈટ નામના ટાપુમાં રાખવામાં આવ્યું છે. સદર યન્ત્રો વગેરે મિ. મિલ્નેએ એક વખત (મઈ સારે) 'રિન્ડુ એન્ડ ગિન્ડુઝ' ના પ્રસિદ્ધ એડિટર મિ. રોડને બહુ મહેરબાનીથી બતાવ્યાં, તે વખતે એ બન્ને મૃદસ્યો વચ્ચે ધરતી-કંપ સંબંધી જે વાતચીત થઈ તે જાણવા યોગ્ય હોવાથી અત્રે આપવામાં આવે છે:—

મિ. રોડે પૂછ્યું—“ તમને એમ લાગે છે કે દિવસે દિવસે ધરતીકંપ વિશેષ થાય છે ? ”

મિ. મિલ્નેએ કહ્યું—“ નહિ જ. ગયા ચૌદા મહિનામાં (૧૯૦૫-૦૬ માં) કેટલાક ધરતીકંપ થયા છે અને તેમાં કેટલાંક સહેરોનો નાશ થયો છે તેથી કરી બહુ થયા એમ લાગે છે. પણ ખરી રીતે તો, સાધારણ રીતે જે મોટા ધરતીકંપ થાય છે તે કરતાં બિલકુલ વધારે થયા નથી. છે એમ કે ધરતીકંપનો જે પ્રદેશ છે તે ભાગમાં કેટલાંક મોટાં સહેરો આવેલાં છે, પણ ઘણે ભાગે તો એ એવે કેસણે થાય છે કે જ્યાં પ્રમાણમાં થોડું વિકસાન કરે છે અને તેથી કરી વર્તમાનપત્રોમાં એની હકીકત ભાગ્યે જ આવે છે. પૃથ્વીમાં નિર-ન્તર ફેરફારો થયા કરે છે પણ તે ભૂત કાળમાં જેટલી ઝડપથી થયાં છે તે કરતાં વધારે કે એણી ઝડપથી ભવિષ્યમાં થશે એમ માનવાનું કારણ નથી. ”

“ ત્યારે તમારી ગણતરી પ્રમાણે દર વર્ષે કેટલા ધરતીકંપ થાય છે ? ”

“ એ કહેવું મહેલું નથી. કાંઈ દહાડા ધણ એવાં ભાગ છે કે જ્યાં એ બાબતનાં અવ-લોકનો દહાડા સેવામાં આવતાં નથી. પરંતુ જ્યાં મળી આવશે ત્રીશેક હજાર થતા હશે. ”

“ એટલે કે રોજના સો પ્રમાણે ! ? ”

“ હા, પણ અલખત એમાંના ઘણા ખરા એટલા હલકા હોય છે કે જે બિલકુલ જણાતા નથી. માત્ર એમની નજદીકમાં આવેલા અવલોકનસ્થાનનાં યન્ત્રોમાં જ એની નોંધ થાય છે. એટલું જ. હતાં વર્ષ દિવસમાં આવશે ૬૦ એવા ભારે હોય છે કે જેની નોંધ, પૃથ્વી ઉપર હાલ આ બાબતનાં જેટલાં અવલોકનસ્થાન કરવામાં આવ્યાં છે તે તમામમાં થઈ જાય

છે. એવી ગણતરી કન્વામા આવી છે કે આખી પૃથ્વીને હલાવી નાખે એવા ધરતીકંપના આચ-
કાથી ખડકે અથવા પહાડ એવો એકદમ પડે કે જે ત્રીસ માઈલ સુધી નીચો જતો રહે.”

“ધરતીકંપ શાથી થાય છે ?”

“પૃથ્વીમા નિરન્તર ફેરફારો થયા જાય છે તેને લીધે. પૃથ્વીનું પડ એની અંદર રહેના
ગર્ભ ઉપર આધાર રાખી રહેલ છે અને એ ગર્ભની ગંભી જેમ જેમ ઝોલી થતી જાય
છે તેમ તેમ સંકોચાતો જાય છે આમ આધારરૂપ ગર્ભનો અમુક ભાગ એકદમ સંકોચાતા
તે ઉપર આવેલ પૃથ્વીના પડની સંપાત્રિના ભાગમા અગર ખડકોમા ચીગ પડે છે અને ખાડા
થાય છે તથા કેટલીક વખત આગળના ખાડા પહેલાના કરતા મોટા થા એટલે કે છે
ખંડનો જે મગ એક વખત આવી રીતે થતા ધસી પડી ધનતીકંપ થયો હોય છે તે વધારે
પડી ખીન્ને ધરતીકંપ થાય છે વળી ગુરુત્વાર્ષણ (Gravitation) પણ ધરતીકંપ કર
વામા કંઈક ભાગ જાળવે છે દાખલા તરીકે ધરતીકંપવાળા પ્રદેશમા આવેલ સમુદ્રને તળિયે
જે ભાગમા કચરાનો પુષ્કળ ભાર થાય છે ત્યારે તે ભાગ કેટલીક વખત એકદમ ખેંચી જ
વાથી પણ આચકા આવે છે ઉંચા ઉચ્ચ સપાટ પ્રદેશ તથા પર્વતો, નદીઓ તથા બેઠણિ
યાથી આગળ પાછળનો કચરો, માટી વગેરે ધોવાતા ધીમે ધીમે ઉંચા તરી આવે છે અને
ત્યા સુધી તો ધરતીકંપ થવાનું કારણ નથી. પણ તેને બદલે કોઈ કારણથી આસપાસની
જમીન એકદમ ખેંચી જઈ તે એકાએક ઉંચા થઈ આવે તો પણ ધરતીકંપ થાય છે.”

“પણ શું ધણી વાર મહાન જ્વાળામુખી શટવાથી ધરતીકંપ થતા નથી ?”

“એક વખત એમ ધારવામા આવતું પણ ખરી રીતે, જ્વાળામુખીને ને ધરતીકંપને
ચોડીને જાણ છે જ્વાળામુખી ફાગળ પડી સખત આવકા લાગવાને બદલે પ્રથમ ધરતી
કંપનો આવકા અને પડી જ્વાળામુખીનું ફાટવું એ વધારે શક્ય છે એટલે કે જ્વાળામુખી
ફાટવાને ધરતીકંપનો સ્ટેજ આવકા પણ જસ છે.”

“મોટા ધરતીકંપની પાછળ ન્હાના ધરતીકંપ કેમ થાય છે ?”

“મોટા ધનતીકંપ, મોટા ચીરો પડી જમીનનો મોટો ભાગ ધસી પડવાથી થાય છે
તે ત્યાર પછી ન્હાના આવકા તો આ પ્રમાણે અન્યવસ્થિત થયેલો જમીનનો ભાગ બચ
વ્યત થતા સુધી અગર ઢેકાલે પડી જતા સુધી થાય છે જેમકામાં જે મોટા ધરતીકંપ
થયો છે તે પછીના તેના આવકાનું જોર હમેશા એણે થતા થતા પૂરેપૂર્ણ શમી જવાને દજ
કમતીમા કમતી એ મદિના લાગરો.”

“કિંગડમમા દાસ જે ધરતીકંપ થયો તેની ગોધ અગર ખજાર તમાન વનવડે તમને
ચર્ચ હતી ?”

“ બેસક. તારથી મને ખબર પડી તે પહેલાં જ આ યન્ત્ર ઉપરથી મહાન ગણ-
વામાં આવ્યું હતું કે ધરતીકંપ થશે ”

ત્યાર બાદ મિ મિન્નેએ એ યન્ત્ર કેવી રીતે ચાલે છે તે તથા એનું આશ્ચર્યકારક
મંત્રકારશાહીપણું—અર્થાત્ દલકામાં દલકા ધરતીકંપના મંત્રકાર પણ એ કેવા સ્પષ્ટ રીતે
અને સૂક્ષ્મ રીતે ગ્રહણ કરે છે તે બતાવ્યું. એટલે સુધી છે કે જે બાગે ચણતર કામ ઉપર
એ યન્ત્ર ગોઠવવામાં આવેલ છે તે યન્ત્રને તો શુ પણ તે ચણતર કામને પણ સ્ટેજ સ્પર્શ
યતા યન્ત્રના કારાઓ આમ તેમ ફરવા લાગ્યા.

“ ત્યારે તમાના યન્ત્રમાં ધરતીકંપ થવાનું જણાય છે ત્યારે તે ક્યે સ્થળે થશે તે
તમે કહી શકો ? ”

“ સાધા-સુ રીતે એક બે જગો વચ્ચે બતાવર વહી શકું નહીં. વખત-વર્ગો—સુધી
કાયમ અવયોગન કરવાથી જ એ બની શકે છે એની ગણતરી કંપ અથવા ધ્રુવરેખા મોડન
બે રીતે આવે છે તે ઉપર છે—એક તો સીવા પૃથ્વીની અંદરથી અને બીજા પૃથ્વીની
મપાટી ઉપરથી આ બે ભતના આન્દોનનોની અમર જણાતા વચ્ચે જે વખત લાગે તેના
૧૨૬ ઉપરથી ધરતીકંપ કેટલે છેટે થશે છે તે નક્કી કરી શકાય છે હાખવા તરીકે, એ બે
વચ્ચેનો ૧૨૬ ૨૮ મિનિટ છે અને ૨૮ મિનિટ એટલે ૬૦ ડિગ્રીઝ. પછી કંગવાનુ એટલું
જ કે જે સ્થળે આ ૧૨૬ નોંધવામાં આવ્યો હોય તે સ્થળ મધ્ય બિન્દુ તરીકે લઈ, ૬૦
ડિગ્રીની અર્ધવ્યામરેખા (radius) તરીકે લઈ તે પ્રમાણે એક ચક્ર દોરવું એ
ચક્રની બીટી જે બાગમાં થઈને જાય તે બાગોમાંથી કાઈ ઠેકાણે ધનતીકંપ થયેતો ટોવો.
તેમજે મેટો ધરતીકંપ બની શકે એવા પ્રદેશ ફક્ત વેસ્ટ ઇન્ડીઝ તથા ટિબેટ છે. પણ
ટિબેટમાં ધનતીકંપ થાય તો એ વિષે કંઈ જ ન સંભાવ્ય અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં થાય તો
બીજે જ દિવસે એ અબધી અહેવાદથી વર્તમાનપત્રો ભગઈ જાય. ”

“ ત્યારે ધરતીકંપ ક્યા થશે તે નક્કી કરવામાં પૃથ્વી ગોળ છે એ વાત ચોક્કસ માનો છો ?

“ બેસક ”

“ આખી પૃથ્વી ઉપરની આવી નોંધો તમને મળે છે ? ”

“ હા જે જે ઠેકાણે આવા યન્ત્રો રાખવામાં આવી નોંધ થાય છે ત્યાંની નકલો મને
મળે છે અને મારી અર્દાની હું એમને મોકલું છું. આ બાબતમાં હાલ એટલે સુધી દર-
વામાં આવ્યું છે કે જેથી આખી દુનિયાની તપાસ થાય છે હાલ આશરે ૪૦ ઠેકાણે આવાં
અવયોગનરચાતો કંગવામાં આવ્યા છે અને ત્યાં કામ ચાલે છે અને તે સર્વની નોંધની આપ
લે થાય છે આમ ચવાથી ઉપયોગી શોધો થઈ છે ”

“ ધરતીકંપની નોંધ કરવી એ બેશક બહુ રસ ઉપજાવે એવું છે; પણ આ સાયન્સની (શાસ્ત્રની) ઉપયોગીતા શી ? ”

“ એનો સર્વથી તાર્કાણિક લાભ તો દરિયામાં જે તારનાં દોરડાં નાંખવાનાં હોય છે તે વખત કયો ભાગ અગર પ્રદેશ દૂર કરવો અને કયા ભાગમાં નાંખવાં એ નક્કી કરવાનો છે. વળી આ (Seismology) ઉપરથી અગ્નેયે સુધી ખાત્રી કરી આપીએ છીએ કે દરિયાની અંદરનું તારનું દોરડું ધરતીકંપના આંચકાથી તૂટ્યું છે કે કોઈ બીજા રાજસત્તાવાળાએ તોડ્યું છે. રાજ્યોના પરસ્પર વિરોધમાં આવું કેટલીક વખત બન્યું છે. અમુક ઠેકાણે ધરતીકંપના આંચકા તથા સમુદ્રનાં મોઝાંથી તાર મળતા નથી એમ કહેવામાં આવેલું પણ હવે આ ચન્ન વડે નક્કી કરતાં ધરતીકંપની વાત તદ્દન ખોટી ફરેલી. વળી ધરતીકંપની ગતિ વિગેરેનું યથાસ્થિત જ્ઞાન જે Seismology (સિસમોલોજી) જૂકંપશાસ્ત્રે અમને આપ્યું છે તેનો ઉપયોગ મિનારા બાંધવામાં, પૂલો બનાવવામાં, ઉંચી ચિમનીઓ ચણવામાં, તથા દિવાળો, ધરો, તળાવો, પાણીના બંધ વગેરે બાંધવામાં કરવામાં આવ્યો છે. અને તેનો પરિણામ એ થયો છે કે જે પ્રદેશોમાં ધરતીકંપ હર વખત થાય છે ત્યાં આવી રીતે બાંધેલાં મકાનો અથવા બાંધકામો સખત આંચકામાં પણ ટકી શક્યાં છે અને સામાન્ય જૂની રીતનાં જમીન દોસ્ત ધર્ષ ગયાં છે. ડુંકામાં આ વિષયનું સાયન્સ બીજી ધણી બાબતોમાં પણ ઉપયોગી થયું છે.”

“ તમારા કલા પ્રમાણે વર્ષમાં ૬૦ મોટા ધરતીકંપ થયાનું વર્તમાનપત્રોમાં જોવામાં આવતું નથી ? ”

“ એનું કારણ એ કે એ સાઠ પૈકી ઘણો ભાગ સમુદ્રની નીચે થાય છે અને કેટલાક દુનિયાને આડે ઠેકાણે થાય છે.”

“ તમને એમ લાગે છે કે લાલ જે ધરતીકંપવાળો પ્રદેશ છે તે આગળ જતાં કદાચ વધે ? ”

“ મને નથી લાગતું કે એમ માનવાનું કંઈ કારણ હોય. ધરતીકંપવાળા પ્રદેશની બહાર જે લોકો રહે છે તેમને તો ટૂંકીવાનું કારણ નથી; પણ જે લોકો એ ભાગમાં રહે છે તેઓ ખાસ કરીને મકાનો બનાવવાની બાબતમાં જૂકંપશાસ્ત્ર (સિસમોલોજી) ના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે તો સાફ. જ્યાં જ્યાં એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં જન માલની નુકસાની ઓછી થઈ છે.”

“ સાયન્સ.”

સંગીતની મહત્તા અને સ્ત્રીઓને સંગીત શિક્ષણની આવશ્યકતા.

પ્રકરણ ૧ છુ

સંગીતની મહત્તા.

વ્યરીરન્ન ત્રયમિદં ધર્મ કામાર્થ મોહદમ્ ।
કીર્તિ પ્રાગલ્ભ્ય સૌભાગ્ય વૈદમ્બ્યાના વવર્ધનમ્ ॥
ઔદાર્ય સ્પૈર્થ ધૈર્યાણાં વિલાસસ્ય ચ કારણમ્ ॥ ૧૦ ॥
દુઃસ્વાર્તિ શોક નિર્વેદ સ્વેદ વિચ્છેદ કારણમ્ ॥ ૧૧ ॥
અપિ બ્રહ્મપરાનન્દાદિદમ્ભવધિકુ ધ્રુવમ્ ।
નહાર નારદાદીના ચિત્તાનિ કથમન્વયા ॥ ૧૨ ॥

સંગીત ન્તાકં, નર્તનાધ્યાય

ભાવાર્થ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોહને આપનાર, કીર્તિ, શાન્તિ, પ્રગલ્ભતા—પ્રાપ્તતા, સૌભાગ્ય, લોક વિષયક ચતુરતા વધારનાર; તેમજ વૈદમ્બ્યાના, ગિરિતા, ધર્મ અને વિનામના કારણુ રૂપ એવું ત્રણ પ્રકારનું (ગાયન, વાદન, નર્તન) સંગીત તે દુઃખ, પશ્ચિતાપ, શોક, ચિન્તાની રાત્તતા તથા ખેદને કાપી નાખે છે. એ સંગીતનો આનંદ પરમહત્તા આનંદથી પણ અધિક છે, કારણુ, એમ ને ન હોત તો પરમ વૈરાગ્યશાલિ મહાત્મા નાનંદ એવા થો ગીઓના પણ ચિત્તને તેણે કેવી રીતે વશ કરી લીધા ?

સંગીત વિદ્યા એ સર્વ ધર્મોમા પવિત્ર અને સ્વર્ગવિકલા તરીકે મનાતી આવેની છે એક મહાન ફિલસૂફ અને એક કેવળ જગતી માણુમ, એ બનેને સમ્પૂર્ણ રીતે આનંદ આપનારી સંગીત કલા એ એક મહાન, મંજુલ અને મનોહારિણી સક્રિત છે. એની ઉત્પત્તિ વિષે જુદા જુદા દેશની પ્રજાઓમા જોઈ કથાઓ પ્રચલિત છે તે સર્વેમા સામાન્ય રીતે એટલું જ કહેવામા આવે છે કે, સ્વર્ગના કોઈ દેવોએ, અમ્ભસત્રાઓએ કે ખીજા કોઈ પણ પ્રકારના દેવી મત્તેવોએ એને આ સ્વર્ગ દુનિયા ઉપર આપ્યું છે. પ્રાચીન અર્વાચીન તમામ વિદ્વાનોએ એની પ્રશંસા નિર્વિવાદ રીતે કરેલી છે સ્વીનર્બર્ન એક સ્થળે લખે છે કે, “ સંગીત એ આ જગત વિષમા ઉત્પન્ન થયું નથી, પરંતુ સંગીત, ચત્રિકા અને સદૃશ્યતા એ ત્રણે જગ્યા એકરૂપ હશે એવા કોઈ જાતના વિશ્વમાથી આ પૃથ્વી ઉપર અવતર્યું હશે.” કાર્લોર્લ

તો કહે છે કે, “ સંગીત એ એક પ્રકારનું અસ્પષ્ટ અને અગ્રાધ ભાષણ છે. તે અનંતસ્વરૂપ પરમાત્માની પામે આપણને એક ક્ષણ સુધી લઈ જઈ તેના અનંત સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે.” એમ જગતના તમામ તત્ત્વવેત્તાઓએ પોત પોતાની સુભાષિત વાણીથી સંગીત વિદ્યા-કલાની અનૂપમ રીતે પ્રશંસા કરેલી છે. જે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, મંગીત વિદ્યાકલા એ પવિત્ર, સૂક્ષ્મ, હૃદયની ઉત્તતિને આપનારી, અને આ દુનિયાના તમામ માનસિક દુઃખોના દિવાસારૂપ છે; ને તેની શક્તિ છેક પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા સુધી પહોંચે છે. એવી ઉત્તમ કલાને માટે હલકો મત આપનારને કેવો માણસ સમજવો ?

મધુરતાનાં મધુર ઝંજીરો ક્યાંક ગુપ્તપણે, તો ક્યાંક પ્રકટ રીતે આ વિશ્વમાં જ્યાં જ્યાં વહાં કરે છે. એ ઝરણો આ વિશ્વમાં વહેતાં વહેતાં માણસ જાતની નજરે ચડે છે ત્યારે તેની અઘડના કૃત્તા, દુષ્ટતા, નીચતાદિ અનેક પાશવ ગુણો ક્ષણવારને માટે જતા રહે છે. આ બાજુ વિશ્વમાં એ ઝરણો સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ રૂપે અવતરી મનુષ્યને દેખાવ આપે છે ત્યારે જે આનંદનું જ્ઞાન થાય છે, તે કરતાં મનુષ્યના મન રૂપી વિશ્વમાં કે આધ્યાત્મિક વિશ્વમાં જ્યારે એવા મધુરતાનાં અમૃત તુલ્ય ઝંજીરો ઉત્પન્ન થઈ, મનુષ્ય પોતે જ્યારે તેને અનુભવી શકે છે ત્યારે તેના આનંદની દદદ મેલી જ નથી. મધુરતાના મધુરા ઝરા એવી રીતે અનંત પ્રકારના છે, પરંતુ એ બધાં ઝંજીરો ઉત્પત્તિ સ્થાન કેવળ મંગીત જ છે. એ મંગીતામૃતના મધુર ઝરણનું મૂળ શોધવા જઈશું તો તેનું સ્થાન પરમાત્મામાં મળી આવશે એમ ખાતરી સમજવું

મંગીતની આવી પવિત્રતા અને ઉચ્ચતા ખ્યાલમાં આવ્યા પછી સંગીત તે શું એ વિશે થોડુંક જાણવું જોઈએ. ‘ સંગીત ’ એ શબ્દમાં ગાયન, વાદન અને નર્તન એ ત્રણ કળાઓનો સમાવેશ કરેલો છે. એટલે કે, ગાય, વગાડવું અને નાટકની કળા, નાચવાની કળા એ બધી કળાઓ મંગીતના પેટામાં સમાઈ જાય છે. તેથી બીજાં બધાં શાસ્ત્રો અને કળાઓની પેઠે મંગીત એ એક મહાન શાસ્ત્ર છે અને મહાન કળા રૂપે છે. કવિતાને જૂદા જૂદા શ્લોકોમાં બોલતી તેને ગાયન કહે છે. એ ગાયેલી કવિતાના સ્વરો અને તાલની પ્રકૃતિ ગમે તે પ્રકારના યત્રની મદદથી કરવી તેને વાદન (વગાડવું) કહે છે. હવે જે કવિતા ગાઈ વગાડી હોય, તે કવિતાનો જે ભાવ હોય, અથવા તેનો જે રસ હોય; તે ભાવ તથા રસ શરીરના અભિનયો (એક્ષીઝ) થી પ્રકટ કરવો તેને નર્તન એટલે નાચવું કહે છે. એ નર્તન કળામાં વળી નાટકની કળા, નાચવાની કળા અને જૂદા જૂદા પ્રકારથી વેશ લઈ અગતી હાવભાવ કંવાની કળા (નૃત) એ ત્રણ જાતની કળાઓ સમાય છે. ને તે તથા ગાયન, વાદન એ બંને કળાઓના શાસ્ત્રો એવડાં મહોટાં અને સૂક્ષ્મ છે કે, તેનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાને માટે આ એક જીંદગી તો શું પણ સેંકડો જીંદગીઓ પૂરી કરવી પડે !! સંગીતનું બધું મગજ બે વસ્તુ ઉપર છે: સ્વર અને કાળ. સ્વર અને કાળના વિસ્તારનું ચોક્કસ માપ બોધી તેમાંથી અનેક પ્રકારના આનંદ લેવાનું કામ મંગીતનું છે. સ્વર અને કાળ એ બંનેના મૂળ, અનંત સ્વરૂપ પરમાત્માનાં જઈ પહોંચે છે; સ્વરની સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂળતાનો જ બધો વિસ્તાર વિશ્વમાં બાપી રહેલો છે. એ સ્વરના મૂળ સ્વરૂપને નાદ (અવાજ, શબ્દ, ધ્વનિ વગેરે) કહે છે. તેના બે વર્ગ છે સૂક્ષ્મ નાદ અને સ્થૂળ નાદ. સૂક્ષ્મ નાદને અનાદ્ય નાદ કહે છે અને સ્થૂળ નાદને આદ્ય નાદ કહે છે. જે નાદ માણસ જાતથી

સંભળાતા નથી તે સૂક્ષ્મ નાદ છે, અને જે મબળાવ છે તે સ્થૂલ નાદ છે એ સ્થૂલ નાદમાંથી જે નાદ બહુ જ મીઠા અને આનંદ આપી શકે એવા છે તે માત્ર સાત છે તેમને સ્વર કહે છે તે સ રિ ગ મ પ ધ નિ એમ માત્ર પ્રકારના છે અને એ માત્ર સ્વગી જુદી જુદી રચનાથી જુદા જુદા બાવ-રસ વાળા સ્વર રચના થાય છે તેને રાગ કહે છે ગગ એ મગી-તનો આત્મા છે એવા રાગો અનંત છે તેમનો કઈ પાન નથી કોઈ પણ રાગને પૂર્ણ સ્વરપદ્ય પ્રકટ કરવો એ જ મગીત કળાનું મુખ્ય કામ છે

ગગની પૂર્ણતા કન્વા માટે સ્વરોની અને પ્રમટે રચના મરવી પડે છે તે રચના ગ્રામ, મૂર્છના, તાન, ક્રમ, પ્રસ્તાર કૂટતાન મેલ (યાટ), અનકાત વગેરે અનેક રૂપે વિસ્તાર પામે છે સ્વરો તો માત્ર ૭ જ છે પણ તેની મૂર્છનાઓ ૭૦ હજાર ક્રમ ૩ લાખ ૭૫ હજાર, તાન ૮૪, પ્રસ્તાર ૧૧ હજાર, કૂટતાન ૫ કરોડ ૮૮ લાખ, મેલ ૪ હજાર, રાગ રચના મુખ્ય ૭ હજાર અને તેની મિશ્ર રચનાઓ કરોડો પ્રમાણની અને અનમતાદિની રચનાઓ પણ અનંત છે એ બધાનો પાન આવે તેમ નથી એટલું થયા પછી જે તે બાવ રસને મોનણ કનારા નાગમા ગવાતી કવિતાઓની વિશેષ રચના કે જેને પ્રબલ મહે છે તેના પ્રાચીન શાસ્ત્રાનુસાર ૪૫૦૦ બેદ તથા તાળના પણ અનંત બેદ થાય છે આ પ્રમાણે રાગ રૂપી વિશ્વનો વિસ્તાર એવડો મહાન છે કે તેનો પાર પામવા જતા માણસનો એમ છદ્ગી એક ક્ષણ જોવી યર્થ પડે છે

આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે, મૂળ નાદનો વિસ્તાર મરી જુદી જુદી અમર વડે દરેક રસ-બાવ વગેરેનો આનંદ લેવો એ સંગીતનું જ પ્રયોગન છે એ નાદની શક્તિ અપૂર્વ છે અને મહાન છે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ વિશ્વમા એ નાદની ધાના અવિનિષ્કલ્પ પ્રનાર રૂપે નદી રૂપે, ઝનજી રૂપે સતત વહેતી રહે છે તેથી જ તમામ પ્રાણીઓ મનુષ્યો અને દેવો (મહાત્માઓ યોગીઓ) આ બધો બવહાર ચલાવી શકે છે નાદની અગળ્ય શક્તિ વિષેનું વિવેચન કરતા તો એક મહાબારત અથ લખવો પડે પરંતુ દૂરમા જણાવવાનું કે, હનિયામા આજ સુધી જોટલી પ્રબળ શક્તિઓનો શોધ થયો છે તે સર્વેમા નાદની શક્તિ અગ્રાધ છે અનંત તારા ગણો, અનંત ગ્રહો અનંત પૃથ્વીઓ અનેક જગ્યાં તમામ વનસ્પતિઓ અને તમામ પ્રાણીઓ નાદ શક્તિથી કાર્ય કરતી જણાય છે એ નાદથી તમામ પ્રાણી માત્ર અનેક જાતના શમ્દો કરે છે મોનવાની બાસ જે અરો (ક, ખ, ગ વગેરે) થી ખની છે તે અક્ષરો નાદથી થાય છે અક્ષરોથી પદ (પદો સોડો વગેરે) થાય છે, પદથી બાવણુ થાય છે અને એ બાવણુથી બવહાર ચલાવી શકાય છે મતનખ કે આ મર્વ વિશ્વ નાદને આધિન છે એ જ નાદ વિના ગીત થતું નથી એ જ નાદ વિના સ્વર થતા નથી, એ જ નાદ વિના નર્તન પણ થતું નથી માટે મગીત નાદમય જ છે આ વિશ્વના તમામ પરમાણુઓ સતત આદોવાયમાન હોય છે એ આદોવનમય રચનામાંથી સ્થૂલ નાદો પ્રકટે છે એ સ્થૂલ નાદોથી સ્વરો થાય છે, તે દરેક પરમાણુ સમૂહ અસુખ અસુખ સ્વરો ઉત્પન્ન કરી સતત યનગન યનગન થયા જ કર છે, પરમાણુનું નર્તન (નાચ) તે એ જ છે અને આ વિશ્વમા “વિશ્વમય નાદ” માથી આખડ મગીત સર્વેત્ર યર્થ ન્તુ છે તે સ્પષ્ટ છે

નાદ કે અવાજની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે એ વિશે વિચાર કરવો બેદએ જગ

તે બીજું કશું જ નહીં પણ વિદ્યુત્તંત્ર પરમાણુઓનો જ માત્ર જુદો જુદા પ્રમાણવાળો સંચય છે. જડ દ્રવ્યના કોઈ પણ મૂળ પરમાણુની આકૃતિને જે આપણે એક મહોટા ઘર જેવડી કલ્પીએ તો તેમાં વિદ્યુત્ પરમાણુનાં પૃષ્ઠ વિરામ ચિન્હનાં ટપકાં જેવાં હજારો બિંદુઓ ભ્રમણ કરે છે એવી સરખામણી કરી શકાય. તમામ પ્રકારના મૂળ દ્રવ્યના પરમાણુઓ એા વિદ્યુત્ પરમાણુની જુદી જુદી સંયોજાતક એણીઓ છે. હોખસા માટે, હાઈડ્રોજનનો એક પરમાણુ લઈએ, અને તેમાં ૭૦૦ વિદ્યુત્પરમાણુઓની એક સ્થાયી મોલા છે એમ સ્વીકારીએ તો તેમાં ૩૫૦ આકર્ષક અને ૩૫૦ ઉત્સારક વિદ્યુત્ પરમાણુઓ હોવાના. તેમ જ જો આકર્ષીજનનો એક પરમાણુ લઈએ તો તેમાં, હાઈડ્રોજનમાં રહેલા વિદ્યુત્પરમાણુઓના કરતાં ૧૬ ગણા વધારે હોવાનાં; જેથી તેમાં (૩૫૦×૧૬) ૫૬૦૦ આકર્ષક અને તેટલા જ ઉત્સારક વિદ્યુત્પરમાણુઓ હોવાના. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે, ૭૦૦ વિદ્યુત્ પરમાણુઓના સંયોજથી હાઈડ્રોજનનો એક પરમાણુ બન્યો છે, અને ૭૦૦×૧૬=૧૧૨૦૦ વિદ્યુત્ પરમાણુઓ મળી આકર્ષીજનનો એક પરમાણુ બન્યો છે, વગેરે. આ શોધથી પરમાણુ વાદની એક પાથરી આગળ વધી. પરંતુ વિદ્યુતના પરમાણુઓ ક્યાંથી આવ્યા, તેમની આંતર રચના કેવી હશે, ને તેમના આકર્ષક તથા ઉત્સારક બેદો કેવી રીતે પડતા હશે ? એ બધા પ્રશ્નોના ખુલાસા શોધવા સાધનસને હજી બાકી છે. તો પણ આ નવીન સિદ્ધાંતથી રેડિયમ જેવા પ્રકાશિત દ્રવ્યની રચના અને તેની પ્રકાશ ફેલવાની શક્તિ, જુદાં જુદાં મૂળ દ્રવ્યોનાં પરમાણુ ગુરુત્વ, જડત્વ, વિદ્યુદાહકતા, પ્રકાશ વિસર્જન શક્તિ, રસાયનિક પરિવર્તો, રંગબદ્ધ પ્રકાશ કિરણોત્પાદનની રેખાઓની ભિન્નતા, ધ્રુવરના તરંગો અને બીજી ઘણી બાબતોનો ખુલાસો થઈ શકે છે. અને ચાલુ સદીના સાધનસના વિદ્વાનોને માટે એક નવું વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું થયું છે.

પરમાણુની “શક્તિરૂપ મધ્યબિંદુ” (પાઇટ ઓફ ફોર્સ) એવી શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા કરવામાં આવતી હતી તે હવે ઉપડી શોધથી એવા પ્રકારના પરમાણુ તે મૂળ તત્ત્વરૂપ દ્રવ્યનો પરમાણુ નહિ, પણ વિદ્યુત નામના દ્રવ્યનો જે પરમાણુ હલેકટ્રોન તેને એ વ્યાખ્યા લાગુ પડશે. કેમકે ઉપરોક્ત શોધથી જુદા જુદા મૂળ તત્ત્વોના પરમાણુઓ તે હલેકટ્રોનની જ દ્રવ્યરૂપ, અણુકાદિ રચના કરી ચુકી. જેથી ખરેખર પરમાણુ તે હલેકટ્રોન જ છે, અને તેની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા “શક્તિરૂપ મધ્યબિંદુ” એ જ વાસ્તવિક લાગે છે. એવાં શક્તિરૂપ મધ્યબિંદુઓનાં સ્થાન બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર-બધ્યા ધારે ત્યાં-છે. કેમકે તમામ બ્રહ્માંડનું વિવર્તોપાદાનતત્ત્વ તો નિરંપેક્ષ વ્યાપક એક રસ એવું બ્રહ્મચેતન-નાદબ્રહ્મ છે; ને તેને જ આપણે રહેલ પ્રકૃતિ-માયા-અવિદ્યા-ધ્રુવર વગેરે પોતાના વિવર્તરૂપે આનંદાદિત રહેલ છે. જેથી જેટલા નિરવધિ દિકાલમાં ચેતન-નાદની સેતા હોઈ શકે તેટલા જ દિકાલમાં ગામારૂપ વિવર્તો હોવાનો, ને આ વિશ્વ બધારે માયાનું કાર્ય છે. તો એ નિરવધિ માયા સાપેક્ષપણે સર્વત્ર વ્યાપક જ છે. ને તેમ હોવાથી તેનું મધ્યબિંદુ અચુક જ ટેકાણે હોઈ શકે એમ કહી શકારો

* પરમાણુ એક અને અખંડ હોઈ શકે. બે કે તેથી વધારે પરમાણુઓથી અણુ બને છે. ને એવા ઘણા અણુઓથી પદાર્થ કે પિંડ બને છે. હાઈડ્રોજનનાદિ તત્ત્વોના અણુઓ બે કે તેથી વધારે હલેકટ્રોનના સંયોજથી બને છે, તો હલેકટ્રોનનો એક પરમાણુ તે એક અને અખંડ હોવા જોઈએ.

નહિ. જ્યાં જુઓ ત્યાં તેનું બિંદુ જ છે. કોઈ પણ અવકાશ અનંત બિંદુઓ મળીને સ્થિતિ પામી શકે છે. આમ હોવાથી શક્તિ રૂપ મધ્યબિંદુઓ વિશ્વમા સર્વત્ર અસંખ્ય-નિરૂપધિ છે, ને તેથી પરમાણુઓ (ઇલેક્ટ્રોન) ની અનતતા નિરૂપધિ હોઈ શકે તે સ્પષ્ટ છે. આર્ય શાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના મત પ્રમાણે તો ઇથરથી પણ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ એવાં ઘણાંક તત્ત્વો (અંતઃકણાદિ, અપચ્છીકૃત જૂતો, અવિદ્યા, માયા, પ્રકૃતિ) સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ હાલ આપણે સ્થૂળ રીતે માત્ર ઇથરને જ આ બધા વિષયનું ઉપાદાન માની લઈએ તો સૂક્ષ્મ તત્ત્વમાથી વિદ્યુત્પરમાણુઓ શ્રી રીતે ઉત્પન્ન થતા હશે તેના થોડાંક વિચાર કરી લઈએ ઇથર એ અનંત શક્તિઓનો ભંડાર છે એટલું જ નહિ પણ પરમાણુઓના જનક-રૂપ અનંત બિંદુ રૂપ આવર્તોના કંપોલ રૂપ વિશ્વવ્યાપક મહાસાગર છે. એટલે કે ઇથર એ પાશ્ચાત્ય સાયન્સના વાદ પ્રમાણે શક્તિ (ફોર્સ) અને દ્રવ્ય (મેટર) ના મૂળ ઉપાદાન રૂપ તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વ સ્થિતિ સ્થાયી, લચકવાળું, અવિચ્છિન્ન, અતરાલવિનાયુ, ગુરુત્વ વિનાયુ, અને અતિ વિરલ છે, તેથી તે પરમાણુઓનું કે આણુઓનું બનેલ છે એમ નહીં કહી શકાય. એનો સ્વભાવ સતત સંકોચ પામવાનો છે. જેથી તેની મૂળ પ્રકૃતિ રૂપ અવસ્થામાં સતત વિકૃતિ થતી ગ્હી વિચમાવગ્રથા થતી રહે છે, ને તેથી સર્વ દિશાઓમાં-બધી તરફ બિંદુ રૂપ અનંત આવર્તો થતાં જાય છે એમ યવાથી શક્તિના કમી જમતી મયયવાળા અનેક બચવાળા પ્રવાહો સ્થિતિ પામી, તેને પાછાં એ બિંદુ રૂપ* આવર્તોમાં આકર્ષક અને ઉત્સારક એવા બે ભેદ પડે છે, તેમાના જે બિંદુઓ એવી યોગ્યતાના હોય કે, તેના કરતાં ઓછી શક્તિના બિંદુઓને પોતા તરફ આકર્ષી લે, તેવા શક્તિ રૂપ મધ્યબિંદુઓ આકર્ષક વિદ્યુત્પરમાણુ* (પોઝીટીવ ઇલેક્ટ્રોન) તરીકે ગ્રિયતિ પામે છે અને જે બિંદુઓમાં એવી શક્તિ હોય કે બીજા વધારે શક્તિવાળા બિંદુઓ તરફ આકર્ષી જાય, તેવા શક્તિ રૂપ મધ્યબિંદુઓ ઉત્સારક વિદ્યુત્પરમાણુ* (નેગેટીવ ઇલેક્ટ્રોન) તરીકે સ્થિતિ પામે છે. આ પ્રમાણે એવા આકર્ષક અને ઉત્સારક ઇલેક્ટ્રોનના પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ થઈ તેઓ મતત ગતિમાન થઈ નહે છે. ને પછી તેમની વિવિધ પરંતુ નિયમિત શ્રેણીઓથી ગમાયનશાસ્ત્રમા કહેવા લાખદ્રોજનાદિ મૂળ દ્રવ્યોના આણુઓનો રચનાઓ થતી રહે છે આ પ્રમાણે ઇથરના મકાચન પામવાના સ્વભાવ ધર્મથી તેમા અનેક બિંદુ રૂપ આવર્તો ઉત્પન્ન થઈ તેમાથી ઇલેક્ટ્રોનના આકર્ષક કે ઉત્સારક પરમાણુઓ અસ્તિત્વમા આવવા માટે તો તેની પોતાની (ઇથરની) જ સત્તા કારણ રૂપ છે ને એ ઇથર (પછી તેથી પણ સૂક્ષ્મ પ્રોટાઇનલ વગેરે જે તત્ત્વો

* આર્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગુણુ ગણી, ધર્મ ધર્મો, શક્તિ શક્તિમાન એ બધાનો અભેદ મિદ્ધ થયેલો છે. શક્તિનું આપણને જે જ્ઞાન થાય છે તે પદાર્થના અનુવેગથી થાય છે. પદાર્થ ન હોય તો જડતા, આકર્ષણ, ગુરુત્વ, સુબકતા, વગેરે શક્તિઓ કંઈ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાત થઈ શકે નહિ. જેથી એ શક્તિઓનો જે શક્તિમાન છે તેને મૂકીને શક્તિઓ અન્ય પ્રદેશમા રહી શકતી નથી. આમ હોવાથી દ્રવ્યનું આણુ અથવા પરમાણુ જેટલે અંશે અવરોધ કરી શકે છે તેટલે અંશે તે શક્તિમાન છે. એ શક્તિમાનની શક્તિ પરમાણુથી જથ્દા નથી. પણ એકરૂપ જ છે. આમ હોવાથી પરણુની વ્યાખ્યા “શક્તિ રૂપ મધ્યબિંદુ” (પોઝીટીવ ફોર્સ) એવી સાયન્સના જ્ઞાતાઓએ કરી છે તે આર્ય શાસ્ત્રને પૂર્ણ સંમત છે. એ વ્યાખ્યાથી દ્રવ્યત્વ અને શક્તિમત્વ એ બે અંશોનો અભેદસંબધ સિદ્ધ થાય છે.

માનવામાં આવે તે પણ) “મૂળ” નાદબ્રહ્મની “મત્તાથી” જ મત્તાવાદનું ચર્ચ સતત સચ-
વાળો, સંક્રાંત્ય સ્થિતિવાળો બની રહેલો છે જેથી તેમાંથી પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને
વિન્યાસસ્થા ઘટમાળાની મારફત બની રહી સદિ સંભવ કે વિનાશનું ચક્ર અનાદિકાળથી ચાલુ
જાય છે. એ રીતે મૂળ ક્રમોના અણુઓ, ઇલેક્ટ્રોનના ૫ માણુઓ, ઇથર, પ્રોટોપ્લેઝ, માયા,
પ્રકૃતિ એ વગેરેમાંથી જેને સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અક્ષાહના અતિમ ઉપાદાન તરીકે સ્થાપવામાં આવે
તે ઉપાદાન રૂપ તત્વ, જે મૂળ ચેતન રૂપ નાદબ્રહ્મની મત્તાથી સત્તાવાન થઈ ગયું છે તે નાદ
બ્રહ્મની અને તેની જુદી જુદી (વિવર્ત રૂપ) પ્રતીતિઓની ઊં (ઓમ) બેલતા જે હિંદુ
રૂપ અવાજ ગળામાંથી નીકળે છે તે અવાજ રૂપ) એવી ‘નાદ રૂપ’ કે ‘ધ્વનિ રૂપ’ સંગ
શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકારેલી છે

આ પ્રમાણે લખાણથી શાસ્ત્રીય વિચાર કર્યો તેનું કાન્થ એ કે, નાદ એ પોને કથી
કથી યોગ્યતાઓ ધરાવે છે તે સરલ રીતે સમજી શકાય આ વિશ્વમાં સ્થૂળ સૂક્ષ્મ જે નાદ,
ધ્વનિઓ, શબ્દો વગેરે જે મંભગાય છે તે બધી મૂળ નાદબ્રહ્મની પ્રતીતિઓ છે પાશ્ચાત્ય
માયન્સ વાદ પ્રમાણે નાદ એ જન્ય તરીકે માન્યો છે, પરંતુ આર્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમ નહીં
સ્વીકારતા નાદ એ જનક રૂપે સ્વત સિદ્ધ છે એમ મિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે અને મારે
આટલી ટૂંકી જગામાં વિસ્તાર કરવા જઈએ તો એક મહોટો અથ થઈ જાય, પરંતુ તે વાદ-
મસ્ત વિષયને હાલ બાજુ ઉપર ચૂકીએ તો પણ નાદ એ કેવડી મહોટી શક્તિ છે અને એ
શક્તિ વિશ્વમાં શુ શુ કાર્ય કરી નહીં છે તેનો ખ્યાલ ઉપવા વિવેચનથી થવો જ જોઈએ
આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા કે નાદથી ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ પામે વગેરે ઉત્પન્ન થયા પછી છેરે વિજળી
ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અને એ વિજળીથી ઇથરમાં સક્રિય વિકાસની ક્રિયા થવી જ જોઈએ
તે મહાજ મમજી શકાશે તેવું છે સૂક્ષ્મ નયોગે અને ગણિત ઉપગ્રંથી એમ પણ અટકળ-
વામાં આવ્યું છે કે, મેઈ પણ પદાર્થના એક ઘઉં બાર જેટલા બાગવાળા ઇથરના ઉપ-
ગતિ આવીને અઘડાય તો તેથી એક લાખ (૧૦૦૦૦૦) ૨૧ જેટલું વજન એ માધ્યમ જેટલી
જાયાઈએ લઈ જઈ શકાય છે હવે નાદ એ એ પદાર્થના અઘડાવાથી ઉત્પન્ન થાય છે ને તેથી
ને જન્ય છે એવું ગ્રંથ તત્વ સ્વીકારીએ તો પણ એટલું તો સમજી શકાશે કે, નાદની
ઉત્પત્તિથી વિજળી ઉત્પન્ન થાય અને તેથી ઇથરમાં મોઝા ઉત્પન્ન થાય તો નાદની શક્તિને
કેવડી મહાન ગણવી જોઈએ ? અને તે ઉપર જ આ વિશ્વમાં એ શક્તિના કાર્યોથી શુ
શુ થતું હશે તેનો ખ્યાલ દરેક વિચારી પુરોવાથી થઈ શકે તેમ છે મત્રમાં જે અમામાન્ય
બળ હોવા વિષે યોગમાં વાચીએ છીએ તે આવી સત્ય દરે છે નાદની આવી વિશ્વશાળી શક્તિ
સૃષ્ટિના સંદાર પણ ફરી શકે અને તેનો ઉત્પાદક રિચીત પણ ફરી શકે. આ બધું રહસ્ય
મનુષ્યથી સમજાય ને એ શક્તિ મનુષ્ય પોતાના હાથમાં લઈ શકે તો તે “કર્તુ” અર્થતું અન્ય
‘માનું’ એવો ઇથર જ છે આવી શક્તિઓની પ્રતીતિ કીલી, સ્કોટ જેવા પદાર્થ વિજ્ઞાન
શાસ્ત્રીઓને થઈ આવેલી હોય એમ તેમના લખાણો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આટલું
સમજવા પછી હવે એ નાદની મત્તાથી ખનિજ ઉદ્ભવ, પ્રાણીજ એ ત્રણે સદિમાં થી
કેવી અસરો થએલી જોવામાં આવી છે તેવિષયે હવે થોડો વિચાર કરીએ.

(અપૂર્ણ.)

મણપતરાવ, ગોપાળરાવ, બવે.

ગોળીઓ.

પૈથિક દસાઓની મહારાણી છે, યાદરો
નૂ ખમનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર
માનવું છત્ર છે

તને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પ્રુષ્ઠિ
તથા જોડી સુધારવા માટે આતકાનમક

૧ નો રૂપીઓ ૧

કર ગોવિંદજી

પિત ધરસેન ૧૮

કાઠિયાવાડ.

કાલકાદેવી રોડ.

૭	૧ ૪	૧ ૫
ની	વડોદરા	અમદાવાદ
૨૬	રાવપુરા	રીચીરોડ

મણિશકર ગોવિંદજી

alth, Wealth and Prosperity
ost free, Apply to,
Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

ગીતા,

પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

૧૫ મુદ્રાઓક, શુદ્ધ અર્થ તથા આત્મવ્રત
પ્રતિપશાત્ર દરેક સહુદય દરેક ધર્મપ્રેમી
આખ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ ઉમી આક
૩ ૪-૦-૦ ચાર પૈસાના આના પાચ

૧. શાસ્ત્રી મણિશકર ગોવિંદજી

જામનગર-કાઠિયાવાડ

જ્ઞ.

સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ વધ્યા
પ્રધાયમધ્યાતમ સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમય
સેર સર્વમ્ ।

મદિતવ્યમ્ । કુદાલાજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્
વાખ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

કો.] ૧. આવજી, સપત્ ૧૬૬૪.

પ્રિ હુત એમ એ, એલ્ એપ્ બી	૨૮૯
સી એસ)	૧
	૨૬૨
	૨૬૧
	૨૬૭
વિચારો	૩૦૬
એ એવ એ ૧ બી)	૩૨૦
	૩૧૫
એસ	૩૨૩
૧૨૫૦૮	૩૨

લવાજમ.

(૧) લાકષ્મીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગ્રામસ્થાનિક-
ગાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુખીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટલ સાથે)

ઉછરતી લાકષ્મીઓને ખાસ બદલીસ નવી રચનાથી (એટલે કે એક વર્ષ અનુભવી)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાકષ્મીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પવ
નદીસ તરીકે મોકલનારામાં આનંદો માત્ર પોસ્ટલ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલના
રૂપા કરવી બીજા વર્ષના રૂ. ૦-૧૨-૦, ત્રીજા વર્ષ ૨. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના ૩-૨-૮-૦ (પોસ્ટલ સાથે)

છૂટક નકલ નહાના એકના ૩ ૦-૪-૦ "

" મોટા એકના ૩ ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તબીબી સહીના લેખો માટે તબીબી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે
- ૪ કોઈ પણ લેખનુ અસલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરનાનો મા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણુ એ લેખકને પાછુ મેલવાને અમો જવાબના નથી.

પોસ્ટ ખાતાએ કરેલી સમવક.

પોસ્ટ ખાતા તરફથી પા તથા અડધા આનાની ટિકિટમાં લઈ જવાના વર્તમાનપત્રના
વખતમાં વધારો કરી આપવામાં આવ્યો છે તેથી વર્ષેમા ચાર અકો આઠ ફોર્મના અને
આઠ પાંચ ફોર્મના એવી કદગી રીત જદલીને આજથી દરેક અક છ ફોર્મનો રાખવા
કરાવ્યુ છે.

વ્યવસ્થાપક

"પ્રકાશિકા."

પ્રગટ કરનારાઓ મેસર્સ ટી.ડી. અફનેચરીઆ સન્સ ફોર્ટ પ્રોટાગ પ્રેસ, મુબાઈ, અને
સખળા બજારીતા પુસ્તકો વેચનારાઓ મારફતે મળશે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦. ટપાવ ખર્ચ
આનો બેના વધુ.

એજ કવિના આગલા પુસ્તકો કાવ્યરસિકા (પ્રકાશની કીમત રૂ. ૧-૮-૦) અને
વિલાસિકા (કીમત રૂ. ૧-૮-૦) ની માત્ર પોસ્ટલ નકલો બાકી છે, જે પણ હાલ
મોજાઓએ મળશે

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमव्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ્

વર્ષ ૭, અંક ૭.

[માસિક.]

શ્રાવણ, સંવત્ ૧૯૬૪.

અગ્નિહોત્ર.

(ગિર્જાવિજ્ઞા)

લવે વિશ્વે હોહો—' પરિચય વધ્યે ગ્રેમ પટતો,
જવાનીએ કૂંડયો હાણુ વર્ધી પછી અગ્નિ શખતો '—
સુ જાણે તત્ત્વોને જગજન બમે મોહવ ને ?
મહાભોયો અગ્નિ દિત દિન નથી દોષિ / .

(ઇન્દ્રવજ્ર)

રૂપી જઈને ધન અન્વહારે
શીતે ધૂંલુ થઈ સમસ્ત તહારે
સ્વર્ગે યકી ભીતર્ગે દૂર દેતો
આગ્યો અદિ દિવ્ય જ અગ્નિ એ તો.

ઉપર બે ચૈત વાદળ જણાવા લાગ્યાં, મહારી દષ્ટિ ત્યાં સ્થિત થઈ, યોગ સમયમાં આ વાદળનાં બે મસ્તક જેવા આકાર યદિ ગયા. વાદળ વળી આકાશમાં પ્રવેંડ સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યાં અને યોડીવારમાં તો અર્ધ આકાશને તેમના બે મનુષ્ય રૂપથી તેમણે ઘેરી લીધું. આ માંના એક પુરુષનું, રૂપ અવિચ્છિન્ન યુવાનીથી મસ્ત જણાતું હતું, તથા તેના અહેસા ઉપર નિર્દયતા અને અભિમાનનો વાસ જણાતો હતો. બીજા પુરુષનું રૂપ વિકરાળ રાક્ષસના જેવું હતું, તથા તેનું વિકરાળ ગંજાવર ખીણ જેવું ઉઘાડું રાખેલું મુખ તેના ભયંકર સ્વરૂપથી મનુષ્યને દેખતાં જ ભયભીત કરી નાંખે એવું હતું. વળી આકાશની ખીણ આગુએ એક સ્થામ તથા સ્વેત વર્ણથી મિશ્રિત વાદળ જણાતું તે ધીમે ધીમે સૃષ્ટિના વિવિધ પ્રદેશોના આકારમાં ગોઠવાઈ ગયું, તથા તેમાં નદીયો, પર્વતો, વૃક્ષો તથા ચૈતન્યમય હલન ચલન ક્રિયાઓ કરતાં દીટ, પક્ષિ, પશુઓ તથા મનુષ્યો પણ જણાયા. યોગ સમયમાં ઉપર જણાવેલા પહેલા પુરુષે આ પ્રદેશમાંથી હરેક વસ્તુઓને ચોડે ચોડે અંતરે ઝડપી ઝડપીને પેલા બીજા વિકરાળ પુરુષના મુખમાં હોમવા માંડ્યાં, અને કેટલાંક ચીસો પાડતાં, તથા કિકિયારિઓ પાડતાં તેમાં એક પળમાં અદૃશ્ય થઈ જવા માંડ્યાં; ત્યારે કેટલાંક તો પોતાની ભેળે જ તેમાં તથાઈ તણાઈને પડવા માંડ્યાં.

આ દેખાવ જોઈ મને અતિ ખેદ થવા લાગ્યો. તથા વિચાર આગ્યો કે શું ઈશ્વરે આ બંધુ આ બે રાક્ષસોને હાથે વિનાશ થવાને જ મરણ્યુ હશે? શું પર્વતો, નદિયો, વૃક્ષો સર્વે નો નાશ જ થવાનો? શું અમોખ્ય ચૈતન્યમય જણાતાં દીટ પતંગ પક્ષિયો પશુઓ અને મનુષ્યો પશુ હમેશ આપણે ક્ષોભ કરતાં જોઈએ છીએ તે આ બે રાક્ષસ કાળ અને મૃત્યુના ફાંસીમાં જ રહેશે? આમ જ હોય તો અદ્યાએ આટલું બંધુ વિપતપણું કાં બનાવ્યું? એક મનુષ્ય રૂપને ત્યાં જન્મ લે, અને અનેક હય, રથ, ગજ, મહેલ, ઉપવનો અને સુખનાં સાધન રૂપ સમૃદ્ધિ, તે પશુ તેના હૃદયની તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવાને અશ્વ જણાય; ત્યારે બીજો કેંગાકને ત્યાં જન્મ લે તથા પોતાના ઉરના પોપણ અર્થે જોઈતું લુપ્ત પાપું અલ, ચરીર ઢાંકવાને ફાટાં દુટાં વસ્ત્ર, તથા પડી રહેવાને નાની સરખી ઝુપડી પણ પ્રાપ્ત ન કરી શકે? વળી એક આવી કેંગાક અવસ્થામાં રહેતો હોય છતાં મહાન સમૃદ્ધિવાન પુરુષો તેની ઈચ્છા જાણવાને ઉત્સુક તથા તે પૂરી પાડવામાં તત્પર, ત્યારે બીજો ધણી સમૃદ્ધિવાન હોય તે છતાં પણ હમેશાં નિર્જન જેવો પોતાનું જીવન ગાળે! આ કેવી વિચિત્રતા! આ અશ્વ જીવન માટે આટલો બધો ધોંધાટ, આટલી બધી પ્રયત્ન, અને તે અશ્વ જીવન માટે જોઈતાં સાધનો મેળવવાના પ્રયત્નમાં ઉદ્ભવતા અનેક આનંદમય, શોકમય, મુદ્દ-ઉત્પાદક, હૃદયને દુઃખ ઉપજાવી ચીરી નાખનાર પ્રસંગો એ બધું શું મિથ્યા જ હશે?

છે, તથા અમુક મુક્ત મુક્ત કરવામાં આવે છે. આ શુરની આસા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, તથા તેમાં પ્રારબ્ધયોગથી વિદ્ય આવે છે, તેથી સિદ્ધિ નથી પગાતી એવું મનાય છે. આવી ક્રિયા કરવાનો ત્રણ ચાર વર્ષ ઉપર એ પણ પ્રયાસ કરેલો, પણ યોગ સમય પછી મુકી દીધેલું. આ ક્રિયાથી કાંઈક પણ, તત્ત્વ તથા શુભ વિદ્યા બાબતમાં જાણવાનું મને છે એવું મને લાગ્યું હતું રા. હ. ત્રિ.

વળી વિચાર આવ્યો કે જો વસ્તુતાએ આ મિથ્યા જ અને અસત્ય હોય અને જો મનુષ્ય આ બે શક્તિના હાથમાંથી જાય એવો ઉપાય નહોતો તો શું આપણા રૂપિ મુનિઓ મિથ્યા જ આપણને મૃત્યોર્મોર્ક્ષી ચમામૃતાત્મ એ મંત્રનું નિદિધ્યાસન કરવાનું કહી ગયા છે ? શું તેમણે પોતે મૃત્યોર્માડમૃતજ્ઞમય એ પ્રાર્થના અમૃતતત્ત્વનું અસ્તિત્વ બાધ્યા વિના જ કરી હશે ? શું ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુનને અમૃતતત્ત્વનું પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ વિના પ્રયોગન બતાવ્યો હશે ? કે શું આપણું વેદાંતશાસ્ત્ર કિંદિમ વગાડીને તું અક્ષર છે, નિત્ય છે, સર્વજ્ઞ છે, એવું જ ખ્યાન કરવાનું આપણને બોધે છે એ અસત્ય કે કોંઈપણિક છે ?

આ વિચારમાં મન ઉઠું ઉતરી ગયું હતું ત્યાં વળી આકાશ તરફ જોયું તો કંઈ વિચારણું જ દેખાવ દૃષ્ટિગોચર થયો, એક વાદળથી આચ્છાદિત થયેલો કેટલાંક વિમાનોનો સમૂહ જણાયો, અને આ વિમાનોની સમીપમાં પેલા બે કાળ અને મૃત્યુ શક્તિઓ પોતાના બંને હાથ જોડીને હોમોલા તથા નમ્ર દીન મુદ્રાએ સ્થિતિ કરતા જણાયા, આ દેખાવથી હૃદયમાં કંઈક અલૌકિક સત્ય આવ્યું, અને આ મત્તથી મનુષ્યનાં ચર્મ ચક્રુ ન દેખી શકે, એવા દેખાવ જોવાને દિવ્ય ચક્રુ મળ્યાં હોય એવો ભાગ થયો.

આ વિમાનોનો સમૂહ એક વર્તુલના આકારના ગોઠવાયેલો હતો તથા તેમની આજુબાજુ એક દિવ્ય દેહીપ્રમાન ઝળહળતો પ્રકાશ વિંટળાઈ વળ્યો હતો. આ વિમાનોની મધ્યમાં એક ઉચ્ચ વિમાન બીજા બધાં કરતાં કંઈક અલૌકિક જ પ્રભાથી વિલસતું હતું, અને તેની આંદર *તેજ તથા જ્યોતિ રૂપ જ આકૃતિયો જણાતી હતી. આ આકૃતિઓ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર, રામ, બુદ્ધ આદિ આપણા તથા અન્ય પ્રાણીઓના ઈશ્વર મનાતા અવતારોની મને જણાઈ, તથા તેમાં મધ્યમાં શ્રી સંકર ભગવાનનું જ્યોતિ રૂપ શરીર ઝળહળતું હતું.

આ વિમાન પાસેનું એક વિમાન હિરણ્ય જેવું ઝળહળતું હતું અને તેની મધ્યમાં ભક્તસંગ નાદગ્ર ઉભા ઉભા હાથમાં વીણા મેલીને ઈશ્વરસ્તવનમાં નિમગ્ન હતા, તથા સૃષ્ટિમાં ઉદ્ભવેલા અમંદ્ય ઉચ્ચ જીવન યુક્ત ભક્તો આમની આજુ બાજુ ઉભા હતા તથા ભક્તિયુક્ત સમાધિમાં લીન જણાતો હતા. આ બધા ભક્તો તેમના વિમાનના જેવા હિરણ્યમય તેજથી વીંટળાયેલા હતા.

* અંતઃકર્ણોત્પન્નિર્વહિ ઝ્યોતિઃ પ્રત્યગ્ ઝ્યોતિઃ પરાત્પરઃ ।

ઝ્યોતિઃ ઝ્યોતિઃ સ્વપ્રજ્યોતિરાત્મઝ્યોતિઃ શિવોડ્ઽમ્યહમ્ ॥

હું અંતઃકર્ણોત્પન્નિર્વહિ રૂપ, બહારના પ્રકાશ રૂપ, સર્વોત્તર જ્યોતિ રૂપ, માયાથી પર સર્વ જ્યોતિના જ્યોતિ રૂપ, સ્વપ્રકાશ, આત્મ જ્યોતિરૂપ, ને કલ્યાણરૂપ છું.

(શ્રીમત્ સંકરમ્માર્થ વિરચિત્ત્વ ઘડનાભાવલિ સ્તોત્ર.)

આની પાસેના વિમાનમાં પોતાનું પચ્ચમહાભૂત શરીર, મિથ્યા જાણી તેનો મોહ છોડી દઇ, પરાપકારથી તથા સત્ય અર્થે, પોતાના બંધુઓ કે પોતાની પ્રજાના ઉન્નતિ કાર્ય અર્થે મહાન પરાક્રમ કરી અર્પણ કર્યું હોય એવા શૂર તથા વીર પુરુષો વિરાજેલા હતા; તથા તેમની મધ્યમાં સર્વ સમાન પ્રકાશમાન, તથા જેમના શરીરમાંથી નીકળતાં કિરણો બધાં વિમાનમાં પ્રસરેલાં એવા ભીષ્મ પિતામહ ભીષ્મ અસંખ્ય રણસંગ્રામમાં પડેલા યોદ્ધાઓથી વિનિવૃત્તવાદા વિરાજેલા હતા. આ વિમાનનો વર્ણ સર્વમાંથી નીકળતા તેજ જેવો હતો તથા તેમાં વિરાજેલા વીરોનું શરીર પણ આવા પ્રકાશવાળી જ્યોતિતું બનેલું હતું તથા તેમની આજુબાજુ ઘણે દૂર સંધી આ પ્રકાશ પ્રસરેલો હતો.

તે પછીના વિમાનમાં ઉપરના ઇશ્વર મનાતા પુરુષો, તથા શૂર સત્યવાદી પુરુષોનાં ચરિત્રા ગાઈ તન્મય થઈ પોતાનો કીર્તિવંત દેહ અક્ષર કરી ગયેલા મહાન કવિયો તથા લેખકો વિરાજેલા હતા, તથા તેમની મધ્યમાં મહાભારતમાં વર્ણવેલા રથૂક શરીરનાં સૂક્ષ્મ તાવોથી બનેલું પ્રભાસ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી વ્યાસ ભગવાન શોભતા હતા, તથા તેમની આજુબાજુ અમંખ્ય, કાલિદાસ, શેકસ્પિયર આદિ દેહીપ્રમાન જ્યોતિમાં વિરાજેલા હતા. આ વિમાન તથા તેમાં ભેડેલાનો વર્ણ તામ્ર જેવો હતો તથા તેમની આજુ બાજુ તેજસ્વી તામ્રવર્ણમય તેજ વિનિવૃત્તવાદા હતા.

આ પછીના એક વિમાનનો વર્ણ મિશ્રિત હતો, તથા તેમાં મિશ્રિત તથા અવ્યવસ્થિત પ્રકારનાં સ્વરૂપો જણાતાં હતાં. તે જોતાં મને જણાયું કે આ વિમાનમાં પ્રાચીન મહાન જાતિઓને તેમની તામ્ર નિદ્રામાંથી જગાડી પૂર્વની ઉચ્ચ સ્થિતિએ આજુબા પ્રયાસ કરતા વીરો, તથા નવી ઉન્નત પ્રજાઓને પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા બળવી રાખવા પ્રાચીન પાસેથી મહણ કરવા યોગ્ય મેળવી આપવા પ્રયામ કરતા સદ્દિમાં હવે યનાગ મહાન પુરુષો વિરાજવાના હશે.

આ પ્રકારની દિવ્ય સદ્દિમાં મહારો આત્મા, જુદી તથા મન સહિત તાદૃશ્ય થઈ રહ્યો હતો, તથા રથૂક શરીર સમાધિ-અવસ્થા જેવું જડવત્ થઈ રહ્યું હતું; એટલામાં કોઈએ મહારો જડવત્ શરીરને સ્પર્શ કરી હલાવ્યું, જેથી રથૂક શરીર જાગૃત થવાથી સૂત્રને ખેંચવાથી જેમ પતંગ આકાશમાંથી નીચે આવે છે તેમ મન જુદી સહ આત્મા સમાધિથી મુક્ત થયો. અને જેવું તો, સામરમતીનો પ્રવાહ અને દૂધેશ્વરનો આરોહ આ સમાધિના સંસ્કારોનું હૃદય ઉપર પ્રતિબિંબ લાઈ, કંઈક આનંદ પામતો, કંઈક વિરમય થતો તથા વિચાર કરતો હૃદયનની ઉચ્ચ દિશાઓનો તથા અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવાના આર્ગનો ઉપદેશ દેતો આ રાગદેહાત્મક વિશ્વમાં ભળ્યો.

સમરાકર હરહરન ત્રિપાઠી.

મીરાંબાઈ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૭૬ થી)

મીરાંબાઈના સમય વિશે આ પ્રમાણે વિરોધી મત પડ્યો છે ત્યારે કયો મત સપ્રમાણ છે તે નિરીક્ષવા તે સમયના કવિઓના કાવ્યોની એક બીજા સાથેની સમાનતા સરખાવી જોવાનો એક માર્ગ રહ્યો છે, તો એના સમય ઉપર એથી કેટલો પ્રકાશ પેડી શકે છે તે જોઈએ. કબીરે મીરાંબાઈની સ્તુતિ ગાઈ છે તો મીરાંબાઈનાં તથા કબીરનાં કાવ્યો વચ્ચે કાંઈ સમાનતા છે કે નહિ તે આપણે પ્રથમ જોઈએ, એ સમાનતા એટલે બધે દરજ્જેની છે કે કવિ નર્મદ જેવા સાક્ષરે પણ કહ્યું છે કે “ કબીર નાનકના પદોમાં મીરાંનાં પદો છે. ” દષ્ટાન્ત તરીકે મીરાંએ ગાયું છે કે

“ એસી દુકા રી જાંઘીમેં ક્યા માયુ ।
ક્યા માયુ । રે મેં ક્યા માયુ ।
એસી દુકા રી જાંઘીમેં ક્યા માયુ । ”

કબીર સાહેબે પણ ઉક્ત કડીઓને મળતું કહ્યું છે કે

ક્યા માયુ મેરે રામ, થોડે જીવનમેં ક્યા માયુ ।
ધર નહિ રહેતા, ઉબર નહિ ગહેના
થોડે જીવનમેં ક્યા માયુ ? ”

વળા મીરાંબાઈનું એણું

કરના ફકીરી, ક્યા દીલગીરી, સદા મગનમેં રહેનારે,
કોઈ દીન વાડી ને કોઈ દીન બંગલા, કોઈ દીન નંગલ ગહેનારે. કરના.
કોઈ દીન હાથી, કોઈ દીન ઘોડા, કોઈ દીન પાંઉસે ચલનારે;
કોઈ દીન ગાદી, કોઈ દીન તકીયા, કોઈ દીન ભોંયસે પડનારે. કરના.
કોઈ દીન ખાના ને કોઈ દીન પીનાં, કોઈ દીન જૂએ સોનારે;
કોઈ દીન પહેરના, કોઈ દીન આઢના, કોઈ દીન ચીયરા ન આઢનારે. કરના.
કોઈ દીન મોળા ને કોઈ દીન જોડા, ને કોઈ દીન શકમ શકારે;
મીરાં કહે પ્રજુ ગીરધર નાગર, કછુ આય પડે સો સહેનારે. કરના.

આ પદ—કબીરે રચેલા

કરના ફકીરી ભગના સાહેબ, ક્યા જીરાનાની આશરે
ધર ધર દુકડા મગ કર ખાના, કછુ તા રખના પાસરે.
ખભે કામળિયાં ને હાથમાં તુબ્બીયાં, મોંગલ કરના વાસરે. કરના.

તેણે બાદશાહ બાબરના સમયમાં સીખ ધર્મ સ્થાપ્યો હતો. એની તથા મીરાંબાઈની કવિતામાં સમાનતા છે, જો કે એ સમાનતા કબીરની કવિતા જેટલી નથી તો પણ અંશ તથા વિચાર સ્પષ્ટ છે.

હવે મીરાંબાઈ વિષે એવું માનવામાં છે કે તેણે જયદેવ, કૃત ગીતગોવિંદ ઉપર ટીકા લખી હતી. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે તે ટીકા મીરાંબાઈની નથી, પણ કુબારાણાએ લીધેલી છે. મને તેણે એ ટીકા લખી હોય, પણ બેમાથી એકે તે લખી હતી એટલું તો સિદ્ધ છે. દિલ્લીની એટલી જ છે કે એ ટીકા અત્યારે હાથ આવેલી નથી* તો પણ મીરાંબાઈના કાવ્યો તપાસતા એટલું તો દૃશ્યમાન છે કે તેમાં ગીતગોવિંદની મિહાશ તથા સંગીત છે હું તો એટલે સંધી કહું છું કે ગીતગોવિંદનો સર્વ દારદ મીરાંબાઈના હૃદયમાં હતો એની સાબીતી એના કવનોમાં છે એટલે એ સંબંધી પિછપેપણ કરવાની જરૂર નથી. હવે મીરાંબાઈને જે પ્રમાણે : ગીતગોવિંદનો આધાર હતો તે જ પ્રમાણે બાદશાહ અકબરના સમયમાં થયેલા કવિ સરદાસના કાવ્યોમાં ગીતગોવિંદની ઝબક, તેનું સંગીત તથા તેની મિહાશ માલુમ પડે છે, એ પણ ખરૂં છે કે મીરાંબાઈના અને સરદાસના કાવ્યો એક બીજાને ઘણી રીતે મળતા છે એક બે કાવ્યો મળતા આવતા હોત તો આપણે એમ કહેવાને તત્પર થાત કે તે આકસ્મિક હશે, પરંતુ એટલા બધા કાવ્યોમાં સમાનતા છે કે તે સમાનતા સાદૃશ્યિક હશે એમ માની શકાય નહિ. એ સંબંધમાં કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે અકબરના સમયમાં મીરાંબાઈ વિદ્યમાન હતા, ને સરદાસ એ જ સમયમાં યર્ષા ગયા છે એટલે એક બીજાએ એક બીજાના કવનોનો ઉતારો લીધો હશે. એમ હોય તો પ્રશ્ન જાણે ! ! બન્નેમાં એટલી બધી સમાનતા જોવામાં આવતા હતા આશ્ચર્ય એ જ છે કે બેમાથી એકે એક બીજાનું નામ કહ્યું નથી. વળી તાનસેનના કાવ્યો સરદાસ તથા તુલસીદાસનાં પદો સાથે મળતા આવે છે, પણ માત્ર તુલસીદાસ સિવાય અકબરના સમયમાં થયેલા બધા કવિઓમાંથી કોઈએ મીરાંબાઈની પ્રસિદ્ધિ વિશે ગાંધું નથી, અથવા તેનું માત્ર નામ આપી તે અકબરના સમયમાં વિદ્યમાન હતા એવું જણાવ્યું નથી શું તુલસીદાસ સિવાય બીજા બધાએ મીરાંબાઈનું નામ નહિ જણાવવા સંપ કીધી હશે ! હશે, જે હોય તે ખરૂં.

મીરાંબાઈનાં ને સરદાસના કાવ્યો ઘણી રીતે એક બીજાને મળતા છે એવું ઉપર જણાવ્યું છે તો એ સંબંધમાં તેવું એકાદ એ દૃષ્ટાન્ત અત્રે લેઈએ તો અત્રાસંગિક નહિ ગણાય

મીરાંબાઈએ ગાયું છે કે

કીને કોકરી મેરે મારી રે, જદુપતી જલ ભરવા દો. કીને.

સાવ સુનેકી ઝારી હમારી, રતનજડિત રહીઆળી રે. જદુપતી.

* કુબારાણાની 'રસિક પ્રિયા' નામની સંસ્કૃત ટીકા વાળું ગીતગોવિંદ નિર્ણય સાગર પ્રેસમાં છપાઈ બહાર પડી ચૂક્યું છે.

લેકર ચીર કદમ ચઢ બેઠે, હમ રહી જલમે ઉધારી રે. જહુ.
સાસુ ખુરી મોરી નનદી હડીલી, દેવર દેવે ગારી રે. જહુપતી.
મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, તમ છતે હમ હારી રે. જહુપતી.

સુરદાસે પણ ગાયું છે કે

અંબર દેહો મુરારી હમારો, અંબર દેહો મુરારી. હમારો.
લેકર ચીર કદમ ચઢ બેઠે, હમહી જલમે ઉધારી હમારો.
તુમ હો લાલછ નંદછ કે રોઠે, હમ બીખ બાન ફુહારી,
સાસુ ખુરી ચૌર નનંદ હડીલી, દેવર દેત ખડુ ગારી. હમારો.
મોર મુગટ પીતાંબર સોહે, કુંડળકી છબ ન્યારી,
સુરદાસ પ્રભુ તીહારે દરસકો, તુમ છતે હમ હારી. હમારો.

એ એ પદમાં કાંઈ ઝાઝો તપાવત છે ? બંને વાંચ્યાથી કોણ એમ કહેશે કે તે એક જ નથી ! 'મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર' ની મીરાંની તુક સુરદાસના કાવ્યમાં મૂકી હોય તો એ પણ ખીન્નું મીરાંબાઈનું પદ છે એમ છાંતી દોષીને કહીએ તો કાંઈ વાંધો છે ?

વળી જે વખતે મીરાંબાઈએ પોતાની ગાદ બક્ષિત તથા મોહક બાનીથી રાજપૂતાના તથા ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન ગજવી મૂક્યું હતું તે જ વખતે ગૂજરાત કાઠિયાવાડ એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં નરસિંહ મહેતાએ પણ પોતાની એક ચક્રવે ચટકી બક્ષિત તથા કાવ્યપ્રસાદીથી લોકોનાં અંતઃકરણ હરી લીધાં હતાં. અત્યાર સુધી આપણે એમ જ માનતા આવ્યા છીએ કે નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ સમકલીન હતાં. કારણ નરસિંહ મહેતાનો સમય ૧૪૧૫ થી ૧૪૮૧ સુધીનો અને મીરાંબાઈનો ઈ. સ. ૧૪૦૭ થી ૧૪૭૦ સુધીનો માનવામાં છે. એ બંને ભક્તોના કાવ્યોમાં પણ એટલી બધી સમાનતા છે કે બન્ને એક જ સમયમાં થઈ ગયાં હશે એવી અટકળ લોકો કરે છે. જે સમયે નરસિંહ મહેતાને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને ભરવાડણને હાયે

‘ ભોળા રે ભરવાડણ હરિને વેચવા ચાલી,
સોળ સહસ્ર ગોપીએના વ્હાલાંને મટકીમાં ધાલી.’

શબ્દોમાં વેચવાનો વિચાર થયો હતો તેવો જ વિચાર મીરાંબાઈને પણ થયો હતો એ તેની ગૂજરાતમાં સ્ત્રી પુરુષોને મુખે ઠેર ઠેર ગવાતી

હરિ કોઈ માધવ સ્યો, માધવ સ્યો, વેચતી મનનારી રે; હરિ
માધવ, મટકીમાં ધાલી, ગોપી લટકે લટકે ચાલી રે. હરિ,

ગરબીમાં જણા છે. વળી મીરાંબાઈની

“ કીને કોઠરી મેરે મારી રે, જહુપતિ જલ ભરવા દો, ”

તેણે બાદશાહ બાબરના સમયમાં સીખ ધર્મ સ્થાપ્યો હતો, એની તથા મીરાંબાઈની કવિતામાં સમાનતા છે; જો કે એ સમાનતા કબીરની કવિતા જેટલી નથી તો પણ અંશ તથા વિચાર સ્પષ્ટ છે.

હવે મીરાંબાઈ વિષે એવું માનવામાં છે કે તેણે જન્મદેવ, કૃત ગીતગોવિંદ ઉપર દીકા લખી હતી. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે તે દીકા મીરાંબાઈની નથી, પણ કુંભારાણ્યએ કીધેલી છે. ગમે તેણે એ દીકા લખી હોય, પણ બેમાંથી એકે તે લખી હતી એટલું તો સિદ્ધ છે. દિવ્યગીરી એટલી જ છે કે એ દીકા અત્યારે હાથ આવેલી નથી.* તો પણ મીરાંબાઈનાં કાવ્યો તપાસતાં એટલું તો દસ્પમાન છે કે તેમાં ગીતગોવિંદની મિદાસ તથા સંગીત છે. હું તો એટલે સુધી કહું છું કે ગીતગોવિંદનો સર્વ હારદ મીરાંબાઈના હૃદયમાં હતો. એની સાબીતી એના કવનોમાં છે એટલે એ સંબંધી પિછોપણ કરવાની જરૂર નથી. હવે મીરાંબાઈને જે પ્રભાણે : ગીતગોવિંદનો આધાર હતો તે જ પ્રભાણે બાદશાહ અકબરના સમયમાં થયેલા કવિ સરદાસનાં કાવ્યોમાં ગીતગોવિંદની ઝબક, તેનું સંગીત તથા તેની મિદાસ માલુમ પડે છે. એ પણ ખરું છે કે મીરાંબાઈનાં અને સરદાસનાં કાવ્યો એક બીજાને ઘણી રીતે મળતાં છે. એક બે કાવ્યો મળતાં આવતાં હોત તો આપણે એમ કહેવાને તત્પર થાત કે તે આકસ્મિક હશે, પરંતુ એટલાં બધાં કાવ્યોમાં સમાનતા છે કે તે સમાનતા સાહજિક હશે એમ માની શકાય નહિ. એ સંબંધમાં કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે અકબરના સમયમાં મીરાંબાઈ વિદ્યમાન હતી, ને સરદાસ એ જ સમયમાં યર્ષ ગયા છે એટલે એક બીજાએ એક બીજાનાં કવનોનો ઉતારો કીધો હશે. એમ હોય તો પ્રશ્ન જણે ! બન્નેમાં એટલી બધી સમાનતા જોવામાં આવતાં છતાં આશ્ચર્ય એ જ છે કે બેમાંથી એકે એક બીજાનું નામ કહ્યું નથી. વળી તાનસેનનાં કાવ્યો સરદાસ તથા તુલસીદાસનાં પદો સાથે મળતાં આવે છે, પણ માત્ર તુલસીદાસ સિવાય અકબરના સમયમાં થયેલા બધા કવિઓમાંથી કાદાએ મીરાંબાઈની પ્રસિદ્ધિ વિશે ગાણું નથી, અથવા તેનું માત્ર નામ આપી તે અકબરના સમયમાં વિદ્યમાન હતાં એવું જણાવ્યું નથી. શું તુલસીદાસ સિવાય બીજા બધાએ મીરાંબાઈનું નામ નહિ જણાવવા સંપ કીધો હશે ! હશે, જે હોય તે ખરું.

મીરાંબાઈનાં ને સરદાસનાં કાવ્યો ઘણી રીતે એક બીજાને મળતાં છે એવું ઉપર જણાવ્યું છે તો એ સંબંધમાં તેનાં એકાદ બે દશાન્ત અત્રે લેખએ તો અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય.

મીરાંબાઈએ ગાયું છે કે

કીને કાંકરી મોરે મારી રે, જડુપતી જલ બરવા દો. કીને.

સાવ સુનેદી ઝારી હમારી, રત્નજડિત રહીઆગી રે. જડુપતી.

* કુંભારાણ્યની 'રસિક પ્રિયા' નામની સંસ્કૃત દીકાવાળું ગીતગોવિંદ નિર્ણય સાગર પ્રેસમાં હાલ ખદાર પડી ચૂક્યું છે. રૂઝ

તન્તી.

લેકર ચીર કદમ ચડ બેડે, હમ રહી જલમે ઉધારી રે. જહ.
સાસુ ખુરી મોરી નનદી હટીલી, દેવર દેવે ગારી રે. જહુપતી.
મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, તમ છતે હમ હારી રે. જહુપતી.

સુરદાસે પશુ ગાયું છે કે

અંખર દેહો મુરાની હમારો, અંખર દેહો મુરાની હમારો.
લેકર ચીર કદમ ચડ બેડે, હમહી જલમે ઉધારી હમારો.
તુમ હો લાલજી નંદજી કે રોડે, હમ બીખ બાન દુહારી,
સાસુ ખુરી ચૌર નનંદ હટીલી, દેવર દેત અહુ ગારી. હમારો.
મોર મુગટ પીતાંબર સોહે, કુંડળકી છબ ત્યારી,
સુરદાસ પ્રભુ તીહારે દરસકો, તુમ છતે હમ હારી. હમારો.

એ એ પદમાં કંઈ જાણે તથાવત છે ? બને વાંચ્યાથી કોણ એમ કહેશે કે તે એક જ નથી ? ‘મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર’ ની મીરાંની વુક સુદામના કાવ્યમાં મૂકી હોય તો એ પણ ખીલું મીરાંબાઈનું પદ છે એમ છતી કોણને કહીએ તો કંઈ વાંધો છે ?

વળી જે વખતે મીરાંબાઈએ પોતાની માદ ભક્તિ તથા મોહક બાનીથી રાજપૂતાના તથા ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન ગજવી મૂંઝું હતુ તે જ વખતે ગૂજરાત કાશિવાસ એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં નરસિંહ મહેતાએ પણ પોતાની એક ચક્રવે ચરેની નામની ગીતો લીધી સોફોનાં અંતઃકરણ હરી લીધાં હતાં. અત્યાર છીએ કે નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ સમકાલીન સોફોનાં એવી માન્યતા છે કે મીરાં ૧૪૧૫ થી ૧૪૮૧ સુધીના અને મીરાંબાઈનો .

છે. એ બંને ભક્તોના કાવ્યોમાં પણ એટલી તેમ કબીગ પણ તેના શિષ્ય હતા, તેથી એ એ થઈ ગયાં હશે એવી અટકળ લોકો કરે છે, કિંમત એ ભક્તો સિવાય ધનો ભક્ત, તથા મેના નને ભરવાડછુને હાથે . નાબાં પણ ભક્તભાગમાં વર્ણવે છે. તેથી કરીને અંશય

‘ મોળી રે ભરવાડ

સોળ સહસ ગોપુ

હીંદુસ્તાન તમ તીસરી મીરાંબાઈ

‘ શબ્દોમાં વેચવાનો વિજ શિષ્યો ધના, સેના અને રાહીદાસનાં નામો માર્ગ પોતાના સુર-
તેની ગૂજરાતમાં સ્ત્રી પુરુષે તેમ તે નામો સાથે મીરાંબાઈનું નામ ને , ને ને પણ તેના શિષ્ય
નહિ તો માત્ર તે સમયમાં તે વિદ્યમાન હો તની સ્વચ્છ કેમ નહિ પ્રાધી
હારે કોઈક કીધી છે, પરંતુ કેટલેક સ્થળે તો મીરાંબાઈને રામાનંદની શિષ્ય જ
માધવને દલાન્ત તરીકે “ચોરાચી વૈઘવના ધોળ” માં કહ્યું છે કે

ગરબીમાં જણ કાજાણી પ્રભુ પ્રીતરે, રામદાસ મીરાંના પ્રેમીત રે:

“ કીને કાવ્યાં એમ પણ કંઈ છે કે

“ રામદાસ મીરાંના પ્રેમીત રે, સખી કાદ્યા નામ સહીત રે ”

રામાનંદના શિષ્યોમાંના ધનાની કવિતામાં મીરાંબાઈની પ્રશંસા જોવામાં આવે છે એટલે તે અત્રે લેવી ઉચિત છે. તે કહે છે કે

“ રામ બાણુ વાઝ્યાં હોય તે જાણે, હરિનાં બાણુ વાઝ્યાં હોય તે જાણે ”

ધ્રુવને લાઝ્યાં પ્રહલાદને વાઝ્યાં, તો હરીને ખેદા ઠેકાણે;

ગર્ભવાસમાં શુકદેવજીને વાઝ્યાં, તો વંચાયા વેદ પુરાણે. રામ.

મોરધ્વજને હરિ મળવાને આવ્યા, તો હરજી આવ્યા ઠેકાણે;

મુસ્તક ઉપર કરવત મેલ્યાં, તેજ આંખે પુત્ર જે તાણે. રામ.

મીરાંબાઈ ઉપર કોપ કરીને, રાણીજી ખર્જ જ તાણે;

ઝેરના ખાલા ગીરધરજી આરોગ્યા, તો અમૃત કર્યાં ઠેકાણે. રામ.

નરગિંહ મહેતાની હુડી સ્વીકારી, ખેપ ભરી ખરે નાણે,

અનેક ભક્તને પેર ઉગાર્યા, તો ધનો ધીરજ આણે. રામ.

છેવટે મીરાંબાઈ પોતે પોતાના સંબંધમાં શું કહે છે તે જોઈએ. તેણે

“ ગોવિંદજી પ્રાણુ હમારો રે, ના પદમા ગાયુ છે કે

મહીપર મારૂ મેહલું રે, સાસરીયુ ચિતોડ,

મીરાંને ગીરધર મળ્યા, મારા મનના તે પૂર્વા દોડ. ગોવિંદજી.

તેમજ તે પોતે કોના દીકરી હતી તે વિશે પણ

આ પ્રમાણે મીરાબાઈ કવિ દયારામના કહેવા પ્રમાણે “જેમલ રાડોડની દીકરી રે” નહિ હોતા હુદાજીના પુત્રી હતા, ને એ હુદાજી કુભાના સમયમા થયેલા છે તેથી મીરાબાઈ કુભા ગણાતી પત્ની હોવાનો સમ્ભવ વિશેષ છે. એ પ્રમાણે આપણે માનીએ તો જ કબીરે “જ્યો તમા જ્યોત મીરાઈ” શબ્દો વાપર્યા છે તેનું સમર્થન થઈ શકે છે મીરાબાઈ દ્વારિકામા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના સ્વરૂપમા સમાઈ ગયા હતા, ને એ બાબતનું પદ મીરાબાઈએ પોતે બનાવ્યું છે તેણે કહ્યું છે કે “નીરખી રજ્યો મીલ ગયા” તેમ તે ભગવાનમા સમાઈ ગઈ હતી આપણે એ પ્રમાણે ધારીએ તો જ કબીર તથા અન્ય ભક્તોના કવનોમા જોવામા આવતી મીરાબાઈની સ્તુતિ તથા કબીર અને મીરાબાઈ એ બે ભક્તોના કાવ્યોની સમાનતાનું કાળુ સહજ સમજી શકાય છે એથી જ તે કુમાર ભોજગજીના પત્ની નહિ હોતા રાણા કુભા જીના પત્ની હોવા જોઈએ ને એમ હોય તો જ તેને વિરનો પ્યાનો શાનિઆમને નામે નાગ મોકલ્યાનો, રાણાજીને માયા ડો ? હરિ ભજ્યાનો, દ્વારિકા જઈ ગુજરાતી કવિતા બનાવ્યાનો તથા સા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના સ્વરૂપમા એકરૂપ થઈ મોક્ષ મેળવ્યાનો પ્રસંગ મીરાબાઈએ પોતે રચેલી કવિતામા આરો છે તેનું સમર્થન થઈ શકે છે કુમાર ભોજગજીના પત્ની હોવાનું માન્યાથી ઉપર બતાવેલા પ્રસંગો સિદ્ધ થવાને એ સબગ કારણ મળી આ વતુ નથી એમ હતા મારવાડ તથા મેવાડના પ્રસિદ્ધ રેખકા તથા ઈતિહાસમે તે ભોજરા જીના પત્ની હોવાનું કહે છે તેના પુરાવામા તે મેવાડના વહીવટાના ચોપામા કુભા રાણાની સ્ત્રી હતા એવું મળી આવતું નથી તે સિવાય બીજા મળગ પુરાવા જ્યા સુધી તેમના તરફથી આપવામા આવે નહિ સા સુધી તો જનમમાજ ને હકીકત માન્ય રાખવામા સદેહ ભેગ તથા આનાકાની કરશે

“હાલુ”

સ્વર્ગસ્થ શ્રી ગોવર્દ્ધનરામભાઈના પ્રાથમિક શિક્ષણપરના વિચારો.

(અનુસંધાન ૫૪ ૨૧૬ થી.)

આ ચર્ચાનું તારતમ્ય આટલું જ કે બાળકમાં ધર્મભાવન સાધવાનું સામર્થ્ય આપવાને તેના આત્માને જ્ઞાન, નીતિ ને ધર્મથી સમૃદ્ધ કરવો, તેની શારીરિક સંપત્તિ વધારવી તથા સુંદરતા, રસ, પ્રીતિ, ભક્તિ આદિથી તેની યશસામગ્રી પૂરવી. આ જ માતાપિતાનું પવિત્ર અતિથિકૃત્ય છે અને એ જ પ્રભુના પરમ કૃત્યનું પવિત્ર અનુસરણ છે.

• સાચી બાળાઈ બતાવેલી આ ધર્મભાવનાને તેઓ અન્ય સ્થળે સાદી ભાષામાં ઉદ્ધત-લાલના પત્રોમાં પ્રકટ કરે છે: “તમારાં ન્યાયાસનો આગળ મનાતા જીવતવાહનના સંપ્રદાય પ્રમાણે બાળકને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા પિતા જે દ્રવ્ય ખર્ચે તે માતાએ આપેલા ધાત્રણની જોડે સરખાવેલું છે. વિદ્યાભ્યાસ પામવા માટે પિતાનો જે ઉપકાર માનવાનો છે તે ધાત્રણ આપનારી માતાના ઉપકારથી અધિક નથી. જાતે ઉત્પન્ન કરેલા બાળકને ધાત્રણ આપવું તે જાતે વાવેલા બીજના છોડને પાણી સીંચવા જેવું છે. પાણી સીંચવાનું કૃત્ય બીજ વાંવવાની ક્રિયાને અગે લાગેલું છે. અને ધાત્રણ આપવાનો જનનીધર્મ પુત્રોત્પત્તિને અગે વળગેલો છે. પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું જે જનની સમજે છે પણ ધાત્રણ આપવાનું સમજતી નથી તે જનની પોતાના ધર્મથી બ્રહ્મ જ્ઞાપ છે. અને માતાનો ઉપકાર ધાત્રણ આપવાને માટે માનવાનો નથી, પણ જન્મ આપવાને માટે હોય તો તે યોગ્ય થાય. જે જનની બાળકને જન્મ આપી તેનો સંસાર દુઃખમય કરે છે તે જનનીએ આપેલો જન્મ ઉપકાર રૂપ નથી પણ અપકાર રૂપ જ છે. એ જન્મ માતાએ પ્રીતિ ભાવે આપ્યો ગણવાનો નથી પણ શત્રુ ભાવે આપેલો ગણવાનો છે. વિદ્યાનું ધાત્રણ જે પિતા આપતો નથી તે પિતા આ જ ન્યાયે શત્રુ છે. અને વિદ્યા આપે તે માટે તેનો ઉપકાર માનવાનો નથી પણ જે જન્મ આપીને તેને સજ્જ કરવા પિતાએ પ્રયત્ન કર્યો હોય ને જન્મને માટે તેટલા પ્રમાણમાં તેનો ઉપકાર માનવો યોગ્ય છે. અને એટલા પ્રયત્નના પ્રમાણમાં જ એની પ્રીતિ વસ્તુરૂપ ગણવી.” ઉચ્છેદક સુધારકના મોંમાં મૂકેલા આ વિચારો ઉપર કહેલી ધર્મભાવનાને સંમત છે તે સદૃશ સમજશે. બાળકને જન્મ આપવો તે જ તેનું આમંત્રણ અને એ આમંત્રણ આપણે જાતે કર્યું માટે તેને વિદ્યાનું ધાત્રણ આપવું તે આપણું અતિથિકૃત્ય. આ અતિથિકૃત્યમાં આપણે આપણા સ્વાર્થને બળે, અજ્ઞાનને લીધે, પ્રમાદને લીધે કે કઈ અન્ય કારણોને લીધે જેટલી ન્યૂનતા રાખીએ તેટલું આપણે શિર કર્તવ્ય જટતાનું પાપ.

આ વિચારો સાથે પાશ્વ મંદાન શિક્ષણચાત્રી રસેના વિચારો સરખાવવા જેવા છે. “ન્યારે કોઈ પુરૂષ બાળકો ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેમને ઉછેરે છે, હાટે તેણે પોતાનાં કર્તવ્યનો તૃતીયાંશ માત્ર પૂર્ણ કર્યો એમ સમજવું, મનુષ્ય જાતિ તરફ તેની મનુષ્ય આપવાની ફરજ છે. સમાજ તરફ સામાજિકો આપવાની, અને નગર તરફ નાગરિકો આપવાની જે

કોઈ માણસ આ ત્રિગુણ ઋણ આપવાની શક્તિ છતાં તે આપતો નથી તે પાપી છે, અને જે કોઈ અર્ધુ આપે છે તે વધારે પાપી છે. જે કોઈ પિતા તરીકેની ફરજને અદા કરી શકે નહિ, તેને પિતા ચવાનો કશો હક નથી. દારિદ્ર્ય, સખત મજૂરી, કે ગમે તે મિષ હોય તથાપિ કોઈ પણ માણસ બાળકોને હિજરવાની ને કેળવવાની ફરજમાંથી મુક્ત થઈ શકે નહિ. વાંચનાર બંધુઓ, તદ્દમે મહારા વિચાર માની શકશે, હું બલિષ્ઠ હતું છું કે જે કોઈ કેમળ હૃદયનો હશે, અને આ પવિત્ર કર્તવ્યની અવગણના કરશે, તેને પોતાના દોષને માટે લાંબા વખત સુધી આંસુ ઢાળવાં પડશે, અને એ આંસુ સમાવવાને તેને 'કશો દિવાસો મળશે નહિ.'"

મહજ જણાઈ આવશે કે રસોની તથા શ્રીયુતની બાવનામાં બિનતા કંત બાવાની જ છે, વિચારની નથી.

કારણચતુષ્ટય.

હવે આપણે આમંત્રિત અતિથિના આતિથ્યની વ્યવસ્થા વિચારીએ. કઈ વૃત્તિથી, કેવા પ્રકારે ને કેવા વસ્તુસમારભથી બાળકનું આતિથ્ય આપણે કરવું જોઈએ તે સંબંધે ગોવર્દન-રામભાઈના વિચારો છૂટા છવાયા સ્થાનમાં લખ્યા જ સુંદર સ્વરૂપમાં પડેલા છે. તેને સાંકળવાને માટે આપણે ઍરીસ્ટોટલના કારણચતુષ્ટયનો અહીં ઉપયોગ કરીશું. ને તે કારણચતુષ્ટયની દૃષ્ટિથી તેમના આતિથ્ય-વ્યવસ્થાના વિચારોને ચા-ભાગમાં વહેંચી નાખીશું.

"ઍરીસ્ટોટલ કહે છે કે દરેક વસ્તુનાં ચાર કારણો છે. (૧) વસ્તુ કારણ (material) (૨) શક્તિ કારણ. (efficient) (૩) રૂપ કારણ. (formal) (૪) હેતુ કારણ. (final) ગાજનીતિના મંબંધમાં ઍરીસ્ટોટલ લખે છે કે પ્રજા એ વસ્તુ કારણ છે, તેમની શ્રેષ્ઠતા એ હેતુ કારણ છે, એ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવાને જે ગાજકીય યોજના અથવા રૂપ નિર્ણયિત થાય તે રૂપ કારણ છે અને એ યોજનાનો અમલ થાય તે શક્તિ કારણ છે. ઈતર પદાર્થો તમ્મ દૃષ્ટિ કરીએ તો પણ કારણો એનાં એ છે. ઉદાદગ્ય તરીકે છત્રી લઈએ. તો તાપ અથવા વરસાદથી રક્ષણ એ હેતુ કારણ છે. કપડું, શળિયા, લાકડું વગેરે વસ્તુ કારણ છે. તાપ અથવા વરસાદથી રક્ષણ કરવાને જેવી જોઈએ તેવી આકૃતિ એ રૂપ કારણ છે. નિર્ણયિત થયેલી આકૃતિ પ્રમાણે છત્રી ઉત્પન્ન કરવાને કારીગરો મહેનત કરે તે શક્તિ કારણ છે. કોઈ પણ પદાર્થ આ ચાર કારણો વગર ઉત્પન્ન થતો નથી બધાં કારણો આવશ્યક છે. ચારથી એક પણ વધારે કે એક પણ ઓછું કારણ નથી. દરેક પદાર્થ અમુક હેતુ, જરૂર કે ઉપયોગ હોય તો જ ઉત્પન્ન થાય છે, દરેક પદાર્થ અમુક વસ્તુમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, દરેક પદાર્થ એ જરૂર પૂરી પાડવાને યોગ્ય યોજના કે આકૃતિ થઈ શકે તો જ ઉત્પન્ન થાય છે, દરેક પદાર્થ અમુક શક્તિ વપરાય ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ કારણચતુષ્ટય શિક્ષણધિયને લાગુ માણતાં સ્પષ્ટ માનુષ પડે છે કે પૂર્વ અથવા શ્રેષ્ઠ જીવન એ હેતુ કારણ છે, બાળક એ વસ્તુ કારણ છે, તેમને ઉપરનો હેતુ સરળ કરવાને આવશ્યક જ્ઞાન અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે તેવી યોજના એ રૂપ કારણ છે, અને એ યોજનાને

અનુભવનારા શિક્ષકો એ શક્તિ કારણ છે. પ્રથમ બાળકના સ્વભાવનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. પછી એ સ્વભાવને કેવી ને કેટલી પૂર્ણતા આપવી જોઈએ ને આપી શકાય એ નિર્ણય આવશ્યક છે. તે પછી એ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય યોજના આવશ્યક છે, અને છેવટે યોજના પ્રમાણે ક્રિયા આવશ્યક છે.”

શિક્ષણનાં ચારે આવશ્યક કારણો મંબધેના વિચારોને આપણે વસ્તુવિચાર, હેતુવિચાર, રૂપવિચાર ને શક્તિવિચાર કહીશું. આ ચારે કારણો પર ગોવર્દનરામબાઈએ બતાવેલા વિચારો માતાપિતાને જોડેલા ઉપયોગી છે તેટલા જ ને કદાચ તેથી સવિશેષ આપણુ શિક્ષકવર્ગને ઉપયોગી છે, અને તેથી આપણે તેને આપણા દીક્ષામંત્ર મમાન ગણી આપણા જીવનમા વણી દેવા જોઈએ. એ વિચારો પ્રમાણે આચાર આચરવામાં જ આપણો શિક્ષકધર્મ અને માતાપિતાનો અતિચિધર્મ પર્મામ થાય છે.

વસ્તુ વિચાર.

બાળકની માનસિક શક્તિ ને શારીરિક શક્તિના સ્વરૂપનો તથા તેના વિકાસક્રમનો વિચાર તે વસ્તુવિચાર કહેવાય. જન્મ વખતે તથા શૈશવમાં બાળકનું મન કેવું હોય છે, તેની શ્રદ્ધા ધારણ શક્તિ કેટલી બદલવત્તર હોય છે, કઈ કઈ શક્તિયોના બીજાંકુરો તેનામાં અવ-
સ્થિત હોય છે, તે બીજાંકુરોનો વિકાસ કયા સ્વાભાવિક ક્રમથી થઈ શકે છે, કઈ કઈ શક્તિયો તેની બાહ્યાવસ્થામાં થન થન નાચી રહી હોય છે, તેનામા વૃત્તિનું બધારણ કયે પ્રકારે થવા પામે છે, ઇત્યાદિ બાહ્યસ્વભાવની સ્થિતિ, સરકૃતિ ને વિકૃતિ મંબધેના વિચારો આ વિભાગમા દાખલ થઈ શકે. માનસશાસ્ત્રની આવી દૃષ્ટિથી ગોવર્દનબાઈએ બાળ સ્વભાવ પર વિવેચન કરેલું માન્ય નથી. પરંતુ બાહ્યાત્મા સંબંધે તેમના વિચાર બાળુવા જેવા છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓ આપણને ‘બાલક એ માણસનો પિતા છે’ એવું સૂત્ર આપે છે. તેવું જ સૂત્ર અને તેનું વિવરણ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોની દૃષ્ટિથી ગોવર્દનબાઈ આપે છે. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં પુત્રને પિતામા આત્માની પ્રતિકૃતિ માનેલી છે. શ્રી મહાભારતના આદિ પર્વમાંના શકુન્તલોપાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે—

× બાર્યામાં પતિ પેસીને, જન્મે છે હરી ને ચક્રી

કહે તે માટ બાપનિ, જ્યા પ્રાચીન કવિયો.

પુત્ર એ પોતાનો જ અવતાર છે, ને તેથી પુત્રને આત્મવત્ માનવો એ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોનું સૂત્ર છે. અને આત્મવત્ માની આત્મસાત્ કરવો એ તેમનો ઉપદેશ છે. સાધુજનો તો સર્વ ચેતન બુદ્ધોના આત્માને આત્મવત્ માને છે અને તેને આત્મસાત્ કરવા આમરણ પ્રયત્ન કરે છે. શિક્ષકોએ પણ આ રહસ્ય હૃદયમા ઉતારવાનું છે. તેની પામેના શિષ્યમંડળના

× બાપાન્તર કર્તા બ. ક. કાકોર.

આત્માને તેણે આત્મવત્ ગણવાના છે તે આત્મસાત્ કરવાના છે તે તુચ્છ ને ધમર છે અને પોતે હૃદય છે એમ માની તેની હવેલા કન્વાની નથી.

સાધુજીવનુ આત્મવત્ત્વ સર્વ મૂલ્યેષુ એ લક્ષણ આપણા સંસ્કૃત અભ્યાસક્રોને અતિ પવિત્ર છે અને એ વાચ્ય જ આપણા વસ્તુવિચારનુ તત્ત્વ છે ખાવાત્મા મળ્યેની આવી સ્વાત્મભાવના સમજવવાને ગોવર્દનભાઈ સ્તનપાત છોડેલા મણિતાજને મહારાજના ચરણમાં મૂકતી તથા તેની શિશુ વ્યવસ્થા સચવતી મધુમક્ષિકાના મુખથી ફેલેવડાવે છે કે—

“શ્રુતિ પુત્રને પિતા પાસે ફેલેવડાવે છે કે—

અગાદગાત્સમત્રસિ દ્વદયાદધિ જાયસે

આત્મા વે પુત્રનામાડસિ સ જીવ શરદ્ ગતમ્ ।

હે પુત્ર મ્હાન પ્રત્યેક અંગમાંથી તું સંભવ પામ્યો છે અને હૃદય પામેથી કૃત્તમ થયેલો છે, તે પુત્ર નામે મ્હાલે આત્મા જ તું છે ત સો શરદ્ જાતુ વડાવીને જીવજે— મહારાજ, પુત્રના પિતાના અંગનો આવિર્ભાવ તો થતા યાય, પણ પિતાના હૃદયનો આવિર્ભાવ તો અવશ્ય યાય છે તેનું શરણુ એનું છે કે વડામાંથી વડવાધઓ લટકી નવા વૃક્ષ યાય છે તેમ માતૃપિતામાંથી સતાન યાય છે તે જનક જાતના દેહ એક જ છે, એટલું જ નહિ પણ પિતાના દેહની પેઠે એ દેહમાં રહેનારો આત્મા પણ આ નિમ્નાધ્યેષ્ટા કરે છે અને ઉભયનો આત્મા પણ એક જ છે, અને રાજાના કુમારના રાજાનો આત્મા સુગે છે તે વશપર પરાયી ઉતરી આવેલો આવો આત્મા પ્રજ્વળ પરમ ધન છે માટે તે સમજનારે સમજવાનું કે—

ત્રાગધ્યાન્તરવસ્થિતસ્વરૂપતિ વાલે પુનર્જન્મતે ।

આઘોમ્નસ્તનુતે ચ દેહદહર સ્વાત્માનમન્તર્હિતમ્ ॥

તચ્છેટ્ શિશુરેપ મૂપ જગતા વૃદ્ધયૈ ત્રિમર્તિ સ્વકમ્ ।

ઓજ મત્ત્વસમૃદ્ધિમત્પવનતા તત્તિદ્વયેવાત્મવાન્ ॥

મહારાજ, આ શ્લોકમાં બહુ ગંભીર વાત કહી છે દેહથી આત્મા જુદો છે છતાં દેહ આત્માને લીધે જ છે આત્મા દેખાતો નથી, દેહ દેખાય છે એ દેહ વધે છે, ઘટે છે તે સર્વ આત્માતા જ બળથી. જડ બીજને વધવાની શક્તિ નથી પણ એ બીજ-દેહમાંથી મહાન વૃક્ષ નીખે છે તેનું મારણુ—એ બીજમાં અને વૃક્ષમાં રહેતો—એને સાધનાર એક—તેનો આત્મા છે તેમ જ આ શિશુ કાગે કરીને મહાન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થશે. મહારાજ, બીજને વૃક્ષથી જુદો માનશો મા અને શિશુને સુવાદથી જુદો માનશો મા જે વૃક્ષ બીજમાં અવરિયત છે તે જ ચોખ્ખ કાગે મહાન રૂપ ધારે છે, ત્યારે તેના અતરૂ દેહમાં અર્તર્હિત રહેલો, એ દેહથી

દહર રહેતા સક્ષમ એવો, તેનો આત્મા શુ કંઈ છે પૂછશે, તો રહે છે કે આમશ સુધી પહોચતી શાખાઓ—અને તેથી આધેના આમશ સુધી પહોચતા તેના પુષ્પના સુવાસ—અને તેથી આધે જઈ મનુષ્યના ઉદરમા જઈ મનુષ્યમણ્ડ પામનાર તેના ફળ—એ સર્વમા આ આત્મા બળતુ સ્ફુરણ છે તે વિકાસ પામે છે આવી જ રીતે હે ભૂપ, આ આપના બાળમની એકા સમજવી એ બાળકનો આત્મા બાળક નથી—મહારાજ, આપનો અને તેનો આત્મા એક જ છે અને એ આત્માનુ ઓળસુ આપની પાસેથી ન્યગ્રોધની શાખાઓ પેઠે આ બાળક દેહમા આવેલું છે બીજામા રહેલા આત્માનુ બળ શાખાઓમા, પુષ્પોમા, મુગધમા અને ફળોમા સ્ફુરી મનુષ્યમા આવે છે, તેમ આ બાળકમા રહેલુ ઓળસુ જગત્તી વૃદ્ધિ કરવાને અને આપની અખિય પ્રજામા સ્ફુરવાને યોગ્ય છે અને આપના રાજવશનુ અને એના પોતાનુ સર્વ સત્ત્વ આ ઓળસુમા સમૃદ્ધ થયેલું છે જેવી રીતે વૃક્ષની તેમ પોતાની સત્ત્વ સમૃદ્ધિ પુષ્પાદિમા સ્ફુરે છે મહારાજ, આ બીજને આ શિશુને, આ ઓળસુને, તેમની કાચી અવસ્થામાથી સિદ્ધ કરવા—પમ્પવા એ આત્મવાનનો ધર્મ છે”

પોતે જાણે કોઈ દિવ્ય સૃષ્ટિમાથી ઉતરી આવેલું પરમ પવિત્ર સત્ત્વ રોય ને બાળ જાણે પામર, અધમ ને અસ્પૃશ્ય હોય એમ માની તેનાથી દૂર હઠતા અગાનાભિમાની શિક્ષકોને આ વિચારો ખરેખર મનન કરવા જેવા છે બીજમાં જેમ વૃક્ષ અતર્હિત છે તેમ બાલક દેખાતા શરીરમા ઉત્કૃષ્ટ માનવ જીવનની સુદર શક્તિઓ અવરિચિત છે તે બુદ્ધવાનું નથી અને આપણુ અગાનથી કે પ્રમાદથી એ અતર્હિત શક્તિ—ખૂંનેને કઈ તુકસાન ન થવા પામે તેને માટે અતિશય સાવધ રહેવાનું છે સિલકોમા માનસ શાસ્ત્રના જ્ઞાનની જરૂરીઆત એટલામાટે જ સ્વીકારવામા આવે છે કે તેના હાથથી આ અતર્હિત શક્તિઓ નષ્ટ થવા ન પામે ને સ્વાભાવિક રીતે તેનો વિકાસ યામ બાળમની મન શક્તિના અભ્યાસનું પરિણામ એ આવે છે કે તેથી બાળકની શક્તિને અનુરૂપ શિક્ષણ યોજના કરી રાખાય છે તથા તે જીવી શકે તેવા જ શક્તિપ્રયોગ અજમાવી શકાય છે અન્ય કારણો કરતા વસ્તુકારણની શ્રેષ્ઠતા પણ આટલા જ માટે છે પરંતુ મધુમક્ષિકાના મુખમા મૂકેલા ઉપલા વસ્તુવિચારથી બાલશક્તિનો કે બાલમનના સ્વરૂપનો કઈ સ્પષ્ટ બાસ થતો નથી કે જેથી અમુક પ્રકારની જ યોજના ધડવી કે અમુક પ્રકારના જ શક્તિપ્રયોગ અજમાવવા એમ તે પરથી કલ્પી શકાય માટે આ વસ્તુવિચાર ક્રિયાદર્શક કે રૂપદર્શક નથી અલબત્ત તેમા સમાયલી બાલકના આત્મા સ અધેની બાવના અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે

હેતુવિચાર.

હવે આપણે હેતુવિચાર પૂર આવીએ બાલાત્માને આપણે જે વ્યવસ્થા આપવા માગતા હોઈએ તે ઉદ્દિષ્ટ સ્વરૂપનો વિચાર તે રૂપ વિચાર આ સળધે જોવાઈનરામ બાઈના વિચાર આપણે પ્રથમ ખડમા જોઈ ગયા છીએ તેઓ બાનકને આમંત્રિત અતિથિ માને છે અને તેના પશુ ને વેદીને એટલે કે આત્મા તથા શરીરને યજ્ઞસમર્થ કરવા એ તેમનો મુખ્ય હેતુ ગણે છે એ હેતુ પાર પાડવામા તેઓ માતા પિતાના અતિથિ કૃત્વની અને શિક્ષકના

શિક્ષણની પર્યાપ્તિ માને છે બાલકનું યત્નસામર્થ્ય એ તેમનું લક્ષ્ય છે અને એ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાને આત્મા તથા શરીરને કેમ અસિદ્ધ કરવા તે તેમણે પ્રથમ ખ્યાલમાં લેવા મુજબ બતાવ્યું છે આત્માનું યત્નસામર્થ્ય દૈવી સપત્તિ વિદ્યા, રસ, પ્રીતિ, ભક્તિ આદિથી અને શરીરનું યત્નસામર્થ્ય તેની નીરોગિતા ને બલિષ્ઠતાથી સિદ્ધ થાય છે એમ તેમણે સમજાવ્યું છે અર્થાત્ બાલકને શરીર વિષયે નીરોગી, બનવાનું ને દૃઢ બનાવવો તથા માનસિક વિષયે કંતેષ્ય પગલણ થાય-ઉત્કૃષ્ટ જીવન ગાળે અને આત્મકલ્યાણ સાધવા સમર્થ થાય એવો બનાવવો એ માતા પિતાના આતિથેયનો પ્રધાન હેતુ છે મરણના ઉચ્ચ નીચ પ્રવાહોમાં સ્થિર રહી પોતાના જીવનનો સૌમ્ય પ્રગમ આસપાસ આપી શકે સસારના સઘળા આવાત પ્રત્યાઘાતોને અવિદ્યુત રહી સહન કરી શકે ને આમન્યુ લોકસમઘર્ષે તથા આત્મકલ્યાણુપ જીવન ગાળી શકે તેને માટે બાલકને સમર્થ કરવો એ તેના આતિથેયનો-શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ છે

યત્નસામર્થ્યમાં જ ઉત્કૃષ્ટ માનવ જીવનની અપૂર્ણતા રહેલી છે અને ઉત્કૃષ્ટ માનવ જીવનની પ્રાપ્તિ એ જ સર્વે જાને મર્વ દેશમાં શિક્ષણનો ઉચ્ચ હેતુ ગણાયો છે

શ્રીયુત અન્ય સ્થળે અવહારદૃષ્ટિથી વ્યવહાર ભારાના શિક્ષણનો હેતુ પોતાના પ્રિય પાત્ર પામે પ્રકટ કરાવે છે વિદ્યાચતુરને મણિશજ સોપતી વખતે મક્કા જના આવા વચનો છે- 'સ્ત્રીને કેટલા કામ કરવા પડે છે તે જુઓ, છોકરાને ઉઠેરવા કુટુંબના વડીતોનું કામ ઉપાસુ આમરા કિપર સત્તા રાખવી, ઘરધંધામાં પ્રવીણ રહેવું ધનની અને ધરના સામાનની સભાગ ગમ્મવી ધરમાં આવતા જતા માણસો આગળ ધરવું નાક રાખવું અને તે બધું જાતે મર્યાદા પાળી કરવું અને દિવસ વીત્યે શૃંગારાળામાં પતિના ઉપર ગમ્ય ચલાવવું આટલું તો એમ સામાન્ય સ્ત્રી કર છે અને તેની સાથે લોકનાબોન સહી જવા, ધરમાં જીવન અને અપમાન ખમતા ગમ ખાઈ જવી, પોતાના દુ ખને ગણવું નહિ મન ને પેટ એ બે મ્હોટા રાખવા એ બધું પણ સ્ત્રીને કરવું પડે છે અને તેટલું જો તે મરે તો જ સ્ત્રીને સ્ત્રી કહેવી ન કરે તો તે પુરુષ તો નથી જ ને સ્ત્રી પણ નહીં જ-તેને તો જેમ અનગ ગમમાં રાખણી કહી છે તેમ આપણે સસા ગમમાં રાખણી કહેવી કહો-હવે એ સ્ત્રીને માથે આટલા ધર્મ છે તો સ્ત્રીના ધણી પુરુષના કેટલા ધર્મ હોવા જોઈએ ? જે પુરુષને આટલું શ્રીનું કામ આવડે નહિ તે સ્ત્રી કરતા પણ નપાટ ન નાલાયક સ્ત્રી અને પુરુષ બનેલું કામ આવડે તેને જ પુરુષને યોગ્ય ગણવો ' અને સ્ત્રી તથા પુરુષ બનેલા કામ કરી શકે એવો બનાવવો એ તદ્દમાર્ શિક્ષણનું કામ આ પ્રમાણે મધરાજ વિદ્યાચતુરને કહે છે અલબત્ત આ વ્યવહારદૃષ્ટિમાં અને આગળ જતાવેય પાન્યાર્થિક દૃષ્ટિમાં કેટલોક ભેદ છે પરંતુ આ બંને દૃષ્ટિથી હેતુ વિચારવાનો છે એ દૃષ્ટિ વડે જ જેમ આપણે દસ્ય જગતને સમર્પણ જોઈ શકીએ છીએ તેમ વ્યવહારની ને પરમાર્થની એમ મે દૃષ્ટિ વડે જ આપણે લોકકલ્યાણુત્તમક ને આત્મકલ્યાણુત્તમક જીવન ગાળી શકીએ છીએ એ બે દૃષ્ટિમાંથી એકાદ દૃષ્ટિને આપણે ખોઈ બેસીએ કે પ્રાપ્ત ન કરીએ તો આપણી જીવનશક્તિ અર્ધા ઓછી થઈ જાય છે માટે

આપણે આ બંને ભેદની ચાળવણી કરી બનેલુ તાત્વ સમાઈ જાય તેવો હેતુ ધડવેા જોઈએ છે. આપણા હાથમાં સોપાયલા બાળકો વ્યવહારમાં તદ્દન અનભિર રહે એ પણ ઇષ્ટ નથી, તેમ કેવળ વ્યવહાર કુશળ નીવડી સંસારના ક્રીડા જતી જઈ પોતાનુ પારપૌકિક કલ્યાણુ સાધવાને તદ્દન અશક્ત રહે એ પણ ઇષ્ટ નથી. તેનામાં યજ્ઞસામર્થ્ય આવલુ જોઈએ અને એ યજ્ઞસામર્થ્યના બળથી જાતે રગાયા વિના સસાગના સર્વ રગ જોઈ શકે તેવી—અલેખ રસના સ્સભોગીજી, જેવી—અપવાનુ વૃત્તિ તેની થવી જોઈએ.

રૂપવિચાર.

વસ્તુકારણુ ને હેતુકારણુના વિચાર પછી રૂપકારણુનો વિચાર કમરા પ્રાપ્ત થાય છે હેતુ પાર પાડે તેવી વસ્તુની પ્રકૃતિને અનુસરતી જો યોજના તે રૂપકારણુ, ને તે સંબંધેના વિચારો તે રૂપવિચાર કહેવાય બાળકના શક્તિવિકાસને માટે તેની પાસે કઈ કઈ વસ્તુઓ ને ક્રિયાઓ મૂકવી, કેવા રૂપમાં મૂકવી, કયા કયા વિષયો બાળકની કઈ કઈ વયને યોગ્ય છે, કઈ વયે તે વિષયોની કેટલી મર્યાદા રાખવી, કયા હેતુથી તે વિષયોની યોજના કરવી આ સર્વોને વિચાર રૂપવિચારમાં આવી શકે સામાન્યતઃ શાળાઓની સાથે સંકળાયલાઓને જ આ સંબંધે વિચાર કરવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે. અને ગોવર્દનગમ બાઈને શાળા સાથે સીધા પ્રસંગો પડ્યા નથી તેથી તેમની પામંથી રૂપ યોજના વિષેના કઈ વિચારો આપણને સ્વાભાવિક રીતે મળી શકે નહિ. તેમ નવલકથામાં પણ શાળાના ધોરણને લગતી મર્યાદા વ્યવહાર ન મળે તે પણ દેખીતુ છે છતાં આપણે ગોવર્દનરામ બાઈના રૂપવિચારો મેળવવા ભાઅશાળી થયા છીએ કેમકે તેમણે પોતાની પ્રિય પુત્રી લીલાવતીના શિક્ષણુ વિષયે અમુક વિચાર ને નિર્ણયો કર્યા હતા. તે વિચારો ને નિર્ણયોમાં આપણી શાળાના ધોરણોનો કઈક ઉત્કૃષ્ટ વિચાર સમાયેલો છે.

પ્રાથમિક કે ઉચ્ચ શિક્ષણુમાં જુદા જુદા વિષયો શા હેતુથી યોજવાની જરૂર છે તે બતાવતાં તેઓ કહે છે કે—“ x x પરતુ સાહિત્યભોધનુ મહાદ્રણ એ છે કે ઉત્કૃષ્ટ સરકા રાથી સહુદયનું હૃદય બચઈ જાય અને હુદ્ર વાસનાઓને ધક્કેલી પાડી ઉચ્ચ રસિકતા જીવ નમાં સાંપ્રાપ્ત્ય પામે x x સાહિત્યને ઉચ્ચ ઉપયોગ જીવનની ઉત્કૃષ્ટ વાસનાઓને અને ઉદાત્ત રસને સરકારવામાં છે, તેા બુદ્ધિરૂપ વેદીને મ્હડવાને અને ટકવાને માટે શાસ્ત્રરૂપ મહાદ્ર-ક્ષોની આવશ્યકતા છે બુદ્ધિને શુદ્ધ ને પરમ વ્યાયામ સંક્રાન્ત આપે છે એવો અન્ય શાસ્ત્ર આપી શકતું નથી આ વ્યાયામ ‘સર્વતોમદ્’ જેવા કાવ્ય પ્રબંધ પેઠે બુદ્ધિના સર્વ અંગને સર્વ પાસથી સંપ્રાપ્ત કરે છે, વ્યવહારમાં તેમ અન્યત્ર જ્ઞાનાજ્ઞાનના સત્તાસત્ત્વની પરીક્ષા કરતા શીખવે છે અને વસ્તુઓના લાઘવ ગૌરવની તુલના કરવાનો અભ્યાસ કરાવે છે x x જો બુદ્ધિના વ્યાયામ માટે આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે તેા બુદ્ધિના સનાતન અળ રૂપે આપણા દેશમાં આત્મિક વિષયના શાસ્ત્ર ગણાતા આખ્યા છે એ ગણના અતિ યોગ્ય છે. એ શાસ્ત્રથી હૃદયને એવુ કવચ મળે છે કે સસાગના ધા તેને ભેદવાને પામતા નથી અને આવી રીતે ઔદિક લાભ અને અન્ય રીતે પારમાર્થિક લાભ આપણને આપવાને માટે આપણા મનિષિ મુનિઓએ પોતાની

આર્ય પ્રજાને આ શાસ્ત્રો રૂપ અક્ષય દાયકામાં-વારસો-મૂકેલો છે. x x જેવી રીતે પગે ચાલનાર મનુષ્યના હાથના ચલનથી તેના પગની ગતિને અદૃષ્ટ આશ્રય મળે છે તેવી નીતિ ન્યાય-શાસ્ત્રના સંસ્કારથી ધ્વિર શોધનમાં સૂક્ષ્મ પ્રકારે શક્તિ અને ગતિ વધે છે, અને કેવળ તર્ક જેમ પાંગળો છે, તેમ કેવળ શ્રદ્ધા અન્ધ છે, તે બેના સમાગમનો લાભ આ ગદન સંસારમાં પામવાને માટે આ બે શાસ્ત્રો (ન્યાય અને વેદાંત) ના સમાગમની આવશ્યકતા છે.

આ પ્રમાણે સાહિત્ય ને શાસ્ત્રના ઉદ્દેશો બતાવી તેઓ ઇતિહાસ ને ભૂગોળના હેતુઓ સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે-“ x x આપણામાં કહેવત છે કે ‘જન્માથી જોયું બહુ’-તેમાં માત્ર મનુષ્યની નિરર્થક જીતાસાની સ્તુતિ નથી. પણ સંસારીઓની કેલવણીનું એક જીવું તત્ત્વ સમાવસું છે. x x પ્રવાસે નીકળેલાં સ્ત્રી પુરુષ ઘરકુકડી પુરુષો કરતાં વધારે અનુભવી, વધારે ચકોર, વધારે ઉદાર અને વધારે ક્ષમાશીલ હોય છે. અજેન કવિ રોક્ષપિયરતું ‘ ઘરખૂણે બરાઈ રહેનાર યુવકોની બુદ્ધિયો સદા ઘર ખૂણ્યા જ હોય છે ’ આ વાક્ય પણ પ્રવાસ કરી આવેલાં સ્ત્રી પુરુષોના આવા બુદ્ધિ વિકાસને અને ગુણવિકાસને જ ઉદ્દેશીને કહેલું છે. x x આપણામાં શ્લોકો છે કે-

યસ્તુ સંચરતે દેશાન્ યસ્તુ સેવેન પણિટાન્

તસ્ય વિસ્તારિતા બુદ્ધિર્નલિન્દુરિચામ્ભસિ ॥

યો ન સંચરતે દેશાન્ યો ન સેવેત પણિટાન્

તસ્ય મકુચિતા બુદ્ધિઃ ધૃતિર્નલિન્દુરિચામ્ભસિ ॥

(અર્થ.—પરદેશમાં જે સંચાર કરે છે ને પડિતોને સેવે છે તેની બુદ્ધિ પાણીમાં તેલના બિન્દુ પેડે વિસ્તાર પામે છે. ને જે તેમ કરતો નથી તેની બુદ્ધિ પાણીમાં ધીના બિન્દુ પેડે સંકુચિત થાય છે.) બીજો શ્લોક છે, ને તેમાં પ્રવાસના શુભ ગણાવ્યા છે. તે એ કે-

“ તીર્થાનામચલોકનં પરિચયઃ સર્વત્ર ચિત્તાર્જનમ્ । નાનાશ્ચર્યનિરીક્ષણં ચતુરતા બુદ્ધેઃ પ્રશસ્ત્તા ગિરઃ ” ॥ તીર્થનું અવલોકન, સર્વત્ર પરિચય, વિષય અર્જન, અનેક આશ્ચર્યોનું નિરીક્ષણ, બુદ્ધિની ચતુરતા અને પ્રશસ્ત પાણી-એવા છ શુભ પ્રવાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરના શ્લોકોમાં જે બુદ્ધિવિસ્તાર કહેલો છે તે વિસ્તારના આ શ્લોકમાં આમ છ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. x x આ બુદ્ધિવિસ્તાર જેમ પ્રવાસથી થાય છે તેમ પડિત સેવાથી ને શિક્ષણથી થાય છે. તે સમગ્રવર્તા તેઓ લખે છે કે-x x બુદ્ધિવિસ્તારનું એક સાધન જે શ્લોકમાં પ્રવાસને ગણ્યું છે તે જ શ્લોકમાં પડિતસેવાને પણ તેનું બીજું સાધન ગણ્યું છે. પડિતસેવા પડિત પુરુષના સહવાસથી થાય તેમ જ પડિતોના લેખના સહવાસથી અર્થાત્ ઉત્તમ પુસ્તકોના સહવાસથી પણ થાય. પ્રવાસથી તીર્થોનું અવલોકન પ્રાપ્ત થાય તેમ પુસ્તકસહવાસથી પણ થાય. સંસ્કૃતમાં ‘તીર્થ’ શબ્દના અર્થમાં જેવી રીતે પવિત્ર અને સુદર પ્રદેશોના સમાસ થાય છે તેવી જ રીતે એ શબ્દમાં વિદ્યાન અને સાધુ મહાત્માઓના પણ સમાસ થાય છે. કુકુ-મ્બના વડીલોને આપણે તીર્થ રૂપ કહીએ છીએ. તેમ લોકના અને દેશના વડીલો પણ આવી જ રીતે તીર્થ રૂપ જ છે. આવાં જ તેમ ચેતન ઉચ્ચ તીર્થોનું અવલોકન જેવી રીતે પ્ર-

વાસથી કરાય છે તેવી જ રીતે જૂગોલ્લવિધા અને પ્રવાસ વર્ણનના તેમ પદાર્થશાસ્ત્રના અંધ જડ તીર્થોનાં અવલોકન કરાવે છે. તો ઇતિહાસ અને જીવનકથાઓ વગેરે ચેતન તીર્થોનાં દર્શન કરાવે છે. $x \times$ તીર્થોનું અવલોકન તે સહવસ્તુનું તેમ સત્ પુરુષોનું જ અવલોકન છે. તે અવલોકન માત્રથી જ મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે. તેવા પદાર્થોનું અને પુરુષોનું મુણુ શ્રવણ અને કીર્તન તે તેમનું એક પ્રકારે અવલોકન જ છે. અને તે અંધધારા મળી શકે છે.

પ્રવાસમાં તીર્થોનું અવલોકન શોધવાનું છે તો સારા નરસા અન્ય પદાર્થોના અને મનુષ્યોના પરિચય પણ કંઈ થાય છે. અને તેનાંથી મનુષ્ય ભણેલો હોય તો ગણેલો પણ થાય છે. $x \times$ પ્રવાસથી જે 'સર્વત્ર પરિચય' રૂપ લાભ દર્શાવ્યો છે તે $x \times$ (શિક્ષણ માટે) અનેક દેશીય પુસ્તક ગાનદારા આમ ઉચિત મળ્યાયલો છે.

આ પ્રમાણે બુદ્ધિવિસ્તારનાં બે લક્ષણ-તીર્થનું અવલોકન ને સર્વત્ર પરિચય જેમ પ્રવાસથી તેમ પુસ્તકસહવાસથી પ્રાપ્ત થાય છે તે અત્યાવી આજ ન્યાયે અન્ય લક્ષણો પણ પુસ્તક સહવાસથી પ્રાપ્ત કરી શકાય ને કરાવી શકાય એમ તેઓ સૂચવે છે. હવે આપણે વધારે આગળ ન વધતાં તેમણે દર્શાવેલા ઉદેશો વિશે તથા તે ઉદેશો પાર પાડવાને વિષય-યોજના કૃતલી ને કેવા રૂપમાં કરવી તે વિષે જરા સ્વતંત્ર વિચાર કરીએ. હમણાં આપણા શિક્ષકો સાહિત્યના, શાસ્ત્રના અને ઇતિહાસ જૂગોળના વિષયો શીખવે છે ખરા; પરંતુ તે કોઈ પણ ઉચ્ચ ઉદેશ લક્ષ્યમાં રાખ્યા વિના જ ગોઠરીઆ પ્રવાહની પેઠે હકાયાં જાય છે. ઉદેશ જો હોય તો શકત એટલો જ કે 'બાલકોને પરીક્ષામાં પાસ કરાવવાં. હૃદયની ઉત્કૃષ્ટ બાવનાઓને અને ઉચ્ચ રસિકતાને પોષે એવી રીતે સાહિત્યશિક્ષણ આપવાને બદલે હમણાં શકત તેમાંના અધરા શબ્દોના પર્યાય લેવામાં જ તે શિક્ષણની સમાપ્તિ થાય છે. એક તો ચાલુ જ માનાને પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રની મોહિની લાગેલી છે. અને તેથી શિક્ષણની પરિપાટીમાં પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રના વિષયોને પ્રધાન રચાને ગોઠવી સાહિત્યને ઉતારી પાડવામાં આવ્યું છે. ન્યારે બીજી બાબતથી આપણા શિક્ષકો સાહિત્યથી તદ્દન અનબિરત જ છે. સાહિત્ય એ શું છે? અને તેને મનુષ્યના આરિઅર્થધારણ સાથે કેટલો સંબંધ છે? તેની કરી ખબર તેમને નથી એમ કહેવામાં કંઈ અતિશયોક્તિ થતી નથી. આથી જ હાલનું સાહિત્યશિક્ષણ તદ્દન ઉતરતી સ્થિતિમાં ગળડી પડ્યું છે. ને તેનો ઉચ્ચ ઉદેશ નિષ્ફળ જાય છે. પ્રાયગિક ને માધ્યમિક શિક્ષણમાં શાસ્ત્ર ને સાહિત્ય એ બેમાંથી કોની પઢવી મુખ્ય ને કોની ગૌણ હોવી જોઈએ એ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે.

“એક તરફથી શાસ્ત્ર (Science) ના હિમાયતીઓ કહે છે કે દુનિયામાં ચોતરફ શાસ્ત્રના વિજયસ્તંભો દેખાય છે, ને આધુનિક સમયમાં શાસ્ત્ર વગર ચાલે તેમ નથી. સારે બીજી તરફથી બાપા ને સાહિત્યના હિમાયતીઓ કહે છે કે દુનિયામાં મ્હોટા મ્હોટા કવિઓ, શિલ્પકો, વીરો, ગન્યનિયામકો અને ધર્માચાર્યો શાસ્ત્ર વગરના શિક્ષણથી પણ ચર્ધ શક્યા છે.”

“ખરી વાત એ છે કે એક તરફ શાસ્ત્રથી સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની, કાર્યનાં કારણો તપાસવાની ને વ્યવસ્થિત વિચાર કરવાની એવી કેલવણી મળે છે, કે કોઈ પણ અભ્યાસક્રમમાં

તેના વગર અપૂર્ણતા રહેવાનો સંભવ છે; સારે ખીજ તરફ મનુષ્ય જીવન સંબંધી બધા મહત્વના વિચારો સાહિત્યથી જ મળી શકે છે, અને સદ્ગુણ તથા હાપણ તેમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. સાહિત્ય પ્રદેશ સંકુચિત છે, અને તે અમુક શક્તિયોને જ કેળવે છે; બાપા અને સાહિત્યનો પ્રદેશ સાર્વત્રિક છે અને તે સમગ્ર મનુષ્યને કેળવે છે. જડ પ્રકૃતિ સંબંધી બધું જ્ઞાન શાસ્ત્રમાંથી મળે છે, પણ ચેતન અથવા મનુષ્યની પ્રકૃતિનું ખરું જ્ઞાન સાહિત્યમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. બેશક દરેક દેશમાં સાહ્ય અને ધર્માઓની કેમવણી આવશ્યક છે, અને આપણા જેવા દેશના તો અસ્તિત્વનો પણ ધણે અંશે કળાઓ ને આધાર ઉપર જ આધાર છે. પણ જીવન સાથેક હોય તો જ તે ધૃષ્ટ છે; અને મનુષ્યત્વ રહે તો જ યાત્રિક પ્રવૃત્તિયો હિતકર છે. કેઈ પણ મનુષ્ય ગર્ભશાસ્ત્રનું એકાદ પાત્ર વાંચે અને ન સમજે, તો મનુષ્ય તરીકે તે ઉતરતો થતો નથી, અને સમજે તો ઉચ્ચતર થતો નથી; પણ જો તે સરસ્વતી-ચંદ્રમાંથી એકાદ (સરલ) પ્રસંગ વાંચે અને ન સમજે, તો મનુષ્ય તરીકે તે બેશક ઉતરતો છે અને સમજે તો બેશક ઉચ્ચતર છે. કેઈ પણ માણસ આખી જીંદગી ગર્ભશાસ્ત્રમાં ગાળે અને ખીજું કશું ન વાંચે, તો ૭૦ વર્ષની વયે પણ તે બાળક જ રહે; બાપાના અભ્યાસીનું તેવું પરિણામ આવવાનો કદાપિ સંભવ નથી. બાપા જ દેશનાં બધાં માણસોને અને વર્તમાનને જીતની તથા ભવિષ્યની સાથે સંબંધ કરે છે. બાપાથી બધી શક્તિયો કેળવી શકાય છે. બાપાની વૃદ્ધિ એ વિચારની વૃદ્ધિ છે. બાપાથી બાળકો યોગ્ય રીતે કેળવાય નહિ તો દોષ બાપાનો નહિ પણ શિક્ષકોનો મનજવે. દુકામાં સામાન્ય શાળાઓમાં અભ્યાસક્રમની અંદર બાપાનું જ પ્રાધાન્ય રહેતું જોઈએ; સાહ્ય આવે તે ઉચિત છે પણ તેની પદવી સર્વથા ગૌણ રહેવી જોઈએ.”

પરંતુ સાહિત્યનો જે ઉચ્ચ ઉદ્દેશ ગોવર્દનરામ ભાઈએ બતાવ્યો છે, તે જૂદાની જેને કિમત છે તે જ શ્રીમુત મણીશંકર રત્નજીના આ વિચારોને એટલે કે-પ્રાથમિક શિક્ષણમાં શાસ્ત્રની પદવી ગૌણ હોવી જોઈએ તે-કયુલી શક્યે. સાહિત્યની જેને કિમત નથી કે તેનું જેને ભાન નથી તેને માટે આ વિચારો નકામા જેવા છે. કેલવણીનો ઉદ્દેશ સામાન્ય છે, વિશેષ નથી. બાળકને મનુષ્ય બનાવવો ને તેથી તેની સમગ્ર શક્તિયોને કેળવવી એ તેનું લક્ષ્ય છે. અને તે કામ સાહિત્યથી જ પાર પડે છે. સાહિત્ય એ જીવિને કસરત આપવાનું ધણું ખુબીદાર સાધન છે, અને સામ્ય, યથાર્થતા તથા સ્પષ્ટતા કે જે ગુણો બધી રિયલિતા મનુષ્યોને જીવનના બધા પ્રસંગોમાં ઉપયોગી છે તે પ્રાપ્ત કરવાનો પણ સાહિત્ય જ સર્વથી નિશ્ચિત ને સુગમ માર્ગ છે. મનોહર પદ્માલિત્ય, વીરત્વના પ્રસંગો, જીદા જીદા લોકોનાં વર્ણનો, સ્પષ્ટતા ને સરલતા, ધાર્મિકતા ને, હાપણ, કાયદા ને વ્યવસ્થા પર પ્રીતિ, મહાત્માઓ તરફનો પૂજ્યભાવ-આ બધું આપણને સાહિત્યમાંથી જ મળે છે. બ્યક્તિનીતિ, રાજ્યનીતિ, ને મર્દાની રીતભાત તે જ શીખવે છે. સ્વરચ ને સ્વાધીન દુનિયાનો તેનાથી જ પરિચય થાય છે. પૂજ્યભાવ ને અનુકરણને માટે પુરુષત્વ ને સ્ત્રીત્વના ભવ્ય આદર્શ તે જ મૂર્તિમાન કરી શકે છે. દેવ ને મનુષ્ય પ્રતિના કર્તવ્યની ભાવના તે જ ખરી કરાવી શકે છે. એક કવિ પાસેથી રાજકીય ને સાંસારિક હાપણ મળે છે તો ખીજા પાસેથી નીચતા, નિર્બળતા, અન્યાય અને જીલમ તરફનો યોગ્ય તિરસ્કાર વારસામાં મળે છે, એક તરફથી કામળ વૃત્તિને પ્રદર્શિત

કરવાની યોગ્ય બાબા શીખાય છે તો બીજી તરફથી માહિત્ય ને સૌધર્મનું રહસ્ય જાણવાની શક્તિ મળે છે. આરિત્યબધારણુમાં સાહિત્ય કેવી સચોટ અસર કરે છે તે સબધે ડી ક્વિન્સીના વિચારો ખરેખર મનન કરવા યોગ્ય છે. 'પેરેગ્રાઈઝ લૉસ્ટ' પરથી ત્હમે શુ શીખો છો ? કશું નહિ. પાક (શાસ્ત્ર ?) ની ચોપડી પરથી શુ શીખો છો ? દરેક પાનામાં કંઈક નવું, કંઈક પહેલાં નહિ જાણુતા હતા તેવું પણ તેટલા માટે ત્હમે શુ પાકની ચોપડીને સ્વર્ગીય કાન્યથી ઉચ્ચતર મૂક્યો ? મિન્ટન પાસેથી ત્હમને જ્ઞાન મળતું નથી. જ્ઞાનના કોટયવધિ અંશ પણ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર જ રાખનારી પદ્ધતિયો છે. મિન્ટન પાસેથી ત્હમને જે મળે છે તે તો શક્તિ છે, એટલે કે અપરિમિતની સાથે સબધ કરવાની ત્હમાત્મા જે યોગ્યતા નહીં છે, તે એથી વિસ્તાર પામે છે. શક્તિની દરેક પકિત પાછલી પકિત કરતા ઉચ્ચતર છે તે પૃથ્વીથી સ્વર્ગ પર જવાની નીસરણી છે. જ્ઞાનની બધી પકિતયો ત્હમને એક જ સપાટીપર દોરી જાય છે પણ પૃથ્વી પરની ત્હમારી મૂળ રિયતિથી એક કૂટ પણ ઉચ્ચતર કરી શક્તી નથી શક્તિની પહેલી પકિતથી જ ઉઠે જવાની શરૂઆત થાય છે. તેમા સ્હહતાં સ્હહતાં એવા પ્રદેશ પા પહોચાય છે કે જ્યાં હુનિયા મહામરતી પણ નથી'

માહિત્યનો આવો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ અને તેની આવી પ્રમુખ શક્તિનું જ્ઞાન થયા પછી આ પછી હાવની માહિત્ય શિશુઓની રિયતિ જેતા ખરેખર ઘણો જ ખેડ થાય છે. ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં નહિ રહેનાથી કેવા માગ પરિણામ આવે છે તે આપણી હાનની રિયતિ કહી બતાવે છે સાહિત્યના વિષયપ્રદેશમાં બાળકોને આકર્ષેલી વખતે ઉપયા ઉદ્દેશો ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે. જે તે ઉદ્દેશો શિક્ષકના લક્ષ્યમાં હશે તો બાલકોની ક્રીડા માટે સાહિત્યક્ષેત્ર કેવા સ્વરૂપમાં તૈયાર કરવું તે સહજ સમજી શકાશે

હવે શાસ્ત્રના વિષય પા આવીએ ગોવર્દન બાઇએ વેદાત શાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્રના ઉદ્દેશો ઉપર કલા પ્રમાણે બતાવ્યા છે પણ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં વેદાત કે તર્કને કશું સ્થાન નથી જેથી તેના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશોનો વિચાર અને આવશ્યક નથી શાસ્ત્રનો સામાન્ય ઉદ્દેશ તેઓ બુદ્ધિની સંસ્કૃતિ કરવાનો ગણાવે છે. અને જડ સૃષ્ટિ સબધે જ્ઞાન આપતા પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રના ઉદ્દેશને તેઓ પ્રવાસના ઉદ્દેશની સાથે મૂકે છે વળી પ્રાકૃતિક શાસ્ત્ર હાગ પ્રવાસની પેઠે પ્રકૃતિનું અવલોકન, સર્વત્ર પરિચય, વિજ્ઞાનન, અનેક આશ્ચર્યોનું નિરીક્ષણ, બુદ્ધિની ચતુરતા ને પ્રશસ્ત વાણી એ જ પ્રકારના લાભો વત્તે એણે અંશે પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ તેઓ કહે છે પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રથી આ લાભો પ્રાપ્ત કેમ કરી શકાય તેને જે વિચાર કરવામાં આવે તો પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રનું શિક્ષણ કયે પ્રકારે આપવું તે એકદમ સ્પષ્ટ થઈ જાય તેમ છે. નિશાળના ઓરડામાં બેઠા બેઠા ફક્ત ચોપડીના ચપ્પોની જ વાગધારા ચલાવવામાં આવે તો તેથી કઈ બાળકોને પ્રકૃતિનું અવલોકન પ્રાપ્ત થતું નથી, તે પ્રાપ્ત કરાવવાને તો બાળકોને પ્રકૃતિ સાથે મૈત્રી કરાવવી જોઈએ સર્વત્ર પરિચય પ્રાપ્ત કરાવવાને તો બાળકોને પ્રકૃતિના પરિચિત કરવા જોઈએ. વિજ્ઞાનનની શક્તિ બાળકમાં ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે તો તેને પ્રકૃતિના અણુએ અણુનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન આપવું જોઈએ તથા પ્રકૃતિ ને કરાનો પ્રલક્ષ સબધ બતાવવો જોઈએ બુદ્ધિની ચતુરતા પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે તો પ્રકૃતિમાં જનના બનાવોના કાર્યકારણો બાળકોને હસ્તામય કરવા થવા જોઈએ, અને પ્રશસ્ત વાણી પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે તો તેની વિચારમાળા સ્પષ્ટ ને

વિશાળ ચવી જોઈએ આ બધું ફક્ત શાસ્ત્રિક શિક્ષણથી પ્રાપ્ત થવાનું નથી પણ પ્રકૃતિનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરાવવાથી જ થાય તેમ છે જો ઉદેશ લક્ષ્યમા હોય તો જ આવા શક્તિ-પ્રયોગ યોજવાનું સહે છે નહિ તો હાવની પેડે પ્રાકૃતિક શાસ્ત્ર પ્રાકૃતિક મનીને શાસ્ત્રિક બની જાય છે અને બાગકે પ્રકૃતિનું નહિ પણ શસ્ત્ર જ પુસ્તકીઆ જ્ઞાન મેળવે છે અને તેથી તેની બુદ્ધિ રૂપી વેધીને અવનબન મળવાને બદલે શબ્દના અસ્પષ્ટ ને અમલ ભારમા જ તે વેધી કચડાઈ જાય છે કીડીને લાડવો ખવડાવવો હોય તો તે લાડવાનો ભૂકો કરી આસપાસ વેરી દઈએ, એટલે કીડીઓ યથાશક્તિ તે ખાય છે પણ તેમ કંવાને બદને આખો લાડવો જ કીડી પર મૂકી દેવામા આવે તો તેના ભારમા દબાઈને કીડી મરી જાય છે હાવનું શાસ્ત્રનું શિક્ષણ કીડી પર લાડવો મૂકવાના જેવી રીતનું છે અને તેથી તેની બુદ્ધિવેતની વિકાસને અવનબન આપવાનો શાસ્ત્રશિક્ષણનો હેતુ ના થાય છે

તેમ જ તીર્થોવનોકનાદિ બુદ્ધિવિકાસ કરાવવાના ભગોળના ઉચ્ચ ઉદ્દેશને ત્યજી દઈ ફક્ત ગામેના ને નદીઓના નામો જોખાવવામા તથા તે નકશામા ખતાવવામા જ ભૂગોળના શિક્ષણની સફલતા હાનનો શિક્ષક વર્ગ માની ખેડો છે દુનિયામા કુદરતની અજાયબીઓ શી છે ? તેમ હસ્તકૃત અજાયબીઓ કઈ કઈ છે ? સર્વના ભય ઉપતા જ દિમસેનો દેવા દિવ્ય અરૂપ ધાન્ય કરતા હશે ? ઉત્તર ને દક્ષિણ ધ્રુવ પ્રદેશના છ છ માસના દિવસ રાત્રિના સ્વરૂપ કેના હશે ? કુદરત મનુષ્યોના જીવન પર કેવી અસર કરતી હશે ? ઇતિહાસ દેશની ઉત્પત્તિમા કેટલે અશે કુદરત સહાયક છે ? પૃથ્વીના ને સમુદ્રના પેટા થાથી ભરેના છે ? દુનિયામા આપણી સાસારિક, રાજકીય કે આધ્યાત્મિક સ્થિતિની કઈ પદવી છે ? દેશ દેશની રહેણી કળણી, આચાર વિચાર, રાજ્ય, ધર્મ, ભાષા આદિની વિવિધતા કેવી હશે ? આદિ અનેક સર્વેમ પરિચયની, ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના શક્તિની, વિશાળ બુદ્ધિચાતુર્યની, સહલક્ષ્યતાની અને જ્ઞાનની બબોનોથી આપણા ભૂગોળના શિક્ષણમાં પસાર થવના વિદ્યાર્થીઓ તન અજ્ઞાન જ હશે અને કદાચ આપણા શિક્ષકમંડળનો મોટો ભાગ પણ આ સંબંધે અજ્ઞાન જ નીકળશે

ઇતિહાસ અને જીવનકથાઓને ચેતન તીર્થોની યાત્રા સમાન શ્રીયુત ગણે છે ચેતન તીર્થો-મહાત્માઓનો પરિચય જેમ આપણને મસિદ્દ કરી દિવ્ય સ્થાન પર મૂકી દે છે તેમ ઇતિહાસમાના મહાન પાત્રોનો પરિચય પણ અહલુત અસર કરે છે ઇતિહાસમાથી અનુકરણ કરવાનું, જાણવાનું, ઉચ્ચ સરકારોને ઉદીક્ષ કરવાનું, સદસત્વો વિવેક કરવાનું ને હૃદયને ભરી દેવાનું બહુ બહુ મળે છે સસારના પ્રપચોનું, ધર્મના વિજયનું, અધર્મના પરાજયનું, ઉચ્ચતાનું, નીચતાનું, ને વિધિની અકનિત ગતિનું જેટલું જ્ઞાન ઇતિહાસમાથી મળે છે તેટલું અન્ય વિષયોના સહવાસથી મળી શકતું નથી અન્ય વિષયોની માફક આ વિષયની પણ વર્તમાન સ્થિતિ ખેદપ્રદ છે સાવવારી ગોખી જવામા, બનાવોના નામ કડકપટ મહોએ કહી જવામા, કે રાજ્યોના નામની નામાવધી ટપોટપ ગોઠવી આપવામા ઇતિહાસની સરનતા આવી રહી છે સંસારની ગંગામુખિ પર આવી અનેક પ્રકારે રમતા, પોતાની પ્રકૃતિના પરિણામો પામતા, પોતાની ઉચ્ચ નીચ માનસિક મંપત્તિના પ્રવાહમા દુનિયાને રમતા, જનસ માજને વશ કરી પોતાની પાછળ દોડાવતા અને પાછળ માગીમા માગી ઘઈ મળી જતા ને

ફક્ત નામકથા-ગુણકથા અવશેષમાં મૂકી જતાં પાત્રો આપણા જેવાં જ ચેતનવાળાં માણસો છે એમ ઇતિહાસ બહુનારાઓનાં તથા બહુવનારાઓના મનમાં ભાગ્યે જ આવ્યું હશે. અનેક પ્રપંચોના જળરજસ્ત ધા વાગવા છતાં અતે સત્ય જ જ્ય પામે છે એ પ્રત્યક્ષ કરી તેમાંથી યોગક્રોએ જ બોધ લીધો હશે. પાપ ને પાપદ્રમાઓના પંજામાં સપડાયલાં નિર્દોષીઓનાં દુઃખ વાંચીને ક્રોધકે જ આંસુ નીગાળ્યાં હશે, અને પોતાની સ્વાર્થાધિક્ષતાને વશ થઈ આખા દેશને પાયમાલ કરી મૂકતાં પાત્રોની નીચતા પર વિરલાઓએ જ પોતાની આંખ કંરડી કરી હશે. જ્યાં સુધી મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનું નામ સાંભળી આપણું હૃદય અપૂર્વ શાંતિ ભોગવે નહિ, જ્યાં સુધી શ્રીમત્ શંકરાચાર્યનું નામ સાંભળતાં જ હૃદય આશ્ચર્યચકિત થાય નહિ, જ્યાં સુધી ગિરનારના શિખર પર ઉભા રહેતાં આપણા હૃદયને પવિત્રતા ન્દવડાવે નહિ, જ્યાં સુધી કુરુક્ષેત્રમાં ઉભા રહેતાં આપણું હૃદય ખેદમાં ઉડુ ઉતરી જાય નહિ, જ્યાં સુધી લોડ રિપનનું નામ સાંભળતાં આપણે જાણે ઉપકારવૃદ્ધિમાં નહાતા હોઈએ એવું થાય નહિ, જ્યાં સુધી શિવાજી કે પ્રતાપની છબિ જોતાં જ આપણું રોમ વીરતાથી ખડાં થાય નહિ, જ્યાં સુધી નાદિર ને તૈમુરનાં નામ આપણને ક્રોધ અને તિરસ્કાન્ધી કંપાવે નહિ, કે જ્યાં સુધી આપણી દીન દેશમેયની દરિદ્રતા જોતાં આંખ સજળ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણું ઇતિહાસનું શિક્ષણ તદ્દન બ્યર્થ છે, અને આપણે આપણો તથા શીખવનારે પોતાનો કાળ નકામો જ ગુમાવ્યો છે એમ જાણવું. પ્લાસીનું યુદ્ધ કઈ સાલમાં થયું હતું? રંગુબેટીંગ એકટમાં કઈ કઈ કલમો છે? શાહજહાનને કેટલાં દીકરા હતા? ને મારા કઈ સાલમાં મરી ગયો? એટલું જ જાણવું તે કઈ ઇતિહાસ નથી, તે ચેતન તીર્થયાત્રા નથી, તેને હૃદય, મન કે કશાની સાથે સંબંધ નથી, આપણા સ્વભાવની સંસ્કૃતિમાં તે બાબત અનુપયોગી છે ને આપણા આરિત્યખંધારણમાં તે બાબતે સદાય આપે તેમ નથી. ઇતિહાસ એ આરિત્યખંધારણમાં કેટલો મહત્વનો છે ને તેની વશીકારક ને હૃદયને ઉચ્ચ કરનારી શક્તિ કેટલી અપૂર્વ છે તે ગોવર્દનચમભાઈ પરિપૂર્ણ રીતે જાણતા હતા. તેની સાળીતી માટે નીચકું દર્શાવે જ બસ થશે. ‘સને ૧૯૦૬ માં તેમના ચિ. રમણીયરામ પ્રીવી-અસની પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થયા. ત્યા બાદ બે ત્રણ દિવસ પછી તેમની પવિત્ર કિન્તુ દુઃખ-દાયક શમ્યા પાસે ગ્રીસ દેશને લગતાં એકાદ બે પુસ્તકો લઈ તે બેઠા હતા. થોડી વારે તેમના તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી ધીમેથી પણ મધુર કંઠે શ્રીયુતે પ્રશ્ન કર્યો કે ‘રમણીય, એ કયું પુસ્તક છે?’ રમણીયરામે જવાબ આપ્યો કે ગ્રીસ હીસ્ટરીની સાથે મ્હેં વાંચવા પસંદ કરેલું પુસ્તક ‘Social life in Greece’. આ ઉત્તરથી તેઓ કંઈક આનંદ પામ્યાને હર્ષાશ્રુથી સ્મિત વદને વધા કે Well, Ramanija, I wanted you fail—પુત્ર પણ આશ્ચર્યચકિત થયો ને પૂછ્યું: મ્હોટા કાકા! પુત્રની નિષ્ફળતાય તેને તથા તેના વડીલને સામાન્ય રીતે ગ્લાનિ થાય ત્યારે તમે આનંદ પામો છો તેનું શું કારણ? ઉત્તર મળ્યો કે ‘for, now you shall learn how great were the Greeks. There you shall learn the spirit of true patriotism’ પ્રીવીઅસની પરીક્ષામાં એક વરસે રોમનો ને એક વરસે ગ્રીસનો ઇતિહાસ શીખવાય છે. ગ્રીસનાં પાત્રોમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આરિત્યનો રંગ દોષી રંગો છે તેવો અન્યત્ર નથી. રમણીયરામે પહેલી પરીક્ષા રોમન હીસ્ટરીની આપી હતી. જો તેમાં તે પાસ થઈને આગળ વધ્યા હોત તો તેને ગ્રીસનો ઇતિહાસ વાંચવાની ફરજ ન પડત. અને

શ્રીસના ઇતિહાસનો સહવાસ આમ તેને ઝોછો થાય તો તેટલે અંશે તેના પર પ્રબળ પવિત્ર તેજસ્વી પાત્રોની છાયા પડે નહિ. આ જ કારણથી રમણીયની નાપાસ થવાની બાબતમાં પોતાને આનંદ થયો. આ પ્રમાણે આરિશ્વળધાતુ પર અસર કરી શકે માટે ઇતિહાસના અભ્યાસ પર પોતાને નેટલો પ્રેમ હતો તેવો જ ફક્ત નામ ગોખાવી મારનારી પદ્ધતિ પર પોતાને કંટાળો હતો. નવસરામભાઈનું જીવનચરિત્ર લખતાં પોતે આ સંબંધે લખે છે કે—

“આજ પાઠશાળાઓમાંથી પણ ગણિત દુનિયાદારીમાંથી નિરૂપણી ગણી ફહાડી નખાવવાના પ્રયત્નો થાય છે. પાઠશાળામાં પણ વિષયો હોવાથી કિયો વિષય ફહાડી નાખવો એ પ્રશ્નને અંગે આ પ્રયત્ન ચોગ્ય હોય. પરંતુ દુનિયાદારીમાં તેમ ઇતર વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં સ્પષ્ટ એકાગ્ર ચક્રિતવાળા આગ્રહી ને સુદૃઢ મગજનો ખપ હોય તો નહાનાં બાળકોને કેળવણીના ઉમર ઉપર સહડતાં જ જુગોળનાં અર્થહીન નામો, ઇતિહાસની તારીખોના આંકડાઓ વગેરે ગોખાવી કાયર ને નિઃસત્ત્વ કરી દેનામાં કાળક્ષેપ થાય છે અને શિક્ષણ લેવા લાયક (વિષય) શિક્ષકો શીખવી શક્તા નથી તેને ટેકાણે તે પ્રસંગે વધારે ગણિતનો સ્વાદ આપવામાં આવે તો ઉપયોગી થાય.”

ઉદ્દેશ લક્ષ્ય બહાર જવાથી શિક્ષણની ઉપર કલ્પા પ્રમાણે સ્થિતિ છે. શબ્દપર્યાયમાં સાહિત્ય, પરીક્ષાના મનોભાવો બતાવેલા રસ્તા પ્રમાણે સમજ્યે કે વગર સમજ્યે છોડવામાં શાસ્ત્ર, અર્થહીન નામાવલી ગોખવામાં જુગોળ, ને સાત્તવાગી પાઠે કરવામાં ઇતિહાસ સમાર્પ ગયો છે. સાધનોના અભાવે તથા શિક્ષણવૈદ્યની અગાને આ સ્થિતિ દૂર થઈ નથી, ને તેથી વિષયયોજનાનો હેતુ ઉઘો વળે છે. પરિણામે આમંત્રિત અતિથિનું આતિથ્ય માખાપ કરાવી શક્તાં નથી કે શિક્ષકો કરી શક્તા નથી. ઉપલા ઉદ્દેશો પાર પાડવાને માટે તો રૂપ-યોજનામાં ભારે ફેરફાર થવાની જરૂર છે. શાસ્ત્રને બદલે સાહિત્યને શ્રેષ્ઠ સ્થાન મળવું નોંધ્યે. હાત્ર બાળકોના હાથમાં સાહિત્યને નામે જે નીરમ ને બુદ્ધિ સાથે સંબંધ રાખતી બાબતો મૂકવામાં આવે છે તેને બદલે હંદયના અવિર્ભાવ-ઉત્કૃષ્ટ અવિર્ભાવનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ મૂકવાની જરૂર છે. શાસ્ત્રની પરિપાટી બાળકની મન-ચક્રિતને અનુરૂપ તે પ્રકૃતિના પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ પર ગોઠવાવી નોંધ્યે. કુદરતના સૌંદર્યના નમુના રૂપે જુગોળના પુસ્તકો થઈ અર્થશ્રેયઃકમ્પ વસ્તુઓ, ચિત્રો, ને નમુનાઓથી નિરાગળા ઝોરગચ્છા ઉભરાઈ જવા નોંધ્યે. તેમ ચેતનની ચેષ્ટા રૂપ જ ઇતિહાસ જણાવે નોંધ્યે. ઇતિહાસનાં પાત્રો બાળકની મામે જ રંગબ્રિમ પર પોતાનો વેપ બજાવતાં હોય એમ થવું નોંધ્યે. શિક્ષકો બહુશ્રુત, રસિક, ઉદાત્ત ને પ્રેમી હોવા નોંધ્યે. જે વસ્તુસ્થિતિ આવા સ્વરૂપમાં બદલાઈ જાય તો જ રૂપયોજના પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડી શકે.

(અપૂર્ણ.)

જીવાલાલ અમીચંદ પટેલ.

આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કાવ્યો

કાવ્યનું લક્ષણ શું છે, કાવ્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે, કાવ્યવાચનનું રૂપ શું છે, કાવ્યથી મનુષ્યજીવન પર શી અસર થાય છે—એ સમગ્ર વિષે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની અત્ર આવાશ્યકતા નથી. અમુક વસ્તુથી કે અમુક વૃત્તાન્તથી કવિહૃદયમાં લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે, એ લાગણી સામાન્ય માણસોના કરતાં એનામાં વધારે ભેદસાવાળી અને વધારે વેગ વાળી હોય છે, એ લાગણી છન્દોબદ્ધ વાણીના રૂપમાં સ્વાભાવિક રીતે પરિણમી પામે છે, અનુસ્તરણશક્તિ અથવા કલ્પનાશક્તિના સાધન વડે એ વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, એ કાવ્યના વાચનથી અનૌકિક આનન્દ મળે છે અને મનુષ્યના જીવનને ઉચ્ચ બનાવવાની અદ્ભુત શક્તિ એ કાવ્યમાં રહેલી હોય છે. દૃશ્ય વસ્તુના અન્તરૂપ રહેવા ઉડા તરવોનું ચિન્તન કરવામાં આવે છે તો તે ક્ષીનશુશીની શુષ્ક રીતે કરવામાં નથી આવતું, પણ વધારે સિક રીતે કરવામાં આવે છે, ખોદ આપવામાં આવે છે તો તે પાદશાળાના ગુરની કરડી દૃષ્ટિથી નહીં, પણ કાન્તાની મોહ ભરી મીઠાસથી હૃદયના ઉગળમાં રહેનાઈથી પેસી શકે એવી રીતે આપવામાં આવે છે અને પ્રકૃતિનું કે મનુજહૃદયનું અવલોકન કરવામાં આવે છે તો તે વિગ્નાનની પેઠે પૃથક્કરણ કરવાના હેતુથી નહીં, પણ એ ઉભયમાં દૂપાયેલાં સૌન્દર્યને અને સત્યને પ્રકટ કરવાના હેતુથી અત કરજીની ઊર્મિ વિના કાવ્યના નામને યોગ્ય કૃતિ થવી કેવળ અશક્ય છે.

એ અત કરજીની ઊર્મિ આત્મલક્ષી (Subjective) અને પરલક્ષી (Objective) ઉભય પ્રકારના કાવ્યમાં જરૂરની છે. આત્મલક્ષી કાવ્ય અને પરલક્ષી કાવ્ય ઉભય અતર્ભાવ પ્રેરિત જ હોય છે, પણ એકમાં તે ભાવનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે, અને બીજામાં તે દૂષાયનો રહે છે એકમાં કવિ પોતાના હૃદયના ઉભરા છટથી બહાર કઢાડે છે, બીજામાં કવિ એક ભાગ્યને જોઈ અને તેમ સમાવવામાં જ પોતાનું કૌશલ વાપરે છે એકમાં કવિ પોતાના અન્તરના અનુભવનું સ્પષ્ટ ચિત્ર આતેખે છે, બીજામાં પોતાના વિશિષ્ટ અનુભવને પ્રકટ ન કરતાં સર્વના અનુભવમાં આવી શકે એવી રીતનું વર્ણન આપે છે, એકમાં કવિના સ્વભાવની આગેરૂબ છાપ પડેલી હોય છે, બીજામાં તે છાપનું દર્શન કવિના કૌશલના પ્રમાણમાં વધારે ને વધારે મુક્કેન થતું જાય છે, એકમાં કવિનું બક્ષિત તરીકેનું ચૈતન્ય સ્વચ્છન્દ રીતે ધૂમનું નહે છે, બીજામાં એ ચૈતન્યને જોઈ અને તેમ દબાવીને પ્રકૃતિને જ-વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યને જ-પ્રવર્તવા દેવામાં આવે છે, એકમાં સંગીતકાવ્યો અથવા રાગધ્વનિ કાવ્યો (Musics) નો સમાવેશ થાય છે, બીજામાં વર્ણનો, વાર્તાઓ, વીરસ કાવ્યો અને નાટકોની ગણતરી કરવામાં આવે છે. સદ્ગત સાક્ષર શ્રી નવવસત્રમ બાઈના શબ્દો વાપરીયે તો, એક “સ્વાનુભવમિક” છે, બીજું “સર્વાનુભવસિક” છે, એકમાં વર્ણવર્થ અને શેષી નેવાનાં પ્રકૃતિવિષયક સુંદર કાવ્યો, શેક્સપિયરના પ્લેનિટો (Plenets), કાનિદાસનું મેઘદૂત, ગ. ન. સિંહરાવ ભોળાનાથના અનેક કાવ્યો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, બીજામાં કાલિદાસનું ઋગ્ સહાન, વાગ્ધીમ્નિનું રામાયણ વ્યાસજીનું મહાભારત, હોમરનું ઇલિયડ, શેક્સપિયરનાં નાટકો, કાલિદાસના ચક્રવર્તી તથા વિદ્યોત્તરશીલ, પ્રાચીન ગુજરાતી કવિ પ્રેમાનન્દની કવિતાઓ, અને અર્વાચીન કાવ્યનું “કાન્તા” નાટક પોતાનો દક્ષ સાબીત કરવા મળે છે અને માણસની મ-

ગદ્ય નથી કે તે શ્રીઓને હક આપવામાં પુરૂષ વર્ગ જેવી રીતની આનાકાની કરે છે તેવી આનાકાની એ કાવ્યોના હક વિષે કરી શકે, અથવા કરે તેમાં સંશય થાય

આત્મલક્ષી તથા પરલક્ષી એ ઉભય પ્રકારના કાવ્યોના અનેક પેટા વિભાગ છે આત્મલક્ષી કાવ્યમાં સંગીતકાવ્ય અથવા ચમત્કવિ કાવ્ય ઉત્તમ ગણાય છે એમાં એક જ બનાવ, એક જ વિચાર, એક જ લાગણીનું અસરકારક ચિત્ર આપવામાં આવ્યું હોય છે ઇંગ્રેજી સાહિત્યમાં એવા કાવ્યોનો સમૂહ પાલગ્રેવની ગોલ્ડન ટ્રેઝરીમાં થયેલો છે. પરલક્ષી કાવ્યમાં નાટકને પ્રધાન પદ આપવામાં આવે છે. એ કાવ્યો વધારે વિસ્તારવાળા હોવાથી એક અન્યમાં એનો સમૂહ થવો અશક્ય છે, તો પણ સુંદર નાટકોની અન્યાવલિ ઇંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનેનો તે તરફ પણ ધસી મોહ છે એ જાણીતું છે

એ એમાં વધારે ઉચ્ચ પદને યોગ્ય કીયુ ?—એ પ્રશ્ન હૃદયનું મથન કરનારો છે આત્મલક્ષી કવિતા એક કે પગલક્ષી એ પ્રશ્ન પૂજા હૃદય આભાસિક રીતે ૨) નરમિંદરાનના વધારે ગભીર પ્રસંગના “આનુત્તર પ્રશ્ન” ને માઠ આણીને ગણાવે છે કે

“ આ હૃદયમથન પ્રશ્નો ન કો ઉત્તર વાળે —

હા ! કોણુ એકરો આદિ સરાય મુજ ટાળે ? ”

હૃદયની એ સ્થિતિમાં કોઈ પણ રીતનો ઉત્તર મળે તો તેથી એક પ્રકારનો આનંદ અને ઉદ્ધાસ અનુભવાય છે. ૨) રમણભાઈ મહીપતગમના “ નિતા અને સાહિત્ય ” માં એનો ઉત્તર મળી આવે છે “ સર્વથી ઉત્તમ કવિ તેને આનુભવસિક આનુભવરસિક તેને કવિ એનો કવિ, સર્વોત્તમ રસિ તે લોકનો કવિ ” આનુભવ રમિટ કવિતા વિહૃદયના ઉદ્ધાણમાંથી અખખનિત રીતે નીકળી આવે છે અને તેથી વાચકના હૃદયમાં ત્વરાથી પ્રવેશ પામે છે અને ત્યાં આગળ ન જૂમીય તેવી ઠાપ પાડે છે એ કવિતાની ઉત્પત્તિ કવિના આત્માથી જ છે એથી ઉચ્છુ, સર્વાનુભવસિક કવિતામાં કવિ પોતાના સાક્ષાત્ ચૈતન્યને વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યમાં શમાવી દે છે, પોતાની વ્યક્તિ તરીકેની જીવિને સમજિની જીવિમાં હુણાની દે છે. કવિની ઇતિ જે વસ્તુનું વર્ણન આપવાનું હોય, જે પ્રમગ અતરવાનો હોય, જે જનસ્વભાવનું સ્વસ્થ સમજવવાનું હોય તેની સાથે તદ્દકાર યઈ જાય છે અને પોતાના અંગત વિચારો અને લાગણીઓને કારે મૂકીને કુદરતના અને મનુષ્યહૃદયના દૂષા બેદો ખોનવામાં, વસ્તુનું આમેદુષ્ય વર્ણન આપવામાં, વિશ્વના સુંદર સત્યો નિહાળવામાં અને પ્રકટ કરવામાં કવિ પોતાની દિવ્ય શક્તિ વાપરે છે કાલિદાસ અને શેક્સપિયરના નાટકોમાં એ શક્તિનો અદ્ભુત પ્રભાવ આપણને માલૂમ પડે છે શેક્સપિયરના નાટકોના અનેક ભાષાઓમાં તરજુમાં થયા છે, અનેક સહૃદય વાચકોએ એના ઉપર વિસ્તરથી વિવેચન કર્યા છે, કલિદાસનું સ્વસ્થ મેગવવાને માટે પણ એનાં અતિહાસિક નાટકો વાચવામાં આવ્યા છે, અને મનુષ્ય. સ્વભાવના જૂદા જૂદા પણ આમેદુષ્ય ચિત્રો જે એણે આપેલા છે તે ઉપર અનેક અન્યો લખાયા છે કાલિદાસના નાટકો પણ એવા જ ઉત્તમ છે “ કાવ્યેષુ નાટક સ્વસ્થ તત્રાપિ ચ શકુન્તલા ” એ સ્વસ્થ મત્ય અનેક સહૃદય વાચકોએ સ્વીકાર્યું છે એ એક કવિઓના આત્મલક્ષી કાવ્યો પણ ઘણાં સુંદર છે, શેક્સપિયરના ધ્વનિત અને કાલિદાસનું મેગહત હૃદયના ઉપર મજબુત અસર

કરે છે, છતાં પણ આત્મલક્ષી કાવ્યો પરલક્ષી કાવ્યો કરતાં વધારે સરસ એમ કહેવામાં કાલિદાસ અને શેક્સપિયર જેવાના નાટકોમાં અને હોમર અથવા વાલ્મીકિની વીંગસ કથાઓમાં જે અનેક સાક્ષરોને અજબ આકર્ષણ લાગ્યું છે તેઓનું અપમાન કરવા જેવું થશે.

“લોક” કોને કહેવા અને “કવિ” કોને કહેવા એ નક્કી કરવું, સાધારણ મનુષ્ય અને સહૃદય વાચકની વચ્ચેનું અન્તર માપવું, એ કામ અતિ કઠિન છે દરેક મનુષ્યમાં કવિતાના ભાવ છૂપા પણ ગહેવા હોય છે, કવિહૃદયમાંથી ધ્વનિ નીકળતા તેને અનુકૂળ પ્રતિધ્વનિ વાચક હૃદયમાંથી નીકળે છે, એ જ સત્ય હોય તો ‘લોક’ અને “સહૃદય વાચક” નો ભેદ સમજવામાં આપણી મુશ્કેલી વધે છે વર્તમાન અને શેરીના આત્મલક્ષી કાવ્યોમાં શેક્સપિયરના પરલક્ષી નાટ્ય કરતાં જેને વધારે આનન્દ મળે તે સહૃદય એમ જો માનવામાં આવે તો એ કસોટીમાંથી પમાર થતાં કોઈક જ ની જશે વર્તમાનના પૂજકો પણ એ કવિના ચૂની પડેના કાવ્યો તરફ જ દૃષ્ટિ રાખવા છતાં તે કાવ્યોને શેક્સપિયરના પ વર્ણી કાવ્યો કરતાં અદીયાનું પ આપના માગતા નથી, અને શેરી વિષે તો સાક્ષર મડળમાં ઘણો જ મતભેદ છે શેરીના એ કાવ્યના આપણા સાહિત્યમાં ઘણા અનુકૂળ થયા છે, શેરીના વિચારોએ આપણા કવિઓ ઉપર હડી અસર કરી છે, છતાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં કેટલાક તો એ ટૂલે મુખી મહે છે કે એની રૂપના કવિતાના વિષયપર વધારે પ્રમાણ નાખવાને બદલે તેને બાળો કરી નાખે છે, મતલબે પ્રવ્યક્ષિત કરવાને બદલે સત્યથી વિમુખ રહે છે, વસ્તુના અન્તરમાં ઉતરવાને બદલે વસ્તુથી દૂરના પ્રદેશમાં બઠે છે સ્વિનબર્ન જેવો શેરીનો પૂજક પણ શેક્સપિયરે પરલક્ષી કાવ્યમાં જે પદ મેળવ્યું છે તેવું શેરીને આત્મલક્ષી કાવ્યમાં પડે છે એટલું જ કહીને ચાટે છે, પણ શેરીનું આત્મલક્ષી કાવ્ય શેક્સપિયરના પરલક્ષી કાવ્ય કરતાં વધારે ઉચ્ચ પદને યોગ્ય છે એમ કહેવાનું સાદમ એણે ઉઠાવ્યું નથી.

કવિની ઈ પ્રતિભા વધારે ટોચના માનુષ પડે છે? એ દૃષ્ટિથી આપણે ઉભય પ્રમાણમાં કાવ્યોને તપાસીએ તો તેમાં પણ આત્મલક્ષી કાવ્ય કરતાં પરલક્ષી કાવ્યમાં ઈ પ્રતિભા રીતે ઉતરતું નથી પણ ઉતરતું તેને ટપી જાય તેમ છે એવું આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે વ્યક્તિ તરીકેના પોતાના વિચારો અને લાગણીઓને છૂપાવીને પ્રકૃતિને જ પ્રવર્તવા દેવી, તેનું જ યથાર્થ પ્રતિબિંબ પાડવું એ કામ કેટલું અઘરું છે તે સ્વેનાઇથી સમજી સમજી એ કામમાં નિષ્ફળ થયાનાંઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, ત્યારે સહજ કૃતિ ન્યવાની દિવ્ય શક્તિવાળા કવિ તો શેક્સપિયર જેવા વિરના જ છે અનેક સાક્ષરોને અનુભવ છે કે જે કવિતાની સાધન સામગ્રી મોટી હોય, જે કવિતા મનુષ્ય જાતિના વિચારો, લાગણીઓ પ્રવૃત્તિઓ અને સુખ દુઃખાદિ અનુભવોનાં સંપૂર્ણ ખ્યાલ રાખતી હોય તે કવિતા સૌથી વધારે મન્યુષ્ય તરફ હોવાનો સંભવ છે પરલક્ષી કાવ્યોમાં અને તેમાં પણ ખામ કરી નાટકોમાં ઉપર જણાવેલા લક્ષણો આપણા દીકરામાં આવે છે, અને તેથી જ આપણા સાહિત્યમાં સઘળા મન્યોમાં નાટકને વધારે ઉચ્ચ ગણ્ય છે, અને આત્મલક્ષી તથા પરલક્ષી ઉભય પ્રમાણની કાવ્ય રચનામાં કુશળ મન કાલિદાસના ચક્રાન્તના નાટકને એની સઘળા કૃતિઓમાં પ્રથમ પદ આપ્યું છે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ એમ જ માને છે કે પ્રજાની માનસિક પ્રવૃત્તિ અને પગલુંનું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચું શિખર તે તેનાં નાટ્ય છે.

રામાયણ, મહાભારત, ઇલિયડ વગેરે વીરરસ કાવ્યના ક્રાંતિ આત્મલક્ષી કાવ્યને વધારે ઉચું પદ ધરે છે કે નહીં એ વિષય પણ એટલો જ સંશયસ્ત છે રામાયણ, મહાભારત જેવા રત્નભંડારમાંથી અમૂલ્ય રત્નો લઈને અનેક સુંદર કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં ગ્યાયાં છે એ બાણીતી વાત છે સામાન્ય ભટ્ટની વાર્તાઓ બાદ કરીએ તો ગુજરાતી આખ્યાનોના વિષય બધા પ્રાચીન કવિઓએ એ જ અન્યોમાંથી લીધેનો છે. વર્તમાન સાહિત્ય તરફ વળીએ તો રા. મણિશંકર ગુપ્તાનું “વનન્ત વિજય,” ન. ન. સિંહરાણનું “ઉત્તમ અને અભિમન્યુ,” સ્વ. કવાળીનું “ભારત,” રા. ખખરાણનું “દશરથ અને શ્રવણવધ”-એ કાવ્યો કોને અજાણ્યા હશે ?

પ્રેમાનન્દનું સર્વાનુભવ-સિકતવ વિશાળ કલ્પના કે વિવિધ જનસ્વભાવની પરીભાષી અકિત દોષ કે ન હોય, તો પણ તેના કાવ્યોએ આપણા માહિત્ય ઉપર જ નહીં, પણ આપણા મામાણિક્ય જીવન ઉપર ઉડી અસર કરીધેલી છે આપણા સ્ત્રી વર્ગમાં પણ એની કૃતિઓ તન્દ્ર ઘણી અભિરૂચિ દોષમાં આવે છે અને અમુક પ્રમુખે એના નિમિત્ત કાવ્યોનું વાચન ઐદિક તેમ જ આમુખિમ્ દયાણુ માધનાર છે એવી માન્યતા છે એ માન્યતા સામાન્ય સોકની હોવાથી અવગણનાને પાત્ર લેખકમાં આવે, તો પણ સદૃશ વાચકની લાગણી પપ્પુ એના તરફ ફેલી છે તે અને પ્રસિદ્ધિ પામેલા લેખકોથી માત્રમ પડી આવે છે બીજા માહિત્ય પરિપક્ષમાં પ્રમુખે દરેકો “આ છે એના લાખ લાખ પુગના નણ કાવ્યો ?” એ પ્રશ્ન અને તેની વાચક હૃદયમાં પડેલી ઉડી છાપ હજી પણ જમાઈ છે શું ?

પ્રાચીન સાહિત્યને કોરે મૂકીને વર્તમાન માહિત્ય તરફ વળીએ તો તેમાં “સુસમમાળા” અને “કાન્તા” એ આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કાવ્યો આપણી નજર ખેંચે છે એ ઉભય મતિઓના શુશુદ્ધોપની પરીક્ષા કરવાની આ પ્રસંગે જરૂર નથી મેથ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે કે કોઈ પણ કવિતા વિષેની છુનના બે કારણોથી ઝનિત થવાનો સંભવ છે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અને સ્વાનુભવ દૃષ્ટિ પ્રેમાનન્દ કે નર્મદ જેવાના કાવ્ય વિશે વિચાર કરતા સાહિત્ય કે સમાજની તે તે વખતની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવાને માટે એ કવિઓએ શું કીધું એ વિચારથી આપણે અમુક દિશા તન્દ્ર દોરવાઈ જઈએ છીએ, અને એના ગાણ પ્રમાણે બાજુએ મૂકીને સ્વતંત્ર ધોરણથી કાવ્ય તરીકેની તેની કંમિત આક્રવાનુ કર્તવ્ય આપણે યોગ્ય રીતે બજારી શકતા નથી. પ્રાચીન કવિઓને માટે આ પ્રકારની દગડત નડે છે, ત્યારે વર્તમાન કવિઓને માટે એથી જુદા જ પ્રકારની હરકત આપણને બોગવવી પડે છે ફટલાક ખાસ સંજોગોને લીધે બધાયલા આપણા અગત વિચારો, લાગણીઓ, અને અનુભવોથી અમુક કવિતા આપણા ઉપર અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ અસર વિશિષ્ટ રીતે કરે છે, જેથી આપણે તેની તરફેણ કે વિરુદ્ધમાં ખોટો મત બાધીએ છીએ. વળી, વર્તમાન કવિનું કવિ તરીકેનું જ નહીં, પણ મનુષ્ય તરીકેનું જીવન આપણા ઉપર બોધે છે તે કરતા વધારે પ્રમુખ નાખે છે. અને એ પ્રકારથી અજાણ્યથી પુદ્ધિ તેના કાવ્યની ભેદે તેવી અને તેટલી જ કદર કરી શકતી નથી કોઈ પણ કાવ્ય બે આંતરની લાગણીથી લખાયું હોય, અને કવિતાના સત્ય સૌન્દર્યના નિયમોનું યથાર્થ પાલન કરીને પ્રમુખતા કે મનુષ્યના આત્મસ્વરૂપનું આગ્રહણ ચિત્ર આપતું હોય તો તે ઉત્તમ કાવ્ય ગણવાને યોગ્ય છે, પછી તે આત્મલક્ષી હોય કે પરલક્ષી હોય

પ્રકૃતિનાં દર્શનથી સાધારણ મનુષ્યનું હૃદય પણ આસ્થાદ પામે છે. હૃદયમાં ક્ષમાયક્ષ્મા એ જ્ઞાવને કવિ પોતાની મધુર વાણીથી જગૃત કરે તે સમયે કોને આનન્દ ન થાય ? કુદ-રતની લીલાથી પોતાના હૃદયમાં ચમત્કાસ સરળ અકૃત્રિમ આનન્દના ઉભરા કવિ બહાર કાઢતો હોય કે વર્ણન કરેલા માનવ જીવન-તને ચોખ્ખા પદ્માદ્યભિ તરીકે પ્રકૃતિના બનાવેલું ચિત્ર આલેખતો હોય, પ્રકૃતિએ જોયલા જીવજાણનું એને ઐતિહાસિક દર્શન થતું હોય કે પ્રકૃતિને એ પોતાના હૃદયના રંગથી રંગતો હોય કે પ્રકૃતિની અનન્તતા વિષે, -મનુષ્યહૃદયના ક્ષણિક સુખ દુઃખની પરવા ન રાખતાં સનાતન જ્ઞાન ગાવાના એના સ્વભાવ વિષે, -એને વિચાર આવતા હોય, પ્રકૃતિનું વિસ્તારથી વર્ણન આપતો હોય કે તેના અંતઃસ્વરૂપમાં ઉદા ઉતરીને એક બે પક્ષિમાં તેનું રહસ્ય પ્રકટ કરતો હોય કે તેના વ્યાપારમાં એને દિવ્ય ભૂમિની ઝાંખી થતી હોય, -એ સઘળા પ્રસંગમાં વાંચકનું હૃદય એના તરફ સહાનુભૂતિ રાખી રહે છે અને એની કવિતાના રસનું આસ્વાદન કરી રહે છે. કવિને દેખાતા “ અલૌકિક સત્ય ” નું દર્શન વાંચકને પણ એ કરાવી રહે છે, માત્ર જે પદાર્થથી એ સત્યનું દર્શન થતું હોય તેની સાથે તે દર્શનનો કાર્ય કારણ મગ્નન્ય ધણી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી પણ જોઈ ન શકાય અથવા એ. દર્શન કવિને પોતાને જ સ્પષ્ટ થયું હોય એમ ન હોય જોઈએ.

૨૧. નરસિંહરાવ જોળાનાથનું “ સન્ધ્યા ” એ નામનું કાવ્ય આત્મવક્ત્રી કવિતાનો સુન્દર નમુનો છે. પાંચપાંચમાં સાળુ બદલતી રંગબેરંગી વસ્ત્ર પહેરતી સન્ધ્યાસુન્દરી, અને માઈ રૂપેરી દુકૂલ પહેરતી શીળી ચન્દા એ બેમાં કઈ મીઠી એ પ્રથમ કવિહૃદયમાં ઉડે છે, બેઉનો કદર કરવાનો પ્રયત્ન કવિ કરે છે, પણ બેઉ એક સરખી જ લાગે છે, કઈ મ્હોટી અને કઈ ન્હાની તે પારખી શકાતું નથી અને આખરે કવિ બેઉનો દૃઢ ભક્ત બની રહે છે. એ કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

સાખી, અંચલ સન્ધ્યા સુન્દરી ભભક મળે પ્રિય જોડ,
કે શીળા ચદા રૂડી એકરૂપ જે દેહ, -
કી ધાર હૃદયની માંદિ ? બને મીઠી ?
નમ કાન્તિની અંદાશી અન્ય મ્હે નવ દીપ ?
તેમ સન્ધ્યાદેવી રૂપ ભવ્ય પદતી રે,
ક્ષણુ બૂઝાવી, દે ભાન મેલ કરતી રે;
દિવ્ય સખિયો બને એક એક જ સરખી રે,
કેઈ મ્હોટી ન્હાની કેઈ તે નવ પરખી રે,
હું તો ઉભયતણે દૃઢભક્ત બનીને રહું છું રે;
સુજ હૃદય ઉભયસાન્દર્ભનું બિચ્છ લહું છું રે.

આત્મવક્ત્રી અને પરલક્ષી કવિતા વિષે વિચાર કરતાં, કઈ વધારે સુન્દર છે એ તપાસવાના હેતુથી બેઉની કદર કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરીને અન્તે હું પણ કંઈક એવી જ લાગણી અનુભવતો બેઉનો દૃઢ ભક્ત બની રહું છું.

આહનકાલ પાર્વતીશંકર દવે.

લિપિ.

ગયા જ્યેષ્ઠ માસના 'વસન્ત' માં લિપિ અંબધે રા. કરીમ મહમદે ચર્ચા કરી છે. એ સંબંધે મ્હારે પણ કંઈક કહેવાનું છે.

રા. કરીમ મહમદે જણાવે છે, કે:-“ એક જ લિપિમાં લખેલી સઘળી ભાષાઓ માત્ર એટલાથી જ સમજી શકાશે ? ઈંગ્રેજીની લિપિ છે તેજ ફ્રેન્ચ, જર્મન, લૅટિન ઇત્યાદિ યુરોપિયન ભાષાઓની છે, એમ છતાં આપણા ઈંગ્રેજ જણનારાઓમાંથી કેટલા તે ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચે છે ?—માત્ર વાંચે છે, સમજવાનું પછી. ” આપણે ત વાંચીએ, ત સમજીએ પણ અંગ્રેજો તે વાંચે ને કંઈક સમજે એમ હું માની શકું છું. કંઈક પરિચયથી હોમને એ ભાષાઓ સમજવી સરળ થઈ પડે છે. આપણને હિન્દી, મરાઠી ને બંગાળી ભોક્ષનારના પરિચયથી દેવનાગરી લિપિમાં લખેલી તે ભાષાઓ તેવી જ રીતે વાંચવી સમજવી સરળ છે. અનુભવથી હું જણાવું છું કે બંગાળી ભાષા ને દેવનાગરીમાં છપાતી હોય તો આપણા ઘણા યુવકો એછે પ્રમાણે તે વાંચી સમજી શકે. અનેક વિદ્વાનોમાંથી લિપિનું વિદ્ય ઉઠાવી લેવાય તો તે પણ ઝાંઝું નથી.

ખડું છે કે રાજકીય કારણોને લીધે ઉર્દૂ ભાષા દેશ ભાષા થઈ શકી હતી. પણ ઉર્દૂ ભાષા તે કેવી ભાષા ? રાજ કુમારની ? ના. દીઁહીના બાદશાહના અનેક ભાષા ભોક્ષના સફરકરીઓની ને કબ્જારીઓની વિવિધ ભાષાનો સંબુમેળો થયો ને હેમાંથી એક ભાષા ઉદ્ભવી ને ‘ ઉર્દૂ ભાષા ’ નું નામ પામી. આ જ પણ દેશની અનેક ભાષાઓનો સંબુમેળો થઈ શકે ને તેવી એક દેશ ભાષા થઈ શકે. પણ લિપિનું વિદ્ય મ્હોડું છે, તે દૂર યાવ તો સંબુમેળો જનવા માટે. દેશને એક કરવાને એ તો જરૂરનું જ છે કે તેઓ પરસ્પરના વિચાર સમજી શકે ને હોને માટે એ પણ જરૂરનું છે કે દેશભાષા એક થાય. અંગ્રેજી ભાષા તો યોગ્ય અંગ્રેજી જાણવામાંની મામાન્ય ભાષા છે પણ જેના છેકરોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ; મ્હોટા ભાગ તે ભાષા નથી જાણતો.

“ દેવનાગરી લિપિ ગુજરાતી લિપિ કરતાં વાચવામાં વધારે વખત લે છે. કદાચ અક્ષરો ઉપર લીટીઓ વાંચતાં આંખને પેતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડતો હશે. ” ના, ન; એમ તો નહિ, પણ એ વાંચવાનો આપણને અભ્યાસ નથી માટે જ એમ બને છે. “ લખવામાં તો વિશેષ કાળ વ્યય થય છે એમ દરેકને સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી. ” લખવાને પ્રશ્ન જ નથી. છાપવામાં દેવનાગરી વપરાય, તો જ થઈ છે. ખાસી લખવામાં તો મોડી, ગુજરાતી વગેરે વપરાય તો વધી પણ ક્યાં છે ? અંગ્રેજીમાં પણ તેમ જ છે.

‘ સુંબાઈમાં ટામનાં, Tobe letનાં, Terms cashનાં, No admission without Permissionનાં, રૅમાલ દોઝ કોટનાં અને વડીલોનાં, શી રણજોડરાયજી ડાકોરના સ્ટેશનનાં અને એવાં અનેક સ્થળનાં પાટીઓમાં જનસમાજના વક્ષણને અનુસરીને ગુજરાતી લિપિ હોય છે. જનસમાજનું વક્ષણ તો અત્યારે એ તરફ છે એ કમુશ્ન જ છે; અને દેવનાગરી તરફ વાળવાનો એટલા જ માટે પ્રયત્ન છે.

રા. કરીમ મહમદ એટલા પરથી સવાય કરે છે કે “સરવ વિપિ કઈ? જનસમ ન આપોઆપ સમજે તે કે આપણે માયાકુટ કરી સમજવીએ તે?” આપોઆપ સમજે તે વિપિ, સરળ. પણ ત્યારે શુ આ બધો પ્રયત્ન સરળ વિપિને માટે છે કે ઇષ્ટ વિપિને માટે? બન્નરમાં અગ્રેષ્ઠ માલ કદાચ સસ્તો મળે, પણ આપણે સસ્તો માલ સેવાનો છે કે જે માલ અતે દેશને લાભ કરે તે? રા. કરીમ મહમદ માસ્તરને હિસાબે તો દેશી દારીમરીને ઉત્તેજન આપણે નિર્ણય છે આપણે ‘લાખી દૃષ્ટિથી કામ લેવાનું છે, તુગતના લાભને ધાવાનું નથી, એ આપણે જુલ્હી જવું જોઈતું નથી

પ્રજા હઠના સંબંધમાં વિચારીએ હું માનું છું કે દેશમાં છાપખાના નહોતા આત્મા ત્યાં સુધી પુસ્તકો લખવામાં દેવનાગરી લિપિ લખાતી, ગુજરાતી ભાષે જ લખાતી પણ પ્રથમ પારસી છાપ ‘મુંબાઈ સમાચાર’ નિકળ્યું તે ગુજરાતી લિપિમાં નિકળ્યું, ને ત્યારે ને બીજા છાપાએ પ્રગલ્ભ મુકાબી લોકો દેવનાગરી છાપા ને ગુજરાતી વાચતા થયા આજ પણ સર્વ મગીને પ્રયત્ન કરીએ તો તે પ્રયત્ન, હું નથી માનતો કે, નિષ્ફળ થાય

હવે છેવટે એક પવિત્ર ને ગભીર પ્રશ્ન આવે છે દેવનાગરી લિપિ કરવામાં પારસી અને મુસનમાન જાણજોતી લાગણી જોવાની છે અને અનુમતિ પણ લેવાની છે, તેઓ દિલ્હી જોના બંધુઓ છે ‘આપણે તોમના વિના ચલાવીશું’ એમ કહનાર સ્વદેશભિમાની ન્દોષજ, એ તો દેશ દોહી છે ગાતાના આગ છેલ્લાથી માનપૂજ્ય થતો જ નથી તો પણ એ જાણે એને અમારો નમ્ર પ્રાર્થના તો છે જ કે આ પ્રશ્ન પર ઇચ્છતા ને સમ્મતાનો વિચાર કરવો. રા કરીમ મહમદ માસ્તર ગુજરાતીમાં સૌથી સારૂ લખી શકે છે એમ તો નથી જ, તો પણ તોમના લેખો વૈદ્ય દમોશા આનંદ થાય છે પારસીઓ માટે ગુજરાતી લખતા થયા છે, પણ મુસનમાન શૃંગારોમાં આના ન્દગાનનો વીરન છે ‘ભુદિપ્રદાશ’ માં ‘હવન મા’, ‘વી રાત્રી’, ‘પર્યોક્ત’ અદિ રા કરીમ મહમદના કામો વાંચી તેને આનંદ ન થાય? બન્નરના મુસનમાન લેખકો દિલ્હી લેખકોમાં જાગી ગયા છે. આગ લાપાતા ઇત અને સમ્મ વધારે તે બંધુઓએ માન આપ્યું છે તો વિપિના વનપુને માન નહિ આવે? દેવનાગરી સમ્મ છે માટે તે ઇષ્ટ છે. ઉર્દૂ સમ્મ હોત તો તેને ગ્રહણ કરવી એ દિલ્હીઓનું હું કર્તવ્ય માનતું બંધુઓ, આ હક્કનો પ્રશ્ન નથી, માન કર્તવ્યનો છે એ બંધુઓ પણ માની શકશે કે ઉર્દૂ તો આત્મારે દેશલિપિ ચની ઐશમ્ય છે. અહુણજ કવચતામાં ‘એક વિપિ રિતાર પદિદ, એક સભા ચર્ચા હતી ને ત્યારે પ્રમુખસ્થાને જડજ શ્રી શરદુદન દત્તા, તોમણે જ્યુનું હતું કે દેશમાં એક વિપિની આવશ્યકતા છે જે તે વિપિ દેવનાગરી સમ્મ છે પારસી અને મુસનમાન બંધુઓને પ્રાર્થના કરૂં છું કે આ પ્રશ્ન પર દિલ્હીઓની સાથે તેઓ પણ ગભીર વિચાર કરે

નરસિંહલાલ ઈશ્વરલાલ ખેલ,

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય.

(વાક્યપૃથક્કરણ.)

સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮ ના સાળાપત્રમા Analysis વા ચપ્પમક-ણના વિષયમા subject ને માટે 'ઉદ્દેશ્ય' અને predicate ને માટે 'વિધેય' એ શબ્દો યોગ્યતા બતાવ્યા છે તે જોઈને આતન્દ્ર થાય છે 'કર્તૃપદ' અને 'વિધાનપદ' એમ નામો મગહમ માધવવાન હરિવાન દેમાઈના વખતમા સાળાપત્રમા પ્રયોગમા આવેલા જોઈ તે વિશે ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના એપ્રિલના 'સુ-ચન' મા મ્હે નીચે પ્રમાણે ચર્ચા કરી સૂચના મૂકી હતી. *

“ વાક્યમયના—(સાળાપત્ર પુ ૩૬ અ ૧ લો પૃ. ૨૭)—આ વિષયમા subject અને predicate એ બે અર્થ દર્શાવવા માટે 'કર્તૃપદ' અને 'વિધાનપદ' એમ નામ પાડેલા સાળાપત્ર મૂકે છે. પણ subject માટે 'ઉદ્દેશ્ય' અને predicate ને માટે 'વિધેય' એ નામો જૂના મગહમ કાગથી પત્રિભાષામા સ્વીકાયલા છે ન, તે દાખલ કર્યા હોય તો વધારે માફ એમ મ્હારી નમ સૂચના છે જેને ઉદ્દેશ્યને—અર્થાત્ જેને વિશે—કાઈ પણ વિધિ કહેવાનો છે, કહેવાતું છે, તે 'ઉદ્દેશ્ય', અને ન વિધિ કહેવાનો છે, ન કહેવાતું છે તે 'વિધેય' આમ અર્થ મપા અને સુધરિત હોઈ, ઉદ્દેશ્ય 'વિધેય' એ શબ્દો પણ દૂકા, મગ અને સુચિત છે * * * * *

આ પ્રથમથી ન સ્વીકાયલા પાત્રિભાષિક શબ્દો વેગાનગ દાખલ કરવાને હજી પણ વખત છે, કાઈ મોડુ ચર્ચા ગયુ નથી, માટે વિધાર્થીઓના મનમા કંગા પાત્રિભાષિક શબ્દો પરિચિત થઈ જતા પહેલા ન આ શબ્દો પ્રવેશ પામે એ હજી છે”

આમ આજ નવ વર્ષે પણ આ સૂચનાનો સ્વીકાર, જાણ્યો અથવા અજાણ્યો, થયેલો જોઈ તે કાર્યસિદ્ધિજનિત મતોન થાય છે. મંજવ વધારે એ ન છે કે મ્હારી સૂચનાથી નિરૂપેક્ષ આ સ્વીકાર થયો હશે કેમકે એ સૂચના જોડે મળન્ધ કાગ પણ હોત તો માહિત્ય-ગેવક વર્ગની સુચનતાના મર્વમાન્ય નિયમનો આદર થઈ એ પૂર્વગત વાતને અનુસરણ થયુ ન હોત અને આમ મ્વતન્ત્ર રીતે એક ન નિશ્ચય ઉપર બે જાંબુ આન્યાથી એ નિર્ણયના વિષયની કીમત અને સ્વીકાર્યતા ઉપટી વાન હ

આજ કદી એક બે પ્રામગિક વાતો વિશે બે મોન કહેવાતું પ્રાપ્ત થાય છે સાળા પત્રમા આ વિષય લખનાર 'ઉદ્દેશ્ય' નો અર્થ 'વિચારવા યોગ્ય,' 'જેને વિશે કાગ કહેવું હોય તે'—એમ કરે છે પરંતુ 'ઉદ્દેશ્ય' નો સગ અને અહીં બરોમગ રીતે અનુકૂળ થતો અર્થ મૂકી દેને આ અત્યાદ સૂધી ના જાણ્યોતો અર્થ દર્શાવવાતું પ્રયોજન જણાતું નથી સરવ અર્થ આટલો ન છે—

ઉદ્દેશ્ય—જે પદાર્થ તમ્ક ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, બતાવવાની ક્રિયા, થાય છે તે, અર્થાત્—લક્ષ્ય, આપ્ટેના શ્રમામા 'ઉદ્દેશ્ય' નો અર્થ—to be intended, or aimed at; that to which one refers, or which one has in view, જે તમ્ક લક્ષ છે તે પદાર્થ; અર્થાત્—વાક્યમા જેને લક્ષીને ક્રિયામા મમાવવા અર્થતું વિધાન થાય છે તે.

સાળાપત્રના આ લેખક કહે છે—“વાચ્યમા પ્રાધાન્ય ક્રિયાને છે, કર્તાને નથી. ક્રિયાપદ વગર વાક્ય બની સકે ન નહિ. કર્તાનો અધ્યાદાગ હોઈ સકે, ક્રિયાનો નહિ.”

વાક્યમાં પ્રાધાન્ય કર્તાને કે ક્રિયાને—એ પ્રશ્નને વિશે એ પક્ષ છે. કર્તાને પ્રધાન ગણનાર નૈયાયિક સિદ્ધાન્ત અને ક્રિયાને પ્રધાન ગણનાર મીમામ્સાનો સિદ્ધાન્ત—એ બંનેની તુલના કરવાનો અર્થ પ્રસંગ નથી. એ બે મિદ્ધાન્તોમાં દૃષ્ટિબિન્દુના ભેદને પરિણામે મતભેદની ઉત્પત્તિ છે. કુમ્મકારો ઘટં કરોતિ એ વાક્યનો અર્થ ઘટકર્મક્રિયાવાનું કુમ્મકારઃ એમ કર્તાને પ્રાધાન્ય આપનારા કહે છે, તે કુમ્મકારવર્તુલો ઘટકર્મકો વ્યાપાર એમ ક્રિયાને પ્રાધાન્ય આપનારા માને છે.

તેમ વળી, ‘અધ્યાહાર કર્તાનો હોઈ સદે ક્રિયાનો નહિ’—એ વચન પણ જરાક સંદેહથી સ્વીકારાશે. અધ્યાહારનો અને અનુક્રાંતનો અર્થ જરાક ભ્રમ થઈ ગયો જણાય છે પૂર્વોક્તની પુનઃ અનુક્રિત હોય ત્હા અધ્યાહારનો પ્રમથ છે, નિતાન્ત અનુક્રિતમાં અધ્યાહારના તત્ત્વને પ્રવેશ આપ્યો છે તે વાજબી નથી ઉદાહરણથી સ્પષ્ટતા યશે—

પ્ર૦—“ મ્હારી બેડે અમદાવાદ કોણ કોણ આવશે ? ”

ઉ૦—“ નરોત્તમ, જગજીવન, અને વનમાળી, ”

અહિં ઉત્તર વાક્યમાં ‘આવશે’ એ ક્રિયાનો અધ્યાહાર છે પૂર્વોક્ત હોવાથી પછી કહેલા વાક્યમાં તે ખેંચીને આણાય છે—હે હેતુ અધ્યાહારણુ યાય છે—માટે અધ્યાહાર—ઉત્તર વાક્યમાં કર્તાના શબ્દો ત્રણ છે, પણ ક્રિયાપદ ત્રણ છે તે આકાંક્ષા રહે છે, કારણકે ક્રિયાની શુદ્ધિ યાય છે,—એ આકાંક્ષાનો વિષય બને છે, તે જતાવના શબ્દનું અનુસંધાન પૂર્વોક્ત ‘આવશે’ એ ક્રિયાપદ માથે યાય છે માટે અહિં ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર સ્પષ્ટ થયો છે અધ્યાહારનું લક્ષણ—માકાઙ્ક્ષાવિવચનવાનુસંધાનમ્ એમ છે, તે આ રીતે પ્રવર્તે છે અનુસંધાન પૂર્વોક્તનું જ હોય, નિતાન્ત અનુક્રાંતનું ના હોય

આમ ક્રિયાપદનો પણ અધ્યાહાર સ્પષ્ટ રીતે બને છે. સામાન્યનો ઉદેશ અધ્યાહારનો નહિ પણ અનુક્રાંતનો—નિતાન્ત અનુક્રાંતનો છે. કર્તા અનુક્રાંત નહીં સદે, ક્રિયાપદ અનુક્રાંત નહીં મદે—એમ મતનબ જણાય છે. ઉદા૦—“ નામ લખે છે. ” એ વાક્ય યશુ. હેને ખાસે ‘નામ’ એટલું કહી ના મકાય પણ ‘લખે છે’ એટલું કહી મકાય. અર્થાત્ ક્રિયા અનુક્રાંત રખાય, કર્તા અનુક્રાંત રખાય પરંતુ ખડું બોલતા ‘લખે છે’ હેમા કર્તા અનુક્રાંત નથી. પ્રત્યક્ષમાં કર્તૃત્વનો અર્થ આવી જ જાય છે, અને કર્તૃવાચક શબ્દ ‘ગમ’ તે કર્તૃત્વ ઉકત હોવાથી ખાસ પ્રતિપદિકાર્યમાં જ પ્રથમામાં આવે છે,—એમ વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત વાજબી છે

પણ ખડું બોલતા વાક્યપ્રયક્ષણના પ્રકરણમાં ‘હૃદય’ અને ‘વિધેય’ એ વિસ્તૃતિ ભાગને પ્રમથે કર્તા અથવા ક્રિયાની પ્રધાનતા અને ગૌણતાના પ્રશ્નનો પ્રસંગ જ આવતો નથી એ પ્રશ્નનો સ્પર્શ કર્યો વિના તટસ્થ રહે જ, કર્તા અને ક્રિયા એ બંનેને સમતોલ રાખીને—કોને ઉદેશીને શો વિધિ યયો છે—એમ બંને પક્ષને ચરખી દૃષ્ટિથી જ નોંધવામાં આવે છે ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના એપ્રિલના સુચનમાં મ્હેં કરેલી મુસતામા કારણકે આ હેતુથી જ નીચેના વાક્ય મુશ્કેલી હતું:—

“ વાક્યવ્યવસ્થા (analysis) માં ‘ કર્તા ’ ક્રિયા—એમ કર્તૃત્વ જોવાનું નથી, પરંતુ કંઈ વખત વિશે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે જોવાનું છે તેથી જ ‘ હૃદય ’ અને ‘ વિધેય ’ એ શબ્દો ગોખ છે. ”

સંગીતની મહત્તા અને સ્ત્રીઓને સંગીત શિક્ષણની આવશ્યકતા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૮૮ થી.)

કાઠી, મટોડા અને મધમાખી કે ભમરા જેવા પ્રાણીઓમાં આવી શક્તિ યોડીક હોય છે એમ જણાઈ આવ્યું છે. એ શક્તિથી તેઓ ભક્ષ મેળવે છે અને છત્તન નિર્નાદક થકાવે છે. જે પત્થરો મહાન વજનમય ટાંકણીયોથી નથી ટકાતા તેવા પત્થરોને એક પ્રકારની સાદી કાઠીઓ કાઠી નાખી પોતાને ઝંઘેલા માટે દર બનાવે છે એ પત્થરોના પંખાણુઓ જેટલી શક્તિથી પરસ્પર સઘટ્ટ થઈ ગએલા હોય છે તે શક્તિના કરતા જન વધારે શક્તિ પોતા માંથી અમુક ઝીણો—તીણો નાદ ઉત્પન્ન કરી તેમાંથી પ્રાપ્ત કરે છે. જેથી એ નાદથી એટલા જોડી આદો નો—ઉજ્જ્વળતા—વિજળી વગેરે થાય છે કે પેલા પરમાણુનો ભાગીને ભૂંડ પોતાની ગેજે થઈ જાય છે. એમ એક પછી એક પરમાણુઓ કદારી, એ વગર જેની શીયા કોચીને, અંક પોતાને ઝંઘેલાવુ દર બનાવે છે. મધમાખી જે ગણુગણુટ કરે છે તે ગણુગણુ મા છે જ. એ ગણુગણુટ ઘણી વખતે આપણા ઢાને અમલ થઈ પડે છે. મધમાખી એક ધુપ ઉપરથી જીભ ઉપર ને જીભ ઉપરથી ત્રીજા ઉપર ગણુગણુટ કરતી હડી હડીતે એમે છે તે કઈ વ્યર્થ પરિશ્રમ કરે છે એમ સમજાવુ નહિ. પરંતુ જે કુલમાંથી તેને મધ ખેંચી લેવાની મગ્ગ હોય છે તે કુલની કળીઓની આસપાસ ગણુગણુટ કરી અનેક ફેરા મારે છે, ને પછી એ ગણુગણુટ એટલે કે નાદથી, કળીઓની આસપાસમા હવાના જે જગત્તો હોય છે તેમાં આદોયન (મોજા) ઉત્પન્ન થાય છે, એ મોજાથી ઉજ્જ્વળતા ઉત્પન્ન થતાથી, એટલી ઉજ્જ્વળતાથી કુલની કળીઓ ખીસી ઉડે છે, ને પછી મધમાખી અંદરથી મધ ચૂસી x લે છે કુલની એવી કળીઓની આસપાસ, ડોનર્ટર્ટના વાળમાં મધમાખીના ગણુગણુટ જેવા સુર મુકી તેને જાગવવાથી કૃત્રિમ રીતે કળીઓ ખીચવવાના પ્રયોગો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આજનારી જેવામાં આવ્યા છે

નાદની અસર અને શક્તિ આ રીતે જોતા ઘણી મહાન છે આ ભૂગોળ ઉપના ગતિ-માન વાયુઓ, સમુદ્રના મોજા, વૃક્ષપક્ષવોમાંથી થતા સન્દો, કોયલ, ખુલખુલ. મોન, આતક, વગેરે પક્ષીઓના સુસ્વર અવાજો. વાન, સિંહ હાથી, ઘોડા વગેરે પ્રાણીઓના ગળી અવાજો, મનુષ્યો, તેની બાપા, તેમણે બનાવેલાં વાજિત્રો એ બધુ નાદમય છે નાદથી જ સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે, ને તેની જ સત્તા જડ અને ચેતન જગત ઉપર પ્રવર્તિ રહી છે નાદમાં જે શક્તિ છે તે જ શક્તિ સંગીતમાં છે. કેમકે, નાદની વિવિધ મૃત્તિઓને બનાવી, અનેક પ્રકારની ભાવનાઓ—રસો ઉપજાવવા એ સંગીતનું કામ છે. માત્ર સાદા સાદા નાદથી આદોલનો અને તેને પરીણુમે વિજળી ઉત્પન્ન થઈ ઇથરમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરી શકારો, એ જો કે ખરૂ છે પરંતુ ઉત્તમ સુન્વરિત સંગીતથી હૃદય-આંતકરણ-શુદ્ધિ-પ્રતિઓની જે વિશુદ્ધિ થાય છે, અને તે ઉપરનો મેલ, જે મરસ રીતે નીકળી જાય છે તથા તે ઉપરાંત અંતઃકરણ આત્મા-

x વિકસિત સહકારમાર દ્વારિ-વારિનલ પુંજિત શુંજિત દ્વિરેક. । (સુભાષિત)

હર થવાને જે લાખક થાય છે તે તરફ જોતાં સંગીતની એ શક્તિ મહાન છે. કેમકે આંતર-રજાદિ દ્રવ્યો ધ્વનિથી પણ સજ્જ છે. સંગીતની આવી અસરથી શુદ્ધિવાન કે સંસ્કારી મનુષ્યો વશીભૂત થઈ નવ્ય એ તો સ્પષ્ટ જ છે, પરંતુ બીજાનાં અજ્ઞાન પશુપક્ષિઓનાં મન ઉપર, અથવા તેમના માનસિક બાવોં ઉપર જનદુર્ધ અસર કેવી થઈ શકે છે એ વિશેના બોધક અ-મરકારિક દાખલાઓ આપીશું.

જંગલી બીજાનાં હરણો સંગીતનાં કેટલાં જાંબાં પ્રિય છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ જ છે. મીયાં તાનસેન જ્યારે પ્રથમ દિલ્હીમાં બાદશાહને મળવા ગયો હતો ત્યારે એ શહેરમાં ગોપાળનાયક નામે વિખ્યાત ગવૈયો હતો. તાનસેને તેની પરીક્ષા લેવા ત્રણ પ્રથમ એમ કહ્યું કે ગામની બહાર પોતે રાગરાગણિઓવાળું સંગીત કરી જંગલમાંનાં હરણાં બોલાવ્યાં ત્યારે તાનસેને તે હરણોના ગળામાં પોતાની માળા પહેરાવી અને સંગીત બંધ કર્યું. આથી તે હરણો લાનમાં આવ્યાં પછી જંગલમાં નાશી ગયાં. પછી એ વિષેની યરીવાદ બાદશાહને કરી કે અમુક અમુક રીતે મારી માળા હરણો લેઈ ગયાં છે તે મજાવી આપો. પછી બાદશાહે ગોપાળનાયક પાસે સંગીત કરાવી જંગલમાં હરણો બોલાવી, તેમાંથી જે હરણના ગળામાં તાનસેનની માળા હતી તે માળા લઇને તાનસેનને આપી દીધા વિષેની આખ્યાયિકા પ્રસિદ્ધ છે. આજે પણ જંગલમાં શિકારીઓ જાય છે ત્યારે સાથે સાદંગી, તળાવ, સરખાઈ વગેરે વાહનો સાથે લઈ જઈ જંગલમાં વગાડે છે અને પછી તે સાંભળી આસપાસનાં હરણોનાં ટોળાં આવે છે કે તુરત તેમને તીર, બંદુક, ભાખાથી મારી નાખવામાં આવે છે. બકરાં, ઘેટાં પણ સંગીત પ્રિય થઈ પડે છે. નવાળ શિરાજ ઉદ્દીલાને પોતાના બગીચામાં એવો અનુભવ થયો હતો. શુભ શુભ પછીને પણ સંગીત અતિશય પ્રિય થઈ પડેલાનો અનુભવ મીરાંનાં મહમદ નામના વાં મળી વગાડનારને થયો હતો. ઉદર, દરેખીયા, જેવા પ્રાણીઓ સંગીતની અભિરુચિ રાખનારાં જાણીતાં છે. એ વિષે એમ કહેવાય છે કે ક્રેંચના એક પ્રખ્યાત વહીર ક્યુબોયને કાઈ દાનુ-મર કેદમાં નાખ્યો હતો ત્યારે તે કેદમાં પોતાનો તનુરો બખવતો. તે તનુરો જ્યારે જ્યારે વગાડતો ત્યારે ત્યારે તેની આસપાસ ઉદરો, દરેખીયાઓ વગેરે ૧૦૦ મુઠી પ્રાણીઓ સાંભળવા આવતા. મહાન વિચારી પ્રાણી જે સાપ તે નાદમાં કેવી રીતે તહીન થઈ જાય છે તે પણ સર્વજ્ઞ જાણવામાં છે. મોર ઉપર સંગીતની જનદુર્ધ અસર થએલી મેં પોતે અનુભવેલી છે અને બાબજોને ખાતરી કરી આપેલી છે. હું સને ૧૮૯૯ ના જુલાઈ માસમાં કચ્છ દેશમાં ગયાં હતાં. ત્યારે ત્યાંના રાજનગર જૂન શહેરથી ૫ માઈલ ઉપર દેખેશ્વર માતાનું એક સ્થાન છે ત્યાં ગામના કેટલાક સારા સારા ગ્રંથકો સાથે જનજીવને માટે ગયો હતો. એ માતાના મંદિરની આસપાસ પર્વતનો કોટ મહાન દિક્ષા પ્રમાણે ગોઠવાઈ ગયો છે. ત્યાં જુમ પાડવાથી તેનો પડવો બધે સંભળાય છે. માતાના મંદિર ઉપર વડું વિશાલ જાડ આવી રહેલું છે. ત્યાં તે વખતે મોરની વસ્તી ક્રીક હતી, સાંજ પડતી ત્યારે પર્વત ઉપરના જાડા મોરો વડ ઉપર ચઢી આશ્રય લેતા. અમારું સંગીત હારમોનિયમ સાથે માતાની સન્મુખ ચાલ્યું. એક જ ગા-

* જુઓ 'કલાપીનું' "વીણાનો મૃગ" એ કાવ્ય—આ લેખ વાંચનાર રસિકોને તે એક વાર ત્રાંચવાની લજામણ છે. (કાવ્ય માધુર્ય.)

યત ગાદ્ધને બંધ રાખ્યું. પરિણામ એ વ્યાખ્યું કે, અમારા માથા ઉપરની વડની ઠાળીઓ ઉપર ચડેલા બધા મોર “મીયાઓ મીયાઓ” કરીને બજાવે વનસંઘોર, વનસંઘોર કહેતા હોય એવો અમને ભાસ થયો. વળી બીજું ગાયન ગાયું, બંધ રાખ્યું. પુનઃ બધા મોરલા બોલવા લાગ્યા. એમ લગભગ ૮-૧૦ ગાયનો ગાયાં. એ અરસામાં પર્વતની ઉપર જે બાકી રહેલા મોર હતા. તે પણ સાંભળવા દોરી આવ્યા. પછી તો દરેક ગાયનને આરંભે તથા અંતે મોરના શબ્દો થવા લાગ્યા. કેટલાક મોર તો વડ ઉપરથી નીચે ઉતરી અમારી પાસે આવવા લાગ્યા. આ બધું કેવળ સત્ય રીતે અનુભવી બીજાની ખાતરી કરી આપી છે. એ દિવસે ભૂતના અમાત્ય અને પ્રસિદ્ધ ગુરુ સેખક સાદુર શ્રી રણકોડભાઈ ઉદયરામ પણ હતા. કુતરો વગેરે પ્રાણીઓ ઉપર પણ અસર થાય છે. ઘણી વખતે ઘંટના રણકારાથી, ગધેડાના બુક-વાથી, વાંસળીનો તાદ સાંભળવાથી ફતરાઓ ઉપર જે અસર થાય છે તે આપણા સર્વેના બજાવામાં છે ન.

મોરનર કેરનિશ નામના સંગીત શાસ્ત્રીએ ઈંગ્લાંડની અંદરના પ્રાણી મંત્રદસ્તાનમાં નર્મ લાંબા બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રાણીઓના પીંગળ આનંદ સંગીતના અને વાદના જે પ્રયોગો કર્યા તે બહુ નવાઈ ઉપગત્યે તેવા હતા. પીંગળો નામના વાદથી કોઈને પણ આનંદ થયો નહિ, પણ કોઈ ન થયો. ફ્લૂટ (બેસી-સરલાઈ) થી ઘણાં મોહ થયો. અને ટ્રિલ-તેનુવા-ધની અસર સર્વને સરખી અને અમરદારિક થઈ. દરણ, ગાય, બેસી, જંગલી હુકર, રીંછ, જંગલી બીલાડીઓ વગેરે પ્રાણીઓ પોતાના વાસવાળા બીજાના ઉપરથી હાડી, પાંજરાના સળીયા પાસે આવી, ધન હાંચી કરી હાંચી રહ્યાં. કેટલાંક પોતાના પાછલા પગ ઉપર બેઠાં થઈ પોતાના પાંજરાના કોરે ઉપર આગલા પગે ટેકા દઈ પાછલા પગે ઠઠાર બેઠાં રહી સંગીત સાંભળતાં હતાં. ઉત્તર ધ્રુવ તરફનું ધોળું રીંછ બેઠું થઈ આગલા પગ પહોળા કરી પાંજરાના સળીયાની વચ્ચેથી પોતાનું માંક બહાર કાઢતું. બીજા પ્રાણીઓ બહુ ન આવેશથી આમતેમ ચાલવા લાગ્યાં. ઝોરંગકોંગ વાદ્યનું બંધનું પગની એડીઓ માથા ઉપર મૂકી જમીન ઉપર બેસી, ધાસની મૂંઝીઓ ભરી હવામાં ઉછાળવા લાગ્યું અને ન્યાં સુધી સંગીત ચાલ્યું ત્યાં સુધી આનંદ અને અનુમોદનથી હસતું હતું. જંગલી ગધેડાં ફ્લૂટની અસરથી આવેશમાં આવી લાતો ઉછાળવા લાગ્યાં. એક દૂર વાદ વાયોલીનથી તદન મોહિત થયો; પિંગળો નામનું વાદ સાંભળવાથી આવેશમાં આવ્યો, અને ફ્લૂટથી પાછો શાંત થયો. સામાન્ય રીતે મુઠ્ઠા અને ધીમું ગાયન તંબા કોમલ સ્વરનાં ગાયનોથી વાદને વિરોધ આનંદ થતો હતો. તીવ્ર અને ક્રોર સ્વરનાં ગાયનથી ઘણાં ખરાં પ્રાણીઓ સ્પષ્ટ રીતે નીકળી જતાં હતાં. બેસરા ગાયનથી બજાવે તેમને અવિકે લાગ્યો હોય તેવી રીતે અમકીને તેઓ એકદમ પાછાં હાડી જતાં. સાપ, ગરોળીઓ અને વીંછી ઉપર પણ તેવી જ બહુ અસર થએલી બેવામાં આવી. !

મનુષ્યો ઉપર સંગીત જે અસર કરે છે તે તો સર્વના બજાવામાં છે ન. પાપાણુ જેવી કંઈ છાતીના, દૂર, નીચ, દુષ્ટ. મનુષ્યો સંગીતથી કેટલા બધા નરમ બની જાય છે તેના અનેક દાખલાઓ ઇતિહાસોમાં નોંધાયા છે. મહાન દુર્ગુણી રાજા હિન્દુરી કે જેણે અનેક શ્રીઓને મારી નાખીને તથા નસાડી મુકીને પોતાના દુરાચાર પાર પાડ્યો હતો એવા વગ

જેવા જંગલી પામર મનુષ્યને પીંગળાવવાની શતેહ સંગીતે જ કરી હતી. અકચેઝાંડર જેવા મહાન પુરુષનો મિત્રજ દીમોથ્યસ નામનો બંસી વખાડનાર વારંવાર પોતાની બન્સી વખાડીને પોતાના હાથમાં રાખતો; ઘડીકમાં તેને તામસી સિંહ બતાવતો ત્યારે ઘડીકમાં તેને નરમ બકરી જેવો બતાવી દેતો. કોઈ એક મનુષ્યપણ પોતાના પિતાનું ખુન કરવાના ઈરાદાથી હાથમાં તલવાર લઈ પિતાના શરીર ઉપર ચઢી બેઠો હતો. તે ખુન કરવાની અણી ઉપર હતો એવામાં પીયાગોરસનો શિષ્ય એમ્પીડાકલસ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને સારંગીના ટુન-રથી તેને એટલો નરમ થેંસ જેવો બતાવી દીધો કે, તે ખુન કરવાનું બૂલી ગયો. કેમકે તેનું વાદ્ય જંગલી અને છાકરા જવાન પુરુષોને વશ કરી લીધા હતા. એવા એવા અનેક બતાવો ઇતિહાસોમાંથી મળી આવે છે.

સંગીત એ આપણની ગરજ મારે છે તે પણ બાણીનું જ છે. એને માટે બહુ ઉત્તમ શોધો થયા છે. દરદીઓને તો તે એક વિશ્રાંતિનું સ્થાન થઈ પડે છે અને દરદીઓ પોતાના દુઃખની વેદના બુલી બાજ છે. ગાંધાપણું કે ઘેઝછા ઉપર તો મર્વોતમ ઉપાય મંગીત જ છે. કૂતરાઓનાં કંટકા ઉપર, મર્પદંડ, તાલ, બેહેરાસ અને પ્લેગનાં દરદો સંગીતથી મરી ગયાનાં અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસોમાંથી મળી આવે. ચરક, સુશ્રુતાદિ વેદકલા ગ્રંથોમાં માનસિક રોગો મંગીતથી દૂર કરવા વિશે સ્પષ્ટ રીતે ભગ્નામણુ આપેલી છે. રોટ્ટો કહે છે કે, સ્વચ્છ હવાથી જેમ શરીર શીતળ થાય છે તેમ મંગીત સાંભળવાથી મન સુશીલ થાય છે. અતિશય મહેતથી મન ઉપર દળાણુ થાય છે અને તેથી ક્લેશ થાય છે, એ દબાણુ અને ક્લેશ સંગીતથી જ દૂર થઈ શકે છે. મરણુ પથારીએ પડેલા મનુષ્યો ઉપર સંગીત રૂપી દવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવતાં તેઓ મગ્ન પામતા બચી ગયાનાં પણ યણાંક ઉદાહરણો નોંધાયાં છે. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં પારીસની એક દવાશાળામાં કોઈ સારો ગર્વયો મદો થઈને આવ્યો હતો. પ્રથમ તેને તાલ આવ્યો. પછી એ તાલ દિનપરદિન વધવા માંડ્યો. પછી તેને આંકડીઓ આવવા માંડી ને આખરે લાકવાની અમર થઈને બે શુદ્ધ થઈ ગયો. ગ્રીન્ન દિવસે બેશુદ્ધ હાલતમાંથી તેણે દોષનો ગાવાનો સ્વર સાંભળ્યો. એથી તેને બહુ ખુશાલી ઉપજી, અને તેને સંગીત સાંભળવાની ઇચ્છા થવાથી ત્યાંના ડૉક્ટરે સંગીત મંજળાવવાની ગોઠવણુ કરી. તેની અસર એ થઈ કે, તેની આખો ઉધડી ગઈ, ને ધીમે ધીમે સાન્ને થતો ગયો. પણ બધાં સંગીત બંધ કર્યું કે તુરત જ અસલ હાલતમાં આવી જઈ બેશુદ્ધ થઈ ગયો. આવા પ્રયોગ ઉપરથી જણાણું કે તેની મુખ્ય દવા સંગીત જ છે. જેથી ગત દિવસ અખંડ રીતે તેને સંગીત સંભળાવવાનું ચાલુ રાખ્યું. તે એટલે સુધી કે ત્યાં રહેલી મીડ વાદ્ય કોઈવાર નજીવં સંગીતો ગાતી તો તેથી પણ તેને અતિશય આશ્રમ થતો. આ પ્રકારે અખંડ ૧૦ દિવસ સુધી સંગીત ચાલુ રાખવાથી તે તદ્દન સાન્ને થઈ ગયો. આવા બતાવો આપણા દેશમાં પણ બન્યા છે. ભાવનગરમાં એક પ્રસંગે (સંવત ૧૯૫૭ માં) મહાર્જી સંગીતવિદ્યા ઉપર મગ્ન મેહેલમાં બાપણુ હતું. તે બાપણુ સાંભળવા આવનારાઓમાંથી એક પારસી મહસ્થ શેડ દોરા-બજીએ બાપણુ પૂરૂ થયા પછી તેમણે એક વાત આ પ્રમાણે કહી હતી:—મુંબઈ ગાયનસ-માળના પૂર્વના સેક્રેટરી મી. મંચેરશાહ નારીએળવાળા નામે એક મહસ્થ ગાયનના પૂર્ણ શોખીન હતા. તેઓ એક પ્રસંગે સખત માંદગી બોગવતા મરણુ પથારીએ પડ્યા હતા.

તેમને એવી બધકર સ્થિતિમાં સંગીત સંબંધાવવાનું શરૂ કરીશું. આથી સંગીતની મૂલ્યબદ્ધતા માનવી પેઢે જાણી શકાય છે. તેઓ એ બધકર માદગીમાંથી સંગીતના પ્રતાપથી સારા થયા અને પછી ૧૫ વર્ષ જીવ્યા. એ અદ્યક્ષ પોતાની ૬૫ વર્ષની ઉંમરે સીક પડ્યા હતા કે જે વખતે ઉપલબ્ધ પ્રયોગ અનુભવામાં આવ્યો હતો.

મનુષ્યના શારીર અને માનસિક વ્યાધિઓ ઉપર સંગીતની જે સર્વોત્તમ અસર થાય છે તેની ઉપવર્તિ (ધીઅરી, ખુનાસો) સ્વયં છે. પેસ્ટિસ્કોઆફ વન વ્યારથી શોધાયુ ત્યાંથી તો એ વાત બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે. એ વન માણસના હાથની નાડીને લગાડતા, નાડીમાં ફરતા લોહીના યંત્રમાંથી જે ફેરાર થાય છે તે સ્પષ્ટ જણાયે છે. તે ઉપરથી મિલ્ક થયું છે કે, બાળકો મનોવિકારોથી હલ્લવા ધબકારા વધે છે, અથવા થડે છે અને તેથી લોહીના કન્વા ઉપર અસર થાય છે બધને વધી કુમળા બાળકોની નાડી એકદમ ધીમી પડી જાય છે તથા વખતે ફેરાર બધ થઈ જાય છે જે મનોવિકાર મનુષ્યના મુખ ઉપર જોતા જણી શકતા નથી તે મનોવિકાર આ વન ઉપરથી જણી શકાય છે. એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, સંગીતથી હલ્લવા ધબકારા વધે છે, ને તેથી રુધિરાભિસરણનો વેગ વધે છે, તેથી મગજમાં તથા શરીર ઉપર ફેલાયેલા જાતનતુઓ ઉપર અસર થવાથી તે ઉત્તેજિત થઈ જાતન થાય છે વાજીરમાંથી ઉત્પન્ન થતા સંગીતથી કે જે સંગીતમાં શબ્દોનો કશો મબધ હોતો નથી એવા સંગીતના ફરતા કાવતા રૂપ અર્થ-માન પ્રધાન ગાયનોથી લોહીના ફરવાનો વેગ અતિ વધે છે આનંદજનક ગાયને કન્વા કશુંક પ્રધાન ગાયનોથી લોહીની ગતિ ધીમી પડી જાય છે. જુના જુના મનોવિજ્ઞાને અથવા રસોને ઉત્પન્ન કરનાર સંગીતોથી રુધિરાભિસરણ ઉપર જે અસર થાય છે તેના ક તા તો તે એક જ પ્રકારના મનોવિકાર અથવા ન્યેને જ વિગેર ઉત્પન્ન કરનાર સંગીતથી અતિશય અમર થાય છે આ ઉપરથી એક દ્રષ્ટિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તો એટલે મુશ્કેલી છે કે, દર મહિને દરેક મનુષ્યે જે નજીક વખત સંગીત આવશ્ય માળગણુ જ જોઈ એ લગતની મહોટી મહોટી દવાશાળાઓમાં સંગીતના પ્રયોગો અનેક દરદીઓ ઉપર અનુભવી જોઈ સારા અથવા લખાયા છે. હર નામના ડાક્ટરે આપગ, હુબગા, વગેરે રોગીઓને માટે પીયાનો નખી સંબંધાવવાની ગોઠવણ કરી તથા સ્ત્રીઓ કદથી સંગીત કરતી થણા દરદીઓ માગ કર્યા છે. આ બધા પ્રસંગોમાં રોગી પોતાની જાતનું જાન જૂતી નથી, હલ્લને સ્વરોના અદ્વિતીય આનંદથી આનંદ મનાધિ પ્રાપ્ત થતા રોગી નિદ્રાવશ થાય છે, કે જે સ્થિતિમાં તેને હજાર અમાન અને આનંદમય શાંતિનું જાન જ થવાનો સંભવ રહે છે આ સ્થિતિ ધણા વખત સુધી રહે એટલે રોગીના શરીરમાં મોજ-આદેશનો, તેથી ઉજ્જ્વળતા, અને તેથી વિજ્ઞાની જેવી શક્તિઓ પ્રકટ થઈ જાના બીજેને તથા મનના મેધને બહાર કઢાવી નાખે છે.

અવાજથી હવાના ગતિઓમાં ધૂનરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે તરફ લક્ષ આપતા, આપણા લોકોમાં જાહેર મેળાવણાઓ કે સાર્વજનિક પ્રમોગો વખતે તથા જોઈ, લમ, વગેરે પ્રસંગે જે વાજીર વગાડવામાં આવે છે તેના પ્રેક્ષકો બધા ઉપયોગ છે તે સમજી શકારો એવા પ્રસંગોમાં માણસોની ગીરદી અતિશય હોય છે, ને તેમાં વળી જો ગરમીની રત્ન હોય છે સારે

મગીતની અસર આ પ્રમાણે અસાધારણ છે. મન અથવા ચિત્તની એકાગ્રતા માટે તેનો મહાન ઉપયોગ છે. ચિત્તને મારવું બહુ અઘરું છે, અને તેને માનવા માટે અનેક ઉપાયો છે. હકયોગ પ્રદીપિકા જેવા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે, ચિત્તની એકાગ્રતા થવા માટે શ્રી આદિનાથે મવા કર્ગઃ ઉપાયો બતાવ્યા, પરંતુ એ બધામાં નાદાનુસંધાન એ ઉપાય જ શ્રેષ્ઠ છે.

શ્રી આદિનાથેન સપાદકોટિલય પ્રકારઃ કથિતા જયતિ

નાદાનુસંધાનકમેરુમેવમન્યામદે મુત્યતમ લયનામ્ ॥ ૬૬ ॥

આજ ઉપાય એક શા માટે તે વિશે આમ કહ્યું છે—

ઇન્દ્રિયાણા મનો નાથો મનાનાથસ્તુ મારુત ।

મારુતસ્ય લયો નાથ સલયોનાદમાશ્રિત ॥ ૨૯ ॥

એટલે કે, બધી ઇન્દ્રિયોનો નાથ (પ્રવર્તક) મન છે. મનનો પ્રવર્તક પ્રાણ છે અને પ્રાણનો પ્રવર્તક તે મનનો લય છે. એ લય નાદને આશ્રિત છે. અર્થાત્ નાદમાં મનનો લય થતો હોનાથી, મનની તમામ વૃત્તિઓને ઝેડી નખવા માટે નાદાનુસંધાન એ ઉપાય યોગ્ય મહાત્માઓએ બહુ જ મહેતો ગણેલો છે આ ઉપરથી જ ગાયનની તારીફ કરતા એક 'શાસ્ત્ર' લખ્યું છે કે—

જશઃકોટિ ગુણ ધ્યાન ધ્યાનાત્ કોટિ ગુણ લય ।

લયઃ કોટિ ગુણ ગાનં ગાનાત્ પરતર ન હિ ॥

જપ કરવા કરતા, જેનો જપ કરવાનો હોય તેવું ધ્યાન કરવું એ કરતાં ગાયું શ્રેષ્ઠ છે, એ ધ્યાનના કરતા મનની વૃત્તિઓનો લય કરવો એ વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, એ લયના કરતા વળી ગાયન વિશેષ શુભવાગુ સમજવું. કેમકે, ગાયનથી મનનો લય મુરત થઈ જાય છે, તેથી ગાયનથી વિશેષ કર્યું નથી.

(અપૂર્ણ)

ગણપતરાય ગોપાળરાય

INDIA'S SALVATION.

We are now in a period of transition. Our ruling powers have still an equivocal character, they are not in real harmony with industrial life, are in all respects imperfectly imbued with the modern spirit. Besides, the conditions of the new order are not yet sufficiently understood. The institutions of the future must be founded on sentiments and habits, and there must be the slow growth of thought and experience. The solution, indeed, must be at all times largely a moral one; it is the spiritual rather than the temporal power that is the natural agency for redressing or mitigating most of the evils associated with industrial life.

An economic reorganisation of society implies a universal renovation, intellectual and moral no less than material. The industrial reformation for which (Western Europe) groans and travails and the advent of which is indicated by so many symptoms—though it will come only as the fruit of faithful and sustained effort—will be no isolated fact, but will form part of an applied art of life, modifying our whole environment, affecting our whole culture, and regulating our whole conduct—in a word, directing all our resources to the one great end of the conservation and development of Humanity.

—*Ingram's History of Political Economy,*

લવાજમ.

૨૫ (૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગ્રન્થાલયો, (૬) ભારતીયો, (૭) તમારીઓ તથા (૮) મૅસિક ડા. ૨૫ મુધીના સર્વ પમારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે).

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગત) રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ માં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજા માં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ ન્હાના અંકના રૂ. ૦-૪-૦ "

" મોટા અંકના રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો મા કર્યો, હોય કે ન હોય-પણુ એ લેખકને પાછુ મોકલવાને અમેા બધાના નથી.

આફકો ને વિનંતિ.

વર્ષ આખર મુધી લવાજમ ભરી દેવાનું મુદતથી ન રાખતાં, ઘુરન તે ભરી દેવાની અમારા આફકોને વિનંતિ છે. કારણ કે સર્વ પત્રોનો રિખાજ અગાઉથીજ લવાજમ લેવાનો હોય છે—અને એ રિવાજથી પરિણામે આફકોનેજ લાભ થાય છે કેમકે પ્રેક્ષ વગેરેનાં ખિસ વહેલાં ચૂકવાય તો ખર્ચ ઓછુ આવે છે, અને ઓછુ ખર્ચ એ આફકોનેજ કાયદાકારક છે વ્યવસ્થાપક

"પ્રકાશિકા."

પ્રગટ કરનાગઓ મેસર્સ ડી. ડી. અંક લેખરીઆ સન્સ. ફાટ પ્રીટિંગ પ્રેસ, મુબાઇ, અને સમગ્રા જાણીતા પુસ્તકો વેચનારાઓ મારફતે મળશે. કીમત રૂ. ૧-૪-૦. ટપાલ ખર્ચ આને ૦) ના વધુ.

એજ કવિનાં આગલાં પુસ્તકો કાવ્યરસિકા (પટાડેલી કીમત રૂ. ૧-૮-૦) અને વિજ્ઞાસિકા (કીમત રૂ. ૧-૮-૦) ની માત્ર ચોટીજ નકલો બાકી છે, જે પણ ઉપલબ્ધ હોવાજોએ મળશે (૧-૩)

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वोपनि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुण्यो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयं
पुण्योऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

सत्यान्नं प्रमदितव्यम् । धर्मान्नं प्रमदितव्यम् । कुशलान्नं प्रमदितव्यम् ।
भृत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्

वर्ष ७, अंक ८.

[भासिक.]

आशुपद, सप्त १६६४.

आर्त्तसन्देश

१.

आ, अन्तरात्तरि निरञ्जु यन्दा सल्लि
यन्दा पुनः मनभा नदी भेते मण्डिते अगुलि

२.

वणि आतक मित मिततु वादणि व से शुद्ध—
पणु नमेति आलि न विभगति नोमन सध

३.

यन यन नायु दु मोरखो जगा भाया मन,
पणु इरसन दुर्वम यधु मेडुनि नहि पञ्चन

४.

तुम्ह मस वारणु भमर आ भमल करे सवेन
रभणी-कुमुभ पुपाय न देवा दु पा तुं अत्र ?

૫.

મીઠાણ ટહુકા કરી, કોમલડી દિલ રંખિ,
કાં ઉડિ ઉડિ આછતી ચતી, ફટ ભુંડી આંસિ પંખિ.

૬.

દશિકિરણ ચક્રી ફટે હલ્યતંતુ અકર,
કામળને હુંકારાં એ, એ પાણુ જીવન દર.

૭.

હજી અમિ પુરિ પીધી નથી, અધર ખેચિ કાં લીધ ?
વિના વાંદે વિધુવદનિ કાં, આમ હેલ અધિ દીધ.

૮.

હોળ ભમે સાયુજ્ય નહિ, નહિ સામીખ ઘડીક !
સમાન કપ આલોકવા, ફાણુ દરસન તો દીક.

૯.

ગુજ કારણુ ગુજ સખિ ચક્રી હલ્ય અર્ધ લઈ દીધ,
ખંડે ખંડ ચતાં ઉભય, હવાં સુનાં કાં કીધ ?

૧૦.

રમણી સ્વતંત્રતા તું-મા, યથો હું યોગી લીન;
કઈ કંઈ તત્ત્વ પ્રપચ ગમિ બદલ્યો સરણુ પ્રવીણ.

૧૧.

હાવાં કાં મધુરી કુસુમ એકે એકે દેખાડ,
પરવશતા મિય કાં કહે કા પ્રિયતમધિ ન લાડ ?

૧૨.

નથી છુટાવતું હવે, બાંધ્યા જકડી બધ,
ફુટે તોડતાં, ખેંચતાં ખેંચાયે સૌ સંધ.

પ્રિય-પરાજય.

૫૬.

હું તો હાર્યો હાર્યો—સ્ત્રીલી હું તો હાર્યો હાર્યો
હાર્યો, હાર્યો, હાર્યો, હાર્યો, હાર્યો, તેં છલ્યો તેં હાર્યો । હું

અધીરી અધીરતાથી, મધુરી મધુરતાથી
રસે, રૂપે, ગુણે સમુજાવળે તુંથી રમણી મર્વાશે હાર્યો ।

હું તો ૦ ૧

બસે, દંડ, દર્શિતે દેતી । બન્ધન બાંધી ચાલ્ય તે કે'ની ।
હવે, આ હૃદય નયન, મુગ્ધ, રિઝન । શું કહું ? હાર્યો, હાર્યો ।
હું તો ૦ ૨

માણું મન માન્યુ માનિનિ વ્યોમ અગ્રકાવ દામિનિ
હરિ હરિ છાડ ન દિલ તણગાવ । મ્હો અન્યે હુજમા
હાર્યો । ! હું તો ૦ ૩

હાં કે' મન બીજુ માને, હું તુ અલી એક છતા તે-
અહલ માયા મોહિની પ્રકૃતિ હઝિની લીન હું-મા !
પ્રેમસીએ હાર્યો । ! હું તો ૦ ૪

ચરિત્ર તું-માટ મલણી । અવતાર એ સારું કહેતી
તું તું મમ રાધા, હરિ હું, કુંમુદા હું મુજ ચંદ્ર ગગને રજળું
હાર્યો । હું તો ૦ ૫

રૂપમ.

(ખંડ હરિગીત.)

તિમિર સૌ સ્થળ રાત્રિએ
વિશ્વમાં પ્રસરાવિયુ
વિશ્વ મૂતું શાંતિએ
ઉલ્લસ કિંતું જાગતું.

આતપે તપી તરૂં સૂતા
ચળકતા ઉડુ બોમમાં
ભાંગવા તમ ક્ષિપ્તતા
ફેડે પીંચિયો નદીનીરમાં. ૨

શાંત બહે જલ સરિતમાં
ફૂંકતો હિમ મર્મીરણુ—
ગાયના ખગ વૃક્ષમાં
લહેતુ જળાપ ન કારણુ. ૩

કંઠે ઊંઘ વિચારમાં
હું રૂંધ્યો નદીતટ રૂંધે;
એ ઊંઘ આધારમાં
કંઠે રદનરવ હું સાંભળું. ૪

(ખંડ ગિજરિણી)

પન તિમિર ગોપારા દીસતું
નિગળું નદિ ત્યાં કોઈ રહતું
ઝડપે શ્રવણે તહોય પડતું.

(ખંડ હરિગીત.)

નદી તીર વિચરતો રૂંધે.
અનિલથી હિમ મૂળતી
નયનથી જલ સારતી

(ચોર.)

બેઠી કા નદીને તીર
દેખાય નારી પતિઘીન. ૬

(માહિતી)

શિરસિજ વિખ રેલા
માતરિશ્વર્યિ છેના

(કથોર)

ધધર નાતુ જે મમીર
ચળા સરિત જનમા મીન ૭

મતેલું ઉઝે બાળ
બાણુ તાતનો ના કાળ
હમલુ તેનું મુખ જણાય
માતાનું હૃદય બર્જો જાય ૮

બાળે વિગડામિતી જવાળ
બાળે મ્યાયા પાણુ એ બાળ ?
બેમે નીતમ ત્યાધી દૂર
મુલુ ફી એ ડહનનો સૂર ૯

(ખડ હરિગીત)

“ મ્યા ગયો પ્રિય નાથ તુ ?
મકા તુજ પ્રિય દારને—
વિરહવન્દિયો બર્જો જલુ
આ હૃદય કેમ ન તું વુઝે ? ૧૦

“ તુજ અધીન સરી આ
વિરહથી મ્મમ દુવશે ?
પ્રેમપાનથા મુહુ લતા
હછેરો તે સફી યશે ૧૧

“ રડતું મૂઝી કુમુદને
પ્રિય નિશાપતિ મ્યા ગયો ?
ફુલવવા તુજ દારને
સંતાઈ મેધે મ્મમ રલો ? ૧૨

“ વિપમ્ય જૂલણુ થયા
ફુ ખમમ હુવન થયુ
તું જતા મુખ સૌ ગયા
રહો ફુ ખમા રડુ હું ૧૩

“વિદ્ય થઈ ક્યમ ખીજવે ?

રે મમીરણુ ! ચડ તુ !

કેં અનિષ્ટ ન તુજ કયે

વેરી થયો મુજ કેમ તું ? ૧૪

“ઉડુ ગણો ! મુજ નાથને

વિનવી કહેજો સર્વ આ

‘દીન પ્રિયા પર રોપને

કરવો ઘટે ન ત્હને જરા’ ૧૫

“દેવ ! શુ દીધું હું ખ આ !

ત્હેં અનાથ કરી મ્હને,

હૃદયથી ક્યમ તણે દયા

ઝંખી લીધો મુજ નાથને ? ૧૬

“સ્થામ મુજ ઝવન થયુ,

ગતિ આ પણ સ્થામ છે,

નદીમયિય છે આમશુ—

કઃ એકલા તે મર્ષને ૧૭

“અ કમા હુ તુજ નહીં !

મોધું ‘કુ મુજ જાવને

પોપને નક્ષત્ર કરી

આશ્રિત જો છે તુજને ૧૮

“શુભ મુજને રાખજો

તાહરા હિંસ જલે

પતિમાર્ગ ત્યા દેખાડજો

ફલે દસે લોકો બલે ” ૧૯

(અનુક્રમ)

નદીમા તે પરી પૂદી જાગ જલે ગઈ ફૂલી,

જીપાડી જાવને લેતા—અમ એ જાય છે જોડી. ૨૦

હિમ્મતસાસ જગન્નાથ પચોળી.

અન્વેષણસિદ્ધિ.

યન્ડો મીઠો પવન સુરબિ આવતો આંખ ઘેરે,
 ઝીણું ગાતું ઝરણું સરતું શાન્તિની છાંય પાડે;
 કો કોકિલા મધુરવ બર્બા કણ્ઠથી “કૂ” કહેતી,
 આજી નીલા ધનપટ મહિ કંઈક ચિત્રો જણાય.

એ મધ્યાન્હે સરિત તટ છે કો પથિક અમિત
 ભંબા કાન્તિ સરીરકૃષ્ણતા વિદ્યતાથી ભરેલી
 કિન્તુ ચિન્તા મુખ પર દિમે, ચિત્ત ઊંડુ રહ્યું
 ને સાહિત્યો કંઈ નહિ મળે કળલા એક લોટો.

“શું આપે એ પથિક બટકે સીદ્ધા આ ઘઈ છે ?
 શું આપતિ તવ પર પડી શુ વિધિના પ્રહાર ?
 આ એકાન્તે ભ્રમણ કરતાં સાધવું શુ અરે છે ?
 આને વેશે બટકી બટકી અન્તમા સાર શો છે ?

“સોધે શું તુ અપલ અળવા વિષ્ણુની નેહ નારી ?
 કે તું સોધે સહુ છગરથી મિત્ર તારો વિયોગી ?
 સોધે વા તુ પ્રિયતમ પ્રિયા કોઈ છોડી ગઈ ને ?
 કે સોધે શું કંઈક અહિંયા હસ્તથી ને ગયું છે ?

“શાને પચી તવ હૃદયને આમ સંતાપતો તું
 શા સારું તું બટકી બટકી દેહને કલ આપે
 આ જુવાની તવ કૂરી કદી નાં વશે રે પથીક
 શાને છોડી જગત્ ભ્રમણા બ્રહ્મધ્યાને ન દીને ?

“રે રે બહાલા અમિત બહુ તું પર્ણકૃદી અમારી
 આવી તેમાં વિરમ ધડી તો શાન્તિને પામશે તું

જે કંઈ યોડો ફલસમુંદ તે આછને તૂસ થા તું
ને આનન્દે દિવસ સંધ્યો ગાનગોષ્ઠે જશેરે.”

ધીમે ધીમે ચરણુ ઉપડયા પર્ણકૂટી બણીએ,
બને બેઠા કંઈક વઢવા જાય છે એ યુવાન;
કપ્પાસ્થેય દહતર થયું કામિનીનુ અરે ત્યાં
મૂકે ના એ હસ હમ રૂવે અશ્રુથી છાતી ભીંજી.

“ વહાયા મારા દિન બહુ ગયા જાય તાગે જપન્તા
મરેં યુક્તિ અકૂળ જનતા આ દશા હા યઈ છે,
લીધો ત્યારે સગીર દમવા ભીમ મન્યાસને આ
ને યોજયુ મેં મલિન મન આ બ્રહ્મધ્યાન મમેત.”

“ હા હા, વહાવી શુરુ યઈ હવે આજથી માહરી હ,
ક્ષન્તવ્યોઽહં દયિતપ્રણયે શીર્ષ પાદે ધરું છું.
આ કુમ્ભા વસિયુ સખિ હો ઈશનુ ગાન ગાતા.
ને આત્માને, ભજન કરતા યોજયુ ઈષ્ટ માર્ગે.”

નાઇરોબી, બ્રિટિશ ઇસ્ટ આફ્રિકા }
તા. ૧-૯-૦૮

“ વિનાયક. ”

અમારો અભિલાષ,

(વૃત્ત—મિશ્ર શિખરિણી.)

૧.

પરબ્રુતે ! છાતી, શરોર તવ છે સ્થામલ છતાં -
મયુર મન્ત્રે આ, પિયૂષજલમાં માતિક થતા

અમી દીધું નદે ?

હશે સત્ત્વે દેવે ?

પરંતુ ઓ દેવી !, જગ, કલ્કલીન નવ ઘટે
તદ્ભાગે મોઘેરો, ગોંતરવ કદિ વિદ્ય થશે.

૨.

અનેકે વહાલેકે, કલ્પરવ યતાં કામલ સુરે
હમારે તો દેયું, ગમગમ વિદ્યામે કલગીં રૂપે

અવનવી ભરી મોહિની હશે

જગ સમજવા એ સિયુ દોસે

નિકુંભે ને બાવ, ધન, પવન ને, સાગર થકિ
ઝીલાયેલા મન્ત્રે, નવ નવલ રૂપોતર ધરિ.

૩.

કરે સ્થા વિશ્વે

વિતા પ્રત્યાદાને

તથાપિ કલ્યાણી ! હૃદય ધર ઇચ્છા જીગરની
શિખ્યાં સાધું વાણી, શું કંઈ તમને ઇલિમ જડી

૪.

ખતાવો એ બુટી
ખીજી તૃષ્ણા સુંકી

મુજ શુક તહમે વ્હાલપરૂડા
ચરિત રૂચિગ સહશુણ બર્ષાં

દિપાવો આપો એ, હૃદયપુનિતે ! છાપ જ છતી
શુક મન્ત્રો ઘોતે, શમ્ભ વિણ બિયા મન ધરી

૫.

શુક ! સાર્ધિવ દેરી ! દદય મમ છે પુનિત બન્ધુ
ઉડો ઉચે આપો, તમચ અમને આશ્રય મરુ
ચીરુ સ્નેહાણ, નવ જગ રૂકુ ઉત્તત ઉંકુ
આને મર્ય ઘોતો, જગ પગ શિખીતે ઢવર્ણશું.

“ વિજ્ઞાનસિદ્ધિ. ”

પ્રેમાનંદનું સુદામાચરિત્રનું વાંચન અને વિવેચન.

તા. ૧૯, મીની સાંજરે પ્રેમાભાઈ હોલમાં સાઘપાંચ વાગે—રા. રા. કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામે કવિવર પ્રેમાનંદ વિરચિત સુદામાચરિત્ર વાંચ્યું હતું તે પ્રસંગે વિદ્વદર્થે સાક્ષર શ્રીયુત કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ બી. એ. પ્રમુખ સ્થાને—ખીરાજેલા હતા. તેમના બાપણુનો ટુંકામાં સાર નીચે પ્રમાણે છે,

શરૂઆતમાં પ્રમુખે કહ્યું હતું કે આજે આપણે અમદાવાદના લોકોએ આનંદ પામવો જોઈએ કારણ કે આપણને રા. નવલરામભાઈએ શામળતા છપ્પામાં આનંદ માનનારા કલા હતા તેમાંથી આપણે હવે પ્રેમાનંદના અનુરાગી થયા છીએ.

વળી બીજું કારણ એ છે કે જે વખતે શામળની કવિતા સારી કે પ્રેમાનંદની તે વિપ-
યની ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ હતી તે પ્રસંગે અમદાવાદમાં કવિ દલપતરામભાઈએ આપણને અહીંયાં
કવિ શામળના છપ્પા વાંચી સંભળાવ્યા હતા. અને આજે તે જ સોસાયટીના મકાનમાં આપ-
ણને તેમના જ ચિરંજીવી પ્રેમાનંદની કવિતા સંભળાવશે. વળી તેમણે કહ્યું હતું કે આવાં
વાંચન આ પ્રથમ પ્રસંગે જ નથી કારણ કે આપણને વિદિત છે કે પ્રેમાનંદ તથા દયારામ
ભાઈના સિંધો તેમનાં કાવ્યો ધણા લોકોને એકત્ર કરીને ગાતા હતા.

આટલું કલા પછી પ્રમુખે રા. ન્હાનાલાલને સુદામાચરિત્ર વાંચવાનું સૂચવ્યા પછી, તથા
કવિનું વાંચવાનું કાલે પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી મ. ગ. કેશવલાલભાઈએ નીચે પ્રમાણે તેમનું
પ્રમુખ તરિકેતું બારણું સમાપ્ત કર્યું હતું.

શરૂઆતમાં હેમણે નં.સિંહ મહેતાનું અને પ્રેમાનંદનું xસુદામાચરિત્રની મરખામણી
કરી હતી. નં.સિંહ મહેતા ભક્ત હોવાથી તેમણે તેમના કાવ્યમાં સુદામાજીને ફક્ત ભક્તની
દૃષ્ટિથી જ જોયા છે અને તે કાવ્ય ભક્તિરસનો જ જમાવટ કરે છે, જ્યારે પ્રેમાનંદ બહુધા
વ્યાવહારિક કવિ હોવાથી તેણે તેના કાવ્યમાં સુદામાજીને તેવી રીતની પાત્રતામાં આલેખ્યા
છે. હવે આ કેમ કીધું છે તે આપણે આગળ જોઈશું. કાવ્યમાં હમેશાં ૧ વસ્તુ, ૨ રસ,
અને ૩ પાત્ર આ ત્રણ બાબત ઉપર લક્ષ આપવામાં આવે છે.

૧. પ્રેમાનંદે વસ્તુ તો બહુધા ભાગવતમાંથી જ લીધી છે. પરંતુ તેમાં પણ ઘટોત
કેરકાર કીધો છે.

૨. રસની જમાવટ વિશે સમય ન હોવાથી એટલું જ કહેવું ખસ થશે કે દરેક તેનો
વાચક તરત જ તેમાં રસની જમાવટ કેવી યાચ છે તે જાણી શકશે.

x તેમણે જણાવ્યું હતું કે બીજા સુદામાચરિત્ર પણ છે પરંતુ આ જે જ પ્રસિ-
દ્ધિમાં આવેલાં છે.

૩. હવે આપણે પાત્ર વંશ દિષ્ટિ ફેરવીએ.

આ કાવ્યમાં મુખ્ય ત્રણ પ્રાણી છે. મુદામો, કૃષ્ણ, મુદામાની સ્ત્રી. મુદામાં એ છે. તેની બાલવાવસ્થામાં કવિ તેને બાળક તથા કૃષ્ણ ઉપર સખા, સંમપણના નજીવે છે. પણ ગોરાણીની દોણી લાવવા વગેરે અઘોરિકા—દાંડાં નેવાણી પૂજા તેનો બાવ ઈશિર તરીકેનો થતો જાય છે. મુદામાં પશુ તેમનામાં કૃષ્ણના રહે છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ હોયનું બન સન્ધ્યાસી રહી રહે છે. પછી કૃષ્ણને છે, ત્યાંથી કૃષ્ણની કૃપા થાય છે. પણ હજીપણ તેમનામાં પૂર્ણ બંધનપણું—આત્મ તેથી કૃષ્ણમાં તેઓ સોનીપણું જુએ છે. પણ બ્યારે ઈશિરકૃપા પૂર્ણ થાય છે ત્યારે પણ બંધનપણું જાતેસમાં પ્રક્ટે છે.

બીજું પાત્ર શ્રી કૃષ્ણનું છે. તેનામાં ઈશિરી બાવ ઈવિ કેવી જુલસી કમ પ્રમારે છે તે નોંધએ. બાળક અવસ્થામાં પોતાનો અમાહાર બતાવે છે અને પોતાની પામે આવે છે, ત્યારે પણ તેને લોખ, નેહ ઈત્યાદિકથી દૂર રાખશે. મધ્ય તમ કરતા નથી, પણ પોતે બ્યારે બંધન મુદામાની તૃપ્તિ મળી જ પોતાનો પૂર્ણ ઈશિરકૃપા કપી પ્રમાદ તેને મુદા તાંદુલને બંધે આવે છે.

આ પછી ત્રીજું પાત્ર મુદામાની બીનું છે. તે સ્ત્રી પતિને ઈશિર રૂપે મો છે ખાદે માયાને ઈશિર છે, અને બ્યારે કૃષ્ણકૃપાથી માયા મળે ત્યારે આનંદથી ઈશિરકૃપ જ માને છે.

“હૃદય ત્રિપુટી” — એક પ્રશંસા.

“કલાપીનો કેકાન્ન,” “એટલે સંસ્થાન લાડીના સ્વર્ગવાસી હાંકારસાહેબ સુગંધિની કવિતાનો મંથલ” જેણે વાંચ્યો હશે તેની દૃષ્ટિનું બાગ્યે જ “હૃદય ત્રિપુટી” એ આકર્ષણ નહિ થયું હોય. સ્પર્શી રેલાતી, પદસાગિલથી લાવણ્યમયી, હૃદયની બર્મિઓથી ઓપતી, અને સરલતાથી ખાસ શોભતી એ “હૃદય ત્રિપુટી” કોને વાંચીને આનંદ આપનારી નહિ નીવડી હોય? ન્યૂન દોષાભાસથી વિચારને અનેક રીતે હત્તેજન કરતી એ કોને શરી શરીને વાંચવી નહિ ગમી હોય? એની સ્તુતિ કરતાં પહેલાં એનો સાગ આપી એનું ઓળખાણ કરાવવું અસ્થાને નહિ ગણાય.

“ના છે રાત્રિ દિવસ નથી વા સૂર્ય વા ચન્દ્રમાના,
કિન્તુ તેના ઝળઝળ થતા તેજમાં વિશ્વ ન્હાતુ” —

તેવે, “કુંળી સંખ્યા” ને સમયે એક નિર્દોષ બાકા પોતાના દુઃખનું રૂઢન કરતી હતી. તે વખતે સખીમંડળમાં આગીઆર વર્ષની એક કન્યા “અમ્પદની ખીડેક કચી થી નામે રમા, એકંદલી” ત્યાં આવે છે, ને કોઈ બાકા રહે છે એમ મમજે છે. તેથી પીડાય છે; તેનું હૃદય વસોવાય છે. પેલી બાકાને મદદ આપવા કહે છે કે

“ધમ્મિ છે તું તુજ તે બનું, મખી બનુ, માતા, બગિની બનું,
રોયું ના’ પણ કોઈ એ દિલ મજે તો ત્યાં વિગમી જવું.”

નિગાસુ રમાને તે બાવા પોતાના દુઃખની બંધી વાત વંદે છે. શું કહે છે? કહે છે કે “મૃત્યુ શું તે હું નહોતી જાણતી ત્યારે મારા પિતા મરણ પામ્યા. માને પૂછું, ક્યાં છે મારા પિતા? તો તે સમજાવતી, ગામ ગયા છે. મા, આ કહેનાં રસ્તી: શાથી, તે હું સમજતી નહિ: તે ખીચારી ગળી ગઈ. ગળી, અને છેવટે ગઈ. મારી પડોશમાં રહેતી ડોશી ત્યાર પછી મને પાળતી હતી. મારા પ્રજ્ઞાના જવાબમાં તે પણ મને સમજાવતી કે મારા પિતા જે ગામ ગયા છે તે જ ગામ મારી મા પણ ગઈ છે, અને છેવટે તેને પણ જવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તેણે ભેદ બોલ્યો. હું નિરાધાર બની.” આ સાંભળી સખી મંડળને દયા ઉપજે છે. રમા આ બાલકીને—શોભનાને—પોતાને ઘેર લઈ જાય છે. રહેતાં રહેતાં બે વર્ષ વ્યતીત થાય છે. રમા મોટી થઈ સાસરે જવાનો વખત થાય છે. રમાની મા તેને શીખામણુ દે છે, ને બાલક શોભનાને પણ પોતાની સાથે પિયુ ઘેર લઈ જવા કહે છે. તે તેમ કહે છે. રમાની સાથે હમેશ રહેનાર શોભના તરફ રમાનો પતિ પ્રથમ નિર્દોષ પ્રણયીભાવ રાખે છે. વધતાં વધતાં તે બાવ વધારે શલે છે. છેવટે તેને પ્રણય ને ફરજની વચમાં મોટી યુગવણુ થાય છે. “શું શરણે આવે તેની તરફ પ્રણય ગમવો? કેમ બને? ફરજ ના કહે છે. પણ શું પ્રણય વિભાગથી ન્યૂન બને છે?” આવા અનેક વિચારો યુવાનતા મનને હો-બમાં નોખે છે. રમાના હમેશ સંગમાં રહેનારી શોભના તે યુવાનતા સહવાસમાં અનેક રીતે

આવે એ સ્વાભાવિક છે. ચલિત મનના તે યુવાનને સાધારણ બનાવે પણ પાપ તરફ ખેંચવા માંડે છે. તેલું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે.

શોભના તેને પુષ્પ આપવા જાય છે ને કહે છે કે

“ પ્રીતિ ધરી રૂમા જે ઉઠેરતી
પ્રથમ પુષ્પ આ તે ગુલાબનાં
કરતી સ્નાન એ તેથી મોઢલી
પ્રિય સખે! મને આપવા તને.

લાંબો કરી કંઈ જાની નમી પુષ્પ આપે,
ત્યાં એ જરા લચડતી લપસી પડે છે;
પુષ્પો પડ્યા, ઠર રૂબો કરમાં ફૂજન્તો,
ખેંચ્યો નહીં મૂકી દીધો નહિ વા યુવાને
ત્યાં કેં થયું મગજમા, કરમાં થયું કેં,
કાઈ તપુ તથા ને દિવસા થયું કેં;
જે ખાળતાં હૃદય ને નિકળી પડ્યું કેં,
જેનો હતો ડર દિવે મધ એ મધું કેં.

ઉધારી બાગીચેથી ત્યાં ફેમે છે કોઈ આ બધું.
યુવાને એળખી બહારી, ખેંચી દસ્ત લીધો ઝટ.”

“ નહીં બનું પાપી જ આ વિચારથી
તે રામ મ્હાને કદિ હોય અન્યો ”—

• આવા વિચારથી તે મંતુષ્ટ થાય છે.

યુવાનને એક દહાડો સ્વપ્ન આવે છે તેમાં “ નીતિ દેવી ” એની નજર આગળ આવી
“ કેદી તું મુજ છે બન્યો ” એમ કહી એને યુનેહગાર બનાવે છે. “ પ્રીતિ દેવી ” આવી
તેનો ને શોભનાનો હાથ જાણી તે મેળવી દે છે ને કહે છે કે

“ સુપ્રેમી !

બનો હવે એક રૂપે સુખેથી ।
આ વળી આવતી આ ઉડીને ।
તણે દિલો એક જ આજ થાશે ।
સદા રહેજો મમ સભ્ય માંડી ।
સુખો થશે । આશિષ મ્હારી । બધ્યાં ।”

આ દેવી ગીતે સંબવિત છે તે અહીં જોવાનું નથી. દુર્ગુણ તરફ દોરનાર માણસના મનમાં કાંઈ આવા જ ભણુકા વાગતા હોવા જોઈએ. પાનું જે આમ હોય તો દેવીને યુવાન પૂછે છે,

“ હું તા અત્ય તણો બનું કદી સખિ ”—“ એ મ્હારું વેણ તૂટી ન જાય ? ” દેવી ઉત્તર આપે છે “ જા ચોર તું, ” ને જતી રહે છે. સ્વપ્ન જતું રહે છે અને મનનો અપવિત્ર યુવક આને પ્રિયભાવે વધારે અપવિત્ર બને છે. અપરિપક્વ વિચારના મનુષ્યપર કાંઈકે માફી અમર કરે એવું હવે પછીનું વર્ણન પાનું તે પાપી મનુષ્યના વિચારો અને આચારનું ચિત્ર અષ્ટ રીતે આપે છે. આ દ્વિપિત નરે માત્ર

“ મમય ન મજ્યો તેથી પીધું એર હજી નથી. ”

છેવટે

“ પ્રીતિ તણો નય થયો । નવ નીતિ રાખી !
આ પ્રેમ તા । પણ નહીં નજાઈ આવી ।
તું ચેત, ચેત, નહિ તો નહીં ‘ચોર’ ભાઈ ।
પ્રીતિ નીતિ ઉભય બ્રહ્મ સ્ત્રી ગુમાવી । ”

‘ચોર,’ ખરે ‘ચોર’ જ ! રમા સંકિત થાય છે પણ પાછી શાન્ત થાય છે. શોભના પોતાની જલ સમજે છે, સુધરી શકતી નથી, તો પણ રમાની ક્ષમા મળે છે. રમા કાંઈ કોઈ સાથે તે આપે છે.

“ હવેથી તું તેને મુખ તુજ બતાવીશ કદિ ના,
અને ત્હારે તેનું મુખ કદિ હવે જોવું જ નહીં ! ”

શોભના ત્યાંથી આવી નવ્ય છે

“ જોવું નહીં રે । મુખ એ પિયુરુ ।

જોઈ શકાયે નવ મ્હોં સખીનું ”—એ એની સ્થિતિ થાય છે. યુવ-

કની સ્થિતિ પણ એવી જ થાય છે. તેનું મન શોભિત થાય છે તેનું વર્ણન નીચેની આદ-
લીટી આપશે.

“ ધરી ન જોતો હસતું રમા મુખ,
ધરી ન જોતો પ્રિય ગોખના મુખ;
દુખી થતો ને ગભરાઈ એ જતો,
સ્થિતિ મહી આ ક્ષમ જીવી એ શકે ? ”

ત્યારે બાકી મહેલી

“ આ બિચારી કની ના સડ દશ્ય,
આપ ધીમે ગમતી જતી હતી,
હમાય મ્યાવી મ્હું બધું હતું
હમાય ક્યાંથી દિવ આ મોક્ષ ? ”

અન્તે શોભના આત્મત્યાગ કરવાનો અન્તો સોષે છે. પણ આમા તે નિષ્કળ થાય છે.
આનો પતિ મંદવાઃમાં પડે છે. શોભના મૃત્યુ પામે છે, અને આ જ “ તોદાન ” નો અન્ત
આણે છે. હુંકમાં, આ જ્ઞાન્ત, તે એક અલિત યુવકના મનપર અનીતિનું બજ ધીમે ધીમે
કેવી રીતે ઝામે છે, તે પ્રથમ તેને શરણે ન થનાં કવો શુચવાય છે, પણ નબળા મનનો
હોવાથી નીતિ ને પવિતતાની દોર કેવી રીતે છૂટી મુકાદે છે તેનો આભેદ્ય ચિતાર આપે છે.

હવે “ હલ્ય ત્રિપુરી ” ના એક કાવ્ય તરીકે વખાણ કરતાં પહેલાં, ઉપસે જ્ઞાન્ત
વાંચીને, કેઈ તરત જ અટકાવે તેમ છે. અહીં એક પ્રશ્ન, એક શકા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો
ઉત્તર અતોપકારક રીતે અપાય તો જ “ કલાપી ” ની આ લેખમાં કવિ તરીકેની શક્તિને ચ-
દાવી શકાય. કાવ્યમાં આને આદ્ય પ્રશ્ન કહે છે. અગ્રજીમાં આને preliminary point
કહે છે. પ્રથમથી જ જો અહીં શ્લોક ન મળે તો પછી દલીલ આગળ કરી શકાય જ નહિ.
કાવ્યમાં દાવો ધણીએ મંદસ હોય, બીજી બધી રીતે તેમાં જ્ય મેળવવાને વાંધો આવે તેમ
ન હોય તો પણ જો તેને મુદતનો બાધ આવતો હોય તો પછી ન્યાયાધીશ વાદીના વકીલની
વધારે દલીલો માંગશે જ નહિ, પ્રતિવાદીના વકીલની માત્ર એ સવાલ પડેની દલીલ”

જાણે ૨૬ જરો. આ ઉદાહરણાનુસાર “ હલ્ય ત્રિપુરી ” ને વિષે સરસ્વતમાં કેટલ

ને છે એનો ઉત્તર આપ્યા વગર વખાણ કરવાં નકામાં છે. એ પ્રશ્નો ત્રણ છે પતિમાં દાવ

(૧) કવિનો ઉદ્દેશ પોતાના કાવ્યમાં શુ નીતિનું શિક્ષણ આપવાનો હોવો જોઈએ ? આનો ઉત્તર નકારમાં આવે તો ખીજો પ્રશ્ન એ છે કે

(૨) અનીતિનું સ્પષ્ટ રીતે ચિતાર આપતું કાવ્ય શુ સરસ કહી શકાય ? આનો ઉત્તર ‘ના’ આવે તો ત્રીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે

(૩) શુ ‘હૃદય ત્રિપુટી’ અનીતિ શીખવતું નથી ?

(૧) કવિ તે સુધારક નથી. કવિનો ઉદ્દેશ કાંઈ દેશસુધારક કે તત્ત્વવેત્તાના ઉદ્દેશને મળતો આવતો નથી જોવા મળે. તેના ઉદ્દેશ, તેમાં પણ ખાસ કરીને દેશસુધારકનો ઉદ્દેશ કુદ જ નોના. દુર્ગુણોને લીધે તેમની દુર્દેશ દર્શાવી તેનાથી દૂર દોડવા અને સદ્ગુણોના શણગારથી સજ્જ થવા પ્રેરવાનો છે સુધારક આ પ્રભાવે ન દેરે તો આ કર્તવ્ય કણ બજાવશે ? તત્ત્વ વેત્તાનો ધર્મ ધણે અંશે પૃથક્કરણ કરવાનો છે ખામ શીખામણ દેવામાં એના કર્તવ્યનો સમાવેશ થતો નથી કવિનું નામ જૂઠું જ છે કવિતા શિખર, ચિત્રમળા, મગીતમળા એ બધી નસિક દળાઓ (false arts) છે આ નસિક દેનાઓ આપણને ખી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે ? ધણે ભાગે તેઓ આપણને માત્ર આનંદ આપવામાં જ ઉપયોગી થઈ પડે છે કવિતા પણ એ જ વર્ગમાં છે તો એનો પણ એ જ ઉપયોગ છે સુધારાનો અને નીતિનો ઉપદેશ કરવા કવિતા ગ્યાતી નથી કારણ કે, તે કવિતાની મદદ વગર વધારે સચોટ રીતે થઈ શકે છે પછી કવિતામાં પણ નીતિ વધારે તેના દેશવાત્સલ્ય વધારે તેના વિચારા મૂકી તે તે પ્રયોજનો સાધવા પ્રયાસ કર્યો હોય તો તે નિષ્ફળ નીવડશે નહિ માત્ર અહીં કવિ સુધારકનું કામ આડ તરી રીતે કરશે બાકી જો કવિનું મુખ્ય કામ સુધારક અથવા નીતિનો ઉપદેશ આપનાર તરીકે ગણીએ તો પછી સાગમાં સા. કવિઓનું શુ યશ તેના વિચારમાં ગભગમપુ થઈ જશે શુ કુદરતની સુદરતા પર કવિતા લખાય તેને કવિતા નહિ કહીએ ? તે ઉત્તમ હશે તો શુ તેને ઉત્તમ કવિતા નહિ કહીએ ? તેમાં નીતિ કે સુધારાના વિચારોનો અભાવ હોય છે, છતાં તે વખાણવામાં આવે છે. ખાતા નથી કુદરત પરની કવિતા માત્ર આનંદ જ આપે છે એ વાતમાંથી કાં નીતિનું જ્ઞાન મળતું નથી. ભારે એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કવિનો ઉદ્દેશ સુધારકનો નથી એટલે કે કવિતામાં સુનીતિના જ વિચારો મૂકવા જોઈએ એવું કાંઈ નથી.

(૨) કનૂન પણ શુ અનીતિનો સ્પષ્ટ રીતે ચિતાર આપતું કાવ્ય સરસ કહી શકીશું ? નહિ જ ગણું હા કહી શકે તેમ છે ? કવિ, દુર્ગુણ દેનાય એવી કવિતા લખે તો એને વખાણી નહિ જ શકાય.

(૩) ભારે કોઈ પૂછશે કે શુ ‘હૃદય ત્રિપુટી’ માં અનીતિ શીખવાતી નથી ? આનો ‘ના’ આવે તો કાંઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી પણ આવું કાંઈ છે નહિ ખરી વાત છે ‘ચોર, ખન, વચન, ને કર્મમાં ધીમે ધીમે કૃષી રીતે બગાડવા માટે છે, બગાડતા પોતાની જગતે તે કેવો નિર્વજ્જ બને છે તેનો ખરાબર ચિતાર “હૃદય ત્રિપુટી” આપે છે એ છે કે

એ જ છે કે પ્રથમથી જ એતો. નહિ તો પછી મોત જ શોખનાના મૃત્યુની પેડેમ પાપમાંક છૂટકારો આપશે. માટે “ હૃદય ત્રિપુટી ” નીતિની તરફેણમાં જ છે. દુષ્ટ પાત્રો નાટકોમાં પણ આવે છે, તેથી શું તે નાટકો અનીતિનો પ્રચાર કરવાને લખાયાં કહેવાશે ? ખરું જોતાં, નાટકોમાં દુર્ગુણનું ચિત્ર આપી નહારા માણસોનો બરાબર ખ્યાલ આપવાથી તેથી ઉલટી જોટલી સારી અસર થવાનો સંભવ રહે છે તેટલો સંભવ તે દુર્ગુણી મનુષ્યો કાંઈ અમરકારથી અથવા દેવી પ્રેરણાથી (Deus ex machina) સદ્ગુણી બને છે એમ કહેવાથી નહિ થાય. કેટલીક વખત દુષ્ટ મનુષ્યો વધારે બગડવાનો સંભવ પણ રહે છે. પણ તેમાં ઉપાય નથી. તેઓને તો સારામાં સારી શીખામણ બહુ જ સીધી રીતે આપી હશે તેથી પણ તેઓ સુધરવાના નથી. “ હૃદય ત્રિપુટી ” ના ચિત્રથી માફી અસર થશે એમ માનવાને સબળ કારણો નથી. આડકતરી રીતે અસર સારી જ થવાનો સંભવ રહે છે. પછી તો જોને કમજો થયો હોય તે બહુ પીજું જ દેજે તે ન્યાયથી આવા ચિત્રનો દુરુપયોગ થાય તો તે કેવી રીતે રોકી શકાય ?

હવે ઉત્તમ કવિતા કોને કેવી ? ઉત્તમતાનો શુભ “ હૃદય ત્રિપુટી ” માં છે કે નહિ ? એ પ્રશ્ન ઉઠે છે. કવિતાનું લક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કરવાતો અત્ર અવકાશ નથી. માત્ર કેવી કવિતા શ્રેષ્ઠ તે જોવાને જ અહીં સહજ મનન કરીશું. જેમ માત્ર હંદમાં મૂકાયલા વિચાર સારી કવિતાના કે કવિતાના પણ નામને પાત્ર નથી તેમ ઉચ્ચ બાવનાઓ અને ઉચ્ચ વિચારો બરાબર પૃથક્કરણની રીતે સમજાવઈ હંદમાં મૂકાય તો તેને પણ સારી કવિતા કહેવામાં આવશે. “ સારી ચોપડીઓ શોભાય દેશુ તે દેખી હરખાય ” ઇલાકિ હંદમાં મૂકાય નથી. અંગ્રેજીમાં પણ

“ An Austrian army awfully arrayed
Boldly by battery besieged Belgrade ”—

કેટલો

છે. પતિમાં રોય

એવી કવિતાની કનિષ્ઠતાને વિષે એ અભિપ્રાય યાચ તેમ નથી. હવે અંગ્રેજ કવિ પોપનાં પદોમાં વિચાર અને ભાવનાઓ ઘણાંએ સરસ છે છતાં એની કવિતા વખણાતી નથી તેવું કારણ એ છે કે એ પૃથક્કરણ કરે છે. ઉચ્ચ વિચારો અને ઉચ્ચ ભાવનાઓ સૂચવવાને બદલે તે કહી દેવામાં આવે તો તેજ વખતે કવિતાનો ઉત્તમ અંશ નાશ પામે છે, કવિતા જ નાશ પામે છે એમ કહીએ તો પણ કાંઈ અતિથયોક્તિ થતી નથી. કવિએ આ બધી બાબતોમાં માર્ગ-સૂચક થવું જોઈએ, માર્ગ-દર્શક થયો કે તરત જ તે પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ પદ ખોય છે. વસ્તુઓના ટુકડા કરી તે વિષે વિચાર કરવા એટલે કે વસ્તુઓના ગુણોનું પૃથક્કરણ કરવું એ સાધારણ મનુષ્યોનું કામ છે, અથવા ઉત્તમ રીતે તે કામ કરાય તો એ તત્ત્વચિંતકોનું કામ છે. કવિ ‘મુખ્યન્દ્ર’ અથવા ‘ચન્દ્રના જેવું મોં’ એમ કહે છે તેવું કારણ હવે સ્પષ્ટ થશે. મુખ ને ચન્દ્ર, બન્નેની સંદેહાઈ, ગોળપણું, સ્વચ્છતા, આદલાદટલ વગેરે ગુણો છટા પાડ્યા વગર એટલે કે પૃથક્કરણ કર્યા વગર “મુખ્યન્દ્ર” એમ કહેવામાં જ કવિતા રહેલી છે. જ્યાં ગુણો છટા પાડીને સરખામણી કરી કે તરત જ કવિતા જતી રહે છે ને વિચાર શુષ્ક બની જાય છે. ટુંકમાં એક બાલકની વાણી પ્રિય ભાગવાનું જે કારણ છે તેજ કારણ સરસ કવિતા ગમવામાં પણ અપાય તેમ છે,—બન્ને અવ્યક્ત મધુર છે: અવ્યક્ત, એટલે સ્પષ્ટ સમજાય તેવી નહિ છતાં બધું સમજવામાં સચક માટે જ મધુર. “હૃદય ત્રિપુટી” માં ઠેકાણે ઠેકાણે આ ગુણ જોવામાં આવે છે અને તેના ઉદાહરણ નીચે અપાય તેમ છે.

‘ ર ર હનો દિને, મેં સુણ્યું હતું.

“ મરણને છતાં જાણતી નહોં !

“ રહન મેં દીઠું, દેખી ‘હોતી’તી !

“ રહન મેં કદી ના કરું હતું !

“ પૂતી માતને, “ મૃત્યુ શું ? કહે ! ”

“ ગડી રહેતી એ ! ના કહ્યું કદી !

‘ ક્યમ રડે ? કહે ! ’ બોલતી નહોં !

“ રહન મૃત્યુ હું જાણતી નહોં !

“ કરતી કાં ગડ્યા જોઈ મા મને,

“ સમજું હું હવે, ના સુણ્યુ કદી !

“ મમ પિતા ગયા ગામ બ્યારથી

“ રડતી મા સદા જોઈ મુજને ! ”

“ રડતી મા સદા, ” બોલતાં રડી,

ગરીબ શોભતા બોલતી વળી:—

“ ‘તુજ પિતા ગયા ગમ છે,’ કહ્યું !

“ ક્યમ જૂઠું ગણું વેણ માતનું ?

“ પણ કદી ક્યાં ગામથી નહોં,

“ નયનમાં ગલાં અશ્રુ : ને !

પ્રથમ મનુષ્યનું મન દુર્ગુણ તરફ દોરવાય તોપણ તેને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તેને પોતાના મનની વાંછના તૃપ્ત કરવાની લાલસા વિશેષ હોય તો તે શાસ્ત્રને કુદરતના નિયમો પણ પોતાની તરફેણમાં જ સમજે છે. દારૂ પીનાર કહેશે કે દારૂ નિષિદ્ધ હોય તો દારૂ એવી વસ્તુ જ સહિમાં શા સારૂ છે? દરેક વસ્તુ મનુષ્યને જ અર્થે હોય છે. તેમ જ શાસ્ત્ર પણ માણસને માટે બનાવવામાં આવ્યું છે, નહિ કે માણસ શાસ્ત્રને માટે. આવી જ દલીલ “હૃદય ત્રિપુટી” નો યુવક કરે છે. ભમરાના વર્તનપર એના વિચાર આવી જ રીતે દોડે છે. માનસશાસ્ત્રનો અધ્યયન કરનાર કોઈ માણસ પણ દુર્ગુણોના મનના તરંગો ખીછા કેવી રીતે સમજાવી શકે તેમ છે? શાસ્ત્રાતમાં આવા તરંગો દબાવી શકાય છે, પણ પાપ કરતાં માણસ જ્યારે રીઠો થાય છે ત્યારે તે છત્રેક અનાયાર કરે છે. પહેલી ને છેલ્લી દશાની વચમાં ફેટલો અંતર ! તે ધીમે ધીમે કેમ નષ્ટ થાય છે, “નીતિ દેવી” ને “પ્રીતિ દેવી” નું યુદ્ધ કેવી રીતે થાય છે, અંતે કાયા મનનો માણસ “પ્રીતિ દેવી” નો દાસ કેવી રીતે થાય છે તે બધું “હૃદય ત્રિપુટી” માં બરાબર આવેખાડું છે. આગાંધી સારું નીકળે છે? એ જ કે નાની વસ્તુની મોટી દેવી રીતે થાય છે, તે જોઈ રજનું ગજ ન થાય એ બરાબર સંભાળવું. એકવાર દુર્ગુણનાં ખીજ શેપાયાં તો તેનાં મોટાં ઝાડ થતાં અટકતાં નથી. “હૃદય ત્રિપુટી” ની છૂપી સંરૂપના એ જ છે કે પ્રથમથી જ એતો. નહિ તો પછી મોત જ શોભનાના મૃત્યુની પેઠેમ પાપમાંથી છૂટકારો આપશે. માટે “હૃદય ત્રિપુટી” નીતિની તરફેણમાં જ છે. દુષ્ટ પાત્રો નાટકમાં પણ આવે છે, તેથી શું તે નાટકો અનીતિનો પ્રચાર કરવાને લખાયાં કહેવાશે? ખરું જોતાં, નાટકમાં દુર્ગુણનું ચિત્ર આપી નહારા માણસોનો બરાબર ખ્યાલ આપવાથી તેથી ઉલટી જટલી સારી અસર થવાનો સંભવ રહે છે તેટલો સંભવ તે દુર્ગુણી મનુષ્યો કાંઈ ચમત્કારથી અથવા દેવી પ્રેરણાથી (Deus ex machina) સદ્ગુણી બને છે એમ કહેવાથી નહિ થાય. ફેટલીક વખત દુષ્ટ મનુષ્યો વધારે બગડવાનો સંભવ પણ રહે છે. પણ તેમાં ઉપાય નથી. તેઓને તો સારામાં સારી શીખામણ બધું જ સીધી રીતે આપી દશે તેથી પણ તેઓ સુધરવાના નથી. “હૃદય ત્રિપુટી” ના ચિત્રથી માઠી અસર થશે એમ માનવાને સબળ કારણો નથી. આડકતરી રીતે અસર સારી જ થવાનો સંભવ રહે છે. પછી તો જોને કમળો યથો હોય તે બધું પીજું જ દેજે તે ન્યાયથી આત્રા ચિત્રનો દુરપયોગ થાય તો તે કેવી રીતે રોકી શકાય?

હવે ઉત્તમ કવિતા કોને કેવી? ઉત્તમતાનો ગુણ “હૃદય ત્રિપુટી” માં છે કે નહિ? એ પ્રશ્નો ઉઠે છે. કવિતાનું લક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કરવાનો અત્ર અવકાશ નથી. માત્ર કેવી કવિતા શ્રેષ્ઠ તે જોવાને જ અહીં સહજ મનન કરીશું. જેમ માત્ર હંઠમાં મૂકાયલા વિચાર સારી કવિતાના કે કવિતાના પણ નામને પાત્ર નથી તેમ ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને ઉચ્ચ વિચારો બરાબર પ્રયત્નકરણની રીતે સમજાવઈ હંઠમાં મૂકાય તો તેને પણ સારી કવિતા કહેતાં આવશે. “સારી ચોપડીઓ શોભાય દેહુ તે દેખી હરખાય” ઇલાહિ હંઠમાં મના શુભ નથી. અશ્રેષ્ઠમાં પણ

“An Austrian army awfully arrayed
Boldly by battery besieged Belgrade” —

કિતિમાં રોય

એવી કવિતાની કનિષ્ઠતાને વિષે બે અભિપ્રાય થાય તેમ નથી. હવે અંગ્રેજ કવિ પોપનાં પદોમાં વિચાર અને ભાવનાઓ ઘણીએ સરસ છે છતાં એની કવિતા વખણાતી નથી તેનું કારણ એ છે કે એ પૃથક્કરણ કરે છે. ઉચ્ચ વિચારો અને ઉચ્ચ ભાવનાઓ સૂચવવાને બદલે તે કહી દેવામાં આવે તો તેજ વખતે કવિતાનો ઉત્તમ અંશ નાશ પામે છે; કવિતા જ નાશ પામે છે એમ કહીએ તો પણ કાંઈ અતિશયોક્તિ થતી નથી. કવિએ આ બધી બાબતોમાં માર્ગ-સૂચક ચતુર્ બોધે, માર્ગ-દર્શક થયો કે તરત જ તે પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ પદ ખોય છે. વસ્તુઓના દુકલ કરી તે વિષે વિચાર કરવા એટલે કે વસ્તુઓના ગુણોનું પૃથક્કરણ કરવું એ સાધારણ મનુષ્યોનું કામ છે, અથવા ઉત્તમ રીતે તે કામ કરાય તો એ તત્ત્વચિંતકોનું કામ છે. કવિ ‘સુખચન્દ્ર’ અથવા ‘ચન્દ્રના જેવું મોં’ એમ કહે છે તેનું કારણ હવે સ્પષ્ટ થશે. સુખ ને ચન્દ્ર, બન્નેની સંકેદાઈ, ગોળપણ, સ્વચ્છતા, આલ્લાદકત્વ વગેરે ગુણો છૂટા પાડ્યા વગર એટલે કે પૃથક્કરણ કર્યા વગર “સુખચન્દ્ર” એમ કહેવામાં જ કવિતા રહેલી છે. જ્યાં ગુણો છૂટા પાડીને સરખામણી કરી કે તરત જ કવિતા જતી રહે છે ને વિચાર શુષ્ક બની જાય છે. દુકામાં એક બામકની વાણી પ્રિય લાગવાનું જ કારણ છે તેજ કારણ સરસ કવિતા ગમવામાં પણ અપાય તેમ છે,—બંને અવ્યક્ત મધુર છે: અવ્યક્ત, એટલે સ્પષ્ટ સમજાય તેવી નહિ છતાં બધું સમજવામાં સચક માટે જ મધુર. “હૃદય ત્રિપુટી” માં ઠેકાણે ઠેકાણે આ ગુણ જોવામાં આવે છે અને તેના ઉદાહરણ નીચે અપાય તેમ છે.

‘ રૂ દનો દિલે, મેં સુખ્યું હવું,
 “ મગલુને છતાં જાણતી નહીં !
 “ રૂન મેં દીકું, દેખી જોતી’તી !
 “ રૂન મેં કદી ના કરું હવું !
 “ પૂજતી માતને, “ મૃત્યુ શું ? કહે ! ”
 “ રડી રહેતી એ ! ના કહું કદી !
 “ ‘ક્યમ રડે ? કહે !’ બોલતી નહાં !
 “ રૂન મૃત્યુ હું જાણતી નહીં !
 “ કરતી કાં ગયા જોઈ મા મને,
 “ સમજું હું હવે, ના સુણ્યું કદી !
 “ મમ પિતા ગયા ગામ બ્યારથી
 “ રડતી મા સદા જોઈ મુજને ! ”
 “ રડતી મા સદા, ” બોલતાં રડી,
 ગરીબ શોભના બોલતી વળી:—
 “ ‘તુજ પિતા ગયા ગમ છે,’ કહું !
 “ ‘ક્યમ જૂઠું મણું વેણ માતને ?
 “ પણ કદી ક્યાં ગમયી નહીં,
 “ નયનમાં રલાં અશ્રુ : ને !

હૃદયની ઊર્મિથી ઉદ્ભવવા જોઈએ. આમ નહિ હોય તો રસ ઉત્પન્ન થવો કઠિન છે અને કવિતા રસ વગરની હોય તો પેછી તેનું પ્રયોજન શું છે ? ઉચ્ચ વિચારો અને જ્ઞાન મેળવવાના ખીન્ન ધણાએ રસ્તાઓ ઉધાડા છે. જે કવિતામાં તરત સમજાણ ન પડે અને જે તરત વાંચતાં રસ ન પડે તે કવિતાનું પુસ્તક ઉચું જ મુકવાનું મન થાય છે. તેની પાછળ વ્યર્થ કાલ ગુમાવવો દોષને ગમતો નથી. અનેક જાતનાં વ્યવસાય અને અનેક ઉપાધિવાળા આધુનિક કાલમાં મગજને વાંચતાં તરતી આપવી હોય તો શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ને તત્ત્વજ્ઞાનનાં ધણાં જ ઉપયોગી પુસ્તકોની ક્યાં ખોટ છે ? પરંતુ ભાષા સરલ હોય તો વાંચકનો અનુભવ કંઈ વિચિત્ર હોય, અથવા વાંચકનો અનુભવ સ્વાભાવિક હોય તો ભાષા કઠોર હોય અને કોઈ પણ જાતની શબ્દ ચમત્કૃતિ ન હોય, અથવા તે હોય તો કવિતા માત્ર કવિતા રચવા ખાતર લખાવણી હોય અને તેમાં હૃદયની ઊર્મિનો જોડો ન હોય, તો તેવી કવિતાનાં પુસ્તકોને તો માત્ર સાદાં પ્રણામ જ કરવાનું મન થાય. નીચેની લીટીઓમાં ઉપદ્રા, સરલતા, સુંદરતા, ને રસદાયિત્વના શુભો શોધવા પડે તેમ નથી.

‘ કુદરત વહે તેનું જ્ઞાન ના ફાળી દિશને,
ફાળીના ફાળમાં ફિત્તુ જો તારા શરી રવિ । ”

x x x x

“ દયા છે ધૃતિરી માયા આ સંસાર કડુ મહોઃ
દયામાં જ્ઞાન પ્રીતિનું કાઈ જ્ઞાન જનો કરે. ”

શેક્ષણીએ પશુ ‘ ગરચંટ ઓવ વેનીસ ’ ના ચોથા અંકમાં સાદી ને સરલ ભાષામાં દયા “ The attribute to God Himself ” કહેલી છે ને દોષને પશુ યાદ આવે તેવું છે.

x x x x

“ રમાના પ્રેમનો રતમ્બ આ પિયુ પતિ કે પ્રશુ,
રમાના પ્રેમના તારો કમ્પાવી કમ્પતાર આ. ”

સુંદર વિચાર, સરલમાં સરલ ભાષામાં ! પ્રખ્યાત કવિ કલિદાસ પોતાના “ રघुवंश ” ના આઠમા સર્ગમાં આવો જ વિચાર કેવી રીતે દર્શાવે છે ! એની લીટીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

गृहिणीं सचिवः सखीं मिथः प्रियारिण्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हतम् ॥

આ ખેમાં સહજ ફેર છે તો તે ખીન્ન ફેરને લીધે છે. “ હૃદયત્રિપુટી ” ની લીટીઓ પુરપના સંબંધમાં છે, “ રઘુવંશ ” ની સ્ત્રીના સંબંધમાં છે. ખુબી ખેત્રમાં સરખી જ છે.

x x x x

“ હૃદયની દયા એ જ છે બધું,
 “ બની શકે નહીં કે” જ ભે વધુ;
 “ શરણુ આપવું એટલે, સખિ !
 “ હૃદય આપવું એ જ છે નહીં.
 “ હૃદયની મળે કાંઈ ભે દયા,
 “ શરણુ જે પડ્યું તે દુઃખી ન તો;
 “ સુખી દુઃખી કરી વિશ્વમાં શકે,
 “ હૃદય એકલું ! ના બીજું કરું !
 “ હૃદય ભે મળ્યું તો બધું મળ્યું !
 “ હૃદય ભે નહીં તો નહીં કરું ! ”

નદીનો પ્રવાહ જેમ શકવો મુશ્કેલ છે તેમ આ લીટીઓ વાંચતાં એમાં મુકેલા વિચારો મનમાં પ્રવેશ કરતા અને સાં છાપ પાડતા ભાગ્યે જ ખાળી શકાશે.

x x x x

“ અહો ! કેવાં પુષ્પો ભ્રમર પર પ્રેમે ઝૂંપી રહે ” છતાં લીટીઓ (કલાપીનો કેકારવ પૃ. ૧૩૧ થી ૧૩૩) ભાગ્યે જ રસ ઉત્પન્ન કર્યા વગર રહેશે. એ લીટીઓ વાંચતાં અંગ્રેજ કવિ શેક્ષ્પીની Love's Philosophy દરેક અંગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસ કરનારને યાદ આવશે.

કલાપીનો કેકારવ તે આવી આવી અનેક સારી લીટીઓનો ભંડાર છે. “ હૃદયત્રિપુટી ” માંની સારી લીટીઓ કેટલીક ઉપર બતાવી છે. તે બતાવતી વખતે એક નવતનો ખેદ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી. તે એ છે કે આવી સારી કવિતાના નમૂના વર્તમાન શુન્ય કવિઓના મોટા ભાગની કવિતાઓમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. હાલમાં ઘણે ભાગે ક્લિષ્ટને નીરસ કવિતા લખાતી જોવામાં આવે છે. તે છતાં દીલગીરીથી વાત એ છે કે એવી કવિતાઓનાં પણ સ્તવન થતાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ સાધારણ મનુષ્યોને, જનસમાજના મોટા ભાગને તે પ્રિય નથી જ લાગતી. ભક્તે અન્યોન્યોત્તેજક મંડળીઓમાં તે વિષે સ્તુતિના બોલો બોલાવ, પણ કવિતા સમજવાનો અને તે વાંચી સારી છે કે નરસી છે તેનો અભિપ્રાય બાંધવાનો હક સમાજના સામાન્ય વર્ગને પણ છે. તો પછી તે વર્ગની ટીકા ધ્યાનમાં ન લઈ સ્વતઃસંતુષ્ટ રહેવું એ અયોગ્ય છે. વળી ઘણી વાર એવું પણ જોવામાં આવે છે કે કોઈ વિદ્વાન લેખકની કવિતા સમજાતી નથી કે તેમાં રસ પડતો નથી એમ કહેતાં બણેલા લોકોમાંના મોટા ભાગને શરમ લાગે છે. આ તદ્દન શૂંચ ભરેલું છે કારણ કે વિદ્વાને અને કવિત્વશક્તિને કાંઈ સંબંધ નથી. દોષની સ્તુતિથી તે કદાપિ ગુણ થવાનો નથી. પરંતુ અક રીતનો દોષ હોય તે બીજી રીતે ધન્યવાદને લાયક હોય. માહી વસ્ત્રોમાં પણ કાંઈ સારાપણનો અંશ

સ્થાશ્રમ રાખવો એ આપનો બીજો કુળાચાર માતાજી આપને જણાવે છે. x x મહારાજ, હલકી વર્ણમાં હલકાં દોહદ હલકા સહવાસથી થાય છે. આપના કુળમાં ઊંચાં દોહદ ઉત્પન્ન કરવાના માર્ગ લેવાય છે. સુન્દરગિરિ ઉપરના મહાત્માઓનાં દર્શન ગર્ભવતીને વારંવાર કરાવવાથી ગર્ભનો આત્મા શુદ્ધ થાય છે. સુરમામનાં રમણીય દેવસ્થાનોનાં દર્શન ગર્ભવતી કરે તેથી ગર્ભની બુદ્ધિ પવિત્ર સુંદરતાની સંસ્કારી થાય છે. મહારાજ, ગર્ભવતી સુંદરગિરિનાં શિખર ભણી દૃષ્ટિ કરે ત્યારે ગર્ભની બુદ્ધિ અભિપ્રાય ઊંચા કરતાં શીખે છે. ગર્ભવતી શીતળ પવનવાળા ગ્લાકર પાસે ઊભી ઊભી આનંદ પામે અને સામેના આકાશ ભણી જુએ તેમ તેમ ગર્ભની બુદ્ધિમાં શાન્તિ અને ગંભીરતા સ્ફુરે છે, અને દૂર દૃષ્ટિની સ્થાપના થાય છે. આપનો અરણ્યની શોભા ગર્ભવતીના નેત્રમાં જાય ને પુષ્પોનો સુવાસ તેના નાકમાં જાય તેમ તેમ ગર્ભનું પ્રકૃત આનંદશરીર બંધાય છે. ત્યાંના સિંહ ને વાઘની ગર્ભનાઓ શૂર હૃદયની ક્ષતિ-યાણી સાંભળે તેમ તેમ ક્ષત્રિય પુરોનોનાં જીવન જોવાં શૌર્ય અને ધૈર્ય ગર્ભની નસોમાં માતાના રૂધિર દ્વારા સ્ફુરે છે. મહારાજ, ગર્ભવતીને આ સર્વ સંસ્કારોનો મંપૂર્ણ સહવાસ થાય અને તેને અતિશ્રમ ન પડે એવી વ્યવસ્થા આપે જાતે કરવી ને અવકાશ રાણીજી એ અર્થે યાત્રાઓ કરે ત્યાં આપે એમનું મન પ્રકૃત નાખવા બને તેટલી વાર જમું. x' x x મહારાજની જે ચાર વાર્તા વિનોદ કરનારી ને જે ગાનારી દાસીઓ, રાત્રી મહારાજનાં પૃથ્વી પત્ની, સામંતમિત્રોનાં અનુલવો દક્ષિણા, જે ચાર લાખાતોની યુવાન સ્ત્રીઓ અને તે ઉપરાંત સેવા અર્થે ટેકલુંક દામી મંડળ, એટલી મંડળી રાણીજીના સહવાસ અર્થે સદુને અવકાશ માતાજી નીમવા ધારે છે. અને માતાજી પોતે તો જે જ. પણ તે આપના મોટા ભાઈ સિવાય બીજા પુરુષની કથા કરતાં નથી, પણ અભિમન્યુ ઉદરમાં હતા ત્યારે સુભદ્રા પાસે શ્રીકૃષ્ણે પ્રથમ પહેલાં વીર-કથા કહી હતી તેમ આપના જ્યેષ્ઠ બંધુનાં સર્વ પગક્રોચનાં કથાકીર્તન માતાજી રાણીજી પાસે વારંવાર કરવા ધારે છે. મહારાજ, પ્રલસાદજી ગર્ભમાં હતા ત્યારે તેમની માતા પાસે હંદને પેર નાંદ સુનિએ પણ આમ જ પ્રભુની વાર્તાઓ કરી હતી. મહારાજ, ગર્ભવતીની પામે કરેલી વાર્તાઓથી ગર્ભનો આત્મા બંધાય છે.'

આ પવિત્ર ને ઉત્તમ વિચારોના આચાર તરફ આપણું તનન દુર્લક્ષ્ય છે એમ માં કાં અને જણાવો. મનબાળકમાં ક્ષાત્ર તેજની પ્રેરક ભાવનાઓ જગવવાને મહારાજનાં માતાજીએ જે ચોજના કરવા ધારી છે તેવી જ ચોજના આપણાં બાળકોને જેવી આત્મભાવના આપણે આપવા ધાનતા હોઈએ તેને અનુકૂળ કરવાની જરૂર છે. ગર્ભના સંસ્કાર એ જેમ પહેલા છે તેમ તેની અસર ઉત્પન્ન સુધી રહે છે એ જૂથવાનું નથી. તેનું શરીરબધારણ ગર્ભમાં જેવું સુદૃઢ થશે તેવું આમરણ રહેશે. તેના બુદ્ધિ-ઓજસનું જેવું સ્વરૂપ ગર્ભમાં બંધારો તેવું તે મંદકૃત થઈ મરણ પર્વત દીપ્તે. ગર્ભવતીનાં કુલક્ષણોથી ગર્ભને યથેલાં નુકસાન આપણે ધણીવાર અનુભવીએ છીએ. હતાં દજી પણ ગર્ભવતીની સમાવનામાં આપણે તદન બેદરકાર રહીએ છીએ.

હવે આપણે જન્મ પછીની સ્ત્રુતિ તરફ વળીએ. મહારાજનાં રાણીને અવતરેલા બાળક પુત્ર મહિંગજી ત્યારે સ્તનપાન છોડ્યું ત્યારે તેને લઈને મધુમક્ષિકા મહારાજ પાસે આવે છે. ને તેની સોંપણી કરનાં માતાજીએ તેના સંસ્કારમાં કઈ કઈ બાબતો પડે જાસ ધ્યાન

આપેલું છે તે સૂચવે છે. આ વિચારોના આપણા આત્મશિક્ષણનાં જુદા જુદા મૂળ તરવારો ગદ્ય સમાયતું છે.

“મહારાજ, માતાજીએ આ રાજકુળની સ્તનધમ અવગ્યાના તેના મમળ દેહનુ પોષણ કેવી રીતે કરેલું છે તે આપને જણાવવા ઈચ્છે છે કે તે જ ન્યાયે હવેની આત્માવગ્યામા તેનો વૃદ્ધિઆદ્ય કરવામા આવે. આ મિહંદ્યાવક્રને મિહંદ્યુ માતાનુ જ રતન્ય પાવામાં આવેલું છે અને હવે વર્ણના હલકા દેહના ક્ષીણો નવા આપી તેના તેજને બાળકુ નથી મળે. રાજ સિંહણુનુ એક વાગ દૂર તજ્યું તેમ હવે રતન્ય તજ આપની પાને બાળક આવે છે સિંહના પોષ્ય તેજનુ બીજ આ બાળકમા છે, તેને વવારી, પોતી, આપના તેજથી અધિક તેજનું ધામ બતાવી દેવુ એ હવે આપનું કર્તવ્ય છે તેમા મારી રીતે ન્યૂનતા ન ગણવી એવી માતાજી આપને વિનંતી કરે છે.”

માતાના સ્તન્યની જે કિંમત ગોવર્દનરામ બાઈ જાણે છે તે બતાવે છે તેજી કિંમત આપણી પ્રાચીન ક્ષત્રિય માતાઓ તેની આકૃતિ અને કદી પણ બાળકના કાન તેજને ગો લીએના જા મીરથી નિર્ભીક્ય કવાનો વિચાર સુદા આણતી નહિ. આપણી રાજમાતાએની આ મબધે કેવી તીવ્ર લાગણી હતી તે એ જ દર્શાવતી મળે થશે

ન્યાયે આરગજેને જોધપુરના રાજ જયવત્સિહની પામેથી તેની બચીઠને પોતાની સાથે પરણાવવાનુ બનાતકારે વચન લીધું ત્યારે તે બાળાએ ઉદેપુરના ગણા નાજસિદને મ્યે-મ્ના હાથમાથી પોતાને ડાઘવવાને વિરોધ કરી આ પત્ર રાણીની રાજસનામા વાળ્યો અને તે ક્ષત્રિય બાળાને ઊગાવવા જતા શહેનશાહત સાથે કેટલી અધગમણ ધાય તે તથા તેને કેમ બચાવવી, મ્યે-મ્ લખકને ક્યા રોકતુ ઈત્યાદિ બાબતો ચર્ચાવા માડી એવામા નજ-વામમાથી કંઈ અગવડા કામને માટે માતાજીની દાગી નાણા રાજસિદને બોનાવવા આવી રાણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. અતિ અગત્યના ગર્જકાર્યમા-ધર્મ દાર્યમા મેમવનો દોષાથી યોગી વાર પડી આવીશ કેટલીક વારે માતાજીએ દાગીને ફરીવાર મોખી ત્યારે પણ તેનો જ પ્રત્યુત્તર મળ્યો આથી માતાજીને નવાઈ લાગી કે આટલું બધું તે જ અગત્યનું રાજકાર્ય હશે ? કેટલીક વારે રાણે માતાજીને મદિરે આગ્યે ત્યારે ‘રાજસનામા એવળી તે થી અમત્યની કાર્યપ્રવૃત્તિ હતી ?’ એમ માતાજીએ પ્રશ્ન કર્યો હતુ. આ પુત્રે તેમને અનાથ બાળાને કેમ રક્ષવી તેની ચોજના દુ કરતો હતો એમ વિસ્તાર પૂર્વક જણાવ્યું એ સામજતા જ માતાજી ગર્જના કરી બાળા ને પુત્રની નિર્ભયતાનો તિરકાર કરી કહ્યું કે અરમોસ ! એક અનાથ બાળાને રક્ષણ આપવાને ક્ષત્રિય પુત્રને આટલા આટલા વિચાર કરવા બેસી રહેવું પડે છે. ખરું ક્ષાત્ર તેજ તો તેજ કે આતું સામજતા જ જનુની પોડે ને બ્હાડે ધમી નીકળે. પણ બેટા, તેમા ત્હારો વાક નથી. મ્હાગે જ છે. તુ છેક બાળક હતો ત્યારે હુંએક વખત ન્હાવા બેસી હતી, તેવામાં તુ ગડવા માડ્યો. મ્હે દાસીને હાંસિગવાને ત્હારી પામે મોકલી ત્હને હાં-ચેળાને પાનો રાખવાને બદલે તે દાગી ત્હને બોળામા લઈ ધવનાવવાબેળી દું ન્હાતેને અવી ને બ્યારે ત્હને દાસીનું સ્તન્ય પીના બોયો કે તરત જ મ્હે તને બોધો પકડી નાખી દાગીનુ આવેલું ધાવણુ ઓઢાવી તોખ્યું ને દાસીને ધમકાવી દૂર મરી આપલું કર્યો પતા પણ દાગીના

બ્રહ્મ સ્તન્યની અસર ત્હારા હૃદયમાં પડી રહી તે રહી જ. એ નિર્માલ્ય ક્ષીર જ ત્હારી આસે દીક્ષ કરાવવાની નબળાઈ બતાવે છે. જા અને જ્યાં સુધી તે બાળાને સુરક્ષિત આ મ્હેલમાં લાવે નહિ ત્યાં સુધી ત્હારાં બીરૂ મ્હેં મ્હને બનાવતો નહિ. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને ખબર જ હશે કે આ વયનોથી ઉચ્ચેરાયલા રાજસિંહિ ઔરંગઝેબની મહાન સેનાને પરાસ્ત કરી ને તે ક્ષત્રિય બાળાને બચાવી હતી.

માતાના સ્તન્યની આવી ઉત્કૃષ્ટ બાવના ને તીવ્ર લાગણી હાલનાં આપણાં મ્હોટાં કહેવાતાં ને સુધરેલામાં અપવા જતાં માતા પિતાઓમાં શિથિલ છે અને તે કંઈ ઓછું ખેદપ્રદ કે હાનિકારક નથી. રસોતા નીચલા પરિમિત શબ્દોમાં પંરમ સત્ય રહેલું છે. “પણુ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને માત્ર પપ્પાન કરાવે એવી યોજના કરે, અને ત્હમે જોશો કે આપણી બધી રીત જ્ઞાન સુધરશે; અને બધાં હૃદયોમાં સ્વાભાવિક વૃત્તિયો પુનરુજ્જીવિત થશે.”

હવે બાળક એ આનંદસદૃષ્ટિમાં નિરંકુશ કલોલ કન્ટું પક્ષી છે અને તેને આનંદની મીઠી ડાયા સિવાય બીજી કોઈ પણ ડાયામાં ખેસવા નહિ દેવો એ બતાવતાં શ્રીયુત કહેવડાવે છે કે—

“ મહારાજ, રાંસારમાં પડેલા માનવીને માથે હર્ષ શોકના અનેક પ્રસંગો લખેલા જ હોય છે. તેમાં શોકચક્ર અનિવાર્ય છે. અને તેની સાથે પ્રબળ યુદ્ધ કરવામાં યુવાવસ્થાનો ઉત્કર્ષ છે. મહારાજ, કાલના દિવમે ઉદયોગનો ઉત્કર્ષ અનુભવવાના ઉત્સાહીને આનંદની રાત્રિએ અસ્થવ નિદ્રા લેવા પ્રયત્ન કર્યો જોઈએ. તેમ યૌવનમાં શોકચક્રની સાથે સફલ યુદ્ધ કરવા જેને તાપર કન્વાનું આપ દુરારો છો તે બાવરત્નને બાલ્યાવસ્થામાં આનંદ વિના બીજા કોઈ મનોવિકારનું દર્શન કરાવશે માં. મહારાજ, આ બાલકના ક્ષત્રિય નેત્રમાં અશ્રુનું બિંદુ સરણું આવે નહિ અને તેના મંદિરમાં અમ સ્ત્રી જાતિની પેડે તે રાવનો પરિચિત થાય નહિ તે વિગે માતાજીએ આજ સુધી અહોનિશ ચિંતા રાખી છે અને રાણીજીની તથા ધાત્રીમંડળની પાસે પણ એ જ ચિંતા રખાવી છે. મહારાજ, એથી અધિક ચિંતા રાખી રખાવી એ બાલવૃક્ષના મુખપદ્મલવને કરમાવા દેશે નહિ. મહારાજ ચિંતાના સ્વપ્ન વગરનો આનંદ એ બાલકનું ચક્રવર્તી રાજ્ય છે. તે રાજ્યની આણુ તોડશે નહિ. ”

જાદુઈ લાકડીની પેડે સોડીના છેડના ત્વલ પ્રમાણે બાળકોને નયવતા, સોડીમાં જ શિશુઓની સફલતા માનતા, ‘સોડી વાગે ચમ ચમ વિદ્યા આવે રમઝમ’ એ રૂઢ કિંવદંતીને શિશુણ કિયાનું અમોક્ષ સ્વ માનતા ને બાળકની દૃષ્ટિમાં બંધકર કાળની દાદ સમાન લાગના આપણા સૌદામા રત્નની પૂજનવિધિમાં અતિ કુશળ ધ્યેષા શિશુકોને ઉપલા વિચારોને ચાંત ચિત્તે મનન કરવા જેવા છે. ગયો સમય જેમ પાછો આવતો નથી તેમ ગઈ બાલ્યાવસ્થા ને તેનો નિર્દોષ આનંદ છંદગીની કોઈ પણ પલ્લોમાં પાછો દેખાતો નથી. જે વસ્તુ ફરી મળવાની નથી તે વસ્તુ બાળકના હાથમાંથી ઝૂંટવી લેવામાં આપણને શું દાંરાલ છે ? જે દિવ્ય આનંદની ધૃષ્ટા સમર્થ યોગીઓને પણ રક્ષાં કરે છે તે નિર્દોષ આનંદ વિનાશરણે ઝૂંટવી લેવામાં ને બાળકને કલેશના નરકમાં નાખવામાં આપણે શું ઇશ્વરાચારું ઉપધન કરતા નથી ? આનંદ

એ બાલકનું ચક્રવર્તી ગણ્ય છે.' એ સૂત્ર શિક્ષણમાં પ્રતિપક્ષે આપણે લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. આનંદથી બાળકની બુદ્ધિમાં જે ચંચલતા આવે છે તે સોડી ને ત્રાસથી આવતી નથી. અને આનંદ જેટલો શલદાયી નીવડે છે તેટલો બીજો કોઈ પણ શક્તિપ્રયોગ શલદાયી નીવડતો નથી. માટે આપણી ગયેલી બાલ્યાવસ્થા સંભારીને બાળકને તેની બાલ્યાવસ્થાનો સંપૂર્ણ ઉપ-ભોગ કરવા દેવામાં માતાપિતાએ તથા શિક્ષકે મહાત્મ્ય રાખવાની છે. અતિથિકૃત્યનો આ આવસ્થક વિધિ છે.

આ સ્થળે રસોનાં આ સંબંધોનાં અવતરણો અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. “મનુષ્યો, દયાળુ થાઓ. દયા તદ્ભારો પરમ ધર્મ છે. મનુષ્યની બધી સ્થિતિયો તન્નુ, બધી વય તરફ, મનુષ્ય જાતિથી જે કંઈ ભિન્ન નથી તે સર્વ તરફ દયાળુ થાઓ. દયાથી ઉચ્ચતર ઠહાપણુ કયું છે ? બાલ્યાવસ્થા તરફ સ્નેહથી જુઓ. તેનાં સુખોને, તેની ક્રીડાઓને, તેની પ્રીતિપાત્ર ગ્રેરણાઓને વિતેજન આપે. જે અવસ્થામાં આપણાં મુખ પર વારંવાર મિત્રપ્રભા તરી આવતી, અને આત્મા સ્વસ્થ રહેતો, તેનું સ્મરણ કરતાં કોને ખેદ નથી થતો ? એ સુકુમાર નિર્દોષ બચ્ચાં-ઓનો ઉત્સવ કાળ એટલો દુઝો અને ક્ષણભંગુર તથા તેમનો આનંદ એટલો અમૃત્ય અને દ્રવ્યચરિત છે, ત્યારે તે કુંટલી લેવાની કોને ઈચ્છા થાય ? જે વીતી ગયેલાં વર્ષો તદ્ભારી પાસે ફરી આવવાનાં નથી, તે તેમને પણ ફરી મળવાના નથી; ત્યારે શા માટે નાહક તેમાં દુઃખ ને ચિંતા નાખો છો ? અરે પિતાઓ, તદ્ભને માનુષ છે કે તદ્ભાગં જાળકોને મૃત્યુ કંઈ ઘડીએ ઝડપશે ? તો કુદરતે તેમને જે ચોડી ઘણી દાણો આપી તે કુંટલી લઈને તમારા પોતાને માટે પશ્ચાત્તાપ સંપ્રદતા નહિ. જીંદગીના આનંદ તેઓ અનુભવી શકે તેવડાં થાય કે તેમને તે અનુભવવાં દેજો. પરમેશ્વર ગમે તે ક્ષણે તેમને ખોલાવી લે, તો જીવનનો કરોશ સ્વાદ જોયા વગર તેમને ચાલ્યાં જતું પડે તેમ કન્ટા નહિ.”

ત્રીજા લાગણીથી ઉજળતા રસોના આ વિચારોની અને શાંત ને મંદ ગતિથી વહેતા શ્રીયુતના વિચારોની દિશા એક જ છે એ સ્પષ્ટ છે. આપણે પાછા મધુમક્ષિકાના વિચારોનું અવલુ કરીએ.

“મહારાજ, આ બાલક-ઉદ્ધાનના માળીનો સુદર અધિકાર માતાજીએ પોતાના અને રાણીજીના હાથમાં આજ સુધી રાખ્યો હતો. અનેક માળાઓના હાથમાં રહેલો ઉદ્ધાન બગડે છે, અને અનેક મનુષ્યોની આરાતું ધારણુ કરનાર બાળક કોઈની આરા ધારી શકતું નથી. અને તેનું હૃદય જિન ભિન્ન થાય છે. મહારાજ, આપ પિતા છો અને આપની ઈચ્છાને અનુસરનાર કોઈ પ્રવીણ વતસંક પુરપ શોધી કઢાડશો. અને તે હમય મળી આ બાળકના માળી થજો. મહારાજ, પારકી મા જ કામ વીધે માટે એ કામ ઉપર આવા અપર પુરપને રાખજો અને તેનો અધિકાર પૂર્ણ નથી એવી કહવના પણ બાળકને થવા દેશો નહિ. પરંતુ માર્ગર વર્ગમાં દેખીએ છીએ કે માતા જ બાળકને શાંત વચ્ચે રાખી શકે છે તેમ અન્યથી થવાનું નથી. માટે શરૂની મુખ-વિદ્યામાં મૂકેલા કોમળ બાળક ઉપર બૂલ્યે ચૂલ્યે શરૂના શાંત બીડાઈ જાય અથવા બેશી જાય નહિ એટલી વાત જાગવજો. તે ઇંડું સેવવા બેઠેલી પશિણી માતાના જેવા જાગૃત રહી જાગવજો. રાજબાળકને શરૂથી પણ ભય છે.”

બાળશિક્ષણમાં અનેક શિક્ષકોની યોજના કરવી ઇષ્ટ છે કે નહિ—હાનાં બાળકોનાં વર્ગમાં અનેક શિક્ષકોની આવ જી લાભદાયક છે કે નહિ એ સંબંધે વિચાર કરવાનું ઉપલાં વાક્યોથી પ્રાપ્ત થાય છે. અનેક માળીના હાથમાં રહેલો ઉદ્યાન બગીચો છે એ સિદ્ધ છે પણ બાળકના સંબંધમાં તેમ બનતું હશે? બાલ્યાવસ્થામાં બાળકના વૃત્તિબંધારણનો પ્રબળ પ્રવાહ તેની અનુકરણશક્તિને લીધે જ વહે છે. અને અનેક શિક્ષકોના યોગ્ય યોગ્ય સહવાસમાં આવેલા બાળકને અનુકરણ કરવાનાં ખાસ લક્ષ્ય મળતાં નથી. પણ વિવિધ ગુણવૃત્તિનાં માણસોની એટલા તેની પાસે યોગ્યક યોગ્યક વાર—તેની મહત્ત્વ ધારણ શક્તિ તેમાંથી કંઈ મહી શકે તેટલી વાર પણ નહિ—થાય છે ને જતી રહે છે. જે એક જ શિક્ષકના સહવાસમાં બાળક વધારે વખત આવે તો તેને તેના ગુણવ્યભાવનો વધારે પરિચય થાય ને તેમાંથી અનુકરણીય ખોરાક તેની અનુકરક વૃત્તિને મળે. સામાન્ય રીતે તો આપણી આંહીની નિશાળ-વ્યવસ્થા જોતાં બાળકોને તેના એક શિક્ષકના ગુણનો પણ ગાઢ પરિચય થવા પામતો નથી. કેમકે ફક્ત પાંચ છ કલાક બાળક શિક્ષકના સહવાસમાં આવે છે અને તે પ્રસંગે શિક્ષક પોતાની ધરજ પર ઉભેલો હોવાથી તેનું વર્તન કૃત્રિમ રીતે સમ્ય બનેલું હોય છે. સામાજિક નિયમોને અનુસરીને તેને પોતાનાં સ્વાભાવિક લક્ષણોને જાણી જોઈને છુપાવવાં પણ પડે છે. અને તેથી બાળકની દ્રિષ્ટિએ ત્યાંથી નિર્જન વળે છે. આપણી પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રથા આથી જૂદી હતી. તેમાં તો શિષ્યને રાત્રિ દિવસ શરૂના સહવાસમાં રહેવું પડતું. અને વાનપ્રસ્થ થયેલા કે સંન્યાસી નિઃસ્વાર્થા શરૂએને સામાજિક વિનયનાં કૃત્રિમ બંધનોમાં બંધાવાનું નહતું. તેથી તેના ગુણની ઊંચા બાળક પર સચોટ પડતી. હાલ આવી ટોઈ પણ વ્યવસ્થા ઘર્ષ શકે કે કેમ તે સવાલનો નિર્ણય મુશ્કેલીનાં ગુંથવાણમાં જ સમાઈ જાય છે.

હવે આપણે બાળકની પરિચયશીલ દેખી ઉઘી કરવી તે સંબંધે થીયુતના વિચાર મધુમહિકાને મ્હોડે સાંભળીએ. “મહાગજ, આપના બાળકને સાધારણ પુરુષો કે કિંદ-રોનો સહવાસી ન કરશો. અમે ક્યોં નથી અને આપ પણ ન કરશો. પતિમુખની લુબ્ધ ઓઝો બાળકને વહેલું વીસારે છે. અને બાળકને પોતાના હાથમાંથી દાસીઓના હાથમાં ફેંકી દે છે અને એ દાસીઓની પાસે બાળક અનેક ગુપ્ત કુચેટાઓ શીખે છે. આ બાળકને માતાજી અથવા રાણીજીને મૂકી ત્રીજા મનુષ્યની પાસે સંવાડેલું નથી અને આપના વિશ્વાસનું પાત્ર હું વગર બીજા જોડે રાખેલું નથી કે બહાર મોકલેલું નથી. x x x (આપ) પણ જે શરૂના હાથમાં આ બાળકને મૂકો તે એ બાળકને ત્રીજાના હાથમાં જવા દે એવું કરશો નહિ. મહાસજ, ઉંદના બાળકને બૃહસ્પતિની સતત હાથમાં રાખજો. x x x

રસોષમા જોડાતું પડે છે. ને તેમાથી નવરાસ પામવાનો વખત મળે તે પહેલાં બાળક ઉંઘી જાય છે. આથી બાળકને નથી મળતો માખાખેનો સહવાસ ક'નથી મળતો નિશાળમાંના શિક્ષકના કૃત્રિમ સંયમ નિયમને લીધે ઉન્નત આચાર વિચારોનો સહવાસ સામાન્ય વર્ગની આવી સ્થિતિ છે, જ્યારે પૈમાપાત્ર વર્ગમા કે જ્યાં માતાપિતા બાળકના સહવાસમા આવી શકે તેની સ્થિતિ છે ત્યાં નીચ વર્ણુના ચાક્રગેના હાથમા બાળકની સુખત થાય છે અને તેથી વસ્તુ-સ્થિતિ ક્ષયના કહેવા પ્રમાણે આવી ન્હે છે - કે સાધારણ વર્ગના બાળકો રસ્તા પરના કુતરાં ને બિલાડાના મહવાસમા ગેન જરી ઉઝરે છે અને શ્રીમન્તોના છોકરા નીચ ગુલામેના હાથમાં ઉઝરે છે પરિણામે એક ગુલામમાથી બીજો ગુલામ પેદા થાય છે અને પશુના સહવાસીઓ પાસાવ શક્તિના થાય છે શિક્ષણમા સંપર્થી જળરી અસર સર્સર્ગની જ છે અને તેથી બાળકો જે પોતાના મમવધકોના મળમા ફરે તેમા ખૂલે ખોચરે પણ દુષ્ટતાની ગધ રહેવા ન દેવી એ ચતુર શિક્ષકનું કામ છે. મમકે માતાપિતા અને શિક્ષકનો મમર્ગ ઉપર કલ્યા પ્રમાણે બાળક ને મળતો નથી, તે વખતે તેના મમવધકોનો જ મમર્ગ તેને પૂર્ણપણે મળી શકે છે અને તેથી તે સમર્પિતને અતિ નિર્મળ રાખવાની જરૂર તેની નિર્દોષતા મમારના મમિન પ્રપચોથી ગાય નહિ એ ખાસ જોવાનું છે ઉચ્ચ - નીચ મહવાસે બધાએકુ આરિચ્ય મરણુ પર્યંત ટકવાનું જ છે અને પડેલા શધા ઉત્તરવધામા મહા પ્રયત્નો પણ જૂસાવાના નથી એ જૂનવાનું નથી 'પગી ટેવ તે તો ટળેકેમ ટાળી' એ દનપતરામભાઈનું વાક્ય આપણા તો હૃદયમા ને કઠમા રમી રહેલું જ છે.

હવે બાળક પાસેથી 'મ દમ લેવું ? તેને 'હી આજ્ઞાઓ ક'વી ? તેને કમ રમવા દેવા ? તેના પગ અકુશ પડતે અરો નખવો તથા તેની કીંગમા મમ સમભાગી થવું તે બામ-તના ઉત્તર વિચારમલિલમા અવગાહન કરના તૈવાર યદ્યપે

મહાનજ, આજ્ઞા ઉપાડરી એ વચમા વધેના ને કુદિમા પડાયેના પુરોચોથી પણ બરાબર બનતું નથી, તો તે ગહન એરાધર્મ પુષ્પ જેવા બાળકી બનશે એવી દુષ્ટ આજ્ઞા આપતો નહિ જ ગણો. પણ બાળકનો શુક ક' ખીનું ઘર્ધ પણ એ આજ્ઞા મ્વપ્રામા પણ રાખે તો એવી મૂર્ખતાનો પ્રતિમાર મલ્લ જરૂર મહાગન, સાક મા રવાદ મતાડી આરધ પાવાનો માર્ગ સુને શીખવજો બાળકને તો ઉત્સાહમા રાખી જ કામ કહાડી લેવું "

આપણી આજ્ઞાઓના કાગણો જાણ્યા વિના પણ બાળકોએ તેને વશ થવું જ જોઈએ એવું હાનના લગમગ સર્વ શિક્ષકે માને છે અને તે વિચારના અનુવર્તનમા જ પોતાનો દુષાભ-કરપ સમાવતો સમજે છે પરંતુ તેને ખમગ નથી કે આજ્ઞાની બેડીમા બાલકોને બ-રાતકારે નાખી દેવાથી તેની બુદ્ધિયો જડ ને ગુનામ જોવી થઈ જાય છે આ મબધે ગોવર્દનરામભાઈ વિધાયતુરને મોડે કહેવાયે છે કે - " મન ઉપર બરાતકાર થતો નથી અને બાળકોના મનને વાન્યા વગર તેમની કિચાકિત ઉપર બરાતકાર કરનાર માતાપિતા બા-લકને દાસત્વના બધનમા નાખવાનું પાપ કમ કરે છે ' જ્યારે બરાતકારે પણ આજ્ઞાપાન જ જોવું એ ધર્મ નથી પણ અધર્મ છે ત્યારે માખાપ ને શિક્ષકનું કર્તવ્ય શું ? તે પણ

તેઓ ખતાવે છે: “ ગુણીયત્વ, નવી પરણેલી મુઝા સ્ત્રીને જેમ દક્ષ નાયક બળથી નહિ પણ કળાથી વશ કરી લે અને એ મુઝાનો રસ વધારે તેમ જ બાળકની બુદ્ધિને પણ કેળવવાની છે. જે આપણાં બાળક આપણા કરતાં વધારે બુદ્ધિવાળાં થાય એમ આપણી ઇચ્છા હોય તો તેમની બુદ્ધિને આપણી બુદ્ધિની બેડીઓમાં કેદ ન કરવી. કારણ માળાપની બુદ્ધિની માત્ર આપણે ધવા શીખેલી બુદ્ધિ સ્વતંત્ર રીતે ઉડવાનો અભ્યાસ પામતી નથી. બાળકની બુદ્ધિને પગે માળાપે ધડેલી બેડીઓ નાખવી નહિ, પણ એ બુદ્ધિ જાતે આવે; પડે અને જોકે અને શક્તિ હોય તો દોડે તેમાં માળાપે વિશ્વ ન નાખવું. એ બુદ્ધિ પોતાની કળાથી નૃસ કરે તો-કરવા દેવું. તેને વિદ્યા એ અન્ન છે. વિચાર એ વ્યાયામ (કસરત) છે. સ્વતંત્રતા એ તેના પ્રાણનું પોષણ કરનાર પવન છે. ઉત્સાહ એ તેની ક્રીડાભૂમિ છે. અને સંસારનું અવલોકન એ એને જીવન આપનાર પાણી છે. માતા પિતાનો ધર્મ એ છે કે એ પાણી નિર્ભય રાખવું. એ પવનને અપ્રતિરૂદ્ધ રાખવો. એ ક્રીડાભૂમિમાં અધમ મંગતિ જવા દેવી નહિ. અને એ વ્યાયામમાં ન્યૂનતા કે અતિશયતા થાય નહિ અને વ્યાયામને અંતે કરવા માંડેલા લોહીથી ભરેલી નસોમાં અયોગ્ય પદાર્થને રથાને પોષક અન્ન જાય. માતા પિતા ભણીના અંકુશની સમાપ્તિ આટલામા થાય છે. બાળ્યવસ્થામાં આટલા અંકુશમાં રહી બાલકની બુદ્ધિ મરણ પડે તેવું નૃસ કરે તે કરવા દેવું. એ અવસ્થા જેમ જેમ પૂરી થતી જાય તેમ તેમ એ બુદ્ધિના અન્ન સાથે બાળકના ભવિષ્ય પ્રયાણને યોગ્ય ભાણુ ભરવું અને તેની ક્રીડાભૂમિમાં સુખ ડુખોથી ભરેલા સંસારનાં ચિત્ર મૂકવા. હુદ્ પવન નિવારનાર, તેમ પવનને સુગન્ધ વાહક કરનારા રસ એના ભવનના સર્વ ભાગમાં મૂકવા એટલું સરતમાં રાખવું. યુવાવસ્થામાં પ્રવાહી સ્વતંત્રતાને વધારનારા છે, તે કાળે આત્મા રસથી જે કામ યશે તે ગુણ શિક્ષાપાકથી, નહિ થાય. માટે એના વિચાર રૂપ વ્યાયામને વધવાનાં સાધન જાણાં કરવાં. પણ તે એવાં હલકાં ન કરવાં કે પ્રમાદ થાય અને એવાં ભારે ન કરવાં કે અતિ શ્રમ થાય, અને અતિ એના અવલોકન રૂપ જીવનનો પ્રવાહ ગળા જેવો રાખવો.—અર્થાત્ સર્વ કાળે શુદ્ધ ને જગતને પાવન કરનારો કરવો, અને મર્વમાહી આકાશના પ્રતિબિંબનું સર્વોચ્ચ પ્રતિબિંબ સંપ્રદાનારો કરવો. પ્રાણી માત્રની તૃપ્તિ ભાગનાર, જીવન અર્પનાર, ચારે પાસની વનસ્પતિનો પોષક અને હિમાચલ જેવા ઉચ્ચ સ્થાનમાંથી સદા પ્રભવ પામેલો એ પ્રવાહને કરવો. સમુદ્ર જેવા વિશાળ અને પ્રાણુપોષક પ્રયાણમાર્ગ રૂપ ઇષ્ટપતિનો—અને ગુપ્ત પણ મતત નીતિઓથી—સાધક ગંગાપ્રવાહ જેવો બાહ્ય બુદ્ધિના આ અવલોકનના પ્રવાહને કરવો. ગુણીયત્વ, શુદ્ધ વિદ્યાદાનનો માર્ગ અને પરિણામ આપે છે. અને પુત્રીનું સ્ત્રીત્વ અને પુત્રનું પુરુષત્વ લક્ષ્યમાં રાખી આ માર્ગ લેવાય તો તેના નિષ્કમ ઉત્તમને સામાન્ય છે અને એ માર્ગ પુત્ર માત્ર અને પુત્રી માત્રનાં જાતકર્મ આદિ સંસ્કારોમાંનો એક આવશ્યક સંસ્કાર છે. એ સંસ્કાર ન આપે તે માતા અથવા પિતા ગોનાના ધર્મથી બદ્ધ થાય છે.”

૧ શુદ્ધસ્યો, શિક્ષણના જે અતિ ઉચ્ચ વિચારો આપણને શિક્ષાપદ્ધતિનાં સ્વકાં બાધાન્તરિમાંથી નથી મળ્યા કે કેલવણીના સામૂહિક મંથેનાં નિરસ લખાણોમાંથી નથી પ્રાપ્ત થયા કે પાઠશાળાના અધ્યાપકોનાં શિક્ષણકલાનાં પિટ્ટપેયજ્વાલક બાળણેમાંથી નથી સંભળાયા. તે આપણને આમ સંસ્કૃતિના મુખથી પ્રવાહમાં તરખોય થયેલા મંથે છે. અને, પવિત્ર ધર્મ.

ભાવના—કર્તવ્યભાવનાનું આપણને બાલ કરાવી હૃદયમાં બેઠે ઉતરી જાય છે. એ પવિત્ર વિચારોનો અન્ય શબ્દોમાં અનુવાદ કરી કાળક્ષેપ કરવા કરતાં ફરી ફરી વાર તેનું મનન કરવાનું સચવવું જવારે શ્રેયસ્કર છે. આપણી પ્રાથમિક શિક્ષણપદ્ધતિનાં આ સનાતન ખીજ-સૂત્રો છે. અને તેમાંથી જ આપણા શિક્ષણ પદ્ધતિ સંવર્ધન કરવાનું છે.

આપણી હાલની નવીન શિક્ષણપદ્ધતિ 'સ્વ-પ્રવૃત્તિ' અને 'નિયંત્રણ-મોક્ષ' એ એ પાયા પર ઉભી રહેલી છે. અને બાલકોને કેમ સ્વપ્રવૃત્તિમાં યોજવાં તથા કેટલો નિયંત્રણ-મોક્ષ તેને આપવો તેના વિચાર ને આચાર પાછળ જ પાછાલ સમર્થ મહાત્માઓ—પેરેટે-લોસી ને ક્રમ્પ્ટે પોતાનાં શ્રવન ગાળ્યાં છે. સ્વપ્રવૃત્તિ એ જ્ઞાનનું મૂળ છે, અને નિયંત્રણમોક્ષ એ જ્ઞાનદંતું મૂળ તથા બાળશુદ્ધિના વિકાસનું ક્ષેત્ર છે; એમ આપણને તે મહાત્માઓના વિચારો ને તેની યોજનાઓ પરથી જણાય છે. શ્રીયુતના ઉપદ્રા વિચારોનો આત્મા પણ આ જો જ હૃદયમાં રહેલો છે. તેઓ આપણા પ્રયત્નથી ચવાયલો મોરક બાળકને ખવડાવવાની દિ-મોચન કરતા નથી પણ જ્ઞાતિ અનુભવથી બાળક પડવા, ઉડવા, ને દોડવાનું શીખે તેમ કરવાની ભલામણ કરે છે. અને તે વખતે બાળકને તેની કોણશક્તિ નિરંકુશ જ છે એવું બાલ માતાપિતા પામે કરાવા દે છે. સૌંદર્યવૃદ્ધિમિત્ર બાળકનો જે નિર્દોષ, નિરંકુશ વિહાર તે જ નિયંત્રણમોક્ષ, તે જ શુદ્ધિચાંચક્યનું ખીજ, ને તે જ આત્મકો આત્મા. આપણી શાળાઓમાં આ બંને બાબતોનો લગભગ અભાવ છે. શાળામાં દાખલ થયલા વિદ્યાર્થીને છ કલાક સખત નિયંત્રણમાં રહેવું પડે છે. તેનાથી નથી યથેચ્છ બોલાતું, નથી યથેચ્છ હસતું ધસતું કે નથી ક્રીડા કરાતી. જતરડાના કાણુમાંથી જેમ વાળાને પાંસરદોર થઈને પમાર થતું પડે છે તેમ આપણા નિરાળા રૂપી જતરડાના છ કલાકના કાણુમાંથી બાળકને ચૂંચાં કપાં વગર પમાર થતું પડે છે. અને આનું પરિણામ આપણને તરત જ જોવાનો પ્રભંગ પ્રાપ્ત થાય છે તે કંચલ બાલકો યોડી જ મુદતમાં એવાં તો મુસ્ત ને મુદ્દાલ થઈ જાય છે કે પોતાના નાક પર બે-ઠેલી માખીને પણ બિચારું ઉડાડી શકતાં નથી. આપણું નિયંત્રણ શક્તિહીનતામાં ફરી જઈ આપણા સામું આવીને બેઠું રહે છે. અને આપણને નિર્મોહ્ય દેહધારી—અચક્ત આત્મા ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે ઓળખાવે છે.

જેવું નિયંત્રણ મોક્ષના સંબંધમાં છે તેવું જ સ્વપ્રવૃત્તિના સંબંધમાં છે, હાલતો જે સિ-દ્ધક ઘણું બેલે તે ઘણી મહેનત કરે છે ને સારું ઈખવે છે એમ કહેવાય છે. સિદ્ધકે મોક્ષનું ને બાળકે માંભગતુ, સિદ્ધકે કરતું ને બાળકે જોતું, સિદ્ધકે પૂછતું ને બાળકે પ્રત્યુત્તર આપવો એ આપણી હાલની પદ્ધતિ છે. બાળક પાસે જ કામ કરાવતુ જોઈએ એ સત્ર ફક્ત શબ્દોમાં જ રહ્યું છે. જેથી આધુનિક શિક્ષણમાં સ્વપ્રવૃત્તિને કશો અવકાશ નથી. પદાર્થવિજ્ઞાનના પાઠો કે જેને ઇન્દ્રિયો ને પ્રકૃતિ સાથે સીધો સંબંધ છે તે પાઠો પણ રક્ત વાંચીને જ ગે-ખાવવામાં આવે-એવી બ્યાં વસ્તુ સ્થિતિ હોય ત્યાં સ્વપ્રવૃત્તિ વિશે લખવાનું કે બોલવાનું ૫ શું રહે? વળી આ પ્રશ્ન ખરું છે કે જુદે જુદે સમયે દાખલ થયેલાં, જુદી જુદી વયનાં ને જુદા જુદા સ્વભાવનાં બાળકોને બધું સ્વપ્રવૃત્તિથી જ ગીખવા દેવું એ આકાશ કુસુમવત્ છે. અને તે ઇચ્છા ફલજ્ઞ જ્ઞાતસા જ છે. અને હાલતો બાળકો સ્વપ્રવૃત્તિથી જ ઉર્જીને

મહોદ્ધાં યાય ને શિક્ષકો તો માત્ર તેના સહચારી જ અને એવાં ચિત્રો આપણા શિક્ષણની રંગભૂમિ પર દેખાવાને હજી, ઘણી વાર છે એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી.

હવે આપણે શક્તિ વિચારના ખીલન અંગ પર નજર કરીએ. એ વિચારનું ખીલનું અંગ શિક્ષક છે. શિક્ષકનું ચારિત્ર્ય, તેનું જ્ઞાન, તેની ક્રિયા શક્તિ ને તેની રસિકતા વગેરેનો વિચાર આ અંગ પરત્વે પ્રાપ્ત થાય. ગોવર્દનભાઈ નવલઅંચાવળીની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે “બાલકનું ચિત્ત સમજવા, બાલકની રમતો સમજવા, બાલકનું મગન પારદર્શક કરવા—જેનાર બાળક દશાનો રસિક હોયો જ્ઞેષ્ઠએ.” અર્થાત્ વયોવૃદ્ધ તથા જ્ઞાનવૃદ્ધ હોવા છતાં જે બાળકમાં બાળક થઈ તેની સાથે ખેલે, તેના વિચારો જાણે, ને તેનો નેતા થઈ તેની ક્રીડાઓને પોતાના થયેઅહ રસ્તાપર ખેલાવે તે જ ખરો શિક્ષક. તેની પાસે જ બાળકનાં ચિત્ત પારદર્શક છે, અને તે જ તેના હૃદયમાં સાથીઆ પૂરી શકે છે. જેને બાલ સ્વભાવનું જ્ઞાન નથી, જેને બાલકોની રમતમાં રસ પડતો નથી, જેને બાલકો પર પ્રેમ નથી કે જેને બાલકની ગૃહણ ધારણ શક્તિના બળનો ખ્યાલ નથી, તે બાળકનો શિક્ષક થવાને યોગ્ય નથી. બાળકના માળી થવાને આગાધ જ્ઞાનની જરૂર નથી, પણ ઉદ્વૃદ્ધ સૈદ્ધીની ને પૂર્ણ પ્રેમભાવથી વૉટલાવણી કામસ વૃત્તિની જરૂર છે. કુમુદ-કોષ બળથી ઉઘાડી કે ખીલાવી શકાતા નથી. પણ કળાથી તેનું સેવન કરવામાં આવે તો જ તે ખીલે છે. તેમ બાલકોના હૃદય—કોષ પણ પ્રેમભાવનાએ પરિપૂર્ણ સેવનથી જ ખીલવી શકાય છે. કોર નિયંત્રણથી કે જ્ઞાનના હથોટીથી નહિ.

વસ્તુગતિ આવી છે તેથી આપણા હાલના શિક્ષક મંડળ પર નજર કરતાં આપણને આગાધ નિરાશા પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા મંડળમાં ઉપરની બધી માળી-કળાનો લગભગ અભાવ છે એમ સહજ જણાઈ આવશે. આપણામાં જ્ઞાન ગમે તેટલું હો પણ રસિકતા કે પ્રેમ તો નથી જ. આપણી દ્રવ્યોપાનન શક્તિ ગમે તેથી પ્રબલ હોય પણ શિક્ષણ-શક્તિ તો કુદરતની સહ્યાગિણી નથી જ. આપણે ગમે તેવા આનંદી ને રમતીયાળ હોઈએ પણ તે બાળકના ટોળામાં તો નહિ જ. આપણી સૃષ્ટિ જ જુદી છે. આપણને બાળકની સૃષ્ટિમાં પેસવા જતાં શરમ આવે છે. આપણી વૃત્તિઓ અત્યંત અસંતુષ્ટ છે. આપણું જીવન કલેશમય છે. અને આપણી નસોમાં રસનો છોટો પણ નથી. તો ક્યાંથી આપણી શાળાઓ રસવાટિકા બને, ક્યાંથી આપણી શાળાઓ તે ખરેખરી શાળાઓ થાય અને ક્યાંથી આપણે શિક્ષકના નામને ખરેખરા યોગ્ય થઈએ. દેશ કરતાં મુખર્ધનુ જીવન તો ઘણી અત્યંત અસંતુષ્ટ છે—અત્યંત કલેશકારક છે અને તેથી દેશના શિક્ષકો કરતાં પણ આપણે શિક્ષક મંડળ વધારે અસંતુષ્ટ, કલેશી, ચંચલ ને તુચ્છ છે. આમ હું કહું છું તેથી કદાચ આપણને ખોટું તો લાગશે પણ તે ખરું છે. અને ગોવર્દનભાઈએ પણ આપણી આંખી જ પરીક્ષા કરી છે. તેઓ પરીક્ષામાં આપણને પાસ-નાપાસ કરીને કે.કે.સી.ને જ બેઠી રહ્યા નથી પણ માથે લાગે પ્રસંગને અનુસરતો એક ઉપાય પણ તેમણે બતાવ્યો છે. અસંભવ તેઓનો તીવ્રનો વિચાર અન્ય પ્રમંગોની વચ્ચે અપાયેલો છે ને તેથી તે સંપૂર્ણ નથી. આપણી કે શિક્ષણની સ્થિતિનો વિષય લઈ તેઓએ તે વિચાર દર્શાવ્યો નથી. પણ નવલઅંચાવળીની પ્રસ્તાવના લખતાં તેના ત્રીજા ભાગની કિમત આંકવાનો પ્રમંગ પ્રાપ્ત થયો અને તે પ્રસંગે તેઓ લખી ગયા છે કે: “બાળકોના ઉપાધિ-વ્યાધિયોની ચિકિત્સા ને ઔપધૌપચાર એ નવલઅંચાવ-

ળીના ત્રીજા ભાગનો વિષય છે. અને જેને પોતાનાં બાળકોની ચિંતા છે તેણે આ ભાગ અવશ્ય વાંચવો પડે છે. x x તેમનાં અનેક સૂત્રો x x x ને તેનાં ભાષ્ય વાંચીને શિક્ષકને લાભ થશે તેમાં તો કંઈ નવાઈ નથી, પણ સાધારણ વાંચનારે પણ ખુશી થશે. અનુભવી માળાપને અનેક વિચારો સૂત્રો, ઘણાંક માળાપને યોધ મળશે અને અણસમજથી અતિ લાડ કરનારાં તેમ અજાણ્યે દૂર થનારાં માળાપના હાથમાં પડેલાં સનાય છતાં અનાય જેવાં બાળકોનો દુઃખોદ્ધાર કરવામાં સહાયબૂત થશે. શુભચાતનાં ટ્રેનિંગ કોલેજો છે તેવી મુંબાઈમાં નથી એ નવાઈ છે. છઠ્ઠામાં જેને દશ રૂપિયા પણ ન મળે એવા માણસો મુંબઈ આવી એથી બમણા ત્રમણા પગારમાં દાખલ થઈ ગયા છે, અને શિક્ષણ પદ્ધતિના નામથી પણ અજાણ્યા છે અને તેમના હાથમાં આ ધાડી વસ્તીનાં બાળકો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ધસણ છે. તેવા મહેતાજી થયેલાઓની પાસે તો નવલ ગ્રંથાવળીના ત્રીજા ભાગના વિષયોમાં પરીક્ષા આપાવવી નેહએ. આ વિષયોનો એકત્ર થયેલો સમુદાય તેમને અવશ્ય ઉપયોગી થવો નેહએ.”

જે આ વિચારોનો અમ્ય ખાતા તરફથી કરવામાં આવે તો અવશ્ય ફાયદો થાય. કંઈ નહિ તોય શિક્ષકો કંઈક શિક્ષણ શૈલીનું પુસ્તકો આ જ્ઞાન તો પ્રાપ્ત કરે જ. અને તેટલું પણ કંઈ ઓછું નથી. જે કે આથી આપણું મંજળ ભારે કોસાદલ કરી મૂકે, પરંતુ આપણને યોગ્ય જ વખતમાં માલુમ પડી આવે કે આથી આપણે પ્રભુની વધારે પાસે જઈએ છીએ. કેમકે આપણામાં કર્તવ્ય ભાવના જાગૃત થાય ને તે આચારમાં રીતમર પરિણામ પામે તો આગળ કલા પ્રમાણે પરમ પુરુષના પરમ યજ્ઞમાં સામેલ થવાનો ઉત્તમ વિધિ આપણે પાળીએ છીએ એમ ગણાય. અને એ કર્તવ્ય પરાયણતાથી આપણે તે પરમ પુરુષનું અનુકરણ કરીને આતે તેની સમીપે જઈ શકીએ તેમાં કંઈ શક નહિ.

બસ. અહીં શ્રીયુક્તા પ્રાથમિક શિક્ષણ વિષેના વિચારો-અત્યાર સુધી બહાર પડેલાં તેમનાં લખાણોમાંના-સમાપ્ત થાય છે. ગોવર્દનનમભાષિ શિક્ષણચાસી ન હતા. શિક્ષણ એ તેમનો ખાત્ર વિષય ન હતો, કે એમની જીવન-મૌકાનું એ લક્ષ્ય ન હતું. તેઓ તો સાહિત્યકાર હતા, કવિ હતા, નવલ કથાકાર હતા. અને કવિમાં જે સ્વાતુલ્ય રસિકત્વ તથા સર્વાતુલ્ય રસિકત્વ નેહએ તે ઘણી સારી રીતે તેમનામાં હતું તથા પરિપાક દરાને પામ્યું હતું. તેથી જ આપણે પિતૃધર્મના આતિથેય-વિધિ વિષે એટલે શિક્ષણ વિષે અતિ ઉત્તમ વિચારો વારસામાં મેળવી શક્યા છીએ. આ વારસાને લાયક થવામાં જ આપણે શિક્ષક ધર્મ સમાયેલો છે.

પશ્ચિમમાંથી હાલ જે વિચારોનો પવન વાય છે તે કરતાં આ વિચારો જુદા પડતા નથી. પરંતુ પશ્ચિમના વિચારો પશ્ચિમના જીવનમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. અને તેથી તે આપણા જીવન સાથે કદી કદી બંધ બેસતા આવતા નથી. પરંતુ આ વિચારો તો આપણી જ જીવન વિધિમાંથી તારવી કાઢેલા છે અને તેથી સર્વજિ તે આપણા જીવનને સાતુકળ છે. જે પવિત્ર ધર્મ ભાવના આપણને તેઓએ આપી છે તેવી ઉત્તમ ભાવના હજી સુધી આપણને વારસામાં મળી નથી. પુત્ર એ આપણો આમંત્રિત અતિથિ છે, તેનું આતિથેય કરવું એ આપણો ધર્મ છે અને તે આતિથેય પરમ પ્રભુના પરમ યજ્ઞની વિધિ પ્રમાણે જ કરવું નેહએ એ એવી

તો ઉદ્બુદ રીતે આપણને સમજાવવામાં આવ્યું છે કે તેવો સ્પષ્ટ, સુંદર ને અસરકારક ઉપદેશ આપણે બીજાથી મેળવી શકીશું નહિ. તેમ જ આતિથ્યનો વિધિ જે હોય, સ્પ ને શક્તિ વિચારમાં આપણે જોયો તે પણ અન્ય સ્થાને મળવો હુદ્દા છે. હવે આપણું કર્તવ્ય તો એ વિધિને આચારમાં મૂકવામાં જ રહેલું છે માટે આપણે હુંકમાં ઉપલા વિસ્તૃત વિવેચન પર નજર ફેરવી જઈએ.

૧. બાલક એ આપણો આમંત્રિત અતિથિ છે.

૨. આપણે આમંત્રણ કરેલું હોવાથી તેનું આતિથ્ય કરવું એ આપણો ધર્મ છે, આપણે ઘડી તેમાં ઉપકાર કરતા નથી.

૩. બાલકને યરા સામર્થ્ય આપવાનો આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

૪. દેવી સંપત્તિ ને જ્ઞાનથી પશુ-બાલકનો આત્મા સસિદ્ધ થાય છે, શારીરિક સંપત્તિથી તેની વેદો એટલે શરીર સંસિદ્ધ થાય છે અને રસ, ભક્તિ, પ્રાતિ, સુંદરતા ઇત્યાદિથી તેની યરા સામર્થ્ય સંપૂર્ણ થાય છે. આ સર્વ સંપૂર્ણ કરવું તે માતાપિતાનું ને શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે.

૫. આપણો ઉદ્દેશ એ પણ હોવો જોઈએ કે બાલક વ્યવહારુ પણ બને.

૬. બાલક પિતાના આત્માની પ્રતિકૃતિ છે. માટે તેને આત્મવંત ગણી આત્મસાત્ કરવાને શિક્ષણ આપવું.

૭. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે વિષયોની અમુક કારણસર જ યોજના કરવી. હૃદયની સંસ્કૃતિ માટે સાહિત્ય, જીવિની વિશાળતા માટે શાસ્ત્ર, આરિચ્ય બંધારણ માટે ઇતિહાસ અને પ્રવાસની ગરજ સારી બજાવવાને ગણેલા બનાવવાને માટે ભૂગોળ શીખવવી જોઈએ એ નિરંતર લક્ષમાં રાખવું.

૮. ગર્ભવતીની સંભાવના એ બાલકના શિક્ષણની શરૂઆત છે.

૯. માતાનું જ સ્તન્ય બાલકને પાવું, પરાયુ નહિ.

૧૦. આનંદ એ બાલકનું અઘવર્તી ગુણ છે.

૧૧. અતુકારક શક્તિને ખોરાક મળે માટે બાલકને એક જ ચાહના સહવાસમાં રાખવો.

૧૨. બાલકની પગિચા સૃષ્ટિ સદંતર નિર્દોષ રાખવી. સંસારના મલિન પવનનો સ્પર્શ શુદ્ધ તેને થવો નહિ.

૧૩. અપ્રગતિ એ જ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની નીમરણી છે.

૧૪. નિયંત્રણ મોક્ષ અને બાલકની ક્ષીણતા સહચારીત્વ એ જ શિક્ષણ-શૈલીનો ઉત્તમ વિધિ છે.

૧૫. શિક્ષક બાલ દયાનો રસિક હોવો જોઈએ.

૧૬. હાલના અશિક્ષિત શિક્ષકોને કેળવવાને નવલગ્રંથાવળી કે એના જેવા જ શિક્ષણને લગતા ગ્રંથોની પરીક્ષા લેવાની યોજના અમલમાં મૂકવી જોઈએ.

મિત્રો, પવિત્ર આર્ય ધર્મ બાવનાના મંદિરમાં સ્થાપેલાં આ સોળ પરમ મત્ય મૂર્તિનાં આજે આપણે દર્શન કર્યાં. સંસારમાં મહાત્માઓની અનેક પ્રકારે પૂજા થાય છે. શ્રાદ્ધ સગવડો, જ્યોતીઓ ઉજવવી, સ્મારકો સ્થાપવાં, ચૈત્યો ને કીર્તિસ્તંભો બનાવવા, ગુણાનુવાદ ગાવા ને શ્રવણ કરવા કે શાંત રીતે એકાંતમાં તેમના વિચારોનું મનન કરવું. આ સર્વ મહાત્માઓના પૂજા વિધિ છે. આપણો આજનો સમાગમ પણ આ રીતે આપણા તીર્થ સ્વરૂપ ગોવર્દનભાઈની પૂજા કરવાનો જ છે. ગૃહસ્થો, દેવ મંદિરમાં જઈએ, ખાલી ધંદા વગારીએ, માથું નમાવી દેવમૂર્તિ માંમે નમસ્કાર કર્યાં જોવું કરીએ અને હૃદયને કંઈપણ ઉત્તર કે પવિત્ર કર્યાં વિના પાછા ફરીએ તો તે પૂજાવિધિ જેમ લગભગ નિષ્ફળ છે તેમ ચેતન તીર્થ અત્ર પોના આવા પૂજા સમારંભમાં મામેલ થઈએ, કાન ઉઠાડી નાખી પૂજાવિધિના વટારવ સાંભળીએ, પણ હૃદયના આગળા બધ કરી તે ધટારવનો પ્રતિધ્વનિ ચાંત કરણમાં થવા ન દઈએ અને એમને એમ ધગ તગ્ગ પાછા વળીએ તો એ પૂજાવિધિ પણ નિષ્ફળ જ છે, આપણી આજની આ તીર્થયાત્રા નિષ્ફળ થશે એવી તુચ્છ આશા હું રાખતો નથી. કંઈ ને કંઈ-એકાદ સત્ય પણ આપણે હૃદયમાં ઉતારીને પાછા ફરીશું તો આજનો પૂજાવિધિ સરળ થશે. છેવટે આટલું જ પરમ સત્ય તીર્થ પ્રસાદી રૂપે લઈને આપણે ઉઠીશું તો પણ બલુ છે — “કોઈ જીવ આપણે પેટે બાળક રૂપે જન્મ્યો માટે તેને આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે બદલતો નાખીએ એવો અધિકાર માતાપિતાએ ધારવાનો નથી.” આ શ' દોને સ્ટેન ફેરવી નાખીએ તો ‘કોઈ જીવ આપણને શિષ્ય રૂપે પ્રાપ્ત થયો માટે તેને આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે બદલતો નાખીએ એવો અધિકાર શિક્ષકે ધારવાનો નથી.’ અર્થાત આપણું શિક્ષક જીવન આપણી ઈચ્છાઓનો નિર્વાહ કરવા માટે નથી પણ બાળકમાં ઉદ્ભૂત જીવનનો આવિર્ભાવ કરવા માટે જ છે.

મુબઈ

તા. ૩૦-૭-૦૮

જીવાસાધ અમીચંદ પટેલ.

સંગીતની મહત્તા અને

સ્ત્રીયોને સંગીત શિક્ષણની આવશ્યકતા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૩૬ થી.)

સંગીતવિદ્યાકળાની પ્રશસા કરતાં કરતાં ઘણું કહેવાઈ ગયું, એ ઉપરથી તે શીખવાની કેટલી બધી જરૂર છે તેનો ખ્યાલ સહેજ આવી શકશે. સંગીતથી વૃત્તિઓને, તથા દુષ્ટ વિકારોને મારી નાખવાની ટેવ પડતી જાય છે, ને પછી તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, સંસારવ્યવહારના નજવા કંઈપણોથી, નજવી કંઈપણસાધથી, હવકાર્થ, તોછડાઈ વગેરે હલકી જાતની વૃત્તિઓથી આત્મામાં જે સંદાય અને વિશેષ ઉપજે છે તે સંગીતના અનુભવી જીવનમાં જતાં રહે છે. માણસ જાતની શુદ્ધીને ઉત્તતિ આપનાર, મનુષ્યના હૃદયને સહૃદય, દયાળુ અને પ્રેમી બનાવનાર, મનુષ્યના આત્માર વિચારને વિશાળ અને ઉદાર બનાવનાર અને માણસ જાતના નરમાશ, દયા, ભાવિકપણું, ચક્ષુ, ઉદારતા વગેરે ઉચ્ચ સદૃશ્યોનું ખીજ રોપનાર સંગીત જેવી ખીજ કોઈ પણ કળા નથી એમ સર્વેએ સ્વીકારેલું છે. એટલા માટે એને દિવ્ય કળા ગણી છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં સકલ જ્ઞાતાની ઉત્પત્તિ નાદથી જ થઈ છે. ચોગાબ્યામીઓને માટે નાદાનુસંધાન, માત્રિકાને માટે મત્રશક્તિ, ભક્તોને માટે જપસિદ્ધિ માત્ર નાદથી જ મળે છે. આ પ્રકારે સંગીતની મહત્તા યોગ્ય રીતે સમજાય તો એ મહાન સક્ષમ રહસ્યમય વિદ્યા છે. સંગીત ભૂતવાધી જ આર્પાવર્તે પોતાની ઘણી ઉચ્ચતા ગુમાવી નાખી છે અને આપણે આપણા જીવનનું તથા આખા સંસારનું ગાન ગુમાવી કંઈપણ વચસના શુષ્ક મુથળામાં જ પોતાની વડાઈ માની બેઠા છીએ. સંગીતના વિશુદ્ધ આનંદમાં લીન થતા દરેક મનુષ્યો પોતાના નજવા તેમ મહોટા ટલહોને, લાખી ટૂંદી આસાઓ અને ઈચ્છાઓને, નિગાશા, દુઃખ અને રાગ દેવવાળા હવકા મનોવિકારોને પૂર્ણ રીતે ભૂવી જાય છે અને પોતે કોઈ મહાન, સ્વતત્ર સંપૂર્ણ, આનંદમય પદાર્થ છે, અનત જીવનમાંનું એક બિન્દુ છે એવો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી શકે છે. સંગીતની આવી હૃદય વિસ્તારનારી, સંસારની પારનો અનુભવ કરાવનારી, અને માણસ જાતને સંસારવ્યવહારની કુટિલતા-અધમતામાંથી મુક્ત કરી આનંદના અનુભવનો માર્ગ બતાવનારી અસર ન હોત તો તેનો આશ્રય વિદ્વાનોએ કર્યો જ નહોત. જગતમાંના ઉત્તમ ધર્મો સંગીતની સદાપતા વિના પ્રવર્ત્યા કે ટક્યા નથી એ પણ ખુબ ખ્યાલમાં રાખવા જેવી બાબત છે. સુધરેલા દેશોમાં સંગીત એ મોટું પણ શિક્ષણ પદ્ધતિનું ઘણું જ જરૂરીઆતનું અને મુખ્ય આગ ગણાય છે. મનુષ્યના જીવન ઉપર સંગીતની આવી દિવ્ય અસર છે તો એ પણ સ્પષ્ટ જ છે કે, તે જાણવાની દરેક મનુષ્યને કેટલી બધી જરૂર છે. પરંતુ સ્ત્રી વર્ગને માટે સંગીત શીખવાની ખાસ બંધામણુ વિદ્યાનો તરફથી થતો અનેક વાર જોવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ એ જ છે કે, આ અધમ વ્યવહારની પારના અગાધ શાંતિમય વિસ્તાર વાળા પ્રદેશનો અનુભવ સંગીત કરાવે છે, તે અનુભવનો એક મૃદુતાસ્પ મહાન બહાર સ્ત્રીયોના હૃદયમાં બરેલા હોય છે, સંગીત ન્યારે એ મહાન બંદારમાંથી જન્મી બહાર નીકળે છે ત્યારે તો આ અધમ વ્યવહારની પારનો વિશાળ શાંતિ-આનંદનો વિસ્તાર અનુભવાવા ઉપ-

સત, માણસને પોતાપણનું પશુ બાન બધાવી તેને પર જીવનમાં વિલીન કરી ઓગાળી નાખે છે. આથી જ સાહિત્યના અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારકોએ સ્ત્રી જાતિને સંગીત એક ખાસ ભૂપણ રૂપ હોવા વિષેનું એકે અવાજે સ્વીકાર્યું છે. આ પ્રકારે સંગીતનું જેટલું માહાત્મ્ય વર્ણવીએ તેટલું થોડું છે. સંગીતનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં સંગીતગત્તાકરના કર્તા શાફ્ટેવ જે કહે છે તેથી વિશેષ આપણે શું કહી શકીશું ? તે કહે છે કે—

तस्य गीतस्य माहात्म्य के प्रशस्तितुमोशते ।

धर्मार्थिकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम् ॥ ૩૦ ॥

(સંગીત રત્નાકર, સ્વરધ્યાય. ૧-૧)

જે સંગીત ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થના સાધન રૂપ છે તેના માહાત્મ્યને વર્ણવવાને કોણ શક્તિમાન છે ?

પ્રકરણ ૨ જી.

સંગીત ત્યારે એટલું બધું દેવી અને ઉચ્ચ છે ત્યારે તેને પ્રહણ કરવાનો અધિકાર કોને વિશેષ હોઈ શકે ? સ્ત્રીને કે પુરૂષને ? હુ ધાર છું કે, બંનેને સરખી રીતે હોવો જોઈએ; પરંતુ સક્ષમ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં તો પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીને જ એનો વિશેષ અધિકાર છે. કેમકે, સંગીત એ જે અર્થે સક્ષમ, નાજુક કે લલિત કલા છે તે અર્થે તેને પ્રકટ થવાનું સ્થાન પણ તેવું જ જોઈએ. પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીનો કંઠ કુદરતે જ મધુર, તીણો, અને સંગીતપ્રિય બનાવ્યો છે, તેમ તે કંઠમાંથી નીકળતું સંગીત જે હૃદયમાંથી મળી ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્ત્રી હૃદય કેટલું બધું મધુર, સહૃદય અને પ્રેમામૃતથી મતલ દ્રવનું હોય છે ? સંગીતને માટે જે કોઈ ઉત્તમ માનમશેન પરમાત્માએ નિર્માણ કર્યું હશે તો તે સ્ત્રીહૃદય જ છે. પુરૂષના કંઠોર, વજ્ર જેવા નિષ્કુર હૃદયમાંથી સંગીત નિર્માણ થાય તે ન થયા સરખું જ છે. વજ્રના આગ્રાતમાં અને પુષ્પના પ્રહારમાં જેટલો તફાવત છે તેટલો તફાવત “પુરૂષ હૃદય” અને “સ્ત્રી હૃદય” માંથી ઉત્પન્ન થતા સંગીતમાં સ્વભાવતઃ જ છે. તથાપિ બધાએ પુરૂષો કંઈ નિષ્કુર, શુષ્ક હૃદયના હોતા નથી; ને જો તેવા હોય તો તેઓને સંગીતની પિછાન સ્વપ્ને પણ થતી જ નથી; પરંતુ જે પુરૂષો સહૃદય હોય છે, સક્ષમ કલાના ભોળી હોય છે, અને અમધપુગમાં સંપ્રહામલા મધની પેઠે જેમનાં હૃદયો દરેક ક્ષણે સક્ષમ પુષ્પાગ્રાતથી દ્રવી ઉઠે છે તેમના અને સ્ત્રીયોના હૃદયમાં કરોડ ફેર હોતો નથી; તો પણ પરમાત્માએ એવા સહૃદય સ્ત્રી પુરૂષોમાંથી, પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીને કંઠ-સ્વર અતિશય સંગીતાનુકૂળ બનાવ્યો છે, અને હૃદય પણ સતત સંગીતપ્રિય-મધ બનાવેલું હોય છે તે તરફ વિચાર કરતાં સ્ત્રીને જ સંગીતકલાનો ચમત્કાર બતાવવાનો અર્થ થાય છે. સ્ત્રીઓ એ પવિત્ર અધિકાર ભોગવે અને સુસ્થ પુરૂષોના જેવો સંગીત “પશુર” નામના પશુ જેવો બને છે તેમને “દેવ પુરૂષો” બનાવવાની સત્તા સ્ત્રીયોના હૃદયમાં રહે તેવા હેતુથી-જ, તેને જ રત્ના કરવાના હેતુથી-સ્ત્રીયોને પરમાત્માએ સંગીતાનુકૂળ

શરીર, મન, વાણી આપ્યાં છે તેનો યથાવિધિ ઉપયોગ કરવાથી સ્ત્રીની મહત્તા નિરવકાશ છે એમાં શક નથી.

સંગીતની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ જોઈશું તો પણ તેથી ઉપરની જ બાબત સિદ્ધ થઈ શકે છે. સંગીતનો પ્રસાર કરવા માટે સુરૂપ જાતિએ જેમ શ્રમ લીધો છે તેમ સ્ત્રીઓએ પણ લીધો છે. આજ સંગીતશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જે કથાઓ આર્યોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે, સંગીતના મૂળ જ્ઞાતા મહાદેવ અને પાર્વતી હતાં. ત્યાર પછી બ્રહ્મદેવ, ભરતમુનિ વગેરે થયા છે. બ્રહ્મદેવે ભરતને નાટ્યશાસ્ત્ર શીખવ્યું. તે ભરતે ગંધર્વ અને અપ્સરાઓને શીખવ્યું. પછી ભરતે ગંધર્વ અને અપ્સરાઓને લાઇને નાટક, નાચ અને વૃત્ત એ ત્રણ મહાદેવજી આગળ બજવી બતાવ્યાં. મહાદેવજી તાંડવનૃત્ય (મર્દાની નાચ) જાણતા હતા, તેમ પાર્વતીજી લાસ્યનૃત્ય (જનની નાચ) જાણતાં હતાં. એ પાર્વતીજીએ લાસ્ય સંગીત ભરતને શીખવ્યું અને તે ઉપરાંત બાણાસુરની પુત્રી જે ઉષા-આબા તેને પણ શીખવ્યું. એ ઉષાએ દ્વારકાની ગોપીઓને શીખવ્યું. ગોપીઓએ સૌરાષ્ટ્ર દેશની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું, અને તેઓએ જુદા જુદા દેશની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું. આ રીતે નૃત્ય-સંગીત કળા પરંપરાથી આ લોકમાં ઉતરી આપ્યા વિશે સંગીતરતનાકરમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આજે પણ સંગીત જીવંત રાખવા જગત્ જોત રાખવાનું ખરૂં માન સ્ત્રીઓને જ ધટે છે. લક્ષ, જનોઈ, ખોળો ભરવો વગેરે માંગલિક પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓ જ માંગલિક ગીતો ગાઈ મંગલ પ્રસંગને મંગલ બનાવી દે છે. તેમજ આમાંગલિક પ્રસંગોએ રાજ્યા વગેરે ગાઇને સ્ત્રીઓ જ સંગીતકારા દુઃખિને દિવાસો આપે છે એટલું જ નહિ પણ, આ જગત પંખીમેળો છે, નારાવંત છે, આખર મૃત્યુ છે અને પરજીવનના ન્યાય છે છતાં આત્મા અમર છે. શોક કરવો નકામો છે એ વગેરેનો આબાસ પરજીવો જેવા મગીતોથી સ્ત્રીઓજ આપે છે. આપણા સંસાર કળવા-યશો નથી એ ખરૂં છે. પણ એ નહિ કળવાયલો છતાં નહાની બાળકીથી તે એક ધરડી ડેરડી સુધી દરેક સ્ત્રીઓ સાંસારિક ગીતો આપસ આપસમાંથી જ શીખી લઈ, એક બીજાને ગુરુ-શિષ્ય કરી લઈ, વગર શિક્ષણ આપે ગીતો જ્ઞાતાં શીખે છે. તેમને આપણે કોઈ પણ વખતે ખાસ શિક્ષક રાખી શિક્ષણ આપેલું હોય છે ? જા, નહિ જ. તેમનો એવો સ્વભાવ છે ત્યારે જ આજે આપણે થોડું ધણું સંગીત સાંભળી શકવાને બાગ્યશાળી થઈ શક્યા છીએ.

* લાસ્યમસ્વામતઃ પ્રીત્યા પાર્વત્યો સમદીદિશત્ ।

વુદ્ધ્વાડય તાન્દવંતન્દોર્મર્ત્યેભ્યો મુનયોડવદન્ ॥ ૬ ॥

પાર્વતી ત્વનુશાસ્તિ સ્મ લાસ્યં વાણામ્જામુવામ્ ।

તથા દ્વારવતી ગોપ્ય સ્તાયિઃ સૌરાષ્ટ્રીયપિતઃ ॥ ૭ ॥

તામિસ્તુ શિક્ષિતા નાર્યો નાનામનપદારિદાઃ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमतेन्द्रोक्ते प्रतिष्ठितम् ॥

સંગીતનો ફિર નતેના ધ્યાયઃ

પાર્વતીજી પછીથી, પણ ધણીક જીઓએ સંગીતના સારા સારા ગ્રંથો રચ્યા હતા એમ જાણીએ છીએ. ઉપરથી જણાય છે. સંગીતરત્નાકરના કર્તાએ પોતાની પહેલાં યદ્ય ગએલા અથ કર્તાઓનાં નામો ગણાવેલાં છે તેમાં દુર્ગા, શક્તિ અને રંભા એ ત્રણેનાં નામ આવે છે. એ ત્રણેએ ગ્રંથો રચ્યા હતા અને તેમના ગ્રંથો ઉપરથી તથા બીજા અનેક ગ્રંથ કર્તાઓના ગ્રંથો ઉપરથી સંગીતરત્નાકર રચ્યો એમ કર્તા પોતે જ જણાવે છે. તમામ વિદ્યાઓની મૂળમાતા જે સરસ્વતી તે તો સદા સંગીતમાં જ તથાન યદ્ય ગએલી વર્ણવેલી છે. જેમકે—

સંગીતનિરતા નિત્ય વાચાનન્દસ્વરૂપિણી ॥

તથા સરસ્વતી વીણાવાદને નિરતાઽમવત્ ॥ ૯ ॥

મંગીતપારિજાત.

તેમજ—

નાદાચ્ચેસ્તુ પર પારં ન જાનાતિ સરસ્વતી ॥

અદ્યાપિ મજનમયાત્તુર્વા વહતિ વક્ષસિ ॥

(પ્રકાશ.)

એટલે, વાદનાં આનંદમાં એકસ્વરૂપ યદ્ય ગએલી જે સરસ્વતી દેવી તે નિત્ય વીણા વગાડવામાં નિમગ્ન યદ્ય ગએલી છે, એ સંગીત નિરતા એવી જે મરસવતી તે આ નાદ રૂપી સમુદ્રનો પાર પામવા માટે વીણાનાં તુલડાં છાતી સાથે ગાળી નાદમહામાગમાં તરવા પડેલી છે, તે પ્રત્યક્ષ દેવી પણ તેનો પાર પામી શકતી નથી, જેથી દુખી જવાની પ્લીકથી હજી પણ તુલડાં વહે છે. આ કથનાથી જીઓ સંગીત પ્રત્યેનો અધિકાર પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ વવામાં આવ્યો છે.

પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં જીઓને શિક્ષણ બહુ જ છૂટથી અપાતું હતું એમાં તો કશો શક જ નથી. એ શિક્ષણ ગળ ગણાઓની પુત્રીઓથી તે સારા ગૃહસ્થની પુત્રીઓ સુધી અપાતું હતું. રાજપુત્રોને જેમ બધી ૧૪ વિદ્યાઓ અને ૬૪ કળાઓ શીખવવામાં આવતી તેમ રાજકુમારીઓને પણ સંગીતનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. એને માટે ઇતિહાસમાં અનેક પુરાવા છે. એક પુરાવો તો ઉપરની કથામાં આવી જ ગયો છે. બીજો પુરાવો મહાભારતના વિરાટ પર્વમાં છે. વિરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરાને મંગીત, નૃત્યાદિ કળાઓ અપાડતી હતી એ પ્રસિદ્ધ જ છે. પ્રસંગ એવો હતો કે, દુર્યોધનની સાથે જુગાર રમતાં દારી બેઠેલા પાંડવોને ૧૨ વર્ષ સુધી વનવાસ ભોગવવો પડ્યો હતો અને ૧૩ મું વર્ષ શુભ રીતે ગાળવાનું હતું. એ તેરમા વર્ષ પાંચ પાંડવો અને દ્રૌપદી જુદે જુદે વેશે વિરાટ રાજાની પાસે નોકર તરીકે રહ્યા હતા. તેમાં અર્જુન જીઓને વેશ લઈ-ફાતડો બની વિરાટ રાજા પાસે આવ્યો. વિરાટ રાજા તેને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી રાજાએ પુછવાથી અર્જુને કહ્યું કે, મારું નામ ગૃહજવા છે, મારું નામવાલી વિદ્યામાં, ગાયનવિદ્યામાં અને વાદનકળામાં પ્રવીણ છું. આમ કહેવાથી રાજાએ તેને પોતાની પુત્રી ઉત્તરાને બણાવવા માટે રાખ્યો. એ અર્જુને

ઉત્તરાને, તેની અનેક સખીઓને, તથા તેની સર્વ દાસ દાસીઓને ગાયન, નર્તન, વાદન શી-
ખવું હતું. એને માટે જુદી ખાસ નૃત્યશાળા બંધાવી વતી, અને ત્યાં જ ખાસ શિક્ષણ
અર્જુન આપતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે, સંગીત વિદ્યાકળાનું શિક્ષણ નહાનપણુમાં બીજી
બધી વિદ્યાઓ સાથે જ આપાતુ હતું એમાં કશો શક નથી. ગમાયણ કાળમાં પણ સંગીતનું
શિક્ષણ નહાનપણુમાં આપાતુ હતું. રામચન્દ્રજીના પુત્ર લવ અને કુશ એ બંને કુમારોને મ-
ગીત શીખવ્યું હતું તે તો પ્રસિદ્ધ જ છે, માત્ર યુત્રીઓને તે શિક્ષણ આપાતું કે કમ તે
વિશે સ્પષ્ટ જ્ઞાન પણ લખેલું નથી કેમકે તેવો પ્રસંગ ગમાયણમાં જોવામાં નથી આવતો,
પરંતુ મહા ભારતમાં કહેલું છે કે રાવણની માતાઓ સંગીત ઉત્તમ જાણતી હતી એ પરિપાટી
રાજપુત્રીઓના સંબંધમાં હોતી જોઈએ કેમકે ગમાયણ કાળની પૂર્વ ધર્મ ગયેલા અનેક રાજ
ઓના વર્ણનમાં એવું વાચવામાં આવે છે કે, રાજપુત્રીઓ પોતાની સખીઓ અને દાસદા-
સીઓ જોડે, વન ઉપવનમાં સંગીતો ગાતી, હાથ જેમ ગરબા ગાવાનો રિવાજ છે તેમ ગરબા
જગાવતી અને જૂથથી મગીતોનો ઉપયોગ કરતી એ રિવાજ જુહના સમય સુધી તો હતો
જ રાજપુત્રો અને રાજપુત્રીઓને નહાનપણુમાં અનેક વિદ્યાકળાઓનું શિક્ષણ આપાતું હતું,
એને માટે આર્ય લલિતવિસ્તાર નામના અતિ પ્રાચીન ગ્રંથમાં કહ્યું છે એ ગ્રંથમાં જે
જે વિદ્યાઓ ગણાવી છે તેની યાદીમાં પ્રથમથી જ સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્ર, એ વિદ્યાઓ
આપવામાં આવેલી છે.

એ અતિ પ્રાચીન કાળ ઓળખી આવતા ઈ. મ. ના લગભગ આવીએ તો ત્યાં પણ
કર્મક પૂનરા મળે છે ખરા પ્રખ્યાત કવિરાજ કાલિદાસે માલવિકાગ્નિ મિત્ર નાટક લખ્યું
છે તેમાં માલવિકા જેવી ઉચ્ચ કુળની રાજકુમારીને ગાયન તથા નૃત્ય શીખવવા માટે
ગણદામને નાખ્યો હતો એમ ખતાવેલું છે જ. ત્યાર બાદ ઈ. સ. ના ૫-૬ માં સૈકામાં
જે લખ્યો લખાયા તેમાં બાણભટ્ટની કાદંબરી સર્વ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં કાદંબરી પોતે મગી-
તમાં, વીણાદિ વાદનમાં ખૂબી નવીજી નીતરેલી તે જાણતી વાત છે આ કાળ પછી મગી-
તનો અતિશય વધારો થયો હતો ૮ માં સમ્રાટ ચાલુકા શૂદ્રકે કવિ કૃત મૃચ્છકટિક નાટક
વાચવાથી જણાય છે કે, ચારુદત્ત જેવા દરિદ્રીના ઘરમાં પણ વીણા વગેરે વાદ્યો હતા, તો
૫૭ી સારા ગૃહસ્થના ઘરમાં કેમ ન હોય ? ઈ. સ. ૧૨ માં સૈકામાં મગીત મપૂર્ણ અવ-
સ્થામાં આવેલું હતું તે વખતે સંગીતના અનેક ગ્રંથો લખાયા તેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓએ પણ
સંગીત ઉપર ગ્રંથો રચી રાખ્યાનું અનુમાન થઈ શકે છે. સંગીતરત્નાકરની જ્ઞાના પણ
સારે જ ધર્મ હતી બાળમાં જ સૈકામાં સોમરાજ નામનો કોઈ રાજા ધર્મ ગયો તેની
ગણી સવલહેલી સંગીતમાં તો અતિશય જ પ્રવીણ હતી એ ગણીએ જર સભામાં પોતાના
પતિની સામે બેસી, અલંકૃત કૃશગતાથી ઉત્તમ સુમધુર સંગીત કર્યું હતું એ કાળમાં આમ
કરેલું એ ઘણું માનવતું ગણાતું હતું અહા ! પ્રાચીન કાળ ગયો । ગયો તે સાથે સર્વ વિદ્યા
કળા પણ લેતો ગયો સ્ત્રીઓ કેવી સંગીતકૃશ થતી । તેઓ પોતાના પતિને પોતાની સંગીત
ચાતુરીથી, મૃદ મૃદ સ્વરોથી, પોતાના કિન્નરકંઠથી કેટલી બધી આનંદ આપતી હશે ?
અસ્તુ ! એ સુવર્ણ કાળ, એ આબાહાતીનો કાળ, એ વિદ્યાકળા નાશ પામ્યો, અને ઘણી
પરંપરાઓ જુસાર્ધ ગઈ. આપ ગયા તે લીસોટા રહ્યા. એ લીસોટાઓને જોઈને જ આનંદ
પામવાનું રહ્યું ।

અકબર બાદશાહના વખતમાં સંગીતનો સર્વ હિંદમાં પૂર્ણ રીતે તપતો હતો. તેની પાસે તાનસેન, બેબુ બહાવરો, ગોપાળ નાથક વગેરે ઉત્તમ ઉત્તમ ગાયકો, સંગીત શાસ્ત્રીઓ હતા. આપણામાં જેમ બોજ વિક્રમના નામ વિદ્યાની વૃદ્ધિને માટે અમર યર્ધ ગયા છે તેમ અકબરનું નામ સંગીત વિદ્યા ઉપર તેણે બતાવેલા અપૂર્વ પ્રેમ અને શોખને માટે સદા અમર રહેશે. તાનસેનને એક વખતે બાદશાહે દીપક ગગ ગાવાની ફરમાવશ કરી, અને તે તેણે ગાઈ બતાવ્યો. એથી તાનસેનના શરીરમાં તીવ્ર અગ્નિદાહ થઈ ઉઠ્યો. તેની શક્તિ કોઈ પ્રકારે નહીં થઈ ત્યારે તે યોગ્ય ઔષધ મેળવી થયેલું દર્દ મટાડવાની ખાતર ઔષધને માટે હિંદુસ્થાનની સુસાદરી કરી ફરતા ફરતા તે વડનગર આવ્યો. ત્યાં તેને હિંદુ નાગ સ્ત્રીઓએ ઔષધ ક્યું-તે એવી રીતે કે, મેઘમંદાર ગાઈ પ્રત્યક્ષ વરસાદ વન્સાવી તેના પાણી અને પવનની ઠંડી લેહેરથી તાનસેનને સારો કર્યો એ વિષેની કથા તો ભવના જાણવામાં છે જ, એ કથા આ પ્રમાણે છે—દીપકથી ઘટેલો તાનસેન ફરતા ફરતા વડનગર શહેરની ભાગોળે એક ગ્રામ નીચે પણ પનિદારીઓના પનઘટ પાસે આવીને ઢલ્યો ત્યાં તેણે એવો અમત્કાર બોલ્યો કે, કેટલીક સ્ત્રીઓ કુવામાંનું પાણી કઢાવવા માટે સાથે દોડ્યાં લાવતી, ને કેટલીક તો માથે દોરડું પણ નહિ લાવતા માન અવાજ-નાદની સત્તાથી કુવામાં પાણી ખેંચી લેઈ ખેડા બરી જતી !! એ બરી જવાની રીત તેણે આ પ્રમાણે જોઈ—જે સ્ત્રીઓ દોરડા લીધા વિના આવતી તે સ્ત્રીઓ પોતાના તાંબા પિત્તળના બેડા કુવાના કિનારે મૂકી, આગળથી ધડના કિનારા ઉપર આધાત કરી તેમથી જે રવ નીકળતો તે સ્વરમાં સંગીતનો કાંઈ એવો મગ કઢાવતી કે તે ગગની શક્તિથી પાણીનું આરવેણ થતા કુવામાંનું પાણી ઊંચું ચડતું, ને એ રીતે ઉપર ચઢેલું પાણી બેડામાં લેઈ બેગ બરીને સ્ત્રીઓ ગામમાં જતી. આ બનાવ જોઈ તાનસેન છક થઈ ગયો. તેને આશા મળી કે, મને અહિંથી ઔષધ ખાસ મળી શકશે જ. તાનસેન ખુશી ખુશી થઈ ગયો એવો બનાવ તે રાજ જોયા છતાં એક દિવસે માયકાગ થયો હતો, પનઘટ ઉપર કોઈ પણ પનિદારી નહોતી એવા મમયમાં એક સ્ત્રીને જાન લાગવાથી એકલી પાણી બનાવ આવી. તે આવી, બેગ કુવાના કિનારે મૂકી, સ્વર કઢાડી મગ ગાયો, રાગ નૃ જ જામ્યો જેટલા પ્રમાણમાં મગ જામે તેટલા પ્રમાણમાં પાણી સેહેજ ઊંચું ચડતું ને પછી નીચે બેસી જઈ સમી જતું આનું કાનું મ્પટ હતું સાયકાગ, પોતે એકલી, કોઈ સાહેલીને સગાય પણ નહોતો, અંત કરણ બપોળીત હતું, ચિત્તવૃત્તિ કેકાણે નહોતી તેથી સંગીતનો યોગ બનાવ સધાનો નહોતો, અને તેથી ધારેલા કાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડી. તાનસેન બધો અમત્કાર જોતો જોતો હતો વારંવાર પાણી ઊંચું ચઢી આવે ખરૂં, પરંતુ હાથ દોઢ હાથ નીચું રતી જતું. એથી તે સ્ત્રીનો હાથ પહોંચી શકતો નહોતો એ જાણવાથી સ્ત્રીની દયા આવવાથી ઝટ તાનસેને તેના રાગમાં પોતાનો નામ પૂર્યો પછી શુ પૂછું !! પાણી એકદમ ઉછળેા મારી કુવાની બહાર વહેવા માડ્યું એ સ્ત્રી એથી ખુશી થઈ, પાણી બરીને ગામમાં ચાલી ગઈ.

વડનગર પ્રાચીન કાળથી અતિ પ્રખ્યાત છે. એ નગરીની જાહોજલાલી એક કાળે અતિ હતી. ત્યાં ઉત્તમોત્તમ સન્નારીઓ અનેક શાસ્ત્રકળામાં પ્રવીણ હતી ત્યાંના કોઈ મહાધનાદ્યને ત્યાં બે પુત્રીઓ હતી તેઓ સંગીતકળામાં મહા સમર્થ અને નિપુણ હતી એમને માટે એમ કહેવાય છે કે, તાનસેન અને એ પુત્રીઓને એક જ ગુરુ તંત્રથી શિક્ષણ મળ્યું હતું.

એ પુત્રીઓનું નામ “ તાના ” અને “ નારી ” એવું સંગીત સૂચક નામ પાડવામાં આવેલું હતું. તેમાં તાના મહા કુશળ હતી. તેણે પોતાનો હુન્નર અતિથય વધાર્યો હતો. તેની પાસે ૩૬ કુશળ દામીઓ હતી ને તે દરેકને તેણે સંગીતમાં કુશળ બનાવી હતી. તાના પોતે સ્વર ઓળખવામાં એટલી બધી પ્રવીણ હતી કે, પોતાની દામીઓ દોરડાં વિના કુવાનાં પાણી ભરી આવતી ત્યારે તેમાંનું પાણી સુવર્ણની વાટકીમાં લઈ તેમાં ચંદનના લાકડાંનો કટકો નાખી, તેનો અમુક છેડો ઉતાર્યાં કે દક્ષિણમાં રહેતો તે ઉપરથી આ, પાણીમાં સ્ત્રીનો અવાજ છે કે પુરુષનો અવાજ છે તે પાંખી કહાડતી !! જે દિવસે તાનસેને પોતાનો મુખ પૂરાવીને પાણી ઉપર આપ્યું હતું તે દિવસે એ પાણીની પરીક્ષા કરી જોતા તેમાં પુરુષના અવાજનું મિશ્રણ જોવામાં આવ્યું આથી તેને વહેમ પડતાં દાસીને પૂછવામાં આવ્યું. દાસીએ બનેલી બીના કહી દીધી. આ ઉપરથી તે જ વખતે તાનસેનને પોતાની મંગીતશાળામાં બેસાવી લીધો, અને પરસ્પર શુભીજનો બેઠ્યાં અને બહુ આનંદ થયો. પછી તુરત જ બંને નાગર પુત્રીઓએ પોતાની બધી (૩૬) દામીઓને બોલાવી લીધી અને મોંને પોતે પોતાનાં વાહનો મેળનીને તૈયાર કરવાનું કહ્યું. આ પ્રમાણે પોતાની શેઠાણીનું ફરમાન થતા સર્વેએ તમામ વાગો મેળવી તૈયાર કર્યા. પછી ત્યાં મવાલ એ ઉભો થયો કે, શરૂઆતમાં ગાવું દેણું ! તાનસેને ગાવું કે તાનાએ ગાવું ? તાનાએ દીપક મગ કહી પણ ગાયો નહોતો તથા સાંભળ્યો પણ નહોતો. અવખત ક્યાંથી ગાય ? એવા તીવ્ર મગને મારે એ નાગરુક લતાએ શું યોગ્ય હતી ? નહિ, નહિ. એ તો પુરુષોથી જ ચર્ચ શરૂ તેમ હતું. તાનાએ તાનસેનને દીપક મગ સંબળાવવાની ફરમાવણ કરી. તાનસેન ખિન્ન થયો. તેણે નમ્રતાથી કહ્યું કે, બાદશાહના ફરમારમાં એથી જ મારી આવી અનુદયા ચર્ચ મર્ચ છે, ને આપ વળી એ જ ફરમાવણ કરો છો ? તાનાએ કહ્યું, દિક્રા નહિ, અમો તેનું આપમ કરીશું. સાવકાગ વીતી મર્ચ હતી દીવા પ્રકટાઈ ગયા હતા, પંતુ તે પુનઃ જોવાની નાખ્યો આજ આજ સંધ્યાના અંધકારમાં જ દીપક મગ શરૂ કર્યો. રાગની આલ્પ ગંધર્વ અંરો જમી. જે ઓરડામાં આ પ્રયોગ આવતો હતો તે ઓગ્રના વાતાવરણના રાગના આવાપ, તાન, પખટાની કંપારીઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી. આદ્યતોન્તરગો પોતાનું કાર્ય કરવા લાગ્યાં. ઓરડાના વાતાવરણમાં વાયુના અનંક તરંગોના ઝલકણો હતા જ, તેમાંથી મધક, ફેરફાર, આકર્ષીતન વગેરે જવાબાશાદી તરંગોનાં પગલાંઓ છૂટાં પડી નૃત્ય કરવા લાગ્યા એ નૃત્યભાષી તરંગો ઉપર તરંગો ઉત્પન્ન થતા દીવાઓની મુઠાઈ મએવી બત્તીઓ ઉપર એ તરંગો અદ્ભુતવા માંડ્યા. ઉજ્જુતાં ચર્ચ અને પછી પ્રકાશ ઉદભવ્યો. મસાવનિક ફેરફારો થતા દીવા પ્રકટયા. દીવા ખરેજ પ્રકટયા, પરંતુ અંધી તાનસેનની સંસ્તિનો વિનિષાત થયો. તે બેશુદ્ધ ચર્ચ બળું બળું ચર્ચ ગ્યો. મૂર્છાવશ ચર્ચ મગો !! આવું પન્નિષ્ઠમ જોઈ શાંભળનારીને અતિ આનંદ થયો. તેમને મન તો અપૂર્વ યોગ થવાથી સોનાનો મુગ્ધ ભગો એમ થયું. દવે પછી એક શણેનો પણ વિલંબ થવા નહિ હેતાં તે કુશળ દેડીઓએ ઓગ્રનાં મર્ચ બારણાં ખુલાં કરી દીધાં. ઠંડુ સુતાળ જળ અને ઉત્તમોત્તમ, અત્તરોનો મર્ચ રચ્યો છટકાય દરો દીધો પૂર્વના વાતાવરણમાં ફૂનિમ રીને આ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો અને તુરત જ મસાની નાગણી (જેને દાવમાં મેદમસ્દાર કહે છે તે) ગાતી શરૂ કરી દીધી બંને કુશળ દેડીઓ પોતાની સર્વ કુશળતા અજમાવી કિતર માખી મનુ કાલિતા સમ સ્વરો કહાડ્યા. તેનો આલાપ, પ્રતિધ્વનિ અને સ્વરોનો બધો

આકાર છત્રીસ વાજનમાંથી બધી દસીઓએ પોતપોતાનાં વાદ્યોમાંથી ટહાડવા માંડ્યો. તાન-સેને ન્યારે માત્ર ઓરડામાંનું જ વાતાવરણ ફેરવું હતું ત્યારે આ દેવીઓએ તે પોતાના ધરની બહારનું આસપાસનું વાતાવરણ ફેરવી નાખ્યું. એ વાતાવરણ ધરવાને માટે જેટલાં પ્રબળ અદ્ધાત્મનો ઉત્પન્ન થવાની જરૂર હતી તેટલી પ્રબળતાથી છત્રીસે વાજનમાંથી તથા કિનરકંઠી કોઠિલાઓના સુરવદ્યો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં. લગભગ એક ઘટિકા થતાં ચારે તરફ સ્થાગ વાદ્યો ધ્વાર્ધ ગયાં. વાતાવરણમાં પાણીનાં સત્તો એકઠાં થઈ શીતલતાથી બિન્દુરૂપ બની જઈ ચારે તરફ પાણીનો છંટકાવ થઈ ગયો. એ છંટકાવથી વાતાવરણ ઠંડું થઈ ગયું, ધણા દિવસની સૂકી માટી આમ બીની થતાં મીઠો સુગંધ સર્વત્ર ફેલાઈ ગયો. આમ શીત વાયુની લહરીઓ, મૃત્તિકાનો મિષ્ટ સુગંધ અને શીતલ વારિવર્ષણથી તાનસેનના મસ્તિષ્કમાં શીતલતા પ્રમરવા લાગી નેં યોડીક વારમાં તાનસેન મુદ્ધિમાં આવી ગયો, આળસ મરડી બેઠો અને શાંતિ સુખનો અનુભવ લેવા લાગ્યો. । ।

આ આખ્યાયિકામાં અતિશયોક્તિનો અંશ ધણો હશે એ જોઈ શકાય છે તથાપિ તે ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે મળી શકાય છે કે, સંગીતવિદ્યાકળા આપણા ગુજરાત દેશમાં પૂર્ણતાએ એકવાર પહોંચી હતી. અને તેનો અભ્યાસ સ્ત્રી વર્ગમાં વિના મદ્યથી થતો હતો એમાં શંકા રહેતો નથી. આપણા સંભારના અંગે ધર્મબંધનોમાં સુમત્રમાન ગભ્ય કર્તાઓએ ધણો વિક્ષેપ કર્યો છે. તેને પરિણામે સંગીત ઉપર એટલું તો પરિણામ થયું છે કે, સ્ત્રી વર્ગ તેનો ઉપયોગ જે જાહેર રીતે કરતી હતી તેમાં મદ્યથી થતાં આળસે એ રિવાજ પ્રસાર્યો ગયો. જે ગુજરાતમાં સંગીત, પુરુષ અને સ્ત્રી વર્ગમાં અતિશય પ્રસર્યું હતું ત્યાં આજે એમુદ્દે ગીત ન્યાં ત્યાં સંભળાય છે. પરંતુ હવે આ સુધાનના કાળમાં પુનઃ ઉન્નતિ થવાની આશા જણાય છે ખરી, કન્યાશાળાઓમાં “બાળ ગરબાવળી” થી પણ જેવું તેવું સંગીત શીખવવાનું શરૂ થઈ ચુક્યું છે; નવરાત્રિના પ્રસંગમાં દરેક ગમે જાહેર મેળાવાઓમાં સ્ત્રીયો ગરબીઓ જગાવે છે તે સાથે આજે મુશ્કેલી વર્ગની સ્ત્રીઓમાં અમદાવાદ જેવા નગરમાં શરદુસંવોની શરૂઆત થઈ ચુકી છે. એથી ત્યાંનું અનુકરણ આગળ ઉપર મહોટાં શેહેરોમાં બિવિધમાં કદાચ થશે; આજકાલ નાટકોની સંખ્યા પણ આપણા દેશમાં વધતી ચાલી છે તેના પરિણામે દરેક નાટકોમાં વપરાતા સારા આગ ગસડા, ગરબા વગેરે સ્ત્રીયોપયોગી ગીતોની રચિ પોતાની મેળે સ્ત્રી વર્ગમાં પ્રસરવા લાગી છે; પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યોનો આપણા વિદ્વાન વર્ગ તરફથી જે શોધ થતો જાય છે તેના પરિણામે પણ ઉત્તમ કાવ્ય કલ્પનાવાળાં સ્ત્રી ગીતો ગુજરાતમાં વધતાં જાય છે એમ સર્વત્ર સવિધ્ય સંતોષકારક નીવડવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. આપણા વિદ્વાન વર્ગમાં પણ હવે સ્ત્રીયોને સંગીત કલા શીખવવા વિષે અને તેમનાં અંતઃક-ચક્ષુમાં સૂક્ષ્મતાનો સંભાર ભરવા વિષે ખ્યાલ બંધાઈ ચુક્યો છે. સ્ત્રીયોને-પુત્રીઓને સંગીત, સાહિત્ય, કલાત્મક શિક્ષણ આપવા વિષેની ખાસ અગત્ય સ્વર્ગવાસી પ્રસિદ્ધ ગોવર્ધનરામ કેટલી બધી ગણી હતી તે તેમના અંધોઉપરથી જણાય છે જ. શ્રી. શ્રી. ગોવર્ધનરામ હીલાવતી સતી જીવન વૃત્તાંતમાં પોતાની પુત્રીના સંબંધમાં લખે છે કે, “સાહિત્યસંગોત કલાચિદ્ધીનઃ સાક્ષાત્પશુઃ પુષ્કલવિવાળીનઃ—સાહિત્ય, સંગીત, અને કલાથી વિહીન મનુષ્ય પુત્ર અને શુંગ વગરનું પશુ જ છે—એ નીતિ સનકનુ વાંક્ય હીલાવતીના અભ્યામના આંબકાને જ

એને શીખાયું હતું તેવું રહેલું એને વય વધતા સમજાયું હતું દેશભાજના પ્રમાણમાં પેટ-
લાદમાં નાગર ક્ષાત્રજીની સ્ત્રીઓમાં આવતી કળા હીક છે તે કળાથી પોતે હીન હોય તો
ત્યા પોતાની પ્રતિષ્ઠા બધાવામાં ન્યૂનતા આવતી કાર્કે તેને બાસતી હતી એ પ્રતિષ્ઠા વધે
x x x તો એના સ્વામીના મતોપમા કંઈક અધિકતા થાય એવું એની માતા પણ એને
કહેતી. માતાની ઇચ્છા સ્વામીને અધિક સત્કૃત કરવાનો સભવ, અને પોતે પરિચિત કરેલી
વિદ્યાનું ઉક્ત વચન એ સર્વના સગમ સ્થાન ગણીને આ બે પોતાની ન્યૂનતાઓ પૂરવા ઉપર
લીલાવતીએ દટિ કરી હતી. એની પ્રિય ન્હાની ફાર્મમાં આ ન્યૂનતા નહતી-એ દોઢ અક્ષર
સાગ લખતા અને સાડાં ગાતાં. એ ફોફડું અનુશ્રવ્ય કરવામાં લીલાવતીને મન શિષ્ટાચાર
હતો ” (જુઓ લીલાવતી જીવન કળા ૫ ૮૦-૮૧)

વર્તમાન સમયના તમામ સુધરેલા દેશોમાં સ્ત્રીઓને સંગીતનું શિક્ષણ આપવામાં આવે
છે યુરોપ અમેરિકામાં તો સંગીતને સ્ત્રીઓના ખાસ અનકાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે
નૃત્ય કળાનું તથા વાદ્ય કળાનું તેમ જ ગાવાનું જ્ઞાન કુળવતી સ્ત્રીઓમાં હોવું જ જોઈએ એમ
હોં સુક્યું છે જાહેર ખાણાઓ, મેળાવાઓ પ્રસંગે સ્ત્રીપુરોએ એમનું મળી ગીત વાદન,
નૃત્યથી એકે બીજાને આનંદ આપે છે અને લે છે જ્ઞાન (નાય) ની કળા એ દેશોની
શ્રીમત સુવં અને પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીઓને આવશ્યક જ જોઈએ એવું ફરી સુક્યું છે, અને તે
જેને ન આવડે તેવું જૂરાણુ ઓછું મમજવામાં આવે છે અથવા સ્ત્રીત્વમાં કે તેના અનગ
માં મરોડી ખામી મનવામાં આવે છે આજમાતનું સુધરેલું જાપાન કે જેણે પોતાની ઉત્તિ
લગભગ ૪૦ વર્ષમાં મરી તેણે પણ સ્ત્રીઓને સંગીત સાહિત્યાદિ સૂક્ષ્મ શ્લાઓના શિક્ષણની
ચરચાત મ્યાગનીએ કરી દીધી છે હું પોતે આજથી ૧૧ વર્ષ ઉપર જાપાન ગયો હતો
ત્યાની સ્ત્રીઓમાં સંગીતાદિ શ્લાઓનો સાખ જો તેથી તેમના આચરણ ઉપર શી અમર
ધર્મ છે તેવું મ્હે સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું ત્યાની ઉત્તમોત્તમ માનારીઓ જોડે મારે
નહવાસ થયો હતો એ ઉપરથી જાપાનીઓના સબધમાં એમ મ્હી શકુ છું કે તેમની
સ્ત્રીઓ હવેના શિષ્યપુત્રા આપણી વર્તમાન સ્ત્રીઓ કરતા જાનુ આગળ ગએલી છે તેઓ
સુખીની ચાહ બહુ સારી કરી જાય છે સંગીત તો તેમની છોમરીઓને નિરાગમ ચરચાતથી
જ શીખવવામાં આવે છે તે ૬-૭ મા ધોરણ સુધી તો સંગીતનો સારો અભ્યાસ થાય છે
ફરક જોમરો એટલા ધોરણ સુધી સ્વરજ્ઞાન નોટશ્યન દેશી-જાપાનીસ અને વિદેશી-યુરોપિયન
ગીતો નૃત્ય કળા એટલું શીખી તૈયાર થાય છે સંગીતને એ દેશમાં બહુ ધર્મિત સ્થાન આપ
વામાં આવ્યું છે આપણા દેશમાં વેસ્થા વર્ગ હોય છે ત્યા સંગીતનું કાયમ મહેશણુ ધર્મ સંગીત
નામને જે લાછન લાગ્યું છે તેવું જાપાનમાં નથી ત્યાની વેસ્થાઓના બે વર્ગ છે તેમાં ૧
સો વર્ગ તો તદ્દન વેસ્થાઓનો ધધો દરનારીઓનો હોય છે આ વર્ગમાં સંગીતનું જ્ઞાન હોય
છે પરંતુ તે સંગીત મરીને તેમાંથી જીવન ચલાવી શકે તેને માટે બિનકૂવ છૂટ આપી નથી
બીજો વર્ગ છે તે માત્ર સંગીતકળા જાણનારીઓનો જ છે આ વર્ગની સ્ત્રીઓ માત્ર સંગીત
કળામાં બહુ પ્રવીણ હોય છે ને તેઓ સખ રીતે સાધ્વી-પતિવ્રતાનું વ્રત પાળી માત્ર સંગીત
ઉપર જ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે તેઓ નિન્ધ કર્મ કદિ પણ નહિ જ કરવાની આ વર્ગને
આપણે આપણા દેશમાં કયા વર્ગ સાથે સખી શકીશું ? આવો એક વર્ગ આપણા દેશમાં

આપણી ગૃહિણીઓના આનંદની ખાતર જોઈએ છે. હાલ જે સ્ત્રીઓ ઉત્તમ સંગીત જાણે છે અને જેઓ એક એક ગત્રિના પાંચ પાંચસે ઉપરાત રૂપિયા લેઈ મીજલસને દીપાવે છે તે તો કેવળ વેળાઓ જ છે, પરંતુ તે કર્મ નહિ કરતા, માત્ર સંગીતવિદ્યાકળા જાણી તેનો વિશુદ્ધ આનંદ યત્ન સ્ત્રી વર્ગમાં આપી શકે એવો નૂતન વર્ગ જોઈએ છે. આવી સ્ત્રીઓનું જાપાનમાં બહુ માન ગણાય છે એવી સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા હવે ઉપગત માનવામાં આવે છે, ને તેવી સ્ત્રીઓને પગલુવા માટે જાપાનિસો બહુ મહોળી રકમ ધરાવી શકતા હોય તો જ તેમનાથી પરણી શકાય છે. આવા જોડાનું ત્યાં બહુ માન સમજવામાં આવે છે. સંગીતમાં પરમ વિદુષી તરીકે જાપાનમાં જેની પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ થઈ હતી એવી એક સદ્ગૃહસ્થના કુટુંબની ૮૦ વર્ષની વૃદ્ધ સ્ત્રીનો મારે મેળાપ થયો હતો. એ ડોશી જાપાનીસ સંગીતમાં એટલી બધી કુશળ હતી કે, ગેઝીયો જેવા રાજનગરમાંના સારા સાત ઉસ્તાદોને ટપશન આપતી હતી. એ સ્ત્રી એક પ્રસંગે ઓસામા નામના પોતાના ગાયે આવી ત્યારે હું તેને મળ્યો હતો. તેની સંગીત કળા અપૂર્વ કુશળતાથી તેણે મને ઘણી જ નમ્રતાથી બતાવી અને વિશુદ્ધ અંતઃકર્ણથી એવો ઉત્તમ વિવેક કર્યો કે તે બધું જોઈ હું છઠ્ઠ થઈ ગયો. મેં પણ તેને આપણી આર્ય-સંગીત જાણ બતાવી આમાં જાપાન દેશમાં દરેક સ્ત્રી સંગીત જાણે છે તેઓ પોતાના પતિને એ કળાની મહાવૃત્તાથી હમેશા સીઝની ખુશીમાં નખે છે. ને તો યુ પણ ત્યાં તમે જાઓ ને ઈર્લ જાપાનીસ સ્ત્રીને તો જાણ તરીકે તમારી પામે નખો તો તે પણ તમને પોતાની થોડી ઘણી ગાયનવૃત્તાથી પ્રસંગે પ્રમંગે સીઝવશે. મતનજ કે જાપાનમાં મંગીતનો પ્રમાણ અતિશય થયો છે, અને એવી ઉત્તમ કલાઓના બીજાંરોપણ તેમના હૃદયમાં થવાથી જાપાનીસ સ્ત્રીઓમાં હવેકટપણ, નીચ પડે લઈ જનારી જતિઓ, સકુચિત મન, નજીવી બાબતોમાં હર્ષ શોક કે ઓછપ માની ભેમી આપણી સ્ત્રીઓ જેમ મનમાં ને મનમાં નાહક દુખી થાય છે એ બધું સકુચિતપણું જાણ રહ્યું છે, અને તેમના અતઃકર્ણ પ્રેમજ, દ્યાર્દ્ર, સ્વચ્છ અને ઉદાર બન્યા છે. આવી ઉત્તમ જ્ઞાઓનું શિક્ષણ આપણી સ્ત્રીઓમાં આપણે ત્યારે જ તેઓ સમકારી થશે, ને હાલ જેમ કહેવત પડી ગઈ છે કે, “૧૦૦ પુરૂષો ભેગા રહી શકશે, પણ ૨ સ્ત્રીઓ ભેગી નહીં ન્હી શકે,” સ્ત્રીઓના અતઃકર્ણ કેટલા બધા મકુચિત, અનુદાર, અગ્રેમી અને શુષ્ક થઈ ગયેનાનું સુચનાય છે તે બધું જાણ રહેશે.

સ્ત્રીઓને મંગીતનું શિક્ષણ આપવાના મબંધમાં ગૂંતા પક્ષના લોભના વિચારો વિચિત્ર છે. તેઓ પોતાના પુત્રોને જ ન્યારે સંગીત શીખવવાની વિરહમાં હોય છે ત્યારે તો પુત્રીઓને તે શીખવવાની બાબતમાં વિરહ હોય જ તેમની તેમ મારા પરિચયમાં જે સાત સારા વિચારના ગૃહસ્થો આવેલા છે તેમાંથી ઘુણાઓની એવી જ ધાતણા બધાઈ ગયેલી છે કે, સંગીતની કલતમાં પડવાથી છોકરાઓ અભ્યાસ નહિ કરે, મોજ શોખમાં પડશે, વહી જશે વહી જશે વગેરે. પરંતુ તેમણે પોતાના પુત્રોને કેઈવાર ઉત્તમ શિક્ષણ આપી ખાત્રી કરી જોઈ છે? કદિ જ નહિ. તેમનો એ જામ કેવળ ખોટો છે. પરંતુ ઉલટ અંશે મારા અનુભવમાં તો એમ જ જોવામાં આવ્યું છે કે, જે વિદ્યાર્થીઓ નિરાગતા અભ્યાસ ઉપગત મંગીતનું ખાસ શિક્ષણ લે છે તેઓ વધારે સચકારી, સૂક્ષ્મભુક્તિના, પ્રેમાળ અને ચક્ષુર નીવડે છે તેઓની સૂક્ષ્મતા તેમના શાળાના અભ્યાસમાં ચગકી નીકળે છે. વડોદરામાં ગાયન

ક્યાં મરકારે પહેલ વહેલી ગાયનશાળાઓ ઉધાડી તેને આજે ૨૨ વર્ષ થયાં. એટલી મુદ્દતમાં મેં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો નિશાળનો અભ્યાસ સંભાળી સંગીતની તાલીમ લેતા; એમાંથી કેઈ પણ વિદ્યાર્થી વહિ ગયો કે વંકી ગયો નથી. આપણા સોડાનો સહજ અવાજ પડી ગયો! છે કે, જુના રીવાજમાં ફેરફાર કરી-કંઈક નવું રૂપ આપી તેનો પ્રસાર કરવામાં આવે કે તેને માટે વગર વિચારે હા હો કરી મુકે છે. મને હજી અચ્છર પાદ છે કે, વડોદરામાં કન્યાશાળાઓમાં બ્યારે પહેલ વહેલું સંગીતનું શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું ત્યારે બધી તરફથી એવી વાતો ચાલતી હતી કે, “એ-હવે તો સુધારો થયો, છોકરીઓને ગાયન શીખવવાની નિશાળો ઉધાડી, હવે તો છોકરીઓને નાટકમાં નાચવા માટે મોકલવાની છે કે શું?” વગેરે પરંતુ એજ શાળાના શિક્ષણ પામેલી છોકરીઓ બ્યારે માગ તાલ, સ્વર અને ગગ ગાયે ગીતો ગાતા શીખી ને માતાપિતા તથા ખતિના મનને આનંદ આપવા લાગી ત્યારે લોકોનો ઉભંગે શમી ગયો!!

આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોની દૌર્લેહિને બલીદારી ઘટે છે. સંગીતની મહત્તા ખ્યાલમાં આણી આપણો મંસાર મંગીતમય બનાવી, આનંદ રૂપ બનાવી દીધો છે. તેમાં પણ ખુબી એ કહેલી છે કે, મંગીતનો ઉપયોગ સ્ત્રીઓ તરફથી અતત ચતો ગ્હે ને તેનો લાભ સ્વગ્દમાં તેમ જ માર્વજનિદ ફીને મળતો ગ્હે માટે સ્ત્રીઓને માટે અનેક પ્રકારનાં ગીતો બનાવી તેનો ઉપયોગ ગર્વતોમુખે કરી દીધો છે. ન્હાની બાળાઓને માટે જુદા તગ્દનાં ગીતો, મોટી ગ્રહિણીઓને માટે જુદાં ગીતો, તેમ જ બજન, ઘોળ, પ્રભાતિયાં, પદ, રામય, ગરબા, પર-અમા વગેરે જુદા જુદા પ્રમંગને અંગે જુદાં જુદાં ગીતોની યોજના કરી આપણી આસપાસ મનું વાતાવરણ સંગીતથી ભરચક બરી દીધું છે. આપણી જુની પદ્ધતિ તરફ જોતાં આપણી દિનચર્યા જે પ્રકારે મુકર થઈ ગયેલી છે તે પણ ટેટલી બધી સંગીતમિત્ર છે! સવારે ઉઠી મુખમાર્જનાદિ કરી પ્રભુમુતિ માટે પ્રભાતિયા ગાવાં, તે થયા પછી ન્હાઈ ઘોઈ દેવ પૂજા કરી પૂજનની મમામ્મિ વખતે આગત્રિક મંગીત ગાવું, ત્યાર બાદ ગામમાં દેવ દર્શન જતાં મદિરોમાં વેદોચ્ચાર, મંત્ર ઘોષણ, ઈશ્વરનામમંદીર્તન વગેરે સાંભળવાં મદિરોમાં પેમતાં જ નોખત શરણાર્થ વગેરે ટકોર ખાનાની કરેલી ગોઠવણ; ઘેર આવી રસોઈ પાણી કરી જમીને વિશ્રાંતિ લીધા પછી ત્રીજા પહેરે પુરાણ કથા અથવા પુનઃ સાયંકાળે દેવમંદિરોમાં જઈ બજન પૂજન વ્દનાદિ કરવાનો ગ્વિનિ; ગરે નિદ્રા કરવાની પૂર્વે પણ ઈશ્વરસ્તુતિ, બજન, દીર્તન કરી નિદ્રા કરવાનો રિવાજ અથવા પ્રસંગ મળે ક્યાંક એ કલાક દ્વિદીર્તન થવું હોય તો તે સાંભળવા જવાની પદ્ધતિ વગેરે એ બધું દિનચર્યાવાળું જીવન પૂર્વજોએ નખી કરેલું તે શું સંગીતમય નથી!

(અપૂર્ણ.)

ગણપતરાય ગોપાળરાય બવે.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મદારાણી છે, ઝડપે અને વૈધોત્સુક્યમોલક હથિયાર છે, સક્રિયતા અખૂટ ખાતનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુઃખમાં મનુષ્ય માનવું છોડવું છે.

શુભ થયેથી યાદદાસ્ત, શુભ થયેવ તાકાતને પાંચી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, ચાન્સલરોને તેજ કરવા માટે, તથા લોકી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ધલાજ છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની કળી ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મણિશ, આતંકનિગ્રહ ઔષધપાઠશાળા—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીડી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	જુહવારપેઠ.	રાવપુરા.	રીઝીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ શુભશક્તી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિગ્રહ વ્યાખ્યાન સાથે, મુળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્ટક વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્ષતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક શુભશુભ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ કેમી આઠ પેજ સગમમ ૮૦ ફારમ પૂર્ણ પાકું. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ આર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

ક્યા સન્મટે પહેલ વહેલી ગાયનરાગાઓ ઉઘાડી તેને આજે ૨૨ વર્ષ થયા એટલી મુદ્દ તમા એકઠો વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો નિશાળનો અભ્યાસ સંભાળી સંગીતની તાલીમ લેતા, એનાથી કોઈ પણ વિદ્યાર્થી વહિ ગયો કે વધી ગયો નથી આપણા લોકોનો સહજ સ્વભાવ પડી ગયો છે કે, જુના રીવાજમા કે ક્ષત્ર કરી કંઈક નવું રૂપ આપી તેનો પ્રસાર કરવામા આવે કે તેને માટે વગર વિચારે હા હો કરી મુકે છે અને હજી બરાબર માદ છે કે, વડોલમા કન્યારાગાઓમા ન્યારે પહેલ વહેલું સંગીત શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું ત્યારે બધી તરફથી એવી વાતો આવતી હતી કે, 'એ-હવે તો સુધારો થયો, છોકરીઓને ગાયન શીખવવાની નિશાળે ઉઘાડી હવે તો છોકરીઓને નાટકમા નાચવા માટે મોખલાવાની છે કે શું ? વગેરે પરંતુ એજ શાળામા શિક્ષણ પામેલી છોકરીઓ ન્યારે માગ તાન, સ્વર અને નાગ માથે મીનો ગાતા શીખી ને માતાપિતા તથા પતિના મનને આનંદ આપવા લાગી ત્યારે લોકોનો ઉભરો સમી ગયો ! !

આપણા પ્રાચીન દર્શનને દીર્ઘકાળે બલીદારી ઘટે છે સંગીતની મહત્તા ખ્યાલમા આણી આપણો મસાર મગીતમય બનાવી આનંદ રૂપ બનાવી દીધો છે તેમા પણ ખુબી એ મેની છે કે સંગીતો ઉપયોગ સ્ત્રીઓ તરફથી સતત થતો નહે તે તેનો લાભ સ્વયંભૂતમા તેમ જ માર્ગનિ રીતે મળતો મહે માટે સ્ત્રીઓને માટે અનેક પ્રમાણ ગીતો બનાવી તેનો ઉપયોગ મનંતોષુએ કરી દીધો છે ન્દાની બાગાઓને માટે જુદી તરંગના ગીતો મ્હોની મુલ્લિશીઓને માટે જુદા ગીતો તેમ જ બજન ધોળ, પ્રભાતિયા પદ, નમગ ગરબા, પગ-જીયા વગેરે જુદા જુદા પ્રમગો અંગે જુદા જુદા ગીતોની યોજના કરી આપણી આસપાસ મનુ વાતાવરણ સંગીતથી ભરખ બરી દીધું છે આપણી જુની પદ્ધતિ તરફ જોતા આપણી દિનચયા જે પ્રારંભ મુખર થઈ ગયેલી છે તે પણ કદી બધી સંગીતમિત્ર છે ! સવારે ઉઠી મુખમાળનાદિ કરી પ્રનુખ્તિ માટે પ્રભાતિયા ગાવા તે થયા પછી ન્દાઈ ધોઈ દેવ પૂજન કરી પૂજનની મમામિ વખતે આગ્નિ મગીત ગાવું, ત્યાર બાદ ગામમા દેવ દર્શન જતા મંદિરોમા વેદોચ્ચાર મન ધોણુ ઈશ્વરનામસંકીર્તન વગેરે સામગ્રવા મંદિરોમા પેમતા જ નોખત ચરણાર્ધ વગેરે ટકોર આનાની કરે તે ગોમવણ યેગ આવી ન્દોઈ પાણી કરી જમીને વિશ્રાંતિ લીધા પછી ત્રીજા પહેરે પુણ્ય કથા શ્રવણ પુન સાંપકાળે દેવમંદિરોમાં ન્દોઈ બજન પૂજન દર્શનાદિ કરવાનો વિધાન, ત્યારે નિદ્રા કરવાની પૂર્વે પણ ઈશ્વરસ્તુતિ, બજન, કીર્તન કરી નિદ્રા કરવાનો વિધાન અથવા પ્રસન મળે ક્યાં બે મલાક હરિકીર્તન થવું હોય તો તે જાનગવા જવાની પદ્ધતિ વગેરે એ બધું દિનચર્યાવાળું જીવન પૂર્વજોએ નક્કી કરેલું તે શું સંગીતમય નથી ?

(અપૂર્ણ)

મણપતરાય ગોપાળરાય બવે.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુકામાં મનુષ્ય માનવું છાવન છે.

શુભ થયેથી યાદદાસ્ત, શુભ થયેય તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પ્રુદ્ધિ આપવા માટે, જ્ઞાનતંતુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ઇલાજ છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની દળી ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મણિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાશ્રય—સ્થાપિત ઇસ્તીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીડી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીમનરોડ.	જુહાપરપેઠ.	રાવપુરા.	રીઝીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji-

Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ શુભસતી ભાર્ગવતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુગ્ધશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્કળ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્ષતત્ત્વચાનનું અપ્રતિમસામ દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ ઉંચી આદ વેળ લગભગ ૮૦ દારમ પૂરું પાડે. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પૌરોડર આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

‘ THE MONK IN THE KITCHEN ’

*“ There is no small work unto God
 Each act that He would have us do
 Is haloed round with strangest beauty
 Whoever makes a thing more bright,
 He is an angel of all light
 When I cleanse this earthen floor
 My spirit leaps to see
 Bright garments trailing over it
 Wonderful lustres cover it,
 A cleanness made by me
 Purger of all men’s thoughts and ways,
 With labour do I sound Thy praise,
 My work is done for thee
 Whoever makes a thing more bright
 He is an angel of all light
 Therefore let me spread abroad
 The beautiful cleanness of my God*

—by Anna Hempstead Branch

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સજાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુજરાતીશા-
નાના મારતરો, (૬) તમાટીઓ તથા (૭) આર્થિક રૂા. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂા: ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ ૫૪
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂા. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. ગ્રીષ્મ વર્ષમાં, રૂા ૦-૧૨-૦; ગ્રીષ્મમાં રૂા. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વે માટે વર્ષ એકના રૂા. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ ન્હાના અંકના રૂા. ૦-૪-૦ "

" મોટા અંકના રૂા. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો પા કર્યો, હોમ
કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બધાના નથી.

માતા ફરજ યાને બાલકોપયોગી ઔષધ.

આ લઘુ પણ અતિ બાળહિતવર્ધક પુસ્તકને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આર્થન મેડી-
કલ સ્કુલ (મુંબઈ); હાઉસ સર્જન જ્યુબિલિ હોસ્પિટલ (જામનગર); આસિ-
સ્ટન્ટ સર્જન (રામપુર સ્ટેટ-રોહિલખંડ); મેડીકલ ઓફીસર (માણાવદર-સ્ટેટ)
વગેરેએ અતિ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપેલા છે. પ્રથમ ભાગમાં માતાની પોતાનાં
બાળક પ્રત્યેની ફરજ લખવામાં આવી છે, દ્વિતીય ભાગમાં બાળકોના સામટા
રોગોની પિછાન સાથે અનેક આર્ય ઔષધો તથા વિશેષ માહિતી લખવામાં
આવી છે. બન્ને ભાગ સાથે, કિંમત આના આઠ પોસ્ટેજ જુદું.

માણાવદર (કાઠીયાવાડ) } એન કે વૈજ્ઞવ, ટાઇપિસ્ટ.
(દુર એક્સ.)

"પ્રકાશિકા."

પ્રગટ કરનારાઓ મેસર્સ ટી.ડી. અંકેશ્વરીઆ સન્સ. ફાઈ પ્રીટિંગ પ્રેસ, મુંબાઈ, અને
સપ્તા જાણીતા પુસ્તકો વેચનારાઓ મારફતે મળશે. કીમત રૂા. ૧-૪-૦. ટપાલ ખર્ચ
આનો નોંધાવવું.

એજ કવિનાં આગમાં પુસ્તકો કાવ્યરચિકા (પદ્યોત્તરી કીમત રૂા. ૧-૮-૦) અને
વિશ્વાસિકા (કીમત રૂા. ૧-૮-૦) ની માત્ર થોડીજ નકલો બાકી છે, જે પણ ઉપલબ્ધ
દેખાઓએ મળશે (૧-૩)

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुद्गरी यश्चायमव्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुद्गयोऽयमेव स योऽयमारमेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

सत्पात्रं प्रमदितव्यम् । धर्मात्रं प्रमदितव्यम् । कुशलात्रं प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाश्रयां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्

વર્ષ ૭, અક ૯.

[માસિક.]

આશ્વિન, સંવત્ ૧૯૬૪.

આમૃતરસામથી એન્ટવર્ષ.

વૃત્ત : માલિની.

ચિન્ની ઉપર સિલ્ ગડગડે, ઘોર નાદે
ધત્તિ ધૃતિ ન ધારે, રેતી એમ પ્રમાદે,
જળ સંહિ બિનાગે, જ્વલિને ભાગો નાખે,
તપિ કૃતિ તમિલી ના પ્રજા તેથી થાકે ૧
અતુન વિપુન ઉગી, આઠ મયાદ બાધી
હૃદયિ અગ્નિ રેવા, રાત્રી લેવા સુગંધી ?
સતત નિતન વીધી, ગતગત નાજી અવાગ
રશિ મુદ્દત સુનિર્મી આ પુરી રમ્ય-હાસે ૨
જળ પથુ સદુ સાગે, બારનાહી મદ્ય,
પવન પથુ કડે છે, અક્રિથી કાગ વર્ત,
કળ, કુલ, ધન, ધાન્યે જ્વલિ ખેડે રંગે છે,
નય નિધિ મુખ્ય સિદ્ધિ, ઉવમે સૌ મજે છે ૩
જનપદ અતિ નહાનો, રાત્રી ચોપાસ વિટયા
હૃદય દદ કપાટા બાહુ છે મરત સેના
પ્રથમ બગિ બપુ ત્હા કાન સ્વાતન્ત્ર્ય પીયે,
અતિદુર પમરેલું દ્રીપનું રાજ્ય કા ના ? ૪

આમૃતરસામથી એન્ટવર્ષ નતા,
દોસેન, પુરાણ,
તા ૮-૧૦-૮૮

હરિલાલ હર્ષદરાય મુન.

વર્ષાઝનિત ઉદાસી.

(શાદૂલ.)

વ્યાપ્યું છે નભમાં બધે જળજળે અધારે ગાડું અહા !
 ઝાંખો છે રવિનો પ્રકાશ સધલે, વાદળ છાયાં વળી વાદળાં;
 વાયુ મન્દ વહે-નથી ગતિ કંઈ, પત્રો ન જાણે જરા,
 તૂટી મેઘ પડે અતૂણ બળથી જાણે હુએ પૃથ્વી આ !

આહા ! એકપલે ક્ષોણ સજીને માળે લખ્યાં પક્ષી સૌ,
 બ્યાંભાં રેલમરેલ છે જળતણી જાણે જળે સૌ ભયુઃ
 કોઈ ના નજરે પડે પથમહી જાતું અને આવતું,
 બેઠા જોસભર્યા મલિન જળના બેઠા વિના ના કશું.

હુએ આમ લપાઈને ધરમહી બેઠો વિચારે કંઈ,
 આવે ના મનમાં વિચાર-મગજે હા ! બેઠે મારી ગઈ !
 ગોડે ના દિશમાં કંઈ, હૃદયમાં વ્યાપી ઉદાસી દિસે,
 -જેવી છે રી શન્યતા જગતમાં તેવી અરે ! અન્તરે.

ના ખૂટે દિન દીરે, કોઈ કૃતિમાં શ્વસિ ન પેસે જરા,
 આવીયે કવિતાર્થી રાગ કમવા મિથ્યા મયું હું અહા !
 તકે ના ઉત્તો કઈ દિશમહી, આત્મા ન ઉચે ઉડે,
 એ અધાર ઉદાસીના પ્રબલથી ખેંચાઈ નીચે પડે.

રોતી આ સધળી દિસે કુંઠરતે-રોતું, દિસે વિશ્વ આ,
 ઇન્છા કે મનમાં થતી ઝદનની આંસુ ન આવે જરા;
 બેસે ભાર કમી ન કાન્ય લખતાં થાતો દિસે ઉરનો,
 -ઉદાસી બસ ! માત્ર હા ! ફરી વળી કાન્યે-દિસે વિશ્વમાં !

રતનલાલ ગોવર્ધનદાસ દારવાળા.

વિજ્ઞાનને માટે નવરાત્રીનો મહિમા.

લૌકિક દૈત-કથામાં કહેવાતી નવરાત્રી, મહારાત્રી, મોહરાત્રી કાળરાત્રી વિગેરે ને અમુક રાત્રીનો વિખ્યાત મહિમા સ્થાપિત થયેલ છે, તેને ધર્મ તેમજ જનસમુદાય—બંનેના બંધા-રણો સાથે સંબંધ છે, એ વાત સિદ્ધ પ્રાપ્ત બનાય તો કાંઈ અસ્થાને નથી. હવે એ બધી ગત્રીઓ સંબંધે કાંઈ વર્ણન આપવાના આશયથી આ પ્રયત્ન થતો નથી, તો માત્ર નવરાત્રીને સંબંધે ટુંકામાં ધારેલા બે બોલો લખવા ઉચિત મનાયાથી તેને જ વળગી રહી આગળ વધીએ. જન-સંસ્થા સંબંધે જોઈશું તો સહજ જણાશે કે બ્રાહ્મણોને માટે ખામ સ્વ-કર્મ-મહોત્સવ બળેવ, વૈશ્યો માટે સ્વ-કર્મોચિત-મહોત્સવ દીપોત્સવી, શૂદ્રોને માટે સ્વકર્મ-નિમિત્તે ઉત્સવ હોલિકા એ વિભાગથી કદાપિ લેખાય તો દુષ્કારોને ઉત્સવ પરિશેષથી દૂર રીતે દ્વિષ્યોને માટે લેખી શકાય; પરંતુ આ માન્યતામાં અમુક અપવાદોથી બાધ રહે તો—દૃષ્ટાંત તરીકે “રત્ના-વલી” સંસ્કૃત નાટિકામાં હોલિકાના ઉત્સવમાં માત્ર શૂદ્રો જ ભાગ લે છે એમ નથી; શમી-પૂજન ક્રિયામાં માત્ર દ્વિષ્યો જ સમાયા હોય છે એવો નિયમ નથી; વિગેરે; તોપણ પ્રા-ધાન્ય એ એ વર્ણનું એ એ ઉત્સવમાં માની લેવાય નહિં તો—એટલેથી જ એ વાતનો અંત લાવી અધિક કહેવાનું કે.—નવરાત્રી એ મહોત્સવ તો સમાન રીતે ચારે વર્ણો માટે છે. કૃષિકારોને તો એ આખો અંતરાય-કાળ પાકેના મોટા ભાગ ઉત્તગ્રાથી સ્પષ્ટ રીતે ઉત્સવ છે જ; બ્રાહ્મ-ણોને સ્તવન, હવન ઇત્યાદિ ક્રિયા માટે અર્પણ કરાએલ છે, વૈશ્યોને સંબંધે ને જમીનના પાકની વાત જણાવી તે દ્વિષ્યો માટે પણ ખરી સમજતાં, ઉપરાંત તેઓને રાત્ર્ય-નીતિનુ મૂર્તિમાન અનુકરણમય-સ્વરૂપ આ ઉત્સવ થઈ પડે છે; તથા શૂદ્ર વર્ગને માટે પણ આ બધા ગુણોનું આવાહન થાય છે તે ઉપરાંત તે રાત્રીઓનું મુખ્ય અંગ ને ‘ભવાઈ’ તે પણ તેઓને બોધદાયક મહોત્સવ થઈ પડે છે. મુખ્ય વાત એ લક્ષમાં રાખવાની કે અગ્નિ-આબ્ધ્ય-કે તેજ. પ્રકાશ-એ આ ચાર વર્ણના મુખ્ય ઉત્સવોમાં પ્રકટ થાય છે. હોલિકા તથા દીપોત્સવીમાં તો એ વાત સ્પષ્ટ છે; પરંતુ શમી-પૂજનમાં પણ અસ્ત-ચત્રને ઉત્તેજિત કરવા માટે શમી-વૃક્ષનું પૂજન હોય છે, અને શમી-વૃક્ષમાં અગ્નિનું ધામ છે તે સુપ્રસિદ્ધ વાત છે—|| જા-મોમિવામ્યંતરલોનપાવકાં || એ કવિસંપ્રદાયથી પણ સુસિદ્ધ જાણી. બલિગળ સંબંધી માન્ય રહેલ બળેવ-ઉત્સવમાં હોમની આવશ્યકતા ઉપવીત નવું ધારણ કરતી વખતે જોવાય છે, અને બ્રહ્મવર્ચસ્ હોમાગ્નિમાંથી અદ્યુ કરી ખાર માસ જાળવી રાખવાનો છે, તે અર્થ સર્વ કોઈને વિદિત હોય માટે એ સંબંધી માત્ર ટુંકામાં સચ્ચન કરી સંતોષ રાખ્યો છે.

પ્રસ્તુત વિષય નવરાત્રી-તે સંબંધે અધિક સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર ચલાવતાં લાગશે કે—

પંચભૂતની સૃષ્ટિનો પાકકાળ નવરાત્રી છે;—પૃથ્વીના ધાન્યનો પાકકાળ; ક્ષાત્ર તેજઃ પૂજનો પાકકાળ; બ્રહ્મવર્ચસનો પાકકાળ વિગેરે નવરાત્રીમાં રહેલો છે, એ અનુમાન વર્ષા ઋતુનો અંતકાળ હોઈ તે સમયે અસ્થાને લાગતું નથી. વળી શાંત-સ્થિતિ તેમ હોમ હવનનું બ્રાહ્મણ કૃત્ય; શુદ્ધ-હેટન-ઇલાદિ વીરરસ કૃત્ય દ્વિષ્યનું; કુંભ સ્થાપન જુવારા વિગેરે વાવી હગાડવા વિગેરેથી પાકનું આડકતું અનુમાન કરાવી હર્ષ, ભય, વિગેરે બાવો ઉત્પન્ન કરાય તે કર્મ વૈશ્યનું; અને એ સર્વનું રીતિસર વ્હાણ કરવાનું શૂદ્ર કર્મ.

આ સૂક્ષ્મ દર્શન દર્શાપિ ગણાય અને તે માત્ર અનુમાન કરેલ એમ ધારી આગળ વધીએ તો લાગશે કે:—રાત્રીના અંધકાર રૂપી તમોગુણનો નાશ કરનાર પ્રથમ પગલે શામ યુક્ત-રંગ ચઢાવેલ—સુરાપાન જ્વેલો રાતો-પ્રકાશ, તેમાંથી પછી ખીલી નિકળેલ પીત-રંગ, અતિ રક્ત, અને છેવટે શુદ્ધ સત્ત્વ ગુણ પ્રકાશ; તે દાનવોનો નાશ કરી, અંધકાર રૂપી મહિમા-સુર; દુઃખસોચન ઇત્યાદિનો સંહાર કરી, રક્તકંતિકા સ્વરૂપ દેવી—સક્રિય પ્રકટ થયું; તે પછી તેમાંથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક રૂપ સ્વયં પ્રકાશ જ્યેષ્ઠિ જામી, દેવોની મુતિ સ્વીકારી, એજ સર્વ આંતર્યામી થયું. આવે કારણે નવરાત્રી નામ ધારણ થયું.

માયાનું ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, એ વાત સૂક્ષ્મ ગુંથણીને ગુંથવાળા હોય, તેનો સૃષ્ટિ કે પ્રલય પ્રકાર અતિશય રીતે તેવો જ હોય, તે સ્વાભાવિક વાત છે. આવા સ્વરૂપનું સ્તવન કરતી વખતે સક્રિયતા બંધ થઈ જાય તો ગીત ગાયું છે તેને જરા વિવેચન-તજે મૂકશું તો આ વિષય ઉપર અધિક પ્રકાશ પડશે ખડું.

“ તમે પરિશ્વલની પટરાણીરે મા

ચાલે વેદ વખાણે તારી વાણીરે મા

“ માથે ધરીકે અઘોરિકે રૂપે મા, અંબાજી ગરબે ધૂમે છે;

...

...

...

જ્ઞાતાંત્રો ગરબો કીધો રે મા, અંબાજી ગરબે ધૂમે છે.

રમવાને ચિરપર લીધોરે મા—અંબાજી

પટ ઇટોણી આવની કીધીરે મા—”

...

...

...

દશો દિશથી ગૂંથી જાગીરે મા—”

ઈત્યાદિ.

સૃષ્ટિને સમયે જે થાય છે તે પ્રલયને સમયે અમુક અંશમાં સમાન હોય છે. અંગ્રેજ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓની ઉચ્ચ ધૂમ-સંચય-(Nebula) ધૂમવાળી પ્રક્રિયા પ્લાનમાં લેવી; મીક્રોનની અણુ-અંશમ ઇત્યાદિ વાદ લક્ષમાં રાખવો; અને તેના સિપરોનું અમરણ કરી આગળ વધતાં સદૃશ જણાશે કે સૃષ્ટિ સંબંધે એક જ પ્રક્રિયા રચાયેલ સર્વ સ્થળે સર્વમાન્ય એવી કોઈ નથી. ક્યાંક નાદ-જલમાંથી સૃષ્ટિ, તો ક્યાંક પાણીમાંથી રૂપ પ્રથમ સર્જવાનું; તો ક્યાંક અગ્નિ-દૂતમાંથી વ્યાપ્તિ માત્ર થઈ અને તે પછી બામ જ કે જે જમને કારણે; તો વળી ક્યાંક તેજઃપુંજમાંથી અને વૈદ્યુતિક-તેજઃસમાંથી સર્વ જમણું પરિણામે પ્રકટ થયું; એ પ્રભાણે ચિત્ર વિચિત્ર નાટ્યાંગ થઈ આ સર્વ પ્રકાશિત બન્યું—એ રીતે વાંચવામાં સાંભળવામાં વિગેરે જ્ઞાનના પ્રદેશમાં આવે છે.

કવિ વજ્રમે પોતાની કથનના શાસ્ત્રીય રીતે દર્શાવી આ પ્રસ્તુત ગીત રચ્યું હોય એમ છે. (૧) ગરબો જ્ઞાતાંત્રો કર્યો; (૨) ઇટોણી રૂપે “અવની”—પૃથ્વી—રાખી; (૩)

દસ દિશાની જાળી ઝુંધી; (૪) મંગળ રૂપે મહાકાળી પ્રકટ થયાં; (૫) સપ્ત પાતાળનું કોડીઉં કથું; (૬) મેરૂ પર્વત વાટ બનાવ્યો; (૭) સાત સમુદ્રનું તેજ કથું; (૮) ખાર સર્વ તે દીવા થયા; વિગેરે.*

હવે જ્યારે મતત બ્રમણવાળા જ્ઞાતાને વ્યાકૃત દશામાં મૂકવામાં આવ્યું નહતું અર્થાત્ અવ્યાકૃત હતું ત્યારે આ કાંઈ જ અસ્તિત્વમાં ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે આ સતત બ્રમણુકત પિંડ, સંબ્રમ-વિબ્રમાત્મક, વિશ્લવ-પારિશ્લવાત્મક હોય, ત્યારે કાંઈ સૃષ્ટિ-પ્રકાર સંભવે નહિં. ઉચ્ચ-ધ્રુમ-સંચયમાંથી વૈજુતિક, આકર્ષક, તૈજસિક વિગેરે શક્તિઓને જોરે, રાસાયનિક પદાર્થોના સંયોગ વિભાગ વિગેરે થતી વખતે “હ્રદ” બાવ થાય, એ મહજ સમજાય એવું છે. એકમાંથી એ થયા પછી અનેક થતી વખત પહેલાં કાળી-સ્વરૂપી-શક્તિ સમગ્રનો બાવ થાય, અને તેમાંથી રક્તસ્વરૂપી શક્તિ-મમસ્ત બને; એ પણ વિજ્ઞાનના મતથી વિરૂદ્ધ નહિં મનાય. આ દરમીઆન બ્રમણુ એટલે નૃત્ય-(તાંડવ-કાસ્ય) તો ખરૂં જ, તેના અસ્તિત્વમાંથી જન્મ પામનાર અચુક શક્તિના મંયોગ કે વિયોગે શબ્દ-શ્રવણનાદ એટલે ગાન, અને એ ઉપરથી તેની પૂર્વે હોનાર દેશ-કાળ, દેશ-કાળ એ જ શબ્દ-સ્વરૂપે જન્મ આપનાર; કારણ કે દેશ હોય ત્યાં જ “શબ્દ” હોય—શબ્દગુણમાકારનાં—અને દેશ-કાળ તો સદબાધી જ છે, તથા અનાદિ અને વિશુ છે. સ્વર કે ધ્વનિ લૌકિક વ્યવહારમાં પણ દેશ-કાળથી માપિત ગણાય છે; તેમ જ સાંજીય રીતે પણ દેશ-કાળને માને સંગીત વર્ને છે, એ મહજ મમજાય તેવી વાત છે.

હવે આ રીતે શક્તિ-મમસ્તના પ્રવર્તનથી હજી માત્ર “ધ્રુવ લોચન” ને હજીનાર ‘કાળી’ નું સ્વરૂપ પ્રકાશિત થયા પછી; “રક્તભીજ” ને રોજનાર “રક્તકંતિકા” નું સ્વરૂપ ધારણ કરાયા પછી; તમોધકાર-રૂપી અસુરનો નાશ થયો ત્યારે એત-મન્વાત્મક શુદ્ધ-પ્રકાશ થતાં પહેલાં ક્ષાદ્ય સર્વ જન્મ પામ્યા; અને તે પછી પૂર્ણ પ્રકાશાત્મક દેવી-શક્તિ સમસ્ત પ્રત્યે પેદાના આખર ધ્વનિ સ્પર્શાદોલન ધારણ કરી સર્ગએત્ર મનુષ્યોને યદણ કરાવે તેમ ઉચ્ચારાવા લાગ્યા. પાર્થિવ, આપ્ય વિગેરે દ્રવ્યો તો અનુક્રમે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં, પણ એ સર્વેને આકાશિક બાવામાં રહસ્યનું સંપૂર્ણ ગોપન થાય તેવા કાદમાં, મૂકવા માટે આવાં સ્તવનો, ગીતો વિગેરે વધત જોવા કવિના મુખમાંથી જન્મ પામે, તો તે તે અલંકારોને છૂટા પાડી અને તેટલી સાદી બાવામાં મૂકવા પ્રયાસ કરતાં તાર્ત્વિક રહસ્યને વાંધો ન આવે તો ઉચિત ગણાય; છતાં મમજવાની પણ એક પ્રકારની શક્તિ છે, માટે તેનો આવિર્ભાવ મન મન પ્રતિભિન્ન હોય તો આશ્ચર્ય જેવું નથી.

“ગરબો” —લૌકિક વ્યવહારમાં પાર્થિવ-કુંભને કહેવામાં આવે છે, અને એ કુંભ એવો જોઈએ કે તેને આરપાર નાનાં નાનાં અનેક કાણાંઓ હોય; કદાચ આવા કુંભની જ કલ્પના કરનાર શ્રીમત્ સંકરાચાર્યના સમયમાં પણ નીચલા શ્લોક ઉપરથી અનુભિત થતા કુંભને કારણે “ગરબો” સ્થાપન કરવાનો લૌકિક વ્યવહાર પણ કાં ન હોય ? તે એ કે.—

જ્ઞાનાભિદ્રવટોદરીસ્યતમહાદોષપ્રમામાસરં

જ્ઞાન યસ્ય તુ ચક્ષુરાદિકરણદ્વાર્ય વહિઃ સ્પદતે ।

જાનામીતિ તમેવ માતમનુમાત્યેતત્સમસ્તં જગત્

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥

અર્થ. તે વાત એટલેથી રહી. ગરબો એક મહત્ કાર્ય કે મહદ્વસ્તુની માત્ર હરવ-સ્વરૂપમાં સંજ્ઞા છે. આવો ગરબો શક્તિ-સમસ્તને ધારણ કરવા યોગ્ય બ્રહ્માંડ-macrocosm-જ હોય; “ગરબો” પોને જ પિંડ-microcosm-છે; અને તેને અવલંબન તરીકે અર્થાત્ તેનો સુવિખ્યાત ભાગ ચલાને યોગ્ય અવની જ હોય, કારણ કે એ ગણતરી સ્વાર્થને આધીન અમુક અંશે માનવી પડશે. જો બીજું કંઈ બ્રહ્માંડમાં અવની કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણવાને યોગ્યતા ધરાવે, તો પણ વસવા યોગ્ય, સર્વથી અધિક પ્રકટ-સ્વરૂપમાં, સ્થૂલતમભાવમાં રહેલ તો અવની જ છે; અને સુખ્યત્વે કની આપણે તેની ઉપર રહીએ છઈએ, તથા આ વાત સમજી-સમજીવી શકીએ છઈએ, તેમજ સ્થૂલતમ દ્રવ્યોમા અગ્રેસર હોઈ, તેનું અવલંબન સર્વ હ્રસ્વ સૂક્ષ્મ વિગેરે દ્રવ્યોને હોય તે પણ અસાધ્યતા માન્યતા નહિં ગણાય. આવા ગરબાને જાણી સર્વ દિશામાથી ગૂંધી, ઊંઘો બાંધી લઈ, સમાન અંતર મિદ્ધ કરાયા પછી, તેમાં જ્ઞાન-પ્રકાશ-સ્વરૂપ માટે સામગ્રી સંપન્ન થઈ. તેમા હજી અવ્યાકૃત તમોણુમુખ, અધિકારાત્મક પાતાળ તેનું કોડીઉં બન્યું, અને તેમા વિકાસ પામેલ શુદ્ધ-ચેતવર્ણવાળા મેરૂ પર્વત રૂપી વાટ ગાખી, સમુદ્ર રૂપી રત્નેશુલાત્મક તેવ મૂકી, જે જ્યોતિ પ્રકટ થઈ, તે બાર સૂર્ય. બ્રમણુ-ક્રિયામા વિકાસ પામતાં પ્રથમ સ્થાને બાર સૂર્યો, તેથી ઓછા પ્રકાશવાળાં આધ્યદ્રવ્યો-સમુદ્રો; તેથી ઓછાં પ્રકાશવાળાં પાર્થિવ દ્રવ્યો-મેરૂ; તથા છેક ઓછા પ્રકાશવાળા સપ પાતાળ, કે જે તદન વિકાસ-ક્રમમાં છેલ્લે રહેલ છે.

આ પ્રક્રિયાને અતિ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામા નીતસતા કદાપિ મમાયેલ મનાય તો થોડું અધિક કહી સંતોષ ગણીશું — સૃષ્ટિ વખતે સયોગ, પ્રલય સમયે અણુ-પરમાણુઓનો વિયોગ, પરતુ ઘણે અંશે દેખાવ સમાનતાવાળો આવે એ સમજી શકાય એવી વાત છે. બ્રમણુ શક્તિ સ્વયમ્ કાં તો સતત ગણવી પડશે, મહત્ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ તથા ક્ષય એક જ રીતે થાય છે તે પણ સ્વાભાવિક છે, જુઓ કે —

મહી પાદાઘાતાદ્વ્રજતિ સહસ્રા સશયપદં

પદ વિષ્ણોર્મામ્યદ્મુજપરિચરુણપ્રહરણં ।

મુદ્ગુર્ચોર્દોષ્ય વાયુનિમૃતજટાતાઢિતતટા

જગદ્રક્ષાયૈ ત્વં નટસિ નનુ વામૈવ વિંમુતા ॥

હવે એ સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ-નિયમ જોવાય છે કે રસાયણિક-શક્તિ કે સ્વર-શક્તિ કે અગ્નિ તે પ્રકારની શક્તિ હોય, તો પણ તે ધૂમ્રને દેદોળવા, તથા દૂર ખસેડવા કે તારા કરવા સમર્થ હોય છે. બ્રમણુ કરને કરતે એક બીજાને આધાત, પ્રત્યાધાત, આકર્ષણ, અપકર્ષણ, પ્રત્યાકર્ષણ જે થાય તે “પાદાધાન” તરીકે સમજી, આગળ વધીએ તો વિદિત થાય છે કે અગ્નિ તે પ્રકારની શક્તિ હોય તો પણ કાળા બાગને અધિકારને વિદિરણુ કર્મ પહોંચાડવા

સમર્થ છે. અવાજ થાય છે, તે ધૂમ કે એ ભૂતિનું કોઈ પણ આવરણ હોય ત્યારે પ્રતિબંધથી આપણા વાતાવરણમાં આંદોલન ઉત્પન્ન કરતા નોંધ્યે છીએ; તો આદ્ય કાર્ય સમયે સંજન ક્રિયામાં પણ અમુક અંશે ને એમ થાય તો એટલું તો નક્કી કે વાતાવરણના અભાવે જલદીથી શક્તિની ક્રિયા થવી નોંધ્યે.—

ગુઓ:—અધિ નિજહુકૃતિમાત્રનિરાકૃતધૂન્નવિલોચનધૂમ્રશતે ॥

નાદ-બ્રહ્મ-શક્તિના મચારથી જ અંધકાર નાશ થયો, ગગ-રાતો રગ-રજેશુંલુ તે પછી જામી રહ્યો; અને તે પણ ભ્રમણ કરતે કરતે છેવટે શુદ્ધ ચેતસ્વરૂપ.—સત્ત્વગુણ-પ્રકાશ કરી રહ્યું.—

ચેતાવરણે દેવી નાનાલકારભૂષિતે, ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે પ્રથમ ત્રણ શક્તિ, તેમાંથી, વિજ્ઞાને છ ગણી, નવગત્રી સંબંધે મનાયેલ નવ ચર્ધ, પણ હજી ચોસક લેખથી કે ન્યૂનાધિક તેના વિચાર પ્રત્યેકે કરતી વખતે ધ્યાનમાં સેતું આવસ્યક છે કે જે ‘છ’ પરાકાષ્ટા હોય તો ત્રણમા તેના વિરામ થયો માની ત્રણ અર્થાત્ ત્રિગુણાત્મક મામાનું સ્વરૂપ ગણવું યોગ્ય છે કે નહિ ? યોગ્ય હોય તો “છ” માનતાં લાઘવરૂપી શુણ્ણ આવી ગૌરવ દોષ કરારો કે કેમ ? ત્રણ એ કઈ કઈ-એ પ્રમાણે પ્રશ્ન થયો વ્યાખ્યાવિક છે, તો તેને માટે એક ધડીભર સ્વતંત્ર વિચાર અલાવતાં બાધ નહિ આવે.

વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનો મૂળ સિદ્ધાંત કદાપિ એમ હોય કે કોઈ સ્થળે અટકવાની અગત્ય નથી. જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, અને અટકવાની કોઈ કાળ કે સ્થળમા જરૂર નથી, તો નીચેની હકીકત ઉપર લક્ષ દોગીએ —

સૂર્ય આખા ગ્રહમંડળમાં સર્વથી ઉત્તમ તેજ ધારણ કરનાર હોઈ, તેનું તેજ ખીજા તારા, ગ્રહ, ઇત્યાદિ ગ્રહણ કરે છે. જગતમાં એવું કાંઈ નથી જે દૃશ્યમાન હોઈ પોતે જ પરાકાષ્ટા ગણાય. અમુક વિષય તેજના ભંડાર—સંબંધે જોતા અગ્રિથી આરંભી અથવા અગ્રિ ગર્ભિત રીતે જેમાં રહેલ છે તેવા પદાર્થો જેવા કે સુવર્ણ ઇત્યાદિથી આરંભી નોંધ્યે તો સૂર્યથી જ પરાકાષ્ટા માની અટકવાનું આવે. પરંતુ એ ન અને એવું છે, કારણ કે સુવર્ણ ઇત્યાદિથી નીચે કોટિઓ અનેક અને અનંત છે, એટલે કે પથરા, ઝાડ વિગેરે સર્વ કોઈ પદાર્થોમાં, જલાદિક દ્રવ્યોમાં, વાયવીય દ્રવ્યોમાં પણ તેજનું સ્વરૂપ અમુક અંશે છે, એ અનુમિત વાત પ્રયોગસિદ્ધ વિજ્ઞાન તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાને માનેલી છે, એ સર્વતે વિદિત છે. તો હવે તે ઉપરની કોટિમાં અવલોકન કરતાં લાગે છે કે સૂર્ય જે કે આપણા ગ્રહમંડળનો અધિષ્ઠાતા છે, તેનાથી અટકવાનું નથી; કારણ કે દરેક તારો અલગ અલગ ગ્રહમંડળ બનાવે છે, એવો સિદ્ધાંત વિજ્ઞાનનો સર્વવિદિત છે. તો હવે આ તારાઓ અનેક તેમ અનંત છે; અને તેનાથી જ અટકવું એ કાંઈ કારણ નથી. પ્રત્યેક અણુ જે કે સક્ત્રમ અને ધ્વંસ સ્વરૂપી છે ત્યાંથી આરંભીએ તો તે પણ માત્ર તાત્કાલિક ગણતરીની સગલતા માટે આરંભવાનું સ્થળ માની લેવું; છતાં અણુથી આગળ પણ Electrons વિદ્યુદાત્મક અણુઓ છે તે જેમ આધુનિક શોધ-માંથી જ્ઞાન થતાં તે આરંભ સ્થાન માની લીધું છે, તે જ રીતે આ મહત્ત્વ સ્વરૂપ સ્થૂલ, દીર્ઘ

નાનાદિદ્રવ્યટોદરીસ્થિતમહાદોષપ્રમામાસ્વરં

જ્ઞાનં યસ્ય તુ ચક્ષુરાદિકરણદ્વારા બહિઃ સ્પંદતે ।

જાનામીતિ તમેવ ભાંતમનુભાવ્યેતત્સમસ્તં જગત્

તસૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥

અર્થ. તે વાત એટલેથી રહી. ગરબો એક મહત્ત્વ કાર્ય કે મહદ્દરતુની માત્ર હરવ-સ્વ-રૂપમાં સંગ્રા છે. આવો ગરબો શક્તિ-સમસ્તને ધારણ કરવા યોગ્ય બ્રહ્માંડ-macrocosm-જ હોય; “ગરબો” પોતે જ પિંડ-microcosm-છે; અને તેને અવલંબન તરીકે અર્થાત્ તેનો સુવિખ્યાત ભાગ થવાને યોગ્ય અવની જ હોય; કારણ કે એ ગણતરી સ્વાર્થને આધીન અમુક અંશે માનવી પડશે. જે બીજું કંઈ બ્રહ્માંડમાં અવની કરતાં યેષ ગણવાને યોગ્યતા ધરાવે, તો પણ વસવા યોગ્ય, સર્વથી અધિક પ્રકટ-સ્વરૂપમાં, મૂલતમભાવમાં રહેલ તો અવની જ છે; અને મુખ્યત્વે કરી આપણે તેની ઉપર રહીએ છઈએ, તથા આ વાત સમજી-સમજી શકીએ છઈએ, તેમજ સ્થૂલતમ દ્રવ્યોમાં અગ્રેસર હોઈ, તેનું અવલંબન સર્વ હરવ સૂક્ષ્મ વિગેરે દ્રવ્યોને હોય તે પણ અસાંપ્રત માન્યતા નહિ ગણાય. આવા ગરબાને જાણી સર્વ દિશામાંથી ગૂંચી, છિદ્રો બાંધી લઈ, સમાન અંતર મિદ્ધ કરાયા પછી, તેમાં જ્ઞાન-પ્રકાશ-સ્વરૂપ માટે સામગ્રી સંપન્ન થઈ. તેમાં હજી અધ્યાકૃત તમેગુણમય, અધિકારાત્મક પાતાળ તેનું કોડીડ બન્યું, અને તેમાં વિકાસ પામેલ શુદ્ધ-ચેતવણવાળા મેર પર્વત કપી વાટ રાખી, સમુદ્ર રૂપી રત્નેશુણ્વત્તમકે તેજ મૂકી, જે જ્યોતિ પ્રકટ થઈ, તે બાર સૂર્ય. ભ્રમણ-ક્રિયામાં વિકાસ પામતાં પ્રથમ સ્થાને બાર સૂર્યો, તેથી જોછા પ્રકાશવાળાં આપ્યદ્રવ્યો-સમુદ્રો; તેથી જોછાં પ્રકાશવાળાં પાર્થિવ દ્રવ્યો-મેર; તથા છેક જોછા પ્રકાશવાળાં સપ્ત પાતાળ, કે જે તદ્દન વિકાસ-ક્રમમાં છેલ્લે રહેલ છે.

આ પ્રક્રિયાને અતિ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં નીરસતા કદાપિ અમાયેલ મનાય તો થોડું અધિક કહી સંતોષ ગમીશું—સૃષ્ટિ વખતે સંયોગ; પ્રલય સમયે આણુ-પરમાણુઓનો વિયોગ, પરંતુ ધણે અંશે દેખાવ સમાનતાવાળો આવે એ સમજી શકાય એવી વાત છે. ભ્રમણ શક્તિ સ્વયમ્ કાં તો સતત ગણતરી પડશે; મહત્ત્વ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ તથા ક્ષય એક જ રીતે થાય છે તે પણ સ્વાભાવિક છે; જુઓ કે—

મહી પાદાઘાતાદ્વ્રજતિ સહસ્રા સશયપદં

પદં વિષ્ણોર્મામ્યદ્મુજપરિઘરુગ્નપ્રહરણં ।

મુદ્ગુચૌર્દોશ્યં યાવ્યનિમૃતજટાતાઙ્ગિતંતટા

જગદ્રક્ષાયૈ ત્વં નટસિ નનુ વામૈવ વિંબુતા ॥

હવે એ સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ-નિયમ જોવાય છે કે રસાયણિક-શક્તિ કે સ્વર-શક્તિ કે ગમે તે પ્રકારની શક્તિ હોય, તો પણ તે ધૂમને દંડોળવા, તથા દૂર ખસેડવા કે નાશ કરવા સમર્થ હોય છે. ભ્રમણ કરતે કરતે એક બીજાને આઘાત, પ્રત્યાઘાત, આકર્ષણ, અપકર્ષણ, પ્રત્યાકર્ષણ જે થાય તે “પાદાઘાત” તરીકે સમજી, આગળ વધીએ તો વિદિત થાય છે કે ગમે તે પ્રકારની શક્તિ હોય તો પણ કાળા ભાગને અધિકારને વિકિરણ કર્મ પહોંચાડવા

પુણ્યતીર.*

(A SONNET)

(વસન્તતિલકા.)

આ પુણ્યતીર ! સ્વિસન ગ્લે સુવર્ણે !
ને ચન્દ્ર, તારક અમી તણી રેલ રેલે !
લીલા વિધિનોં વિલસે, વિકસે મુકુલ
એ તીર્થ ! આત્મ, તુજ શીર્ષ ધડી નમાવ ! ૪

ત્ને, એ કૃતલ લહરી, નિજ સગમેથી,
બેઠેલી, પ્રભુ તણી કૃપા, જગને વધાવે !
ને દૈતતાન વિસરી, નિજ ઐન્ય ગાય !
બને કિનાર, જલસેતુ રચી સુહાય ! ૮

આદેશ દિવ્ય, ઉખળ્યા શુરુ રામદાસે,
ને ધર્મવીર શિવ છત્રપતિ ઉઠેયો !
“હુંડા” ઉડ્યા, જગત જગત, વિલાયુ બાન,
ને મન્ત્રધૂની નિતની હજુયે કુકાય ! ૧૨

ગા, એ ઋચા, ઉ પખાવ વિશુદ્ધતાથી !
ને પુણ્યતીર, અમી અનંયિને જિતી લે ! ૧૪

જન્ડ ગાર્ડન્સ,
પૂણા.
તા. ૫૧-૫-૦૬.

}

‘અરવિન્દ.’

* પૂણા શહેર મૂળા અને મૂઢા નદીના સંગમ ઉપર નિવસેલું છે, તેથી એ પુણ્ય સ્થળને અહીં ‘પુણ્યતીર’ કહ્યું છે.

રાલેખીની પ્રાચીન ભૂગોળમાંના બે ‘પુનાતા’ ના શહેરોમાંનું એક તે આ પૂણા છે. ‘પુણ્યતીર’ અને ‘પુનાતા’ એ નામનો સમ્બન્ધ ઐતિહાસિકોને આશ્ચર્યકર લાગશે.

પુણ્યસંગમના એક્યમન્તની શુંજના પ્હેલ બેઠેલી શુરુ રામદાસે ઝીલી હશે. મહારાષ્ટ્ર વીર શિવાજી મહારાજે મહારાષ્ટ્ર ધર્મની સ્થાપના આદરી હતી તે શુરના આદેશથી, એવી સામ્ય આપણો ઇતિહાસ પૂરે છે.

નવીન ભારતને કાંઈ એવો શુરુ ગમજાસ ક્યારે મળશે ? અને ત્હેના આદેશો પાળી, ‘હુંડા’ ઉડાવનાર ધર્મરત્નિ જગૃત કરનાર, શિવ છત્રપતિ જેવો શિખ પશુ ક્યારે મળશે ?

પૂણા.

મુંબાઈથી લગભગ સો એક માઈલ દૂર, પૂણા એ એક પુરાતન અને પ્રખ્યાત શહેર છે. તે મૂળા અને મૂઠા એ બે નદીના સંગમ ઉપર આવેલું છે. ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં, બાલાજી બાજરાવતા અધિપતિપણા નીચે, ત્યાં મગદાઓની રાજધાની સ્થાપવામાં આવી હતી. ઈ. સ. ૧૭૬૩ માં, નિઝામઅલીએ ત્યાં લૂંટ ચલાવી, તેને નાશ કર્યું હતું. પેશ્વા અને સિંધિયા, બન્નેના એકલા સૈન્યને યશવન્તરાવ હોલકરે અહિં હરાવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં, પૂણા પાસે કિરડી (=ખડકી) ની ઇંગ્રેજો સાથેની લડાઈમાં, મરાઠા સૂર્ય અસ્ત થયો હતો. એમ કહેવાય છે, કે પાર્વતીમંદિરની એક બહારીમાંથી છેલ્લા પેશ્વા, બાજરાવ, ખડકીની લડાઈ જોતા હતા. પોતાના લશ્કરને હાર પામતું દેખી, તે ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા હતા. આ મંદિર, શહેરની દક્ષિણે, એક પર્વત ઉપર રૂ. ૧૫૦૦૦૦૦) પૈદર લાખના ખર્ચેથી, પેશ્વા બાલાજી બાજરાવે કરાવ્યું હતું. શિવગર્જિ અને દીવાળીના દિવસોમાં અહિં લોકોની ખડુ દહાડામતી, અને ઝામે છે. બીજા કોઈ દિવસે તો સન્ધ્યાકાલે, કોઈ કોઈ હવા ખાવા, ફરવા હરવા, અથવા દેવદર્શન માટે જાય છે. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં, પૂણા શહેર ઇંગ્રેજોને તાબે થયું. શહેરની પાસે જ ઇંગ્રેજોનું લશ્કર રહે છે, તથા ઇંગ્રેજ ગોકરો અને ધનવાન લોકોને રહેવા થોડા અનેક બંગલાઓ આવેલા છે. અહિંના હવા પાણી ખડુ હોય, તેમ જ, ખડુ ગરમ ન હોવાથી, ઇંગ્રેજોને, તે અત્યંત પ્રિય છે. મુંબાઈ પાસેના લશ્કરને મુખ્ય ભાગ, પૂણાની છાવણીમાં રહે છે, એમાંનાં, આશરે ત્રણ મહિના. મુંબાઈનાં ગવર્નર અહિં રહે છે. મુંબાઈના અનેક શ્રીમંત લોકો પણ, અહિં આવી રહે છે. પૂણા શહેર, અને છાવણીમાં મળી લગભગ ૧૫૩૦૦૦ લોક હતા, એમ ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના રિપોર્ટ પરથી માલુમ પડે છે. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં પૂણા ઇંગ્રેજોના હાથ ચવાથી ડૂંગના લોકોની અહિં ફરી નજર થઈ નથી. બાહારના લોકોની આખ્યામાં આતું પ્રાધાન્ય કમી થયું છે. મરાઠા બ્રાહ્મણોનું મુખ્ય સ્થાન છે. ઇંગ્રેજ રાજ્યકર્તા પૂણાવાળી બ્રાહ્મણ વિગેરેને હમેશ મન્દેદ બરી નજરથી જુએ છે. પૂણાવાસી લેખનાં હુમ જાગવો દિવસ હજૂ બૂધી નથી ગયા, અને આજ કારણ, તથા લેખની બુદ્ધિ, અને ચંચલતાને લીધે જ તેઓ તેમ કરે છે.

અહિં જ મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે, ત્રીયુક્ત બાલ ગગાધર તિલક, અને ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે વિગેરે પ્રતાપશાહી લોકોનો વાસ થયો છે. ફર્ગ્યુસન કોલેજ, સાર્વજનિક સભા, હિન્દુ વિધવા આશ્રમ, ભારત વર્ષીય સેવક સમિતિ, વિગેરે સભાઓનું એ સ્થાન છે. રાજનૈતિક આન્ડોલનનું આ એક મુખ્ય સ્થાન છે. કેસરો અને Maratha પત્રોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. હાલમાં, આધુનિક સ્વદેસપ્રેમી ભારતવાસીઓનું મુખ્ય તીર્થ સ્થાન ગણાય છે. આ તીર્થની મુખ્ય મુખ્ય સમિતિ વિં નું સંશ્લિષ્ટ વિવરણ, નીચે કરું છું.

નવીન ભારતને આવાં પ્રુણતીર્થોના મન્ત સમજવાની જરૂર છે.

અમૃતવાહી: ગિરગામ. }
મુંબઈ.

નરસિંહરાવ હરિલાલ કુવ.

દક્ષિણી શિક્ષા સમિતિ

અને

ફર્ગ્યુસન હોલેજ.

શ્રીયુત બાલ ગંગાધર તિલક અને મહાદેવ બક્ષાલ નામજેશીના સાહાય્યથી ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં મહાત્મા વિષ્ણુ કૃષ્ણ ચિખ્ત્રુરકરે નૂતન ઇંગ્લેશ વિદ્યાલય (New English School) નામી, પૂણા શહેરમાં એક નિશાળ સ્થાપી હતી. સાધારણ લોકના વર્ગને શિક્ષણ સુલભ કરવાના ઉદ્દેશે, તે ઉદ્યોગમાં આવી હતી. પરંતુ, પછી, અનેક સ્વાર્થલાગી, પરા-પક્ષરી શિક્ષિત લોકો, સ્થાપન કર્તા વિગેરેની સાથે કામ કરવામાં લેડાંપાલ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ વધવા માંડી. પ્રમત્ત આમ સફળ થયો નેઈ, તેઓએ એક પાઠશાળા (college) અને સ્થાને સ્થાને, નિશાળો ખોલી, પોતાના કાર્યનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં હેને સ્થિર કરવાને, હેનો બાગ એક સમિતિને સોંપવામાં આવ્યો. એ સમિતિ (society) નું નામ દક્ષિણી શિક્ષા સમિતિ (Deccan Education Society) છે. તા. ૨૪ મી ઑક્ટોબરે હેને રજીસ્ટર કરાવવામાં આવી, અને બન્ધુઆરીમાં, તે દ્વારા એક પાઠશાળા પૂણા, શહેરમાં ખોલવામાં આવી. મુંબઈ ઇલાકાના ભૂતપૂર્વ, લોકપ્રિય ગવર્નર ફર્ગ્યુસન સાહેબના નામ ઉપરથી હેનું નામ 'ફર્ગ્યુસન હોલેજ' રાખવામાં આવ્યું દક્ષિણમાં ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ સુલભ કરવા, તે સ્થાપવામાં આવી છે. તે સમિતિમાં ત્રણ પ્રકારના સભાસદો છે.

૧. આજીવન સભ્ય. (Life Member.)

૨. સાધારણ સભ્ય. (Fellow.)

૩. સભાવક સભ્ય. (Patrons.)

એ સમિતિ સ્થાપિત વિદ્યાલયમાં, જે ઓછામાં ઓછું, વીસ વર્ષ, શિક્ષક તરિક્કના કાર્યમાં રોકાય તે આજીવન સભ્ય. ઓછામાં ઓછા રૂ. ૨૦૦) બસે દાન કરે તે સાધારણ સભ્ય. રૂ. ૧૦૦૦ એક હજાર વા તેથી વિશેષ આપે તે સભાવક સભ્ય કહેવાય છે. આ ત્રણે વિભાગમાંથી ચુંટી કહાડેલા મતુઓની એક મન્ત્રણસભા (Council) રચી છે. સમિતિએ કહાડેલી સર્વ શાલાઓની વ્યવસ્થાનો બાર હેને સિર છે. આજીવન સભ્ય, ફર્ગ્યુસન હોલેજમાં તથા નૂતન ઇંગ્લેશ વિદ્યાલયમાં, શિક્ષક તરિક્કનાં, તેમ જ, અન્યાન્ય કાર્ય કરે છે. મન્ત્રણસભા, મૂલધન તથા ગવર્નમેન્ટ ગ્રાન્ટ (સાસનદાન) તથા બીજા કોઈપણથી આવતા ધનનું રક્ષણ કરે છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં, સતારા નગરમાં, હેમણે નૂતન ઇંગ્લેશ વિદ્યાલય કહાડ્યું છે. પૂણામાં એક પ્રાથમિક શાળા પણ તેઓ ચલાવે છે. દક્ષિણી શિક્ષા સમિતિ, આ સર્વ મળી, એક પ્રથમ પંક્તિની હોલેજ, પ્રથમ એણીનું (entrance) વિદ્યાલય અને એક પ્રાથમિક શાળા તથા સતારામાંનું એક entrance વિદ્યાલય ચલાવે છે. ઈ. સ. ૧૯૦૬-૭ ની આખરના

વૈદિક, ૮) આઠ પૌરાણ, ૫) પાંચ ચિકિત્સાના, ૧) એક પૂર્વ મીમાંસા, ૧) એક યોગ, ૧) એક ધર્મશાસ્ત્ર, ૨) બે સ્મૃતિ, ૧) એક વ્યાકરણ, ૧) એક સંગીત, અને ૧) એક જ્યોતિષ સમ્બન્ધ છે. પુસ્તકનું મૂલ્ય 'રોપ્પા આઠ પેઇ' એ પાનનો માત્ર રૂ. ૧) એક રૂપિયો, એ પ્રમાણે છે. સામઘાં લેનારને માટે લેવું મૂલ્ય ત્રણ ચતુર્થાંશ છે.

હિન્દુ વિધવા બાલિકા આશ્રમ.

Hindū Widows Home.

આશરે તેર વર્ષ ઉપર ફર્જુસન ટૉલેજના અધ્યાપક, શ્રીયુત ધાન્ડો કેશવ કવેએ, અનાથ હિન્દુ વિધવાઓને માટે એ આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. પ્રથમ, અતિ સામાન્ય ભાવે, એક સામાન્ય ઘરમાં, બે ચાર વિધવાઓને તે તથા લેખનાં સ્ત્રી લાલન પાલન કરતાં હતાં. ક્રમે ક્રમે સાધારણ મનુષ્યોનું સાધાર્ય માગી, પૂણા શહેરથી દેહ બે માર્ગલ દૂર એક મુશ્કેલ આશ્રમ સ્થાપ્યો.

એ પ્રગ્તરનિર્મિત ચતુષ્કોણ આશ્રમમાં ૮૦) એ'શી, ૯૦) નેતુ વિધવાઓને રહેવાની યોજના છે. ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ બાપ્પરકર, આ આશ્રમ સમિતિના સભાપતિ (President.) છે. શ્રીમતી કાશીબાઈ દેવધર આશ્રમનાં પ્રધાન તરવાવધારક છે. તદુપરાન્ત ત્રણ સ્ત્રી શિક્ષકો પણ છે અને ચાર પુરુષ શિક્ષક છે. શ્રીયુત કવે, શ્રીમતી કાશીબાઈ, એવં અન્યાન્ય શિક્ષક ગણ લેખના વિદ્યાલયના અવકાશ સમયે, વિવિધ સ્થાને જઈ, આવી, સાધારણ લોકની સહાનુભૂતિ, અને અર્ધમંદ્ર સંપાદન કર્યાં કરે છે. આ પ્રાન્તના રક્ષણશીલ હિન્દુગણ, આ આશ્રમને પ્રથમ પ્રથમ મુદ્દિયે જોતા નહતા. હિન્દુ, કવે અને કાગીબાઈના અકલાન્ત પરિશ્રમ, મહાન અગ્નિ અને સુન્યવચના ગુણોને લીધે આશ્રમ હાલ પદ્મપૂર્ણ થયો છે. એવં સ્થાનાભાવે, કોઈ પ્રવેશાદિશીની પ્રદણ કરવાને શક્તિમાન થઈ નથી શકતા. પ્રથમ ત્રણ વર્ષ, કોઈ આશ્રમવાસિની ન હતી. ચોથે વર્ષે ૪) ચાર, પછી ૧૦) દસ. પછી ૧૯૦૧ માં ૧૪) ચૌદ. ૧૯૦૨ માં ૧૮) અઠાર. ૧૯૦૬ માં ૭૫) પંચોતેર આશ્રમવાસિનીઓ હતી. આ ઉપરથી પ્રતિવર્ષ લેખાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મુંબાઈ પ્રદેશના દુરસ્થ શુદ્ધા, મધ્ય પ્રદેશ તેમજ ઇન્ડોર, વડોદરા, મહિસુર વિગેરે સ્થાનેથી વિધવાઓ આવી અહિં વાસ કરે છે. નીચે લખેલા નિયમ ઉપરથી આશ્રમની ઉપકારિતા જણી શકશે. જે સકલ ઉચ્ચ વર્ણોમાં, વિધવાવિવાહ પ્રચલિત નથી, તે સકલ વર્ણની બાલિકા, અને સુવતી વિધવાઓને ચિત્તાત્કર્ષક અને જીવિકાનિર્વાહને ઉપયોગી શિક્ષા આપવી એ આ આશ્રમનો ઉદ્દેશ છે. પ્રત્યેક આશ્રમવાસિનીને ગૃહકાર્ય કરવું પડે છે. ખાંડવા કૂટવા (=કચરા) વિં નું કટકર કાર્ય. દિવસમાં પાંચ અર્ધ કલાક સધી કરવું પડે છે. એકંદર દોઢ કલાક ગૃહકાર્યમાં રોકાવું પડે છે. સંધ્યાનું, તેમજ શાક પાંદડા વિ. માટે, બાગમાં ઝાડપાન રોપવાની પણ શિક્ષા આપાય છે. સ્વવારે ૭ વાગે, અને ન્હાની વયનાંઓને સાડા છએ ઉઠવું પડે છે. સાત વાગે, એક પછી એક, એમ સ્નાન કરી, વસ્ત્રાદિ ધોઈ, પૂજા પાઠ કરવાનો દોષ છે. પછી દસ વાગતા સુધી, અભ્યાસમાં મગ્ન થવું પડે છે. આંદાગદિ લેઈ, પાકસાલામાં જવાનું. અગિયાર વાગે, પન્દર મિનિટ સુધી ખીતા પાક પ્રભૂતિ ધર્મ શિક્ષા. તે પછી, ખીજા મર્મ પાઠ આગમનાય. પાંચ વાગે શાલા જન્ય થાય. ક્ષાકેકના વિજ્ઞાન પછી, માડા હએ

વાળું કરે. પછી વાંચવા બેસે. ન્હાની વયનાં આઠ વાગે સૂઈ જાય. ખીજા સર્વ, નવ વાગે એકઠાં મળી સાધુ (તુકારામાદિ) નાં પદ ગાય. પછી દસ વાગે શયન થાય. ઉપવાસ તથા વ્રત આદિ, આશ્રમવાસિનીઓ પોતપોતાની પ્રથાનુસાર કરે. સર્વ, એક જ મહાનમાં, કિન્તુ વર્ણાનુયાયી પૃથક્ પદ્ધતિમાં બેસી, આહાર કરે. આહાર તથા પાન વ્યતિરેકે, અન્યાન્ય વિધાનામાં કોઈ તાગતમ્ય કરે નહિ. ધ્યાનામાં પ્રથમ વર્ષમાં, લખતાં વાંચતાં અને આંક વિનયનુયં શ્રેણીમાં, મરાઠી ચોથી ચોપડી શિખે, તથા વ્યાકરણ, પદ્ય, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અને ઇત્રિજ્ઞ. ઇતિહાસ અને ભૂગોળ આવશ્યક અને ઇત્રિજ્ઞ ઇચ્છાનુસાર. ઇત્રિજ્ઞ, અનુયં શ્રેણી શેષ થયે, ઇત્રિજ્ઞ વિદ્યાવયની પદ્ધતિ અનુસાર શિખવાય. સર્વને ચાર શ્રેણીમાં વિભક્ત કરવામાં આવે છે.

૧. અભિભાવક જ્ઞેનું મર્વ ખર્ચ આપે તે.
૨. અભિભાવક જ્ઞેના ખર્ચનો એકાદ આપે તે.
૩. શિષ્યશ્રિ (Scholarship) મેળવે તે
૪. જ્ઞેનો મમત વધ આશ્રમ કરે તે.

પ્રથમ શ્રેણીની આશ્રમવાસિનીઓને દૂધ, કાપડ, ચોપડીઓ, મર્વ સમેત રૂપિયા ૭ માત ખર્ચ પડે છે. આશ્રમની મુખ્યવચ્ચા જ્ઞેઈ, અનેક અવિધવા બાલિકાઓ પણ શિખવા આવે છે. ચુંચણ દવા, ધાત્રી શિક્ષા, રોગચિકિત્સા, રોગી શુશ્રૂષા, શિક્ષિનીનું કાર્ય પણ શિખવવામાં આવે છે. આશ્રમ માટે, ૧૮૦૭ ની આખર સુધીમાં રૂપિયા એક લાખ બાવીસ હજાર ભેગા થયા છે, અને રૂપિયા બેતાલીશ હજાર ગેક છે.

ભારતવર્ષીય સેવકસમ્પ્રદાય.

Servants of India Association.

ગ્રીષ્મ વર્ષ સુધી, ફર્ગુસન કોલેજમાં અધ્યાપના કરી, શ્રીયુત ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેએ, ૧૮૦૫ માં, તા. ૧૨ મી જૂને, આ સભા સ્થાપી. જે દેશકાર્યમાં સમસ્ત જીવન ઉત્સર્ગ કરે, હોની શિક્ષા, અને જાતિ ધર્મ નિર્વિરોધે, સમગ્ર ભારતના મંગલાર્થે, વિધિવત્ ઉપાયે, પ્રયત્ન કરવા માટે, આ સમ્પ્રદાય સ્થાપવામાં આવ્યો છે. વસ્તુતઃ દક્ષિણ અને ઉપદેશભાગ, સ્વદેશ પ્રીતિ અર્થે શિક્ષા, તથા ગૌરવૈતિક આન્દોલન, અને શિક્ષા, તથા વિવિધ સમ્પ્રદાય મધ્યે મહાનુભૂતિ અને સૌહાર્દની સ્થાપના, સ્ત્રી શિક્ષા, વિજ્ઞાન, એવ શિક્ષપદિકા વિ. હંતર શ્રેણીની ઉન્નતિ કાર્ય, એ જ્ઞેના મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

પૂણા આ સમ્પ્રદાયનું કેન્દ્ર છે. સેવકોને માટે, આશ્રમ અને પુસ્તકાલય છે. પ્રત્યેક સેવકને પાંચ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરવો પડે છે. આની મધ્યે, બધાં મળી ત્રણ વર્ષ પાઠશાળાસ અને બે વર્ષ, ભારતવર્ષમાં ફરવું પડે છે. સમ્પ્રદાયમાં બજાતી વખતે, પ્રત્યેક સેવકને નામે પ્રમાણે વ્રત લેવું પડે છે.

વૈદિક, ૮) આઠ પૌરાણ, ૫) પાંચં ચિકિત્સાના, ૧) એક પૂર્વ મીમાંસા, ૧) એક યોગ, ૧) એક ધર્મશાસ્ત્ર, ૨) જે સ્મૃતિ, ૧) એક વ્યાકરણ, ૧) એક સંગીત, અને ૧) એક જ્યોતિષ-સમ્યન્ધિ છે. પુસ્તકતંત્ર મૂલ્ય 'રોયલ આઠ પેઇ' સો પાનાનો માર્ગ રૂ. ૧) એક રૂપિયો, એ પ્રમાણે છે. સામટાં લેનારને માટે હેતુ મૂલ્ય ત્રણ ચતુર્થાંશ છે.

હિન્દુ વિધવા બાલિકા આશ્રમ.

Hindu Widows Home.

આશરે તેર વર્ષ ઉપર ફર્ગુસન કૉલેજના અધ્યાપક, શ્રીયુત ધાન્ડો કેશવ કર્વેએ, અનાથ હિન્દુ વિધવાઓને માટે એ આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. પ્રથમ, અતિ સામાન્ય બાળે, એક સામાન્ય ધરમાં, જે ચાર વિધવાઓને તે તથા હેમનાં સ્ત્રી લાલન પાલન કરતાં હતાં. ક્રમે ક્રમે સાધારણ મનુષ્યોત્તં સાદામ્ય માગી, પૂણા શહેરથી દેડ જે માઈલ દૂર એક સુવૃહત આશ્રમ સ્થાપ્યો.

એ પ્રતરનિર્મિત ચતુષ્ટાણ આશ્રમમાં ૮૦) ઝાંશી, ૯૦) નેત્રુ વિધવાઓને રહેવાની યોજના છે. ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાષ્યરકર, આ આશ્રમ સમિતિના મહાપતિ (President.) છે. શ્રીમતી કાશીબાઈ દેવધર આશ્રમનાં પ્રધાન તરવાવધારક છે. તદુપરાન્ત ત્રણ સ્ત્રી શિક્ષકો પણ છે અને ચાર પુરુષ શિક્ષક છે. શ્રીયુત કર્વે, શ્રીમતી કાશીબાઈ, એવં અન્યાન્ય શિક્ષક ગણ હેમના વિદ્યાલક્ષ્મી અવકાશ સમયે, વિવિધ સ્થાને જઈ, આવી, સાધારણ લોકની સહાનુભૂતિ, અને અર્થસંગ્રહ સંપાદન કર્યાં કરે છે. આ પ્રાન્તના રક્ષણશીલ હિન્દુગણ, આ આશ્રમને પ્રથમ પ્રથમ સુદૃષ્ટિએ જોતા નહતા. કિન્તુ, કર્વે અને કાશીબાઈના અકસાન્ત પરિશ્રમ, મહાન ચરિત્ર અને સુવ્યવસ્થાના ગુણોને લીધે આશ્રમ હાલ પરિપૂર્ણ થયો છે. એવં સ્થાનાબાળે, કોઈ પ્રવેશકાંક્ષિણીને પ્રવેશ કરવાને શક્તિમાન ધર્મ નથી શક્તા. પ્રથમ ત્રણ વર્ષ, કોઈ આશ્રમવાસિની નહતી. ચોથે વર્ષે ૪) ચાર, પછી ૧૦) દસ. પછી ૧૯૦૧ માં ૧૪) ચૌદ, ૧૯૦૨ માં ૧૮) અઠાદ, ૧૯૦૬ માં ૭૫) પંચોતેર આશ્રમવાસિનીઓ હતી. આ ઉપરથી પ્રતિવર્ષે હેમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે એમ સ્પષ્ટજ નજારા આપે છે. મુબાઈ પ્રદેશના દ્વસ્ય શિક્ષા, મધ્ય પ્રદેશ તેમજ દહેડોર, વડોદરા, મહિસુર વિગેરે સ્થાનેથી વિધવાઓ આવી અહિં વાસ કરે છે. નીચે લખેલા નિયમ ઉપરથી આશ્રમની ઉપકારિતા નજીવી શકાય. જે સદલ ઉચ્ચ વર્ણોમાં, વિધવાવિવાહ પ્રચલિત નથી, તે સદલ વર્ણની બાલિકા, અને યુવતી વિધવાઓને ચિત્તાત્કર્ષક અને જીવિકાનિર્વાહને ઉપયોગી શિક્ષા આપવી એ આ આશ્રમનો હેતુ છે. પ્રત્યેક આશ્રમવાસિનીને ગૃહકાર્ય કરવું પડે છે. ખાંડવા કૂટવા (=કચરાવા) વિં તુ કટકર કાર્ય, દિવમમાં પાચી અર્ધા કલાક સુધી કરવું પડે છે. એકંદર દોઢ કલાક ગૃહકાર્યમાં રોકાવું પડે છે. સંધ્યાવત્, તેમજ સાંક પાંદડા વિ. માટે, બાગમાં ઝાડપાન રોપવાની પણ શિક્ષા અપાય છે. રહેવારે છ વાગે, અને ન્હાની વખતોએનો સાડા છએ ઉઠવું પડે છે. સાત વાગે, એક પછી એક, એમ સ્નાન કરી, વસ્ત્રાદિ ધોઈ, પૂજા પાઠ કરવાનો હેતુ છે. પછી દસ વાગતા સુધી, અભ્યાસમાં મગ્ન થવું પડે છે. આંહારાદિ લેઈ, પાઠશાલામાં જવાનું. અગિયાર વાગે, પંદર મિનિટ સુધી ગીતા પાઠ પ્રવૃત્તિ ધર્મ શિક્ષા. તે પછી, બીજા મર્વે પાઠ આગળવાય. પાંચ વાગે શાલા બંધ થાય. કનાકેકતા વિશ્રામ પછી, સાડા છએ

મુબાઈમાં મળી હતી. પ્રથમ ખેટક, પૂણામાં જ ભરવાની યોજના થવી હતી, પરંતુ તે સમયે ત્યાં કોલેરા હોવાથી સ્થાનાન્તરિત કરવામાં આવી હતી.

૨. શ્રીયુત બાલ ગંગાધર તિલકના મરાઠી ભાષામાં પ્રકટ થતા કેસરી અને ઉગ્રેશ 'મરાઠા' Marattha પત્ર પણ અહિંથી જ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૩. દૈનિક મરાઠી પત્ર જ્ઞાનપ્રકાશ ત્યાં એક જ માત્ર દૈનિક છે. અન્ય એક દૈનિક રાષ્ટ્રમત મુબાઈમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૪. ચિત્રશાળા પ્રેસ. આમાંથી સિશુ શિક્ષણાર્થે, નાના પ્રકારની કિન્ડર ગાર્ટન છબિ, માનચિત્ર, વિખ્યાત લોકોની છબીઓ વિં સુલભ મૂલ્યે પ્રકાશિત થાય છે.

૫. ડેક્કન કોલેજ સરકારી કોલેજ છે.

૬. સાયન્સ કોલેજ. બહેમાં:વિજ્ઞાન અને ટેકનીકલ વિષયોનું શિક્ષણ અપાય છે.

છેવટે, પૂણા પાસે, પંડિતા રમાબાઈનું અનાયાત્રમ, સિંહગઢ (મરાઠા વીરત્વની એક પ્રધાન લીલાભૂમિ), અને સાધુ તુકારામનું આશ્રમ સ્થાન દર્શનીય છે.

પૂણા, તેનું હ્રસ્વ ગૌરવ પુનઃપ્રાપ્ત કરે, તેનો મહિમા વધે, અને અન્ય પ્રાન્તો, તેના કાર્યોનું અનુકરણ કરી, ઉત્કર્ષે પામે. । । ।

અમદાવાદ }
૧-૮-૧૯.

સુમનસ હરિજાલ મુવ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

ડાયમણ્ડ-ન્યુબિલી, જેવો મહોત્સવ ઉજવવા, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ભાગ્યશાળી બની છે તો આવા શુભ અવસરે આપણું પ્રથમ કાર્ય, તેના વ્યવસ્થાપક મંડળને સુભારક-બાદી ઇચ્છી, તે સંસ્થાએ દેશોત્તરિ અને સાહિત્ય સેવા અર્થે પ્રયાસો આદરી, પોતાની યથાશક્તિ જે જનસેવા બજારી જાય છે તે બદલ, પૂર્ણ દિલસોજીથી અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનવાનું છે.

થોડાજ સમયપર, મુંબઈમાં ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ ની બેન ‘સ્ત્રીબોધ’ એ, મોટા દાઢ માઢ અને પુર દમામમાં, એક બબ્બ મિલાવડો કરી, ભારે ધામધુમથી પોતાની ‘સુવર્ણ ન્યુબિલી’ ઉજવી હતી. ‘સ્ત્રી કેળવણી’ ને ફતેહ ઇચ્છવા, આ નિમિત્તે અમદાવાદમાં પણ જાહેર મિટિંગો મળી હતી. પ્રથમ દિવસે આખા શહેરની શાળામાં જતી કન્યાઓને ઈનામ આપવાનો મહાન મમારંબ થયો હતો અને ચાર પછીના બે દિવસોમાં રા. રમણભાઈ અને પ્રો. ધ્રુવ એ બે વિદ્વાન ગૃહસ્થોએ, ‘સંસાર સુધારાની પદ્ધતિ’ અને ‘નારી-પ્રતિષ્ઠા’ એ સુદર વિષયોપર, ઉત્તમ વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં.

આ ઉત્સવનાં સમગ્રો હજી તો તાજાંજ છે, તેની છાપ આપણા મગજ પરથી ભુ-સાઈ નથી, તેટલામા, ખીન્ને એવો એક મહાન રૂડો પ્રમંગ પ્રાપ્ત થવાનો છે એ જાણી માંભળી, કયા સાહિત્યપ્રિય જનને આનંદ યરો નહિ ? સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ જેવા કોણ આતુર નથી ? જેમ હાલમાં લૉર્ડ મોરલી, હિન્દુસ્તાનની સરકાર સાથે મસલત કરી, હિન્દુસ્તાનને બક્ષવા જોગ સુધારા અને હક્કોનો ખરડો તૈયાર કરી, તે આમાં દરબાર ભરી (?) લાં જાહેર કરવા નેમ રાખે છે તેમ તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ ને રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સાઠ વર્ષ પૂરા કર્યાં, તેની ખુશાલીમાં, ડાયમણ્ડ ન્યુબિલી ભરી, નવા જમાનાને અનુસરતા કેટલાક સુધારા વધાત કંવા ધરાદો ધરાવે છે એમ અમે, સાંભળ્યું છે.

આવા માંગલિક પ્રસંગે સંબંધીઓ, પોતાની પ્રગતને હક્ક આપી, સાગ કાર્યની શરૂઆત કરી, તેમની કાર્તિ અને નામ છતિહાસના સફામાં હમેશને સાંઈ સોનેરી અક્ષરે અંકાઈ રહે તે સાંઈ જનસમાજને ઉપયોગી કેટલીક વિવિધ કૃતિઓ* યોજે છે-પ્રજા પણ આનંદમાં ગરકાવ થઈ, અનેક ખુશાલીનાં ચિન્હો દાખવે છે. અને પોતાની ઉપકાર વૃત્તિ દર્શાવવા, એક સુદર માનપત્ર ધરિત રીતે એનાયત કરે છે. આમાં સંખ્ય તરફથી મળતા લાભો દર્શાવી, સુખનું વર્ણન આપી, સુલેહ ચારિત્ર વખાણી, સામાન્ય રીતે, આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરી, છેવટે, પ્રજાની શી શી હાજતો અને ઇચ્છાઓ હોય છે તે જણાવવાનો શીરસ્તો છે. વાસ્તે અમે પણ અત્રે માત્ર ગુજરાતના સાહિત્ય મંડળને નહિ પણ સમગ્ર ગુજરાતને, સોસાયટીને યોગ્ય માન આપવા પોતાનું કર્તવ્ય કરવા વિનવી અને સોસાયટી પાસેથી, પશ્ચિમનાં વિદ્યા અને સાહિત્યના સંસ્કારથી મસ્ત, ઉછરતી નવીન પ્રજા કેવા કાર્યની આશા રાખે છે તે સંબંધે કેટલીક સૂચનાઓ કરી, તે અમલમાં આણવા અરજ ગુજારીશું.

* જુઓ ‘જ્ઞાનસુધા’ જાન્યુઆરી-૧૯૦૮.

૧. સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એકજ સ્થળે સમાઈ ન રહેતાં, યોગરૂઢમ ફેલાય, અને જુદી-જુદી સંસ્થાઓ, સાહિત્યના અનેક કાર્યો પોતાની અતુલ્ય રીતે ઉપાડી સાહિત્ય સભાઓ. લઈ, કાર્યની વહેંચણી કરે તો, સાહિત્યનો વેગ, બહુ સતેજ અને મોટો થાય અને કામકાજમાં સરલતા, વ્યવસ્થા, સંગીનતા અને સુગમતા આવે.

અર્થશાસ્ત્રમાં ‘ કાર્યની વહેંચણી ’ નો નિયમ બહુજ નજીવો છે એટલે બહુ લાંબા વિવેચનની જરૂર નથી. વાસ્તે જે ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરો, જેવાં કે સુરત, ભરૂચ, નડિયાદ વડોદરા વિગેરેમાં તેમજ ધર્મિકાના પાલતપ્ત મંડળમાં અને કાઠિઆવાડના રાજકોટમાં જે જે સાહિત્ય ઉત્પત્તિ અર્થે સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હોય, તેમની સાથે, સોસાઈટી, નિઠટ સંબંધમાં આવી, તેમને જોઈતી મદદ આપી, કેટલીક જોડવણી કરે તો એક બહુ લાભ થાય એમ અમારું માનવું છે. નડિયાદમાં ‘ યંગમેન યુનીઅન ’ છે. વડોદરામાં ટ્રેડસાઈક વર્ગ અને સુરતમાં નાગર એસોસીએશન અને નર્મદ લાયબ્રેરી, વિગેરે છે-મુંબઈમાં પારસી લેખક મંડળ, હિન્દુ યુનિયન આદિ સંસ્થાઓ છે. જેમ યુનિવર્સિટીને ભિન્ન ભિન્ન કોલેજ હોય છે તેવી રીતે સોસાઈટી કેન્દ્રમાં રહી, આ સર્વ સભાઓ સાથે પત્રવ્યવહારથી, અને બીજી રીતિઓએ, ધારો સમ્બંધ બાંધી, સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વધારવા ઘટતી પ્રયત્નાઓ વખતે વખત કરે તો દરેકને મુશીબતો ઓછી થઈ, કાર્યની મરજતા આવી, વખત, મહેનત અને પૈસાનો ખર્ચાવ થાય.

વળી, દરેક પ્રાન્તની સંસ્થાઓ, આખા સાહિત્યના પ્રદેશને એકવાને બદલે, શક્ત પોતાના સ્થળનાં નજીવો સાક્ષરોનાં લખાણોનો આર્થિક અભ્યાસ કરી, ઉંડા ઉતરી, તેનો લાભ અન્ય સર્વને આપે તો તેથી કામમાં વિશેષ સંગીનતા પ્રાપ્ત થશે. છેવટે, સોસાઈટીએ સાહિત્ય પરિષદ પોતે બરી, તેમાં આ સર્વ મંડળોને આમનજી કરી, આરમખરસ સંબંધમાં આવી, લેખકો વચ્ચે, મિત્રાચારી અને રોહ સાઈ સાધન કરી આપવાં જોઈએ. માત્ર વલણ અથવા હેતુ દર્શાવવાજ પ્રયત્ન છે. કાર્યની જીલ્લી જીલ્લી તપસીલો આમ બતાવી શકાય તેમ નથી.

૨. આ શુભ પ્રસંગની યાદગારીમાં એક સમારક ગ્રંથ રચાવો જોઈએ; તેમાં ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ પ્રદેશોમાં શરૂઆતથી, જે જે કાર્ય થયું હોય સમારક ગ્રંથ. તેની ગોંધ ગુજરાતના, નજીવો વિદ્વાનો પાસે લખાવવી જોઈએ. મુંબઈની રૈયલ એસીઆટીક સોસાઈટીનો ‘centenary’ ગ્રંથ, આ સમયે કંઈક વિચાર આપી શકશે. આથી આપણે કેટલો વધારો કરી શક્યા છીએ તે માલુમ પડશે અને બવિધમાં શું શું કરવાનું બાકી છે તેનો ખરોખર ખ્યાલ આવશે.

યુરોપમાં જેમ ઓર અને લેટીન ભાષાના પુનરુજ્જવનના પરિણામે, તે સમયની પ્રજા Middle Ages અધકારના સમયમાંથી દૂર થઈ, નવીન વિચાર અનુભવવા લાગી હતી; તેમ હાલ આપણે પોતાના જુના અને પશ્ચિમના નવીન વાતાવરણના સંગમના ફલદથી એક

વિચિત્ર (?) રિથિતિ પસાર કરીએ છીએ—આવા પ્રસંગે, ગયા જમાનાનાં સાધનોનો જે યોગ્ય સંમિલન થયો હોય તે જાણીએ છતિહાસકારને, ખાજીયા છતિહાસમાં, જે વિવિધ સંક્રિતિઓ ગતિમાં હોય, તે નિરખવાનું બહુ સહેલું બને.

૩. આજ સુધી આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનો છતિહાસ લખાયો નથી તેથી, સોસાઈટીએ આ કાર્ય રા. કેશવલાલભાઈને સોંપવું જોઈએ અથવા તે ગુજરાતી સાહિત્યનો છતિહાસ. આ સારું રા. રમણભાઈ, પ્રો. દુવ. રા. કમળાશંકરભાઈ અને રા. કેશવલાલભાઈએ વિદ્વાનોની એક કમિટી નીમી, સાહિત્યના છતિહાસના વિભાગ:પાડી, દરેકે અમુક ભાગ ઉપાડી લેવાની બહુ જરૂર છે.

૪. ગુજરાતના જાણીતા સાક્ષરો, કવિઓ અને લેખકોની તેમજ વર્નાક્યુલર સોસાઈટીના આજ સુધીના પ્રમુખો અને ઓનરરી સેક્રેટરીની છબીઓ, મ્યુઝીઅમ-picture ગેલેરી. સોસાઈટીના દોહામાં જોવાની જોઈએ. આ સર્વની વચ્ચે સોસાઈટીના રચાપક મી. દ્રોણસનું આઈલિ-પેઈન્ટિંગ આ ઉપરાંત ગુજરાતના છતિહાસમાં ઉપયોગી, મળી આવતી વસ્તુઓનો સંમિલન કરી, તેનું રફતે રફતે મ્યુઝીઅમ કરે તો બહુ સારું થાય. કેમકે આવી જુની વસ્તુઓ, જેવાં કે, તામ્રપત્ર, શિલા, શિલાલેખ, પ્રાચીન પુસ્તકો વિગેરે, વખતના વહેવા સાથે, અચ્છાઈ, કુટાઈ એવા તો અટવાઈ જશે કે જેનું નામ નિશાન પણ રહેશે નહિ વાસ્તે આ બાબતપર ખાસ લક્ષ આપી, વખતસર સાવચેતીના પગલાં લેવાની બહુ જરૂર છે. આ કાર્યે સારું સોસાઈટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીને વર્ષના અમુક માસ, ગુજરાત અને કાઠિઆવાડમાં મુસાફરીએ મોકલવો જોઈએ. મુંબઈની એક્ઝિનરટન કૉલેજના સરકૂટ પ્રોફેસરને અને રાજકોટ વેટસન મ્યુઝયમના ક્યુરેટરને આ પ્રકારની, પોતાના કામ ઉપરાંત, વધારાની ફરજ છે. આર્કિઓલોજીના Archaeology ડિરેક્ટરની તો આ ફરજ છે. જોએ, આ મદદરેયાના રીપોર્ટ વાંચ્યા હશે, તેઓને ખાતરીપૂર્વક જણાવું હશે કે હવે પણ આ વિશામાં કરવાનું બહુ બાકી છે. મુંબઈની દારૂખંચ સભા અને સોસાઈટી, એ બંને આ કાર્યે ઉપાડે તો તે થું અચિત્ત છે? તેની થું જરૂર નથી?

૫. ઈ. સ. ૧૯૧૨-૧૩ માં અમદાવાદ રચપાલે, પાંચસે' વર્ષ પૂરાં થશે વાસ્તે આ પાંચ સદીમાં અમદાવાદના છતિહાસમાં કેટલો ફેરફાર થઈ, તેનો આ અમદાવાદનો છતિહાસ. ધુનિક છતિહાસ તુલનાત્મક અભ્યાસ રીતે લખાવો જોઈએ. તે પ્રસંગે યોગ્ય ધામધુમ તો યશે પણ છતિહાસની યોજનાનું કાર્ય આજથીજ શરૂ થવું જોઈએ. મુંબઈની એસીઆટીક સોસાઈટીએ ડો. કુન્હા પાસે મુંબઈનો છતિહાસ લખાવ્યો છે. વળી મી. એસ. એમ. એડવર્ડસએ 'Rise of Bombay' મુંબઈની ઉત્પત્તિ એ નામનો મંથ મુંબઈના વસ્તીપત્રક સારું ખાસ લખ્યો છે. સુરકારના ગ્રેડીટીઅર અને મુસલમાન છતિહાસો તેમજ પરદેશી મુસાફરો અને રીફા અને તામ્રપત્રથી છેલ્લી શોધ યોગના આધારે, અમદાવાદનો છતિહાસ, પ્રગટદિએ લખાવાની બહુ આવશ્યકતા છે.

૬. વિદ્યાર્થીઓનાં જીવનમાં સોસાયટીઓમાં દર વર્ષે, મંડળના પ્રમુખ તરફથી બહુ વિદ્યાર્થીઓને બાપ્તિસમ આપવા છે. અને વર્ષમાં, પોતાના ખાસ વિદ્યાર્થીઓમાં જે જે વધારા અને ફેરફાર થયા હોય છે તેનું ડિગ્રીશન કરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં સોસાયટી જેવું મોટું કાર્ગ મંડળ નહિ હોવાથી, ત્યાં 'અંધ સંચક' એ નામની સંસ્થા મુજબમાં છે તેના વાર્ષિક દિવસે મરાઠી સાહિત્યનો એકાદ વિદ્વાન મુંદર રસિક બાપ્તિસમ કરે છે તો આપણે અહીં સોસાયટીનાં વાર્ષિક મીટિંગના દિવસે, સેક્રેટરી યા પ્રમુખે, વર્ષની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. મુંબઈમાં મિત્ર માલેકાની સમાજો પણ વાર્ષિક બાપ્તિસમ વખતે પોતાના બજારનું Market સરવાળું તપાસે છે તો શું સોસાયટીનું આ દિશામાં કર્તવ્ય નથી ?

૭. સોસાયટીએ જ્ઞાનના ફેલાવવા સાથે અનેક પ્રયાસો કરવા જોઈએ. પ્રાથમિક કક્ષાની આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ આપે છે પણ જનસમાજ અને ક્ષીણભાગ સાથે વાંચનની અભિવૃદ્ધિ નહીં છે. આ વાસ્તે દરેક સ્થળે ક્ષીણભાગ સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન સોસાયટીએ કરવા જોઈએ. પેટલાદના એક ઉત્તમ અને પરાપકારી ગૃહસ્થે પોતાના આત્મભાગે આ દિશામાં બહુ સાથે કાર્ય કર્યું છે અને તેમના 'મિત્રમંડળ' ને બહુ સારી ફોલો મળી છે. તેજ ધોરણે ગાયકવાડી રાજ્યમાં પોતાની ઉદાર રાજ્યનીતિને અનુસરી, નામદાર ગાયકવાડ મહારાજ દરેક ગામમાં ક્ષીણભાગ સ્થાપી છે. ઇંગ્લેન્ડમાં રીબ્યુ આંદોલનની અધિપતિ મી. સ્ટેક્લી 'કુએક' બહુ પ્રસિદ્ધ છે. આવાં અનેક કાર્યો સોસાયટીએ ઉપાડવાં જોઈએ. 'ક્ષીણભાગ' સંબંધી હાલમાં બહુ ધુમ છે અને તે વાસ્તવિક છે. આ ખામી દૂર કરવા, સોસાયટીના વ્યવસ્થાપક મંડળે વિચાર કરી, એક યોજના ઘડી કાઢવી જોઈએ.

૮. હાલ જ્યારે સ્વદેશી ચળવળના પશ્ચિમમાં દેશી કારિગરીને ઉત્તેજન આપી, જુના હુન્દરી સજીવન કંપના જાત્રી છતાંસા છે ત્યારે સોસાયટીએ, વેપાર ઉદ્યોગ, હુન્દર, વિદ્યા આદિ વિષયો પર, લેખો તેમજ પુસ્તકો લખાવી, જનમમાજમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરી, દેશની આર્થિક રીતિ સુધારી, સુખનાં સાધનો વધારવા, ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. અસલ નવીન લેખો યદાનો સમય હજી બહુ દૂર છે પણ જે સારાં બાબતો કરશે તો પણ સાધન ધણું છે અને સારાં લાભ થશે. નામદાર સરકાર, દરેક પ્રાંતની વખણાતી, સારી ચીજ પર ખાસ અનુમતી આપી પાસે લેખ લખાવી તે જુદા પ્રસિદ્ધ કરે છે. (જેમકે સુરતના કિનખાખ, સુખડ કામ, હાપીદાંતની કાતરણી વિગેરે) વળી થોડા સમયથી દરેક પ્રાંતવાર ત્યાંના હૈયાત તેમજ નાણુદ થયેલા હુન્દરાની એક યાદી તૈયાર થાય છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં તપાસ થઈ ચુકી છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ગુજરાતમાં 'હાથની શાળા' દાખલ કરવા શા શા ઉપાયો યોજ્યા ?

વિશેષ, ખેતિવાડીની બાબતોમાં સોસાયટીને ધણું કરવાનું છે. આપણા ગુજરાત પ્રાંત ખેતિવાડી અને વેપાર ઉદ્યોગથીજ આબાદ છે અને તે સારું મશહૂર છે. સર્વ સાધન તૈયાર છે. ફક્ત તેનો, સારી રીતે ઉપયોગ થવાની જરૂર છે. સરકારનું 'પુસા ખેતિવાડી ખાતું'

આ સંબંધે પુષ્કળ કામ કરે છે. હિન્દુસ્તાનમાં સાઈ ૩ ઉગાડવા, ઇંગ્લાંડના મિલ માસેકેએ લાખો રૂપિયા રોકી, એક મોટી કંપની કાઢી છે. વારંતે જે સોસાઈટી, આપણી આધોગિક કોન્ફરન્સ, સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા જુદા જુદા હુન્દરોના ખાસ લેખો (monographs) ખેતિવાડી ખાતા તરફથી છપાતાં રીપોર્ટ, માસિકો અને પુસ્તકો, હિન્દુસ્તાનની કાચી પેદાશ (economic products) સંબંધે મિ. વોટસના ફરીથી તૈયાર થતા નવા અંકો વિગેરેની માહિતી મેળવી કામ કરશે તો પણ ઘણો લાભ થશે. અમદાવાદમાં 'ડેરી' નું કામ ધમ-ધોધાર ચાલે છે ત્યારે તે સંબંધે સર્વે માહિતીનો સંગ્રહ કરી, યોગ્ય જ્ઞાન, લોકમાં શા સાઈ ફેલાવું ન જોઈએ? ઇંગ્લાંડમાં લોર્ડ રીપન જેવા (આપણા લોકપ્રિય વૉલસરાય) ડેરીનો ધંધો કરે છે. સંચાના દુધનો જે વિકટ પ્રશ્ન છે તે પણ તેથી દૂર થશે. વિલાયતમાં, તે ચિત્ર, બીસ્કીટ વિગેરેના ખપમાં લેવાય છે. જ્યારે દેશમાં અજ્ઞાનતા છે, જાહેર સંસ્થાઓ બહુ યોદ્ધા છે ત્યારે સોસાઈટીએ દેશોજિતની દરેક બાજુઓપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ એમ અમારું માનવું છે.

૯. શુદ્ધિ પ્રકાશમાં બહુ સારા લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે; હમણા જુની દ્વાદશી સધળાને મળી શકે તેમ નથી વારંતે, વ્યવસ્થાપક મંડળની એક કમિટી નીમી, તેઓએ, સાહિત્યની રેફરન્સ આજ સુધી 'શુદ્ધિ પ્રકાશ' માં જે જે સારા ઉપયોગી લેખો આવ્યા હોય, અને આજ ક્ષુક તે એક પુસ્તકરૂપે ફરીથી છપાવવા; એમ કદાચ કરવું ન કાવે તો, 'શુદ્ધિ-પ્રકાશ' માં આવી ગયેલા વિષયોનું એક માંકળીયું કરી તે પ્રસિદ્ધ કરવું એવી નમ્ર સૂચના છે. વળી, ઇંગ્લાંડમાં અનેક 'ગાઇડ બુક' અને 'રેફરન્સ'નાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે તેનીરીતે, દર વર્ષે સોસાઈટીએ સાહિત્યના ઉપયોગી વિષયો તેમજ વર્ષમાં બહાર પડેલા ગ્રંથોની યાદી, તેની કિંમત અને મળવાના સ્થળ સાથે જુદી છપાવવી જોઈએ. આજ સુધી જુનરાતી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સર્વ ગ્રંથોની એક યાદી થાય તો સાહિત્યના ઇતિહાસમાં બહુ લાભ થાય. આ બહુ મહેનતનું કામ નથી. સરકાર તરફથી આજ કેટલાંક વર્ષો થયાં દેશી પુસ્તકોની ત્રિમાસિક યાદીઓ જુદી છપાય છે. તે પૃથ્વી સહેલાઈથી કામ બની શકશે.

૧૦. આપણી ગરીબાઇને લીધે તેમજ લોકની અજ્ઞાનતાને પરિણામે લેખકોને ઘણી-વાર પૈસા સંબધી મુશ્કેલીઓ અમલી પડે છે. તેથી જેમ વિલાયતમાં સસ્તું સાહિત્ય. ઓક્સફર્ડ અને કેમબ્રીજ જેવી મહાત્ત પાઠશાળાઓ પોતે પુસ્તકો છપાવી, પ્રસિદ્ધ કરે છે તો સોસાઈટી એક સાઈ પ્રેસ કાઢી, લેખકની તેમજ જન-સમાજની સરતાં પુસ્તકો છાપી, સેવા કરે તો તે શું અધોગ્ય છે. જુનરાતી પ્રેસ કેવું સાઈ કાર્ય કરે છે એ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

૧૧. જુનરાતમાં અનેક વિદેશી મુસાફરો આવી ગયા છે અને (Hakulyat Society) હેક્યુલટ સોસાઈટી તેના 'મુસાફરી' ના ગ્રંથો સાઈ મસહુર પરદેશી મુસાફરોના અહેવાલો. છે. જે સોસાઈટી, જુનરાતને લગતા અહેવાલનું એકાદ પુસ્તક રચાવે તો તે સમયની જનસમાજના રીત રિવાજ અતિ જીવનનો સારો ખ્યાલ આવે. ગ્રામીન કવિઓના પુસ્તકોપરથી આપણે કેટલાક અ-

ગુમાન બાધી શકીએ પણ બે તેમાં આ પરદેશી મુસાફરોના અહેવાલોની સાક્ષી આવે તો તે વાત ચોક્કસ માખીત થાય અને લોકના અનેક વહેમ ટળી જાય. વળી-ગુજરાત અને કાઠિઆવાડમાંથી, જે જે શિયાલેખો અને તામ્રપત્ર વિગેરે મળ્યાં હોય તે સર્વ ભાષાંતર કરી પ્રજાની માહિતી સારું છપાવવાં જોઈએ. બાવનગર દરબારે, આવાં એક બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારના Indian Antiquary અને Epigraphia Indica, વિદ્વાનોને એક મહાન સુખરૂપ છે.

૧૨. આ શુભ ખુશાલીના પ્રસંગની યાદગીરીમા ગુજરાતના અનાયાશ્રમ અને કન્યા-શાળાઓમાં, જેઓ લાયકેરી સ્થાપે, તે સંસ્થાઓને સોસાઇટીએ છપાવેલા ગ્રંથો બક્ષિસ આપવા.

૧૩. છેવટે રા. બા. લાલચંકરે, સોસાઇટીની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા કરી, તેને સારી આબાદ નિયતિએ આણી છે તે સારૂ તેમની આ અવસરે સોસાઇટી માં બા. લાલચંકર તરફથી યોગ્ય કદર યુગવી જોઈએ. તેમની ' સ્ત્રી ટેળવણી ' અને ' સ્ત્રી ઉત્પત્તિ ' અર્થેની સેવા મારી છે. તેમનીજ મદદથી સોસાઇટીએ ' સ્ત્રી ટેળવણી અને સ્ત્રી પરિક્ષા ' ની ઉત્તમ કાવિઓ દાખવ કરી છે. ટુંકાણમાં તેમની મેવા અનેક છે અને સોસાઇટીએ તેમના કાર્યની દર, આ અવસરે કરવા મુકવું નહિ.

અમારા એક મિત્ર સોસાઇટીના કાર્યવ્યવહાર સંબંધી એક ફરિયાદ કરી છે તે અમે અત્રે રજૂ કરીશું. સાચુ ડેટલું અને જુનું શું તે અમે કહી શકીએ તેમ નથી.

આ વાત શું ખરી છે કે આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીની ઇંગ્રેજી જ્ઞાનની અજ્ઞાનતાના પરિણામે સોસાઇટીના વ્યવસ્થાપક મંડળે, સોસાઇટીને મોપાયલા સર્વ ' ગ્રન્ટ ફંડ ' મુંબઈ બેંકને આપ્યા છે ? આ ' ગ્રન્ટ ફંડ ' માથી જે બેવડે હકસાઈ કપાશે તેવું ખર્ચ શેમાંથી લેવાશે ? અમને નવાઈ લાગે છે (જે એ વાત ખરી હોય તો) કે આ બીસમી સદીમાં સોસાઇટી જેવું વિદ્વાનેશુ મંડળ, જેને ઇંગ્રેજી જ્ઞાનની ખબ નહિ એવા પુરૂષને મોપાય—? ! વખતે તેથીજ ' જુદિ પ્રકાશ ' માં સારા લેખો આવતા નહિ હોય.

આ લેખ સમાપ્ત કરતાં, ગુજરાતના સાક્ષર મંડળને સોસાઇટીની ડાયરેક્ટ જ્યુબિલીની હિલચાલ બરોબર ફતેહમદ ઉતારવા નમ્ર વિનંતી છે. જમાનો બદલાઈ ગયો છે. નવીન વિચારનું વાતાવરણ ગઢત છે. ઉછરતી નવીન (ઉન્માદી ?) પ્રજા કેવું સ્વરૂપ પકડશે તે કળી શકાય તેમ નથી. સ્થિતિ બહુ બ્યારિક છે. ગમીર વિચારની વાત છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જુની રીતિઓ હવે લાંબો કાળ ટકી શકે તેમ નથી. સુરતની કોંગ્રેસ શું દર્શાવે છે ?—

ત્રિકાલદર્શન.

પવિત્રાં બારશની સવારે નવ વાગે હું બોજન કરતો હતો. મ્હારી સ્ત્રી પ્રસૂતિ સમય પાસે આવ્યાથી પીયરને ગામડે ગઈ હતી. હું હાથે રસોઈ કરીને બોજન કરતો હતો. હું એક સામાન્ય સરકારી ગામનો તલાટી હોવાથી રસોઈથી રાખી સકતો નહોતો માટે હાથે રસોઈ કરવી પડતી. આગલે દિવસે એકાદશી હતી અને તેનો અપવાસ હોવાથી આજ જલદીથી બોજન કરતો હતો. બોજન પછી સાંઠું જ હતું માત્ર લાડુ અને શાક હતું. ચાર લાડુ ખાધા એટલામાં ગામમાં એક મ્હોટા ધણકા થયો. તે સાંભળી હું ગભરાયો. પાંચમો લાડુ એકદમ ખાઈ જઈને ત્વરાથી ખડીયો કલમ લેઈને રીપોર્ટ લખી કાઢીને ખાસ રાવણીયા સાથે મામલતદાર તરફ રવાના કર્યો. મુખી ગામમાં નહોતો તેથી મ્હારે માથે જવાબદારી હતી. રીપોર્ટ મોકલ્યો એટલે મ્હારું કર્તવ્ય પૂરું થયું સમજીને હું જરા વામકુશી કરવા સતો. બીજા દિવસે સવારે દસ વાગે મામલતદાર તથા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર આવી પહોંચ્યા જે સ્થળે ધણકા થયો હતો તે સ્થળે તળવીજ ધણી બારીકાઈથી કરી; આખા ગામના લોકની જુવાની લીધી. જમીન ખેડાવી બેઈ; ઘરમાં જડતી લીધી, પરંતુ જુવાની ઉપરથી સાખીત થયું કે પટેલની બેંશ વાડામાં ખાંધી હતી તેના ઉપર એક મોહોડું વાંદે જેનું તેથી બેંશ ભડકી અને વાંદે કુદ્યું અને તેથી એક ઘંટી હતી તે નીચે માટલાં ઉપર પડી આ દરતાં કાંઈ પણ વિશેષ સાખીત થયું નહિ તેથી મામલતદાર અને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ અડધા ખુશી અને અડધા નિરાશ થયા, તો પછી આખા ગામના લોક ભેગા થયા હતા તેનો લાભ લેઈને માહેબે એક ઘણું લાંબું ભાષણ કર્યું અને ઇત્રેજના રાજથી દેટલા લાભ છે, તે રાજ જાય તો કેવાં પરિણામ થાય અને લોકની શી શરજ છે તે ઘણી અસરકારક રીતે કહ્યું અને જે આવી ચાલાકીથી ધણકા વિશે રીપોર્ટ કર્યો તેથી મને ૩. ૨૫) રોકડા ધનામમાં અને દિવાળી પછી પગાર વધારવાનો હુકમ કર્યો. સાહેબ તથા મામલતદાર તુસ્ત ચાલ્યા ગયા. પછી પટેલે મને કહ્યું “ભલા માણસ ધણકા વિરો તળવીજ કરીને પછી રપોર્ટ કરવો તો ના” મેં કહ્યું કે “મહેતાજીના ઘર પાછળ ધણકા થયો તેથી મને વહેમ પડ્યો; કેમકે મહેતાજી ઘણાં ખરા શુજરાતી વર્તમાનપત્રોના અખરખત્રી હતા,” બીજું ખાનગી કારણ જે મેં પટેલને કહ્યું નહિ તે એ હતું કે મહેતાજી ઘણું ખર્ચ મ્હારે ઘેર છાશ લેવા આવતો અને ખનતું એવું કે હું ગામમાં ન હોઉં ત્યારે જ આવે. મહેતાજી ઉપર વેર લેવાનો ઠીક લાગ આવ્યો ધારીને જ મેં એકદમ રીપોર્ટ કર્યો. તે વૈરાગ્ય તુષ્ટ ન થઈ પરંતુ ૩. ૨૫ ધનામના અને પગારમાં વધારો થયો એ લાભ થયા. અને તેને માટે સાંજે મહાદેવમાં ધીનો દીવો કરી આવ્યો.

જે દિવસ પછી આવણી હતી તેથી હું બીજા જ દિવસે ગામડેથી મ્હારા ઘર તરફ શહેરમાં ગયો. જે દિવસ સુધી સાહેબના ભાષણ વિશે મગજમાં વિચાર ધોળાયા કરવા હું સામાન્ય તલાટી છતાં મેટ્રીક્યુલેશન પાસ કરી હતી અને ઇત્રેજ શુજરાતી વર્તમાનપત્રોનો ખામ અભ્યાસક હતા; પુસ્તકો પણ વાંચતો. દેસમાં ચાલતી સર્વ સંસ્થાઓ જેવી કે કેબ્રિસો, કાન્થરસો, મંડળો, વગેરેની માહિતી રાખતો તેથી સાહેબના ભાષણ ઉપરથી અનેક વિચાર ન ઉછળ્યા. પરંતુ બીજા દિવસે પ્રાતઃકાળે વહેલો ઉડી ઉપવીત બદલવાની ખટપટમાં અને

આવશ્યી નિમિત્ત દક્ષિણા લેવામાં મન રોકાયાથી એ વિચારમાળા તુટી પડી. બપોરે મિષ્ટાન્ન ભોજન કોઈ યજ્ઞમાને કરાવ્યું ત્યાંથી કેટલાક મિત્રો સાથે મેળામાં ગયો. મિત્રો જાણતા હતા કે મને રૂ. ૨૨૧) ધનિમના મળ્યા છે તેથી મ્હારી ખાસે જ્યાંસત માગતા હતા. પરંતુ સર્વ ગરિષ્ઠ જમેલા હોવાથી ખાવાની શક્તિ નહોતી; તો પણ જ્યાંસત આપવી પડી. મારા મિત્રો મદિરાસક્ત હતા એટલે તેમને તૃપ્ત કરવા પડ્યા. મને એવી કાંઈ આસક્તિ નહોતી. હું તો માત્ર દિવાળીથી હોળી સુધી ઠંડી પડે તેથી અને નિજલા એકાદશીથી ગણેશચતુર્થી સુધી વરસાદની શરદી હોવાથી નિલ નિયમસર માત્ર સ્વદેશી મદિરા થોડીક જ પીતો, બાકી ગણેશ ચતુર્થીથી દિવાળી સુધીની ગરમીમાં અને હોળીથી નિજલા એકાદશી સુધીની ગરમીમાં માત્ર ભાંગ ચાકુતીનો નિયમ રાખ્યો હતો; તે સિવાય હું કદી પણ નિશો કરતો નહિ. મેળામાં મિત્રોને તૃપ્ત કરી મારી પોતાની વૃષ્ટિ શાન્ત કરી ઘેર જઈને વેળાસર પોદી ગયો; પરંતુ ગરિષ્ઠાન અને નિયમ કરતાં જગ વધારે મદિરાપાનથી ઉધ બરોબર ના આવી સ્વમાં આવવાં લાગ્યાં અને તેમાં આસીરહટ સાહેબના બાપણની અસર જણાઈ. એક ઘણું વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું તેનું સવિસ્તર વર્ણન આ સ્થળે આપુ છું—

એક સરકારી જાહેરાત પ્રસિદ્ધ થઈ કે આજથી બરોબર પણ માસ પછી એટલે કાર્તિક શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિવસે ઇંગ્લેન્ડ સરકાર હિન્દુસ્થાનનો તમામ રાજકારભાર દેશીઓને મોંપીને સ્વદેશ આપ્યા જશે તે પ્રમાણે કાર્તિક શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિવસે મર્વ ઇંગ્લેન્ડે પોતપોતાની ઓફિસો, દુકાનો, પેટીઓ બંધ કરી મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા અને કરાંચીથી આગળોટામાં પોતાનો સર્વ સરસામાન, દરદારીનો, બેરોં છોકરાં, લેઈને સ્વદેશ જવા ઉપડ્યા. વેપારી લોકોએ વિલાપતી આમાન બધો જો દિવસ પહેલેથી જ ચઢાવી દીધો હતો. તેજ સાંજરે બનારસમાં એક ગંગવર સભા સર્વ દેશીજનોની લગભગ દસ લાખ માણસોની સંખ્યા મળી. હવે રાજકારભાર કેવી રીતે ચલવવો તેનો વિચાર કરવા માટે સભા મળી. પ્રથમ તો સભાનું પ્રમુખસ્થાન ઢોને આપવું તે વિશે વિવાદ ચાલ્યો. કોઈ દરખાસ્ત મૂકે અને બીજો ટેકો આપે અને વધારે મતે દરખાસ્ત મંજૂર કરવી એમ ઘણા બોલતા પણ એટલામાં એક ગૃહસ્થ જેમનું નામ “સ્વદેશમંજ” હતું તે બોલ્યા કે “હવે એવી ઇંગ્લેન્ડ રીતે કામ કાજ કરવાની જરૂર નથી. વધારે મતે કામ કરવાની રીતિ ઇંગ્લેન્ડ છે તે તેમની સાથે ગઈ ગણવી. તેવી રીતિને વેદમાં અનુમોદન નથી. આપણી અસત્ય પદ્ધતિ ચીઢીયો નાંખવાની છે માટે ચીઢીયો નાંખી નિશ્ચય કરવો.” આ વિચાર સર્વ માન્ય થયો. પરંતુ પ્રથમ એ નિશ્ચય કરવાનું એક જણે સૂચવ્યું કે—કેઈ જાતિને પ્રમુખસ્થાન આપવું. હિન્દુ, પારસી, મુસલમાન કે ચાહુદી. બીજો “સ્વદેશમંજી” બોલ્યો કે—

“હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુની વંસ્તી વધારે છે. પારસીયો માત્ર થોડાક જ છે. જે થોડા આવ્યા હતા તેમાંના કેટલાક આજે જ ધરિત જતા રહ્યા, કેટલાક ચીન જાપાન જતા રહ્યા બીજા કેટલાક ઇંગ્લેન્ડ સાથે ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, અમેરિકા આપ્યા ગયા. હવે માત્ર થોડાક જ રહ્યા છે તેમને કાંઈ આશ્રય નહિ હોય. મુસલમાનો ઘણા છે એ ખરું પરંતુ એમાં પ્રમુખ મવા લાયક કોઈ નથી. ચાહુદીમાંથી પણ કેટલાક જરૂરસભ જતા રહ્યા છે અને થોડાક જ રહ્યા છે

માટે હિન્દુમાંથી જ પ્રમુખ થવો જોઈએ.” આ ઉપરથી એક પારસી, મુસલમાન, અને યાહુદી વાગારતી બોલ્યા. પારસી અને યાહુદીનું કોઈએ સાંભળ્યું નહિ; માત્ર મુસલમાન બોલ્યો કે—

“હમ લોકમેસે કોઈથી પ્રમુખ હોને લાયક નહિ” હે એસા આપ લોક સમજતે હો લેકીન ચે ગલતી હૈ. હમારા નસીબ ફૂટ ગયા કે હમ આપ લોકમે સાથ રહે ગયે આર ઇંગ્રેજ લોક ચલે ગયે. હમને ખાત ખાત ઉનકું સમજાયે કે મત નાઓ, હમ તુમારે લાગેદાર હૈ, હમ તુમારે શુલાગ હૈ હમકું છોડ કે ન જાઓ હમ ઇનિ હિન્દુ કે સાથ રહે કે કયા કરીંગે હમકું ગોસ્ત નહિ. ખાને દેઈંગે, હમારા દીનકું તુકસાન કરીંગે; હમકું તુમારે સાથ લે જાઓ. હમારી પાસ પેસે નહિ હૈ ઉસ સખળસે હમ મુલક છોડ કે ન જા સકે. આર જાવે કહાં; હમ આરખ હે લેકીન હમકું માલમ નહિ અરખસ્તાન કહાં હૈ આર અરખસ્તાનમે હમારા દીન શેહેર આર ઉસ શહેરમાં હમાગ મકાન કહાં. તો હમ આપ લોકમે સાથે ઠેરે હૈ તો આપકી સાથ ખીસકે સખ રાજકારખાઝ ચલાવીંગે ઉસ લીચે આપ હમારા એસા ખુરા ના બોલનાહ.” એક અમદાવાદી વાણીયો ઉભો થઇને ‘બોલવા જતો હતો તેને સર્વેએ કહ્યું કે જોબા થઇને બોલવાની રીત ઇંગ્રેજ લોકની છે માટે તે પ્રમાણે ન કરતાં માત્ર ગાદી ઉપર લાંબા પગ નાંખીને પડયા પડયા જે બોલવું હોય તે બોલવું; વાણીયાને તે પર્સિયન પદ્યું કેમકે નોકશીમાંથી શીરોને વાલ ખાઇને તરત જ આવ્યો હતો અને તેના ઉપર પચવા માટે વિવાયતી દવા પીને આવ્યો હતો એટલે ઉભા રહેવાનું કોણ પડત, તેથી ગાદી ઉપર પડે પડે બોલ્યો કે:—

“બાઈ હુ વાણીયાશાઈ વચલો મારગ બતાવું તે બધાને દીક લાગે તો કમુલ કરે. પ્રથમ ચિદી નંખાવો કે કંઈ કામમાંથી પ્રમુખ કરવો, હિન્દુ માટે નીકળે તો શુભચતી, બંગાળી, મરાઠી, પંજાબી માટે બીજી વાર ચિદી નંખાવો; પછી પ્રાન્ત માટે ચિદી નંખાવો; પછી મામ માટે ચિદી નંખાવો અને પછી નામ માટે ચિદી નંખાવે, આમ પાંચ વાર ચિદી નંખાવશો એટલે પચ બોલ્યા જરૂરું ગણાશે.”

આ સચના સર્વેને પર્સિયન પડી; માત્ર જરા વિચંબ ચશે એમ બધ લાગ્યો; તો પણ વચલો મારગ બધાને દીક લાગ્યો. ચિદીયો લખાઈ; કોના આગળ નાંખવી તે વિશે પાછો વિવાદ ચાલ્યો. સામાન્ય રીતે દેવ આગળ મુકવાનો રીવાજ છે; પરંતુ પારસી, મુસલમાન, હિન્દુ સર્વેના દેવ જૂઠા, હિન્દુમાં પણ અનેક દેવ દેવીયો એટલે શું કરવું તે શુચવણ આવી. ઉપર કહેલા વચલા માગના દર્શાવનારા વાણીયાએ વળી સચચું કે:—

“બાઈયો, આપણે સર્વે મહાદેવ સંપત્તિ આલવું છે તો શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “સર્વે દેવેષ્વરો નમઃ” એ પ્રમાણે આપણે બધાએ દેવ દેવીની મર્તિઓ લાવીને તેમના આગળ ચિદીયો મુકવી.”

આ સચનાનો સ્વીકાર થયો કે તુરત જ સભામાં વિષ્ણુ, શાક્તીઆમ, શિવલિંગ, પાર્થનાથ, શંકાપુષ્પ, લક્ષ્મીજી, રામ, કર્પૂરજીત વગેરે મર્તિઓ અને કુરાન, ગ્રંથ સાહેબ, ગીતા,

Old Testament ઝંઘવસ્તા વગેરે પુસ્તકો લાવી રૂબુ કર્યાં; આ ખગબગાટ અને ખડ-ખડથી એક અર્ધનિદ્રિત પુરુષ ઉઘાડે માથે બેઠેલો હતો તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો કે—

“સભાજનો! હું બ્રાહ્મ ધર્મનો અનુયાયી છું અને તેથી માગ અંતર્દીપની આગાનુસાર આપને વિનવતી કરું છું કે આમ ધાતુકાંઠ પાપાણુની મૂર્તિઓ અને પુસ્તકોની પૂજા કરીને ઈશ્વરનું અપમાન કરવું નહિ. આપણા રાજકારણના આરંભ દિવસે જ જો ઈશ્વરને આપણે કુપિત કરીશું તો આપણું કાર્ય સફળ નહિ થાય; માટે આ મૂર્તિઓ અને પુસ્તકોને પાછાં મોકલો અને ચીઠીયો ગુન્જરાતી લોકની પાપકીમા એકઠી નાંખી તેમાંથી ઉપડાવો.” આ ઉપરથી એક ધર્મચુરત વૃદ્ધ જન બોલ્યો કે—

“હવે મૂર્તિઓ આવી ચૂકી, દરાવ થઈ ચૂક્યો, ત્યાં સુધી તમે ક્યાં ઊંચતા હતા? મૂર્તિઓને હવે પાછી મોકલવાથી ઈશ્વરના અપમાન કરતાં પણ વધારે હાનિ થાય તેનું તમને ઉપણુથી ને ક્યાં જ્ઞાન છે? બેચી જાઓ!”

બ્રાહ્મ બોલ્યો કે “હું ઉભો છું ક્યાં કે બેચી જાઉં” ધર્મચુરત બોલ્યો કે જુવે બા-ધઓ! મહારા જોવા વૃદ્ધનું આજ્ઞાલનો સુધારવાળો અપમાન કરે છે;” એટલામાં દૂરથી બે ન્હાનાં પથરા આવ્યા તે એક ધર્મચુરતને ખબર અને બીજો બ્રાહ્મના વાંસામાં વાગ્યો. ખબર ચૂપ થયા. પણ બ્રાહ્મ લાકંડી લેહને ઉઠ્યો; મહારા જરા ખગબગાટ થયો; પણ પામે એટલા કેટલાક ગુન્જરાતી લોકોએ બનેને શાન્ત પાડ્યા અને કામ આગળ ચાલ્યું. ચીઠીઓ લખાઈ, એકઠી થઈ મૂર્તિઓ સમક્ષ મૂકાઈ; હવે તેમાંથી કોણે ઉપડાવી, કેવી રીતે નિર્ણય કરવો એ વિશે પાંડો વાદ થયો. એક કોલર નેકટાઈ પહેરેલા યુવકે સચબું કે—

“એક સબ કમિટી ફગવી તે લોકો આ ચીઠીમાંથી વધારે મત કાઢા આવે છે તે નિશ્ચિત કરે.”

સ્વદેશપ્રેમી બોલી ઉઠ્યો કે “હજી તમને વધારે મત અને સબ કમિટી વગેરે ઈંગ્રેજ પદ્ધતિનો લાગ કરવો ગમતો નથી? કોલર નેકટાઈ પહેરનારને બોલવાનો આધિકાર નથી.” તકચર વધી જાત પરન્તુ એક જુદિયાળી વૃદ્ધે સચબું કે

“આપણામાં સર્વથી ન્હાનાં છોકરાં પ્રામે ચીઠીઓ ઉપડાવવાની રીતિ છે અને તે વેદ-ધર્મોક્ત છે માટે તેમ કરવું.” એક વકીલ બોલી ઉઠ્યો કે

“ન્હાની ઉમરના છોકરાનો મત કાણ પ્રમાણુ આવે નહિ.” સ્વદેશપ્રેમીએ ઉત્તર દીધો કે “એ ઈંગ્રેજના કાયદા હતા તે તેમણે પોતાની મેળે બંધ કર્યા છે, હવે આ પછી સભાના કાયદા નવાં થશે અને તેમાં નવી પરીક્ષા, નવી સનદ બધું નવું કરશે માટે તમે બોલતા બંધ રહો.” વકીલે ઉત્તર દીધો કે “પરન્તુ મેં આ અભિપ્રાય આપ્યો તેની શી કોણ આપશે?” બીજો વકીલ બોલ્યો કે “તમે તમારી મેળે અભિપ્રાય આપ્યો છે એટલે કોઈ શી આપવાને બંધાયેલું નથી માટે ચૂપ રહો.” છેવટે નિશ્ચય થયો કે ન્હાના

પ્રમુખે આજ્ઞા કરી કે દરેક કોમના ત્યાગીએ આરંભમાં પોતપોતાના ધર્મનુસાર ઇશ્વરસ્તવન કરવું તે ઉપરથી આજ્ઞાઓ ગાળી જઈ જવા લાગ્યા, વૈષ્ણવો માગા દેવવા લાગ્યા, જૈનો જિનસ્તોનો ગાવા લાગ્યા, બ્રાહ્મ લોકો સગીત ગાવા લાગ્યા, સિખનોકો અન્ય સાહેબનાં સ્તવનો બોલવા લાગ્યા, કૃષ્ણપંથી કૃષ્ણ પદ ગાવા લાગ્યા, માલુડીઓ પોતાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, પારસીઓ કસ્તી કરવા મડયા, અને મુસલમાનો નિમાજ પડવા મડી ગયા. સર્વેની ધર્મક્રિયા પૂરી થયા પછી પ્રમુખે મ્હોટે સ્વરે કહ્યું કે હવે આપણે રાજકારેઆર માટે પ્રથમ આખા દેશ માટે એક ભાષાની જરૂર છે; તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવી તે વિશે જે કોઈ ભાષાશાસ્ત્રી, વૈજ્ઞાનિકો સૂચના કરશે તેના વિશે હાન તુરત સભા વિચાર ચલાવજો.

તે ઉપરથી એ બાકરજીશાસ્ત્રીએ સૂચના કરી કે

“ આખા દેશમાં સમગ્રજ એવી ભાષા ઉત્પન્ન કરવી અને તે માટે જેમ યુરોપમાં Esperanto ની ઉત્પત્તિ બધી ભાષાના મિશ્રણથી કરી છે તેવી રીતે હિન્દુસ્થાનમાં ચાલતી સર્વે ભાષામાથી સાગ્ર અહણુ કરીને એ નવી ભાષા ધરી દાઢવી ’ આ ઉપરથી એક વિદ્વાનશાસ્ત્રી બોલી ઉઠ્યો કે “ કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ કાળે ભાષાઓ બનાવી કાઢી નાણી નથી ભાષા તો માત્ર Evolution થી થાય છે, માટે જે મિથ્યાન્યય કરવા કરતા હવેથી નિલ સગ્રાગ તરફથી આજ્ઞાઓ બોલતી દરેક સ્થળે થતા વિગે દાખ કરવો કે જેથી આ હિન્દુસ્થાન છે તેનો પ્રસંગ પુરાવો મળે.” આ ઉપરથી એક શાસ્ત્રી બોલ્યા કે “ હજી સુધી આપણે Esperanto અને Evolution વગેરે—અરે—ઈસાઈ પર બાકાના ચમ્દોનો લાગ નથી કરતા તો પછી પા મુલક—અરે—પરદેશના માનનો લાગ કેમ કરીશું. માટે આ પછી રાજભાષા તો સંસ્કૃત રાખવી તે પણ વૈદિક કાળની સંસ્કૃત રાખવી જોઈએ ” આ ઉપરથી પાન્સી, મુસલમાન, માલુડી તન્દ્રથી જળંગે વારો નેસાચો છેવટે પ્રથમ બાકરજી શાસ્ત્રીની સૂચના પ્રમાણે હિન્દુસ્થાનમાં ચાલતી સર્વે બોલી ઉપરથી નવીન ભાષા ઉત્પન્નવી દાઢવી અને તેનું નામ—તેકાતાબમગુપ્તી—આપવું તે એમ્મે તેતેશુ, કા-કાનડી અને દારમીની અને કચ્છી, તા તે તામીલ, બ, તે બુગાળી અને બરમીસ, મ તે મગી અને માન્વાગી, શુ તે શુન્દરાતી, પ તે પન્નગી અને અને સી તે સિંધી—આમ સર્વે ભાષામાથી અહણુ કરવું ” પ્રમુખની સૂચનાથી બાકરજીશાસ્ત્રીએ ઉદાહરણ રજુ કર્યું —

“ અજ્ઞા અગીયારો બજો બેરૂનનાચાચા દેવગમધી એક મોગી સભા હાથે, તારે સર્વે શોકનાયેજાચી મોકળીક આઠે ” અથગત પારસી, માલુડી અને મુસલમાન આથી જતા ગમરાયા પરન્તુ મહેનત કેની અબ્યાસથી સમજવાની કમ્બલત આપી. આ સૂચના દીધાંમાન્ય યાદ કે બીજા એક ભાષાશાસ્ત્રી બોલ્યા કે

પછી તમે ભાષાની ઉત્પત્તિ કંગો ખન્દ મન્તુ, તે જાપણ અને જાપણો કેઈ વિધિમાં, તમે તો સંસ્કૃત ન ચાહે પણ વિધિ તો સંસ્કૃત જ સ્વીકારવી પડશે. આના ઉત્તરમાં શી કોઈ દેશદાન્ય બોલ્યા કે

“ છાપવાની અને લખવાની વાત કરો છો પણ કેવી રીતે છાપશે અને લખશે ? સર્વ સુદાયત્ર ઇંગ્લેન્ડે પોતાના માલ તરીકે લેઈ ગયા છે ; બીજાં સંખ્યા સર્વ વહાણ ભરીને તેઓ લેઈ ગયા છે ; તેમજ કાગળો, હોલરો, સ્ટીલ પેનો, કબુલિ પેનો, પેન્સીલો સર્વ વિખાપતી હોવાથી તેના ઉપર હમારો કાયદા પ્રમાણે લક છે તેમ કહી ઇંગ્લેન્ડે લેઈ ગયા છે, શાહીતું પણ તેમજ ; ખરૂં, દેશી શાહી, પોથી, અને દેશી કાગળો થોડાં ઘણાં રહ્યાં તે તેના બાવ પણ તેમજ ; ખરૂં, દેશી શાહી, પોથી, અને દેશી કાગળો થોડાં ઘણાં રહ્યાં તે તેના બાવ વેપારીઓએ વધારી દીધા છે અને હજી આગળ ઉપર બાવ વધશે એમ સમજી મર્ચે વાણીયા-લોકોએ એકદમ તે સર્વ ખરીદવા માંડ્યું છે. તો હવે શું કરવું ? નવાં બીજાં નવા કાગળ વગેરે તૈયાર થતા સુધી શું કરવું ? ”

એક વેદીયો બ્રાહ્મણ બોલી ઉઠ્યો કે “ છાપવું લખવું એ સર્વ આધુનિક વિધિ ઇંગ્લેન્ડના અનુકરણ રૂપે છે. વેદ ક્યારે છપાયા હતા અને તેમ છતાં કેમ તેવું જ્ઞાન હજી સુધી છે તો આપણી નરીત બાપામાં કરેલા કરાવો, કાયદાઓ, ફેસલાઓ સર્વે કલ્પપરંપરા અને મુખપરંપરાથી શા માટે પ્રચલિત ન કરવા અને તેને નવીન શ્રુતિનું નામ ન આપવું ? ” આ ઉપરથી પ્રમુખે જણાવ્યું કે “ નવી બાપા તૈયાર થશે ત્યાં સુધીમાં સુદાયત્રો વગેરે તૈયાર થઈ જશે કેમકે નવી બાપા તૈયાર થતા એકાદ વર્ષ થશે. પરંતુ ત્યાં સુધી લિપિના પ્રશ્નો નિર્ણય કર્યો નોંધવો. ” આ ઉપરથી લિપિ માટે દરેક પ્રાન્તના લોકે પોતપોતાની લિપિ માટે કારણ બતાવ્યાં. મરાઠા લોકે કહ્યું કે હમે સંસ્કૃત લિપિ સ્વીકારી છે માટે નવીન બાપા જેને હુંકામાં તેકાસી-બાપા કહેલી તેને માટે પણ સંસ્કૃત લિપિ સ્વીકારવી. ” એક પારસી લેખક બોલ્યા કે “ મહેરબાન પ્રમુખ અને જુદરો, મારી નમ્ર, વિનંતી છે કે સંસ્કૃત અખસરો લેવા નહિ અને નવી બાપા બનાવનારાઓ જેમ બને તેમ જોડાઅખમરો તેમાં જોડા આવે તેવું કરવું. હિંદ અને રસ્વેની ટકરાત ચલાવવી નહિ. લાંબી ઈ અને ટૂંક ઉ બંદે ડાખવ કમ્બુ. ” આવીજ તરેહની સચના મુસબમાન અને યાદુદીઓ તરફથી થઈ. બંગાળી, મરાઠી અને ગુજરાતી લોક સંસ્કૃત લિપિ તરફ હતા, પન્થખી અને સિંધી, બૈદ્ માટે યુમ પાડતા હતા ; મદ્રાસી લોક મૌન ધારી રહ્યા હતા. અધડો વંધી પાત, એટલામાં પેલો મધ્યગાર્ગદર્શક વાણીયો બોલ્યો કે “ બાઈ હવે લાંબી ટૂંકી જવા દેઈને જેમ બધી બાપામાંથી શબ્દ લેઈને નવી બાપા યાપ તેમ બધી બાપામાંથી એકેક અક્ષર લેઈને નવો કકો કેમ ના યાપ ? હિન્દુસ્થાનમાં જૂદી જૂદી બોલીઓ મળી લગભગ ૩૦ ખત્રીસ થશે તો ૩૪ અક્ષર દરેકમાંથી એક એક લેઈને નવી લિપિ યાપ. ” આ સચના “ અંખે સાતકી જે ” બોલીને સંદર્ભે સ્વીકારી. બાપા અને લિપિના પ્રશ્નો નિર્ણય થયો એટલે તુરતજ એક અનેકબાપાબિંદ બોલ્યા કે “ તે બાપા માટે જોડણીના શા નિયમ રાખવા તે પણ આજ પ્રસંગે નિશ્ચિત કરવું. ” આ કહ્યું. એક જણ જાંબમાંથી જગીને બોલ્યો કે “ બાઈયો હવે રાત્રિના અગિયાર થયા માટે હવે આવતી કાલ ઉપર રાખો, કેમકે આ જોડણીના પ્રશ્નો નિર્ણય તો કાંઈ એક કલાકમાં થશે. નહિ ” તેને માટે ગુજરાતમાં ઘણાં વર્ષથી અધડો ચાલે છે તે વળી આપણા આ સ્વદેશી મંડળમાં ક્યાં મુસાંડો છે ? ” અનેકબાપાબિંદ બોલ્યા કે “ અનિશ્ચિત જોડણીથી કેટલી હાનિ છે તેવું તમને ક્યાં બાન છે ? બોલવું તેવું લખવું અને લખવું તેવું બોલવું એ બ્યાકરણ મૂત્ર પાળવુંજ નોંધવો. ” એક શાસ્ત્રી બોલ્યા

કે “બોલવું તેવું ચાલવું અને ચાલવું તેવું બોલવું એવું સત્ત્વ હમે જાણ્યું છે પરન્તુ આ તો કોઈ નવીન સત્ત્વ ધેર જનાવેલું સત્ત્વ લાગે છે કોઈ પુરાતન અન્યત્ર કે વેદનું સત્ત્વ નથી.” આ ઉપરથી એક અવસ્થા ગૃહસ્થ બોલ્યા કે

“ જોતવું તેવું ચાલવું અને ચાલવું તેવું બોલવું એ સત્ત્વ બહુ દુષ્કર છે. આપણે બોલીએ છીએ કે જ્ઞતિભેદ તોડવો પરન્તુ આપણાથી તેમ ઉઘાડી રીતે યદિ સકતું નથી. તેમજ આપણે સર્વે છાના જ્ઞતિભેદ તોડીએ છીએ પણ ઉઘાડી રીતે તેમ કંઠી સકતું નથી. તેથી કરીને એ સત્ત્વ કરતાં બોલવું તેવું લખવું અને લખવું તેવું બોલવું એ સત્ત્વ સહેલું છે માટે તેનો સ્વીકાર કરવો.” આ ઉપરથી એક દેવીભક્ત બોલ્યા કે “આ ગૃહસ્થ કહે છે કે આપણે સર્વે જ્ઞતિભેદ છાના તોડીએ છીએ એમ કહી તે સર્વેના ઉપર આરોપ મૂકે છે અને હું તે સર્વેમાં છું માટે હું તે ગૃહસ્થ ઉપર લાયજન માંડું છું.” એક ગૃહસ્થે ઉત્તર દીધો કે “ મહારાજ લાયજનના કાયદા હવે નવી બાપામાં, નવી લિપિમાં, નવી નોંધણીમાં, નવા કાગળ ઉપર નવી સાહીયી, નવા મુદ્રાવંશમાં છપાય ત્યારે નવી કોરટો સ્થપાય ત્યાં કર-જો ત્યાં મુધી છાનામાના જેમ મહિરાપાલ કરો છો તેમ નિર્બંધ રીતે કરો.” દેવીભક્ત વધારે ક્રુપિત થયો અને વાત વધી જત પરન્તુ પ્રમુખે કહ્યું કે “ આ વિષયાન્તર છે માટે એ વાત બંધ પાડી નોંધણી વિશે વાત ચલાવો.”

અનેકબ્રાહ્મિનિ આ ઉપરથી બોલ્યા કે “ નોંધણીની પદ્ધતિ નિશ્ચિત કરવા માટે સર્વે ગૃહસ્થોએ તન, મન અને ધનથી મંડી પરવું.” એક વાણીયો બોલી ઉઠ્યો કે “ ભા-ધયો! દન ત્યાં છે? શું નોંધણીને લીધે લીધી ને ભાપા ભાપા કરી રહ્યા છો? ત્યાં જળો છો? શું જળો છો? જળુએ નોંધણું અને જળુએ લીપાયુ? દન, મન, ને દન એ તો હવે બોલવામાં રહ્યું, દન છે તે પણ જરો એટલે મન પણ જરો કેમ કે દન ટા ગયું. આ કંઠિજ ગયા એટલે જતાં કેડખાનામાંથી કેડીયો છુટા ઈર્ષ ગયા, અને હમારો હાટખાટ છુટાઈ ગયા, વાણીયા બીખારી ઈર્ષ ગયા, કેડીયો અને કોડીનાડી દન લઈ ગયા અને ધર-માં હરો ટે હમને મારીને લેઈ લેશે એટલે દન અને મન અને દન બંધુએ જરો ટા શું તમે નોંધશો? શું લીપશો-તમારું તો જળુએ દન ગયું તે હું અહિં દમને કહેવા આવ્યો ત્યારે અહિં ટા લીપીને નોંધણીનું ચાલે છે; હું કોને કદુ માગા કાકાને, માડું દન ગયું તે કોણ આપશે તમારો બાપ? રાજ મગવવા દન જોઈશે તે કોણ આપશે તમારો ડાડો?” એકદમ એક કોલર ટાઈવાળા ગૃહસ્થ ઉચે સ્વરે બોલ્યા કે “ પ્રમુખ સાહેબ! આવી અ-સભ્ય ભાષા બોલતો આ વાણીયાને અટકાવો.” પ્રમુખે કહ્યું કે

“ વાણીયાએ આ કરતાં પણ વધારે અસભ્ય બોલવાની સક્તિ ધરાવે છે; આ કોઈ અસભ્ય ન કહેવાય, ભાવાની સભ્યતા કે અસભ્યતા બોલનાર ઉપર આધાર રાખે છે. શ્રીતા ઉપર નહિ અને રાજમાં ધન જોઈએ, વાણીયા ધનવાન હોય છે માટે તેમને માંગ દેવાની પણ સ્વતંત્રતા છે કારણ કે સર્વે ગુણુ. કાંચન માગ્યન્તો.” પ્રમુખના અભિપ્રાયથી કોલર ટાઈવાળા ગૃહસ્થ ચૂપ થઈ ગયા; વાણીયો આગળ બોલવા જતો હતો તેને પ્રમુખે કહ્યું કે

રાજકોશ, રાજભંડાર, વગેરે પ્રશ્ન વિશે વિચાર થશે તે વખતે તમારી મૂલ્યના અને મા-
ગણી સ્વીકારીશું.” આ ઉપરથી એક હથ પુષ્ટ આદાણુ બોલ્યો કે “મહારાજ ! વાણીયાને
હુંટાયેલું ધન અપાવવા તૈયાર થયા અને અહમોજન માટે કેમ કાંઈ કરતા, નથી વાણી-
યાને દાન આપવું અશક્ય છે.” એટલામાં કેટલાક સંન્યાસીઓ રાખનાદ કરતા પેઠા અને
ભિક્ષદિહિનો મોટો પોકાર થયો; આવતી કાલે આદાણુ બોજન આજના આનંદ પ્રસંગ નિ-
મિત્તે કરીશું એમ પ્રમુખે કહ્યું એટલે સર્વે ચૂપ થયા અને જોડણી વિશે પાછી ચર્ચા શરૂ
થઈ. અનેકભાષાભિન્ન બોલ્યા કે “આમાં નિર્ણયક વિષયાન્તર થવા દેધને મૂળ વિષય
ઉડાવી દેવાની પ્રમુખની ઇચ્છા જણાય છે; પણ ન્યાંમુધી જોડણી નિયમ પ્રમાણે નહિ” કરી
મકો ત્યાંમુધી ખીલું તમારું રાજ્યખંધારણુ નિયમસર ચાલશે એનો શો ભરૂંસો ?” આ ઉપ-
રથી એક વધુકે એન્યુએટ બોલ્યા કે

“અનિયમિત જોડણી છતાં પણ આજ મુધી લોક પોતાનું કામ ચલાવે છે. જોડણી
ગમે તેવી હોય પણ અર્થ સમજાવવાનો હેતુ માત્ર બાધાનો છે. તે સમજાવનાર કરતાં સ-
મજાનાર ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. ગમે તેવું શુદ્ધ લખ્યું હોય પણ વાંચનાર મૂઠ્ઠા હોય
તો તે કાંઈ સમજે નહિ, અને ગમે તેવું અશુદ્ધ લખેલું હોય અને વાંચનાર શુદ્ધિશાળી
હોય તો તુરંત સમજે. વાક્યસંદર્ભ ઉપરથી અર્થ સમજાય છે. હમારા શુદ્ધરાતી વાણીયાના
બોલીયા-કાના માત્ર વગરના અક્ષરો અને શબ્દો આજ સેંકડો વર્ષથી કેવા સમજાય છે
અને તેવા કાગળ ઉપર લખેા અને કરોડો રૂપીયાના વેપાર અને ઉચ્ચપાત્ર થાય છે. એ
ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જોડણીના નિયમ વગર ચાલશે. જેમ સહેલું લખાય તેમ સાદું
અર્થ સમજવાથી મતલબ છે.” આ ઉપરથી એક ન્યાયશાસ્ત્રી બોલી ઉઠ્યા કે “આ ગૃહરથ
સત્ય બાપે છે. હમારા ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે અર્થનું વધારે પ્રાધાન્ય છે; શબ્દ તે ગૌણ છે.
અસ્માકૂળાં નૈયાયિકૂળાં અર્થરિતાર્થર્થ નતુ શબ્દરિ ધતિન્યાયેન” એ સાંભળી
એક વ્યાકરણશાસ્ત્રી બોલી ઉઠ્યો કે “કથં અસ્માકૂળાં, કથ અર્થરિ ?” ન્યાયશાસ્ત્રીએ
ઉત્તર દીધો કે “યથા દૈશ્વાકૂળાં તથા અસ્માકૂળાં અને યથા માતરિ, તથા અર્થરિ.”

પ્રમુખે કહ્યું કે “આ કાંઈ શાસ્ત્રીયોની સભા નથી માટે આમ શબ્દ માટે લલ્લું
નહિ. હજી આપણે ઘણા મહત્વના પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાનો છે; માટે આમ કાળક્ષેપ કરવો
નહિ.” છેવટે કહ્યું કે નવી વાચનમાળા થાય ત્યારે જોડણી વિશે વિચાર કરવો, અને ત્યાં
મુધી જેમ ચાલે છે તેમ ચલવવું.” આ હસવ હર્ષનાદથી પસાર થયો. જોડાક્ષરના શત્રુ
પારસી, મુસલમાનો તેથી થણા સતુષ્ટ થયા, અને બોદા અક્ષરના મિત્ર વાણીયાઓ પણ
પ્રસન્ન થયા.

આ પ્રશ્નનો નોંવેડો આબો એટલે વળી એકે બીજે પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો. છાપણુ અથવા
લખણું કેવી રીતે હિન્દુઓ અને પારસીઓ કહે હંમારી રીતે અને મુસલમાનો કહે કે જમ-
ણે તાયેથી ડામે હાથે લાંટીઓ નવી જોઈયે. એક આદાણુ બોલ્યો “હિન્દુસે ઉલટે મુસ-
લમાન” આ ઉપરથી મુસલમાનો ખીન્નવાયા અને સભામાં બંગાણુ પડવાનો ડોળ જાણ્યો

પરંતુ મુસલમાનો પાસે બેઠેલા મારવાડીઓએ તેમને સાચવી રાખ્યા અને કહ્યું કે બ્રાહ્મણો હાલ તકરારનો વખત નથી. એક કોલર નેકટાઈ અને ચરમા પહેરેલા ગૃહસ્થ બોલ્યા કે “ હું ગુજરાતને છું પણ નહાનપણુકી મારી મા મને વિશ્વાયટ લેઈ ગઈ હતી ટેદી મને ગુજરાતી નીટપને આવડું નહીં હું જાપાન ટ્રાવેલ નહીં કર્યો. પત્ર મને જાપાન માટે બહુ admiration—વખાન છે. હું ગ્રેપોઝ કંઈ છું—અને ગ્રેપોઝલ મૂકુ છું કે જાપાન પ્રમાણે બોલી પરપેડીકલર—ઉપરથી ડાઉનવર્ડસ લાઇનો આપની ન્યુલેન્ડેજમાં રાખવી કેમકે આમ લખવાની જ જાપાન ફોર્ટિઈયર્સમાં એક આગલ પડતી તેમજ હઈ છે. ” આ ઉપરથી એક ઍનગ્લીનીયર્સિંગ જાણનાર ગૃહસ્થ બોલ્યા કે “ ઉપરથી નીચે લીટી લખવાથી પ્રજા ઉંચે ચઢે કે નીચે પડે તે આપણા ચરમાદાર ગૃહસ્થને ખબર નથી. Law of gravitation તે જાણતા નથી. ” દેશબક્ત બોલ્યા કે “ તે લો પ્રમાણે હમારે વર્તવું નથી. તે ઇંગ્લેન્ડનો લો છે. ” વચ્ચે માર્ગ બતાવનાર વાણીયો બોલ્યો કે “ બ્રાહ્મણો ડાખી જમણી કરતાં નીચેથી ઉંચે લીટીયો દોરો એટલે કોઈને ખોટું એ નહિ લાગે, અને નવી ભાષા, નવી લીખી, અને નવી લીટી યશ અને આપણો દેશ નીચેથી ઉંચે ચઢે છે એ પણ જાણાશે. ” આ સૂચના સર્વમાન્ય ધર્મ.

(અપૂર્ણ.)

કૃષ્ણરાય ભોળાનાથ.

‘શાળાપત્ર’માં આપેલા ‘ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય’ વિષેના લેખ પર રા. રા. નરસિંહરાવે કરેલા આક્ષેપોનું નિરાકરણ.

આવશ્ય માસના ‘વસન્ત’ ના અંકમાં (૫૦ ૩૨૭-૨૮) ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ શબ્દો વિષે નવ વર્ષ પહેલાં એ શબ્દો ઈ. સ. ૧૮૯૯ ના એપ્રિલના ‘સુદર્શન’ માં પોતે સૂચવ્યા હતા એવો ઉપોદ્ધાત કરી રા. રા. નરસિંહરાવે કેટલાક આક્ષેપો કર્યા છે તે ઉપોદ્ધાત વિષે થોડુંક કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ આક્ષેપોનું નિરાકરણ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રથમ ઉપોદ્ધાત વિષે—રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે ‘આમ આમ નવ વર્ષે પણ આ સૂચનાનો સ્વીકાર જાણ્યે અથવા અજાણ્યે થયેલો જોઈ તે કાર્યસિદ્ધિનિત સંતોષ થાય છે’ ઇત્યાદિ.

‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ એ શબ્દો કંઈ નવીન ઘટિત નથી. સંસ્કૃત વ્યાકરણ તેમજ કાવ્યશાસ્ત્ર જાણનારને તે પરિચિત છે જ, વળી ‘કર્તા’ અને ‘ઉદ્દેશ્ય’ તેમજ ‘ક્રિયાપદ’ અને ‘વિધેય’ એ શબ્દો સમાનાર્થક નથી એ વાત વાક્યપ્રયોગજ્ઞ જાણનારને વિદિત છે. મહંમ રા. નવલરામભાઈએ એજ શબ્દો ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના ‘શાળાપત્ર’ માં. (૫૦ ૧૧૨) વાપર્યા છે, ‘શાળાપત્ર’ માં ઈ. સ. ૧૯૦૬ ના ૪૫ પુ. માં તેમજ ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના અંકમાં

એ શબ્દો મેં વાપર્યા છે તેનું કારણ કે એજ શબ્દો શુદ્ધ છે, ‘કર્તા’ અને ‘ક્રિયાપદ’ એ યુક્ત નથી તેમજ પ્રાચીન વ્યાકરણમાં અને ડાબ્યશાસ્ત્રમાં એજ શબ્દો વપરાયલા છે. એ બાબતનું સહજ દિગ્દર્શન ‘વિધેયાવિમર્શ’ દોષનું નિરૂપણ કરી કહ્યું છે. મેં રા. નવસરામને ‘શાળાપત્ર’ નો લેખ પણ જોયો નથી તેમજ રા. નરસિંહરાવની સચતા પણ જોઈ નથી. એ શબ્દો જ શુદ્ધ શબ્દો હોવાથી વાપર્યા છે.

હવે આશ્લેષોનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ‘ઉદેસ્ય’ નો અર્થ ‘વિચારવા યોગ્ય,’ ‘જેને વિષે કંઈ કહેવું હોય તે’ એમ ‘શાળાપત્ર’માં કયો છે તેને વિષે રા. નરસિંહરાવ લખે છે કે એ અર્થ ‘સરળ’ અને ‘અહીં બરોણર રીતે અનુકૂળ થતો’ નથી તેમજ ‘અસાર સ્પષ્ટી ન જાણેલો’ છે. આવા બારે શબ્દો વાપરતા પહેલાં કંઈ વિચાર થયો હોય એમ લાગતું નથી. પોતે ‘સરળ’ અર્થે, ખતાવવા લખે છે કે

‘સરળ’ અર્થે આટલો જ છે — ઉદેસ્ય-જે પદાર્થ તરફ ઉદેશ, નિર્દેશ, ખતાવવાની ક્રિયા થાય છે તે; અર્થાત-લક્ષ્ય’ ઇલાદિ.

આમ ‘શાળાપત્ર’ માં ‘ઉદેસ્ય’ નો જે અર્થ આપ્યો છે તે અને રા. નરસિંહરાવે આપેલો અર્થ એક સ્થળે મૂકવાથી ‘વસન્ત’ ના વાચકો કયો અર્થ ‘સરળ’ છે તે સહજ જોઈ શકશે. એ વિષે વિવેચનની જરૂર નથી.

‘શાળાપત્ર’ ના અર્થને ‘અસાર સ્પષ્ટી ન જાણેલો’ અને ‘અહીં બરોણર રીતે અનુકૂળ થતો’ નથી એવો કલો છે તેનું નિરાકરણ આ રીતે છે:—

‘ઉદેસ્ય’ શબ્દનો અર્થ ‘જેને ઉદેશીને-જેને મનમાં લાગીને-જેને વિષે કંઈ વિધાન કહ્યું હોય તે-કંઈ કહ્યું હોય તે’ એમ ‘શાળાપત્ર’ માં કહ્યું છે (ગુઓ પુ. ૪૫ ૫૦ ૧૦૧-૧૧૨ નો એ વિષેનો લેખ). ‘ઉદેસ્ય’ ની વ્યુત્પત્તિ આપી વિધ્યર્થે ચ પ્રત્યયના અર્થનું બાન કાઢવા તેમજ ચુગ્ગરાતીમાં પણ ‘ઉદેશ’ શબ્દ ‘મતલબ,’ ‘વિચાર,’ ‘અભિપ્રાય’ ના અર્થમાં વપરાય છે એમ યાદ દેવડાવી ‘જાણીતા પરથી અજાણ્યા પર, લઈ જવાના’ શિક્ષણશાસ્ત્રના સૂત્રને અનુસારે તેમજ પાત્રની યોગ્યતાને અનુસારે ‘વિચારવા યોગ્ય, જેને વિષે કંઈ કહેવું હોય તે’ એમ અર્થ સમજાવ્યો છે તે કોઈ પણ રીતે અયુક્ત કે અશુદ્ધ નથી જ. તેમ છતાં ‘અસાર સ્પષ્ટી ન જાણેલો’ એવું બારે વિરોધ પણ વપરાયું છે એની યોગ્યતા ચિન્ત્ય જ છે. ‘જેને વિષે કંઈ કહેવું હોય તે ઉદેસ્ય’ એવો અર્થ અંગ્રેજ ભાષા જાણનારને વામ્ય પ્રયત્નરજુના પ્રકરણમાં વિદિત છે જ; કેમકે ‘That about which something is said’ એવું ‘subject’ નું ‘સરળ’ લક્ષણ સર્વ અંગ્રેજ વ્યાકરણોમાં આપેલું છે તે તે શાળામાં શિખવાય છે. સંસ્કૃત ‘ઉદેસ્ય’ શબ્દ ‘subject’ નો પર્થાય છે. આવું ‘સરળ’ અભાધાન પૂરતું ન હોય તો હૃદય નો અર્થ મહામહોપાધ્યાય ‘ભીમાચાર્ય ઝળકીકર કૃત ‘શ્યામકોશ’ માં આપ્યો છે તે જોવો. તે અર્થ આ પ્રમાણે છે:— ‘યમુદિદ્ય વિષેય-

પ્રવૃત્તિસ્તદુદ્દેશ્યમનુવાચમ્' (૫૦ ૧૩૬ તું ૨) — અર્થાત્, જોને ઉદ્દેશીને—જોને વિષે કંઈ વિધાન કર્યું હોય—કહ્યું હોય તે ઉદ્દેશ્ય. 'જોને વિષે કંઈ કહેવું હોય' એ શાળાપત્રનો અર્થ યુક્ત છે કે અયુક્ત છે તે હવે વાંચનાર સહજ સમજશે. 'શાળાપત્ર' નો જ અર્થ 'ન્યાયકોશ' માં છે, એજ અર્થ રા. નવલસરને આપ્યો છે. ('જે વસ્તુ વિષે બોલવું છે' તેને ઉદ્દેશ્ય કહે છે). અને એજ અર્થ 'અહીં અનુકૂળ થતો' છે, ખીજે અર્થ વ્યાકરણમાં છે જ નહિ તો અનુકૂળ થવાનો સવાલ જ ક્યાંથી ?

(૨) 'વાચ્યમાં પ્રાધાન્ય ક્રિયાને છે, કર્તાને નથી' એ 'શાળાપત્ર' ના લેખ વિષે રા. નરસિંહરાવ નૈયાયિક અને મીમાંસકોનો શાબ્દબોધ સમજાવવા મથન કરે છે તે અપ્રાસંગિક છે એ દેખીતું જ છે. વ્યાકરણના વિષયમાં વૈયાકરણને જે શાબ્દબોધ ધણ હોય તે જ જોવો જોઈએ ને તેજ 'શાળાપત્ર' માં લખ્યો છે. ન્યાય ને મીમાંસાની અત્ર શી અપેક્ષા છે ? "ધાત્વર્થમુલ્લેખશોભકઃ પર (શાબ્દબોધ.) ભવતિ" इति वैयाकरण आहुः" (ન્યાયકોશ પૃ ૮૦૨). અર્થાત્, વૈયાકરણને મતે ધાત્વર્થ—વ્યાપાર, ક્રિયા જેમાં મુખ્ય વિશેષ્ય છે—પ્રાધાન છે તે જ શાબ્દ બોધ છે, આમ ક્રિયાને જ પ્રધાન્ય છે, કર્તાને નથી.

વળી 'શાળાપત્ર' તું એ લખાણ અપ્રાસંગિક છે એવો આલેખ કર્યો છે તે પણ પૂર્વાપર સંબન્ધ જોવા વગર જ કર્યો છે. એક શિક્ષકે 'ઉદ્દેશ્ય' ની વ્યુત્પત્તિ સમજાવી એવો અર્થ ઉપજાવ્યો કે 'હાથે બતાવવા યોગ્ય' એટલે કર્તા; ક્રમકે વાચ્યમાં ક્રિયાપદ કરતાં કર્તા જાયો છે. શિક્ષકની આ ભૂમ મુદારવા જ વૈયાકરણ સિદ્ધાન્ત આપ્યો છે ને તે સર્વથા પ્રાસંગિકજ છે એમ ઉપમત વાંચનાર પશ્ય જોઈ શકશે (જુઓ 'શાળાપત્ર' પુ ૮૭ પૃ ૨૫૬).

(૩) 'અધ્યાહાર કર્તાનો હોઈ શકે, ક્રિયાનો નહિ'—એ 'શાળાપત્ર' ના લેખમાં રા. નરસિંહરાવે 'અધ્યાહાર' શબ્દનો અર્થ દૂષિત કર્યો છે. મોટે 'આકાઙ્ક્ષાવિષયયાનુસંધાનમ્' એવો 'આપતે' ના ક્રેશમાં આપેલો 'અધ્યાહાર' નો અર્થ જણાવી 'શાળાપત્ર' ના લેખકનો ભ્રમ થયો છે એમ બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે; પરંતુ નીચે લખેલો 'અધ્યાહાર' શબ્દનો અર્થ વાંચનાર સહજ સમજશે કે ભ્રમ ક્યાં થયો છે.

'અધ્યાહારઃ—અશ્રુતપદાનુસંધાનમ્ (દિ ૦ ૪) યથા ઘટમાનયેત્યુક્તં ત્વમિતિ પદસ્વાધ્યાહારઃ । અધ્યાહારો ત્રિવિધઃ । શબ્દાધ્યાહારઃ । અધ્યાધ્યાહારઃ ।' (ન્યાય ૦ પૃ ૬૩) વળી શબ્દાધ્યાહારઃ ને ૫૪ ટિપ્પણમાં 'સ ચાકાઙ્ક્ષતપદાનુસંધાનમ્' એમ સમજાવ્યો છે. 'ઘટમાનય' એમાં 'ત્વમ્' કર્તાનો અધ્યાહાર માન્યો છેજ; માટે જ 'શાળાપત્ર' નો લેખ 'અધ્યાહાર કર્તાનો હોઈ શકે ક્રિયાનો નહિ' એ સપ્રમાણ જ છે.

'પૂર્વોક્તિની પુનઃ અનુક્તિ હોય ત્યાં અધ્યાહારને પ્રમગ છે, નિતાન્ત અનુક્તિમાં અધ્યાહારના તત્ત્વને પ્રવેશ આપ્યો છે તે વાજબી નથી'—આ રા. નરસિંહરાવે લખાણ કેવું પ્રમાણ આધિત છે તે હવે 'વમન્ત' ના વાંચનારને સમજશે. 'ઘટમાનય' માં ત્વમ્ ની અનુક્તિ

એ 'પૂર્વોક્તની પુનઃ અનુક્રિત' નથી, છતાં તેનો અધ્યાહાર દિનકરો માં માન્યો છે એમ ઉપક્ષા ન્યાયકોશ ના ઉત્તારા પરથી જણાયું છે. વળી સ્વમ્ ની પણ 'નિતાન્ત અનુક્રિત' નથી જ. સ્વમ્ નો અર્થ આનંદ કર્તારિ હોવાથી તેમાં ઉત્ત છે જ. પરંતુ તેની આકાંક્ષા રહે છે તેથી જ 'અશ્રુતપદાનુસંધાનમ્' અને 'આકાંક્ષિતપદાનુસંધાનમ્' એ એક જ છે.

આ પ્રમાણે રા. નરસિંહરાવના આક્ષેપોનું નિરાકરણ કર્યું. અત્રે જે પ્રશ્ન સહજ ઊડે છે. એક તો એ કે રા. નરસિંહરાવે 'શાળાપત્ર' ના ઉત્તારા આપ્યા છે તેમાં 'શાળાપત્ર' ના લેખકની જોડણી બદલી નાંખી પોતાને જે જોડણી ઇષ્ટ છે તે વાપરી છે એ કયો ન્યાય કહેવાય ? દ્રાઢ ભાષામાં અન્ય ગ્રન્થના ઉલ્લેખનો આવો ઉચ્છેદ થતો જણવામાં નથી.

બીજો પ્રશ્ન એ ઊડે છે કે 'શાળાપત્ર' ના લેખની દીકા 'શાળાપત્ર' માં મોકલી હોય ને તેના વ્યવસ્થાપકે ન છાપી હોય તો જ તે બીજા પત્રમાં મોકલવી તેમજ બીજા પત્રકારે પણ સારે જ છાપવી એ સામાન્ય દૃષ્ટિને તો મુક્ત લાગે છે. પરંતુ બંને પ્રશ્નનું સમાધાન અમને તો એવું જ લાગે છે કે વિવેકીઓની દૃષ્ટિ પણ વિવિક્ત જ હોય છે.*

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

'શાળાપત્ર' ના વ્યવસ્થાપક.

* જે પત્રમાં મૂળ લેખ છપાયો હોય તેમાં જ એની દીકા પણ છપાવી જોઈએ એવો સામાન્ય નિયમ ઇંગ્લંડના કે અત્રેનાં પત્રોમાં તન્ત્રીઓ કે લેખકો તરફથી સ્વીકારા-એલો ગમતારા જણવામાં નથી એવો નિયમ વિશેષે કરી આપણાં ન્હાના કદનાં માસિકો માટે ઇષ્ટ પણ લાગતો નથી. એક જ હોડીમાં સપ્તથો ખજાજાટ મચાવી બીજા બેસાર-ઓને અડચણ કરવી તે કરતાં જુદી જુદી હોડીમાંથી પરસ્પર સંભાવના કરવી એ જ વધારે હીક છે. આજ સુધીમાં સુદર્શન સમાલોચક જ્ઞાનસુધા શુજરાતી આદિ પ્રતિષ્ઠિત પત્રોમાં રા. ગોવર્ધનરામ વગેરે પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોએ ઘણી વાર વાદવિવાદ કર્યા છે, પણ તેઓની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ પણ રા. કમળાશંકરભાઈએ જોયો છે તેવો સૂક્ષ્મ વાધો કદી પણ ચડ્યો નથી. છતાં એ સર્વ વિદ્વાનોથી 'વિવિક્ત' રહી રા. કમળાશંકરભાઈનું એમ જ માનવું હોય કે રા. નરસિંહરાવનો પત્ર છાપવામાં અમે અવિવેક જ કર્યો છે, તો અમે એટલું નત્રતાથી નિવેદન કરીએ છીએ કે અમે અવિવેક કરવાના હેતુથી તેમ કર્યું નથી, અને બલિષ્ઠમાં પણ શરો આવો પ્રસંગ આવતાં તેમનો માનેલો નિયમ અમે ન અનુસરીએ તો તે દ્રાઢ પણ પ્રકારના અવિવેકીપણુથી નહિ પણ તન્ત્રી તરીકેની નીતિ વિષે અમારો ઝોંમની સાથે મતભેદ હોવાના કારણથી જ છે એમ સમજવા કૃપા કરવી.

એમના લેખના છેલ્લા વાક્યમાં થએલો કટક્ષ્ટ રા. કમળાશંકરભાઈ જેવા સુગ્મ પાસેથી અણધાર્યો આવે છે.

તન્ત્રી.

સંગીતની મહત્તા અને સ્ત્રીઓને સંગીત શિક્ષણની આવશ્યકતા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૮૪ થી.)

જનોઈ, લક્ષ્મી, ખોળાભરણું, વગેરે માંગલિક પ્રસંગે સ્ત્રીઓ જે ગીતો ગાય છે અને મંગલ પ્રસંગને મંગલમય બનાવી દે છે તે પણ શું છે? એ પ્રસંગોમાં જેટલી ક્રિયાઓ હોય છે તે દરેક ક્રિયા વખતે ખોલવાનાં ગીતો જુદાં જુદાં હોય છે તે જાણવામાં છે જ. માંડવો રોપવો હોય તો પણ સંગીત, ચોરી ઉપર ફેરા ફરવા હોય તો પણ સંગીત, ખડવો દોડાવવો હોય તો પણ સંગીત, એમ દરેક ક્રિયા સંગીતથી કરવામાં આવે છે, અને તે પણ સ્ત્રીઓના કોમલ કંઠથી જ એ પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેવું છે. વાર, માંગલિક પ્રસંગોને માટે જેમ ધવળ મંગળાદિ ગીતોની યોજના કરી છે તેમ વરધોડા, ગામની બહાર ઉજાણીઓ કરવા જેવું હોય તો તે પ્રસંગે, અથવા સહજ કામ પ્રસંગે સ્ત્રી વર્ગ ટોળે મળીને ગામની બહાર જાય કે ગામમાં આવે ત્યારે પણ સ્ત્રીઓ ગીતો ગાતાં ગાતાં આવે છે તે તો સૌ કોણના જાણવામાં છે જ. એ બધા સાર્વજનિક પ્રસંગો છે અને તેવા પ્રસંગે સ્ત્રી જનમમુદાય પરસ્પર મેળો મળી સંગીત વાણીથી સપ્રેમ હૃદયોથી હજે મજે છે. બીજી રીતે એક એક સ્ત્રીઓના મુખની મધુર વાણી સર્વેના સાંભળવામાં આવી શકે તે સાથે પણ રાસડા કે ગરબાની ગોઠવણ નવરાત્રિ વગેરે પ્રસંગે કરવામાં આવી છે તે તો બહુ જ ખુબીદાર છે. તેમાં વળી એ મુધારણાને ધાર્મિક રૂપ જેણે આપ્યું હશે તેની તો વિશેષ ખુબી સમજવી જોઈએ. નવરાત્રિના દશ દિવસ સુધી, સર્વે સ્ત્રીઓ મળી, પોતપોતાની આવડ અને શક્તિના પ્રમાણમાં પૃથક્ પૃથક્ સંગીતો બોલે છે, અને બીજી બધી સ્ત્રીઓ તેના તાળને અનુસરે છે એ દેખાવ કેટલો બધો માર્વજનિક હર્ષનો યર્ષ રહે છે?

એક તરફ 'સ્વગદ' અને 'સાર્વજનિક' બાબતો એમ બંને તરફ સ્ત્રીસંગીત હર્ષનો વર્ધાદ વર્ધાવે છે તેમ બીજી તરફ એ બંને જાળતોમાં દુઃખદ પ્રસંગોમાં દુઃખનો વર્ધાદ વર્ધાવવામાં સ્ત્રીસંગીત આખર કરી નાખે છે. મરણના આઘાતો જખરહસ્ત છે. એ આઘાતોની અસર જે સજડ રહી જાય તો મનુષ્ય દુનિયાંદારીમાં સીધો દોર ચર્ષ જાય છે, પરંતુ જો એ આઘાત માત્ર શ્મશાન વૈરાગ્ય જ માત્ર ઉપજાવે તો તો તે માત્ર ક્ષણિક છે. મરણ અને તે પણ પોતાના સ્નેહી, કુટુંબીમાંથી કોઈ સ્વજનનું હોય તો તે પ્રમાણમાં જુદા જુદા બળથી આઘાત થાય છે. એ આઘાતથી મનુષ્ય વિશ્વ યતાં સ્થૂલ વ્યવહારનું બાત ખૂલી જાય છે અને આગલા પાછલા સ્નેહ સંબંધના સંસ્કારો મગજમાં તરવરી આવતાં બેબાકજો બની દુઃખદ વાણીથી દીન વદને પોકાર કરે છે. આવો પ્રસંગ પુરૂષ ઉપર આવી પડે તો તે કુદરતી રીતે સહન કરી શકે, પરંતુ જો તે પ્રસંગ સ્ત્રી ઉપર આવી પડે તો તેની શી દશા થશે? એ કોમલ હૃદયના ઉપર પુરૂષ ઉપર જેવો વજ્રાઘાત થાય છે તેવો વજ્રાઘાત નહિ પડે?

સ્ત્રીનો પોતાનો પ્રાણનાથ, તેના જીવનનો આધાર, અને તેનું સર્વસ્વ, તેના આધારનો આધાર, તેના પ્રેમની જીવનની દોરી રૂપ એવો ને પતિ તે મરણ પામે તો તેની શી સ્થિતિ થતી હશે ? સ્ત્રીનો પતિ મરણ પામતાં એટલું દુઃખ તેને થાય છે તેનું ન દુઃખ પોતાનું પ્રિય બાલક મરણ પામતાં પણ થાય છે. એ સ્ત્રીહૃદયનું આવા ભયંકર પ્રસંગોમાં શું થતું હશે તે તો સ્ત્રીહૃદય ન જાણે ! પુરૂષોને તેની વાસ્તવિક કલ્પના થવી કઠણ છે. દુઃખતા આવે. શમાં સ્ત્રીહૃદય સર્વની મર્યાદા મૂકી, ચોપાટ હુલો મૂકી રૂદન કરે છે અને તેના દુઃખમાં સ્વજાતિની-કુટુંબની સ્ત્રીઓ ને ભાગ લે છે તેમાંથી રાજ્યા, પરજ્યા વગેરેની ઉત્પત્તિ કાળે કરીને થતી હશે એમ અનુમાન બધાય છે. તમે કોઈ સ્ત્રીને મ્હોં વાળતી કદી દીઠી છે ? તમે એવો બનાવ જોશો અને મ્હોં વાળનારીના ઉદ્ગારો સાંભળશો તો તમારું અંતઃકરણ નક્કી ગળગળું થશે ન. અમરતુ ! પરજ્યા અથવા રાજ્યા એ દુઃખદ સંગીત છે. તે મનુષ્યના ઉપર અસાધારણ અસર કરે છે. મ્હોં પોતે કેટલાક રાજ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને સુકંઠવાળી સ્ત્રીઓના સુખથી તે ગીતો સાંભળ્યાં છે. એ બધા પ્રસંગો મ્હને ન્યારે ન્યારે સ્મરણમાં આવે છે ત્યારે ત્યારે મ્હારાથી રોઈ પડાય છે. રાજ્યાઓ જુદી જુદી તરેહના હોય છે, અને તે જુદી જુદી રાદ કે રાગોમાં ગાવામાં આવે છે. આપણામાં ભાટ, ચારણ લોકોની ને જાત છે તેમની સ્ત્રીઓ ઘણી ખરી ગજ્યા ગાવામાં પ્રવીણ હોય છે. પરંતુ સાદી ટબથી રાજ્યા તો સર્વ સ્ત્રીઓ ગાઈ શકે છે. રાજરાણાનું મરણ થાય છે ત્યારે એ પ્રસંગ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો થઈ પડે છે. એવે પ્રસંગે દૂર દૂરથી એવી સ્ત્રીઓને ખાસ પેસા આપીને ખોલાવવામાં આવે છે. સાધારણ કોઈ સુવાન પુરૂષ મરી જાય તો તેની પાછળ રાજ્યો માંડવાને માટે દરેક ગામમાં એકાદ બે ભાટણો હોય છે તેને ગાવા માટે ખોલાવે છે. આ બધા વિષયનો અભ્યાસ બહુ ધ્યાન રૂઝને વિદ્વાનોએ કરવા લાયક છે. આ વિષય ઉપર હજી આપણા વિદ્વાનોએ દૃષ્ટિ નાખી નથી. અત્યારે આ પ્રસંગને આટલેથી ન અટકાવી આગળ વિચાર ચલાવીશું. નખોદ જાય તો તેનો રાજ્યો જુદો, જુવાન પુરૂષ મરણ પામે, જુવાન સ્ત્રી મરણ પામે, ધાવણું બાળક મરણ પામે એમ જુદા જુદા પ્રકારના જુદા જુદા ખાસ રાજ્યા સ્ત્રીઓ ગાય છે. એ ગજ્યામાંથી એકાદ બે રાજ્યાની કવિતા નમુનાને માટે સહેજ આપીએ છીએ. સ્ત્રીનો પતિ મરણ પામતાં એટલે કે સ્ત્રી વિધવા થતાં વિધવા થનારને મારે નીચલી રાજવી ખોલાય છે.

૧.

હાથી છૂટયા તે અન્તેસારમાં હો, ઘોડા છૂટયા રે મેદાનમાં,
માઘા છૂટયા તે એને બારણે હો, જમડા ઊભા રે દુવારમાં;
ધણીઆણીને છેડા સાહિને વીનવે રે, આજના રૂઢયા તે ક્યારે આવશે,
ધણીઆણીને છેડા જુદાર રે, હવે નહિ આવું તારા મોલમાં

હા-ય રાજવી હાથરે હા-ય ધીમાદિ.

૨.

આજ એની શેરડીએ, સમુદર સાગર ઉઘટયો, હા-ય રાજવી
આજ એની શેરડીએ, ડાસીશ આવીને ફેરી ફરી ગયા,
પાપડીના બહેરનાર, રાણાજીના બાગમાં તો, ઓસીંગલ રાણાજી રે
ઘેરે નહીં—હાલ રાજવી

એવા એવા અનેક પ્રકાર છે. જે કોઈ શ્રીમંતને ત્યાં ધાવણું બાળક મરી જાય તો તેને માટે રાજ્યો ગાવામાં આવે તો તેના શબ્દો નીચે પ્રમાણે હોય છે.

૩.

લીસી લીચી લીળડીયોનાં હાંચ રે, ધીલળી ચંદરગાને ઝળીયો—
હાય લાલણી હાય રે હાય—

વગેરે—

રાજ્યાના શબ્દો, અને તેના સ્વરોથી સાંભળનારનું હૃદય મૂર્ચ્છા ખાઈ જાય છે. ને આ બધા પ્રકારથી જેનો પતિ મરણ પામ્યો હોય તે સ્ત્રીને તેની અસર છંદગી સુધી રહી જાય છે. હવે રાજ્યા ગાવા એ સાફ કે ખોટું એ સવાલ જુદો છે, પરંતુ સંગીતની પ્રખ્યાત સત્તા, તેનો આ પ્રકારે આપણા સંસારમાં સંબંધ અને આપણી સ્ત્રીયોનું ધર્મ પડેલું સંગીત એ એક ખાસ અંગ, એ બધી બાબતો ખ્યાલમાં લેતાં અને એ બધામાં સુધારો કરવાની નરર નજીરો સ્ત્રીઓને સંગીતનું શિક્ષણ ઉત્તમ રીતે આપવાની ડેટલી બધી નરર છે. તે આ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવી શકશે.

આ સંસાર મુખ્યમય છે કે દુઃખમય છે એ એક મહા પ્રશ્ન છે. જ્ઞાનિઓને માટે તો દુઃખ એ વસ્તુ નથી; કેમકે તેમની દૃષ્ટિએ સુખ દુઃખ એ મનની કલ્પના માત્ર હરે છે. સંસારમાં સર્વત્ર અનુકૂળતા આવી. મળતી હોય ત્યારે મનની જે સ્થિતિ થાય છે તે સુખ, અને પ્રતિકૂળતાઓ આવી મળવાથી મનની જે સ્થિતિ થાય છે તે દુઃખ છે. પરંતુ એ ઉપદેશ ક્યાં સુધી? પોતા ઉપર આવી પડી ન હોય ત્યાં સુધી. ને એકવાર આવી પડી કે, દુઃખના આપાતો સખ રીતે અનુભવમાં આવે છે ને જ્ઞાન જ્ઞાનને ઠેકાણે રહી જાય છે. દુઃખના ખરા પ્રસંગમાં જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય, વિદ્વાન હોય કે અવિદ્વાન હોય, સુધરેલો હોય કે અજુકસુધરેલો હોય એ દરેક જણને દુઃખની પ્રતીતિ ચતાં તેનું જ્ઞાન, વિદ્વતા, સુધારો વગેરે બધું કશું કામમાં આવી શકતું નથી. એવે વખતે અતઃકરણનો સાથી કોણ? પુરૂષોત્તમ તો હીક છે પરંતુ સ્ત્રીજનની એવા મહાભારત દુઃખને પ્રસંગ શી દશા થવાતી? તેને તમે જેટલો વધારે વધારે દિવાસો આપવા. નરશો, નેમ નેમ વધારે સમજવશો, નેમ નેમ આસના

વાસના કરશે તેમ તેમ એ કોમલ હૃદય વધારે વધારે દ્રવતું જશે, અધિકાધિક રૂદન કરશે. આગલા પાછલા સંસ્કારો ઉપરા ચાપરીસફૂરી આવી તે વખતે પ્રવેલ વેગથી દુઃખની વરાળનો ઉભરો નીકળી આવશે; પરંતુ એ જ સ્ત્રી-હૃદય સંગીત, સાહિત્ય અને કલાના સંસ્કારથી સંભૂત થયું હશે તો આપત્તિના ખરા સમયમાં સંગીતાદિનો સંભાર જ ખરા આધાર રૂપ થઈ પડશે. પ્રસિદ્ધ નવલકથા 'સરસ્વતીચંદ્રના' વાંચનારને જણાઈ આવશે જ કે, કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રના આપત્તિકાળે, તેમની હૃદયની વાસનાઓનાં સ્વરૂપો પ્રસંગે પ્રસંગે સંગીતનાં ગાન રૂપે કેવી રીતે દેખાવ દેતાં હતાં ?

કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર સુંદરગિરિના શિખર ઉપર ભેગાં મળ્યાં તે પહેલાં એ બંને દુઃખી જીવો દુઃખના હાહુરતા પ્રસંગે ભયારે ભયારે રૂદન કરતાં ત્યારે તેમનું રૂદન સંગીતમય વાણીથી થતું અને હૃદયની સદૃશ વાસનાઓનાં ગાન સંગીતદ્વારા પ્રકટ થઈ બહાર આવતાં એ પણ તે નવલકથાના વાંચનાર સંસ્કૃત વાચકો સારી રીતે જાણે છે જ. મતઝળ કે પુરૂષને તેમ વિશેષે કરીને સ્ત્રીયોને તો દુઃખને પ્રસંગે સંગીતથી ઘણો આધાર મળે છે; ને સંસાર દુઃખમય તો છે જ પરંતુ એ દુઃખાર્ણવમાં સંગીત એક ઉત્તમ નૌકા રૂપ થઈ પડે છે, ને તેથી કલેષી હૃદય એ નૌકાની સહાયથી પોતાનો બચાવ કરી શકે છે.

સ્ત્રીયોને કુદરતે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય મેપિંહું છે. પ્રજોત્પત્તિમાં સ્ત્રીની શારીરિક શક્તિ કેટલી બધી ક્ષીણ થાય છે તે સર્વ કોઈ જાણે છે. દરેક પ્રજોત્પત્તિ એ સ્ત્રીનો પુનઃજન્મ છે. એ અવધિમાં સ્ત્રીયોના અંતઃકરણ ઉપર એક પ્રકારનો હાલ હોય છે. એવા નાજુક સમયમાં (દોહલ કાળમાં) અનેક અનેક વાસનાઓ સ્ફુરી આવે છે, ને તે સ્થિતિ પ્રસવ થતાં સુધી કાયમ રહે છે. પ્રસવકાળ મહા ભયકર છે. એમાંથી અનેક સ્ત્રીયો અપમૃત્યુને વશ થાય છે; ને જો કદાચ સ્ત્રી તંદુરસ્ત હોય ને તેમાંથી કંતેહ મેળવે છે તો પણ પછીથી સુવાવડના અનેક શુભ વ્યાધિઓ સ્ત્રીના તનમન ઉપર હુમલો કરે છે, ને આખરે હિસ્ટીરિયા કે ક્ષયની ભોગ થઈ પડે છે. આ સ્ત્રીયોની બારીક અણીયોવાળા પ્રસંગની વાત થઈ. બીજી તરફથી વિચાર કરતા ગર્ભમાં જે બાળક હોય છે તેના ઉપર સુસંસ્કારોની છાપ ગર્ભ કાળે પાડવાની કેટલી બધી જરૂર છે, અને તેવા આસ પ્રસંગે લીધેલી સાવચેતી તથા સારા ઉપાયોની અસરથી એ બાળકની ભાવી જીંદગી કેટલી બધી સુધરી જાય છે તેનો પણ ખ્યાલ કરવા જેવો છે. આમ બંને રીતે વિચાર કરતા આવે અણીને પ્રસંગે સંગીત એટલું બધું શયદાકારક થઈ પડે છે કે તેના લાભો ગણાવતાં લેખનો વિસ્તાર ધણો થઈ જાય. હિસ્ટીરિયા જેવા વ્યાધિઓ ઉપર સંગીત જીદુઈ અસર કરે છે. ગાવાથી છાતી, ફેફસાં અને હૃદયના ભાગોને કસરત મળે છે, તે અપૂર્વ સેવા બળવે છે ને તેથી ક્ષય જેવા પાપી રોગોનો હુમલો કદિ પણ થતો નથી. સગર્ભાવસ્થાના સમયમાં સ્ત્રીના અંતઃકરણ ઉપર જે એક પ્રકારનું સદૃશ દુઃખાણુ હોય છે તે દુઃખાણુ સંગીતથી એકદમ ખસી જાય છે. આ બધું ખ્યાલમાં આણીને મોળા ભરવા વિગેરે ક્રિયાઓ મહોટા ખર્ચ અને ધામધુમથી સંગીત મિશ્ર કરવાનો રીવાજ આપણા પૂર્વજોએ ચાલુ કર્યો છે. સગર્ભા સ્ત્રી પોતે સંગીત જાણતી હોય. અને તે કાળમાં રોજ નિયમિત રીતે હારમોનિયમ પિયાનો કે કોઈ વાજીંત્રની સહાયથી એકાદ કલાક સુધી સંગીત

કરે તો તેથી અવધર્મ લાભ તેના તથા ગર્ભના તનમન ઉપર યશો એમ નક્કી બાજુનું. ભક્તિ સાહિત્ય, કલા, વગેરે બીજા સારા સારા વિષયો સંગીતના રસમાં અથવા નાદની ધૂનમાં સ્ત્રીઓને શીખવવામાં આવે તો તે અમૃત તુલ્ય છે. આવા સંગર્ભાવસ્થાને પ્રમગે સ્ત્રીને પોતાને તથા ખાસ કરીને ગર્ભને સંગીતથી ઉત્તમ પુષ્ટિ મળશે એટલું જ નહિ, પણ તેમના તનમન ઉપર અમાધારણુ રીતે ઉત્તમ પરિણામ ફરી શકશે. આવાં આવાં અનેક કારણોથી ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને સંગીત શીખવવું જોઈએ. સંસાર સ્વર્ગ સમે કરવો હોય તો સાહિત્ય સંગીત અને કલાઓના સંહાર સ્ત્રીઓના હૃદયમાં જરૂર જોઈએ. વગર કેળવણી સ્ત્રીઓ પરસ્પર મળે હજો છે ત્યારે તેઓ શી શી વાતો કરે છે તે તરફ ધ્યાન આપજો તો એમ જણાશે કે, તેમની વાતો માત્ર વિનાની હોય છે. અણુમુધરેલી બે સ્ત્રીઓ બ્યારે બ્યારે બેગી મળશે ત્યારે ધરની રસોઈ, પાણી એકવાડ, ધોવા વગેરેની વાતો કહાડશે; અથવા તો તેમને શાં શાં ઘરેણું છે અને શાં શાં નથી એવી એવી વાતો ચલાવશે; અથવા શ્વાણીએ તો આજ એમ કંઈ અને તેમ કંઈ વગેરે નકામી વાર્તાઓ ચલાવશે; એ વાર્તાઓ અને મેળાપથી દોષની નિંદા કરશે અથવા તો એક બીજાનાં ઠણુ-ઓઠાની વાતો કહાડી ટકાસનાં બીજા રોપાશે. પરંતુ એજ સ્ત્રીઓ સાચું બણીગણી હરો અને તે સાથે થોડું ઘણું સંગીત જાણતી હશે તો એવી સ્ત્રીઓ બ્યારે બ્યારે મળશે ત્યારે ત્યારે કાંતો સારાં મારાં ગીતો એક બીજાને સંભળાવશે, પોતાને જે ગીતો ન આવડતા હોય તે બીજા પામેથી શીખી લેશે; અથવા બીજી સુવાર્તામાં બળી જશે. પરંતુ એવે પ્રસંગે બીજા વિષયો ઉપર ચિત્ત નહિ જતાં વિશેષે કરીને સંગીતનો જ વાર્તાલાપ વિશેષ થશે. આમ સંગીતથી પરસ્પરનો આનંદ આપતાં શીખશે, મંડુચિત મનોવૃત્તિઓ નીકળી જશે અને પ્રેમ દહ થતો જશે.

પ્રેમનાં મૂળ મંગીતમાં છે એમ સાહિત્યકારો કહેતા આવ્યા છે તે ખેશક સત્ય છે. પતિ અને પત્ની બંનેના પ્રેમનો પ્રવાહ મંગીતથી કેવો સખળપણે વહેશે તે વિષે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી. પતિને પ્રસન્ન રાખવા માટે, તેના પ્રેમમાં પોતે બળી જઈ એકરૂપ થવા માટે સંગીત અતિશય મદદરૂપ થઈ પડશે એ વાત સ્ત્રીઓએ કદિ ભૂલવી નહિ. પતિને વશ કરવાને માટે સંગીત એ કેવળ મોહન મંત્ર છે, કેવળ વશીકરણુ વિધા છે અને બંનેના હૃદયનું અર્દત કરનાર પરમ સાધન છે. મધુર વચનોથી, માનથી અને હરકોઈ પ્રકારે પતિ વશ ન થાય ત્યારે સંગીતથી તે વશ થવો જ જોઈએ. અનેક વિલામોને વિલાસાવનાર, અનેક ભોગોને પુષ્ટિ આપનાર, અનેક પ્રેમમયી ઉત્તમ વૃત્તિઓને ઉત્તેજિત કરનાર કેવળ સંગીત છે. સંગીત એ સ્ત્રીઓનો આ પ્રકારે ખરો મદદગાર છે. પોતાના પ્રાણનામ આખો દિવસ પરિશ્રમ કરી થાક્યા પાક્યા ઉદોગ ઉપરથી સાંજે ઘેર આવે ત્યારે તેમના કંટાળેલા, થાકેલા અને તમ મગજને શાંતિ આપવા સતી સ્ત્રીઓએ સંગીતનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, ને તેના શ્રનમાં પોતે સહભાગી થઈ પતિના મનનો થાક સંગીતથી ઉતારવો જોઈએ. એમ હરેક પ્રકારે વિચાર કરતાં સ્ત્રીઓને સંગીતનું શિક્ષણ આપવું એ અતિ આવશ્યક જણાય છે.

પ્રભુની ભક્તિ કરવા માટે સંગીતનો કેટલો બધો ઉપયોગ છે ? ત્યાં પણ સંગીત. અગ-
ણિત સેવા બજાવે છે. સંગીતનો એવો પ્રભાવ જોઈ વિચારણુ લોકોએ સંગીતના ભક્તિ-

રસને પાઈ, દેવાય તો તેથી બોધની અસર ચિરકાળ રહેશે એમ જાણી કીર્તન-હરિદાસ કથા વગેરે યોજનાઓ કરેલી છે તે પ્રસિદ્ધ છે જ. અને તે પ્રમાણે ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, પ્રેમાનંદ, અખો, હયારામ વગેરે કવિઓ અને ભક્તોએ સંગીતદ્વારા ભોધ આપેલો છે જ. એ ભક્તજનોનાં બળને સાત દિવસ આપણી સ્ત્રીયો ગાઈ ભક્તિ જગવે છે તે આપણે જોઈએ છીએ જ. આ માર્ગ વિધવા સ્ત્રીઓને દોરવવાથી તેમને સુખનું અને આનંદનું એક ઉત્તમ સાધન મળશે. અને તે પ્રમાણે આપણી વિધવાઓ ક્ષવતા વખતમાં ભક્તિમય સંગીતો ગાઈ દુઃખના દિવસો પૂરા કરે છે જ. આ વિષયમાં સુધારો થઈ ઘરમાંની સુવાસિની અને વિધવા સ્ત્રીયો સવારે અને સાંજે અથવા રાત્રે સુવા પહેલાં પોતાનાં બાલકોને સાથે લઈ નિત્ય ઈશ્વરભક્તિનાં બે ચાર સારાં સારાં પદ ગાવાનો નિત્ય પાઠ રાખે તો તે પણ ઉત્તમ છે. પરંતુ લાં પણ સ્ત્રીઓમાં સંગીતનું સાદું જ્ઞાન હોવાની જરૂર છે. એમ અનેક રીતે આપણો સંસાર સુખી અને સંસ્કારી કરવો હોય તો સ્ત્રીઓને સંગીત આવડું જ જોઈએ એમાં વધારે કહેવાની જરૂર નથી જણાતી.

આમ અનેક પ્રકારે વિચાર કરતાં અને હાલ આપણો સંસાર જે પ્રકારે ચાલુ છે તેનો પ્રવાહ બ્રાહ્મમાં આણતાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંનેને સંગીતનું શિક્ષણ આપવું ઘટે છે. તેમાં પુરુષોને કેટલું, કેવું અને ક્યારે શિક્ષણ આપવું એ વિશેનો વિચાર કરવાનું અત્રે પ્રયોજન નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓને જો સંગીત શીખવવું જોઈએ એમ જો ઉપકા વિચારોથી દરેક વિચારી પુરુષોને ધાગતું હોય તો તેમને કેટલું અને ક્યારે શિક્ષણ આપવું એ વિશેનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ. આપણી સ્ત્રીઓને કાંઈ ગવૈયણો બનાવવી નથી, તેમની પાસેથી મીનક્ષસોમાં ગાયન કરાવવું નથી અથવા અગ્નિજ્વેમાં જેમ બૉલ કે નાયનો રિવાજ છે તેમ જાહેર મેળાવડાઓમાં તેમને નચાવવી નથી, પરંતુ આપણા સંસારવ્યવહારમાં જેટલું સ્ત્રી સંગીત પ્રચલિત છે તેને જ વ્યવસ્થિત કરી, તેટલા સંગીતને સાદા રાગતાલમાં સુસ્વરિત કરી તેનું શિક્ષણ કન્યાશાળાઓમાં ધોરણોના અભ્યાસ પ્રમાણે આપવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. પહેલેથી ત્રીજા ધોરણ સુધીની યાજ્ઞકીઓ માટે ટીગલા દીગલીની રમતોવાળાં ગીત, નહાના નહાના ગરબા, ચોટાંક ધવળ મંગળ ગીત અને બીજાં તેમને અનુકૂળ હોઈ શકે એવાં નીતિનાં ભક્તિનાં અને ઈશ્વરસ્તુતિનાં પદ એટલું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. પછી ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં બહુનારી કન્યાઓને માટે સાદા સાદા ગરબા, રાસડા, લમ, જનોઈ અને બીજા બધા માંગલિક પ્રસંગોએ બોલાતાં ગીતો વ્યવસ્થિત કરી તેને સારા રાગ તાલમાં ગોઠવી શિક્ષણ આપવું જોઈએ. ઘસડો કે ગરબો જીલતાં આવડે અને તાળીઓ તથા પગ બરાબર તાલમાં વ્યવસ્થિત રીતે પાડી શકે એટલું જ નહિ પણ તેની અનેક તકનીકો આવડે એટલું શીખવવું જોઈએ. તે સાથે સ્વરોનું, તાલનું અને નોટશન (સંગીતલેખનપદ્ધતિ) નું થોડું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં શીખનારી ઉપવર કન્યાઓને માટે માટે પ્રાચીન કવિઓનાં સાગ્રં સારાં પદો હાલનાં નાટકોમાંથી ચુંટી કહારેલાં નીતિનાં ગાયનો, કઠિન કઠિન ગરબા, માંગલિક પ્રસંગો અને વિશેષક્રિયાઓને પ્રસંગે વપરાતાં સંગીતો તેમજ લાવણીઓ, ગજલો તથા બીજાં ઘરખુણીયાં ગીતો સાદા રાગતાલથી શીખવવાં જોઈએ. તે ઉપરાંત સ્વર તાલનું ઊંચું જ્ઞાન; તથા મારંગ, બીભાસ, માલકોસ, ભૈરવ, ભૈરવી, કાલગડો,

દાદી, પીણ, વગેરે જે ગ્રામી માધ્યમથી રીતે કાનથી સારી રીતે ઓળખી શકાય છે એવા ૧૫-૨૦ રાગોનું જ્ઞાન, તે દરેક રાગની બે બે ત્રણ ત્રણ સ્ત્રીઓ તાલ, સ્વર, નોટશન સાથે શીખવવી જોઈએ. આમ ત્રણ ટપ્પે મંગીતનું શિક્ષણ હાથ તુર્તને પ્રસંગે કન્યાશાળાઓમાં આપવામાં આવે તો તેથી આપણી બાળાઓ સંગીતની સુસરકારી થશે.

એટલું શિક્ષણ જો કન્યાશાળાઓમાં આપવામાં આવે તો પછી સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં કેટલું શિક્ષણ આપવું જોઈએ તે વિષે પણ નિશ્ચયનું થોડું છે. તેમાં પ્રથમ તો ઉપર બતાવેલું શિક્ષણ આપવા માટે સંગીત જોટલા જ્ઞાનની જરૂર છે તેટલું શિક્ષણ તો સંગીત-પણે મળવું જ જોઈએ. કેમકે આવી કોલેજોમાંથી પાસ થએલી સ્ત્રીઓ જ કન્યાશાળાઓમાં મેહેતીજીઓ થવાની હોય છે. જોથી ઉપર બતાવેલા મંગીતના જ્ઞાન ઉપરાંત સંગીતશાસ્ત્રનું થોડુંક શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને પ્રગિદ્ધ ગોનોનું થોડુંક આલપી જ્ઞાન તથા થોડા ઘણા અપ્રસિદ્ધ ગોનોનું ઓળખાણ એટલું જ્ઞાન ટ્રેનિંગ કોલેજના ૩ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં થવું જ જોઈએ. આટલું જ્ઞાન મેળવી, કોલેજના ત્રણ વર્ષ પસાર કરનારી સ્ત્રીના અંગમાં એટલી પ્રવીણતા આવવી જોઈએ કે, હારમોનિયમ, મિતાર, દિશરખા એ ત્રણમાંથી એકાદ વાદ્ય “સાર” આવડવું જોઈએ; તે “સાર” એટલે અંશે કે, પોતે મેહેતીજી થઈ બ્યારે કન્યાશાળામાં શિક્ષકની જગ્યા પર કાર્ય કરશે સારે, કન્યાશાળાનો સંગીતનો સુકરર કરશે. અભ્યાસ વાદ્યમાં સારી રીતે વગાડતાં આવડી શકે. આટલું શિક્ષણ ઓછું નથી. એટલું પણ વધારે છે. કેમકે આટલું શિક્ષણ આપવું હોય તો તે શીખવનાર શિક્ષકો સારા સંગીતશાસ્ત્રીઓ હોય તો જ બની શકે તેમ છે. વડોદરાની કન્યાશાળાઓમાં અભ્યાસક્રમ તદ્દન નકામો છે. એથી સંગીતનું કશું પણ જ્ઞાન થતું નથી એટલું જ નહિ પણ હાં જે શીખવવામાં આવે છે તેનો બજારમાં કશો ઉપયોગ થતો નથી. સંગીતના જ્ઞાતાઓનો શુભરાતમાં અતિ અભાવ છે, વિદ્વાન વર્ગમાં મંગીતના જ્ઞાનની ઘણી ઓછાઈ છે, એ વગેરે કાંજોથી એ તમને દોષનું લગ પહોંચતું નથી !!

કન્યાશાળાઓમાં અને શ્રીમેય ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં આ પ્રમાણે પદ્ધતિપુરસ્કર શિક્ષણ આપાય અને મંગીતનો જ્ઞાન સર્વે કુટુંબોથી લઈ શકાય એ કદપતા હાલ તો ગંધર્વનમર-પત્ત છે. કેમકે શિક્ષણ આપવાનું કામ હાલ પરદેશી શાસ્ત્રીઓ અથવા છે. તે કામ આપણા હાથમાં હોત તો આપણે ગમે તેમ કરી મન ધાર્યું શિક્ષણ આપી શકે. પરંતુ, એવી અનુકૂળતા નથી સારે કન્યાશાળાઓમાં ઉપરના ધેરણ પ્રમાણે સંગીતશિક્ષણ આપવાની વાત બાળ ઉપર સુકવી પડે છે. તો પણ અસુક તરેહનું આવું આવું શિક્ષણ હોવું જોઈએ એવી કદપતા સ્વચાલ તો દોષકે દેશદિતેશ્વરના આજ્ઞામાં એ કદપતા આવતાં બિવિધમાં કોઈના પણ પ્રયાસથી એ પદ્ધતિ અમલમાં આવે એવી આશા રાખી શકારો.

ઉપર બતાવેલા સંગીતના અભ્યાસ ઉપરાંત જો સંગીતવિદ્યા અને કળાનો બહુ જ જાણો અભ્યાસ કરવો હોય એવી સ્ત્રીઓને માટે “સ્ત્રી સંગીત-શિક્ષણશાળા” ખામ

દેનાર, અખંડ શાંતિ અને આનંદમય શુભનનો અનુભવ આપી તન મનનો ભાર હલકો કરી નાખનાર એવું જે સંગીત તે શુ ત્હમારી સ્ત્રીએને ત્હમે નહિ શીખવો ? તેમના હાથમા સંગીત રૂપી એક અનૂપમ ન્મણિય હીરો આપીને, તેના તેજસ્વી કિન્હો તેમના અત કર-
જોમા પાડીને સ્ત્રીઓના હૃદય પ્રકાશિત નહિ કરે ? અવસ્ય કરશે જ એટલું પુન પુન સ્પર્શવી આ વિસ્તાર પામેલો સ્ત્રીઓના હિતનો લેખ સમાપ્ત કરું છું, અને સુખી મનુષ્યોના સુખના ભંડાર રૂપ, દુઃખિજનોના પરમ વિનોદ રૂપ, સાબગતા માન જ હૃદયને હરણ કરનાર, મનમથના અગ્ર દૂત રૂપ, અતિશય મધુર, સુરમ્ય અને કામિનીઓના વધ્ધભરૂપ એવો જે નાદ કે જે પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ, અનત અને ઈશ્વર રૂપ છે તેનો સર્વત્ર ન્યાયન્યાયકાર હો એમ કહી વિરામ પામું છું

મુખિનિ મુખનિધાન દુઃખિતાના વિનોદ ।

શ્રવણહૃદયહારી મન્મથસ્થામ્નદૂતઃ ॥

અતિમુર સુરમ્યો વલ્લભ, કામિનીના ।

જયતિ જયતિ નાદ પંચમશ્વોપવેદ *॥

મુ. મહુધા.
(નડીયાદ તાલુકો)
તા ૨૪-૪-૦૭

। (લી નાદબ્રહ્મનો ઉપાસક)
। ગણપતરાવ ગોપાળરાવ ખર્ચે.
। (સંગીતશાસ્ત્રી)

ગોળીઓ.

Reg No B 463.

પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાહ્યેરી
ખૂટ ખમતો છે, સ્મરણુચાક્ષનો સાગર
માત્રનું જીવન છે.

તને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ
તથા લોહી સુધારવા માટે આત્મકાનમદ

1 નો રૂપીઓ 1

1 કર ગોવિંદજી

અપિત ધરતીસન 12

-કાઠિયાવાડ.

કાલકાદેવી રોડ.

	ન ૪	ન. ૫
ગી.	વડોદરા.	અમદાવાદ
પિક.	રાવપુર.	રીયોરોડ

શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી
alth, Wealth and Prosperity
st free, Apply to,
Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

ન્ત.

સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યદ્વા
યદ્વાયમધ્યાત્મ સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમય
પ્રલોદ સર્વમ્ । ઇપતિવ.

પ્રમદિતવ્યમ્ । કુદાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
નાકા ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઇપતિવ.

પેક.] કાર્તિક, ૨૧૫૯ ૧૯૬૫.

ગુભાં કુન એમ એ, એનુ એવં ખી

ખી એ સો યસ)

તિ,
પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.
યે, મળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ
પ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી
અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ કેમી આદ
શ ૪-૦-૦ ચાર પેસ્ટેજ આના પાચ
શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.
જામનગર-કાઠિયાવાડ

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमास्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ.

વર્ષ ૭, અંક ૧૦.

[આસિક.]

કાર્તિક, સંવત્ ૧૯૬૫.

[નીચેના ઉત્તર ઈ. સ. ૧૮૫૮-૫૯ ના બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાંથી અત્રે આપ્યા છે-એના ઉદ્દેશથી કે નવા શહેનશાહી જાહેર નાખાને પ્રસંગે હાલના અને પચાસ વર્ષ ઉપરના રાજા પ્રજાના સંબંધો સરખાવવામાં એ ઉપયોગી થાય. જૂનકાળનું સ્મરણ અત્યારે રાજા-પ્રજા ઉભયને શ્રેયસ્કર છે; આ દેશની પ્રજા વસ્તુતઃ કેવી ગુણુત છે એ રાજ્યાધિકારીઓએ સમજવાનું છે; અને હાલનું રાજ્ય દેશની કેવી રીતેતે દેશીને હાખત થયું છે એનું જ્ઞાન પ્રજાએ ગણવાનું છે. પરસ્પર આટલું કર્તવ્ય સમજીને રાજા પ્રજાનો વ્યવહાર ચાલે, તો વર્તમાન રાજકીય વાતાવરણમાં થતા કાટકા અને ગર્જનાઓ સહજ શાન્ત થઈ જાય.]

તન્ત્રી.

*દેશમે' આનંદ ભયો, જે જે વિકટોરિયા.

તા. ૧ નવેમ્બર મન ૧૮૫૮.

દાહોરા.

ધન્ય જન્મ વિકટોરિયા, ધન્ય થડિ પળ વાર.
અન્ય અદાર ઉગણીસ મે, તારિખ વિસ ને ચાર. ૧
ધન્ય રાણિ પદ પામિ મન, મુનિ વિક્રમ વસુ મંદ્ર;
ધન્ય જૂનની વીસમી, બેડી આમન ઈદ. ૨
ધન્ય મૂર્તિ તે હાખત, રાજ્યપ્રદામીપેક;
ધન્ય વસુ બળિ વસુ બુમિ, જૂન આઠ વિસ નેક. ૩
ધન્ય ધન્ય, વિકટોરિયા, ધન્ય રાજ દિન આજ;
જય જય દેશ સુધારમાં, મંગલક શુભ કાજ. ૪

* બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ પુસ્તક ૩ નવેમ્બર ૧૮૫૮ અંક ૧૧ પૃષ્ઠ ૩૩૯ થી ૩૪૧.

રાણી ગુણ બહુ વરણતાં, કવિતા હારી જન;
 માન ઉપમાન મળે નહિ, તે તે તેજ ભણાય. ૫
 એમ આટપી નાંખતાં, સંતોષે નહિ મન;
 ઉલટ ઉલટ રસ તો વધ્યો, ઝરણુ ઝિલો સજ્જન. ૬
 આજ કાલ પૃથ્વી વિશે, ઇંગ્લીશનું રાજ;
 વિજય વિજય સહુ દેશમાં, નહિ નખજાનું. કાજ. ૭
 શરદ કમળ જામ શોભતું, સ્વચ્છ નીર સહસાજ;
 સુધરેલા સહુ રાજ્યમાં, ઇંગ્લીશનું રાજ. ૮
 કમળ ગર્ભ સમ રાંછિ છે, જગમાં બહુ વિખ્યાત;
 પર દુઃખ ભંજન જુદું તે, કરે સખ દિન રાત. ૯
 દિગવિજયી વિક્ટોરિયા, તે સમ નહિ કોઈ આજ;
 સખ સંપત વરસાવતી, જગત ઈંદ્રની લાજ. ૧૦
 રાજ કાજ વેહવારમાં, નિપુણ યાદિ શુભ વેશ;
 સંપથદી તે ફરવે, આણ રૂડિ બહુ દેશ. ૧૧
 બાળપણે વિદ્યા બણી, સખજ અબજના ધર્મ;
 રાજપાટને ચોગ્ય તે, સમજે સઘળા મર્મ. ૧૨
 પંચતંત્ર નીતી બણી, હામા શૌર્ય ઐહાવ્ય;
 આર્ય ફળમાં જન્મ પણ, બણી ગૂણ આચાર્ય. ૧૩
 કરે કષ્ટ દેહે ધણું, વેડે તડકો તહાડ;
 સૈન્ય વાદના નાદથી, ધૂનવે નહિ હાડ. ૧૪
 વચન પ્રમાણે ચાલતી, પાપ યદી પસ્તાય;
 પ્રજા મિત્ર કુટુંબને, ચોગ્ય માન બહુ માય. ૧૫
 અગુણિ ગુણિ રિપુ સ્નેહિને, કરિ પારખ લે પાર;
 કદર ગુણીની જાણતી, ફરજ બજાવે સાર. ૧૬
 વિદ્યા હુંજર કામને, સત્ય વાત અનુકૂળ;
 હક સહુનો સંભાળતી, દોષાવે તે ફળ. ૧૭
 વળિ ધરમાં રૂડી ધણી, સંપ બહુ વરવેર;
 વરવહુ પ્રીતિ ધર્મને, મમજી ધરે ન વેર. ૧૮
 સંતતિ સારી રાખતી, સંપ મચાવે ઘેર;
 કળધર્મ આંચરને, શીખવતી બહુ ઘેર. ૧૯
 અખળા બળ નહિ આણુ કઈ, કરે સખજ નિર્ભળ;
 અમળા કમળા કળ બહુ, વિચારમાં અવિચળ. ૨૦
 ધન્ય દેસ ને ધન્ય લોક, ધન્ય રાણીની દેહ;
 ધન્ય રાણીના ગૂણને, અચળ રાજ શુભ રેહ. ૨૧

સોરઠા.

‘અહા દયાથી આજ, અવસર રૂઠો આવિયો;
 ઝોઝવ ઘેરે ઘેર, ચૂં સજી શુભ રાણિનું. ૨૨
 હોય હરીની મેહર, યાચ લીલા લેહર સહ;
 યાચ રાણીથી બહુ, લાભ લક્ષ આ દેશિને. ૨૩
 સર્વ ગુણ સંપન્ન, પ્રભ પાળતી પ્રીતથી;
 પાડે પૂરી આસ, રાણી તે વિકટોરિયા. ૨૪

માલિની છંદ.

બહુ બહુ ઉપમાથી શોભતી રૂડિ રાણી,
 હણિ દળદર જોસે દીલથી પ્રેમ આણી;
 વણિ ઘટિત ઉપાયે દેશ સુધાગ્વાની,
 તજવિજ કરશે તે બોલજો શ્રમવાણી. ૨૫
 જય જય જય યાઓ રાણિ તારા રડઝો,
 જય જય જય જાઓ હિંદુના નાસતા ઝો;
 હમ હમ હમ વાગો રાણિ હંકા સવારા,
 ઝટ ઝટ ઝટ જાગો દેશના ઝો સુધાર. ૨૬

બુદ્ધિવર્ધક સર્વને, વિનંતિ કરે આહાર;
 રાણી વિકટોરિયા તણો, બોલો જે જે કાર. ૨૭
 ઇશ્વર રાણીનું રક્ષણ કરે.

*આ દેશમાં શાંતિ થયાની જાહેર ઇશ્વર પ્રાર્થના.

સન ૧૮૫૭ ના મે મહીનામાં જે મોહોટો રોજ આ દેશમાં ઉઠ્યો હતો તે હવે શમ્યો.
 એ સારૂ આપણે ઇશ્વરનો નેટલો પાડ માનીએ તેટલો ઝોજો છે, કારણ કે આખરે એમાં
 રાયતની ખરાબી નીપજી અને વધારે નીપજત. પણ ઇશ્વરે આ દેશ સાચુ જોયું અને આપ-
 ણને સાનકુળ થઇને આખરે નિર્જાત આણી. એ માટે હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ ક્રિશ્ચન
 રાયતને કરી હતી કે જ્યુનની ૨૮ મી તારીખ ને રવિવારે તમારે ઇશ્વરની ભક્તિ આજ્ઞા
 કરવી. એ ઉપરથી આપણા સુર દેશીઓ પણ તે કામમાં આગળ પડયા હતા અને ઉપર
 કહેલે દિવસે અહીં મહાદેવીમાં, ઠાકોર હારમાં અને દાકટર બાઉને ઘેર ઇશ્વરપ્રાર્થના કર-
 વામાં આવી હતી. દાકટર બાઉદાજીને ત્યાંનાં સુધરેલી રીતિ પ્રમાણે કરવામાં આવી હતી તે

જોધને સુધારાના હોંસીલા લોકો ધણા પ્રસન્ન થયા હતા. પ્રાર્થના માત્ર શુનરાતીમાં જ નોહોતી થઈ પણ મરેહી તથા સરેકૃતમાં. મરેહી બીકાબાએ રમી હતી અને સરેકૃતમાં એક દ્રાવીડ કવિએ બનાવી હતી. આ ઠેકાણે હમે માત્ર શુનરાતી પ્રાર્થના મુકીએ છીએ.

ધૃશ્વર સ્તવન.*

સોરઠા છંદ.

જય જય જય જગદીશ, વીશ વશા સંપૂર્ણ અહ;
ખડુજ પડાવી ગ્રીસ, રીશ તળવી દુષ્ટની. ૧
જગત નાથ હરિ રામ, નામ સાચુ તાહરું;
જપિયે આડે જનમ, કામ કરિયે પાર સહ. ૨
નિઃકલંક સજ્જ ભક્તિ, ગાઈ તે સાંભળી;
કીધા તે પ્રભુ મુક્ત, બંદખોરના ત્રાસથી. ૩

પદ.

રે જગદેવા. સાહમું જોયું. ટેક.

કાજ કરતો સમરથ વાલી, તુજ સમોવડ નોતો.	રે જગ૦ ૧
જીવ્યાની આશા મેહલી સૂચે, કાળતે તાકી જોતો.	રે જગ૦ ૨
બાવરાં બનીને ભટકી કેહતા, ઉપાયો કોઈ જોતો.	રે જગ૦ ૩
જોતતાં જોત્યુ ભજનજ જોણે, કાળને કાહાડયો રોતો.	રે જગ૦ ૪

લલિત છંદ.

અમર ત્રાસથી, તું મુકાવવા, વિનંતિ સાંભલી રંક પાળવા;
જલદી આસરો, રાણિને દિધો, પછિ સુરૈયતે સંપને પિધો. ૧
સકળ કામમાં, ચિત્ત નોહવું, રૂધિર લોકનું તો બળી જવું;
કલકલાણુ તો, ખૂબ રે થવું; ભિતરમાં નહોં આર દોડવું, ૨
ગરિબ સામું રે જોયું દેવ તેં, મરણથી સહ મૂકબાળ તેં;
પણિજ મોંઘવારી હતી અરે, શરિયે મોંઘવારી કરી અરે. ૩
સરવ કાર્ય જે સુધરાઈવું, શિષ્ટ થયું ખડું રૂડિ રીતવું;
સકાળ વિદ્ય જે દેશને નડે, હણિ કરી કિંધું કોઈ ના લડે. ૪
ખડુ બની હતી બાવરી વળી, રૈયત આપડી સદગુણી બલી;
(તો પશુ) શરિર સાચતા આપિકોઈયે, ધનતાણી ધણી જોનિ જોઈયે. ૫

વિનતિ તોહરી 'જે હમે કિધી, બહુ અનાયની ઝીલિ તે કિધી;
મહરનીશ રે માગતા વર, વરત આપતો તે કરયો કર. ૧
જય કરયો રૂડો ઇન્દિશો તથો, નહિ વળાયરે પાડ તે ધણો;
ગળવિ હાક તે રાણિની ખરી, શરિયિ ચો દિશે ધન્ય રે હરી. ૭

ગીતિ છંદ.

હે પ્રભુ શં ગુણ ગાવા, હિદાર મનથી ધણી ગરજ સારી;
રાણીનો જય કીધો, ચોળી નાંખી સહજ અરિ કસારી. ૧
હીન હીન પ્રતિપાણુ, સ્થિરતા સધળે ફરી થકિ પસારી;
ખજતામાં તે પાછી હમને સીતળ સુધા ગળી સારી. ૨
બંડખોર મદમાતા, તાતા જેના સ્વભાવ તો ભારી;
માનિ કરપા અકચુરા, હમે અનાયો થયા જ આભારી. ૩
માન્ય વિનંતિ કરી તે, જુઘ્યો નહિ પણ તુ ગાખિ મંભારી;
ઠોક્યા કટાક્ષ લઠ્ઠે, લઠ્ઠા જઠ્ઠા હતા બહુ સંભારી. ૪
ધર્મ પ્રભુ પ્રસાદ શેકતી, રાણીદળખજતણી સુસહચારી,
થકવિ હરાવિ નસાડી, બંડખોરને છુદા દુરાચારી. ૫
લૂણુ હરામી બંડો, કીધાયી જે થયા ખરે ખર તે;
સંહાર્યા હરિ દુષ્ટો, કીધી હમપર દયા ખરેખર તે. ૬
રાણી વિજયી કીધી, ગુખસાતા વળિ પ્રજા સરવ જનમાં;
પાડ ન કાં તોલીયે, ભજનમનના ગજસર વજનમાં. ૭

લુગંગી છંદ.

હરે હે હરે હે હરે હે હરે હે, સહુ લોક કેતા અનાયો ખરે રે;
પ્રભુ કેમ ધારો હવે રે અરે રે, હમે શર્ણુ ઉચે તુને રે હરે રે. ૧
સુણી પ્રાર્થનાં દોઝ તે જાણિને રે, જિતાડી દયાણુ રૂંડી રાણિને રે;
કિધાં કાજ તેની સ્તુતિ ગાહ્યે રે, પ્રભુ ઉપકારો ધણા માનિયે રે. ૨
હિરણ્યાક્ષ શંખાસુરો કંસ માચ્યા, હરામી મધુકૈટભોને પગડયો;
વળી ચંદ્રમુદો અને કુબકર્ણુ, સિચપાજ ચાણુર જે નીચ વર્ણુ. ૩
બહુ ભક્ત અફર ને અંબરીષ, ગયો રે તું પ્રહલાદ બહારેજ ધણ;
સુદામા અને દ્રૌપદી સામું જોયુ, પછી કુદ કુરોધિને ચોત જોયું. ૪

કરે ભક્તના કાર્યે તું ઉલટરે, કૃપાસિધુ લેશે નહીં તું લટરે;
વિના તું નહીં શત્રુ સંખ્યા ઘટરે, વિના તું નહીં દીઘ દુઃખો મટરે, ૫

ઢાહોરા છંદ.

જય જય જય પરબ્રહ્મ ઓ, જગના રે વિશ્રામ;
સર્વ સમર્થ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, ભય ભંજન તુજ નામ. ૧
હવે એટલું માગિયે, ખરા ભાવથી જાણુ;
નિર્વિઘ્ન રાણી કરે, રાજ રહું નિર્વાણુ. ૨
યશની આણુ ફરે ધણી, જ્યારે રૈયત રાણ;
તેવી અક્ષય કીર્તિ સહુ, રહે સર્વથા ગાણ. ૩
દેશતણી સપત વધે, વધે પ્રજામાં નર;
ધમ ધમ ઉદયમ તો કરે, કરે કર્મ મહુ શર. ૪
વિદ્યા દુજર તો વધે, વધે નીતિનાં જ્ઞાન;
સતસુખશૌધી સહુ કરે, કરે જ્ઞાનનાં જ્ઞાન. ૫

ગીતિ છંદ.

આદ્ય વિશ્વજનક હરિ, અરિને માર્યા કર્યા જ સરતા તે;
જેવે અનાય આખિ, કાંકે પશુ ના કરી કસર તાતે. ૧
તારું કામજ એ જો, દુષ્ટ મારવા ઉગારવા રક;
વકાયા વણુ કાંઈ, બહારે આન્યો પ્રભુ તું નિરાક. ૨
તત્પર પ્રભુ નિરંતર, દીન આજવો કર્યા અહહ મન્ય,
જ્યારે જાતે આન્યો, લાભો યાશે હવે અસામાન્ય. ૩
ગજગજ થયો જે મોટો, જાનમાલનો ધણો ધણો નાશ;
વધતો જાતજ તે રે, અટકાવ્યો તેં ખરેજ અવિનાશ. ૪
રંકબણી તેં જોયું, અનાયજનની લિધી સુસંભાળ;
એ મોટો ઉપકાર, હણ્યો હરીયે ભુંડોજ દુષ્કાળ. ૫
ચાતી દેશ ખરાબી, તેથી તેં હરિ ઉગારિ રે લીધા;
ઉગ્લિશ જય હોવાથી, સ્થિરતાના દિનજ હમે રૂંડાં પીધાં. ૬
ખડ દગા છળ દાખી, સંકટકટકને કરવું સકળ ચૂર;
સુધારોને નડતાં, વિદ્યો સપળાં કર્યાં વળી દૂર. ૭
એ સપળાને સાર, તારો મોટો હમપર ઉપકાર;
વિનતિ હવે છે એ કે, દેશ જદતિ તે કરવિ જરૂર ધાર. ૮

આમર ધૃત.

મર્વની વિનંતિ દીન મુણ ભક્ત વત્સવ,
ભૂમિ રે ગયાજ વાટ દેખતા નથી શલ,
કામ માયિ લાવિ વેળ સામું જો પ્રભૂ પગ,
દેશભાદિ ફેરવાવ જે મુસંપની દળ
બુદ્ધિ દે તુ રાણિને દયાથી ગજ કે કરે,
જેયિ ગેતો સદ્ સુગજભક્તિ આદરે;
એકમેકની વધેજ પ્રીતિ તે પરસ્પરે,
ઉઘમો વધે અને અવેશકોણને ભરે. ૨

હુંનરો દળગના મુખાભ દેશિયો જમે,
કુરુણી કુનાટમાહિ લેય મર્છના બમે.
સિદ્ધ ને ગ્સાપની પલ્લય અર્થમા વિયે,
કામ્યશાસ્ત્રના રમો ધણીજ દામથી પિયે. ૩
નીતિ ને સ્વધર્મ પદા રાજ રાખિ તે ગ્દે,
પાસ નિર્મયાં અનેક સૂખ સાધનો રહે,
જલ વજ પામ એટલોજ માગિયે વર,
આપ તે પ્રમતતાયિ જાવિ દીનના કર. ૪

દોહરા છંદ.

રે જલ જગનાથ તું, રિદિસિદ્ધિના સ્વામી,
દીન ઉપર કંતો દયા, સવળે અતરંગમિ ૧
કાધેવા ઉપકાર તે, કપમ બુલિયે જગ બાપ,
પાપ તણી મારી કરી, મનવાહિત વર આપ ૨
રાણી ગજ્ય કરો બદ્, પસરો અક્ષય કીર્તિ,
રાયગંકની નિત વધો, સુખદ પરસ્પર પ્રીતિ. ૩
દ્વિવેદિ નમંદસંકે, કિંધુ રતવન આદાર,
આતા મહુજન જલ્લો, બોલો જયજયકાર. ૪

પ્રાર્થના.*

દોહરા.

જય જગપાળ કૃપાળ તે, કરિ કરણ આ કાળ.
વિષમ બંડ વિકરાળની, અપિ અડપથી જાળ. ૧
બદ્ જો બળવાખોર ખજ, હુમ્મ્ય નિરંપ લોક,
પુત્ર પ્રજાને પીડતા, દામ દામ યે ચોક. ૨

હરિગીતા છંદ.

થૈ થોક નિર્દય લોક જનને શોક દૈ સંતાપતા,
 લૈ લુટિ જૂટી મારી કૂટી અધિક સંકટ આપતા;
 પણ વિકટ સંકટ ઝપટ ઝટપટ કાપ્યું તેં કરૂણા કરી,
 જય જય જગત પ્રીતિપાળ દીનઃક્યાણ કુઃખ હર હે હરી. ૩
 વિસ્તાર વિદ્યાનો થયો ને હાલ હિંદુસ્તાનમાં,
 સર્વે ડુબાવા ધાયું શંખાસુર સરખે ધ્યાનમાં;
 પણ રનેહ સહિત સહાયતા તેં ખુબ કીધી ખરેખરી, જય જય ૪
 મળિ થોક લોક યુરોપને કાઢ્યુ મુધા સાગર મધી,
 નાદાન નર તે પાન કરવા લડ્યા ને લાયક નથી;
 ને કરત પાન નિદાન શહુ સમાન ચાલત આચરી. જયજય ૫
 વળી દૈક જેમ હિરણ્યકશ્યપુ પૃથ્વી તામ્રા પાપિયો,
 તેને પ્રભુ તેં માર દૈ આધાર અમનેઃ આપિયો,
 ઉપકાર એજ અપાર તુજ ગણિયે અમે શં ઉચરી. જયજય ૬
 હરિનો ન હૈરે દર ધરયો હિરણ્યાક્ષ જેવે હાલમાં,
 હરિ ભક્ત જેવા જન ભલાને કષ્ટ કર્યું કળિ કાળમાં,
 નરસિંહ રુપ કરયા અનંત અજ રવરૂપકરયા ચરી. જયજય ૭
 ગળેંદ્રુ પદ પામવા ઈન્છા ધરી અભિમાનિયે,
 પહોંચાહિયા પાતાળમાં તેં ચાપિ પગની પાનિયે;
 લૈ કૈંક હાથ હજાર બગ અન્યાય બેડા આડરી. જયજય ૮
 સતિઓની લજ લોપી એ તો અસુર રાવણ અંશના,
 બહુ દીધી હત્યા બાળની બળ કસના એ વસના,
 ઉત્પાત દેખિ અઘાત એ તે તાત લાત રૂદે ધરી. જયજય ૯
 ખુબ ખાન પાનતુ દાન લૈ દેતાં દગો ન ધરી દયા,
 બળ પામી લુણ હરામી બાણાસુર ભાગદ થયા,
 હ.ખ દેત કુનિયાને અધિક તે દૈત્ય દિલમાં નહિ ડરી. જયજય ૧૦

કોહરો.

અવસરસર સર્વ એ, કાપ્યો જેમ કલેશ,
 એમજ સંકટ અમતણાં હરિવર હરો હમેશ. ૧૫
 દેશ મુધારાનાં સદા, કરો હજારો કાજ,
 અમ ઉપર અવિચળ રહો, મહારાણીનું રાજ. ૧૬
 ત્રવાડિ દલપતરાંમ એ, સજિ સુતી નમિ શીશ,
 શ્રોતા સર્જન સહુ કહો, જયજય શ્રી જગદીશ. ૧

એક દિવ્ય દેશ.

એક દિવસ સાયંકાળને સમયે આ જંગલપ્રધાન વ્યાપાર-કળા-કુશળતામય-વા-
ચ્છિન્ય-ગુણાન્નૃત તન્નન્ય-સ્વાર્થ-પરોપણતામા જ હુમ્મ નાગરિકોથી ઉભાતા નગરથી
કંટાળી, ધર્મિયે સ્વાભાવિક પ્રસંગેલી અરણ્યની સુખમય શાન્તિ મેળવવા અર્થે નગર બહાર
જવા મ્હારા મને શરીરને પ્રેરુ રસ્તામા અનેક ચિત્ર વિચિત્ર ચિત્રોના દર્શન થવા માગ્યા.
ક્યાંક આનંદ છવાઈ રહ્યા હતા, ક્યાંક શ્વાત્માઓ શોભના સાગરમા ઉંચે નીચે હુબકા માર્યા
વરતા હતા, ક્યાંક પ્રેમમય સ્ફુરણથી ઉદ્ભવતા સુખપ્રદ પ્રસંગો આનંદ આપતા જણાતા
હતા અને ક્યાંક દ્વેષના વિષમય ઝરણો વહેવાથી વિવિધ દુ ખોત્પાદ્મ સ્થિતિઓના દર્શન થતા
હતા, આવા સસારામ્હિના વિચિત્ર ચિત્રો વિશેષતઃ વિનોહતો અને તે અદ્વય યતા તેમ
નાથી ઉદ્ભવતા વિચારોથી હૃદયમા આવેશ, આવેશ, દયા, ક્રોધ આદિ વિકારો અનુભવતો
હું નગર બહાર એકાત નિર્જન પ્રદેશમા પહોંચ્યો.

હું સા પહોંચ્યો ત્યારે સૂર્ય ભગવાન ક્રોધથી નિવર્ણુ ધારણ કરતા હતા અટનથી
શરીરમા શૈથિલ્ય આનવાથી તથા તેનો ભાર વહેવાથી વિકલતા પામેલા ચ હુ આ સ્થલ
શરીરને અગાડી વહી ન શકવાથી તે એક ઉચ્ચ ભૂમિના સ્થાન ઉપર ખેડ આ સ્થળ આ-
વ્હાદક હવુ નીચે સરિતા ખખખા વણા કરતી હતી શહેરથી દૂર હોવાથી તથા ભૂમિ રે-
તાળ હોવાથી જળ નિર્મળ, સ્વચ્છ, અને પવિત્ર જણાતું હતું, અને તેમાંથી પાનદ્રવ્ય વસ્તુની
પેડે નીચેના ઝીણા મહોટા અસખ્ય વિવિધ રંગ યુક્ત રેતીના કણો જણાતા હતા જળનું
પણ એક પ્રકારના અખખલિત વેગથી વહન થઈ રહ્યું હતું અને ક્યાંક ક્યાંક ગોળાકાર કુંડળા
થતા, તથા તેમા છેડેથી જુદી જુદી નદાની વસ્તુઓ તથાઈ આવતી હતી, આમા પુષ્પ તથા
પુષ્પની માળાઓ પણ આવતી હતી જેથી જણાતું હતું કે મરિતા દેવીનું શ્રદ્ધાળુ ભક્તો
પાસેના ટૂં દૂર પ્રદેશમા પૂજન કરતા હશે વળી મરિતામા નદાના મહોટા વિવિધ રંગના મચ્છ
અને ખીજા અસખ્ય ઝીણા જળજલુઓ સ્વેચ્છથી વિહાર કરી જતા હતા, તથા તેમની
આની સ્વતંત્રતા જોઈ મને કાંઈક સ્વ સ્થિતિનું બાન થતા દિવગીરી પણ થતી હતી. આ
આનંદનનક દેખાવ પછી નજર ખસેડવી મમતી નહોતી, પણ એનામા પશ્ચિઓના કલગે
ચિત આકર્ષુ અને દષ્ટિ ઉંચે ખેંચાઈ મહન, ઘટ વિચારા ગળાઓ તથા પત્રોથી આચ્છા-
દિત વટવૃક્ષ ઉપર અખખાધ પશ્ચિઓ, વિશ્વથી શ્રાંતિ મેળવવા પોતપોતાના સ્થાન ખોળી
સહોદર સાથે એકત્ર થવાની પ્રવૃત્તિમા યોધાટ મયવતા હતા અને સ્પર્ટિમા ન્યા જોઈએ સા
દિવસના અમથી વિશ્રાંતિ મેળવવા અનેક શ્વેા ઉત્સુક થઈ રહ્યા હતા અદ્ય સમયમા સૂર્ય
ભગવાન ક્ષિતિજમા અસ્ત થયા આની સાથે પશ્ચિઓ પણ શાંત થઈ ગયાં અને શાંતિ મેળ-
વવામા ઉદ્ભવેલો યોધાટ એક પ્રકારની અવનવી શાંતિમા લીન થયો.

ચોડીવારમા સરિતાના વહનથી થતા અવાજ શિવાય કોઈ પણ અવાજ મળાતો ન-
હોતો. રૂકત વચ્ચે વચ્ચે, ચોડે ચોડે અતરે રીયાળીયાનો બાળમેને બચ ઉત્પન્ન કરનાર અ-
વાજ મળાતો હતો, સાયંકાળને બદલે મગીનો સચાર થયો, અને નિર્મળ આકાશમા ચંદ્ર-
ચક્રિત તારાઓ એક પછી એક દેખાવા લાગ્યા, અને તેમની મધ્યમા ગોળીયોના મધ્યમા

કાનની પેઠે ચદ્રમા પોતાનું શીતળ, ધવળ પ્રકાશ પ્રસરાવવા લાગ્યો સરિતાની ઉપર એક રૂપેરી રંગનું વસ્ત્ર પ્રસરી રહ્યું અને તેનું પ્રતિબિંબ જળમા એક પ્રકારનું ઉજ્જવળ શ્વેત સ્વપ્ન ઝળ-કાવી રહ્યું આ સુદર દેખાવની અસર મારા ગ્રાત શરીરને પણ યદિ વિશ્વનું જ્ઞાન ભૂલી ગયો, અને જે રાજસી પ્રવૃત્તિથી કટાણી શાંતિ શોધવા એકાન્ત અરણ્યમા ગયાઓ હતા તે સાત્ત્વિક-શાંતિનો પ્રસાદ હું અનુભવવા લાગ્યો આથી શરીર ન દોળાયું, લખાયું દૃષ્ટિ ચદ્રમામા સ્થિત યદિ અને આખો મીઝાઈ શરીરની અવસ્થા પલટાઈ જાગ્રતમાથી નિદ્રામા ૧ અને નિદ્રામાથી સૂક્ષ્મ શરીર ચચલ યદિ સ્વપ્ન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયું ૨

આ શરીર ઉંચે ઉંચે આકાશ માગે ઉડ્યું અને એક દિવ્ય દેશમા જઈ નીચે ઉતર્યું આ દિવ્ય દેશમા એક એકથી ઉચ્ચ ગગન સુંખિત શુશોભિત શ્રગોથી યુક્ત, તથા જેમના ઉપર અનેક અશ્વત્થ, વટ, આમ્ર, ખિલ્વ, માગ, સિમ્બ, ચંદન, અગર, પારિજાતક, અશોક નિખ, મદાર, કલ્પદ્રુમ, જપ્તુ, કદમ્બ, સરલા, સાવડ, તાડ, તમાવ, ચપક આદિ વૃક્ષો આની રહ્યા છે, એવા પર્વતરાજે શોભી રહ્યા હતા વળી આ પર્વત રાજે ઉપર જમ્બૂજળ, શ્રીફળ, સિતાફળ, રામફળ, નારંગી, પપનસ, અનેનાસ, લીંબુ આદિ મધુર ફળના તરૂઓ તથા સો પારી એલચી, જામફળ, લર્ધાંગ, જાવત્રી, તજ, તમાલપત્ર વગેરે તેજનાના વૃક્ષો પણ આવી રહેલા હતા, વળી શુલાબ, મોગરા ખોરસળી, જાઈ, જુઈ આદિ સુગંધિત અને શુશોભિત પુષ્પોના પણ છોડ, પેતો આદિ આ પર્વતરાજે ઉપર ખડેક મારી રહ્યા હતા વળી મનુષ્યના સ્થૂલ દેહને પૌષ્ટિકતા આપી વીર્યને વર્ધન કરનાર તથા વાતપિત્ત કફ આદિ દોષોને પ્રમા

“ Pleasant 'tis then heart—overawed to lie

Alone with that clear moonlight and that listening sky’

Songs to Myrtilla

૧ તેન તહૌપ પુરુષો ન જૃળોતિ ન પશ્યતિ ન જિઘ્રતિ ન રસયતે ન સ્પૃશતે નામિવદતે નાદત્તં નાનન્દયતે ન વિસ્મૃજતે નેવાયતે સ્વપિતાંત્યાચ્છતે ॥

તેથી ત્યારે આ પુરુષ સામગતો નથી જોતો નથી, રસનો સ્વાદ લેતો નથી સ્પર્શ કરતો નથી, બોલતો નથી, અલ્પ કરતો નથી, આનંદ પામતો નથી, લાગ કરતો નથી ને જતો નથી (તે વેળાએ) ‘ ઉઘે છે ’ એમ (લૌકિકો) કહે છે

પ્રશ્નોપનિષત્

૨ અગ્રેય દેવ સ્વપ્ને મહિમાનમનુભવાતિ ય દૃષ્ટ દૃષ્ટ મનુપશ્યતિ શ્રુતં શ્રુત મેવાર્ધમનુભુનોતિ દેશદિગન્તરૈશ્ચ પ્રત્યનુમૂત પુન પુન પ્રત્યનુભવાતિ દૃષ્ટ વા દૃષ્ટં ચ શ્રુત ચાશ્રુત ચાનુમૂત ચાનુમૂત ચ સચ્ચાસચ્ચ સર્વં પશ્યતિ સર્વં પશ્યતિ ॥

અહીંઆ દેવ સ્વપ્નમા મહિમાને અનુભવે છે જે જોયું હોય તે જુએ છે સામજ્ય હોય તે સામગે છે, અને દેશાતરને દિગતરવડે વારેવારે અનુભવેલાને પુન પુન અનુભવે છે, દૃષ્ટને તથા અદૃષ્ટને, સામજ્યને ને નહીં સામજ્યને અનુભવ કરેલને ને અનુભવ ન કરેલને, તથા સતને ને અસતને સર્વને દેખે છે. સર્વ દેખે છે

પ્રશ્નોપનિષત્

જુમાં રાખનાર તથા વધેલાં હોય તો જોઈ કરનાર એવી વૈદક વિદ્યામાં ઉપયોગી રમપૂર્ણ વનસ્પતિના છોડો. પણ ત્યાં પૂર્ણ ઉત્તર દશમાં ખીલી રહ્યા હતા. મનુષ્ય જીવનને ઉપયોગી અષ્ટ પ્રકારનાં ધાન્ય પણ ત્યાં વણુખેડે વણુવાવે ઉગેલાં હતાં; અને આ પર્વતરાજી સુવર્ણ તાત્ર આદિ સસ ધાતુઓ; સોમલ આદિ રસાયણો; તથા હીરા, પત્તા, મણિ, માણિક્ય આદિ રત્નથી ગર્ભિત હતા.

વળી આ પર્વતરાજીમાંથી અસંખ્ય પવિત્ર, નિર્મળ, સ્વચ્છ ઝરણો નીકળતાં હતાં જે મહાન સુશોભિત સરોવરો તથા નહાની મહાનવેગવાન સરિતાઓમાં વહેતાં હતાં. આ સરિતાઓ અને આ સરોવરોનો દેખાવ શૂંગો ઉપરથી અતિ આકર્ષક લાગતો હતો. આ સરોવરોમાં અનેકરંગી કમલો આવી રહેલાં હતાં. કેટલાંક સાલ પાંખડી વાળાં હતાં. કેટલાંક થત પાંખડી વાળાં હતાં અને કેટલાંક તે સહજ પાંખડીવાળાં શોભતાં હતાં; અને તેમના ઉપર મધસોભી અસંખ્ય ભ્રમરો મધુર ગુંગરવ કરી રહ્યા હતા. જળની અંદર પણ ઘાઠ, દૂધ, મચ્છ આદિ અનેક જળચરો સ્વેચ્છાથી ભ્રમણ કરી રહ્યાં હતાં અને જળ ઉપર જળનાં પક્ષિઓ શ્વેત તથા રંગીત પાંખોથી શોભી રહ્યાં હતાં. આજી બાજી કિનારા ઉપર વૃક્ષની ઘટાઓ આવી રહેલી હતી; અને આ વૃક્ષો ઉપર મૂર, કોકિલ, પોપટ, મેના, યુલયુલ, હંમ આતક, અકવા, બપેયા અને અન્ય અસંખ્ય વિવિધ રંગ મુક્ત પક્ષિઓ નિરંતર ક્ષોભ કરી રહ્યાં હતાં. વળી આ વનમાં વનગજ, મકેટ, વ્યાઘ્ર, રિછ આદિ શ્વાપદ અને મોઢાઢા ગજરાજ હય, જૈા આદિ ખીન્નં પશુઓ પણ સ્વચ્છંદે વિહાર કરતાં હતાં. વળી અસંખ્ય સર્પ, પતંગ આદિ પણ ત્યાં જાણાતાં હતાં; અને આ નિર્વેર સ્થાનમાં સર્વ પ્રાણીમાં પ્રેમ પ્રસરેલો જણાતો હતો જેથી તેઓ જાતિવેર વિસારી અન્યોઅન્ય સ્વચ્છંદે વિહરતાં હતાં.

આવો અલૌકિક દેશ જોઈ હું અકિત યર્ધ મયો. મહે જાણું કે શું હું આ તે સ્વર્ગમાં આવ્યો છું કે કોઈ આપણા પૌરાણિક, મંધર્વ, કિન્નર, યક્ષ કે અપ્સરાઓના પ્રદેશમાં આવ્યો છું? વળી વિચાર આવ્યો કે મને તે કોકનો પ્રદેશ હોય પણ જ્યારે પ્રારબ્ધયોગે હું અહીં આવ્યો છું ત્યારે તેનો પૂર્ણ લાભ કેમ ન લઉં? આવા વિચારથી આ દેશમાં હું વિસ્મય તાથી સ્વચ્છંદે ફરવા લાગ્યો, પરંતુ યોડે અગાડી મપો ત્યાં વળી એક અતિ અમતકારક દેખાવ નજરે પડ્યો. આકાશમાંથી એક વિમાન આ પ્રદેશની એક દિશા તરફ જતું હતું અને આ વિમાનમાં એક દેવી બેઠેલી હતી. હું પણ આ વિમાન જતું હતું તે દિશા તરફ વળ્યો અને ત્યાં પહોંચતાં એક દિવ્ય ઉપવન દૃષ્ટિગોચર થયું. મહારા ત્યાં પહોંચતાંમાં તો આ ઉપવનમાં કેટલીક દેવીપો, કોઈ વિમાનદ્વારા આકાશ માર્ગે, કોઈ નૌકાદ્વારા સમુદ્ર માર્ગે અને કોઈ વળી અગ્નિચક્ર દ્વારા જમીન માર્ગે અને એવાં વિવિધ સાધનોથી વિવિધ માર્ગે આવી પહોંચી હતી. અને પોતપોતાને સ્થાનકે બેસી વાર્તાલાપ કરવા લાગી હતી. આ સર્વ દેવીઓના સ્થાનની મધ્યમાં એક ઉચ્ચ ઝળહળતું સ્થાન હતું ત્યાં એક અતિ સુંદર દિવ્ય આસન મુકવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉપવન શશુગારવામાં કુદરતે પોતાની પૂર્ણ શક્તિ ખર્ચી હોય એમ જણાતું હતું; અને તેમાં સર્વ પ્રકારતું સૈદર્થ્ય પુરવામાં આવ્યું હતું. સંપત્તિની ઉત્પત્તિથી હાલના

સમય સુધીમા મનુષ્યે ભગીરથ પ્રયત્નથી કુદરતની જે મહાન શક્તિ, વિદ્યુત, સુંબક, વાયુ, જલ આદિ શક્તિયોના નિયમો જાણી તેમને પોતાના સુખ માટે અનેક નાના પ્રકારના ઉપયોગમા લઈ પોતાનું સુખ વધાર્યું છે. તે સર્વે મનુષ્ય પ્રયત્નો અલ્પ લાગે, અને મનુષ્યની શક્તિ જ ન્યૂન જણાય એવી એવી સામગ્રીથી આ ઉપવન અતઃકૃત કરવામા આવ્યું હતું

આ દેવીયોમા કેટલીક આયોગ વચની હતી, ત્યારે કેટલીક હજી ઉછરતી અવસ્થામાં હતી કેટલીક મદમા મસ્ત થયેલી તથા અભિમાનના પાશમા પડેલી હતી અને કેટલીક કુ ખના બારે ધા અનેક સમયથી અનુભવેલા હોવાથી સદનશીન શાંત અને પ્રમુદ જણાતી હતી કેટલીક સ્હામસ્હાગી કટાક્ષથી જોતી હતી, ત્યારે કેટલીક અન્યની પ્રત્યે આશાભરી દૃષ્ટિથી નિહાળી રહી હતી

યોગી સમયમા ત્યાં એક દિવ્ય અવર્ણનીય પુરુષનું આગમન થયું, અને તેમણે નિર્ણયિત થયેલું આસન લીધું એક અલૌકિક શાંતિ પ્રસરી રહી અને વરુણ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય આદિ દેવો આમના પધારવાથી પોતપોતાના કર્તવ્યમા આરૂઢ થયા આ પુરુષનું પ્રભામય સ્વરૂપ જોઈ હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને ત્યાંથી જનલે ખસી જ નહોતો એની ઇચ્છા થઈ એક ક્ષણમા કથુંમા મધુર અવાજ અમૃત પેડે રેડાવા લાગ્યો અને આ દેવીઓ પેલા દિવ્ય પુરુષની સ્તુતિનું ગાન કરવા લાગી તરત જ એક દિવ્ય શાંતિ પ્રસરી અને યોગી ક્ષણ પછી તે મહાન પુરુષ સુધારૂપ વચનોથી નીચે પ્રમાણે એક દેવી પ્રત્યે કહેના લાગ્યા —

“હે બાને! તું કુશન તો છે? ત્હારા બાલકો આનંદમા તો છે? તેમની પ્રવૃત્તિ જાણવાની મ્હારી ઇચ્છા છે”

પિતાના આવા સ્નેહયુક્ત વચનો સાંભળી તે દેવીએ ઉત્તર આપ્યો

“હે મહાન પિતા! હું આપની કૃપાને પાત્ર છું એ જાણી મને અતિ આનંદ થાય છે મ્હારા સતાનો આપના આશીર્વાદથી નિરતર નિશ્ચિત રહે છે અને પોતાની પ્રજાના પૂર્વાપરના થએલા મહાનપુરુષોના સ્મરણ પૂજન અને શુણ્ણાનુવાદના કીર્તનદ્વારાએ પોતામાં મહાતાની ભાવના પોષે છે, અને વર્ધિત કરે છે અને નવી પ્રજા પણ આ ભાવનાથી જ પોષાય છે પરંતુ, હે પિતા! આપના તરફથી આપની કૃપાથી સર્વિઆમલી એક પુરાણ મહાન પ્રજાને ઉચ્ચસ્થિતિએ લાવનાનું મહાન કાર્ય તેમને સોંપવામાં આવ્યું છે. તેમાં તેઓ કેવી રીતે શક્તિમાન થાય છે, તે જોવાનું છે મને તો બધું રહે છે કે, રખેને તેઓ તે કાર્યને માટે યોગ્ય ન જણાય”

આ શબ્દ પુરા થયા એટલે તે પિતાએ પોતાનું વદન ખીણી પુત્રી તરફ ફેરવ્યું, એટલે તેણે ઉભા થઈ કહેવા માંડ્યું —

“હે પિતા! કલ્યાણ હો! મ્હારાં આર્થ સંતાનોએ, અનાર્થ સતાનોનો વિનાશ કરી દીધો છે, અને તેઓ હવે તેમને નિર્મૂળ કરી સ્વચ્છ દે આનંદ બોગવે છે તેમનામા રાજ-

સિક્ક વૃત્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે, અને તેને અગે તેઓ ઉદ્યોગથી કુદરતની શક્તિઓને પોતાની સામાસિક વિભૂતિ મેળવવાના સાધન તરિકે ઉત્તમ રીતે વાપરે છે, અને તેથી આજે આખી સૃષ્ટિમાં ધનવાનપણ્યામાં તેમણે કુમેરતુ સ્થાન લીધું છે પરંતુ આની પાછળ તેઓ એટલા બધા મડયા નહે છે કે બીજા બધુ તેઓ જૂલો જાય છે અને મને બધા લાગે છે કે તેમની આ પ્રવૃત્તિ તેમનો વિનાશ આણુવાનું સાધન થઈ પડે ”

આ પછી તે પિતાએ ત્રીજી દેવી પ્રત્યે જોયું, એટલે તેણે પશુ તે જ પ્રમાણે કહેવા માડ્યું — “હે પિતા ! તારા અનુગ્રહથી મારા કેટલાક પુત્રોએ યોગ સમય પહેલાં એક પ્રકારનું વિચારનું એવું વાતાવરણ મુઝી દીધું કે જેથી આ વિચારોથી આખી સૃષ્ટિમાં એક જુદા જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તીવી, અને આથી મારા સત્તાનોમા મહત્તાની ભાવના જન્મ પામી, અને તેથી એક એવો મહાન પુત્ર ઉત્પન્ન થયો કે જેણે પોતાના પરાક્રમથી પોતાનું તથા મારું નામ સૃષ્ટિમાં અમર કરી દીધું પરંતુ આ લોભવૃત્તિના પશ્ચિમાથી એટલો બધો ભોગ આપવો પડ્યો કે હાન મારા સત્તાનો પોતાની પ્રતિસ્પર્ધિ પ્રજાઓ સાથે પોતાની મહત્તા ખોઈ ખેદા છે હે મહાન પિતા ! પાછી ન્યાયે તારી કૃપા થશે ત્યારે મારા મતાનો તેમની પૂર્વની મહત્તા પ્રાપ્ત કરી શકશે.”

આ પછી એક બીજી દેવી ઉભી થઈ કહેવા લાગી ‘હે મહાન પિતા ! મારા સત્તા નોએ હમણા જ યોગ સમયથી મહત્તા પ્રાપ્ત કરી છે, અને તે મહત્તા જાળવવા તથા તેને વધાવવાના પ્રયત્નમાં તેઓ મડયા ગે છે, તેથી આપ તેમને વાસ્તે નિશ્ચિંત રહેલો.”

આ શબ્દો પૂર્ણ થતા તે મહાન પુરૂષે પોતાની નવીન યુવાનીમાં આવતી પુત્રી તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અને પૂછ્યું — “હે બાલિકા ! તારી સ્થિતિ કેવી છે ? તારા બાળમાં શી ભાવનામાં મગ્તાન ને છે ?”

આનંદથી ભરાતી તથા ઉત્તરના શિખર પર વિરાજવાને ઇચ્છતી આ નવયૌવના, ઉગતા સૂર્યનું ચિહ્નન મુગટમાં ધાળ્યું કરેલું છે એવી આનંદથી પ્રણામ કરી કહેતા લાગી — “હે ! પિતા ! મારા ઉપર તમારો અનુગ્રહ સદા હો ! તમારી કૃપાથી મારા પુત્રો હમણા જ મહાન વિજય પામ્યા છે, અને તેથી મારા સત્તાનોમા મહત્વાકાંક્ષા જન્મ પામી છે તેમની પ્રવૃત્તિ આ મહાન પદ સ્થિત કરી તેને વૃદ્ધિગત કરવા તરફ વળી છે, અને મને જણાય છે કે તમારી દૃષ્ટિ તેમના ઉપર પડવાથી તેઓ પ્રાપ્ત કરેલી મહત્તા વધારી શમશે પરંતુ આ પ્રવૃત્તિ લોભવૃત્તિનું રૂપ ધારણ કરતી જોઈ કોઈક વખતે મને તેમના ભવિષ્ય સમ્બંધે બધા ઉપજે છે.”

આ શબ્દો પુરા થયા એટલે તે તેજોમય પુરૂષે પોતાનું વદન પોતાની જાન જ્યેષ્ઠ પુત્રી તરફ ફેરવ્યું, અને કહેવા માડ્યું —

“હે પુત્રી ! તારી મુખ મુદ્રા મ નિસ્તેજ જણાય છે ! નિગરા અને અશ્રુદ્વાથી તારું વદન છવાઈ નેલું છે, તારું શરીર શોભામિથી ફર થઈ ગયું છે અને તારા મન પશુ નિરસ્વાદ તથા ઉદ્વેગથી પૂર્ણ જણાય છે.”

પિતાનાં આવા પ્રેમયુક્ત વચ્ચનો સાબળી આ સન્યાસિનીના જેવી વૈધવ્યયુક્ત દેવી ઉભી થઈ, તેણે તે મહાન પિતાને સાદામ દંડવત પ્રણામ કર્યાં, અને ગદ્ગદિત કંઠે કહેવા લાગી —

“હે મહાન કલ્યાણકારી પિતા ! હે જગતના નિયામક ! હે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણ બૂત ! હે સમસ્ત દેવતાઓથી સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ! હે સમસ્ત પ્રજાઓના નેતા ! હવે હજાર વાર પ્રણામ હો ! હવે હજાર વાર પ્રણામ હો ! હે પિતા ! તારાથી કશું અજાણ્યું નથી તારી ઈચ્છા વગર એક તરણું પણ હાલી શકતું નથી તું ત્રણે કાળનો અને ત્રણે અવસ્થાનો માતા છે ! તું ત્રણે સ્થિતિમાં સ્વયંપ્રકાશ છે ! તારાથી શું અજાત છે, કે હશે કે હું તને કહું ? તું જાણે છે જ કે સૃષ્ટિના ઉદય અને અસ્ત એવા બે કાળ છે, અને ઈર્ષ પશુ પ્રજાનો કે કોઈ પણ વ્યક્તિનો તારા પ્રસાદ વિના કોઈ પણ પ્રકારે ઉત્કર્ષ થતો નથી ‘હે પિતા ! જ્યારે તારો અતુલ હૃદય ત્યારે મહારા સંતાનો આખા વિશ્વમાં ફેલાયેલા હતા તેઓ કર્માચારી હતા ત્યારે સમગ્ર વિશ્વની પ્રજાઓ તેમના ચરણમાં નમતી હતી કાળખળે તેઓ પોતાના મહાન ઋણિ મુનિ, આચાર્યોના પથથી ચળ્યા હે પિતા ! તારા પોતાના ઉપદેશથી પણ તેઓ ચળ્યા તેઓ પોતાના પથ પર ચાલ્યા નહીં, વિચાર અને આચાર એક રાખી શંકા નહીં અને તેથી પડ્યા અને પડતા પડતા પોતાની અધમમાં અધમ દાસવની અવનતિએ પહોંચ્યા સર્વ વસ્તુઓમાં તેઓએ દાસત્વ સ્વીકાર્યું આત્મશ્રદ્ધા અને સ્વાશ્રયનો તેમણે ત્યાગ કર્યો પોતાના પૂર્વજોની મહાન ભાવના તેમણે છોડી દીધી અને પરાઈ મહત્તામાં તેમને ઉત્તમતા જણાઈ અને તે પ્રત્યે ક્રાંતવાના નીર પેટે વળ્યા પોતાના પૂર્વજોની મહત્તાની ભાવનાથી જ પ્રજાઓ મહત્તા મેળવે છે, અને જાળવી શકે છે તે ભાવના તેમણે ખોઈ અને તેથી હે પિતા ! હેમની આ અવસ્થાથી તેમના પૂર્વજો જેવી તેમનામાં માતૃવત્સલતા ન રહેવાથી તેમના કર્મોથી હું કુખિત થઈ, અને અત્યારે તેમની હરેક પ્રકારની સ્થિતિ એવી પરિચિત્ત થઈ ગઈ છે કે કોઈ કોઈ પુત્રો તેમનામાં મહત્તાની ભાવનાઓ સંજીવન કરવા મથે છે, પણ તેમાં તેઓ દાવતા નથી મહારા સંતાનો પાસે તેમના પૂર્વના મહાન ઋણિ મુનિઓના જ્ઞાનના અપૂર્વ ભંડાર પડ્યા છે, પણ અત્યારે આ ભંડારમાંથી ઉપયોગી સત્ત્વો તારવી કાઢી તે પ્રમાણે પોતાનો ભવિષ્યનો માર્ગ ખાંધી, તે પ્રમાણે કર્તવ્યમાં પરાયણ થવાની શક્તિ હેમનામાં ક્યા રહી છે ? જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ સર્વ માર્ગના દ્રશ્ય તેમનામાં થયા છે, પણ હવે તેમને શોધવા જણ્યું પ્રસન્ન કરે છે ? તેમનું સર્વ પ્રકારનું જીવન વિચ્છિન્ન થઈ ગયું છે, અને તેથી મહારા ભવિષ્ય માટે મહેને તેમનામાં શ્રદ્ધા રહી નથી આથી હું નિરાશાના ઉદ્વિગ્ધા બુળી ગઈ છું પણ આ સ્થિતિ આજીવામાં કારણબૂત હે પિતા ! કૌરવ પાંડવનું યુદ્ધ તથા યાદવારથળી કગવનાર તુજ છે, તેથી આમાં કાઈકે સંકેત હશે એવું લાગે છે । ”

આટલું બોલી તે ગદ્ગદિત થઈ જવાથી વધારે બોલી શકી નહીં, અને તે કૃપાળુ પિતા પ્રહસત વદનથી કહેવા લાગ્યા —

“હે કલ્યાણિ ! શાત યા, કાર્પણ્ય દૂર કર, બીરતા મૂકી દે, અને સાવધ યા તારા ઉપર મ્હારો પ્રેમ અસ્ખલિત છે, અને તારા સતાન એ મ્હારા પરમભક્ત છે જે મ્હારી કૃપા તારા ઉપર ન હોત તો બીજી અન્ય પ્રાણીન પ્રજાઓ પેટે તારા સતાનો પણુ આ સદિમાથી ક્યારના એ નિર્મૂન યદ્ધિ ગયા હોત પરંતુ હે ભારતિ ! હું તારે ત્વાસ્વ આવી તારી પ્રજાને ઉત્તમ દશામા મુકે છું માટે તું નિર્જાત+ તથા નિચિત યા તારા સતાનો પણુ તુ ધારે છે એવા કપૂત નથી ત્હેમનામા મ્હારે વાસ્તે તેમજ તારે માટે અપ્રતિમ સ્નેહ હતો અને શ્રીથી તે પૂર્ણ બેસથી પ્રકટ્યો છે ફક્ત મ્હારીથી નિર્ણયિત પ્રજામા તેમની શ્રદ્ધા હતી, તે શ્રદ્ધામા તેઓ જૂન્યા અને મૂળથીજ સાત્વિક આનંદ ધ્વિચ્છતા હોવાથી તાજસ મુકી તેઓ તામસમા શ્રદ્ધાથી પડ્યા આ શ્રદ્ધાને પ્રતિધ્વનિ ન મળવાથી તે હવે ઓછી થતી જાય છે, અને આ સર્વ દેવીઓના સતાનોના કલ્યાણ માટે આવશ્યક છે, તેથી મ્હારો અતુચ્છયો તારા સતાનો યોગ સમયમા તેમની પૂર્વની મહત્તા ત્રાપ કરશે આ કર્તવ્ય વાગ્તેજ મ્હે કેટલાક મ્હારા વીગ્નક્રોને ત્હારે ત્વા મોકલ્યા છે, જેઓ ત્હારા કલ્યાણ માટે ત્હારા સતાનોને ઉત્તમ માર્ગે દોરો ત્હારા આસુ લુછવાને સ્વાર્પણ કરી અનેક દુ સહ દુ ખો ભોગવવા તૈયાર થયા છે અને આ પ્રયાસમા તેઓ નિર્બળ જાણુશે તો હું સ્વય આવી ત્હારી પૂર્વની સ્થિતિએ ત્હારા સતાનોને લાવી મુકીશ માટે હે કલ્યાણિ ! શાંતિથી તુ મ્હારા ધ્યાનમા રહી શ્રદ્ધાથી ત્હારા સતાનોનું ઉત્તમ રીતે પાનન કર ! ! !

આ શબ્દો પૂરા થયા એટલામા મ્હારી આખો ઉધડી ગઇ, અને જેહ છું તે પક્ષિઓ કંત્રોન કરી ગહેલા અને પ્રભાતના મધુર ગાન મ્હારા કર્ણમા રેડી રહેલા હતા આખી રાત્રી આવા દિવ્ય દર્શનમા ભતીત થયેની જેહ, આનંદ પામતો તેમાથી મહાન ઉપદેશો લેતો, ભવિષ્યની મહત્તામા શ્રદ્ધા ધરતો અને પોતાના કર્તવ્યના પથોના વિચાર કરતો હું પાછો વિશ્વનો રાગી બન્યો

રામશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી.

+ यदा यदा हि धर्मस्य कालान्निर्वातं भारत
अमृत्यान्ममधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्
परित्राणाय साधूनां, विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मस्तथापनुर्थाय समग्रामि युगे युगे.

મ. ગી.

*શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત.

રા. ગણેશ ગોપાળ ખર્વેનો આ નિબન્ધ હેમની સંગીતશાસ્ત્રની અસાધારણ કુશળતાનું પ્રમાણ છે. હેમાં કરેલી સમર્થ ચર્ચાનું અવલોકન કરતાં મહારા જેવા નિઃશસ્ત્રને કાંઈક સંકોચ થાય છે. છતાં કાંઈક પૃચ્છકભાવે શરૂકાઓ ઉપસ્થિત કરવાની સાથે, કેટલાક પ્રશ્નો સંબન્ધે કાંઈક અન્ય સાધનોના બળે મહારા નર અભિપ્રાયો દર્શાવવામાં સાહસ નહિં ગણાય એમ આશા છે.

નિબન્ધના વિષય વિશે ચર્ચા કરતા પહેલાં એક બે પ્રાસંગિક વાતોનો સ્પર્શ કરવાની જરૂર છે. રા. ખર્વે પોતાના વિષયમાં પ્રવીણ છે, પરંતુ આ નિબન્ધમાં અનેક સ્થળે આત્મ-સ્લાધા અને પરનિન્દાનાં વચનો વાપર્યાં છે, તેમ કરવાનો હક કોઈ પણ પ્રવીણ પુરુષને આ જ્ઞાનામાં તો શોભાજનક નથી. મધ્યકાળના પડિતો—જગન્નાથ પંડિત વગેરે—જેવો આડ-અપર કરતા હતા તેવા વાક્યો જોઈને કાંઈક ખેદ થાય છે.

ખીછ એક ન્હાની સરખી વાત એ છે કે રા. ખર્વે—“ તંતુરો, સિતાર, દિલરુબા, ખીન વગેરે ” સર્વ વાદ્યોનો સમાવેશ “ વીણા ” શબ્દમાં કરે છે, અને કહે છે સંગીતના અન્યોમાં તેમ કહેલું છે. આ વિશે કાંઈક શરૂકા રહે છે. કિયા પ્રમાણભૂત અન્યોમાં હાલો વ્યાપક અર્થ ‘ વીણા ’ શબ્દનો કર્યો છે તે પૂછવાનું મન થાય છે. જ્યાં સુધી આ બાબત શ્રદ્ધાજનક ઉત્તર નહિં મળે ત્યાં સુધી આપણે તો જે વાદ્યને હાલ ‘ ખીન ’ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેના જ વાચક તરીકે ‘ વીણા ’ શબ્દને સ્વીકારીશું.

* આ અવલોકનમાં રા. ખર્વેએ સ્વીકારેલી સંગ્રહોમાંથી કેટલીકનો ઉપયોગ કર્યો છે; તે નીચે પ્રમાણે —

૧. મધ્યસપ્તકના સ્વરો ઉપર જીબી લીટી મૂકીને તારસપ્તકના સ્વરો બતાવ્યા છે; ઉદા०

સ રિ ગ વગેરે—મધ્યસપ્તકના,

। । ।

સ રિ ગ વગેરે—તારસપ્તકના.

૨. શુદ્ધ સ્વરોના અક્ષરો ચિહ્ન વિનાના—

ઉદા०—સ રિ ગ વગેરે શુદ્ધ.

૩. કેમલ સ્વરોના અક્ષર ઉપર ડાબી બાજુ અર્ધવર્તુલ;—

ઉદા०—રિ ગ વગેરે કેમલ.

૪. તીવ્ર સ્વરોના અક્ષર ઉપર ઊંધું અર્ધવર્તુલ; ઉદા—મે તીવ્ર.

• (તીવ્રતમ મ માટે પણ આ જ સંજ્ઞા રાખી છે, —૨૨ શ્રુતિમાંના તીવ્રતમ મ તે ૧૨ સ્વરમંડળમાં દ્વંદ્વમાં તીવ્ર મ કહે છે તેથી.)

હેવે નિબન્ધના મુખ્ય વિષય ઉપર આવિયે. રા. ખવેંના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત નીચે પ્રમાણે જણાવે.—

(૧) આપણા પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્રમાં સપ્ત સ્વરોની ૨૨ શ્રુતિયો મનાઈ છે તે ઊન-તાવાળી યોજના છે; અને ૨૨ ને બદલે ૨૪ શ્રુતિયો સ્વીકાર્યાથી બહુ સરલતા અને લાઘવ પ્રાપ્ત થાય છે;

(૨) પ્રાચીનકાળના શુદ્ધ ગાન્ધાર તથા નિષાદ તે હાલના વ્યવહારના કોમલ ગાન્ધાર તથા કોમલ નિષાદ છે; અને હાલના શુદ્ધ ગ-નિ તે પ્રાચીન અંતર ગ અને કાકલી નિ છે;

અને (૩) પ્રાચીન ઋષભ તે હાલના ‘નેચરલ’ રિ કરતા ધણો ઓછો છે, અને પ્રાચીન ધ તે નેચરલ ધ કરતાં કાંઈક વધારે છે.

આ પ્રશ્નો વિશે નાદશાસ્ત્ર અને સંગીતના સંબન્ધમાં આવતા નિયમોની કસોટીથી પરીક્ષા કરી જોતાં મળે તો રા. ખવેંના ‘સિદ્ધાન્ત’ અસ્વીકાર્ય લાગે છે. એ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા લખીને મહે’ તૈયાર કરી છે તે તો એક નિબન્ધ જેટલી ઘઈ ગઈ છે તેથી હેમાંના ફલિતાર્થ સક્ષિપ્ત, કારણો સહિત, દર્શાવીને જ હાલ સતોપ માનવો પડશે.

શ્રુતિ શબ્દનો અર્થ વિચારતાં જ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે કે શ્રુતિયોની સંખ્યા કયેમ્બ રીતે વધારાય થટાણ ખરી? શ્રુતિનો સામાન્ય અર્થ—Sound, નાદ, એમ થાય. પરંતુ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જરા વિશિષ્ટ અર્થ એ છે કે શ્રવણગોચર થઈ સકે; હેવો અલ્પતમ નાદ. હેના એ પ્રકાર:—

(૧) વર્ણશ્રુતિ. (૨) નાદશ્રુતિ.

વર્ણશ્રુતિ (=Syllable) એટલે એક સ્વર જાતે એકલો, અથવા તેના આધારે રહેલા વ્યંજન અથવા વ્યંજનોથી પુરત;—આ બાબા અને બાકરણનાં શાસ્ત્રમાં ઉપયોગમાં આવે છે.

નાદશ્રુતિ—એટલે સંગીતમાં સ્વીકારેલી અલ્પતમ શ્રવણગોચર મધુરતાયુક્ત નાદપરિમિતિ.

સંગીતની ચર્ચા છે માટે નાદશ્રુતિ વિશે જ વિચાર કરીશું. શ્રુતિયો તો અનન્ત સંખ્યે, પરંતુ સંગીતશાસ્ત્રમાં સ્વીકારાય હેવી શ્રુતિમાં મધુરતા, રણુનયમિત, અને સ્વરની અભિવ્યક્તિ કરવાનું સામર્થ્ય એ ત્રણ ગુણ આવશ્યક છે, એમ રા. ખવેંએ સારી રીતે બતાવ્યું છે. ખેદ માત્ર એટલો છે કે એ લક્ષણ હેમની ૨૪ શ્રુતિયોમાં દર્શન દે એમ છે કે કમ તે વિશે સંશય રહે છે. આ વિશે કારણ આગળ ઉપર જણાવાશે.

તો શ્રુતિસંખ્યા સાથે સ્વૈચ્છિક ખેલ કરવો વાજબી નથી એમ લાગે છે. અને પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં ૨૨ શ્રુતિયોનું સાર્થક સપ્ત સ્વરોની ઉદાતાદિ વ્યવસ્થામાં જડે છે.—

સ—મ અને પ એ ત્રણ સ્વરિત સ્વર છે, રિ—ધ તે અતુલાત્ત, અને ગ—નિ તે ઉદાત્ત છે. એમ પ્રાચીન વ્યવસ્થા છે. + અને આ સમાનવર્ગના સ્વરોની શ્રુતિયો સરખી સંખ્યાની હોય એ ન્યાય લાગેછે; તેથી સ—મ—પ ને ચાર ચાર શ્રુતિ, રિ—ધ ને ત્રણ ત્રણ, અને ગ—નિ ને બે બે શ્રુતિયો આપી ૨૨ શ્રુતિયોની બહેનણી કરીછે. આ ગોઠવણને પરિણામે

સ	રિ	ગ	મ
૪	૩	૨	૪
પ	ધ	નિ,	સ-
૪	૩	૨	૪

આમ સ્થિતિ આવેછે હેમાં કાંઈક ઉંડું તત્ત્વ સમાયું જણાયછે. તે એ કે સ રિ ગ મ ને બદલે પ ધ નિ સં એમ જ પ થી શરૂ કરીયું તો હેમાં સ રિ ગ મ એ સ્વરોનું પ્રતિબિમ્બ જ પડશે. ૨. બવેંએ જે સ—પ ભાવ સંબન્ધ કહ્યોછે તે આ સ અને પ, રિ અને ધ, ગ અને નિ, અને મ અને સ વચ્ચે પ્રવર્તે છે તેથી આ પરિણામ આવે છે. માટે આમ સ્વરોને ઉદાત્તાદિક ધોરણે સમશ્રુતિક બનાવ્યાછે તે ન્યાયયુક્ત લાગેછે.

આ સમશ્રુતિક સ્વરોના સંવાદનું યૂગ નાદશાસ્ત્રમાંથી પ્રાપ્ત થતા સ્વરનાં આન્દોલનોનાં પ્રમાણમાં જડેછે. તો એ ધોરણે પરીક્ષા કરિયે. નાદશાસ્ત્ર પ્રમાણે સાત સ્વરોનાં પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

સ	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સ
૧	૬	૫	૪	૩	૨	૧	૨

આ major triad માં પ્રમાણ છે; હેમાં—

સ	ગ	પ
પ	નિ	રિ
મ	ધ	સ

એ ત્રણ સ્વરત્રિકોનાં પ્રમાણ વચ્ચે—
૪ : ૫ : ૬ એમ

(ratio) આન્દોલનપ્રમાણ આવેછે. આ મહાત્રિક થયાં અને minor triad (લઘુ ત્રિક) માં ગ = ૬ ધ = ૬ અને નિ = ૬ એમ આવી ઉપર કહેલાં ત્રણ ત્રિકોમાં ૧૦ : ૧૨ : ૧૫ એમ પ્રમાણસંબન્ધ આવેછે.

+ ઉદાત્તાદિક સંગા વ્યાકરણમાંના સ્વરોની છે તે અર્થ અહિં સંભવતો નથી. વ્યાકરણમાં accent (સ્વર ઉપર ભાર)નું ધોરણ છે; સંગીતમાં તો નાદના પ્રમાણનું તત્ત્વ છે. વૈદિક સંગાએતો સંગીતમાં પ્રકાશાન્તરે ઉપયોગ થયો હોય તો કોણ જાણે. શરૂકા એક એ છે કે પાણિનીય શિક્ષામાં ઉદાત્તાદિના વર્ણનમાં પશ્વદિ સ્વરોના ઉદાત્તાદિપણાનું અનુલક્ષણ કર્યુંછે. એ જ કારણે ૨. બવેંએ નારદીય શિક્ષાની કરીને બતાવી છે (કાંઈક પાશ્વનાંતરથી). પાણિનીય શિક્ષામાં સંગીતવ્યવસ્થા અસ્થાને આવે; અને પાણિનીય શિક્ષા તે પાણિનિની સ્ત્રેષી નથી;—એ વગેરે કારણોથી પાણિનીય શિક્ષામાં પશ્વદિ સ્વરોનું લક્ષણ બતાવનારી કારિકા પ્રસિદ્ધ હોય તો આશ્ચર્ય નથી. અથવા પૂર્વ કાળમાં વૈદિક સ્વરમાં પણ સંગીતનો ભેગ કોઈ અગાત રીતે હશે.

આ પ્રમાણે ઉપર નજર નાખ્યાથી જણાય છે કે —

$\left. \begin{array}{l} ૧ \quad ૬ \quad ૩ \quad ૪ \\ સ \quad રિ \quad ગ \quad મ \end{array} \right\} \text{ એ ચાર સ્વર અને}$

$\left. \begin{array}{l} ૬ \quad ૪ \quad ૧૫ \quad ૨ \\ પ \quad ધ \quad નિ \quad સ \end{array} \right\} \text{ એ ચાર વચ્ચે—}$

યથાક્રમ ૬ નો પ્રમાણસમન્ધ એસેછે

માત્ર એક અપવાદ રિ—ધ ૬ અને ૪ નો છે, કેમકે $૬ \times ૩ = ૧૮$ થાય, જે ૪ કરતા ૬ જેટલો ચક્રતા પ્રમાણુમા આવેછે (આ ૬૬ નું અન્તર તે acoustics-મા (નાદશાસ્ત્રમા) comma નામથી ઓળખાયછે) આટલા ઝીણા ફરકની અવગણના કરવી જ ધક છે કેમકે ૬ નું રમાણુ રાખ્યાથી major triad નું ધોરણ સચવાયછે અને એ major triad ના ધોરણથી સુસ્વરતા સધાયછે, અને ૬૬ નું પ્રમાણુ રાખવા જતા major triad તૂટવા ઉપરાત ખીજી કેટલીક વિશેષ ક્ષતિયો આમાદિઃ અવગ્યામા ઉત્પન્ન થાયછે

આ ૩ નો સમન્ધ—સમપચમભાવ—નજરે પડેછે તેથી સ મ, પ, એ એક વર્ગના, રિ, ધ એક વર્ગના અને ગ, નિ એક વર્ગના—એમ અવસ્થા સુધારિત બનેછે

હવે આ સ્વરતા વિકારો—ક્રોમળ તીવ્ર—ને પ્રવેશ આપતા જે હાલના સ્વરોનું મહજ પ્રાપ્ત થાય છે તેનેદ્રષ્ટે ઉપર મહાત્રિક અને લઘુત્રિક વાળા સપ્તક્રોમા ફરક માત્ર ગ, ધ અને નિ ના પ્રમાણોમા છે એ ત્રણ સ્વરોના પ્રત્યેક બન્ને પ્રકારો વચ્ચે ૬૬ નું અતર આવેછે —

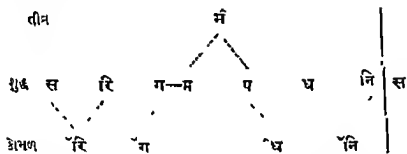
$$\left. \begin{array}{l} ગ \quad ૪ - ૬ = ૩૪ \\ ધ \quad ૪ - ૬ = ૩૪ \\ નિ \quad ૧૫ - ૬ = ૩૪ \end{array} \right\} \text{ આ રીતે}$$

આ તો major અને minor વચ્ચેનું અતર આવ્યું પરંતુ સપ્તસ્વરો વચ્ચે અતરો ૬, ૬ અને ૩૬ એમ ત્રણ પ્રકારના છે નીચે પ્રમાણે —

$$\begin{array}{llll} સ — રિ વચ્ચે & ૬ + ૧ = ૬ \\ રિ — ગ વચ્ચે & ૬ + ૬ = ૧૨ \\ ગ — મ વચ્ચે & ૪ + ૪ = ૮ \\ મ — પ વચ્ચે & ૩ - ૪ = ૭ \\ પ — ધ વચ્ચે & ૪ + ૪ = ૮ \\ ધ — નિ વચ્ચે & ૧૫ - ૪ = ૧૧ \\ નિ — સ વચ્ચે & ૨ - ૧૫ = ૧૩ \end{array}$$

આ ત્રણ અતરોમા ૩૬ તે અત્યંતમ અવગમ્ય છે તેથી એ અવકાશમા એક પૃથુ

પેટા સ્વર ના મૂકતા હું અને ૧૬ વચ્ચે અકેકો પેટા સ્વર મૂકવાથી નીચે પ્રમાણે ૧૨ સ્વરોનું મહાન સિદ્ધ થાય છે —

આ પેટાસ્વરોના પ્રમાણો શા સ્થાપવા ? ૩૧ તે સમ સ્વરોના અલપતમ છે પણ ગ major અને ગ minor (તેમજ ધ તથા નિ major ને minor) વચ્ચે તો ૩૧ નો અવકાશ, તે એથી પણ અપ છે અને ઉપરના ૧૨ સ્વરોના ગ — ગ, ધ — ધ અને નિ — નિ ત્રેહા કોમળ તે minor ના પ્રમાણના લેધે તો કોમળ અને શુદ્ધ વચ્ચે ૩૧ તુ અંતર સંધારી ત્રણે બીજા વિકૃત અને શુદ્ધ સ્વરો વચ્ચે પણ ૩૧ તુ અંતર રાખીશું તો સમાન ધોરણ સચવાશે આ કારણથી ૧૨ સ્વરોના પ્રમાણો નીચે પ્રમાણે આવશે —

સ ૩૧ રિ ૩૧ ગ ૩૧ મ ૩૧ પ ૩૧ ધ ૩૧ નિ ૩૧
૧ ૩૧ ૨ ૧ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨

આહિ મ માત્ર તીવ્ર છે, બાકીના વિકૃત સ્વરો કોમળ જ છે આ તીવ્ર મ માત્ર હેની પછીના પ ના પ્રમાણથી ૩૧ ઊતરતું એટલે ૩૧ રાખ્યું છે, મ ના પ્રમાણથી ૩૧ ગણુ નથી મૂક્યું કમકે બીજા વિકૃત સ્વરોના પ્રમાણ તે સ્વરથી ચડતા પડોચના સ્વરથી ૩૧ ઊતરતા ગણીને મૂક્યા છે—તે ધોરણ આ મ માટે પણ રાખ્યું છે અને આગળ ઉપર બતાવશે તે પ્રમાણે આ મ તીવ્ર નહિ, તીવ્રતર નહિ, પણ તીવ્રતમ છે, અર્થાત્ મુડ પ જ છે, એટલે પ નો ૩૧ થાય તેજ પ્રમાણ બરોબર છે

રા બંધે ૧૨ સ્વરોનું આધુનિક નેચરલ સ્કેલ નીચે પ્રમાણે આવે છે —

૧ ૩૧ ૨ ૧ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
સ ૩૧ રિ ૩૧ ગ ૩૧ મ ૩૧ પ ૩૧ ધ ૩૧ નિ ૩૧

આહિ ૩૧ અને ૩૧ એ બે પ્રમાણો મહા ઉપર બતાવેલા ૩૧ અને ૩૧ ને ઠેકાણે આપ્યા છે પરંતુ હેમા સારસ નથી એક તો પ્રથમ એ જ કે ૩૧ ના પ્રમાણનું ધોરણ તોડીને આ પ્રમાણે આપ્યા છે અને હેમા હેતુ કરી સમજાવતા નથી તેમ જ ૩૧ તે ૩૧-૩૧ છે અર્થાત્ ૬૬ જેટલા અલપતમ અંતરને અકારણ પ્રવેશ આપી ધોરણની એકતાના ભંગ થાય છે આ ઉપરાંત બીજા પણ કારણો આ સ્વરપ્રમાણોની અનિષ્ટતા બતાવનારા છે વિસ્તારના બધાથી લખ્યા નથી

પરંતુ આથી પણ વિશેષ આશ્ચર્યજનક.તો રા ખવેએ સ્થાપેલું પ્રાચીન ૧૨ સ્વગેનું સ્કેન છે સંગીતપારિજાતમા સ્વરોના સ્થાન વીણામા કંઠા હોય તે બતાવેલાછે તે સ્કેકોનો અર્થ રા. ખવેએ કાઈ અપૂર્વ રીતે કરી નીચે નમારો એ સ્કેલ સાધ્યુ જણાયછે —

૩૬ ઇચની વીણામા } ૩૬ ૩૪ ૩૩ ૩૦ ૨૮૬ ૨૭ ૨૫ ૨૪ ૨૨ ૨૧ ૨૦ ૧૮
 ઘોડીથી કેટલે ઇચ છે ?

સ્વર — સ રિ રિ ગ ગ મ મ પ ધ ધ નિ નિ
 તોત્ર તોત્રતર તોત્ર

આન્દોષન- }
 પ્રમાણ ૧ ૧૬ ૧૧ ૬ ૨૬ ૬ ૩૬ ૩ ૧૬ ૧૬ ૬ ૨૬
 * * * * *

અહિ * નિશાનીવાળા ૭ સ્વરોના સ્થાન પ્રમાણે નાદશાસ્ત્રથી સંધાતા પ્રમાણેથી બિન્ન આવેછે આ દ્વપણ જ લાગેછે અને એમ બિન્ન આવવાને કથુ પણ કાનણ નથી સંગીતપારિજાતની એ જ કારિકાઓના યથાન્યાય અને ખગ અર્થગ્રહણના ધોરણે અર્થ કરીને ઉપર કહેના સ્વરનમાણો મ્હારી આશ્પ મતિ નમારો સ્થાપી રાખાયે તે સ્થાનો તથા પ્રમાણો નીચે બતાવુધુ —

ઇચ ૩૬ ૩૩૬ ૩૨ ૩૦ ૨૮૬ ૨૭ ૨૫ ૨૪ ૨૨૬ ૨૧૬ ૨૦ ૧૮૬
 પ્રમાણ ૧ ૨૬ ૬ ૬ ૬ ૬ ૩૬ ૩ ૬ ૬ ૬ ૬ ૬

એ સ્વરસ્થાપન નકરણનો અર્થ કરવામા શી શી ક્ષતિઓ થઈછે તે મવિસ્તર બતાવ તા બહુ વિસ્તાર થાય એમ છે તેથી ઉપર ક્ષલિતાર્થ જ મૂક્યોછે

(અપૂર્ણ)

નરસિંહરાય ભોળાનાથ,

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના “વસન્તોત્સવ” નું અવલોકન.

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ તરફથી “વસન્તોત્સવ” નામનું એક ન્હાનું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે કાવ્યની રચના એવી છે કે ઘણા મનુષ્યો તે વાંચતા કટાણી મૂકી દે છે, અને અહું અથવા જરા પણ વાંચતા નથી. માત્ર કોઈકે જ કાવ્યરસિક પુરૂષ હશે કે જે આવાં ગુર્જર કાવ્ય પ્રેમથી વાંચતો હશે-કાવ્ય ઉપર સામાન્ય રસિકતા નથી આવતી તેનું કારણ તો પ્રથમ એ જ કે તે માંહેના અત્યુત્તમ ભાવની કલ્પના પણ સામાન્ય વર્ગથી થઈ શકતી નથી, તેથી રસિક ભાવો પુષ્પ સમાન ખીલી ખરી પડે છે, અને અવગણનાને પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ કોઈ પુરૂષ તેના સૌરભનુ મયાર્થ વર્ણન કરી સમજાવે તો અરસિક મનુષ્યોની આંખ ઉઘડે અને શું રસિક અને શું અરસિક છે તે જાણવાની વિવેકબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય-તેથી એવાં એવાં કાવ્યો ઉપર જ્યાં સુધી પૂરું અવલોકન નથી થયાં ત્યાં સુધી ખરી ખુખીનું ભાન લોકોમાં થતું નથી, તેથી અનિષ્ટ પશ્ચિમો જોવામાં આવે છે, અને કાવ્ય સાહિત્ય ઉત્તેજન ન પામવાથી ઉત્કૃષ્ટતાને પ્રાપ્ત થતાં નથી. રા. ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો કોઈ જુદા જ માર્ગમાં વહન કરે છે, કોઈ નિરાજો માર્ગ ગ્રહણ કરી વાચકને અદ્વિત પથમાં નાંખી દઈ મોઢ કરી દે છે-હજી આવા શબ્દો સ્વરૂપ લોકો જાણે તેવો સમય દૂર છે-કારણ કે નહીં ગદ્ય તેમ નહીં પદ્ય; એ બેમાંથી ‘ત્રિતિપદ’ સંકર સ્વરૂપ શોધી કાઢી, નતન મૂર્તિઓ ખડી કરી છે—

રચના વિશે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે મિષ્ટપ્રકૃતિ હિં લોકઃ માત્ર હૃદયના ભાવ અને રસિકતાનું અવલોકન કરવાનું કાર્ય અત્ર ઉપસ્થિત છે. પ્રથમ મુખપૃષ્ઠ પર ચાર શ્લોક મંગળ રૂપે મુકેલા છે.

નવન ઉઘડ્યું પેહું ઓજસ્વી નવલ પ્રભાતનું,
જગત ભરતું વ્હાલા! જો તેજ ઉતરે તાતનું;
નવવસન્તાનિલના પમરે પરાગ અલૌકિક,
વિરલ વિભૂતિ વર્ષે સુરનાય આધિદૈવિક.

પેલા જાજ્વલ્યમાન નવીન પ્રભાતનું નેત્ર ઉઘડ્યું, આવા જળજળતા તેજોમય પ્રભાતનું જાન-પ્રભાતનું નેત્ર-ઉઘડ્યું એટલે પ્રભાત જળકયું-પ્રકાશ્યું-પ્રભાતને ઓજસ્વી કહેવાનું કારણ ખીજી લાંઠીમાં સ્પષ્ટ કયું છે-હે વ્હાલા મિત્ર! તાત એટલે પરમાત્માનું તેજ જગત ભરતું એટલે જગતમાં વ્યાપી રહેતું તે તેજ ઉતરે છે તે તું જો!

પરમ્પરનું તેજ જગતમાં પ્રભાતમાં ઉતરતું હોય એ કલ્પના અતિ ઉત્તમ છે. અક્ષરશઃ એવો ભાવ નિકળે છે કે સૂર્ય નારાયણનું તેજ જગતમાં પ્રસરતું ઉતરે છે. (આ પ્રભાતના ઉદય પામતા સ્વરૂપનું વર્ણન છે.) અને વ્યગ્ર ભાવે જોતાં આવી કલ્પના શ્રી પરમાત્માના તેજોમય અંશોનું જાન માનવ પ્રકૃતિને આ સમયે ખડું સરલતાથી થાય છે માટે હે બન્ધુ! તું પણ તેનું જાન ગ્રહણ કર-છેલ્લા બે ચરણમાં પ્રભાત સમયના બનાવો વર્ણવ્યા છે-નવા

વસન્ત ઝડપના પવનના અનૌકિક સૌરભો પ્રસરે છે અને સુરનાથ-સૂર્યનારાયણ-સ્વર્ગીય વિરલ વિભૂતિ-તેજ-નો વર્ષાદ વર્ષાવે છે

નથી અઝાપયુ ત્હાર, વિરમે છ કાળી યાગિની,
મઉ સુગમ છે તુજને સામગ્રી પ્રાણપ્રમશિની
નિરાગ તુજને લાધ્યો ત્હં જોયુ ત્હેના કિરણમા,
કથ્યાણુમાગ બાળ્યો, ક્રીધ આન ત્હેના ઝરણમા.

આ બીજા શ્લોકમા કવિ કહે છે કે હે બન્ધુ! તને ખબર તો છે કે હું ખતો નાસ્યો છે, કાળી ગગિનો લોપ યઈ ગયો છે આ અનૌકિક આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રાણ પ્રકાશની એટલે આત્માને-હૃદયને-આનન્દ આનન્દ આપતી પ્રદુક્ષિત કૃતી એવી સામગ્રીઓ તને સાધ્ય છે એટલે સામગ્રીઓવાળો આ પ્રભાતનો સુખ રૂપ સમય તને પ્રાપ્ત થયો છે

સૂર્ય ભગવાનના દર્શન થયા, તેના કિરણમા જોયુ એટલે તેમા લીન થઈ સ્તુતિ કરી. સૂર્ય ભગવાનને કથ્યાણુસાગર માન્યા આ અત્યુત્તમ ભાવ છે આર્થશાસ્ત્રમા પ્રાપ્ત સમયે મધ્યાવહન આદિ ઈર્ષ્યો કરવાનું કહ્યું છે, તેમા પણ સૂર્ય નારાયણનીજ સ્તુતિ કરેલી છે. તેથી કવિનો આ આશય ધણો ઉચો માત્ર હું મગના ચણ રૂપે કે પ્રભાતના વર્ણન રૂપે કે ઇષ્ટ દેવની સ્તુતિ રૂપે આ સ્તોત્ર લખાયા હોય પરન્તુ સૂર્યનારાયણ કથ્યાણુ ઘરનારા છે. કથ્યાણુના સમુદ્ર છે અને તેના ઝરણમા સ્નાન કરતો વર્ણવી કૃતકૃત્ય કહ્યો છે. એ ભાવ ધણો જ પૂજ્ય છે પ્રથમ બે ચરણથી સૂર્યની પૂજના રજની અવધિ બતાવી આપી છે

કનક કળ્પે વ્હાના મણિ । પુણ્યપાન્સરપદ્મથી,
લોહ કેન હાલના મત્સ્ય અમ મોના નથી,
મધુરી ટુકળે વ્હાના । અમ દેશમા તુજ ચેતના,
પેલી શિખવળે મહેતા મીઠી ગર્ધ્વગામિની વેદના

પુણ્યમય પાન્સના સ્પર્શથી ટે બન્ધુ । હે વ્હાવા મણિ । તારો હૈય લોહના છે તે કનકના કરી લેજે આ સમયે તે પારસમણિ તને પ્રાપ્ત છે તેથી મોથો નથી

સૂર્ય ભગવાનનું પૂજન અમોઘ ફળ આપનાર છે એવો ભાવ આ બે ચરણમાથી હું મહણુ કરે છું

ઉણા બે ચરણમા કહ્યું છે કે હે બન્ધુ । તારા સ્વદેશબન્ધુઓને તારા સામી ચેતના જગૃતિ થાય અને તારા જેવું વર્તન કરે તેવું મધુર સૂચન તું કળ્પે-વળી આ સૂચન કર્યા પૂર્વે તું કાળી યાગિની-કાળી રાત્રી (ગર્ધ્વગામીની વેદના) સહન કરતા શિખવળે, કારણ કે વેદના સહન કર્યા પછી (રાત્રી વિત્યા પછી) પ્રભાતમા ઉપગ કહ્યા તેવો વ્હાવો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના “વસન્તોત્સવ” નું અવલોકન.

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ તરફથી “વસન્તોત્સવ” નામનું એક ન્હાન કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે કાવ્યની રચના એવી છે કે ઘણા મનુષ્યો તે વાંચતા કંટાળી મૂકી દે છે, અને અહીં અથવા જરા પણ વાંચતા નથી. માત્ર કોઈકે જ કાવ્યરસિક પુરૂષ હશે કે જે આવાં શુન્દર કાવ્ય પ્રેમથી વાંચતો હશે—કાવ્ય ઉપર સામાન્ય રસિકતા નથી આવતી તેલું કારણુ તો પ્રથમ એ જ કે તે માંહિના અત્યુત્તમ ભાવની કલ્પના પણ સામાન્ય વર્ગથી થઈ શકતી નથી, તેથી રસિક ભાવો પુષ્પ સમાન ખીલી ખરી પડે છે, અને અવગણનાને પ્રાપ્ત થાય છે. પરન્તુ કોઈ પુરૂષ તેના સૌરભનું યથાર્થ વર્ણન કરી સમજાવે તો અરસિક મનુષ્યોની આંખ ઉઘડે અને શું રસિક અને શું અરસિક છે તે જાણવાની વિવેકબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય—તેથી એવાં એવાં કાવ્યો ઉપર ત્યાં સુધી પૂર્ણ અવલોકન નથી થયાં ત્યાં સુધી ખરી ખુખીતું બાન લોકોમાં થતું નથી, તેથી અનિષ્ટ પરિણામો જોવામાં આવે છે, અને કાવ્ય સાહિત્ય ઉત્તેજન ન પામવાથી ઉત્કૃષ્ટતાને પ્રાપ્ત થતાં નથી. ગ. ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો કોઈ જુદા જ માર્ગમાં વહન કરે છે, કોઈ નિરાળો માર્ગ અદલ્ય કરી વાચકને અદક્ષિત પથમાં નાંખી દઈ મોઢ કરી દે છે—હજુ આવા શબ્દોનું સ્વરૂપ લોકો જાણે તેવો સમય દૂર છે—કારણુ કે નહીં ગદ્ય તેમ નહીં પદ્ય; એ બેમાંથી “ત્રિતયમ” સંકર સ્વરૂપ શોધી કાઢી, નવતન મૂર્તિઓ ખડી કરી છે—

રચના વિશે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, કારણુ કે મિષ્ટપ્રકૃતિ હિં લોકઃ માત્ર હૃદયના ભાવ અને રસિકતાનું અવલોકન કરવાનું કાર્ય અત્ર ઉપરિચિત છે. પ્રથમ મુખપૃષ્ઠ પર આગ શ્લોક મંગળ રૂપે મુકેલા છે.

નયન ઉપશ્યું પેહું ઓજસ્વી નવલ પ્રભાતનું,
જગત ભરતુ વ્હાલા। જે તેજ ઉતરે તાતલુ;
નવવસન્તાનિલતા પમરે પરાગ અલૌકિક,
વિરલ વિભૂતિ વર્ષે સુરનાય આધિદૈવિક.

પેલા જનવલ્લભાન નવીન પ્રભાતનું નેત્ર ઉપશ્યું, આવા ઝળઝળતા તેજોમય પ્રભાતનું બાન,—પ્રભાતનું નેત્ર—ઉપશ્યું એટલે પ્રભાત ઝળક્યું—પ્રકાશ્યું—પ્રભાતને ઓજસ્વી કહેવાનું કારણુ ખીજ લીંદીમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે—હે વ્હાલા મિત્ર! તાત એટલે પરમાત્માનું તેજ જગત ભરતું એટલે જગતમાં આખી રહેતું તે તેજ ઉતરે છે તે તું જો!

પગથઈનું તેજ જગતમાં પ્રભાતમાં ઉતરતું હોય એ કલ્પના અતિ ઉત્તમ છે. અક્ષરશઃ એવો ભાવ નિકળે છે કે સૂર્ય નારાયણનું તેજ જગતમાં પ્રસરતું ઉતરે છે. (આ પ્રભાતના ઉદય પામતા સ્વરૂપનું વર્ણન છે.) અને બધા ભાવે જોતાં આવી કલ્પના શ્રી પરમાત્માના તેજોમય અંશોનું બાન માનવ પ્રકૃતિને આ સમયે બહુ સરલતાથી થાય છે માટે હે બન્ધુ! તું પણ તેલું બાન અદલ્ય કર—છેલ્લા બે ચરણમાં પ્રભાત સમયના બનાવો વર્ણવ્યા છે—નવા

વસન્ત ઋતુના પવનના અનૈકિક સૌરભો પ્રસરે છે અને મુરનાથ-સૂર્યનાગયણુ-અર્ગળ્ય વિરલ વિભૂતિ-તેજ-નો વર્નો વર્ષાવે છે

• નથી આ નણ્ય તહાર વિરમે છ કાળી યામિની,
સહ સુગમ છે તુજને સામગ્રી પ્રાણુપ્રમથિની
કિાન તુજને લાખો ત્હેજેયુ ત્હેના કિણુમા
મ્યાણુસાગર બાજો, કીધ આન ત્હેના ઝરણુમાં

આ બીજા શ્લોકમા કવિ કહ છે કે હે બન્ધુ! તને ખબર તો છે કે હું ખોના નાસુ થયો છે, કાળી રાત્રિનો લોપ યર્ધ થયો છે આ અનૈકિક આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે પ્રાણુ પ્રમ-
નાની એટલે આત્માને-હૃદયને-આનન્દ આનન્દ આપતી પ્રકૃષિત કુટી એવી સામગ્રીઓ
તને સાધ્ય છે એટલે સામગ્રીઓવાગે આ પ્રભાતનો સુખ રૂપ મમય તને પ્રાપ્ત થયો છે

સૂર્ય ભગવાનના દર્શન થયા તેના ગિરણુમા જેયુ એગે તેમા લીન થઈ સ્તુતિ કરી
સૂર્ય ભગવાનને કન્યાણુમાગર માન્યા આ અત્યુત્તમ ભાવ છે આર્પણાસ્રેમા પ્રાત સમયે
મધ્યાવદન આદિ કોઈ કરવાતું કહ્યું છે તેમા પણ સૂર્ય નારાયણનીગર સ્તુતિ કેલી છે તેથી
કવિનો આ આશય ધણો ઉચો માત્રુ છુ મમના ચણુ રૂપે કે પ્રભાતના વર્ણન રૂપે કે ઇષ્ટ
દેવની સ્તુતિ રૂપે આ શ્લોક લખાયા હોય પરન્તુ સૂર્યનાગયણુ મ્યાણુ કુનારા છે કન્યાણુના
સમુદ્ર છે અને તેના ઝરણુમા સ્નાન કરતો વર્ણવી કૃતકૃત્ય કહ્યો છે એ ભાવ ધણો જ પૂજ્ય
છે પ્રથમ બે ઝરણુથી સૂર્યની પૂજના યજની અવધિ બતાવી આપી છે

નક ક ને બહારા મણિ! પુણ્યપા સમ્પર્કથી
લોહ કા હાથના મત્ત અમ મોના નથી
મધુરી કુકળે બહારા! અમ દેશમા તુજ એતના,
પેલી શિખવળે રહેતા મીઠા ધર્મગામિની વેદના

પુણ્યમય પારસના સ્પર્શથી હે બન્ધુ! હે બહારા મણિ! તારા હૈં લોહના છે તે કનકના
કરી લેજે આ મમયે તે પારસમણિ તને પ્રાપ્ત છે તેથી મોરો નથી

સૂર્ય ભગવાનનું પૂજન અમોઘ રૂપ આપનાર છે એવો ભાવ આ બે ઝરણુમાથી હું
મહણુ કરું છું

છેડા બે ઝરણુમા કહ્યું છે કે હે બન્ધુ! તારા સ્વદેશબન્ધુઓને તારા સામી એતના
ભગૃતિ થાય અને તાગ જેવું વર્તન કરે તેવું મધુર સૂચન તું કળે-વળી આ સૂચન ક્યા
પૂર્વે તું કાળી યામિની-કાળી રાત્રી (ધર્મગામિની વેદના) સહન કળતા શિખવળે, કારણ કે
વેદના સહન ક્યા પડી (રાત્રી વિત્યા પડી) પ્રભાતમા ઉપર કહ્યા તેવો લ્હાવો પ્રાપ્ત
યર્ધ શકે છે

અજબ લહરી આવી પ્રારબ્ધ । પરમ સુભાગી,
અનૂપ ગીતે ગાતી આમન્ત્રણ પ્રણુરાગી;
પીચ્છ નવ તુજ ખીડજે, સત્કારજે શુચિ ચન્દ્રિકા,
ઉઘ ઉઘ સખા । વેરાશે તુજ પાંખમાંથી વસન્તિકા.

છેલા શ્લોકમાં કવિ બહુ યુક્તિથી કાવ્ય સમાપ્ત કરે છે. હે બન્ધુ ! પરમ સૌભાગ્યની લહરી પ્રારબ્ધ થોગે તને મળી છે અને તે સૌભાગ્ય પરમાત્માના પ્રેમનું આમન્ત્રણ તને કરે છે. એટલે પરમાત્માનો પ્રેમ તારા પર આવે છે. આવે સમયે શુચિચન્દ્રિકા—પવિત્ર ચન્દ્ર પ્રકાશનો પ્રેમથી સત્કાર કરજે. તારી પાંખ ખીડીશ નહીં કારણ રાત્રી આવી છે તેથી પ્હીને.

વળી કવિ કહે છે હે સખા ! તારી પાંખમાં વસન્ત ઋતુ ભરાઈ બેઠી છે તેથી તે વેરાઈ વાંખાઈ નાશ પામશે માટે તેમ ન થવા દેવા તું ઝટપટ ઉડી જ ને વસન્તને કાળી યામિનીથી બચાવી લે એટલે તું રાત્રી સમીપ ન જ અને અપૂર્વ પ્રભાતના તેજમાં જ મળી જ.

કાવ્યાર્ણવ.

કાવ્યમાં એવી વૈસ્તુસંકલના ગોઠવી છે કે વિલસુ અને રમણલાલ બે બેન તથા ભાઈ છે.

સુભગા અને સૌભાગ્યચન્દ્ર બેન ભાઈ છે. વિલસુ ને સૌભાગ્યચન્દ્ર પ્રેમી છે. રમણલાલ ને સુભગા પ્રેમી છે. કુસુમ્મી ને નયન પ્રેમી થાય છે. વસન્ત ઋતુમાં ફેટલીક કુમારિકાઓ વસન્ત પૂજવા વનમાં આવી છે ત્યાં ફેટલાક બાળકો પણ રમવા આવ્યા છે. ત્યાં ઘણી રસિકતાથી કવિએ રમત ગમતની વાત ચીતો પ્રેમમય અલંકારોથી ચીતરી છે. પાત્રો ઘણાં રસિક છે અને મધુર અને શુદ્ધ શબ્દોથી જે વર્ણન લખાયું છે તેથી શૃંગાર રસ ઉદ્દીપન થાય છે અને વનશોભા તથા વસન્ત ઋતુ વિહાર આદિ વર્ણનો બહુ અચ્છ રીતે કર્યા છે, જે બારીકાઈથી વાંચતાં રસદ વાચક જોઈ શકશે. છેવટે ગૃહના ન્હાના બગીચાની રમત ગમત વર્ણવી પાત્રોને અન્યોઅન્ય પ્રેમી કર્યા છે તેથી શૃંગારનો અવધિ આણી પુસ્તક પૂર્ણ કર્યું છે.

ગુલછડી સંગોવડી

એક સુંદર બાલિકા હતી.

એક સુંદર બાળિકાને શુલાબ્ધતા હોડ જેવી ઉપમા આપી છે. આ બાળિકા ઝાડની ધરાઓમાંથી, ભરેલા ખેતરોની પગથીઓ એટલે કેડાઓમાં, સરોવરના કિનારાના વગડાના પુષ્પમાં પુષ્પ વાળી પક્ષવતી કુંજમાં ગીતો ગાતી ગાતી આનન્દ પામે છે,

સ્થવારની ઉજળી વિમલતામાં

... ..

પ્રભાતની પ્રકાશમય સ્વચ્છતામાં, સાયંકાળે મીઠી શીતળતામાં તે બાળા પાંખ પ્રસારી ઉડતી એટલે અહીં તહીં જતી આવતી તેથી પક્ષી જેવી ઉપમા આપી છે.

‘ ઉગતા પાકને આશીય દેતી ’

પાક ઉગે ને કાંઈ વિધ ન આવે એવું અંતઃકરણથી ધ્વજીતી અને તેથી પાકને જાણે વનદેવતાઓ તરફથી આશીય મળતી હોય એવી અહીં કલ્પના છે.

એક વેળા વસન્તનું સહવાર,
જગત ઉપર તડકાછાંયા ઢાળતું;
ગુલાબ ઉધડ્યાં ઉધડતાં હત્યાં,
ઉપરનાં બીનાં ઝાકળકણ.
પ્રિયનમનની કીડીઓ જેવા
કાન્ત ચમકાર ચમકતા.

આ વર્ણનથી વનમાં પ્રભાતનું સ્મરણ થાય છે. પ્રભાત સમયે ગુલાબ ઉપર ઝાકળના બિન્દુઓ રસિક સ્ત્રી-પુરુષોના નયનમાં જેમ કીડીઓ ચમકે તેમ ચળકતા દેખાય છે. પ્રિય નયન ક્યું કારણ દે ઝાકળના કણુ જેવા તે પણ નયનને બહુ પ્રિય લાગે છે અને રસિક સ્ત્રી પુરુષો એક બીજાના નયન દેખે અથવા એક બીજાને દેખે તે પણ ધણું પ્રિય લાગે છે.

સરોવરોની નિર્ભંગી જૂગથમા
પ્રાણુમાં મહાપ્રાણુ સમાસે તેમ
વાદળ વિરામતું હતું—

જૂગથ શબ્દ એ વન સરોવરની નિર્ભંગતા અને કાદવનો મિશ્ર સંબંધ બતાવે છે. તેવા સરોવરમાં વાદળ વિરામતું હતું. છેટેથી જોનારને વાદળ સરોવર ઉપર લચી પડતું હોય તેવો ભાસ થાય છે; અથવા તો સરોવર તેજ વાદળ છે એવો પણ ધણી વખત દૂરથી ભાસ થાય છે. અને ત્યારે જ પ્રાણુમાં મહા પ્રાણુનો એટલે જીવમાં પરમ જીવ (બ્રહ્મ) નો સમાવેશ જેમ સ્વભાવીક છે તેમ સમાવેશ કલ્પાય છે—

જ્યોમાં જ્યોરાજ સાં જ્વાળતાં
સૂર્ય સુવર્ણ રસેલાં ગામનાં છાપરાં
લેમની પક્ષવ જાળીઓમાંથી
કંઠાંક કંઠાંક દેખાતાં—

વડનાં ઝાડ જ્યોરાજ છે તે કહીને તેના પાંદડાની ઘટ્ટતા બતાવે છે. પાંદડામાંથી કચાંદીક કચાંદીક માર્ગ માત્ર રહ્યો હોય તેમાંથી દૂરથી દેખાતાં ગામનાં છાપરાં સૂર્યના આઠા સુનેરીવર્ણ તડકા પડવાથી ચળકતાં દેખાય છે. આ પણ પ્રભાતવર્ણનમાં પુષ્ટિ આપતું ચિત્ર છે.

નિર્મલ વ્યોમ, શાન્ત સરોવર,

... ...

વસન્ત વિભૂતિનો અનેરો સોહાગ
વેલીના ટુલહિન્દોલે હોયતો હોયતો

વસન્ત ઋતુનું સૌદર્ય તે નિર્મલ વ્યોમ, શાન્ત સરોવર ગમ્ભીર લીલમડી દૃષ્ટિમર્યાદાની લીટી જે સુવર્ણની પાખ્યોના વેરાતા પીંછા જેવી દીસે છે, અને પુષ્પોમા રમતી કિરણકલા એટલે ખીલતા પુષ્પોની શોભા ધ્યાદિ છે. વેલીની ડાળો પવનથી આમ તેમ હોયતી તેથી આ સૌન્દર્ય જાણે પુષ્પ રૂપી હાડિલા ઉપર હોયતો હોમ એવી કલ્પના છે.

વનના એક છોડ જેવો જ

એક તરૂણ નિરખતો હતો

એકાએક એક યુવાન પુરૂષ પ્રવેશે છે અને તે વનના છોડ જેવો છે તે ઉપમા સ્થાનનું સ્મરણ કરાવે છે તેટલું જ નહીં પરન્તુ કોમળ અંગવાળો અને વનના છોડ જેમ સ્વતન્ત્ર છે તેવો સ્વતન્ત્ર યુવક છે.

વસન્ત વધાવવા જતી

સહિયરોનો નવરંગ સાથ

હસતો, નમતો, હલેતો

કલ્પેલતો આવતો હતો

યુવાન ખાળાએતું ટોડું ગીત ગાવા આવતું, અથવા દેવદારીને જતું, અથવા કોઈ પૂજાર્થ દેવમંદિરે જતું, અથવા આમ વસન્તને વધાવવા વનમા જતું, કેવા આનન્દથી, કેવા ઉમંગથી કલ્પેલતું હર્ષ ભેર ચાલ્યું જાય છે તેનું અચ્છુ ચિત્ર આ ચાર ચરણમા આવી જાય છે.

“કુસુમ્બી! શુભાળ લેજે હા!

“તારા! તુ ચપો વીણજે”

“મહારી મેનાને તો ને

ડમરાની કલગી ધરાવીશ

લીલો ને જાંબુડીઆ લેજા

બહુ ખીલશે ને ખવશે

શણગારનું એ શાસ્ત્ર નથી? સુખગા! તારા પોપટને તો ખહેન શુલાબકળીઓની માળા બહુ દીપાવડી—

“ના, ના, વિલસુ!

મહે તો કેસુડા ગૂંથ્યા છે,

કિરીટ વેલીમૂલાનો કરીશ.”

નિર્દોષ બાળાઓનો આ વાર્તાલાપ કેટલો મધુર છે અને મહા કવિ શ્રી કાલિદાસની “પુષ્પ શણુગારની અયાગ પ્રીતી તેના પુસ્તકોમાં ક્ષણે ક્ષણે ઝળકી નીકળે છે તેમ આ પુષ્પ શણુગાર એ શાસ્ત્ર છે અને તે માટે શુદ્ધાએલી બાળાઓની આ વાતચીત કવિએ હુંકમાં મૂકી છે અને ઘણે સ્થળે આવા વર્ણનો આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે તે કાલિદાસની ખુબીને યાદ કરાવે છે—

સુભગાને શેરડા પડ્યા,
સુખીસમાજ તારામંડળ જેવો
સ્તબ્ધ એકનયન ઉભો
વિલસુ માત્ર આગળ આવી.

સખિવૃન્દ આમ કુલવેલીમાં કુલ વીણું હતું ત્યાં રમણુ નામના એક યુવકને હોયતો દેખી સુભગા ને શેરડા પડ્યા-શેરડા એ પ્રેમલીના હૃદયનું અભિનય છે-સખિમંડળ તારામંડળ જેવું સ્તબ્ધ અને એકનયન ઉભું રહ્યું-જેમ તારાનો ઝળક ઝળક ઝળકે છે તેમ સખિમંડળની પ્રત્યેક સૌન્દર્યમય મૂર્તિઓ ચળક ચળક પ્રકાશી રહી હતી-તારાઓ જેમ સ્તબ્ધ તથા એકીટશે જોતાં સ્થિર દેખાય છે તેવી આ સખિઓબની ગર્ભ તેથી સંપૂર્ણ ધર્મવાદી આ ઉપમા છે.

કાઈ વર્ણના સન્ધ્યા સમયે
નિસ્તેજ બાહ્યચન્દ્ર ઉપર
મેઘધનુષના રંગ
આવી આવી ઉડી જાય છે.
વિલસુને ઝાંખે મુખરે
એવી લજ્જારેખા બેઠી
ને બેસતાં જ ઉડી ગઈ.
તેના સ્વર ધૂનતા-ધીરા હતા.

બાઈ પાસે ભગિની ઉભી હોય અને ભગિની પોતાના બાઈની પ્રિયતમા સંબંધી કંઈ વાત કહેતી જેમ શરમાઈ જાય છે તેવું જ ચિત્ર વિલસુ ખેન પોતાના બાઈ રમણને કહે છે કે “સુભગાના ખોળામાં આપ્ય, પોપટની કલગી કરશે” આ વાક્ય બોલતાં સુભગા જોના ઉપર પોતાના બાઈ રમણલાલનો અયાગ પ્રેમ છે તે જણતી બાળા વિલસુની સ્થિતિ લજ્જાથી કેવી ઘેરાય છે તે બતાવ્યું છે-વર્ણા ઋતુમાં સન્ધ્યા સમયે ઉદય પામતા ચન્દ્રરાજ ઉપર સન્ધ્યાના મેઘધનુષ્યના રંગીત પટથી આચ્છાદિત ચર્ચ જાય છે અને આ રંગ યોડીવારમાં લય પામી જાય છે-તેમ વિલસુના મુખ ઉપર લજ્જા દેવીનું આવરણ થયું અને શમી ગયું-શમી જતાં જતાં એટલી એટલી તો અસર રહી કે “તેના સ્વર ધૂનતા ધીરા હતા.”

વિલસુની આંખો હસવા લાગી,
રમણની આંખો ઉત્સાહિની હતી;
સુભગાની આંખો સ્નેહાંજની હતી.

રમણભાઈ પુષ્પ વીણી વીણી પોતાના સ્નેહને નિવાસ આપનાર પ્રિયતમા સુભગાને આપે છે તે વિલસુ બહેન પાસે ઉભી ઉભી સ્થિત કરી આનન્દે છે એ ચિત્ર છે— વિલસુનું, હાથ, રમણનો ઉત્સાહ અને સુભગાનો સ્નેહાકુર એક સમયે શોભી રહે છે

રમણ સુભગાએ નયનનયનમા

નિજ મૂર્તિએ નિહાળી—

આમ થવું તે પણ અન્યોન્ય પ્રેમનું કાર્ય છે અને આ અલંકારથી નવીન યુવકો પ્રથમ પ્રેમબંધથી બધાય છે

પરિમરિત પાનવ સુભગાએ ધર્યો

ગમણે ત્હેને સત્કાર્યો—વધાવ્યો,

ત્હેમા વસન્તની સમૃદ્ધિ વેરી,

સાયે હૃદય પણ સમખું

પ્રેમી પુરૂષ પોતાની પ્રિયતમાને કવો આધીન થઈ પડે છે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પી દે છે! અને વસન્ત ઋતુમા વસ ત પૂજનાર્યે મળેલી ગમણીએ માહેની સુભગાને વસન્તની સમૃદ્ધિ જે આખાનો મોર તે તેના ખોળામા આપે છે તે પ્રસંગે જાણે તે પોતાનું હૃદય સમર્પણ કરી દેતો હોય તેવું જ તેને ભાન થાય છે—આ પણ એક પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના છે

રમણના હૃદયસાગરે

કઈ કઈ દોલહિન્ડોલ ડોલી રહ્યા

દર્શનપાનની તૃપાર્ત સુભગા

રમણમુખડેજ નયન પાયરી રહી

આ સમયે જ્યારે રમણન લે સુભગાને તેના પાનવમા પુષ્પો અને આખામોર આખા તારે જે પ્રેમતન્ત્ર વાગી રહ્યું હતું તેથી રમણના હૃદયમા અનેક સકલ્પ વિકલ્પો થઈ રહ્યા આવા તર્કો થવા તે હૃદયનો કુદરતી સ્વભાવ છે કારણ કે મન હૃદયને બીવરાવે છે અને આ ઉદરતી પ્રેમચેષ્ટાઓ છે તેથી જો કિચિત્ ન્યૂનતા હોય તો મન કુતર્કોથી પ્રેમપથમાથી પ્રેમી હૃદયને ખસેડે છે પરન્તુ જોતું હૃદય પ્રેમબંધથી પુણું બધાયું છે તે તો અદ્દ છે—અને તેથી જ દર્શન પાનની તૃપાર્ત એટલે દર્શન કરવા રૂપી પાનની તૃપાર્થી હુ ખી (આતુર) સુભગા રમણના મુખ ઉપર જ પોતાના નયનો પાયરી રહી—એક જ નજરે જોઈ રહી આ પ્રેમચેષ્ટાઓમાની એક છે—અને તેથી જ તેને

બાળુડી વસન્ત કઈ મુજે,

તેજની પૂતળી વાણી ભાખે ”

એમ તે સુભગાના મધુર શબ્દો મુખમાથી જ્યારે નીકળતા હતા ત્યારે લાગ્યું—

સ્વેત મ્હોરના સૂમખે સૂમખા

વસન્તવૈભવીએને અમર દાગતા

રમણુ ત્હેનું દર્શને ન લેતો,
 સુભગાના માધુર્યે રમણુ રમતો,
 અન્ય માધુર્યની પરવા ન કરતો.
 સુભગાના સ્વર સાંભળતો,
 ત્હેને પ્રેમગીત મનતો.
 સુભગાના સાળુની ઝૂલ્યેમાં
 પ્રાણુ ત્હેનો ઉછળતો,
 સુવાસિત તનુદેશને આલિંગતો,
 સુખનોથી અભિષેકતો,
 હંસ ભાવે આરત રચતો.

વનમાં રમણુ પણુ જાળાઓ સાથે વસન્તપૂજનાર્થે રમત રમવા આવ્યો હતો-પોતાની સ્નેહવાહિની સુભગાના પ્રેમમાં કવિએ તેનું ઉપરની લીંટીઓમાં અદ્ભુત ચિત્ર આપ્યું છે- પ્રેમરસભીના શુદ્ધ હૃદયેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું છે-અન્ય વનના માધુર્ય પ્રતિ જરા પણુ લક્ષ નથી પણુ સુભગા એ જ તેનું અનન્ય માધુર્ય છે-તેના સુસ્વર એ જ તેનું પ્રેમગીત છે-અને સુભગાની સાડીની ઝુલ્યેમાં તેનો પ્રાણુ જાગે સ્નાન કરતો હોય, સુભગા ના શરીર ઉપર આલિંગતો હોય સુખતો હોય અને સુભગાની સ્તુતિ કરતો હોય એવી કાલ્પનિક ભાવનાઓ રમણુને થતી વર્ણવી છે તે પ્રેમીઓનું કુદરતી સ્વરૂપ જ છે.

મનુદેહી દેવાંગનાઓ શી
 વિલસુ અને સખિરમિકાઓ
 ક્યારાતીરે આવી ઉભી.

શબ્દનું માધુર્ય કાવ્યમાં ઘણું વખતે અલંકારનું સ્થાન પામે છે અને તેથી ઘણા ઉચ્ચ ભાવો અને ચિત્રો યદ્ય જાય છે—

મેઘછટા નીચેથી યશિરાજ
 તારલીઓના વિહાર નિરખે,
 આથે એક આંખલિઆછાયે રહી
 રમણુ તેમ રમણીઓની રમણુ જોતો.

અહીં રૂપાલંકાર છે. જેમ ચન્દ્ર મેઘ ઘટા નીચે રહીને તારાઓની રમત ગમત જોય છે તેમ રમણુલાલ એક આંખાની ઘટા નીચે ઉભો હોયો આ બાળીકાઓનાં નિર્દોષ ક્રીડનો જોયા કરે છે—

ગહન યુક્ષમાંથી ચોગેન્દ્ર ગાય,
 ત્હેના મહામન્ત્ર જગતમાં સંચરે,
 ભૂત ઉપરથી તરી આવી,
 વર્તમાન મહાસંગીતે જરે,

આ સમયે સુભગાના રોમે રોમમાં પ્રેમ વ્યાપી રહ્યો. એકાન્ત મળ્યો. પ્રિયતમકને મળવા બહુ અઝો લાગ મળ્યો તેથી પ્રેમ તેના શરીરમાં ન સમાતાં શરીરમાંથી ટપકવા લાગ્યો એટલે અત્યંત પ્રેમ પ્રેમ તેના ઉરમાં વ્યાપી રહ્યો.

અહીં બને પ્રેમીતું ઘણું સ્નેહ પ્રેમ ભર્યું સુભાષણ કવિએ મુક્યું છે, જે સરળ છે.

“ પછી સુભગાને મુખે

નયન પાઘરું ”

આવું વર્ણન ઘણી વખત આવે છે—

“ તમારી મંજરિયાળી જૂથમાં

મુજ પ્રાણુતતુ ઝેલાં ખાશે,

ત્યારે વસન્તના બાલક

તમને લક્ષ્ય માની પૂજશે,

મનુષ્યન હજી દુનિયામાં છે, હો !

તમને કંઈથી સ્મરણ હશે ?—

આ છ લીંટીમાં કવિએ ધાર્મિક તરવ બહુ ગૂઢ ભાવથી બતાવ્યું છે. રા. રા. મણિલાલ નલુભાઈએ ઘણી વખત લખ્યું છે કે પ્રેમ તે પરમ મોક્ષ છે, પરમ મુક્તિ આપનાર છે. ભલે દુશ્મિરને ન પૂજે, અને એક પશુને પૂજે કોઈ પુરુષને પૂજે અથવા કોઈ સ્ત્રીને પૂજે, ભલે અને ને આ પ્રેમ પરિપૂર્ણ રીતે અભેદ અને એકાગ્ર હોય તો આ પ્રેમ પણ સ્વર્ગીય પદથી વિશેષ મોક્ષ આપે છે, પરબ્રહ્મમાં લય કરાવે છે. અભેદભાવ થવો તે બહુ જ વિકટ કામ છે. પરન્તુ જે ત-મયતા અભેદતા થાય તો જેમ રમણલાલ સુભગાને કહે છે કે તમારી મંજરીઓ વાળી જૂથમાં મારા પ્રાણુ ઝેલ ખાશે ત્યારે તમારી વસન્તપૂજ તમને ફળીશૂત થશે. એટલે દૈવિક પૂજ પણ પ્રેમ વડે જ ફળે છે. કોઈ પુરુષ કોઈ સ્ત્રીમાં અત્યંત આસક્ત હોય અને કોઈ દિવસ ધાર્મિક વર્તન કરતો ન હોય તો સ્ત્રી-આસક્તિ પણ જે અત્યંત અભેદ અને તક્ષીન હશે તો તેને તેથી પણ મોક્ષ મળે છે જે કે આવા દષ્ટાન્ત બહુ જ થોડા થાય છે. કારણ કે ઘણા વિદ્વાં આવે છે. આ ભક્તિને માનવપૂજ એવું નામ આપ્યું છે એમ લાગે છે.

અપૂર્ણ.

ભાષણકર કુબેરજી શુક્લ.

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય.

અર્થાપત્ર.

વસન્તના આવર્ણના અન્ધા રા નરસિંહરાવે શાળાપત્ર પુ. ૧૭ ના ૮ મા અ મા આવેલા 'વાચ્યપૃથક્કરણ'ના વિષયમાના કેટલાં વિચારો ઉપર મીઠા કીધી છે એ સબધે માગ તરફથી કેટલાં વિચારો નમ્રતા પૂર્વક રજુ કરે છું

(૧) રા નરસિંહરાવ પ્રથમ ઉપોદ્ઘાતમાં 'ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય' એ શબ્દો વાપરવા સબધી સૂચના નવ વ સ પહેલાં 'સુદર્શન'માં પોતે મ્હી હતી એમ જણાવે છે તે જ સૂચનાનો સ્વીકાર 'જનપુત્રે અજનપુત્રે' યમાથી પોતે સતોડ પામે છે છેવટે પોતે 'અજનપુત્રે જ' એ સૂચનાનો સ્વીકાર થવાનો સ્વભાવ વધારે છે એમ લખી પોતાના લખાણનું વલણ બંને છે અર્થે કહેવું અધિકૃત નથી કે એમનો મૂળ આશય તો એનો જ જણાય છે કે શાળાપત્રે એમની જ સૂચનાનો સ્વીકાર મ્યો છે એ શ દા દાખલ ન વની ૧૭ ની જ અર્થા મ્હી નથી હો શાળાપત્રમાં એ વિષયની અર્થા મ્હી રીતે દાખલ થઈ છે તેનો ઇતિ હાસ હું સ્વાનુભવથી આપું છું

સને ૧૮૦૬ મા હું ટ્રેનિંગ કલેજના મીનીઅર ક્લાસમાં અભ્યાસ કરતો હતો એમ દિવસ શિક્ષણશાસ્ત્રમાં—જુહા જુહા વિચારો બાળકને કરી રીતે શિખવવા—એ વિષયમાં—વાચ નનો વિષય ચાલતો હતો સ્વાભાવિક છે કે વાચનના વિષયમાં પદ્મજેદના પ્રશ્ન પણ થાય શવસાહેબ મંગાશ કરભાઈ તરફથી અધિક ૨ નરને પદ્મજેદનો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો તે તેને ન આવડ્યો એટલે જે વાચના તે શબ્દ આનેલો હતો તે વાંચનું પૃથક્કરણ કે વાનુ કહેવામાં આવ્યું તેણે 'કર્તૃપક્ષ' અને 'વિધાનપક્ષ' એવા શબ્દો વાપરી પૃથક્કરણ કરવા માં યુ વાચ્ય મ્હુ હતું તે મને એમ્સ માં નથી પણ તે વાચ્યમાં કર્તાના ખ નામ મૂકવાનો શબ્દ તે જા નહોતો એટલું તો એમ્સ યાદ છે આથી પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો કે એ શબ્દ કર્તા નથી તો એને કર્તાના ખાતામાં કેમ મૂકાય ? આ જ વખતે તો વ કમગાશ કરભાઈ તરફથી અમે અચાનક 'ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય' એવા શબ્દો સાંભળ્યા એમણે તે જ વખતે કહ્યું હતું કે જુઓ 'કર્તૃપક્ષ' એ શબ્દો કેવા ખોટા છે ! અને તેમને કેવા ભાષામાં નુસારી દીધા છે સરકૃતમાં તો ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એવા જ શબ્દો છે અને તે જ વધારે ચોખ્ખ છે આટલી વાત થઈ એટલે વખત પૂરો થયો અને પોતે બીજી વખત એ સબધે વધારે વિવેચન મ્હીશું એવું કહી ક્લાસ છોડ્યો ત્યાર પછી બીજી વખતે એ સબધી સપૂર્ણ વિવેચન કર્યું અને તે જ માસના શાળાપત્રમાં (એટલે એપ્રિલ ૧૮૦૬ ના) પણ એ વિષય સવિસ્તર મૂક્યો આ વખત પહેલાં કોલેજમાં 'કર્તૃપક્ષ' અને 'વિધાનપક્ષ' એવા શબ્દો જ વપરાત હતા તે આમ ફરી ગયા અને 'ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય' શુદ્ધ શબ્દો દાખલ થયા તાત્પર્ય એ કે પોતાની જ સૂચનાને લીધે એ શબ્દો દાખલ કરવાનું રાવ કમગાશ કરભાઈને સૂઝેલું એમ ગર્ભિત રીતે રા નરસિંહરાવ જણાવે છે તે કેવળ જામ જ છે

(૨) ન. નરસિંહરાવ શાળાપત્રના સ્વરૂપ વાચક છે, એ એમના શાળાપત્રના લેખો ઉપર

ઉપરા છાપરી પ્રમિદ્ધ થતા ચર્ચાપત્રોથી સંબંધ કહી શકાય. વાઙ્મયપૃથકરણનો વિષય શાળા-પત્ર ૧૯૦૬ ના એપ્રિલના અંકમાં પ્રથમ આવી ગયો છે. સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮ માં તે તેખીય વારનો આવે છે, તે એટલા જ માટે કે પ્રથમના લેખથી શિક્ષકો ખીનસમજીને લીધે કેટલીક ભૂલો કરે છે, તેમ હવેથી ન થાય. હવે ૧૯૦૮ ના શાળાપત્રનો વાઙ્મયપૃથકરણનો લેખ એ ૧૯૦૬ ના શાળાપત્રના લેખની પુનઃગતિ જ છે. જે વિચારો ૧૯૦૬ માં જણાવેલા છે તે જ વિચારો ૧૯૦૮ માં ફરી જણાવેલા છે. પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે રા. નરસિંહરાવ જેવા શાળા-પત્રના સૂક્ષ્મ અભ્યાસકર્તા ૧૯૦૬ ના લેખ વખતે એ દોષો કેમ નહિ જણાયા હોય ?

હવે શાળાપત્રના લેખ ઉપર રા. નરસિંહરાવે કરેલા આક્ષેપો ઉપરથી મને ઉપજતા કેટલાક વિચારો નોંધુ છું

(૧) રા. નરસિંહરાવ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮ ના શાળાપત્રના લેખમાં ઉદ્દેશ્યનો અર્થ 'વિ-ચાન્વા યોગ્ય' 'જેને વિષે કાર્ષ કહેવું હોય તે' એવો કરેલો છે તેના મંબદમાં લખે છે કે "પરન્તુ 'ઉદ્દેશ્ય' નો મગ્ય અને અર્થો બરોબર રીતે અનુદૂળ થતો અર્થ મૂકી દહને અત્યાર સુધી ના જણેયો અર્થ દર્શાવવાનું પ્રયોજન જણાવુ નથી." અર્થાત્ ઉપરનો અર્થ એમને ગિનદ, બરોબર બધમેસ્તો નહિ એવો અને અત્યાં સુધી ના જણેયો લાગે છે. હવે એ મજે પોતે સુદર્શન ૧૮૯૯ ની ચૂચનામાં 'ઉદ્દેશ્ય' નો મૂકેલો અર્થ આ છે — 'જેને ઉદ્દેશીને અર્થાત્ જેને વિષે-કાંઈ પણ વિધિ કરવો છે, કહેવાનું છે, તે ઉદ્દેશ્ય.' ઉપરના શાળાપત્રના અને એમના આ અર્થમાં શુ ફેર છે ? શાળાપત્રે 'ઉદ્દેશ્ય' નો અર્થ એ અંકમાં ઘણો ટૂંકો આપેલો છે, કાગળ કે સંપૂર્ણ અર્થ તો તેણે પોતાના ૧૯૦૬ ના એપ્રિલના અંકમાં — "જે વિષયને ઉદ્દેશીને-મનમાં લાગીને-આપણે કાંઈક કહીએ છીએ તે ઉદ્દેશ્ય." આપેલો જ છે. જે રા. નરસિંહરાવના સુદર્શનના અર્થ સાથે તદન મળતો છે, છતાં શાળાપત્રના અર્થ ઉપર ઉપરના આક્ષેપો એઓ કરે છે તે, જે યજ્ઞ પર બેઠા હોદાએ તે જ યજ્ઞ કાપવા જેવું નથી થતું !

(૨) મને લાગે છે કે એ બારે વિશેષણો ન. નરસિંહરાવે 'ઉદ્દેશ્ય' નો 'વિચાન્વા યોગ્ય' એવો અર્થ શાળાપત્રે કરેલો છે તેને લીધે જ વાપર્યા હશે. પણ ઉદ્દેશ્યનો 'વિચારવ યોગ્ય' એવો અર્થ કાર્ષ ક્યોગદકરિપત નથી. એપ્રિલ ૧૯૦૬ ના શાળાપત્રના અંકમાં એ વિષે સ્પષ્ટ જ લખવામાં આવ્યું છે, (૧ ૧૦૨ લીટી ૧૭-૨૧.) અને તે સંપૂર્ણ ખરું જ છે, ત્યારે એમ માનવું પડે છે કે એ બારે વિશેષણો ન. નરસિંહરાવે ખામ વાપરવાની ખાતર જ વાપર્યા હશે !

(૩) અત્રે એક ખીજી શંકા ઉદ્ભવે છે. રા. નરસિંહરાવને શાળાપત્ર ૧૯૦૬-૮ માં લખેલો ઉદ્દેશ્યનો અર્થ જે એમના સુદર્શનના અર્થના જેવો જ છે બાકે વધારે સગા છે તે અત્યાર સુધી 'જાણ્યામાં ના આવેલો' લાગે છે અસ્તુ ! ! અત્યાં સુધી વખતે એ અર્થ એમના જાણ્યામાં નહિ હોય ! ! પણ જો એ અર્થ અત્યાં સુધી એમના જાણ્યામાં ન જ હોય તો એઓ એ અર્થ સુદર્શન ૧૮૯૯ માં લખી શકે કેમ કરીને ! ! શ્રીકાંત નિવારણ એક જ રીતે થઈ શકે છે તે એ કે, એમણે રા. નવવગમભાઈના ૧૮૭૭ ના શાળાપત્રના લેખ-માધી એ અર્થ લખી લઈ-નેઈ-અર્થ સુદર્શનમાં આપવાની સગતા તૈયાર કરી હશે, કાગળ

તે અર્થ પશુ એમના સુદર્શનના અને હાલના શાળાપત્રના અર્થને મળતો જ છે તો પછી ઉપરનું અનુમાન શું ખોટું છે? સત્યના લખે વર્ષ પશુ થયા અને તેમનો ‘ઉદ્દેશ્ય’નો અર્થ લખવાનો સ્વપ્રયામ પશુ નહિ એટલે ‘ઉદ્દેશ્ય’ના-પોતાને મળતા જ-અર્થ ઉપર ‘અત્યાર સુધી જાણ્યાના ના આવેલો’ એવો આલેખ થઈ ગયો હશે.

(૪) “અધ્યાહાર કર્તાનો હોઈ શકે કિયાનો નહિ” એ શાળાપત્રના વિચારને પશુ એઓ દ્વિતિ માને છે પોતે કિયા પશુ અધ્યાહાર રહે છે એમ નીચેના દશાતથી સિદ્ધ કરે છે

પ્ર૦ “મહારી જોડે અમદાવાદ કોણ કોણ આવશે?”

જ૦ “નરોત્તમ, જગજીવન, અને વનમાળી,

ઉત્તર વાંચના ‘આવશે’ એ ક્રિયાપદનો એઓ અધ્યાહાર માને છે. અધ્યાહારનું લક્ષણ એઓ ૧. આઠાદક્ષાવિવચનાનુસંધાનમ્ ૨. એવું આપે છે, અને એ જ પ્રમાણે ‘આવશે’ ને અધ્યાહાર મિદ્ધ કરે છે તાત્પર્ય એ છે કે જે શબ્દને આપણે વાંચના અધ્યાહાર માનીએ તે શબ્દની વાંચના આઠાદક્ષા હોવી જ જોઈએ,—એમના લક્ષણ ઉપથી—એ સમજાય છે—તે તે શબ્દની વાંચના આઠાદક્ષા ન હોય તો તે શબ્દ ‘અધ્યાહાર છે’ એમ કહી શકાય નહિ આ પ્રમાણે ઉચ્ચના ઉત્તરવાંચના ‘આવશે’ ક્રિયાપદની આઠાદક્ષા છે એમ માની શ નરસિંહરાવ તેને અધ્યાહાર કરાવે છે પ્રશ્ન એ છે કે એ ઉત્તર વાંચના ‘આવશે’ ક્રિયાપદની આઠાદક્ષા છે ખરી? પ્રશ્ન કર્તાને પોતાની સાથે પ્રાણ પ્રાણ આવશે તેમના નામ જાણવાની જ ઇચ્છા છે નામ જાણ્યા એટલે બસ તે સમજી જ લેવાનો કે એ ભોગ મારી સાથે આ વતાર છે તાત્પર્ય એ કે એમના એ ઉત્તર વાંચના ‘આવશે’ ક્રિયાપદની આઠાદક્ષા રજ પશુ નથી કારણ પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂર્ણ થઈ જાય છે એ સિવાય એવા બીજા ધણા દાખલા લઈ શકાય “કોણ જાય છે?” ‘અં તો હું મગન.’ એમાં પશુ એવું જ છે પ્રશ્નકર્તાને જાણના નામની જ આઠાદક્ષા છે, નહિ કે શું કિયા કરે છે તેની, માટે એમાં પશુ ‘નહિ છું’ ક્રિયાપદની આઠાદક્ષા નથી જ. એ જ પ્રમાણે ૨ નરસિંહરાવના ઉત્તરવાંચના પશુ ‘આવશે’ ક્રિયાપદની આઠાદક્ષા નથી જ હવે ત્યારે આઠાદક્ષા નથી ત્યારે ‘આવશે’ ને અધ્યાહાર કહેવું એ એમના પોતાના જ લક્ષણ પ્રમાણે સર્વથા ખોટું કરે છે અર્થાત્ ‘આવશે’ એ અધ્યાહાર નથી જ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે ત્યારે આ ઠેકાણે આવશે ક્રિયાપદને શું માનવું? જવાબ એ જ કે એ ઠેકાણે ‘આવશે’ એ અધ્યાહાર નથી પશુ અનુક્ત છે

(૫) આથી ૨૦ નરસિંહરાવના “કિયા અનુક્ત ના ગ્ભાય, કર્તા અનુક્ત ગ્ભાય” એ વિચારમાનો પહેલો ભાગ આપોઆપ ખોટો થઈ પડે છે, અને ‘કિયા અધ્યાહાર ન ગ્ભાય અનુક્ત ગ્ભાય’ એ વિચાર દૃઢ થાય છે એની સાથે જ શાળાપત્રનો ‘વાંચના કર્તાનો અધ્યાહાર હોઈ શકે કિયાનો નહિ’ એ વિચારનો પાછો ભાગ પશુ સુદૃઢ બને છે

(૬) ૨૦ નરસિંહરાવ “રામ લખે છે” એ વાંચના ‘રામ’ એમનું ન કહી શકાય પશુ ‘લખે છે’ એકલું કહી શકાય એમ સાબિત કરી “કર્તા અનુક્ત ગ્ભાય, કિયા અનુક્ત ના ગ્ભાય” એવો સિદ્ધાંત બાધે છે એ સિદ્ધાંતનો બીજો ભાગ ‘કિયા અનુક્ત ના ગ્ભાય’ એ ઉપરની રીતે ખોટો કરે છે—અપૂર્ણ કરે છે કારણ કોઈ વખતે કિયા પશુ અનુક્ત ગંબી

શકાય છે. પહેલો ભાગ ‘કર્તા અનુકંત રખાય’ એ તો એઓ એમની મેજેન્ બોટા પાડે છે કારણ કે તેઓ લખે છે—“પણ ખરૂં જોતાં લખે છે હેમા કર્તા અનુકંત નથી.” પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે ઉપર તેઓ કહે છે કે ‘કર્તા અનુકંત રખાય’ અને તેનો દાખલો આપી સ્પષ્ટ કરે છે અને પછી તરતજ આવો વિરોધી વિચાર જણાવે છે ત્યારે ખરૂં શું? ખરૂં એ જ કે જેમ ‘ધરો લાવ’ એમાં ‘તું’ અધ્યાહાર છે તેમજ આમાં પણ ‘ગમ’ કર્તા અધ્યાહાર છે અનુકંત નથી જ, કારણ કર્તા તો ક્રિયાપદ કર્તાર હોવાથી તેમા ઉકંત જ છે મવાવ ઉત્પન્ન થશે કે કર્તા ઉકંત હોય તો તે અધ્યાહાર કેમ હોઈ શકે? ઉત્તર એટલો જ કે કર્તા તો ક્રિયાપદનું કય કર્તાર હોય તો ઉકંત જ હોય પણ તેનું ‘નામ’ અધ્યાહાર હોય

(૭) ત્યારે હવે અધ્યાહાર અને અનુકંતના અર્થમા ભ્રમ કોનો થયો છે તે મમળવલુ પડશે?

(૮) વળી ગૌ નરસિંહરાવ લખે છે કે “પણ ખરૂં જોતાં વાક્યપૃથકકરણના પ્રકરણમા ‘ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય’ એ વિષયવિભાગને પ્રસંગે કર્તા અને ક્રિયાની પ્રધાનતા અને ગૌણતાના પ્રશ્નનો પ્રસંગ જ આવતો નથી.” આમ લખી એઓ રાજાપત્રના “વાક્યમા પ્રધાન્ય ક્રિયાને છે કર્તાને નથી એ વાક્યને નકામું લખેલું ઠરાવે છે, પણ મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે માર્ગ પણ રીતે એ વાક્ય અગ્રથાને છે જ નહિ, વાક્યપૃથકકરણના વિષયમા વાક્યના ભાગ પાડવાના છે, માટે વાક્ય મખધી સંપૂર્ણ માહિતી આવસ્યક છે એ માહિતીનો “વાક્યમા પ્રાધાન્ય કોને અપાય” એ વિષય એક ભાગ છે, માટે તેની પણ જરૂર છે જ. જરૂરને લીધે જ એ વિચાર એમા યોગ્યો છે. અસ્થાને યોગ્યો નથી જ

હવે ગૌ નરસિંહરાવના લખાણ ઉપરથી એકાદ બે ઉપજતા વિચારો ટાક છું—

(૧) એઓથી ‘અને’ થી વાક્ય શરૂ કરે છે. રાજાપત્ર ખૂબો પાડી ‘અને’ થી વાક્ય શરૂ જવાની ના પાડે છે તો એ બેમા ખરૂં શું?

(૨) એમના લખાણમા વાક્ય પૂરૂં થાય છે ત્યાં આગળ અ’પવિરામ મૂકવાં છે—મૂકેલું છે પૂર્ણ વાક્યને અતે અ’પવિરામ મૂકાય ખરૂં?

(૩) એમના લખાણમાના “પણ ક્રિયાપદ શું છે તે આકાંક્ષા રહે છે” એ વાક્ય માનો તે કોની સાથે જતો હશે? દર્શક વિરોધી તરીકે આકાંક્ષા સાથે તો નહિ જતો હોય! મારા ધારવા પ્રમાણે તે આકાંક્ષાને ‘જલ્દે’ તેની આકાંક્ષા’ હોય તો વધારે સારું. નહિ વાર?

આ લેખની અદર જે વિચારો દર્શાવવામા આવ્યા છે તે કોઈના પર હુમલો કરવાના હેતુથી નહિ, પણ સત્ય શું છે તે ખતાવવાના હેતુથી તથા શક્યોત્તમ નિરાકરણ કરાવવાના હેતુથી જ દર્શાવવામાં આવ્યા છે, સખળ કોઈને માફ લાગે તો મારા ઉદ્દેશ તરફ ધ્યાન આપી એ મને મારી આપશે એવી નમ્ર પ્રાર્થના છે

મ્યુ. ૨૬૦ નંબર ૧.
સુરત
આમિન ખાસ્તર.

માણેકલાલ કાલિદાસ ભટ્ટ.

કુદૈશ્ય અને વિધેય.

ચર્ચાપત્ર.

“ વસન્ત ” ના તન્ત્રી

સાહેબ,

આશ્ચિન સં ૧૯૨૪ ના ‘ વસન્ત ’ ના અંકમાં ‘ કુદૈશ્ય ’ અને ‘ વિધેય ’ સબંધે ૨૯ કમળાસકરનો લેખ આ યો છે, જેમાંની મુખ્ય બાબતો વિશે મ્હાગ વિચાર અને ખુલાસા પછીથી અપારો હાલ તો એ લેખના છેલ્લા બે પેગ્રાફમાં બે પ્રાસંગિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત છે તે વિશે વચન દીને ખુલાસો મરવાની જરૂર છે કેમકે મુખ્ય પ્રશ્નોને અંગે, બહુ તો, ચાનની ખામીનો દોષ મ્હારા ઉપર મૂકશે, પણ આ મોણી પ્રશ્નોને વિશે તો વિવેકની બિનતા જેવો નૈતિક દોષ આરોપાયો છે, અને એ દોષને હું વધારે બરે ગણુ છું

એ બે પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) શાળાપત્રમાંથી ઉતારા આપતા હેમલા લેખની જોડણી ફેરવીને મ્હારે કહ જોડણી વાપરી છે,

અને (૨) શાળાપત્રમાં લેખ ઉપરની ટીકા શાળાપત્રને ના મોકલતા અન્ય પત્ર-વસન્ત-ને મ્હે મોકલી,

અને આ બે કૃતિઓમાં મ્હે વિવેકનો ત્યાગ કર્યો એમ કટાક્ષ છે. (આપે એ ટીકા દાખલ કરવામાં તન્ત્રી તરીકે વિવેકનો ત્યાગ કર્યો—એ દોષનો ઉત્તર તો આપ સમાધાનકારક આપી ચૂક્યા છે અને નહિં તો પણ એ અધ્યક્ષના મ્હારાથી પણ પશુ નહિં.)

હવે પ્રથમના આક્ષેપ વિશે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે આમ જોડણી બદલવાની કૃતિમાં કોઈ પણ રીતે અવિવેકનો કે અપમાનનો હેતુ છે જ નહિં એમ જોડણી બદલ્યાથી હેતુ બતાવવું નથી કે મ્હારી જોડણી અન્ય લેખકને છાજ છે, મ્હારી છાજ જોડણી તે મુજબ રાત્રીમાં યથાર્થ છે એ આગ્રહ (અથવા ખીજાને મતે દુરાગ્રહ)નું આ પરિણામ છે એથી વધારે બારે આરોપ સ્વીકારવાને હું તૈયાર નથી અન્ય લેખકો પણ મ્હારી જોડણી વાપરતા હતા એમ બિલિખની પ્રજાને શ્રેમ થવાનો બધ પશુ નથી, કેમકે જો તે પ્રજા આગળ મ્હાગ લખાણો હાજર હોવાનો સમય છે, તો તેટલો જ અથવા તેથી વધારે સમય રા. કમળાસકર જેવા સમર્થ લેખકોના લેખ તે પ્રજા સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાનો છે, તેમ જ મ્હારી જોડણીની.

વિરુદ્ધ અન્ય લેખકોના પ્રયાસ થયા છે તે પણ ભાવિમાં હુમ્મ થવાનો ભય અસ્થાને છે; ખાસ એટલા માટે કે એ પ્રયાસોના ઉલ્લેખ પ્રધાન રીતે મ્હારી ચર્ચાઓમાં કરેલા છે.

“કોઈ ભાષામાં અન્ય ગ્રન્થના ઉલ્લેખનો હાલો ઉપરોક્ત થતો જણાવામાં નથી.”—આમ રા. કમળાશંકર કહે છે. પરંતુ હેતુ કારણ ઉઘાડું જ છે. અન્ય ભાષાઓમાં ગુજરાતી ભાષામાં હાલ જોડણી સંબંધે જે મતભેદ ચાલે છે તેવો પ્રસંગ જ નથી. માટે અન્ય ભાષામાંથી આ વિષય માટે વિવેકનિયમો કાઢવા અશક્યવત્ છે.

આશ્ચિનના ‘વસન્ત’ માં મરદૂમ હ. હ. દુવતું કાવ્ય પ્રથમ પૃષ્ઠે છાપેલું છે; તેમાં છેલ્લા શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં “ત્હાં” એમ જોડણી દાખલ કરેલી છે, હ. હ. દુવતી જોડણી એ હતી નહિ; છતાં હેમના પુત્રે આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરતે આમ જોડણી ફેરવી છે તે પિતૃદ્રોહી, હું નથી ધારતો કે હ. હ. દુવનો આત્મા—રા. કમળાશંકરની પેટે—શુદ્ધ થશે.

આથી વિપરીત દક્ષિણ લઘુએ. જ પ્રાર્થનામાળા ભાગ ૨ જમાં કેટલાક પદ્યો તથા ગદ્ય છેલ્લા ત્રણ અક્ષરમાં આવેલા મ્હારી ગ્રન્થના છે. છતાં હેમાંની જોડણી એકદમ પ્રાર્થના માળાની જોડણી જોડે સમાન રાખવાના હેતુથી મ્હં મ્હારી જોડણીને ત્હાં પ્રવેશ આપ્યો નથી. આ ઉપરાંત મ્હારી હાલની ચર્ચાવિષય કૃતિના હેતુની નિર્દોષતા સમજાઈ આવશે, એટલું જ ઉમેરવું બસ છે કે મ્હારા લખાણના ઉતારા આપતાં અન્ય લેખકો મ્હારી જોડણીમાં તે ના મૂકે તો તે બાબત કાંઈ અવિવેકનો આરોપ તે લેખકો ઉપર મૂકવાને હું તો તત્પર નહિ થાઉં; તેમ મ્હારા લેખને અન્ય મતની જોડણીથી મલિનતા લાગી ગઈ એમ પણ નહિ માનું. આ કારણથી અન્ય લેખકોના લેખને મ્હારી જોડણીના સંસ્કાર સાથે ઉતારવામાં મ્હારો હેતુ કેવળ નિર્વિકાર છે એમ જણાવો.

આ અતિગૌણ પ્રશ્ન વિશે વધારે કાળ અને શબ્દોનો વ્યય અય કરવાની જરૂર નથી,

ખીન્ને આરોપ વધારે મહત્વનો છે. પ્રથમ દર્શને હું અપરાધી જાણાઉં એમ ભય રહે છે. પરંતુ—રા. કમળાશંકરે કહેલો વિવેકનો નિયમ મર્વધા સ્વીકાર્યે ગણ્યતાં પણ—આ બાબતમાં વસ્તુસ્થિતિ શી છે, ઇતિહાસ શો છે, તે હું બતાવીશ તો આ પ્રશ્નતુ સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ જશે એમ ધારું છું. હકીકત આ પ્રમાણે છે. રા. કમળાશંકર વિવેકનો જે પ્રશ્ન કાઢે છે તે કારણથી નહિ; પણ જે પત્રમાં લેખ આવ્યો હોય તે ઉપરની ટીકા તે જ પત્રમાં આવે તો તે પત્રના વાંચનાર વર્ગને તે પહેલથી સહે એ એક હેતુથી, હું બહુધા એ જ નિયમ પાળું છું કે જે પત્રના લેખ ઉપર ટીકા હોય તે પત્રને જ મોકલવી. આ નિયમ પ્રમાણે શાળાપત્રને મ્હેં અનેકવાર મ્હારી ટીકાના લેખ મોકલ્યા છે. અને આજ સુધી એ પત્રે તે સ્વીકાર્યો પણ છે. પરંતુ જોહાનર ૧૯૦૭ ના શાળાપત્રમાં “વરસગાંઠ” શબ્દની વિચિત્ર ઉત્પત્તિ “વાંચનમાળાના કેટલાક ખુલાસા” ના લેખમાં દર્શાવાયેલી તે વિશે ટીકાનો લેખ મ્હં

નિકાલદર્શન.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૧૭ થી.)

હવે પ્રશ્ન નીકળ્યો પહેરવેશનો. સ્વદેશપ્રેમીએ સચ્ચું કે—

“ હવે આપણે સર્વ એકજ પ્રજા છીએ તે દર્શાવવા આખા ભરતખંડના લોકે એકજ ભતનો પહેરવેશ પહેરવો; અને તેમાં પ્રથમ ફેરફાર કરવાનો એ છે કે પાટલૂન, કોટ, કોલર, ટાઇ, શર્ટ વગેરે સર્વનો લાગ કરવો, તેમજ હાથમાં લાકડી રાખવાનો રીવાજ પણ અંગ્રેજનું અનુકરણ છે માટે પચાસ વર્ષની વય થયા વગર કોઇએ લાકડી રાખવી નહિ. સર્વેને અનુકૂળ પડતો પહેરવેશ માત્ર ઘોતી, બંડી, અંબરખું, પાધડી, અને ખેસ રાખવો.” આ ઉપરથી પારસી, મુસલમાન, યાહૂદીઓએ વાંધો ઉઠાવ્યો કે “ હમે કોલર ટાઇ ફંટી કંઈએ પણ પાટલૂન કે પાયલમે કેમ :કાઢી નખાય, હમને ઘોતીમાં બંડી કેમ ફાવે ? સ્વદેશપ્રેમીએ ઉત્તર દીધો કે “ ત્યારે તમારી દેશભક્તિ ખોટી છે; તમે ઢેંગી છો.” પ્રશ્ન એ તેને ચૂપ રાખ્યો, એક બીજા દેશભક્તે પ્રશ્ન કર્યો કે હિંદુસ્થાનમાં દરેક કોમની જૂદી પાધડી છે એટલુંજ નહિ પણ દરેક પ્રજાની, દરેક ગામની પાધડી જૂદી છે તેમાંથી કંઈ પાધડી સ્વીકારવી ?” આ ઉપરથી શાસ્ત્રી વિશ્વનિયમાનુસારી બોલ્યા કે “ બાધ્યો ! આ વાદ મિથ્યા છે; ખરૂં જોતાં આપણા દેશમાં પહેરવેશની જરૂર નથી, ગરમ મુલકમાં વિશ્વનિયમ પ્રમાણે જન્યને દિવસે જે વસ્ત્ર પહેરવાં હોય તેજ આપણા દેશને અનુકૂળ છે. તો પણ કાંઈ પણ વસ્ત્રની જરૂર મળેને લાગતી હોય તો આપણું આર્થિક સિદ્ધ કરવા માટે આપણે વસ્ત્રના ધારણ કરવાં જોઈએ. વસ્ત્રના હાલ દુર્લભ છે માટે અને બહાર જતાં નિર્વસ્ત્ર ન રહેવાય માટે સર્વે જણએ લંગોટીઓ વાળીને ફરવું. ઘરમાં કોઈ પહેરવાની જરૂર હું જોતો નથી. હું પેલા મુધારાવાળા જેઓને બોલવું કાંઈ અને કરવું કાંઈ એવો નથી. હું આજથી જ દહાન્ત ખેસાડવાને લંગોટીવાળીને ફરીશ ” એમ કહી તે વસ્ત્ર કાઢી નાંખવા તૈયાર થયો; પરંતુ પાસે બેઠેલાએ તેને રોક્યો; તુરત જ એક લોકલજ્ઞનરક્ષક બોલ્યો કે “ આવી નિર્લજ્જ સચના કરનારને અને તે પ્રમાણે આ સભામાં નિર્વસ્ત્ર ઉભા રહેવા ઉદ્બુક્ત થયેલા પુરુષને સભા બહાર કાઢવો જોઈએ. શૂદ્રરો ! આ સચના કેવી મૂર્ખ છે ! એ સચના કરનારને ક્યાં બાન છે કે પ્રજાવર્ગમાં અર્ધો ભાગ સ્ત્રીઓનો છે; વળી આમ નિર્વસ્ત્ર અને અર્ધ નમ્ર કરનાર કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા પાત્ર થાય કે નહિ ?” આ પ્રશ્નના ઉત્તર દેવા એક દેશાભિયાની બોલ્યો કે “ બાધ લજ્જનરક્ષક ! તમે બચતા નથી કે મુબાઈમાં માછી ભોક, ઘાટીઓ વગેરે માત્ર લંગોટી વાળીને રહે છે સભ્ય સ્ત્રીઓ આગળ જાય છે છતાં તે સ્ત્રીઓ ખીલકુંડલ વાંધો લેતી નથી; તેમજ ત્રાકારમાં સ્ત્રીઓ વશ : સ્થલ ખુલ્લો રાખીને રહે છે. જે કાયદા પ્રમાણે નિર્વસ્ત્ર કરનારને યાય તે કાયદો હવે ક્યાં છે ? તે કાયદાના કરનાર ગયા; હવે આપણે નવો કાયદો કરીશું. અતિ વસ્ત્ર પહેરનારને સજા દસવીશું.” મધ્યમાર્ગ દર્શક વાણીયો બોલ્યો કે “ બાધ્યો ! તે કાંઈ શરાય ? આપણા આપણા કાંઈ નાગા કરતા ? ઘોતીયું તો પહેરવું, પાધડી માટે

ભાગ્યવં છે જેમ ભાષા અને લિપિ માટે બધેલી માગ લીધો તેમ દરેક પ્રાન્તની પાઘડીના ઘાટનું એક મિથણું કરી નવો ઘાટ બનાવવો અને તેને સ્વદેશી પાઘડી કહેવી ” બગાળા અને મદ્રાસી તરફથી સૂચના થઈ કે “ આ બાબતમાં ખગે મધ્ય માર્ગ એ જ છે કે વો-તીયુ બડી પહેતવી અને માથા ખુલ્લા રાખવા, અનબત વસ્ત્ર પહેવાની ધણી વર્ષથી દેવ છે એટલે નિર્વસ્ત્ર રહેવામાં લજ્જનલોપ ગણાય છે બાપી ઈશ્વર કાર્ત વસ્ત્ર પહેનાવીજન્મ આ પતો નથી તો પણ હાથ બધા મુધી ફરી આપણે એવી સમાન દૃષ્ટિથી જોતા રીખ્યા નથી ત્યાં મુધી ધોતીયુ અને બડી પહેવવા અને પછી જેમ જેમ યાનટુદ્ધિ થતી જશે તેમ એક પંખી એક વસ્ત્ર ઝોઝા કવા ’ આ સૂચના પસાર થવાની તૈયારી હતી એટલામાં એ-દા કંતર બોલ્યા કે “ તમે વસ્ત્ર ઝોઝા કરવાનું કહો છો, પણ નિર્વસ્ત્ર રહેવાથી ન્યુમોનીયા થશે, ઉઝાડે માથે ગેદવાથી સનરટ્ટાક થશે, તે સર્વની જવાબદારી મારે માથે નહિ અને તેવું થશે તો પછી તમારે મારી શી પૂરેપૂરી આપવી પ શે અમારા દેશ મરીબ થઈ ગયો છે માટે જ્યાંથી શી આપીએ એમ કહેશો તે નહિ આવે, હું દાવા કરી હુકમનામાં કનરીય ’ એક વૈધરાજ બોલ્યો કે “ દા તર સાદેબ, હને એ રોગ સર્વે ચાલ્યા ગયા, હને એવા રોગ થનાના નથી અને હને તમામ મેઈ ભાવ પૂજવાના નથી. ” ટો બા છે કે તમે શી માટે દાવા કરશો અને હુકમનામાં બજાવશે મેણું ? હવે તો મોનાશી પ્રજાના વાણુ સર્વેને થવાના અને વિપર્યય વિપમૌવધ એ મહાસૂત્ર પ્રમાણે વાયુનો નાશ વાયુથી એટલે એ કૂક મારવાથી જ થશે અને એવું કહ્યું હમે પ્રાચીન વયો જે માગીશુ તે મળશે ’ કોઈનો ભરવો એક વાણુયો બોલ્યો કે ‘ શુ મ મનશે ? જ્યાંથી મનશે ? પાનડી અને ઢોગીયા અને બડીના પૈસા યા છે ? અને વૈડ ડાટશને શી ક્યાંથી આપીશુ ? વેપાર રોજગાર બદ થયા, વીલાવટી માન, ઢોગીયા, મલમલ, જગન્નાદી બદ જડું - છુ હોય ટોએ હમારે લેવું નહી, દેશી માન દટો નહી મીનો બદ હઈ નાણાવગીઓ ભાગ્યા, હ’ટાનો પડી મારૂ બ્યાબ આપે છે- એમ દારી મીનોમાં નાણા મેક્યા ટે મીનો ભાગી, સરખા માળાપ મે કાર્ત ભાગનાના નહી એમ દારી પરમે-શરી નોટા લીટી તો મરકાગ પણ ચા’યા ગયા અને નોટાના બવ બેશી ગયા હને શુ કયું ટે મુન્દુ નહી પૈસા ગયા મહાતારે મહારા બાપા મને ટો મારો દટો હમો-રી આપો, ભાર્ત આમ ભાષા, અને લીધી, અને લામી લોંગી તે હબી લોંગી શુ કંગે છો ? શુ પહેલું અને નાગા ફડવું એવું પોંજણું કાર્ત ચાલવાનું નહી પહેલો વેપાર વધારા, હુકનો ડગવો લુટા રોઝોની લુટફાટ બદ કશવો, ટ્રીઓ નાહા છે ટેને પમ્જવો અને વેપાર રોજગાર શરૂ કડાવો, ટો રાજ કા’ભાડ હાથ ભાસા ને જોડણી જોગ્યાથી શુ ફવાલું છે ? ” પ્રમુખ બોનવા જતા હતા એટલામાં સ્ત્રીવત્સલ બોલ્યા કે ‘ આપણા દેશી જનો હમેશ માત્ર પોતાનો વિચાર કરે છે અને પોતાના અર્ધાંગનો વિચાર કરતા જ નથી સ્ત્રીઓની અવગણના કરવાથી આ પછી અધમ દશા થઈ છે તેમ છતાં સ્ત્રીઓનો વિચાર થતો નથી ધોતીયુ અને બડી પહેતવી એમ કહો છો પણ સ્ત્રીઓએ શુ પહેતવું તેવું કાર્ત ધાર્યું ? ’ મમદર્શી ગૃહસ્થ બોલ્યા કે “ મી સ્ત્રીવત્સના સ્ત્રીઓના પ્રહેરવેશમાં કાર્ત ફેન્દાર કરવા જેવું નથી પન્નુ કેટલીક સ્ત્રીઓ જમણી બાજુએથી લુગડું પહેરે છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓ ટાળી બાજુએથી પહેરે છે તેમાં સમાનતા થવી જોઈએ ખરી ‘ ઇન્જેશ જેવો પોશાક પહેરનાર પારસી સ્ત્રીઓએ તેવી

પદ્ધતિ કાલે જ છોડી દીધી અને જેમને તે પદ્ધતિનો ત્યાગ ન પસંદ પડ્યો તે સર્વે ઇંગ્લાંડ ચાલી ગઈ, માટે એ વિશે કાંઈ મુશ્કેલી નહિ નહે” છેવટે પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે “હવેથી સર્વે પુરોગેએ ધોતીયુ અને બડી પહેરવા અને માથુ ખુલ્લું રાખવું, અને સર્વે સ્ત્રીઓએ જમણી બાજુએથી હુમકુ પહેરવું ગુજરાતી અને મારવાડી શિવાય સર્વે પ્રાન્તની સ્ત્રીઓ એમ પહેરે છે માટે ગુજરાતી મારવાડીએ પણ તેમ કરવું સ્ત્રીઓએ ઉઘાડ પંદા રાખીને ફરવું નહિ, ધૂમટા કાઢવા, તેમજ સ્ત્રીઓએ જોડા પહેરવા નહિ, છત્રી રાખવી નહિ, અન્યતઃ સ્ત્રીઓ નાનૂક છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ સ્ત્રીઓએ ઘરમા જ રહેવાનું છે, માન દેવદર્શન, યાત્રા, અથવા લગન વરઘોડા કે રોવા કૂટવા માટે જ બહાર જવાનું છે દેવદર્શન યાત્રામા ધર્મ ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધાથી જાય એટલે તેને કાઈ ગરમી શરદી કે બેજ અસર કરે નહિ, અને લગન વરઘોડે આનંદથી જાય અને રોવા કૂટવા શોકથી જાય એટલે જેના હૃદયમા આનંદ કે શોક હોય તેને બહારની હવાની અસર થતી નથી વળી સ્ત્રીઓના પગમા બારે કલા હોય હાથમા પણ અનકાંડ હોય એટલે તે ઉપ નત જોડા અને છત્રીઓનો ભાર તેઓ સહન કરી શકે નહિ” કાનૂન કે સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી જ નાનમૂઠ અને કોમળ છે. વસ્ત્રની બાબતમા એક અપવાદ કંવામા આવે છે કે “Old age is second childhood” એ ઉક્તિ પ્રમાણે પૂર્વાક્ત નિયમનો અપવાદ નવો આ સૂચના હર્પનાદથી અને ‘ગોવર્ધનનાનકી જે ના ધ્વનિથી પસાર થઈ એ સાબળી “જોવતસલ બોલ્યા કે “હજી સ્ત્રીની અવગણના કરે છે! સ્ત્રીને ગુલામગારી આટલી બધી! શાત પાપ!” દેશભક્તે તેને બેસાડી દીધો એક કાવ્યાબાજ સભાસદ બોલી ઉઠ્યો કે “ઝાંઘની પણ સૂચના કે ટેકા વગર પ્રમુખે આ કરાય જાહેર કર્યો તે paragon of impractical કહેવાય’ સ્વદેશ પ્રેમીએ ઉત્તર દીધો કે “હવે નવા કાવદા પ્રમાણે પ્રમુખને સર્વ સત્તા છે પ્રમુખનું વામ્ય તેજ કાયદો છે” તકરાર એટલેથી જ પતો અને પ્રમુખે કહ્યું “હવે આપણે સ્વદેશી આદાર વિશે ચર્ચા ચલવીશું

સ્વદેશવત્સને સૂચના કરી કે “આપણે આખા દેશનો એકજ આદાર રાખવો અને તારે જ આપણે એક પ્રજા ગણાઈશું” મધ્યમાર્ગદર્શક વાણીયો બોલ્યો કે, જેમ ‘બાપા લીધી પહેગવેશમા જ્યું તેમ આદારમા પણ સર્વગ્રાહી થવું દક્ષિણીની આમગી, બંગાળીની મીઠાઈ, ગુજરાતીની રોટલી પૂરી, પંજાબની કચોરી, મદ્રાસનો ખાત, વગેરે જૂદા જૂદા પ્રાન્તની વાનીયોનો સમૂહ કરી સ્વદેશી પાકયાત્વ રચવું અને તેમા લખ્યા પ્રમાણે વર્તવું” “એક બા બણે કહ્યું કે “રાજની સ્થાપનાને દિવસે તદ્દનુસાર બ્રાહ્મણોજન કરવું” એક મુસલમાન બોલ્યો કે “હમારા પુત્રાવળી બટોત લેહેજતદાર હોતા હે” પારસીએ કહ્યું કે “હમારો માલ્લીનો પાટીઓ પણ તમારે દાખન કરવો પડશે” બંગાળી અને સિંધી તથા પંજાબી અને કાશ્મીરી લોકે મુસલમાનને પારસીની વાનીયોના સ્ત્રીકાર તરફ મત દર્શાવ્યો તે ઉપરથી સભામાના ગુજરાતીયો, દક્ષિણીયો અને જેનો એકદમ ઊભા થઈ ચાલ્યા જવા લાગ્યા, પરંતુ એક જન પતિએ કહ્યું ચાલ્યા જશે તો આ સૂચનાનો સ્વીકાર થઈ જશે માટે તમે બેસો, હું તેના વિરૂદ્ધ એ જુરસાદાર બાળણ કફે છું” અને તે પછી સર્વે બેઠા અને ચતિમહા રાજ બોલ્યા કે “બાપો! આપ માસાહાગને અનુમોદન આપશો તો આ સભામા બે મોર્ચા

તક પડશે અને તમારા ઐક્યમાં ભંગ થશે. ઐક્ય રાખવું હોય તો માંસાહાર બંધ કરો. પારસી મુસલમાને પણ માંસાહારનો ત્યાગ કરવો. માંસાહારની જરૂર નથી. તેથી નુકસાન છે; તામસી અને કૂર વૃત્તિ થાય છે નિર્દયતા એ અમાનુષી ગુણ છે. સર્વ ધર્મનું મૂળ દયા છે. વિજ્ઞાપતના લોક પણ માંસભાગી થયાં છે. માટે આહાર માટે હત્યા ન કરવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ કાઈ પણ કાર્ય માટે હત્યા ન થવી જોઈએ જનવરના મરણનો કાઈ પણ લાભ લેવો નહિ. આમણના જોશ, પૂંદા, હાથીદાંતના ચૂડા, રમકડા, પીછાં, વાળ વગેરે કાઈ પણ વાપરવું ન જોઈએ, એક દેવીભક્ત બ્રાહ્મણે કહ્યું કે “માંસાહારથી શું નુકસાન છે તે કાંઈ યતિ મહારાજ શબ્દપ્રમાણે બતાવી સિદ્ધ કરી સક્યા નથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે માંસાહાર નિષિદ્ધ નથી. આહારમીમાંસામા તેની આગા છે, ચરક સુશ્રુત નામના વૈદ્ય ગ્રંથમાં જૂદા જૂદા માંસના ગુણ વર્ણવ્યા છે. પૃથ્વી ઉપરનો મોટો ભાગ માંસાહારી છે નજકારખાર માટે યુદ્ધ કરવા પડશે, યુદ્ધ માટે માંસાહારની આવશ્યકતા છે વેદમાં પણ માંસાહાર જોઈએ હોયે. આપણા દેશમાં કેટલીક નાત્યોમાંથી તે પ્રચાર લાભ છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ શુભપણે થયો થાય છે નૈનો પણ ખાનગી રીતે માંસાહારી છે” જોનોને ઘણો ક્રોધ થયો, પણ બોલવાનું બંધ નહિ અને બાહુબળ નહિ અને આ બ્રાહ્મણના કહેવાના કાર્કશ તપ્યાસ પણ ખરો એમ જાણી મૈત્ર ધારણ કરી રહ્યા એક દારૂની કુદાન વાળો બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે “જેટલી માંસાહારની અગત્ય છે તેટલી જ મદિરાની છે મદિરા વગર માંસનું પાચન નહિ થાય” તેને દેવીભક્તે ટેકો આપ્યો કે “એ વાત હું વીસરી જ ગયો હતો, આહાર મીમાંસામાં તૃપ્તાત્મિના અધ્યાયમાં મદિરાના ગુણનું વર્ણન છે, પરંતુ તે ઉત્તમ સ્વચ્છ જળની મદિરા, આ પીયવાળા બ્રાહ્મણની જો મદિરા પીશે તો મારા જેવી વસ્તે થશે હું દેવી-ઉપાસક હું તેથી એક સંવિચારે પ્રસાદી લેવા ગયો વિનાયતી માલને બાંધકોટ કરવાનો ઉત્સાહ તાજો હતો તેથી આ બ્રાહ્મણના પીયમા ગયો. પારસીના પીયમા જવાથી વટાલ ધારીને બ્રાહ્મણના પીયમાં ગયો, પરંતુ તેનું પરિણામ બહુ વિપરીત થયું સામાન્ય રીતે હું નિમ્બુદ અને નિલેપ છું, પરંતુ આ પીયમા પાનથી મને સ્પષ્ટ ઘણી યઈ, પ્રમાદીની હદ હી નહિ અને તેથી હું નિર્વસ્ત્ર ત્યાગી દોષ્યો અને પાસેની ગરમ પડ્યો, છેક મધ્ય ગરે મને કોઈ મિત્રે મહાવિલિખ દશામાં ઉઠાડ્યો ત્યાર પછી હું બોલકોટની વિરૂદ્ધ છું આ આત્મજીવનથી સર્વ દષ્ટાંત લેને કોઈ પણ આ બ્રાહ્મણના પીયમાં જરો નહિ.” બ્રાહ્મણ ઉગ્રેને તેને મારવા જતો હતો પરંતુ બીજા સર્વેએ તેને રોક્યો નિશ્ચય થયો કે “આહાર માટે કાઈ નિયંત્રણ નથી માત્રમદિરાના ત્યાગ માટે પોત પોતાની ન્યાતના નિયમને અનુસરવું, અને ન્યાતના અગ્રેસરોએ નિયમ બાંધવા, તે નિયમ પ્રજાવવા અને તેમાં હાલમા ચાલતી શિથિલતા દૂર કરવી સોડા વોટરને બદલે બાંગ પીવી બીડી છોડે એ અરીણનો ઉપયોગ કરવાને હરકત નથી.

એક કમંદાડી બ્રાહ્મણે સૂચના કરી કેઆહારના પ્રશ્નના નિર્ણય સાથે શિખા સૂત્ર સંધ્યા અને તિલકનો પણ નિર્ણય થવો જોઈએ સર્વ પ્રજા માન-શું હિંદુ કે શું મુસલમાન સર્વેએ શિખા રાખવી હિંજ જાતિએ ઉપવીત પહેરવું સર્વેએ સંધ્યા કરવી અને સર્વ ધર્મના તિલકનું મિશ્રણ કરી એક નવું તિલક સર્વેએ કરવું જેથી આપણે એક જ પ્રજા છીએ તે કપાય ઉપરથી જ સૂચિત થાય” આ

પદ્ધતિ કાલે જ છોડી દીધી અને જોમને તે પદ્ધતિનો લાગ ન પડે પડ્યો તે સર્વ ઇચ્છા આવી ગઈ, માટે એ વિશે કાઈ મુશ્કેલી નહિ નડે” છેવટે પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે “હવેથી સર્વે પુરોષોએ ધોતીયું અને બડી પહેરવા અને માથુ ખુલ્લું રાખવું, અને સર્વે સ્ત્રીઓએ જમણી બાજુએથી લુગડું પહેરવું ગુજરાતી અને મારવાડી શિવાય સર્વે પ્રાન્તની સ્ત્રીઓ એમ પહેરે છે માટે ગુજરાતી મારવાડીએ પણ તેમ કરવું. સ્ત્રીઓએ ઉધારા પરદા રાખીને ફરવું નહિ, ઘૂમટા કાઢવા, તેમજ સ્ત્રીઓએ જોડા પહેરવા નહિ, છત્રી રાખવી નહિ, અવખત સ્ત્રીઓ નાનૂક છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ સ્ત્રીઓએ ધરમા જ રહેવાનું છે, માત્ર દેવદર્શન, યાત્રા, અથવા લગન વરઘોડા કે રોવા કૂટવા માટે જ બહાર જવાનું છે. દેવદર્શન યાત્રામાં ધર્મ ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધાથી જાન્ય એટલે તેને કાઈ ગરમી શરદી કે બેજ અસર કરે નહિ, અને લગન વરઘોડે આનંદથી જાન્ય અને રોવા કૂટવા શોકથી જાન્ય એટલે જોના હૃદયમાં આનંદ કે શોક હોય તેને બહારની હવાની અસર થતી નથી વળી સ્ત્રીઓના પગમાં બારે ઘણા હોય હાથમાં પણ અવકાર હોય એટલે તે ઉપ ગત જોડા અને છત્રીઓનો બાર તેઓ મહન કરી શકે નહિ” કાનૂલ કે સ્ત્રીઓ રવજાનથી જ નાનૂક અને કોમળ છે. વસ્ત્રની બાબતમાં એક અપવાદ કરવામાં આવે છે કે “Old age is second childhood” એ ઉક્તિ પ્રમાણે પૂવાંત નિયમનો અપવાદ કરવો આ સૂચના હર્ષનાદથી અને ‘ગોવર્ધનવાનહી જે ના ધ્વનિથી પસાર થઈ એ સાબળી “સ્ત્રીવત્સલ બોધ્યા કે “હજી સ્ત્રીની અવગણના કરો છો! સ્ત્રીને ગુલામગીરી આપી બધી! શાત પાપ!” દેશબંધે તેને બેસાડી દીધો એક કાયદાબાજ સભાસદ બોલી ઉઠ્યો કે “ઢોધની પણ સૂચના કે ટેકા વગર પ્રમુખે આ ફરાવ જાહેર કર્યો તે constitutional કહેવાય.” સ્વદેશ પ્રેમીએ ઉત્તર દીધો કે “હવે નવા કાયદા પ્રમાણે પ્રમુખને સર્વ સત્તા છે પ્રમુખનું વાક્ય તેજ કાયદો છે.” તકરાર એટલેથી જ પતી અને પ્રમુખે કહ્યું કે હવે આપણે સ્વદેશી આદાર વિશે ચર્ચા ચલાવીશું

સ્વદેશવત્સને સૂચના વરી કે “આપણે આખા દેશનો એકજ આદાર રાખવો અને ત્યારે જ આપણે એક પ્રજા ગણાઈશું” મધ્યમાર્ગદર્શક વાણીયો બોલ્યો કે જેમ “ભાયા, લીપી પહેરવેશમાં કર્યું તેમ આદારમાં પણ સર્વેગ્રાહી થવું દક્ષિણીની આમટી, બગાણીની મીઠાઈ, ગુજરાતીની રોટલી પૂરી, પંજાબની કચોરી, મદ્રાસનો બાત, વગેરે જુદા જુદા પ્રાન્તની વાનીયોનો સમેહ કરી સ્વદેશી પાકશાસ્ત્ર રચવું અને તેમાં લખ્યા પ્રમાણે વર્તવું” “એક બા જાણે કહ્યું કે “રાજની રચાપનાને દિવસે તદ્દનુસાર બાબજીભોજન કરવું” એક સુસલમાન બોલ્યો કે “હમારા પુલાવખી બહોત લેહેજતદાર હોતા હે” પારસીએ કહ્યું કે “હમારો માખલીનો પાટીએ પણ તમારે દાખલ કરવો પડશે” બગાણા અને સિંધી તથા પંજાબી અને કાશ્મીરી લોકે સુસલમાનને પારસીની વાનીયોના સ્વીકાર તરફ મત દર્શાવ્યો તે ઉપરથી સભામાંના ગુજરાતીયો, દક્ષિણીયો અને જૈનો એકદમ ઊભા થઈ ચાલ્યા જવા લાગ્યા, પરંતુ એક જૈન યતિએ કહ્યું ચાલ્યા જશો તો આ સૂચનાનો સ્વીકાર થઈ જશે માટે તમે બેસો, હું તેના વિરૂદ્ધ એક જુરસાદાર બાવણુ કરું છું” અને તે પછી સર્વે બેઠા અને યતિમહા રાજ બોલ્યા કે “બાધ્યો! આપ માસાહારને અનુબોધન આપશો તો આ સભામાં બે મોટા

તડ પડશે અને તમારા ઐક્યમા ભગ યશે ઐક્ય રાખવું હોય તો માસાહાર બંધ કરો પા-
રસી મુસવમીને પણ માસાહારનો ત્યાગ કરવો. માસાહારની જરૂર નથી તેથી તુકસાન છે,
તામસી અને કૂટ વૃત્તિ થાય છે નિર્દયતા એ અમાનુષી ગુણ છે સર્વ ધર્મનું મૂળ દયા છે
વિનાયતના લોક પણ માસત્યાગી થયા છે માટે આહાર માટે હત્યા ન કરવી જોઈએ એટલું જ
નહિં પણ કાઈ પણ કાર્ય માટે હત્યા ન થવી જોઈએ જનનવરના મરણનો કાઈ પણ લાભ
લેવો નહિં. ચામડાના જોડા, પૂઠા, હાથીલાતના ચૂડા, રમટ્ટા, પીછા, વાળ વગેરે કાઈ પણ
વાપરવું ન જોઈએ, એક દેવીભક્ત બ્રાહ્મણે કહ્યું કે “ માસાહારથી શું તુકસાન છે તે કાઈ
યતિ મહારાજ શમ્ભુપ્રભાણુ બતાવી સિદ્ધ કરી ગયા નથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે માસાહાર નિષિદ્ધ
નથી આહારમીમાસામા તેની આગ્રા છે, ચરક સુશ્રુત નામના વૈદ્યક ગ્રંથમા જૂના જૂના
માસના ગુણ વર્ણવ્યા છે પૃથ્વી ઉપરનો મોટો ભાગ માસાહારી છે રાજા ખાર માટે યુદ્ધ
કરવા પડશે, યુદ્ધ માટે માસાહારની આવશ્યકતા છે વેદમા પણ માસાહાર જોઈએ છીએ
આપણા દેશમા કેટલીક નાયોમાથી તે પ્રચાર લુપ્ત છે પરંતુ તેના ઉપયોગ ગુપ્તપણે ઘણો
થાય છે જૈનો પણ ખાનગી રીતે માસાહારી છે ” જૈનોને ઘણો ક્રોધ અટયો પણ બોન
વાતુ બળ નહિં અને બાહુબળ નહિ અને આ બ્રાહ્મણના હેવામા કાઈ તથ્યાસ પણ ખરો
એમ જણી જાન ધારણ કરી રહ્યા એક દારૂની દુકાન વાળો બ્રાહ્મણ બો યો કે “ જેટલી
મામાહારની અગત્ય છે તેટલી જ મદિતની છે મદિત વગર માસનું પાચન નહિ થાય ”
તેને દેવીજ તે ટૂંકે આપ્યો કે “ એ વાત હું વીસરી જ ગયો હતો આહાર મીમાસામા
તૃપ્તાવૃત્તિના અધ્યાયમા મદિગના ગુણનું વર્ણન છે, પરંતુ તે ઉત્તમ સ્વસ્થ જળની મદિ-
ત આ પીમવામા બ્રાહ્મણની જે મદિત પીશો તો મારા જેવી વતે યશે હું દેવી-ઉપાસક
હું તેથી એ વિવારે પ્રસાદી લેવા ગયો વિનાયતી માલને બાયમટ કંવાનો ઉત્સાહ તાળે
હતો તેથી આ બ્રાહ્મણના પીધામા મયો પારસીના પીધામા જવાથી વટાલ ધારીને બ્રાહ્મણના
પીધામા ગયો પરંતુ તેનું પરિણામ બહુ વિપરીત થયું સામાન્ય રીતે હું નિરપૃહ અને નિ-
લેપ છું પરંતુ આ પીમના પાનથી મને સ્પૃહા ઘણી થઈ પ્રમાદીની હદ હી નહિ અને
તેથી હું નિર્વચ ત્યાથી દોડ્યો અને પાસેની ગડગમા પડ્યો છે મધ્ય રે મને કોઈ મિત્રે
મનવિલિખ દશામા ઉગડ્યો ત્યાર પછી હું બોયકોટની વિરૂદ્ધ છું આ આત્મજીવનથી મર્વે
દૃષ્ટાત લેજો કાઈ પણ આ બ્રાહ્મણના પીધામા જશો નહિ । ’ બ્રાહ્મણ ઉદ્યોને તેને મારવા
જતો હતો પરંતુ ખીજ સર્વેએ તેને રોક્યો નિશ્ચય થયો કે “ આહાર માટે કાઈ નિયંત્રણ
નથી માસમદિરાનો ત્યાગ માટે પોત પોતાની ન્યાતના નિયમને અનુસરવું, અને ન્યાતના
અગ્રેસરોએ નિયમ બાધવા, તે નિયમ પળાવવા અને તેમાં હાનમા ચાલતી શિથિલતા
દૂર કરવી સોડા વોટરને બદલે બાંગ પીવી બીડી હુમ્મે કે અરીણનો ઉપયોગ કરવાને
હરકત નથી

એક કર્મકાંડી બ્રાહ્મણે મર્યાના કરી કેઆહારના પ્રજના નિર્ણય સાથે શિખા સત્ર સધ્યા અને
તિલમ્નો પણ નિર્ણય થવો જોઈએ સર્વ પ્રજા માત્ર-શુ દિહુ કે શુ મુસનમાન સર્વેએ શિખા રાખવી
દિજ જાતિએ ઉપવીત પહેરવું સર્વેએ સધ્યા કરવી અને સર્વ ધર્મના તિલકનું મિત્રણું કરી એક
નવું તિલક સર્વેએ કરવું જેથી આપણે એક જ પ્રજા છીએ તે કપાય ઉપરથી જ સચિત થાય ’ આ
મર્યાનાને કોઈએ અનુમોદન આપ્યું નહિ, પરંતુ પારસી ચાહુદી મુસનમાન, જૈન બ્રાહ્મ, શિખ,

સિધિ

ગયા જ્યેષ્ઠ અને શ્રાવણ માસના 'વસન્ત' માં ઉક્ત વિષય સબધે રા કરીમ મહમદે તેમજ રા. નરસિંહભાઈ પટેલે પોતાના વિચારો દર્શાવેલા છે, તે જ બતાવી આપે છે કે એ વિષય જેમ જેમ વધારે ચર્ચાય તેમ તેમ વિશેષ લાભ થવાની આશા વ્યર્થ નથી

રા. કરીમ મહમદ પોતાના અમૂક કારણો દર્શાવી એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે 'ગુજરાતી લિપિ સરળ છે માટે સમ્યક છે,' ત્યારે રા પટેલ તે જ કારણોનું ખડન કરી એમ બતાવે છે કે 'આપણો પ્રયત્ન સરલ લિપિને માટે નથી, પણ ઈષ્ટ લિપિને માટે છે' અને એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે 'રા. કરીમ મહમદ માસ્તરને હિસાબે તો દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું નિરર્થક છે'

પ્રથમ સવાલ તો એટલો જ છે કે ગુજરાતી તેમજ દેવનાગરી લિપિમાં સ્વદેશી માલ કોને કહેવો અને વિદેશી માલ કોને કહેવો? બન્ને લિપિ સ્વદેશી તો છે જ, ત્યારે સવાલ એટલો જ રહે છે કે બન્ને સ્વદેશી લિપિમાં ઈષ્ટ કયી છે? તેના જવાબમાં નિચેના એક દા અથો આપણને કાંઈ પણ અનુમાન ઉપર આવવામાં મદદ કરતાં થઈ પડશે.

ધારો કે પૃથ્વીની નીચે એક ગુફા જેવા આશ્રમમાં માણસો વસે છે, અને તે ગુફામાં એક તરફથી એટલે પાછળથી કાંઈ અજવાળું આવે છે, પણ ત્યાં વસતા માણસોના પગે એક જાતની જન્મથી એરી સંજ્ઞા બેડી પડેલી છે કે તેઓથી હાલી ચાલી શકાતું નથી, તેઓની પછવાડે ક્ષણે જ દૂર પૃથ્વી ઉપર દેવતા બને છે, સાચી એ ગુફામાં કંઈક અજવાળું પડે છે એ અજવાળાના લીધે ગુફાની અદગ્ના બધીવાનો પૃથ્વી ઉપર આવતા માણસોના, ગુફાની સામી બાજુ ઉપર પેલા દેવતાને લીધે, જે જે ઓળા પડે છે તે સિવાય પોતાના તેમજ પારકા વિષે કાંઈ જાણી શકતા નથી, તેમજ જાણી શકવાના પણ નહીં, હવે ધારો કે કાંઈ પણ બધીવાન કર્મના અમૂક સંયોગે છૂટો થયો, અને જે તરફથી અજવાળું આવે છે તે તરફ જોવા ગયો, ત્યારે જે વસ્તુસ્થિતિના અંગે પ્રથમ છાયા જ જોતો હતો તેને પ્રલક્ષ જોવાથી શું એની આખ જખવાઈ નહીં જાય? અને તેજ બધીવાનને જે એમ કહેવામાં આવે કે પ્રથમ તુ જે જોતો હતો, તેતો છાયા જ હતી અને આ હવે જે તને દેખાય છે તે સત્ય વસ્તુ છે તો શું એ મૂત બધીવાન ગમરાટમાં નહીં પડે? પરંતુ પછી કેટલોએક વખત વીસાબાદ ધીમા ધીમા મહાવરા અને અવ્યાસથી પૃથ્વી ઉપરના માણસોની માફક જોતા અને તેની સ્પષ્ટ મજા લેતાં શીખરો, અને ત્યારે જ તેને માલૂમ પડશે કે ખરું જ્ઞાન તો અહિંયાં જ છે, અને આજ સુધી તો હું કેવળ અધકારમાં ફૂટાતો હતો એવા સમયે જે કાંઈ તેના પૂર્વ આશ્રમનું સ્મરણ કરાવે તો પોતાના અસલ સાથીઓની સ્થિતિ ઉપર કેની દયાની લાગણીથી તે જોશે અને જે માણસો જુદાને સાચુ માની બેઠા છે તેના ઉપર તેને કેટલો ક્રોધ આવશે? એવા માણસોને પરમૈશ્વરનારે અસત્ય છાયાના ઓળામાંથી છોડાવે ત્યારે જ છૂટવાને શક્તિવાન થાય છે, અને અસત્યને સત્ય માની બેઠેલાની સ્થિતિનું

જ આ સ્વાભાવિક પરિણામ છે તેટલા જ માટે સાક્ષરો અને વિદ્વાનોએ અગાન માણસોના જ્ઞાન રૂપ માનેના અગાન તરફ વિવેક દૃષ્ટિથી જોઈને તેમના અગાન ટાળવા પ્રયાસ કરવો આવશ્યક છે •

નિપિ સમયે પણ ઘણું કરીને ઉપર પ્રમાણે જ છે જે નિપિ આપણે જન્મથી વાચવા લખવામા વાપરિયે હૃદયે તેના ગુણ દોષ આપણને માલૂમ પડે તો તે ગુણ દોષ છૂટા પાડી દોષનો ત્યાગ કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે ગુજરાતી લિપિ કરતા દેવનાગરી લિપિ સરળ તો નથી, તેમજ વાચવામા આખને વધારે મહેનત આપે છે એ વાત તો ખરી, પરંતુ અભ્યાસ અને અનુભવથી માલૂમ પડશે કે આ વિદ્વાનો તો કલ્પિત છે, કાનૂન કે આપણે ગુજરાતી લિપિ જેટલી સજ્જતાથી વાચી શકીએ છીએ તેટલી જ સરજતાથી સરકૂત ભણી શકીએ તેમજ મરાઠી વાચનારાઓ દેવનાગરી લિપિ વાચી શકે છે અને તે વાચવામા આખને કંઈ વધારે મહેનત પડતી નથી મરાઠી માસિક અને દૈનિક વર્તમાનપત્રો દેવનાગરી લિપિમા જ છપાય છે, તોપણ લિપિ સરળ નથી એમ ધારીને તેમનો વાચક વર્ગ ઓછો થતો નથી પણ તેથી ઉલટું દેવનાગરી લિપિથી પરિચિત ગુજરાતી વર્ગ પણ તે વર્તમાન પત્રો વાચતા માનૂમ પડે છે ન્યારે મરાઠી વર્ગમાંથી તો ઘણા જ ધોળ માણસો ગુજરાતી પત્રો વાચતા હશે એમ ધારી શકાય તે જ ખતાવી આપે છે કે જે ગુજરાતી અને મરાઠીની નિપિ બીજી ભાષાઓ જેટલા તો વધારે રૂઝ યાચ-સામાન્ય હોત તો આપણા તેમજ તેમના વિચારો પર અનુભવન યાચ એ વધારે સબલિત છે, અને તે વાસ્તવિક પણ છે

સ્વદેશાભિમાન વધે કે ઘટે એ સવાન બાબત ઉપર રાખીએ તો પણ વિચારનો વિનિમય એ મ્મં ઓછો ફળદાયક નથી, વધારે ઓળખાણ નવાથી પણ વધારે શીખવાનું મળે છે તો ભાષાની નિપિ એક જ હોય તો વધારે જાણી શકીએ અને નુશાન તો કંઈ દેખીતું નથી

રા મ્મં મહમદના કહેવા પ્રમાણે કાઈ સુદરીને ગુજરાતી અગર મરાઠી સાડી પહેરાવી એ તો તેનું મૌલ્ય ઘટશે નહીં પણ જે એક જ જાતની સાડી બને જાતની સુદરીઓને પહેરાવી હોય તો બને સુદરીઓ પોતાના હાલ ભાવથી પોતાની જાતી ખતાવી આપશે એમા તો શક લાવવા જેવું જ નથી બનેની સરખામણી પણ ત્યારે જ ઘઈ શકશે, અને બનેમા વધારે સુદરતા કોનામા છે તે તરત જ પરખાઈ આવશે આપણું સાહિત્ય હજી બચપણમા છે એવો તો સંક્ષરોનો પણ મત છે અને તેવા સાહિત્યને જન્મથી જ સૈદ્ધિક ઔપચાર અને ઉપચારો મરવામા આવે તો તેના દિવસો સુખમા ગુજરશે એ તો ખાતરીથી કાઈ પણ કહી શકશે

ઉત્ત હેતુ સિદ્ધ કરવા સ્થાનિ મહોળા દ્વારા અને જન જનની ચર્ચાદ્વારા અનેક પ્રયત્નો થયા જેમએ દરેક ભાષાના અગ્રગણ્ય લેખકો દ્વારા આ વિષય ખુબે ખુબી રીતે ચર્ચાને જોઈએ પોતાના સાહિત્યને અસ્થિરિતિમા લાવવાનો આ એ જ સરળ રસ્તો છે આપણા સાહિત્યકારોએ આજ સુધી એ બાબત યોગ્ય ધ્યાન આપ્યું નથી પણ હવે જ ન્યારે તેઓ ધ્યાન આપતા થયા છે ત્યારે તેમા શો સાર છે અગર શો ફાયદો છે તે ગોધી કાઢીને

માતૃ લિપિમાંથી ગુજરાતી લિપિ પ્રચલિત થઈ છે તે દેવનાગરી લિપિ દાખલ કરવા તેઓએ પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે

હવે જો મરાઠી સાહિત્ય મોટી લિપિમાં છપાતું હોત તો આપણામાના કેટલા માણસો તે વાંચવાનો લાભ લઈ શકત ? અન્ય સાહિત્ય વાચવાથી ફાયદો નથી એમ માડ માનવું તો નથી જ્યારે આપણો પ્રેશ બહુ દુર્ગ છે અને આપણને સંસ્કૃત પરિચયન ભારાઓમાંથી અડસ લાખા અને કાનને પણ અપ્રિય લાગે એવા શબ્દો ઉપજાવી કાઢવા પડે છે, તો તેવા શબ્દો શુ આપણે બગાળી, મરાઠી, હિન્દી અમર બીજી મોટી પણ હિન્દુસ્તાનની વ્યવહારિક પ્રચલિત ભાષામાંથી લઈ ન શકીએ ? અને મૃત ભાષાઓ (Dead Languages) માંથી એ શબ્દો ઉપજાવી કાઢવા કરતા પ્રચલિત ભારાઓમાંથી શબ્દો કરવામાં આવે તો આપણને શુ વધારે લાભ નથી ? હું તો એમ માનું છું કે આપણા સાહિત્ય કરતા બગાળી, મરાઠી સાહિત્યો ઘણા ખેડાયેલા છે, અને તેનો પ્રચાર આપણા સાહિત્ય કરતા વધારે છે, અને જગતની મિનતા નબળાને હમેશા બળવાન જાનાવી લાભ આપે છે મારે છેવટે તો લાભ આપણને જ છે, અને આપણા મર્મગંધી તે સાહિત્યને પણ ઘઈ લાભ થશે તો તે પણ હચિત છે

છેવટે એ તો સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાતી બોલતા પારસી, મેમણ, ખોજ અને બીજા મુસલમાન વર્ગોની અનુમતિની પણ જરૂર છે તેઓ જ્યારે ગુજરાતી ભાષા બોલે છે એટલે ગુજરાતીઓ તો છે જ, ત્યારે તેમની અનુમતિ સખધે રાજ લાવવો ગેરજાજીબી જ છે મોટી પણ માણસ એમ નહીં કહી શકે કે આપણે તેમના વિના ચલાવીશું અગર તે પણ એમ નહીં કહી શકે કે આપણે ગુજરાતીઓ સિવાય ચલાવીશું ભારા અડસી થતી જાય છે તે કારણ તો એટલું જ કે ભાષાના નવા સમૃદ્ધ અને પરિચયન શબ્દો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તેને બદલે પ્રચલિત ભારાઓમાંથી એવા શબ્દો શબ્દો કરવામાં આવે તો મારા ધાગ્યા પ્રમાણે મોઢને પણ કાઈ વાધો નહે નહીં જો આપણુ સાહિત્ય બીજી ભારાઓ વાગા વાગે એવું બનાવવું હોય તો તેને દેવનાગરી લિપિમાં છપાવવું જોઈએ, અને આપણે પણ તેમનું સાહિત્ય દેવનાગરી લિપિમાં હોય તો ઘઈ પણ લાભ મેળવી શકીએ

એટલું તો કહેવું જોઈએ કે અમૃત જલની મેધ રૂપિ થવાની હોય છે તે પહેલાં પાવા જોડાવું તોફાન તથા ગાજવીજ થાય છે જ

અંલ્લી-સ્ટન હાઈસ્કૂલ
મુબાઈ-૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૦૮ } સુનીલાલ ગોવિંદનદાસ શાહ, બી. એ.

જાનાલાલ દલપતરામ કવિનાં

છપાયેલાં પુસ્તકો.

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જો.

દરેકની કીંમત આઠ આના.

થોડા વખતમાં છપાયે.

૧. ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમ્પ્રદાયી ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મળવાનું ઠેકાણું.

છવનલાલ અમરશી 'મહેતા,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી,

અમદાવાદ

“ જ્ઞાન સુધા ”

તંત્રી—રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ, બી. એ. એલ્. એલ્. બી. એ.

આ માસિક પત્ર કેટલીક મુદત થયાં અનિયમિત થયેલું હતું, પણ હવેથી તેને નિયમિત રીતે પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના કરવામાં આવી છે. આથી વર્તમાન છ અંકો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે, ત્રણ અંક લગભગ તૈયાર થયાં આવ્યા છે, અને ત્યાર પછી દરમાસે અંક પ્રસિદ્ધ થશે.

વાર્ષિક લવાજમ એક રૂપિયા. પોસ્ટેજ ત્રણ આના.

નમુનાનો અંક મફત, માલક થવા ઇચ્છનારે નીચેના સરનામે લખવું—

રમણ લા મહીપતરામ નીલકંઠ,

તંત્રી—“ જ્ઞાનસુધા ”—અમદાવાદ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતકનિયંત્ર ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, મૌલિક દનાઓની મહાસણી છે, ડાક્ટરો અને વૈજ્ઞાનિકોનો હથિયાર છે, શક્તિનો અષ્ટ પાત્રો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુષ્કર્મોનો આશીર્વાદ છે અને દુઃખોનો મનુષ્ય માત્ર જીવન છે.

શુભ થયેલી યાદદાસ્ત, શુભ થયેલ નાકાતને પાત્રી મેળવના માટે, મગજને પ્રેરિ આપના માટે, જ્ઞાનનુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોકી સુધારના માટે આતકાનમદ ગોળીઓ મિનહરીક પ્રલાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ૬૫૧ ૧ નો ૩૫૧૫ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિંશકર ગોવિંદજી

મનિય, આન પ્રનિયક ઔપજાનય—સ્થાપિત ઇસીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર-કાઠિયાવાડ.

આંચ ગોદ્રીસ મુખાર્ધ. કાલકાદવી રાડ.

न. १	न. २	न. ३	न. ४	न. ५
सुमर्ष.	कथकता.	पुना-रोगी.	रडोदरा.	व्यमहावाह.
कानकादेवीरौड.	हेरीसनरौड.	अधवारपेठ.	शवपुर.	रीमोरौड.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

भगवद्गीता,

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુદ્રરોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ મુદ્રાના વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્ષતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમચાત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવરત વાચના અર્થે અભ્યાસ કરના યોગ્ય છે. કદ એમી આદ્યેશ તપાસ ૮૦ દ્વારમ પૂર્ણ પાડું કિમન રૂ ૪-૦-૦ ચાર પૌરેટોજ આના પાય.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોાવંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

I now come to the plea of a United Congress. I cannot help saying that there is a great deal of irritable sentimentality in the passionate appeals for union at all cost. For my part, I think it is most desirable that each set of distinct convictions should have their separate Congresses. To jumble them up in one body confuses the real understanding of the extent to which opinion really tends in one direction or another, and it is not possible to strike out what are the dimensions of the cleavage and difference of opinion existing on any particular question. It is therefore desirable that persons holding nearly the same opinions and principles should organize themselves into bodies where they can expound them and lay them before the public in a clear and consistent form. The public could then have the issues clearly before them, and their deliberate judgment can declare itself by the growing favour they would accord to any particular association. For God's sake let us have done with all inane and slobbering whine about unity where there is really none. Let each consistent body of views and principles have its own Congress in an honest and straightforward way, and let God that is truth and wisdom judge between us all —

Sir Pherozshah M. Mehta

વસન્ત

इदं सत्य सर्वपां भूताना मध्यस्थ सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यद्या-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय. पुरुषो यथायमध्यात्म सात्यस्नेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

वर्षानेक,

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિગ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

વર્ષાનંદ

વર્ષ ૭, ચક્ર ૧૨.

[આશિક.]

માર્ગશિર્ષ સંવત ૧૯૧૫.

તન્ત્રી:—પ્રેરિસા આનન્દચક્ર વાપુભાઈ મુવ એમ એ, એય એ ૧ જી.

કુમુદાચક્ર	૪૮૧
(૨૧ દરિયાવ દર્શનાય કુવ જી એ, એલ એલ જી, પી એમ જી)	
સત્યવાન અને શાંતિની	૪૮૨
(બહેન દયા)	
સત્યવિદ્યા	૪૮૩
(૨૧ 'સેરિયન')	
વસન્તોત્સવ ઉપર અવલોકન	૪૮૪
(૨૧ શાંતિ ૨૨ કુમેરજી શુકલ)	
ત્રિશાળદર્શન	૪૮૫
(૨૧ શા કુપ્તરાજ ભોળાનાથ દિનેશીયા-ભારિયર-એલ દો)	
મન્મતન	૪૮૬
(૨૧ શા વિનયલાલ કનેયાલાલ મુવ એમ સી ૮)	
ધર્મવિચાર	૪૮૭
(૨૧ શા મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ જી એ, એલ એલ જી)	
સાદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ	
(૨૧ શા અતિમુખરજીકર કમલાદેવિ વિવેકી એમ એ એલ એલ)	
'દશેશ્વ નાને નિશિવ' સબની ચર્ચાપત્ર તથા પુસ્તકો (૧૯૧૫નો વર્ષ)	
(૨૧ શા નરસિંહરાજ ભોળાનાથ જી એ સી એલ)	

લવાજમ.

(૧) લાઇસેન્સીઓ, (૨) સલાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતી-શાળાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇસેન્સીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચણાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી) રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇસેન્સીઓને એકાઠ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહરચના મર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૧-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. જી.બી.વર્ષ માં, રૂ. ૦-૧૨-૦, ત્રીજા મા રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના	રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)
જુદા નકલ એક એકના	રૂ. ૦-૧-૦ „

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ"ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે. અન્ય મર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનુ અસલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો થાક્યો, હોય કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછુ મોકલવાને અમે બધાના નથી.

વ્યવસ્થાપક.

આવતો અકું વી. પી.

જે માલકોનુ આવુ વર્ષનુ લવાજમ નહીં મળ્યું હોય તેને પોપનો અક વી. પી. દ્વારા મોકલવામાં આવશે તે સ્વીકારવાની વિનંતિ છે.

ગ્રન્થિકારો માટે ખાસ સંગવડ.

વસન્ત-પત્રનો સાહિત્યપ્રેમી જનોમાં બહેનો પ્રચાર છે. પરન્તુ અત્યાર સુધી પૂંઠામાં જમા ન હોવાથી જુદા પુસ્તકોની જાહેર ખબરો લઈ સફાતી નહોતી. પોસ્ટલ દરમાં ફરકાર થવાથી હવે આ પત્રના વજનમાં વધારો કરી રાખ્યો છે. અને તેથી એ નવા પૃષ્ઠ ઉમેરી જાહેર ખબરો દાખલ કરવાનું અમે સંકલ્પ્યું છે. આ અનુક્રમતાનો સામ ભેગા મન્યકારો ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૭, અંક ૧૨.

[આસિક.]

માર્ગશિર્ષ, સંવત્ ૧૯૬૫.

કુમુદા-ચંદ્ર.

રેખતો.

ભલે ગેડો, દહેડો, બાળો ! ગમે તેમ દેહ આ બાળો !
ભલે હાથા, અંધારૂં મીણુ ! તત્તપત્તુ રે'શે હૃદય આ દીન ! ! ભલે૦
ભલે વર્ષો દિન કે અંગાર, ભલે વા વાએ લાખ હળર,
હળાડી નાંખો મુજ વસ્તાર, ઉપાડી નાખો મૂળ આધાર ! ભલે૦
ભલે જૂઠાં થયું, ન મળ્યું ! ભલે દિનરાત હો રહ્યું !
ભલે ઠંડાંત માહે અંન, ગમે તેમ ભાવિ કોઈ દિમત ' ! ભલે૦
દિધુ દિધુ એકવાર દિધુ, હૃદય બ્યા લા નર્મને દિધુ,
પછી શું એ કરે આ-માટ ? બળે, તાસે ? ન. નાએ ધાટ ! ! ભલે૦
હૃદયનુ શલ્ય શલ્યેથી, ન નિકળે કાઢ્યું હંકું જશે !
જખમ ના રીતે એ રૂઝશે, નિકળતાં એ બાણ પ્રાણજશે ! ભલે૦
સારે ફાંફાં થા ફાંસુ હશે ! રિનાવતું અર્થનું શું હશે ?
ન એથી અન્યને શાંતિ ! ભલે ના હુંને વિશાંતિ ! . ભલે૦
કુમુદ તો છે મુજ્યું ખમવા ! ગમે તેમ દો એને કમવા !
કશી નહિ કાળજી રાખો ! ક્યા ના એને કંઈ દાખો ! ભલે૦
બિચારૂં મૂંઝૂ માર ખમી, જેવું તેવું કાળજી કુમળું રમી-
હરિ હરિ ચંદ્ર તે તારૂં ખડું-સુધાના પ્રાણ એ તુજનાં હયું ! ! ભલે૦

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.*

સત્યવાન અને સાવિત્રી.

ચઢ્યો છે બાલુ મધ્યાહ્ને, થયું તમ તપોવન;
સત્યવાન મઈ સફળ, જાવાને નિકળ્યો વન.

ઓઢીને નિજ વસ્ત્ર, શસ્ત્ર લઇને ચાલ્યો મહા ધીર એ,
ચિન્તા કાંઈ દોસે નહીં મન વિષે, છે શાન્ત ને સ્થિર એ;
મેવા તે કરતી હતી સતી પ્રિયા બધાં માતને તાતની,
શૈખ્યા ધ્રુમતસેનની કલવધૂ સાવિત્રી જે મહાસતી.

“રે પ્રિયે ! વિચરું છું હું વન વિષે કંઈ બંધનો આપની,
પત્રો કાષ્ટ સમિધ ને રૂલ ટુલો બાધું હું શણે વતી ?
ચાલી પશુકુટી ભણી ચતુર એ કંઈ જોળવાને મિત્રે,
આનન્દી, ભયહીન, મુગ્ધ નિરખી, નિશ્વાસ છાના મુકે.

કુખિત વૃત્તિ ધરી ફરતી દોસે,
નથી જ હર્ષ જરા મુખને વિષે;
સ્મરણુ માહિં હતો દિન આજનો,
અરર ! કાલ કરાલ જ નાથનો.

રહી જ ખિન્ન ને દિન નિર્ગમે,
અધિક શોષથી અર્થ શું સરે ?
નિરમ્યું જે હશે તે યશે નહીં,
ફરતીલી નહીં દૈવથી સતી.

કરીશ ચલ જે ધૈર્મનિષ થે,
સમીપ ઠેલી હું પાપ પુણ્યથી:
કદી ખુશી કદી બચતા ધરે,
બર્તોત કંઈ દિનો એ રીતે કરે.

સમિપ આવતું બાવી બધાં દોહું,
વટત્રિશત્રિતું જત ત્યાં લોધું;
સયન ના કીધું દિન શત્રિમાં,
હતી જ આજ તો ધૈર્યની સૌમા.

“ જાઓ છો શું પ્રિય તજ મુજને અહીં રે ?
હું આહું છું વનમહી સહુ આ ગહીને;
શું હું છતાં શ્રમ બધો પ્રિય આ ઘટે કે ?
ચાલો પ્રયાણ કરશું નમતે રવિએ.

કંઈ વર્ષ એક મુજને આહીઆ ગયું વહી,
તો એ ન મેં નિરખી આ તર, કુંજ, કે કંઈ;
માતા પિતા તણી રજા જઈ ઝટ લ્યોને,
છે આ પ્રસંગ અનુકૂલ પતિ ચલોને. ”

“ નહિ, નહિ, નહિ, સાણી ! આજ એ તો બને ના,
તુજ થરીર નિહાળી જાત્ર મારાં ફરે હા !
વ્રત નિયમ થકી જે દિવ્ય આ અંગ તારાં,
યઈ જઈ ક્ષીણ મહુ, ને જે બન્યાં ગ્જાનિવાળાં.

હજી મુઘી નથી લીધું અજ કે કંઈ મળ,
કયમ કરી સહેવાશે વાટનાં તપ મુજ ?
અવર સમય બને સાથ જેશું ફરીને,
શ્રમિત તુજ તનુ છે આજ વિશ્રાંતિ લેને. ”

“ રે સાથે પ્રિય છો છતાં શ્રમ મને કિંચિત શું લાગશે ?
આજે આતુર છું સમીપ વસવા, આ સહુ મને ના રહે. ”
ચાલી સત્વર જ્યાં હતાં વિરહથી વ્યાકુલ એ કંપતી,
“ જઈ છું વનને વિષે વડીલ શ્રી દો આપતી સંમતિ. ”

સુણી આશ્ચર્ય પામ્યાં સૌ, વાણી નિશ્ચયની સુણી,
સદા જે નમ્રતાવાળી, આજે શી અર્ધોરી બની ?
મનોવેગ સમાવીને મુખે ના કહી બોલતી,
મહત્ત્વા આજ શા માટે, જાવા ઉત્સુક એ બની ?

વીસા દિનો અહિં એના પહેલી આ માચના કરી,
સ્થિતિ એની વિચારીને આપે ના મન સંમતિ;
હર્ગે શું બાલશુદ્ધિ કે હશે શું બાવી ગ્રેરણા ? ”
પડ્યાં વીગાસવા બને તકો કંઈ ન કરી શમ્યાં,

પુત્ર પેટે ઠલું સૌએ, “ દીસો છો અતિ દુર્ભક્ષા,
પ્રથમે આવું શું માગ્યું, કંદોડી સ્થિતિમાં મુક્યાં;
પડીયું એકલાં હાવાં, કરીયું અધ શું શકી ?
પરિચિત વર્ષથી છેએ વિશેષે ઝુરશું નહી. ”

સ્નેહની લાગણી ચાતાં મુઝાયું મનડું અતિ,
અતિ ઉત્કંઠે જળણીને ન નિરાસ કીધી સતી;
વધાં વાતસલ્ય ભાવેથી રાજ્ય રાણી અને ત્રકપી.
“ સન્નેડે આવજો બહેનાં, ” સૌએ આશિષ એ દીધી.

ચાલી જ એ પતિ સહે વનમાંથી બાલા,
હા ! અંતરે સળગતી હતી ઉઝ જ્વાલા;
શોકાર્તે ચિત્ત પતિને જરી ના જણાવી,
આનન્દ કૃત્રિમ થકી વન માંડિ આવી.

થૈ શાન્ત પક્ષી સહુને તર ડાળ બેસે,
આવે મૃગો જલ પીને થઈ મરત ડોસે;
તાપે તપેલ હલું જે સહુ શાન્ત થાય,
આમોઃ લઈ સમીર સહુ વન માંડિ વાય.

“ કૃશાંગી ! ઝો બહાલી ! નિરખ રમના આ વન તણી,
અહા ! ખીર્યાં પુષ્પો મુરબ અનિલ લેતો વળી વળી;
વિહંગો કંઠોસે સરિત જલ ઉમંગે ઉડવતાં,
મુરંગી પ્રાચીને સલિલ અભિષેકે ખીજવતાં.

નિહાળી આ શોભા પ્રતિકુલ સ્થિતિ ના ખરખરે,
પ્રભુ-લીલા આવી અનુકુલ સ્થિતિમાં નવ મળે;
પ્રભુ-મિથ્યા ચૈ તો નૃપતિ પદવી કાલ મળશે,
અને કંપેલી લાં અવનવી ઝીંગે દોલત હરશે.

પરંતુ તે સર્વે જનમયનથી ફો બની શકે,
તે તો આની તુલ્યે રસિક હિર તેથી નવ ખોંસે;
ખરે મંતોપાઉ તુજ સરથ વૃત્તિ નિરખતાં,
ખગં મુખો આમાં મુજબલ સમાં રાજ્ય કરતાં.

સહુ આ નિહાળી તુજ હૃદયને શું થમ પડે ? ”
અબોલા ના બોલે; સ્મિત કરી પ્રિયાનો કર મહે;
“અતિ તાપે મારૂં શિર કંઈ બધા આજ ધરતુ,
હઉં નિદ્રા થોડી, ઉપવત મંદો પ્રાણુ ! રરતું.”

પતિવેણો આવાં સુણી મન મહોં એ યરયરી,
“અહો કર્તા ! શું તે નિરમિત ધરી આવી જ રહી ? ”
વિરામ્યાં બને સાં કુદરતવીરોને નિરખતાં,
અહું ખોળા માંહિ પતિશિર અને શાન્ત વદી સાં.

“જય જય મૃત્યું જય ઈશ, પ્રણમું હું આપને,
કે અવિચલ સ્વામી દેહ, ટાળો માન તાપને;
મુજ કમ્પ્રભાવે આજ પતિ-આયુ ખુદીયું,
પાળ્યા તત નિયમે અપાઝ તોએ દીમે તુદીયુ.

નથી અવનિ વિરે બીજી આશ વિના પ્રાણનાથ રે,
નથી કામ કે મોહનો લોભ ઈછુ હું મૌભાઅને;
મુકો અમ્ધિમાં બેઠતાં ઈશ ઈર્ષ જન્મ મનુષ્યને,
કે માનં કે નરતાં કામ તેવાં રૂળ થો તમે.

મુજ નાથ શિશુવય માહિં ઉદધિ નિરખ્યો નથી,
પૂજ્યાં માત ને તાતના અર્થુ મંસાઝ નેથો નથી,
અહો મુજ દુર્ભાગી હન્ત કરી મહચારિણી,
હજી મુકયો વેણુમાં પાપ ગતી સાં આ શી કરી ?

મુજ વિમલ હૃદયના નાથ શિક્ષા તે શી આપશે ?
મુકી નિર્દોષ પક્ષિમાંહોં રમરણુ નહોં લાવરો;
રન્થો સૃષ્ટિ નિયમ જોહ આચર્યું તેવાં કરો,
મુકી વિકટ સિંધુમાં નાથ કસોટી તેની કરો.

તુજ કરુણાસિંધુ ધર્યું નામ કરુણા મુજ પર કરો,
ને સતીત્વ સાચવ્યું શુદ્ધ પતિ મારો ઉગરો.”
સુશુભિમાં પડયો કન્ત મરતકે કર ફેરવ્યા,
દિષ્ટિ ઉઘી કરી જ્ઞેતાં સહસા ધર્મ સાં દીઠા.

દિવ્ય કાન્તિ ગમીરી થી પાશે છે નિજ હસ્તમાં,
વદના ગંભીર વાણીથી “સતી તુ મુકી દે હવા”
સદ્ગામી ચેકીને બેઠું આશાતાર તુટી ગયા,
(દૈવ તું આખરે રહ્યું યત્નો નિષ્ફલ સૌ થયા.)

દિવ્ય કાન્તિ નિહાળીને પામી વિસ્મય સુન્દરી,
કર્તવ્ય આ દુતોતું છે, શાને ધર્મ કૃપા કરી?
કપતા ગાત્ર સૌ તોએ છેલી એ તક ના મુકી,
મુકીને શિવ સાં નીચે હસ્ત બેડી ઉભી ગ્હી.

* * * * *

* * * * *

છતી છતી ખાત્ર એ દમ્યગાની,
આતુરેથી પામી એ પાત્રી સ્વામી,
ગાર્ગી જેવી તર્કશાસ્ત્રે પ્રવીણ,
ખાધ્યા બોલે ધર્મ જેવા મુધી?

માગ્યા માગ્યા ચમુ માતા પિતાના,
માગ્યા માગ્યા રાજ્યમુંબો મહાના,
માગ્યા પુત્રો બ્રાત્ર ને મુંખવૃદ્ધિ,
સાથે પામી સ્વામી આયુષ્યવૃદ્ધિ

બંધુ કે દૈયુ ભરેથી નેત્રોમા પૂર અશ્રુતુ,
વિજય શુ મલ પામી? > હમે શુ જ્ઞાન સ્વપ્નતુ,
પ્રેમની ભર્મિઓ દાખી સંસયથી નિગમ્યો પતિ,
આભારે ઉચ્ચુ સા બેયુ, “કર્તા! આ તુજ શી કૃતિ?”

વડોદરા
તા. ૧૪ નવેમ્બર ૧૯૦૮. |

ઉપા

સત્યનિષ્ઠા.

“ એક કુટુંબી આપણે, એક પિતા પતિવાર ”

—કે. દે. ડા.

આપણા ધર્મગુરુઓએ અને કવિઓએ સમજાવ્યું છે, કે સૃષ્ટિનો સર્જનહાર, આપણો મર્વનો પિતા અને માતા છે, અને આપણે સર્વ ત્હેના બાળકો છીએ : માટે આપણે ભાઈભાઈઓએ માહો માહે “ વિદ્વષ મા કરવો ” એવી વેદની આજ્ઞા છે

આપણા નીતિ બાધનાનઓએ નિયમ આપ્યો છે, કે “ ખરો પુત્ર તો તેહ જે કરે આપથી સવાઈ ” માટે આપણે પિતાને અનુરૂપ થવું જોઈએ એ વાત નિર્વિવાદ છે

પરમ પિતા અતિ મહાન છે તેની બરાબરી કોઈ સૃષ્ટ વસ્તુથી થઈ શકે એ સબ વિત નથી, પણ આપણી નસોમાથ ત્હેના રધિર વહે છે, આપણી દૃષ્ટિમા ત્હેના જ તેજ તરવે છે, આપણા અન્તરમા ત્હેનાજ આદેશ ઉઠે છે, ત્યારે આપણે સરસાઈની વાત બાજુ પડે મૂકી પિતાને પગલે, પિતાને પડકારે કેમ ન આણીયે ?

પિતા, એ આપણો, સર્વજોય પ્રભુ છે એના આદેશ વિરુદ્ધ આપણે કંઈ આદરી શકીયે, અને આપણા નિકટ અવાન્તરમા વસનાગ માણમેનો ડગ રાખી અસત્ય ને અનુસરીયે એ કેવું ? પિતા કરતા, પામનો વધારે ?

માવતરની આજ્ઞા ઉદ્ધરનાર પુત્ર અધમ મનાય છે-માવતરના માવતર સમાન પરમ શુદ્ધ મહાન ‘ પિતાની આજ્ઞામા યજ્ઞી ’ નાખવા તૈયાર થઈએ ત્યારે આપણે તેથીયે અધમ કુલાગાર અને પ્રભુના પવિત્ર નામને કનકિત કરનાર નથી થતા શું ? અને તેવે વખતે ન્યાયી પિતા આપણને ‘ અઘતમસાવૃત્ત ’ નરકના અધિકારી કરે તો ત્હેમા પણ શું ત્હેમની પરમ દયામયતા નથી જામતી ?

ઈસ્લામી જહાન્નમમા જહાન્નીરી અમલનો દોર ચાલતો હોય તો પાતના કેવી વેઠવી પડે ? ! સત્યના ઉચ્છેદકને એથીયે વધારે ભારે સજા થટે !

ત્યારે માનવ બાલોના વર્તન અવસ્થા પિતાના આદેશાનુયાયી, સત્યાનુસારી હોવા જોઈએ, એથીજ પ્રભુ રાજ રહે છે, અને સન્માહિ સ્વર્ગ રચી આપે છે

“ સ્વર્ગ નરકના મેઘા મન્ત્રો

મયને તેજ વિગમ્યા સ્વપ્ને ઉડ્યા

પત્નો વ્યર્થ ઉકેલ્યાં:

નશ્વર મંડપ મનુનાં ! ”

પરન્તુ સ્વર્ગસમ્પ્રાપ્તિના પથ સુઝઠું નથી;

તે માટે અનેક કસોટીમાંથી પાર ઉતરવું પડે છે. એક સત્યનિષ્ઠાનું જ બળ હોય તો કશાની દરકાર રહેતી નથી; બધું સરળ થઈ પડે છે,

“ સ્વાપ્તે સન્ત સોહન્ત વિકાસે

સુમધુર સદ્ગતો સુરનાં ! ”

એવી એ પરમ કરુણાનુની અસીમ કરુણા છે.

દુનિયામાં અવતરતાં, દરેક મનુષ્યો, પ્રભુતા લઈને જ, અવતરે છે; પછીથી પાપના વાયુ લેના વિશુદ્ધ દેહને સંપ્પર્શે છે. અને પછીની તે ઉદ્ધત ઉન્મૃદ્ધ અવસ્થામાં જ વધારે માવધ રહેવાનું છે: કેમકે તે વખતના વાયરા પ્રબલ વેગથી વાય છે, અને સુકુમાર બાવના બળને હરાવે છે. કામી ધાતુને તાપી, કસાવીને, સો ટચની, શુદ્ધ કરવાની હોય છે, ત્યારે તેને અગ્નિપરીક્ષામાં ઉતરવું પડે છે. સીતાજીની અગ્નિપરીક્ષા કાણુ વિસરી શક્યું હશે ? તેવી જ રીતે માનવ જીવનને શુદ્ધ અને પ્રભુપર શાખવા માટે અને સંકટોનાં અગ્નિમાંથી પાર ઉતરવું પડે છે, અને તે પછી જ શાશ્વત સુખના સ્વર્ગની સદૃશી ભૂમિના અધિકારી થવાય છે. એમ. સત્ય તેમજ, સુન્દર, શિવ, અને શાશ્વત સુખરૂપ છે.

આમ ‘વિકટ છે પથ’ પ્રભુના દરબારના, સત્યના સનાતન ધામના; પણ તેટલા માટે લેના અનુશીલનથી ડાગુ મા પાછા હકવું એ તો કાયરતા કહેવાય,

यद्यपि शुद्धं लेकविरुद्धं

नाचरणाय नाकरणाय ॥

એ ઉક્તિ સત્યવીરના મુખમાં નજ છાજે. સત્યાનુયાયીઓને સંકટો અવશ્ય ખમવા પડે છે, અને તે સંકટો પ્રભુતા પાઠવ્યા હોય છે. સંકટોની કસોટી ન હોય, તો સર્વ સત્યશીલ કેમ ન કહેવાય ? પછી સત્યનિષ્ઠને અસત્યાનુગામીમાં ફેર રો શો રહે ? માટે દરેક સત્યનિષ્ઠ સંકટો શાન્તિથી સહવાના છે, પ્રભુનાં પાઠવ્યાં લેને સમજીને ‘શિરસા વચ્ચ’ અણુવાં જોઈએ.

દુનિયાની રજકણના ચેર દિવસાંતુદિવસ ગાઠ, અને ગાઠતર થતા જાય છે, તે ‘પણુ પ્રભુનાજ આદેશથી બાળકનું બળ કસવાને ! ‘ ઇશ્વરી અને આસુરી’ બન્ને સંપત્તિ ઇશ્વરની જ નિર્મલી છે. એક પણ અવગણણુવાની નેથી; પણ બન્ને તેરસનું આપણું વર્તન જુદા પ્રકારનું શાખવાનું છે.

‘ નિરુપયોગી કશુયે નથી
જનમુખ સારું સર્વ ’

એવી માયા છે, એ મગનમય મહારાજની, અને ત્હેને ઉચ્છેદવી યા ત્હેના દાસ થઈ જવું એ બનેમા બીરુતા છે

પ્રભુએ માનુષાત્મામાં એક પ્રદીપક અંશ મૂકેલો છે એ સ્વતન્ત્રતા, માની ગણયુધીથી જ ગાઠી છે. દુનિયા તે પાછળ અનેક માંએ તકડે છે એ સત્યાય હત નહિ, તો માને ગળેથી વિખૂટા કરી, બીજી પવિત્ર સહચરી દેવાથી દેવના દ્વાર દર્શાવનારી પ્રભુના ચરણમાં અનેક આશ્રમો ઝાળગાવીને પહોચાડનારી માયા તે શુ કરવા સજ્જત ? એમ, સ્વતન્ત્રતાના અંશો આપણામાં સ્વાભાવિક રીતે -તેલા જ હોય છે તેને અંકુરિત કરવામાં આપણા જીવનની સાર્થકતા છે. જૂની રજાઓના ચર વિદારવામાં જ વિહિતતા છે પ્રભુ તે મર્વમાં આપણી હુકે હોય છે જ, જો કે આપણે ત્હેને પ્રત્યક્ષ જોઈ નથી શકતા

એ અજ્ઞાનથી આપણે બીરુ થઈએ છીએ, તથા ગંઢિના ગૂલામ બનીએ છીએ એ જ એ પ્રભુની અવગણનાના પ્રભાવ ! બળ બધું કેવું લોપ પામે છે ? પરમ પિતાને વિસરી જવાથી જ આપણે કાણુથી પરિચિત સમાગથી શન્માઈએ છીએ અને મનાતન, શુદ્ધ, માર્તિક, સત્યને અવગણીએ છીએ !

સમાર ખરો, દારણ, કે તે મગનમય પ્રભુનો નિર્જલો છે પણ સત્ય તેથી વધારે માયુ, કેમકે તે તે મજનહારનું જ અપરિમેય અરૂપ છે.

સસારના મૂળ પાયા પણ સાધુ જનોએ મત્ત ઉપર જ મારેલા પણ પેલી સસારના ગર પરની આશ્વાસન લહરી સંગે, કિનારાની વાલુકાની ગજકણો, તે માથે ઉડતી, અને સસારને લપેટાતી કાલાન્તરે, સત્યના મૂળ પાયા ત્હેણે ઢાંઈ ગયા, અને અદૃશ્ય થયા તેથી નવીન સસારને, મત્ત વેગળુ ને અજીવ રહ્યું પરિણામે, ઉપરની ગળા લપેટા, હામગતી રજા કણના જ પાયા સત્યમૂલક બાસવા લાગ્યા. પણ સમજ્યું, કે એ ભાસ જ છે સત્ય નથી, કેવલ મિથ્યા જ છે.

ઉપરનું સત્ય સમજવાને ઇતિહાસ આપણી વ્હારે આવે છે, પણ દૃષ્ટિ તીન બેદી, ઉડી અને વિશાળ જોઈશે આજના સસારને પાથે પેલી મિથ્યા રજાણુ જ છે ઉડા ઉતરી, તપાસીએ તો ખરા મૂળ જડે

“ શોધે છે તે, તે પામે છે ”

પણ બધાને એવી દૃષ્ટિ ક્યાથી હોય ? પણ ત્યાંએ પરમ કૃપાનુ પિતાની કૃપા આની ઉભી રહે છે અખિલ વિશ્વની ચિન્તા કરનારે વિશુ “ યુગે યુગે ” કાઈ સરકારી અવતાર “ સભાવે છે ’, પરંતુ, પહેલા તો કઈ કાળનો અન્ધ થઈ રહેલો યુગ આપોના પડળ ખેલવાના, આખો ફાડનાર કે વિપ આજના સમજે છે, અને તે માટે ત્હેને અવગણે છે,

પણ પડળ ખસ્યાં પછી તો, ત્હેને પૂજનીય ગણે છે. અવતારી પુરુષો પોતાની હયાતીના કાળમાં, કેટલીક વખત પૂજનીય નથી થઈ શક્યા હોતા, એનું કારણ, આ સત્યને આધારે જ હશે. આપણો બ્રાહ્મણ ધર્મ પણ વિરોધી 'યુદ્ધ' ને અવતાર, અને વલ્લભાચાર્યને પૂજનીય માની ચૂક્યો છે.

આમ સત્યાનુયાયીને અવમાનની અવહેલના ખમવી પડે છે; પણ પછીથી ત્હેને ઘટતી પૂજ મળ્યા વિના નથી રહેતી.

હુનિયાના સત્યવીરોને કેવું કેવું ખમવું પડ્યું છે ? તિમિર-તેજનાં યુદ્ધ, કેવાં નિશ્ચિત ચાલતાં હોય છે. દેવાસુરના સંગ્રામ સ્વર્ગદ્વારે પણ સતત ચાલૂ હોય છે; અને ત્હેમાં સનાતનતાના અધિકારી સત્ય તેજ દેવને ખમવું જ પડે છે.

સુસેહના પેગામ લાવનાર રાજદૂતોને તામસી સિંપાહો પહેલ, વહેણા કેવા કનડતા ? પણ સત્યવીરોની સહનશીલતાથી, પ્રભુપરની શ્રદ્ધા એ જ ત્હેમનું સર્વ સામર્થ્ય હોવાથી, જે સત્ય શુદ્ધતાનું આદર્શ આજ જગત આગળ પ્રકાશમાન છે, જેના ભગે આપણાં આજનાં જીવન સહેજ પણ પ્રકાશિત છે, તે તે ન હત તો કદી હત ખરાં કે ? કદી નહિ ! સત્યનિષ્ઠા અને કષ્ટાપત્તિ, સાથે જ થોડો કાળ રહે છે; પણ સત્ય સનાતનતા બણી વહે છે અને કષ્ટો અંબીજ ખરી પડે છે.

માટે સાચાના દોસ્તો, હરિના લાલો, તમ્હારી સત્ય શુદ્ધતા કસવા માટે આવતા દુઃખોને અવગણતા નહિ, સંકડામણોથી શોષાતા નહિ, પરમ ન્યાયવાનની ન્યાયકારિતાને નિન્દતા નહિ ! અન્તરૂના ખરા ભાવથી ત્હેમને સત્કારજ્ઞે, માથે ચ્હડાવજ્ઞે ! રહામે જ સનાતન સ્વર્ગ છે ! એ મંકશેમાં પણ ઉંડા બેદો હશે જ; એ પ્રભુની સૃષ્ટિ છે અને અવગણનાને પાત્ર નથી, તેમ અર્થશૂન્ય નથી. દુઃખથી ડરતા નહિ. દુઃખને જ બોલાવજ્ઞે ને સત્યને સંધરજ્ઞે ! આવો દુઃખડાં, આવો, આવો ! દુઃખાયલ દિલના લધ રૂઝાવો ! આવો ! કેમકે મહીપતિના મોકલ્યા મહેમાન છો ! અમારે આંગણે આપ સમા અતિથિ ક્યાંથી ? હમારે તમ્હેજ પ્રભુનાં પગલાં ! તમ્હેને સત્કાર્યા પછી જ હમને પરમ શાન્તિ રહેશે ! અસ્તુ.

હે સમ્વિદાનન્દ સ્વરૂપ ! સર્વેશ્વર ! ત્હારા સત્યારોનાં ગ્રહણમાં અને ત્હેના અનુશીલનમાં દુઃખના ડુંગરો હમારા ઉપર વરસે; તથાપિ તે સહન કરવાનું હમને, હમારા બન્ધુ જનોને સામર્થ્ય આપ !

“ અસતો માં સદમય । ”

‘અરવિન્દ.’

૨૧. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના “વસન્તોત્સવ” નું અવલોકન.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૬૪ થી.)

ધાર્મિક વિશેષ દૂર ગમી અત્રે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે આ માનવ પૂજા તથા અભેદ માનવ પ્રેમ વિરલજનને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને સ્વર્ગથી પણ અધિક મુખ્ય મળે છે. અને સિદ્ધ સમયના અન્યોન્ય અભેદ સ્નેહ પણ આવા મનુષ્યનું સ્વરૂપ દર્શાવતી કવિએ બહુ મુશ્કેલી તથા રમણલાલની બાજુ એટલા વર્ણવી બતાવ્યું છે—

કેમજે—

“ હૈવાં નિષ્કલંક માત્વિક
ગરલ બાવનાં એ સુખ્યન દતાં
તમાગ બાલ નયને
મ્હને બાલ સ્વર્ગ દેખાતું

પછી આ સમયે રમણલાલ તેવા સ્નેહ દાનની નિશા માગે છે. અને હવે તો લખાતો ત્યાગ જ થવો જોઈએ એમ કહે છે.

મણિહિન્ધુ શા દાય
સુમગાએ ઉઝા કીધા,
મ્મજે તે ગ્રીલી લીધા.
ચન્દ્રોદયના તેજપાલવ સી,
સિતિજ ઉપરથી ઉડતી
અમૃત ભરી ન્હાની વાદળી સ્રમી,
સૂર્યનાથના મદઅકિરણ સુદાગી
ઉડાતી તરતી મૃતિ જેવી,
બાહ્યા ધરતી ઉપરથી ઉપડી,
ઘટામાં દંડાવા લાગી.

આ ચિત્ર કોઈ કુદરત ચિતારા પામે કંગાવનાં મુઠમું દોષ તો ખરેખર આકર્ષક થાય. ખતાં રસમને તો આ વર્ણન વધારે આકર્ષક થાય એમ દૂ માત્ર હું.

સ્થળે સ્નેહ ઉપમા આપી કાવ્યની ખુબીમાં વધારે કર્યો છે—પ્રથમ મણિ હિન્ધુ જેવા દાય ઉઝા કર્યા કે તરત જ રમણલાલે સુમગાને ઉપડી લીધી ને જેમ ઉઝે ચડતી દોષ તેવી જાડમાં ચડવા લાગી, ત્યારે ચન્દ્રોદયના તેજ પાનવ જેવી સિતિજ (દષ્ટિ મર્યાદા) ઉપરથી ઉડતી અમૃતથી બરેલી નાની વાદળી દોષ તેવી વળી પુનઃ ઉપમા આપે છે કે પ્રભાત દેવીની ચગતી મૃતિ દોષ તેવી તે ઉપડી ને ઘટામાં દંડાવા લાગી. અને ઘટામાં ચડતી ચડતી ચડે છે ત્યારે વળી વર્ણન કરે છે કે—

ઝંઝૂમતા મેઘમંડલમાથી
લટકતી સ્વર્ગસરિત શી
સ્નેહસરિતા સુભગા
ઘટા નીચે ઝુનવા લાગી—

મેઘમંડળમાથી નીકળીને લટકતી સ્વર્ગગંગા હોય તેવી સ્નેહનદીમય સુભગા ઝાડની ઘટામા
ઝૂલતી હોય એમ લાગે છે પછી સુભગાની ગાડીનો છેડો છટી જાય છે અને તેની મુખકાન્તિ
મજરીઓમા બહુ દીપે છે

સુહૃદયની આપેલી વૈજયન્તી માલા
ત્રે કુમારી સકેલી લઈ
હૃદય વસનમા સચે,
સુભગાનો મુન્દર તનુહાર
નમણે તેમ હૃદયે સ્થાપ્યો

જેમ ટાઈ બેઠી પ મ મિત્રે આપેલી વિજય આપે તેવી ચમત્કાંક માના સખિ પો
તાના હૃદયમા પ્રેમથી જ ધારણ કરી લે તેની રીતે નમણલાને સુભગાનો શરીર રૂપી હાર
હૃદયે સ્થાપ્યો ખેરી લીધો એટલે સુભગાને હૃદય સરસી દાખી,

હોના મુખનુ મુધાપાન પીધું—ધત્તિાદીથી વમન્તદાન દેવાયુ—

કુલની પુતળી શી સુભગા
નમણને નમાડવા દેતી—

ઘણી ઘણી સ્ત્રિઓ માનવન્તી થાય છે—અને આ સમય એવો એકાન્તનો છે કે સુભગા
યથેચ્છ રીતે નમણના ને વર્તવા દેતી, પોતાના શરીર ઉપર અનેક કીડનો ફરવા દેતી—આ શાન્ત,
સપૂર્ણ પ્રેમથી સ્ત્રી—પુરૂષો પૂર્ણ આનન્દમા હોય છે ત્યારે જ અતુલને છે—તેથી જ જલ્દી છે
કે લાડકડી કુલવેલીને પવન જેમ સ્પર્શે તેમ સમણલાલ સુભગાને આડપલા કરતો—

પછી તેમના પ્રેમાર્જુન સમયનો વાર્તાલાપ વણા ઉત્તમ છે અને તે વાર્તાલાપ તેમનો
પ્રેમ પૂર્ણ છે એ સિદ્ધ કરે છે—

“ સખે ! આમને આમ
એકબીજાની કરલતામા
સ્વર્ગ સંચરીએ તો કેવું ? ”

રા નરસિંહરાવ ભોજાનાયે કુસુમમાલામા આવો આશય એક સ્થળે બતાવ્યો છે—સ્ત્રિ-
પુરૂષો પ્રેમમા મગ્ન હોય છે ત્યારે આવી ઇચ્છા થાય કે આમને આમ અનન્ત વર્ષો સુધી
રહીએ તો કેવું સાર—સવા ન પડે તો કેવું સાર નહીંતર, કર્તવ્યો જે મંતુજશિર પડ્યા છે
તે વિગ્ર રૂપ થશે અને આ પ્રેમમાથી જીવતા પડણ પડશે—રા નરસિંહરાવે તો “ કર્તવ્ય અને
વિનાસ ’ નામના કાલમા લખ્યું છે કે બંને આનન્દમગ્ન હોઈએ પણ કર્તવ્યો જે જડ્યા

છે તે ત્યજી જાય તેમ નથી તેથી કર્તવ્ય તો કન્યા જ પરશે પરન્તુ એક વખત એવો આ-
વશે કે આ કર્તવ્યો લુપ્ત થશે અને અનન્ત સુખમા વહન કરશુ—આ બાવને લંબાવીને
કવિ કહે છે કે “સ્વર્ગ ને મેલ શુ જૂઠ્ઠા છે ? ત્હમે એક માગશો કે સ્વર્ગ ?” આ પ્રશ્નોનો
ઉત્તર “સ્નેહ” જ આપે છે ખરેખર પ્રેમી પુરૂષ સ્વર્ગની પશ્ચુ દરકાર કરતો નથી

ત્યાં પછી એક સખીઓનો અવાજ આવવાથી મ્મણુવાલ મોરલી બગવવા જતો તે
અટકી પડે છે ને સુખમાને નીચે ઉતારી મ્હોર આપે છે—ને તે સખીઓ પાસે જતી નહે છે—

સૌભાગ્યચન્દ્ર મોરની વગાડતો આવે છે સખિમંડળ તેને વધાવે છે—કદબના કુલ
તેની પાસેથી વે છે—

મન્દ મન્દ પગના ભરતી સુખમા,
મ્મણુની મોરલી લેવા ચાલી
નખે પરાગમાગવતી
અનિનની ચઢતી જતી હોય !

આ ઉપમા બહુ ઉત્તમ છે—સુગંધમય પવનની લહરી જેમ જતી હોય તેવી સુખમા જાય છે—

હવે વિવસુ અને સૌભાગ્યચન્દ્રના મધુર મળાણ ચાપ છે

મસાળના સુખ દુખ
દેહના સ્પર્શસ્પર્શના નથી
પ્રાણના સ્પર્શસ્પર્શના છે

વિવસુ અને સૌભાગ્યચન્દ્રના દેહ માન જુ. હતા પણ પ્રાણ તો એક જ સન્મય થઈ
ગયા હતા દેહના સ્પર્શથી વિવસુનું નુખ દોગવતા ખરે પ્રેમ જામતો નથી પ ન્તુ ને બનેતા
હૃદય એક જ હોય અડોળાડ સ્પર્શથી હાથ તો જ તે ખરે પ્રેમ છે અને સારે જ સચિદાનન્દ
ની ઝડી વરમે છે

ઉડાં ઉડાં કો તત્ત્વના
દેવમન્દિરે કંઈ દર્શન લેતો હોય,
સૌભાગ્યચન્દ્ર એવો એકટથી હનો

વિવસુ નમી પડી અને નાથ ! એ સમ્મો બેઠી સારે સૌભાગ્યચન્દ્ર પોતાને કૃતકૃત્ય માની
કહે છે કે આજે મારું સૌભાગ્ય છે કે આપ માગ પા નખ પાયરી હસો છે ત્યારે વિવસુ
કહે છે કે માનમા એવું તે આપે શું હીકુ છે કહેશો, આ સમ્મો સામગના સૌભાગ્યચન્દ્ર
જાણે કાંઈ દેવ મન્દીરી દર્શન કરવા ગયો હોય અને એક રસો જોઈ દર્શન કરતો હોય તેણે
જ વિવસુ બણી જોઈ રહો, આ ઉપમાથી વિવસુ પ્રતિ મનુષ્યજનો વિધિ યાદ કરાવી કવિ
સૌભાગ્યચન્દ્રને ખરેખરો પ્રેમી બતાવે છે. ત્યાં પછી સૌભાગ્યચન્દ્ર ઉત્તર આપે છે “કે મે’
તમારા નેત્રમા

કરુણાભર્યા કૃપાકટાક્ષ
 નિર્મળા વિલાસવૈભવ
 સિન્ધુ કોમળું હૃદય
 સ્વર્ગગીત ગુન્ગતો આત્મ,
 અનન્ત વિશ્વનો માગ,
 મધુર પ્રેમ પ્રભુતા

આટલા વાના દોહ અને આ ભાવ જોવા અને જાણવા તે પણ પરમ ભાગ્યશાળી હોય તેને જ પ્રાપ્ત છે. પ્રેમી હૃદયના આવા ચિત્રો હોય છે.

એ પ્રેમપુગલનાં દર્શન કાજે
 વનનયન શાં કુચુભો
 શેષાઓ ઉપરથી ડોહીઆં કરતાં,
 રહવાગ આયમનું હતુ,
 શીતળી છાયાઓ સંકેષાતી,
 પ્રભાકિરણો ઉષ્ણ થતા
 દિશાઓએ જાયેલા અનિય
 મ્યંબી જતા હતા.

અહીં ભાવારોપણ અવકાર છે. વનની ચીજોમા ભાવનું આરોપણ કરી સમય સૂચનો છે અને જેવી સ્થિતિ તાલક તાલીફની છે તેવી જ વન માંડીના પદાર્થોની યર્થ છે. પરાણે યર્થ પણ તેમ ચવાનો ન્યાય છે અને તે ઉક્ત ભાવને લાગુ પડે છે તેથી આ અલંકાર સીદ્ધ થાય છે. પછી સૌભાગ્યચન્દ્ર વિલસુ પાસે પ્રેમ વાચના કરે છે. અને આત્મદાન તે જ બનેલા લમ યર્થ ચુક્યા છે એમ કહે છે અને અબગા વિલસુ કહે છે અમ અબગાનું શું બળ તમારો પ્રેમ કેમ અમે છરવી શકીએ. સૌભાગ્યચન્દ્ર વિલસુને દૈવીક બાવો માત્ર ભિઓમાં જ રહે છે એમ કહી શાન્ત કરે છે ને વખાણે છે. એવામાં કુમારી વિલસુને વાર્તાલાપ કરતાં પ્રક્રમ થાય છે કે સ્વર્ગમાં વૈધવ્ય હોય કે વિધવા વિવાહનો સ્વાલ. આવી રીતે અવીવાહીત

પ્રેમલગ્નની વિધવાને
પુનર્લગ્ન સમુ પાપ નથી,
દેહલગ્નની વિધવાને
પ્રેમલગ્ન સમી મુક્તિ નથી.

દંપતિના હૃદય પ્રેમના લગ્નથી જોડાયા હોય તો તેમને પુનર્લગ્નની જરૂર નથી. જેમનું હૃદય એક જ છે અને અભેદ સ્વરૂપ બની એક બીજામાં તન્મય યદ્ય જાય તો પછી આવા હૃદય વાળી વિધવા થાય તો તેને પુનર્લગ્ન એક મહા પાપ રૂપ છે. પરન્તુ જે દંપતી માત્ર દેહના લગ્નથી જોડાયા છે એટલે અન્યોન્ય પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન થયો નથી તેવી જો વિધવા થાય તો તેને પ્રેમલગ્ન એ મુક્તિ સમાન છે એટલે પ્રેમલગ્નથી પુનર્લગ્નની અનાવશ્યકતા સીદ્ધ કરી છે તેથી દેહલગ્નની વિધવાને પણ પુનર્લગ્નની અનાવશ્યકતા વાળા પ્રેમલગ્નની જરૂર છે.

આ ઉપરથી પુનર્લગ્નની વાત ઉડી જતી લાગે છે પરન્તુ તાર્કિક એ નીકળે છે કે દેહ-લગ્નની વિધવાને પ્રેમલગ્ન પ્રાપ્ત કરવા માટે કેઈ પણ રીતે લગ્ન કરવાની જરૂર છે તેથી તેવી વિધવા પુનર્લગ્નથી જ્યારે પ્રેમ લગ્નવાળી થાય છે ત્યાર પછી પુનર્લગ્ન આપોઆપ લય પામી જાય છે.

કવિનો આવો આશય છે. પ્રેમ લગ્નવાળી સ્ત્રી વિધવા થાય ને તેને તેની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ અને દેહલાક સંયોગોથી તેના પૂર્વના પ્રેમલગ્નના ભાવો વિસરી નર્ધ અન્ય ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરાવાય છે અને તેથી પુનર્લગ્ન થાય છે. આ રીતી પ્રેમ લગ્નની વિધવાને ત્યાજ્ય છે એ ભાવ ઉત્તમ છે.

વિલસુનું મસ્તક કમલ
સૌભાગ્યચન્દ્રના ઉપાશા હણે
શુક્રમુખ શું વિરાજતું હતું.

આ રૂપક અલંકાર છે-સૌભાગ્યચન્દ્રની છાતી પ્રભાતનો સમય કહી. તે સમયે શુક્રના તારાનું ચળકતું મુખ હોય તેવું વિલસુ જે બોળામાં બેઠી છે તેનું મુખ કમળ ચળકતું હતું.

નવલ રસ નીગળતાં ઉર લઈ
પ્રીતમપ્રિય વિખુટાં થયાં.

આવા ભાવો ક્ષણે ક્ષણે જોવામાં આવે છે. પ્રેમી દંપતી જ્યારે જુદાં પડે છે ત્યારે જે અલૌકિક રસ તેમના પ્રેમી હૃદયમાંથી ડ્રવે છે તે પાછો હૃદયમાં ભરીને પ્રેમી સ્ત્રી પુરૂષો જુદાં થાય છે.

મંગીતાઓ તને મધુરે આરે
હરિણના જુદાં જુદાં ઉભરાય,

હે રમણુનાન ! તારા ઉપર તારા માતા પિતાની બહુ મમતા છે અને વિલસુ તો તેમની આંખોની કીકી છે પણ સંસારમા ખીજા કેટલાક માતા પિતાઓ છે તે પોતાના હૃદયમા મેન સાચવી રાખે છે આમ શા માટે સાચવી રાખતા હશે ? માઆપો પોતાના સન્તાનો ઉપર કેમ શુદ્ધ પ્રેમ નહીં રાખતા હોય ? કોઈ બાળક વધારે વહાલુ, કોઈ પુત્ર તરફ બહુ જ અપ્રીતિ જે પુત્ર કમાઈ આપતો હોય તે બહુ જ વહાલો થાય છે અને ખીજો પુત્ર દુર્ભાગ હોય છે તો તેના તરફ માઆપની ધણી ઓછી પ્રીતિ થાય છે અને વળી કેટલાક માઆપો તો પુત્રનો જરા વાક હોય કે તે પણ હૃદયમા ધારી જ રાખે છે આવા આવા ધણા માત પિતાઓ દુનિયામા હોય છે તે ઘણું ખેદજનક છે એવો ભાવ છે

બાળક પોતાના જીવનનું દર્શન એટલે પોતાનું જીવન કેવું છે તે જોવાનું પોતાના માતા પિતાના નિર્ભય હૃદયથી દર્પણમા જ રે છે જેનું માતા પિતાનું હૃદય નિર્ભય તેવું પોતાનું જીવન થાય છે, જુવે છે

ખરેખર બાળેા દેવમંદિર પોતાના માતાપિતાનું મુખ છે અને જેનું માત પિતાનું મુખ નિર્ભય ઉત્સાહ અને પ્રેમભર્યું હોય છે તેનું જ બાળક ઉત્સાહી તથા પ્રેમી થાય છે

સ્નેહ-ભયેતિ બાળકોમા કેમ પ્રગટતો નથી તેનું જાણુ માતા પિતાના હૃદયની નિર્ભયતા ઓછી હોય છે તે જ છે

પછી સુ પોતાને ઘેર ગયા મધ્યાહને સૂતા સાયકાળ થયો ત્યાં વિલસુ ઉઠી રમણુ સૂતો હતો તેને જગાડ્યા તેનો નાનો બાઈ નયન ચીમટી ભરી જગાડે છે નમણુ જાગીને તેને પકડી ચુમ્મે છે નયન મગ્ન થયો વિલસુ પોતાના ગૃહ જાગીયામા કુન વીણતી હતી તે બારીમાથી જોઈ નમણુ બાળમા થયો પછી સુખમા સુખીને સૌભાગ્યચન્દ્ર આઆ આ સમયે નમણુ તથા વિનસુની માતાએ આનન્દ ને બહુ અમીઠી ગીતે આવમર દીધે

આયમતા સર્વતુ તેજ અને ઉગતા ચન્દ્રની ફરતી રેખાઓનું તેજ એક ખીજમા મળીને સન્ધ્યાના તેજમા ઇદિ કરતા હતા.

મન્ત નસમય, અખટ,
વન તના મુખ કમન મો
વિનામની રેખાઓ ખરેરો
પૂર્ણમાનો શશીતાજ
પિતની પુરાણ વાડીઓમા
અમીપગને પધારતો હતો

આવી રીતે ચન્દ્રોદય વર્ણન ધણા નસિક આવોથી કર્યું છે ચન્દ્રનું પૂર્ણન બધી બાળાઓ પછી કરે છે પુષ્પથી વધાવે છે, ઓવારણા લે છે વિનસુએ સૌભાગ્યચન્દ્રને ફૂલ હાર પેરાયો તેમ રમણુ સુખગાને ચુમ્મન લીધું

કુસુમ્પી સાથે નયન પણ પ્રેમવાતો કરે છે. ત્રણે જોડલા ઉપર ચન્દ્ર નિજ કળશ ઢાળતો એટલે યોગ્ય સંયોગ થયો છે એ ભાવ છે. સહુ પ્રેમમાં ધરભણી પાછા વળ્યા. દેવોએ હૃદય-વૃદ્ધિ કીધી:—

મનુજ વિના સકલ જગતે
તેમનાં લક્ષ સ્વીકાર્યાં હતાં.
પ્રાણુકલા નિરખવાનાં નયન
મનુબાલને ક્યાં પ્રભુએ ધીર્યાં છે હજી ?

આ ત્રણે દંપતી અન્યોન્ય પ્રેમમાં લીન થયાં છે સર્વ જગતે કમુલ કર્યું છે પણ આ દુનીઆના માણસોએ સ્વીકાર્યાં નથી. કારણ કે હજી લોકો એટલા બધા પછાત છે અને અજ્ઞાન છે કે હૃદયનો પ્રેમ-પ્રાણુકલા જોવાને તેમનામાં નેત્ર હજી પ્રભુએ આપ્યાં નથી તેથી હજી લોકો તો આવા સહૃદય પ્રેમ જાણવા સમર્થ થયા નથી. શ્રીષ્ઠ સમયે પ્રેમી હૃદયો ભેગાં મળતાં ને જીવંત થતાં. વર્ષા સમયે જ્યારે બાળા વાડીએ જતી તેના પિતા હજી હાંકતા ને તે વનદેવી જેવી ઉગતા મોલને આશીષ દેતી—આ બાળા જેતુ આ કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિઓમાં વર્ણન છે તેની સાથે આત્રે સંબંધ કરી દીધો છે. તે સુભગા મેઘ જ્યારે સ્પર્શમાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશી રહે છે ત્યારે વાડીમાં જતી ચાટકી પડી ઉભી ખતાવી છે. આ સમયે પણ તે રમણુલાલની મેરલી સાંભળીને તેની સોડયમાં બરાઈ ગઈ.

રમણુલાલ તેને હૃદય સરસી ચાંપી પૂછે છે કે હે બાળા દશ બાર દિવસમાં તમારા ને વિદ્યારુતા પ્રભુમંદિરે બાપુ આવશે એટલે બાળક અવતરશે. ત્યારે સુભગા પૂછે છે પ્રાણુનાથ ! તમારા લગ્ન ક્યારે થશે તે મારે જોવું છે. આ શબ્દો બોલતી સુભગાને સુમ્મ-નથી રમણુલાલ ચાટકાવે છે. અને પ્રેમલગ્ની દંપતી પ્રેમમાં લીન થઈ જાય છે. તે પછી બાર માસ વીતી જાય છે ને પુનઃ વસન્ત આવે છે—અને આ વસન્ત સમયમાં

રસ, ઝાન, આનન્દ.
પ્રેમ, પૂજા વિગેરેમાં
જગત ન્હાવા લાગ્યું.

ભાવશંકર કુબેરજી શુક્લ.

નિકાલદર્શન.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૪૭૭ થી.)

પ્રમુખ પઠી બોલ્યા કે “હવે માત્ર રાજધાનીનું ધામ, અને રાજની નીમણુક બાકી છે તેટલું જ કાર્ય હવે ત્વરાથી આટોપવું જોઈશે માટે મારી ફરીથી સભાને વિનતી છે કે કોઈ જૂગોળશાસ્ત્રી રાજધાનીનું ધામ નિશ્ચિત કરે ” એક બાહ્યો જાહેર કર્યું કે “એ કામ જૂગોળશાસ્ત્રીનું નથી પણ વૈદિક બ્રાહ્મણનું છે આપણામાં જે મોટા મોટા તીર્થના ધામ છે તેમાંથી જ એકાદ પસંદ કરવું અને તેથી જ દેવતાક પ્રસન્ન થશે.” એક જૂગોળ વેત્તા બોલ્યા કે “તીર્થના ધામ ઉત્તમ છે ખરા પણ તે ચારે મુખ્ય ધામ દેશની ચારે દિશાને છેડે છે તેથી લોકને ધણી અગવડ પડશે, વખત લાગશે, ખર્ચ થશે, કેમકે હવે દાંડ રેલ્વે નથી, અને આપણે તે કરવી પણ નથી માટે મારી નમ્ર અતિ નમ્ર સૂચના છે કે નકમાના અક્ષાંશ રેખાંશ ગણીને જરોખ મધ્યમિન્દુએ જે ગામ કે નગર આવડતું હોય તેમાં રાજધાની કરવી ગામ નગર ન હોય તો નવું વસાવવું નવા નાન્યને નવી બાપા, નવી નિષિ, નવી જોડણી, નવી લેખનપદ્ધતિ, નવો પહે વેશ અને નવો આદાર કરવો તેને અનુસરી નવી રાજધાની એ સુચ્યત ગણાશે, લેખાશે અને દેખાશે ”

એક એન્જિનીયર બોની ઉઠ્યા કે “નવી રાજધાની સ્થાપવા રતા કચકતા, મુબઈ, મદ્રાસ, કરાચી એ ચાર ધામમાંથી એક ધામ પ્રસન્ન કરવું વાજબી છે, કેમકે ત્યાં સર્વ મંત્રો તૈયાર છે નવી રાજધાનીમાં નવા મકાન બાંધવા પડશે તેને વખત અને ખર્ચ લાગશે ” એક ધર્માભિમાની ગૃહસ્થે ઉત્તર દીધો કે “આ ઈજનેરે માહેને કલકત્તા, મૈદ્રાસ, મુબાઈને કરાચી તે ચાર ધામ કલા તે ધણું ધર્મેજન કામ કર્યું એ ઇંગ્રેજોએ સ્થાપેલા સ્થળને ધામ કેમ કહેવાય ? ચાર ધામ તો માત્ર હરદ્વાર, જગન્નાથપુરી, દ્વારિકા, અને મેતુબધ રામેશ્વર-કંયા એ ધામની પવિત્રતા અને કંયા આ ચાર સ્થળની મહિમતા, વળી એ મંત્રોમાં કેટલા માસમહિરાના ઉપયોગ થયા હશે અને એ નગરોમાં પણ કેટલી મામમદિની હુમનો, તેનો પ્રચાર વગેરે ધ્યાનમાં લેઈ નવી જ રાજધાની જોઈએ પરંતુ અક્ષાંશ રેખાંશ તો ઇંગ્રેજોએ નક્કી કર્યા તે આપણે કેમ કબુલ સંખીસું ? આપણે તો ચક્ર સામગ્રવડે એક છેડેથી બીજા છેડે પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર દક્ષિણ એમ ગણીને મધ્ય સ્થળ નિશ્ચિત કરવું, અને મંત્રો બાંધવાની જરૂર નથી કેમકે આપણે દેશ ગરમ છે તેમાં સર્વ કાર્ય ખુબી હવામાં કરવું અને તેથી ક્ષય રોગનો પણ નાશ થશે એમ હાલમાં નિશ્ચિત થયું છે ” પ્રમુખે કહ્યું “અક્ષાંશ રેખાંશ તો આપણી અસન જૂગોળ જૂગોળ ઈલાહિ વિદ્યાઓ જાણનારાએ નિશ્ચિત કર્યા છે, તેમ જ તે લીટીઓ માત્ર કલ્પિત છે, એટલે કોઈ આપણને સ્પર્શદોષ લાગશે નહિ” વળી તે લીટીઓનું મૂળ ઉત્તર દ્રુવથી લીધું છે, અને વેદ સમયનું આપણું વાસસ્થાન ઉત્તર દ્રુવમાં હતું એમ આપણા પંડિતોએ નિશ્ચિત કર્યું છે માટે અક્ષાંશ રેખાંશ પ્રમાણે નવી રાજધાની સ્થાપવા કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી ” સૂચના પસાર થઈ કે પ્રમુખે કહ્યું કે હવે સર્વથી મહત્વનું કામ એક સાર્વભૌમ રાજની નીમણુક અને રાજ્યાભિષેકનું રહ્યું તે આદરીશું ”

એક રજપૂત જેવા ગૃહસ્થ બોલ્યા કે “અક્ષાશ રેખાશ, અથવા શકુ સાકળ પ્રમાણે ગણુતા મેવાડનો પ્રદેશ મધ્ય રથગમા આવશે એમ જણાય છે મેવાડના રાજધાની થાય એટલે રજપૂતભાષી જ રાજની પસંદગી થવી જોઈએ” એક મરાઠો બોલ્યો કે “ખરે જોતા મરાઠા લોકભાષી જ રાજ થવો જોઈએ કેમકે રજપૂતો અશીલ્પીયા થઈ ગયા છે, અને મરાઠામા શરત્વ ધણુ છે” બગાળી ગૃહસ્થે કહ્યું કે “રજપૂત અને મરાઠાભાષી બંન્નરે રાજ થશે તો શુ હમે બગાળી લોકો આટલી બધી મહેનત, જોખમ, કરીને રાજખટપટ મચાવી તેનુ હમને શુ આ ફળ મળશે? હમે તો ધારતા હતા કે બગાળી લોકોનો રાજગાદી માટે પ્રથમ હક છે કેમકે વાઘસરોય કલકત્તામા હેતો હતા” પંજબી લોકભાષી એક હીને બોનવા લાગ્યો કે ‘રાજગાદી માટે પંજબીભાષી ાઈ પસંદ થવો જોઈએ કેમકે પંજબી જેવા કદાવર, જોરાવર, અને ખુબસૂરત લોકો આખા હિન્દુસ્થાનના નથી” મુસલમાનભાષી એક લાખી દાદીવાળો કાજુ ઉભો થઇને બોલ્યો કે ‘આખા હિન્દુસ્થાન ઉપર સર્વથી હેક્ષ રાજ મોગનનુ હતુ અને હમે મોગન વચના ૧૭ હયાત હીયે તો તેભાષી ાઈ બાદશાહ સનામતને ગાદીનશીન કર્યો એવી આ યુનામની અરજ છે” પારસી, સિંધી, અને ગુજરાતી લોકો મોન રાખી રહ્યા હતા પરંતુ એટલામા એક ગુજરાતી મહેતાજી ખમે ખેસ ધાણુ કરેના બોની ઉઠ્યા કે ‘પ્રમુખ સાહેબ, અને ગૃહસ્થો! હુ એમ મહેતાજી છુ. નિશાગમા દત્તિહાસ રીખનુ છુ દત્તિહાસનુ સારુ જ્ઞાન ધરાણુ છુ તે પ્રમુખ સાહેબ જાણે છે, રાજધાની માટે બ્રહ્મોણનુ જ્ઞાન જોઈએ તેમ રાજગાદી માટે યોગ્ય જનની પસંદગી કરવા માટે દત્તિહાસનુ જ્ઞાન જોઈએ તે જ્ઞાન મારી પાસે છે, પ્રમુખ મને આજ્ઞા કરો એમ ધારતો હતો તેથી અભાર સુધી બોલો નહિ પણ બ્યારે મને જણાયુ કે ાઈ બોલુ નથી વાત વધી પડે છે કારણે થઈ પરતો તો હુ બોનવાની રજા લઉં છુ કે જે આપણે આપણું આર્યન સિદ્ધ કરવુ હોય તો આપણે હાનની કોઈ પણ પ્રજાના હમને વિચાર માગી વાગ્યો કેમકે રજપૂતો અશીલ્પીયા છે, મરાઠા પણ દોળી છે, બગાળી બાવડા છે સિંજ નમાલા છે મુસલમાનભાષી શર ગયુ છે—હાનની ાઈ પણ પ્રજા વાય નથી તેમના દત્તિહાસ તપાસીશુ તો સર્વ પ્રજા ૧ પૂર્વ ધણી બલિષ્ઠ અને સર્વ વાતે યોગ્ય હતી પરંતુ આપણે તો હાનની તેમની સ્થિતિ ઉપર લક્ષ ગણવાનું છે વળી એ પણ જોનાનુ છે કે આપણે રાજ પસંદ કરવો તે શુ આપણું કર્તવ્ય છે? ગજ તો જન્મવા જોઈએ લોકોના બંન યા રાજ કેમ થાય? હાન આપણે જેને રાજ બનાવીશુ તેને કેવા હમ આપવા તે પણ નિશ્ચિત નુ, જે રાજ જન્મવા જોઈએ એ સિદ્ધાંત ખરો છે અને આપણે આર્યત્વ સિદ્ધ કરવુ છે તો રામચંદ્રજીના વચનાથી હાલ જે હયાત હોય તેને રાજગાદી આપવી મહેતાજીને બીજા એક મહેતાજીએ અનુમોદન આપીને કહ્યું કે ‘પ્રથમ તો આપણું રાજબધારણુ કેવુ કરવુ છે તે નિશ્ચય કરે constitutional monarchy, absolute monarchy, republic, કે કયા ફર્મનું રાજબધારણુ કરવુ, અને તે પ્રમાણે બધાણુ પાળવાને જે કમૂન થાય તેને રાજગાદી મને વળી તે વચપરપરા ગણવી કે કેમ આ બધારણુનો ખરો અભ્યાસ કરવાને આપણાભાષી દરેક પ્રાન્તના બે ગૃહ સ્થોને પસંદ કરીને યુરોપ અમેરિકા, જપાન વગેરે રથગાએ મોખવા, તેઓ એક વર્ગને અતે પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરીને આવે ત્યારે તેમની પરીક્ષા લેવી તેભાષી જે પહેલો આવે તેને રાજ, બીજાને પ્રધાન, ત્રીજાને સેનાધિપતિ એમ નીમણાગે કરવી’ આ ઉપરથી ધર્મશાસ્ત્ર આજ્ઞાયુ બોલી

ઉઠ્યા કે “હજી પણ તમને વિદેશગમન ઉપર મોહ છે. યુરોપ એમેરિકા જઈ ધર્મબ્રષ્ટ થયું; તેવા ધર્મબ્રષ્ટને રાજ્ય નીમવે, એટલે શું? યથા ગળ તથા પ્રજા, સર્વ પ્રજાને ધર્મ બ્રષ્ટ કરવી છે, એટલે સર્વ પ્રજાને નતિમહિષ્કાર કરવી પડશે! આવા ધર્મબ્રષ્ટ મહેતાજીને શા માટે બોલવા દો છો!” આલ્લોખાધી ઘોઘાટ થયો, તેમજ રજપૂત, મરાઠા, મુસલમાન, સિખ સર્વેમા ઘણો ખગાળાટ થયો. રજપૂતે ક્યુ કે “હમને અરીણીયા કેમ કહ્યા, મનહાને દેખી કેમ કહ્યા, ખગાળીને બાલકા, શીખને નમાલા, અને મુસલમાનને ચરત્વહીન કેમ કહ્યા, સર્વ તરફથી જો એક એક દંડો પડે તો પણ આ તમા! યુગરાતી પંતોજીનું આવી બને” એકદમ આ પ્રજાઓના લોક આ મહેતાજી તન્દ્ર ધસવા લાગ્યા તે જોઈ યુગરાતી લોક નાસવા લાગ્યા પગ્નુ નાસવું અશક્ય હોવાથી જે થાય તે સહન કરું એમ ધારીને બેસી રહ્યા તુરત જ એક પાગસી શૂદ્રસ્થ બોલ્યા કે “હું આજની મનાતા કામમા હાથ સુધી મૂગો બેઠો હતો પણ જોયું કે હવે બોનવા વગર છુટકો નથી આપણે સર્વે અદર અદર આમ લદી મરીશું તો આગળ કેમ દામ આનશે દરેક બબતમાં આપણી પ્રજા ટૂંકી નજર દે છે. દરેકમા પ્રાન્ત, જાત કે નાતું અભિમાન તમે બતાવો છો તો પછી એક પ્રજા કેમ ગણાઈશું અને નાનું કેમ ચાલવો? એ બધી વાત બાળુ ઉપર મૂકા અને મહેતાજીના કહ્યા મુજબ ડોઈ સૂર્યવંશી ખોગી કાઢો” પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે “આટલામા જે સૂર્યવંશી હોય તે જાનો થાય” બે ચાર જણા જરા ઠીકા ધર્મ પાછા બેસી ગયા. એકે પ્રશ્ન કર્યો કે સૂર્યવંશી એટલે શું? તેનો ઉત્તર દેવા મહેતાજી બોલ્યા કે “બાપ મગડો અને મા રજપૂત, અથવા બાપ રજપૂત અને મા મનડી તે સૂર્યવંશી, અને બાપ રજપૂત ને મા મુસલમાન અથવા મા રજપૂત ને બાપ મુસલમાન તે સૂર્યવંશી” આ બ્યાખ્યા પ્રમાણે ડોઈપણ ‘જાગાદી માટે ઉભો થયો નહિ’. અને અનેક તરફથી વાઘો લેવાયો કે એવા વર્ણમંકરને ગાદી આપ્યાથી આખો પ્રજા વર્ણમંકર થશે કેમકે યથા રાજ તથા પ્રજા. યોગિક વાનમા એક રોધખોળ કરનાર શૂદ્રસ્થ એક ન્હાના પાય વપના બાગનન મભા મમજ મૂક્યો અને કહ્યું કે ‘હું પ્રાચીન રોધખોળ માટે અયોધ્યામા ફરેલો હતો ત્યારે અયોધ્યા નગરીમા સંન્યસિનારે આ બાળક અને તેની મા બેઠા હતા મા નિર્ધન હતી, યુવાન હતી, પિતાનો નપતો નહોતો તેથી બાળકને વેચવા કાઢ્યું હતું, એટલામા તેને પોથીસવાળા પકડી ગયા તેને સન્ન ધર્મ. હું કાર્તમા ગયો, દયાથી તે બાળકનું ન્હાણું મેં માથે લીધું, જેલમા જતા તેની માએ કહ્યું કે આ બાળક બાવ્વશાળી છે અને અયોધ્યા નગરીમા અમુક સ્થળે ખબર કાઢશે તો એની વશાવળી મળશે, મેં ત્યાં જઈ તપાસ કરી તો એક તાપ્રતેખ મળ્યો, તેને સ્વચ્છ કરી તેમાનો લેખ ઉકેલતા જણાયું કે આ બાળક સીધી લીંદીમાં આજથી દશ હજારમી પેઢીએ ગમચદ્રજતા વશનો છે, તેનું વશરક્ષ સ્પષ્ટ હતું. તેમ જ આ બાળકમા માનસશાસ્ત્ર પ્રમાણે તપાસતા ગમચદ્રજતા અનેક ગુણ જણાય છે, માટે તેને ગજગાદી આપવી.” પારસી શૂદ્રસ્થ એકદમ ખુશ થઈને બોલ્યા કે “જુલો આપણને સ્વગર મહેનતે ગમચદ્રજતા વશના જ ગાદી વારસ મળ્યાથી તમે બધા રાજ થશો, હવે છેનટની મારી સર્વેને વિનંતી છે કે” પ્રમુખે તેમને મૂગા મહેવા નિશાની કરી જાહેર કર્યું કે—

“હવે આ અયોધ્યાવાસી જોમનુ નામ હવે પછી પાડીશું તેમને રાજ્ય દરાવ્યા; જે

શોધખોળ કરનાર ગૃહસ્થે આપણને આ ગજની બક્ષીસ કરી તેમને તેના પ્રાધવેટ સેક્ટરી નીમ્યા, પારસી ગૃહસ્થમાથી હમાણા જ જે ઉભા થઇને બેસી ગયા તેમને દીવાન, મરાઠામાથી એક નાયબ દિવાન, રજપૂતને સેનાપતિ, સિખને નૌકાધિપતિ, મુસલમાનને નાયબ સેનાપતિ. બંગાળીને વિદ્યાધિકારી, ગુજરાતીને રાજકોશરક્ષક, મારવાડીને નાયબ રાજકોશરક્ષક, કચ્છીને રાજકવિ, કાઠીયાવાડીને રાજજોશી, સિંધીને અશ્વશાલ્ય, મદ્રાસીને રાજગૌર અને પાલુદીને નગર વૈદ્ય નીમવામા આવે છે ” આ વ્યવસ્થાથી સર્વે પ્રસન્ન થયા, અને હર્ષનાદ શરૂઆત પછી પ્રમુખે કહ્યું કે હવે રાજજોશીને વિનતી છે કે “નવી રાજધાનીનું ખાતમુહૂર્ત અને રાજને અભિષેકનું મુહૂર્ત નિશ્ચિત કરવું ” આપણે તમાના નાજોશી આવ્યા, માથામાથી ટીપણું કાઢ્યું, આગળીએ વેદા ગણ્યા, અને બોલ્યા કે—

“ રાજધિરાજ ! પ્રમુખ મહાનગર ! અને સભાજનો ! શ્રોતાજનો ! દ્રષ્ટાજનો ! કલ્યાણિ બન્ધુઓ ! નજોશી તરીકે મારું કર્તવ્ય છે કે હાનમા કાર્ય બધું ગખવાની આજ્ઞા અને વિનતી કરવી કાણુ કે સિદ્ધચતા વર્ષમા કાર્ત પણુ શુભ કાર્ય થાય નહિ, માત્ર બાળકોના જન્મ થાય તે શિવાય બીજી કાર્ત શુભ કાર્ય થાય નહિ ” માટે હવે માત્ર આવતા આવણુ મુધી યોજીશુ તો ઠીક છે, અને જો ત્વરા હોય તો આપત્તમનના ધર્મ પ્રમાણે આવતી અમાવાસ્યાનું મુહૂર્ત ઉત્તમ છે. હાનમા આપણે અધાધુધીમા છીએ, એ આપત્તિ ગણાય અને આપત્તમનમા મુહૂર્ત જોવાની જરૂર નથી. જેમ કન્યાકાગ યર્ષ ગયા પછી મુહૂર્ત જોયા વગર જ કન્યાનું લગ્ન થાય છે તેમ આપત્તમનમા મુહૂર્ત જોયા વગર ખાત મુહૂર્ત, રાજ્યાભિષેક કરવાને હરમત નથી વગી, રાજધાનીની ગથાપના અને રાજ્યાભિષેક એ કાર્ત મામાન્ય કાર્ય નથી અસાધારણુ કાર્ય માટે મુહૂર્તની જરૂર નથી એનું પણ શાસ્ત્રવચન છે માટે આજથી પંચ દિવસે અમાવાસ્યાની મધ્ય રાત્રિએ રાજધાનીનું ખાત મુહૂર્ત અને તે પછી ચાત્ર ઘટિકા પછી નાજ્યાભિષેક કરવો ” ના સચના પસાર થઈ કે તુ ત જ આકાશમા એક મોરો પીનજીનો ગમગરો થયો ગર્જના થઈ ચોટાક વર્ષ થયો રાજકવિ તુરત ઉઠી બોલ્યા કે “ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર પ્રમાણે મુહૂર્તનો વાધો છે, મિદસ્થમા શુભ કાર્ય ના થાય આણુ મિદાત્મ્ય ચોખ્ખા મુહૂર્ત વગર કરજ હીઠ નથી પરન્તુ ધ્વિરેચ્છા શી છે તે જુવો ! આ પીનજીનો ગમગરો તે ગજને અભિષેક માટે રોશની થઈ, ગર્જના તે હુલ્લી વાગી, અને વર્ષાદ તે અભિષેક થયો. આ સર્વે રચનાને ખાત મુહૂર્ત અને રાજ્યાભિષેક માનીને જ્યોતિષ શાસ્ત્રની અગા થતી અટકાવવી અને કાલથી જ નવા રાજ્યનો આરંભ ગણવો. ”

પ્રમુખે જાહેર રૂઠું “ રાજકવિનું કહેલું સર્વમાન્ય છે । જોતો શ્રી સાર્વ ભૈમ મહારાજી જે । ગોવર્ધનવાટકી જે, અંબેભાતકી જે, બહુચરમાતકી જે, હર હર મહાદેવ ! આ મહા ધ્વનિ વચ્ચે સર્વે વેરાતા હતા એટલામા સન્માનરૂપના શિખર ઉપર એક મહા તેજોમય સ્વરૂપ પ્રગટ થયું તેનો પ્રકાશ ચારે તરફ ફરી વળ્યો, પ્રકાશ એટલો જળરો હતો કે તેનાથી સર્વે અજાઈ ગયા, આગળ ચાલી શક્યા નહિ, સર્વે સ્તબ્ધ થઈ હવે જોવા લાગ્યા, ફોફોમા, જ એક મહા મદ્ર ગંભીર આકાશ વાણી થઈ સર્વે હાથ જોડી ઉઘે જોઈ પ્યાત પૂર્વક સામગતા લાગ્યા, એક તેજોમય સ્વરૂપે ગભીર સ્વરે કહ્યું કે —

“ રે રે । ભારતવાસી પાર્થિવ જનો । હજી તમે મોહનિદ્રામાં સૂતા છો । હજી તમે સત્ય માર્ગ છોડી, ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા ન રાખતા, બ્યેથિતી વગેરે વિમાર્ગ દર્શક લોકથી દોરાઓ છો । હજી તમે અંધ અદરના કલહ, ક્રોધ, દેવ, ઈર્ષ્યા, વગેરે દુર્ગુણથી ભરપૂર છો । તમારા પૂર્વજોના પનાકો ઉપર મિથ્યાભિમાની યર્ષ સ્વમતુષ બેગ છો । બાપા, ભેટણી, ઘિપિ, લીંટી, આહાર, પહેનવેશ, વગેરે નિર્ઝંવ વાનોના કાળજીપ કરો છો, તેમા એકમત યર્ષ કાપે કંતા નથી । દેશ પરદેશ ફરી વિવાદના શીખનારો તિરકાર કરી પરિભ્રમ કરો છો । અંધિને ઉજત કંતા નથી । શાળાશિક્ષણનો લાભ કેટલા યોગ પુર્યો લે છે । તે વળી સ્ત્રીઓની તો વાત જ ધી । તમારી લક્ષ્યપદ્ધતિ કેવી હામ્યજનક છે । કેટકેટલા અયોગ્ય ભેદઓ, અયોગ્ય વયે વર્ગો વર્ગો ભેદાય છે । કેટકેટલી બાળ વિધવાઓ દુઃખમ્મત ગહે છે । કેવા કેવા મોટા વિપુરો ન્હાની ન્હાની બાળકીઓ સાથે પાછું છે, અને કેટકેટલી નિર્દોષ વયની બાળ વિધવાઓ આપું આપુધ્વ દુઃખાવધામા મારે છે । કેટકેટલા ભેદ છે, કેટલા પ્રાન્ત ભેદ છે । કેટલી નાતો છે । કેટલા તંત્ર છે । કેટલા પક્ષ છે । એવા ક્યા છે । દુઃખ સ્નેહ ક્યા છે । આવી દશામા, આવા અધમરમા, આવા અજ્ઞાનમા તમે સ્વગામ્ય કે સ્વતત્ત્વગામ્ય કેન અધાવરો । પ્રમુખ મેણુ થાય, નામ દોણુ થાય ઈત્યાદિ મહત્ત્વના વિચારોમા બુદ્ધિથી વિચાર કંતા નથી । મુ નકે વ્યર્થ, જાત્યાભિમાન, અને ટૂંકી નજ્જી દોરાઓ છો । બુદ્ધિ-શાળી અનુભવી વૃદ્ધોની આજ્ઞા સુવકો માનતા નથી । સુવગેમા બુદ્ધિ, ધૈર્ય, દુર્દર્શિત્વ ઇત્યાદિ સદ્ગુણોનો અભાવ છે આવી પ્રજાને સ્વતત્ત્વગામ્યની યોગ્યતા આવી કેમ ગણારો ? પૃથ્વીનો ઇતિહાસ જૂનો । કેઈ પ્રજા તમારા જેવી સ્થિતિમા દોઈ સ્વતત્ત્વ રાજ્ય અધારી રાજી છે । તમા । જેવા જાતિ ભેદ તમા । જેવા હાનિકારક ગિવાજ મિથ્યા કૃત્રિમ બન્ધનો અને નિયંત્રણો આખી પૃથ્વીમા દોઈ પશુ દેશમા નથી, તમારી સ્થિતિ ભેદ બીજી પ્રજાઓ તમને હસે છે, તમારો તિ મ્હાર કં છે । જે હંમેશા પ્રજા તમારી સાથે ઈર્ષિરેખાથી ભેદાય છે તે તમારી દશા ભેદ તમારી સાથે સમભાવ દર્શાવી દુઃખી થાય છે, તમને ઉજત કંવાને ઉત્સુક યર્ષ પ્રયત્ન કર છે, તેમા અધૈર્યથી ઉતાવળા યર્ષ તેને વિમ્મકરી થાઓ જો ! હુ પશુ તમાન જેવો જ પાર્થિવ હતો, આજ કેટલાક વર્ષયો ઈર્ષિનશા માની દિવ્ય ધામમા આપ્યો છું, ત્યાંથી તમારી દશા ભેદ તમારા મિથ્યા દુઃખક વિચાર ભેદ શોકાર્ન થયો છું, કોષિત થયો છું । હમણા જ તમે જે વીજળાને અમકારો જોયો તે તમારી નજ્જાનીના ખાત મુદ્દત માટે ગેહની નહોતી પન્તુ મ્હારા કોષામિતી વ્તાવા હતી, જે ગર્જના સામગ્રી તે ગર્જની નિમણૂક માટે ફુંકી નાહ નહોતો પરન્તુ તમને શિક્ષા રૂપે વજ્રપાત હતો, અને જે વર્ષાદને તમે નાન્યાબિરેક માન્યો તે મ્હાન હલ્લ શોકને લીધે અનુપાત હતો, એ અથુજને તમને વજ્રપાત અને કોષામિતી બચાવ્યા છે । તમે ઈર્ષ્યા, ક્રોધ, કલહ છોડી ધો, જાતિભેદ તોડી નાખો । કૃત્રિમ બન્ધનોમાથી મુક્ત થાઓ । મિથ્યાભિમાનનો ત્યાગ કરો, સ્ત્રીઓને ઉજત કરો । બાળ વિધવાઓને નિરર્થક નિયંત્રણમાથી મુક્ત કરો । ફરદારી થાઓ । સમાનદર્શી થાઓ । સ્નેહવૃદ્ધિ કરો । ધર્મવૃદ્ધિ કરો, કર્તવ્યપરાયણ થાઓ, દેશ પરદેશની વિવાદના ધીખો । દેશ પરદેશના માનસુ વેપારસુ અનુકંણુ કરો, નેમની ઝર્ષપદ્ધતિ ધીખો । નિર્ઝંવ બાજ અનુકંણુ ન કરતા સસ સદ્ગુણોસુ અનુકંણુ કરો । સ્વર્સંતુષ્ટ ન ગ્રહેતા મર્વઆહીયાઓ અને ત્યારે જ તમારી યોગ્યતા સિદ્ધ થશે અને તમને હક અનાયાસે મળશે । જે હંમેશા

તમને છોડીને જતા નહા છે તે તમે ધારો છો તેમ કાઈ દૂર ગયા નથી તમારી સભાનો દ્રાવણ એટલો બધો થયો છે કે તે તેઓએ સાબળ્યો છે, દૂર-દર્શક યન્ત્રથી તેમણે તમારી સભાની ચર્ચા જોઈ છે, તમારા નિર્ધક વાદ વિવાદ તેમણે Wireless Telegraphy માં રહેતે માંભળ્યા છે, તેઓએ તેમના બહાણ પાઠ વાળ્યા છે, ટાલોકમા તેઓ પાઠ આવી પ્હોચશે માટે સર્વ દુનઝહ, નિર્ઝહ વિઝહ, નિરર્થક વિરોધનો ત્યાગ કરો, વિમાર્ગ દર્શક ઉપાયોથી દૂર રહો ! સત્ય માર્ગ ચાલો, મિથ્યા માનુષી ઉપાયોનું અવલંબન ન કરતા સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરેચ્છાને સમજી ચાઓ ! કર્તવ્યનિષ્ઠ ચાઓ, ધર્મનિષ્ઠ ચાઓ, અહમનિષ્ઠ ચાઓ ! ”

સર્વે જણા આ ગભીર વાણીનું ધ્યાનગ્રસ્ત થઈ અવણ કંટા હતા, વાણીબધ થઈ, પ્રકાશ લુપ્ત થયો તેજોમય સ્વરૂપ અતિર્ધાન થયું તુરત જ એક મ્હોટી ગર્જના થઈ અને સર્વે સભાજનો એકદમ વેગઈ ગયા, પોત પોતાને ધામે જઈ શાન્ત ચિત્તથી કામે વળગ્યા ”

એ ગર્જના સાંભળી હું તુ ત જાગી જાગ્યો, આસપાસ દટિ કરી તો હું તો પધારી મા જ હતો, ન માત્ર સ્વપ્ન દોહું હઉં, ખંડાર નગર કે તા જંગ પ્રદાશ થયો હતો, વરસા-¹ હતા ઘાટા આવતા હતા, હું જાગ્યો જરા વિચાર કર્યો, ચારે તરફ નગર ફેરવી જોયું તો જણાયું કે મર્વ કાર્ય નિત્ય નિયમ પ્રમાણે શાન્તિથી મમાધાનીથી ચાલુ જાય છે

કૃષ્ણરાવ લોળાનાથ.

* મનઃશાસ્ત્ર તત્ત્વ-તંત્ર

(Nervous System)

વિશ્વ રચનાતુ ચક્રાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને અને તેના ગુણવર્ણવાળા મહાન્ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાને મનુષ્યને બુદ્ધિતુ ઉચ્ચ સાધન પ્રાપ્ત થયેલું છે બુદ્ધિ એ મનુષ્યની મોટામા મોટી શક્તિ છે અને તેને લઇને જ મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓ વચ્ચે મહાન્ ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે આ શક્તિ વિશ્વ કર્તા પરમેશ્વરે ખાસ મનુષ્યપર મહેલ્લાની દર્શાવી અર્પી છે એવા પ્રમાણની માન્યતા આપણે ધણે ઠેકાણે પ્રચલિત જોઈએ છીએ અને તેમ માનવાના મનુષ્યની બુદ્ધિ રચનાને અનુસરીને ઘણા કારણો છે પોતાના કાર્યો પ્રત્યે પોતે પૂર્ણ તરીકે હોઈ બુદ્ધિ વિગેરે પોતાની ગૂઢ શક્તિઓ પોતા કરતા કાંઈ મહાન્ કર્તાના કાર્યો છે એમ માનવાનું મનુષ્યને સ્પષ્ટ કારણ મળે છે પરંતુ જેમ જેમ તેનું હૃદય બીજા આસપાસની સ્થિતિઓનું વિજ્ઞાન હા. નિરીક્ષણ કરવા તે લાગે છે તેમ તેમ આ ગૂઢ શક્તિની ઉત્પત્તિ વિષે આતુ સાદુ સ્પષ્ટીકરણ તેને શ્વિકર થતું નથી

માત્ર ઓગણીસમી મદીમા જ ખરે જોતા મનુષ્ય દેહની રચના વિષેનું આપણું જ્ઞાન ગુદ સ્વતંત્ર વૈજ્ઞાનિક અવસ્થાએ પહોંચેલું છે આ સમયમા તે જ્ઞાન મનુષ્યજ્ઞાનની ઉચ્ચમા ઉચ્ચી, સૌથી સચ્ચ અને અગત્યની શાખાનું પદ પામ્યું હતું આ શારિરીક શાસ્ત્ર (Physiology) પહેલાં વૈદ્યનું જો કે ખામ નહિ પણ એક ઉપયોગી અંગ ગણાતું હતું અને તેનો મુખ્ય સંબંધ શરીરવ્યવસ્થા વિધાની (Anatomy) સાથે હતો પણ માત્ર હવજાન ધીમે ધીમે તેનો અભ્યાસ ધણો કઠણ અને ગૂઢ બનતો ગયો છે

મનુષ્ય અને નિર્જીવ વચ્ચેનો ભેદ વણાવવાના માળથી મનુષ્યના તર્કનું સ્થાન થઈ પડે એ છે મનુષ્ય પદાર્થોમા ગતિ પુનરાવર્તન વિગેરે ખામ શુદ્ધો પ્રથમ દૃષ્ટિએ માન્ય પડે છે જે નિર્જીવમાં જોવામા આવતા નથી પ્રથમ, સજીવ ગતિ અને નિર્જીવ ગતિનો ભેદ જણાવેા ધણો મુશ્કેલ હતો અને તેને જ લઈને, વહેતો ઝ્રંગ, ચરચરતી, દીવાની જેત, ધ્રુવવતો પવન પડતો પથ્થર વિગેરેમા જીવ આરોપતો હતો આ ભેદની સપૂર્ણ પરીક્ષા કરવી હાન પણ એટલી જ મુશ્કેલ છે આ બે પ્રદેશોનો મુખ્ય ભેદ એ કહી શકાય કે મનુષ્ય પદાર્થોમા, એક ચોક્કસ જાતની, અમુક નિયમાતરે ચનારી, અને બાકી દૃષ્ટિએ સ્વયંભૂ ગતિ રહેલી છે, જેમાનું કાંઈ પણ નિર્જીવ પદાર્થોમાં જોવામા આવતું નથી એટલે ગતિ એ જીવની વિશિષ્ટ ક્રિયા છે એમ માની શકાય

આધુનીક વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસથી માન્ય પડ્યું છે કે જીવનો આ ખાસ ગુણ 'સ્વાસ્થ' કહેવાતા રસાયણિક પદાર્થ સાથે રહેતો છે અને તે પદાર્થ jelly જેવા ધન-નર-રસ જેવો છે અને આ વિશિષ્ટ ગુણ આ રસ પદાર્થના પાંચમણમા મુખ્યત્વે રહેતો છે વળી આધુ

*આ લેખ સાહિત્ય સભા સંમક્ષ તા. ૪ નવેમ્બર ૧૯૦૮ ને રાત્ર વાચવામા આવ્યો હતો.

નીક વિજ્ઞાનથી એમ પણ જણાય છે કે જેટલો બેદ સજીવ અને નિર્જીવ વચ્ચે પહેલા દેખાતો હતો તેટલો હાલની દૃષ્ટિએ જણાતો નથી આ બન્ને પ્રદેશો એક બીજા સાથે ગાઢ બેદ-એના છે. જેને આપણે સજીવ એવો શબ્દ આપીએ છીએ, તેના અંગ્રેજી પ્રયત્નિત શબ્દ organism નો અનુવાદ અર્થ ઇન્ડ્રિયમય એવો થાય છે એટલે જીવનો આધાર ઇન્ડ્રિયો-પર હોય એવી પાશ્ચાત્ય માન્યતા પહેલા હોવી બેદજીવ. પરંતુ હવે ત્યાંના વિદ્વાનો આ શબ્દની જૂન સમજ શક્યા છે અને સજીવ પદાર્થોનું મૂળ એકમ (Unit) ઉપર કહેલા Protoplasm ના કણનું છે એમ તેઓ સર્વ માન્ય તરીકે લેખે છે. અને આ કણને ખૂંડી પુડાં તો જુદા જુદા અવયવો અને ઇન્ડ્રિયો હોતી નથી હવે આવા માત્ર કણની અંદર કઈ એવું ખાસ વિશિષ્ટ રૂપ નથી કે જેથી આપણે તેને નિર્જીવ પદાર્થના કણથી ભિન્ન છે એમ માની શકીએ માત્ર કઈ પણ ખાસ બેદ હોય તો એટલોજ કે જેને આપણે નિર્જીવ પદાર્થો કહીએ છીએ તેમા જે પરિભ્રમણ થાય છે તેનાથી કાર્બન એકત્ર કરાતો નથી, એટલે પોતાના જેવો જ પ્લાઝમ રસ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી એટલે બે કે જીવ અને નિર્જીવ મૂળ-પદાર્થોની અંતર રચનામા કઈ પણ ખાસ ફેરફાર નથી પરંતુ પ્લાઝમ નામના “સજીવ” કહેવાતા પદાર્થમા એક એવી જાતનું પરિભ્રમણ થાય છે કે જેથી બાહ્ય સૃષ્ટિમા રહેલા “કાર્બન” પદાર્થોમાથી પોતા જેવું જ પ્લાઝમ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આની પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ બે કે બીજા કહેવાતા “નિર્જીવ” પદાર્થોમા પણ રહેલી છે જે સાધારણ રીતે “Catalysis” (જે ક્રિયા કોઈ જાતના પદાર્થોના Fermentation મા ખામ બેવામા આવે છે) તે નામે ઓળખાય છે હવે પ્રોટોપ્લાઝમને પોતાના જેવા જ યોગ્ય પદાર્થને બાહ્ય સૃષ્ટિમાથી ખેંચી પોતાની પુનરોત્પત્તિ કરવાનો ખાસ ગુણ હોઈ આ અનુકૂળ પરિસ્થિતિને લઈ તે “સજીવ” એવી રીતે આપણને જણાયો છે. આટલા ઉપરથી સજીવ નિર્જીવનો બેદ કેમ મંડી જાય છે તે હાલનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કેટલેક અંશે બતાવવા શક્તિશાળી થયું છે.

હવે આપણે સજીવના એકમ ઉપરથી વધતી રકમ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ બે ઉપર દર્શાવેલા તરફવત આપની સમજમા બરોબર ઉતર્યો હશે તો આપ કહેશો કે જેટલો બેદ પ્રોટોપ્લાઝમના એક કણ અને સાવચળ જીવન્ત પ્રાણી વચ્ચે જેવામા આવે છે તેટલો બેદ સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થો વચ્ચે જેવામા આવતો નથી (આ તો માત્ર ઉપરના સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ માટે કહેલું છે) પ્રથમ પ્રોટોપ્લાઝમ કણમા યતો સુધારો એ છે કે તેમા એક ગર્ભકણ (Nucleus) ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગર્ભ કણના બે ભાગ થવાથી તેની પુનરોત્પત્તિ થાય છે. આ ગર્ભ કણની આસપાસ રહેલા પ્લાઝમ રસથી તેની ગતિ, પોષણ, અને સ્થિતિને અનુકૂળ રૂપાંતર થાય છે આ પ્રમાણે પ્રથમ જીવ સૃષ્ટિના ઇતિહાસમા કામની વહેંચણી થતી આપણે બેદજીવે છીએ, જે નિયમ નાનામા નાનાપદાર્થથી તે મોટામા મોટા જન સમાજના જીવનમા સર્વ વ્યાપી છે

પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા સજીવ પદાર્થોમા માત્ર વનસ્પતિના ગુણ હતા એમ કહીએ તો આને કારણ કે તેઓમા પોતાના અણુ દેહને એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને લઈ જવાની ગતિ હોતી નથી. અને તેમા પ્લાઝમ-શરીર અને મર્મ-શરીર વચ્ચે ખાસ તફાવત હોતો નથી. આ ક્ષેત્ર પોતાનામા કાર્બન અને પાણીના મિશ્રણથી ઉપજેલા દીપ્ત રસને લઈને ઉદ્ભવેલી

સ્વાભાવીક શોષન શક્તિ વડે નિર્જીવ પદાર્થોને સુસી પોતાના જેવો પ્લાસ્મ બાધી શક્તા હતા. હવે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે તેમની પુષ્ટી કરવાને પુરતી વનસ્પતિ હોય ત્યારે જ. એટલે કાળે કરીને એવું જ થાય છે કે પુનરુત્પત્તિની શક્તિ એક કણમાં એક જ થઈ ગર્ભ કણ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે આ ગર્ભકણની આસપાસના પ્લાસ્મ રસની આકૃતિ એવી લાખી પ્લોળી થવી જોઈએ કે જેથી તેને બાહ્ય સ્પર્શથી વિશેષમાં વિશેષ ખોરાક મળી શકે એટલે આથી કરી પહેલવેલી ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેને લઈને ગતિને માટે ખાસ અવયવ ઉત્પન્ન થાય છે. જેવો પ્રકાર Rhizopods નામના પ્રથમ પ્રાણીમાં દેખાય છે.

હવે આવા લોચા પડતા રસ ઉપર બાહ્ય સ્પર્શના એટલો બધો ભાર કે ધમ્મે લાગે છે કે સ્વાભાવિક જ તે રસને સાચવનાર પડ થયું જોઈએ અને આ પડમાં થેનો દીનો રસ ફેલાવાથી તાત્કાળીક હાથ પગ જે પોનાક મેળવવા કરવા પડે તેને બદલે કાયમના જ રેમાઓ થાય છે અને આવા રેસાઓ પ્રથમના Infusoria નામના પ્રાણીમાં માલૂમ પડે છે આ રેસાઓનો ઉપયોગ આ પ્રાણીઓ પાણીમાં હલેસાના જેવો કરે છે જેથી તેમને ગતિ મળે છે અને પોતાના ખોરાકનો પ્રદેશ વધારી શકે છે હવે દરમ્યાન એવું થવા માટે છે કે માત્ર એક કણના જીવો મજૂદમાં રહેતા શીખે છે. પ્રત્યેક કણ પોતાનું જીવન ચલાવે છે અને પ્રત્યેક કણ સ્પર્શના સંબંધમાં આવવા માગે છે એટલે આ કણોના જરૂરની વસ્તુઓ અરજી કરતા આવી ખાડો થઈ રહે છે ખોરાકથી ભરપૂર પાણીનો પ્રવાહ સમૂહમાં લેવાથી એક જગ્યાનો ભાગ ઉપસી જાય છે અને આ પ્રમાણે શરીર રચનાની ગોઠવણમાં પ્રાથમીક ઉદ્ભવ દાખવે થાય છે (આ પ્રમાણે માનવાનું ગર્ભની પરીપક્વ થતી સ્થિતિનું નીચીકણ કરવાથી ખબર આવે છે.) પાણીની આંદર ગતી કરવાથી શરીરનો આકાર સ્વાભાવિક જ લામો થાય છે, જેનો પ્રત્યક્ષ દાખવો ખોટો અને હોડીયો છે. વારંવાર પાણીમાં ગતિ કરવાથી કીડાના શરીર ઉપર વહેતો ધસારો સહન કરવા પડ ઉપર પડ ચતા જાય છે અને એ પડ એટલા વધુ ચતા જાય છે કે પ્રથમ કુમળા હાડકા થઈ છેવટે કઠણ હાડકાનું રૂપ ધારણ કરે છે આ પ્રમાણે સ્વાભાવિક જ એક કણ ઉપરથી માળખા સુધી કેવી રીતે ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે તેનો સ્વજન ખ્યાલ આવે છે અને આવી જ રીતે અને કઈ પણ હવે વિશેષ સુરકેની શિવાય આપણે આ માળખાઓ ઉપરથી મોટા પ્રાણીઓની કેવી રીતે ઉત્ક્રાન્તિ થઈ તે કંપી શકીએ. આ પ્રમાણે સર્પ જાતિ, પક્ષિ જાતિ, અને સરતન પ્રાણીઓના ગ્રૂળ વડીન માળખા છે

આટલે સુધીનું ઉત્ક્રાન્તિનું તત્ત્વ આધુનીક વૈજ્ઞાનીકો તથા અન્ય વિદ્વાનોમાં સર્વ માન્ય છે. પણ તેમના ખાસ વિવાદનો વિષય આજના લેખનો ઉદ્દેશ છે. આ વિવાદનું મુખ્ય શાસ્ત્ર મન શાસ્ત્ર (Psychology) છે. કારણ કે આ મન શાસ્ત્રમાં ચૈતન્યમય આત્માના સદ્દિ ગધાર્થનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેને આત્મા એ નામે બહુશ આપણે જાણખીયે છીએ તે આધુનીક જીવન શાસ્ત્રાનુસાર માત્ર એક સ્વાભાવિક જોય વસ્તુ છે અને તેટલા માટે મન શાસ્ત્ર જીવ શાસ્ત્રની એક શાખા જ છે, બદલે શારીરિક શાસ્ત્રનો એક ભાગ જ છે આથી કઈ એમ સમજવાનું નથી કે ચૈતન્યનો કોઈ પણ યાત્રિક ગ્યના કે યાત્રિક યુક્તિથી પ્રુક્તાસો થઈ શકે, પરંતુ જે દલીલ આધ્યાત્મિકોથી એવી બતાવાય છે કે ચૈતન્યની જડમાંથી ઉત્પત્તિ

"Complete absence of religion, true Atheism, may be the result of an undermining, soul deadening over-culture, but never the effect of crude barbarism. This, in its deepest degradation, always retains the craving for religion with a corresponding faculty for religion, however faintly and confusedly this may operate." Quoted in Ratzell's History of Mankind

ભાવાર્થ—[ધર્મનો પૂર્ણભાવ, ખરૂં નાસ્તિકપણુ, મૂળછેદક અને આત્માને જડ કરી નાખે એવા અતિ અભ્યાસના પરિણામરૂપ હોઈ શકે પણ અપકવ જગલીપણુની અસર રૂપ કોઈ દિવસ હોઈ શકે નહિ] આ જગલીપણુ ઉઠામા ઉઠી અધમ અવસ્થામા ધર્મજિજ્ઞાસા તથા ધર્મ માટે અનુકૂળ દિનિય, (જે કે તેથી દોષભરેલી અને ગુચવણુભરેલી અસર થાય) સદા રાખે છે "રેટઝેલના મનુષ્ય જાતિનો ઈતિહાસ" નામના પુસ્તકમા આપેલું અવતરણું. જગનીમા જગની વોકામા પણ ધર્મજિજ્ઞાસા હોય છે તે દુનિયાના બધા દેશોના અમ લના વત્નીઓના વૃત્તાત વાચ્યાથી માલમ પડે છે. આ ધર્મજિજ્ઞાસા ક્યારે થાય છે એ વીશે ઉપર બતાવેની મતવિરૂદ્ધતા ખરેખરી છે કે સાન્દિક છે તેનો નિર્ણય કરવા ધર્મ એટલે શું ? ધર્મ કાં ? હોય ? એ સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા છે. સૂત્રમા ધર્મ એટલે વર્તન, નીતિ નિયમના અર્થમા વપરાયો છે, એટલે મતવિરૂદ્ધતા નથી—ને સૂત્ર સર્વમાન્ય છે. સાધા-ણુ રીતે વ્યવહારમા ધર્મ (Religion) શબ્દ વાપરવામા આવે છે તે અર્થ લઈએ તો આ ધર્મજિજ્ઞાસા દરેક મનુષ્યમા સ્વાભાવિક છે, વેદ અથવા શાસ્ત્રના અધ્યયનની આવશ્યકતા નથી.

જમિનીય ન્યાયમાલામા ધર્મની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે 'ચોદનાલક્ષણોડયં ધર્મ' (પવિત્ર આત્મા જેનું લક્ષણ છે એવો અર્થ તે ધર્મ)—અિરપ્રેરિત વાક્યો તે ધર્મ જુદા જુદા દેશોના પન્થો અથવા મતોના અભિપ્રાયોના અર્થમા ધર્મ શબ્દ સમજવાનો નથી, પણ સર્વમાન્ય અન્ત પ્રેરિત અનિવંચનીય વીરો સહજ લાગણીથી પૂજ્યભાવને લીધે નિકળતા પ્રાર્થના રૂપી ઉદ્દગારો તથા આ શ્રદ્ધિ તથા વ્યવહાર સાથે મનુષ્ય દેહનો તથા આત્મા તથા પરમાત્માનો કેવી તરેહનો સબધ છે વગેરે વિષયોનું તથા આધ્યાત્મિક તથા નૈતિક શક્યોત્કૃષ્ટ, મન તથા બુદ્ધિનું, સમાધાન થાય એના મત્યો તેજ ખરો ધર્મ છે હર્બર્ટ સ્પેન્સર કહે છે,

"Religion is a great reality and a great truth—nothing less than an essential and indestructible element of human nature"

(ધર્મ મહાન વસ્તુ અને સત્ય છે, જનપ્રકૃતિના એક આવશ્યક અને અનાશવત અગ કના કઈ ન્યૂન નથી) આ ધર્મની વ્યાખ્યા નથી, પણ ધર્મ એ મનુષ્ય જાતિને આવશ્યક અગ છે એ સૂચક છે એકસમ્યુલર લખે છે

"The only union which can ensure the happiness of man, the union between one's self and God's self, is broken, or at last obscured, by our birth,

and the highest object of our life is to find this bond again, to remain ever conscious of it and to hold fast to it in life and in death. This rediscovery of the eternal union between God and man constitutes true religion among all people — Religion means binding together again”

(મનુષ્ય તથા ઇશ્વરનો સંયોગ, જેથી જ ફક્ત મનુષ્યને મુખ્ય યર્થ શકે, તે જન્મવાથી છુટે છે અથવા કંઈ નહિં) તો આચ્છાદિત થાય છે અને આપણી જીવંતીનો ઉચ્ચામા ઉચ્ચો હેતુ એ છે કે આ સમય પુનઃ શોધી કાઢવો, સદા તેનું જ્ઞાન રાખવું, અને જન્મ તથા મૃત્યુમાં તેનું દૃઢ અવલમ્બન કરવું. ઇશ્વર તથા મનુષ્ય જાતિ વચ્ચેના અનંત સંયોગની પુનઃ શોધ કરવી એજ સર્વ લોકોમાં ખરો ધર્મ મન્ય છે. ધર્મ એટલે પુનઃ સંયોગ).

પૂર્વભીમાસાના સૂત્રના અનુસંધાનરૂપ-ઉત્તર ભીમાસાનુ (વેદાતનુ) સૂત્ર ‘ અવાતો વદ્વાજિજ્ઞાતા ’ યથાર્થ તથા સર્વમાન્ય છે. બ્રહ્મ એટલે પરમાત્મા અથવા અદૃશ્ય જાણવાની જિજ્ઞાસા વેદ અથવા અન્ય ઇશ્વરપ્રેરિત (Revealed Religion) ધર્મના અર્થો તથા ચાતુર્ય અધ્યયન કર્યા પછી જ થાય છે. જંગલી તથા અજ્ઞાન માણસોને આ જિજ્ઞાસા ધવાનો કોઈ કાળે સંભવ નથી. આ સૂત્રની યથાર્થતા વિશે મતવિરોધતા છે નહિં.

હુનિઆના મહાન્ ધર્મો બુદ્ધ, ખ્રીસ્તી, મુસલમાન તથા બ્રાહ્મણ અથવા વેદિક છે, તથા મેક્સમ્યુલરની ગણતરી પ્રમાણે હુનિઆની એકદર વસ્તીનું [હુનિઆના મહાન્ ધર્મો પ્રમાણે ગણતરી જુદા જુદા ધર્મો પાળનાર મનુષ્યોની સંખ્યા નીચે તથા તેના સિદ્ધાન્તો] પ્રમાણે છે —

અંશ-ટકા

બુદ્ધ..... . ૩૨

ખ્રીસ્તી તથા ચાલુદી . ૩૧

મુસલમાન..... . ૧૫

બ્રાહ્મણ અથવા વેદિક

ધર્મ પાળનારા..... ૧૪

અન્ય ધર્મ પાળનારા. . ૮

૧૦૦

આ ગણતરી પ્રમાણે બુદ્ધ ધર્મ પાળનારા લોકો સૌથી વધારે છે. આ ગણતરીને આધારે બુદ્ધ તથા ખ્રીસ્તી ધર્મ પાળનારી પ્રજા સરેરાશ રીતે સરખી છે. વેદિક ધર્મ પાળનારા તથા મુસલમાનોની સંખ્યા લગભગ સરખી છે. જરયેસ્તી ધર્મ પાળનારા પાર્સીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં જુદા છે, અન્ય ધર્મ પાળનારમાં આવી જગ છે.

ઉપર દર્શાવેલા ધર્મોમા પ્રાચીન કયો ધર્મ એ વિશે ધણી તકરારો ધર્મશાસ્ત્રીઓમા ચાલી હતી ને ચાલે છે, પણ એટલું તો સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે વેદધર્મ સૌથી જુનો છે ને તેનો જ સમકાલીન જદ અવસ્થાનો તથા મિસર દેશનો (ઇજિપ્શીઅન) ધર્મ છે બુદ્ધ, ખ્રીસ્તી તથા મુસલમાન ધર્મો પાછળથી અસ્તિત્વમા આવ્યા એ પણ નિર્વિવાદ છે

વેદના મત્રોના સમ્રઠ, જે બ્રાહ્મણ તથા સહિતાના નામથી ઓળખાય છે તે બધા મત્રો એકી વખત લખાયલા નથી વર્ષોના વર્ષો ચાલ્યા ગયા હશે સારે આટલો સમ્રઠ એકઠો થયો હશે ભાષા તથા વિચારપરથી પણ અનુમાન થાય છે કે સર્વ મત્રો એક વખતના નથી જુદા જુદા ઋષિઓના નામોના મત્રો છે ને તે બધા સમકાલીન નહિં હતા એ વખત જાપ વાની અથવા લેખનમ્જાનો જન્મ થયો નહિં હતો ને શુરશિષ્યપરપરાએ મુખપાઠથી મત્રો શિખવવામા આવતા હતા બ્રાહ્મણ મળથી મત્રોના સમય સુધી સેંકડો વર્ષો વીલા હશે એમ ભાનાપગથી અટકળ થાય છે મેકસમ્યુનરના અભિપ્રાય મ્માણે વેદના મત્રોનો સમ્રઠ વહેલામા વેહેલો ઈ મ પૂ ૧૨૦૦ વર્ષ પર થયો હશે આપણા પૌરાણિક તથા શાસ્ત્રીય મત પ્રમાણે તો વેદ ઇશ્વિરોક્ત છે, અનુષ્ઠૂત નથી ને અમણિત વરોપર પ્રેરિત થયેલા છે વેદના મત્ર પ્રથમ કયા વર્ષમા રચાયા એ સાબિત કરવું અશક્ય છે મેકસમ્યુનરે જે કાળ સૂચવ્યો છે તે બરાબર નહિં પણ હોય એના કરતા હજારો વર્ષ પહેલા રચાયા હશે એટલું તો સિદ્ધ છે કે મહાભારત તથા રામાયણના કાળ કરતા વેદ જુના છે ઉપનિષદોના કાળ પૂર્વેના વેદો છે એમા પણ શંકા નથી વેદનો ઢાગ નક્કી કરવાનો અહોઆ પ્રયાસ નથી એ તો વિદ્વાન શોધકોનું કામ છે હાલ આ લેખ માટે તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે વેદ ધર્મ દુનિઆના અન્ય ધર્મો કરતા સૌથી પુરાતન છે જદ અવસ્થાનો ધર્મ પણ વેદ ધર્મનો મમ કાલીન છે અથવા થોડા વર્ષોનો ફેર છે બુદ્ધ ધર્મ ઈ મ પૂર્વે પાચમી સદીમા અસ્તિત્વમા આ યો એ ધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મના કેટલાક સિદ્ધાન્તો તથા બ્રાહ્મણોએ પોતાને માટે રાખેલા હકા (જેવા કે વેદ અથવા ધર્મશાસ્ત્રનો અધિકાર બ્રાહ્મણોનો જ છે, વગેરે) સામે રચા પવામા આ યો હતો એ વખતમા બ્રાહ્મણ ધર્મ શિથિલ થઈ ગયો હતો ને અસલનો શુદ્ધ ધર્મ નહિં પાળતા બ્રાહ્મણો પોતાના વર્ષ માટે હમે મ મજે તે યોજવામા રોકાયેલા હતા ઝર્મકાઠ તથા મૂર્તિપૂજનમા લીન થઈ ગયા હતા એ શિથિલતાને લીધે ગૌતમ બુદ્ધે વેદ ધર્મને સુધારી નવો બુદ્ધધર્મ રચાધો સર્વ વર્ણો ધર્મ જ્ઞાનના અધિકારી છે તથા અહિંસા ઉચ્ચ ધર્મ છે એ સિદ્ધાન્તો રચાપિત કર્યા અશોકના વખતમા (એટલે ઈ સ પૂ ત્રીજી સદીમા) એ ધર્મ પૂર્ણ જોસમા હતો ઈ સ પૂ ૧૦૦ વર્ષપર શ્રીમત્ રાકરાચાર્ય આ વધતા જતા ધર્મ સામે અસલ બ્રાહ્મણ ધર્મના રહસ્યનું પ્રતિપાદન કરી અદ્વૈતમત્ રચાપી બુદ્ધ ધર્મનો પ્ર વાહ રોકયો યાદુદી તથા ખ્રીસ્તી ધર્મને બે હજાર વર્ષ ઉપર થઈ ગયા છે મુસલમાન ધર્મને પદરસો વર્ષ થયાં છે ગ્રીક, ઇજિપ્શીઅન, શીનોથીઅન તથા જૈન ધર્મ પણ જુના છે સોક્રેટીસ, પ્લેટો, એરીસ્ટોટલ, ઝીનો એપીક્યુરસ વગેરે ધર્મચિંતકો ઈ સ પૂ. ચોથા પાચમા મેકમા થઈ ગયા છે ને તેમણે પોતાના મતો રચાધ્યા હતા આ સર્વ મહાન ધર્મો જુના છે એમા શંકા નથી એમા સૌથી જુનો ધર્મ કયો એમા વિશેષ મહત્તા નથી

હવે આપણે એ મહાન્ ધર્મોના અગ્રમુખ સિદ્ધાન્ત શું છે તે જોઈએ. ઉપર કહ્યું છે તેમ વેદના કાળમાં પ્રથમ સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ઈદ્ર વગેરે જુદા જુદા [ધર્મના સિદ્ધાન્તો] દેવો માનવામાં આવ્યા હતા. ધણા દેવ મંડળની કલ્પના ક્ષાત્રી નહિ, કારણ કે તેમાં સત્તાવિરોધનો આધ નડવા લાગ્યો. તેથી અંતે એક ઈશ્વર સર્વની અંદર છે એ વિચાર સૂઝ્યો ને વિશદ સ્વરૂપની કલ્પના થઈ (જુઓ પુરૂષ સૂક્ત-સદસ્રશીર્ષાનો મંત્ર, ઋગ્વેદ) સર્વ સૃષ્ટિનો કર્તા એક ઈશ્વર છે એ કલ્પના વેદના પ્રથમ કાળની નથી. વેદના પાછલા કાળની હશે. વેદ પછીના ઉપનિષદના કાળમાં અનિર્વચનીય બ્રહ્મ, માયા, આત્મા, પરમાત્માની કલ્પના થઈ. સાર પછી સાંખ્ય તથા વેદાન્તના દૈત, અદૈતમતો, પાંતજલ યોગ, નૈયાયિક, તાર્કિક તથા વૈશેષિક મતો થયા.

આ સૃષ્ટિનો પેદા કરનાર એક ઈશ્વર છે ને તે નિરાકાર, નિર્ગૂણ, સર્વવ્યાપક, સર્વગુ તથા સર્વશક્તિમાન છે એ કલ્પના ખ્રીસ્તી, યાહુદી, મુસલમાન, હિંદુ તથા અન્ય પ્રાચીન ધર્મમાં પ્રધાનપણે જોવામાં આવે છે. હિંદુ ધર્મની આ કલ્પના પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મની કલ્પના પૂર્વે થઈ. એ કલ્પનાના અનુસંધાન રૂપ કલ્પના એ થઈ કે ઈશ્વર સૃષ્ટિમાં આવતાર રૂપે પ્રકટ થાય છે ને તેવા અવતારો દરેક ધર્મમાં માનવામાં આવેલા છે.

ઉપર જતાવેલા દિનિઆના મહાન્ મુખ્ય ધર્મોમાંથી અમુક ધર્મના સિદ્ધાન્ત સર્વથી બેધ છે, હોપુ રહિત છે તથા બુદ્ધિનો સર્વ સંકાઓનું સમાધાન કરે એવા છે એ સિદ્ધ કરવું અશક્ય છે. એ બાબત વર્ષોનાં વર્ષો થયાં ધર્મવેત્તાઓમા વાદ ચાલ્યા કરે છે ને આઠ્યાં કરશે પણ એનો અંત ભાગ્યે આવશે, કારણ કે મનુષ્યની બુદ્ધિ અનંત નથી. ટેનીસન કહે છે. "For all we have power to see is a straight staff bent in a pool" (કારણ આપણી શક્તિ એટલી જ છે કે પાણીના ખાખેતીઆમાં સિદ્ધો દંડ પડ્યો હોય તો પણ વળેલો જોઈએ.) બુદ્ધિ પહોંચી શકે ત્યાં લગણુ બુદ્ધિને ખેસતું શું છે તે સમજી શકાય, પણ કેટલીક વાતો મનુષ્યની મર્યાદિત શક્તિને લીધે બુદ્ધિથી પણ નિર્ણય નહિ થાય એવી હોય ત્યાં બુદ્ધિ શું કરી શકે? એવી શકાઓના સમાધાન માટે બુદ્ધિ તથા વિગાન શાસ્ત્ર દ્વંત બસ નથી. કંઈ સ્વાભાવની જરૂર છે, કંઈ આધ્યાત્મિક ખીલવણી (વિકાસ) ની (Spiritual developmentની) જરૂર છે, કંઈ મનોનિમ્નહની જરૂર છે, કંઈ શુદ્ધ આચાર તથા કર્મની જરૂર છે, શ્રદ્ધાની જરૂર છે. જે ભાગ્યશાળી મનુષ્યને યોગબળથી, મનોનિમ્નહથી, ધ્યાનથી અથવા બક્ષિતથી અનિર્વચનીય અદૃષ્ટ પરમાત્માના દર્શનનો અનુભવ થયો હોય તેને કંઈ શંકા રહેતી નથી, તેની સંકાઓ એની મેલે નષ્ટ થાય છે. ગીતામાં કહ્યું છે:

“મિચતે હૃદયમન્ય ઈચિન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥”

‘નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિલંબ્યા’ (મોહ નાશ પામ્યો ને સ્મૃતિ-(જ્ઞાન)-પ્રાપ્ત થઈ.) જેની બુદ્ધિ પરિમિત છે તથા જેણે રક્ત યુસ્તકો વાંચીને ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની કેટલી સંકા-

oscillates. He in whom the love of repose predominates will accept the first reed, the first philosophy, the first political party he meets—most likely his father's. He gets rest, commodity and reputation, but he shuts 'the door of truth'.

(ઈશ્વર દરેકના મનને સત્ય તથા આસનમાથી ગમે તે ખર્ચ કરવાની છુટ આપે છે. મરજીમા આવે તે લો. બને તમને કોઈ દિવસ મળી શકે નહિ. બે સ્થિતિ વચ્ચે લોલક પેડે મનુષ્ય ઝોલા ખાય છે. આરામ પ્રતિ પ્રેમ જે મનુષ્યમા વધારે બળવાન હોય તે પ્રથમ મળેલો પન્થ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજકીય પક્ષ-ધર્મ કરી પોતાના પિતાનો, સ્વીકારશે. એવા મનુષ્યને આરામ, સગવડ અને આખર મળે છે પણ એ સાત દાર બંધ કરે છે). કેટલાને સ્વધર્મ પોતાની બુદ્ધિ તથા મનને રચતો નહિ હોય તોપણ સ્વધર્મ તથા અન્ય ધર્મ સ્વીકારતા વિચાર પડે છે. કેટલાક ઐદિક સ્વાર્થ સાધવા, નિરાસારો અથવા ભોળપણમા સ્વધર્મ તથા અન્ય ધર્મમા દાખલ થાય છે પણ તેમા બુદ્ધિ સમાધાન રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણ સર્વ ધર્મોના મુખ્ય મતો સિદ્ધાન્તો તથા તત્ત્વો તેો સામાન્ય છે. કેટલીક બાબતમાં ભિન્નતા હોય તેથી સ્વધર્મ ત્યાગ કરવો એ ગ્રાહ્ય નથી. અમુક ધર્મના મતો સર્વમાન્ય તથા સિદ્ધ છે એમ પણ નથી તેો દરેક ઢાલ્યા પુરૂષે પોતાને અનુકૂળ પડે તે તથા પોતાની બુદ્ધિની શંકાઓનું સમાધાન થાય એ ધર્મનો પરિચલ કરવો એ જ ઉચ્ચ પક્ષ છે, ધર્મ બાબતમાં કેટલી લઘુ પછી જ્ઞાન તથા બુદ્ધિપૂર્વક શ્રદ્ધાનુ પણ સ્થાન છે. તેટલા જ માટે અંગ્રેજ બી નવલકથાકાર જ્યોર્જ ઈલીયટની 'એડમ બીડ' નામની નવલકથામાં જે વાક્યો કહ્યા છે તે વિચાર કરવા યોગ્ય છે ને સત્ય બરેલા છે —

"Nay, Seth lad, I'm not for laughing at any man's religion. Let them follow their consciences, at all—only I think it 'ad be better if their consciences 'ad let them stay quiet in the church, there 's a deal to be learnt there "

(નહિ, સેથ, છોકરા, હું કોઈ પણ મનુષ્યના ધર્મની હાસી કરવાની તરફેણમાં નથી. તેમને તેમના અન્ત કરણ પ્રમાણે ચાલવા દો એટલે બસ. ફક્ત હું એટલું માનું છું કે તેમના અન્ત કરણ તેમને દેવલમા મુગ્ધા બેસવા દે તો ધણું સાફ થશે, ત્યાં ધણું શીખવાનું છે.) એ જ પ્રમાણે મહાન અંગ્રેજ કવિ ટેનીસન 'અકબરનું સ્વપ્ન' એ નામના કાવ્યમાં કહે છે —

" There is light in all,
And light, with more or less of shade, in all
Man—modes of worship "

બાવાર્ય—(સર્વ ધર્મમા અનુવાણું—(સત્ય)—એ અને મનુષ્યકૃત પૂજની સર્વ જાતમા થોડા ધણા અધિકારથી આગ્રહિત અનુવાણું છે.) એટલે સર્વ ધર્મમાં સત્ય સમાવર્તું છે એ હાકે છે

કોઈ પણ ધર્મની નિંદા કરવી એ ત્યાગ્ય ચલુ જોઈએ પોતાના જન્મ ધર્મ અથવા પોતાને પ્રિય અથવા રચિકર ધર્મ માટે સ્વાભાવિક લાગણી હોય છે ને પોતાના ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું સત્યપણું પ્રતિપાદન કરવાની એક રીતે દરેક મનુષ્યની ધરજ છે. તે છતાં સ્વધર્મનો ખ્યાલ કરતાં અન્ય ધર્મના સિદ્ધાન્તો તરફ હાસીથી કે તિરસ્કાર વૃત્તિથી કોઈ દિવસ જોવું નહિં કહેવત છે કે કોઠે કોઠે બુદ્ધિ છે દરેક ધર્મમાં રહસ્ય રહેલું છે અમુક ધર્મનો અમુક સિદ્ધાન્ત સર્વોપરી તથા સર્વ માન્ય ગણાયવેળે જોઈએ એ કંપના બુદ્ધિની કસોટીમાંથી પસાર થાય ત્યારે સત્ય કહી શકાય, નહિંતર તો માત્ર પક્ષપાત કહેવાય-કયા ધર્મના સિદ્ધાન્તો શ્રેષ્ઠ છે એનો નિર્ણય સર્વ ધર્મોના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યા શિવાય મહાન વિદ્વાન તરવેત્તાથી પણ થઈ શકે એમ નથી, તો સાધારણ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો, કે જે વ્યવહારમાં પડેલા છે તથા જેને ધર્મનો અભ્યાસ કરવાનો અવકાશ નથી મળતો તે શી રીતે નિર્ણય કરી શકે? તેમણે તો સ્વધર્મ પ્રમાણે ચાનવું એ જ યુક્ત છે એ જ પ્રમાણે ગીતામાં આખરે શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું છે

‘‘ શ્રેયા સ્વધર્મો યિગુણઃ પરમર્ત્ત્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિયત શ્રેય પરધર્મો મપાવહ ॥

(પાન્થે ધર્મ સારી રીતે પામવા કરતા પોતાનો ધર્મ શુણ્ઠ વિનાનો હોય તો પણ ઉત્તમ છે પોતાના ધર્મમાં રહી મૃત્યુ પામવું સારૂ પારકો ધર્મ ભય કરનાર છે) જુઓ મૈનાયણુ બ્રાહ્મણોપનિષદ-૪ પ્રવાસક

સ્વધર્મના મતો જ સત્ય છે, અન્ય ધર્મોના મતો અસત્ય છે એમ માનવું એ ઈશ્વર અથવા પરમાત્મા શક્તિમાં પક્ષપાતનો આરોપ મુકવા જેવું છે ઈશ્વરે [મતાતર રુદ્ધિબ્ધતા] અમુક જ ધર્મ માનનારા લોકોને ખરૂં સત્ય બતાવ્યું ને અન્ય લોકોને અધારામાં રાખ્યા એ કંપના મૂર્ખાઈ તથા લઘુતા નથી બતાવતી? તેટલા જ માટે ગીતાનો સિદ્ધાન્ત બ્રહ્મવિદ્યામંડળે આજ કયો છે આ મંડળમાં દરેક સભાસદને પોતાનો ધર્મ અથવા પોતે આજ કરેલો ધર્મ પાળવાની પૂર્ણ છુટ છે. આ મંડળના ખાસ મતો અથવા સિદ્ધાન્તો છે નહિં દરેક ધર્મોના સિદ્ધાન્તોના રહસ્ય સમગ્રવવા તથા દરેક ધર્મમાં એક્ય છે એ પ્રચલિત કરવું એ ઉદ્દેશ છે એ મંડળમાં વિચારની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. એ મંડળનો અમુક ધર્મ છે એ સમગ્ર ભુલભરેલી છે કોઈ ઝડપી ધર્માધ્યયઈ અમુક વિચારો આ મંડળના નામથી પ્રચલિત કરે તેને માટે મંડળ જવાબદાર નથી. મંડળનો હેતુ બ્રાહ્મણ ફેલાવવાનો તથા સત્સોધન છે

ભલો મનુષ્ય ખરી નિષ્ઠાથી ઈશ્વરનું ધ્યાન તથા પૂજન કરે તો ઈશ્વરમાં લીન થઈ

ધ્મિર જેવો થાય છે. શક્તિ જ્ઞાન તથા બુદ્ધિથી ધ્મિર મળી શકતો નથી. કેટલીક વખત આંતરાય રૂપ થઈ પડે છે, ધીરો ભક્ત કહે છે તેમ:—

નાત જાતનો નિયમ નથી બાઈ;
કોણ દાનવ કોણ દેવારે,
દાસ ધીરા હરિ ધ્યાન ધરે તો,
હરિજન હરત્ર જેવારે.

(અપૂર્ણ.)

મુંબાઈ, ગીરગામ
તા. ૧૫ નવેમ્બર
રવિવાર ૧૯૦૮

}

મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ મહેતા.

ચૌદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ.

ડીસેમ્બર માસમાં નાતાલ આવતાં તાઢ ઘણી સખત પડવા માડે છે. એવા તાઢના દહાડામાં યાત્રા કરવી, અને તે પશુ અમદાવાદ કરતાં શીયાળામાં વધારે થડા રહેતા પ્રદેશમાં, તે બાગ્યે જ કોઇને અગાઉથી સૂઝે તેવું છે. માણસ કોઈ પશુ કામ કરવાનો પહેલેથી વિચાર કરવા બેસે છે ત્યારે ઘણી વખતે તેમાં રહેલા આનંદની સાથે તે ફળીભૂત કરવાની અડચણોનો પણ તેને ખ્યાલ આવે છે, અને મનની અમૂલ્ય વાંછનાઓ તેમ કરવાથી આધી ને આધી જ રહે છે. આવી રીતનો અનુભવ પ્રસ્તુત વિષયના જ ઉદાહરણથી જાહેર કરવામાં વાંધા નથી. આ યાત્રાએ જવાનો વિચાર એકાએક સ્ટુથો, અને તેથી જ સખત ટાઢમાં પશુ તે અમલમાં મૂકી શકાયો. લાંબો વિચાર કર્યો હોત તો ભાંગી પડત. ૧૮૦૫ ના ડીસેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે અમારૂં અરાઢ આદમીનું મંડળ અમદાવાદના આર. એમ. આર. લાઇનવાળા રોશનના ભાગ તરફ જઈ સાંજની પાંચ વાગતાની ગાડીમાં અજમેર જવા ગોઠવાયું. અહીંથી નીકળતાં પહેલાં માત્ર ત્રણેક દહાડા અગાઉ જ વિચાર કરેલો હોવાથી શું શું જોવું, ક્યારે ક્યારે જોવું વગેરે પ્રશ્નોનું બરાબર તો સમાધાન નહિ જ કરી મૂકેલું, પરંતુ આવી બીછ અમારી અનેક વખતની દબ પ્રમાણે જુદે જુદે રોશને ગાડીઓના આવજનના વખત દર્શાવનાર પુસ્તકે લઈ જે કોઈ થોડી વત્તી વ્યવસ્થા નક્કી કરાઈ તે કરી મૂકતા તે જ રીતે આ વખતે પણ કંઈ હતું. એટલે અમારૂં કામ પ્રથમથી જ મૂકેલું તો થયું જ હતું. તે વ્યવસ્થા પ્રમાણે, વર્ણવામાં આવનાર યાત્રાના ૧૫ દહાડા મૂળ ગણેલા, પરંતુ તે રહેજ દુકામાં પડ્યું; તો પણ સાધારણ રીતે અમારી યોજનાને અમે ઘણી સાવચેતીથી વળગી રહેતા અને તેથી આનંદ વિશેષ થતો. અમારા મંડળે પહેલી રાત ટ્રેનમાં મજામાં ને મજામાં જ ગાળી. રસ્તામાં મધ્ય રાત્રિએ એક બહારના માણસે અમારામાં ભારે ખળભળાટ કરી મૂક્યો. મધ્ય રાત્રિનો વખત હોવાથી બધાં બારી બારણાં ચોક્કસ બંધ કરેલાં હતાં; પરંતુ મનુષ્ય મનુષ્યનું મુખ ઘણી વાર ખમી શકતો નથી તે નિયમાનુસાર હો, અથવા ફરજ બમ્બવવામાં કોઈ સખત થઈને પારકાની સગવડ બીલકુલ જોવી જ નહિ એવા કોઈ નિયમથી કોઈક વિચિત્ર માણસે આવીને ગાડીનાં બારણાં બહારથી એટલાં તો ખખડાવી મૂક્યા કે પ્રથમ તો જાણે આકાશનો જ ગગગટ થતો હોય એવી કાંઈક ઝાંખી ચઈ. જગતા સતેલા પણ કાંઈક આલસથી તો કાંઈક રાત્રિનો સમય હોવાથી થાક લેવાની વૃત્તિથી નીરતિ પડી રહેવાની અમને તો ઘણીએ ઈચ્છા હતી પણ અમારા મેમાન તો કોઈ એવા ધૂટ આવ્યા હતા કે હવે તો જાણે તે ગાડીનાં બારી ને બારણાં ભાંગી નાંખશે એવો ભય ઉત્પન્ન થાય એટલા જોરથી તે ઠોકવા મંડ્યા. અમારામાંથી એક જણ ઉઠ્યું, બારી ઉઘાડી, જોયું, તો આ બધા ભગીરથ પ્રયત્ન એક દીકરી તપાસનાર અમલદારના માલૂમ પડ્યા. તેને જરા દબાવ્યો, તે દબાવ્યો; તેથી, કે સારા માણસોનો સંગ જોવાથી, ગમે તેમ પણ તે શાંત પડ્યો અને પછી ડાહી ડાહી વાતો કરવા મંડ્યા. તેના ગયા પછી જોયું તો તે રોશન તે મારવાડ જંકશનનું હતું, અને ત્યાં બધો દેખાવ રાત્રિ ભયંકર લાગતો હતો. રોશનપર ન નજરે પડે ઝાડ પાન કે ન નજરે પડે કોઈ પણ સારા માણસનું મોં. ગાડી આગળ ચાલી. થોડીક વખત કાંઈક બેચેની રહ્યા બાદ અમારી શાંતિનો ભંગ પાછો સવારે જ થયો. પણ તે શાંતિનો ભંગ થતાં વાર કાંઈ નવો જ અનુભવ

બધાને ધ્યેા. અમદાવાદ સ્ટેશનપર સાંજરે જેઠેલા ત્યારે નહિ જેવી, મીડી તાઢ હતી, પણ સવાર થતાં તાઢ લાગવા માંડી અને ખીઆવર સ્ટેશન આવતાં તાઢ વધારે ખુલી માલૂમ પડી. ખીઆવર સ્ટેશન આવતાં પહેલાં નાની નાની ટેકરીઓ આવવા માંડે છે અને ગાડી ઘણી વખત તે ટેકરીઓની વચમાંથી જાય છે. પણ આ ટેકરીઓ દક્ષિણના ધાટોની મારફ લીસી-તરી વાળી નથી હોતી; સુકી હોય છે, એટલે આંખને એવી સરસ લાગતી નથી. તો પણ થંડકના દહાડા, તેમાં પણ સવારની સુરકીનો સમય, અને સૂર્યનારાયણનો એકાદ મોટી ટેકરીની પાછળથી ડોહીયાં કરવાનો વખત—બધું એકઠું થવાથી આ દેખાવ પણ રમણીય લાગતો હતો. હવે અજમેર આધું નથી એ વિચારથી બધાં સજ્જ થયાં. અજમેર આવ્યું. અહીં બે મુસ્કેલી હતી. પ્રથમ તો તે વખતે સ્ટેશનપર દાકતરની પરીક્ષા થતી હતી. બૈરાંઓની પરીક્ષા એક મઠમ કરવા આવતી હતી. આમાં કાંઈ હરકત પડી નહિ. બીજી હરકત મુકામ બગબર મેળવવાની હતી. અમને તેડવા આવેલા એક ગુજરાતી સ્નેહી સ્ટેશનપર આવેલા હોવાથી પાસેની જ ભાટીઆ ધર્મશાળા શોધવામાં અમને કાંઈ વાર લાગી નહિ. ત્યાં ગયા અને એક ઠેકાણે અમે અમારો મુકામ નાંખ્યો. ઝંપીને જરા બેઠા કે કોઈ ચોખા આવવા મંડ્યા ને કોઈ શ્રાદ્ધણે આવવા મંડ્યા. કોઈ કહેશે અને પુઠ્ઠરના ગોર છીયે અને કોઈ કહેશે અમે મથુરા અને કાશી સુધી તમને ખુશીમાં લઈ જઈશું. આમાં કોઈ કેવા તો કોઈ કેવા એમ અનેક પ્રકૃતિના માણસો આવતા જણાયા. અમે તો બધાનું કહેયું સાંભળતા, તેમ ક્યાં વગર ચાલે તેમ નહોતું, પણ કરવાનું અમને રહે તેમ હોવાથી આને ગણકાર્યું નહિ. સવારે આઠ વાગે ત્યાં પહોંચ્યા હતા ને ઠેકાણે પડતાં દરોકનો સુમાર થયો. જમતાં કરતાં ખારેક વાગ્યા. સાર પછી તે જ દહાડે શહેરમાં જોવા લાયક વસ્તુઓ ટુંકમાં જોઈ લેવી એમ વિચાર કરી, ગાડીઓ નક્કી કરી, બધું મંડળ બહાર નીકળ્યું. પ્રથમ દર્ગા અને અદર્ધદીનકી ઝુપડી તરફ ગાડીઓ વાળી. તે જોવા જતાં કાંઈ શહેરનો પણ ખ્યાલ આવ્યો. અંદરના ભાગમાં શહેર ધણું જ ગંદુ અને નજીકથી જેવું લાગ્યું. ઘરો બધાં ગીચોગીચ જોયાં અને આપણને તો બાંધણી પણ બહુ વિચિત્ર લાગે એવી હતી. ત્યાં આગળ ઘરો મુસલમાની મસજીદોના અનુકરણમાં અને ધાબા જેવાં ઘણાં ખરાં જોયાં. લાકડાંનું કામ ઘણું જ એધું જોવામાં આવે છે. ઘરોને નહિ બારી બારણાંની કે નહિ માળ ઝરખાની શોભા અને તેથી સુરત, અમદાવાદ, મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં લાકડાં અને તેના ઉપરનાં કોતરણી કામોની ખૂબીની ત્યાં આશા જ ન રાખવી. થોડીક વારમાં દર્ગામાં જઈ પહોંચ્યા. મુસલમાન લોકોની મસજીદો સાધારણ રીતે હોય છે તેવી જ પણ તેથી કાંઈ ખાસ શોભાવાળી આ મસજીદ છે. એની વચ્ચે મોટા ધુમ્મટ છે અને તેના પર સુવર્ણનાં પતંગથી મઢી દીધેલા કળશો છે. કોતરણી કામ મસીદમાં બહુ જ બારીક જોવામાં આવે છે. સાધારણ રચના તો બીજી મસીદો જેવી જ છે. પાછળ મોટા ચોક છે તેમાં આરસપહાણના પથ્થર જડી દીધેલા છે. બાદશાહ શાહજહાનના વખતનો એ ચોક છે એમ કહે છે પણ હાલ તો ત્યાં નવા નવા પથ્થર બહુ જોવામાં આવે છે. ચોકની બીજી બાજુ ચર્ચ બહાર નીકળતાં બે મોટી ડોંગા નજરે પડે છે. માઢ ને એકસોને વીસ મણુ અનાજ માય એટલી તે મોટી છે, તેની નજીક એક નાની મસીદ, જેને અદર્ધદીનકી ઝુપડી કહે છે તે ખાસ જોવા લાયક છે. તે સ્થલે પ્રથમ બુદ્ધ મૂર્તિઓ હતી પરંતુ કોઈ મુસલમાન રાજાના આગ્રેસથી તે બધું સાફ કરાવી તે ઠેકાણે મસીદ

ઉભી કરાવેલી છે આ અઢી દિવસમા કરેલું હોવાથી અદ્યદીનકા ઝુપડી એ નામથી ઝોળ ખાય છે મસ્જિદ અદરથી ઘણી જ સાદી બાધણી વાળી છે પણ તેને સાત મોટી કમાન છે તેમા ત્રાતરણી કામ કાઈ જુદુ જુદુ નજરે પડે છે ત્યાંથી દુક વખતમા પરવારી લઈઆમે પાછા ફર્યા ને રસ્તામા સોનેમમદિર એવા નામથી ઝોળખાતા એક જૈન મદિર આગળ સઘ ઉતર્યો અજમેરના જ કોઈ શ્રીમત મારવાડીએ એ મદિર બધાવેલું છે અને નામ તેવા ગુણુ પણ કાઈકે તેમા જણાય છે ન્તાસ પડતા પથ્થરોથી રચેલું હોવાથી દૂરથી સોનેરી રંગની જ ત્યા ઝાખી થાય છે શ્રાવણના સાધારણ દેહેત જેવુ એ દેહેરૂ છે પણ એમા ખાસ જોવાનું એ છે કે એના ઉપલા માગ પર એમ મોટા ઓરડામાં મોટુ સમદરયાન મ્ચેલું છે ત્યા અનેક મર્તિઓ પહાડો, હાથીઓ, વિમાનો વગેરેનાં રંગ ભેરગી પૂતળાઓનો મોટા જથ્થો એમ્ડો કરી કથાઓના વૃત્તાંતોના નિખિત ખ્યાન મધ્ય દિટિ આગળ ખડો મ્ચેના જણાય છે જો ડો ચારે પાસથી બધ છે પણ તેમા જોવાને માત્ર તપેના હોવાથી બધુ બાબર જોઈ શકાય છે. હવે પડી અમારૂ મડળ ગાગીમા બેસીને ગધુ એટને શહેરને વિષે કાંઈ જુદો જ અનિપ્રાય બધાયો તજરોદરની બહારનો ભાગ બહુ જ સ્વચ્છ રહેતો જણાયો ત્યાના રતાઓ ઘણા જ સાફ જોયા ગેહેર બહારની સ કો તો મુબર્ક જેવા મોટા શહે ની સ ।મા સારી સમ્પત્તિને પણ ટક્ક મારે અને ટેટલી વખત તો તેના મરત ચગી પણ જનર એની જણાઈ તગત અમે ટેસરબાગ અને આનાસાગ તજાવ આગળ જઈ પહોંચ્યા મ્ચરમાગમા ગોલવણુ બહુ જ સરસ જોવામા આવી હવા ખાવાની વખતે આ ।મ લેવાની નાની મેમ । અપ સની નાની નાની દેવડીઓમા રાખવામા આરી છે અને તે દેવડીઓ આનાસાગની યાજુ તરફ હોવાથી આખને રમ્ય તથા શીતન પવનની લેહેરોથી શરીરને સુખદાયી નીવ તી હશે અમારે તો વિપરીત જ દશા ભોગવરી પડી, કા જુ કે દહાગ ચડીના હતા ખરેખર તે વખતે તો ત્યા ઉમા રેતેતા જરા કટાગો જ આવતો હતો અત્યારે તે ટેમણુનો વિચાર પણ મુખ્ય થઈ પડે છે બાગમાથી બહાર નીચળી શહેર બહારની સ મ્ચી રેલવે લાઈનની જો મા જ થઈને ઉવટે પાટા ઝોળગીને સીધી સ કે આગળ ને આગળ ડુગરીઓ ત ૫ ગયા તો અ રે રહેલી પ્રખ્યાત મેયો કોલેજના અમને દર્શન થયા મેયોમલેજ નજરે પ તા ટોજે જનાગ મારા જોવાને ગુજરાત કે એલિન્સ્ટન કોલેજ સાબરે તો તે સ્વાભાવિક જ હતુ નિશાળી આને પોતાની નિશાળ શિવાય બીજી પણ નિશાળ જોતા કોલેજના છોકરાને મઈ પણ બીજી કોલેજનુ મમન જોતા જે આનદ યાય તે જ મને યથો અને અહીં જોવા લાયક બહુ નીચ જશે એવી મનમા આશા ઉત્પત્ત થઈ થરતુ તે આશા સફળ થવી મા । હાથની વાત નહોતી કોલેજના કપાઉડમા ગાગીઓ ગઈ અને તે વખતે ત્યા રજા હોવાથી સીપાઇઓએ પુરૂય તેમ જ સ્ત્રી મડળ સર્વેને કોલેજનું મકાન ખુશીથી બતા યુ પથ્થર તે ભાગમા ઘણા હોવાથી સરસ પથ્થરો ત્યા હોય તો તેમા કાઈ આશ્ચર્યજનક નથી પણ મોટી પુરતમનયો મોટા હોલો અને બીજુ જે કાઈ સાધારણ કોલેજોમા જોવામા આવે છે તેમાંનું મઈ ત્યા જણાયું નહિ કારણ કે એ કોલેજ તો નજરમારોના શિક્ષણને અર્થ છે ત્યા ખુરશી, ટેબલો બોર્ડો (પાટીઆ) એ બધુ ઉત્તમ જતનનું રાખવામા આ યુ હતુ અને મધ્યના હોન (ઓરડા) ની છત પણ તે વખતે સારા સારા ચિત્રોથી રંગી કીમ કુશોસિત કરવામા આવી હતી આ મર્થ સમાપ્ત થયુ કે પાછા ઘેર જતા લગભગ સંધ્યાકાન થયો

ઘોડા વખતમાં ઘણું જ જોવાનો થમ વિશેષ લાગવાથી અમે ચાહી, ખાઈ કરી, સૂતા ને સવાર કરારે થશે એમ ખીલકૂલ વિચાર પણ ન રહે એટલામાં તો, પ્રાતઃકાલ યદ્ય ગયસો માલુમ પડ્યો. એ દહાડે સવારે નવ વાગે પુષ્કર જવા વિચાર નહીં થયો હતો. અજ-મેરથી નાહી કરી અમે નવેકને સુમારે ગાડીઓમાં પુષ્કર જવા નીકળ્યા. શીયાળાનો વખત હો તેથી કે વૃક્ષોની રમ્ય ધ્રાવ્યોથી, સવારનો વખત હો તેથી કે આસપાસ ડુંગરીઓ હો-વાથી, કે બધાથી હો-તો પણ તે વખતનો અનુભવ કાંઈ આતિ રમણીય દેખાવો જોવામાં ઘણો આનંદનો જ થયો. ડુંગરીની ટોચ પરનો મોડાક ભાગ ગાડીમાંથી ઉતરી ચાલવું પડે છે પણ એ ચાલવું તે ચાલવાનો થમ લેવાનું નહિ પણ ચાલવાની હલેજત, ચાલવાનો આનંદ લેવાનું હતું. હરકોઈ સાધારણ મનુષ્યને સૃષ્ટિના સુંદર ભાગોમાં, તે પણ ડુંગર કે પહાડ પરના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં અને વળી સવારના વખતમાં ચાલવામાં ધીમે ધીમે બહુ જોતાં કાંઈ કાંઈ શુદ્ધ વિચારો ઉદ્ભવે તો તેમાં કાંઈ નવલ વિશેષ નથી. એવે ઠેકાણે શુદ્ધ હૃદયના માણસોને અને જડવાદના અણુપટતા સિદ્ધાન્તોથી ચેતન્યહીન નહિ થયલા મનુષ્યોને તો ભાગ્યે જ સર્વવ્યાપી, સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્વનિયતા, જગતના કર્તા પરમેશ્વરનું જ્ઞાન થયા વગર રહેશે. " One ounce of inspiration is worth a hundred of imitation " એવે સ્થલે એક દાણ, એક મિનિટ પણ મનની જાવનાઓ શુદ્ધ થઈ, મનપર શાંતિનું સામ્રાજ્ય થયું તો તે મિનિટ, તે દાણ આણવાને લીધેલો થમ મરજ છે. એવી એવી નાની નાની પણ સંજ્ઞા હાપો મનમાંથી કદી ભૂતી શકાશે નહિ. એ અનુભવસિદ્ધ છે. જરા આગળ જતાં આ ટેકરીની ટોચ પરનો દેખાવ નાચ પામે છે અને માનસિક વૃત્તિઓને અતન્નતા અને ઉશ્કેરના વિચારોમાંથી દૃષ્ટિબિન્દુ પાછું પુષ્કર તરફ ખેંચે છે. ટેકરી ઉતરી સીધા રસ્તા પર પાછી ગાડીઓ ચાલી એટલે ડુંક વખતમાં અમે પુષ્કર, પવિત્ર પુષ્કરની નજીક જઈ પહોંચ્યા.

પ્રિય વાંચનાર, પવિત્ર વગેરે ધાર્મિક ભાવનાઓ વાળા અથવા શ્રદ્ધાસ્થાયક શખ્તો અને વાક્યો હવે પછી આવે તો તે વિષે ઉસ્કેરઈ ન જતાં, અથવા તો માત્ર સ્વાનુભવસિદ્ધ વાત ન હોવાથી નારિતક ન થતાં, શ્રદ્ધાળુપણા તરફ પ્રેમ રાખવો એ જ તાર્કિક કર્તવ્ય છે. દુની-આમાં ઘણી વખતે એવું બને છે કે કાંઈક ભાવનાઓ કોઈને ઉદ્ભવે તો કોઈને ન એ ઉદ્ભવે, એટલું જ નહિ પણ કોઈની ઘણી જ શ્રદ્ધાની વાતો પર ખીન્નને તિરસ્કાર સુધાં આવે તો પણ સહિષ્ણુતા ગુણ તો હમેશ પોષણ અને વર્ધન કરવા જ લાયક છે. સહિષ્ણુતા તે બે જાતની હોઈ શકે. એક નીરસ છે અને બીજી જાતના જડવાદોની સાથે હોય એવી, અને બીજીમાં ધાર્મિકપણાનો અંશ વિશેષ હોય છે. પ્રથમ પ્રમાણે માત્ર કોઈના મત વિષે ખાસ તિરસ્કાર ન બતાવવો એજ સદૃશ્ય છે: પણ બીજા પ્રમાણે મોડું મન રાખવું, ખી-જના મતોમાં પણ કાંઈક સત્ય હશે માટે તેમની રિયતિમાં ચૂકાઈ તે પ્રમાણે તેમના મતમાં સત્યાંશ છે કે નહિ તે જોવાનો પ્રયાસ કરવો એ. અગ્રેજ કેળવણીના પરિણામે કહો અથવા તો અદ્યપરાનના ઉછાળાઓથી કહો ગમે તેમ કહો પણ આપણા જૂના વિચારો, જૂનો ધર્મ, મૂર્તિપૂજા, બ્રાહ્મણ ગૌરો, તીર્થ સ્થાનો વગેરે વગેરે પર અદ્યપરાનસંતુષ્ટ નરોને કાંઈક વિચિત્ર તિરસ્કાર આવી જાય છે. પરંતુ સત્ય તે તો સત્ય જ છે. મૂર્તિપૂજા બ્રાહ્મ છે કે ત્યાગ્ય છે, તીર્થસ્થાનોમાં પવિત્રતા છે કે નહિ વગેરે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આહી કરવા પ્રયોજન કે અવકાશ નથી.

એહાં તો માત્ર એટલું જ સ્પષ્ટ રીતે લખવાનું છે કે પરદેશની ધાર્મિક સંસ્થાઓ કે સમાજો, અને ધાર્મિક વિચારોના અનુકરણ કરી સ્વદેશના આચાર વિચાર ને બાવનાઓને હસી દાદી તેમાં કાંઈ સત્ય છે જ નહિ એમ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં, સર્વદા, કહેવાતા-સુધારાનો ધ્વનિ કરવા જતાં અનેક જાતના ખરા સુધારવા લાયક અને ત્યાજ્ય વિચારોનો ખમણો પ્રતિધ્વનિ થવાનો સંભવ બહુ જાણ્યો રહે છે. “સ્વર્ણમે વિષ્ણુ ચેત્” એ વાચ્ય હિંદુ, મસલમાન, ક્રિશ્ચિયન સર્વ ધર્મોને વિષે લાગુ પડે તેવું છે. તો ગમે તેવા નવા નવા ધર્મમત પંથો ઉભા થવાથી અનેક હાનિકારક વાતો નજરે પડે છે એ અનિષ્ટ જ છે. ધર્મમાં ઘણી વાતો અધિકાર પરત્વે છે અને ધાર્મિક બાવનાઓમાં પણ ક્રમ છે. પગથીયાં ધીમે ધીમે ચડવાનાં છે. તેમાં વળાંક ક્યું પગથીયું હવું ને ક્યું નીચું તે વાત તકરારની હોવાથી ઉત્તમ માર્ગ તો એ જ છે કે શ્રદ્ધાનાં બીજા જેમ અને તેમ રોપાયલાં જ રહેવા દેવાં. અશ્રદ્ધાથી જાગ્રત્તાની પાપમાલી છે. શ્રદ્ધા એ જ જીવનનો આધાર છે; અને તે ગમે તે જાતની હોય તો પણ સત્ય હોય એટલે ટોંગ વગરની હોય તો ઘટ જ છે. “મદ્ધયા મદ્ધધાનશ્ચ સંઘયાત્મા વિનશ્યતિ.” માટે તીર્થસ્થાનોમાં રહેલો પવિત્રતાનો અંશ કાંઈ બ્યક્તિઓને ન માલુમ પડે તો તે અનુભવ પોતાની પાસે જ રાખવામાં શ્રેય છે એમ જાણવું. કાચી જઈ આવી ગંગાસ્નાન કરી ગંગાને નિંદરી અને કહેવું કે ત્યાં તો ગંદા પાણીથી શરીર ઉણતું અસ્વચ્છ થાય છે એ ઉદ્ધતાઈ નહિ તો બીજું ક્યું જ નહિ; લોકોનો મોટો ભાગ તો એને ઉદ્ધતાઈ જ ગણશે. ખાસ કરીને યુવકવર્ગે અને માત્ર પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનના અસમાધી બધું નિરીક્ષણ કરનાર મનુષ્યે અભિપ્રાય બહુ જ સાવચેતીથી દર્શાવવાનો છે.

હવે આપણું વર્ણન આગળ ચક્રાવીશું તો એ પવિત્ર ધામમાં પહોંચ્યાનો વખત આવી પહોંચ્યો. પુષ્કર ધણું જ પ્રાચીન સ્થાન છે. ત્યાંજ બહુ મોટું છે. તેમાં જતાં પગથીયાંની મોટી દાર ઉતરવી પડે છે. બ્રાહ્મણોના, મુખ્યત્વે દરીને તીર્થના બ્રાહ્મણોના રીવાજ પ્રમાણે તેઓ ત્યાં દાખલ થતાં જ ચોપડાઓ લાવી નામે પૂજવા માટે છે. એ પ્રભે એટલે સુધી પૂછે છે કે દરકારની સહિષ્ણુતા જતી રહે. અમારા મંડળમાં શરીર ઘણા મુકા અને વયોવૃદ્ધ એક ગૃહસ્થ હતા તેમનો તો પિત્તો જ ખસી ગયો. મુકા માણસો ઓઠકણા વધારે હોય છે એમ ઘણાં જાનવું છે. આ બાઈ એક બીચારા બ્રાહ્મણ પર એટલા તો કોપી ગયા અને એવા તો ગાજી ઉડ્યા કે સાંના માણસો પર તેથી એવી જ કાંઈ અસર થઈ કે ‘આ તો યાત્રા કરવા નથી આવ્યા વેશ કરવા આવ્યા છે’ એવું તેઓ ગણ્યું ગણ્યા મંડ્યા ગુસ્સે થવાના આવ્યા અનેક પ્રસંગો આવે છે છતાં એટલું તો નક્કી જ છે કે ગોર મહારાજનેની મદદથી જોવાનું ને દર્શન કરવાનું કામ ધણું સરલ થઈ પડે છે. અગ્રજ લોકો પણ નવા દેશો, નવા મુકા, કે નવાં શહેરો જોવા જાય છે ત્યારે સાથે ભોમીઆઓ રાખે છે પણ તે રીત તો આપણને ઘણી મોંઘી પડે. આપણી જુની રીતમાં સાદાઈ વધારે રહે છે અને બ્રાહ્મણો દંશજી કરાવવા અને બીજું બધું બતાવવા જે શ્રમ લે છે તેના પ્રમાણમાં તેઓને જે કાંઈ દક્ષિણા રૂપે બદલામાં લોકો આપે છે તે બહુ નથી હોતું. આવા આવા વિચારો કરતાં પગથીયાં ઉતરીને પાણી પાસે આવી પહોંચતાં વાર ન લાગી. તે વખત સીયાગાનો હોવાથી પ્રાણીમાં પેસતાં જીવ ચાલે તેમ તો નહોતું તો પણ માણસ બાવનામય થાય છે ત્યારે આવું દુષ્કરપણું.

નારા પામે છે તે જ પ્રમાણે સર્વ મંડળે આન કર્યું. પરિણામે સંતોષ જ થયો. પાણીમાં મગર ઘણા હોય છે એમ સાંના લોકો કહેતા હતા અને તેટલા માટે નહાલી વખતે બરાવ કરવા લાકડી લઈ અંદર માણસો ઉભા રહે છે. તેથી કાંઈ દરકત પડી નહિ. તળાવની સામે યજ્ઞ લાંબા પ્રદેશ સુધી ખુલ્લું મેદાન અને પછી ચારે તરફ ડુંગરીઓ હોવાથી દેખાવ બધું લાગતો હતો. એ બધ્યતાની સાથે જ ધર્મરતા મહત્ત્વ વિષે બાગ્યે જ વિચાર આવ્યા વગર રહે. ત્યાર પછી દર્શન કર્યા બાદ પાછા ફરવાનો વખત થવા આવ્યો. દેહેરાંઓનું વર્ણન આપવામાં લંબાણ નિરૂપયોગી થશે એમ માની તેમાં કાંઈ વિશેષ ધાર્યું નથી. કારણ કે તેમની ખાંધણી યજ્ઞી ખરી સરખી જ જોવામાં આવે છે. તો પણ કહેવું જોઈએ કે સાંના બ્રહ્માના દેહેરાનો દેખાવ દૂરથી મસીદને વધારે મળતો આવતો હતો. સાંના લોકોને એવાં મકાનોનો ખાસ પ્રેમ જણાય છે. સાં કાંઈ કાંઈ ઢોંગી બીખારીઓ માલુમ પડ્યા. કેટલાક તો ખાસ દયા ઉત્પન્ન કરાવવા ખાતર પોતાના પેટ પર મોટો પથ્થર મૂકી અથવા બીજી રીતે કાયાને કષ્ટ આપી બીખ માંગતા. આવા માણસો તરફ તો તિરસ્કાર જ ઉત્પન્ન થાય. તો પણ દયાનો દુરૂપયોગ થાય એ નક્કી હોય છતાં દ્યાર્દ મનુષ્યોને એટલું તો માલુમ પડે જ છે કે એવા બીખારી વસ્તુતઃ દિરિં ખરા જ. આવા પીવાનાં તેમનાં સાધનોની તંગી વિષે કોઈને શક રહે તેવું નથી. તેવા લોકો તિરસ્કાર પામે તો પણ દયાના પાત્ર તો હમેશા રહેવાના જ, કારણ કે દિંદુસ્થાનમાં હજી અનાયાચરો અને એવા નિરૂપયોગીઓને માટે ઉયોગશાસ્ત્રાઓની મોટી ખાળી છે. તે પૂરી પાડવામાં આવે તો પછી બીખ માંગવી એ એક ગુન્હો ગણી તેને માટે શિક્ષા કરવી કાંઈ યોગ્ય ગણાય અથવા કાયદાથી શિક્ષા ન કરાય તો પણ લોકમતથી તેમને ધિક્કારી તો ખુશીથી કદાચ જ. તીર્થસ્થલોમાં અચ્છાનું બીજા રોપાવાનું એક બીજું પણ સમગ્ર કારણ હોય છે અને તે બ્રાહ્મણોનો જુલમ છે. એ તો કાલના વખતમાં સર્વવિદિત છે કે બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મતેજ ને તેમની વિદ્યા નારા પામી ગયાં છે; સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા. સંસ્કૃત ભાષાના સાધારણ જ્ઞાન વગર પણ આવા લોકો બીજા જગે તદ્દન મૂર્ખજ ન હોય તેમ તેમને છેતરી તીર્થ પર જુલમ ગુનરે છે. પ્રાચીન કાલમાં આવું કાંઈક હશે તો ખરું જ નહિતર સોર્ગસ્થાનાઃ (તીર્થના કામદા) એવો શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં કેમ હોય ? અહીં કેટલેક અંશે સહુકોઈ છૂટ મૂકશે. કેળવણી પામેલા મનુષ્યો ઉમદામાં ઉમદા ધંધાઓમાં પણ બહુ હાર્યજનક રીતે કેટલીક વખતે સ્પર્ધા કરે છે તો આ બ્રાહ્મણો આવા દોષને તાબે થાય એ વિચિત્ર નથી. પણ દામગીરીની વાત એ છે કે આહાર્ય ને નિદ્રાદેવીના સતત હાસ રહી એવા લોકો વૃથા જીવન ગાળી દેશનું નિકેદન વાળવા મંડે છે. વર્ષન ન્યાં આવું જોવામાં આવે ત્યાં માત્ર બ્રાહ્મણોના પર તિરસ્કાર નથી આવતો પણ જે જૂના વિચારો, જે જૂના રીત રીવાજો, જે જૂની ધાર્મિક સંસ્થાઓની જોડે તેઓ જોડાયેલા રહે છે તે બધું નિંદાય છે. આ વંદનીય નથી. સ્વાભાવિક કદાચ હશે, પણ હોતું જોઈએ તો નહિ જ. પરંતુ એ તો કાલની જ બલીદારી છે કે પછત પડતા વર્ગોની ઉન્નતિને માટે ન્યારે બધી રીતે પ્રયાસ થાય છે ત્યારે ઉચ્ચવર્ગોને પતિત જ રાખવામાં ને તેમના પતિતપણાને ધિક્કારી તેમને દબાવવામાં મજા મનાય છે. પતિતપાવન એટલે માત્ર નીચલા વર્ગોનો જ ઉદ્ધાર, એમ નહિ, પણ મનની ઉચ્ચ બાવનાઓને ઉચ્ચ આચાર વિચારોમાંથી પતિત હોય તેવું પણ પાવન કરવું, એ પણ તેમાં સમાવ છે ને એવું પણ તેમાં જ છે. આમ લખતાં કાંઈ પણ રીતે આવા બ્રાહ્મણોનો ખોટો

બચાવ કરવાનો ઉદ્દેશ અત્ર નથી પણ આ વસ્તુસ્થિતિ શોચનીય છે એ ખેદ દર્શાવવાની છૂટ લીધી છે અને તે ખેદ સાથે દેશવત્સલ જનોને દયા ન ઉત્પન્ન થશે, નહિ કે ખોટો તિરસ્કાર અને એટલું તો નક્કી જ છે કે ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણે યાત્રાઓના સ્થાનોમા યાત્રા અથવા પ્રયાસ કરવા જનારને આવા આહ્વાનોની મદદ લીધાથી કામ ઘણું સહેલું થઈ જાય છે હરકોઈને આમ લાગશે અનુભવની વાત છે અમને કાર્મિક વિચિત્ર લાગ્યું પણ તે વિચિત્ર-પણું ખીલ્યું કાર્મિક નહિ તો એટલું તો નક્કી કરી આપે છે કે આ અનુભવ ખરો છે, અને તે એ હતું કે અમારા યુષ્કળના જોગના ચોપગમાથી મુવત ૧૮૧૮ ની સાનમા તેમને ત્યાં આવેના એક કહેવાતા સુધારાના હીમાયતી અને જૂતા મતને તત્કાલ હમી મઠનાર જાણીતા ગુજરાતી નામ નીચ્છુ હતુ કદાચ તેમના નિચાર પરિપક્વ થયા પહેલા તેમણે આ યાત્રા કરી હશે અને તેથી દબોનો આક્ષેપ તેમના પર લાગી સાબીત કરવો મુશ્કેલ પડ્યો તો પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે ગોરોની મદદ લેવામા અનુકૂળતા તો એમણે પણ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ હશે અમુક! અમારૂં ત્યાં મમ થઈ રહ્યું એટલે એ નજીકની જેવા નાના ગામમાથી અમે બહાર આવી ગાડીમા મેમી અન્નમેળે સ્તે ચઢી ગયા

અન્નમેળ બપોરે ત્રણેમ્ને મુખારે પાંચ આવી પહોંચ્યા નરે સા! અગીઆરની ગાડીમા ઉઠેપુર જવું હતું એટલે તૈયારીઓ પાછી નીમજવાની કંવા માડિન્દ્રમુખર્ષિમા જોને મખાણા કહે કે—કમળકાન્દીની ધાણી—અને જે વૈશ્ણવોનાં મંદિરો આગળ મળે છે તે ત્યાં સા! આ સ્હેલઈથી મળતા હોવાથી અમારે જોઈએ તેટલા સાથે રાખવા સારૂ લઈ આવ્યા તે ધીમા તબાથી ઘણું સ્વાદિષ્ટ લાગે છે અને તેથી જરૂની વખતે શરીરને નુકમાન ન કરે તેમ જ સાધારણ પોતણે આપે તેવા ખોરાકની ગરજ સારતા હોવાથી તે અમે જોડે ખાધી લીધા સાજ પતા પતા તો તાટનું જોર એમ્દમ દેખીતી રીતે વધવા માંડ્યું વધ્યું તે એટલે સુધી વધ્યું કે સ્ત્રીમંદ્રમાના એમ્દમે જોઈથી તો બહાર જ રાત્રે કમ નીકળાશે એ શીકર સાનવા માડી માડો કે ન માડો ત્રે જવું હતું એ તો નક્કી જ હતું ગત પડી નવ, દસ, ને અગીઆર તો આવીને ઉભા હા સ્ટેશન પાસે તો હતું પણ બહાર નીકળવું ને બધા જવું બધર હતું ગયા કાર્મિક છૂટકા હતા? ત્યાંના મજૂરોએ પણ મો માગ્યા પૈસા લેવાનો નિશ્ચય કરેલો જણાય છે અને બહારના આદમીઓને અને ખાસ કરી ગુજરાતી ભાઈઓ પૈસા આપી શકશે એમ જાણી પ્રથમ તો તેઓ હાથી યોગ જ બતાવે છે છેવટે પણ બે ત્રણ રૂપીઆથી ઓછે તો નહિ જ પતવાનું બહાર નીકળ્યા પછી તેના પર લક્ષ રાખે ક્યા પાલવે? સ્ટેશન પર ગયા દીકરી કરાવી સામા! જોખાઓ—અહીં કહેવાની જરૂર છે કે એ બધે ઠેકાણે રેલવે ખાતામા ચેરી મેરીનું જોર વિશેષ ચાલે છે અને જોને એ વિશે ખાસ તિરસ્કાર હોય તેવા સન્નનોએ તો આ સીધો રસ્તો જ લેવો યોગ્ય છે સામાન ઘોડો હોય તો પણ તેને કાંટા મૂકની સીધે લેવાથી જવાને તેમ જ ઉતવાને સ્ટેશને કામ બહુ જ સરલ થઈ જાય છે પ્લેટફોર્મ પર દાખલ થયા ને ગાળી આવી એટલે તો જાણે ધાડ પડી ગ્રહો પેહેરવેરા પેહેરેલા જગલી જણાતા જુગા જેવા મારવાનીતા ટોળે ટોળા એમ્દમ તૂની પડ્યા તો પણ અમને હચકત પડી નહિ કાણ કે અમારી પાસે મેન્ડ કનાસ બાદ કરતા ખીજી બધી દીકરી કન્ટરની હતી અને ત્યાં કન્ટરમા પણ મેન્ડ જેવું

જ હોય છે મારવાડીઓ તેમા એકા નહિ અને તેથી ગાડીમા અમને ઈચ્છાનું સામ્રાજ્ય મળ્યું
 ચાલવા ક વાની પ્રવૃત્તિ હતી ત્યા સુધી તો તાદને જાણે અમે વિસરી જ ગયા હતા. ગાડીમા
 ગોઠવાયા એટલે તાડે પાછા અમને હેરાન કરવાનું શરૂ કર્યું અધુરગમા પૂર ખારીનું એક બા છું
 જ દેવાનું નહોતું તેને અમારામાના એક જણે જોઈ કરી ન્યા દેવાનો પ્રયાસ કર્યો કે ખારણું
 પડ્યું આગળી પર ને તેના કાઢયા બેચા ચાલે તાડમા વળી આ ઉમેરા. ચાલતી ગાડીએ
 શુ ઈનાજ થાય ? તો પણ હિંદુ બાઈઓને, જૂનાને વળગી રહેનારાઓને તો તેમની હમે
 જાની જીદગીમા વેદન પણ સાધારણ કામ જોયું આવડે છે દાકતરને બતાવે તો તે
 બાઈ સાહેબ માર્ક કાર્ક ચિતા કે જે અને બહુ તો ખાન્ડી લગાડવાનું કહે પણ એ લાગવા
 પર, અમારામાનું એક જણ તપખીર સુધનું હતું તેણે સારી પેઢેમ તપખીર ફાળવી એટલે
 જો કે ધા ધણે ઉડેા હતો તો પણ લોહી નીકળતુ પા એક કલાકમા બધ થઈ, તેની સાથે
 તે માણસનું દુખ પણ સહજ કમી થયું ખારી દેવાઈ નહિ તો પણ તેને કપડા બાધી બધ
 તો કરવી પડી કાણુ કે તે બધ ન થાય તો આમા માનું કોઈ પણ માણસ, જો કે ગોઠવા,
 રગ, શાતો વગેરે ઓઢવા પાયા વાનું ધણુંએ હતું તોએ ચિતો આવતા સુધી તાડ શરૂની શકે
 એમ નહોતું ટેનીમ વખત તો એમ પણ લાગતુ કે રાત શરવાશે જ કેમ આસપાસની
 હુશરીઓને લીધે કે ગમે તેમ પણ તાડને તો સીમા જ નહોતી તેમા વળી આ વાગ્યાનું
 નડુ ઉમેણું એટલે એમનું દુખ તે બધાનું દુખ તે નિયમ પ્રમાણે પગતા પર પાડુ જ
 પડ્યા જેવું આખા મળને થયું સમચાઈને જરા જરા પણ ગોઠામા બનાઈ રહીએ તો જ
 હી શમય નહિતર કાર્ક ફાવે જ નહિ આવી વખતે અમારા મંડળમા કુટુંબની બહારની
 તેમ જ જાતિની પણ બહા ની બે વચોટદ બાઈઓ હતી રનેહી હોવાથી અમારી સાથે
 તેમને તેમના કહેવાથી અમે લઈ ગયલા પણ ફુનીઆમા ‘ મારૂ ’ ‘ તારૂ ’ આવી વખતે
 હાઈ વિચિત્ર રીતે નગદી નીકળે છે સખ સખમ સમાનીઓ, ન્યાયથી તે ડોશીઓ તો છેક
 જ સ્વાર્થા બની ગઈ અને જાણે અમારી સાથે માર્ક ઓગળાણુ જ ન હોય તેમ ખારી
 મજેથી પોતાને ઘેર પણ સુવાનો આનંદ ન મગે તેમ લામી થઈને મુઈ ગઈ અમને શી
 દગકતો પ ની તે જોવાની તમ્બી પણ એ બાઈઓ લેતી નહિ અરતુ ! આની વાતો પર ત્યા
 લશ આપતુ ? આ તો એક ત્રાસગિમ અનુભવની વાત છે આ પગથી એટલું જણાઈ આ
 વશે કે દેવ દેહેરા બહુ જનાર માણસો ઈશ્વર પ્રતિ બાકિતનો પ્રેમ દર્શાવવામા કાર્ક ધેનાં થાય
 છે તો તેઓ કાર્ક વિચિત્ર નિયમથી મનુષ્ય પ્રતિ કાર્ક બીનદરમી બને છે હોય ! જનત
 જાનની વ્યક્તિઓ હોય છે સવાર થવાની તૈયારી થઈ ને મગસકે ચિતોડ આવીને ઉભુ રહ્યું

(અપૂર્ણ)

અતિમુખરાકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

વસન્તનો વધારો.

‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય.’

લેખ ૨ જો.

(રા. કમળાશંકરની ચર્ચાનો પ્રત્યુત્તર.)

આશ્વિન સં. ૧૯૬૪ ના ‘વસન્ત’ માં રા. કમળાશંકરે કરેલી ચર્ચા અનેક કારણોથી પ્રત્યુત્તર માગી લે છે, તેથી શુદ્ધાસા આપું છું. નીચેના ચાર મુદ્દા પ્રસ્તુત છે:—

(૧.) ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ એ નામોની યોજના મ્હારા સૂચવ્યાથી નહિ, પણ રા. કમળાશંકરે પોતાની શુદ્ધિથી જ કરી છે;

(૨.) ‘ઉદ્દેશ્ય’ શબ્દનો અર્થ;

(૩.) વાગ્યમાં પ્રાધાન્ય કર્તાને છે કે ક્રિયાને એ પ્રશ્નનો પ્રસંગ;

અને (૪.) અધ્યાહાર એટલે શું ?

આ મુદ્દા ક્રમવાર લઈએ.

(૧.) રા. કમળાશંકરે સ્વશુદ્ધિથી જ સંસ્કૃત વ્યાકરણ વગેરેમાં સ્વીકારાયેલા આ શબ્દો યોજ્યા છે તે માનવાને મ્હને લગાર પણ સંક્રાંત નથી. આ બાબતમાં અપૂર્વતાનો હેમનો હક હીનવી લેવાનો મ્હારો લગાર હેતુ નહોતો તે મ્હારા મૂળ લખાણમાંથી જણાય એમ છે. રા. કમળાશંકરે જે મ્હારું વચન ઉતાર્યું નથી તે અહિં મૂક્યાથી આ સ્પષ્ટ થશે;—

“સંબંધ વધારે એ જ છે કે મ્હારી સૂચનાથી નિરપેક્ષ આ સ્વીકાર થયો હશે.

* * * * *

અને આમ સ્વતન્ત્ર રીતે એક જ નિર્ણય ઉપર જે જણ આપ્યાથી એ નિર્ણયના વિષયની કીમત અને સ્વીકાર્યતા ઉલટી વધે છે.”

આમ છતાં રા. કમળાશંકરને લાગણી યઈ આવી જોઈને આશ્ચર્ય લાગે છે.

રા. કમળાશંકરનો હું વિશેષ આભાર માનું છું કે મરહૂમ નવલરામભાઈએ ઈ. સ.

૧૮૭૭ ના શાળાપત્રમાં (૫૪ ૧૧૨ મે) આ સમ્બો જ વાપર્યો છે એ વાતનું મ્હને જ્ઞાન આપ્યું કેમકે મહારાષ્ટ્ર પૂર્વગામી નવલરામભાઈએ ઈ સ ૧૮૭૭ માં જે વાત પૂર્વકાળમાં સ્વીકારી હતી તે વાત તે પછી ૨૨ વર્ષે મ્હને સૂચી અને મ્હે સૂચવી, અને તે જ વાત તે પછી પાછી નવ વર્ષે મહારાષ્ટ્ર સમકાલીન અને સહાધ્યાથી રા કમળાશકરને હાથે સ્વતંત્ર રીતે તાજી થઈ, તેથી આ અભિપ્રાયની એકતા વિશેષ સતોષ આપનારી છે આમ નવલરામભાઈ અને રા કમળાશકર જેવા બે સમર્થ વિદ્વાનોની તરફથી મ્હને પુષ્ટિ મળેલી જોઈ અધિક આનન્દ થાય છે, અને આ શબ્દોની સ્વીકાર્યતાને સખળતા મળે છે, ખાસ એટલા માટે કે હમે ત્રણે જણે સ્વતંત્ર રીતે આ સમ્બો સ્વીકાર્યો છે x

x ઈ સ ૧૮૭૭ ના શાળાપત્રમાંના જે લેખ વિશે રા કમળાશકરે અનુલક્ષણ કર્યું છે તે જોતા હેમા, નીચેનું વચન નવલરામભાઈનું નજરે પડે છે —

“ ઉદેશ્ય, વિધેય, સ્તુત્યર્થ વગેરે અહિંયા જે સમ્બો લીધા છે તે સંસ્કૃત ભાષાના શાસ્ત્રન્યેમા વપરાતા જ છે એ મૂઠી નવા શબ્દ શા માટે ધડવા જોઈએ ? ”

આ નવનરામભાઈની દલીલને મ્હ તથા રા કમળાશકરે ફરી છવતી કરી છે તે ઉપગ્રી આ વિષયની ચર્ચાની આવશ્યકતા પણ કાઢી સૂચવાય છે

આપણે અહિં આમ સમ્બો ક્રિયા યોજવા તે માટે આટલા વર્ષથી મથન કરિયે છિયે, ત્હારે મહારાષ્ટ્રમાં તો ‘ ઉદેશ્ય ’ અને ‘ વિધેય ’ એ સમ્બો વ્યાકરણમાં સ્વીકારી પણ ચૂકાયા છે અને ત્રીજીથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીના વિદ્યાર્થીઓ એ નામ જાણે છે આજ જ તપાસ કરી બે વ્યાકરણો પેદા કર્યા, (૧) રા રામચન્દ્ર લિંગાજી જોશી કૃત મરાઠી વ્યાકરણ ભાગ ૧ તથા ૨ (શાળાખાતામાં મજૂર થયેલા), અને (૨) રા આપાજી કાશીનાય એરે અંગ્રેજીમાં રચેલું મરાઠી વ્યાકરણ રા જોશી નીચેના સમ્બો આપે છે —

ઉદેશ્યાદ્ય	}	ઉદેશ્ય
		ઉદેશ્ય વિસ્તાર
વિધેયાદ્ય	}	વિધેય
		કર્મ—(હોય તો)
		વિધેય વિસ્તાર

। એરે ‘ ઉદેશ્યાદ્ય ’ ‘ વિધેયાદ્ય ’ એ નામ નથી આપતા, તે કર્મને ‘ વિધેય પૂરણ ’ (Completion of the predicate) એમ નામ આપે છે, અને ‘ કર્મ ’ તથા ‘ વિધેય વિસ્તાર ’ બે મળીને enlargement of the predicate એમ બતાવે છે

રા આધરકર કૃત ‘ વાક્ય ગ્રીમાસા ’ (Analysis of sentences) નું પુસ્તક મળી સમ્યુ નથી, ત્હેમાંથી વિશેષ પ્રકાશ વખતે મળે

“ સારાસ એટલો જ કે અપૂર્વતા માટે આપણે વાદવિવાદ કરવાને બદલે આમ અન્યત્ર પણ આ સમ્બો સ્વીકારાવવા જોઈ મતોષ પામવો એ વધારે સ્તુત્ય છે

(૨.) ‘ઉદ્દેશ્ય’ શબ્દનો અર્થ—રા. ક્રમળાશંકરે આ આપ્યો છે:—“ ‘ઉદ્દેશ્ય’ નો અર્થ ‘વિચારવા યોગ્ય’ હોય છે. ‘ઉદ્દેશ’ શબ્દ શુન્નરાતીમાં વપરાય છે; અને ‘હેતુ’ નો અર્થ ‘મતલબ,’ ‘હેતુ’ હોય છે. આ પ્રમાણે ‘ઉદ્દેશ્ય’ એટલે ‘વિચારવા યોગ્ય’ ‘જે’ને વિશે કંઈ કહેવું હોય તે,’ ‘વિચારવા યોગ્ય,’ ‘ઉદ્દેશ્ય’ છે.”

(સાળાપત્ર સેપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮, પૃષ્ઠ ૨૫૯)

આ વિશે મહે’ કહ્યું છે કે ‘અત્યાર સુધી ના જાણેલો અર્થ’ આ છે, તે ખરું જોતાં ‘વિચારવા યોગ્ય’ એ અદ્ભુત અર્થને ઉદ્દેશીને જ મહારો આલેખ હતો. ‘જે’ને વિશે કંઈ કહેવું હોય તે’—એ અર્થ વિશે તો એટલું જ મહારે કહેવાનું હતું કે એ અર્થ મુદ્દાતિત નથી. આ મહારી ટોટિનું સમર્થન કરવાની જરૂર જણાય છે.

‘વિચારવા યોગ્ય’—એ અર્થ પ્રથમ લખ્યો. ઉપરના ઉતારા ઉપરથી તેમ જ આશિતના લેખમાં રા. ક્રમળાશંકરે કહે છે:—“ શુન્નરાતીમાં પણ ‘ઉદ્દેશ’ શબ્દ ‘મતલબ,’ ‘વિચાર,’ ‘અભિપ્રાય’ ના અર્થમાં વપરાય છે.”—તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે ‘ઉદ્દેશ્ય’ શબ્દમાં ‘વિચાર’ નો અર્થ એ શબ્દના મૂળ સંસ્કૃતમાંના અર્થમાંથી નહિ, પણ ‘ઉદ્દેશ’ ‘વિચાર’ એમ શુન્નરાતીમાંના રૂઢાંચે ઉપરથી એમો પ્રવિષ્ટ કરે છે. મૂળ સંસ્કૃત અને તે પારિભાષિક શબ્દના અર્થમાં હાલની શુન્નરાતીના રૂઢાંચેની મદદ લેવી એ વિલક્ષણ જ પ્રકાર કહેવાય.

પરંતુ રા.ક્રમળાશંકરને ન્યાય આપિયે. ‘ઉદ્દેશ’=હેતુ, મતલબ,—એમ અર્થ મૂળ સંસ્કૃતમાં પણ છે તે બૂલીશું નહિ. અને તો પણ ‘વિચાર’ એમ અર્થ તો નથી જ. એ અર્થ તો ‘હેતુ’ તે વિચારનો વિષય બની સકે, અને ‘મહારો હેતુ એમ હતો’ એ અર્થમાં ‘મહારો વિચાર એમ હતો’ એમ શિથિલ રીતે શુન્નરાતીમાં બોલાય છે, તેટલા ઉપરથી ‘ઉદ્દેશ’ નો અર્થ ‘વિચાર’ એમ દૃઢ રૂપે સ્થાપ્યો લાગે છે. પણ તે વાજબી નથી. એટલું જ નહિ પણ રા. ક્રમળાશંકરે એથી પણ આગળ વધીને, ‘ઉદ્દેશ’=‘વિચાર’ એ પ્રાથમિક અર્થ, અયોગ્ય રીતે જ, સ્થાપીને, પછી વળી તે ઉપરથી ‘ઉદ્દેશ્ય’ એટલે (ય પ્રત્યય લગાડતાં) ‘વિચારવા લાયક’ એમ અર્થ કાઢે છે એ વળી વધારે જ અયોગ્ય છે.

ઉદ્દેશ્ય=વિચારવા લાયક,—એમ અર્થ કરી તે ઉપરથી ‘જે’ને વિશે કંઈ કહેવું હોય તે’ એમ ક્રમ આણવામાં ‘વિચારવા લાયક’ એ જાણે પ્રાથમિક અર્થ, યોગ્ય, હોય એમ માસ થાય છે; પ્રાથમિક અર્થ ઉપરથી ફલિતાર્થ બતાવવાનો પ્રયાસ જણાય છે. પરંતુ ‘વિચારવા લાયક’ એમ પ્રાથમિક અર્થ તો કોણે જાણ્યો નથી, એટલું જ નહિ, પણ ઉપર બતાવ્યું તેમ ‘વિચાર’ એ અર્થ, પણ ‘અત્યાર સુધી ના જાણેલો’ જ છે એમ ફરીથી કહેતે ‘અય-કાવાનું કારણ જરૂર નથી. રા. ક્રમળાશંકરે (આશિત માસના ‘વસંત’ માંના પોતાના અર્થ-પત્રમાં પણ) ‘વિચાર’ એ અર્થ માટે સંસ્કૃત ભાષાનો આધાર બતાવી સંક્યા નથી.

“જાણીતા પરથી અનુપમા પર લઈ જવું” x” એ શિક્ષણશાસ્ત્રના સૂત્રનો આશ્રય લઈને, અને પાત્રની યોગ્યતાને અનુસરીને, ‘વિચાર’ એ ગુજરાતી રૂઢાંચેને કામમાં લેવાનો ખુલાસો એઓ બતાવેછે. પરંતુ ‘વિચાર’ એ ગુજરાતી રૂઢાંચે તે ખરો પાથો જ નથી એ ઉપર બતાવ્યું તેથી, તેમ જ ‘ઉદેશ’=દેખાડવું, નિર્દેશ કરવો,—એ અર્થ શાળાના શિક્ષકો જેવાં પાત્રની યોગ્યતાની ખંદાર જામ એમ કશું નથી તેથી, એ બચાવ અસાર બનેછે.*

x આ શિક્ષણસૂત્ર સ્વતઃ—સિદ્ધ જેવું જ છે; શબ્દનો અર્થ કોશાદિકમાં બતાવવો અથવા કોઈ શબ્દાર્થનું લક્ષણ આપવું હેતુ એ ધોરણથી જ પ્રવૃત્તિ થાયછે, અને યદી જોઈએ નહિં તો તો કુમ્મોદર નામ ત્રિકુમ્મમિત્ર જેવો પ્રકાર થાય. મહારા અર્ધદર્શનમાં આ સૂત્રનો અનાદર થયોછે એમ તો કોઈ બાળ્યે કહી સકશે.

‘વિચાર’ ઉપરથી અર્થ સમગ્રાવવામાં ખોટા જાણીતા ઉપરથી અનુપમા ઉપર લઈ જવાથી લક્ષ્ય સ્થળે ખોટાવું નથી એટલું મહારે બતાવવુંછે.

* નવલરામ ભાઈના ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના શાળાપત્રના જે લેખ વિશે રા. કમળાસંકરે કહ્યુંછે તે લેખમાં ‘ઉદેશ્ય’ નો અર્થ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

“જે વસ્તુ વિશે બોલવું છે—જે વસ્તુ દેખાડવાની છે—તેને ઉદેશ્ય x x x કહેવાય છે.”

(મોટાં ટાઇપમાં શબ્દ મહેં મૂક્યા છે).

અહિં ‘દેખાડવાની છે’ એ યોગાર્થ પાછળથી બતાવ્યો છે તે દ્વપણ નથી; પ્રથમ એક-દમ સ્પષ્ટ દ્વિતીય આપ્યો—‘બોલવું છે તે,’ અને તે શી રીતે આપ્યો ? એમ મનમાં પ્રશ્ન આપો આપ ઉદ્ભવતાં, ‘દેખાડવાની છે તે’ એ યોગાર્થ ઉપસ્થિત કયો—આમ અન્તર્વિચારનો કામ જણાય છે. પરંતુ આ ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે નવલરામભાઈને ખતે આ યોગાર્થનું પગથિયું સમગ્રી સકવું તે હેતુના વખતના શિક્ષક વર્ગ જેવાં પાત્રની યોગ્યતાની ખંદાર નહોતું. સ્વાભાવિક રીતે યોગાર્થ ઉપસ્થિત થવો જ જોઈએ. અને ‘દેખાડવું’ એ ‘ઉદેશ્ય’ નો યોગાર્થ સરલ અને સીધો છે તે કોઈને પણ સૂઝે.

પાછળ એક કૂટનેટમાં ઉલ્લેખ કરેલા રા. જોશીના મરાઠી વ્યાકરણના બીજા ભાગમાં નીચે પ્રમાણે લક્ષણ આપ્યા છે:—

“જ્યા વિવર્તી ચોલાગ્રયાચે ત્યાસ ઉદ્દેશૂત આપણ ચોલતો મ્હજૂત ત્યાસ ઉદ્દેશ અસે મ્હજાવે; આણિ મ્હદવા વિવર્તી આપણ ચોલતો મ્હજાવે વિધાન કરિતો મ્હજૂત ત્યાસ વિધેય અસે મ્હજાવે.”

(અહિં આવેલાં મોટાં ટાઇપ મૂળ પુસ્તકમાં જ છે.)

અહિં ‘ઉદેશ્ય’ ના યોગાર્થ ઉપર આધાર બતાવીને અર્થ સુધારિત રીતે કયો છે તે યાન ખેંચશે.

એ જ પુસ્તકમાં ‘વિધેય’ અને ‘ક્રિયાપદ’ એ એના બેઠ પ્રસંગવશાત્ જગતમાં સ્થાપ્યો છે તે નોંધવા લાયક છે:—

“વિધેયાચા એક ચ શબ્દ અસતો તે વ્હા તો ક્રિયાપદ અસતો.”

(અર્થાત્ અન્યત્ર ક્રિયાપદ + કર્મ, અન્યથા વર્ગે).

આ કાગળથી ‘વિચારવા લાયક’ એ અર્થ ‘અત્યાર સુધી ના જાણેલો’ એન કહેવામાં જો “બારે શબ્દો” વપરાયા ગણાય, અને તે “વાપ-તા” પેલાં કાગળ વિચાર થયો નથી” એમ કહેવાય, તો ઉત્તર એટલો જ છે કે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પૂર્ણ વિચાર થઈને જ અને આ વચનની જવાબદારીના બાબતે પૂર્ણ જાનથી જ એ ‘બારે શબ્દો’ મહેં વાપર્યા છે

હવે ‘ઉદેશ્ય’ નો ફલિતાર્થ ‘જેને વિશે કાગળ કહેવું હોય તે’ એ આપ્યો છે તે તપાસીએ. આ ફલિતાર્થ શિથિલ રીતે બંને કામમાં આવે તે વાતની ના નથી પરંતુ ‘ઉદેશ્ય’ ના મૂળ અર્થમાંથી આ અર્થ શી રીતે ફલિત થયો, અને વાચ્યપૃથક્ક-ણમાં આમ શી રીતે વપરાયો તે બતાવવા માટે જગત્ ઉંડા ઊત્તરવાની જરૂર છે ‘ઉદેશ્ય’ શબ્દનો મૂળ અર્થ તો, ‘મહેં’ કહ્યું છે તેમ, ‘જે તે જ નિર્દેશ, લક્ષણ. યાચ તે, જો દેખાવાય તે, The thing aimed at pointed at’ એમ છે આટલા જ અર્થમાં ‘ઉદેશ્ય’ શબ્દની શક્તિ નિયંત્રિત છે પછી અન્ય શબ્દ અને પ્રમંથને યોગે હેના અર્થમાં તે તે પ્રમંથને અનુકૂળ હોવા પેસે તે વધારાની વાત છે. એટલે વાચ્યપૃથક્ક લખ વગેરે વિચારમાં ‘ઉદેશ્ય’ તે વિધિનો લક્ષ્ય બને છે માટે ‘વિધેય’ ના અર્થમાં આવતા ‘જેને વિશે વિધિ કાગળ છે,—મગ્ કહેવાય છે તે’—એમ ‘કહેવા’ નો ‘વિધાન’ નો અર્થ પ્રવિત થયો પરંતુ તે અર્થ ‘ઉદેશ્ય’ નો મૂળ અર્થ જલ્પનો અર્થ, નહિં જ એ મર્યાદા જૂરવાની નથી ન કમગણ્ય કરે અગ્રેજી વ્યાકરણ, મહામહોપાધ્યાય સીમાચાર્યનો આયકોચ વગેરેમાંથી ઉતારાનો આશ્રય લઈને વધારે કહ્યું નથી બતાવ્યું. કેમકે એ ઉતા. પ્રમાણે ‘ઉદેશ્ય’ નો અર્થ નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છે—

(1) ‘That about which something is said’—(અગ્રેજી વ્યાકરણ),

(2) ‘જેને વિશે કાગળ કહેવું હોય તે’,

અને (3) x યમુદ્દિશ્ય કિયેવપ્રતિષ્ઠિતદુદ્દશ્યમ.

(આયકોચ)

આ બધામાં ‘ઉદેશ્ય’ નો મૂળ અર્થ નહિં, પણ વ્યાકરણાદિકમાં ઉપયોગમાં આવેલો સ્થૂલ અર્થ જ બતાવાયો છે ‘About which’, ‘વિશે’, અને ‘યદુદ્દિશ્ય’—એ શબ્દોમાં જ ‘ઉદેશ્ય’ નો મૂળ અર્થ પર્યાપ્ત થાય છે, પછી ‘કહેવું’, ‘વિધાન’ એ અર્થ ઉમેરાય છે તે ‘વિ-ધેય’ ના સસર્ગમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ‘ઉદેશ્ય’ નો મૂળ અર્થ નથી આટલું જ બતાવવાનો મહારા મૂળ લેખનો ઉદેશ હતો. મતનજ કે, ‘ઉદેશ્ય’=લક્ષ્યવસ્તુ અને વ્યાકર-ણમાં પછી ‘જે લક્ષ્યવસ્તુને માટે વિધાન થાય છે,’ ‘જેને વિશે કાગળ કહેવાય છે’—તે (વ્યા-કરણાદિકમાં) ‘ઉદેશ્ય’ એમ બતાવવું જોઈએ એમ મહારુ કહેવું હતું.

આટલા ખુલાસા ઉપરથી જણાશે કે—જેમ પાણી જે જે રંગના કાચના પાત્રમાં મૂકાય તે

x યમ્ નહિં પણ યદ્ જોઈએ. પરંતુ સીમાચાર્ય શાસ્ત્રીએ જ યમ્ લખ્યું છે.

તે રંગનું જણાય તેમ—આ ‘ઉદ્દેશ્ય’ શબ્દનો મૂળ અર્થ જે જે અન્ય અર્થના પ્રસંગમાં આવ્યો હોય તેને પ્રવૃત્તિ થાય છે એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ,—સમીતના સ્વરોને ગોઠવવા માટે ચિહ્નો વાપરી, એ ચિહ્ન તે ‘ઉદ્દેશક’ અને તેથી ખતાવવાના મૂળસ્વર તે ‘ઉદ્દેશ્ય’—એમ પરિભાષા સારી રીતે કહી શકાય આ રીતે જુદા જુદા શાસ્ત્રની પરિભાષામાં ઉપયોગ થઈ શકે. તો ‘ઉદ્દેશ્ય’ શબ્દનો મૂળ અર્થ, પોતામાં જ પૂરો સમાયલો, અન્ય સમગ્રને ગન્ધ ના પામેલો, પ્રથમ ખતાવવો અને પછી પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં અન્ય સંપર્કની છાયા સાથે ખતાવવો—એ વધારે સરલ અને શાસ્ત્રીય રીતિ કે મૂળ અર્થને સ્પર્શ પણ ના કરતા એકદમ તે શાસ્ત્રનો વ્યાવહારિક અર્થ શિથિલ રીતે ખતાવવો તે સરલ અને શાસ્ત્રીય ? તે મુજો સંદર્ભ વિચારી સકશે વ્યાકરણમાં કે કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં ‘ઉદ્દેશ્ય’ શબ્દનો અર્થ હોય તે હેના મૂળ અર્થથી વિરોધમાં તો હોય જ નહિ, તો પછી મૂળ અર્થ ખતાવ્યો તે ખોટો એટલે સખી જઈને રા કમળાશકર (‘જે’ને વિશે કાંઈ કહેવું હોય’ એ અર્થને વિશે બોલતા) કહે છે —“ એ જ અર્થ અહિં અનુકૂળ છે, બીજો વ્યાકરણમાં અર્થ છે જ નહિ, તો અનુકૂળ થવાનો સવાન જ નથી ! ”, તે વિશે એટલું જ કહીશું કે હેમણે આ ‘ભારે શબ્દો’ નથી વાપર્યાં પણ જવાબદારીનો ભાર હલકો કરી દઈને વાપર્યાં જણાય છે કાંઈ પણ વિષયમાં અત્યંત દૃઢ સિદ્ધાન્ત કરી નાખનાર વચ્ચેના વાપરવામાં જોખમ છે અને આ બધા મથન પછી જણાશે કે ‘ઉદ્દેશ્ય’ ના ફલિતાર્થને સખ-ધે મતભેદ હમારા બેમાં છે જ નહિ. એ ફલિતાય પ્રાપ્ત કરવાના ક્રમમાં જે ઊત્તરતા હતી તે જ મહેં ખતાવવાની ધૃષ્ટતા કરી એ મહાન અપરાધ માટે ક્ષમા માગતી, બીજું શું ?

(૩) કર્તા પ્રધાન કે ક્રિયા ? આ પ્રશ્ન વિશે બહુ કહેવાની જરૂર નથી આ પ્રશ્ન રા કમળાશકરે ઉપરિચિત કર્યો માટે જ હેનો મહેં સ્પષ્ટ કર્યો આ પ્રશ્નને વિશે નૈયાયિક અને મીમાંસક મતનો પ્રમુખવશાત ઉપેખ મહેં કર્યો તે રા કમળાશકરને અપ્રાસંગિક લાગવાનું કારણ એટલું જ જણાય છે કે—“ વ્યાખ્યાના વિષયમાં વૈયાકરણને જે શાબ્દભોધ ધટ હોય તે જ જોવો જોઈએ ”—“ ન્યાય અને મીમાંસાની અત્ર રી અપેક્ષા છે ? ” આ નિયમ જો પાળીશું તો કાંઈ પણ ચર્ચામાં જુદા જુદા પ્રશ્નોનો સખ-ધ દત્તર મતાદિક જોડે હોય તે ખતાવવામાં અપ્રાસંગિકતાનો દોર આવી જશે ! અને પ્રસ્તુત પ્રશ્ન બાબતમાં નૈયાયિક અને મીમાંસક સિદ્ધાન્તની “ તુનના કરવાનો અહિં પ્રસંગ નથી ”—એમ સ્પષ્ટ રીતે મ્હી મહેં એ વાતને ગોણતા આપી અને માત્ર એ બે મતના તત્વનો ચાલતે ચાલતે નિદેશ કર્યો છે, હતા અપ્રાસંગિકતાનો દોર મ્હારા ઉપર રા કમળાશકર મૂકે છે તે કેટલે અશે વાજબી છે તે સુઘ જનો જોઈ લેશે

તેમ જ, વૈયાકરણ મતને સખ-ધે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કેવળ અપ્રાસંગિક નથી ક્રિયાને પ્રધાન ગણવાનો મત વૈયાકરણે એ સ્વીકાર્યો છે તે મીમાંસક મતમાંથી સ્વીકાર્યો છે, એમ મ્હારા અભ્યાસમાં મ્હારા સમાન્ય શુરુ નાગરામ શાસ્ત્રી બોમ્બે—આ વ્યાકરણ પ્રશ્નને અંગે જ—મ્હને સીખ સુ હતું પછી એ શાસ્ત્રીનું અગાન હોય, અથવા મ્હારા સ્મરણમાં ખામી હોય, તો કોણ જાણે, સ્મરણમાં ખામી નથી એમ મ્હને સપૂર્ણ ખાતરી છે વખતે મ્હારા સમજવામાં ખામી હશે.

આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં ગ. કમળાચંદ્ર કહે છે — “ શાળાપત્રનું એ લખાણ અપ્રાસંગિક છે હોવો આરોપ કયો છે ને પણ પૂર્વાપરસંબન્ધ જોયા વગર જ કયો છે.” આમ કહી, કોઈ મહેતાજીએ ‘ઉદેશ્ય’ નો અર્થ ખોટો કરી ‘જોયે બતાવવા યોગ્ય’=કર્તા, કેમકે કર્તા સુખ્ય છે, એમ કહ્યાનો પ્રસંગ બતાવ્યો છે. આ વિશે એટલું જ કહ્યું કે મ્હારો મૂળ લેખ ખરો-ખર તપાસી જોતા જણાશે કે શાળાપત્રના લખાણને અપ્રાસંગિક મ્હેં કહ્યું જ નથી. મ્હેં તો આ કર્તા અને ક્રિયાના પ્રાધાન્યની સ્વતન્ત્ર ચર્ચા કરીને કહ્યું છે કે વાંચ્યપૃથક્કરણના પ્રકરણમાં આ પ્રશ્નને પ્રસંગ જ આવતો નથી, અને હેનું કાગળ પણ બતાવ્યું છે. એ ટીકા મ્હારી પોતાની ચર્ચાને અંગે જ છે, શાળાપત્ર ઉપર આક્ષેપ નથી. આ બતાવવાને મ્હારા લેખમાંથી ઉતારો આપવો પડે છે —

“ પણ ખરું જોતાં વાંચ્યપૃથક્કરણના પ્રકરણમાં ‘ઉદેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ એ વિષયવિભાગને પ્રમગે કર્તા અથવા ક્રિયાની પ્રધાનતા અને ગૌણતાના પ્રશ્નનો પ્રમગ જ આવતો નથી. એ પ્રશ્નનો સ્પર્શ કર્યા વિના તટસ્થ રૂપે જ, કર્તા અને ક્રિયા એ બંનેને સમતોલ રાખીને—કોને ઉદ્દેશીને શો વિધિ થયો છે.—એમ, બંને પક્ષને સરખી દૃષ્ટિથી જ જોવામાં આવે છે.”

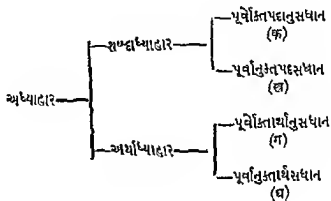
અને—એ કારણથી—એ કર્તાક્રિયાની પ્રધાનગૌણતાના પ્રશ્નને વધારે મ્હારે છેલ્લાનું કારણ નથી, એ જ ઉદ્દેશ આ ઉતારામાં સ્પષ્ટ છે; વિશેષે એટલા માટે કે તે કારણથી વાંચ્ય-પૃથક્કરણમાં ‘કર્તા’ નહિ, પણ ‘ઉદેશ્ય’ એ નામ વાજખી છે એમ પણ મ્હેં ‘સુદર્શન’માંના મ્હારા લખાણનું વચન ઉતારીને બતાવ્યું છે.

આ પ્રમગે કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે આ કાગળને લીધે—“ આમ ક્રિયાને જ પ્રાધાન્ય છે કર્તાને નથી ” એમ રા. કમળાચંદ્ર કહે છે તે સિદ્ધાન્ત વ્યાકરણશાસ્ત્રને જ લાગૂ પડે છે, વાંચ્યપૃથક્કરણમાં હોને ધ્યાન અપાશે નહિ. હેમાં તો કર્તૃત્વના પ્રશ્નની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ—કર્તા કોણ છે તે ક્રિયા શી છે તે જણાવના ઉદ્દેશ વિના જ—‘ઉદેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ એ બે સમદૃષ્ટિયે જ જોવાય છે, આ analysis તુ તત્ત્વધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. Analysis—વાંચ્ય પૃથક્કરણ—એ આપણા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ચર્ચાયેલો વિષય નથી, નવીન જ છે, તેથી સંસ્કૃત વૈયાકરણોનો સિદ્ધાન્ત—કર્તાક્રિયામાં કોણ પ્રધાન તે બાબતનો—વાંચ્યપૃથક્કરણ તે વ્યાકરણનું જ અંગ છે એમ કરીને લાવી સડાશે નહિ; ખાસ એટલા માટે કે વૈયાકરણમતે ક્રિયા પ્રધાન છે, અને વાંચ્યપૃથક્કરણની ચર્ચામાં કર્તા અને ક્રિયા બંને સમતોલ જ છે. એ ખરું કે ‘ઉદેશ્ય’ અને ‘વિધેય’ એ શબ્દો તો પ્રાચીન જ છે, પરંતુ વાંચ્યપૃથક્કરણનો શાસ્ત્ર-વિભાગ તો નવીન જ છે, અને પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં ‘ઉદેશ્ય’ ‘વિધેય’ મંત્રાનો ઉપયોગ થાય છે ત્યાં તો કર્તા અને ક્રિયા એ સ્વરૂપ, અવિવક્ષિત હોઈ, હુમ થાય છે, ને તે સાથે પ્રધાન અને ગૌણ એ પ્રશ્ન પણ હુમ થઈ ઉદેશ્ય વિધેય બંને સમતોલ જ રહે છે.

(૪.) અધ્યાહાર એટલે શું ?

આ છેવટનો મુદ્દો છે. અહિં અધ્યાહારના સ્વરૂપની પરીક્ષા કરવી પડશે. અધ્યાહાર એટલે “ કસામાંથી ખેંચીને આણેલું,” અન્ય સ્થાનમાંથી પ્રસ્તુત વાક્યમાં આણેલું, “આમ

સામાન્ય લક્ષણ એ શબ્દના યોગ્યતાથી બિખરેલી સમજો એ લક્ષણને ધ્યાનમાં ખીને, તેમ જ રા. કમળાશંકરે ન્યાયમંથનમાંથી બતાવેલા સ્વરૂપનિર્દેશનને કાઠેક માન આપી હેમનાં બિનતા-વાળા પ્રકારોનો પણ સંગ્રહ ચામ એ હેતુ મનમાં રાખીને, અધ્યાહારના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પાડીશું —

આ વિશે ખુનાસો ઉદાહરણો સહિત આપિયે —

(ક) પ્રસ્તુત વાક્યમાં ઉક્ત ના હોવાથી બિનતા ઉત્પન્ન થતી પૂરવા માટે, પૂર્વગત વાક્યમાં ઉક્ત થયેલા પદ એવી શબ્દનું અનુસંધાન કરાય ત્યારે આ અધ્યાહાર થાય છે તેને દ્વંધમાં ઉત્તરપદાનુસંધાન અથવા ઉત્તરપદાધ્યાહાર કહીશું

ઉદાહરણ—

(૧) મહે બે લાડુ ખાધા ત્હમે કેટલા ખાધા ?

અહિ પછીના વાક્યમાં 'કેટલા' શબ્દ પછી 'લાડુ' શબ્દની બિનતા છે તે પૂર્વના વાક્યમાં બોનાયના 'લાડુ' શબ્દની સાથે જોડીને પૂર્તિ થાય છે, તેથી ઉક્તપદાનુસંધાન કરનારો અધ્યાહાર થયો પાછના વાક્યમાં સમજાવેલા શબ્દને ખેંચીને પ્રસ્તુત વાક્યમાં આણ્યો-માટે અધ્યાહાર.

અહિ કર્મ અધ્યાહાર છે

(૨) પ્રશ્ન— 'ગોપાળ આવે છે ?

ઉત્તર— હા આવે છે

અહિ ઉત્તરના વાક્યમાં 'ગોપાળ' એ અધ્યાહાર થાય છે આ ઠેકાણે યદ્યપિ 'આવે છે' નો કર્તા સામાન્ય રૂપે મળવે છે તથાપિ અહિ વિશેષ કર્તાની આગમશક્તિ મહે છે, તેથી 'ગોપાળ' એ પૂર્વોક્ત શબ્દનો અધ્યાહાર થાય છે

આ કર્તાનો અધ્યાહાર

(૩.) પ્રશ્ન—“ મહારી જોડે અમદાવાદ કોણ કોણ આવશે ” ?

ઉત્તર—“ નરોત્તમ, જગજીવન, અને વનમાળી. ”

અહિં ઉપર પ્રમાણે જ ઉત્તરના વાક્યમાં છેવટે ‘ આવશે ’ એ શબ્દનો અધ્યાહાર થાય છે.

આ ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર.

આ અધ્યાહારમાં પ્રસ્તુત વાક્યમાં અનુક્રમ શબ્દની આકાર્શકતા, વાક્યની જનતાના ભાવને લીધે, થાય છે. માટે આકાર્શકતવાનુસંધાન એમ નામ આ વિભાગને આપી સકાય.

(સ્) પ્રસ્તુત વાક્યમાં જેનો અર્થ પ્રત્યક્ષવડે અથવા બીજી રીતે સંગૃહીત હોય, પરંતુ તે શબ્દરૂપે સંભળાયેલો નથી, (પૂર્વ વાક્યનો પ્રસંગ જ ના હોવાથી પૂર્વોક્ત છે જ નહિ), તે શબ્દને મૂળને વાક્યની સુપૂર્તિ કરાય, ત્હારે આ અધ્યાહાર થાય છે.

ઉદાહરણ—(સ. કમળાશંકરે ન્યાયકોશમાંથી આપ્યું છે તે જ લઈશું.) ઘટમાનય (ધડો લાવ્ય), અહિં ત્વમ્ (=તું) એ અધ્યાહત થયો ગણાય;—કેટલાક ગણે છે.

આ પ્રકારમાં ત્વમ્નો અર્થ, આનય એ આશય દ્વિતીય પુરુષ એક વચનમાં હોવાથી, પ્રત્યયાર્થમાં જ સંગૃહીત છે, પરંતુ ત્વમ્ એમ શબ્દરૂપે સંભળાયો નથી, પ્રસ્તુત વાક્યમાં તો નહિ જ, પણ પૂર્વ વાક્યનો પ્રસંગ ન હોવાથી પૂર્વોક્ત પણ નથી, પરંતુ ત્વમ્ એમ ઉમેરવાથી વાક્ય વિશેષ રીતે પૂર્ણ થાય છે. હાને પૂર્વાવૃત્તપદસંધાન ગણાય. કેટલાક હાને અધ્યાહાર ગણે છે. હાને ટૂંકમાં અવૃત્તપદસંધાન કહીશું.

અહિં ત્વમ્ની આકાર્શકતા (ક) માં જેવી ‘ લાહુ, ’ ‘ ગોપાળ, ’ અને ‘ આવશે ’ ની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્હેવી થતી નથી; (ક) જેવી જનતા વાક્યમાં લાગતી નથી; તેથી અનાકાર્શકતવાનુસંધાન એમ પણ નામ આ પ્રકારને અપાય.

(ગ) અન્ય વાક્યમાંથી અમુક જ શબ્દ એમ નહિ પણ તે અર્થનો કોઈ પણ શબ્દ પ્રસ્તુત વાક્યમાં પૂર્તિ માટે ખેંચી અણાય તે પૂર્વોક્તાર્થોનુસંધાન નામનો અધ્યાહાર.

ઉદાહરણ—

“ હું તો ખાઈશ; પણ ત્હમે ? ”

અહિં ‘ ત્હમે ’ ની પછી શબ્દની જનતા લાગે છે; પૂર્વ વાક્યમાં ‘ ખાઈશ ’ એ શબ્દના લાવમાંથી માત્ર કાંઈ અર્થ અહિં આણીને પૂર્તિ થાય છે; ‘ ખાશો ’ એમ વિશિષ્ટ શબ્દ જ

આવેછે એમ નથી. “ખારો કે નહિ” અથવા “શુ કરશે?”—હેવો ભાવ, અર્થ માત્ર, પૂર્તિ માટે અણ્યાયછે

(ઘ) પૂર્વગત વાક્ય મૂળમાં જ ના હોઈ, પ્રસ્તુત વાક્યમાં જન અર્થને રૂઢિને બળે કોઈ અગ્રાત પ્રદેશભાષી ખેતી લાવી રહેના વાચક શબ્દથી વાક્યની સુપૂર્તિ થાયછે ત્યારે ખેતી આણેલો અર્થ પૂર્વે અનુક્રમ જ હોવાથી (પૂર્વવાચ્ય નહિ તેથી)—પૂર્વાનુક્તાર્થસંધાન નામનો અધ્યાહાર સંભવેછે

ઉદાહરણ—

(૧) “કાણુ એ?”

(૨) “એ તો હું”

(૩) “નરસિંહરાવે મદારા વાક્યો જિતારતે પોતાને ઇષ્ટ જોડણી વાપરીછે એ તે કિયો ન્યાય?”

અહિં (૧) મા ‘છે’ અથવા ‘હશે,’ અથવા હેની મતવબનો શબ્દ, અર્થરૂપે જ, જન રહેલો અધ્યાહૃત થાયછે,

(૨) મા ‘હું’ અથવા ‘આગ્યોહું’ અથવા હેવો અર્થ અધ્યાહૃત થાયછે,

અને (૩) મા ‘કહેવાય’ અથવા ‘છે’ અથવા હેવો અધ્યાહાર થાયછે

અહિં પૂર્વગત કોઈ વાક્યમાં રહેના શબ્દના પ્રતિધ્વનિ રૂપ કોઈ અર્થ નથી આણવાનો, પૂર્વગત કશુ છે જ નહિ. માત્ર રૂઢિબળે એક પ્રકારના અન્યકારભાષી જ, અથવા તો રૂઢિયે સચ્છ કરી રાખેલા એક સામાન્ય અનાકાર બહારભાષી જ, ઇષ્ટ અર્થવાચક શબ્દવડે વાક્યની સુપૂર્તિ કરાયછે x

x આ પ્રકારના યોગ વધારે ઉદાહરણો વિચાર્યાથી આ રૂઢિ બળ સમજાશે —

(૧) શુ નહિ? ને ત્યારે બાપ!

(૨) અપખાગોટી ઓર કોણુ?—હું ય!

હેનો જમાન કોણુ?—હું ય!

હેનુ ખાસકુ કોણુ?—માતાલાલ!

(૩) એ મહને કહેનાર કોણુ?

(૪) વાડકામાં રાઈ, આપણે ખે બાઈ!

અહિં સર્વત્ર યથોચિત ક્રિયાનો અર્થ અનુક્રમ હોઈ રૂઢિબળે સંગૃહીત થાયછે.

ઉપરના (ગ) વિભાગમાં આકાશિકાને સ્થાન મળે છે; ‘પણ ત્હમે—?’ આહિં બિનતાનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી આકાશિકા ઉદ્ભુત થાય છે, અને (ઘ) વિભાગમાં આકાશિકા, તેટલી અને તેવી, તો, નથી જ ઉત્પન્ન થતી;—(છ) કરતાં અલગત વધારે, પણ (ગ) જેટલી નહિં. ઘટમાન્યમાં તો ત્વમ્ ના હોય તો પણ ચાલે, પણ ‘એ તો હું’ હેમાં ‘હું’ એ ધ્વનિ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ આપોઆપ માટે જ અનાકાશિકા પણ છે,—(ગ) કરતાં સારી પેઠે અનાકાશિકા. માટે (ગ) ને આકાશિકાતાર્યાનુસંધાન અને (ઘ) ને અનાકાશિકાતાર્યાસંધાન એમ પણ નામે આપી સકાય.

આમ અધ્યાહારનું સ્વરૂપ તથા વિષયવિભાગ છે. આ શિવાય ખીજો એક પ્રકારનો પ્રયોગ છે, જે આ સંબંધે વિચારવા લાયક છે.

ઉદાહરણથી સ્પષ્ટતા કરાશે:—

“ શેઠ—અહીં! ત્હારો બાપ મરી ગયો!

શેઠાણી—હાય ! હાય ! ”

આહિં ‘ હાય ! હાય ! ’ એ ઉદ્ગારવચન સંપૂર્ણ વાક્ય જેવું છે. છતાં હેમાં કર્તા ક્રિયા વગેરે અંગો નથી. આહિં ‘ હું હુ:ખી છું ’ એ રીતનો અર્થ રહેલો ઉદ્ગારવચનમાં સંપૂર્ણ અર્થરૂપે સમાયો છે, તે અર્થ અધ્યાહરતો નહિં જ કહેવાય; તેમ અનુકંત પણ છેક નથી. આ વ્યંજનાનો વિષય ગણી સકાશે. તે જ રીતે સંબોધનવચન માત્ર ઉચ્ચારાય-જેમકે—“ ભાતીલાલ ! ” અને પછી કહેવાનું તો તેથી જુદું હોય, તો તે સંબોધનમાં પણ ‘ હું ત્હને બોલાવું છું ’ એ ભાવ અર્થરૂપે સમાયેલો છે, તે પણ નથી અધ્યાહાર કે નથી અનુકંત. કેમકે અનુકંતમાં તો અર્થબોધ થવામાં જ બાધ આવે છે અથવા ભંગ પડે છે; તેમ આહિં નથી.

તો અનુકંતનું સ્વરૂપ જોઈએ. ઉપરઆપેલાં અધ્યાહારનાં ઉદાહરણોમાં અનુકંતનો અંશ તો સર્વત્ર છે જ; અનુકંત વિના અધ્યાહારનો પ્રસંગ જ ઉત્પન્ન ના થાય. તો તે પ્રકારની અનુકંત આજૂ ઉપર મૂકતાં નિતાન્ત અનુકંત લઈએ. એટલું કહીશું કે ઉપરના વર્ગ (ઘ) નાં ઉદાહરણોમાં નિતાન્ત અનુકંતની હાજા વિશેષ રીતે છે. ‘ કાણુ એ ? ’ વગેરેમાં જે શબ્દ અનુકંત છે તે પૂર્વે શ્રુત નથી, ઘટમાન્ય માંના ત્વમ્ કરતાં પણ વધારે અનુકંત છે;—કેમકે હેમાં તો આનંદના પ્રસયમાં ત્વમ્ નો કાંઈક અંશ ઉકત થાય છે. અને આહિં તો ‘ છે ’ અથવા ‘ હશે ’ કેહેલો અર્થ કોઈ પણ રીતે ઉકત નથી. તેથી આ નિતાન્ત અનુકંતનો પ્રકાર ગણાય.

પરંતુ એથી પણ જુદો પડતો અને વધારે તીવ્ર પ્રકાર કેવળ નિતાન્ત અનુકંતનો છે. ‘ રામ ’—એટલું અપૂર્ણ વચન બોલિયે, કાંઈ પણ પૂર્વાપરસંબંધ ની કલ્પના પણ ના રાખીને, ત્હાં ‘ રામ ’ ને વિશેષે કાંઈ ક્રિયા વગેરે અપેક્ષિત રખાય ત્હની કેવળ નિતાન્ત અનુકંત ગણાય.

ખીનું ઉદાહરણ લખયે:—

“ શઠ—અધ્યા રામા ! ઘોડો તૈયાર કરીને લાવ્ય.

રામો—શઠ ! ઘોડો તો—

શઠ—શું ? બોલ્ય ને ! અચકાવજો શેનો ? ઘોડો તો—શું ? ”

અહિં ‘ શઠ ! ઘોડો તો—’ એ રામાના વાક્યમાં ‘ ચોરાઈ ગયો,’ ‘ મરી ગયો,’ ‘ માદો પડ્યો,’ ‘ છૂટીને નાઠો,’—કે શું કહેવુંછે તે કશું પણ સમજી સકાતું નથી. હેમાંવું કાંઈ કહે તો જ અર્થબોધ થઈ વાક્ય પૂર્ણ થાય.

તો આ પ્રકારના ઉદાહરણમાં ‘ ઘોડો તો—’ ની પછી આવવાને ઇષ્ટ ક્રિયા વગેરેની કેવળ નિતાન્ત અનુક્રિત છે.

આ સ્વરૂપનિદર્શન પછી અધ્યાહારના ઉપર કહેલા પ્રકારોની સરખામણી, અને રા. ક્રમણાંશકરના મતની તુલના, કરવી સરલ થશે. પ્રથમ એકદમ જ કહીશું કે એ ચાર પ્રકારના અધ્યાહારમાંથી (ક) અને (ગ) તે જ ખરેખરા અધ્યાહાર છે; (લ) અને (વ) તે અધ્યાહારના આભાસ જ છે. અધ્યાહારના યોગાર્થ અને તે ઉપર સ્થપાતા લક્ષણ ઉપરથી જ હેમાં પૂર્વોક્તનું અનુસંધાન એ અંશ આવસ્યક છે. અન્ય સ્થળેથી ખેંચી લાવતું એ યોગાર્થ છે; તેથી અર્થાત્ જ દ્વિતિ થાયછે કે તે અન્યસ્થાન તે પ્રસ્તુત વાક્યથી ભિન્ન જોઈયે; તેમ જ અનુ ઉપસર્ગ અનુસંધાન માં છે તેથી દ્વિતિ થાયછે કે એ ખેંચી આણવાનો શબ્દ કે અર્થ પ્રસ્તુત વાક્યની પૂર્વે આવી ગયો હોવો જોઈયે; અને પૂર્વે આવી ગયેલો શબ્દ કે અર્થ પૂર્વે અનુક્રત હોવો તો સ્વભાવત અસિદ્ધ છે, માટે પૂર્વોક્ત હોવો જોઈયે તે પણ સ્વરૂપથી જ કહેછે. પૂર્વે અનુક્રતનો અધ્યાહાર એ વચન જ અન્તર્વિરોધવાળું છે.

આ લક્ષણની કસોટીથી (ક) અને (ગ) તે જ ખરા અધ્યાહાર થાયછે, (લ) અને (વ) તે અધ્યાહારાભાસ જ છે. પ્રસ્તુત વાક્યમાં હાજર ના હોવાને કીધે પૂર્વગત વાક્યમાંથી શબ્દ અથવા અર્થ આપવાથી પ્રસ્તુત વાક્યના અર્થબોધની પૂર્તિ થાયછે, તે (ક) અને (ગ) માં. (લ) અને (વ) માં તેમ નથી; (લ) માં તો વ્યક્તિના અર્થબોધને માટે પ્રસ્તુત વાક્ય પર્વાત-પૂરણ-છે; અને જે ત્વમ્ શબ્દ ઉમેરી સુપૂર્તિ થાયછે (પૂર્તિ નહિં) પણ સુપૂર્તિ શબ્દ મ્હે (લ) તથા (વ) ને પ્રસંગે જણાવે જ વાપરેછે, તે સુપૂર્તિ થાયછે) તે વાક્યની પ્હારથી નહિં પણ માંહિંથીને માંહિંથી; અને બિનતા પૂરવા માટે નહિં, પણ વાક્યની વિરોધ બિલવણી માટે. તેમ જ (વ) માં પણ નિતાન્ત બિનતાની પૂર્તિને પ્રસંગ નથી; વાક્યના અર્થ-બોધમાં બિનતા નથી પડતી. એ ખરું કે (લ) માં જેમ વાક્યમાં ને વાક્યમાંથી જ શબ્દની પૂર્તિ થાયછે, તેમ (વ) માં નથી; (વ) માં પ્હારથી અર્થ આણાયછે; પરંતુ પ્હારથી કોઈ અમુક વાક્યમાંથી નહિં પણ કોઈ અવિશિષ્ટ અન્યકારમાંથી જ; અને તેથી પૂર્વોક્તનું અનુસંધાન

એ અંશ હેમા પણ નથી આવતો. (લ) અને (વ) ની સરખામણી કરતા જણાય છે કે, (ઘ) મા સંધાન બહારના બેડે છે, તેથી (લ) કરતા (ઘ) ઓછો આભાસ છે, અને (ઘ) મા નિતાન્ત અનુસ્તિ સંધાન છે તેથી તેટલે અંશે (વ) કરતા (લ) મા ઓછો આભાસ છે

આ કારણથી—“પૂર્વોક્તની પુન અનુક્રિત હોય ત્હા અધ્યાહારનો પ્રસંગ છે” —એ મહાનુભાવ લેખનુ વચન વિશિષ્ટ કરવાને યોગ્ય કાણુ હુ જ્ઞેતો નથી (લ) અને (વ) તે અધ્યાહારાભાસ છતા, ગૌણ રૂપે, અધ્યાહારના વર્ગમા દાખલ કર્યાછે, તો માત્ર તેટલે અંશે મહારો પૂર્વોક્ત મત વિશિષ્ટ કરવામા હુ ન્હાનમ પણ નથી માનતો. પરંતુ એટલું ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે મહારો પૂર્વલેખના વચનમા—“પૂર્વોક્તની પુન અનુક્રિત હોય ત્હા અધ્યાહારનો પ્રસંગ છે”—એ વાચ્ય સર્વ અન્ય પ્રકારોની વ્યાવૃત્તિ માટે નથી કર્યું, પણ “નિતાન્ત અનુસ્તિમા અધ્યાહારના તત્વને પ્રવેશ ના અપાય” એમ નિતાન્ત અનુસ્તિની વ્યાવૃત્તિ કરવા તરફ વિશેષ ઝોક હતો.

અધ્યાહારના સ્વરૂપની મહારી પરીક્ષા માટે બીજી એક યોગ્ય પ્રમાણુ છે CP ના વિભાગોમા જ્ઞાતિ અથવા વ્યાખ્યાનના વિશેષ સ્વરૂપને બે અધ્યાહાર મનાવાછે,—(લ) અને (ઘ) મા—તે ઉદાહરણ અન્ય ભાષામા સર્વથા લાગૂ નથી પડતા (લ) મા ઘટમાન્ય એ ઉદાહરણુ છે, તેમ જ ગચ્છામિ, આગચ્છતિ એમ પણ ઉદાહરણુ બતાવી સમય ત્હા ‘હુ’ અને ‘તે’ એમ યથાક્રમ અધ્યાહાર ગણાય, (આભાસ રૂપે જ) પરંતુ એ કે જો અંગ્રેજીમા “Go” એમ “I go” ને બદલે, અને “Comes” તે “He comes” ને બદલે નહિ કહેવાય અથવા તો (ઘ) નુ ઉદાહરણુ લઈએ—‘કોણુ એ ?’ તેમા છે ‘અથવા’ હશે’ એમ અર્થાધ્યાહાર રૂપાયછે પરંતુ અંગ્રેજીમા “Who is it?” ને બદલે “Who?” એમ નહિ કહેવાય અને બારીકીથી જોઈશુ તો, અધ્યાહાર એ વિષય મેઘ અમુક ભાષાનો ખાસ નથી, સર્વ ભાષાને સમાન હેતુ Psychology (માનસશાસ્ત્ર) નો વિષય છે તેથી (લ) અને (ઘ) જેવા પ્રકાર અમુક ભાષાની રૂઢિ અથવા ખાસ વ્યાખ્યાનસ્વરૂપ (જેવા કે ક્રિયાપદના પ્રસંગોમા કર્તાના લિંગ, વચન, પુરુષ સર્વની ઉક્તિ થવી તે સ્વરૂપ) ને અવનમ્બીને સંધાયછે તે ખરા અધ્યાહાર નહિ પણ અધ્યાહારાભાસ છે માટે જ (જ) અને (ગ) જે સર્વ સામાન્ય રીતે—માનસશાસ્ત્રના તત્વોને ધોરણે—સંધાયછે તે જ ખરા અધ્યાહાર ગણાય *

ખરા અધ્યાહારની ઉત્પત્તિનું સૂક્ષ્મ કારણ વાંચમા અમુક શબ્દ ઉપર ભાર (emphasis) ની ઇષ્ટતામા છે પૂર્વોક્ત શબ્દ પ્રસ્તુત વાચ્યમા અનુસ્ત રાખ્યાથી હેના સપર્કમા આવેલા

* (ક) ના પ્રકારમાં આવે હેણુ અંગ્રેજીમા દૃશ્યનત મૂંઝવાથી સ્પષ્ટતા થશે “Tom, Jones, and Smith are going to London, none else” અર્થ none else is going એમ હોઈ is going તે અધ્યાહાર છે તેમ જ “I walked ten miles, and Jones walked five” ત્હા ‘miles’ અધ્યાહાર છે તે જ પ્રમાણે (ગ) ને અનુરૂપ દૃશ્યનત પણ સમજવો “I am going to dine, but you, sir?”

‘ ઘોડો તો—’ વગેરે—તે ગણીશું.

આ ચર્ચામાં ઉપસ્થિત કરેલાં ધોરણોના પ્રકાશમાં રા. કંમળાશંકરના મતની પરીક્ષા કરિયે. હેમનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે—

“ કર્તાનો અધ્યાહાર હોઈ સકે, ક્રિયાનો નહિ.”

મહારા મૂળ લેખમાં ક્રિયાના અધ્યાહારનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ મહેં આપ્યું છે,—‘ મહારી જોડે અમદાવાદ કોણ કોણ આવશે ? ’ “ નરોત્તમ, જગજીવન, અને વનમાળી. ” અહિં ઉત્તરના વાક્યમાં ‘ આવશે ’ અધ્યાહૃત છે તે ક્રિયાપદ જ છે. આમ મહે બતાવ્યું છે તે વાત તરફ આપ્ય મીચી દૃષ્ટિને જ રા. કંમળાશંકર એના એ સૂત્રનો પાઠ કરે છે—કે ક્રિયાનો અધ્યાહાર હોઈ ના સકે—એ કેવળ આશ્ચર્યની વાત છે. ખીજું શું કહેવું ?

આ હેમના આગ્રહથી સ્વીકારેલા મતના પ્રમાણમાં ન્યાયકોશમાંથી અધ્યાહારનું લક્ષણ તથા દૃષ્ટાન્ત આપી ગ. કંમળાશંકર કહે છે—

“ ઘટમાનવ હેમ ત્વમ્ કર્તાનો અધ્યાહાર માન્યો છે જ, માટે જ ‘ શાળાપત્ર ’ નો લેખ ‘ અધ્યાહાર કર્તાનો હોઈ સકે, ક્રિયાનો નહિ ’ એ સપ્રમાણ જ છે.”

“ કર્તાનો અધ્યાહાર માન્યો છે જ ” એમ ભાર દેવાનું કારણ સમજાતું નથી, કેમકે કર્તાનો અધ્યાહાર ના હોય એમ મહેં કહ્યું નથી, એટલું જ નહિ, પણ મહારા મૂળ લેખમાં “ ક્રિયાપદનો પણ અધ્યાહાર સ્પષ્ટ રીતે બને છે ”—એ મહારા વચનમાં ‘ પણ ’ શબ્દથી કર્તાના અધ્યાહારનો સંભવ અનુવક્ષિત થાય છે જ.

પરંતુ વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ન્યાયકોશમાં કર્તાના અધ્યાહારનું ઉદાહરણ આપ્યું છે તેટલા ઉપરથી ક્રિયાનો અધ્યાહાર ના જ થઈ સકે એમ રા. કંમળાશંકરે દ્વિતીય જ્યેષ્ઠ. ન્યાયકોશના એ ઉત્તારામાં સ્પષ્ટ કે ગર્ભિત રીતે લગારે પણ કહ્યું નથી કે ક્રિયાનો અધ્યાહાર ના થાય ‘ કર્તાનો થાય ’—હેવું વચન પણ નથી, જેથી અન્યબ્યાવૃત્તિનો અર્થ પણ, પરિસ્પૃશ્યાવચન માનીને, લેવાય. માત્ર ઉદાહરણ તરીકે એક આપ્યું છે તેમાં કર્તા અધ્યાહૃત તરીકે આવી ગયો છે. બાકી રામવદ્વર્તિતવ્ય ન રાવણવત્ એમ આપી વર્તિતવ્યમ્ ક્રિયાનો અધ્યાહાર બતાવ્યા. આમ ન્યાયશાસ્ત્રનાં સામાન્ય તરવોનો અનાદર કરનારું અનુમાન ગ. કંમળાશંકરે જેવા એ વિષયમાં પ્રવીણ વિદ્વાનને હાથે થાય એ આશ્ચર્ય જ.

આ અધ્યાહારના વિષયનું ગ. કંમળાશંકરે કરેલું દર્શન દ્વિપિત થવાનું ખરું કારણ એ છે કે—મહેં પ્રથમના લેખમાં કહ્યું છે તેમ—અધ્યાહાર અને અનુકંતતા એ એ વચ્ચે બ્રમ થઈ ગયો છે; અને કર્તા અનુકંત રહી સકે ક્રિયા ના રહી સકે—એટલું જ કહેવાનો રા. કંમળાશંકરનો હેતુ છે. આમ ફરીથી કહ્યું તેથી કારણોથી સમર્થન કરવાની જરૂર છે. તે કારણ—

(૧) જ્ઞાના મગ લેખના તેમ આ લેખના ખતાન્યા પ્રમાણે ક્રિયાપદનો પણ અધ્યાહાર સમજે છે જ. ઉદાહરણ દમણા જ ત્રીજી વાર આપી ચૂંચોડ “કોણ કોણ આવશે ?—નરોત્તમ વગેરે ”

(૨) જેમ ક્રિયા પદના અધ્યાહારનું ઉદાહરણ દમણા કહ્યું તેવું મળે છે તેમ કર્તાના અધ્યાહાર (પરેખ । અધ્યહાર) નું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે સમજે —

“ પ્રશ્ન—રામો આવે છે ?

ઉત્તર—આવે છે. ”

અર્થ ઉત્તરના ‘રામો’ એ કર્તા અધ્યાહાર છે એ કહેના (ક) વિભાગનો શુદ્ધ અધ્યાહાર જ આ છે

હવે કોઈ એમ કહ્યું “ આવે છે ” એમ પણ વાન્ય બોલે તો હેમા કર્તા અનુકંતવત્વ હતા વાન્ય પૂર્ણ કહે છે, અને ઘટમાન્યના જેવો આ (સ) વર્ગનો અધ્યાહાર બને છે પાંતુ હામાના પ્રથમના ઉદાહરણમાં અને બીજા ઉદાહરણમાં બનેલા કર્તા અનુકંત દોષ અધ્યાહાર ગાય છે એમ બમ યર્થ બને એ જ જાણના અધ્યાહાર છે એમ બમ સ્થૂંવદ્વિધી જ્ઞેતા ગાય છે. આ સ્થિતિ ગતમા ભરાર્થ જવાથી, ‘ આવે છે ’ એમ એકલ જોનાય, પણ ‘ રામો ’ એમ એ જો કર્તા—ક્રિયાપદ વિના—ના બોલી સકાય તે સત્યવાતમા અનુક્રિયાને બદ અધ્યાહારનું નામ આપી દેવાય છે

બાકી વધારે જાણ ઊતરતા તો જણાશે કે ‘ આવે છે ’ હેમા કર્તા તો અનુકંત જ છે પ્રત્યયથી જે ઉત્તર છે તે તો માત્ર કર્તૃત્વ. પણ તે કર્તૃત્વનું અધિદાન ‘ રામો ’ એ તો વસ્તુતઃ અપેક્ષિત જ છે માટે ક્રિયાપદ અનુકંત ના રખાય, પણ કર્તા રખાય એ સત્ય સિદ્ધાન્તમા આ દૃષ્ટિએ ઠીકતા જ છે એ જ રીતે આગળ મા ત્વમ પૂર્ણ રીતે ઉત્તર છે કે નહિ તે પણ વાદમત્ત ગણી સમજો. ૫ તુ આ જામનમા વધારે ઊતરવાની જરૂર નથી

●

ક્રિયાપદની જેમ નિતનંત અનુક્રિયાનું ઉદાહરણ પાછળ ‘ જોડા યોડો તો— ” એ આપ્યું, જ રીતે કર્તાની નિતાન્ત અનુક્રિયાનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે મળે —

“ વિદૂષક—મહારાજ ! ન્હાઓ, ન્હાઓ !—આવો દો !

રાજા—કોણ આ યો ? ગત ત્યો તુ મ છે ?

વિદૂષક—મહારાજ ! વાર ! વાય આવ્યો ! ”

અર્થ પ્રથમના વાન્યમા ‘ વાર ’ એ કર્તાવિના જ ‘ આવ્યો ’ એમ ક્રિયાપદ આનુકંત દેહાકોષ પણ પ્રમાણના અધ્યાહારનો પ્રમગ નથી, કર્તા જો ઇટ છે તે કોઈ રીતે સમજાવું નથી પછીના ઉત્તરમા ‘ વાર ’ કહેવાટે તે અધ્યાહાર બની ના જ સકે, પૂર્વોક્ત નથી

તેથી ભય, ગભરાટ, વગેરે ભાવને ક્ષીણે 'વાવ' એ કર્તાનો શબ્દ બિદ્વ્યક પ્રથમ ઉચ્ચારતો જ નથી, આ કેવળ નિતાન્ત અનુક્રિતિનું ઉદાહરણ છે

આ બધું કહેવાનો દેતુ એ કે કર્તા અનુક્રિત રહી સકે અને અધ્યાહત કર્તા એ બે વચ્ચે ભ્રમ થવાથી અનુક્રિત અને અધ્યાહારના પ્રસંગોમા શોભેજ અર્થ જાય છે

(૩) મૂળ મ્હારી ચર્ચા ઉપરિચત જ્યેથી થઈ તે સ્પષ્ટાબ્ધરના 'શાળાપન' ના લેખમા રા કંમળાશ કરતું વચન આ છે —

“ક્રિયાપદ વગર વાક્ય બની સકે જ નહિ”. કર્તાનો અધ્યાહાર હોઈ સકે ક્રિયાનો નહિ.”

અહિં પ્રથમના વાક્યમાથી જામનું મૂળ પકડાઈ આવે છે ક્રિયાપદ વગર વાક્ય બને નહિ—હેનો અર્થ એટલો જ છે—ઉગ્ત કે અધ્યાહત ક્રિયાવિના, નિતાન્ત અનુક્રિત ક્રિયાનું વાક્ય બને જ નહિ એટલે કહેવાનું એટલું જ છે કે કર્તા અનુક્રિત રહે, પણ ક્રિયા અનુક્રિત ના રહે (અનુક્રિત એટલે 'નિતાન્ત અનુક્રિત') અધ્યાહત ક્રિયાથી તો વાક્ય થતું આપણે જોઈ જ છે અનુક્રિત ક્રિયા હોય તો વાક્ય લગતુ રહે—એટલું જ ખરું છે ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય બતાવવા માટે રા કંમળાશ કરતું પ્રસ્તુત વચન છે તે ખાસ યાદ રાખવાનું છે

આ અતિશય વિચારથી કરેલા સમાધાન પછી 'પૂર્વોક્તની પુન અનુક્રિત હોય ત્યાં અધ્યાહારને પ્રસંગ છે, નિતાન્ત અનુક્રિતમા અધ્યાહારના તરવને પ્રવેશ આપ્યો છે તે વાજબી નથી"—એ મ્હારું વચન 'પ્રમાણુબાધિત' છે એ આશ્વેષ નિર્મળ બનશે એમ આશા છે પ્રમાણુ એટલે આત્મવાક્યની અન્ધ પૂજા એમ હોય તો તો ઉપાય નહિ. બાકી આત્મચ-ન્યોના તરવો બુદ્ધિના સાધનથી પરીક્ષા કરીને ઉપયોગમા લેવા એ આદર્શિની સતતા વીસમા શતકમા તો ઘટ જ ગણાશે, અને તે ઘેરણે મ્હારી ચર્ચા 'પ્રમાણુબાધિત' નથી એમ સુર વર્ગ સ્વીકારશે એ આશા સાથે આ કટાગાભરેલો લેખ સમાપ્ત કરુ છુ

રત્નાગિરિ જિલ્લો
તા. ૨૮ મી નોવેમ્બર ૧૯૯૮ } નરસિંહરાય ભોળાનાથ.

પૂરવણી:—

આ લેખ તૈયાર થઈ પ્રેસમાં ગયા પછી ‘વસન્ત’ ના સ ૧૮૬૫ ના કાર્તિક માસ અકમા આ વિષય ઉપર એક ચર્ચાપત્ર આવ્યું છે. લખનાર રા કમળાશકરના શિષ્યવર્ગમાંથી કોઈ શિક્ષક છે એ ચર્ચાપત્રમાં ઉત્પન્ન કરેલા ઘણાએક પ્રશ્નો સમાધાન મ્હારી આ સવિસ્તર ચર્ચાથી થાય છે તથાપિ એ ત્રણ વાતો વિશે જરાક સ્પષ્ટતા કરી છત જણાય છે.

શાળાપત્રના ૧૮૦૬ ના એપ્રિલના અકમા “ જે વિષયને ઉદ્દેશીને—મનમાં લાગીને— આપણે કાઈક કહિયે છિયે તે ઉદ્દેશ્ય ” એમ અર્થ આપેલા છે, તો (યદપિ ‘મનમાં લાગીને’ એ અર્થ મર્વાશી સુવદિત નથી તથાપિ કાઈક ચલવી લઈને) તે ઉપર મ્હારો આક્ષેપ સભવ. તો જ નથી મ્હારા બતાવેલા અર્થને એ અર્થ મળતો છે તો તે ઉપર મ્હારો આક્ષેપ હોવાની કલ્પનામાં જ અસભવ છે. પરંતુ, એ ૧૮૦૬ નું લખાણ મ્હં જોયું જ નહોતું તે વાત બાળ્યે મૂકતા, ‘મનમાં લાવવું’ હેવો અર્થ ‘ઉદ્દેશ્ય’ નો નથી ‘દેખાડવું’, ‘નિર્દેશ કરવો,’ અને ‘મનમાં લાવવું’ એ બેમાં ફેર છે પણ અર્થ એક જ છે એ કલ્પના સ્વીકારતા પણ એ ઉપર રચેલી આ શિક્ષકની આ બધી ટીકાને ઉત્તરની અપેક્ષા જ રહેતી નથી કેમકે મ્હારા જ અર્થને હું પોતે જ આક્ષેપવિષય કરું એટલી પ્રમાણપદનીએ હું હજી ગયો નથી.

તો સહજ રીતે જ સભવનીય કલ્પના એ જ છે કે (આ શિક્ષક ખરો તર્ક કરે છે તેમ) ‘વિચારવા યોગ્ય’ એ અર્થ ઉપર જ મ્હારો આક્ષેપ છે. આ વિશે એ શિક્ષકનું સમાધાન ઘણક સ્મિત ઉત્પન્ન કરનારું છે. ‘વિચારવા યોગ્ય’ એ અર્થના સમર્થન માટે એ લખે છે—એ “ અર્થ કાઈ કપોળમંદિત નથી. એપ્રિલ ૧૮૦૬ ના શાળાપત્રના અકમા એ વિશે પ્રપ્ત જ લખવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૧૦૨ લીટી ૧૭-૨૧) ” આ ઉપરથી એમ માસ થયો કે એ પૂર્વ વચનમાં આ અનુર્વ અર્થ માટે કાંઈ પ્રમાણ બતાવ્યું હશે. એ મેળવવાની આશાથી એ અક સોધી કાઢીને જોતાં એ ઠેકાણે જે સ્પષ્ટ કહેલું છે તે માત્ર આટલું છે —

“ જે વિષય વિશે વિચાર કરિયે છિયે તે વિચાર કરવા યોગ્ય હોવાથી ઉદ્દેશ્ય કહેવાય છે ”

આ સ્પષ્ટ વચનમાં ‘વિચારવા યોગ્ય’ એ અર્થ માટે શું વિશેષ પ્રમાણ બતાવાયું છે તે જણતું નથી. એ કરતાં તો કાંઈક પણ વિશેષ પ્રકાશ નાખવાનો પ્રયત્ન—નિબ્ધન તથાપિ કાંઈક પ્રયત્ન—રા. કમળાશકરના આશિનના ‘વસન્ત’ માંના લેખમાં જણાય છે. ત્હા ‘ઉદ્દેશ્ય’= વિચાર એ પ્રમાણબાધિત અર્થનિષ્પત્તિ કરવાનું મયન થયું છે હેની અસારતા હું ઉપરના લેખમાં બતાવી જ ચૂક્યો છું. અસ્તુ પરંતુ આ શિક્ષક જે આમ એના એ ખોટા અર્થની પુનરાવૃત્તિમાં પ્રમાણબળનું સ્વરૂપ આરોપવા જાય છે, તેથી હેમની સ્તુલ શુભકિત ઉપરાત ખીલતું કાંઈ ફલિત થતું નથી એ શિક્ષક પોતાના ગુરુના વચનને જ પ્રમાણ ગણે તો તે માટે હેમના ઉપર કાંઈ બન્ધન નહિ રખાય, પરંતુ બાકીના જગતને તો કાંઈક સંતોષમરક પ્રમાણ ની આગ્રહશ્લા નહે તો તે ક્ષમ્ય ગણાય કેમકે કોઈ કહેશે ‘અથ’ એટલે ‘મેથીની બાજુનું શાક,’ તો તે અર્થ પુન પુન સોવારકહી બતાવે તો પણ જડ જગત એકાએક તે સ્વીકારશે નહિ.

આ શિક્ષક મ્હારા ઉપર અસાધ્ય છું પ્રકારના વિદ્યાવિષયક ચાર્જનો આરોપ મૂકે છે તેનેટલો સૌજન્યના સર્વમાન્ય નિયમોએ બારેવી મર્યાદાનું ઉત્પ્રસન્ન કરે છે, તેટલો જ તથાવિરોધી છે. મ્હારા લખાણોથી પરિવિત સુગર્વર્ગ સમસ્તને વિદિત હશે કે અન્ય લેખક અથવા પુરુષનું કાંઈ પણ વચન, મત વગેરે હું મ્હારા લખાણમાં વાપરું છું તો ત્હોનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર તે રચેલું.

હમેશા કુટુંબુ. અને તેથી કરીને એટલું જ કહેવું બસ છે કે ઈ. સ. ૧૮૮૯ ના ‘સુદર્શન’ માં ‘ઉદ્દેશ્ય વિધેય’ વિશે મહેં નોંધ પ્રસિદ્ધ કરી તે વખતે, બ’કે રા. કમળાશકરના ચચ પત્રથી પ્રેરાઈને હાલ મહેં શોધ કરી ત્હા સધી,—ઈ. સ. ૧૮૭૭ ના શાળાપત્રમાની નવલ-રામભાઈની ચચા મહારા જેવામા કે જાણવામા જ આવી ન્હોતી તેમજ ઈ. સ. ૧૯૦૬ ના શાળાપત્રમા આવેલી ચચા પણ આજ સધી મહારા જાણવામા ન્હોતી આ વિશે અન્યાય-યુક્ત તર્ક કરી તે ઉપર રચેલી આ શિક્ષકની વિલક્ષણ ટીકા વિશે વધારે બોલવાની જરૂર નથી પરંતુ એ તર્ક કરવામા વપરાયેલી આડી અવળી ગુલાટો ખાનારી વિચારચેણી કેવળ અગમ્ય છે ‘સુદર્શન’ ની મહારી નોંધનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય હું કુટુંબુ તે જ વખતે એ ચોરેલા માલની પણ વિસ્મૃતિ મળેને શર્ધ—એ દલીલ યુદ્ધિની શક્તિથી અતીત છે. એટલું ઉમેરું કુટુંબુ કે ૧૯૦૬ માં રા. કમળાશકરે ‘ઉદ્દેશ્ય વિધેય’ શબ્દો સ્વીકાર્યા એ વાત જાણ્યા પછી મહારા મૂળ લેખમા ‘નવ વર્ષે જાણ્યે અજાણ્યે થયેલા સ્વીકાર’ સખન્ધી વચનમા ‘નવ’ ને બદલે ‘સાત વર્ષે’ એમ સુધારો કરવાને હું તૈયાર છું તેમ જ, જેમ રા. કમળાશકર તથા નવલરામભાઈને ‘ઉદ્દેશ્ય-વિધેય’ શબ્દો સ્વતન્ત્ર રીતે જલ્દયા તેમ સંસ્કૃત ગ્રન્થોના અવ-લોકનથી અન્ય જનને પણ જાહેર તો તે સમત્કાર નથી.

અત્યુક્તિ અને અધ્યાહાર એ બેના પરસ્પર સખન્ધ વગેરે વિશેની પરીક્ષા મહેં ઉપરના લેખમા બતાવી છે ત્હેના પ્રકાશમા આ શિક્ષકે આ પ્રશ્ન વિશે જે લખ્યું છે તે આપોઆપ સ્ખલનયુક્ત જણાઈ આવશે “મહારી જોડે ગ્રાણુ કેણુ આવશે ?—નરૈતમ, જગજીવન, અને વનમાળી” —એ ઉદાહરણમા ઉત્તરના વાક્યમા ક્રિયાપદ અધ્યાહૃત નથી પણ અત્યુક્ત છે એમ એ શિક્ષક માને છે ત્હેમા કેવળ વિપરીત દર્શન જ થયું છે આવનારના નામ જાણવાની અપેક્ષા છે, તે ખરી વાત છે, પરંતુ તે વાક્યથી જણાવેલા વૃત્તાન્તના અગતી અપેક્ષા છે, વાક્યસ્થનાને અગે તો ક્રિયાપદની અપેક્ષા બીજી જ છે, ‘એ લોક મહારી સાથે આવનાર છે’ તે ‘સમઝી લેવાનું’ જ છે એમ આ શિક્ષક કહે છે, ત્હા ‘સમઝી લેવાનું’ એ વચન તે ‘અધ્યાહાર’નું નામાન્તર જ છે ‘રા. કમળાશકરે એપ્રિલ ૧૮૦૬ ના શાળાપત્રમા બતાવ્યા પ્રમાણે ક્રિયાપદના અભાવે “પૂરો વિચાર જણાવો નથી” એ સ્થિતિનું નિદાન તપાસતા એ જ જણાશે કે ક્રિયા અનુક્રમ હોય તો પૂરો વિચાર જણાવ્ય નહિ, અર્થાત્ નિતાન્ત અનુક્રમ હોય તો પૂર્ણ અર્થબોધ ના થાય અને વાક્ય ના બને. ક્રિયા ઉક્ત અથવા અધ્યાહૃત હોય તો પૂર્ણવાક્ય સભવે જ. ઉપગના ઉદાહરણમા—‘નરૈતમ, જગજીવન, અને વનમાળી’ હેમા પૂરો વિચાર જણાય છે એ અનુભવનું કારણ એ જ છે કે હેમા ક્રિયાપદ નિતાન્ત અનુક્રમ નથી, પણ અધ્યાહારરૂપે નિગૂઢ રહેલું છે. આ પ્રશ્નની ખરી સ્વરૂપકલના આમ જ છે એ વિશે હવે વધારે બોલવાની જરૂર નથી.

આ શિક્ષકે બીજા કરેલા અપ્રાસંગિક પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાનો પ્રયાસ કરવાની હું જરૂર જોતો નથી. હેમા ઘણે ભાગે ચારખના અભ્યાસક્રોને માટે રચેલા સ્થૂળ નિયમોને ૨/૨ સ્થાન અપાયલું જણાય છે. રા. કમળાશકર “પાત્રની યોગ્યતા” વિશે કહે છે તે કાંઈક શે ખરું જ જણાય છે.

વાદરા,

તા ૨૬-૧૨-૦૮,

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

નહાનાલાલ દલપતરામ કેવિનાં

છપાયેલાં પુસ્તકો.

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જો.

દરેકની કીંમત આઠ આના.

થોડા વખતમાં છપાયે

૧. ઈન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમસ્તોક્તી ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મળવાનું છે.

છપનાલાલ અમરશી મહેતા,

શુભસત વર્નાકયુલર સોસાયટી,

અમદાવાદ.

માતા દુરજ યાને બાલકોપયોગી આપઘ.

આ લઘુ પદ્ય અતિ બાળહિતવર્ધક પુસ્તકને સુપાર-ટેન્ડેન્સ આર્યન મેડી-
કલ સ્કુલ (મુંબઈ); હાર્વિય સર્જન ન્યુબિલિ હોસ્પીટલ (જામનગર); આસિ-
સ્ટન્ટ સર્જન (રામપુર સ્ટેટ-રોહિલખંડ); મેડીકલ એક્ષીસર (માણાવદર-સ્ટેટ)
વગેરેએ અતિ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપેલા છે. પ્રથમ ભાગમાં માતાની પોતાનાં
બાળક પ્રત્યેની દુરજ લખવામાં આવી છે, દ્વિતીય ભાગમાં બાળકોના સામટા
રોગોની પિછાન સાથે અનેક આર્ય આપઘો તથા વિશેષ માહિતી લખવામાં
આવી છે. બન્ને ભાગ સાથે. કિંમત આના આઠ પાંચેજ જુદું.

માણાવદર (કાઠીયાવાડ) }

એન કે વૈશ્ણવ, ટાઇપિસ્ટ.

(દબ્બર એક્ષીસ.)

' x x જૂનાં કાવ્યોનો સારો સંગ્રહ થયો હોય તો આ જ છે. x x '

પ્રા. ૬૦ ૬૦ મળજે.

' x x પદ્યદર્શી મહુ જ સારી કરી છે. x x '

પ્રા. ૭૦ ૬૦ કોર.

' x x શુભાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સંગ્રહી ટિપ્પણ વાંચકો ને અ-
સહજને પણ સહાયક થઈ પડશે, x x '

રમણભાઈ મ. નીલકંઠ.

કાવ્ય મંજરી.

કવિતા ઇતિહાસ ને વિવિધ વિષય સાથે પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્ય કાવ્યોનો સંગ્રહ

કિંમત રૂ. ૨

એન હાઈકુ.

છવાસ ઇ અમોચક પટેલ.

મુંબઈ ના. ૭

આતંક નિબંધ ગોળીઓ.

આતંકનિબંધ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મદારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અગ્રણ્ય હથિયાર છે, ચક્રિતનો અખૂટ અગ્નિ છે, સ્મરશ્લુષાક્રાંતો સાગર છે, દુઃખીવાને આશીર્વાદ છે અને દુઃકામાં મનુષ્ય માનવનું જીવન છે.

શુભ થયેલી વાદાસન, શુભ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પ્રેરિ આપવા માટે, જ્ઞાનનંતુઓને તેજ કરવા માટે, સંધ્યા લોહી ચુપારવા માટે આતંકનિબંધ ગોળીઓ બિનહરીફ ઇલાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની રજા ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માનિક, આતંકનિબંધ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્તેસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીટી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	દેરીસનરોડ.	જુલવારપેઠ.	શવપુરા.	રીઘીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,
Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ યુજરશતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન સાથે, મુળગ્રંથોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુસ્તક વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્ષતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમરાશ દરેક સદૃશ્ય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક યુગ્મ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ ૩મી આદ્ય પેજ લગભગ ૮૦ શરમ પૂર્વ પાકું. કિમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

वसन्त

RANIPUR

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्त्वस्य सर्वाणि भूतानि यथा यस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुण्यं यथाऽन्मध्यात्मं सात्यस्तेजोमं ज्ञातमयं पुण्योऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

सत्यान् प्रमदितव्यम् । धर्मान् प्रमदितव्यम् । कुशलोन्मत्तं प्रमदितव्यम् । नृत्यं न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्

वर्ष १७, अंक १० [भास-०] पौष रावत १९६५

तन्त्री — प्रेमिन् आनन्दनाथगुप्ता / दुर ओम ओ ओ ओ ओ ओ

चित्रविरोधन	५२६
(रा रा नरसिंहराज भोजानाथ जी ओ सी ओत)	
धार्मिक	१३३
(रा रा मोहनबाबू पार्वतीश्वर ओ ओ ओ ओ ओ ओ)	
अनन्ततन	५३७
(रा रा पितृपूजा कनैय्याबाबू दुर ओ ओ सी-६)	
आनन्दबाबू उ अयबोम्न	५४१
(रा रा नरसिंहराज भोजानाथ जी ओ सी ओत)	
' कुरेन गने बिनेय ' उपर अयबोम्न	५४१
(रा रा तनसुभराज मनसुभराज निपाणी ओ ओ)	
सोदर्य	५४८
(रा रा हरसिंहाबाई व दीवगीबा ओ ओ ओ)	
आनन्द दिवसना धार्मिक प्रवास	५५४
(रा रा आतिसुभराज कभराज नर त्रिवेदी ओ ओ ओ ओ ओ ओ)	
अनन्तबाबू	५६०
(रा रा मनसुभराज मनसुभराज ओ ओ ओ ओ ओ ओ)	
कुतिस्वरसिद्धांत	५६३
(रा रा नरसिंहराज भोजानाथ जी ओ सी ओत)	
अनन्तबाबू (वसन्त ओ दिश)	

Handwritten signature and date: १२/१०/७५

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાભાગો, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીસા
ળાના માસતરો, (૬) તળાવીઓ તથા (૭) ગ્રાસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નરી રચવાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરનો)
રાખના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ મા, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજા મા રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના	રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)
છૂટક નકલ એક અંકના	રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનુ અસહ સખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો મા કપો, હોખ
કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછુ મોકલવાને અમે જ પાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

અન્યકારો માટે ખાસ સગવડ.

વસન્ત-પત્રનો સાહિત્યપ્રેમી જનોમાં બહોળો પ્રચાર છે. પરન્તુ અત્યાર સુધી પૃઠામાં
જમા ન હોવાથી છૂટથી પુસ્તકોની જાહેર ખજારો સર્ધ સકાતી નહોતી. પોસ્ટલ દરમાં
ફેરફાર થવાથી હવે આ પત્રના વજનમાં વધારો કરી રાખ્યો છે. અને તેથી બે ત્રણ
પૃષ્ઠ ઉમેરી જાહેર ખજારો દાખલ કરવાનું અમે રીઝાયું છે આ અનુકૂળતાનો લાભ લે !!
અન્યકારો ચૂકરી નહિ એમ આજ્ઞા છે.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।
उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।
उपनिषद्.

વર્ષ ૭, અંક ૧૨.

[માસિક.]

પૌષ સંવત્ ૧૯૬૫.

*ચિત્રવિલોચન.

(૪૮૧૧-૧૪૪૮૧૧)

મન્ધ્યા આરે ધર્મને ઉછેરે
આ શુકતાગરુડોને સૌ રમે । *

* રત્નાગિરિ નિહાની ઉત્તમી હદ સાવિત્રી નદીની છે. હેના યુખ આગળ દેહ મરુદ-
કિનારે ખાનગીરો દિલ્લો-પર્વત ઉપર-તથા ગામ છે. અગ્રેજ અમલ શરૂ થતા ત્યાં લોકો
રહેતું હતું. ત્યાં કબરસ્તાનમાં એક કબર ઉપર નીચે પ્રમાણે લેખ છે:—

“ Here lie the remains of Mary Sophia Marcia, aged 26, and Ellen
Harriet, aged 32 days, the beloved wife and daughter of Arthur Malet of the
Bombay Civil Service. They, with thirteen boatmen and attendants, were drown-
ed on the bar of the river Savitri on the night of the 6th, December 1853.”

આ નદીના યુખમાં bar-દારો-જ્યાં વિષમ છે. સમુદ્રનું બેલું અને નદીનું બેલું
એ સ્થાનસ્થાનમાં મળી વિષમ તરંગો થાય છે.

આ કરુણ દૃશ્ય ઉપર આ કાવ્યની રચના છે; હેમાં નામિકા નવી જન્મેલી પુત્રીને
લઈને પતિ કને આવતી હતી, પતિ દિલ્લામાં હતો, અને સમય સહારિત પછી તરતનો હતો,
વગેરે કેટલાક ભાગ તથા અર્ધા વચન કલ્પિત છે, એ કહેવાની જરૂર નહિ પડે.

* ગા. : ૧૨ અને મન્ધ્યા એ ચિત્રનાં અંગ કલ્પનાથી મુક્યા પછી વિચાર અભ્યો.

ને સિન્ધુમાં ગૂઢ થઈ ગયેલો
જેતી રહી રસયત્ની સવિનાથ પેલો. ૧

પ્રીતેથી પીટી સુખ, વર્તમાન,
ને બાંધનાં રમ્ય મુખુંતોં જ્ઞાન,
સ્વપ્ને ન જોતી અતિ ગૂઢ ઘેરુ
એ ચિત્ર દૂર વસતું લયકાળ કેરુ. ૨

(અનુક્રમ)

સાવિત્રી સિન્ધુમાં બેઠી, તરંગો બિછળે તહિં,
નાવડુ નાચતુ લેખા આવતું જો ! દૌંસે અહિં. ૩
પુવતી તે વિશે બેઠી બાળકી અતિયે ધરી,
પ્રેમવાતસલ્યના પ્હાના અમોલા શા રહ્યા ઝરી ! ૪

(ખલ્લરિગીત)

“ નાવડું લકાન્જો
વેગથી, મજાળથી,
ઓ ખલાસી, કુશળ ઓ !
આ મોઢી છે મુજ બાળકી. ” ૫

કે તા. ૬ ફ્રી ડીસેમ્બર ૧૮૫૩ નો વૃત્તાન્ત છે તો તે અરસામાં શુક સાંજનો તારો હશે કે સહવારનો ? નહિં હોય તો પણ એ કલ્પિત રંગરેખા જરૂરની છે માટે રાખવી. એ ચિત્રરેખામાં કાવ્યની નાવિકા અને હેની બાલિકાતું સામ્ય, એ નાવિકાના બાવતુ પ્રતિબિમ્બ, અને તે વખતે થવાના કરુણ બનાવની પૂર્વચાયા, વગેરે ધ્વનિ સમાયા હોવાથી એ અંગનો લાગ કરવો નહિં એમ ઠરાવ્યું.

પણ સુયોગે, તપાસ કરતાં જણાવું કે, ઈ. સ. ૧૮૫૩ ના મેની તારીખ ૧૩ મીથી ૧૮૫૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮ મી સુધી શુક સાંજનો તારો હતો, (થોડા દિવસ સર્વની બહુ સ-મીપ હોવાથી અદમ્ય હોય તે બાદ કરતાં). એટલે ૬ ફ્રી ડીસેમ્બર ૧૮૫૩ ને દિવસે એ સાંજનો તારો, અને હેવી સ્થિતિમાં હતો કે સર્વોચ્ચ પછી બહુ વખત થોભેલો નહિં; આ આકસ્મિક સંયોગ પણ વૃત્તાન્તના વર્ણન બેઠે મેળમાં જ આવેછે; હોડી ફૂળી તે પહેલાં થોડીવાર શુક જણાતો હતો; ફૂળી પછી એ પણ અસ્ત પામ્યો.

લાડકી મુજા ! જાગ વિશે
આવી એક જ માસથી,
તોય મુજા હાડે વશી
દિ. અણગણ્યા લગ બાસતી. ૬

સિન્ધુતટ પેલો હોંચે
દુર્ગ પવેત ટોચ જે,
તાત ત્યાં તુજ વાટકી
જોતા હોબા ધર્મે મોદને. ૭

યાશુ બેળા કાણુમદિ,
દીવે વિરલ જ છેલોને,
પ્રથમ દર્શન આંકતા
દેવ મુગ્ધનો કરશે લહેને. ૮

નાવડુ આ સિન્ધુમા
ઊછળે કઈ વેગથી,
હાથ પણ મુજ નાચવ
તાલ લહેને પ્રેમથી. ૯

પ્રેમસાંકળ જે રૂંડી
મધુર એ-અમ-ઉંગી,
બીડતી દદ તેલને
તુ કનકકર્મી વણ મૂલની. ૧૦

દુર્ગપર જો ! ફરફરે
ધવલ કર-અચલ પહોળે;
હાડડુ આ કઈ થરથરે,
ને પ્રેમમન્ત્રો રા બણે ! ૧૧

હા !-મીડુ પુસ્તુલ માહડુ !
ફૂળતું કલરવ કરે,
લાડકી ! તુજ એ અમી
પીતાં ન મન તૃપ્તિ ધરે. ૧૨

હું અહિં પ્રથમ ચરણમાં ચોયાતી થેઠે એ માત્રા વધારે રાખી ત્રીજી માત્રા ઉપરથી,
તાલ રાખ્યો છે. તે સહેતુક છે.

તાતને દુઝ કૂજનો
એ ડેરાં તું મુલાવજે,
મર્યદોદે વર્ગની
કંઈ દીપ્તિ કાણુ ઝળકાવજે. ૧૩

મીઠી ! ને ઝોમમા
શુકકર્ણી શી શોભતી !
હા ! તદ્દયે મુજ લાડકી
એથી રચિર અદકી અતિ. ૧૪

જૂતભાવિ જૂવતી,
મુખ દિનેજે જૂવતી,
મગ વર્ષે મુજ પૂતળી
આનન્દમિન્હે હુ બૂંટી ” ૧૫

(૭૧૨)

“ ઝો ! આ આમ એમએક
નાવડુ વાડ વગિયુ ડેક !
ધાઓ ! અરે છનનાથ !—
લાડકો ! બર્ષે તુ મુજને બાપ ! ” ૧૬

(અર્ધમુજ મી)

“ અચાસી ! બચાવો !
અરે મધ આવો ! ”
“ દયામિન્હુ ! આવુ !
સિન્હુ સાથ લાવુ ! ” ૧૭

(માસિની)

નિમિષ મદિં જ રૂપ્યુ નાવડુ સિન્હુ માદિં,
મધુર મુખ છપીઓ ને ગર્ધજો ! બૂંસાઈ !
ઉદયિ-ઉદર સન્ધ્યા શુક બને ચમાયા,
તિમિર મદિં જ શૂદા સિન્હુએ ગાન ગાયા. ૧૮

ગ્લાગિરિ જિહ્વા, }
૧૫-૧૭-૦૮ }

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

બાળક.

બુજાંબી.

૩૬ બાળકું કુંમળું છેક ન્હાતું
કરે ચિન્તનો મૂઠ ને છાતુમાતું
ઉકેલી શકે કોણુ તે વિશ્વમાંથી ?
સુણે ગાન મીઠું અને દિવ્ય ક્યાંથી ? ૧

વસંતતિલકા.

એ ગાનનો પ્રભવ ક્યાં ? સરિતા વહે ક્યાં ?
માધુર્ય-સંચય મ્હો દુર દેશમાં ક્યાં ?
એ ગાનતું ઝરણુ અમૃત શું મધુરું
બેઠું અખૂટ નિરાદિન વિશુદ્ધિ દેતું. ૨

અનુક્રમ

અસાચો ને પ્રપચો સૌ ફેડતું ક્ષણ એકમાં
આસુરી ભાવ સંહારી, રેલતું સુખ રેલમા. ૩

ઉપન્યું ગાન એ ક્યાંથી ? કોણુ એ તે કહી શકે ?
ધન્ય તે બાળકાં સન્ત માંભળી સમજી શકે ! ૪

વસંતતિલકા

આ વિશ્વની મલિનતા, જડતા, અશુદ્ધિ,
અન્યાય, સ્વાર્થ ભરી નિર્ભય મન્દ બુદ્ધિ
તે શું કદી ગ્રહી શકે મૃદ ભાવ એના ?
તે શું કદી સુણી શકે સમજી શકે વા ? ૫

મંદાકાન્તા.

ના ના એ તો શિશુજનતણો છે અધિકાર શુદ્ધ
ને સાધુ ને વિમલહૃદયી નિર્વિકારી પ્રચુદ્ધ;
તે સદ્ભાગી સખળ જીવશે ગાનની દિવ્ય ધાર,
ઓ સ સારી ! કરો શકોશ શું ? મૂઠ ! માયામસેલા ! ૬

હડા બાવો જગવો ઉરમા બાળને કેંકે કેંલું
 ને સૌન્દર્યો પ્રકૃતિ પુરુષોના સહુ ખોલો દેલું
 છૂપા મેહો કુદરત તણા ગાન એ શોધી ફહાડે
 ને આનન્દે લલ્લપ કરી સ્વર્ગનું સુખ આપે ૭

અનુક્રમ

દિવ્ય એ સુખના સાથી સંસારી શુ બની શકે ?
 જોતો ને બાળ-યોગી તે અન્યને શુ કહી શકે ? ૮

જુજી

જુવે મન ને તાનના બ્રોમ જુદું
 જુવે પંખીઓ ગીત ગાતા મધુર
 જુવે પુષ્પ ખીલ્યા સુવાસે બરેલા
 જુવે ભૂગ ને મુજતા પ્રેમધેના ૯

૫ શરય

અમો જુવે તે જગના મનુષ્યને
 જુવે વળી તે રૂપ તોનું આર ને
 જુવે અધુના મુખચન્દ્રિગ્ભગા
 અને બાવો નનગાય ને ઘણા ૧૦

સમ્પ્રદાય

જોતો તે બાળયોગી મનુજહંકરના જાવ ને દુ ખમિશ
 જોતો તે તે વિચારો નિજ મતલબના હર્ષ કે શોકધેરા
 જોતો ને અશુ હોતો દુ ખો મનુજ તણા, દિવ્ય આશ્વાસ દેતો
 જોતો ને મેલ ધોતો તિમિર જગતના ફડતો મૂર્ચ એ તો ૧૧

દુતવિલમ્બિત

મનુજના સહુ દુ ખ વિધારતો
 સુખ મધુર દર્ષ મન ધારતો
 તિમિર લોકતણા મનના હરે
 અનુપ શાન પ્રકાશ બધે કરે ૧૨

અનુક્રમ.

સ્થાપતો સુખતું રાજ્ય, કાપતો સર્વ આપદા;
ખેલતો વિશ્વસાન્દર્યો, મુખથી નવ ખેલતો. ૧૩

દિવ્ય જે ચારતા છાઈ જગમાં, જગ લોકમાં
અખોશ્યા ખેલથી તે તો રહેલથી રહમનાય છે. ૧૪

x x x x

માલિની.

વય કંઈ વધુ થાતાં બાળકાંને મુખેથી
નવલ મધુર વાણીની મોંડી મેર છટી
મુખ દશનકળીથી શોભતું રમ્ય ચાર
મુખધુર મલકાતું ખેલતું કાલું કાલું. ૧૫

ભુજંગી.

ધડીમાં હસે ને ધડીમાં રૂંધે એ
ધડીમાં અંહાં ત્યાં ધડીમાં ધુમે એ
નહાં લેખવે બન્ધનો બાળરાગ
મુખે ખેલતો ખેલ વેગેથી ઝાઝા. ૧૬

અનુક્રમ.

અજમાવે નવી શક્તિ કૈંક અન્તરનાં બળે
વામ્પનો વેગ એ રોકાયે રોકાયે નહિ કાઈથી. ૧૭

જેવું છે મૌન ગંભીર મધુર રસથી ભર્યું
તેથી એ વધુ આ મીઠું ખેલવું મૃદુ બાળકે. ૧૮

નવી શક્તિ શિશુની આ જોર અદ્ભુત દાખવે
રોકાયે વેગ ના એનો સૌન્દર્ય એ ખળાય ના. ૧૯

x x x x

ભુજ ગી.

હવે એ યયુ બાળ મહોદુ ગભીર
 ત્યજ બાળમેલ વદે ધીર ધીર
 કંઈ અપભાષી, છતાં અર્થવાણું
 મુખેથી વદે સ્પષ્ટ સાદું રસાણું. ૨૦

હવે જોન દીકું મોઢું નેહ ખેલું
 હવે જોલવું મીઠું કાલુ થેલું
 પરન્તુ મોઢી બેઢથી એ વધારે
 વદે વાણી ગંભીર તે પ્રૌઢ બાળે. ૨૧

x x x x

સંગ્રહ

જ્ઞાતી ! છે સ્નેહ રૂડો મુમધુર રસિલો આપણો શુ ન એવો ?
 ખેલાં રહેતો છુપાયો વદનર્નયનમા, રે ! શુ છુપાય તેવો ?
 છોડીને દીર્ઘકાળે શરમ ભય સહુ એક મારે ઉઝાળા
 હાવાં અદૈત પામી હૃદય ઉભયના શાન્ત આનન્દ રૂપ્યા. ૨૨

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

મજ્જન-જ્ઞાન તંતુ-તંત્ર.

(Nervous System)

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૫૦૫ થી.)

હવે આ ગતિ ઉત્પાદક શક્તિ અને ઉપલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિનું સમિશ્રણ થાય છે, અને જે સાધારણ રીતે Reflex કૃતિ (પરાવર્તન કૃતિ) તરીકે ઓળખાય છે આ કૃતિથી, ઉદ્દીપનને લઈ ઉદ્ભવેલી ઉપલબ્ધિ મધ્યસ્થ સ્થાને જતી મજ્જન (afferent nerves) માં પ્રસાર થઈ મધ્યસ્થ સ્થાનેથી પાછી સ્નાયુ તરફ જતી મજ્જન (efferent nerves) માં પાછી ફરી સ્નાયુને ઉદ્દીપન કરી ગતિમાં મૂકે છે આની ક્રિયાની ઉત્ક્રાન્તિ કેરી રીતે થાય છે તે જરા તપાસીયે

પ્રથમતો એક જ પથ હોઈ કણ પોતે જ ઉદ્દીપનને ઉપલબ્ધિમાં જવાબ આપે છે. આટલામાં જ ખરૂં જોતા પરાવર્તન કૃતિનો સમાવેશ થઈ જાય છે હવે જ્યારે પ્રાણી અનેક કણનો સમૂહ થઈ એકત્ર થાય છે ત્યારે જુદા જુદા કણો પોતપોતાનું જુદું જુદું કામ સ્વીકારી લે છે એમ થવાથી કેટલાક કણો માત્ર ખોગક જ એકઠો કરે છે, કેટલાક કણો ખીજા કણોને પોતાના કામ કરવાના ધમાતણી ઉપજતા નુકશાનને પુરો પાડવાનું કામ સ્વીકારી લે છે કેટલાક કણો પુનરાતપતિ સંપૂર્ણ થઈ શકે એવા કણો જ પેદા કરવાનું કામ લઈ લે છે આમ કામની વહેંચણી થઈ જવાથી જાહારતા ઉદ્દીપનનો સ્વીકાર કરવાનું કામ અમુક જ કણો લઈ લે છે જે આપણા મજ્જનતંત્રના આદી ઉપલબ્ધિ કણો (sense cells) છે. હવે આ ઉપલબ્ધિ કણો હજી પછી પોતાનું કામ વિશેષ વિશેષ વહેંચતા જાય છે જેથી પહેલ વહેંચા જેવું એક કણ ઉપલબ્ધિ પામે છે તેવું વચ્ચેના કનાય મધ્યસ્થ કણ (ganglionic cell) આ પામેલી ઉપલબ્ધિ ત્રીજા કણને એટલે યાત્રિક કણ (Motor cell) ને ઉદ્દીપન કરે છે, જે ગતિ ઉપજાવે છે આ પ્રમાણે ત્રિપુટીમય પરાવર્તન ક્રિયા થાય છે.

હજી પછી વધારે પરિપક્વ અવસ્થામાં ચતુઃત્રયી પરાવર્તન ક્રિયા થાય છે જેથી ઉપલબ્ધિ કણની ઉપલબ્ધિ મધ્યસ્થ કણમાં થઈ એક નવીન કણ જેવું કામ ઈચ્છા બતાવવાનું તે કણ (Will cell) માં જાય છે ત્યાંથી પરાવર્તન પાછી મધ્યસ્થ કણમાં થઈ યાત્રિક કણને ઉદ્દીપન કરે છે

હવે છેવટની શક્તિ પૂર્વ જ્ઞાનની છાપ રાખવાની છે આવી શક્તિ જો કે છેક એકવા કણમાં તપાસી કાઢવી અતિ મુશ્કેલ છે તો પછી જ્યારે આપણે ઉપર વર્ણવેલા બધું કણ પ્રાણીમાં ત્રિપુટીમય પરાવર્તન શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેના મધ્યસ્થ કણમાં આ શક્તિ ગ્રહેલી આપણે કેટલેક અંશે બરાબર તપાસી શકીયે છીએ અને જ્યારે ચતુઃત્રયી પરાવર્તન શક્તિ પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તો ઈચ્છાકરણનું આ શક્તિ દર્શાવવાનું એક ખાસ

કામ હોય છે. યાદદાસ્તનો ક્રમ પણ એવો જ છે અને તેને માટે ખાસ કંઈ મધ્ય અવયવ મગજમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે મનુષ્યનું ઉપલબ્ધિ અવયવ એટલે તેની મગજોનું તંત્ર કેવી રીતનું છે તે તપાસવા આપણને ઘણી સરળતા થશે. આ અવયવનું ઉદ્દીપન ઉપલબ્ધિ કણ દ્વારા થાય છે અને આવા કણો શરીરની સપાટી પર ચારે મેર પ્રસરી રહેલાં છે. આ ઉપલબ્ધિ હવે મધ્યસ્થ ગામી મગજઓમાં થઈ મધ્યસ્થ કણમાં જાય છે અને જો કંઈ ખાસ નવીન પ્રકારની ઉપલબ્ધિ ન હોય તો તો ત્યાંથી જ તેની પરાવર્તિત થાય છે અને સ્નાયુઓ ગતિમાં મુકાય છે. આવા પ્રકારની ક્રિયા ચાલવા બેલવામાં પગ તથા મોંનાં સ્નાયુઓની ગતિમાં થાય છે. વિશેષ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ આ મધ્યસ્થ કણોમાં થઈ ખરોડના મોટા મગજ રજ્જુમાં થઈ ઠેક મગજમાં પહોંચે છે અને ત્યાંની ઈન્ડિજનુસાર તેની પરાવર્તિત થાય છે આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધિની મગજઓ, મધ્યનું મગજ, અને યાંત્રિક મગજઓ આપણા મગજ તંત્રના મુખ્ય ભાગો છે.

આપણી પરાવર્તન ક્રિયા ચતુઃત્રયી હોવાથી બે જાતના મગજ તંત્રો અને બે જાતનાં મગજ કણો છે. તેથી બે પ્રકારના તંત્ર થાય છે. એક તો મધ્ય અવયવ મગજનું તંત્ર જે cerebro spinal system ને નામે ઓળખાય તે અને બીજું મધ્યસ્થ કણનું (ganglion) નું તંત્ર જે sympathetic system ને નામે ઓળખાય છે. બીજા તંત્રની પરાવર્તન ક્રિયા ત્રિપુટીમય છે અને પહેલાની ચતુઃત્રયી છે તે ઉપરના ખુલાસાથી સ્પષ્ટ થશે. પહેલા તંત્રમાં મગજ અને કરોડના મગજ તંત્રના બનેલા રજ્જુનો સમાવેશ થાય છે અને બીજા તંત્રમાં મધ્યસ્થ કણોની સાંકળ (ganglionio chain) અને તે કણોમાંથી નીકળતા અને આવતા તંત્રો અને આ મધ્યસ્થ સ્થાનને મુખ્ય અવયવના રજ્જુ નેડે નેડાંના તંત્રોનું બનેલું છે.

હવે આ તંત્રના કણો, તંત્રો, રજ્જુ અને મગજ કેવા રૂપના કેવી સ્થિતિના, અને કેવી રીતે રક્ષિત થયેલા વિગેરે છે તેનું વર્ણન કરીએ તો કદાચ વિષય બહુ જ પારિભાષિક થઈ સામાન્ય સમાજને નિરસ થશે એમ સમજી પડતો મુકવામાં આવે છે પણ તેની રચના ગુણો વિગેરે કેવા છે તે જાણવું ઘણું રસીક અને બોધક છે.

ખરોડના રજ્જુનું થડ જો કોઈ પણ રીતે આપણે ઉદ્દીપ્ત કરીએ તો બે વાનાં થાય છે. એક તો જેટલા સ્નાયુમાં આ રજ્જુમાંથી તંત્રો જાય છે તે બધા એકદમ સંકોચાઈ જાય છે અને બીજું કે એકદમ ડુખ્તી વેદના ઉપજે છે અને તે વેદના તે જ ઠેકાણે વરતાય છે કે જે ચામડીના તથા સ્નાયુઓના ભાગમાં અદિધી મગજતંત્રો જાય છે. એટલે આ રજ્જુને પ્રદીપ્ત કરવાની એટલી જ અસર થાય છે કે જેટલી તેમાંથી નીકળતી શાખા તંત્રોના પ્રદેશને પ્રદીપ્ત કરતાં થાય તેટલી. હવે જો તંત્રોમાંથી એકલા યાંત્રિક તંત્રોને કોઈ પણ રીતે ઉદીપ્ત કરીએ તો માત્ર તેને લગતા સ્નાયુઓ જ સંકોચાય છે પણ કોઈ પણ જાતની વેદનાનો ભાવ થતો નથી. તેવી જ રીતે ઉપલબ્ધિ તંત્રોનો ઉદીપ્ત કરીએ તો માત્ર વેદના જ ઉત્પન્ન થાય અને સ્નાયુઓને કંઈ પણ અસર થાય નહિ. આવી રીતે જો ખરોડ

રજ્જુને મુળથી કાપી નાખીયે તો મગજ સાથેનો સર્વ સખધ તુટી જઈ ઇચ્છાનું કંઈ પણ રૂપ બાકી રહેલા તત્ત્વને આપી ન શકાય

(આ પ્રસંગે મનુષ્યના મગજ અને મગજ તત્ત્વ સંપૂર્ણ વર્ણન આપતું યોગ્ય ગણાય અને તે માટે પ્રત્યેક અવયવનો ભાગ શી શી ફરજ બજાવે છે તે સમજવા માટે મગજ તત્ત્વના નકશા ઉપરથી પ્રત્યેક અવયવનું સ્થાન અને ફરજની ચર્ચા કરવાનો વિચાર હતો પરતુ લેખ વાચકના કાન ક્ષેપને લઈ પડતો મુકવામા આવ્યો હતો અને અહીં પણ સ્થળ મકો- અને લઈ હાલ તુરત પડતો મુકીશુ)

હવે આગળ બોલીએ તો ચૈતન્યની પ્રત્યેક દશામા આપણા મગજના પદાર્થમા કંઈક રસાયનિક અણુઓનો ફેરફાર થાય છે તેમા કંઈ શક જેવું નથી અને જેમ જેમ આપણો અભ્યાસ આ દિશામા વધતો જશે તેમ તેમ મગજના દરેક દરેક ભાગને આપણે ખતાની આપીશુ કે ન્યાયી મનના સર્વ લક્ષણો ઉદ્ભવે છે પણ ધારો કે મગજના અમુક ભાગને ઉદ્દીપ્ત કરવાથી અમુક ચૈતન્ય ક્રિયા થાય તો પછી અણુઓનું ઉદ્દીપન અને મનોભાવનાની પ્રદિપ્તિ વચ્ચે ગાઢ સખધ છે એ નિવિવાદ થાય

હવે આપણે આટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે ન્યારે મગજની ક્રિયા બાબત ચાતે છે ત્યારે મગજમાથી પણ બરાબના રજ્જુની જેમ પરિવર્તન ક્રિયા થાય છે દાખલા તરીકે ન્યારે તેજનો ભડકો આખા આગળ થઈ જાય છે ત્યારે જે પરિવર્તન ક્રિયા થાય છે તે આખની મગજની પ્રદિપ્ત થઈ મગજમા પરિવર્તન પામી ચહેરાના અને પોષણના સ્નાયુઓમા ક્રિયા પામી ચહેરા બગડી જાય છે અને આખ મીચાઈ જાય છે દુર્ગંધ છુટે છે ત્યારે પણ નાખની મગજ તત્ત્વ પ્રદીપ્ત થઈ ઉપર દર્શાવેલા ચારે પરિવર્તન પામી ચહેરા બગડે છે ન્યારે બહુ મોટો ધડાગ થાય છે ત્યારે પણ આખા શરીરમા આવી રીતે જ કમકમી થાય છે માર્ગ એમ જોઈ કે આ તો માત્ર યાત્રિક ક્રિયાઓ છે અને બુદ્ધિ જોડે તેનો મજબૂત નથી પણ વિચારો કે આપણે તાણીને વાચીયે છીએ ત્યારે શું થાય છે? આ વખત સર્વ મનશક્તિ વાચવાના વિષય ઉપર રોકાયેલી હોય છે, ન્યારે બીજા ઘણાએ સ્નાયુઓની ક્રિયા વાચનારની જાણુ શી વાય પોતાની મેળે ચાલ્યા જ કરે છે જેવું ચોપડી હાથમાં બરાબર આખથી અમુક જ અતરે પડાય છે આખો લીટી ઉપર ફરતી જાય છે. વળી એક જાણુ બોનવાની ધમ જુના અને શ્રામ નળીના સ્નાયુઓ પોતાનું કાર્ય વારાફરતી બરાબર બજાવતા જાય છે વળી જે તે સમાજમા આ વાચતો હોય તો જે વાચે છે તેને યોગ્ય હાથ પગના સાળા પણ કરતો જાય છે એટલે બીજા ચખ્છોમા જે કાર્યો કરવામા પહેલા બુદ્ધી વાપરવી પડે છે તે કાર્યો અનેક વાર કરવાથી એની મેળે પરિવર્તન થાય છે

ઉપર કરેલા મનુષ્યના મગજ તત્ત્વના સંપૂર્ણ વિવેચનથી એટલું તો સમજાશે કે જે સઘળી ક્રિયાઓ આપણા જોવામા આવે છે તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ ઘણી અટપટી અને સદિગ્ધ હોય છે તો પણ આધુનિક વિજ્ઞાન દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરતા આ સર્વ ક્રિયાઓમા તથા વિચ

અંદર જેને આપણે સ્વાભાવિક રીતે નિર્ભય ભૌતિક વિષયો કહીએ છીએ તેમા કંઈ ખાસ એવો વિરોધ નથી કે જેથી કરીને જુદા જુદા મતમતાતરવાળા વિદ્વાનોના તત્ત્વજ્ઞાનમા આવતા જડ અને ચેતન વચ્ચેનો ભેદ માનવાનું કંઈ પણ કારણ રહે.

ઉપર પ્રમાણે બ્યારે ઉપવબ્ધિનો બહુ જ બહોળો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તે પદાર્થોની જડતા અને ગતિત્વ ગુણોની સાથે ત્રીજે ગુણુ થઈ જાય છે એટલે વિશ્વનો પદાર્થ એકમય હોઈ તેની આ ત્રણ જુદી જુદી શક્તિઓ છે તો પછી જેમ પદાર્થનું જડ પ્રમાણુ અને ગતિ પ્રમાણુ અનન્ત અનાદી છે અને તેમા કોઈ જાતનો ફેરફાર થઈ શકે નહિ તેવી જ રીતે આ ઉપવબ્ધિની અવગ્યા છે જે આપણે આપણી લાગણીઓ અને વિચારોનો વિચાર કરીએ અને આવી મનુષ્ય જાતીની મન શક્તિનો વિચાર કરીએ તો વળી પ્રત્યેક જીવન્ત પ્રાણી બ'કે પ્રત્યેક પદાર્થના અણુમા આવી જ મન શક્તિ રહેલી છે કે જે આપણી આ ઉચ્ચ અવગ્યાનું મૂળ કારણુ જ છે આવી રીતે આપણે જડ અને ચેતનનો દૈતભાવ જુદી જાતે અદૈતનુ ખરૂં સ્વરૂપ બેવા સમર્થ થઈએ છીએ આ અદૈત દર્શન ભારત વર્ષના પ્રાચીન આર્યોએ પોતાના વેદાન્ત તામના તત્ત્વજ્ઞાનથી જેણે હવે પરિણામ એક જ છે માત્ર માર્ગ જુદા છે પરંતુ તે માર્ગ ધણો ઉત્તમ અને ઉચ્ચ છે કે જે પ્રત્યક્ષ પદાર્થ જ્ઞાનથી ઉદ્ભવેનો વૈજ્ઞાનીક માર્ગ છે. આટલાથી જ જે વિશ્વમા પ્રવર્તતી કંઈ અનેક પ્રવૃત્તિઓ તો એમમય અદૈત ધ્યાન આવી શકેતો હોય તો પછી અધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનમા આવી રહેલા અનેક ઝગડાઓનો ચોક્કસ ખુનામા કરવા કોઈ પણ સાસ્ત્ર સમર્થ હોય તો માત્ર તે વિજ્ઞાન જ છે. વિજ્ઞાનની સ્થિતિ સંપૂર્ણ છે એમ માનવું તો માન અલકાર છે કારણુ કે જેમ જેમ હજી આપણો સંબંધ બહુ સ્પષ્ટિ માથે દીવસે દીવસે વધતો જાય છે તેમ તેમ તેનાથી ઉદ્ભવતા અનેક વિભિન્ન પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા જાય છે અને તેનો સંપૂર્ણ ખુનામો કરવા હાલ તુરંત વિજ્ઞાન અમમર્થ જ છે ંટનીક વાર નિરૂપાય છે પણ વિજ્ઞાનનું એટલું બધું તો ઉપરથી આપ સર્વેને માત્રમ પામ્યું જ હશે કે તે સાસ્ત્રથી વિશ્વ રચનાનું પદાર્થ દર્શન કરી તેનું મૂલ નિર્ણય સમજાઈ શકાય છે અને વિશ્વનું વિરાટ સ્વરૂપ દર્શાવી એક અદૈતનું જ્ઞાન કરાવવાને વિજ્ઞાન એક એ જ સંપૂર્ણ સાસ્ત્ર છે

બાળસ્વભાવ *

આ ન્હાતું, પણ અન્તર્ગત વિષયની ક્રીમતને લીધે તેમ જ હેમાની ચર્ચાના ગુણોને લીધે મ્હોડુ, પુસ્તક સર્વ માખાપ, શિક્ષકવર્ગ, વગેરે જે ગ્રાધનો બાળકને કેળવવાનો ધર્મ છે તેઓને અતિશય ઉપયોગી અને અનેક મૂલ્યવાન સૂચનાઓથી ભરેલું છે હેમા સાદી પદ્ધતિ-મા અતિમહત્વના પ્રશ્નો બહુ સરળ રીતે ચર્ચાયા છે. પ્રશ્નો એટલા બધા છે કે દરેક વિશે વિચાર બતાવવા જતા બહુ ઠાળ જાય એમ છે આ સ્થળે એ પ્રશ્નોમાંથી એક જે વિશે ટૂંકામાં બોલવાનું ઉચિત ધારું છું, કેમકે સ વૈષ્ણવના મતને કાંઈક વિશિષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા એ પ્રશ્નો માટે મ્હને જણાય છે

મ્હને લાગે છે કે બાળકોની અવલોકનશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ એ જે સ્વભાવ કરતા સ્મરણશક્તિને ખીનવવાના પ્રશ્નને સ વૈષ્ણવે કાંઈ વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, આ ક્રમમાં બાળસ્વભાવના અશોના પરસ્પર પ્રમાણમાં તેમ જ તે કેળવવાથી થતા લાભહાનિની પરીક્ષામાં વૈપરીત્ય ઉત્પન્ન થાય છે બાળકોની સ્મરણશક્તિ તીવ્ર હોય છે એ ખરું પરંતુ તે કરતા પણ વિશેષ પ્રબળ હેમની અવલોકનશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ હોય છે સ્મરણશક્તિ તે આ બે પ્રધાનશક્તિઓની શૃંગારી તરીકે મુખ્યાને આવશે ત્હને બદલે એ જે પ્રધાનશક્તિઓને પદબ્રષ્ટ કરી ત્હને સિદ્ધાસને પેલી દારીને બેમાડવાથી અનિષ્ટ પરિણામ થશે

“ગોખલુપટ્ટીનો બચાવ” (૫ ૨૦-૨૨) એ પ્રકરણમાં ગોખલુપટ્ટીની હાનિનો માત્ર સંકળ જ ધારા કરી હેના લાભ-મરિપત લાભ-ઉપર અયોગ્ય ભાર દર્શાવે ચર્ચા કાંઈ જણાય છે એક દલીલ સ વૈષ્ણવ હેવી આપે છે કે પાચન થતે વાર લાગે હેવો ખોરાક ખાવો જ નહિ એમ નહિ કહેવાય, તે જ પ્રમાણે જે જ્ઞાન સમજીના સમય તે મ્હણુ જ ના કરવું એમ નહિ કહેવાય અર્થ સમજ્યા નિના પણ ગોખલુ કરાવવાને માટે આ દલીલ બતાવી છે પરંતુ અહિ ભ્રમ એ થાય છે કે પાચન થતે વાર લાગવી અને જ્ઞાન સમજવાની અશક્તિ એ બેને સરખા ગણ્યા છે પાચન થતે વાર લાગવાની સાથે પાચન કરવાની અશક્તિ નોડાયલી ના હોય તો જ લાભ છે સ વૈષ્ણવ એ વાત બુદ્ધી જાય છે કે દાત આત્મા પહેલા જડ ખોરાક અવગણવાથી જે હાનિ શરીરને છે તે પ્રકારની જ હાનિ અર્થ સમજ્યા નિનાના ગોખલુથી બાળકના મનને થવાનો બચ છે “તરત પાચન ન થઈ સમ” — એ વચનના બે અર્થ સમજે છે —

(૧) અમુક ખોરાક ખાધા પછી પાચન થવામાં જે કાલાવધિ જોઈએ તે, ખીજ ખોરાકને જોઈતા કાલાવધિ કરતા, વધારે લાગે હોય,

અને (૨) અમુક ખોરાક પાચન કરવાની શોખતા-શક્તિ-પ્રાપ્ત કરવાને જ હજી વધારે કાળની જરૂર છે, અર્થાત્ વધારે મ્હોડી ઉમર થવાની જરૂર છે

* ગચનાર ના ગાગારકર મહિશકર વૈષ્ણવ, ખી એ પ્રથમ આજ્ઞા, ઈ સ ૧૮૦૫ - આ ટૂંકું અવલોકન આટલા વિલક્ષણથી આવેલું છતાં ઉપયોગી થશે તો ખરું છે.

પ્રથમના અર્થને અંગે પાત્રના કરવાની શક્તિ તો તે પાત્રમાં છે જ, માત્ર પાત્રનાક્રિયાનો વ્યાપાર લાભો વખત રોકે એટલું જ, અને બીજા અર્થને પ્રસંગે તો મૂળમાં પાત્રના કરવાની શક્તિ જ ઉત્પન્ન થઈ નથી, તે છતાં પચાવવાનું કામ આપેલું એમ યાચછે અર્થ સમજ્યા વિના ગોખણ કરાવવાની વિરુદ્ધ પાત્રના ઉપમાવાળું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં ઉપરમાનો બીજો જ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે, તે તજ દર્શને પ્રથમના અર્થમાં એ વચનનો ઉપયોગ મર્યાદી ગ વૈષ્ણવની દલીલમાં તર્કદોષ પ્રવિષ્ટ થયો છે

નહારું કહેવું એમ નથી કે બાળકને ગોખણુ મરાવવું જ નહિ પણ રમણશક્તિ ખીલવવા માટે શુદ્ધ સામગ્રીને બદલે નસિક સામગ્રીનો ઉપયોગ કયાથી બાળકના મનને ઘસારો પહોંચ્યા વિના ગોખણના લાભ પ્રાપ્ત થાયછે મારી સમજણ પ્રમાણે ગોખણના વિષયોના નીચે પ્રમાણે શુદ્ધપ્રમાણમાં કામ ગોઠવાય—

(૧) રસિક વસ્તુનું ગોખણ—અર્થ સમજાઈને

(૨) સિક વસ્તુનું ગોખણ—અર્થ સમજ્યા વિના

(૩) ગુપ્ત વસ્તુનું ગોખણ—અર્થ સમજીને

અને (૪) શુદ્ધ વસ્તુનું ગોખણ—અર્થ સમજ્યા વિના

હામાંથી (૧) વાગા વર્ગમાં બાળકના મનમાં જેવા વિષય આવશે (૨) વાગા વર્ગમાં મસ્કૃત શ્રોત્ર, વેદ વગેરે અજ્ઞાત ભાસાનું ગોખણ સમાશે (૩) અને (૪) મા તત્ત્વ સમજીને અને સમજ્યા વિના આમના પાત્ર વગેરેનું ગોખણ આવશે

(૧) વાગા વર્ગમાં એક બચ એ છે કે મોટા મૂળ શબ્દ ભૂલી જવાયો તો તે ઠેકાણે અર્થાનુકૂળ બીજો શબ્દ ગોઠવી દેવાનો સભવ રહેછે તે રહામે લાભ એ છે કે શબ્દ ભૂલી જવાય તો અર્થજ્ઞાનના સાધનથી જ મૂળ શબ્દ જરૂરની કૃત્રી પોતાના હાથમાં રહેછે
(૨) વાગા વર્ગમાં આ લાભહાનિ ઉઠતા કામમાં આવશે

આ કામના પ્રકારોમાં પણ અર્થ સમજ્યા વિનાના ગોખણમાં શુદ્ધ વિષયથી બાળકના મનને અયોગ્ય ઘસારો પહોંચેછે અને નસિક વિષયથી તેમ થતું નથી એ અનુભવસિદ્ધ છે. રસિક વિષય બાળકનાવના મૂળ અર્થ—કલ્પનાશક્તિ તથા અવતોકનશક્તિ—નો સ્પર્શ કરવાથી સ્મરણ-આપારના રચયકને એક પ્રકારની સરલશક્તિ આપનાર તેલનું સિંચન કરનાર થઈ પડેછે અને શુદ્ધ વિષય તે પચરાથી ખાખચગ બનેના વિષય માર્ગનું કામ કરેછે. અર્થ સમજાય નહિ તો પછી નસિક વિષય અને શુદ્ધ વિષય બંને સરખા જ છે—એમ નથી કેમકે રસિક વિષયના વચનાદિકમાં એ પ્રમાણે વિવરણ લાક્ષણિક—પણ ને બાધાનું—હોયછે જે શુદ્ધ વિષયમાં નથી હોતું

“ સમજવાને માટે વિષય શુદ્ધવત્ પણુ યાદ રાખવો, કારણ કે યાદ રાખ્યા પછી સમજવું સરળ પડેછે. ”—આમ રા. વૈષ્ણવ માનેછે. પરંતુ એમ ના કહી સકાય કે યાદ રાખ્યા પછી સમજવું સરળ પડતું હશે તે કરતાં પણુ વિશેષ રીતે સમજ્યા પછી યાદ રાખવું સરળ પડેછે ? મદને તો આ પછીથી મૂકેલા તત્ત્વમાં સારસ્ય અને સત્યાંશ વિશેષ જણાયછે. મહોટી ઉમર થયા પછી ગોખણુ કરવું કઠણુ પડેછે એ દલીલ ગોખણુપટ્ટીનો ભાર બાળકના ઉપર લાદવાના લાભમાં બતાવાઈછે, તે પણુ બારીકીથી તપાસતાં બહુ સસાર નથી જણાતી. બાલ્યકાળમાં આ ભાર મૂક્યાથી મનને અયોગ્ય ઘસારાનાં અનેક માઠાં પરિણામો ઠેર ઠેર જોઈએ છિયે, તે વાત તો બાળુ ઉપર રહી. પરંતુ એ ગોખણુનો લાભ પણુ મહોટી ઉમરે ટકી રહેલો જવલે જ જોવામાં આવેછે. સ્મરણશક્તિ ઉપર આ પ્રકારનો ગુણ્ક બોલે કરકસરથી મૂક્યાથી ગોખણુ-પટ્ટીની છટ ફલસિદ્ધિ થઈ સકેછે. ઉદાહરણુ તરીકે, આંકના પાડા વીસા સૂધી, અને પાયાં અડધાં, એટલા શીખે, તો મહોટી ઉમરે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યાથી, બધા પાડા ગોખ્યાથી થાય તેટલી જ ઝડપથી (લગભગ તેટલી જ ઝડપથી,) સવાયાં, દોઢાં, પૂણાં, વગેરેના સાધનથી થતી ગણતરી થઈ સકેછે. આ અનુભવથી કહી સકાયછે. આ રીતના શિક્ષણથી બાલ્યકાળ-માં જ્યાં ગોખણુમાં થતા કાળનો બચાવ થઈ, તે કાળનો કલ્પનાશક્તિ, અવલોકનશક્તિ, વગેરેની કેળવણીમાં વધારે સારો ઉપયોગ થઈ સકશે. આ પ્રકરણુ માટે એટલું જ ઉમેરવું બસ છે કે શિક્ષણશાસ્ત્રના હાલ આગળ વધેલા વિચારોના સમયમાં, કેળવણી ખાતાના જ, અને તે શિક્ષકો તૈયાર કરનાર સંસ્થાના એક અધિકારી તરફથી ગોખણુપટ્ટીનો હાલો અયોગ્ય બચાવ થાય તે જરાક આશ્ચર્યજનક છે.

માનસિક કેળવણીના પ્રશ્નને અંગે આટલુ કહ્યું. હવે નીતિવિભાગને અંગે એક જ પ્રશ્ન અર્થુછું. Discipline અને will-power, નિયમવશતા અને સ્વેચ્છાબળ, એ બે તત્ત્વોનો સંબંધ, બાળસ્વભાવમાં એ અંશોલુ સ્થાન, બાળકેળવણીમાં એ અંશોને આપવાની પરસ્પર પ્રધાનગૌણતા—એ અતિ કઠણુ વિષયછે. રા. વૈષ્ણવે બહુ યોગ્ય રીતે બતાવ્યુંછે કે બાળકના સ્વાભાવિક ચાપલ્યને અને કુતૂહલને નિયમબંધનના ખોટા આદરથી દાખી દેવામાં હાનિ છે. પરંતુ કુતૂહલ અને ચાપલ્યને યોગ્ય મર્યાદામાં જ ઉત્તેજન આપવું. અને હેને ઉત્તેજન આપવાના મતની પૂજામાં બીજાં છેડે જવામાં બીજા જ પ્રકારનું ભય છે તે પણુ યાદ રાખવું, એ વિશેની આવશ્યકતા ઉપર રા. વૈષ્ણવે જોઈએ તેટલો ભાર મૂક્યો જણાતો નથી. યોગ્ય ઉત્તર-થી યોગ્ય પ્રણાલીમાં કુતૂહલને દોરીને બાળકને જ્ઞાન આપવું એ ખરુ છે. પરંતુ અનેકવાર કુતૂહલનો ભાવ મટી વાદપર શંકાના પ્રશ્નોની ટેવ પણુ બાળકને પડી જાયછે; અને જ્યાંવાદમાં સ્વભાવ પ્રવેશ કરીને ક્રમે ક્રમે વડીલો તરફની શ્રદ્ધાનો લોપ થાયછે. હાલના જમાનામાં યુવકોમાં આ અશ્રદ્ધા પ્રબળ થઈ discipline-નિયમ બંધન-નો ધ્વસ થયેલો કોણુ નથી જાણતું ?

એ જ રીતે, પરંતુ બીજા સ્વભાવમાર્ગથી ચાપલ્યના અનિયંત્રણનું પરિણામ પણુ discipline નિયમવશતા—ના ભંગમાં આવેછે. પુત્ર વચે પહોચીને સિપાઈને સરદારની આજ્ઞાને તાબે રહેવુંછે, અધિકારમાં તાબેદારે ઉપરીની આજ્ઞાને વચર તકરારે પાળવાનીછે—વગેરે નિયમ-વશતાની જરૂરછે; વાદવિવાદ છોડીને આજ્ઞા અનુસરવી એ ધર્મ પણુ એક પક્ષે સંપાદન કરવા

યોગ્ય છે. એ ગુણ પ્રાપ્ત ખરોખર રીતે થવા માટે બાળપણમાંથી જ disciplineની કેળવણી પણ આવશ્યક છે. એ discipline—નિયમવચ્ચતા—અને સ્વાભાવિક આપલ્યાદિક્ષી સાધ્ય સ્વાભાવિક વિકાસ, એ બે વચ્ચે હઠાપણ સાથે યોગ્ય સમતોલ રાખતાં વડીશેત્રે, શિક્ષકોને, બાળકને કેળવનાર સર્વને, આવડતું જોઈએ તે પણ જીલવાતું નથી.

આટલી સચનાઓ કરી ફરીથી કહેતાં આનન્દ જાપજો છ કે રા. વૈષ્ણવતુ આ પુસ્તક અપૂર્વ અને અતિ ઉપયોગી છે, અને તે પ્રત્યેક ગૃહમાં તેમ જ શાળામાં સંપ્રદ કરી ધ્યાન-પૂર્વક પ્રયોગમાં લાવવા માટે ઉપયોગ કરવા લાયક છે; કેમકે ગૃહ તે શાળા છે, અને શાળા તે ગૃહ છે—એમ સમજારો અને એમ વસ્તુસ્થિતિ થશે ત્હારે જ પ્રજાનો ખરો ઉદ્ધાર થશે.

વાદરા,
તા. ૨૬-૧૨-૦૮

}

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય.’

(સ્વાર્થપત્ર.)

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય સંબંધમાં ગ. ગ. નન્સિંહગવના પ્રથમ લેખનું મુખ્ય પ્રયોગન એ દર્શાવવાનું જણાય છે કે (૧) ગુન્ગતીમાં એ શબ્દોના પ્રયોગની પ્રથમ સૂચના તેઓએ કરી હતી.

પછી ‘એક બે પ્રાસંગિક વાતો વિશે બે બોલ’ કહ્યા છે, તે ‘વાતો’ એ જણાય છે કે (૨) શાલાપત્રના લેખમાં આપેલો ઉદ્દેશ્યનો અર્થ સગલ નથી અને ‘અત્યાર સુધી ના જાણેલો’ છે; (૩) “ઉદ્દેશ્યનો મૂળ અર્થ;” (૪) વાક્યમાં પ્રાધાન્ય કર્તાને કે ક્રિયાને—એ પ્રશ્નને વિશે બે પક્ષ છે, (૫) અને અધ્યાહાર પૂર્વોક્તનો જ થાય છે.

એ વિષયોમાં શબ્દાર્થની ‘ખેંચતાણુ’ તથા તેથી ‘બકરી કાદતાં પેહુ ઉટ’ એની વિષમ જાતિની સ્થિતિ થઈ ગઈ જણાય છે.

ઉપક્રમમાં પોને Analysis સાથે ‘વાક્યપૃથક્કણ’ શબ્દ પ્રયોગ્યો છે, અને ઉપમંદાગ્રમાં તે જ ઈંગ્લિશ શબ્દ માટે ‘વાક્યગ્યના’ શબ્દ પ્રયોગ્યો છે, એ વિરદ્ધ છે. વાક્યગ્યના એ Synthesis નો અર્થ છે.

(૧) ગ. ગ. નન્સિંહગવે ‘ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય’ એ મંદૃત સંગ્રાઓ પ્રતિ ગુન્ગતી વાચકાદિઓનું પ્રથમ લક્ષ ખેંચ્યું, અને તે વાત કાંઈ કાદણુથી વિખૂંતિગોચર ન થાય તે સાથે પ્રમંગોપાત પ્રકાગ્નતરે લક્ષ ખેંચ્યું, એમાં તો ‘ગુન્ગર માહિત્યના ક્ષતિદામની સેવા’ વિના અન્ય હેતુ નહિ હોય, પરંતુ “જાણે કે અમરપરે” આદિથી આગંભાતો જે વિકલ્પાત્મક લેખ છે, તેમાં આત્મસ્લાપાદિ ભાવોના કંઈક ઝીણા ‘ગાંધર્વનિ’ નું વહન થાય છે એમ કંટાળાએક માને છે.

(૨) શાલાપત્રના લેખનો ‘ઉદ્દેશ્ય’ શબ્દનો ક્ષવિતાર્ય ‘જે’ને વિશે કાંઈ કહેવું હોય તે’ એમ રા. નન્સિંહગવે અવતાર્યો છે, અને તે જ શબ્દો ‘સુદર્શન’ માં પોતાની સૂચનામાં છે કે,—‘અર્થાત્ જે’ને વિશે કાંઈ પશુ..., કહેવાનું છે, તે ‘ઉદ્દેશ્ય’

એમ છે તો શાલાપત્રના અર્થમાં ‘અત્યાર સુધી ના જાણેલા’—પણને અથવા અસંવત્તાને ક્યાં અવકાશ મળ્યો તે સમજાનું નથી.

જો શાલાપત્રના ‘વિચારવા યોગ્ય’ એ શબ્દોને અનુલક્ષી એ ઉક્તિ થઈ હોય તો એ સંબંધમાં ટેકર કૃત ગુન્ગતી ભાષાના વ્યાકરણમાયી નીચેનું અવતરણ પ્રકાશક થયે.

“મનમાં, વિષય વિશે, અને ક્રિયા વિશે વિચારો હોય છે. કાંઈ વિષય વિશેનાં વિચારમાં, અને કાંઈ ક્રિયા વિશેનાં વિચારમાં જે સંબંધ હોય, તેને શબ્દની ગાંધર્વપ્રીએ કરીને જાણિયે ઢિયે.” કહ્યાદિ.

(૩) અવે ગ. નરસિંહગવ પોતે જે ‘સરલ અર્થ’ બતાવે છે, તે કેટલાએક અં-
શોમા ચિંત્ય છે

એ સરલ અર્થમા ઉદ્દેશનો અર્થ નિર્દેશ, અને ઉદ્દેશ્યનો અર્થ લક્ષ્ય—એમ આવે છે. પરંતુ તે યથાર્થ જણાવુ નથી કારણ, એક જ ક્રિયાપદના ઉપસર્ગ બેદથી ભિન્ન અર્થો થાય છે, અને ભિન્ન ક્રિયાપદો તથા નામો સ્વાર્થમા એકાર્થક હોય તો પણ બહુધા તે ઉપગ્રી થતા નામોના વિશિષ્ટ અર્થ ધર્મ જાય છે. પર્યાય શબ્દો તેથી ૩૬-અર્થમા લેવાય છે, ને નહિ કે યૌગિક, એ પ્રસિદ્ધ છે અત્ર પોતાના રૂઢાર્થમા ‘ઉદ્દેશ’ અને ‘નિર્દેશ’ તથા ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘લક્ષ્ય’ બહુ ભિન્ન છે જેમ ઉદ્દેશ્યની પ્રતિયોગિ-સંજ્ઞા વિધેય છે તેમ લક્ષ્યની ઉદ્દેશ્ય નહિ પણ લક્ષણ છે

પુન આરી પારિભાષિક સગાઓના નિરૂપણમા અર્થનિર્ણય સાર સામાન્યઅર્થદર્શક વા ઇંગ્લિશ કોશનો આશ્રય લેવો પણ સમુચિત નથી

પુન ‘જે તરફ લક્ષ છે તે પદાર્થ’ એ ઉક્તિ પણ સદિગ્ધ છે કારણ ઉદ્દેશ્યવિધેય-ભાવ મ્યલે વિધેય જ આકાંક્ષાપૂર્તિ કરવું ટોવાથી વિધેય પ્રતિ જ લક્ષ અધિક હોય છે, એમ હોવાથી સાહિત્યશાસ્ત્રમા પણ વિધેયનો અવિભર્થ એ દોર ગણાયો છે, ઉદ્દેશ્યનો નહિ

અ તે ફલિતાર્થમા ‘ક્રિયામા સમાયલા’ એમ લખવાથી ‘તે કોથી છે’ આદિમા જ્યાં અસ્તિત્વ-માત્ર-દર્શક ક્રિયાપદ હોય છે ત્યાં લક્ષણ અવ્યાપ્ત રહી જાય છે, અને ‘વિધાન’ એ પદ વિધેયનું રૂપાન્તર ટોવાથી સરલતામા રહિ કરવું નથી

(૪) “વાક્યમા પ્રાધાન્ય કર્તાને કે ક્રિયાને—” ઇલાદિથી આરંભાતો ખડ ભાતિમૂતક લાગે છે વાક્યમા પ્રધાન અને ગૌણ ગેણ છે તેનો ઉદાહરણ મોઢી રચને નથી કારણ, વાક્યનું પ્રયોજન અર્થમોધ છે તેમાજ જે જે શબ્દો અપેક્ષિત છે, તેમા અપેક્ષાધર્મથી કંઈ પણ ન્યૂનાધિકભાવ-ગુણપ્રધાનભાવ—નથી વાક્યમા યથાર્થ શાબ્દમોધસાર જે જે શબ્દની અપેક્ષા-આકાંક્ષા-છે, એ સર્વ તુલ્યજન્ય છે, પ્રાધાન્ય મોધને નથી. કર્તા ક્રિયાની વાત દૂર રહી, પણ કોઈ વાક્યમા ‘ન’ કાર અભ્યય અપેક્ષિત હોય અને તે અનુકૂળ હોય તો વિપરીતમોધ જ ફલ થાય

શાસ્ત્રકારોમા જે જે મત છે તે ‘વાક્ય’ મળધમા નહિ, પણ વાક્યના એક અવયવ-ખૂત ક્રિયાવાચક જે ‘આપ્માત’ તેની શક્તિ (વાચકતા) શા-પરતે છે એ સંબંધમા છે તત્ર આપ્માતની શક્તિ ‘કર્તા’ મા છે એમ વૈયાકરણો (નહિ કે નૈયાયિનો) માને છે. મી-મામમે ‘ક્રિયામા’ અથવા વ્યાપાન્મા અને નૈયાયિનો ‘કૃતિમા’ માને છે ‘ન્યાયસિદ્ધાન્ત મુન્તાવિ’ મા સ્પષ્ટ ઉક્ત છે કે—

“વૈયાકરણૈરામ્યાતસ્ય કર્તારિ શક્તિરુચ્યતે....તથ ગૌરવાદ્યવ્યતે, કિંતુ કૃતી-શક્તિર્નાંવયાત્....”

ગ. નરસિંહરાવે સ્વલેખમાં પ્રસ્તુત વૈયાકરણોનું મત પ્રકાશ્યું નથી, પરંતુ વાચ્યાર્થમાં શાબ્દમોહનો ખીજો આકાર સંસ્કૃતમાં જે તેમણે ઉદ્દૃષ્ટ છે, તે વૈયાકરણોના મતાનુમાન છે, પણ તેવો આકાર થવામાં ખીજા ‘વાચ્યમાં ક્રિયાના પ્રાધાન્યથી’ અન્ય જ છે અત્ર વસ્તુ-સ્થિતિ લક્ષ્ય થવામાં દૃષ્ટિનો ભેદ થયો જણાય છે

(૫) અધ્યાહારમાં ‘પૂર્વોક્તતા તત્ત્વને પ્રવેશ’ આપવા જતા અને અનુક્તતા તથા નિતાત અનુક્તિમાં ભેદ જોવા જતા ગમીગ બ્રમ યર્ષ ગયો જણાય છે

અવકાશશબ્દમાં જેમ ઉપમા-અવકાશના પ્રમગમાં તેની નિષ્પત્તિ સાડ ઉપમાન ઉપમેય વાચકશબ્દ અને સાધર્મ્યની અપેક્ષા હોય છે, પરંતુ તેમાંથી જે અશો અનુક્ત હોય છે, તેનો અધ્યાહાર પૂર્તિસાર કરી લેવો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વાચની પરિપૂર્ણતામાં ક્રિયાપદ આદિની અપેક્ષા રહે છે તેમાંથી જે જે અનુક્ત હોય, પરંતુ વાચ્યત્વની સિદ્ધિ માડ જેની જેની આકાંક્ષા ઉપરિચિત થતી હોય, તે જો વાચ્યમાં શ્રુત અથવા ઉક્ત ન થયું હોય તો તે અધ્યાહારનો વિષય થાય છે જેની આકાંક્ષા નથી તે સર્વ અનુક્ત જ હોય છે, અને અન-ધ્યાહાર પણ હોય છે.

આકાંક્ષિત પદ ઉક્ત હોય તો તેના અનુસંધાનનો અવકાશ જ હોતો નથી, પરંતુ આકાંક્ષિત સંતા ઁર્ષ કાણુથી વાચ્યમાં અનુક્ત હોય તો તેનું અનુકર્ષણ કરી પૂર્ણતા કરી લેવી તે અધ્યાહાર છે, પછી તે પદ પૂર્વોક્ત હોય કે ન હોય પદની આકાંક્ષા અને અનુક્તિ એ ઉભયનો સમુચ્ચય અધ્યાહારમાં ખીજ છે તેવું પદ પૂર્વે ઉક્ત ન હોય તો તેથી અધ્યાહારની ક્ષતિ થતી નથી. સંસ્કૃતમાં “કિં વશસિ મુદ્ધ સંતિ વને ત્વ સર્વનોદિત । પુષ્પેભ્યો વાવિ વાચ્યેભ્યસ્તાન્દાનુમદ્મુસદે ॥” અહીં સ્પષ્ટયતિ એ પદ પૂર્વે અનુક્ત જ છે, છતાં તેનો અધ્યાહાર સ્વીકૃત છે

પ્રસ્તુતમાં, ન નરસિંહરાવની ઇંગ્લિશકારા સમજાવવાની પદ્ધતિને અનુમતા, ‘આપ્ટેના કારમાં’ અધ્યાહારનો ઇંગ્લિશ અર્થ supplying an ellipsis ડ.. new supposition આદિ આધ્યા છે તેમાં ellipsis કે સંસ્કૃત ‘અનુસંધાન’ એ શબ્દોના અર્થોમાં ભાગરૂપે ‘પૂર્વોક્ત’ છે જ નહિ

એથી ‘અનુસંધાન પૂર્વોક્તનું જ હોય’ અને ‘પૂર્વોક્તની પુન અનુક્તિ હોય તદ્દા અધ્યાહારનો પ્રસંગ છે,’ એ ગ. નરસિંહરાવના કથનો ‘વાચ્યની નથી”

*

*

*

ગ. ગ. નરસિંહરાવે પોતાના ‘ખીજા’ નબળા અર્થાપનમાં અમુક ગોણ પ્રભેને કાળુ-વિશેષથી ‘વધારે જારે’ ગણી “જવાબની દલીલો” થી અર્થોપાત કર્યા છે તેથી અનીચ્છા છતાં તે સંબંધમાં પણ સામાન્ય નિર્ણય માડ વસ્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

તે બે વિષયો આ છે:—(૧) અવતરણમાં 'જોડણી' ફેરવવી એ ન્યાય છે કે કેમ ?
(૨) અને અમુક લેખ ઉપર દીકા કે ચર્ચાપત્ર અન્ય પત્રોમાં મોકલાય કે કેમ ?

એ ઉભય સંબંધમાં કદાપિ કોઈ લિખિત નિમગ્નો ન હોય, તો પણ બહુધા એવા પ્રકારમાં શિક્ષાર અને અન્ય રૂઢિ એ પણ માર્ગદર્શક છે. એ પ્રમાણે જોતાં જણાય છે કે જ્યાં પ્રામાણિક નકલો કરવી પડે છે ત્યાં મૂલ્યગત ભૂલો-પણી તે ભૂલો આકરણની હોય કે ખીજ નતિની-તથાવત જ ઉતારવી પડે છે, તેમ 'અવતરણ' ચુંકે તે મૂલ્યવત જ હોવું જોઈએ. બહુલવામાં હેતુનો પ્રકાર કે સત્યતા કે આભાસ પરીક્ષવાનું પ્રયોજન નથી. નકલનો ન્યાય અવતરણમાં જોડણી સંબંધમાં સાસાર લાગુ ન પડે એ જોઈએ એ વિચારવાનું છે.

ચોતાને ટેકા અને અનુમેદન આપવા 'અનેકભાષાભિનંદ' રા. નરસિંહરાવ (૧) પિતૃદોહતું અને (૨) ખીનું આત્મદોહતું દર્શાવે—એક પરલક્ષી અને ખીનું આત્મલક્ષી—આપે છે, અને તેમાં 'સ્તે જતાં' હ. હ. ધ્રુવના આત્માના હોબ સંબંધમાં લખી તેઓને ક્રિશ્ચિયનમતાનુસાર જીર્ણવિતિ પ્રાપ્ત થવાનું પામી લીધું છે. રાત જાણ.

ગ. નરસિંહરાવ જ જોડણી ફેરવવાની એ કિવાને 'દોહતું' નામ આપે છે, એટલે વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી.

આત્મલક્ષી દર્શાવતા એક સ્વધર્મ પાલનસાથે સ્વનિયમ રૂપ અન્ય સ્વધર્મના બંધરૂપ દોષ સંબંધમાં જે હેતુ પ્રદર્શન કર્યું છે, તે 'વિપરીત' અને આત્માશ્રય-દોષકલિત હોવાથી વસ્તુના નિર્ણયમાં આક્રિયિકર છે.

ખીન પ્રથમ સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવ ઇતિહાસ બતાવે છે, તેમાં જોતે એક જ પત્રમાં ચર્ચા પ્રતિચર્ચાદિ નિવિષ્ટ કરવા હેતુ દર્શાવે છે કે.—“જે પત્રમાં લેખ આવ્યો હોય તે ઉપરની દીકા તે જ પત્રમાં આવે તો તે પત્રના વાચનાર વર્ગને તે પહેાચી સકે એ એક હેતુથી” ઈ. એ હેતુ યોગ્ય છે, અને તે એક જ પત્રમાં ચર્ચા અને ચર્ચાપત્રો પ્રકટ થવા જોઈએ એ નિર્ણયની ઇચ્છાપ્રતિપાદક છે. લેખ એકમાં અને તત્સંબંધી ચર્ચાપત્રો ભિન્ન ભિન્ન અન્ય પાંચ સાત પત્રોમાં આવે તો વાચક જિરાસુ વા અવમાસકને સાત આઠ સ્થલે ‘પહેાચી સકે’ એ. અને વિચાર વા નિર્ણય અર્થ પૂર્વાપર સંબંધનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અત્યંત કઠિન જ થઈ પડે. આ સંબંધી શેષલેખમાં એક સ્થલે નિયમપાલનસંબંધમાં ‘બહુધા’ શબ્દ વાપરી સ્વરક્ષણ કરી લેવા સાવધાનતા રખાઈ છે, તથાપિ અત્ર ‘ઇતિહાસ’ સ્મૃતિ કંગવવી અયોગ્ય નહિ ગણાય કે ‘આમ નવ વર્ષ’ પૂર્વે પ્રસ્તુત જ વિષય સંબંધમાં સાલાપત્રના લેખ સંબંધી સચનાપત્ર તેમાં ન મોકલાતાં સુદર્શનમાં મોકલાયું હતું.

તત્કાલિન મન:સુખરામ ત્રિપાઠી.

સૌન્દર્ય અને ત્હેનાં સ્વરૂપો.*

સૌન્દર્ય (Beauty) શું છે અને બિન્નબિન્ન સ્વરૂપોમાં ત્હેનો કેવો અનુભવ થાય છે તે આજનો વિષય છે. સાધારણ રીતે સુન્દર વસ્તુને આપણે રૂપાળી અર્થાત્ રૂપવાળી કહીએ છીએ કારણ કે રૂપ (Form) અને સુન્દરતા એ બન્નેનું તત્ત્વ એક જ છે. કોઈ પણ વસ્તુનાં અવયવો અમુક પ્રમાણમાં હોય છે ત્યારે આપણે ત્હેને સુન્દર કહીએ છીએ અને ત્યારે ત્હેમાં પ્રમાણ બંગ થાય છે ત્યારે ત્હેને વિરૂપ (ugly) કહીએ છીએ. પરંતુ સુન્દરતાનો વિશિષ્ટ ગુણ એ છે કે ત્હેના પ્રમાણ માટે આપણે કોઈ પણ નિયમ બાંધી શકીએ નહીં અર્થાત્ અમુક વસ્તુ કયા પ્રમાણમાં હોય તો જ સુન્દર લાગે તેને માટે એવો કોઈ નિયમ નથી કે જે સર્વદા ત્હેને લાગુ પડે. તેટલું જ નહીં પરંતુ સૌન્દર્યનો ખરો સ્વભાવ એ છે કે અમુક વસ્તુ આપણને અત્યંત સુન્દર લાગે અને સર્વેને તેવી જ રીતે લાગશે એમ આશા રાખીએ. છતાં તે વસ્તુ શા માટે આપણને સુન્દર લાગે છે ત્હેનું સંતોષકારક કારણ આપી શકીએ નહીં તેમજ તે વસ્તુ અન્યજનોને તેવી જ સુન્દર લાગવી જોઈએ તે સિદ્ધ પણ કરી શકીએ નહીં. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ સારા ચિત્રકારનું ચિત્ર લઈએ. એક જ ચિત્ર કોઈને અતિ સુન્દર લાગશે, કોઈને સાધારણ જણાશે અને કોઈને વિરૂપ નહીં તો સુન્દરતાનો અંશ પણ ત્હેમાં જણાશે નહીં. આ ઉપરથી સદૃશ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આનું કારણ શું ? કારણ માત્ર એટલું જ આપી શકાય કે સુન્દરતા એ અત્યંત આત્મલક્ષી (subjective) મનોભાવના છે. ત્હેની પ્રતીતિ આપણી માનસિક વૃત્તિઓ ઉપર ઘણે અંશે આધાર રાખે છે. ઉન્નત મનવાળા મનુષ્યો વસ્તુઓમાં સુન્દરતાની જે રેખાઓ જુએ છે તે રેખાઓ કોઈ જડ ધુદિને તો અદૃશ્ય અને અગમ્યજ રહે છે. બિન્ન બિન્ન મનોવૃત્તિઓથી જોતા એક જ વસ્તુ બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપોમાં જણાય છે. એક જ ગુણાકૃતિને ઈર્ષ્યા, દેખાદિ વૃત્તિઓથી જોઈએ તો પ્રત્યાકર્ષક લાગે છે. સ્નેહની વૃત્તિથી જોઈએ તો આકર્ષક લાગે છે અને પ્રેમના મનોભાવથી જોઈએ તો ત્હેની સુન્દરતા અત્યંત મનોહર લાગે છે. ઘણા પુરૂષોને સાધારણ અને વળી વિરૂપ વસ્તુઓને માટે પણ કાંઈ ખાસ ભાવ યઈ જાય છે અને તેજ વસ્તુઓ ત્હેમને સુન્દર લાગે છે. કોઈકે મનુષ્યોને ઝીણી આંખો વાળાં મોં સાંસારી લાગે છે કોઈકે લાંબાં મોં જ ગમે છે, ત્યારે એવા પણ દાખલા વાંચવામાં આવે છે કે એકને શીળીના ચાહા વાળાં મોં જ આકર્ષક જણાતાં અને એકને તો વળી ચીળાં મનુષ્યો જ સુન્દર લાગતાં ! આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે સુન્દરતાનું બાહ્ય પ્રત્યેક મનુષ્યને જુદી જુદી રીતે થાય છે અને ત્હેનું કારણ મનોવૃત્તિઓની બિન્નતામાં રહેલું છે. સૌન્દર્યનો અનુભવ અને આપણા હૃદયની વૃત્તિઓનો વિકાસ પરસ્પર નિકટ સંબંધ ધરાવે છે.

સુન્દરતાનું શું લક્ષણ છે તે આપણે જોઈએ. હવે ત્હેનાથી ઉત્પન્ન થતા આનંદ તરફ ફરીએ. પ્રત્યેક સુન્દર વસ્તુ ત્હેના અનુભવ કરનારને થોડો ધણો આનંદ આપે છે તે સર્વેને જાત છે. એક પ્રકૃષ્ટિત ગુલાબના પુષ્પનું નિરીક્ષણ અપૂર્વ આનંદ પ્રેરે છે. આવા અસાધારણ આનંદની ઉત્પત્તિ તે સૌન્દર્યનો વિશિષ્ટ ધર્મ છે. કોઈ અત્યંત સુન્દર વસ્તુને જોતાં જ

આપણું હૃદય ઉછળે છે અને તે વસ્તુ સાથે એકાગ્ર યદ્ધિ તેમાં જ લીન થઈ જાય છે. કાણુ-
વાર તો આપણા હૃદયનો અપ્રતિમ આનન્દ અને તે વસ્તુનું સૌન્દર્ય-એ બનેલી રૂપભેદ અવ-
સ્થામાં પોતાનું બાન પણ ભૂલી જવાય છે અને આવા અવર્ણનીય અનુભવને કોઈ ભાષામાં
ઉચ્ચાર કરવામાં અતિ કઠિનતા લાગે છે. આવા આનન્દનો અનુભવ ચિત્તમાં વિરોધ દૂર કરી
શાન્તિ આપે છે અને હૃદયમાં મૃદુતા પ્રેરી તેને દ્રવિત કરે છે. પરન્તુ સુન્દરતાનું ખરૂં લક્ષણ
એ છે કે તેનાથી નીપજતો આનન્દ તે સુન્દર વસ્તુના ઉપભોગ માટે નહીં પરન્તુ કેવળ
નિસ્વાર્થ વૃત્તિનો હોવો જોઈએ. દાખલા તરીકે કોઈ સુન્દર પુષ્પને જોઈ તેની સુગંધ ભોગ-
વવાની ઇચ્છાથી થતા આનન્દ કરતાં તેના સૌન્દર્યના નિરીક્ષણથી નીપજતો નિસ્વાર્થ આનન્દ
ઉચ્ચતર અને વધારે નિર્ભળ છે. કારણ કે ઉપભોગની આશાનો આનન્દ અધમ વૃત્તિઓથી
દ્વિત થવાનો સંભવ ધણો છે. અને તેથી જ સૌન્દર્યના અનુભવમાં નિસ્વાર્થ-આનન્દ હોવો
તે નૈતિક નૈપુણ્યનું શુભ ચિહ્ન છે. આપણા જીવનને શુદ્ધ અને નીતિમય બનાવવામાં સુન્દ-
રતાનો અનુભવ એક સાધનરૂપ છે. આપણા હૃદયનો વિકાસ સદ્વર્તન માટે જરૂરનો છે અને
તે સૌન્દર્યની પ્રતીતિ ઉપર આધાર ગમે છે.

આ સક્ષિપ્ત દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી જણાશે કે સૌન્દર્યનું ખરૂં સ્વરૂપ સાધારણ રીતે મનાય છે
તે કરતાં તદ્દન જુદા અને ઉચ્ચતર પ્રકારનું છે. કોઈ વસ્તુ અથવા દેખાવની સુન્દરતાના બા-
નનો આનન્દ તેના ઉપભોગના આનન્દની સાથે ઘણી વખત એકમય કરવામાં આવે છે. અને
પરિણામે સુન્દર વસ્તુની સાથે નીચ અને મલિન વૃત્તિઓ ઘણી વખત સંયુક્ત થાય છે. આથી
એમ સમજવાનું નથી કે સુન્દર વસ્તુ કેવળ નિરીક્ષણ માટે જ છે અને ઉપભોગ માટે નથી.
પરન્તુ સૌન્દર્યના અનુભવમાં વૃત્તિઓને નિયંત્રિત રાખવાની આવશ્યકતા છે. અને તેથી જ
ખરા સૌન્દર્યનું બાન અધમ પુરૂષોને નહીં પરન્તુ સાર્વિક વૃત્તિવાળાઓને જ થાય છે.

આપણે જોયું કે સુન્દરતાની પ્રતીતિથી હૃદયમાં આપૂર્વ આનન્દનો ઉદભવ થાય છે.
અને તે આનન્દ સૌન્દર્યની ભાવનામાં પ્રધાનરૂપ છે. પરન્તુ સૌન્દર્યથી ઉચ્ચતર એક એવી
ભાવના છે કે જેમાં કેવળ આનન્દ નહીં પરન્તુ દુઃખની લાગણી સાથે આનન્દનો અનુભવ
થાય છે. આ ભાવનાનું નામ ભવ્યતા (Esublimity) છે. એક સુન્દર પુષ્પ કે સુન્દર ચિત્ર
કે કોઈ સુન્દર કળાનો નમુનો સુન્દરતાની ભાવના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરે છે પરન્તુ સંખ્યા
સમયે શાન્ત અને મન્દ મન્દ ઓછી નદીના તટ ઉપર ઉભા રહી આસપાસના વિવિધ રંગોનાં
વૃક્ષોનાં ખૂમખાંઓ ઉપર પક્ષિઓના સંગીતના સ્વરોથી મૃદુ થયેલા ગંભીર દેખાવના નિરી-
ક્ષણથી સુન્દરતાની નહીં પરન્તુ ભવ્યતાની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભાવના અત્યંત
શુદ્ધ અને પ્રૌઢ છે. અને તેનું ખરૂં લક્ષણ તેની ગંભીરતા છે. કોઈ એક ઉત્તમ ગિરિશૃંગ
ઉપરથી હેઠળની ભૂમિના વિશાળ વિસ્તારનો દેખાવ સુન્દર નહિં પરન્તુ ભવ્ય લાગે છે. તેમ
જ વર્ષાઋતુની રાત્રિએ ચમકતી વીજળીઓ તથા ઘન વાદળોના ભયંકર ગગડાટની સાથે ધોધ
બંધ પડતા વરસાદનો દેખાવ અત્યંત ગંભીર ભવ્યતા ઉત્પન્ન કરે છે. આવા દેખાવો તથા
બનાવો ભવ્ય લાગવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેમના અનુભવથી કુદરતની મહાન અને પ્રબળ
શક્તિઓ આગળ મનુષ્યને પોતાની નિયંત્રિત શક્તિનું બાન થાય છે. સૃષ્ટિકર્મના અનન્ત પ્રવા-

મન પણ વિરૂપ બને છે. પરન્તુ આ બેમાં એટલો ફેર છે કે શરીરની સુન્દરતા જન્મની સાથે આવે છે જ્યારે મનને સુન્દર કે વિરૂપ બનાવવું એનો આધાર પોતાના ઉદર જ રહે છે. મનની સર્વે શક્તિઓ સરખી રીતે ખીલવવી એ ઘણું કઠિન અને ખર્ચ જોતાં અશક્ય છે. પરન્તુ જેમ બને તેમ મનનો વિકાસ પ્રવૃત્તિ થાય એમ યત્ન થવો જોઈએ. જેમ શરીરની સુન્દરતાના વિકાસ તથા સંરક્ષણ માટે આરોગ્યની જરૂર છે. તેમ મનની સુન્દરતાના વિકાસ માટે જ્ઞાનની જરૂર છે. આ ઉપરથી સહજ જણાશે કે ભાષાજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ગણિતશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રો તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મજ્ઞાન એ સર્વેનો અભ્યાસ મનના પૂર્ણ વિકાસ માટે અગત્યનો છે. અને કેળવણીની જે રીતિથી મનનો આ સર્વે પ્રદેશમાં થોડો ઘણો વિકાસ થાય તે જ રીતિ ઉત્તમ કહી શકાય. આવી રીતે મનનો વિકાસ તે જ આપણે જોઈએ તેમ મનની સુન્દરતા છે. પરન્તુ મનની સુન્દરતાનું ખર્ચ સ્વરૂપ તો આપણે હજી જોવાનું છે, ઉપર કહ્યું તેમ મનના મૌન્ય માટે જ્ઞાનની જરૂર છે. પરન્તુ જ્યાં સુધી જ્ઞાન પોતાના વર્તનમાં મૂકી શકાયું નથી ત્યાં સુધી તે નિરર્થક છે. જ્ઞાનનો ખરો ઉપયોગ આપણા જીવનને ઉચ્ચ બનાવવાનો છે. અને તેથી જ આત્માની સુન્દરતાનું ખર્ચ સ્વરૂપ તે આપણા જીવનનું સૌન્દર્ય અર્થાત્ નૈતિક સૌન્દર્ય (moral beauty) છે. આ નૈતિક સૌન્દર્યનું, લક્ષણ હવે જોઈએ. ઘણી વખત જોવામાં આવે છે કે કોઈ મનુષ્યમાં જ્ઞાન હોય છે પરન્તુ તેને આચરણમાં મુકવું નથી અથવા તો તેને ઉપયોગ થાય છે. તેમ જ એમ પણ જોવામાં આવે છે કે કોઈ મનુષ્યનું વર્તન સાફ હોય અને હૃદય શુદ્ધ હોય પરન્તુ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. આવી રીતે જ્ઞાન અને સદ્વર્તન એ બંનેનું એક ઘણા યોગમાં જોવામાં આવે છે આ એક્ય તે જ

સુન્દરતાનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો જોયા. હવે આપણે સૌન્દર્યને એક જુદા સ્વરૂપમાં જોવાનું છે. અને તે વિવિધ કળાઓમાં કુદરતી સૌન્દર્ય અને ભવ્યતાનું જે અનુકરણ (imitation) કરવામાં આવે છે તે છે. કળા બે ભતતની હોય છે એક તો જે કુદરતનું પુરેપુરું અનુકરણ કરે તેને સુન્દર કળા (beautiful art) કહેવાય છે તેનાથી કળાનો એક ઉચ્ચતમ પ્રકાર છે કે જેમાં કુદરતનું ફક્ત અનુકરણ નથી દોતું પણ કુદરત તે જ અદ્ભુતમાન સર્પિ કે જે હન્દ્રિયનમ્ય નથી પન્નું કેવળ મનોગમ્ય છે તેના અદ્ભિર્ભાવ (visible embodiment) તરીકે ગણવામાં આવે છે આ પ્રકાર તે કળાનું ઉચ્ચતમ સ્વરૂપ છે અને તેને ભવ્ય કળા (sublime art) નું નામ આપી શકાય આવી કળા કોઈકે જ ચિત્રકાર તેના ચિત્રોમાં મુકી શકે છે અને કોઈકે જ કવિ તેની કવિતામાં ઉતારી શકે છે કળાનું આ બન્ન સ્વરૂપ આપણને પ્રકૃતિ અને આત્મા, જડ અને ચૈતન્યના અદ્ભુત ભાનકરાવે છે અને કુદ તની અદ્ભુતતામાં અનન્ત, સર્વવ્યાપી, અને મર્મજ ઈશ્વરનું મનોદર્શન કરાવે છે. કળા વિવિધ ભતતની હોય છે પન્નું અત્યન્ત ભવ્યતાનું ભાન તો બે જ કળાઓ—ચિત્રકળા અને કવિતા-કારી શકે છે. કોઈ ઉત્તમ ચિત્રકાર તેના ચિત્રોમાં એની ભવ્યતા મુકી શકે છે જે જોતા જ આપણા હૃદયમાં ધાર્મિક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થાય પન્નું કવિની કળા તો સર્વ કળાઓમાં ઉત્તમ છે. કોઈ ચિત્રની ભવ્યતા તો હજી મ્થ્ય વસ્તુઓથી નિપન્નિત થયેલી હોય છે. બ્ધાએ કોઈ ઉત્તમ કવિના સર્જિતવાળા કવિનું ઉચ્ચતમ કાવ્ય આપણા મનના ઉડામાં ઉડા ભાગે ઉઘાડી તેમાં તેના પદ્ધાઓ પારે છે અને ખામ કરીને બ્ધાએ ઉત્તમ કવિતા અને સંગી-તનું સમિયન થાય છે ત્યારે હૃદયભાવનાઓની ભવ્યતામાં ઘર્ષિ ન્યૂનતા મેલતી નથી સંગી-તમય અને ઉત્તમ કાવ્ય આપણી જુદી હૃદય એ બન્નેનું એમ્ય કરી શબ્દોમાં ઉચ્ચાર ન કરી શકાય એની ભવ્ય રિથિતિનું ભાન કરાવે છે

મૌન્દર્યના વિવિધ સ્વરૂપો હવે આપણે જોયા છે એ ઉપન્થી આપ મર્મને મહજ ખ્યાય આવશે મૌન્દર્યનું ખડ લક્ષણ આપણે સાધાન્નુ રીતે તે શબ્દ વાપરીયે છીયે તેના ંગતા ઘણું ઉચ્ચ છે. શરીરની સુન્દરતા તો માન તેનું એક જ સ્વરૂપ છે મતની સુન્દરતા કે જહેનું ઉત્તમ સ્વરૂપ નૈતિક સૌન્દર્ય છે તે તેના કરતા વધારે શુદ્ધ છે અને નીનિમય હવ-નની ભવ્યતા તે સૌન્દર્યનું અદ્ભુત સ્વરૂપ છે. અને આની ભવ્યતા આપણા હવનનો અતિમ ઉદેશ રાખી આપણી પોતાની તથા જનસમાજની નૈતિક ઉન્નતિ કરવાની આપ સર્મને યાચના કરી આ સક્ષિમ લેખની સમાપ્તિ કરૂ છું

હરસિદ્ધલાઈ વ. દીવેદીઆ.

ચૌદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ

(અનુસંધાન ૪૯ પરં ૫૦)

ત્યા ગાડી બદલી ઉદેપુર જવાનું હતું હાલ વિચાર કરતા અસંભવિત લાગે છે પણ તે વખતે મલબિત કનુ જ પાંચુ હતુ, અને તે એક ગાડીમાથી ઉતરી કકડતી તાઢમા પૂન જોળગી ખીજ પ્લેટફોર્મ પર જઈ ઉદેપુરની ગાડીમા બેસવાનું હતું જેમ તેમ કરીને બેઠા પણ ચિતોડ સ્ટેશન પરની અડધા કલાકની સ્થિતિ તો હજી પણ સાબરે છે ગાગીમા બેઠા ને ગાડી ચાલી સૂર્યનો ઉદય થયો, તડકો પડ્યો, જેથો પણ લાગ્યો નહિ હાથ પગ તડમમા થણાએ રાખીયે પણ એ તડમમા ને ગતતા દીવાના અજવાળામા એ હાથ પગ પાખા સમાન હતું મોઝ પેહેરેલા તે પણ ન પેહેર્યો જેવા જ લાગતા સવારના સાતથી ઉદેપુર બપો ના બાર વાગે આવશે તે વખત મ્મ જશે ? સાડ થયુ કે અમા । એક વૃદ્ધ ડોશીમાએ પોતાની ખરી બર્મિઓ તે વખતે પ્રગટાવવા માડી એમણે મીરાબાઈનું વર્ણન કરવાનું શરૂ કયુ ઉદેપુર ને એ બધો પ્રદેશ મીરાને યાદ કરાવે એ આભાવિક જ હતું એ ગાયન એ ધાર્મિક અને શ્રદ્ધાનુ તેમ જ વયોવૃદ્ધ બાઈના કઠમાઈ નીમ્બનું હોવાથી એની અસર કાઈ ઓર જ થઈ સુવધર્મ મીરાબાઈના બધા ચરિત્ર વિષે સહજ શમશીલ થતો ત્યારે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા જ તેનો ઉત્તર મળતો આથી બે ક સતોન તો થતો નહિ, અને નૈયા વિમુદ્ધિએ તો ન જ થાય તો પણ એ બાઈની ભક્તિને વિષે સર્વને આશ્ચર્ય અને ઉચ્ચ પ્રેમ થયા વગર ગ્લા નહિ મીરાબાઈ જેવી સાધ્વી બાઈની ભક્તિ અને સાધુતાનું કેટલું બળ છે તે સત્ય હો કે અસત્ય હો તો પણ તેના નામ સાથે જોગયલી અકબર બાદશાહની મુનામત અને શ્વા ગોસાઈની વાતોની લોકવાયિમ્યો એટલું તો સિદ્ધ કરે જ છે કે મીરા તે એ અદ્ભુત ગુણોવાળી આર્યસાધ્વી હોવી જોઈએ આમ વાતમા ને વાતમા ઉદેપુર આવવાની તૈયારી થઈ દેબારી સ્ટેશન આવ્યુ ત્યા જમીન ઉંચી નીચી અને ટેમ્પીઓવાળી જેવામા આવી. ગાગી એક જૂના ડાંટના દરવાજામા થઈને આગળ જાય છે અમે ઉદેપુર પટોમ્યા એ આગબાણવાળા સદગૃહસ્થ સાથે ગામમા ગયા ગામ સ્ટેશનથી ધણુ જ દૂર છે ચારેક માઇલ હશે બપોરનો એ વાગેો હતો તો પણ શેહેરમા ગયા પછી ચાહ પી કરીને તાજ થયા છતા તાદને લીધે જોઈએ તેવી જગ્યાતિ ન આની જમવાની વખત થઈ નહાવાનું તો ખીવકુત મન થાય તેમ નહોતું તો પણ નહાયા વગર ચારે તેમ નહોતું નહાયા જમ્યા, ઉઠ્યા બેઠા સતા બધું નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કર્યું તો ખરૂ ને ગમે સતા પણ ઉવ મ્મ આવે ? ઉદેપુરની તાઢ તો જધી તાઢથી ચઢી ગઈ

સવાર થાય એટલે એકદમ નાથદાર તરફ ન્તો કાપવો એવો નિશ્ચય કર્યો હતો પણ હવે માનવું પડે છે કે સારે નસીમે સવારે એક તાના માણસે ઉદેપુર જેવા ખાસ વિનતિ કરી તેને શરૂ થઈ અમે તે દહાડે ઉદેપુર જેવા નિશ્ચય કર્યો આ તારીખ ૧ લી જન્યુઆરી ૧૮૦૬ નો દહાડો હતો શેહેરની બહાર ફોહસાગર નામનું ચેદુ તળાવ છે, એની બાધુણી કાક સર્પાકા છે સામી તરફ કુમરીઓ છે તળાવમા પાણી ધણું જ હોવાથી તે

સુદર લાગે છે અજમેરના આનાસાગર ને અમદાવાદના કાકરીઆ કરતા પણ આ તળાવ મોટું છે તળાવ પામે ચંદને શેહેલખામ જવાનો રસ્તો છે તે રસ્તે ઠેકાણે ઠેકાણે હવા ખાવાની બેઠા સારી બાધેલી છે શેહેલખામના ઝાડ, કુડા, વગેરેની રચનાઓ અને રંગ બે રંગી કુલોનો દેખાત તેમની સુગંધ સાથે મનનું હજીયું કરી લે છે ખાસ જોવા લાયક ત્યાં રાણાનો મહેલ છે તે મહેલમાં જતા અઢી ખીજે બાગ બનાવ્યો છે એમાં વચમાં મોટો કુવારો છે તેની ચારે બાજુએ કાળા આરસની દેવડીઓ છે, તેની ઉપર ચાર રૂપાની બતક અને ટાંચ ઉપર એક ખીજી રૂપાની બતક ગમ્પી તેમાંથી પાણી ઉરાડવાની યોજના રાખી છે હોજની આગળ ગયા કે તમ્ત જ રાજનો સુશોભિત, મનહર મહેલ આવે છે ઘવરીના તરફ તરેહના કુલોના સાનિધ્યથી આખને હમેશ તમિ મજે તેવા આ મહેલના ઉપર સુવર્ણ કળશ છે મહેલની અગ્નિ દીવાલોપર ઉદેપુરની આસપાસની ટેકરીઓ, તળાવો, જંગલો તેમ જ ણાએ વાવના શિકર કરેલા તે બધાનો આમેજ્ય ચિત્રા આવેલો છે એક ખીજી દીવાનપર અનેક તરેહના કમળો ચિતરેલા હતા અઢના એક ઝોરડાના બારણામાં મોટા કાચ છે અને કાચોની ત્યાં એવી ગોઠવણ છે કે અંદર જનારને જૂન જૂનામણીનો આભાસ થાય છે, તે ઝોરડે સુધી કે અમાતામાનું એક જણ તો ત્યાં કાચને અંદર રતો ધારી કાચ માથે અથડાઈ પણ પડ્યું હતું મહેલની પાછળ રાણીનો ખામ જનાનાનો નાનો પણ સુશોભિત બાગ સુદર જણાતો હતો કુક વખતમાં આ જોઈ અમે જગમદિર (જગદીશ્વર) તરફ ગયા મદિર બહુ ઉંચે બાધેલું હતું તેથી પગથીયા ખૂબ ચઢવા પડ્યા જૂનો આરમ ઠેકાણે ઠેકાણે મદિ મા વાપરેલો હોવાથી અઢના બાગમાં થઈ વિરોધ લાગી સુરત શેહે-ખા જેની બાનાજની મર્તિ છે તેવી જ જગદીશની મર્તિ ત્યાં ખૂમીથી ગોઠવવામાં આવી હતી તેની સામે પથ્થાતુના મોટા ગરૂદ હાથ જોગેને બેઠેલા હતા દેહેસનો હુમ્મટ ધણો જ ઉચો છે અને તેના પર જુદા જુદા નાના નાના પૂતળા મૂર્તી તેને શોભિતો ક વામાં આવ્યો હતો મદિર જોઈને પામેના પેશુવાતળાવ પર ગયા તળાવની વચમાં સફૂનનિવામ મહેલ છે ત્યાં દરબારી હોગીઓમાં બેસી જોવા જવાની છૂટ છે આ તળાવ, આ મહેલ અને આની આસપાસની દુગ રહેવી નાની મોટી ટેકરીઓ એ બધું એકઠું થઈ એટલો દેખાવ હિંદુસ્થાનના બધા જોવા લાયક દેખાવોમાં પગલ ન પડે એવો અને ઉત્તમ કહીએ તો એ કદાચ અતિશયેષ્કિત ન થાય એવો હતો અહીં ધર્મ, પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય ત્રણેની રચના એકઠી થઈ હતી કુદરતી દેખાવોને મનુષ્યે વધારે સુશોભિત બનાવ્યા હતા કુગરીઓની વચમાં મોટું સરોવર બનાવી તેમાં ઊંડા પાણીની વચમાં રાજનો મહેલ, તે કલાની રીતમાં નહિ તો ખીજી શુ ? સ્વચ્છ નિર્મળ જળ પર એ મહેલનું પ્રતિબિમ્બ પણ સરસધમાં ખૂળી જોડે હરીશર્ધ કરતું હતું અહીં શાંતિનું સામ્રાજ્ય ખાસ જોવામાં આવતું હતું એ કુગરીઓ નીચેનું પાણી ને ઉપરનું આમણ, વચમાંનો મહેલ ને દૂરના ઝાડો હોડીમાં બેસીને પાણીમાં રસ્તો કાપનાર પ્રાઇની પણ સાથે શુભ પણ સ્હેલથી સમજાય એવી શુદ્ધ વાતો કરતું માવૂમ પડતું હતું થોડો વખત પણ એવે ઠેકાણે માણની મોહજાલ અને ખોટા કલ્પના કકાસ આવા ચમત્કારી દેખાવો જોવાથી અને તેથી થતી શાન્ત પણ સખલ અસરથી જૂલાયા-વગર રહેતા નથી

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ સુપ્રમાત
 માસ્વાનુદેષ્યતિ હસિષ્યતિ પદ્મન ચ ।
 इत्येव चिन्तयति कोशगते द्विरेफे
 हा हन्त हन्त नलिनीं गज उन्मुल्ल ॥

કમળની કળીમા ખીણયસો બમરો રાત જશે, સૂર્ય ઉગશે, કમળ ખીલશે એવા વિચાર કરે છે ત્યાં તો હન્ત ! હન્ત ! કમલિનીને એક હાથી આવી ઉખેડી નાખે છે ફૂર કાલ અથવા પ્રકૃતિના રાક્ષસી સરવો રૂપી હાથી આવીને આની જ રીતે આશા-કમલમા ખીણયલા વિચાર-બમરને છેદી નાખે છે એક પામ આવા વિચારો આણે તેવા મોટા ખડીએરો અને ખીણ પાસ બીતોની વસ્તી, એવી સ્થિતિમા એક નાની ધર્મશાળામા અમે ઉતારો રાખ્યો ધર્મશાળા દ બારી હોવાથી ઘણી જ મરસ હતી. ત્યાં ઉતરવાનું તે એક જ ઠેકાણું હતું પણ તે એક એવું હતું કે ખીજની જરૂર જ ન પડે જળ અને દૂધની કાઈકે હરખત પડી ખરી પણ મુરઠેલીથી બધું મેળવી શક્યા જમ્યા પછી રાતનો વખત જરા વિકટ લાગ્યો રથાન બચકર હતું કારણ કે વસ્તી બીતોની જ હતી, ખીજ મેઈની નહિ પ્રાત કાગ થતા નાહી કરી દર્શન કરી દશ વાગતા પહેલાં નાથદાર જવાનું હતું તે પ્રમાણે સવારે બહેલાન્દાયા પછી એકલિંગી મહાદેવના દર્શન કરવા ગયા આ દેહેરૂ એવી રીતે રચેલું છે કે એની અદર માણસો છૂપાઈ રહે તોએ તેમને એકદમ શોધી કાઢવા મુશ્કેલ પડે આસપાસ કીધા ને હુમરીઓથી છૂપાયેલું આ દેહેરૂ મજબૂત મોટા પરધરોથી બાંધવામા આવ્યું છે અદર શિવનું નિગ મોઢું છે તો પણ મુબઈની પાસે આવેલા યાજેશ્વરના જેટલું મોઢું નથી અહીં એક વિચિત્રતા એ જોવામા આવી કે જેની રીતે વૈષ્ણવોના મંદિરોમા અમુક વખતે જ દર્શણ થાય છે અને શણગારો અપાય છે તેમ અહીં યતુ હતું આનું કાણું નિકટમા આવેલા શ્રી નાથજનુ સામ્રાજ્ય હતું બાપી શિવપથીએને વૈષ્ણવ માર્ગ પ્રમાણે શુ કરવા વર્તવું પાવું હશે તેવું ખીજનું કાઈ કારણ આપી શકાય તેમ નથી

ત્યાંથી પરવારી અમે નાથદાર જવા તૈયાર થયા અહીં કહેવું જોઈએ કે મિત્ર રચિતા માણસો એકઠા થયલા હોવાથી કેટલીક વાર વિનોદરસતા પણ ખાસ દાખલા જન્મ પામતા વયોટક બાઈ બહેનનું એક જોડું એવું હતું કે તેમા બાઈનો મિત્રસ રહેજમા ખસી જાય એક દીખળી યુવકે ત્યાં નાદવિદ્યા લગાવી આ બેને એક જ ગાડીમા બેસાડવા બુકિત રચી અને તેમા ફરેહવત નીકળ્યો એટલે જેમ દહાડા પછી રાત તેમ કારણ પછી કાર્ય તો જોઈ જ લેવું રસ્તાની જમીન ઉંચી નીચી હોવાથી ગાડીમા આચકા આવે ને તે બાઈ બહેનનું માથું ફૂટાય તો બાઈ તો કારણ એ જ આપે કે “ તને બેસતા જ આવડતું નથી ” સમચીને બેસે તો પણ પચ્યાત તો આરમથી તો બેસાય જ કેમ ? બેસાઓ માલોમાલ વાતચિત કરે તો કટેગે કે “ નમખી કય કય કરો છો ” તેમા વળી જરા બૂખ લાગવાનો સમય થયો એટલે તો પૂછવું જ શુ ? ઉવટે બહાદુર બાઈએ બહેનને રડવા વખત પણ આપ્યો, પેલા દીખળોને પણ ખેદ થયો અને અંધે રસ્તે વીગમો લીધા પછી એ બે જણને જુદા બેસાડવાની યોજના થઈ તો પણ એ ધમાધમનો અને એ લડાઈનો આનંદ હવે જવાથી

બાકીનો રસ્તો જતા બહુ જ કંટાળો આવ્યો, અને મહા મુશ્કેલી. ત્યાં નાથ દ્વાર અમે પહોંચ્યા વૈષ્ણવોનું મોટામાં મોટું ધામ તે નાથદ્વાર. અહીં થું હશે તે જોવાનો લાભ લેવા ગયા તો ખૂબ પછુ ફરીને જવાની કે જનાગને સનાદ આપવાની હિમત હવે પછી કદી નહિ ધરીયે તો પણ અહીં જ પ્રથમ અમારી તાદ દૂર થઈ. મુંબઈવાળા બા ટીઆ લક્ષ્મીદાસની ત્યાં બહુ જ સરખા ધર્મશાળા છે અહર ગહેવાની ત્યાં દરેક જાતની સોઈ છે ત્યાંના મંદિરમાં કાંઈ ખાસ જોવા લાયક લાગ્યું નહિ. મંદિર વિશાળ છે તો પણ દર્શણ કરવા જનારને ત્યાં જોઈએ તેની સગવડ નથી બીજી પચ્યાત એક એ છે કે મહાનજની ગળથી અપાતી ચિઠ્ઠી શિવાય ગામમાંથી બહાર નીકળાય જ નહિ અને ચોધરી પણ ગાડા જોડાવે નહિ તે ચિઠ્ઠી મળતા પહેલાં બનખ “સમાધાની” એટલે કે બેઠ થવી જ જોઈએ શ્રીમંત વૈષ્ણવ શેઠીઆઓને મો ભાગી બેઠ ધરાવતા પણ ચિઠ્ઠી ધારેલે વખતે નહિ મળતી, તે વિષે તેઓ કટાક્ષતા ગમે તેમ પણ અમે ચિઠ્ઠી તરત મેળવી શક્યા અને અમને વધુ તકવીર પડી નહિ ત્યાંના સસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં સસ્કૃત પુસ્તકોનો જથ્થો ઠીક છે ત્યાં ૬ કી જાન્યુઆરીએ એ સ્થાન બે દહાગ રહી મૂંચુ સાજરે માવલી જઈ પહોંચ્યા રમ્તામાં સડક ધણી જ ખરાબ હોવાથી શરીરનું ખડન ઠીક થયું ચાલવાથી નહિ કટાક્ષનાઓએ તો ચાલવું જ વધારે પસંદ કર્યું તારે મૌલીમાં પડી ગયા ત્યાં થકી પાછી વિશેષ લાગી, તે એટલે મુઠ્ઠી કે બહાર રહેના પાણીના વાસણમાં મવારે બરફના કકડા જોવામાં આવ્યા ત્યાં ૭ મીએ બપોરે એક વાગે ત્યાંની નીકળી ઉજ્જવળ જવું હતું તે પ્રમાણે બધું મડળ તૈયાર થઈ સ્ટેશન પર ગયું. ત્યાંથી ચિતોડ ઉતરવાનું મન પ્રથમ હતું પણ તાદથી કંટાળેલા અને ખાસ કરી ચિતોડની મવાળની તાદ હતી યાદ દોવાથી તે અંતિહાસિક અગત્યતાના સ્થાનમાં જવાનો લાભ જવા દેવો પડ્યો

(અપૂર્ણ)

અતિમુખશાંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

ધર્મવિચાર

(અનુસંધાન ૫૪ પેર૦ થી.)

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી પૃથ્વી, સૂર્યમંડળ, આકાશ, વિદ્યુત્, વાયુ તથા અન્ય તત્ત્વો તથા નૈસર્ગિક શક્તિના નિયમો શોધવામાં આવ્યા છે તથા વરાળ, [વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની વીજળી, પાણી એ તત્ત્વોને મનુષ્યના ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યાં છે. મર્યાદા.] એ યુરોપ તથા અમેરીકાના લોકોના જ્ઞાન તથા શોધનું ફળ છે. પણ ન્યાં યુદ્ધિ પહોંચી શકતી નથી ત્યાં પશ્ચિમના લોકો લાચાર થયા છે. ઉદાહરણ તરીકે વૈદક વિદ્યાની શોધો તપાસો. પશ્ચિમના મહાન શોધક દાકતરોએ મનુષ્ય શરીરનું અધારણ તપાસી વ્યાધિના ઉપાયો શોધી કાઢ્યા તથા યોજવા બાકી રાખી નથી. સૂક્ષ્મજીવિદ્યા (Bacteriology) ની શોધ પણ અજ્ઞાપ છે. શસ્ત્રવિદ્યાના પ્રયોગો શોધી કાઢ્યા છે તે પણ હેરાત કરનારા છે. આટલું છે છતાં આખરની દોરી કોઈના હાથમાં નથી ને મોટા મોટા દાકતરો પણ કેટલીક વખત કંઈ કરી શકતા નથી ને હવે કંઈ ઉપાય નથી એ કબુલ કરે છે. ને એમ નહિં હોય તો રાજ તથા શ્રીમાન મૃત્યુ પામે નહિ. પણ મૃત્યુ કોઈને છોડતું નથી. આખરે આ સ્થૂલ શરીરનો નાશ થવાનો-સ્થૂલ શરીરના નાશ પછી કંઈ ઝિયતિ છે કે નહિં કે મનુષ્ય દેહનો એક જ જન્મ છે એ મહાન પ્રશ્ન છે.

ધર્મશાસ્ત્રના તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો વાંચો, તેમાંના રહસ્યનું સંશોધન કરો, યુદ્ધિઅગ્રથી ધર્મના સિદ્ધાન્તો તપાસો તથા અવલોકન કરો પણ એથી બધી સંકો- [શ્રદ્ધા] એવું નિરાકરણ થવાનું નહિં; અન્તર્મર્મ સમજાવનાર શુદ્ધી પણ જરૂર પડે છે. મહાન ગ્રંથો વાંચશો તો પણ અંતે બધા ખુલાસા થતા નથી તથા અંતે રહસ્ય બાકી રહી જાય છે એ ધર્મશાસ્ત્ર વાંચનારના અનુભવમાં હશે.

ઉપનિષદ વાંચો, બ્રહ્મસૂત્ર તથા શાંકરભાષ્ય વાંચો તો પણ અંતે આત્મા તથા પર-આત્માનું જ્ઞાન શી રીતે મળે તેનું અપીકરણ થતું નથી. શંકાઓ એમની એમ રહી જાય છે, અથવા નાસ્તિક વિચારો આવે છે. ઘણું અધ્યયન તથા નિદિધ્યાસન કર્યા પછી આખરે કોઈ મત અથવા ધર્મસિદ્ધાન્ત પર બેસે છે ત્યારે મનને શાંતતા મળે છે, શંકાઓનું સમાધાન થાય છે. ગીતામાં કહ્યું છે —

તત્ત્વસ્વિમ્બોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિમ્બોઽપિ મતોઽધિકઃ ।

કર્મિમ્યશ્વાધિકો યોગી તત્ત્વાયોગી મયાર્જુન ॥

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાન્તરાત્મના ।

બ્રહ્માવાન્મમને યો માં સ મે યુક્તત્ત્વો સ્તઃ ॥

બાવાર્ય — (તપસ્વી, શાસ્ત્રજ્ઞાની, કર્મ કરનારા કૃતા યોગી અધિક છે તેથી અર્જુન તુ યોગી જ્ઞા, સર્વ યોગીઓમા પણ મારામા જેનું મન પરોવાયેલું છે એવો શ્રદ્ધાવાળો મને બન્ને છે તેને સૌથી ઉત્તમ માનુ છું) ગીતામા શ્રદ્ધાને એક પદ આપેલું છે તે મત્ય ન છે. કારણકે કહે છે —

“ A man lives by believing something, not by debating and arguing about many things ”

(મનુષ્ય કંઈમા શ્રદ્ધાભાવ રાખ્યાથી જીવે છે, ઘણા વિષયો બાબત વાદવિવાદ કર્યાથી નહિ) ગીતામા કહે છે ‘ અશ્વથામ પ્રદયાનથ સદાયાત્મા વિનયતિ ’ (અશ્વ, અશ્રદ્ધાવાન તથા સંશયવાળો નાથ પામે છે) બાઈબલમા પણ શ્રદ્ધાનું કેટલું પ્રબળ છે તે વિશે કહે છે —

“ If ye have faith as a grain of mustard seed, ye shall say unto this mountain, remove hence to yonder place, and it shall remove, and nothing shall be impossible unto you ”

(જે તમારામા રાઈના ખીના કણુ જેટલી શ્રદ્ધા હોય ને તમે આ પર્વતને કહો કે અહીંઆથી પેલી જગ્યાએ ખમ તો તે ખસરો, અને તમને કંઈ પણ અશક્ય થશે નહિ.) આની આશ્વામા પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાને લીધે બ્યાવહારિક વિષયોમા અમુક દેવ દેવી અથવા મૂર્તિની બાધા રાખવામા આવે છે તેનીમન કવિ કહે છે —

“ And cling to Faith beyond the forms of Faith ”

(શ્રદ્ધાના બાહ્ય સ્વરૂપ કરતા શ્રદ્ધાનું અવયમ્બન કરો) આ શ્રદ્ધા તે અંધ શ્રદ્ધા (blind faith) નહિ પણ વિચારપૂર્વક શ્રદ્ધા (Reasoned faith) મનસ્વી-કારણ કે એમએન કહે છે તેમ “ The faith that stands on authority is not faith ” (પ્ર-માણાધીન શ્રદ્ધા તે શ્રદ્ધા નહિ પણ ગુનામગીરી છે) જ્ઞાનવિતા શ્રદ્ધા એમતી નથી. કદાચ શ્રદ્ધા બેસે તો પણ એની શ્રદ્ધા નિર્ગ્યક છે, કારણ કે એક બીજાના અભિપ્રાયને સત્તા તરીકે માની તેમા શ્રદ્ધા રાખી એ તો અજ્ઞાન છે.

ડોક્ટર હાર્ટમેન ‘ Magic, white and black ’ (જાદુ, ઉગળું તથા મેલું) નામના ગ્રંથમા લખે છે —

“ Mere belief is a confession of ignorance, true faith is based upon conviction ”

(કેવળ આશ્વા અજ્ઞાનની કણુવાત છે, ખરી શ્રદ્ધા ખાત્રીપર આધાર રાખે છે) ગુરૂ અથવા ધર્માચાર્યને પ્રબળ બુદ્ધિથી માન આપવું એ કસ્ટ છે પણ તે જ્ઞાન અથવા ઉપદેશ આપે તે સમજવા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. કસ્ટ શ્રદ્ધા રાખી ગુરૂ કહે તે માન્ય

કરતું તથા મુગે મોઢે સાંભળ્યા કરવું ને શકે કાઢવી નહિં. અથવા સમજવા પ્રયત્ન કરવો નહિં એ તો અધ્યત્ત્વ કહેવાય. એથી ખરૂં સત્ય જ્ઞાન કદી મળતું નથી. જ્યાં લગણુ જનતે સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા શ્રમ કર્યો નથી ત્યાં લગણુ અન્ય જ્ઞાન કામતું નથી. ખરી દૃઢ વિચારપૂર્વક શ્રદ્ધાથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાન તથા સ્વાતુભવથી સર્વ શંકાઓનું સમાધાન થાય છે. ગીતામાં કહ્યું છે —

શ્રદ્ધાવાહુભતે જ્ઞાન તત્પરઃ સયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાન લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચ્છિરેણાધિગચ્છતિ ॥

(જે શુરએ કરેલા ઉપદેશ ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે, જે શુર ઉપર નિશ્ચય રાખે છે, તથા જે જિતેન્દ્રિય છે તે જ્ઞાન મેળવે છે. જ્ઞાન મેળવ્યા પછી યોગ કાળમાજ તે પરમ શાંતિને મોક્ષને પામે છે) એકલા કર્મકાંડ કર્યોથી અથવા શ્રદ્ધાથી સમાધાન થતું નથી કર્મકાંડ કરવાથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા શરીર તથા મનની અનુકૂળતા આવે છે. શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવ્યા પછી યોગવડે મન ચિત્ત રાખી મમાધિની અવસ્થામાં જઈ અતુભવ મળે ત્યારે જ આત્મજ્ઞાન થાય છે

આ સિદ્ધાન્ત સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે કે દરેક મનુષ્યે પોતાની જુદીને અનુકૂળ આવે તે ધર્મ પાળવો અન્ય ધર્મ પાળનારની નિંદા કરી નહિં. તમારી જુદી ઉચ્ચ [શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાન્ત] પ્રકારની હોય ને તમે ધર્મશાસ્ત્રના ઉગ્ર સિદ્ધાન્તો સમજી શકો તે પરથી અજ્ઞાન પુરૂષ મૂર્તિનું ધ્યાનથી પૂજન કરતો હોય અથવા મનુષ્યમાં ઈશ્વરી અંશ માની ધર્મશુદ્ધિની પૂજા કરતો હોય તેની અવગણ કરવી નહિં. ઉલટી એવા પુરૂષપર દયા લાવવી. તમે ઉચ્ચે ઉગ્રી શકો તેથી જામીન પરથી ઉચ્ચે ચઢી શકે નહિં એવા પ્રાણીનો તિગ્રહાર કરવો નહિ. આગનિગ કવિ કહે છે તેમ જ્ઞાન ઉદ્ધાર કાઢો —

“ This low man seeks a little thing to do, Sees it and does it ”

(આ નીચો માણસ અલ્પ કાર્ય કરવા અપેક્ષા રાખે છે, જોય છે ને પુરું કરે છે.) વિદ્વાન પુરૂષો પણ પોતાના મતથી વિરુદ્ધ મતવાળા પુરૂષોને ગાગો દે છે તથા ધિક્કારે છે એ શોચનીય છે.

સંયોગને લીધે, ભોગવાઈને અથવા ઔદિક સ્વાર્થ માટે અમુક મત અથવા પંથમાં દાખલ થયા હો તો તેથી કંઈ પારમાર્થિક સિદ્ધિ લાભ થતો નથી, કાચુ સત્ય જાણવાને સત્ય ખાતર સત્ય પ્રતિ લાગણી થવી જોઈએ એવી લાગણી હોય તો મતજ્ઞાન થાય છે. સ્વાર્થ, માધવા અન્ય ધર્મમાં દાખલ થાએ તો ઈસપનીતિની (From King Stork to King Log) સારસને પદસે કાઢના સંજ્ઞાની વાતનું જેવો જ લાભ થાય છે. મતનો દુરામદ કરવો યોગ્ય નથી રીનસા વિવાદ કરો, પણ કોઈનું મન દુખાય એટલે લગણુ તકગર

અલાવવી નહિ. ખીજના વિચાર ખોટા છે એ વાદ કરી સાબિત કરી આપો પણ અન્યના વિચાર મૂર્ખાઈ બરેલા છે એમ માનવું તથા દહેલું નહિ. બુદ્ધિ ફરેક મનુષ્યમા છે. તમારી બુદ્ધિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એ ધારવું યોગ્ય નથી. ધીરો બક્ત કહે છે —

“ નવ થવું મતવાળા મતવાળા,
યશો વહી મતબાના મતબાના ”

(મતવાળા થવું નહિ, મતમા દાખન યશો તો વહીને મતબાવા યશો)

હિંદુસ્થાનના ધર્મેનો કાગકમ જોઈએ સૌથી જુનો ધર્મ વેદના મંત્રોપરથી મળી આવે છે વેદના મંત્રોનો સંગ્રહ થયો તેને ટ્રેલા વર્ગો થયા હશે તે જાણવું [હિંદુસ્થાનના આશ્વ્ય છે મહાન તત્ત્વો (elements) ની પ્રાર્થના એ અસન વેદ ધર્મેનો કાગ કમ] પહેલાનો ધર્મ હશે વેદધર્મના પ્રથમ કાગનો પ્રધાન ધર્મ બ્રહ્મેવ-માનતા (Polytheism) હશે એમ લાગે છે વેદધર્મના પાછા કાગમા એક ધર્મરના અસ્તિત્વની માનતા યઈ ત્યાં પડી કેટલાઓ વર્ષ પછી (એવે ઈ સ પૂ ૧૦ મી સદામા) સહિતા, ઉપનિષદો થયા તેમા આત્મા, પરમાત્મા બ્રહ્મ તથા વેદાન્તનું પ્રથમ દર્શન થયું ઉપનિષદ કાગ પડી વેદાન્ત મત દદ થયો, આખા દેશમા પ્રસર્મો ન્યાય, વૈશેષિક, પાત જલ, સામ્ય, પૂર્વમીમાસા (કર્મમીમાસા), ઉત્તરમીમાસા (વેદાન્ત) પૂણે જ્ઞેસમા પ્રસરી રજા એ જ વખતમા બુદ્ધે બુદ્ધધર્મ સ્થાપ્યો તથા જૈનધર્મ સ્થપાયો આ ધર્મો વેદોક્ત ધર્મથી યદુ વગેરેમા અને જીવેનો વધ થતો હતો તે અટકાવવા સ્થાપિત થયા હતા. બુદ્ધ ધર્મનું પ્રામલ્ય વધતું જતું હતું તથા બ્રાહ્મણ ધર્મ લોપ પામતો હતો એ જાનર વર્ષ પૂર્વે શ્રીમત્ શકગચાર્યે અદૈત મતનું પ્રતિપાદન કર્યું ને બ્રાહ્મણ ધર્મ શિથિલ થઈ જતો હતો તેને સતેજ દરી સજીવન કર્યો શકગચાર્યના કાગ પડી ટ્રેલી સદી સુધી (આઠમી નવમી સદી સુધી) બ્રાહ્મણ ધર્મનું પ્રબલ ચાલ્યું

મુસલમાન હુમલાઓ મહમદ ગઝનીથી બાબરના કાગ સુધી અવાર નવાર હિંદુસ્થાન પર આવ્યા ને લોટાની હેગન ગતિ થઈ, મૂર્તિઓ તથા દેહેરાઓ ખડિત થયા, લોટાને સ્વધર્મે બ્રહ્મ કરવા માડ્યા તેથી ધર્મ શિથિલતા થઈ

ઈ સ ૧૪ મા સૈકામા કબીરપંથ, તથા મધ્વ સંપ્રદાય (વર્સિંહાવતારની મૂર્તિ-પૂજા) સ્થપાયા

ઈ સ. ૧૫ તથા ૧૬ મા સૈકામા ગુરુગોવિંદ તથા નાનકે શીખ ધર્મની સ્થાપના કરી નિમાનંદી (વામનાવતારમા માન્યતા) રામાનંદી (રામાવતારમા માન્યતા) વેદાસપંથ (ત્રેમીનાથ નામતમા એક ધર્મરમા તથા ગમકૃષ્ણના અવતારમા માન્યતા) પણ આજ અરસાના પન્નો છે. આજ વખતમા વસભાચાર્યનો પુષ્ટિમાર્ગનો પથ સ્થાપિત થયો ને ઉત્તરહિંદુસ્થાન, મધ્ય

હોંદુસ્થાન, કાઠીઆવાડ, ગુજરાત તથા દક્ષિણમાં પ્રસર્યાં. હાલ પણ આ પન્થ વૈશ્ય લોકોમાં અતિ પ્રચલિત છે. આ સંપ્રદાયમાં નવધા ભક્તિનું પ્રાધાન્ય છે તથા કૃષ્ણાવતારમાં માન્યતા છે. સ્વામીનારાયણ પન્થ સવાસો વર્ષ પર સહજનનંદ સ્વામીએ સ્થાપ્યો. એમાં શ્રી કૃષ્ણને અવતાર માને છે તથા સહજનનંદ શ્રી કૃષ્ણનો અવતાર હતા એમ માને છે. એ પન્થનાં શિક્ષાપત્રી, વચનામૃત વગેરે ગ્રંથોમાં પવિત્ર આચાર વિચાર રાખવા તથા નીતિ પ્રમાણ ચાલવું એ પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. આ પન્થ કાઠીઆવાડ તથા ગુજરાતમાં વૈશ્ય તથા શૂદ્ર લોકોમાં પ્રચાર થયેલો છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો પણ આ પન્થના અનુયાયી છે. આ શિવાય હાલ પણ હોંદુસ્થાનમાં રથજે રથજે ઘણા પન્થો પ્રચાર પામેલા છે; જેવા કે તુકારામ, ઉદાસી, સત્નામી, પ્રણામી, અવધૂત, લિંગાયત, મનુકપન્થી, રામદાસી, કાપાલિ, દાદુપન્થી, તૃસિંહપન્થ, રામાનુજ, રામાનંદી, કૃકિરી, દેવી (શાક્ય) વગેરે.

એંગ્લોસમી સદીમાં નવીન પદ્ધતિ પર સ્થાપિત થએલા પન્થો તથા મંડળો બ્રહ્મો સમાજ, આર્યસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, બ્રહ્મવિદ્યા મંડળ (ધીઓમેટ્રીકલ સોસાયટી) તથા ક્રીમેસન મંડળ છે.

પ્રથમના ત્રણે સમાજે એક અનાદિ સર્વ શક્તિમાન નિરાકાર સર્વજ્ઞ ઈશ્વરમાં માને છે તે મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ છે. એમના સિદ્ધાન્તો હોંદુ ધર્મથી નવીન નથી. બ્રહ્મોસમાજમાં જ્ઞાતિ-બંધન પાળતા નથી. આર્યસમાજ વેદને મનુષ્યકૃત માને છે. વટલી ગએલા હિંદુઓને પાછા હોંદુ ધર્મમાં લે છે, વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિયને યજ્ઞોપવીતનો અધિકાર આપે છે, વેદોક્ત ધર્મ પ્રતિ-પાદન કરે છે. પ્રાર્થનાસમાજ પન્થ સમાજમાં સ્ત્રીપુરુષોએ એકલા યર્ષ બજન કીર્તન શ્રવણથી ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું એ સ્વીકારે છે. અમે તે ધર્મ અથવા જાતના મનુષ્યો મંડળમાં દાખલ થઈ શકે છે પણ વ્યવહારમાં જ્ઞાતિબંધન માન્ય કરે છે. આવી સમાજોના ધાર્મિક મતોમાં નવીનતા નહિ હોવાથી આવી સંસ્થાઓથી દેશ તથા ધર્મને શું ફાયદો છે તે સમજી શકાતું નથી. બ્રહ્મવિદ્યા મંડળનો અમુક ખાસ ધર્મ નથી. દરેક ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું સત્ત્વ-પણું સ્વીકારી તેમના રહસ્ય સમજવા યત્ન કરવો, દરેક મનુષ્યને ફાવે તે ધર્મ પાળવો તથા બ્રાતૃભાવ વધારવો એ આ મંડળના મુખ્ય હેતુઓ છે. સમાસદોને સ્વતંત્રપણે સ્વધર્મ પાળવાની છુટ છે. ક્રીમેસન ગુપ્ત મંડળ છે. અમે તે ધર્મગ્રંથો જાતનો મનુષ્ય દાખલ થઈ શકે છે. સ્વધર્મ પાળવા સ્વતંત્રતા છે.

ઉપર કહેલ-હોંદુસ્થાનના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ધર્મોના સિદ્ધાન્તો તપામતાં સાર એટલો નીકળે છે કે એક ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માન્યતા, પરમાત્મા [ધર્મ સિદ્ધાન્ત તથા આત્માનું અનાદિત્વ પ્રતિપાદન, ઈશ્વરના અવતારો (જેવા કે તત્ત્વ } કૃષ્ણ, રામ, બુદ્ધ) માં માનવું, ઈશ્વરી શક્તિમાં (શિવ, વિષ્ણુ, માતા રૂપે) માન્યતા, દુનિયા મિથ્યા તથા મુખ્યરૂપ છે તથા બ્રહ્મ જ સત્ય છે એ વિચારો પ્રધાન છે. મતો તથા પન્થો ઘણા છે પણ મહાન કવિ ટેનીસન કહે છે તેમ —

“ And what are forms ?

’ Fair garments, plain or rich, and fitting close
Or flying looseher, warmed but by the heart
Within them, moved but by the living limb,
And cast aside, when old, for newer
A silken cord let down from paradise
When fine philosophies would fail, to draw
The crowd from wallowing in the mire of earth.”

બાવાચ — (અને બાહ્યરૂપો શું છે ? સાદો અથવા કીમતી, ખેસતો આવતો અથવા દીવો ઉડતો, અંત કરણથી ન માત્ર ઉબળ થયેલો, સજીવ અવયવોથી ચલાયમાન, અને જીવો થયે નવાને માટે કાઢી નાખેલો સુદર પોષાક છે. સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાન નિષ્ફળ થાય ત્યારે હુનિઆના કાદવમા આજોદત્તા જનસમૂહને ખેતી લેવાને સ્વર્ગમાથી નીચે નાખેલી રેશમની રજજી છે.) અનેક ધર્મો તથા પંથોના ઝીણા મતદેરો છે તેની તપાસ કરવાથી જળ મળતુ નથી અમુક અવતાર અથવા મર્તિને દેવ અથવા ઇશ્વરી અથ તરીકે માનતુ અથવા અમુક કર્મ ક્રિયા અથવા નીતિ નિયમોને પ્રધાનપણુ આપતુ એ શ્રદ્ધાનુ સ્થાન છે એમા બુદ્ધિને સ્થાન ધણુ બાગે નથી એવા સૂક્ષ્મ તરાવતની બારીક તપાસ કરવાથી એક જાતના જ્ઞાન શિવાય બીજો લાભ થતો નથી. ગીતામા કહ્યું છે —

સાદ્યવયોગૌ પૃથગ્ભાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પઙ્કતાઃ ।

एकमपास्थितं सम्यग्बोधोर्वेदते फलम् ॥

(સાધ્ય—કર્મત્યાગ, અને યોગ—કર્મ સ્વીકાર, એ બન્ને જુદા છે એમ બાળકો (મૂર્ખો) કહે છે, પડિતો કેહેતા નથી. જે મનુષ્ય બેમાથી એકનો પણ સારી રીતે આશ્રય કરે છે તે બન્નેનુ જળ પામે છે.)

ઇશ્વર કહેો, પરમાત્મા કહેો, અદૃષ્ટ કહેો, બ્રહ્મ કહેો, પ્રકૃતિ કહેો, કે પુરુષ કહેો પણ કંઈ અવર્ણનીય અનંત છે ઇશ્વરતા અસ્તિત્વનો અધ્યાત્મ રીતે અ-
[પરમાત્મા, અદૃષ્ટ, જીવન કરાય પણ ઇશ્વરની સામ્યી વ્યાખ્યા આપી શકાય નહિં. બ્રહ્મ] એમર્સન કહે છે —

“ We see the world a piece, as the sun, the moon, the animal, the tree, but the whole, of which these are the shining parts, is the Soul ”

(સહિને આપણે પૃથક્ પૃથક્ રૂપે જોઈએ છીએ જેવા કે સૂર્ય, ચંદ્ર, પ્રાણી, વાડઃ

પણ સમગ્ર કે જોના આ બધા ઝળકતા અવયવો છે તે પરમાત્મા છે.) સૃષ્ટિના સ્થૂળ નિયમો શિવાય સૂક્ષ્મ નિયમો પણ છે. બૃહદ્દારણ્યકોપનિષદમાં કહ્યું છે:—

‘एतस्याक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्योचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः’

(હે ગાર્ગિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વગેરે અક્ષર (આત્મા) ની આજ્ઞામાં વર્તે છે) અગ લોકો અનેક દેવોને માને છે, મૂર્તિને દેવરૂપ માને છે, નિર્લેવ પદાર્થને દેવ તરીકે માને છે, એ તેમની બુદ્ધિ વિકાસ પામેલી નહિ તથા જ્ઞાન નહિ તેથી—મનુષ્ય અપરિપક્વ હોય ત્યાં લગણુ તેની ઈશ્વર અથવા દેવની કલ્પના પણ અપરિપક્વ રહે છે. જેમ વધારે પૂર્ણતા મેળવે તેમ તેની ઈશ્વરકલ્પના પણ વધારે પૂર્ણ થાય છે. અગ લોકો પણ શ્રદ્ધાથી માને તથા પૂજન કરે તથા નીતિનિયમો પાળે તો તે વિદ્યાધાન, નીતિનિયમોનો ભંગ કરનાર તથા અશ્રદ્ધાવાન વ્યવહારમાં મહાન પદવી ભોગવનારા પુરુષો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. વિદ્યા હોય પણ આરથા નહિ હોય ને શુભ વર્તન નહિ હોય તો તેવા પુરુષ વ્યવહારમાં માન પામેલા જ્ઞાની તેમને નીચું પદ આપે છે. મેકસમ્યુલર કહે છે “A good conscience is better than all knowledge” (શુદ્ધ અંતઃકરણ સર્વ જ્ઞાન કરતાં સાફ છે.) ગમે તે નામથી સર્વ મનુષ્યો અવર્ણનીય અદૃષ્ટમાં માને છે. આધુનિક પશ્ચિમના વિદ્વાન લોકો બંહે પોતાને agnostic, sceptic, & theist કહેવાયે. નામમાં કંઈ મહત્તા નથી.

(અપૂર્ણ.)

મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ મહેતા.

શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત.

(અનુબન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૫૩ થી.)

હવે ૨૨ શ્રુતિયો થી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે જોઈએ. પાશ્ચાત્ય નાદશાસ્ત્રને ધારણે major અને minor ગ - ઘ - નિ વચ્ચે $\frac{3}{2}$ નું અન્તર આપણે જોઈએ. તે ૧૨ સ્વરમાં વાપરવાને બદલે પ્રત્યેક સાતે સ્વરમાં ચઢતા તેમ જ ઊતરતા ક્રમમાં પ્રવિષ્ટ કર્યાથી નીચે પ્રમાણે કોમળ, શુદ્ધ, અને તીવ્ર પ્રત્યેક સ્વરના ગણતાર $7 \times 3 = ૨૧$ સ્વરો થાય છે. આ ૬ પાશ્ચાત્ય ૨૧ શ્રુતિયો નીચે પ્રમાણે આવશે —

(સ રિ ગ મ પ ઘ નિ માટે C D E F G A B એમ સંજ્ઞાઓ છે.)—

પાશ્ચાત્યમંડળ ૨૬૨ પ્રમાણે				પાશ્ચાત્યમંડળ ૨૬૨ પ્રમાણે			
માં સંખ્યા				માં સંખ્યા			
૧	શુદ્ધ	C	૧	૯	ફલેટ	A	૯
	શાર્પ	C	$\frac{૩૫}{૩૨}$	૧૦	શુદ્ધ	A	$\frac{૫}{૪}$
૨	ફલેટ	D	$\frac{૩૫}{૩૨}$		શાર્પ	A	$\frac{૧૩૫}{૬૪}$
૩	શુદ્ધ	D	$\frac{૬}{૫}$	૧૧	ફલેટ	B	$\frac{૬}{૫}$
	શાર્પ	D	$\frac{૫૫}{૬૪}$	૧૨	શુદ્ધ	B	$\frac{૫}{૪}$
૪	ફલેટ	E	$\frac{૬}{૫}$		શાર્પ	B	$\frac{૧૩૫}{૬૪}$
૫	શુદ્ધ	E	$\frac{૬}{૫}$		ફલેટ	C	$\frac{૪૯}{૩૨}$
	શાર્પ	E	$\frac{૧૨૫}{૬૪}$	<hr/>			
	ફલેટ	F	$\frac{૪૩}{૩૨}$	c		૨	
૬	શુદ્ધ	F	$\frac{૪૩}{૩૨}$				
	શાર્પ	F	$\frac{૩૫}{૩૨}$				
૭	ફલેટ	G	$\frac{૩૫}{૩૨}$				
૮	શુદ્ધ	G	$\frac{૩૫}{૩૨}$				
	શાર્પ	G	$\frac{૩૫}{૩૨}$				

૬ રા. બંનેના નિબન્ધના પૃ. ૮૭ માંની ફૂટનોટમાં ૩-૧૧-૦૭ ના “શ્રુતિભાતી” પત્રમાંથી ઉતારો આપ્યો છે તેમાં લખ્યું છે કે — “યુરોપિયન સંગીતવેત્તાઓ વધુ સ્વરો-શ્રુતિયો-ઉત્પન્ન કરવા મથા છે ને કાનમાં ફરી સકે તેવા ૨૨ જ પત્રથી ૨૬૨ નીકળ્યા છે ને તેને “વાઇબ્રેશન” પણ આપેલા છે, તો આ દેશના સંગીતવેત્તાઓનો શ્રમ સફળ થવાની આશા જ નથી. યુરોપી સંગીતવેત્તાઓએ ધૃતી જ ૨૨ શ્રુતિ નક્કી કરી છે. ત્યારે દ્રમારા અધિયોગે તો પહેલેથી જ પોતાની યાનચક્રિયી કરાવેલી છે.” અહિં યુરોપિયન શાસ્ત્રમાં ૨૨ શ્રુતિ કરી છે તે કેમ તે સમજાવું નથી. ૨૧ શ્રુતિ જ છે તે ઉપરના પ્રદર્શનથી જણાશે, બીજા સમસ્યો સ ગણીને ૨૨ થાય તેથી વખતે જુલ્ય થઈ હશે?

આહિં ૧ થી ૧૨ મુઘી અંક છે તે ૧૨ સ્વરો છે. અને ક્રોમળ તે ૧૧, ત્રીજ તે sharp, અને શુદ્ધ તે natural એમ સમજવાનું છે. આ સ્થળે એક વાત નેપી લેવાની છે આ ૨૧ સ્વરો પિયાનો વગેરે કેટલાક વાગેમા અસધ્ય હોવાને લીધે હેમાંથી ફક્ત ૧૨ સ્વરો જ વ્યવહારમા લેવાયા છે પરંતુ આ ૨૧ શ્રુતિમા જે સ્થાનોએ છે તે જ સ્થાનો ના લેતા એ સ્વરોમાંથી કેટલાકના સ્થાન આધા પાછા ખસેડીને ૧૨ સ્વરોનું સ્કેલ વપરાય છે, આ વિધિને temperament કહે છે ને તેથી નિષ્પન્ન થતા સ્વરમંડળને chromatic scale કહે છે એ temperamentના વર્ણો બે પ્રકાર છે—equal temperament અને unequal temperament Equal temperamentમા C અને c (ટીપના) વચ્ચેના બધા સ્વરો સ્વસ્થાનેથી આધાપાછા ખસેલા હોય છે, તે હેવી રીતે કે

૧૨
બધા વચ્ચે $\sqrt[12]{2}$ જેટલું અંતર આવે આ ખરેખરું ક્રોમેટિક સ્કેલ. આહિં સ્થાનભેદ બધાએ ૧૧ સ્વરોમા વહેંચી દેવાથી એક રીતે પરસ્પર અન્તરોની દૂરતા જતી રહે છે એ લાભ છે, પણ તે સાથે major triadની સુસ્વરતાનો જાંઘ થાય છે આ કારણથી unequal temperamentની બીજી યોજના કંપી છે હેમા મુખ્ય સ્વરોના સ્થાન કાયમ રાખી, ૨૧ ના ૧૨ ફરવામા આવનારી જૂન્ય બાકીના સ્વરોમા વહેંચી દેવાઈ છે, અને તેટલા જ સ્વરોના સ્થાન બદલાય છે Kernbergerની એ પ્રકારની યોજના છે હેમા નવ સ્વરો તો સ્વસ્થાને જ રહેલા છે, તે સાત શુદ્ધ સ્વરો, અને major triadના ગ-ધ—નિ મળી ૧૦ થયા, હેમાંથી છ તો ગણવાનો જ નથી (બંને પ્રકારના temperamentમા એ તો સ્વસ્થાને જ છે તેથી), એટલે ૮ સ્વરો સ્વસ્થાને રહેના છે એમ કહ્યું

એક બીજી ઝીણી વાતનું નિરીક્ષણ કરવાનું છે આ સ્કેલમા ઉત્તરોત્તર ચડતા પ્રમાણ જ આવવા બેધરે, અને તે મર્વન આવે છે, માત્ર બે સ્થળે અપવાદની સ્થિતિ છે,—E sharp $\frac{1}{\sqrt[12]{2}}$ ની પછી F flat $\frac{1}{\sqrt[12]{2}}$ આવે છે, છતાં પહેલાનું પ્રમાણ બીજા કરતા વધતું આવે છે, તે જ પ્રમાણે B sharp $\frac{1}{\sqrt[12]{2}}$ અને C flat $\frac{1}{\sqrt[12]{2}}$ ને વિશે સ્થિતિ છે આ વિવક્ષણ પ્રકારનું સમાધાન મેળવવું બેધરે. તે ના મળે તો ચડતા ક્રમનું તત્ત્વ સાચવવા આ બે સ્વરસુઓનો ક્રમ ઉલટાવીને ગોઠવણ કરવી કે કેમ ? એમ કરવા જતા આરોહણનું તત્ત્વ સચવાશે, તો $\frac{1}{\sqrt[12]{2}}$ નું પ્રમાણ પાડોરાના સ્વરોમા છે તે ધોરણ તૂટી આ બે પ્રસંગે એકાંતરે આવેલા સ્વરોમા $\frac{1}{\sqrt[12]{2}}$ નું પ્રમાણ આવશે

હવે આ ૨૧ શ્રુતિનું મંડળ જોતા જણાશે કે હેમા જો, બીજી શ્રુતિયોને ખસેડ્યા કર્યા વિના જ, એક શ્રુતિ યોગ્ય સ્થળે ઉમેરાય એમ શક્ય હોય તો પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિયોનું મંડળ, અનાયાસ, તેમજ સુસ્વરતા વગેરે ધોરણોને હોમ પહોંચાડ્યા વિના જ, ઉપસ્થિત

§ સમ સ્વરોની વચ્ચે બધાં વિકૃતને બદલે એક જ રાખ્યો, તે પૂર્વગતનો શાર્પ અને પછી આવનારો ફ્લેટ એમ રાખ્યું પરંતુ E અને F વચ્ચે તેમ જ B અને C વચ્ચે અજાણે અપતમ (ફ્લેટ) હોનાથી એ દેખાણેના વચલા બંને સ્વરો ફાટી નાખ્યા આ રીતે ૧૨ સ્વર થયા નહિ તો ૧૪ થાય

ચાપ. આ વાત શક્ય છે એમ હું માનુ છું. એક વાત સમજામાં રાખવી જોઈએ કે પ્રાચીન શુદ્ધ ગ—નિ તે હાવના કોમળ ગ—નિ છે, અને હાવના શુદ્ધ ગ—નિ તે પ્રાચીન તીવ્ર ગ—નિ છે. તો ઉપરના ૨૧ શ્રુતિમંડળમાં નજર નાખતા જણાશે કે પ્રાચીન શ્રુતિવ્યવસ્થા એક સ્થળ સિવાય બાકી પૂરેપૂરી હેમાં પ્રતિબિંબિત થઈ છે, આ રીતે —

૧	૨૫	૩૭	૬	૭૫	૧	૫	૧૨૫
સ			રિ		ગ		
૩૩	૪	૨૫	૨૧	૩	૨૫	૬	૬
	મ			પ			ધ
૧૨૫	૬	૧૫	૧૨૫	૪૮૫	૭		
	નિ			સ			

અહિં 'રિ' ની ત્રણ શ્રુતિ, 'ગ' ની બે, 'મ' ની ત્રણ, 'પ' ની ત્રણ, 'નિ' ની બે, અને 'સ' ની ચાર, એમ આવે છે, માત્ર 'પ' ની ચારને બદલે ત્રણ છે. તો 'મ' અને 'પ' વચ્ચે એક શ્રુતિ હોવી ઉમેરાય કે જે નાદરાસત્રસમત બીજા અપતમ અન્તમાં જોડવાય, તો પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિયો સુવ્યવસ્થિત રીતે પ્રાપ્ત થાય. બધી જાણતરી કરીને મને એમ નિર્ણય થી-કારવા યોગ્ય લાગે છે કે ૨૫ અને ૩૬ ની વચ્ચે ૬૫ ના પ્રમાણની શ્રુતિ મળવી, એ ૬૫ x ૬૬ પ્રમાણમાં આવશે, અને ૬૬ તે પાછા કહેલા ૬ અને ૬ ના અતરોના ભાગાકાન્થી પ્રાપ્ત થયેલ અવાન્તર પ્રમાણ ૮૦૦૦૦ નામનું નાદરાસત્રમાં સ્વીકાનપાત્ર જ છે.

આ મહા ઊપખંડેલી યોગ્યતાની આમળ ના ખર્ચેની કરેલી પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિમંડળની વ્યવસ્થા મૂકી જોઈએ. પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં ૧૨ સ્વર ઉપનાત ૧૦ શ્રુતિના સ્થાન દિવાં તે માટે કરી પછી આધાર નથી (માત્ર ૧૨ સ્વરોના ધ્યાન જ પાનિનિતમાં બતાવ્યાં છે) એમ જા. ખર્ચે સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે, અને ૧૦ શ્રુતિયો પોતાના વિચાર પ્રમાણે, 'રિ' અને 'રિ' અને 'પ' અને 'પ' વચ્ચેના અવકાશ સિવાય બાકીના ૧૦ અવકાશમાં વચ્ચે અકેદ્રી શ્રુતિ જોડવી દેઈ સ્થાપે છે. મળતા ૧૨ સ્વરોના સ્થાને જ નાદરાસત્રના ધોરણોનો ભગ કરનાર સ્વીકાર્યો છે, અને હેમાં વળી આ ૧૦ શ્રુતિયોના ધ્યાન પછી કાંઈક કપિત ધોરણે જ ધ્યાનપાડે, તેથી આખર પશ્ચિમ બદલ કહેવું આવ્યું છે, આ વાતની સ્પષ્ટતા હેમના ૨૨ શ્રુતિમંડળના પ્રમાણો નીચે પ્રમાણે છે તે જોવાથી જણાઈ આવશે —

૧૨ સ્વર-
મંડળમાંની
સ્વરમધ્યા.

૨૨ શ્રુતિયો. આન્દોલન પ્રમાણ

૧	સ	૧
	પૂર્વ રિ	૩૬
૨	રિ કોમળ	૨૬

૩	રિ શુદ્ધ	$\frac{1}{1} \frac{2}{1}$
	ગ કોમલ	૮
૪	ગ શુદ્ધ	$\frac{1}{1}$
	સાધારણ ગ	$\frac{1}{1} \frac{1}{2}$
૫	ગ તીવ્ર	$\frac{2}{1} \frac{2}{1}$
	(અંતર)	
	મૃદુ મ	$\frac{4}{1} \frac{4}{1}$
૬	મ શુદ્ધ	$\frac{3}{1} \frac{3}{1}$
	તીવ્ર મ	$\frac{1}{1} \frac{1}{2}$
૭	તીવ્રતર મ	$\frac{2}{1} \frac{2}{1}$
	તીવ્રતમ મ	$\frac{4}{1} \frac{4}{1}$ *
	(મૃદુ પ)	
૮	પ શુદ્ધ	$\frac{3}{1} \frac{3}{1}$
	પૂર્વ ધ	$\frac{3}{1} \frac{3}{1}$ +
૯	ધ કોમલ	$\frac{1}{1} \frac{1}{1}$
૧૦	ધ શુદ્ધ	$\frac{1}{1} \frac{1}{1}$
	કોમલ નિ	$\frac{1}{1} \frac{1}{1}$
૧૧	નિ શુદ્ધ	$\frac{1}{1} \frac{1}{1}$
	કંશિક નિ	$\frac{2}{1} \frac{2}{1}$
૧૨	નિ તીવ્ર (કાકલી)	$\frac{3}{1} \frac{3}{1}$
	મૃદુ સં	$\frac{4}{1} \frac{4}{1}$
સા		૨

* ૩. બર્વેએ પ્રમાણપદમાં $\frac{1}{1} \frac{2}{1}$ આ સ્વર માટે મૂક્યા છે તે ચૂક છે.

† ૪. ૫. બર્વેએ પ્રમાણપદમાં આ સ્વરને $\frac{1}{1} \frac{1}{2}$ કરીને બતાવ્યો છે તે પણ ચૂક છે. ખરા સ્વરમાં તે $\frac{1}{1} \frac{1}{2}$ બરાબર છે. પણ હેમણે મૂકેલા ઈચને હિસાબે $\frac{1}{1} \frac{1}{2}$ જ આવે.

આ પ્રમાણે ૨૧. ખર્વેના શ્રુતિસ્વરપ્રમાણુદર્શક પટ્ટમાં આ પ્રાચીન શ્રુતિયોને જે ઇચ્છતાં સ્થાન આપ્યાં છે તે ઉપરથી ઊપબન્ધી કાઢ્યાં છે. નાદશાસ્ત્રનો નિયમ એક એ છે કે તારના ઉપરનું ખેંચાણ અવિચલ હોય એમ ગખતાં એક સેકંડમાં થતાં આન્દોલનની સંખ્યા તારની લંબાઈના વ્યસ્ત પ્રમાણમાં હોય છે. આ નિયમનો ઉપયોગ કરીને ઇચ્છતી સંખ્યા અને તારની ઘોડીથી મેરુ સુધીની લંબાઈ જોડે તે પ્રમાણ તે તે સ્વરને વિશે આવે તેને ઉલ્લેખવાથી આન્દોલનપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યાં છે.

હવે ૨૧. ખર્વેની ૨૪ શ્રુતિનું મંડળ આન્દોલનપ્રમાણમાં મૂકીને જોઈએ. એ નીચે પ્રમાણે છે—

૧૨ સ્વરમંડળમાંની સ્વરસંખ્યા.	સ્વર શ્રુતિમે.	આન્દોલનપ્રમાણ.
૧	સ પૂર્વ (અભિરોમલ) રિ	૧ ૩૧
૨	રોમલ રિ મૃદુ (રોમલતર) રિ	૧૧ ૧૨
૩	શુદ્ધ રિ પૂર્વ ગ	૬ ૧૩૫
૪	રોમલ ગ મૃદુ ગ	૬ ૨૮૪
૫	શુદ્ધ ગ મૃદુ મ	૫ ૧૪૪
૬	શુદ્ધ મ તીવ્ર મ	૫ ૧૩
૭	તીવ્રતર મ (ત્રિતિ મ.) તીવ્રતમ મ (મૃદુ પ)	૬૫ ૧૮૭
૮	શુદ્ધ ષ પૂર્વ ઘ	૪ ૧૩૫
૯	રોમલ ઘ મૃદુ ઘ	૭૬ ૪૭૬
૧૦	શુદ્ધ ઘ	૫

	પુર્વ	નિ	૧૬૫
૧૧	કોમલ	નિ	૬
	મૃદુ	નિ	૫૭
૧૨	શુદ્ધ	નિ	૩૬
	મૃદુ	સ (નિ તીવ્ર)	૭૩
<hr/>			
	૧	સ શુદ્ધ	૨
<hr/>			

૨૧. ખર્વેના નિબન્ધના પગિશિષ્ટ ૨ કોષ્ટક ૯ માંથી આ પ્રમાણે લીધાં છે. શ્રુતિયોનાં નામ પ્રમાણુદર્શક પદમાંથી લીધાં છે.

આ ૨૪ શ્રુતિયોની કલ્પના ૨૧. ખર્વેએ પોતાની તરીકે ઘોષણા કરી બતાવી છે, પરંતુ તે છેક અપૂર્વ નથી. ઇટાલિયન પ્રેક્ટિસર બ્લેસર્નાએ ૨૨ શ્રુતિ માટે હિમાયત કરેલી છે; અને પેનશનર ડેપ્યુટી ક્લેક્ટર ૨૧. કૃષ્ણાણ બક્ષાણ દેવને એમ મત બતાવ્યો છે કે પ્રાચીન ભારત-મંગીતમાં પણ ૨૪ શ્રુતિયો હતી. આ શ્રુતિયોનાં પ્રમાણુ વખતે જુદાં હશે તે વાત જુદી છે. (અને હેવા સમર્થ વિદ્વાનતાં પ્રમાણુ હાવા કદંગા તો હોય જ નહિં.) પણ ૨૪ શ્રુતિસંખ્યાની કલ્પના માટે અપૂર્વતાનો હક તો ન્વીકારારો નહિં.

(અપૂર્ણ)

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

અનુક્રમણિકા.

વર્ષ ૭ મુ.

સંવત્ ૧૯૬૪-૧૯૬૫.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	લેખક.
અનખવેણુ (કાવ્ય)	૭	(ન ન, “લલિત”)
અગ્નિહોત્ર. (કાવ્ય)	૨૮૮	(ન ન નરસિંહનાથ ભોળાનાથ બી એ. સી એમ)
અન્વેષણ સિદ્ધિ. (કાવ્ય)	૩૪૩	(ન ન ‘વિનાયક’)
અમારો અભિનાન (કાવ્ય)	૩૪૫	(સ મ ‘વિગ્નાન ત્રિમુ’)
આશ્વાસન (કાવ્ય)	૨૧૦	(ગ. મણીનક્ષત્રી)
આત્મચક્ષી અને પગલક્ષી કા થો	૩૨૦	(ન મ મોહનનાથ પાર્વતીશંકર દત્ત એમ. એ)
આત્મચક્ષી (કાવ્ય)	૩૩૭	(સ્વ દગ્ગિનાન દર્પદનાથ દ્રુવ બી એ એન એન બી)
આમરટડીમથી એન્ટવર્ષ (કાવ્ય)	૩૮૫	,
ઉદેશ્ય અને વિધેય	૩૨૭ ૪૨૯	(ન ન ન મિંદનાથ “ભોળાનાથ” બી એ સી એમ)
“ ” વધારો	૧-૨૦	,
“ ” ચર્ચાપત્ર	૪૧૮	(ન ન કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી એ)
“ ” ,	૪૬૫	(ન સ. મણીનાથ કાળીદાસ.)
“ ” ,	૫૪૫	(સ ન તનસુખરામ મનસુખનાથ ત્રિપાઠી બી એ)
એક નમુનાદાગ નિશાળ	૧૦૪	(વસન્ત આશિસ)
કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ	૮૫, ૧૮૧	(મ ન ‘સ્વદેશી’)
કીરતી સજ્જન મુજબ સજ્જનના હોદ્દા ગજનને		
હરાવનાર સુલતાન મહમુદ	૪૪, ૧૧૩	(ન મ નમશેદાજી શ્રવણ મોદી)
કુમુદાયદં (કાવ્ય)	૪૮૧	(સ્વ દગ્ગિનાન દર્પદનાથ દ્રુવ બી એ એન એન બી)
મુજગતના આલેખો	૨૫૧	(ગ. નામશંકર હજીવન ત્રિપાઠી)

ગુજરાત પત્રીકયુક્ત સોસાઈટી.	૪૦૨	(ગ. રા. 'અખ્યાસી.')
ગૂઢ કોઠિલા. (કાવ્ય.)	૧૪૭	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
સ્વ. શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના પ્રાથમિક શિક્ષણ- પરના વિચારો.	૨૧૩,૩૦૬,૩૬૧	(રા. રા. જીવાભાઈ અમીચંદ પટેલ, બી. એ.)
ચિત્રવિશેષન. (કાવ્ય.)	૫૨૯	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
ચૈદ દીવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ.	૫૨૧,૫૫૪	(રા. ગ. અતિશુભશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી- એમ. એ. એલ. એલ. બી.)
જન્મવિદ્યા.	૧૨૭,૨૦૩,૨૨૮	(ગ. રા. 'સાયન્સ.')
જીવન મહત્તા. (કાવ્ય.)	૨૦૨	(ગ. ગ. 'વિહારી.')
તેલનો ઉપોગ.	૧૦૩	(ગ. ગ. 'સ્વદેશી.')
ત્રિકાલ દર્શન	૪૦૮,૪૭૧,૪૯૯	(ગ. ગ. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ બેરીસ્ટર એટલે.)
દિવ્ય દેશ	૪૪૧	(ગ. રા. રામશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી.)
દિગ્દર્શન	૩૬૫	(વસન્ત-ઓરિસ.)
દીને છલાહી (કાવ્ય.)	૧૪૪	(ગ. ગ. 'આરવિન્દ.')
દૂર, દૂર, સુદૂર એ.	૨૪૯	(ગ. ગ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
દૂધેશ્વરને આરે.	૨૯૩	(ગ. ગ. ગમશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી.)
દેશભયાનુ ગાનમંદિર. (કાવ્ય.)	૬૩	(ગ. ગ. 'લયિત.')
ધગ્તીકપ.	૨૭૭	(ગ. ગ. 'સાયન્સ.')
ધર્મવિચાર.	૫૧૧,૫૬૦	(ગ. ગ. મનમુખરામ કૃષ્ણમુખગામ બી. એ. એલ. એલ. બી.)
નવગત્રી પછી વેણીમાધવનાટપરથી પ્રાતઃકા- ળમાં ગંગાજનો દેખાવ. (કાવ્ય.)	૭૧	(ગ. ગ. જોશંકર વિકૃતજી ભટ.)
નારીપ્રતિષ્ઠા: એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન.	૯	(ગ. ગ. આનન્દશંકર આપુભાઈ ધ્રુવ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)
પચામ વર્ષે ઉપરનું હિન્દુસ્તાન. (કાવ્ય.)	૪૩૩	(વસન્ત-ઓરિસ.)
પાટીઆં લખનાગ અથવા લખાવનાગ. હર પ્રાસંગિક નોંધ.	૧૦૩,૧૫૦	(ગ. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ બેરીસ્ટર એટલે.) (વસન્ત-ઓરિસ.)
પ્રાણેશ્વરી. (કાવ્ય.)	૨૦૯	(સ્વ. હરીલાલ હર્ષદરાવ ધ્રુવ. બી. એ. એલ. એલ. બી.)
પ્રિય પગજી. (કાવ્ય.)	૩૩૭	
પૃથ્વીનું વય	૯૯,૧૫૪	(રા. રા. "વિનયલાલ, કનૈયાલાલ ધ્રુવ." એલ. શી. ઈ.)
પૃથ્વીતીર્થ. (કાવ્ય.)	૩૯૩	(સ્વ. નરસિંહરાવ હરિલાલ ધ્રુવ.)

પુના	૩૮૪	(રા. રા. શુભનસુ હરિલાલ મુવ)
ગ્રેયસી સાન્ત્વન (કાવ્ય)	૧૪૫	(સ્વ હરિલાલ હર્ષદરાય મુવ બી એ એન એન બી)
ગ્રેમાનદના મુદ્રાભાચરિત્રનું વાચન અને વિવેચન	૩૪૭	(વમન્ત-ઓદિસ)
શગસી કવિતા ન્યના	૮૫	(૧ રા કૃષ્ણનાન મોહનનાલ જવેરી એમ એ એન એલ બી)
બાળક (કાવ્ય)	૫૩૩	(રા ૧ મોહનનાલ પાર્વતીશ કરદેવે એમ એ એનએલ બી)
બાળસ્વભાવ (અવલોકન)	૫૪૧	(રા રા નરસિંહગવ બોળાનાથ બી એ બી એસ)
મરાઠી લેખકાનુચિત સમેલન અભિલેખ	૧૩, ૨૪૬ ૨૫૭	(રા. ગ હિરાન ન નિ પારખ)
	૫૦૫ ૫૩૭	(રા ૧ વિજયનાન મેયાનાન મુન એન બી ઈ)
માડીની ખુપડી (ગાન્ય)	૬૨	(૧ ૧ જ્ઞાનાર્થ અ પટેલ બી એ)
મારો હિ દોળો (ગાન્ય)	૬૪	(રા ૧ માગર)
મીરાબાઈ	૨૬૫ ૨૮૭	(૧ ૧ બાલુ)
મૂઢલાની સમાલોચના	૭૩	(રા ગ ચંદ્રશેખર નર્મદાશંકર પડયા બી એ)
સિપિ	૨૪૩	(૧ ગ કરીમ મહમદ એમ એ)
, ચર્ચાપત્ર	૩૨૫	(૧ રા નરમિહગવ ઇશ્વરભાઈ પટેલ)
, ચર્ચાપત્ર	૪૭૮	(રા ૧ સુનીનાન ગોરધનદામ બી એ)
વસન્તોત્સવ ઉપર અનુભવ	૪૫૪ ૫૮૧	(રા રા જ્ઞાણેશ્વર કુમેર શુક્લ)
વસન્ત-પ્રાર્થના (કાવ્ય)	૧	(રા રા નર્મદાશંકર બાળાશંકર તથા ૧ ૧ દયાશંકર મુનિરામ પડયા)
વર્ષાઋતુ ઉદાસી (કાવ્ય)	૩૮૬	(ગ રા ગુનનાન ગોવર્ધનદામ બી એ)
વિલાસિન (અવતોમન)	૫૧	(રા. ગ નરમિહગવ બોળાનાથ બી એ સી એસ)
વિરાગિણીની વીણુ (કાવ્ય)	૧૦૫	(રા. રા નરસિંહગવ બોળાનાથ બી એ સી એસ)
વીણુને આવાહન (કાવ્ય)	૧૫૩	(રા રા ' જમર ' બી એ)
વિદ્યાનને માપે નવરાત્રિને મહિમા	૩૮૭	(રા. રા ચણુપ્રભાદ શીવપ્રસાદ મહેતા બી એ)
ચાન્તજીવનની સદા શુ આશ આધી છે ? (કાવ્ય)	૨૮૧	(રા રા નરહરિલાલ ત્રાપકનાન બી એ)
શેખ સાદો	૧૮૬ ૨૩૪	(રા. રા. શુભનસુ હરિલાલ મુવ)
સત્યવાન અને માવિની	૪૮૨	(જ્ઞેન ઉરા)

સત્યનિધા.	૪૮૮	(સ્વ. 'અરવિન્દ'.)
સ્વમ. (કાવ્ય.)	૩૪૦	(રા. રા. હિમ્મતલાલ જગન્નાથ પંચોળા.)
સંગીતની મહત્તા : અને સ્ત્રીઓને સંગીતશિ- ક્ષણની આવશ્યકતા. ૨૮૧, ૩૨૯, ૩૭૪, ૪૨૧		(રા. રા. ગણપતરાવ બોપાળરાવ બવં.)
સંધ્યા. (કાવ્ય.)		(રા. રા. હિમ્મતલાલ જગન્નાથ.)
સંગીત.	૩૧	(રા. રા. કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ બેરીસ્ટર એટલો.)
સાહિત્ય અવલોકન.	૮૮	(રા. રા. શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા બી. એ.)
સાહિત્યકળા.	૧૯૨, ૨૨૨	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. એમ. એ. એલ એલ. બી.)
સાંદર્ભ.	૫૪૯	(રા. રા. હરસિદ્ધભાઈ. વ. દીવેટીઆ, એમ. એ.)
શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત.	૪૪૮, ૫૬૭	(રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
હા! નહ કરવી જ તો શીદ ચાલિ ઉ રમતો પ્રભુ ?	૨૦૧	(રા. રા. અંદાસંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા. બી. એ.)
હિંદુસ્તાનનો રાજ્યવહિવટ.	૩૮, ૧૩૭	(વસન્ત એશિસ.)
હિંદુસ્તાનની ખાણો અને તે માહેતા ખ- નિજ પદાર્થો.	૧૫૯	(રા. રા. ગંગાશંકર મણિસંકર વૈષ્ણવ. બી. એ.)
હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગોનું અવલોકન.	૧૭૬	(વસન્ત-એશિસ.)
હિંદુસ્તાનની સોનાની ખાણો.	૨૧૭	(રા. રા. 'રવદેશી.')
'હલ્લ ત્રિપુટી'. (અવલોકન.)	૩૪૯	(રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાચ કર ત્રિવેદી. એમ. એ. એલ એલ. બી.)

નહાનાલાલ દસપતરામ કવિનાં

છપાયેલાં પુસ્તકો.

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ ભે.

દરેકની દીંમલ આઠ આના.

ઘાઠા વખતમાં છપાયે

૧. ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મગતનું ઠેઠાવું.

‘હવનલાલ અમરગી મહેતા,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

અમદાવાદ.

—

‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘વિધેય’.

વસન્તનો વધારો, માર્ગશીર્ષ સં. ૧૯૬૫.

શુદ્ધિપત્ર (મદદરખની જાહેરનું).

૧૪	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૭	pubhcate	predicte
”	ફૂટનોટને ને તે		તા ૧૫-૧૨-૦૮ ઉમેરવી
૩	૧૪	હિંચ	હિંચ=
૪	ફૂટનોટ, -ઉદ્દેશ્યી	‘વિધેય’	‘વિધેય’
	૪ થી ૫ જિ		
૬	૧	આવ	આવે
૭	૨૧	કર્તા કાણુ છે તે	કર્તા કાણુ છે ને
૧૧	૨૨	અતિવૃ	અતુલિત
”	૨૭	કેટલો	કે લેવો
૧૪	૨	પુનઃસંકિત	પુનરંકિત
૧૭	૧૫	નર	નદને
૧૮	૪	અપ	અપ્ય દારના
”	૫	અમ	અનંત

આતંક નિયંત્ર ગોળીઓ.

આતંકનિયંત્ર ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મદદગણી છે, ઇચ્છારો અને વૈદ્યાનું અમોઘ હથિયાર છે, સક્રિયતા વૃદ્ધિ પામી છે, સ્વચ્છતાસક્તિનો સાગર છે, દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુઃખમાં મનુષ્ય માનવું જીવન છે.

શુભ થયેલી યાદદાસ્ત, શુભ થયેલ નાશિતને પાત્રી મેળવવા માટે, મરજીને પુષ્ટિ આપવા માટે, જ્ઞાનનું જ્ઞાને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિયંત્ર ગોળીઓ વિનંદરીક ધધાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ટબી ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિયંત્ર આપધાન—પાલિત ઇસ્વીધન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુબાઈ. કાલકારેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુખર્ષ.	કલકતા.	પુના-ગીરી.	વડોદરા.	અમદાવાદ
મથકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	જુમનરપેઠ.	રાવપુર.	રીચીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
in English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,
Vaidya Shastri Manishanker Gorindji
Jamnager, Kathiawad